NATAŠA BAŠIĆ

VUKOVCI I HRVATSKI JEZIČNI STANDARD

HRVATSKI U SRPSKOHRVATSKOM TIJESKU

Sveučilište u Zagrebu
Fakultet hrvatskih studija

Biblioteka Croaticum
Knjiga 8.

Urednik
Mario Grčević

ISBN 978-953-7823-85-6

Objavljivanje ove knjige poduprlo je
Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske

Nataša Bašić

VUKOVCI I HRVATSKI JEZIČNI STANDARD

HRVATSKI U SRPSKOHRVATSKOM TIJESKU

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Zagreb, 2021.

Uspomeni dr. Ivana Šretera,

hrvatskoga mučenika, humanista i dobrotvora, ubijenoga 1991. u Domovinskom ratu zbog hrvatskoga jezika

Sadržaj

RIJEČ ČITATELJU ... 13

KRATICE ... 17

0. UVOD ... 19

0.1. O temi načelno i proturječjima koja ju prate ... 19

0.2. Pregled važnije literature o hrvatskim vukovcima ... 27

1. OTVORENA PITANJA SUVREMENE HRVATSKE STANDARDOLOGIJE: POJMOVNO-TERMINOLOŠKE I PERIODIZACIJSKE DVOJBE ... 36

1.0. Uvodne napomene ... 36

1.1. Hrvatski književni i standardni jezik ... 38

1.2. Hrvatski standardni jezik, njegova supstancija i struktura ... 41

1.3. Periodizacija hrvatskoga standardizacijskoga tijeka ... 53

2. HRVATSKA STANDARDIZACIJA U 19. STOLJEĆU ... 57

2.1. Opseg, sadržaj i ime jezika obuhvaćenoga standardizacijskim procesima ... 58

2.2. Standardizacijska načela i postupci hrvatskih jezikoslovaca preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja ... 62

2.3. Standardni jezik i narječja ... 68

2.4. Programski aspekti jezičnoga zbližavanja Hrvata i Srba u 19. stoljeću — dodiri i razlike ... 71

2.4.1. Sociolingvistički i lingvistički aspekti *Bečkoga književnoga dogovora* 1850. godine ... 78

2.5. Hrvatska i srpska stilizacija novoštokavštine ... 84

2.5.1. Fonološki i slovopisno-pravopisni ustroj ... 85

2.5.2. Polemike o fonološkom sustavu ... 93

2.5.2.1. Fonem /h/ ... 93

2.5.2.2. Fonem /r̥/ ... 95

2.5.2.3. Fonem /ǯ/ ... 100

2.5.2.4. Jatovske alternante ... 101
2.5.3. Naglasni sustav ... 111

3. RESTANDARDIZACIJA HRVATSKOGA JEZIKA I PRAVOPISA I VUKOVSKI JEZIKOSLOVNI SMJER ... 115
3.1. Organska novoštokavština i standardni jezik ... 118
3.2. Promjena imena jezika: hrvatski ili srpski (književni) jezik ... 125
3.3. Novoštokavski jezični i pravopisni sustav ... 133
3.3.1. Standardnojezični fonološki sustav i njegov reformirani slovopis ... 133
3.3.1.2. Polemike o pojedinim članovima fonološkoga sastava ... 141
3.3.1.2.1. Fonem /r̥/ ... 143
3.3.1.2.2. Fonem /ǯ/ ... 144
3.3.1.2.3. Fonem /h/ ... 146
3.3.1.2.4. Jatovske alternante ... 147
3.3.1.2.5. Alternanta *-l//-o* ... 166
3.3.1.3. Fonološke prilagodbe inojezičnica ... 168
3.3.1.4. Naglasni sustav ... 175
3.3.1.4.1. Karadžić–Daničićev naglasni model ... 177
3.3.1.4.2. Maretićeva kodifikacija Karadžić–Daničićeva modela ... 180
3.3.1.4.3. Akcentološke studije Stjepana Ivšića ... 183
3.3.2. Hrvatski pravopisni prijepori: fonološko ili morfonološko načelo ... 186
3.3.2.1. Umjereni fonološki pravopis ... 197
3.3.3. Novoštokavska morfologija imenskih riječi ... 204
3.3.3.1. Nazivlje i raspored morfološkoga gradiva u slovničkim priručnicima ... 206
3.3.3.2. Imenske riječi ... 209
3.3.3.2.1. Rod ... 210
3.3.3.2.2. Broj ... 214
3.3.3.2.3. Padežni sustav i sklonidba ... 215
3.3.3.2.3.1. Imenična sklonidba ... 217
3.3.3.2.3.2. Pridjevno-zamjenična sklonidba ... 228
3.3.3.3. Glagolske riječi ... 232

3.3.3.3.1. Glagolske kategorije 235
3.3.3.3.2. Sustav glagolskih oblika 245
3.3.3.3.3. Razredba glagola po vrstama 255
3.3.4. Novoštokavsko leksičko čistunstvo 259
3.3.4.1. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU 261
3.3.4.2. Broz–Ivekovićev *Rječnik hrvatskoga jezika* 268
3.3.4.3. Jezični savjetovnici 271
3.3.5. Poštokavljivanje vlastitih imena 283

4. JUGOSLAVENSKI JEZIČNI UNITARIZAM I KARADŽIĆEVŠTINA 287
4.1. Načela jugoslavenske jezične politike 287
4.1.2. Anketna lingvistika i velikosrpstvo 289
4.1.2.1. Anketa slovenskoga časopisa *Veda* (1912.–13.) 290
4.1.2.2. Anketa *Srpskoga književnoga glasnika* (1914.) 301
4.1.2.3. Anketa beogradske *Pravde* (1931.) 314
4. 2. Pravopisima do jedinstvenoga jezika 324
4.2.1. *Pravopisno uputstvo* (1929.) 327
4.2.2. Prilagodbe Boranićevih pravopisa jugoslavenskoj unitarnoj politici 332
4.3. Obnova jezičnoga unitarizma u socijalističkoj Jugoslaviji 336
4.3.1. Anketa *Letopisa Matice srpske* (1953.) 338
4.3.2. *Novosadski dogovor* (1954.) i pravopis (1960.) 354
4.3. Progon hrvatskoga leksika 371
4.5. Posezanja u hrvatsku književnu baštinu 386
4.5.1. Polemike o pripadnosti štokavštine i dubrovačke književnosti 387

5. PROTUVUKOVSKI JEZIKOSLOVNI SMJER 408
5.1. Antun Radić i kritika Maretićeve *Gramatike i stilistike* 409
5.2. Jagićeve kritike vukovskoga leksičkoga redukcionizma 417
5.3. Protuvukovstvo u jezikoslovnom radu Dragutina Antuna Parčića 421
5.4. Osnutak *Društva Hrvatski jezik* (1936.) i pokretanje časopisa *Hrvatski jezik* (1938.) 427

5.5. *Pokret za hrvatski književni jezik* (1938.) ... 431
5.6. Gramatološki i puristički prinos Joze Dujmušića ... 437
5.7. Guberina–Krstićeve *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* ... 445
5.8. Jezično-pravopisna politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj — raskid s vukovskim nasljeđem ... 463
5.9. Pokretanje časopisa *Jezik* (1952.) ... 481
5.10. *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (1967.) ... 487

6. POSLIJEDEKLARACIJSKA UNITARISTIČKA PREVIRANJA ... 500
6.1. Miloš Žanko i jugoslavenski jezično-politički unitarizam ... 503
6.1.1. *Deklaracija* kao diverzantski subverzivni čin ... 505
6.1.2. Glogov kolac za *Hrvatski književni list* ... 511
6.1.3. Nacionalistička *Matica hrvatska* i njezina glasila ... 521
6.1.4. Deseta sjednica CK SKH ... 534
6.2. Jezična polemika u vojnom glasilu *Front* (1970.—71.) ... 541
6.3. Institucionalni udari na hrvatski jezični i nacionalni identitet za vladavine Stipe Šuvara ... 552
6.3.1. Osporavanja i zabrane hrvatskih normativnih priručnika ... 563
6.3.1.1. Zabrana *Hrvatskoga pravopisa* (1971.) ... 564
6.3.1.2. Zabrana *Pregleda gramatike hrvatskoga književnog jezika* (1973.) ... 568
6.3.1.3. Osporavanje *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika* (1979.) ... 575
6.3.2. Udar na *Leksikografski zavod* ... 582
6.3.2.1. Jezični prijepori u drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* ... 584
6.3.2.2. Slučaj *Hrvatskoga biografskoga leksikona* (1984.) ... 600
6.3.3. Ozloglašeni članak 138. Ustava SR Hrvatske ... 614
6.3.3.1. "Mule i ajatulasi" hrvatskoga književnoga jezika ... 615
6.3.3.2. Vojnici Partije: Marksizam i lingvistika ... 624
6.3.3.3. Pokušaj pravnoga slamanja hrvatske jezične samobitnosti ... 637
6.3.3.4. Hrvatski sabor sačuvao ustavnu odredbu o hrvatskom književnom jeziku ... 649
6.4. Propale beogradske pripreme za prihvat hrvatskoga hrvatskosrpskoga ... 659

6.5. Unitarističko osporavanje slovenske jezične politike 681
6.6. Međunarodna potpora unitarnomu neojugoslavenstvu i zajedničkomu jeziku 685
6.6.1. Hrvatski jezik u međunarodnoj slavistici 690

7. ZAGLAVAK 704

8. PRILOZI 709
8.1. Dokumenti 709
8.1.1. *Bečki književni dogovor* (1850.) 709
8.1.2. *Glavna pravila za južno narječje* (1850.) 710
8.1.3. Načela *Pokreta za hrvatski književni jezik* (1938.) 713
8.1.4. *Novosadski dogovor* (1954.) 715
8.1.5. *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (1967.) 716
8.1.6. Dalibor Brozović: *Deset teza o hrvatskome jeziku* (1971.) 719
8.1.7. *Stavovi o aktualnim pitanjima jezične politike CK SKH* (1985.) 728
8.1.8. Radoslav Katičić: *Načela standardnosti hrvatskoga jezika* (1996.) 731
8.2. Gradivo 740
8.2.1. Popis riječi na vukovskom indeksu 1872.—1932. 740

9. IZVORI I LITERATURA 790

10. OSOBNIK 865

RIJEČ ČITATELJU

Ova se knjiga sadržajno nastavlja na moju knjigu *V. S. Karadžić između jezikoslovlja i politike* (1991). Kao doktorska disertacija izrađena je pod vodstvom prof. dr. Sande Ham i obranjena 2006. na Filozofskom fakultetu u Osijeku. Više je godina dopunjana i dorađivana, a njezino posljednje, šesto poglavlje — *Poslijedeklaracijska unitaristička previranja* — napisano je naknadno. Glavninom sadržava novo gradivo, manjim dijelom odabrana poglavlja iz mojih novijih članaka.

Tema ove knjige jedna je od najsloženijih u novijoj povijesti hrvatskoga jezika i jezikoslovlja te i danas rađa prijeporima. Razlog je tomu u nenaravnim dodirima hrvatskoga sa srpskim jezikom, prvotno pokrenutim austrijskim političkim motivima suzbijanja ruskoga kulturno-prosvjetnoga utjecaja među pravoslavnim stanovništvom na području austrijske Vojvodine, a nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije nastojanjem jugoslavenskoga velikodržavlja da se hrvatskomu nasilnom srbizacijom oduzme povijesno izgrađeni identitet. Austrijske su interese provodili Jernej Kopitar i Franc Miklošič uporabom Vuka Karadžića i Đure Daničića, a jugoslavenske hrvatski jezikoslovci predvođeni Tomislavom Maretićem i srpski s Aleksandrom Belićem i Pavlom Ivićem na čelu.

I u jednom i u drugom srazu hrvatskomu je jeziku i hrvatskomu narodu bio namijenjen nestanak: u prvom su Hrvati pretvoreni u "Srbe Rimskoga zakona", njihov jezik pak u srpski južnoga izgovora, a u drugom Hrvati postaju "katolici srpskohrvatskoga jezika".

Karadžićevu je nedovršenu stilizaciju štokavštine za hrvatski jezik kodificirao Maretić, odnosno hrvatski vukovci na prijelomu stoljećâ, ne iz jezičnih nego iz političkih razloga, u prvom redu kao podlogu programu političkoga združivanja sa Srbima. Namjesto da nastavi ondje gdje je Karadžića prekinula smrt, tj. da napiše gramatiku i rječnik prema djelima najboljih hrvatskih pisaca, kako je Karadžić 1847. bio napućivao i srpske i hrvatske jezikoslovce, Maretić je napravio takav kulturocid nad hrvatskim jezikom da se od njega do danas oporavlja. Njegova gramatika i Broz–Ivekovićev rječnik sastavljeni su gotovo isključivo na temelju okamenjena jezika pučkih umotvorina iz Karadžićevih i Daničićevih djela. Time je iznevjerio samoga Karadžića, isto onako kako ga je poslije iznevjerio Belić u pravopisu.

Kad ustaju protiv Karadžića, Hrvati ustaju protiv njegova svesrpskoga političkoga programa, a ne protiv jezika. Tek kad ustaju protiv vukovaca,

ustaju protiv jezika, protiv vukovskoga jezičnoga redukcionizma, a s tim Karadžić nema veze.

Pozivanje pak srpskoga jezikoslovlja na *Bečki dogovor* i Karadžića u *Novosadskom dogovoru* značilo je 1954. samo onaj dio iz toga dogovora koji se odnosi na "jedan narod" i "jedan jezik". O kakvoj je protunacionalnoj jezičnoj politici koja je izlazila iz *Novosadskoga dogovora* bila riječ, najbolje govori podatak da su se i Slovenci morali boriti za spašavanje slovenskoga na saveznoj razini 1970-ih uza svu decentralizaciju, jer su se službeni statistički godišnjaci bili počeli tiskati samo na srpskom radi "uštede".

Danas se malo spominje da je sastanak jezikoslovaca i književnika u Novom Sadu organiziran i nadziran iz samoga državnoga partijskoga vrha, da su hrvatski jezikoslovci onamo doslovce potjerani i zatvoreni na tri dana, izvrijeđani kao ustaše i onda u ozračju linča bili prisiljeni potpisati Dogovor, koji ni tako iznuđen nije Srbima bio na volju, pa su ga odmah po objavi krivotvorili, jer im nije osiguravao na cijelom štokavskom prostoru jedinstveni srpski jezik, a ne *srpskohrvatski*, kako je ondje nazvan.

Iza pojma i etikete *srpskohrvatski* stoji agresivni velikosrpski jezični imperijalizam, koji je uzrokom mnogih nevolja, nesreća i *memoranduma* na ovim prostorima i stoga ga ni jedan od nesrpskih naroda u bivšoj Jugoslaviji nije prihvatio, a od ulaska u jugoslavensku političku zajednicu 1918. na različite se načine s njime hrvao: Slovenci zaštićeni hrvatskim teritorijalnim čepom i nacionalno svjesnom političkom elitom, Makedonci u kraljevskoj Jugoslaviji oštrim prosvjedima i znanstvenim raspravama svojih jezikoslovaca, a u avnojskoj Ustavom, koji im je zajamčio jezičnu samobitnost. Bosna i Crna Gora leksički su nasilno srbizirane, a s Hrvatima se vodio rat "do istrage vaše ili naše".

Na sumanut pokušaj beogradske politike da u potpunosti ukloni hrvatski jezik iz javne porabe u Hrvatskoj, Hrvati su odgovorili na jedini mogući i ispravan način: trijebili su na silu nametane srbizme, koji im nisu trebali uz njihove stare domaće riječi.

Raščlamba prijepornih točaka standardizacijske problematike u razdoblju zrenja i doređivanja modernoga hrvatskoga standarda u 19. stoljeću u ovom je radu provedena na fonološkoj, morfološkoj i pravopisnoj razini. Vremenski su obuhvaćeni zbivanja i polemike u hrvatskom jezikoslovlju koji su od polovice 19. stoljeća vodili prema, kako se obično veli, pobjedi hrvatskih vukovaca na prijelomu dvaju susljednih stoljeća. Usporedno se prate i raščlanjuju promjene u jeziku i u normativnim priručnicima te pokazuje koliki je i kakav bio udio Karadžićeve i Daničićeve jezikoslovne misli u njima, odnosno

koliko su se oni koje nazivamo vukovcima držali učiteljâ, koliko su ih iznevjerili ili krivo razumjeli, a koliko su neka rješenja rezultat njihova vlastitoga rada i kritičkoga pristupa izvorima.

Budući da Karadžić nakon 1818. nije objavio ni jedno gramatičko djelo, a da je od jezičnoga modela što ga je bio opisao i izložio u gramatici pred *Srpskim rječnikom* iz 1818. i u njem ga primijenio dijelom odustao te polovicom 1840-ih prihvatio dio fonoloških, gramatičkih i leksičkih obilježja hrvatskoga jezika, ugradivši ih u *Srpski rječnik* iz 1852., valja taj *Rječnik* držati njegovom posljednjom riječi u smislu interpretacije sadržaja toga novoštokavskoga modela. Njegov fonološki i gramatički opis dao je Đuro Daničić u *Maloj srpskoj gramatici* 1850. i njezinim kasnijim doradbama. Karadžić i Daničić taj jezični model ili tip nazivaju *srpskim* i vezuju ga uz hercegovačko narječje, koje je Pavle Ivić preimenovao u istočnohercegovačko, pa se u suvremenoj narječnoj tipologiji ono obično naziva novoštokavskim istočnohercegovačkim narječjem. U literaturi 20. stoljeća pogrješno ga se običavalo držati i osnovicom suvremenoga hrvatskoga standarda.

Lingvistički ga je najbolje opisao Tomislav Maretić, a njegova recepcija na gramatičkoj, pravopisnoj i leksičkoj razini u hrvatskoj kulturnoj sredini može se pratiti u ključnim djelima hrvatskih vukovaca — Maretićevoj *Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika* iz 1899. godine i njezinoj školskoj inačici, tiskanoj iste godine pod naslovom *Hrvatska gramatika,* te u drugom izdanju *Gramatike i stilistike* iz 1931. godine, potom u Brozovu *Hrvatskom pravopisu* iz 1892. i kasnijim Boranićevim izdanjima, kao i u *Rječniku hrvatskoga jezika* Broza i Ivekovića iz 1901. godine. Njima treba dodati i jezične savjetovnike — popise dobrih i loših riječi, oblika i frazema — koji su pod slikovitim nazivima jezičnih braniča, barbarizama, antibarbarizama, paljetkovanja i iverja, znatno utjecali na razvitak hrvatske jezične i pravopisne norme u procesu njezine restandardizacije, koju su pokrenuli i vodili hrvatski vukovci.

Napuštanje kanonskoga modela s početka 20. stoljeća i kasnije mijene vukovskoga jezikoslovlja prate se u objema jugoslavenskim državnim zajednicama, napose u onim djelima i dokumentima koji se pozivaju na Karadžićev jezikoslovni autoritet iako promiču jezični i pravopisni sadržaj koji se otklanja od Karadžićevih jezikoslovnih i pravopisnih pogleda. O dijelu jezičnih i pravopisnih pitanja polemike su se vodile čitavo stoljeće, a neka su od njih i danas, kad govorimo o završetku standardizacijskoga procesa, još uvijek otvorena (primjerice položaj dvoglasnika u fonološkom sustavu hrvatskoga

standardnoga jezika, naglasni sustav, primjerenost fonološkoga pravopisa hrvatskomu jeziku, sklonidba glavnih brojeva, sročnost imenica m. r. *e*-vrste).

Posebno je poglavlje posvećeno protuvukovskomu smjeru u hrvatskom jezikoslovlju, koji je tekao usporedno s vukovskim, a iznimno je važan kao ispravljački model krajnjih isključivosti vukovske mladoslovničarske škole, zahvaljujući kojemu su sačuvane odlike hrvatskoga književnoga jezika kao posebnoga sustava izišloga iz samobitne hrvatske jezične, kulturne i društvene povijesti tijekom višestoljetnoga procesa izgradnje i kao neiscrpnoga vrela za oblikovanje modernoga višefunkcionalnoga hrvatskoga standarda.

Utvrđene su koncepcijske razlike između dvaju pristupa modernomu standardnomu jeziku: vukovskoga, koji u organskom idiomu (tzv. narodnom govoru) nalazi čvrsto uporište za gradnju standarda, i protuvukovskoga, koji, uočivši posebnosti hrvatske jezične povijesti (tronarječnost) i polifunkcionalnost modernoga standarda, traži rješenja u građenju takva modela koji bi uvezao govorni, knjiški i individualnostvaralački sloj u jedinstvenu cjelinu.

Zbog vukovske epizodne uloge u hrvatskom jezikoslovlju srpsko jezikoslovlje već stoljeće i pol paradira time kako su Hrvati Srbima "ukrali" jezik.

Tko je komu, kad i što uzeo, odnosno mogao uzeti, vrlo se dobro znade i više ne bi trebalo biti predmetom ozbiljnih rasprava. To piše na samom početku Karadžićeva rječnika iz godine 1818.: "Već ima blizu iljada godina kako Srblji imaju svoja slova i pismo, a do danas još ni u kakvoj knjizi nemaju pravoga svog jezika!"

Zahvaljujem svima koji su pomogli da knjiga izgleda ovako, posebno učitelju i prijatelju akademiku Stjepanu Babiću, recenzenticama prof. dr. Sandi Ham i prof. dr. Dubravki Sesar te uredniku prof. dr. Mariju Grčeviću, koji se zauzeo da se ona tiska i da bude uvrštena u niz *Biblioteka Croaticum* Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.

Također zahvaljujem kolegama leksikografima dr. sc. Bruni Kragiću, dr. sc. Filipu Hameršaku i prof. Ankici Šunjić Matković na savjetima i prijedlozima u doradbi šestoga poglavlja. Posebnu zahvalnost na kritičkim primjedbama i štovanje iskazujem Josipu Šentiji, glavnomu uredniku *Opće enciklopedije* Leksikografskoga zavoda, sudioniku prekretničkih zbivanja 1970-ih, koja su odredila našu budućnost.

Hvala i mojoj obitelji, Luciji i Ivanu, što su prihvatili višegodišnju uskraćenost zajedničkih trenutaka i druženja, ali znam da će ih knjiga obradovati.

Autorica

U Zagrebu, 30. listopada 2020.

KRATICE

A	akuzativ
Agitprop	Agitacija i propaganda
AVNOJ	Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
BiH	Bosna i Hercegovina
CK	Centralni komitet
D	dativ
DFJ	Demokratska Federativna Jugoslavija
DKH	Društvo književnika Hrvatske
DR	Demokratska Republika
EJ	Enciklopedija Jugoslavije
EU	Europska Unija
FNRJ	Federativna Narodna Republika Jugoslavija
G	genitiv
GK	Gradski komitet
GO	Glavni odbor
H	Hrvatska (u akronimima)
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HBL	Hrvatski biografski leksikon
HDZ	Hrvatska demokratska zajednica
HE	Hrvatska enciklopedija
HFD	Hrvatsko filološko društvo
HKL	Hrvatski književni list
HRSS	Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSS	Hrvatska seljačka stranka
HT	Hrvatski tjednik
I	instrumental
IK	Izvršni komitet
Informbiro	Informacijski biro komunističkih i radničkih partija
IV	Izvršno vijeće
J	Jugoslavija (u akronimima)
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
jd.	jednina
JDS	Jugoslavenska demokratska stranka
JLZ	Jugoslavenski leksikografski zavod
JNA	Jugoslavenska narodna armija
JRTV	Jugoslavenska radio-televizija
KNOJ	Korpus narodne obrane Jugoslavije
knj.	knjiga
Kominterna	Komunistička internacionala
KP	Komunistička partija

L	lokativ
LZ	Leksikografski zavod
MH	Matica hrvatska
mn.	množina
m. r.	muški rod
MS	Matica srpska
N	nominativ
nap.	napomena
NDH	Nezavisna Država Hrvatska
NF	Narodna fronta
NKOJ	Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
NO	Narodni odbor
NOB	Narodnooslobodilačka borba
NS	Nova serija
njem.	njemački
p. o.	poseban otisak
prir.	priredio
PSHK	Pet stoljeća hrvatske književnosti
PTT	Pošta, telegraf, telefon
RH	Republika Hrvatska
rkp.	rukopis
RTV	Radio i televizija
SAD	Sjedinjene Američke Države
SAN(U)	Srpska akademija nauka (i umetnosti)
SAP	Socijalistička autonomna pokrajina
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SKA	Srpska kraljevska akademija
SR	Socijalistička Republika; Savezna Republika
s. r.	srednji rod
SRH	Socijalistička Republika Hrvatska
SSRN	Socijalistički savez radnog naroda
SSSR	Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SUBNOR	Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkoga rata
TV	televizija
ULUH	Udruženje likovnih umjetnika Hrvatske
UN	Ujedinjeni narodi
ur.	urednik; uredio
V	vokativ
v.	vidi
ZAVNOH	Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske
ž. r.	ženski rod

0. UVOD

0.1. O temi načelno i proturječjima koja ju prate

Hrvatskim se vukovcima naziva skupina jezikoslovaca koja je djelovala u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, a glavna djela — pravopis, gramatiku i rječnik — objavila na samom prijelomu stoljeća: *Hrvatski pravopis* 1892., *Gramatiku i stilistiku hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* 1899., a *Rječnik hrvatskoga jezika* 1901. godine. Riječ je o jezikoslovcima koji su pripadali jezičnoj struji što se zauzimala za stvaranje zajedničkoga standardnoga jezika Hrvata i Srba, nazivajući ga u znanstvenim raspravama imenom *hrvatskim ili srpskim*, a u priručnicima namijenjenima školama, u prvo vrijeme, imenom *hrvatskim*,[1] u skladu sa zakonskom odredbom o porabi službenoga naziva hrvatskoga jezika u Trojednoj Kraljevini.[2]

Vukovci su stajali u oporbi prema zagrebačkoj filološkoj školi i standardizacijskim načelima kakve je ona promicala te ih 1860-ih godina bila učvrstila u hrvatskoj kulturnoj sredini na prostoru Trojednice, izgradivši moderni hrvatski standardni jezik elastično stabilne gramatičke i pravopisne norme s uporištem u višestoljetnoj hrvatskoj jezičnoj i pravopisnoj baštini. Njegove su glavne odlike (prema Ham 1998a) bile štokavska jekavska narječna osnovica s jednosložnim dvoglasnikom /i̯e/ na mjestu staroga jata u dugim slogovima, koji se bilježio digrafom *ie*, te u kratkima fonemni slijed /je/, potom u morfologiji imenskih riječi stariji padežni nastavci množinske imenične i pridjevno-zamjenične sklonidbe, razlikovanje nastavka dativnoga (*-omu/-emu*) i lokativnoga (*-om/-em*) u jedninskoj pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi, zanaglasnični oblik *ju* zamjenice *ona* u A jd., poraba prijedloga *prema/prama* s dativom, u glagolskoj morfologiji sklonidba participa (Ham 1998a: 22–23), a u pismu umjereni morfonološki pravopis, koji se, u skladu s onodobnim strukovnim nazivljem, imenuje *etimološkim* ili *korijenskim.*

---

1 Tako se Maretićeva velika znanstvena gramatika iz 1899. naziva gramatikom *hrvatskoga ili srpskoga jezika,* a iste godine objelodanjeno njezino školsko izdanje u naslovu ima "Gramatika *hrvatskoga jezika* za niže razrede srednjih škola" (^{2}1901, ^{3}1906). Brozov pravopis, namijenjen školama, i Broz–Ivekovićev rječnik u naslovima nose *hrvatsko* ime, a dijakronijski znanstveni rječnik JAZU naziva se rječnikom *hrvatskoga ili srpskoga* jezika (isticanja N. B.).

2 To je regulirano člankom 56. Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868: "U svemkolikom obsegu kraljevinah Hrvatske i Slavonije službeni je jezik hrvatski toli u zakonodavstvu, koli u sudstvu i upravi" (prema Zelić-Bučan 1997: 78).

Pozivanjem na Karadžićev i Daničićev jezikoslovni autoritet, vukovci su pokrenuli i proveli restandardizaciju[3] hrvatske jezične i pravopisne norme s nakanom da je približe srpskoj, vjerujući da će Karadžić–Daničićev model postati standardnim i u Srbiji. Stoga se zauzimaju za dvosložnu fonološku interpretaciju duge jatovske alternante, koju su bilježili trigrafom *ije,* namjesto dotadašnjega digrafa *ie,* novoštokavski naglasni sustav tzv. istočnohercegovačkoga tipa, padežni sinkretizam (izjednačenje dativnih i lokativnih nastavaka u jedninskoj pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi muškoga i srednjega roda te triju množinskih padeža — dativa, lokativa i instrumentala — u imeničnoj i pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi), nesklonjivost participa i fonološki (fonetski) pravopis kao najkarakterističnija obilježja novoga jezičnoga i pravopisnoga modela.

Sam naziv — *vukovci* — koji hrvatsko jezikoslovlje duguje Vjekoslavu Babukiću,[4] pojavio se već polovicom 19. stoljeća, što napućuje da je riječ o duljem procesu recepcije određenih Karadžićevih i Daničićevih pogleda i zasada u hrvatskom jezikoslovlju, koji se može pratiti u nekoliko naraštaja hrvatskih jezikoslovaca.[5] U temeljima je toga procesa bio *Bečki književni dogovor* iz 1850. godine, koji je polazio od romantičarske povijesne zablude da su Hrvati i Srbi jedan narod koji stoga treba imati jedan jezik i jednu književnost. S vremenom je ta misao doživjela različita tumačenja i mijene, uglavnom povezane s prevlašću pojedinih političkih snaga i ideologija u južnoslavenskim prostorima. Anakrono je bila presađivana u druge povijesne okvire, proširivana drugim sadržajima i narodima, primjerice za trajanja jugoslavenske države, kad su se njome u kraljevinskoj Jugoslaviji pokušali jezično asimilirati osim Hrvata također Slovenci i Makedonci, a u socijalističkoj Crnogorci i Muslimani. Za socijalističke je Jugoslavije iznovice vraćena u hrvatsko-srpske okvire, posvjedočujući da je više od stoljeća okupljala sumišljenike koji su vjerovali da se može stvoriti jedinstveni *srpskohrvatski* standardni jezik bez obzira na različitost povijesnih, kulturnih i sociolingvističkih čimbenika. u kojima su se razvijala i najposlije, nakon sloma socijalističke Jugoslavije, razvila četiri posebna standardna jezika sa Zagrebom, Beogradom, Sarajevom i Podgoricom kao kulturnim središtima.

---

3 Naziv *restandardizacija* motiviran je Radovanovićevim nazivom *rekonstrukcija* standardnojezične norme (Radovanović 1986: 165–185; 1987), a pod njime se razumijevaju postupci preoblike dosegnutih standardnojezičnih norma u nekoj jezičnoj zajednici.

4 Babukić, 1854: 27: "Gj. Daničić, ponašalac Vukov (Vukovac) ...".

5 U novijem hrvatskom jezikoslovlju govori se o trima naraštajima (Samardžija 1997: 15), u ovom radu o šest naraštaja.

Odjeci Karadžićevih slovopisno-pravopisnih i jezičnih pogleda mogu se naći u pojedinih hrvatskih pisaca i jezikoslovaca 1830—50-ih, ali oni nisu znatnije utjecali na glavne normativne tijekove hrvatskoga jezika i pravopisa. Uspon Karadžićeva autoriteta u hrvatskoj sredini otpočeo je u godini njegove smrti nakon objave članka *Naš pravopis* Vatroslava Jagića u novopokrenutom znanstvenom časopisu *Književnik* 1864. godine (Jagić 1864a). Taj je članak nastao pod utjecajem *Bečkoga književnoga dogovora*, koji Jagić, kako bi potkrijepio dio svojih stajališta o aktualnim hrvatskim jezično-pravopisnim pitanjima, na kraju u cijelosti prenosi i ulazi u polemiku s prvakom zagrebačke škole, Adolfom Veberom Tkalčevićem.

Više autoritarnim stajalištem no jezikoslovnim argumentima,[6] Jagić je pokrenuo procese što su vodili usponu hrvatskih vukovaca na prijelomu stoljeća. Činjenica pak što se Jagićev tekst dijelom iznesenih stajališta, pa i samim pravopisom kojim je pisan, ne poklapa u cijelosti s Karadžićevim jezikoslovnim pogledima i njegovim pravopisom, otvara niz proturječnosti u vezi s tom temom te nuka na pažljivije motrenje korijena i poticaja onim pojavama koje se već tradicionalno u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja drže Karadžićevim nasljeđem. Time se izravno otvaraju dva pitanja: je li posrijedi Karadžićev mit i u hrvatskom jezikoslovlju, tj. poziva li se i ono, poput srpskoga, na Karadžićevo ime i onda kad za to nema tvarne podloge, te bi li hrvatska standardizacija tekla smjerom kojim je tekla da nije bilo zahvata hrvatskih vukovaca, odnosno bi li evolutivnošću dosegnula onaj sadržaj koji su joj prijekim putom odredili hrvatski vukovci.

Da bi se dobio pouzdan odgovor na ta pitanja, valja usporediti standardizacijske postupke hrvatskih jezikoslovaca ilirskoga i poslijeilirskoga razdoblja i načela koja su ih vodila u standardiziranju hrvatskoga jezika s Karadžićevim poimanjem standardnoga srpskoga jezika i njegovim standardizacijskim postupcima i načelima, njihovu interpretaciju u hrvatskih vukovaca te

6 U novijoj se literaturi s pravom ističe da nije Jagićeva argumentacija u polemici s Veberom Tkalčevićem "usprkos znanstvenoj dubini i zanimljivu aparatu, bila uvijek doista jača od Veberove" (Katičić 1986a: 116). B. László pošao je korak dalje te utvrdio da Jagićeva "znanstvena dubina" ne jamči pouzdanost u pogledu interpretacije tobožnje neetimologičnosti nastavačnoga fonema *-h* u množinskom genitivu imenične sklonidbe, kao i u tvrdnji da u slavenskih naroda u pravopisu nema udvojenih suglasnika (László 2001). To onda Jagićeve tekstove *Naš pravopis* i *Pomladjena vokalizacija u jeziku hrvatskom* možebitno stavlja u kontekst onih provukovskih uradaka koji su radi postizanja konačnoga cilja — sjedinjenja hrvatskoga i srpskoga standardnoga jezika — krivotvorili ili prikrivali znanstvene činjenice.

utvrditi dodire, sličnosti i razlike. Tek nakon toga može se suvislo raščlanjivati pravi udio vukovštine u Karadžićevih hrvatskih sljedbenika na mijeni stoljećâ.

Za života je Karadžić pokušao izravno utjecati na hrvatski standardizacijski tijek zahvatima u slovopisnoj, pravopisnoj i gramatičkoj normi. Javio se u vrijeme kad se bila rasplamsala raspra između zadarskoga kruga i zagrebačke škole o jeziku i pravopisu. Akcija je bila vremenski usklađena i usmjerena prema dvojici glavnih nositelja jezičnoga normiranja u Hrvatskoj, Vjekoslavu Babukiću i Anti Kuzmaniću.

God. 1846. najistaknutijemu ilirskomu jezikoslovcu Babukiću šalje Karadžić svoju knjižicu *O srpskome pravopisu sa osobitijem dodacima o Srpskom jeziku,* predlažući Hrvatima preobliku slovopisa uvođenjem ćiriličnih slova ђ, ж, љ, њ, ћ, ч, ш i џ u Gajev latinični sustav, pisanje slogotvornoga /r̥/ bez popratnika *a* i *e* te izostavljanje grafema *ě* na mjestima nekadašnjega jata i njegovu odgovarajuću zamjenu (*ije/je/e/i*). Babukić je njegov slovopisni prijedlog otklonio kao nespretan i suvišan, jer bi se njime "obličje zapadno-europejskih pismenih poremetilo i nagàrdilo" (1847: 71), o drugom nije niti raspravljao, prigrlivši Karadžićevo mišljenje da bi, ako se već hoće pisati popratnik uz slogotvorno /r̥/, to trebao biti *a,* a ne *e*, a o trećem iznosi dokaze drukčije od Karadžićevih, na tragu onoga što je propisivao još u slovnici iz 1836.: rogato je *ě* imalo obaviti ulogu grafema ujedinitelja hrvatskih narječja, a u književnom se jeziku preporučivao njegov jekavski jednosložni izgovor i u dugim i kratkim slogovima, navješćujući prijepor koji će se u hrvatskom jezikoslovlju, zahvaljujući upravo zabludi hrvatskih vukovaca, riješiti tek 1980-ih godina: "Ali mi ne naměravamo kao Vi, jedno naréčje gospodujućim učiniti, veće u jednom *najmljenom* znaku svakolika naréčja sjediniti. A gdě se Vaše *ije* oteže, tu se po naravi i prosto *i* i prosto *e* i *je* otezati mora, n. p. *bílo, bélo* i *bjélo*; *ríč, réč* i *rjéč*; *díte, déte* i *djéte*; *cvít, cvét* i *cvjét*; *síno, séno* i *sjéno* itd." (Babukić 1847: 73).

U lipnju 1847. godine Karadžić piše i Anti Kuzmaniću u Zadar, prvaku zadarske filološke škole, nagovarajući ga da *Zoru dalmatinsku* piše "južnim narječjem" te izostavi *a* i *e* uz slogotvorno /r̥/, kao i dočetno *-h* u genitivu množine imenične sklonidbe (Karadžić 1896: 304—309). Kuzmanić mu nije odgovorio, niti pismo tiskao u *Zori*, kako ga je Karadžić bio molio,[7] što je bilo bjelodanim znakom da Kuzmanić ne prihvaća njegova stajališta i da ostaje pri svojoj koncepciji književnoga jezika s ikavicom kao njegovim glavnim obilježjem. Kad je *Zora* bude napustila, učinit će to radi hrvatskoga jedinstva sa "zagrepčanima", a ne poradi Karadžića.

7 Tiskao ga je F. Miklošič u *Slavische Bibliothek* (Beč), 1851., str. 90—96.

Tri godine poslije rad na prevođenju pravnoga nazivlja u južnoslavenskim zemljama pod austrijskom krunom ponovo je pružio mogućnost Karadžiću da pokuša ostvariti zamisao o tom "da nam jezik u knjigama bude tako jednak, da se svaka knjiga može od slova do slova preštampati od Latinskijeh slova Slavenskima a od Slavenskijeh Latinskima, pak ćemo onda (i samo onda) biti jedan narod i imati jednu književnost" (Karadžić 1845: 20). No unatoč izjavi o osnovnim jezičnim načelima pri prevođenju, ni jedna se strana nije pridržavala dogovorenoga, a objelodanjeni prijevod *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs* upravo je pokazao koliko su srpski i hrvatski književni jezici tada bili udaljeni jedan od drugoga: jedan uronjen u crkvenu ruskoslavensku tradiciju, drugi naslonjen na bogatu pisanu hrvatsku riječ s višestoljetnom živom organskom jezgrom kao stožernicom.

Osim tih triju izravnih pokušaja, Karadžić je i posredno prisutan u hrvatskim preporodnim previranjima, djelomice svojim knjigama, djelomice sljedbenicima nekih svojih grafijskih i jezičnih stajališta. Kuzmanić, na primjer, simpatizira s njegovom koncepcijom "prostoga narodnoga govora" u funkciji standardnoga jezika, Augustinović prihvaća dio ćiriličnih slova u latiničnom pismu, a u Babukićevoj slovnici iz 1854. godine, odnosno Mažuranićevoj iz 1859., naziru se u pojedinim primjerima bilježenja riječi s nekadašnjim jatom odjeci tzv. najnovije jotacije, za što su obilne potvrde mogli naći u Karadžića. U Gajevoj se *Danici* pretiskuju narodne pjesme iz njegovih zbirka i objelodanjuju njegovi povijesni spisi (1835., 45, 46, 50; 1836., 19, 25, 38, 42—45, 47, 48; 1840., 16—23 i dr.). No kako su bili podvrgnuti ilirskoj jezično-pravopisnoj lekturi, nisu mogli do kraja zrcaliti njegov jezik i pravopis, a time ni znatnije utjecati na oblikovanje hrvatskoga standarda u onom dijelu u kojem se ovaj razlikovao od Karadžićeva srpskoga, pa je to zacijelo i navelo Karadžića da se izravno obrati njegovim tvorcima.

K tomu Karadžić je u to doba, dakle polovicom 1840-ih, pod izravnim utjecajem hrvatskih izvora već bio izmijenio svoj jezični model, predstavljen u *Srpskom rječniku* 1818., uklonivši u prvom redu ključne fonološke razlike: odustao je od tzv. najnovije jotacije (*đevojka, smrđeti, ćeme* (= tjeme), *šnjegovi, ižljubiti*) i uveo fonem /h/, čime je nadrastao prvotno izabranu usku dijalektnu osnovicu za srpski standard. Prijašnje oblike, primjerice imperfektne, aoristne i futurne glagola *htjeti — ćadija; šća; ćeću* — zamijenili su novi, bliži hrvatskima, *hotijah; htje; htjeću.* Sačuvao je međutim tradicionalno srpsko sastavljeno pisanje futura I. s izostavljenim infinitivnim *-t* poradi primjene izgovornoga pravopisnoga načela, promicao ćirilicu i izgovorni (fonetski) pravopis te izjednačene nastavke u množinskoj imeničnoj i pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi.

No potomnje se nepodudarnosti dvaju jezično-pravopisnih modela ni u jednom Karadžićevu spisu ne navode kao razlike između hrvatskoga i srpskoga standarda, već se nastoje ukloniti samo rubne razlike: pisanje slogotvornoga /r̥/ i genitivno *-h* u množinskoj imeničnoj sklonidbi.

Dapače, Karadžić 1847. otvoreno piše o hrvatskom jezičnom modelu kao uzor-modelu svojega jezika: "slobodno se može reći da su starija djela braće naše zakona Rimskoga za naše današnje spisatelje veće skrovište i čistiji izvor od našijeh današnjijeh crkvenijeh knjiga. (...) Ja sam sila puta mislio i govorio da bi bilo vrijedno našijem slovima naštampati sva djela Dubrovačkijeh i gdjekojijeh Dalmatinskijeh pjesnika bez i kake promjene u jeziku; ali kad se to za sad ne može, željeo sam da bi se načinio rječnik sviju njih; i kako sam se obradovao kad mi je G. Viktor Grigorović (...) kazao da G. Mažuranić sastavlja ovaki rječnik! (...) U ovome rječniku mi ćemo naći na stotine prekrasnijeh, u nas nepoznatijeh riječi od pravoga Slavenskoga korijena koje su Dubrovčani i Dalmatinci ili od starine u govoru zadržali, ili iz Slavenskoga jezika pouzimali ili u pisanju knjiga pogradili" (Karadžić 1896: 260, 261). Ima li se to na umu, kao i činjenica da je 1845. napisao "da će doći vrijeme kad će Srbi iz Srijema, iz Bačke i iz Srbije ići u Zagreb da uče srpski" (Isto: 160), onda se otvara logično pitanje zašto su hrvatski jezikoslovci 50-ak godina poslije odbacili hrvatske izvore koje navodi uzornima upravo Karadžić i sveli književni korpus pri sastavljanju jezikoslovnih priručnika gotovo samo na Karadžićeva i Daničićeva djela (Tomislav Maretić, Ivan Broz, Franjo Iveković).

Da Karadžić nije razmišljao o pravopisnim i dijelu morfoloških razlika između dvaju modela onako kako su poslije razmišljali hrvatski vukovci, dokazom je i *Bečki književni dogovor* iz 1850. U njem se rješavaju temeljna fonološka pitanja, ali se različiti pravopisi i izjednačeni množinski padeži ne spominju. Srbe je osobito pogađala druga točka koja je za izgovornu osnovicu određivala ijekavicu (v. poglavlje 8.1.1. u ovom radu), jer se ekavska književna stilizacija, već učvršćena u staroj srpskoj književnosti, bila potvrdila i kao stilizacija modernoga srpskoga standarda u vojvođanskih pisaca u 19. stoljeću. Izbjegavanje navođenja bitnih nepodudarnosti dvaju jezičnih i pravopisnih modela moglo bi se protumačiti i Karadžićevim taktiziranjem da bi se otpori s jedne i druge strane što više ublažili. Koji su mu bili pravi razlozi da prešuti najbitnije razlike, za samu problematiku nije važno. Tek ostaje činjenica da se Karadžićevo ime vezuje uz pojave i procese koje on osobno nije začeo niti poticao.

Prvi naraštaj Karadžićevih sljedbenika u Hrvatskoj, iz polovice 19. stoljeća, počeo je sporadično promicati Karadžićeve jezične i pravopisne poglede bez većega odjeka u hrvatskom jeziku i jezikoslovlju, uglavnom usredotočen

na slovopisna i pravopisna pitanja. Tako Ignjat Alojzije Brlić zagovara Karadžićevu ćirilicu (1835), Đuro Augustinović predlaže novi slovopisni sustav kombinacijom ćiriličnih i latiničnih slova (1846), a Andrija Torkvat Brlić u svojoj slovnici navodi primjere usporedno latinicom i ćirilicom (1854). Ilirski pak jezikoslovci, koji su predstavnici zagrebačke filološke škole, poput Vjekoslava Babukića, Bogoslava Šuleka, Vinka Pacela, koji u svojim jezikoslovnim radovima čuvaju obilježja matične škole (stariji padeži, rogato *ě* ili dvoglasnik *ie*), unose u hrvatski štokavski fonološki sustav i dio Karadžićeve novoštokavštine, npr. Babukić ima i primjere s tzv. najnovijom jotacijom (*medjed*, izgovorno [meʒed]; 1854: 8), kao i Šulek (*bješnjeti, kipljeti, medjed, medjedina, osiroćeti, žućeti*; 1854a), a Pacel primjenjuje Karadžićevo pravilo o pisanju tzv. pokrivenoga *r* u kratkim jatovskim slogovima bez *j* s iznimkama koje se nahode u samoga Karadžića (*grjehota, grješan, grješnik, grješnica, pogrješivanje, pogrješka, strjelica, strjeljač*; Karadžić 1852; Pacel 1860).

Drugi naraštaj, koji djeluje usporedno s usponom zagrebačke filološke škole, pokušava postupno izmijeniti hrvatsku jezičnu i pravopisnu normu unošenjem novoštokavskih oblika u morfološke paradigme te promicanjem izgovornoga pravopisa na tragu Karadžićeva jezičnoga i pravopisnoga modela. Njegovi su glavni predstavnici Đuro Daničić, Petar Budmani, Marcel Kušar i Luko Zore. Daničićevim dolaskom u Zagreb i preuzimanjem glavnoga uredništva *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1867. u Jugoslavenskoj se akademiji stvara jezgra iz koje se postupno šire nove jezično-pravopisne zasade. I Budmani u svoju slovnicu uvodi izjednačene množinske padeže, a neizjednačene ostavlja u pričuvi, te izjednačuje latinično i ćirilično pismo (1867). Kušar je pak pripremio prostor za prevlast Karadžićeva pravopisa i postavio načela koja su bila utemeljena na izgovornom pravopisu dosljednijemu od Karadžićeva, koja prihvaća i Luko Zore (*hrvacki, ljucki, sanskrcki*; *ljustvo, osjeći, srestva, uštiv*; Kušar 1884, 1888–89b, 1889).

Treći je naraštaj, s prijeloma stoljeća (Tomislav Maretić, Ivan Broz, Franjo Iveković, Mirko Divković u kasnijim slovnicama), napokon izborio Karadžić–Daničićevoj školi pobjedu zahvaljujući u prvom redu Vladinoj potpori njihovoj jezično-pravopisnoj koncepciji. Da nije naime bilo potpore Vlade, njihova bi nastojanja ostala tek predmetom akademskih raspra, jedna u nizu u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja. Međutim, njihovi su jezikoslovni pogledi dobivanjem političke potpore prerasli u hrvatsku jezičnu politiku instrumentaliziranu u rukama bana Khuen-Héderváryja na taj način što je srpska jezična sastavnica, nasilno pridodavana hrvatskomu jeziku najprije u imenu, a poslije i u sadržaju, postala s vremenom sredstvom za zatiranje hrvatske

jezične baštine. Jezikoslovna oporba vukovcima bila je slomljena političkom voljom, a ne jezičnim razlozima, pa su priručnici izrađeni na vukovskim načelima postali odlukama Vladina Odjela za bogoštovlje i nastavu obveznima u hrvatskim školama, čime im je bio otvoren put i u široj javnoj porabi.

Uspostavom jugoslavenske države 1918. vukovski je smjer u hrvatskom jezikoslovlju doživio puni procvat i potvrdu u četvrtom naraštaju, koji je dovršio Maretićevo djelo započeto potkraj 19. stoljeća (Milan Rešetar, Petar Skok, Stjepan Musulin, Dragutin Boranić), provodeći unitarističku jezičnu politiku beogradskoga režima zaštićenoga Šestosiječanjskom diktaturom i Obznanom. Međutim, u samim je njegovim redovima u to vrijeme nastao lom nakon spoznaje da su Srbi definitivno odbacili Karadžićevu ijekavicu i da se srpski standardni jezik sve više udaljuje od Karadžićevih načela.

Za Banovine Hrvatske i NDH proces rashrvaćivanja hrvatskoga jezika nakratko je bio prekinut, a Karadžićev mit ozbiljno uzdrman Murvarovim knjigama *Na izvorima neistina,* 1–2 (Zagreb, 1941) te jezikoslovnim radom Blaža Jurišića, Joze Dujmušića, Antuna Šimčíka, Adolfa Bratoljuba Klaića, Franje Cipre, Krune Krstića i Petra Guberine, osobito objavljivanjem knjige *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika* godine 1940.

Karadžićevština je obnovljena 1945–1966. petim naraštajem hrvatskih vukovaca (Ivan Brabec, Mate Hraste, Sreten Živković) te postupno od 1967. nakon objave *Deklaracije o položaju i nazivu hrvatskoga književnog jezika* gašena propitivanjem dijela jezičnih i pravopisnih načela koja nisu bila u skladu s hrvatskom standardnojezičnom i pravopisnom tradicijom: naglasni sustav, fonološka vrijednost slogova s nekadašnjim dugim jatom i njihovo bilježenje, bilježenje suglasničkih skupina *dc, tc, dč* u riječima na *-tak, -dak, -tac, -dac,* odnos prema kajkavskomu i čakavskomu leksiku u standardnom jeziku.

Nakon uspostave hrvatske države 1991. godine razvitak hrvatskoga standardnoga jezika bio je krenuo samostalnim putom na temeljima koje su u dvama prethodnim desetljećima postavili jezikoslovci Radoslav Katičić, Dalibor Brozović i Stjepan Babić. Pri Matici hrvatskoj djelovalo je od 1991. Jezično povjerenstvo, koje je pripremilo načela prema kojima je 1994. izrađen *Hrvatski pravopis* Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Moguša. Pri Ministarstvu znanosti osniva se Vijeće za normu hrvatskoga jezika (1998.), a Leksikografski zavod "Miroslav Krleža" u suradnji sa Školskom knjigom objavljuje 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika* u redakciji Jure Šonje, u kojem se utvrđuje hrvatska leksička norma temeljem govorne i pisane porabe na prostoru hrvatske kulturne i povijesne zajednice.

Promjenom političkoga smjera u Hrvatskoj 2001. godine dolaskom Socijaldemokratske partije na vlast s pridruženim koalicijskim strankama ponovo se, pod nadzorom međunarodne zajednice i njezinih geostrateških interesa, u prvom redu Velike Britanije i SAD, pokušava aktualizirati južnoslavensko političko i jezično zajedništvo pod imenom "Zapadnoga Balkana" te podupire objavljivanje djelâ koja ga afirmiraju. To se u prvom redu odnosi na više izdanja *Rječnika hrvatskoga jezika* Vladimira Anića (od 1991. do 2003. četiri izdanja), u kojima je, na tragu jugoslavenske jezične koncepcije, obuhvaćeno gradivo širokoga štokavskoga nehrvatskoga područja s preuzimanjem natuknica iz Karadžićeva rječnika (1852) uz nepoštivanje hrvatskih standardnojezičnih norma. Po tom je njihov autor i promicatelj pripadnik šestoga naraštaja hrvatskih vukovaca, u kojem kao najistaknutiji pripadnici i osporavatelji hrvatskoga jezika djeluju jezikoslovci Dubravko Škiljan i Snježana Kordić. Vukovski tragovi mogu se naći i u *Gramatici hrvatskoga jezika* iz 2005. jezikoslovaca Josipa Silića i Ive Pranjkovića, koji se, hrvatskoj slovničarskoj tradiciji usuprot, ponovo vraćaju Maretićevoj klasifikaciji podjele sklonidbenih imeničnih tipova po rodu, namjesto po jedninskom genitivnom nastavku.

0.2. Pregled važnije literature o hrvatskim vukovcima

O završnoj fazi hrvatske jezične standardizacije i djelovanju hrvatskih vukovaca u nas je dosta pisano. Monografski su obrađeni Ivan Broz (Vince 1992), Milan Rešetar (Leto 1989) i August Musić (Pranjković 1989), a pregled jezikoslovne povijesti od 1870-ih do godine 1918. napisao je Marko Samardžija (2001). Sustavna raščlamba jezika i pravopisa toga razdoblja nije obavljena, pa se o zbivanjima ipak znade više po posljedicama i načelno nego li po jezičnom sadržaju ključnih djela. Pojedinim problemima toga razdoblja najviše se bavio Zlatko Vince, no mnoga su pitanja ostala netaknuta. Da bi se utvrdili rezultati dosadašnjih istraživanja i krenulo dalje, kratko se valja osvrnuti na važnije radove o naslovljenoj temi.

Povjesničari hrvatskoga jezikoslovlja različito nazivaju jezikoslovce vukovskoga smjera. Tako R. Katičić (1974) govori o Karadžićevu smjeru, Karadžićevu jezičnom tipu ili pak Karadžićevoj stilizaciji štokavskoga folklornoga koinea, Z. Vince (1975) o Karadžić–Daničićevoj školi, samo o Karadžićevoj i samo o Daničićevoj školi, o hrvatskim vukovcima ili pak o Vukovoj školi, Lj. Jonke (1978—79) o hrvatskim vukovcima, D. Brozović (1985—86) o Maretićevoj školi, I. Banac (1991: 68—87) o Karadžić–Daničićevoj školi ili o

hrvatskim vukovcima, B. Tafra (1993b), kao i S. Babić (1995–96), o hrvatskim vukovcima.

Šarolikost u nazivlju uvjetovana je nekolikim razlozima. Prvi je sadržajne naravi. Osim Brozovića, svi navedeni autori kombiniraju s Karadžićevim i Daničićevim imenom, odnosno samo s Karadžićevim imenom, što znači da jezični model koji su promicala i opisivala ta dvojica jezikoslovaca drže ključnim u oblikovanju hrvatskoga standarda na prijelomu stoljeća.

Drugo pitanje vezano uz naziv "vukovci" formalne je naravi, a odnosi se na same likove "Vuk", "vukovci" i njihove izvedenice. Oslovljavanje imenima i izvođenje drugih oblika od osobnoga imena nije u skladu s duhom znanstvene literature i konotira privatnost, koja mora biti isključena iz znanstvenih radova. Unatoč tomu, uočuje se da većina spomenutih autora ipak govori o vukovcima, točnije, o hrvatskim vukovcima. To je naziv koji u hrvatskom jezikoslovlju, uzme li se Babukićev spomen iz 1854. kao prvi, ima tradiciju dugu više od stoljeća i pol i ne bi ga se trebalo odricati jer značenjskim poljem pokriva mnogo više od neutralnih likova — Karadžić, karadžićevština, karadžićevci. Kad se danas kaže — Vuk, vukovština, vukovci — ne ostaje se samo na tragu babukićevske tradicije nego se implicira i poseban pristup jezičnoj problematici u nas koji je utemeljio Karadžić, unose elementi što konotiraju izvanjezičnu sociokulturološku i političku zbilju, ali istodobno otvara i mogućnost metaforiranja, kojoj su bili skloni i naši stari, prepoznavajući dobro opasnosti Vukove rabote kako za hrvatski jezik tako i za hrvatsko narodno biće poradi Karadžićeva zatajivanja hrvatskoga imena.[8]

Katičićeva rasprava (1974)[9] prikaz je postanka hrvatskoga i srpskoga jezičnoga standarda u okviru kojega je jedan dio posvećen i zbivanjima na mijeni 19. i 20. stoljeća. Kad govori o vrijednostima Karadžićeva rada, Katičić, za razliku od Milke Ivić, koja o Karadžićevu jeziku sudi kao o jeziku u povoju (1957; prema 1997: 14), ističe "njegove majstorski nadmoćne stilizacije štokavske narodne književnosti" (1974; prema 1986: 109) kao najpouzdanije obavijesti o tom korpusu, koje su zadivljivale mnoge hrvatske pisce. S obzirom na činjenicu da je i hrvatski štokavski standard izrastao jednim svojim dijelom iz korpusa narodne književnosti, a Karadžić svoj jezični model preoblikovao prema dubrovačkomu, Katičić drži da slijeđenje Karadžićeva smjera nije

8 To je prvi uočio Pravoljub (S. D.–ć) poigravši se Vukovim imenom. V. o tom u N. Bašić 1991: 109. Isto je postupio i Blaž Jurišić u članku *Vuk i janje* (Jurišić 1944c).

9 Uvrštena je u knjigu *Novi jezikoslovni ogledi* (1986: 90–138) i u ovom će se radu odatle navoditi.

značilo preoblikovanje hrvatskoga standarda, već da je to bilo samo "pitanje pravopisa i normalizacije množinskih padeža" (Katičić 1974; prema 1986: 110).

Devedesete godine 19. stoljeća Katičić drži razdobljem u kojem su protivne filološke škole uzmaknule pred onom "koja je htjela reformirati pravopis i ujednačiti posljednje preostale nesigurnosti u smislu standarda što ga je predložio Vuk Karadžić" (Isto). Katičić ističe da je na izbor zagrebačkih jezikoslovaca, osim navedenih razloga, odlučujuću ulogu imalo mladogramatičarsko jezikoslovlje sa svojom koncepcijom jezika kao nečega što je izvan književnosti, dapače kao nečega njoj potpuno stranoga, nečega što živi svojim autohtonim životom i po vlastitim zakonima, a u književnosti se tek manje ili više uspješno primjenjuje. U skladu s takvim nazorima odbacuje se pisani hrvatski standard, a narodni štokavski govor kakav je živio u nepisanoj predaji postaje idealom. Tada se smatralo da je taj idealni štokavski tip u svojem najčišćem i nepomućenom obliku pohranjen u Karadžićevim i Daničićevim djelima, pa ona postaju glavnim izvorom u konačnoj kodifikaciji. Malobrojne kritike (A. Radić, V. Jagić) tako stroge i "eksocentričke" isključivosti novih priručnika Katičić tumači činjenicom da je Karadžićev jezični tip bio "previše srodan hrvatskom štokavskom standardu (...) da bi se mogao odbaciti kao model za posljednji korak k standardizaciji u prilikama kakve su tada bile" (Isto: 113).

Katičićeva je ocjena da je konačna standardizacija bila dobro izvedena iz dvaju razloga: odgovarala je osnovnim potrebama i ostajala unutar povijesno izrasloga hrvatskoga štokavskog standarda. Ondje gdje su gramatičari pokušali uvesti neke crte Karadžićeva modela strane hrvatskomu standardu i njegovoj dijalektnoj osnovici, jezična bi poraba "brzo ispravila njihovu doktriniranu revnost" (Katičić 1974; prema 1986: 113). Također nisu uspjeli pokušaji da se skuče rječnik, tvorba i frazeologija, jer književni kontinuitet stvaralačkoga pisanja nikad nije bio okrnjen ni prekinut. Završna je Katičićeva ocjena da je "poslije mnogih obrata konačna standardizacija hrvatskoga književnog jezika izvedena u smislu Bečkoga dogovora iz 1850" (Katičić 1974; prema 1986: 114).

Vince je već u naslovu svoga rada o vukovcima (1975) istaknuo riječ "zaokret" On piše da se pri kraju 19. stoljeća dogodilo u jeziku nekoliko promjena: u škole je uveden fonološki pravopis namjesto dotadašnjega morfonološkoga, pa time i pisanje *ije, je* namjesto dotadašnjega *ie, je,* te su se preuzeli noviji oblici za množinske padeže u dativu, lokativu i instrumentalu (*sestrama* namjesto starijih oblika *sestram, sestrah, sestrami*), kao i u genitivu množine (*sestara* namjesto *sestarah*). Ističe da te promjene nisu bile istovjetne sa zaključcima pravopisnoga pododbora iz 1877. i da su se pojavile u doba jaka Karadžićeva utjecaja na hrvatski književni jezik. Vince drži da je hrvatski književni jezik

pod utjecajem Karadžićevih ideja, "što su ih osobito oštro zastupali 'hrvatski vukovci', dobio i dosljednije ustrojstvo, osobito s obzirom na novije pluralne oblike (...) i s obzirom na veću znanstvenu opravdanost novijih i spremnijih filologa, koji su zamijenili starije" (Isto: 146). Ali navodi i nedostatke novoga jezičnoga smjera: pretjerivanje u isticanju prednosti fonološkoga pravopisa i zapuštanje hrvatske jezične baštine. Drugo se osobito uočuje u Maretićevoj *Gramatici* i Broz–Ivekovićevu *Rječniku*, koji se temelje samo na Karadžićevim i Daničićevim djelima. Načelno gledajući, zaključuje Vince, u hrvatskom standardu preuzeto je iz Karadžić–Daničićeve škole ono "što je bilo na crti hrvatskoga jezičnog razvoja" (Isto: 158): fonološki način pisanja kao stara svojina hrvatske književnosti i pojava češća što se ide više u starinu, ali i primjerenija hrvatskomu jeziku, a u morfologiji samo ono što je bilo zastupano u hrvatskim novoštokavskim govorima.

Rad Ljudevita Jonkea (1978—79) o zaslugama i slabostima hrvatskih vukovaca omeđuje razdoblje njihova djelovanja godinama 1850. i 1901., tj. *Bečkim književnim dogovorom* i izlaskom Broz–Ivekovićeva *Rječnika hrvatskoga jezika.* U tom burnom razdoblju punom polemika, kad su višestoljetni razvoj i stabilizirana norma na osnovi štokavskoga narječja jekavskoga izgovora sa starijim štokavskim oblicima i morfonološkim pravopisom zamijenjeni fonološkim pravopisom, novoštokavskim ijekavskim izgovorom novijih oblika i naglasaka, Jonke odlučujućim i prijelomnim drži trenutak kad su "temeljna gramatička i pravopisna djela propisana za upotrebu u školama od zemaljske vlade u Zagrebu" (Isto: 6), a to se zbilo 1892. godine odlukom o uvođenju Brozova *Hrvatskog pravopisa.* Borba "gajevaca" i "vukovaca" trajala je pola stoljeća. U časopisima su je vodili Adolfo Veber Tkalčević, Vatroslav Jagić, Bogoslav Šulek, Franjo Iveković, Tomislav Maretić, Mirko Divković, a u Akademijinim izdanjima sam Đuro Daničić, koji je *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* već 1878. "zasnovao na novoštokavskom ijekavskom govoru Karadžićeva shvaćanja" (Jonke 1978—79: 6), točnije, na onom tipu narodnoga štokavskoga dijalekta ijekavskoga govora kako su ga već bili kodificirali on i Karadžić u svojim gramatikama i rječnicima. Akademijinim *Rječnikom*, Maretićevom *Gramatikom*, Brozovim *Pravopisom* i Broz–Ivekovićevim *Rječnikom* hrvatski su vukovci, drži Jonke, obilježili pobjedu u razvoju književnoga jezika i time "hrvatski i srpski književni jezik znatno približili" (Isto: 7).

U Hrvatskoj je glavni pristaša Daničićeva i Karadžićeva smjera bio Tomislav Maretić, koji je već 1884. pokrenuo u *Viencu* rubriku *Filologičko iverje,* pišući jezične savjete i pouke isključivo na temelju Karadžićevih i Daničićevih djela, otvoreno izražavajući svoje idolopoklonstvo prema Karadžiću.

On je, ističe Jonke, začetnik štokavskoga jezičnoga purizma, osobita oblika čišćenja standardnoga jezika od kajkavizama, germanizama, bohemizama, rusizama i drugih stranih riječi, u čem je bilo mnogo pretjerivanja, kao i u posve pogrješnu odnosu prema neologizmima. Maretićeva koncepcija hrvatske gramatike i Broz–Ivekovićeva hrvatskoga rječnika bez hrvatskih književnih djela rezultat su takva ekstremna odnosa, no unatoč tomu, zaključuje Jonke, "zasluge vukovaca znatno pretežu nad njihovim slabostima" (Isto: 12).

Rasprava Dalibora Brozovića (1985–86) o jezičnim i pravopisnim previranjima u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće najcjelovitije je obuhvatila tu problematiku, iako je i sam autor svjestan da se valjana sinteza ne može obaviti bez prethodnih studija pojedinih tematskih cjelina. Autor hrvatski *fin de siècle* drži dobom veoma važnih sociolingvističkih fenomena i dobom u kojem se završio proces standardizacije u jeziku, tj. hrvatska standardna novoštokavština "tek je tada i upravo tada dobila svoj konačni suvremeni oblik, dakle onaj koji ima danas" (Isto: 2).

Da bi se hrvatski jezični *fin de siècle* ispravno shvatio, Brozović drži da ga valja sučeliti s preporodnim zbivanjima te usporediti konkretne rezultate jednoga i drugoga. Po njem, preporod donosi samo jednu bitnu, ali kapitalnu novost: novoštokavski hrvatski standardni jezik postaje standardnim jezikom svih Hrvata. Gaj je Hrvate ujedinio u jeziku i pravopisu. Prema Brozovićevoj ocjeni, nova je grafija značila stanovit napredak, no nova ortografija i nesinkretski množinski padeži bili su očita regresija u usporedbi sa stanjem u dopreporodnom hrvatskom novoštokavskom većinskom standardnom jeziku. U ovom je vladao jedan nedovoljno stabilan kompromis između fonološkoga i morfonološkoga pravopisnoga načela, s tendencijom jačanja fonološkoga. Bez Gajeve reforme, ističe Brozović, fonološko bi načelo u tijeku 19. stoljeća vjerojatno prevladalo, jer je za tako izrazito transparentan idiom kakav je novoštokavština morfonološki pravopis "naprosto luksuz" (Brozović 1985–86a: 8). S množinskim je padežima bio sličan problem. U dopreporodnoj hrvatskoj standardnoj novoštokavštini supostoje tradicionalni slavenski množinski padeži i novoštokavski inovacijski oblici organske novoštokavštine, a odluka Gaja i suradnika za tradicionalne oblike prekida prirodni razvoj, "koji bi nesumnjivo vodio prema pobjedi novih padežnih oblika" (Isto).

Brozović drži da su u razdoblju između preporoda i kraja stoljeća trebali postupno prevladati organski novoštokavski padeži i fonološki pravopis te se ukloniti ijekavsko-ikavsko dvojstvo. No zbog tvrdoglavosti zagrebačke filološke škole, koja je ustrajala u "shvaćanjima koja su već davno izvršila svoju objektivnu povijesnu misiju" problemi nisu mogli biti riješeni evolucijskim

putem, pa je zato hrvatski jezični *fin de siècle* bio "nepotrebno dramatičan, zato je taj *fin de siècle* značio još jedan nepotreban udarac kontinuitetu standardnojezičnoga razvitka, zato je principijelno dobra rješenja proveo u detaljima loše, zato su ujedno provedena uz negativnu ideološku motivaciju, zato su ih provodili krivi ljudi, i zato su, konačno, bila anulirana i mnoga pozitivna dostignuća same Zagrebačke filološke škole" (Isto: 9).

Brozović također navodi da su najveća ostvarenja toga razdoblja Brozov pravopis, Maretićeva gramatika i Broz–Ivekovićev rječnik. I on ističe nedostatke posljednjih dvaju, ali naglašava da su ipak odigrali pozitivnu ulogu u razvoju hrvatske standardne novoštokavštine. A to su mogli učiniti stoga što su ta djela svojim glavnim usmjerenjem ipak bila na organskoj razvojnoj crti hrvatskoga novoštokavskoga standarda. Ono što su Maretić i njegova škola željeli provesti preko te crte, javnost i jezična praksa jednostavno nisu prihvatili. Maretićeva je škola "samo u jednoj sustavnoj pojedinosti uspjela nametnuti rješenje koje nije bilo u skladu s hrvatskom tradicijom i objektivnim razvojnim tendencijama: prefiks *nje-* u zamjeničkim riječima, koji prevladava u gotovo svim hrvatskim dijalektima s jekavskim refleksom kratkoga jata i koji se redovito pisao u 19. stoljeću, zamijenjen je prefiksom *ne-*" (Isto: 11).

Na kraju rasprave Brozović napominje da su i političke prilike pripomogle takvu razvitku događaja te ističe i politički mađaronski odsječak u biografijama Maretića i Armina Pavića, navodeći da "utjecaj složenih igara u trokutu Beč–Budimpešta–Beograd na hrvatska zbivanja za Khuenove vladavine nije još dovoljno istražen ni na političkom polju, a osobito su nejasne kulturne reperkusije, uključujući tu i odraze na jezična pitanja" (Isto: 12). Maretićevoj školi bili su naime na raspolaganju i sveučilište i akademija i vlada i parlament, pa je u takvim okolnostima razumljivo frontalno neprijateljsko stajalište hrvatskih književnika i hrvatski orijentiranih kulturnih i političkih prvaka protiv njezinih pripadnika.

Studija Ive Banca (1991) o hrvatskom jezičnom pitanju cjelovit je prikaz povijesti hrvatskoga jezika, zanimljivo pisan i prosuđen očima povjesničara. Djelatnost hrvatskih vukovaca osvijetljena je u kontekstu Khuen-Héderváryjeva banovanja, ali je temelje Banac točno postavio i vezao uz djelovanje Đure Daničića, napisavši da je Zagreb u Daničićevo vrijeme postao središtem Karadžićeve škole. Daničić je uveo Karadžićev tip štokavštine u Akademijine publikacije i poticao mlađe znanstvenike da ga slijede. Prave i snažnije oporbe nije imao, veli Banac, jer su Hrvati htjeli postići jezično jedinstvo s drugim južnim Slavenima, a zagrebačka filološka škola, koju je predvodio Adolfo Veber Tkalčević, nije više bila u punoj snazi te se teško mogla oduprijeti novomu

naletu novoštokavske autentičnosti, koju je "Daničić, paradoksalno, preuzeo od Kuzmanića" (Banac 1991: 81). Srednji jezični put, kakav je bilo odredilo pravopisno povjerenstvo 1877. s umjerenim morfonološkim pravopisom, dočetkom *-ah* u imeničnom genitivu množine, sa slogotvornim /r̥/ bez popratnika i ijekavskim refleksom jata bio je, drži Banac, dobro rješenje, ali pristaše Daničićeve škole, zahvaljujući svojim visokim funkcijama u obrazovnom sustavu, taj su proces zaustavili te su ubrzo Divkovićeve gramatike[10], pisane prema Karadžićevim načelima, zamijenile popularne Veberove gramatike pisane u duhu zagrebačke filološke škole.

Prema Bančevoj procjeni, hrvatski su vukovci doživjeli svoj uspon u politički najnepovoljnijim uvjetima za Hrvatsku, u vrijeme nesmiljena progona narodne oporbe koji je provodio po naputcima iz Budimpešte novi ban Khuen–Héderváry, osvojivši sa svojim unionistima većinu u Saboru zahvaljujući izbornim manipulacijama. Ban je u svoje redove privukao i srpske političare, koji su nakon ukidanja posebnoga položaja Vojne krajine 1881. počeli slati svoje zastupnike u Sabor, okoristivši se Starčevićevim poricanjem srpske narodnosti. Dapače, poticao je neprijateljstva u hrvatsko-srpskim odnosima, a ilirski san o narodno-kulturnom jedinstvu pretvorio u surogat i poslužio se njime kao dobrim povodom za zatiranje hrvatske posebnosti. Vodeći hrvatski vukovci — Armin Pavić, Tomislav Maretić, Franjo Iveković i Ivan Broz — bili su zapravo Khuenovi politički suradnici. Banac ističe da su se koncepcije tih jezikoslovaca, najbolje izražene u Maretićevim radovima, osobito u njegovoj povijesti hrvatskoga pravopisa te gramatici i stilistici, temeljile na "nihilističkoj ideji da ništa od hrvatske književne baštine nije vrijedno nasljedovanja" (Banac 1991: 83). A ta se ideja savršeno poklapala s Khuenovim omalovažavanjem hrvatske državnosti, za koju se također tvrdilo da nema povijesnoga temelja.

Maretić i sljedbenici naglašavali su slučajnost u povijesti hrvatske pravopisne i jezične standardizacije i stoga naglašavali da valja krenuti iz početka i to potpunim preuzimanjem Karadžićevih načela. No u provedbi bili su mnogo manje radikalni, pa je tako Broz, primjerice, učinio nekoliko ustupaka morfonološkomu pravopisu, ostavio razdvojeno pisanje futura i u rječnik uvrstio nešto kajkavizama. Najštetnijim postupcima Banac drži vukovsko krivotvorenje hrvatske jezične povijesti, nijekanje i zapostavljanje hrvatske književnosti i jezika prije pojave Karadžića, čak i u onom dijelu koji je sam Karadžić isticao sebi za uzor. Upravo stoga nije bilo dovoljno shvaćeno da su Maretić i sumišljenici doživjeli uspjeh "samo tamo gdje se njihovo djelovanje poklapalo s novoštokavskim trendom koji je pobijedio među nekajkavskim

10 Divkovićeve su gramatike u kasnijim izdanjima prilagođivane vukovskim načelima (N. B.).

Hrvatima davno prije ilirskog pokreta" (Isto: 86). Sama živa praksa priječila je prodor onih Karadžićevih rješenja koja su bila tuđa hrvatskim novoštokavskim govorima. Zbog toga je, drži Banac, uspjeh Maretića i Ivekovića bio više formalan nego stvaran.

Rad Branke Tafre (1993b) unio je na određen način nov pogled na složeno pitanje djelatnosti hrvatskih vukovaca. Uspoređujući dio jezičnih i pravopisnih problema (fonološka vrijednost slogova sa starim jatom, nastavak genitiva množine, sinkretizam množinskih imeničnih i pridjevno-zamjeničnih padeža, morfonološki ili fonološki pravopis, narodni ili umjetni jezik kao podloga standardnomu) u gramatikama koje se obično nazivaju vukovskima, Tafra je pokazala da među hrvatskim vukovcima nema jedinstvenosti u istim pitanjima, što razbija predodžbu o monolitnosti vukovskoga bloka u hrvatskom jezikoslovlju. Osim toga, upozorila je da se ono što se nerijetko pripisuje tekovinama karadžićevsko-daničićevske škole (genitivni množinski nastavak *-a*, sinkretizam množinskih padeža) nalazi u hrvatskim slovnicama kao mogućnost izrečena u obliku dvostrukosti (padežna sinonimija) već od Kašića, što znači od samoga početka 17. stoljeća. Ona u drugom članku (1998b: 78) slikovito piše da je zagrebačka škola morala ustuknuti "pred nasrtajem hrvatskih vukovaca".

Stjepan Babić (1995–96) pak u radu o znanstvenoj podlozi hrvatskih vukovaca uzroke dijelu njihovih poteza i rješenja nalazi u mladoslovničarskom jezikoslovnom smjeru, kojega su oni bili sljedbenici, napose u njihovu izjednačivanju tzv. narodnoga jezika i književnoga jezika, odnosno u njihovu poimanju da je u književnosti jezik iskvaren, a pravi da je sačuvan u narodu.

Svojevrsnu sintezu recepcije vukovske jezikoslovne misli u nas dao je Marko Samardžija (1997a). On govori o hrvatsko-srpskom jezičnom unitarizmu među hrvatskim jezikoslovcima toga razdoblja, upozorava na problem sužena korpusa, na mladoslovničarsko poistovjećivanje novoštokavskoga istočnohercegovačkoga dijalekta i književnoga jezika te štokavski leksički purizam. U Matičinu nizu *Stoljeća hrvatske književnosti* priredio je izbor iz radova hrvatskih filologa od sedamdesetih godina 19. stoljeća do godine 1918. s popisom važnije literature (Samardžija 2001).

U svom je pregledu povijesti hrvatskoga slovničarstva Sanda Ham usporedbom maretićevskoga modela s modelom zagrebačke škole vrlo uspjelo odredila osnovne odlike dviju suprotstavljenih hrvatskih standardnojezičnih koncepcija (2006: 156). Među njima su najvažnije: na razini opisa gramatičkoga modela maretićevska škola dijeli imenice po rodu, a zagrebačka prema nastavku genitiva jednine; na slovopisnoj razini duga je jatovska kontinuanta

u Maretića troslov *ije*, u zagrebačke škole dvoslov *ie*; pravopisno je načelo u Maretića fonološko, u zagrebačke škole morfonološko; na fonološko-fonetskoj razini u Maretića je odraz dugoga jata trofonemni slijed *i+j+e* dvosložnoga izgovora s kratkim naglascima *jè, ijè*, a u zagrebačke škole jednofonemni dvoglasnik jednosložnoga izgovora s dugim naglascima *îe, ié* (*ijé, ijê*). Na morfološkoj razini Maretićeva škola ima imenični G mn. *-a*, sinkretizirane nastavke u DLI mn., nema dvojine, zanaglasni zamjenični A jd. ž. r. *je*, nepravilan raspored navezaka u pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi s prednošću naveska *e*, djelomična sklonjivost brojeva *dva, tri, četiri*, nema glagolskih pridjeva sadašnjih i prošlih, a u zagrebačke škole imenični je G mn. *-a(h)*, nesinkretizirani su nastavci u DLI mn., sačuvana je dvojina, zanaglasni je A jd. ž. r. *ju*, pravilan je raspored navezaka u pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi koja ne poznaje navezak *e*, potpuna je sklonjivost brojeva *dva, tri, četiri*, postoje glagolski pridjevi sadašnji i prošli; na sintaktičkoj razini maretićevska škola ima prijedlog *prema* s lokativom, *protiv* s genitivom, *mimo* s akuzativom, a u zagrebačke su škole *prema, protiv* s dativom, *mimo* s genitivom.

Iz pregleda važnije literature o hrvatskim vukovcima razabire se da su autori jedinstveni u ocjeni da su zbivanja potkraj 19. stoljeća značila zaokret u standardizaciji hrvatskoga jezika i pravopisa u smislu odlučnijega postavljanja njegovih novoštokavskih okvira. Nejedinstveni su u prosudbi uzroka koji su doveli do toga zaokreta, a izostala je i konačna ocjena je li on poradi svoje revolucionarnosti[11] donio i kakvih šteta, odnosno je li fonološka (jatovske alternante) i pravopisna nestabilnost današnjega hrvatskoga standarda uzrokovana velikim dijelom i prevratničkim zasadama vukovskoga jezikoslovlja. Otvara se naime pitanje bi li hrvatski standard baš u svem bio jednak današnjemu da se mogao razvijati evolucijski, kako je to uobičajeno u modernim društvima u svijetu. Isto se tako otvara pitanje koliko je hrvatski standard izgubio jer se zbog vukovskoga smjera punih stotinu godina umjetno izgrađivao ograničen srpskim standardom, bez slobodnijega oslonca na svoju književnu i pučku baštinu.

11 Zaokret naime označuje prevrat, revoluciju.

1. OTVORENA PITANJA SUVREMENE HRVATSKE STANDARDOLOGIJE: POJMOVNO-TERMINOLOŠKE I PERIODIZACIJSKE DVOJBE

1.0. Uvodne napomene

Proučavanje povijesti razvitka i naravi hrvatskoga književnoga i standardnoga jezika[12] jednim je dijelom u 20. stoljeću bilo povezano s uklanjanjem mladoslovničarskih vukovskih zabluda o odnosu narječja i standardnoga jezika, a drugim dijelom ispravljanjem krivotvorina jugoslavenskoga jezikoslovlja koje je iz političkih razloga nametalo neistinitu tezu o zajedničkom standardnom srpskohrvatskom jeziku koji je tobože stvoren u 19. stoljeću za Srbe i Hrvate na tzv. istočnohercegovačkoj dijalektalnoj osnovici djelovanjem Vuka Karadžića i Ljudevita Gaja.

Hrvatsko je jezikoslovlje na oba pitanja suvereno odgovorilo još prije 1945. godine, jasno razlikujući organske idiome od standardnoga jezika, sinkroniju od dijakronije te opisujući samostalni razvojni put hrvatskoga književnoga jezika temeljem njegove višestoljetne povijesti. Odlučnim raskidom s mladoslovničarstvom te modernim strukturalističkim pristupom jeziku usvajanjem de Saussureovih razdvojba jezika i govora, lučenjem sinkronije i dijakronije, potom usvajanjem Ballyjeve stilističke teorije te Mathésiusovih i Jakobsonovih postavaka Praške škole hrvatski su jezikoslovci već polovicom 1930-ih stvorili pretpostavke za izradbu modernih jezičnih priručnika i rječnika suvremenoga hrvatskoga jezika, koji su trebali namjesto zastarjeloga mladoslovničarskoga historizma i leksičkoga folklorizma prikazati zbiljsku sinkronijsku hrvatsku morfološku i leksičku sliku s ukupnim stilskim i frazeološkim nadgradnjama. *Deset jezičnih zapovijedi* Ivana Esiha (1931–32), utemeljenih na postavkama Praške strukturalističke škole, može se nazvati početkom modernoga hrvatskoga strukturalističkoga jezikoslovlja, koje je u studijama Krune Krstića (1940ab, 1941a–j, 1942a–f) i Petra Guberine (1940, 1941a–f) doživjelo puni procvat.

Tako Krstić piše kako je "književni jezik *umjetno izlučeno jedinstveno sredstvo sporazumijevanja* u pismu, a dosljedno i u govoru naobraženih krugova"

12 Ovdje se razlikuje *književni jezik* od *standardnoga jezika* time što se prvim označuje ukupna povijesna protežnost hrvatskoga pismovnoga idioma, a drugim njegov javno obvezujući normativni oblik na određenom razvojnom stupnju. Više u trećem odsječku ovoga poglavlja.

te da se *stvara* zato, da bi se u barem jednom dijelu naroda, onom koji se posvećuje knjizi, uklonile jezične razlike (1941c; istaknula N. B.), odnosno da je književni jezik "dijelom izrastao iz prirodnog tla živog narodnog govora, a dijelom je plod smišljenih nastojanja" te stoga "u postanku i razvoju svakog književnog jezika možemo razlikovati dvoje: *prirodno životno bujanje i ustanovljenu pravilnost*" (1941d; istaknula N. B.). Guberina (1941c) pak, zamjerajući Maretiću što ne razumije dijakroniju i sinkroniju, naglašava kako je "svaki stupanj jezičnog razvoja rezultat prethodnog povijesnog zbivanja" koji sadržava "svoju posebnu dinamiku, koju uvjetuje društveno i kulturno stanje nekog naroda u određenom času" te stoga "ne smijemo nijedno stanje poistovjetiti s nekim bivšim jezičnim stanjem."

Krstić (1942e) u svojoj glasovitoj povijesnoj sintezi ističe da je hrvatski književni jezik nastao samosvojnim povijesnim razvitkom koji se može pratiti unatrag osam stoljeća u pisanim spomenicima, a da su "načelne smjernice, po kojima će se hrvatska govorna tvar pretakati u književnu jezičnu zakonitost, ustaljene u jeziku dubrovačkoga književnoga kruga u XVI. stoljeću, tako da se od XVI. stoljeća unaprijed zametna jezgra hrvatskoga književnog jezika razvija suvislo i sustavno uza sve povijesne potrese i bogato bujanje postranih jezičnih klica" te da on nema veze s razvitkom srpskoga književnoga jezika, pače "dvije književne polarizacije štokavštine tekle su svaka po različitim potrebama i sklonostima."

Taj je znanstveni hrvatski jezikoslovni pristup problemu hrvatskoga jezika i njegovu odnosu prema srpskomu jeziku i štokavštini prekinut uspostavom nove jugoslavenske države 1945., u kojoj je, kao i u prethodnoj monarhističko- jugoslavenskoj, srpska znanstvena i politička elita narodno jedinstvo bila zamislila izgraditi na jedinstvenom državnom jeziku krivotvorenjem povijesnih činjenica iz dotadašnjega razvitka književnih i standardnih jezika u južnoslavenskom prostoru, posebno ustrajući na nepostojećem srpskohrvatskom standardnom jeziku kao zajedničkom jeziku Hrvata i Srba. Teorijski radovi Guberine i Krstića nisu se smjeli navoditi, ali su postupno ugrađivani u radove suvremenih hrvatskih standardologa, koji su u okviru jugoslavenskoga razdoblja 1945.—90. u politički rigidnom sustavu različitim manevrima i domišljanjima nastojali reći znanstvenu istinu i ostati u struci. Tako je Brozović morao izgraditi cijelu popratnu znanstvenu nomenklaturu (zapadna novoštokavština, standardna novoštokavština, srednjojužnoslavenski jezik ...) da bi mogao reći ono što su Krstić i Guberina rekli mnogo jasnije i jednostavnije: *hrvatski jezik.*

Radovi iz toga razdoblja Ljudevita Jonkea (1952–53bc, 1964a, 1971, 1974–75), Dalibora Brozovića (1963, 1970, 1973, 1978a) i Radoslava Katičića (1971, 1974, 1983, 1986) u konačnici su samo potvrdili nedvosmisleno iskazane Krstićeve i Guberinine poglede, a to je da postoji hrvatski jezik kao samosvojna i samobitna povijesna činjenica i na razini organskih idioma sa svojim trima narječjima, čakavskim, kajkavskim i štokavskim, i na razini književnoga, odnosno standardnoga jezika kao sociolingvistička činjenica koja ima svoju posebnu povijest i samosvojnu mrežu unutarnjih odnosa izišlih iz hrvatske društvene i kulturnopovijesne zbilje. Njegov je razvitak postupan i naravan, a načelo elastične stabilnosti omogućuje mu razvojnost i sklad između kodificirane i porabne norme.

Namjesto nazivâ *hrvatski književni* i *standardni jezik* u javnoj je porabi za jugoslavenskoga razdoblja nakon 1945. bio dopušten naziv "zapadna varijanta", a pod nazivom *srpskohrvatski jezik* morao se razumijevati i organski dijasistem i zajednički standardni sustav (Brozović 1970), što je onda omogućivalo netočno tumačenje da su se dvije republičke varijante razvile iz zajedničkoga srpskohrvatskoga sustava oko glavnih središta, Zagreba i Beograda. Nazivi *hrvatski književni jezik*, odnosno *hrvatski jezik*, mogli su se rabiti u lingvističkim raspravama i naslovima školskih priručnika tek nakon političkih i ustavnih promjena koje je donijelo Hrvatsko proljeće, pa i onda na granici političkoga ispada, s tim da se u pravopisu kao najraširenijem školskom priručniku hrvatsko ime nije smjelo pojaviti nikad, pa su stoga takvi priručnici završavali u tvornicama za preradbu papira.

1.1. Hrvatski književni i standardni jezik

Vezivanje povijesti razvitka hrvatskoga standardnoga jezika uz jezik književnosti te njihovo izjednačivanje dijelom je uzrokom i današnjoj terminološkoj neusklađenosti, pa se naziv standardni jezik miješa s nazivom književni jezik. Miješanju je pridonijelo i vezivanje pojma književnine, književnosti, tj. pismenine uopće, uz pridjev *književni*, pa onda i uz sintagmu *književni jezik*, pod kojim se u kontinuiranoj dvostoljetnoj porabi u hrvatskom jezikoslovlju dijelom razumijevao i standardni jezik kao poseban naddijalektni tip normiranoga jezika u općoj javnoj porabi.

Naziv književni jezik ima tradiciju u hrvatskom jezikoslovlju kao nasljeđe nomenklature 19. stoljeća, u kojem se razdvojba književnoga jezika kao višega, dotjeranijega jezičnoga oblika pisane (knjižne) forme, nasuprot nižemu, organskomu idiomu pokušava i teoretski artikulirati već polovicom stoljeća (Demeter 1843). U novijem hrvatskom jezikoslovlju taj se naziv

učvrstio izravnim preuzimanjem teoretskih zasada i nazivlja praških strukturalista (V. Mathésius, B. Havránek, *spisovný jazyk*), pa su jezikoslovni priručnici izdani u Hrvatskoj uoči političkih previranja i liberalizacije društvenih odnosa za Hrvatskoga proljeća i nastupajućih ustavnih amandmana i promjena u naslovu imali istaknutu sintagmu (hrvatskoga) književnoga jezika (Jonke 1964, 1971; Težak–Babić 1973, Rosandić–Silić 1973, 1974).

I časopis *Jezik*, koji je u Zagrebu 1952. godine pokrenulo Hrvatsko filološko društvo, nosi u podnaslovu odrednicu "časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika". U njem je među prvim člancima objavljen Jonkeov (1952–53c) o raznolikoj službi književnoga jezika, u kojem je na temeljima praških strukturalista jasno razlučen "narodni" od književnoga jezika. Među književnim jezicima Jonke razlikuje tri: poslovni s njegovim podvrstama — novinarski, trgovački, administrativni, vojnički, pravni (u njega advokatski), politički, liturgijski, diplomatski — potom znanstveni jezik (u njega naučni) i pjesnički, koji po Mukařovskom, napominje Jonke, ne bi ni bio vrstom književnoga jezika. Takvu je razdvojbu prihvatio i Stjepan Babić u Panoraminu leksikonu *Jezik* (1965), govoreći o stilovima književnoga jezika.

S obzirom na dvostoljetnu ukorijenjenost naziva *književni jezik* u hrvatskom jezikoslovlju te mogućnost nazivoslovnoga razlikovanja jezika književnoga od *jezika pjesničkoga*,[13] neki drže naziv standardni jezik nepotrebnom engleskom tuđicom i ostaju pri tradicionalnom hrvatskom nazivu *književni jezik*. Tako, primjerice, Babić ostaje pri tom nazivu razumijevajući pod njim ono što Brozović naziva *standardnim jezikom*, pa čak piše prikaz (kritiku) Brozovićeve knjige *Standardni jezik* pod naslovom *Lingvističko određenje hrvatskoga književnog jezika* (S. Babić 1970–71). Treći pak predlažu naziv *opći jezik* (B. László), kako su ga uostalom i nazivali stari hrvatski pisci i jezikoslovci, uključivši i Bartula Kašića, koji u predgovoru *Rituala rimskoga* govori o "općenom" jeziku, pače "najopćenom".[14]

Uvođenje naziva *standardni jezik* u hrvatsko jezikoslovlje valja zahvaliti Brozoviću: "Upotrebljavam termin 'standardni jezik' u smislu u kojem se kod nas, kao i kod nekih drugih naroda, najčešće upotrebljava termin 'književni jezik'. Taj je naziv neadekvatan sadržaju pojma — ujedno je i preuzak i preširok: standardni se jezik ne upotrebljava samo u književnosti nego i u nauci,

13 I taj je naziv neodgovarajući jer pridjev *pjesnički* ovdje ne znači "koji se odnosi na pjesništvo kao književni rod", nego na beletristiku.

14 "Oni pisalac koji hoće štogod upisati naški, ima nastojati, koliko najbolje može, onim govorom upisati, koga on višt u mnozih pozna da je *najopćeni*, i koga može svak lašnje razumiti, i s koristju pročtiti" (str. 6; istaknula N. B.).

novinstvu, administraciji i sl., a osim toga se u beletristici ne upotrebljava samo standardni jezik nego katkada i dijalekti (npr. hrvatska kajkavska i čakavska poezija), lokalni oblici razgovornog jezika, profesionalni žargoni, šatrovački oblici i sl. Terminom 'standardni jezik' počeo sam se služiti prije desetak godina (uglavnom prema engleskomu *standard language*), a on se danas u našoj nauci već prilično često upotrebljava" (Brozović 1963a: 610).

Katičić (1969—70a: 99) nalazi u nazivu standardnoga jezika sugestiju određene instrumentalnosti i korisne namjene, što odvlači pozornost od mnogostrukih njegovih dubokih veza s korijenima kulture kojoj služi i sa stvaralačkim mogućnostima koje pruža svojim govornicima. Prema Siliću (1996a), bitna je razlika između književnoga (beletrističkoga) i standardnoga jezika u naravi i načinu njihove normiranosti. Prvi je normiran implicitno, a drugi eksplicitno. Prvomu je norma neobvezujuća, drugomu obvezujuća, svjesno odabrana i propisana. Normu prvoga odlikuje istorazinska sinonimija (fonološka, morfološka), normu drugoga težnja k smanjenju broja istorazinskih pojavnica. Branka Tafra (1999: 43) pak naziv književni jezik rabi za prva razdoblja naddijalektnoga kulturnoga idioma, a početke njegova opisivanja i normiranja drži početcima standardizacije, dok njegov kodificirani oblik izgrađenih i u javnoj porabi obvezujućih norma naziva standardnim jezikom.

U današnjoj se tipologiji razlikuje pet standardnojezičnih funkcionalnih stilova: znanstveni, uredski (administrativni), novinarski (publicistički, žurnalistički), književni (beletristički) i razgovorni (Silić 1996), iako se razgovornomu niječe položaj standardnoga stila (S. Babić 1965: 250—251). Svaki od njih ima svoje podvrste.

Naziv *standardni jezik* zauzeo je danas svoje mjesto i u svjetskom jezikoslovlju i pod njim se razumijeva uglavnom isto — tip posebno normiranoga općega jezika u javnoj porabi na određenom prostoru — pa bi ga valjalo rabiti u tom smislu. Odnos pak nazivâ *standardni* : *književni* jezik danas se više ne interpretira u okviru teorije funkcionalnih stilova standardnoga jezika, prema kojoj bi jedan od stilova standardnoga jezika bio književni jezik (ili jezik književnosti), nego se književnim jezikom naziva sveukupna pismovna jezična pojavnost kojega naroda u njezinoj povijesnoj protežnosti.

Kad je riječ o hrvatskoj jezičnoj povijesti, valja biti posebno oprezan s nazivljem, jer su hrvatskim književnim jezicima tijekom stoljeća bili ne samo štokavski, kajkavski i čakavski idiomi nego i staroslavenski, latinski, talijanski, mađarski i njemački, a neki od njih i hrvatskim standardnim jezicima, primjerice u administrativnom stilu latinski, njemački, talijanski, a kratko i mađarski (Silić 1996a: 187).

Standardni jezik izvire iz književnoga jezika i baštini ga, pa je njime bitno i određen. Prema suvremenim potrebama stalno se mijenja, dopunjuje i normira te dograđuje. Pri normiranju promjenâ važno je da su one porabnom normom stekle legitimnost te da se u govornika osjećaju kao nešto naravno i općeprihvatljivo. U tom dijelu standardne su norme vezane uz jezične i općekulturne navike određene sredine pa su sociokulturološki uvjetovane. Kad su zakonski kodificirane, postaju obveznima i obvezujućima u javnoj porabi. Književni su i standardni jezik dakle sinkronijski suputnici, prvi strukturno uređen tako da funkcionira s više istorazinskih oblika, a drugi izborom najfunkcionalnijih među njima.

1.2. Hrvatski standardni jezik, njegova supstancija i struktura

U suvremenoj je hrvatskoj standardološkoj literaturi danas općeprihvaćena Brozovićeva definicija standardnoga jezika (1970: 28), prema kojoj je on "autonoman vid jezika, uvijek normiran i funkcionalno polivalentan, koji nastaje pošto se jedna etnička ili nacionalna formacija, uključivši se u internacionalnu civilizaciju, počne u njoj služiti svojim idiomom, koji je dotad funkcionirao samo za potrebe etničke civilizacije", dopunjena poslije napomenom da je riječ o idiomu koji je "stabilan u prostoru i elastično stabilan u vremenu" (1978a: 16). Peterim se dakle odlikama — autonomnošću, normiranošću, polifunkcionalnošću, samosvojnom uključenošću u međunarodnu uljudbu i elastičnom stabilnošću — standardni jezik razlikuje od drugih idioma.

Prihvati li se stajalište da se standardni jezik pojavljuje u onom društvu u kojem je potreban i u trenutku kad mu je potreban (Brozović 1970: 30), nedvojbeno je da je ta potreba različita od društva do društva. U jednom slučaju to može biti nastanak države, u drugom kakav veliki općekulturni pothvat, poput prevođenja *Svetoga pisma*, u trećem uspostava vlasti u novoosvojenim područjima (jezični kolonijalizam), u četvrtom izbor kakvoga drugoga idioma namjesto idioma autohtonoga naroda da bi se izbjeglo jezično gospodstvo moćnih vladara i dr. Svjetska standardološka literatura obiluje gradivom za navedene slučajeve te iz pojedinačnih primjera razvija teoriju o standardnim jezicima, njihovim obilježjima, okolnostima nastanka, mijenama, dodirnim točkama i razlikama. Ona se odrazila i na naše standardologe, koji su iz političke nužde zaključivali o hrvatskom standardu usporedbom s drugim standardnim jezicima i njihovim povijestima (Brozović 1970), nerijetko i s onima koji imaju malo dodirnih točaka s hrvatskim jezikom i njegovim povijesnim

razvitkom, pa ono što vrijedi, primjerice, za francuski, ruski, ukrajinski ili srpski, ne mora vrijediti i obično ne vrijedi za hrvatski.

Najviše je dvojbâ u našoj jezikoslovnoj literaturi bilo povezano s nerazumijevanjem odnosa standardnoga jezika i supstancije koja mu je u podlozi. Supstancija se standardnoga jezika određuje iz njegove fonologije, morfologije, sintakse i leksika. U leksiku kao najotvorenijem sustavu prelama se cjelokupna jezična povijest, a standardna vrijednost pojedine riječi može se određivati tek iz mreže sveukupnih leksičkih odnosa. Sve su četiri razine podložne mijenama u vremenskom protoku, pa bi se supstancija uvijek trebala promatrati u odnosu na određeni vremenski odsječak.

Autonomnost standardnoga jezika ne isključuje njegov oslonac na kakav dijalekt, dapače, u podlozi standardnoga jezika može biti dijalektna jezična supstancija iz koje se crpi fonološko, morfološko, sintaktično i leksičko gradivo za standardni jezik, ali podlogom može biti i jezična supstancija viša od dijalekta, pače, viša i od narječja, kako je to u hrvatskom slučaju. Njezin oblik u standardnom jeziku određuju, kako je u literaturi često isticano, izvanjezični, sociolingvistički čimbenici, za razliku od unutarjezičnih zakonitosti, koje ravnaju odnosima u dijalektima i narječjima. Drugim riječima: dijalektne su i narječne norme implicitne, a standardna eksplicitna.

Odnos supstancije i strukture dijalekta u podlozi standardnoga jezika ako pripadaju istomu jezičnomu idiomu kojemu pripadaju supstancija i struktura danoga govora međusobno se uvjetuju i preoblikuju. Mijene su postupne, a teku tako što će standardni jezik postati obrazac prema kojemu će se odvijati daljnji razvitak organskoga, kao i svih ostalih govora svih dijalekata koji se prema tomu standardnomu jeziku nalaze u istom odnosu govora. Pri odgovarajućim civilizacijskim uvjetima ti će procesi, tvrdi Brozović, prouzročiti izumiranje dijalekata (1970: 31).

Hrvatska se standardna osnovica tradicionalno opisivala kao novoštokavska ijekavskoga izgovora, a u novije vrijeme, nakon normativne reinterpretacije jatovskih alternanata, kao novoštokavska jekavskoga izgovora (Katičić 1995–96: 176). U raspravi o načelima standardnosti hrvatskoga jezika Katičić piše da je njegova novoštokavska osnovica "samo načelno određena i ne odnosi se ni na koji konkretni novoštokavski organski sustav" te da ona za hrvatski standardni jezik nije "u svemu mjerodavna" (1995–96: 177).

Odnos hrvatskoga jezika prema štokavskomu narječju u cjelini te odnos prema kajkavskomu i čakavskomu narječju danas se u dijelu literature pokušava interpretirati i kao odnos četiriju posebnih sustava (Silić 1996a), a ne kao odnos sustava (hrvatski jezik) i njegovih podsustava (tri narječja), kako

je to činilo tradicionalno hrvatsko jezikoslovlje još od prvih Gajevih sinteza 1830.–31. do suvremenih pogleda, uočujući složenost hrvatskih međunarječnih odnosa i prožimanja.

Katičić u novijim radovima normu hrvatskoga standardnoga jezika tumači tronarječnim prožimanjem i naglašava "da hrvatski književni, a po tome i standardni jezik naprosto nema 'dijalekatske osnovice'! (...) Ona mu je apstraktan dijalekatski uzorak, nije konkretna osnovica. To je, kako je iskustvo već nedvojbeno potvrdilo, vrlo povoljno za njegovu standardnost. Ali je ipak samo površni sloj. U dubljima on je tronarječan i bitno određen svom poviješću hrvatske kultivirane izražajnosti. Bez svijesti o tim dubljim slojevima nije moguće uravnotežiti odnos hrvatske jezične zajednice prema svojoj velikoj stečevini, standardnomu jeziku, niti valjano dograđivati njegovu normu. A u naravi je standardne jezične norme da se stalno mora dograđivati" (2009: 83–84).

Silić razlikuje hrvatski jezični sustav kao moguću veličinu od hrvatskoga standarda kao aktualne, ostvarene veličine te istražuje njihov odnos. U teoriji standardnoga jezika u nas taj se odnos već bio uočio i definirao pojmovima ovjerenoga (mogućega) jezika i potvrđenoga (ostvarenoga) jezika (Katičić 1969–70b: 130), a obje su nomenklature na tragu stare desaussureovske razdvojbe *jezik* : *govor*. Odnos između idioma koji je u podlozi standarda i samoga standarda Silić (1996a) rješava Coseriuovom trodiobom *sustav* : *norma* : *govor*. Idiom u podlozi bio bi sustav koji se prema standardu odnosi kao jezik prema govoru. I jedan i drugi imaju svoje norme. Norma pretpostavlja sustav, ali ga ne mora zadovoljavati, kao što ni sustav ne mora zadovoljavati normu. Oni su uzajamno neovisni. Jezik se kao sustav može suprotstaviti jeziku kao standardu i, obrnuto, jezik kao standard onomu što hoće jezik kao sustav. Jezični se sustav može mijenjati pod pritiskom standarda, ali jedna promjena uzrokuje promjenu sustava kao cjeline i potiče druge promjene.

Standard se također razvija i mijenja primjenom novih pravila, ali su te mijene, postupne, evolutivne (Brozović 1970: 138; Silić 1998; ovdje prema Norme 1999: 286). Evolutivnost uvjetuje promjena unutarnjih odnosa, tj. pojava novih pravila koja jedno vrijeme djeluju usporedno sa starima, a onda ih zamjenjuju. Ustaljenu predodžbu da se standardni jezik razvija samo usvajanjem jezičnosustavnih novina Silić pobija napomenom da se i stara pravila mogu revitalizirati te se početi ponašati kao nova, jedno vrijeme supostojati s novima, a onda ih zamijeniti (Silić 1982, ovdje prema Norme 1999: 210). Uzroci promjenama jezičnih pravila različiti su, a u jezičnoj teoriji još uvijek nedovoljno istraženi.

U vezi sa standardnim normama otvara se jezikoslovcima jedno od najtežih pitanja: Što je u jeziku pravilno? Kriteriji su različiti: stabilnost porabe, tipičnost, proširenost, preferiranost, općeobvezatnost, porabna usklađenost, sustavna usklađenost i usklađenost s realnim tendencijama jezičnoga razvitka. Pri tom valja naglasiti da se norme standardnoga jezika opiru na sve funkcionalne stilove, tj. na više oblika uzornih poraba i da ono što je uzorno u jednom funkcionalnom stilu ne mora biti uzornim u drugom. Standardni jezik pak ako želi udovoljiti svojoj temeljnoj svrsi — postati i ostati općim komunikacijskim sredstvom, mora biti u stvarnoj i stalnoj vezi s idiomima cijeloga područja na kojem se njime govori.

Krstić (1941g) razlikuje jezikoslovca od jezičnoga zakonodavca: "Jezikoslovac proučava jezičnu stvarnost, ne misleći pritom, je li ta stvarnost ujedno i obaveza za književni jezik ili nije. Jezični zakonodavac naprotiv iz jezične stvarnosti izvlači samo ono, što može i mora vrijediti kao pravilno i obvezatno u jezičnoj upotrebi. Jezični zakonodavac predstavlja jezičnu volju naroda i književnosti čuvajući njihove navike, a pogotovo njihov duh."

Kad govori o podlozi jezika kao sustava, Silić kaže da ona mora biti homogena i da je to jedan organski idiom, dok podloga jezika kao standarda može biti heterogena i ne mora biti organski idiom: "Tako je podloga hrvatskoga jezika kao sustava jedan od štokavskih organskih idioma, a podloga hrvatskoga jezika kao standarda i taj štokavski organski idiom i drugi (kulturno-povijesno uvjetovani) organski idiomi u prvom redu kajkavski i čakavski" (Silić 1996a; ovdje prema Norme 1999: 239). Tu se Silićeva i Katičićeva stajališta poklapaju. Koji je to štokavski organski idiom u podlozi hrvatskoga jezika kao sustava, Silić ne govori, ali navodi da oblike *zakašnjelost* i *izljubiti*, taj organski jezičnosustavni idiom ne može prihvatiti (1996a; prema Norme 1999: 242).[15]

Brozović daje više podataka o dijalektnoj osnovici hrvatskoga standardnoga jezika. Po njem riječ je o zapadnijoj nijansi novoštokavštine utemeljene na ikavskim i zapadnijim ijekavskim novoštokavskim govorima s blagim kajkavskim i čakavskim utjecajima, što se odrazilo i u (novo)štokavskim dvostrukostima, koje su ujedno bliže kajkavskim i čakavskim odlikama (1978a: 20). Ona je po Brozoviću (1970) najbolje reprezentirana u tzv. novoštokavskom folklornom koineu, dakle u neorganskom idiomu, uz koji Brozović

15 Upravo je njih (uz *pošljedicu*) Hrvatima pokušao normirati jedan, kako se nerijetko znade reći, od najvećih hrvatskih jezikoslovaca i nositelj restandardizacijskih zahvata potkraj 19. stoljeća, Tomislav Maretić (1899a). Milčetićevo mišljenje da takvi jotirani likovi nisu prihvatljivi u književnom jeziku (1895: 88) popratio je Maretić uredničkim komentarom u *Nastavnom vjesniku,* tvrdeći da je štokavcima "ugodnija" skupina *šlj* od *slj* (1895: 88).

vezuje i početak standardnoga hrvatskoga jezika. Čini se da je tezom iz 1970. o folklornom koineu Brozović platio dug skrbništvu politike nad hrvatskim jezikoslovljem, pa je i hrvatski standard morao početi, poput srpskoga, narodnom pjesmom i sljepačkim guslama. U kasnijim radovima Brozović više ne ustrajava da bi početke modernoga hrvatskoga standarda trebalo vezivati uz folklorni koine, tj. uz Kačić Miošića i Relkovića, već govori o hrvatskom književnom klasicizmu i Kanižliću, ali čvrsto ostaje pri uvjerenju da odgovor na pitanje otkad se Hrvati služe današnjim standardom "*mora* (istaknula N. B.) biti: od sredine XVIII. st." (Brozović 1993: 16).

S obzirom na jezičnu supstanciju izbor za standardnu osnovicu pao je na zapadne novoštokavske dijalekte, ikavskoga i zapadnoijekavskoga tipa još u 17. stoljeću, a ne polovicom 18. stoljeća, kako tvrdi Brozović, pa je prvi hrvatski iznadregionalni pismeni jezik, nakon hrvatskocrkvenoslavenskoga, koji je utrnuo u 15. stoljeću, kodificirani jezik hrvatskih liturgijskih knjiga na crti Drkolica–Bandulavić–Kašić, reprezentiran na najbolji način u Kašićevu cjelokupnom djelu s vrhuncem u *Ritualu rimskom* iz godine 1640. Upravo je ta štokavska stilizacija postala općehrvatskom svojinom i modelom koji je kao višestoljetna stožernica integrirao najširi hrvatski prostor.

Brozović jezičnu supstanciju toga modela oprimjeruje navodom Kanižlićevih i Kačićevih stihova iz polovice 18. stoljeća (1970: 139), ali je isto tako mogao navesti stihove Đore Držića s kraja 15. stoljeća, skladane "po narodnu" — da sličnost bude još veća, i među njima ne bi bilo bitne razlike. Višestoljetna "tvarnost i struktura jezika ostaju neizmijenjene u književnosti i sveukupnoj pisanoj praksi" (Šimundić 1970: 448) pa s gledišta same jezične supstancije nije jasno po čem bi, primjerice, na početku modernoga standardizacijskoga razdoblja stajala Kačić Miošićeva ili Kanižlićeva stilizacija hrvatskoga jezika iz 18. stoljeća, a ne Menčetićeva, Držićeva ili Gundulićeva iz 16. ili 17. stoljeća. Naime već površan pogled na Držićevu pjesmu s kraja 15. stoljeća (preslovljenu u suvremeni hrvatski slovopis) pokazuje da ona savršeno zrcali kontinuitet razvitka hrvatskoga standardnoga modela od kraja 15. stoljeća, koji glatko, što znači bez jezičnih lomova, koje Brozović nalazi u polovici 18. stoljeća, vodi ravno Kanižliću i Kačić Miošiću, a preko njih Šenoi, Kranjčeviću i Gjalskomu:

Djevojka je ružu brala po ravnoj livadi,
oblaka je klikovala: "Hod' mi ružu hladi
da jo' listak od sunačca gorko ne uvene,
da si svijemo dva vjenačca ružice rumene,
jedan tebi, drugi meni gizdavoj djevojci,

neka nam je ličcu sjeni do hrabrovih dvorci;
jer ti hrabar čeka mene uz konjica steći
da mu konjic ne prisvene vodice želeći."[16]

Odgovor na postavljeno pitanje glasi da standardnost kojega idioma nije dovoljno dokazivati samo jezičnom supstancijom s određenim vremenskim kontinuitetom, nego treba, čita se u standardološkoj literaturi, imati potvrde i o njegovoj općekulturnoj i uljudbenoj raširenosti i svojini te stabilnosti njegove strukture, tj. gramatičkoga i pravopisnoga ustroja.

Među hrvatskim funkcionalnim stilovima starijih razdoblja valja dakle potražiti onaj koji bi najviše udovoljavao navedenim zahtjevima. On je u Brozovićevim raščlambama funkcionalnih stilova standardnoga jezika zanemaren, iako je odigrao odlučujuću ulogu u standardizaciji hrvatskoga jezika. "Hrvatski jezik svoje prve korake čini pod okriljem Crkve i u oštrom rivalitetu s latinskim. Taj jezik kao da je iznikao ispod misnog ornata," kaže I. Pederin (1970: 65).

Riječ je o liturgijskom stilu visokih izražajnih mogućnosti i dotjeranoga izričaja. Postoji naime cijela knjižnica hrvatskih liturgijskih knjiga — misala, rituala, brevijara — korištenih svakodnevno u crkvenim obredima, jezično vrlo bliskih Menčetićevoj, Držićevoj, Gundulićevoj ili Kačić Miošićevoj stilizaciji hrvatskoga jezika. Te su knjige bile poznate Hrvatima na sjeveru, na jugu i u Bosni. Iz njih su svakodnevno slušali riječ Božju. Među takvima su Bandulavićeve *Pištole i evanđelja*, Glavinićev *Cvit svetih*, Kašićev *Ritual rimski* i mnoge druge koje su kolale po hrvatskim krajevima. Te su knjige bile vrlo raširene i doživjele su čak u istom stoljeću nekoliko izdanja. Tako su, primjerice, Bandulavićeve *Pištole* u 17. i 18. stoljeću tiskane osam puta (1613., 1626., 1640., 1665., 1682., 1699., 1718. i 1739.; prema P. Bašić 2013: 397). D. Gabrić-Bagarić ocjenjuje Bandulavićev lekcionar tekstom "s iznimnim komunikacijskim potencijalom", a ne isključuje mogućnost da bi upravo jezik lekcionara "mogao u predstandardnim razdobljima biti svojevrstan etalon književnoga izražavanja i poslužiti kao temelj standardizacijskim procesima" (Gabrić-Bagarić 1994: 68). S. Babić (1994: 96, 100) napominje da se Kašićev *Ritual rimski* upotrebljavao punih 289 godina (od 1640. do 1929. godine) i da na razvojnom putu hrvatskoga književnoga jezika nema lomova i usjeka, nego da je on cjelovit barem 350 godina.

Jezični tip u hrvatskim liturgijskim knjigama blizak je dakle Kanižlićevu i Kačić Miošićevu, a podvrgnut filološkoj raščlambi pokazuje više zajedničkih

16 Navedeno prema Vončina 1988: 87.

obilježja: štokavsku osnovicu ikavsko-jekavskih likova s čakavsko-kajkavskim leksičkim primjesama, starije sklonidbene oblike s manjim udjelom novoštokavskih, isti konjugacijski sustav, vrlo slične stilističke postupke i sličan sintaktički ustroj. Svrstaju li se ta djela među štokavska ili ona pisana "hibridnim jezičnim tipom" (Vončina 1988: 213—214), ne će se bitno izmijeniti slika po kojoj se "od kraja 15. do početka 19. stoljeća po svoj prilici ne može naći pisac koji se bar u ponečemu nije iznevjerio svojemu zavičajnom govoru, odnosno narječju kojem taj govor pripada" (Vončina 1988: 187). U toj činjenici leži zametak supstancije hrvatskoga "općenog" jezika, naddijalektnosti kao posebnoga obilježja hrvatske pismenosti i u tom smislu ona čini jezgru hrvatskoga standarda, koja se ne bi smjela previđati pri opisu standardizacijskih procesa u hrvatskom jeziku. Ono što je Brozović 1970. tražio u štokavskom folklornom koineu kao integracijskomu čimbeniku, leži u naddijalektnom obilježju hrvatske liturgijske književnosti već od 15. stoljeća. U protestantskim prijevodima *Svetoga pisma* u 16. stoljeću već je obilno potvrđeno međunarječno prožimanje, kao i u prvih čakavskih i kajkavskih pisaca u kojih se nahode štokavski elementi (Vončina 1985b).

Od polovice 16. stoljeća jezik hrvatske knjige nije u potpunosti oslonjen ni na jedan organski hrvatski govor već u njem počivaju združeni različni slojevi. I to je bitno obilježje hrvatske standardnosti. Dovoljno je samo promotriti put kojim se kretao Drivodilićev lekcionar: od Splita preko dubrovačkih preradaba do hrvatskih protestanata, a preko Bandulavića i Kašića u Bosnu, iz Bosne opet na more i tako ukrug po cijelom "rusagu". "Iznevjera" zavičajnoga govora u starih hrvatskih pisaca nerijetko je povezana sa svješću o njegovim nedostatnostima i o potrebi gradnje općega jezika koji bi bio razumljiv širemu čitateljstvu. Kad Glavinić u *Cvitu svetih* 1628. piše da "jezik naš po mnogih daržavah jest razštarkan ter nigdi nikako,[17] a nigdi nikako riči unašaju" i da on "ne jednoj daržavi, nego i većim želi ugoditi", on je zapravo duboko zagazio u područje standardiziranja jezika: razmišlja o idiomu koji bi funkcionalno natkrilio ne samo regionalne nego i državne međe. Na isti su način razmišljali Stipan Konzul i Antun Dalmatin kad su prevodili *Novi zavjet*, a nakon njih Bartul Kašić pri prevođenju *Rituala rimskoga*. Reformacijski je protestantizam uzmaknuo pred katoličkom protureformacijskom obnovom, ali su integracijska jezična načela i jezični prostor kojemu se obraćaju ostali isti od Dalmatina preko Glavinića i Kašića do Ljudevita Gaja.

Glavinić zna da se problem može riješiti zajedničkim općim jezikom jedinstvene morfološke strukture: "l'idioma Illirico più comune, overo

17 Tj. nekako.

universale" (prema Fermendžin 1891: 12). I on drži, kao i Jakov Mikalja, da bi bosanski mogao biti taj opći jezik, a pokrajinske razlike u leksiku nadrastale su se različnim postupcima, primjerice, kontaktnom sinonimikom. Dalmatin–Konzulov prijevod *Svetoga pisma*, kojemu u osnovi leže stariji misali i "brviali", vrvi kontaktnim sinonima, jer su prevoditelji htjeli služiti "vsim slovenskega jezika ljudem – Hrvatom, Dalmatinom, Bošnakom, Bezjakom, Srblanom i Bulgarom" pa su "priproste, navadne, razumne, obćene, vsagdaňe, sadašnega vremena besede (...) hoteli postaviti. I kada godě dvě ili tri besedě zajedno kako na strani videti hoćete, da svaki bude moć razumeti, jedna beseda ili ime, po dva puta, i po tri izrečena i pisana, da jedna drugu tlmači" (prema Fancev 1916: 136).

Kašićev izbor u *Ritualu rimskom* 1640. pao je dakle na bosanski ne slučajno, nego na razvojnoj crti staroj više od stotinu godina. On piše: "Ovim dakle načinom odlučih ja pismo ovega Rituala ili Običajnika istomačiti naški, bivši ja govorio i općio s ljudmi od razlicih rusaga slovinskih hodeći po svitu: i ja sam njih ovaka govorenja razumio, i oni su moja (karstjani, Rašijani, Serblji, poluvirci i Turci). Jur dakle, ako ja bosanski upišem ove riči (*poslao sam, učio sam, rekao sam,* ili take ine), ne branim zato Dalmatinu našemu, da on ne obrati na svoj način ove iste riči i inake, ter reče: *poslal sam, učil sam, rekal sam,* ni manje Dubrovčaninu, da ne reče *poslo sam, reko sam.* Ali gdi ja upišem što ili šta, ne branim Dalmatinu, da on reče *ča* ter tako u inih ričih, koje ne budu upisane načinom svoga grada, ili mista, svak na svoj način navernuvši slovo kojegodir po svojoj običaji: tako ne imamo koriti jedni druzih, veleći da zanose." Koliko li je u ovim redcima sličnosti s Babukićevim naputkom o čitanju "rogatoga ě" u *Osnovama slovnice* iz 1836.![18] I Kašić i Babukić znaju koji bi izbor bio bolji u općem (biranom) jeziku, ali svjesni različnosti, biraju put postupnosti u ostvaraju standardnoga lika. Taj oblik "našega jezika općenoga", kako ga Kašić zove, taj naddijalektni tip, nije samo zacrtan nego je i *ostvaren* u Kašića, dakle mnogo prije Kačić Miošića. Čitajući danas Kašićev *Ritual,* nema potvrda da bi se oblično njegov jezik u ičem bitnom razlikovao od Kačić Miošićeva. Čak je njegovanijim izričajem, stilskom raznolikošću, transcendentnošću i nijansiranošću reprezentativniji za hrvatski standard od Kačić Miošićeva pučkoga deseteračkoga jezika stajaćih epiteta i zadanoga obrasca, iz kojega će poslije crpiti folklornu podlogu novomu srpskomu standardu Vuk Karadžić.

18 "Naša naměra ovdě nije predpisivati ljudem zakone, kako imaju taj zabiléženi ě u obćem i prostom razgovoru izgovarati, nek' ga svaki izgovara kako mu drago; ali zavolju sloge ilirske potrěbno jest, da se u pismu uvěk ě piše" (Babukić 1836: 38).

Zašto liturgijski stil u jezikoslovnim radovima o standardizaciji hrvatskoga jezika iz polovice 1970-ih nije ozbiljnije uziman u obzir, iako je na nj i prije upozoravano (Pederin 1971), razlog je u ograničenostima koje su izlazile iz nametnute političke ideologije hrvatsko-srpskoga jezičnoga zajedništva u jugoslavenskoj državi i onemogućivanja objavljivanja teza koje bi narušavale brižljivo njegovanu predodžbu o tobožnjim zajedničkim standardizacijskim zasadama "srpskohrvatskoga" jezika, koje su morale početi od Karadžića i Gaja, ali i u izrazitom protucrkvenom duhu komunističkoga, boljševičkoga, jugoslavenskoga režima.

Pederin ističe revolucionarni preobražaj crkvenoga jezika u svjetovni u pjesništvu dubrovačkih petrarkista, začinjavaca, koji proširuju domet njegova značenja i oslobađaju ga crkvene stege (*kripos* postaje moralni habitus pjesnika u ljubavi, *pokoj* nije samo smrt, *requiescere in pace,* nego i *nepokoj*, pjesnikova uznemirenost zbog neuzvraćene ljubavi, *služiti* se može Kristu, ali i izabranici srca ...): "Tako oslobođeni jezik i termini dobijaju [!] najednom nova značenja i prelaze na polja galantnog udvaranja u času kada u hrvatski jezik stižu utjecaji kozmopolitskog petrarkizma, što sve skupa stvara pravu sekularnu revoluciju jezika. Ta zbivanja stavljaju hrvatski u poseban položaj prema srpskomu, koji nije prošao takav razvoj jer se u Srbiji učvrstilo crkvenoslavjansko bogoslužje, pa se začinjavci nisu ni pojavili" (Isto: 74).

Kako, na žalost, još uvijek nemamo povijesti hrvatskoga jezika u kojoj bi bio izložen sveukupni njegov razvitak od fonološke, morfološke, sintaktičke, tvorbene i leksičke razine, uključujući metaforizaciju, trebalo bi mnogo vremena i truda da bi se zorno pokazala jezična veza, spojnička nit koja združuje hrvatski štokavski liturgijski stil s književnim stilom, koji od dalmatinskih pisaca preko dubrovačkih vodi slavonskim i kajkavskim piscima i kako upravo u toj pisanoj cjelini, koja je zabilježena i u leksikografskim djelima 16. i 17. stoljeća, valja tražiti zametke modernoga hrvatskoga standarda. Ta bi tema bila dostatna za jedan opsežan rad, koji znatno prelazi okvire ovoga, pa valja na temelju dosadašnjih istraživanja pokušati sintetizirati ključne točke.

Do sad su monografski obrađeni stari hrvatski lekcionari, pjesme Ranjinina zbornika, Držićev jezik, napravljene djelomične konkordancije Marulićeva i Gundulićeva jezika, obrađeni hrvatski protestantski pisci, opisani Hektorovićev, Zoranićev, Kašićev, Bandulavićev i Kanižlićev jezik, potom Relkovićev, a donekle, u dvjema Maretićevim sintezama, sa svim nedostatcima koje imaju, jezik starih slavonskih i dalmatinskih pisaca. Objavljeno je i više hrestomatija starije hrvatske književnosti, ali sve to nije dostatno za konačne zaključke. Trebalo bi ciljano iščitati ključne pisce, napraviti fonološki,

morfološki, tvorbeni i sintaktički opis njihovih jezika i onda bismo zaista znali kakvo jezično blago imamo. Tek tad bismo mogli zaključivati kako je tekao proces standardizacije hrvatskoga jezika, tj. kako su se i kad iz množine raznonarječnih fonoloških i gramatičkih pojavnosti izlučile pojedine jedinice kao nosioci fonološke i morfološke jezgre standardnoga jezika.

Svjestan nemogućnosti ozbiljnijega razgovora o razvitku hrvatskoga jezika, pa onda i njegova standarda, bez poznavanja ključnih djela hrvatskih pisaca, dakle njihove jezične supstancije, objavio je Josip Vončina 1988. lingvostilističku hrestomatiju hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća pod naslovom *Jezična baština.* U njoj je na jezično reprezentativnim odlomcima iz djela hrvatskih pisaca u rasponu od četiriju stoljeća pokušao pokazati hrvatske jezične tipove i sintetizirati razvojne tijekove hrvatske pisane riječi. Svaki je književni odlomak popratio odgovarajućim jezičnim komentarom, a na kraju dodao rječnik manje poznatih riječi. Vončinina jezična zapažanja vrlo su zanimljiva, kao i zaključci. Posebno valja upozoriti da je tradicionalnoj trojnoj razdvojbi hrvatskoga jezičnoknjiževnoga korpusa 15—19. stoljeća — čakavsko-kajkavsko-štokavskoj — dodao četvrti tzv. hibridni tip. To je napravio uvažujući rezultate istraživanja na crti Jagić–Hadrovics–Hercigonja. Vončina (1988: 14) piše: "Osobito Hercigonjinim istraživanjima pokazalo se, naime, kako ideja o jeziku 'mješovitu i šarovitu' nije bila kuriozitet (vremenski sveden na treću četvrtinu 17. stoljeća), nego književnojezična koncepcija, velikoga vremenskog raspona: od glagoljaša 15. stoljeća (sa središnjega, pokupskog prostora) do Vitezovića i dalje. Ustanovljen je tako četvrti, spojem dijalekata obilježen hibridni književni jezik".

Upravo je hibridni književni jezik najizrazitiji oblik naslojavanja[19] hrvatskih narječja u jednom književnom izrazu. Nastao u rubnom području na dodiru kajkavskih i čakavskih govora taj je izraz toliko isprepleo narječja da je povjesničarima hrvatske književnosti bilo teško svrstati pojedinoga autora. Zaista, kamo sa Zrinskima, Franom Krstom Frankapanom, Ivanom Belostencem (Bilostincem), Ritterom Vitezovićem? Kad se jezično analiziraju njihovi tekstovi, čakavski udio jednak je kajkavskomu ili obratno, a i štokavskih je elemenata na pretek. Još je veća poteškoća kad isto obilježje jedni pripisuju kajkavskomu, a drugi ga nalaze na samom hrvatskom jugu, u Dubrovniku.[20] Isto tako mnogo je zajedničkoga u starijem sloju svim trima hrvatskim narječjima: primjerice

19 Vončinin izraz.

20 Tako Maretić (1889: 76) i Vončina (1988: 213) Glavinićevo pisanje prijedloga *s* u liku zvučnoga *z* drže kajkavskom osobinom, a Rešetar je bilježi i u jeziku pisaca Ranjinina zbornika (1936: 127).

može li se čuvanje vokalnoga *l* na kraju sloga ili riječi proglašavati samo čakavsko-kajkavskom odlikom? Nije li to i odlika starijega štokavskoga narječja (*bol, sol, vol, sokol*)? Kad u Vrančićevu rječniku nađemo *gostilnica, bašćina, čižma, čarv, čarn*, smijemo li reći da su to samo čakavizmi? Što se više spuštamo u starinu hrvatskoga jezika, sve je manje razlika među narječjima, a knjiško je naslojavanje još više pripomoglo potiranju narječnih razlika.

Za razvitak hrvatskoga standarda osobito je zanimljiv onaj oblik naslojavanja hrvatskih narječja koji se zrcali u njegovu autonomnom sustavu. Njegova je fonološka potka štokavska, a udio čakavskoga i kajkavskoga sloja u njem je manji nego u hibridnom. Upravo onoliki koliki je po unutarnjim zakonitostima njegova sustava bio potreban i dovoljan da bi se standardizacija mogla valjano obaviti. Kao središnje hrvatsko narječje upravo se štokavsko po svom položaju i rasprostranjenosti moglo pojaviti kao integrirajuće i kao jezgra budućega hrvatskoga standarda. I kad ga Glavinić, Kašić ili Kanižlić navode kao integrirajuće, opće, onda to čine ne samo zbog spoznaje što bi ono bilo "najljepše", ili "najmilozvučnije" nego stoga što su prepoznali i njegovu rasprostranjenost i "pravilnost". Pravilnost o kojoj govore stari hrvatski pisci jest stabilizirana morfološka štokavska osnovica središnjega, bosanskoga, tipa, koja se najčešće navodi kao uzorna.

Kad se već početci modernoga hrvatskoga standarda traže u Kanižlića, onda se ne može zaobići činjenica da sam Kanižlić navodi dubrovačke književnike i leksikografe za svoje jezične uzore: Ignjata Đurđevića i Ardelija Della Bellu. Da nije riječ o pukom navođenju, već o zbiljnoj porabi Della Bellina rječnika, a zacijelo i Vrančićeva i Mikaljina i Belostenčeva (Vončina 1979b: 274), pokazuje analiza leksičkoga sloja u njegovim djelima (Vončina 1975: 121–140). Kanižlić je mnogo više prenositelj nego tvorac riječi. Ako se pak zna da je gradivo za svoj rječnik Della Bella uzimao iz djela dubrovačkih pisaca Šiška Menčetića, Đore Držića, spomenutoga Đurđevića, potom iz čakavskih Petra Hektorovića, Ivana Ivaniševića, Aleksandra Komulovića, onda se može govoriti o Menčetićevu i Držićevu udjelu u Kanižlićevu jeziku, pa onda i u jeziku hrvatskoga standarda. Točnije: "Kanižlić je u jeziku svojih djela sintetizirao najbolje tradicije hrvatskoga književnog jezika od Kašića do Della Belle i Belostenca" (Vončina 1979b: 287). Ikavica kojom su ona pisana nije bila preprjekom njezinoj recepciji ni u jekavskim područjima.

Kad se dakle govori o hrvatskom standardu i standardizacijskim procesima, onda sve to valja uzeti u obzir. Početci standardizacije ne mogu se određivati na temelju sličnosti današnjega hrvatskoga standardnoga jezika s nekim od starijih hrvatskih jezičnih modela. To isključuje već sama narav jezika, koji

je tvorivo u stalnoj mijeni. Već poradi te činjenice jasno je da će mlađi modeli biti sličniji današnjemu standardu od starijih. Početcima standardizacije mogu se držati svjesni (namjerni) zahvati pojedinaca u jezičnu supstanciju radi uspostave norme koja bi bila zajednička širemu krugu ciljanih porabnika. Kad se takav postupak uoči, može se reći da je na djelu standardizacijski čin. Stoga kad čakavac Kašić 1636. među trima štokavskim idiomima — dalmatinskom, dubrovačkom i bosanskom — koje razlučuje po alternanti *-l//-o* u glagolskom pridjevu radnom, svjesno izabire bosansku novoštokavicu (*poslao sam, učio sam, rekao sam*) za prevođenje *Rituala rimskoga,* onda možemo reći da tim činom polaže temelje hrvatskomu standardu i određuje mu budući tijek. Kad pak Ardelio Della Bella gramatički i rječnički kodificira taj jezik, uključivši u nj i djela dalmatinskih čakavskih pisaca, on to čini s idiomom već "izgrađenoga književnog jezika" (Tafra 1990: 272). Njegovim se rječnikom služe Kanižlić, Lanosović, Appendini, Šime Starčević, I. A. Brlić. Kašića 1831. nasljeduje i Matija Petar Katančić, objavivši svoj štokavski prijevod *Svetoga pisma* na jeziku slavno-iliričkomu "izgovora bosanskoga". Svi su oni zajedno uzorom Gaju i ilircima u gradnji modernoga hrvatskoga standarda.

Kašićev je tekst u predgovoru *Rituala* programsko-provedbene naravi. Njegov je autor podsjetio porabnike na jezična i pravopisna načela kojih se pridržavao pri sastavljanju obrednika. Osim eksplicitne kodifikacije i izbora jednoga od više mogućih oblika, jer je nosiva odlika standardnoga jezika smanjenje oblične sinonimije, standardnost Kašićeva idioma potvrđena je i njegovom općom prihvaćenošću na širokom hrvatskom području. U rasponu od gotovo triju stoljeća njegov *Ritual rimski* tiskan je u šest izdanja — u Senju 1824., Mlecima 1827., Zagrebu 1859. i 1878., Sarajevu 1887., Rimu 1893. (prema S. Babić 1994). Takvu recepciju zacijelo ne bi bio mogao doživjeti da jezičnim modelom nije zadovoljio općehrvatske potrebe.

Kašićeva ikavsko-jekavska novoštokavština pripada zapadnomu tipu, istomu onomu koji Brozović opisuje kao osnovicu u jeziku Kanižlićevu i Kačić Miošićev stoljeće poslije. Ikavsko-jekavsko miješanje istovrsnih oblika u Kašića je izrazitije nego u Kanižlića i Kačića, a u funkciji je svjesne autorske stilizacije jezičnoga modela koji je otvoren svim hrvatskim izgovorima. Ono što je Gaj napravio uvođenjem rogatoga *ě* da bi integrirao sva tri hrvatska izgovora, Kašić je dva stoljeća prije napravio bilježenjem iste riječi u dvjema ili trima inačicama.

S obzirom na političku rascjepkanost hrvatskoga povijesnoga i kulturnoga prostora ne može se očekivati da bi istodobno svi funkcionalni stilovi hrvatskoga standardnoga jezika postigli svoju uređenost i javnu funkcionalnost. Najviši stupanj jezične uređenosti i stabilnosti te javne proširenosti

prvi je postigao liturgijski stil, a javnost je posljednji postigao poslovni (administrativni) stil, tek u 19. stoljeću.[21] Prema tomu, kad je riječ o hrvatskom standardnom jeziku valja na nj primijeniti kriterije koji pripadaju njegovim posebnim povijesnim i društvenim okvirima. Stoga početke hrvatskoga standardnoga jezika valja tražiti u 16. stoljeću u okvirima liturgijskoga stila, kojemu je konačnu onodobnu kodifikaciju dao u prvoj pol. 17. stoljeća Bartul Kašić.

1.3. Periodizacija hrvatskoga standardizacijskoga tijeka

Uz određenje supstancije i strukture, tj. standardne osnovice, još je jedno otvoreno pitanje u vezi sa standardizacijskom problematikom hrvatskoga jezika: pitanje periodizacije i određenja samoga početka hrvatskoga standarda. To pitanje nije formalne naravi nego izravno zasijeca u cijeli kompleks hrvatske standardološke povijesti i razumijevanja njezinih ključnih točaka.

Brozović je (1978a) na temelju razvitka hrvatskoga jezika kao književnoga izraza utvrdio njegov položaj kao posebnoga jezika unutar slavenskih, dotično južnoslavenskih jezika, opisao njegove povijesne mijene i postavio okvire za pojedina razdoblja u njegovu razvitku, razdijelivši povijest na tri predstandardna i tri standardna razdoblja:

a) Predstandardna razdoblja:

1. razdoblje — srednjovjekovna pismenost; od prihvaćanja glagoljice u 9—10. stoljeću pa do kraja 15. stoljeća; prevlast čakavštine u pismenosti i jak utjecaj hrvatskocrkvenoslavenskoga jezika, sukcesivno javljanje ćirilice sredinom 12. stoljeća i latinice u 14. stoljeću.

2. razdoblje — nastanak i razvoj hrvatskih pokrajinskih književnosti i njihovih jezičnih izraza u 16. stoljeću; ravnoteža čakavskoga, štokavskoga i kajkavskoga narječja u pismenosti i čakavštine i štokavštine u beletristici, nastanak dvaju hrvatskih teritorijalnih kompleksa: sjeverozapadnoga (sjevernočakavsko-kajkavskoga) i jugoistočnoga (južnočakavskoštokavskoga), povlačenje glagoljice, formiranje nekoliko hrvatskih pokrajinskih pismenih jezika i pokrajinskih književnosti.

3. razdoblje — evolucija i umnažanje broja hrvatskih pokrajinskih književnosti i pokrajinskih pismenih jezika u 17. stoljeću i u prvoj polovici 18. stoljeća, jačanje međusobnih veza unutar obaju kompleksa i među njima, prevlast štokavštine u jugoistočnom hrvatskom kompleksu, nazadovanje čakavštine i zapadne ćirilice u drugoj fazi (prva pol. 18. stoljeća), konsolidacija

21 Oni koji na silu žele povezati hrvatsku i srpsku standardizaciju u 19. stoljeću imaju samo njega na umu.

kajkavskoga hrvatskoga pismenoga jezika, novoštokavski utjecaj u jugoistočnom kompleksu.

b) Razdoblja razvoja jezičnoga standarda:

1. razdoblje — ikavska i ijekavska novoštokavština kao jedini pismeni jezik u jugoistočnom kompleksu u drugoj polovici 18. stoljeća i u prvim desetljećima 19. stoljeća, početci standardizacije u tom jeziku i jačanje njegova utjecaja na sjeverozapadni kompleks, relativno brz iako nedovoljno širok proces standardizacije kajkavskoga pismenoga jezika i njegova (orto)grafijska stabilizacija, pobjeda latinice na jugoistočnom kompleksu, uza svjesne napore k (orto)grafijskoj konvergenciji, širenje funkcionalnoga potencijala i polivalentnosti obaju hrvatskih nadregionalnih pismenih jezika u procesu standardizacije, uz slabljenje ili stagnaciju čisto beletrističkih funkcija i uz jačanje svjesnih napora za uklanjanje kritičnih točaka.

2. razdoblje — hrvatski narodni preporod i razvoj do konca 19. stoljeća; priključenje sjeverozapadnoga kompleksa jugoistočnomu, bitan napredak novoštokavskoga standarda kao jedinoga hrvatskoga standardnoga jezika, općehrvatska grafijska reforma, postupno uklanjanje ijekavsko-ikavskoga dvojstva polovicom petoga razdoblja, borba različitih koncepcija o optimalnom tipu stanadardne novoštokavštine, borba s ostatcima jezičnoga regionalizma, natjecanje između morfološkoga i fonološkoga načela u pravopisu, pomak u fizionomiji novoštokavštine i pobjeda fonološkoga pravopisa na razmeđu 19. i 20. stoljeća.

3. razdoblje — razvoj u 20. stoljeću; konsolidacija standarda, prividno pravopisne oscilacije, prevladavanje shvaćanja o potrebi stabilne hrvatske novoštokavske norme sredinom šezdesetih godina, rađanje novočakavske i novokajkavske dijalektalne beletristike na početku stoljeća i njihov stalan razvoj.

Iako su rezultati Brozovićevih istraživanja povijesti hrvatskoga standarda postali, može se reći, općim kroatističkim dobrom te se ugrađuju u djela sintezne naravi ne samo nazivljem nego i razdvojbenim granicama (Moguš 1993.; Samardžija 1997a), valja upozoriti da Brozovićeva razdvojba nije relevantna za ocjenu hrvatskoga standardizacijskoga tijeka u cjelini, jer nije jednakomjerno uzela u obzir ukupnu pojavnost pismovnoga hrvatskoga jezika — uključujući sve njegove funkcionalne stilove, već je usredotočena u prvom redu na njegov književni stil.

Oni koji su mu prvotno prigovarali poradi vezivanja početaka hrvatskoga standarda uz polovicu 18. stoljeća, činili su to također iz okvira književnoga stila (S. Babić 1970—71; Šimundić 1971; S. Babić 1989), pa je Brozović

primjedbe ignorirao. Dapače, svoje je stajalište kako smo mi Hrvati "uvijek bili impresionirani činjenicom da u 16. i 17. stoljeću imamo (...) književnost zapadnoevropskog i jugozapadnoevropskog tipa, a nije teško uočiti da ta književnost nije u jezičnom pogledu imala u Hrvata onu ulogu koju je odigrala na zapadu i jugozapadu Evrope" (1970: 151), ponovio i radikalizirao, tvrdeći da smo mi Hrvati "*opterećeni* (istaknula N. B.) precjenjivanjem literarnoga čimbenika" i "impresionirani činjenicom da u XVI. i XVII. stoljeću imamo književnost zapadnoeuropskoga tipa", ali da ona "na jezik Hrvata nije imala onakav utjecaj kao na zapadu i jugozapadu Europe" (1993: 19, 20).

Brozović najvjerojatnije ima pravo u prosudbi ocjene udjela literarnoga jezika 16. i 17. stoljeća na razvitak hrvatskoga standardnoga jezika, ali svoju sintezu razvitka hrvatskoga standardnoga jezika gradi upravo prateći razvitak književnoga stila, a zanemaruje, točnije, marginalizira, druge, napose liturgijski, koji u razvitku hrvatskoga standardnoga jezika ima, kako je ovdje pokazano, neusporedivo važniju ulogu od književnoga, pače ključnu, i kao naddijalektni idiom i kao idiom čvršće fonološko-morfološke osnovice od hrvatskih pokrajinskih književnih idioma.

Također Brozović nema pravo u određivanju polovice 18. stoljeća kao prijelomnice u hrvatskom standardnojezičnom razvitku ni s obzirom na jezičnu supstanciju ni s obzirom na njezinu komunikacijsku vrijednost — raširenost i općeprihvaćenost, jer se tad ni na jednoj ni na drugoj razini u hrvatskom jeziku nije dogodilo ništa revolucionarno, kako je ovdje i pokazano u prethodnom odsječku.

Novu periodizaciju hrvatskoga književnoga jezika bez predstandardizacijskih i standardizacijskih razdoblja ponudila je Branka Tafra, sagledavši ju u kontinuitetu bez prekida i lomova (u suradničkim radovima Tafra–Košutar 2011; Sesar–Tafra 2013; ovdje prema Tafra 2013a: 426):

1. Od prvih pisanih spomenika do kraja 15. stoljeća — kameni temeljci hrvatske književnojezične pismenosti;
2. 16. stoljeće — zrelo književno doba, pluralizam književnih jezika, protestantski pokušaj stvaranja općega jezika;
3. 17. stoljeće — početci hrvatskoga jezikoslovlja i početci normiranja, a s njim i početci standardizacije;
4. 18. stoljeće — širenje polifunkcionalnosti književnoga štokavskoga i kajkavskoga jezika i normiranje pravopisa;
5. 19. stoljeće — vrijeme kodifikacije
6. 20. stoljeće — stoljeće konvergencije i divergencije
7. Na razmeđu tisućljećâ — vrijeme samostalnosti i globalizacije.

Hrvatski je standardizacijski put tekao dakle ravnomjerno i bez prevrata puna četiri stoljeća, od 16. do kraja 19. stoljeća. Djelovanjem hrvatskih vukovaca prekinut je iz razloga političkih, a ne jezičnih, radi približavanja hrvatskoga jezika srpskomu. Obavljena je morfološka restandardizacija množinskih padežnih paradigma i restandardizacija pravopisa te u općem hrvatskom leksiku uspostavljen štokavski leksički purizam na štetu hrvatskih civilizacijskih novotvorenica te kajkavske i čakavske sastavnice.

Taj je proces politički podupiran i potican u dvjema jugoslavenskim državama, ali je kao kulturocid širokih razmjera doživio konačan slom ne samo raspadom jugoslavenske zajednice 1990-ih nego i jezičnim i jezikoslovnim razlozima. Jezičnim u tom smislu što se hrvatski standard trajno i naravno dopunjuje iz hrvatske narječne čakavsko-kajkavsko-štokavske osnovice te "propuštajući regionalne supstancijalne elemente, postupno poništava njihovu nestandardnost, a istodobno njihovu djelovanju izlaže i svoju strukturu" (Sesar 2004: 74). Jezikoslovnim pak razlozima što je upornom djelatnošću hrvatskih jezikoslovaca na normativnom planu ipak sačuvana hrvatska jezična struktura, napose leksička, koja je bila najizloženija progonu i uništenju.

2. HRVATSKA STANDARDIZACIJA U 19. STOLJEĆU

Devetnaesto stoljeće u razvitku hrvatskoga standarda ne odlikuju prevratnički potezi poput Karadžićevih u Srbiji poradi nadrastanja književne dvojezičnosti, u kojoj je jedan jezik — slavenosrpski — označivan "nenarodnim" i stoga nepoželjnim, a drugi — srpski — favoriziran sa svoje "narodnosti", nego živost i polemičnost kojom su se razrješavala pojedina jezična i pravopisna pitanja u zreloj fazi jezičnointegracijskih procesa. U jezikoslovlju se ustalila slika prvih desetljeća hrvatskoga 19. stoljeća kao razdoblja u kojem su ilirci standardnojezično sjedinili Hrvatsku u štokavštini, riješivši tako književnojezičnu štokavsko-kajkavsku podijeljenost, a slovopisno-pravopisnu raznoličnost prevladali uvođenjem jedinstvenoga slovopisa i zajedničkoga pravopisa (Brozović 1978a). Time su istodobno postavili čvrste temelje nadrastanju i državno-političke rascjepkanosti, jer su zajednički jezik i pismo osnovni preduvjeti političkoj integraciji (Jonke 1965: 9).

Jezičnointegracijski procesi uočuju se, kako je u prethodnom poglavlju istaknuto, u hrvatskoj jezičnoj povijesti mnogo prije ilirskoga razdoblja i rezultat su svjesnoga nastojanja pojedinaca i institucija (crkva) za stvaranjem općega jezika kao kulturnointegracijskoga čimbenika. Tu se u prvom redu misli na postupke koji su primjenjivani pri tiskanju liturgijskih knjiga za južnoslavensko područje, koje je pod nadzorom Rimske kurije provodila za protureformacijskih gibanja Propaganda za promicanje vjere. Usporedno s prevođenjem liturgijskih priručnika na hrvatski jezik — brevijara, misala, katekizama — cvate slovničarstvo i rječništvo, koji upravo zrcale temeljno hrvatsko jezičnointegracijsko načelo: težnju da se u jednu maticu sliju sva tri hrvatska narječja. Ilirci se nisu mogli, a nisu ni htjeli, odreći ostalih dvaju narječja ne samo poradi toga što su u govorima živjela punokrvnim životom sa štokavštinom i u trenutku njihove odluke nego i stoga što su uočili da je u hrvatskoj književnoj baštini integracijska međunarječna sastavnica bila najsnažnije obilježje dotadašnjega standardizacijskoga tijeka, napose uočljiva u hrvatskoj starijoj leksikografiji u Jakova Mikalje, Ivana Bilostinca, Ardelija Della Belle, Joakima Stullija (Vončina 1973, 1985b; Gabrić-Bagarić 1994; Kolenić 1995, 2002). Ilirci su zapravo u povoljnim povijesnim prilikama zaokružili i zatvorili taj proces, započet još u 16. stoljeću, davši mu općehrvatsku crtu. Njihova je najveća zasluga što su prepoznali temelje na kojima se dotad gradio hrvatski standardni jezik i nastavili na njima bez potresa i prevrata.

2.1. Opseg, sadržaj i ime jezika obuhvaćenoga standardizacijskim procesima

Nakon saborskoga zaključka iz godine 1847. i njegove potvrde 1848. godine, kojim je hrvatski jezik uzdignut na diplomatičku i općeporabnu javnu razinu, započela je nova povijest njegova polifunkcionalnoga razvitka. Ona, na žalost, nije povijest uspona i afirmacije, kakva je uobičajena u modernim neovisnim europskim državama, nego, ponajvećma, povijest progona i borbe za golo očuvanje narodnoga hrvatskoga imena i jezičnoga identiteta u višenacionalnoj Habsburškoj Monarhiji. Ni dvadeset godina nakon glasovite saborske odluke hrvatski se muzikolog Franjo Kuhač, primjerice, nije mogao u Zagrebu održati profesorom u glazbenom zavodu. Njegovo hrvatsko terminološko djelo rečeni je zavod otkupio u jednom jedinom primjerku, a prilikom utvrđivanja novoga pravilnika o radu s dnevnoga je reda uklonjena točka o hrvatskom kao nastavnom jeziku u zavodu. *Vijenčev* je komentator s gorčinom pisao: "Hoće li toj germanizaciji na naših zavodih jednom biti kraj? U Parizu govori se francezski, u Berlinu njemački, u Lavovu poljski, u Pešti magjarski, a u Zagrebu mora se hrvatski predavati u svih zavodih. (...) Dosta se naužismo toga dvolikog živarenja, pa sada, gdje si je narod poslije žestoke borbe izvojštio bar glede jezika neku samostalnost, sada da trpimo, da se po zemaljskih zavodih njemčuka, da domaći ljudi odlaze, a strani klateži ostaju?" (*Vienac*, 1876., 39: 648). Jagić (1869c: 20) ostavlja svjedočenje o onodobnom jadnom položaju hrvatskoga jezika i u privatnoj porabi: "Nehajstvo, da ne kažem preziranje, napram hrvatskom jeziku još uviek je i u samom gradu Zagrebu toliko, da su tudji čak oni prvi zvuci, što dopiru do nježnih ušiju nejačka djetenca iz ustiju gradjanske, gospodske, velikaške majke hrvatske."

Prilike nisu bile povoljnije ni u susjednoj Bosni. Dapače, ondje se još od 1918. godine zaziralo od samoga spomena hrvatskoga imena. *Hrvatska država* pisala je 12. II. 1918: "Ovih dana priredili su zabavu željezničari u Bos. Brodu. Svih šest točaka programa bile su njemačke, tek nastojanjem hrvatskih željezničara uspjelo je, da se naknadno unesu i dvije hrvatske točke. Tako se dva Hrvata prijaviše, da će deklamirati Šenoine pjesme *Budi svoj* i *Klevetnikom Hrvatske*. Politička oblast, kojoj je program podastrt na odobrenje, zabranila je obadvije pjesme! Hrvatski narod dakle ne smije više niti Šenou čitati!"

S javnom porabom hrvatskoga jezika otvorilo se pitanje i njegova službenoga imena. Babukić je, primjerice, šk. god. 1846—47. imenovan profesorom jezika "hèrvatsko-slavonskoga", a svoju gramatiku, objavljenu 1854. u Zagrebu, i posvećenu Josipu Jelačiću, "c. kr. generalu topničtva i tajnomu savětniku, banu hèrvatskomu (...) i iskrenomu ljubitelju i branitelju narodnoga jezika",

naziva *Ilirska slovnica.* U Europi probuđenih naroda Babukić 1854. još sniva ilirski san i to četiri godine nakon pojave Daničićeve *Male srpske gramatike* i dvije nakon tiskanja drugoga izdanja Karadžićeva *Srpskoga rječnika,* u predgovoru kojega ovaj otvoreno prostor hrvatskoga kulturno-jezičnoga kruga — Hrvatsku, Dalmaciju, Dubrovnik — pribraja srpskomu arealu. U svom predgovoru Babukić raspravlja o imenu i opsegu ilirskoga "narječja", jednoga od četiriju "narječja" slavenskoga jezika (uz rusko, poljsko i česko-slovensko), koje je ime dobilo po starom imenu Ilirika, kako se nazivao zemljopisni trokut između Dunava te Jadranskoga i Crnoga mora. Puk ga imenuje pokrajinskim imenima prema krajevima u kojima se govori: dalmatinskim, hrvatskim, slavonskim, bosanskim, hercegovačkim, srpskim i rackim, učeni ga ljudi nazivaju općeilirskim, srpskim, slavonskim, hrvatskim ili dalmatinskim, stari dubrovački, dalmatinski i bosanski pisci slovinskim ili hrvatskim, u novije doba pisac Petar Katančić naziva ga ilirskim izgovora bosanskoga, kao što ga je i Mikalja zvao već 1651. godine, a Vuk Stef. Karadžić srpskim narječja hercegovačkoga te ga dijeli na južno (*djed*), istočno (*ded*) i zapadno (*did*).

Iako u uvodu piše kako je jezik svakoga naroda zrcalo njegove duševne djelotvornosti, najsitniji svjedok njegove prošlosti, najvjerniji provoditelj njegove sreće i nesreće, najživlji i najpouzdaniji svjedok ili najstarija dokaznica o razvitku njegovih umnih sila, o napretku njegove izobraženosti u cjelini, a posebno pojedinca (Babukić 1854: 2),[22] iako zna da se posljednjih desetak godina vode žestoke hrvatsko-srpske raspre o pripadnosti štokavštine na štetu hrvatske strane, Babukić govori tek o nesporazumima i u zamjenu za ilirsko ime nudi jugoslavjansko ili jugoslavensko, tvrdeći kako se njime služe hrvatski, srpski i slovenski učeni krugovi (Isto: 3—4). Njegovi navodi o porabi pridjeva *jugoslavenski* nisu točni. Ime jugoslavensko (jugoslovjensko, jugoslavjansko) rabili su samo hrvatski autori (primjerice Ivan Kukuljević Sakcinski, koji povijesnomu časopisu daje ime *Arkiv za povjesnicu jugoslavjansku,* Šime Ljubić u pregledu *Književnosti jugoslavenske*), a slovenski i srpski služe se vlastitim narodnim imenima.

Babukić dakle 1854. ostaje ideološki na ilirskim (južnoslavenskim) pozicijama, pa nudi klasifikaciju slavenskih jezika koja se temelji na genetsko-tipološkoj srodnosti, a ne na posebnosti književnih jezika, iako o njima u samoj slovnici govori u osvrtima na Karadžićevu stilizaciju književnoga jezika, uočujući razlike između hrvatskoga i srpskoga standardnojezičnoga modela

22 Bio je običaj u starih jezikoslovaca, pa tako i u dijela hrvatskih, da ime jezika, "najplemenitijega pojava uma i sèrdca ljudskoga" (Babukić 1854: VI) pišu velikim slovom, držeći ga dakle imenom, a ne nazivom.

(množinska imenična i pridjevno-zamjenična sklonidba). Da je riječ o genetsko-tipološkoj klasifikaciji, vidi se i iz same jezične hijerarhijske nomenklature: ilirski (jugoslavenski) nije jezik, nego narječje slavenskoga jezika.

S istih lingvističkih razredbenih polazišta hrvatskomu pristupa i drugi ilirski jezikoslovac, Antun Mažuranić, izjednačujući ime jezika s imenom naroda. Hrvatski su i srpski genetsko-tipološki jedan jezik (u njega se miješa pojam narječja s pojmom jezika), a Srbi i Hrvati jedan narod. U *Slovnici Hèrvatskoj* iz 1859. hrvatski jezik opisuje kao slavensko narječje koje Hrvati nazivaju hrvatskim, a Srbi srpskim. Govori se u obostranoj Hrvatskoj (austrijskoj i turskoj), Slavoniji, Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Istri, Srbiji i Crnoj Gori. Budući da taj jezik (narječje) nema zajedničkoga općega narodnoga imena, mogao bi se po Kopitaru zvati *hrvatsko-srpski* ili *srpsko-hrvatski. Ilirsko* je ime u narodu nepoznato, pa se on služi "*narodnim* imenom, i to radi kratkoće samo jednim, (...) na svem jugozapadu ovoga jezika (...) u narodu poznatim imenom hèrvatskim" (1859: 1). Kad uspostavlja množinski imenični paradigmatski standardnojezični model toga jezika, normira po uzoru na svoje hrvatske prethodnike u GDLI likove kojih nema u Karadžića i Daničića, a poslije ni u Maretića (Mažuranić 1859: 36), a u fonološkom sustavu u dugim slogovima normira jednosložni dvoglasnik *ie* (Isto: 3).

Supotpisnik *Bečkoga književnoga dogovora* iz 1850. godine Vinko Pacel objavljuje 1860. u Zagrebu prvi dio svoje *Slovnice jezika Hrvatskoga ili Srbskoga, Nauku o prieslovu u jeziku Hrvatskom ili Srbskom*, rabeći dvojno ime. U predgovoru i on piše o mnogobrojnim imenima jezika, odbacuje jugoslavensko i predlaže da svaki narod zadrži u jeziku svoje narodno ime: "Ne znam koja je bieda, ako nije neznanje poviesti, naše predje obuzela bila, pa i mnoge današnjike obuze te sumnjamo kakovim jezikom govorimo, koje li mu ime; valjda za to, jer mu je i odviše imena: Hrvatski, Slavonski, Dalmatinski, Bosanski, Hercegovački, Srbski, Crnogorski, Raški ili Racki, Slovinski, Ilirski, Jugoslavenski. (...) Izbaciti i zametnuti ma koje ime Hrvat ili Srbin brani poviest a brani i saviest, prem da bi za pismena bilo sasvim lahko; istina je i to, da pravdanje i svadjanje o priednosti imena Hrvatskoga il Srbskoga do sada ne pomože ništa, pa da se pravdalo i svadjalo umnje i dostojnje. (...) Jeziku našemu treba jedno ime; no imajući za sada dva, okanimo se svakoga trećega, pridržav oba svako za svoje" (str. X). U skladu s tim mnijenjem, istovjetnim Mažuranićevu, Pacel tiska u Karlovcu 1865. *Oblike književne Hrvaštine*, u kojoj isključivo rabi sintagmu hrvatski jezik, ima u fonološkom sustavu dvoglasnik, a u morfološkom starije množinske nastavke.

Vatroslav Jagić 1864. tiska kontrastivnu *Gramatiku jezika hèrvatskoga. Dio pèrvi: Glasovi,* u kojoj za sintagmu narodni jezik u zagradama ističe "u nas hèrvatski", što implicira da se taj isti jezik drugdje naziva srpskim. Tako i jest: u samoj knjizi rabi naziv hrvatski i srpski sinonimno.

Raspravu o službenomu imenu narodnoga jezika u Hrvatskoj potiče i srpska manjina u Hrvatskoj nakon što je 1861. na 52. saborskoj sjednici Srbima u Hrvatskoj priznat položaj posebne etničke zajednice. Time je udovoljeno njihovim saborskim zastupnicima, koji su polazili od stajališta da su Hrvati i Srbi bliska braća, ali ipak dva različita naroda. Iako se to stajalište korjenito razlikovalo od Karadžićeva, napose istaknutoga u *Bečkom književnom dogovoru* 1850. godine ("jedan narod treba jednu književnost da ima"), političkim probitcima prilagođavala su se i kanonska mjesta velikosrpske ideologije: kad je probitačna bila jedinstvenost, pozivalo se na nju, kad je to bila posebnost, sve se činilo da se upravo ona dokaže. Iz različitosti hrvatskoga i srpskoga naroda u Hrvatskom se saboru 1861. izvodio i poseban srpski jezik. Srpski zastupnici Gervazio Petrović i Jovan (Ivan) Obradović tvrdili su da Hrvati i Srbi nemaju isti jezik te da se službeni jezik u Kraljevini Hrvatskoj ne može nazvati samo imenom hrvatskim. Petrović je predlagao da se ime dade prema najbrojnijemu štokavskomu narodu, Srbima, kako je to učinio i Karadžić. Srpskim predstavnicima nije bilo prihvatljivo ime jugoslavensko, što je najposlije Sabor bio prihvatio nakon gomilanja pridjevaka tipa "hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko-primorsko-bunjevački". To je ime kancelar Ivan Mažuranić svojevoljno ispravio u *hrvatski* na zaključku koji je poslao kralju na potpis. Ipak odluka nije nikad kraljevski potpisana radi zaštite položaja njemačkoga jezika na vojnoj i gospodarskoj razini.

Ozakonjenje službenoga imena hrvatskoga jezika u Kraljevini Hrvatskoj regulirano je člankom 56. Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868: "U svemkolikom obsegu kraljevinah Hrvatske i Slavonije službeni je jezik hrvatski toli u zakonodavstvu, koli u sudstvu i upravi" (Zelić-Bučan 1997: 78).

2.2. Standardizacijska načela i postupci hrvatskih jezikoslovaca preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja

Izbor štokavštine za narječnu podlogu modernoga hrvatskoga standarda nije bio prijeporan i on je obavljen već u 17. stoljeću kao jedini moguć i logičan, jer je izlazio iz rasporeda hrvatskih govora nakon seoba od 15. do 17. stoljeća i iz književne baštine. Iako čakavska i kajkavska književnost nisu utrnule,[23] njihova se produkcija nije mogla množinom objavljenih djela natjecati sa štokavskom. K tomu štokavština je dijelila s kajkavskim i čakavskim više zajedničkih oblikoslovnih crta (sklonidbeni i konjugacijski sustav, ustroj glagolskih oblika), pa je i time izbor bio olakšan. Ona je istodobno bila i najraširenije hrvatsko narječje, a prostorno činila je središnju jezgru hrvatskih govora. Poradi tih odlika, ali i osvrta na jezičnu bliskost susjednih južnoslavenskih država, izabrana je pri prevođenju i izdavanju hrvatskih liturgijskih knjiga u 17. stoljeću kao opće književno narječje (Ivan Bandulavić, Matija Divković, Bartul Kašić). Podloga na kojoj će se obaviti završni proces hrvatske standardizacije u 19. stoljeću bila je dakle naslijeđena višeslojna hrvatska književna štokavština — obogaćena čakavskim i kajkavskim leksičkim i djelomice oblićnim gradivom.

Pred ilircima je bio velik praktičan problem: kako završiti oblikovanjem standardnoga jezika koji bi najidealnije obuhvatio vrjednote svih triju hrvatskih narječja. I Antun Mihanović 1815. i Ivan Derkos 1832. i Ljudevit Gaj 1836. zamišljaju standardni jezik kao tvorivo do kojega bi se došlo tako da se na štokavsku jezgru "spoje" sva ilirska narječja, u prvom redu leksikom, ali i gramatikom.[24] Otud neki likovi u imenskoj i glagolskoj paradigmi iz kajkavskoga i čakavskoga. To je ključna točka oko koje se zbiva hrvatska standardizacija u 19. stoljeću, koju Karadžić u polovici stoljeća i hrvatski vukovci potkraj stoljeća nisu razumjeli niti htjeli uzeti u obzir. Karadžić prvo stoga što kajkavsko i čakavsko nisu bila srpska narječja, odnosno što hrvatska i srpska jezična povijest nisu bile iste, a drugo, što hrvatska književna višeslojna štokavština i problemi koji su se Hrvatima iz nje otvarali, nije bila onaj tip štokavštine koju je Karadžić u prvoj fazi svoje jezične djelatnosti nametao Srbima za standardni jezični tip.

U procesu razvitka modernoga hrvatskoga standardnoga jezika 19. stoljeća znatno mjesto pripada ilirskoj južnoslavenskoj sastavnici. Koncepcija zajedničkoga južnoslavenskoga jezika za jezično srodne Slovence, Hrvate,

23 Obično se navodi da je čakavska književnost zamrla još potkraj 17. st. Novija istraživanja riječkih filologa (Lukežić 1989, Turk 1989, 1990) to opovrgavaju i pokazuju kontinuitet čakavske pisane produkcije na istarsko-primorskom području tijekom 18. i 19. stoljeća.

24 Gaj 1835. piše: "Naša slovnica i naš rěčnik jest čitava Iliria." (Iz Proglasa za *Danicu*).

Srbe i Bugare[25] otvorila je hrvatski susjednim jezicima te istodobno susjedne hrvatskomu, a hrvatska je višenarječnost kao odlika hrvatske jezične zbilje bila ilircima tvarnom podlogom za gradnju zajedničkoga južnoslavenskoga jezika. Kajkavskim narječjem bliska slovenskomu, a štokavskim srpskomu i bugarskomu, Hrvatska se doimala idealnom za provedbu programa južnoslavenskoga jezičnoga sjedinjenja. U tom smjeru, tj. s osvrtom na jezike susjednih južnoslavenskih naroda bio je krenuo i proces unutarnje hrvatske jezične integracije. Sjedinjujući jezično Hrvatsku, ilirci su naime bili započeli stvarati kulturni program i jezični model za koji su vjerovali da bi mogao biti prihvatljiv i susjednim narodima. On se nadahnjivao idejom sveslavenske uzajamnosti, a u jeziku polazio od genetske jezične srodnosti južnoslavenskih naroda i zanemarivao sociolingvistički aspekt problema, očekujući da će se nehrvatski narodi u ilirskom kolu odreći vlastitoga književnojezičnoga naslijeđa i prihvatiti ilirski standardnojezični model.

Pri tom je važnu ulogu imala spoznaja o negdašnjem zajedničkom slavenskom književnom i kulturnom ishodištu, pa su se jezik i misija Svete Braće našli u žarištu znanstvenoga zanimanja onodobnih slavenskih jezikoslovaca. Objavljeno je više staroslavenskih (tj. crkvenoslavenskih) slovnica (M. Smotrickoga, A. Mrazovića, J. Dobrovskoga) izneseno nekoliko teza o podrijetlu staroslavenskoga jezika te objelodanjeno više starih spomenika, među kojima je posebnu pozornost javnosti privuklo Kopitarovo izdanje Kločeva glagoljaša (*Glagolita Clotianus,* Beč, 1836). Prispodabljanje suvremenih slavenskih književnih jezika staroslavenskomu i traženje zakonitosti njihovih jezičnih razvitaka afirmirali su slavističku komparatistiku kao znanstvenu disciplinu koja je bila glavnim osloncem u traganju za jezičnim modelom koji bi ponovo združio Slavene u prostoru između Jadranskoga i Crnoga mora.

God. 1837. (br. 8, 9, 10) objavljen je u zagrebačkoj Danici *Dopis iz Koruške* Bratomira Dolinskoga, tj. Urbana Jarnika, u kojem su iznesena načela na kojima se imao graditi zajednički jezik. Pod krilaticom sv. Augustina *In necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus charitas* priznata je Hrvatima, kao baštinicima crkvenoslavenskoga kulturnoga i jezičnoga nasljeđa, uloga u spajanju gornjih i donjih Ilira, tj. Slovenaca, Srba i Bugara, te u tom procesu istaknuto spojničko značenje staroslavenskoga jezika: "I ovo je jezik, koi nam u velikom dělu sjedinjenja za měrilo služiti može, koi kakti sveto srědišće svoje trake na sve strane razastira" (Jarnik 1837: 30).

25 Gaj prostor Ilirije omeđuje "*Skadrom* (Škutari), *Varnom* i *Bělakom* (Vilach)", kojemu pripadaju: "*Koruška, Gorica, Istria, Kranjska, Štajerska, Horvatska, Slavonia, Dalmacia, Dubrovnik, Bosna, Cernagora, Hercegovina, Serbia, Bulgaria i dolnja Ugerska*" (Gaj 1836).

Istodobno autor napominje da "nijedno naše naréčje nesmě u drugom utonuti, nego svaki neka prime od drugoga ono, što iz sveobćih pravilah slavjanskoga jezika za najbolje spoznava" (Isto: 38). Ta se misao izravno naslanjala na Gajeva razmišljanja iznesena u glasovitom proglasu za *Novine* i *Danicu* 1836: "Prestanimo svaki na svojoj struni brenkati, složimo liru u jedno soglasje. (...) U *Ilirii* može *samo jedan jezik* pravi k nj i ž e v n i biti, nj e g a ne tražmo u jednom městu, ili u jednoj deržavi, nego u céloj velikoj Ilirii. (...) Naša slovnica i naš réčnik jest čitava Iliria" (Gaj 1836; isticanja Lj. G.).

Prema Jarniku, taj bi jezik imao dio zajedničkih, a dio posebnih oblika. Predlagao je da se iz sklonidbenih i konjugacijskih oblika izostavi sve ono što kvari izvorno i opće južnoslavensko gradivo, a zadrži ono što čuva kontinuitet jezičnoga zajedništva. Kao primjer provincijalnoga jezika koji se tijekom vremena "pokvario", uzima bugarski, koji je, izgubivši sklonidbene oblike, izgubio dio izražajnosti i bitno smanjio razumljivost, pa ga autor zapravo isključuje kao jezik kojega bi se gradivo moglo rabiti pri stvaranju zajedničkoga jezika. Ni ilirci ne uzimaju iz bugarskoga, pa se uvrštenje bugarskoga u ilirski jezično-kulturni program može držati njihovim taktičkim potezom i željom da brojčano ojačaju južnoslavensku jezičnu zajednicu.[26] S istih pozicija s kojih je kritizirao bugarski, Jarnik kritizira i padežni sinkretizam u imeničnoj množinskoj sklonidbi u donjih Ilira (Srba), jer drži da on također pridonosi smanjenju razumljivosti i da narušava unutarnju strukturu ilirskoga jezika, koja je upravo po raznovrsnosti i množini padežnih oblika odskakala od okolnih slavenskih i neslavenskih jezika. Stoga se zauzima za nastavačno razlikovanje množinskoga dativa, lokativa i instrumentala, očuvanje vokativa u padežnom sustavu, a u jedninskom instrumentalu imenica muškoga roda preporučuje nastavak *-om*, namjesto u dijelu slovenskih govora raširenoga *-am*.

U sustavu glagolskih vremena promiče očuvanje futura egzaktnoga (*budem tergal*) i imperfekta, koji je odlika gornjoilirskih "podnarječja" — poljskoga, slovenskoga, kajkavskoga hrvatskoga, a u prezentu treće osobe množine pretpostavlja nastavak *-e* nastavku *-ijo*. Također predlaže veznik *i* namjesto *ino, in, no*, prijedložni lik *pri* namjesto *per*, instrumental bez prijedloga *s*.

---

26 U oglasu o pokretanju *Novina* i *Danice* od 20. X. 1834. ne spominju se Bugari: "Szvetloj y Prepostuvanoj Gozpodi vszakoga Ztalisha y Reda szlavnoga Naroda Szlavenskoga vu jusneh ztrankah, kakoti: Horvatom, Slavonczem, Dalmatinom, Dubrovnichanom, Szerblyem, Krajnczem, Stajerczem, Korushczem, Iztrianom, Boshnyakom, ter oztalem Szlovenczem, vszem zadnyich Roda nashega y Jezika Lyubitelyem y Zavetnikom (...)." Oni su u program uvršteni iduće godine.

Među oblicima koje bi svaka ilirska grana trebala sačuvati kao "vlastovite" navodi dočetno *-l* u participu (*dal, stal, bil*), koje se različno ostvaruje: u Slovenaca kao /u/, u donjih Ilira kao /o/, u Hrvata kajkavaca kao /l/, potom alomorfnost genitivnoga nastavka u pridjevnoj sklonidbi muškoga i srednjega roda (*-oga/-ega/-iga*), dativnoga u određenih pridjeva ženskoga roda (*-oj/-ej/-i*), različite reflekse crkvenoslavenskoga stražnjega nosnoga fonema /ǫ/ u korijenskih i nastavačnih morfema: u Srba i Hrvata /u/ (*zub, dub, ruka*), u Slovenaca /ą/ ili /o/, slogotvornoga /l̨/: u Slovenaca /ou/, u Hrvata i Srba /u/, upitne zamjenice *kaj i što*, odnosno *kateri, koji*, nominativni oblik slovenske osobne zamjenice *jaz* (Isto: 35–36).

Godine 1835. objavljena je u *Danici Sbirka někojih rěčih, koje su u gornjoj ili u dolnjoj Ilirii pomanje poznane*[27] iz koje se mogu dobro razabrati temeljne fonološke i morfološke odlike prvotno zamišljenoga ilirskoga jezičnoga modela s integracijskim južnoslavenskim crtama. On je bio šćakavski, jer je skupina šć zajednička štokavskomu, čakavskomu i kajkavskomu, posljednjemu u inačici šč (*bojišće, borišće, brodišće, igrališće, išćem, kazališće, planinšćak, priušćim, ratišće, ratogledišće, slašćica, spravišće, sveučilišće, svratišće, tašć, učilišće, zašćita, zašćititelj, znišćetim*) s ponekim štokavskim likom (*okolovština, strahopoštovanje, uništožim*), s učvršćenim položajem grafema *ě* na mjestu staroga jata (*bděti, běsan, běstan, bilég, blěsk, cvrěm, ćutěnje, děvojka, doprěm, oděća, oseka, predmět, preděl, rukovět, srěćka, srědstvo, strělivo, svirép, uměm*), koji je implicirao trojak izgovor, i s naznakama njegovih alternanata (*listva, mniem, mnenje, prezir, prestolje, prikor, uvižbam, zloupotrebim*), s dobro čuvanim dočetnim *-l* (*goral* ili *planinac, gostilnica, namisal, preděl, promukal, ugal, zal*), s nejotiranim skupinama *nj* i *tj* na granici korijenskoga i nastavačnoga morfema (*bezzakonje, magnutje, netjak, objetje, trenutje, učastje*).

Babukićeva *Osnova slovnice slavjanske narěčja ilirskoga* iz 1836. pisana je s izrazitih pozicija južnoslavenskoga prožimanja i traganja za "općom pravilnošću". U njoj je prepoznatljivo nastojanje najuglednijega ilirskoga slovničara da izbor oblika zrcali reprezentativan model koji bi mogao biti prihvatljiv i drugim južnoslavenskim kulturnim sredinama. Slovnica je rađena s punom samosviješću njezina autora o "jakosti i krěpčini" ilirskoga jezika (Babukić 1836: 60), pod kojim razumijeva štokavski, za razliku od "horvatskoga", pod kojim razumijeva kajkavski. Uspoređujući ilirski s drugim jezicima, Babukić ističe množinu i raznovrsnost oblika: čak sedam padeža, čime se "nijedan niti stari niti novi jezik ponositi nemože" (Isto), jednostavno razlikovanje rodova, što, primjerice, nije obilježje latinskoga ili njemačkoga jezika, razlikovanje

27 Tiskana je kao 51. i 52. broj na kraju prvoga godišta *Danice*. Vjerojatnim joj je sastavljačem Gaj.

određenoga i neodređenoga pridjevnoga lika, bogatstvo glagolskih oblika s razlikovanjem svršenih i nesvršenih glagola.

Babukić piše 1836. slovnicu štokavskoga narječja s dijelom kajkavskih obilježja. Prostorno najraširenijemu narječju te istodobno narječju s najbogatijom i najreprezentativnijom književnom baštinom, na koju se u djelu poziva, štokavskomu, Babukić, zajedno s ilircima, daje prednost: želi ga učiniti okosnicom oko koje bi se izgradio standardni jezični tip. Ostala narječja imala su u njem participirati u prvom redu leksikom, ali i oblicima, što se dobro očituje u padežnoj sinonimiji Babukićeve slovnice (Tafra 1993a). U narječnoj podlozi *Osnove* nije kakav živi govor, kakav je, primjerice, uzeo Karadžić, sastavljajući srpski rječnik i gramatiku 1818., već autonomni jezični idiom, ili kako ga Babukić naziva, "čisti narodni općinsko ilirski" (Babukić 1836: 60), koji gradi s osloncem na pisanu hrvatsku jezičnu baštinu te izborom iz jezičnih sustava opisanih u onodobnim slavenskim slovnicama.

Među izvorima kojima se služio u radu, točnije pratio i prispodabljao razvitak pojedinih oblika, autor, uz crkvenoslavenske, ruske i poljske slovnice, navodi i osam ilirskih: tri hrvatske (Relkovićevu, Lanosovićevu, Brlićevu), četiri slovenske (Kopitarovu, Murkovu, Dajnkovu, Metelkovu), Karadžićevu iz 1818. pred *Srpskim rječnikom* i Grimmov njemački prijevod Karadžićeve dopunjene srpske slovnice iz 1824.

Babukićeva je slovnica napisana reformiranom Gajevom latinicom, gajicom, koju je on bio sastavio 1830. godine prema Vitezovićevu slovopisu (Moguš 1991: 49–50; Kolenić 1996: 14–15), a njezin sustav nadslovnih znakova usavršio 1835. tako da se po funkcionalnosti mogao mjeriti sa slovopisnim sustavima drugih slavenskih naroda (Poljacima, Česima, Moravcima, Slovacima). Gajicu su, točnije one znakove koji su bili potrebni njihovu fonološkomu sustavu, preuzeli 1838. Slovenci. Tako se ideja slavenske uzajamnosti i međuprožimanja 1830-ih počela postupno ostvarivati, ali je ostala samo na slovopisnoj razini.

Godine 1836. France Prešern objavljuje na slovenskom spjev *Krst pri Savici*, čime je definitivno afirmiran slovenski književni jezik i odvojen od "ilirskoga", a Vrazov i kasniji Drobničev hrvatski izlet pretvoreni u epizodu. Budući da bugarski nikad nije ni participirao u ilirskoj ideji, može se ustvrditi da je već 1836. godine ilirski program sveden zapravo na hrvatsko-srpske odnošaje i težnju za hrvatsko-srpskim jezičnim zajedništvom.

Istodobno Babukić ćirilicom piše *Pravopis serbski i osnovu gramatike Slavjanske narěčja ilirskoga* i predaje ga 1837. godine Matici srpskoj za tisak (nije

tiskano).[28] U njem odustaje od dijela svojih prijedloga za ilirsku gramatičku normu, kakvu je bio propisao u latiničnom izdanju svoje slovnice. Točnije, odustaje od dijela kajkavskih obilježja u morfologiji, što je bilo i razumljivo s obzirom na činjenicu da su srpski organski govori bili isključivo štokavski. Tim je postupkom želio pridobiti Srbe u ilirsko kolo, nalazeći u srpskom otporu Karadžićevoj radikalnoj novoštokavskoj reformi u jeziku i pravopisu prostor za hrvatski jezično-pravopisni izbor.

Afirmacija nacionalnih jezika i književnosti u Europi "probuđenih naroda" postupno je suzivala južnoslavenski ilirski program u hrvatske okvire, čemu je pridonijela i privremena zabrana ilirskoga imena 1843. Knjiga *Nárečja slovenskuo* Slovaka Ljudevita Štúra zabilježila je aktualna jezična raslojavanja i u južnoslavenskom svijetu, gdje je sa simpatijama gledano na afirmaciju bugarskoga i slovenskoga jezika. Nju je kritički dočekao A. Veber Tkalčević, optuživši Štúra da potkapa ilirsku zgradu književno-jezičnoga zajedništva. Ta je polemika[29] upozorila već onda na anakronost ilirskoga južnoslavenskoga programa, jer bugarski i slovenski nisu u njem participirali nego su krenuli samostalnim jezičnim putovima, a u Srbiji ilirska ideja nikad nije ni imala zagovornika. Istodobno je produbila spoznaje o naravi standardnoga jezika i njegovu odnosu prema organskim govorima te svijest o njem kao autonomnom tvorivu koje u organskoj osnovici ima tek svoje počelo, a izgrađuje se u suodnosu s pisanom baštinom, pučkom književnošću i živim govorom.

Slom ideje o ilirskom južnoslavenskom jezičnom zajedništvu nije međutim u bitnom izmijenio hrvatski standardnojezični program. Proces standardizacije tekao je u smjeru veće afirmacije štokavske fonološko-morfološke jezgre te smanjivanju obličnih višestrukosti kajkavskoga i čakavskoga podrijetla (instrumentalni nastavci jedninske *i*-sklonidbe). Ilirsko je ime zamijenjeno hrvatskim, pa su od 1860-ih slovnice i rječnici uglavnom tiskani s hrvatskim pridjevkom u naslovu. Slavenstvo je zamijenjeno hrvatstvom te obnovljene spoznaje o nacionalnom jeziku kao izrazu narodnoga duha (Danica 1848: 107). One su se posebno razbuktale nakon Karadžićeva velikosrpskoga udara na ilirizam i njegova nijekanja hrvatske narodne i jezične samobitnosti.

28 Rukopis je pohranjen u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, sign. R 3993, br. 18. Rubno ga spominje B. Tafra (1992; ovdje prema Tafra 1995: 152).

29 V. *Danicu*, 1848., 37–40, 47, 51, 52; 1848., 10–12.

2.3. Standardni jezik i narječja

U iliraca se od početnoga nastupa razvijala spoznaja da se standardni jezik ne može poistovjetiti ni s jednim organskim idiomom hrvatskoga jezika, jer je standardni jezik uvelike umjetna tvorevina — plod svjesnih nastojanja da se njegov gramatički ustroj kodificira postupkom izbora pojedinih oblika između više mogućnosti. O naravi standardnoga jezika i njegovu odnosu prema narječju te o polifunkcionalnosti standardnoga jezika najzrelije je progovorio Dimitrija Demeter 1843. u članku *Misli o ilirskom književnom jeziku,* koji je nastao pod izravnim utjecajem djela njemačkoga estetičara Friedricha Bouterweka.

Demeter razlikuje niži od višega jezika, jezik priprostoga puka i izgrađeniji, bogatiji jezik koji se mora učiti, a ne može se "s materinskim mlěkom usisati". Taj viši, književni jezik nastao je izborom jednoga između više srodnih narječja i njegovim usavršavanjem. Svi koji žele razumjeti knjige njime pisane, moraju "stroj i narav toga pàrvenstvujućega naréčja proučiti" (Demeter 1843: 6).

Prihvaćajući Gajevu metaforiku *cvijeća* i *bašte* u interpretaciji odnosa narječja i književnoga jezika, on je produbljuje spoznajom o bitnoj razlici između organskoga idioma i standarda, ali i njihovoj međusobnoj uvjetovanosti: "Kao što cvětje izčupato iz svojega zemljišta, koje mu je životvorni sok podavalo, za malo usahnuti mora, tako bi i književni jezik, koj bi bio svezu cvětja spodoban, neimajući korenja u narodu, koje bi mu uvěk novi život ulěvalo, sěgurno za kratko vrěme sagnjiti morao. On mora dakle, ako svoju svàrhu dokučiti hoće, nalik biti ne svezu izumàrloga cvětja, nego bašči, u kojoj je (ako sva naréčja opet posebnim baščam prispodobimo, a njihove réči cvětju), sěme svega toga različitoga cvětja posijano" (Isto).

Demeter razlikuje dva funkcionalna stila standardnoga jezika: pjesnički i prozni. Razdvojbu temelji na dvjema odlikama ljudske naravi: ćutilnoj (ćutiva) i duhovnoj. Prvoj odgovara jezik srca, pjesnički jezik, a drugoj jezik uma, prozni jezik. Prvi mora zadovoljiti sve zahtjeve estetike (ćutoslovja) te biti, kako uči Bouterwek u djelu *Aestetik*, *višim jezikom naravi* (Eine höhere Natursprache); "dakle naravno od uresnoga jezika obhodjenja (Conversations-Sprache) sasvim različan i po samom sebi i po stupajnom izobraženju naroda proizhoditi, a ne da je po izopačenom mudrovanju (manierirende)" (Isto: 7). U njem ne smije biti kovanica, ali mora sadržavati što više blagozvučnih riječi, sve oblike i izraze, koji se nalaze u ikojem podnarječju onoga narječja koje služi za temelj učenomu jeziku; a to zato, jer čim manje veriga jedan jezik fantaziji ("tomu viru svega pěsničtva") nalaže, tim je za pjesništvo prikladniji, a to će

se samo za onaj jezik moći kazati, "koj izobilje rěčih, izrazah, formah i izlazakah u skladanju i sprezanju, kao takodjer sasvim slobodan rěčoslog (syntaxis) imade. U takvom jeziku neće pěsnici misli rimam žàrtvovati morati, kao što to u mnogih *ukočenih* jezicih biva, jer gdě se takovo izobilje *formah* nalazi, tamo nemože pomanjkanje *rimah* biti" (Isto: 6).

Drugoga je jezika (stila), proznoga (razrěšeni govor), temeljno načelo *razumljivost*, pa je njemu najvažnija etimologija kao izvor sve razumljivosti. On treba rabiti blagozvučnost samo kad to nalaže jasnoća sloga, ne smije imati više oblika istoga padeža, osobito "ako se njegov izlazak s izlazci drugih padežah slaže (...), jer to krivom porazumljenju povod daje" (Isto).

Ta dva književna jezika ne razlikuju se samo u slovnici i rječniku nego i u sintaksi i frazeologiji. Prozni je jezik savršeniji što mu je rječoslijed označeniji, pjesnički pak slobodniji. Prvi ne pozna istoznačnica (jednoznamenujućih riječi), nego svakomu pojmu daje čvrsto određeni naziv (naimenovanje), koji se ni jednomu drugomu pojmu, ma kako srodan bio, ne smije dati; pjesnički pak, budući da bi mu takva točnost mogla smetati, ne pazi na to: on je lijep kao šaren leptir, ali ga ne smijemo razglabati da ne uništimo slatku obmanu koja nas toliko očarava.

Demeter dakle vrlo jasno razlikuje dva funkcionalna stila književnoga (standardnoga) jezika: pjesnički (beletristički) i opći (u njega prozni). Gramatička, leksička i stilistička jednoznačnost općega jezika temeljna su njegova odlika. Njoj su na putu u prvom redu padežna sinonimija i leksička homonimija. Prva se rješava izborom jednoga morfema koji se morfološkim izrazom razlikuje od drugih nastavačnih morfema, a leksička će se homonimija izbjeći ako se bude pazilo na etimologiju, korijen riječi, kojemu pozorno valja pridavati sufiksalne, odnosno prefiksalne morfeme za nijansiranje pojedinih srodnih značenja.

Predmetom Demetrove raščlambe našao se i jezik dubrovačkih pjesnika kao uzorni, ogledni jezik ilirskim normativcima. Uočuje da su Dubrovčani znanstvena djela pisali, kao i ostala Europa, na latinskom jeziku. Oni su to nastavili činiti i onda kad su Europljani već uvelike "znanost tjerali" na svojim materinskim jezicima. Iz tih se razloga, veli Demeter, naš književni jezik razvijao samo u okviru pjesništva. Pazeći na blagozvučnost, pisali su Dubrovčani onim podnarječjem koje je imalo najmanje suglasnika zajedno skupljenih, bez obzira na gramatiku i etimologiju. Stoga pišu *mas, čes, pos, masni, česni, posni* (prema *mast, čest, post*). Nikad ne uvode kratke oblike tipa *sveg, dobrog, ev, ja ć, ko b, podat s, os, tolko, velko* nego pišu *svega, dobroga, ja ću, ko bi, podati se, oćeš, toliko* ili *toli, veliko* ili *vele*. To je uzrok i njihovim elizijama,

koje mnogi napadaju. Dubrovačka je poezija postigla onu čarobnu različitost u "skladnoglasju", kojom se među svima novijim pjesništvima najviše starogrčkoj graciji približila. Slast i dražest dubrovačke poezije povećava i to što u pridjeva Dubrovčani mijenjaju u množini suglasnike *k, g, h* u *c, z, s* (*tanci, druzi, vragodusi*).

Visoku izražajnost dubrovačkomu pjesničkomu jeziku podaje i to što u njem za mnoge padeže ima više nastavaka. U tvorbenom padežu 3. sklonidbe jd. nastavci su *-i, -ju, -jom* (*vlasti, vlastju, vlastjom*), u 3. padežu mn. 1. sklonidbe *-om, -im, -ima* (*junaci, junacim, junacima*), isto i u pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi (*dobrim, dobrimi, dobrima, svojim, svojimi, svojima*). Sačuvani su i neki crkvenoslavenski padeži *na sveti, na nebi* (*na svijetu, na nebu*), stariji glagolski likovi *molju* (*molim*), *pase* (*paseć*), *zabudu* (*zabijem*). Ovisno o zahtjevima rime sada pišu *ie*, sada pak *i*: *srieća* i *srića*, *lieto* i *lito*, *diete* i *dite*. Zaključuje: "mi savršeni poetički jezik imamo" (Isto: 11).

Prozni, tj. opći jezik, prema Demetrovu mišljenju, nije tako iznijansiran kao pjesnički. Prva su hrvatska djela na njem pisana slovnice. Put do izgradnje znanstvenoga (učenoga) jezika dug je. O njem se trebaju brinuti učeno društvo i probrani znanstvenici. Pri tom nipošto ne bi smjeli razoriti zgradu pjesničkoga jezika, nju treba ostaviti njezinoj svrsi, a jezik znanosti treba izgrađivati posebno.

Člankom iz 1843. Dimitrija je Demeter postavio temelje modernoj teoriji hrvatske standardologije polazeći od činjenice hrvatskoga višestoljetnoga standardizacijskoga procesa. Na nju se oslanjaju i kasniji hrvatski jezikoslovci, jasno razlikujući organske idiome od književnoga jezika, postavljajući ih u međuovisnost, ali je književni jezik uvijek na višoj razini, probrani i dotjerani sustav. Vinko Pacel (1860: XIV), primjerice, ovako razgraničuje to dvoje: "Zadaća je našemu književnomu jeziku, a osobito njegovim graditeljem i gladiteljem, sakupljati sve bez obzira, činilo se komu što krivo ili pravo, pa onda prema pravilom stare Slovjenštine, koja je jedini kažiput, osnivati, izvadjati i prilagadjati svaku sumnjivu rieč u duhu Hrvatskoga jezika, da bude za opću porabu u knjizi".

Hrvatsku su standardizacijsku teoriju u svojim gramatičkim i leksikografskim djelima uspješno primijenili predstavnici zagrebačke filološke škole, vodeći proces hrvatske standardizacije u 19. stoljeću prema naravnomu završetku. Kodifikacija standardnoga jezika izvodila se na temelju sustavnoga proučavanja njegovih fonološko-morfološko-sintaktičkih obilježja, napose usporedbom s drugim jezicima. Veber Tkalčević piše traktat u pohvalu morfološkim i sintaktičkim osobitostima hrvatskoga jezika: sklonidba bez člana,

sprezanje bez zamjenica (čime se od europskih jezika može pohvaliti samo mrtvi latinski), gotovo dva puta više glagolskih oblika zahvaljujući kategoriji (ne)svršenosti, tvorbena prozirnost, vrlo slobodan red riječi (Veber Tkalčević 1848: 110–111,[30] 1856).

Popuna leksičkoga fonda standardnoga jezika zamišljena je s vrlo širokom osnovicom. Otvorenost i snošljivost prema tvorbenim postupcima po uzoru na jezike s kojima je hrvatski bio u dodiru (napose njemački) razlikuju pripadnike zagrebačke škole od vukovaca i njihova novoštokavskoga leksičkoga čistunstva. Veber Tkalčević piše i posebnu raspravu u obranu tobožnjih barbarizama (1874), koji su se našli na Kurelčevu popisu. U njoj izlaže načela kojih se valja držati pri izboru leksika: pisati živućim jezikom i rabiti općepoznate riječi (stoga je za *zašto*, a ne *čemu*, *mlieko*, a ne *varenika*, *cernina*, a ne *korota*), uklanjati se tuđicama gdje god postoji hrvatska riječ (*most* ne *ćuprija*, *ručnik* ne *peškir*, *mladoženja* ne *gjuvegija*), ali ih i ne odbacivati sasvim (može *cukar* namjesto *šećera*, *frižak* namjesto *svież*), težiti za točnošću i kratkoćom izraza, za svaki pojam imati posebnu riječ, tvoriti imenice slaganjem (u njega sastavljanjem), ne libiti se individualne tvorbe i pri tom slijediti načela etimologije i analogije hrvatskoga jezika. Prema kajkavskim i čakavskim leksičkim izvorima odnositi se slobodno: iz njih crpiti riječi ako nema dobrih istovrjednica u štokavskom, ali ih fonološki prilagođavati štokavštini. Stoga su Veberu Tkalčeviću prihvatljive mnoge riječi s Kurelčeva popisa: *brzojav* i *brzojaviti*, *čin, djelokrug, drmati, naobraziti, obćilo.*

2.4. Programski aspekti jezičnoga zbližavanja Hrvata i Srba u 19. stoljeću — dodiri i razlike

Ilirskim jezičnim programom bili su obuhvaćeni i Srbi u Habsburškoj Monarhiji. Njima se osim iliraca istodobno iz Beča obraćao i Vuk Stefanović Karadžić, pa su mogli prihvatiti ilirski ili Karadžićev poziv, ili pak nastaviti samostalnim putom. Ilirci su im mogli biti bliski po osloncu na slavensku pisanu baštinu, ali ih je od njih odvajalo pismo i strah od austrijske unijatske politike. Karadžić je bio neprihvatljiv poradi jezičnoga "govedarenja", tj. izbora rubnoga mjesnoga govora za književnu osnovicu, i izričitoga odbijanja bilo kakvoga naslanjanja na slavenosrpsku književnu tradiciju, pa su vojvođanski Srbi izabrali izgrađivanje samosvojnoga slavenosrpskoga standarda. S jakom

30 Rečenicu *Vidieh jednu hrabru ženu* izmjenom reda riječi Veber Tkalčević bilježi u 14 različitih postava.

nacionalnom osviještenošću suprotstavljaju se općeslavenskomu romantizmu koji je ižaravao iz Zagreba.

Gajeva djelatnost u okviru ilirskoga pokreta i njegovi jezični proglasi 1840-ih, kao i djelatnost njegovih ilirskih sukolnika, naslanjaju se u prvom redu na hrvatsku *pisanu* tradiciju i jezik u njoj. Gaj se poziva na Rittera Vitezovića, Petretića, poznaje Bilostinčev slovopis, stariju hrvatsku leksikografiju, dubrovačku književnost (ilirski Parnas). Karadžić pak na početku svoga jezikoslovnoga rada potpuno odbacujući srpsku pisanu tradiciju, izjavljuje: "Već ima blizu iljada godina kako Srblji imaju svoja slova i pismo, a do danas još ni u kakvoj knjizi nemaju pravoga svog jezika!" (Karadžić 1818: 3). Namjesto nje, ponudio je pučku književnost kao hranište nepatvorenoga srpskoga jezika. Krenuo je objavljivati pučke pjesme i pripovijetke na materinskom tršićkom govoru i sastavljati rječnik i gramatiku uglavnom na temelju njihova gradiva.

Za razliku od Karadžića, koji se sam iskorijenio iz srpske književne povijesti i naumio tek pokazati Srbima kakav bi im trebao biti književni jezik, Gaj, primjerice, najavljujući 1841. Mažuranić–Užarevićev njemačko-ilirski rječnik, piše: "evo prodje četirista i što više godinah već i tomu, što se je krasni naš ilirski jezik zrělim mozgom i višnjim nadahnutjem neumérlih *pěvaocah dubrovačkih* do izuće i nepomične izvérsnosti podigó; i mnogo bi već u razliko doba radjeno o tom, da se razumljenje koliko slavnih ovih dělah napose, toliko i *ustmenih pěsamah ilirskih* ukupno pomoćju različitih slovara podupre" (isticanja N. B.).[31] Slijedi potom kronološkim redom popis 17 rječnika nastalih na prostoru "Ilirika" (Slovenije, Hrvatske, Srbije), od kojih je 10 hrvatskih (Vrančićev, Mikaljin, Habdelićev, Ritter-Vitezovićev, Della Bellin, Bilostinčev, Jambrešićev, Voltićev, Stullijev, Fröhlich–Richter–Ballmannov). Ilirci su dakle svjesni važnosti i značenja pisane književne baštine za gradnju standardnoga jezika. Iz hrvatskoga pisanoga korpusa oni izdvajaju dubrovačku umjetničku književnost, podcrtavajući njezinu 400-godišnju starinu i vrsnoću. Jezik pučke pjesme na drugom je mjestu. Oba izričaja, umjetnički i usmenopučki, zabilježeni su i integrirani u hrvatskim rječnicima i u tom smislu valja nastaviti.

U trenutku kad piše spomenuti pretplatnički poziv Gaj nimalo ne sumnja u izražajne mogućnosti hrvatskoga, dapače, on razmišlja kako da ga stavi uz bok europskim jezicima,[32] a Dimitrija Demeter dvije godine poslije piše

31 *Danica,* 1841: 57–59.

32 "Potrěbu da se materinski naš jezik, neću reći izobrazi, jer je već dosta izobražen, inače bo se ne bi mogó, kako to u našem rěčniku biva, s němačkim visoko izobraženim jezikom uzporedjivati, nego samo tim većma u kolo izvérstno ugladjenih jezikah i u život obćeniti

da ilirski "jedno od pàrvih městah najizobraženiih jezikah noviega vrěmena zauzima" (1843: 2). Malo je vjerojatno da bi ilirci bili izgradili takvu svijest o hrvatskom jeziku da nisu uočili vrijednosti i kontinuitet njegove bogate književne povijesti i probrane standardizacijske postupke koji su ga doveli do te razine. Naime, "standardizacija je išla svojim tokom unatoč političkoj nepovoljnosti zahvaljujući maru mnogih književnika i jezikoslovaca, njihovoj svijesti o pripadnosti istoj jezičnoj zajednici i željom da se knjigom približe svim govornicima te zajednice" (Tafra 1995: 349).

Posljedica pak Karadžićeva pristupa, dakle odbacivanja pisane srpske tradicije, nužno je vodila samo živoj riječi, dakle govoru, odnosno usmenoj književnosti. Dok je ilircima usmena književnost tek odsječak u sveukupnoj jezičnoj pojavnosti, Karadžiću je 1818. ona sve. U Hrvata Karadžićev prvotni pristup jednostavno nije bio moguć jer je bio i u suprotnosti s tradicionalnim hrvatskim odnosom jednako prema pisanoj baštini, kao i prema jeziku kao predmetu proučavanja. Povijest hrvatske gramatologije[33] i leksikografije povijest je uzora i naslanjanja: na domaće i strane pisce. To je povijest kontinuiteta koji se može pratiti od prve hrvatske gramatike, Kašićeve iz 1604., kojoj su u podlozi latinski gramatičari, pa preko ranih višejezičnih hrvatskih rječnika iz 17. stoljeća do ilirskih slovara. Hrvatski jezikoslovci visoke su naobrazbe, vrsni poznavatelji klasičnih i europskih jezika. Među njima prednjače svećenici i redovnici, ponajvećma isusovci.

Karadžić je bio potpunoma neobrazovan čovjek, ili, kako je znao govoriti, "čist od svakoga znanja". Ta je činjenica bitno odredila i njegovu pristupnu razinu jezičnoj reformi u Srbiji. On je dobro poznavao novoštokavski materinski govor i uz Kopitarovu pomoć relativno ga dobro opisao,[34] ali njegovim standardizacijskim postupcima ne može se pridjenuti oznaka uspjelosti u onom smislu u kojem su uspjeli ilirci, jer Karadžić nije poštivao srpsku književnu tradiciju. On je naime imao široku protivničku frontu među srpskim književnicima i filolozima zbog nametanja ijekavice i novojotiranih oblika srpskomu standardnomu jeziku, koji se stoljećima razvijao kao ekavski, zbog suženoga leksičkoga fonda svedenoga na seoski milje te izričaja i stila koji je pripadao okamenjenoj pučkoj usmenoj književnosti, a ne modernomu i

---

uvede, i naše sérce za njega tim boljma prione, poznadoše već odavna domorodci naši zadosta" (*Danica,* 1841).

33 Tafrin naziv (1993).

34 Da je Kopitarova uloga i njegovo lingvističko znanje bilo odlučujuće u Karadžićevu jezikoslovnom radu, danas je općepoznata činjenica. Karadžić sam nije znao riješiti mnogo jednostavnije probleme, poput slogovnoga rastavljanja riječi (v. Hamm 1953–54b).

civilizacijskim tekovinama obogaćenomu jeziku, kakav se razvijao u ondašnjim srpskim kulturnim središtima u donjoj Ugarskoj i Vojvodini.

Jedina dodirna točka između dvaju standardizacijskih procesa, hrvatskoga i Karadžićeva srpskoga, bila je štokavština. No te dvije štokavštine nisu bile iste niti su povijesti dvaju jezika bile iste, što je odlučujuće pri donošenju standardizacijskih odluka. Pa i kad je Karadžić polovicom 1840-ih mijenjao svoj jezični model na temelju gradiva prikupljena u terenskim dijalektnim istraživanjima ne samo u Srbiji i Crnoj Gori nego i u Hrvatskoj, te pod utjecajem hrvatske štokavske pisane i pučke baštine (Relković, Došen, Kačić Miošić, Dubrovčani) i aktivnim praćenjem ilirskih jezikoslovnih previranja, što je pridonijelo znatnomu približavanju njegova "srpskoga" hrvatskomu, činio je to neovisno o dotadašnjim razvojnim tijekovima srpskoga pisanoga jezika, što nije jamčilo cjelovit uspjeh njegovu pothvatu.

U vrijeme kad je određivao gramatičku normu srpskomu standardnomu jeziku Karadžić je bio svjedokom supostojanja dvaju štokavskih idioma i u srbijanskim govorima: starijega (Srijem, Bačka, Banat), koji je obilježavala veća oblična razlikovnost, i drugoga, novijega postanja, kojemu je oblični redukcionizam, pa tako i padežni sinkretizam, temeljno obilježje. O njihovu supostojanju piše u *Gramatici* pred *Srpskim rječnikom* (Karadžić 1818: XXXVII, XXXIX, XLI, XLIV). U prvoj fazi svoje jezikoslovne djelatnosti odlučuje se za model organskoga idioma novijih oblika i dosljedno ga provodi na fonološkoj i morfološkoj razini. Sveden u okvire pučkoknjiževnoga izričaja kao jedinoga valjanoga jezičnoga izvora i njegova materinskoga novoštokavskoga tršićkoga govora, koji su obilježivali padežni množinski sinkretizam, ijekavica, najnovija jotacija (*đevojka, ćerati, smrđeti*), izostavljanje fonema /h/ (*Vla, rom, kožu, mua*), zamjena suglasničke skupine /mn/ skupinom /ml/ (*mlogi*), odnosno /vn/ (*tavnica*), a suglasničke skupine /mj/ skupinom /mlj/ (*grmljeti, mljezinac*) te redukcija suglasničkih skupina /pt/ i /pč/ (*tica, čela*), potom izgovorni pravopis, koji je dopuštao i u sandhiju (*š njim*), iako ga sam nije provodio, taj model nije ni mogao biti prihvaćen u Srbiji, jer nije bio u skladu ni s najraširenijim srpskim štokavskim govorima ni s dotadašnjom srpskom književnom tradicijom. Suočen s njegovim kategoričnim odbijanjem i nijekanjem jednako iz beogradske, kao iz novosadske kulturne sredine, Karadžić ga polovicom 1840-ih napušta i kreće novim putom. Napuštajući ga, poseže za modelom vrlo bliskim dubrovačkomu govoru i otvorenim hrvatskomu utjecaju, za koji je vjerovao da bi i u Srbiji mogao naići na bolju prihvaćenost od prethodnoga, posebice što mu je pridjenuo i srpsko ime.

Za razliku od Karadžića, koji nije imao nad čim dvojiti jer 1818. odbacivanjem srpske knjige, koja je poznavala staroštokavski morfološki sustav, ostaje po logici upućen samo na jednu štokavštinu koju je dobro znao — onu iz očinske kuće ("što se tako govori đe sam se ja rodio, i tako sam najprije od majke i od oca naučio govoriti"; Karadžić 1818: XVII), a polovicom 1840-ih, približavajući se hrvatskomu jezičnomu modelu, na njegov novoštokavski dubrovački lik — Hrvati su u izboru imali puno teži posao upravo stoga što su htjeli sačuvati cjelinu književnojezične baštine.

Hrvatska književna štokavština, koja je od druge polovice 15. stoljeća cvjetala u hrvatskoj knjizi u Dubrovniku, potom u Dalmaciji, Bosni i Slavoniji, stekla je četiristoljetnom tradicijom položaj i ugled središnjega književnoga narječja. Na njezinu standardiziranju radilo je nekoliko naraštaja hrvatskih književnika i jezikoslovaca.

Njezinu raslojenost u prvom je redu određivala različnost u razdvojbi jatovskih alternanata. S obzirom na rasprostranjenost govora s ikavskom alternantom, moglo se očekivati da će pri izboru standardnoga izgovora prednost pripasti ikavskomu. Ikavski govori bili su naime najrašireniji i u Slavoniji i u Dalmaciji i u Bosni. Ilirci ipak izabiru srednji put: dubrovačku jekavicu — i po cijenu raskola s Dalmatincima okupljenima oko Kuzmanićeve *Zore dalmatinske* — ali s ikavskim likovima u pridjevno-zamjeničnoj množinskoj sklonidbi, kako je i nalagala dotadašnja hrvatska slovničarska norma. Radi privikavanja na standardni jekavski izgovor uvode slovo *ě*, kojim su se u prijelaznom razdoblju bilježile sve tri izgovorne inačice: jekavska/ikavska/ekavska.

U vrijeme kad ilirci uvode dubrovačku književnost i njezine pisce u žarište jezičnoga zanimanja i kad se u *Danici* iz broja u broj objavljuju odlomci iz djelâ dubrovačkih klasika, Gundulića, Palmotića, Đurđevića, kad jezik dubrovačkih pisaca postaje predmetom proučavanja i u školama,[35] otkriva i Karadžić njezinu vrijednost i značenje. Rodom ijekavac, potomak crnogorskih doseljenika, promicao je još od 1816. ijekavski govor za standardni srpski, iako je u rječniku 1818. uz ijekavske donio i ekavske oblike ("resavski i sremački"), a povremeno i sam pisao ekavicom, da bi pokazao kako "ne mrzi na nju".

Ne uvažujući hrvatsko načelo postupnoga uvađanja jednoga standardnoga izgovora i nepažljivim čitanjem ilirskih slovnica, u kojima je već od 1836. (Babukić) utvrđen jekavski izgovor kao standardni, Karadžić piše o miješanju

35 Tako npr. u Izvješću kraljevskoga gimnazija u Varaždinu za 1856. godinu čitamo da je prof. Sebastijan Žepić poučavao učenike ilirskomu jeziku na tekstovima Palmotićeve *Kristijade,* Đurđevićevih *Uzdaha Mandaljene pokornice* i Gundulićeva *Osmana* (Jahres-Bericht des K.k. Ober-Gymnasiums zu Warasdin, 1856).

narječja i potiče Kuzmanića da ustraje u ikavici jer da je, ako već Dalmatinci ne žele prihvatiti južno narječje, ikavica kao izgovorna podloga standardu bolja od višenarječnosti ("miješanje narječja") implicirane u grafemu *ě* (Karadžić 1896: 305). Kao da je zaboravio da njegov nasilan i tvrdoglav pokušaj uvođenja južnoga narječja u srpsku knjigu nije uspio i da je upravo tu doživio najžešće kritike od svojih protivnika koji su u njegovu izboru vidjeli "šokčenje" srpstva (N. Bašić 1991: 47–50).

Otkriće značenja dubrovačke jezične i književne sastavnice u oblikovanju hrvatskoga standardnoga jezika i Karadžićevo deklarativno poistovjećivanje dubrovačkoga govora s njegovim materinskim crnogorskim, koji naziva "pravim srpskim govorom", ključna su mjesta susreta i nesporazuma Karadžića i hrvatskih jezikoslovaca. Susret je ovjekovječen u književnom dogovoru u Beču godine 1850., a nesporazumi u svem onom što je slijedilo nakon bečke, Srbima višestruko neprihvatljive, izjave.

Budući da su Hrvati *Bečkim književnim dogovorom* samo potvrdili jekavštinu za standardni izgovor, slijedeći naravnu crtu jezičnostandardnoga razvitka koju je još u 17. st. bio postavio Bartul Kašić, Karadžić je s književnom izjavom u Beču 1850. zakasnio, što se Hrvata tiče, barem 300 godina. Izboru su iliraca potvrda Gajev Pravopis iz 1835., Babukićeva slovnica iz 1836. te Mažuranićeva iz 1839. Sve ono što se zbilo nakon toga (Brlićeva slovnica iz 1842. i 1850., Mažuranićeva iz 1859., Šulekova rasprava o dvoglascu *ie* iz 1854., Veberove slovnice) bilo je samo nijansiranje i doradivanje temeljnoga odabira. Karadžić Srbijance nije uspio pridobiti za južno narječje ni prije ni nakon 1850., a ni nakon njegove smrti ijekavica nije postala standardnom u Srbiji. Stoga njegova tvrdnja u bečkoj izjavi 1850. da najviše književnika i istočne vjeroispovijedi piše južnim narječjem jednostavno nije točna.

U konačnoj Karadžićevoj odluci da ostane pri ijekavici i za srpski standard nije dakle zanemariv udio dubrovačke jekavske književnosti, za kojom je i on posegnuo, držeći je najvrjednijim dijelom stare hrvatske književnosti, koju, kao i njezine tvorce, po svom bratskom "velikodušju" naziva srpskima, iako ta književnost nema nikakve veze s kulturnim i jezičnim prostorom označenim srpskim imenom, što izrijekom priznaje i sam Karadžić kad 1818. piše da već blizu 1000 godina Srbi imaju svoj jezik i pismo, a da na njem nemaju svoje književnosti. Oblicima, tj. nastavačnim morfemima pridjevno-zamjenične sklonidbe, Karadžić je, kao i Bartul Kašić 200 godina prije njega, bio bliži dubrovačkomu od ilirske oblične inačice standardnoga hrvatskoga. Za razliku od iliraca, koji su u nastavačnim morfemima normirali ikavske, k tomu starije oblike, budući da su jekavske osjećali prelokalnima poradi čakavske

i kajkavske sastavnice u koncepciji standardnoga jezika, npr. u genitivnim, dativnim, lokativnim i instrumentalnim nastavcima množine pridjevno-zamjenične sklonidbe: *tih, dragimi* : *tizijeh, dragijem*, Karadžić je ustrajao na toj odlici dubrovačkoga govora. Druge oblike, kao ni ilirci, nije prihvaćao (sibilarizacija *k, g, h* u N mn. pridjevne sklonidbe: *velici, drazi, susi*; uklanjanje suglasnika *t* u imenica s dočetnom skupinom *-st*: *milos, dragos*). Takvo je Karadžićevo približavanje hrvatskomu značilo istodobno odustajanje od dijela obilježja njegova novoštokavskoga iz prve faze (najnovija jotacija tipa *đevojka, smrđeti, šnjegovi, ćeću*), ali i izravno sukobljavanje s ilircima u interpretaciji odnosa organskoga idioma prema standardnomu jeziku.

Ilirska je redakcija dubrovačkoga govora znakom dorađene i zrele jezičnostandardne koncepcije koja hrvatsku jezičnu raznoličnost upravo standardnim jezikom nadrasta i združuje. Gaj 1835. piše: "Nekoji stimaju, da bi potrebno bilo odmah jedno narechje poprijeti, y vszim oztalim narinuti, y med ovemi zvekshinum vszaki szvojega szela rech, vszim drugim predpoztavlya. Drugi opet szude, da sze ze vszih sada obztojechih y navadnih narechjih berse bolye jedan knysevni jezik zkroji, iliti zkuje. Pervim odgovarjamo: da knyiseztvo neszme biti zpodobno povodnyi; a drugim da neszme biti zpodobno kovachiji; ztalno uputyeni, da tak siva, kak piszana rech med naravzke ztvari zpada, y da anda vu szvem poleg narave obdelavati y ravnati sze ima" (Gaj 1835a: 38–39).

Gaju i ilircima bili su jednako neprihvatljivi Karadžićev postupak iz 1818., kao i onaj iz polovice 1840-ih. Prema Gajevoj slikovitoj razdvojbi, prvi bi išao u red povodnjarskih jer Karadžić prvih godina, odbacujući svu dotadašnju srpsku književnost, a s njom i ekavicu, pokušava lokalni istočnohercegovački novoštokavski ijekavski govor svoga sela uzdignuti na razinu općesrpskoga standarda. Drugi bi se mogao nazvati redukcionističkim; ponovo se naime standard pokušava izvoditi iz okvira mjesnoga govora, ovaj put dubrovačkoga (za razliku od iliraca koji ga traže u staroj dubrovačkoj književnosti), doduše ne bez ostatka, ali svakako bez prave svijesti o naravi standardnoga jezika i neuvažavanjem pisane baštine, kako hrvatske tako i srpske. U tim dvama Karadžićevim načelnim pogrješkama valja tražiti korijen njegova nerazumijevanja s ilircima, a poslije i kritičke recepcije njegova djela među predstavnicima zagrebačke filološke škole.

2.4.1. Sociolingvistički i lingvistički aspekti *Bečkoga književnoga dogovora* 1850. godine

Bečkim se književnim dogovorom (cjelovit tekst v. ovdje u poglavlju 8.1.1.) naziva izjava koju su 1850. potpisali hrvatski, srpski i slovenski jezikoslovci okupljeni u radu na *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs* (Beč, 1853) radi ujednačivanja osnovnih jezičnih i terminoloških načela u tom djelu (v. Vince 1990: 275–276). Uz Karadžića, sa srpske je strane izjavu potpisao Đuro Daničić, a s hrvatske su strane potpisnici Ivan Kukuljević Sakcinski, Dimitrija Demeter, Ivan Mažuranić, Vinko Pacel i Stjepan Pejaković. Potpis Franca Miklošiča vezuje M. Grčević (2009: 39–42) uz institut predstavnika austrijskih vlasti u čije ime nastupa i organizira potpisivanje sporazuma o osnovnim točkama jezično-pravopisnoga hrvatsko-srpskoga ujedinjenja kakvim ga je vidjela austrijska državna politika. Stoga u dogovoru, da bi se učinio spontanim, nema spomena ni hrvatskoga ni srpskoga ni slovenskoga imena niti poimeničnih obveza bilo koje strane. Tek se, nejasno i neprecizno, govori o jednom narodu i njegovoj raskomadanosti u pismu i pravopisu, ali se ime toga naroda ne navodi, kao ni jezični prostor koji bi dogovor trebao obuhvatiti. Razjašnjenja se mogu naći u predgovoru djelu *Juridisch-politische Terminologie,* od kojega se krenulo i gdje je dogovor također objavljen, a iz kojega je sasvim jasno da se nije odnosio na slovenski jezik, nego na štokavske jezične idiome kojim su govorili Hrvati i Srbi u Carevini, što podrazumijeva prostor Hrvatske Trojednice, Vojvodine te Bosne i Hercegovine. Njime dakle nisu bili obuhvaćeni Srbi izvan granica Carevine, pa je naknadno vezivanje *Književnoga dogovora* u Beču i uz njih, odnosno kasnije pozivanje srpskoga jezikoslovlja na taj *Književni dogovor* kao povijesni dogovor Zagreba i Beograda povijesno sasvim neutemeljeno (npr. u raspravama o *Novosadskom dogovoru*).

Dogovor valja smjestiti u jezičnopravni okvir onodobne Austrijske Carevine, koja je 1850. na prostoru svoje krunovine priznavala deset jezika i na njima tiskala zakone i odluke: 1. češki, 2. njemački, 3. talijanski, 4. mađarski, 5. poljski, 6. rusinski, 7. slovenski, 8. srpski, 9. hrvatski i 10. rumunjski (Vince 1990: 380). To znači da službena austrijska politika u to doba razlikuje hrvatski od srpskoga jezika, pa su stoga u izradbi spomenutoga jezično-političkoga rječnika za južnoslavenski prostor sudjelovali članovi triju jezičnih uredništava: slovenskoga, hrvatskoga i srpskoga, koje su urednički u posljednjoj fazi izradbe nazovnika predvodili Franc Miklošič, Dimitrija Demeter i Božidar Petranović. Vrlo je vjerojatno da se Karadžić i Daničić pojavljuju u vezi s poslom na pravnom nazivlju kao produljena ruka austrijskih državnih interesa, koji su

nastojali jezično zbližiti Hrvate i Srbe u Carevini, angažirajući dvojicu srpskih jezikoslovaca u borbi protiv slavenosrpskoga kao idioma koji je bio stekao sve preduvjete da postane standardnim u srpskom kulturnom krugu, a uživao je i potporu uglednoga Dobrovskoga. Otud u dogovoru pozivanje na jedan narod, jednu književnost i jedan jezik.

Posao jezičnoga zbližavanja u rječniku, kao što je poznato, nije uspješno završen, jer je Petranović u redakciji srpskoga stupca nastojao u nazivlju sačuvati slavenosrpsku tradiciju, Demeter pak u hrvatskom stupcu ilirsku jezičnu koncepciju, a Slovenci su već onda sasvim samostalno rješavali svoje jezične probleme, asistirajući po potrebi Beču u politici umjetnoga jezičnoga zbližavanja Hrvata i Srba, pri tom se dobro čuvajući da i sami u njoj ne nestanu pred brojčano nadmoćnijom štokavskom zajednicom.

Jezični sadržaj Bečkoga dogovora govori pak u prilog tezi da je on ipak bio namijenjen rješavanju unutarhrvatskih jezičnih dvojba, u prvom redu sukoba jekavskih "zagrepčana" s ikavskim "dalmatincima" (i "slavoncima") u vezi s izborom narječne osnovice, kao i rješavanju nekih fonoloških dvojba, koje su se odražavale u pravopisu, pa se obično interpretiraju kao pravopisne, iako to po svojoj naravi primarno nisu. Potpisnici su se naime dogovorili: 1. o nemiješanju narječja i stvaranju novoga pri gradnji književnoga jezika; 2. o izboru jednoga, i to južnoga, narječja za osnovicu književnomu jeziku; 3. o pisanju fonema /h/ svugdje gdje mu je "po etimologiji mjesto"; 4. o nepisanju fonema /h/ u genitivu množine imenične sklonidbe i 5. o pisanju slogotvornoga /r̥/ bez popratnika *a* i *e*. Dogovoru su pridodana Karadžićeva *Glavna pravila za južno narječje* (cjelovit tekst v. ovdje u poglavlju 8.1.2.), kojima je dogovor lingvistički potpuno zaokružen u pogledu fonoloških (i pravopisnih) odlika narječne osnovice.

O namjenskoj ograničenosti i usmjerenosti prema hrvatskoj kulturnoj sredini dogovora govori i činjenica što je neposredno nakon nastanka tiskan i pretiskivan u hrvatskim novinama i časopisima (*Narodne novine,* 1850., br. 76; u talijanskom prijevodu u *Osservatore dalmato,* 1850., br. 59), a ne u srpskima, što je znakom da mu je hrvatska strana davala veću pozornost. U ocjeni njegovih odjeka i dosega povjesničari hrvatskoga jezika i kulturni djelatnici nemaju jednodušno stajalište. Odmah po objavljivanju ilirski su prvaci okupljeni oko *Narodnih novina* i *Danice*, uključujući i Gaja, suzdržani, a Šime ga Starčević žestoko napada braneći ikavicu kao izgovornu osnovicu hrvatskoga standarda (*Glasnik dalmatinski,* 1850., br. 51, 103). Takvo je stajalište iliraca sasvim razumljivo jer je dogovor rušio same temelje njihove standardnojezične koncepcije, izrijekom zabranjujući miješanje narječja i stvaranje novoga, a ona je, ilirska

koncepcija, standardni jezik razumijevala upravo kao činjenicu odvojenu od bilo kojega organskoga idioma, dapače kao spoj odabranih obilježja više idioma.

Od ilirskih je jezikoslovaca dogovor podupirao samo Stanko Vraz, ali ni on u potpunosti, tražeći zadržavanje morfonološkoga pravopisa (v. omotnu stranicu *Kola* za 1850. godinu), što je znakom da se o dogovoru raspravljalo i izvan u njem navedenih točaka. Vrazova akcija, kako sam svjedoči, u pridobivanju šire hrvatske potpore za dogovor nije urodila plodom. Razloge valja tražiti ne samo u ilircima neprihvatljivomu jezičnomu sadržaju dogovora nego i u onodobnim napetim odnosima između hrvatskih i srpskih jezikoslovaca te polemikama koje su se upravo tih godina vodile u vezi s neprihvatljivim Karadžićevim stajalištima o štokavštini kao isključivo srpskom idiomu i iz toga izišlomu zaključku o nepostojanju hrvatskoga naroda izvan čakavskoga jezičnoga kruga. Kako je Karadžićevo ime stajalo u potpisu i bilo ključno u nastanku i oblikovanju dogovora, razumljiva je i odbojnost prema njegovu sadržaju.

Otvorena aktualizacija *Bečkoga književnoga dogovora* otpočela je odmah po Karadžićevoj smrti, kad Jagić, spremajući se "časnomu starini" saviti "neven vienac za njegove neumrle zasluge" objavljuje u *Književniku* 1864. cjelovit tekst dogovora uzimajući ga kao prototip fonološkoga pravopisnoga uratka, ne bi li tako Karadžićevim autoritetom osnažio svoja gledišta u vezi s predloženim promjenama u hrvatskom pravopisu, s nešto većim udjelom izgovornih zapisa, izostavljanjem bilježenja fonema /h/ u G mn. imenične sklonidbe te bilježenjem popratnika *è* uz slogotvorno /r̥/. Međutim, Jagić je svoja stajališta branio mnogo jačim argumentima od onih koji su navedeni u dogovoru: poredbenim jezikoslovljem za slogotvorno /r̥/ i rezultatima vlastitih spoznaja o pomlađenoj vokalizaciji za genitivno dočetno *h*. Stoga mu pozivanje na dogovor zaista služi samo kao forma, napose stoga što ključnu odredbu dogovora, onu o bilježenju slogova s nekadašnjim jatom ne prihvaća. Tek nastupom vukovaca potkraj stoljeća ta je odredba službeno aktualizirana Brozovim pravopisom 1892. godine i do danas je, kako se vidi, najslabije mjesto hrvatskoga pravopisa jer se tu najviše griješi, što je znakom neusklađenosti jezika i pravopisa.

Hrvatska ocjena *Bečkoga književnoga dogovora* i Karadžićeve uloge u njem te njegova značenja u kodifikaciji standardnoga jezika kreće se od ocjene kako je "Vuk nama Srbom i Hrvatom stvorio jedan književni jezik, i dao prvi pravac kojim valja da udarimo na polju skupne naše književnosti" (Kukuljević Sakcinski 1887), preko mišljenja da je do jezičnoga hrvatsko-srpskoga "teoretskog približavanja došlo (...) poslije revolucionarne 1848.,

u stilizacijama Bečkoga književnog dogovora iz god. 1850., koje zapravo znače *potpunu* (istaknula N. B.) pobjedu Karadžićevih pogleda na književni jezik i pravopis" (Jonke 1964a: 245), pa do ocjene da neposredno nakon nastanka nije uopće utjecao na zbivanja u procesu hrvatske standardizacije, a da su njegove odredbe oživili tek hrvatski vukovci na prijelomu 19. u 20. stoljeće i na temelju njih konačno stilizirali književni jezik te tako odredili završnu fazu hrvatske jezične standardizacije (Katičić 1974). Zlatko Vince (1990: 275) i Sanda Ham (2005: 173) ističu Gajevu rezerviranost i sumnju prema dogovoru, koju su dijelili i ostali prvaci zagrebačke škole, iako ga je Gaj objavio u svojim *Narodnim novinama* samo tjedan nakon nastanka te navode da nije bio ni od kakve važnosti za razvitak hrvatskih jezičnih norma jer devet godina nakon njegove objave nastaju temeljna djela zagrebačke škole, Mažuranićeva slovnica i Veberova skladnja, a slovnice su njegova potpisnika Vinka Pacela iz 1860. i 1865. također pisane prema zagrebačkoj normi, a ne prema vukovskoj.

Ako bismo u kontekstu navedenih ocjena Kukuljevićevu izjavu iz 1887. godine mogli ocijeniti prigodničarskom, izrečenom u povodu proslave 100. obljetnice Karadžićeva rođenja, teško bismo to mogli napraviti s Jonkeovom rečenicom. Takva stajališta nisu osamljena. Već Blaž Jurišić (1944c) upozorava na krive ocjene hrvatsko-srpskih jezičnih dodira i odnosa u 19. stoljeću u slavistici. Tako njemački slavist A. Leskien u svojoj *Grammatik der serbokroatischen Sprache* (1914) tvrdi da su u 19. stoljeću stanovnici čitavoga jezičnoga područja između Slovenaca na zapadu i Bugara na istoku uzeli za književni jezik jedno u užem smislu srpsko narječje, koje Hrvati zovu hrvatskim (str. XX). Ruski slavist Timofej Dmitrijevič Florinski piše da su Hrvati u vrijeme ilirskoga pokreta "primili za književni jezik općesrpsko narječje, tzv. štokavštinu" i da je Slovenac Stanko Vraz stao pisati na "srpskom narječju". Slovenski slavist Matija Murko pišući o ilirskom pokretu u Hrvata kaže da su ilirci izabrali za književni govor "jezik starijih hrvatskih pisaca srpskoga puka". Poznati srpski književni povjesničar Pavle Popović tvrdi da kad je reforma jedanput bila izvedena među Srbima, onda je odmah bila primljena od strane Hrvata. Bečki je književni dogovor takvim stajalištima nesumnjivo pogodovao.

Jonkeova je interpretacija bečke izjave s manjim nijansama i danas prisutna u dijelu hrvatskih jezikoslovaca (D. Malić 1992), pa se ona zaista može doimati međašem o koji se vrjednuje ono što je bilo do njega i ono što se zbivalo nakon njega. Stoga ne trebaju čuditi ni izjave suvremenih srbijanskih jezikoslovaca koji, pola stoljeća nakon pojave Stanojevićeve *Narodne enciklopedije srpsko-hrvatsko-slovenačke,* u kojoj je Belić napisao da je Bečki književni dogovor "ostao samo kao zanimljiva manifestacija" (sv. 2: 356), tvrde da su

"petorica hrvatskih književnika bez rezerve prihvatili Vukova učenja o jeziku i pravopisu, dok je on stavio potpis pod shvatanje da su Srbi i Hrvati jedan narod" (Ivić 1987b: 21), ili da se /h/ u hrvatskom "u skladu sa Bečkim dogovorom piše gdje god mu je po etimologiji mesto" (Brborić 1987: 413).

Istina je upravo suprotna. Bečki se književni dogovor nije odrazio ni u hrvatskoj gramatologiji ni u školskim udžbenicima sve do kraja 19. stoljeća i to iz jednostavnoga razloga što je vladinim odredbama u školama bila propisana druga jezična i pravopisna norma. Ona je bila na snazi sve dotle dok vladinim odredbama na prijelomu stoljeća nije nasilno (silom zakona, a ne naravnim razvitkom) promijenjena, jednako pravopisna, kao i gramatička. Pravopisna u prvom redu uvođenjem troslova *ije* na mjestu dugoga staroga jata namjesto tradicionalnoga hrvatskoga bilježenja *ie,* a gramatička normiranjem sinkretiziranih množinskih padeža. Prva bi se, dakle pravopisna, promjena mogla nazvati bečkom baštinom, napose što je zaista riječ o ugradnji Karadžićevih *Glavnih pravila za južno narječje* (1850) u Brozov pravopis iz 1892. s dijelom proturječnosti u pogledu pisanja slogova s tzv. pokrivenim *r,* a sinkretizirani množinski padeži u imeničnoj i pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi nemaju nikakve veze s bečkom izjavom, jer se u njoj oni i ne spominju. Stoga je kasnije pozivanje vukovaca različnih naraštaja na Bečki književni dogovor u tom dijelu neutemeljeno.

S druge se strane uz školsku jezično-pravopisnu zakonom zaštićenu normu u hrvatskoj javnoj porabi, u izdavaštvu, u novinama i časopisima od polovice 19. stoljeća mogu pratiti i neka druga jezična i pravopisna rješenja, koje su već onodobni suvremenici nazivali vukovskima i pridajući im izrazite negativne konotacije. Tako urednik Matičina *Kola* Mirko Bogović već 1853. svjedoči o neredu i anarhiji u hrvatskom pravopisu, koje vezuje uz Karadžićevo ime: "Što se napokon pravopisa (ortografie) tiče, to je — istina — stvar pomučna, ali i tu treba da nešto ustanovimo. U pravopisu zavladao je žalibože kod nas od něko doba veliki metež i nered. Koliko pisacah, toliko pravopisah, svaki skoro piše po svojoj glavi, nitko neće da popušta. (...) Odkako se u latinskoj azbuci i pravopisu stalo *vukizirati* t. j. po Vuku pisati, od onda je udario razdor i anarkia u latinsko-hervatskom pravopisu, te se sad nepiše niti po starom, niti po Vukovom, něgo měšovito, něšto po ovom, něšto po onom, jednom rěči: *piše se svakojako.* (...) ali i to znamo, da je glavno i jedino svojstvo koje treba pravopisu: jednoličnost i doslědnost t. j. pravopis ima biti tvèrdo ustanovljen, postojan i jednoličan" (Bogović 1853: 126–127). Da bi stao na kraj neredu barem u časopisu koji je uređivao, Bogović u *Kolu* ostaje vjeran tradicionalnomu hrvatskomu slovopisu (*ě, èr*).

U Hrvatskoj zapravo teku dvije usporedne norme: zakonom zaštićena školska i druga, nejedinstvena i anarhična, javna, u novinama i časopisima, potaknuta i Karadžićevim jezikoslovnim pogledima. Tako se, primjerice, "u akademiji rabe poglavito tri pravopisa, koja zastupaju Veber, Pavić i Jagić (dotično Račkі). Nu i ovi akademici već su po više puta promienili svoj način pisanja" (Mrazović 1877, 11: 176). Dolaskom Karadžićeva "ponašaoca" Daničića na mjesto Akademijina tajnika taj je proces poslije pojačan promjenom slovopisa Akademijinih izdanja, a i širenjem novoštokavskih padežnih množinskih nastavaka. Prema svjedočenjima suvremenika ni škole se nisu mogle oduprijeti novinama, pa je Vladina naredba iz 1862. doživljavana kao anakroni dekret te je uskoro i ondje zavladala anarhija, pa su "sama ravnateljstva učevnih zavoda i pojedini učiteljski sborovi prinudjeni bili tražiti pomoć kod zemaljske vlade" (Isto).

Školski je pravopisni odbor iz 1877. godine, kojemu je Vlada povjerila posao ujednačivanja jezičnih i pravopisnih norma, donio odluke potpunoma suprotne zaključcima Bečkoga književnoga dogovora, izričito napominjući kako "odbor misli, da bi se na takove razlike izmed našega izgovora i Vukova pisanja imalo paziti na naše" (Isto, 14: 218), pa stoga zadržava *-h* u G mn. imenične sklonidbe, a na mjestu staroga jata u dugim slogovima bilježi *ie,* a ne *ije,* kako je propisivao Dogovor.

Aktualizacija *Bečkoga književnoga dogovora* iz 1850. pola stoljeća nakon nastanka nije za Hrvate značila nikakav radikalan zahvat u jezičnu supstanciju: jekavština je u njoj već bila standardnim izgovorom, a fonem /h/ učvršćen u fonološkom sustavu, čak i u genitivu množine s pravom pisan, jer mu je, prema novijim jezikoslovnim spoznajama, zaista ondje po etimologiji mjesto (László 2001). Budući da o pravopisu u *Bečkom književnom dogovoru* nema ni riječi, niti se spominju množinski padeži, koje su fronte istom otvorili vukovci potkraj 19. stoljeća, valja zaključiti da je taj dogovor zapravo aktualiziran u Hrvata kao ideologijski manifest, tj. politički program koji obvezuje na jezično zajedništvo sa Srbima, a Srbe je podsjećao na jezičnosadržajne zahvate koje su tek trebali provesti da bi se uopće mogao povesti bilo kakav suvisao razgovor o zajedničkom jeziku. Miklošičev potpis na Bečkom dogovoru nije ni u čem, kako je pokazano, obvezivao Slovence, čiji je standardni jezik već bio krenuo vlastitim stazama, i on je formalne naravi, izuzme li se činjenica da je Miklošič mogao poslužiti Karadžiću kao slavistički autoritet, nastavljač i pronositelj Kopitarove razdvojbe narodâ i jezikâ prema kojoj bi štokavci bili Srbi, čakavci Hrvati, a kajkavci Slovenci.

Hrvatski su jezikoslovci 1850. godine, ni od koga ovlašteni, potpisali zapravo dokument prijeporne preambule u kojoj oduzimaju hrvatskomu narodu identitet i pravo na samostalno odlučivanje o svom jeziku i vezuju ga uz srpski. To je poslije vukovcima poslužilo kao dobar argument za pokušaj oduzimanja onih obilježja hrvatskomu jeziku i pravopisu koji su ga razlikovali i od vukovskoga i od poslijevukovskoga srpskoga, ili, točnije, od onoga što su vukovci naknadno stvarali iz Karadžićeve podloge, ali, valja opetovano naglasiti, s uočljivim odmakom od nje. Riječ je dakle o vukovskoj zloporabi ilirsko-karadžićevskoga jezičnoga zbližavanja iz polovice 19. stoljeća, koja je onodobno značila provjeru hrvatskih rješenja i u Karadžićevu modelu s vjerom u stvaranje jedinstvenoga standardnoga jezika za Hrvate i Srbe u Austrijskoj Carevini prema zapadnoštokavskomu jekavskomu predlošku. Vukovci su to potkraj stoljeća preokrenuli naglavce i nametnuli u Hrvatskoj model koji nije izlazio iz činjenica naravnoga razvitka hrvatskoga jezika i njegova standardizacijskoga nasljeđa nego iz reinterpretirana Karadžić–Daničićeva modela koji se s hrvatskim doticao, ali ne i preklapao.

2.5. Hrvatska i srpska stilizacija novoštokavštine

Istodobno s ilirskim južnoslavenskim jezično-kulturnim programom združivanja kajkavaca, čakavaca i štokavaca paralelno teče Karadžićev srpski, isključivo štokavski, koji sadržava jezičnointegracijske zasade što izlaze izvan matičnih srbijanskih okvira i obuhvaćaju gotovo istovjetno zemljopisno područje kao i ono iliraca, "od Adrijatičeskog mora do Timoka, i od Crne Gore do Pešte i do Sent-Andrie" (Karadžić 1907–13, 2: 635), koje i on definira jezičnom srodnošću. Za razliku od ilirske koncepcije općega južnoslavenskoga standardnoga jezika, kojom su, osim Hrvata, bili obuhvaćeni Slovenci, Srbi i Bugari, Karadžića Slovenci kao kajkavci nikad nisu zanimali, jer jezično nisu bili bliski Srbima, a Bugare je kanio posrbiti, pa su njegovim programom zapravo obuhvaćeni samo narodi koji su participirali u štokavskom narječju, napose Hrvati. Austrijska je politika nastojala iskoristiti tu činjenicu te privući Srbe Zapadu. Stoga je Kopitarovim posredništvom poticala Karadžićev jezični program približavanja Hrvatima (više u N. Bašić 1991), a ovaj ih je pak nastojao jezikom i pismom posrbiti, pa je štokavština postala uzrokom mnogim nesporazumima u odnosima Karadžića i ilirskih jezikoslovaca, ali i kamenom smutnje u kasnijim interpretacijama toga složenoga odnosa i samoga jezičnostandardizacijskoga tijeka obaju naroda.

Kako se u podlozi i hrvatskoga i srpskoga (nakon Karadžićeva zahvata) književnoga jezika našla štokavska osnovica, hrvatsko-srpski jezikoslovni

dodiri, točnije iliraca s Karadžićem i Karadžića s ilircima pojačani su od 1830-ih i traju do njegove smrti godine 1864. Obilježuje ih međusobno nastojanje da se druga strana uvjeri u nužnost prihvaćanja jezično-pravopisnoga modela suprotne strane, a vode se u sjeni Karadžićeva nijekanja štokavštine kao hrvatskoga idioma uopće, pa se otvorene polemike osim o "vlasništvu" nad štokavštinom, vode isključivo o fonološkom i slovopisno-pravopisnom ustroju dvaju novoštokavskih modela. O morfološkim i sintaktičkim pitanjima raspravlja se tek nastupom vukovaca 1880-ih godina.

Hrvatsko-srpski jezični prijepori iz polovice 19. stoljeća nerijetko se pojednostavljuju do shematske slike, napose u srpskom jezikoslovlju (Belić 1951; Pešikan 1970; Ivić 1971), prema kojoj je jedan model progresivan (Karadžićev), a drugi zastario i anakron (iliraca i zagrebačke škole). Odjeci takva pristupa protežu se do naših dana, pa se model govornoga ili živoga jezika često pretpostavlja tobožnjemu artificijelnomu, kakav je zabilježen u knjigama ili jezikoslovnim priručnicima pisanima s većim osloncem na baštinjenu hrvatsku normu. Takvim se prikazom pokazuje posvemašnje nerazumijevanje i srpskoga i hrvatskoga standardizacijskoga tijeka. Niti je Karadžićev progresivan, niti je hrvatski regresivan. Ako bi se već htjelo pojednostavljivati i etiketirati, onda bi prvi u nastupu bio prevratnički, što će reći rušilački, a drugi evolutivan, što će reći razvojni. Prvi je polazio od ništice, pa nema nikakvih obveza u obliku oslanjanja na pisanu baštinu i njezino nasljeđe, a u drugom pisana baština obvezuje i uvjetuje odluke. S vremenom je i prvi evoluirao, pa je i on upućivao na pisanu baštinu — i to hrvatsku — ali su hrvatski jezikoslovci s kraja 19. stoljeća to potpunoma zanemarili i utvrđivali normu kao da toga odsječka u Karadžićevu jezikoslovlju nema.

2.5.1. Fonološki i slovopisno-pravopisni ustroj

Problem je hrvatskoga preporodnoga jezikoslovlja bio neriješen slovopisni sustav, a srpskoga i jezični i slovopisni. Hrvati zbog teritorijalne razjedinjenosti imaju slovopise po uzoru na susjedne jezike: u slavonskih i kajkavskih pisaca zamjetan je utjecaj mađarske grafije, a u dalmatinskih talijanske, s većim brojem dvoslova, pa čak i troslova. Srbi pak koji su pisali srpskim jezikom prije Karadžićeve slovopisne reforme imali su višak grafema zbog naslijeđenoga crkvenoslavenskoga i slavenosrpskoga slovopisnoga sustava. I jedni i drugi teže uspostavi idealnoga odnosa između jezika i pisma: da se isti fonem ("glas" ili "slovo") bilježi uvijek istim grafemom ("slovom", "pismenom"). U Hrvata to je načelo još 1636. utemeljio Bartul Kašić u glasovitom predgovoru *Ritualu rimskomu* (1640), pozivajući se na slovopisni sustav iz svoje slovnice iz 1604.

(u suvremenoj transkripciji): "Namislih bo, da će biti lasno proštiti ona pisma, u kojih bude imati svako* slovo svuda* jedno vazda samo glasenje, a ne sad jedno, sad li drugo" (*Kašić piše *sfako*, *sfuda*). U Srba Mrkalj i Karadžić govore isto 200 godina poslije.

God. 1818. napisao je Karadžić *Srpski rječnik* reformiranim ćiriličnim slovopisom koji je preuredio prema "čistom" srpskomu narodnomu jeziku tako što je iz Mrkaljeva slovopisa izbacio grafeme koji su pripadali slavenosrpskomu jeziku, potom digrafe дь, ль, нь і шь, namjesto njih vratio staro ђ і џ te načinio љ і њ. Prva je značajka toga sustava da polazi od govornoga čina ("piši kao što govoriš"), a druga nastojanje da se isti fonem uvijek bilježi istim grafemom po modelu jedan za jedan bez obzira na morfemsko okružje. Pred samim rječnikom donosi usporednu slovnu tablicu 11 europskih slovnih sustava: dvaju, kako je označeno, srpskoga jezika, potom mađarskoga, hrvatskoga, slovenskoga ("kranjskoga"), češkoga, poljskoga, njemačkoga, talijanskoga, francuskoga i engleskoga. Za raščlambu srpsko-hrvatskih fonoloških i slovopisnih odnosa i veza zanimljiva su prva dva slovna sustava, nazvana srpskim imenom, te četvrti, nazvan hrvatskim. Srpsko ime pridjenuto je naime, osim ćiriličnomu, i jednomu latiničnomu sustavu, koji bi pretežito odgovarao hrvatskomu štokavskomu slovopisu, a hrvatsko sustavu koji se vezuje uz hrvatski kajkavski slovopis.[36]

Ta je tablica važna jer sadržava počela na temelju kojih se mogu uspoređivati popune fonološkoga i slovopisnoga sastava hrvatskoga i srpskoga jezičnoga sustava nakon Karadžićeve i prije Gaj–Babukićeve slovopisne i pravopisne reforme te pratiti njihov razvitak. Iz nje se vidi da u srpskoj ćirilici nakon Karadžićeve reforme nema dvoslova (digrama), a u latinici oni opstoje. Tako srpskomu ђ odgovaraju u hrvatskomu *dj, gj,* odnosno *dy, gy*, srpskomu ч hrvatski *cs* i *ch*, srpskomu ћ hrvatsko *ch*, srpskomu љ hrvatski *lj, ly,* srpskomu њ hrvatski *nj, ny,* srpskomu ш hrvatski *sc, ss, sh,* srpskomu ж hrvatski *x, s*. Prema njoj u hrvatskom nema fonema /ʒ/, jer na mjestu srpskoga џ u hrvatskim je stupcima praznina, a fonemi /f/ i /h/ u tom su sustavu dobro učvršćeni i redovito prikazivani članovi.

36 Sastavljač je tablice vjerojatno Kopitar, jer je ona u suprotnosti s Predgovorom, kojemu je nesumnjivo autor Karadžić. Kad u Predgovoru govori o razvitku srpskoga pisma, Karadžić uzima samo primjere iz srpske književnosti i govori o razvitku ćirilice, a latinicu nigdje ne spominje, što nedvojbeno upućuje na zaključak da 1818. Karadžić pod srpskim imenom razumijeva samo Srbe u Srbiji i u donjoj Ugarskoj, pa je pridjevanje srpskoga imena slovnomu sustavu književnosti koju ne drži srpskom Kopitarovo djelo.

Iako je Gajeva reforma u prvom redu preoblika slovopisnoga (grafijskoga) sustava, sam ju naziva pravopisnom, ortografijskom, jednim dijelom po navadi onodobnih jezikoslovaca, koji ne razlikuju dobro grafijski od ortografijskoga sustava, tj. slovopis od pravopisa, a drugim stoga što je u iliraca, slovopis interpretiran iz pravopisa, a ovaj iz morfološke razine, oba pak držana pravopisom u najširem smislu, tj. jezičnom normom pravopisnom i gramatičkom.[37]

Za dobro razumijevanje načela na kojima je provedena Gajeva reforma hrvatskoga latiničnoga sustava valja razjasniti dva Gajeva pojma: pojam tzv. *organičkoga pravopisa/vrstopisa* i pojam *korjenitosti,* koji su temeljni pojmovi njegova ne samo slovopisnoga i pravopisnoga sustava nego i općejezične pristupne razine. Gaj je naime u preoblici hrvatske latinice također težio "glasoshodnosti", tj. provedbi načela da jednomu fonemu odgovara jedan grafem, što je težnja i Gajevih prethodnika, među njima i Josipa Završnika (Nosić 1996). Organički vrstopis/pravopis dobro je definirao I. A. Brlić (1846: 90): "organički verstopis (...) zahtĕva, da svaki, jediniti glas, jedinito svoje pisme iliti slovo ima", a pojasnio D. Demeter (1847: 47): "taj pravopis opredĕljuje za svaki pojedini organom iliti orudjem čovĕčanskoga jezika proizvedeni zvuk posebno jednostavno znamenje". Kad govori o drugom načelu, načelu korjenitosti, Gaj (1835: 47) veli da "korenitozt (...) vu jezikoszlovju, kuliko je moguche, vszigdar pozorno pred ochima zadersati sze ima". Na pravopisnoj razini tim su pravilom obuhvaćene morfemske granice unutar riječi i među riječima, čime se utemeljuje morfonološko pravopisno načelo ilirske škole, koje preuzimaju i njezini sljedbenici, predstavnici zagrebačke škole.

Načelo se korjenitosti odrazilo u bilježenju štokavskih fonema sekundarnoga postanja, kakvi su nepčanici (palatali), nastali kao posljedica razvojnih fonoloških procesa, u prvom redu jotacije. Pet je fonema, /d/, /g/, /l/, /n/, /t/ u dodiru s jotom promijenilo svoja fonološa obilježja: postali su, kako Gaj reče, "mehki":

/d/ + /j/ → /ʒ́/
/g/ + /j/ → /ʒ́/
/l/ + /j/ → /l̨/
/n/ + /j/ → /ń/
/t/ + /j/ → /ć/.

37 Ilirci su za slovopis katkad rabili naziv *vrstopis* (vèrstopis, vàrstopis), ali nedosljedno, miješajući ga s nazivom pravopis, pa se može reći da pojmom pravopisa (vrstopisa) obuhvaćaju dva nauka: nauk o pismenima i nauk o temeljnim načelima pisanja, tj. povezivanja slova u riječi, izraze i rečenice. Isto tako nisu uvijek precizni u razlikovanju grafema od fonema, dok Karadžić (1818: XXIX) uz Kopitarovu pomoć razlikuje u gramatici "glas" u značenju fonema i "slovo" u značenju grafema, ali i on ima zamjenâ naziva.

Prema Gajevu opisu kad se suglasnik *j* nađe uz *d* ostvaruje se na dva načina: ili potpuno sačuva svoju fonološku vrijednost ("josche odperto y razlozno zgovarja sze" (Isto) ili se sa suglasnikom *d* potpuno stopi ("z proztim zkupglasznikom *d* zevszema zjedini sze" (Isto). U prvom slučaju, dakle kad se u vezi *dj* potpuno čuva fonološka razlikovnost jote i delte (ovdje palatalnost i nepalatalnost), i koja se može označiti *d+j*, takvu jotu Gaj bilježi s točkom: *j*. U hrvatskom, tvrdi Gaj, to je slučaj u morfološkoj kategoriji zbirnih imenica ("zkupnih imenah"): *szadje, zidje, grozdje.* U drugom slučaju, kad se jota stopi sa *d*, Gaj je, po uzoru na Venceslava Jurja Dundera (Budmani 1885: 172), bilježi s crticom: *j*. Navodi primjere glagolskoga pridjeva pasivnoga *rodjen, sudjen,* imenicu *medja,* prezentske oblike *navadjam, zidjem,* komaprative *mladji, tudji* i dr. U drugim primjerima riječ je dakle o nastanku fonema /ǯ/ kao posljedice jotacije, koji Gaj bilježi dvoslovom *dj*. Iz Gajeva se opisa može zaključiti da jotacija nije provedena u kategoriji zbirnih imenica, pa bi, prema tomu, u njihovu bilježenju također bilo provedeno načelo fonološkoga, a ne morfonološkoga zapisa, kako se obično tumači. Najvjerojatnije su oblici zbirnih imenica bilježeni prema kajkavskomu izgovoru.

Kad se pak suglasnik *g* nađe uz jotu, on se umekša na taj način da se jota s njime potpuno sljubi. Takvu vezu Gaj bilježi *gj*. Ističe da je to u hrvatskim riječima rijetko (*možgjani*) i da se to uglavnom odnosi na tuđice: *gjurgjevo, magjar, magjaron, gjumbir.* Riječ je također o fonemu /ǯ/, bilježenu dvoslovom *gj*.

Prema tomu, 1835. za fonem /ǯ/ Gaj ima dva grafema: *dj* i *gj*, što mu nalaže načelo korjenitosti, tj. čuvanja ishodišnoga (korijenskoga) fonema u tvorbi pojedinih oblika riječi. To bi se načelo moglo nazvati načelom *tvorbene prozirnosti* (transparentnosti).

Isto je načelo primijenio i u bilježenju fonema /ć/. U riječima kojima je u ishodišnom obliku suglasnik *t*, čuva *t* u pismu uz jotu s crticom i kad je provedena jotacija: *miloštja, kerštjen.* Međutim, ako je "korijensko" *t* na početku ili na kraju riječi, većinom se, piše Gaj, "na szvoj koren poverne (...) koj potlam sam po sebi na tenki ć premeni sze" (Isto). To biva u participima i u vlastitim imenima na *-ić*, koja, prema Gaju, stoje u vezi s latinskim imenima na *-itius*, gdje ono *t* glasi kao čisto *c*.

U Gajevu sustavu za bilježenje nepčanika 1835. godine (*č, tj, ć, ž, š, dj, gj, lj, nj*) nema slova *dž* za palatalni fonem /ǯ/ jer se ovaj javljao samo u stranim riječima (turcizmi), a kao zvučna alternanta fonemima /c/ i /č/ nije se ostvarivao u pismu jer je ilirski pravopis morfonološki.

Babukić je Gajev sustav u *Slovnici* 1836. malo modificirao. Odustao je od jednoga od dvaju dvoslova — *dj́, gj́* za bilježenje fonema /ʒ́/ te samo zadržao dvoslov *dj́*. Pozicijski i tvorbeno uvjetovao je pisanje *tj́* i *ć*: "ć (se) na početku, srědini i na kraju pisati može; n. p. ćut, ćutenje, — reći, vući, sěći, dići, sréća, — već, cić, prišć — *tj́* pako samo na srědini u proizvodjenih (derivatis) rěčih n. p. platja, bratja, světja, srětja" (Babukić 1836: 38). Tridesetak će godina poslije Jagić (1864a: 177) primijetiti da je suvišno bilježenje jednoga fonema /ć/ dvama grafemima, *tj* i *ć*, te zahtijeva da se u književnom jeziku bilježi samo *ć*, ali dopušta da oni koji izgovaraju [bratja], [platja], [krepostju] mogu tako pisati.

S ilirskih fonoloških i slovopisno-pravopisnih pozicija Babukić je uputio primjedbe na Karadžićevu reformu srpske ćirilice u rukopisnom djelu *Pravopis serbski i osnova gramatike Slavjanske naréčja ilirskoga.* Usporedi li se Babukićev fonološki i slovopisni sustav, namijenjen ilirskomu jeziku iz 1836., s njegovim srpskim sustavom iz rukopisnoga djela iz 1836.—37., uočuju se razlike u odnosu na Karadžićev iz 1818. Iako je Karadžiću odao priznanje da je reformirao ćirilicu tako dobro "da mu do sada nema para" (str. 24), Babukić je predložio ćirilični slovopisni sustav koji je na neki način kompromis između dokaradžićevskoga i karadžićevskoga:

а б в г д ђ е ж з и ї к л љ м н њ о п р с т ћ у ф х ц ч џ ш ь,ћ, є, ю, я

Odbacuje dakle Karadžićeve grafeme *љ* i *њ* te mjesto njih piše ль i нь, kao i Mrkalj, i ta "sastavljena" slova, tj. dvoslove, za foneme /l̨/ i /ń/ ne uvršćuje u slovni sustav, što je u tradiciji svih hrvatskih gramatičara. Također uvodi četiri slova kojih u Karadžića nema ћ, є, ю, я, kojima u latiničnoj inačici odgovaraju *ě, je, ju* i *ja.* Za fonem /i̯/ uvodi dva znaka, ї i ь, koje pozicijski uvjetuje, isto kao u latiničnom slovopisu iz toga razdoblja, kad prihvaća Gajevu razdvojbu *dj, tj* i *dj́, tj́.* Grafemom *j* bilježio se fonem /i̯/ dvoglasničkoga podrijetla (od crkvenoslavenskih dvoglasnika), koji nije podlijegao jotaciji. Otud u iliraca u instrumentalu mn. imenica *i*-sklonidbe *kostju*, a ne *kostjú* (poslije *košću*), nominativ množine zbirnih imenica *prutje* a ne *prutjé* (poslije *pruće*), a glagolske imenice od glagola na *-ěti* nisu jotirane: *bdjenje, besjedjenje, vrtjenje,* a ne *bdjénje, besjedjénje, vrtjénje* (u Karadžića *bđenje, besjeđenje, vrćenje*).

No s vremenom se izgubilo razlikovanje dviju jota u pismu, pa je i jota s crticom za označivanje mekšega (jotiranoga) izgovora *t, d,* i *g* postupno iščezla, a na njezinu mjestu pojavila se jota s točkicom. Nerazlikovanje u pismu pomućivalo je sadržajnu razliku, pa je s vremenom postalo teško odrediti fonološki sadržaj grafemâ *dj, tj* i *gj,* napose u oblicima za koje danas nije sigurno je li u njima bila provedena tzv. najnovija jotacija (npr. glagolske imenice glagola na

-*ěti*). Odluku iliraca o napuštanju grafema *j* Budmani je držao lošom (1885: 172) jer da je narušila čitav sustav i prouzročila nesigurnost u izgovaranju. Tek je Daničić u Akademijinu rječniku problem riješio uvođenjem novoga grafema *đ*.

Polovicom 1840-ih ustalilo se u hrvatskom slovopisu bilježenje palatala /ǰ/, /ļ/, /ń/ i /ǯ/ dvoslovima *dj, lj, nj* i *dž*, a slovima s dijakritičnim znacima *č, ć, ž, š* bilježili su se fonemi /č/, /ć/, /ž/, /š/, pa se njime tiskaju knjige i novine.[38] Tim rješenjima nije bio zadovoljan Karadžić.

Pitanjima hrvatskoga pisma i slovopisa Karadžić se bavio više od dvaju desetljeća (1823.—47.). Najprije je preko Brođanina Ignjata Alojzija Brlića pokušavao u Hrvatsku uvesti svoju reformiranu ćirilicu. Brlić je u svojoj *Gramatik der Illyrischen Sprache* iz 1833. predlagao da Hrvati odbace "nekad po nevolji primljenu latinsku azbuku" i prihvate "ćirilsku Vukovu azbuku". Njegova je teza bila da "Srbo-Iliri treba da popuste nešto od ćirilske, a ilirski katolici nešto od latinske azbuke, i da se obe partije bratski sjedine u od Vuka istavljenoj sredini. Tada — i samo tada — može se misliti na jednu srpsko-ilirsku literaturu" (prema Živančević 1987: 7. XI). Iako je dvije godine poslije u Gajevoj *Danici* ponešto ublažio svoje mišljenje, priznaje da još uvijek "kirilianac ostaje" (Brlić 1835: 121).

Brlićevu se naumu žestoko suprotstavio Vjekoslav Babukić odgovorivši mu da se ostavi vremenu koje će pokazati koje je pismo prikladnije (Babukić 1835: 123). Dapače, on piše o nužnoj odvojenosti ćirilice i latinice: "ne inatimo se, je li se cirilicom (kirilicom, ćurilicom) ili latinskimi (bolje europejsko-obštimi) pismeni pisalo; budući će ovaj dvojevrstni način pisanja iz važnih uzrokah još dugo vrěmena obstati i obstati mora" (Babukić 1836—37: IV).

Karadžić pak, potican Kopitarom, kad nije uspio s ćirilicom, mijenja taktiku, hvali gajicu i pokušava unijeti u nju nekoliko ćiriličnih slova. Ako bi to prošlo, poslije bi se moglo lakše prijeći na ćirilicu, koja i onako već ima nekoliko latiničnih grafema. U pismu Platonu Atanackoviću 1845. piše: "Današnji je Ilirski ili Zagrebački pravopis bolji nego svi dojakošnji i ostali sadašnji pravopisi južnijeh Slavena Rimskoga zakona, ali još nije onaki, kakav bi trebalo da je: oni bi valjalo prema Latinskijem slovima da načine osam novijeh slova (ђ, ж, љ, њ, ч, ћ, ш, ц), a *č, ć, ž, š* i *ě* da izostave, pa bi tako oni imali najsavršeniji pravopis na svijetu" (Karadžić 1845: 21).

Osamljeni je odjek toga Karadžićeva nauma pokušaj Đure Augustinovića, uz Ignjata Brlića, prvoga hrvatskoga vukovca, da u latinični slovopis unese ćirilična slova. On je 1846. objavio u Beču *Misli o ilipckom pravopisu*,

38 Fonem /ǯ/ i dvoslov *dž* i dalje se u slovnicama ne uvršćuje u opis (Mažuranić, Veber Tkalčević).

pokazavši kako bi trebala izgledati nova "bukvica". Iako je sličan pokušaj sljubljivanja ćiriličnoga i latiničnoga pisma propao i u Sloveniji (metelčica), gdje se preko *Kmetijskih novica* upravo gajica brzo širila, Karadžić od reforme gajice srpskim pismenima nije odustajao, pa je i 1846. pisao Babukiću kako se sprema sam izliti nova slova za latinicu. To je Babukić (1847: 71) vrlo energično otklonio: "Što se pismena novih tiče, koja naměravate kovati, ja mislim da bi to suvišno i nespretno bilo, jer bi se time obličje latinskih, ili bolje rekuć zapadno-europejskih pismenah poremetilo i nagàrdilo. Neka ostane kod nas Rimokatolikah kako što jest sada".

Babukićevo stajalište o nužnoj razdvojenosti ćiriličnoga i latiničnoga pisma nije bilo osamljeno, što potvrđuje i negodovanje kojim je u *Kolu* 1848. dočekan Augustinovićev prijedlog. Ako bi se za Augustinovićev potez i našlo opravdanje u onodobnim južnoslavenskim "uzajamnostima", pitanje svrhe i opravdanosti takvih pokušaja s hrvatskoga gledišta čini upitnim i daje im isključivo ideološki biljeg. Naglasak koji je Karadžić dao razgovorima o pismu nije naime imao lingvističko obilježje. On ne govori o jezičnoj funkcionalnosti gajice, već navodi estetske ili slagarske nedostatnosti Gajevih dijakritičnih znakova, što mu je znatno oslabilo argumentaciju, a Babukića s pravom nagnalo da posumnja u Karadžićeve krajnje namjere. Babukić je zaštitio gajicu pozivajući se na onodobne autoritete (Rask, Bopp, Köppen, Šafařík), koji su s najvećim pohvalama dočekali Gajevu slovopisnu reformu. Babukićeva se obrana gajice u sociolingvističkom smislu može odčitati kao hrvatsko nastojanje za očuvanjem narodnosnih posebnosti u ilirskoj kulturnoj zajednici, što je bitna odlika ilirskoga programa prema agresivnomu svesrpstvu kakvo je promicao Karadžić, koji ni u *Bečkom dogovoru* iz 1850. nije mogao sakriti žal poradi "raskomadanosti u bukvicama" (Karadžić 1850a).

Kukuljević Sakcinski je, braneći petnaestak godina poslije Gajev latinični "krpež", kako su Karadžićevi pristaše u razmahalom svesrpstvu nazivali latinicu, zapisao: "Nu taj krpež, da pravo kažemo, još nije dorastao krpežu skrpanom od pogrčene glagoljice ili polatiničene kirilice. Pa zašto da mienjamo krpu s krpom?" (1864: 50). Koja će "krpa" nadvladati, nije se tada znalo, ali je i veliki Jagić vjerovao da jedna hoće i to ona koja bude imala kulturni preteg (1869b: 67).

Karadžić s ilircima nije polemizirao o pravopisu iz sasvim pragmatičnih razloga: morfonološko načelo bilo je snažno utemeljeno i u hrvatskoj i u srpskoj pisanoj baštini, pa nije htio otvarati još jednu frontu, tvrdeći da se "i najgorijem pravopisom može za nevolju lijepo pisati" (prema Vince 1990: 278). Nju će otvoriti i riješiti u prilog fonološkomu načelu vukovci potkraj 19. stoljeća.

Ilirska pravopisna rješenja stabilizirala su morfonološko načelo. Nakon Gajevih priloga o pravopisu u *Danici* i pravopisnih odsječaka u dvjema Babukićevim slovnicama (1836, 1846), *Pravopis jezika ilirskoga* iz 1850. godine Josipa Partaša prvi je moderni sustavno izložen slovopis hrvatskoga jezika u okviru ilirskoga jezičnoga modela kakav je bio opisao i normirao Vjekoslav Babukić. U stručnom smislu on je ispod razine onodobnoga hrvatskoga jezikoslovlja i bez odjeka u strukovnoj literaturi, ali povjesničarima hrvatskoga pravopisanja mogu biti zanimljivima autorova razmišljanja o izvorima i razlozima takvih pravopisnih rješenja. Partaš je naime pravopisna pravila izradio unutar jasnoga sociolingvističkoga okvira na temelju triju ostvaraja hrvatskoga jezika te njegova unutarnjega ustroja kao četvrtoga kriterija, utvrđujući da su pri sastavljanju pravopisa odlučujući: 1. porabna norma ("dobri izgovor"), 2. propisana norma (slovnicom opisanoga i normiranoga jezika), 3. pisani korpus ("pisanja naših najboljih domorodnih spisatelja"), 4. ustrojbeno-sociolingvistički razlozi ("gdě se ovi neslažu, stavio sam za pravilo onaj način pisanja, koj naravi jezika i svèrsi pravopisnoga jedinstva najbolje odgovara" (Partaš 1850: 3—4).

Prema Partašu riječi pri pisanju podliježu trima načelima: 1. izgovornomu (pišu se onako kako se izgovaraju), 2. izvornomu (izvedenice i složenice pišu se kao i riječi od kojih su nastale, s tim da se provode palatalizacije i jotacija: ota*c*/ot*č*ev; dru*g*/dru*z*i, dru*žt*vo; siroma*h*/siroma*s*i, siroma*št*vo; juna*k*/juna*c*i, juna*č*ki; moza*g*/mo*žgj*ani; mi*s*lim/mi*šlj*enje; ro*d*im/ro*dj*en, že*l*im/že*lj*a, uči*n*im/uči*nj*en, pla*t*im/pla*tj*am). 3. običajnomu (ne slijedi se ni izgovor ni izvor, nego običaj: *obće*) (Isto: 13—14). Slaba su mjesta Partaševa pravopisnoga opisa upravo prvo i treće načelo jer nisu lingvistički precizirana.

U opisu se nije mogao ugledati ni na Babukića, jer i on piše samo načelno: "u gradjenju pravila pravopisnih trěba uvěk pàrvo město etimologii ustupiti, a pri tom ne valja posve ni na eufoniu zaboraviti" (Babukić 1846: XXXVI). Poslije ističe da je temeljno načelo ilirskoga pravopisa da se "govori za uši, a piše za oči" (Babukić 1854: 431), čime je veliki ilirski jezikoslovac izrekao načelo kojega su se držali hrvatski pisci doilirskoga, ilirskoga i poslijeilirskoga razdoblja, ali bez jasno određenih pravila. Ono se ubrzo našlo na velikoj kušnji, napose pod skorim naletom Karadžićeva fonološkoga pravopisa, s kojim je dijelilo dio zapisa.

2.5.2. Polemike o fonološkom sustavu

Prijepori između iliraca i Karadžića o fonološkom ustroju novoštokavštine otkrivaju da je riječ o dvama, a ne o jednom novoštokavskom sustavu. Ni Karadžić ni ilirci nisu imali lingvističkoga znanja da razjasne razloge razlikama. Danas se one tumače različitim organskim podlogama dviju novoštokavština: zapadne hrvatske i istočne srpske (Brozović 1970, 1978b), ali je dio razloga i u nadorganskom, tj. različitim pisanim baštinama, što se posebno odrazuje u standardnojezičnoj nadgradnji (npr. fonologija intelektualnoga leksika, vlastita imena). Tako u Kopitar–Karadžićevoj fonološko-slovopisnoj tablici pred *Srpskim rječnikom* 1818. uz foneme /f/ i /h/ stoji u bilješci napomena da ne pripadaju srpskim "glasovima", tj. da nisu dio srpskoga fonološkoga sastava, već su naslijeđeni iz starijega ćiriličnoga pisma za bilježenje stranih riječi. U obama hrvatskim stupcima bilježi se /f/, ali /h/ im je u štokavskom hrvatskom upitno, za razliku od kajkavskoga hrvatskoga, gdje ga bilježe. Slovo ъ uvršteno je samo u srpski stupac s tumačenjem u bilješci da ъ nema samostalne glasovne vrijednosti, već da se bilježi uz slogotvorno /r̥/ da se ne bi /r̥/ čitalo u sklopu prethodnoga ili idućega sloga, npr.: умръо [u-mr-o], заъркати [za-r-kati].

Babukić u rukopisnom djelu *Pravopis serbski i osnova gramatike Slavjanske narěčja ilirskoga* kritički odbacuje rane Karadžićeve fonološke poglede. Tek nakon izdanja njegovih *Narodnih srpskih poslovica* 1836., dakle iste godine kad izlazi i Babukićeva *Slovnica*, i koje se može držati prekretnicom u razvitku Karadžićeve standardnojezične koncepcije, ostvarena je podloga za mogući razgovor. Međutim razlika između dvaju pristupa, hrvatskoga i Karadžićeva — fonološko-morfonološkga nasuprot fonološko-fonetskomu — ostaje trajnim nepremostivim jazom.

2.5.2.1. Fonem /h/

U Karadžićevu fonološkom sastavu u srpskoj gramatici pred rječnikom 1818. nema fonema /h/. On ga je, kao što je poznato, uklonio jer se "ne govori" (Karadžić 1818: XXXI, XXXII), odnosno namjesto njega javljaju se zamjenski fonemi (supstituanti). Kad položajno definira fonem /h/ Karadžić navodi 5 alternanata: 1. ø (*ora, Vla, lad, rom, rabar*; *manuti, dunuti, maovina, duovnik*), 2. /v/ (*suv, gluv, kuvati, duvati*), 3. /g/ (osobito u Hercegovini i to na kraju riječi: *dođog, viđeg, nađog, čug*; *orag, navrg brda*), 4. /j̥/ (*smej*), 5. /k/ (*ženik*; tj. aorist *ženih*, nap. N. B.). Fonem /h/ Karadžić bilježi samo u tuđicama, ali ni tada sustavno, pa u rječniku iz 1818. ima *eparhia, patrijar,* a uz likove *arhimandrit, arhiđakon* uputnice na *arkimandrit, arkiđakon.* S druge strane bilježi

/h/ u nekoliko riječi koje drži gradskima ("varoškima"): *zahvaliti, zahvaljivati, zahvaljivanje.*

U hrvatskih je slovničara fonem /h/ sastavni dio fonološkoga sustava počevši od Kašićeve slovnice iz 1604. godine i nikad nije dovođen u pitanje, bez obzira na stanje u hrvatskim organskim idiomima. Razlog je tomu jasno odvajanje književnoga (standardnoga) jezika od organskih idioma. Karadžićevo uklanjanje fonema /h/ komentirao je Babukić i u ilirskom i u srpskom izdanju svoje slovnice: "h se u obšte u Serbskom (Ilirskom) naréčju tako tiho izgovara da ga se posve malo čuje; i to je uzrok, što ga je *G. Vuk* iz Serbske azbuke izključio bio; ali se za mnoge dvoimbe ukinut pisati mora ili ga tko izgovarao ili ne n. p. hora (vrěme), razlučuje se od orah (nux, Nuss), puhati, mahati, hrđa, puh, muha, ruho i ostala" (Babukić 1836—37: 46—47). Babukić dakle utvrđuje fonološku vrijednost /h/ načelom funkcionalne razlikovnosti, tj. /h/ u hrvatskom (i srpskom) jeziku treba bez obzira na izgovor jer se pomoću njega riječi međusobno razlikuju.

Isključivanjem fonema /h/ iz srpskoga jezika 1818. Karadžić je, jer naglaske ne bilježi, povećao broj istopisnica ne samo na razini leksičkoj nego i na gramatičkoj (*ora* = 'hora'; 'orah'; l. lice jednine imperfekta glagola *orati*), jer je ostao i bez nastavaka za tvorbu aorista i imperfekta.

Stoga je Babukić Karadžićevu odluku iz 1836. u predgovoru *Narodnim srpskim poslovicama* da vrati /h/ u srpski jezik pozdravio. Karadžić je odluku donio u prvom redu na temelju stanja u dubrovačkom i hrvatskim priobalnim govorima te crnogorskim govorima, ali čist i pozicijski neuvjetovan izgovor fonema /h/ nigdje ne nalazi kao u Dubrovniku, što izrijekom kaže: "koliko sam ja do sad naroda našeg viđeo, mogu kazati, da se danas u Dubrovniku pravi glas ovoga slova najbolje izgovara: onđe se on jasno čuje i na početku riječi, i na kraju, i u srijedi, pred samoglasnima i pred poluglasnima slovima. (...) Osim Dubrovnika glas ovoga slova čuje se kako onuda po okolini, tako i gore k jugu po svemu primorju naroda našega i po Crnoj gori do samoga Skadra; ali slabo đe zdravo, postojano i na svakome mjestu u riječi" (Karadžić 1836: XIII, XIV). Karadžićev zaključak da fonem /h/ "bolje izgovaraju Srbi zakona Rimskoga nego Grčkoga" (Isto: XX) znači da fonem /h/ vezuje uz hrvatske govore.

Nakon tih spoznaja on dakle uvodi fonem /h/ u fonološki sustav, a slovo (pisme) *x* u svoj ćirilični slovopis, ali je njegov izgovor, što se obično u literaturi o ovoj problematici zaboravlja napomenuti, fakultativan. Karadžić naime piše: "Videći ja po narodu našemu ovako različno izgovaranje slova *h*, ćeo sam u ovoj knjizi da ga naštampam svuda, đe mu je goď pravo mjesto (po etimologiji),

pa čitatelji neka ga izgovaraju, kako je kome običnije i povoljnije" (istaknula N. B.) (Isto: XXIII). To znači da se izgovor fonema /h/ mogao ostvarivati u svim inačicama: /h/, /ø/, /v/, /j/, /g/, /k/. Dakle, fonološku vrijednost slova (*h*) Karadžić je 1836. riješio na isti način na koji su ilirci riješili izgovor grafema *ě*, fakultativno.

Tek 1850. u 3. točki *Bečkoga književnoga dogovora* piše da bi bilo dobro i potrebno kad bi i književnici "zakona istočnoga pisali ***x*** svuda gdje mu je po etimologiji mjesto, kao što oni vjerozakona zapadnoga pišu *h* i kao što narod naš obadva zakona na mnogo mjesta po južnijem krajevima govori". Unatoč tomu u rječniku 1852. ima dvostruke likove *gluh/gluv, suh/suv, muhamedovac/muamedovac, muha/muva, muanje/muhanje* (nema *mua*), ali prednost daje prvima. Kasnija je srpska norma standardizirala likove *gluv, suv, muva.*

Raspravu o dočetnom *-h* u hrvatskom jezikoslovlju, koja se razvila u vezi s ilirskim padežnim nastavkom u G mn. *-ah*, a o čem se u ovom radu više govori u poglavlju o morfologiji, ne valja miješati sa spomenutim Karadžićevim dvojbama o položaju fonema /h/ u štokavskom fonološkom sustavu srpskoga jezika. Opstojnost fonema /h/ u fonološkom sustavu standardnoga hrvatskoga jezika hrvatskim jezikoslovcima dovukovskoga razdoblja uopće nije upitna, pa se on nalazi u fonološkom sastavu svih hrvatskih slovnica.

2.5.2.2. Fonem /r̥/

U odnosu iliraca prema fonemu /r̥/ i načinu njegova bilježenja odražava se ne samo utjecaj hrvatske pisane kajkavske odnosno čakavske tradicije već i štokavske dubrovačke, koja im je bila uzorom, ali i stanje u suvremenim kajkavskim i čakavskim govorima, gdje se popratnik uz slogotvorno /r̥/ izgovarao. Karadžić je tvrdio da Srbi, što u njegovu nazivoslovnom sustavu znači — štokavci, ne izgovaraju popratni samoglasnik uz /r̥/. Međutim, hrvatska štokavska književnost obiluje primjerima s popratnim *a* uz *r*. Bilježili su ga i dubrovački pisci. Osim njih, *ar* su pisali i bosanski i slavonski pisci. Stoga je i Karadžić poslije u polemici s Babukićem o slogotvornom /r̥/ priznao ako bi se pisao popratnik, onda bi bilo ispravnije pisati *a*: "jer kad bi se koje od ova dva slova izgovaralo, to bi u našemu južnome narječiju jamačno bilo *a*" (Karadžić 1845: 20). Međutim, u Dubrovčana ima primjera i drukčijega bilježenja. Tako, primjerice, posljednji veliki dubrovački latinist Đuro Ferić šaljući u pismu Johannesu Mülleru 1798. latinske prepjeve hrvatskih narodnih pjesama donosi na kraju njihov popis na "ilirskom" jeziku, u kojem bilježi *Kærka, omærkla, bærda, obærve*,[39] implicirajući grafijom njegov mukli izgovor, tzv. šva.

39 *Ad clarissimum virum Joannem Muller epistola*, str. 62–64.

Da problem utvrđivanja položaja slogotvornoga /r̥/ u fonološkom sastavu hrvatskoga jezika i način njegova pisanja nije bilo lako i jednostavno riješiti, dokazom su višegodišnje polemike o tom jezično-slovopisnom problemu među hrvatskim jezikoslovcima, pa i promjene stajališta Bogoslava Šuleka ili Andrije Torkvata Brlića. O tom je podrobno pisao Lj. Jonke (1965: 81—105), usredotočivši se na onaj dio polemike koji se zametnuo o postojanju ili nepostojanju kakva popratnika u izgovoru slogotvornoga /r̥/. Iz Mažuranićevih i Babukićevih opisa nedvojbeno izlazi da popratnik uz *r* nije bio samo pravopisni znak nego i alofon mukla izgovora (tzv. muklac)[40] ili tamnoglas(nik), kako ga poslije naziva Babukić (1854: 426).

Ilirci slogotvorno /r̥/ (u njih *samoglasno r*) položajno određuju između dvaju suglasnika ili pred dvama suglasnicima, a bilježe ga dvojako: kao *àr* i kao *èr* (*kàrv / kèrv, màrva / mèrva, okàrpiti / okèrpiti*). S vremenom je u slovopisu prevagnulo samo *èr* i tako je normirano. Iznad *e* stavljao se znak `, koji je imao označiti da se to *è* izgovara drukčije od "običnoga" *e*. Prema opisu u ilirskim slovnicama (Babukićevoj i Mažuranićevoj) i Partaševu pravopisu može se dakle zaključiti da je riječ o muklu, grlenu izgovoru, otprilike kao što bi bio izgovor jerova u crkvenoslavenskom (tzv. *šva*).

U popisu samoglasnika u Babukićevim slovnicama iz 1836. i 1854. nema /r̥/. On ga nije mogao uvrstiti u samoglasnički sastav stoga što mu to nije dopuštala uspostavljena definicija samoglasnika kao glasovne jedinice koja se ostvaruje bez ikakva popratna glasa. Budući da /r̥/ opisuje kao jezičnik (suglasnik jezični) pred kojim se nalazi "nijemi" glas *à* ili *è* (obilježen kratkim naglasnim znakom u funkciji isticanja posebna izgovora), dakle kao nesamostalnu jedinicu, uvrštenjem među samoglasnike potro bi temelje vlastite razdvojbe.

Međutim, valja istaknuti da Babukić uočuje njegovu pozicijsku uvjetovanost i izgovornu razlikovnost, jer ga opisuje kao jezičnik za kojim slijede jedan ili dva suglasnika koji se u izgovoru razlikuje od "običnoga" *r* popratnim "nijemim glasom". Babukićeva je dvojba kako taj popratnik bilježiti. Po njem, "nijemi glas" koji se čuje uz takvo *r* izlazi iz grla i najbliži je samoglasnomu *a*. Babukić nije zadovoljan njegovom grafijom i napominje da za njega "nemamo dosada prave i samostalne slike" (1854: 6). Dok se u znanosti točno ne razriješi taj problem i nađe njegov odgovarajući grafijski lik, Vladin odjel za bogoštovlje i nastavu propisao je, na prijedlog Učiteljskoga tijela zagrebačke

40 Tako Babukić u odgovoru Karadžiću izrijekom kaže: "kad za *r* slědi jedan ili više suglasnikah n. p. *smàrt, kàrst, gàrlo, čvàrst, càrkva, màrkva*, gdje se něki mukli ili poluněmi glas čuje" (Babukić 1847: 71; istaknula N. B.).

akademijske gimnazije, da se u školskim knjigama za slogotvorno /r̥/ bilježi uz *r* do tada najčešće upotrebljavan "kratko naznačeni samoglasnik è" (Isto), pa ga i Babukić tako piše.

O popratniku *è* piše i Partaš (1850): on se izgovara muklo duboko u grlu između *a* i *e* i vlastit je samo slavenskomu jeziku, osobito ilirskomu, npr. *kèrv, pèrst, vèrh, tèrs.* Partaš napominje da neki mjesto mukloga samoglasnika *è* pišu mukli samoglasnik *à*, što nije zlo, jer se i on izgovara između *a* i *e.* No takvo se pisanje ne može preporučiti stoga što pravopis mora biti jedinstven i stoga što se u pjevanju gdje se "ovaj mukli samoglasnik navadno u čisti samoglasnik pretvara, mnogo ugodnie čuje samoglasnik *e* neg *a*" (Isto: 7). Drugi pak, piše Partaš, zavedeni primjerom srpskih pisaca koji su primili češki način pisanja u svim riječima u kojima se ima pisati mukli samoglasnik, pišu spomenute riječi bez ikakvoga samoglasnika: *crn, trn, vrh, mrmljam.* Partašu, ovaj i "za oči uvredljiv" način pisanja, ne bi se smio nasljedovati zbog toga što se takve riječi u nekim našim krajevima izgovaraju sa čistim samoglasnikom, a u crkvenoslavenskom, ruskom i većim dijelom poljskom jeziku i pišu sa čistim samoglasnicima. No više od svega, misli Partaš, stoga što se riječ pisana bez ijednoga samoglasnika nipošto ne može izgovoriti razumljivo i glasno. Ako se u ovakvim riječima ne izgovara potpuno čisti samoglasnik, iz toga ne slijedi da se ne izgovara nikakav i da se takve riječi imaju pisati bez ikakvoga samoglasnika. Nisu u pravu ni oni koji tvrde da je u samom suglasniku *r* već sadržan samoglasnik *e* i da ga je stoga nepotrebno pisati. Kad bi to bilo tako, onda bi se, veli Partaš, morao kod svakoga suglasnika ispustiti onaj samoglasnik koji se u njem zbog naravskoga izgovora nalazi, npr. mjesto *halja, pepel,* imalo bi se pisati *hlja, pepl,* jer *h* sadržava samoglasnik *a* od naravi, a *l* samoglasnik *e.*

Mažuranić pak u svojoj slovnici među petočlani samoglasnički niz — *a, e, i, o, u* — dodaje i *è* "koje služi město slavenskoga ъ ili ь, osobito pred r" (1859: 2), ali i on, kao i Babukić, ne uvršćuje /r̥/ među samoglasnike. Ipak jedan dio grafijske košuljice toga fonema, koji se bilježio dvoslovom, onaj koji je "grafijski znak" vokalnosti, bilježi među samoglasnicima. Međutim njegova se interpretacija razlikuje od Babukićeve. Dok Babukiću grleno *a* najviše odgovara naravi popratnoga vokala uz slogotvorno *r̥*, dotle Mažuranić popratnik uz *r* izravno vezuje uz crkvenoslavenske poluglase, na mjestu kojih se i piše. Kako su poluglasovi u crkvenoslavenskom fonološkom sastavu imali samoglasničku vrijednost, tako i u njega popratnik *è* ima istu vrijednost. No budući da uz *cèrn, pèrst i kèrst* u zagradama navodi moguće pisanje izostavnika na mjestu popratnika (*c'rn, p'rst, k'rst*), moglo bi se pretpostaviti da popratnik *è* bilježi tek iz obveze prema naredbi zemaljske školske vlasti iz 1851. (*Narodne novine,* br. 170).

Iako Babukić i Mažuranić s današnjega fonološkoga gledišta nisu dobro interpretirali slogotvorno /r̥/, u obojice je prisutna svijest o njegovu postojanju u fonološkom sastavu hrvatskoga jezika i o njegovu neadekvatnu grafijskom rješenju. Babukić je upozorio na to da je pisanje slogotvornoga /r̥/ trajan problem hrvatskoga jezika. On znade da ga je Mikalja bilježio kao *rri* (*krriv, krrist, crrikva, mrrikva, smrrit*), a da ga neki suvremenici, među njima i Andrija Torkvat Brlić, bilježe bez ikakva samoglasnika jer se uza nj ne čuje jasno niti *a* niti *e* (*krv, krst, crkva, mrkva, smrt*). I Mažuraniću je poznato da neki takvo *r* drže samoglasnikom te ga pišu bez popratnika, čemu se on protivi. Kad bi se to načelo prihvatilo, onda bi svi glasovi bili samoglasnici jer nema ni jednoga suglasnika, tvrdi Mažuranić, koji se ne bi dao onako kao *r*, s onim samostalnim glasom i sprijeda i straga izgovarati, npr.: *'b, b', 'r, r'* (Mažuranić 1859: 29).

U rukopisnom djelu *Pravopis serbski i osnova gramatike slavjanske naréčja ilirskoga* Babukić slogotvorno /r̥/ piše s popratnikom *e*, ali bez ikakva znaka nad njim i u takvom obliku uvršćuje ga u srpski slovopisni sustav, što je bilo na crti starije srpske pisane baštine i mladoga Karadžića, ali se razlikovalo od suvremenoga Karadžićeva načina pisanja i interpretacije položaja slogotvornoga /r̥/ u srpskom fonološkom sustavu.

U *Bečkom književnom dogovoru* u 5. točki problem slogotvornoga /r̥/ naizgled je razriješen jednoglasnim pristankom "da se pred *r*, gdje ono samo sobom slog čini, ne piše ni *a* ni *e*, već sam *r* neka stoji (n. pr. *prst*), i to a) zato, što narod tako govori, b) što književnici istočnoga vjerozakona svi tako pišu (osim jednoga, dvojice), c) što i Česi tako pišu, d) što su i mnoge slavenske knjige glagoljskijem slovima tako pisane, e) što se sad dokazuje, da ni u starome slavenskom jeziku na ovakijem mjestima nije trebalo pisati *jerova* ni kod *r* ni kod *l*, jer su ova oba slova na ovakijem mjestima bila samoglasna, kao i u sanskritu".

Zbog odredaba iz Bečkoga književnoga dogovora u literaturi se često tvrdi da Karadžić uz slogotvorno /r̥/ ne bilježi nikakav znak. Bilježi ga i on, ali ne u svim položajima u kojima ga bilježe ilirci, iako ga je u prvim spisima kad je pisao starim srpskim pravopisom bilježio i u takvim položajima i to s popratnikom *e*: *serbski, pervi, tverdo, zaderžati.*

Karadžićev opis položaja slogotvornoga /r̥/ u fonološkom sastavu i njegove glasovne strukture nije uspješniji od ilirskih opisa. U Bečkom književnom dogovoru nepisanje popratnika branio je, kako se vidi, usporedbom s drugim slavenskim jezicima. Njemu je grafijski problem bilo samo bilježenje "kad *r* čini slog, a pred njim, ili za njim, stoji samoglasno slovo" (Karadžić 1818: XXIX). Tada "treba metnuti debelo jer (ъ između r i samoglasnoga slova, kao

znak, da ono samoglasno slovo ne ide k r, nego da je r samo za sebe slog, n. p. гр-о-це, у-тр-о, о-вр-ао, за-р-за-ти, по-р-ва-ти се, i ostale ovakove riječi treba pisati: гръоце, утръо, овръао, заързати, поърватисе i t. d" (1818: XXIX). Mjesto znaka ъ napominje da bi se mogao metnuti i kakav drugi znak, npr. izostavnik ili crtica, pa bi se onda pisalo гр'оце ili гр-оце; on međutim izabire ъ jer je poznato među ljudima, "a ništa ne znači" (1818: XXX). Dakle, ъ nema fonološku vrijednost, već je samo pravopisni znak. Glagol *zahrkati* piše također sa ъ, заъркати. Tu se ъ našlo na mjestu ispuštenoga *h*. U Rječniku 1852. vraća fonem /h/ u sustav, pa piše захркати. Glagol *porvati* (= pohrvati) u Rječniku 1818. piše порвати, a u zagradama navodi dvostruke oblike по-рвати поървати. Troji likovi u tom primjeru, kao i u glagola *zarkati* (= zahrkati), potvrđuju da Karadžić 1818. nije jednoznačno riješio grafiju slogotvornoga /r̥/, a iste su dvojbe i u *Srpskom rječniku* 1852., gdje piše порвати, поъргати, поърдати, гръоце i dr., odnosno gdje, prema navodu P. Ivića (1966: 66) uvodi novi grafem *r* s dvjema točkama: умр̈о, зар̈зати.[41] Položaj /r̥/ + /o/(< l) u Bečkom se književnom dogovoru ne spominje, ali se iz njegovih i Daničićevih djela objavljenih nakon dogovora (*Srpski rječnik* 1852; *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU, od 1880. dalje) vidi da je slogotvorno /r̥/ još uvijek grafijski problem.

Pod utjecajem Bečkoga književnoga dogovora Jagić slogotvorno /r̥/ položajno određuje između dvaju suglasnika i tada "netreba za izgovor nikakova pomagača, pošto taj titravac (vibrirlaut) ima već na sebi *nazvuk* samoglasni (vocalischer anlaut)" (1864a: 23). Jagić se također, kao i potpisnici Bečkoga dogovora, poziva na stanje u sanskrtu, crkvenoslavenskom, slavenskim jezicima.

U javnim je tiskovinama vladalo pravopisno šarenilo, koje se postupno uvlačilo i u škole, pa je naredbom dvorske kancelarije iz 1862. bilo propisano muklo *è*. U Veber Tkalčevićevoj školskoj slovnici iz 1876. uz slogotvorno /r̥/ stoji popratnik *è*, ali se napominje da pisci koji *r* u tom položaju drže samoglasnikom (u njega *glasnikom*) ispuštaju *è*, pa pišu *prst, vrt* (str. 6). Napokon je odlukom Vladina školskoga pododbora iz 1877. pisanje slogotvornoga /r̥/ konačno riješeno tako "da se *r* u početku rieči ili u sredini med dva suglasa piše kao samoglas (dakle *krst, vrtiti, rt* itd.)" (Mrazović 1877, 13: 211).

41 U izdanju kojim sam se služila u tim primjerima stoji ъ.

2.5.2.3. Fonem /ǯ/

U tablici važnijih europskih jezika i slovopisnih sustava u *Srpskoj gramatici* iz 1818. Karadžić i Kopitar fonem /ǯ/ navode samo u talijanskom jeziku (odgovara mu grafem *ge*; Karadžić 1818: LXIX), što znači da ga ne drže punopravnim članom ni srpskoga ni hrvatskoga fonološkoga sustava, kako kajkavskoga tako i štokavskoga ("Srba koji pišu latinskim pismenima"), u čem, kad je riječ o posljednjem, štokavskom sustavu, nisu u pravu. U Karadžićevoj *Maloj prostonarodn'oj slaveno-serbskoj pěsnarici* iz 1814. godine nema fonema /ǯ/ jer ga je tada bilježio dvoslovom чж (чжигерица, начжак-баба). Nakon reforme ćiriličnoga slovopisa piše џ, preuzevši grafem iz rumunjskoga slovopisa (Maretić 1889d: 426). U poglavlju O slovima u *Srpskoj gramatici* 1818. među "glasovima" srpskoga jezika Karadžić navodi /ǯ/. Vezuje ga uz usvojenice ("tuđe riječi"), mahom turcizme, kakvima je obilovao srpski jezik, napose uz vrlo plodan sufiks -џија. Jedine dvije srpske riječi u rječnicima iz 1818. i 1852. u kojima stoji /ǯ/ kao zvučna alternanta /č/ jesu увјеџбати i наруџбина, a među riječima sa -џија dvostrukost u pisanju dopušta u imenice бардагџија, kojoj je primarni lik бардакчија (Karadžić 1818: XXXI).

U hrvatskim se štokavskim tekstovima fonem /ǯ/ zatječe prije Karadžića i prije Gaja: npr. u Kašića kao zvučni parnjak bezvučnoga /č/ na morfemskoj granici (*ročbina*, *srčba*; N. Bašić 2001), a kao posebni grafem bilježen je dvoslovom *cx* u, primjerice, Stipana Vilova, pisca iz 18. stoljeća (*cxigerica*; A. Brlić 1846: 84) i Matije Petra Katančića (*macxarski*; Katančić 1831). U starijim ga hrvatskim slovnicama nema u osnovnom fonemnom inventaru, ali se u Starčevićevoj *Novoj ricsoslovici iliricskoj* spominje u bilješci: "Osobiti glas csujèmo u *hancxar, cxelep, sarcxba*, i prilicsnim, ako ti se ne dopadà òvì nácsin, pishi *hanxar, xelep, sarxba*, i ost." (Š. Starčević 1812: 24). Prema tomu je i fonem /ǯ/ činjenica hrvatske štokavštine, koju obilježuju dva zvučnošću suprotstavljena para afrikata /č/:/ǯ/ i /ć/:/ǯ/, pa je u tom odsječku i on na razvojnoj crti fonološkoga sustava standardnoga hrvatskoga jezika već od 16. stoljeća.

Fonem /ǯ/ uvrštavan je nesustavno u fonemni inventar hrvatskih slovnica dovukovskoga razdoblja, jer se ne pojavljuje u hrvatskim riječima kao primarni član sustava, već kao sekundarni, tj. kao zvučna alternanta /c/ i /č/ (/*promižba*, *svjedožba*/), a s obzirom na to da je ilirski pravopis morfonološki, zvučne alternacije ne bilježi. God. 1835. zabilježen je u obliku kakvim ga i danas bilježimo u modernom hrvatskom slovopisu, dvoslovom *dž*, u usvojenicama, turcizmima, u *Sbirci někojih rěčih, koje su ili u gornjoj ili u dolnjoj Ilirii pomanje poznane*, što je objavljena kao dodatak prvomu godištu *Danice*: *džigerica, pandža, pendžer, sindžir, uzendžia* (Vončina 1993b: 87).

U Partaševu pravopisu (1850: 8) /ǯ/ se bilježi grafemom *gj*, uz koji stoji napomena da se izgovara malo oštrije od *dj*, a oprimjeruje se riječima *Gjuro, gjumber.* Partaš drži da oni koji u novije vrijeme namjesto *gj* pišu *dž* u stranim riječima, osobito turskima, to čine jer ne poznaju pravi izgovor suglasnika *gj*. Naime, riječ *gjamia* pisana grafemom *gj* glasi, tvrdi Partaš, isto kao da je napisana *džamia*, tj. s grafemom *dž*.

Ignjat Alojzije Brlić navodi ga u modernoj (*dž*) i u starijoj grafiji (*cx*) (1850: 9), Babukić ga ima u popisu fonema 1836. i 1854. te bilježi digrafom *dž*, a poznata mu je i alternacija *č*/ǯ te navodi primjere u fonološkom pravopisu *narudžbina, svjedodžba, otadžbina*, dijelom i prema Karadžiću (Babukić 1854: 7, 8). Pacel ga navodi u turcizmima *odžak, hodža*, ali, poput Babukića, i kao zvučnu alternantu bezvučnoga *č* pred *b* u riječima *uvjedžbati* (koju razlikuje od *uvještbati* < *uvještiti*), *narudžbina* (1860: 90, 103). U tablicama slovopisnoga sastava u slovnicama Rudolfa Fröhlicha zabilježen je u četirima digrafima — *dž, dx, cx, ds* (1850: 3; 1854; 1861: 2, 4). Jagić ga ima u popisu palatala (1864: 9, 11), dok ga Veber Tkalčević u svojim slovnicama nema, kao ni fonema /ǯ/.

Kolebanja dovukovskih jezikoslovaca o položaju fonema /ǯ/ u fonološkom sustavu uvjetovana su različitim pristupnim razinama i propisanim pravopisnim obvezama. Zabilježen u oblicima tipa *svjedodžba*, *narudžba* on je prvotno alomorf (u suodnosu s jedinicom *č*: *svjedoč*(*iti*) + *ba* → *svjedodžba*). Iz tih je oblika izdvojen i pridružen fonemima, što znači da su jedinice koje sada pripadaju fonološkoj razini prvotno mogle pripadati morfo(no)loškoj razini, tj. da su fonemi mogli biti nekadašnji morfonemi, odnosno morfoni (Silić 1986b: 400). Iako fonološka interpretacija fonema /ǯ/ (*dž*) ne dopušta njegovu promjenu u *č*, u suvremenim se pravopisima redovito navodi G mn. *svjedodžaba, narudžaba*, što je znakom da je u izvornih hrvatskih govornika još uvijek jaka svijest o njegovu alomorfnom podrijetlu.

2.5.2.4. Jatovske alternante

Bilježenje i fonološka interpretacija slogova u kojima je nekoć stajao jat najprjepornije je pitanje u odnosu iliraca i Karadžića. Karadžićev je materinski govor bio ijekavski, pa je on, unatoč srpskoj ekavskoj književnoj tradiciji, pokušavao tomu govoru izboriti položaj standardne podloge u srpskom jeziku. U tom je bio agresivan i netaktičan, napose prema jezikoslovcima iz redova vojvođanskoga ekavskoga kulturnoga kruga, kojima je Karadžićev jezični model iz prve faze s južnim ijekavskim izgovorom te najnovijom jotacijom (*đevojka, smrđeti, vrćeti*) bio neprihvatljiv.

Primijenivši načelo reciprocitetnoga odnosa izgovorenoga i napisanoga (1:1), odnosno, izjednačivši jezik i govor, Karadžić je bilježio one foneme ili fonemne skupine koji su se na mjestu jata u srpskom jeziku ostvarivali, tj. ije/je/e/i: свијет, свјетина, донети, донијо. On ne uvodi dakle, poput iliraca, poseban znak za stari fonem jat da bi združio jatovski raslojene crnogorsko-srpske ijekavsko-jekavsko-ekavske govore, nego u *Srpskom rječniku* bilježi alternativne likove onim riječima i oblicima koji se razlikuju u "ercegovačkome" i "sremačkome" dijalektu. Osim toga, jat ne interpretira kao fonem (on kaže: slovo) već kao slog (Karadžić 1818: XXXV).

Da bi postigli jezično jedinstvo u bilježenju slogova sa starim jatom, ilirci su krenuli drukčije. Izabrali su neutralni "najmljeni" znak *ě*, tzv. rogato *e* (podrugljivo nazivano osedlanim, osamarenim *e*), koji je u početku svatko trebao izgovarati prema govoru svoga kraja i postupno se privikavati standardnomu izgovoru. Babukić definira *ě* iz razine sloga (slovke), kao i Karadžić, a ne iz fonemne (glasovne) razine, pa iz tih razloga u Babukića i nema *ě* u fonološkom sastavu. Grafem *ě* ima i Gaj, koji ga je uveo uočivši da "vnoge rechi, koje mi Horvati szamoglasznikom *e* pishemo, navadni szu drugi Ilirczi poleg zgovora szvoga ili szlovum *i* ili pako *ie* piszati. N. p.: szv*e*t, szv*i*t, szv*ie*t; d*e*d, d*i*d, d*ie*d; kr*e*pozt, kr*i*pozt, kr*ie*pozt; l*e*pi, l*i*pi, l*ie*pi y t.d. Za ovu razlichnozt nashi mudréshi ztarczi piszashe ě, koji zaznamenuvani *e* vszaki poleg laztovite navade szvoje zgovarjati mose. N. p.: l*ě*to, m*ě*zto, d*ě*lo, t*ě*lo y t. d.".[42]

Vjekoslav Babukić već 1836. u svojoj prvoj slovnici određuje fonološku vrijednost rogatoga *ě* u standardnom jeziku: "Za moći vĕndar laglje upaziti, gdĕ se ě pisati ima, dobro je barem u čitanju priučavati se ilirski ě razložno kao *je* izgovarati; n. p. svĕt, vĕra, dĕlo; — čitaj: *svjet, vjera, djelo* i t. d. — U pĕsničtvu može se vĕndar, ako su dvĕ slovke potrĕbne *ie*, ako pako sklad zahtĕva *e* ili *i* pisati" (Babukić 1836: 38). To mjesto iz Babukićeve slovnice potrebno je posebno istaknuti jer je ono ključno za razumijevanje hrvatske interpretacije vrijednosti duge jatovske alternante, koja je bila sasvim zanemarena kad se odlučivalo o načinu bilježenja slogova s nekadašnjim dugim jatom potkraj 19. stoljeća. Babukiću je *ě* uvijek jednosložno i valja ga izgovarati kao *je* i u dugim i u kratkim slogovima [*svjet, vjera*], što znači da Babukić za standardni hrvatski jezik izabire 1836. jekavski izgovor. U pjesništvu pak dopušta, radi

42 Gaj 1835: 40. Ovdje valja upozoriti na Gajev navod da su naši stari na mjestu staroga jata, da bi razriješili dijalektne razlike, pisali ě, što bi značilo da ga je on preuzeo iz stare hrvatske knjige. Koliko je poznato iz literature, samo Bilostinac u *Gazophylaciumu* za fakultativni izgovor jata (*e, i, ie*), rabi *e* s nadslovnim znacima (é, ė,) ali među njima nije *e* s kvačicom. Obično se navodi da je *e* s "kvačicom" preuzeto iz češke grafije.

potrebe sloga, dvosložan izgovor, koji bilježi *ie,* ili pak, sklada radi, jatovske alternante *e* i *i.*

Ta je Babukićeva normativna preporuka u kasnijim interpretacijama često previđana te biva zasjenjena Gajevim općeilirskim, pa, dakako, i njegovim, dopuštenjem da do pune stabilizacije standardnoga jezika grafem *ě* svatko izgovara prema narječju svoga kraja. Ono je u Karadžićevim prigovorima označivano kao najlošije mjesto u standardizacijskim postupcima ilirskoga razdoblja, iako je u tom trenutku bilo jedino moguće da bi se postiglo jedinstvo s obzirom na stanje u hrvatskim govorima, posebice s obzirom na ukorijenjenost ikavice u hrvatskoj štokavskoj književnoj inačici, koja je odlučila i u Kuzmanićevu krugu oko *Zore dalmatinske*, i s obzirom na šire južnoslavenske okvire ilirskoga jezičnoga programa.

Babukić 1836. utvrđuje i distribuciju fonemnoga slijeda /je/, navodeći da stoji iza suglasnika usnenih (*věra, svět, běs, pěsma, měh*), jezičnih (*něm, lěpota, rěka, rěpa*), zubnih (*dělo, děd, děvojka, těsto*) i žuborećih (*zěnica, sěme, sěkira*) te na kraju riječi (*gdě, nigdě, ovdě*). Iako su mu poznati Karadžićevi jotirani likovi nakon jezičnih, zubnih i žuborećih suglasnika (u ilirskoj grafiji *djed, njem, ljepota, ljenost, šekira* < *sjekira, ženica* < *zjenica*), ne podiže ih na standardnu razinu.

U rukopisnom djelu *Pravopis serbski i osnova gramatike Slavjenske narěčja ilirskoga* zauzima se za povratak grafema ѣ u srpski ćirilični slovopis, a fonološku vrijednost utvrđuje mu na isti način kao u hrvatskom (ilirskom): "ѣ pako potrěbuje se za ove slovke, koje se kod někojih Slavjanah, a osobito Ilirah sad kao *je* (u izvorniku IЄ), sad kao *e*; sad opet kao *i* izgovaraju; (...) *vjera, vera, vira* — piši вѣра. U pěsništvu može se ipak, ako su dvě slovke potrěbne ïe, ako pak sklad zahtěva *e* ili *i* pisati" (str. 35).

Usporedi li se Babukićeva interpretacija s Mažuranićevom u slovnici iz 1859. godine, uočit će se među njima razlika u fonološkom sadržaju grafema *ě.* I Mažuraniću se ě u dugim i kratkim slogovima ostvaruje jednosložno, ali ga on u dugima bilježi *ie* i tu mu je zacijelo dvoglasnik, a u kratkima piše fonemni slijed *je*: *vrěme, děte* (= *vrieme, diete*), *dělo, město* (= *djelo, mjesto*). U napomeni Mažuranić je dodao da se dugo ě u pjesmama često ostvaruje dvosložno (1859: 3), što stoji i u Babukića. Kad međutim Mažuranić naglasno obilježuje *ie,* onda to čini poput Karadžića i vukovaca, kojima je *ije* dvosložno): N jd. *dìete*, V jd. *dìēte* (Mažuranić 1859: 13; Vončina 1993b: 149–150).

U prilog jednosložnomu ostvaraju dugoga jata govore i odgovarajuća mjesta iz slovnica Ignjata Alojzija Brlića. U izdanju iz 1833. grafem *y* za dugu jatovsku alternantu transkribira kao *je.* U drugom izdanju 1842. Brlić namjesto

y za dvoglasnik *ie* uvodi dvoslov *je*, s dvjema točkama nad jotom, što je preuzeo iz slavonskoga pravopisa Antuna Mandića (1779), a slogove s tzv. pokrivenim *r* piše također s takvom jotom pa u trećem izdanju iz 1850. bilježi: *vrjelo* (275), *zvjezde* (276), *svjeću* (277), *brjegove* (277), *snjeg* (278), *pjesak* (279), *bjeli* (279), *trješnja* (280), *uvjek* (282), *nesrjeći* (371), *potrjebite* (371).

I dok su Babukić, Mažuranić i A. Brlić normirali jednosložan jekavski izgovor i u dugim i u kratkim slogovima, a samo u pjesništvu dopuštali dvosložan ijekavski izgovor u dugim slogovima poradi stope (metra), bilježeći ga tada kao *ie* (Babukić u zagradama navodi da to odgovara Karadžićevoj grafiji *ije*), Karadžić normira upravo suprotno: u dugim slogovima izgovor je dvosložan, *ije*, a samo je u pjesništvu, poradi metra jednosložan, *je*, i tada se izostavnikom označuje da je *i* ispušteno: "U Ercegovačkom se narječju govori jednako *lijepo, mlijeko, gnijezdo* i t. d., a u pjesmama se, kad zatreba, izostavi *i*, pa se pjeva i kazuje *ml'jeko, l'jepo, gn'jezdo* i t.d." (Karadžić 1818: X).

Međutim, Karadžić je poznavao i štokavske jekavske govore, što potvrđuje na XI. str. Predgovora *Srpskomu rječniku* iz 1818. kad piše: "Može biti da bi u Ćirilovo vrijeme bilo dobro zapisano sa ѣ, n. p. гнѣздо, лѣпо, млѣко, ali se danas to čati љепо, мљеко, гњездо; a Srblji neće љепо, мљеко, гњездо, nego će лијепо, гнијездо, млијеко." Povevši se ipak za hercegovačkim govorima, kojima je pripadao i rodni mu tršićki, u *Rječniku* iz 1818. normirao je dvosložni ijekavski izgovor, pa bilježi: *brìjeg, snìjeg; lìjep, dijète* : *đèteta, gnijèzdo, pijèsak*. On je tvrdio da i Dubrovčani tako izgovaraju, iako je dubrovačko gradivo zabilježeno u starijim hrvatskim rječnicima, poput Della Bellina iz 1728., pružalo drukčije podatke. Della Bella bilježi naime *brjégh*; *ghgnjêzdo*; *ljép, ljêpa, ljépo*; *vrjéme*. [43]

Svoje je zablude unio Karadžić i u 2. točku *Bečkoga književnoga dogovora* 1850. Pozivajući se, među ostalim, i na autoritet dubrovačkih pisaca, pa u stavku 2e piše: "Po tom smo se složili da se na onijem mjestima gdje su po ovome narječju dva sloga (syllaba) piše *ije*, a gdje je jedan slog, ondje da se piše *je* ili *e* ili *i*, kako gdje treba, n. p. *bijelo, bjelina, mreža, donio*". Njegova dvosložna interpretacija dugoga jata, kako se vidjelo, nije bila Hrvatima prihvatljiva jednostavno stoga što nije odgovarala stanju u hrvatskim jekavskim govorima, pa onda nije moglo biti prihvaćeno ni njezino grafijsko bilježenje *ije*, kakvo je promicao.

I Karadžićeva *Glavna pravila za južno narječje*, koje je dodao tekstu Književnoga dogovora, izvor su mnogim kasnijim nesporazumima iz istih

43 U prilog Della Bellinu bilježenju govore i Rešetarova stajališta, zbog kojih se sukobio s Maretićem.

razloga kao i tekst dogovora: nisu izlazila iz hrvatske književne baštine i jekavskih hrvatskih govora (cjelovit tekst v. u poglavlju 8.1.2.).

U objašnjenjima uz pravila Karadžić navodi da ih nije teško usvojiti ako se pođe od pretpostavke da svaki hrvatski književnik zna, odnosno *mora* znati, u kojim je riječima nekoć bio jat, odnosno kako se koja riječ u pojedinom narječju izgovara, tj. naglašuje. Zahtijevajući znanje o tom gdje je nekoć bio jat, Karadžić prvi put u svoj jezični opis uvodi dijakroniju. Koliko je to bio težak zahtjev, ne pokazuju samo primjeri Matije Bana ili Šime Starčevića koji ne razlikuju jeri od jata,[44] nego to načelo jednostavno nije primjenjivo. Jat je, primjerice, već stoljećima alternirao kao *e* ili *i* na morfološkoj razini u padežnoj paradigmi većine govora svih triju narječja, pa se u glavnine govornika sasvim izgubila svijest o njegovu postojanju na tim mjestima. Drugo pomoćno sredstvo — usporedba kako pojedine riječi izgovaraju ekavci i ikavci — također je nedostatno, jer ima više primjera gdje je u ekavskim ili ikavskim govorima *e*, odnosno *i*, a u (i)jekavskima *e* (*mreža, repa, sreća, vreća*), ili dugo *e*/*i* ne alternira sa *ije* nego sa *je* (*dédo*/*dído*: *djédo*). Pa i samo polazno Karadžićevo načelo da u pisanju ne valja miješati narječja, potro je sam on pišući čitava života *čovek*.

Jatovsku problematiku na morfološkoj razini pokušao je riješiti u dodatnim objašnjenjima ističući da se "u južnome narječju izgovara *ije* (mjesto *i* u obadva druga narječja): 1) u imena pridav. (adject.) i u zaimen. (pronom.), koja se kao i ona sklanjaju, u rod. mn., n. p. *dobrijeh, našijeh, ovijeh* i t. d. 2) u ovijeh riječi muškoga i srednjega roda u tvor. jedn. (inst. sing.), i u dat. tvor. i skaz. mn. (dativ. inst. i loc. pl.) sva tri roda, n. p. *dobrijem čovjekom, djetetom, dobrijem* i *dobrijema ljudima*, ženama, selima i t. d. (...); u ovijem pak padežima izostavlja se *je*, te ostaje samo i po izgovoru drugijeh narječja, n. p. *ovim, tim*; a i u govoru po naj južnijim krajevima (kao n. p. u Dubrovniku i u Crnoj gori) kad bi ko rekao n. p. *dobrim, dobrih, dobrima*, ne bi bilo ništa osobito; za to mislim, da bi književnici, koji bi voljeli u ovome ne držati se južnoga narječja, mogli (za sad, dok se ne bi što drukčije u dogovoru odredilo) i u prozi pisati ili samo ovako (*dobrim, dobrih, dobrima*), ili miješati i jedno i drugo (*dobrim* i *dobrijem, dobrih* i *dobrijeh, dobrima* i *dobrijema*), kao n. p. što se govori i piše mojega i moga, mome i mojemu i t. d." (Karadžić 1850b).

Pročita li se pozorno svih pet točaka Književnomu dogovoru pridruženih Glavnih pravila za južno narječje, nameće se zaključak da je samo prva lingvistički čvrsto postavljena, a sve su ostale diskutabilne. U drugoj, u kojoj preporučuje "građanski ili gospodski govor" južnoga narječja u kojem se ne

44 M. Ban piše 1846. 'pěsmena' (*Zora dalmatinska*, 10, str. 74), a Š. Starčević (1850) misli da je jat i u riječima *riba, ribar, rit* (= trstika, ševar).

provodi tzv. najnovija jotacija za "književni" jezik, nije jasno u kojim bi se obličnim kategorijama književnoga jezika imala ona primjenjivati, a u kojima ne bi (npr. problem *vidjeti* : *viđen* : *viđenje*; *bdjeti* : *bdjenje*). U trećoj nije ni njemu samomu jasno bi li normirao po tršićkom ili dubrovačkom, odnosno crnogorskom. Doimlje se da je na kraju propisao Hrvatima kako će pisati pokriveno *r* prema ruskomu jeziku! Upitan je i navod da se u Dubrovniku i Crnoj Gori govori *grešnik, grešnica*. Četvrto je pravilo sam osporio, a i za peto se može naći više protuprimjera (*djeo, sjeo, mljeo*).

Po objektivnoj jezikoslovnoj prosudbi *Glavna pravila za južno narječje* ne bi se mogla ocijeniti kao normativno dobro utemeljen tekst. U njem su izmiješane jezične činjenice nekolikih različitih sustava, što ne mora biti preprjekom pri uspostavi norma standardnoga jezika, ali se onda ne valja pozivati ni na jedan organski idiom, nego se neovisno o njima gradi novi i njegova se pravila čvrsto postavljaju. Sve se to nepovoljno odrazilo kako u ondobnom procesu normativne stabilizacije hrvatskoga jezika, tako i u suvremenom.

Nakon objave *Bečkoga književnoga dogovora* i njemu pridruženih *Glavnih pravila za južno narječje* mogu se još jasnije pratiti razlike i sličnosti u interpretaciji slogova sa starim jatom u Karadžića i Daničića te u hrvatskih jezikoslovaca. Različne interpretacije fonološke vrijednosti dugoga jata i raspre je li riječ o dvoglasniku, što zastupaju Mažuranić i Šulek, ili dvofonemnom slijedu, tj. "jotovanom *e*", što zastupa Babukić (1846, 1854: 6), stajale su nasuprot Karadžićevoj trofonemnoj interpretaciji, koja se bitno razlikovala od hrvatske i unijela je, kako će se vidjeti, pomutnju, ali nije bitnije utjecala na hrvatski fonološki opis toga pitanja. Tek je poslije Maretićeva gramatička norma nametnula hrvatskoj sredini Karadžićevu trofonemnu dvosložnu interpretaciju, koja se razlikovala od jednosložne bilježene u većini hrvatskih jekavskih govora i kao takve normirane u ilirskim slovnicama.

Da su Karadžićeva stajališta o toj problematici bila ilircima drugotne važnosti, dokazom je Babukićevo unošenje grafije *ije* za dugu jatovsku alternantu u slovnicu iz 1854. tek na trećem mjestu (uz *je* i *ie*) kao podsjetnik da se i tako gdjegdje bilježi. Međutim, unošenje takve grafije i izričito nijekanje dvoglasničke vrijednosti grafema *ě* navelo je suvremene jezikoslovce (Tafra 1993a: 54; 1995: 351; 1998b: 72) da zaključe kako je Babukić normirao dvosložni izgovor duge jatovske alternante, što se ne može prihvatiti ne samo zbog toga što *ije* bilježi u zagradama kao grafijsku alternantu *je* i *ie*, već i stoga što je on *ě* definirao kao "jotovano *e*" (1854: 6), pa već takva definicija isključuje mogućnost dvosložnoga izgovora, koji je izlazio iz trofonemnoga slijeda kakav je bio normirao Karadžić. Iz primjera pak kojima ilustrira "izobraženi književni

običaj" izgovora duge jatovske alternante to je sasvim jasno: "*běda* (*bjéda ili bieda*); *běg* (*bjég ili bieg*); *pěvac* (*pjévac ili pievac*)" (Babukić 1854: 7).

Za bolje razumijevanje fonološke vrijednosti grafema *ě* u Babukića može poslužiti njegovo tumačenje naravi toga "glasa" u članku *Misli o pravopisu*, koje je preuzeo iz Kopitarova *Kločeva glagoljaša*. Babukić piše (1841, 44: 140–141): "*Ять* (ѣ) glagoljsko sastavljeno je iz I (i) i A (Аз) = ꙗ (ja). Da je *jatь* (ѣ) tako postalo, svjedoči mu samo ime ꙗть, što znači: prijeti, primiti, uzeti město ujeti. (...) Ovo je pisme u glagoljskoj azbuci za dva dvostruka glasa, za Я (ꙗ = ja) i Є (ıє = je) služilo. Sva je prilika, da su ga stari Slavjani za *različna slavjanska narěčja* upotrěbljavali. —Tako su na priměr *ězik* (= ꙗзик = ıєзик) pisali, za ukazat može biti, da se ovaj glas ѣ (= ѧ = je,) u někojih narěčjih ꙗзик (jazik), u někojih ıєзик (jezik); a u někojih opet kao u poljskom ѧзык (jezyk — jenzik) izgovara. Istim načinom *лѣто*, *мѣсто*, *бѣло* i ina izgovaraju se u poljskom jeziku: ljato, mjasto, bjalo; imą = imię, są = się i t.d."

U *Ilirskom pravopisu* Josipa Partaša ě je "dvoglasni samoglasnik" koji se izgovara kao *ie* "jednim otvaranjem ustah" (1850: 7), npr. *cvět, děl, slěp*. Partaš grafem ě drži veoma pogodnim za sjedinjenje svih grana ilirskoga naroda koje ga na različite načine izgovaraju: Slavonci i Dalmatinci [i], dio Hrvata i Bošnjaka uz tursku granicu [ie], Hercegovci i Kotorani u Dalmaciji [je], a Srbi [ije]. Pa premda se ono nalazi i u drugim slavenskim pravopisima (staroslavenskom, ruskom, starosrpskom), ipak su neki, kaže Partaš, iz tašte pohlepnosti i samo da bi se razlikovali, mjesto ovoga "za slogu toli shodnoga pismena", počeli pisati *ie, je*, ili prema srpskomu narječju *ije*. Oni koji to rade, zaključuje Partaš, malo mare za slogu i zato ih ne treba nasljedovati.

Babukić je pokušao utvrditi kad se "pisme *ě* (...) izgovara kao *je* a kad kao *ie* (= ije)" (1854: 6), vezujući to uz naglasak sloga: Kao *je* izgovara se kad je slog po naravi kratak: věra (vjèra = vjerra), měra (mjèra = mjerra), bělilo (bjèlilo = bjellilo). Ako slog s *ě* ima po naravi "naglasak težak iliti kratak", onda se, kaže Babukić, u izobraženome književnom običaju (hercegovačkom, bosanskom) izgovara kao *jé*, *ie* ili *ije*. Budući da su mu *jé*, *ie* i *ije* fonološki istovrjedni,[45] dopušta dva načina pisanja: *bjéda* ili *bieda*, *bjég* ili *bieg*, *pjévac* ili *pievac*, *vjést* ili *viest*, *sjéno* ili *sieno*, *djéte* ili *diete*, *tjélo* ili *tielo*, *sjéno* ili *sieno*, *zjévati* ili *zievati*, *cjéna* ili *ciena*. Sam se odlučuje za *je*. Dakle, u Babukića grafija *je* označuje i dugo i kratko ě.

U konačnom definiranju dugoga *ě* krenuo je Babukić problem rješavati uz pomoć naglaska, ali je ostavio odlomak nejasnim i nedorečenim. On govori o oštru ili dugačku naglasku, koji bilježi samo na prvoj grafiji (*jé*) i za nju se

45 Isto: 6.

osobno odlučuje. U poglavlju o naglasku u njegovoj slovnici vrlo je malo primjera s jatovskim alternantama. Većinom su pisani s *ie* (*tiélo, tiéla, kriépost*), a u tumačenju naravi naglaska ili tvorbenih pravila obilježeni ponegdje dvama znakovima: *snìég, brìég, sriéèda, blàgovjést* (Babukić 1854: 31, 33, 36). Iz takva opisa naglaska i onoga što je o jatu napomenuo u zaglavku o pravopisu, tj. "kad je slovka kratka, mogao bi se nadmetnuti znak kratak iliti težak (`), a kad je slovka dugačka, dugačak iliti oštar (ˆ,´) i tako bi se točno naznačivalo *jè*, n.p. *vjèra, mjèsto* i *jê* = ijê (...), n.p. *vjêran* (...) i *jé* = ijé (...) *svjést*" (Isto: 428), može se zaključiti da Babukiću duga jatovska alternanta može imati dva naglaska: oba su duga, ali različite intonacije, jedan silazne, drugi uzlazne. Kad dolazi koji, Babukić ne pojašnjuje. Njegovo znanje hrvatske prozodije bilo je preskromno da bi u te podrobnosti mogao ući, ali valja zapamtiti da je on prvi uočio osobitost hrvatskoga izgovora dugoga (produljenoga) jata, koje će potanje razložiti kasniji istraživači (Rešetar 1942; Pavešić 1974—75; Brozović 1972—73c, 1991; Raguž 1991—92; Vončina 1993a).

I A. Mažuranić u svojoj slovnici iz 1859. u poglavlju o naglasku pokušava razlučiti slogove s dugim od onih s kratkim refleksom jata. U dugima piše *ie*, u kratkima *je* (*diete, vrieme, djelo, mjesto*), vezujući jatovsku alternantnost uz grafijsku problematiku, čime se i on pridružuje dijelu kritičara koji su rogato ě držali nespretnim jer se poradi kvačice na njemu nisu mogli bilježiti naglasci. Oni koji bi htjeli naglascima obilježiti *ě*, moraju ga, veli Mažuranić, razriješiti kao *ie* ili kao *je*. Ako bi naglasak imao biti oštar, onda se metne, jak težki na *ȉ*, ako je pak zavinuti, metne se slab težak na *è*, koje je u oba slučaja dulje nego *ȉ*, npr. N *diète*, V *dȉēte!* Kad je slog kratak, piše se *je*, a znak naglaska (jak ili slab teški) metne se na *e*: *mjȅsto, djèteta*. Tako Mažuranić bilježi: *bȉes, brȉeg, cvȉet, gnȉev* (!), *mȉeh, rȉeč, strȉel, blȉed, lȉen, lȉep, plȉen, drȉeti, mrȉeti, prȉeti, strȉeti vrȉeti, žrȉeti*, nasuprot *diète, gnièzdo, mlièko, ždrièlo, vièće, klièšta, bièda, lièha, lièska, riéka, sviêća, žliézda, cièna, srièda, stièna, zvièzda, vrième, liènost, prièsna, rièdka, tièsna, trièzna* (Mažuranić 1859: 15, 16, 17, 18). Jednosložne i dvosložne riječi u kojima je tzv. oštrim naglaskom (ȉ) obilježio prvi član dvoglasnika — *ȉe* — grafijom su nalik na Karadžićevo obilježavanje, ali fonološkim sadržajem nisu; u Karadžića je riječ u tim primjerima o trofonemnom slijedu /i+j+e/, u Mažuranića o dvoglasniku /i̯e/.

Za razliku od njega, Andrija Torkvat Brlić (1854) bilježi *griêh, griéhu, rijêč, mlijéko, vriéme, što je* sasvim u skladu s današnjim tumačenjima i obilježivanjima fonološke vrijednosti slogova s dugom jatovskom alternantom.

Konačno stajalište hrvatskih jezikoslovaca ilirske škole o vrijednosti dugoga i produljenoga jata dao je Bogoslav Šulek raspravom *O dvoglascu ie*

(1854). U njoj je odbacio ilirsku grafiju rogatoga *e* kao privremeni provizorij koji je "Ekavcem, koji izgovaraju čisto *e*, kazivalo (...), da je ě itako vrlo slično njihovu izgovoru; Ikavcem, koji govore *lipo*, (...) da su oni rogovi nad *ě*-om kao točka nad *i*-om, te ih opominju na njihov izgovor; oni koji govore *ie*, napućivani su na češki jezik, iz kojega je ě presadjen i gdje se upravo kao *ie* izgovara" (1854: VIII). Time je odbacio i Babukićevo izjednačivanje dugoga i produljenoga jata u grafiji *je*, ali i Karadžićevu grafiju *ije*. Oslanjajući se na temeljno načelo u tvorbi jezičnoga znaka — da bude jednoznačan — sugestivno je pokazao da je ilirsko rogato *ě* višeznačno jer onemogućuje primjerice razlikovanje imenica *svjet* (= savjet) i *sviet*, imenice *djeva* i trećega lica prezenta *dieva* (< *dievati*), glagole *siedjeti* ('postajati sijed') i *sjedjeti* ('biti u sjedećem položaju') i dr. Treba se vratiti hrvatskoj knjizi i starim piscima, veli Šulek, Gunduliću, Palmotiću, Đurđeviću, koji su prigrlili izgovor *ie* i koji su bili uzorom hrvatskim preporoditeljima. Dvoglasac, ističe Šulek, čini jedan slog, a Karadžić i njegovi sljedbenici pišući u dugim slogovima *ije* "od dvoglasca grade dvie slovke, što nam se čini da je južni localizam" (Šulek 1854: VII). Tu je njegovu spoznaju Budmani (1885: 174) neopravdano nazvao čudnom, sugerirajući da se "dao zanijeti od spekulativnijeh teorija".

Šulekov je zaključak da u kratkim slogovima jatovsku alternantu valja pisati *je*, a u dugima *ie*. Stoga u genitivu množine imenica tipa *mjesto* propisuje *ie* (*miestah*) "jer se predposljednja slovka drugoga padeža množine uvijek oteže" (Šulek 1854: IX), kao i u pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi: *dobrieh*, *dobriem*.

Pitanje tzv. pokrivenoga *r* riješio je dopunjujući Karadžićeve nedostatnosti iz treće točke Glavnih pravila za južno narječje: ako se slog *S*[46] + *rje* izgovara kratko (oštro), ispušta se *j*, ako je izgovor dug, *j* ostaje: *prieki* : *preko*, *driemati* : *dremlje*, *drien* : *drenovina*, *umrieti* : *umre*, *kriepiti* : *krepost*. U tumačenju veli da se slog može izgovoriti kratko (oštro) samo ako je *j* ispušteno, jer se slog sa *j* "oteže" zbog gomilanja suglasnika. U onim riječima u kojima suglasnik pred skupinom *rje* pripada prethodnomu slogu, *j* se ne ispušta: *gorjeti*, *starjeti*, *odrješivati*.[47] U bilješci dopunjuje da se prijedlozi *pre* i *pred* u složenicama pišu različito ovisno o naglasku: kad je naglasak "oštar", pišu se bez *j* (*prevariti*, *prestupiti*, *predomisliti se*), u ostalim se slučajevima piše i izgovara *ie*: *prievara*, *prievod*, *priestup*, *napried*, *sprieda* (Isto).

46 S = suglasnik.

47 Primjeri *gorjeti* i *starjeti* ne bi išli ovamo jer se pred skupinom *rje* nalazi samoglasnik. Šuleka je vjerojatno zavelo Karadžićevo načelo iz treće točke da se iza *r* u kratkim jatovskim slogovima *j* ne piše te uvršćivanje primjera *rječit* u problematiku pokrivenoga *r*.

Šulekova je interpretacija jatovske problematike za hrvatsku jezičnu povijest višestruko važna. Ona je navijestila kraj rogatomu *e*, koje je obavilo svoju funkciju prijelazne faze. To što su ga Babukić i Mažuranić još zadržali u svojim slovnicama 1854. i 1859. bilo je uvjetovano odlukom hrvatsko-slavonske zemaljske vlade br. 6120 od 16. XII. 1851. o njegovoj obveznoj porabi.[48] Šulek je dakle već 1854. Karadžićevu dvosložnu interpretaciju dugoga i produljenoga jata držao lokalnom, provincijalnom i neprihvatljivom za hrvatski standardni jezik. Zauzimajući se u njoj pak za tradicionalno hrvatsko bilježenje dugih jatovskih slogova sa *ie*, pozivanjem na autoritet dubrovačkih pisaca, ona je uspostavljala vezu s pisanom baštinom, koja je u standardizacijskim postupcima vrlo važna jer jamči kontinuiranost i veću sustavnost norma.

Slabosti Šulekove rasprave izravno su povezane s neproblematiziranjem proturječnosti u Karadžićevoj 3. točki Glavnih pravila i nasljedovanjem onih novoštokavskih Karadžićevih zasada koje nisu bile karakteristične za većinu hrvatskih govora koji su utjecali na oblikovanje hrvatskoga standarda nego su bili odlika južnih rubnih govora, što se uočuje iz njegova popisa *Rieči sa ie i je* (*mjesto* ě), koje je dodao raspravi o dvoglascu *ie* (Šulek 1854: XVII–XX). U njoj su naime normativno izjednačeni likovi s najnovijom jotacijom s onima u kojima jotacija nije provedena, među ostalima i *baždjeti, bjeljina, bješnjeti, cvieljati, dolećeti, grmljeti, hćeti, hićeti, lećeti, lješnik, medjed, medjedina, mljezinac, osirećeti, oslјepljeti, poskupljeti, poćera, poslje, požljedjivati, požućeti, prećerati, priećer, prolećeti, svrbljeti, šljednik, šljepac, šljeme, šućeti, trpljeti, ućućeti, vrćeti, vrvljeti, zamješivati, zaplavljeti, življeti, žućeti.* Njegovo propisivanje pridjevnih likova *dobrieh, dobriem*, sa *ie*, namjesto sa *i*, također ide u red novoštokavskih lokalizama karadžićevskoga tipa, koji se nahode i u dubrovačkom govoru, ali su ih ilirski jezikoslovci odbacili u morfološkoj standardizaciji pridjevno-zamjenične paradigme. Njihov se postupak, vidjet će se, pokazao sasvim opravdanim jer ni Maretićev kasniji pokušaj njihova normiranja nije uspio, jednako kao ni likova s najnovijom jotacijom tipa *pošljednji.*

Šulekova fonološka interpretacija slogova sa starohrvatskim jatom nije bila osamljena. I supotpisnik Bečkoga književnoga dogovora iz 1850. Vinko Pacel interpretira dugu jatovsku alternantu dvoglasnički, bilježeći je *ie* "ne samo radi razlike od *je* što je u naglasu, nego i radi kolikoće" (1860: XI). U kratkim slogovima i on izbacuje *j* kad je pred njim *r* (*mreža, bregovi*), ali napominje da je hrvatska porabna norma *rječit* i *grješnik* (1860: 35).

Objava Književnoga dogovora i Glavnih pravila za južno narječje u Gajevim *Narodnim novinama* 1850., a Šulekove rasprave o dvoglascu *ie* 1854.

48 *Narodne novine,* 1851., br. 170.

u *Nevenu* s drukčijim rješenjima unijele su dodatnu zbrku u hrvatsku normu. Doda li se tomu i činjenica da su obje odluke Vladinih školskih odbora iz 1851. i 1862. obvezivale na pisanje rogatoga *ě* u školskim priručnicima i udžbenicima, ne treba se čuditi šarolikosti u bilježenju slogova s nekadašnjim jatom. Pisalo se *ě*, *je* i *ie*. Šarolikost je uočljiva i u rječnicima. Dvosvezačni Richter–Ballmannov *Ilirsko-nemacski rukoslovnik*, izdan u Beču 1839.–40., tiskan je dogajevskim pravopisom i nema znaka za rogato *e*, a slogovi s jatovskim alternantama pisani su bez ikakva sustava, pa je praktički neuporabljiv za istraživanje jatovske problematike. Dvojezični Mažuranić–Užarevićev *Deutsch-illyrisches Wörterbuch* iz 1842. pisan je sa *ě*, kao i Fröhlichov *Rěčnik němačkoga i ilirskoga jezika* (1853), koji, po tradiciji iliraca, ima rogato *e* i na nekim mjestima gdje je jatu mjesto po etimologiji, ali se u jekavskim govorima vrlo rano tu javlja njegova alternanta *e* (*mrěža*, *rěpa*). Prefigirani glagoli tipa *preskočiti* bilježeni su redovito s alternantom *e*. Filipovićev *Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika* iz 1875., kojemu su suautori Deželić, Modec i Šimončić, ima na mjestu dugoga jata alternantu *ie*/*je*, a slijed *S*+*r*+*je* rješava po Karadžićevoj normi (*brieg* : *bregovi*), no ima *pogrješka*, što je također na Karadžićevu tragu. Ustalilo se naime mišljenje da se Bečkoga književnoga dogovora i njemu pridruženih Glavnih pravila za južno narječje Hrvati nisu pridržavali, a malo se ili gotovo nikako ne govori da je i sam Karadžić od njih odstupao. U predgovoru *Rječniku* iz 1852. piše npr. *željeo*, a trećoj točki unatoč, u *Rječniku* su likovi *grjehota, grješan, grješnik, grješnica, pogrješivati, pogrješka, rječit, Mriježnica* ('voda u Hrvatskoj koja više Karlovca utječe u Koranu') i dr.

2.5.3. Naglasni sustav

Naglasni su sustav hrvatskoga jezika stariji hrvatski jezikoslovci pretežno vezivali uza istaknuti slog (slovku), a opisivali ga kao spoj duljine, jačine (siline) i intonacije (tona). Vrlo su rano uočili da se leksičke oprjeke u hrvatskom mogu iskazati i naglaskom, pa već Bartul Kašić bilježi oprjeku *mukka*, lat. tormentum ~ *mûka*, lat. farina (1604: 9). Naglasak su bilježili na različite načine: nadslovcima (*mûka*), udvojenim suglasnicima (za označivanje slogovne kraćine: *mukka*) i samoglasnicima (za označivanje slogovne duljine: *meed*, lat. mel; Kašić 1604: 16) ili grafemom *h* bez fonemne vrijednosti (*mahlo* = mâlo; Relković prema Tafra 1993: 60). Naglasne su nadslovke naslijedili iz grčke prozodije, ali su im pridavali drugi sadržaj. Naglasni se sustav iskazivao trima naglascima. Akutom (´) su najčešće bilježili dugosilazni naglasak, cirkumfleksom (ˆ) novoštokavski dugosilazni naglasak ili novi akut, a gravisom (`) kratki

naglašeni slog. Relković, Ignjat Alojzije Brlić i Šime Starčević akutom bilježe dugouzlazni, a gravisom dugosilazni naglasak.

Četveronaglasni novoštokavski sustav s raspodjelom zanaglasnih duljina prvi opisuje 1812. u svojoj *Novoj ricsoslovici iliricskoj* Šime Starčević, pozivajući se na dva velika prethodnika — Jeronima Filipovića i Joakima Stullija — kao one koji su se trsili "svakoj besidi svoj naravski glas dati" (Š. Starčević 1812: 113). Posebno je zanimljivo Starčevićevo isticanje do danas filološki nedovoljno poznata prinosa bosanskoga franjevca Jeronima Filipovića, koji u svom trosvezačnom *Pripovidagniu nauka karstjanskoga* (Venecija, 1750., 1759., 1765.) bilježi novoštokavski naglasak.

Za razvitak spoznaja o novoštokavskoj prozodiji i naravi južnoslavenskoga naglašavanja uopće Starčevićev je prinos lingvistički vrlo važan. Starčević naime u svom opisu četiriju novoštokavskih hrvatskih naglasaka ne uzima samo duljinu i kraćinu kao razlikovnice, što će učiniti Karadžić šest godina poslije, nego uočuje i intonaciju (uzlaznost / silaznost) kao važno razlikovno obilježje. On utvrđuje da su slogovi s uzlaznom intonacijom dulji. Osim što je dobar razlikovatelj četiriju naglasaka — prvi sasvim kratak (*pas, nebo, did*), drugi malo uzdignut pa brzo spušten (*govôriti, tolîkò, grihôta*), treći malo potegnut na dulje (*kàràm, pìtàm, vèžèm*), a četvrti sasvim rastegnut (*kázati, vézati, písati*) — Starčević se otkriva i kao njihov racionalan zapisivač: kratkosilazni naglasak ne bilježi jer je pretkaziv, tj. nalazi se samo na jednosložnim riječima i na prvom slogu višesložnih (*pas, did*; *nebo, meni, tele, dvostruk*), pa "se razumi, kada slovka ne ima nad sobom nikakva zlamena, da se ima na kratko izrechi" (Š. Starčević 1812: 114).

Starčević je i prvi popisao kategorijalne zanaglasne duljine, i to: 1. u G jd. imenica i neodređenih pridjeva druge sklonidbe (*xenè, srichè, voljè*; *dobrè, velikè*); 2. u pridjevnih nastavaka određenoga vida i njihovih stupnjevnih nastavaka (*velìkì, velìkà, velìkò*; *vèchì, vèchà, vèchè*), s napomenom da priložno nastavačno *-o* nema duljine (*dobro, rano, kasno*); 3. u svih padežnih nastavaka, jednako pridjevnih kao i imeničnih, na *-im* (*dobrìm, otcìm, ljudìm*); 4. u obama slogovima G jd. pridjevno-zamjenične sklonidbe (*dobrògà, velikògà, manjègà, vechègà*); 5. u predzadnjem slogu G jd. imenica koje u N jd. imaju kratki naglasak, a u množini ne proširuju osnovu (*klìnah, dìdah*), odnosno u većine ostalih imenica (*divojàkah, svètàcah*); 6. u prezentskim nastavcima svih lica (*govorìm, govorìch, govorì* ...); 7. u aoristnom i futurnom nastavku 3. l. mn. (*govorischè, pisaschè*; *govorichè, pisachè*)[49]; 8. u aoristnom nastavku 2. i 3. l. jd. (*govorì, ljubì,*

49 U Daničića i u drugim gramatikama i rječnicima standardnoga jezika nema duljine u 3. množinskom licu aorista.

bî); 9. u posljednjem slogu imenica s dočetnim *-st* (*milòst, kripòst*). Starčević fonetski i grafijski ne razlikuje dugosilazni naglasak od zanaglasne duljine, pa u podskupini 9. točke navodi i jednosložne imenice (*mòst, pòst, tàst, svàst*), koje, zajedno s NA jd. i mn. jednosložnih zamjenica, kao posebnu kategoriju svrstava i u 10. točku (*pàs, klàs, mòst, dùh; ja, tì, mì, vì, nàs, vàs*). Isto je postupio Karadžić upotrijebivši znak ˆ za obilježivanje današnjega dugosilaznoga naglaska i za obilježivanje dugih nenaglašenih slogova iza kratkouzlaznoga.

Starčevićev opis novoštokavskoga naglasnoga sustava ostao je bez odjeka u hrvatskom jezikoslovlju ilirskoga i poslijeilirskoga razdoblja. Razlog je tomu što je Mažuranićeva ingeniozna akcentološka teorija o razvitku i naravi novoštokavskoga naglasnoga sustava zasjenila sve što je do tada napisano u nas o naglasku, iako on navodi da bi mu pisanje odlomka o pomicanju naglaska bilo lakše da mu je prije bilo dostupno "učeno djelce" fra Marijana Šunjića (Isto: V). Kasniji hrvatski akcentološki radovi zadržali su — do nastupa vukovaca — i njegovu interpretaciju i način bilježenja četveronaglasnoga novoštokavskoga sustava, u kojem je akut (´) označivao dugosilazni, cirkumfleks (ˆ) dugouzlazni naglasak, a prva su dva naglaska — kratkouzlazni i kratkosilazni — usklađeni grafijski i sadržajno s Karadžićevom porabom.

Mažuranić (1859) razlikuje dakle četiri novoštokavska naglaska: dva kratka i dva duga. Kratke naziva *jakim teškim* (u današnjem nazivlju: kratkosilazni; *brȁt, brȁta, knȉga, kȍlo, ȍlovo*) i *slabim teškim* (u današnjem nazivlju: kratkouzlazni; *vȍda, gȍra, nȍga, ȍtac*), a duge *oštrim* (u današnjem nazivlju: dugosilazni; *dán, méso, pír, bóg, zúb*) i *zavinutim* (u današnjem nazivlju: dugouzlazni; *glâva, pêta, vîno, rûka, rièka*). Njegovo je izvanredno otkriće da se dugi naglasci sastoje od dviju mora, a da njihova intonacija ovisi o tom na kojoj je mori silina, tj. da su udaljeni jedan od drugoga za pola sloga: *glâva* (u suvremenoj grafiji: *gláva*) = *glaàva*, *glávu* (u suvremenoj grafiji: *glâvu*) = *glàavu*.[50]

Po postanju razlikuje dva oštra naglaska: izvorni, koji je već u čakavštini oštar (*dár, bóg, tábor, súnce, glávu*), i noviji, "strogo hèrvatski" (1859: 12), nastao iz čakavskoga zavinutoga (*bán, kráj, píšem*). To je razlikovanje važno u proklizi: izvorni prelazi na proklitiku kao jaki oštri, a noviji kao slabi teški. Ta je Mažuranićeva spoznaja također vrlo važna, jer su se mnogi kasniji jezikoslovci mučili domisliti kad naglasak prelazi na proklitiku kao kratkosilazni, a kad kao kratkouzlazni.

Među atoničnim riječima razlikuje enklitike ili natražnice (natražne naslanjače) i proklitike ili naprednice (napredne naslanjače). U natražnice

50 Babukić također zapaža da je kod silaznoga naglaska tonski vrh na prvoj mori, a kod uzlaznoga na drugoj (Tafra 1993: 62).

uvršćuje nenaglašene oblike prezenta glagola *biti* i *htjeti*, kondicional glagola *biti*, nenaglašene oblike osobnih zamjenica *ja, ti, on* i povratne zamjenice *sebe* te čestice *bo, li, no, re, zi, ka, kar, kare.* Naprednice dijeli u dvije skupine: prijedloge uz pojedine padeže (uz genitiv: *bez, sa, do, kod, od* (*a*), *zbog, u, za, izmed, ispod, ispred, izvan, iza*; uz akuzativ: *kroz, niz, uz, nuz, na, u, za, med, nad, pod, pred, o, ob, po*; uz lokativ: *pri, u, na, o, ob, po*; uz instrumental: *med, nad, pod, pred, za, sa*) i veznike (uza svaku samostalnu riječ: *i, te, ni, da*; samo uz jednosloge riječi: *a, pa, ili*). Uočuje da navezak *a* uz prijedloge *kroz, niz, uz, nuz* ne nosi naglasak u proklizi: *krȍza zid, nȉza strānu, ùzā nju*; 1859: 21).

Njegova interpretacija hrvatskoga naglasnoga sustava postaje kanonskom svojinom zagrebačke filološke škole, pa će ju grafijski i sadržajno promicati u svojim školskim gramatikama i Adolfo Veber Tkalčević, tek neznatnije izmijenivši nazivlje kratkih naglasaka, pa jaki teški naziva *poteškim*, a slabi teški *teškim* (Veber Tkalčević 1876: 16).

Mažuranić (1859: 22) također otkriva zakonitosti razvitka novoštokavskoga naglasnoga sustava usporedbom s čakavskim, odnosno staroštokavskim (Moguš 1978). Svaki od triju čakavskih naglasaka u sredini i na kraju riječi prelazi u novoštokavskom slog naprijed i to kao zavinuti (tj. dugouzlazni) ako je slog u čakavskom dug (*glāvà* → *glâva*; u novoj grafiji *gláva*), a kao slab teški (tj. kratkouzlazni) ako je slog u čakavskom kratak (*vodà* → *vòda*). Početni naglašeni slogovi u čakavskom ostaju isti i u novoštokavskom (*ȍko* → *ȍko, méso* → *méso*) osim što se zavinuti pretvara u oštri (*pîšem* → *píšem*).

Usporedbom staroga i novoga sustava zaključuje da je novoštokavski naglasni sustav poradi isključive silazne intonacije u jednosložnim riječima izgubio razlikovnost koju je imao stari sustav, razlikujući *lúg* ('šuma', 'gaj') i *lûg* ('pepeo'), *súd* ('posuda') i *sûd* ('sudište'). Ta je razlika sačuvana međutim u prislonjenica: *stàti nȁ sūd* (na posudu) i *stàti nà sūd* (na sudište) (Isto: 14).

Za stari naglasni sustav, koji naziva čakavskim stoga što se potpuno čistim zadržao u onih čakavaca koji žive dalje od štokavaca, a nalazi ga sačuvana i u pojedinim štokavskim govorima, misli da je bio "obći štokavski accenat svih zemaljah od Dunaja pa do mora Jadranskoga. Traga-mu-se nalazi još i danas dosta u tih zemljah, a imenito ù Bosni: okolo Kreševa, Novoga Pazara i uza Savu; zatim u Slavoniji uza Savu, pak u Sèrbiji iztočnoj (u tako zvanom resavskom naréčju), u Cèrnoj Gori, u Barskoj nahiji Albanije i najposlě u Kotorskom i Dubrovačkom okružju" (Isto: 23). Njegove su dragocjene napomene bile poticajem Stjepanu Ivšiću za istraživanje i opis posavskoga govora te zaokruživanje razvojne slike hrvatskoga naglasnoga sustava.

3. RESTANDARDIZACIJA HRVATSKOGA JEZIKA I PRAVOPISA I VUKOVSKI JEZIKOSLOVNI SMJER

Pola stoljeća nakon pokušaja izgradnje zajedničkoga standardnoga jezika za Hrvate i Srbe hrvatski jezikoslovac Marcel Kušar (1889: 1) piše da se "književni jezik hrvacki ili zagrebačke škole razlikuje od književnog jezika srpskog ili jezika Vukova: 1) morfologijom, 2) alfabetom i 3) ortografijom". Malo je bilo izgleda da se jedinstvo postigne, dapače, Daničić je pisao Stojanu Novakoviću kako je "tvrdo naumio ne popustiti ni pod koji način *našoj* gramatici i *našem* pravopisu" (Miodrag Popović 1959: 242; istaknula N. B.). Riječ je dakle o dvama odvojenim sustavima u funkciji standardnih jezika oblikovanima u dvama različitim sociokulturnim okružjima (hrvatsko, vojvođansko-srbijansko) i dvjema državama. Ako je smisao (neuspjele) gradnje zajedničkoga južnoslavenskoga književnoga jezika u Austrijskoj Carevini za ilirizma bilo jačanje slavenskih jezičnih i kulturnih pozicija u germanocentričnoj monarhiji, pitanje je što na kraju 19. stoljeća može biti razlogom osnaženom ustrajanju na hrvatsko-srpskom jezičnom zajedništvu kad i nakon pola stoljeća nije dalo željena ploda i kad su jedna i druga strana i te kako svjesne razlika u standardnojezičnim stilizacijama.

Odgovori koji se mogu čuti na postavljena pitanja različiti su, no nedvojbeno je da ciljani jezični sadržaji u interesima uključenih strana nisu bili isti, a u nekih čak ni bitni. Jezik je naime bio tek sredstvom za postizanje drugih ciljeva, prvenstveno političkih. Sa srpske strane bila je riječ o pokušaju širenja državnoga teritorija polaganjem prirodnoga prava na prostor na kojem se, prema Karadžiću i sljedbenicima, govori "srpskim" jezikom, s hrvatske o pokušaju jezičnoga sjedinjenja s dijelovima vlastitoga naroda izvan granica Trojednice (Bosna, Vojvodina), a s austro-ugarske o pacifikaciji nacionalno probuđene Hrvatske uz pomoć velikosrpskoga jezičnoga imperijalizma. Hrvatski su vukovci u tom složenom procesu sukobljenih interesa i različitih ciljeva odigrali ključnu ulogu. Politički je aspekt njihove djelatnosti neodvojiv od jezičnoga, dapače, njime i te kako uvjetovan, ali nas ovom zgodom zanimaju isključivo jezikoslovni postupci njihova zahvata u hrvatsku jezično-pravopisnu supstanciju i posljedice na hrvatski standardnojezični tijek u cjelini.

Vukovci ustraju na narodnoj i jezičnoj istovjetnosti Srba i Hrvata kako ju je bio definirao Karadžić u *Bečkom književnom dogovoru* 1850. godine, prema kojemu jedan narod treba jednu književnost da ima. Ta je teza među dijelom

hrvatskih jezikoslovaca dobila toliko jake zagovornike da su, bez obzira na različiti stupanj standardiziranosti koji su hrvatski i srpski jezik pojedinačno bili dosegnuli te sadržajne različitosti dvaju standardnih jezika i pravopisa bili pripravni intervenirati u standardizacijskom poviješću postignute norme hrvatskoga jezika tako da iz njega, ne birajući sredstva, uklone sve što je bilo različito od Karadžićeva jezično-pravopisnoga modela. S gledišta teorije standardnoga jezika i povijesti modernih standardnih jezika taj se naum može ocijeniti jedinstvenim u slavenskom svijetu. Uzmu li se u obzir višestoljetni napori nekolikih naraštaja koji su ulagani u gradnju hrvatskoga standarda te stabilnost i funkcionalnost postignutih norma, korist od takva postupka morala bi biti golema da se ide u tako radikalne zahvate u gotov standard i to istodobno na dvjema razinama: gramatičkoj i pravopisnoj. U trenutku kad se donosila jezičnopolitička odluka da se takav zahvat napravi, nitko od glavnih aktera nije sumnjao u smisao i svrhu toga čina, a rijetki su razmišljali o posljedicama po stabilnost hrvatske jezične i pravopisne norme te o rasapu leksičkoga sustava.

Standardnojezična koncepcija hrvatskih vukovaca temeljila se na nekoliko polazišnih uporišta:

1. Na nijekanju hrvatske standardnojezične i pravopisne povijesti dogajevskoga i poslijegajevskoga razdoblja i obezvrjeđivanju umjetničkih dosega hrvatske književnosti te proglašavanju zastarjelim i neaktualnim njezina jezika i pravopisa (Budman 1885; Maretić 1888, 1889c, 1910, 1915–16). Ta je diskvalifikacija bila nužna da bi se mogli obaviti zahvati u jeziku i pravopisu u smjeru približavanja Karadžićevu jezično-pravopisnomu modelu. Budući da Srbi prije Karadžića nisu imali razvijenu književnu proizvodnju na štokavskom idiomu u opsegu i kontinuitetu od nekoliko stoljeća kao Hrvati, trebalo ju je oduzeti i Hrvatima da bi se moglo s Karadžićem krenuti iz početka.

2. Na nijekanju hrvatske narodne i jezične samobitnosti, pa time i standardnojezične povijesti kao izraza hrvatske nacionalne kulture: "Ipak su Hrvati i Srbi jedan narod! Ipak je hrvatski i srpski jezik jedan isti jezik, pa makar šta govorili i pisali neprijatelji toga jedinstva!" (Maretić 1923: 84).

3. Na nedovoljnu lučenju organskoga idioma od standardnoga jezika i traženju potvrda upravo u novoštokavskim organskim idiomima za valjanost pojedinih likova u standardnom jeziku te oštru razdvajanju jezika hrvatske književnosti od standardnoga (književnoga) jezika: "Mi imamo doduše stariju književnost, koja nije bez svake vrijednosti, ali je opet u svom smjeru tako ograničena, da u ńoj nijesmo mogli naći gotov kńiževni jezik" (Budmani 1885: 165–166).

4. Na nepoznavanju strukture jezične supstancije i odnosâ u njoj, jer se zahvati u jednoj razini nisu mogli provesti bez posljedica na drugoj (drugima), pa se kao posljedica, primjerice, novoštokavskoga jezičnoga čistunstva na leksičkoj razini — progon nesvršenih glagolskih oblika tipa *iznašati, okapati, prevađati, prevažati* i njihovih imeničnih izvedenica (*iznašanje, okapanje, prevađanje, prevažanje*) kao tobožnjih provincijalizama (Rožić 1913; Maretić 1924) — zbivao proces tvorbenoga redukcionizma, odnosno gubitka oblične sinonimije u morfološkoj kategoriji nesvršenosti, a normiranjem izgovornoga pravopisnoga načela umnogome je smanjena funkcionalnost pisanoga oblika kao jakoga razlikovnoga sredstva (*dočeci* < *dočetak, doček*; *lisci* < *lisac, listak*; *leci* < *ledac, letak*; *natrčati* < *nadtrčati, natrčati*; *ušetati se* < *ušetati se, uzšetati se*).

Da se pri potiranju hrvatske jezične i pravopisne baštine sredstva nisu birala, dokazom su mnogi nelingvistički argumenti za kojima se posezalo u nedostatku znanstvenih potkrjepa iznesenih teza. Tako se još 1864. sa žaljenjem pisalo o razvrgnutim udima istoga tijela (Jagić 1864c: 332), u pravopisnoj se raspri u pomoć prizivala genetika, apeliralo se na zajedničku krv i kosti (Maretić 1889a: 236), a svijest o pripadnosti istoj sociolingvističkoj i kulturnoj zajednici hrvatskoga Dubrovnika na jugu i banskoga Zagreba na sjeveru proglašavala se "kurtoasijom" (Maretić 1888: 239) samo da bi se umanjila i obezvrijedila, kad već toj istoj svijesti nije bila poznata sociolingvistička zajednica sa Srbima.

U takvim okolnostima Tomislav Maretić 1899. objavljuje svoju *Gramatiku i stilistiku hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, za koju bi htio da bude *normativna* (piše on "normalna") i *potpuna* (1899: I; istaknula N. B.), a sastavlja je na temelju djela tek dvaju pisaca — Vuka Stef. Karadžića, kojega naziva srpskohrvatskim Ciceronom, i Đure Daničića, čije mu djelo služi za provjeru Karadžićevih jezikoslovnih postupaka. Hrvatsko je jezikoslovlje za Maretićev kulturocid nalazilo niz opravdavajućih okolnosti, u osnovi svedenih na zaključak kako time hrvatskomu standardnomu jeziku nije nanesena bitna šteta, jer je Karadžić i onako završio svoj filološki rad približavanjem hrvatskomu standardu, a Maretićeva novoštokavska zastranjivanja "po hercegovačku" potro je sam hrvatski standardnojezični razvitak.

Takva se stajališta ne mogu prihvatiti. Nije riječ o sličnostima i razlikama dvaju modela ili njihovu približavanju, odnosno udaljavanju, nego o odnosu prema jezičnomu nasljeđu hrvatske kulturno-jezične zajednice koje se briše i dugoročnim posljedicama takva pristupa, kako na zaustavljanje naravnoga hrvatskoga standardizacijskoga tijeka tako i na kasniji razvitak hrvatsko-srpskih odnosa. Upravo je jezično vukovstvo bilo trajnim izvorom i nadahnućem

sveukupnim hrvatsko-srpskim kulturnim odnosima, koji se nisu izgrađivali na međusobnom poštovanju i njegovanju vlastitosti, nego na asimilacijskim velikosrpskim nastojanjima i presezanjima na odbačenu hrvatsku književnojezičnu baštinu te, u jugoslavenskoj fazi, nametanju jezičnih odlika srbijanske kulturne sredine.

3.1. Organska novoštokavština i standardni jezik

Znanstvenu podlogu interpretaciji međuovisnosti organskoga idioma i standardnoga jezika dao je hrvatskim vukovcima Marcel Kušar. Po njem književni, tj. standardni, jezik ne može biti nešto artificijelno i umjetno sagrađeno, sastavljeno od različnih narječja; jer je takav jezik ukočen, neprirodan, nitko ga ne razumije i ne odgovara potrebama narodnoga života. Takav je jezik mrtav jezik jer se ne može razvijati prema "narodnom" jeziku. Da bi zadovoljio funkciju općenarodnoga općila standardni jezik mora biti razumljiv svima i u pisanom i u govornom obliku. Za standardni se jezik mora izabrati "jedno živuće narodno narječje i u glasovima i u gramatici i u blagu riječi (leksiku)" i to ono "koje je prostranije, te zato prikladnije da postane općim jezikom, koje je bogatije (riječima i frasama) i ljepše (čišće u glasovima i uopće milozvučnije) i koje je odaljeno od tugje natruhe, na način da ne samo u pojedinim riječima, nego i u duhu jezika sačuvalo prirodnu osobitost" (Kušar 1884: 205, 181). Narječje koje se odlikuje navedenim obilježjima u hrvatskom ili srpskom jeziku jest hercegovačko novoštokavsko narječje jekavskoga izgovora.

Iz tako definirana standardnoga jezika s preširoko shvaćenom organskom hercegovačkom jekavskom narječnom osnovicom Kušaru se nametnuo problem izbora oblika s obzirom na različitost njegovih govora. Stoga razvija tezu prema kojoj u standardni jezik ne može ući ono što je samo tomu narječju "vlastito i što je proti duhu svega ostaloga jezika i proti pravilima jezika starijih, od kojih ono lozu svoju vuče" (Kušar 1884: 182). Od njega će je prihvatiti Maretić i Milčetić (1895: 95), posljednji u kratko izrečenoj tvrdnji da u standardni jezik ne ide "ono, što je oblasno i rijetko". Pri utvrđivanju norma standardnoga jezika veliku važnost po Kušaru ima "svijest cjelokupnoga naroda", a njegova se pravila "moraju uspoređivati s pravilima starijih izvornijih jezika" veće pravilnosti (Kušar 1884: 182).

Sam postanak standardnoga jezika Kušar vezuje uz buđenje nacionalne svijesti i narodnoga ponosa, uz, kako veli, prenuće iz intelektualnoga mrtvila i neznanstva te se priklanja onodobnomu općeprihvaćenu, ali pogrješnu, stajalištu da se potreba za standardnim jezikom javila u Srba i Hrvata od Karadžićeva i Gajeva vremena. Sve do njih, tvrdi, pisalo se u svakom kraju onako

kako se ondje govorilo. Kušar piše da je Karadžić najbolje prepoznao kako je integrirajući jezični čimbenik između Srba i Hrvata štokavština jekavskoga izgovora i da će se u njoj u budućnosti zbiti konačno jezično jedinstvo, bez obzira što Srbi većinom pišu ekavicom (Isto).

Na Kušarova se razmišljanja naslanja slovničarstvo Tomislava Maretića s ograničenjem koje je izlazilo iz vezivanja opsega i norma standardnoga jezika uz korpus koji nije imao nikakve veze s hrvatskom književnom i kulturnom baštinom. Iako tvrdi kako je 1899. napisao gramatiku "današnjega književnog jezika" hrvatskoga ili srpskoga, Maretić piše gramatiku na temelju Karadžić–Daničićeva jezičnoga modela, u prvom redu na temelju gradiva iz pučkih umotvorina, koje su bile objelodanjene u Karadžićevoj redakciji prije više od pola stoljeća, te Karadžićevih i Daničićevih spisa, uključujući i prijevod *Svetoga pisma.* Među izvorima nema ni jednoga hrvatskoga. Redukcija izvora povezana je s autorovim uvjerenjem da je "duh" narodnoga jezika najbolje sačuvan u pučkom književnom korpusu i da je samo on mjerodavan za gradnju standardnoga jezika.

U Pristupu *Gramatici* osnovicu toga modela Maretić, kao i Kušar, vezuje uz štokavski "govor" središnjega ili centralnoga "narječja" (hercegovačko narječje), terminološki začudo miješajući narječje i govor (str. 3), što Karadžić već 1818. značenjski dobro razlikuje.[51] Prema Maretiću, štokavski se "govor" oštro razlikuje od ostalih triju "govora" hrvatskoga ili srpskoga jezika, čakavskoga, kajkavskoga i torlačkoga.[52] On je najrasprostranjeniji i u Hrvata i u Srba i na njem je napisana najobilnija i najvrjednija umjetnička književnost i narodno pjesništvo, pa je stoga uzet za jedinstveni književni jezik. Središnjemu "narječju", kojim se govori u Bosni i Hercegovini, po južnim krajevima Hrvatske i u zapadnoj Srbiji, veoma su nalik "narječja" zapadno i istočno. Jedina je razlika među njima, tvrdi pogrješno Maretić, izgovaranje staroga jata: na jugu je izgovor (i)jekavski, na zapadu ikavski, na istoku ekavski. Maretić prešućuje niz drugih fonoloških razlika nastalih kao posljedica novoštokavskih procesa koji su razdijelili istočnoštokavske govore od zapadnoštokavskih. S obzirom na činjenicu da su prvi bili izvorom za gradnju srpskoga standardnoga jezika, a drugi hrvatskoga standardnoga jezika, jasno je zbog čega razlike umanjuje.

51 U izdanju iz 1931. ispravlja se i govori o štokavskom narječju, ali mu je nerazlikovanje narječja i govora promaknulo na još nekoliko mjesta.

52 Posljednje, torlačko narječje, vezuje uz srpske govore u južnim dijelovima Srbije. U novije vrijeme ono se drži i hrvatskim narječjem, jer njime govore Hrvati na Kosovu i u rumunjskoj enklavi (Lisac 1999: 37–47; 2003).

Iako govori o samo jednoj tobožnjoj razlici, priznaje da to "narječje" zbog raširenosti nije jedinstveno, pa se za iste jezične kategorije rabe različiti oblici. Kojemu je među njima mjesto u standardnom jeziku, to je, drži Maretić, od svih pisaca hrvatskih i srpskih najbolje znao odrediti Karadžić te je on "prvi naš pisac što se tiče pravilna i dobra jezika" (str. III). Međutim, već na 7. str. opovrgava istom izrečenu tvrdnju o pravilnosti Karadžićeva jezika, dapače kaže kako Karadžić nije do kraja proveo svoje načelo da među "gramatičkim predmetima, koji su kod naroda neopredijeljeni, izaberu ono, što je pravilnije", pa je "i iza njega gramatiku još ostalo štošta da paljetkuje".

Preuzimajući pojam pravilnosti kao osnovno obilježje standardnoga jezika, Maretić ga ne uspijeva lingvistički dobro definirati, već se vrti u tautološkom krugu, pa je pravilno ono što je "običnije ili pravilnije" (str. 5), odnosno pravilniji je oblik onaj koji je "ujedno običniji" (str. 6). Prema Kušaru, pravilnost se utvrđuje općom prihvaćenošću i metodom usporedbe sa starijim oblicima. Iz primjera koje navodi Maretić, zaključuje se da je Karadžić pri odabiru pojedinih oblika primjenjivao upravo ta dva načela: načelo raširenosti (običnosti) i sustavnojezične pravilnosti (usporedba sa srodnim slavenskim jezicima). To je činio prema osobnoj procjeni na temelju svoga lingvističkoga znanja. Kad se odlučio, primjerice, za normiranje sinkretskih množinskih padeža imenične i pridjevno-zamjenične sklonidbe, učinio je to stoga što su sinkretski oblici bili običniji, tj. raširenija u srpskim organskim idiomima; isto je postupio pri odabiru dativnih i lokativnih nastavaka *-om/-ome,* a odbacio je u govorima manje raširenо dativno *-emu* jedninske pridjevno-zamjenične sklonidbe.

S druge strane, pri odluci o normiranju fonema /h/ u fonološkom sustavu srpskoga književnoga (standardnoga) jezika presudilo je manjinsko načelo: iako se u srpskim organskim idiomima fonem /h/ slabo izgovarao, odnosno bio zamjenjivan fonemima /v/, /j/ pa i /g/, Karadžić ga uvodi, piše Maretić, zbog njegova neupitna položaja u jezičnoj povijesti (dakle i u pisanim srpskim spomenicima dovukovskoga razdoblja) i zbog usporedbe s drugim slavenskim jezicima. Naravno, tu se može primijetiti da je isto načelo mogao primijeniti i pri rješavanju množinskih padežnih paradigma, čime bi bio uspostavio tješnju vezu i sa starijim srpskim književnim jezikom i s ostalim slavenskim književnim jezicima, pa i s hrvatskim.

Karakteristične foneme istočnohercegovačkoga narječja ijekavskoga izgovora /ś/ i /ź/, nastale najnovijom jotacijom (sekundarnom palatalizacijom) *s* i *z* pred *j* jatovskoga podrijetla, Karadžić potpuno odbacuje već 1818: *śekira* = *sjekira*; *iźesti* = *izjesti* kao odliku koja najviše odvaja to narječje od srodnih zapadnoga i sjeveroistočnoga tipa. Morfološkim zastarjelicama držao

je množinske oblike *ni = nam, ne = nas, vi = vam, ve = vas,* kao i genitivno *-h* u imeničnoj množinskoj sklonidbi (*junakah, ženah, stvarih*), sve karakteristično za crnogorske govore. Stanje pak u srpskim govorima nije prevagnulo pri standardiziranju infinitivnoga lika: iako se u govorima gubi dočetno *-i,* Karadžić ga normira. U glagolskom pridjevu radnom ne propisuje stegnute oblike *došo, čuvo, kupovo* nego nestegnute *došao, kupovao, čuvao.*

Među zamjerkama Karadžićevu jezičnomu modelu Maretić navodi miješanje nastavaka pridjevno-zamjenične i imenične sklonidbe u posvojnih pridjeva na *-ov/-ev.* Iako je pravilna, tvrdi Maretić, samo imenična sklonidba, dakle *njegova, Petrova, ženina,* u Karadžića se nalaze i likovi *njegovoga, njegovom(e); Petrovoga, Petrovom(e); ženinoga, ženinom(e).* Također zamjera Karadžiću što piše uz pravilan kondicionalni lik *mi bismo, vi biste* i nepravilno *mi bi, vi bi.*

Unatoč nedostatcima, Maretić Karadžićeve standardizacijske postupke i normativne zahvate ocjenjuje vrlo visokom ocjenom i zaključuje da je takvim pristupom Karadžić postigao to da mu je jezik "jedinstven i samotvor, u kojemu nema krpeža od svega i svašta" (str. 6). Ako u svem nije bio savršen, ne treba mu osobito zamjerati jer književni jezik nije matematika i ne može biti savršeno dotjeran, ali daje naslutiti da je Karadžić bio obdaren jezikoslovnim taktom, dragocjenom osobinom koja "mučke dobro čini, a zlo uklanja, koja ne trpi ništa pretjerano ni usilovano" (str. 8).

Uvođenjem kriterija općeprihvaćenosti, narodne svijesti i pravilnosti, koja se utvrđuje metodom usporedbe sa starijim oblicima, vukovci uspostavljaju znanstveno upitnu standardološku metodologiju, jer je pojam pravilnosti najrazličitije shvaćan. Oni koji su ga izvodili iz ovjerovljenosti u novoštokavskom organskom idiomu (točnije: idiomima), suočavali su se s istodobnim postojanjem više istorazinskih likova (oblična sinonimija), a oni koji su posezali za starijim izvorima, pa onda i starijim štokavskim oblicima, optuživani su da normiraju jezik koji se nigdje ne govori. Što je u jednom štokavskom govoru bilo pravilno, u drugom je bilo nepoznato ili rubno, a isto tako što je jednomu književnom jeziku bilo normom, u drugom je bilo pogrješkom.

Razlozi lutanju pri određivanju čvrstoga lingvističkoga uporišta u normiranju standardnoga jezika mogu se naći i u prihvaćanju prijepornih teza o fonološkom razvitku pojedinoga jezičnoga sustava. Tako Maretić u gramatici 1899a govori o "fiziologičkoj nuždi i psihologičkoj naklonosti" kao glavnim uzrocima promjene glasova, pa se ondje može pročitati kako je "narodu već dogrdjelo namještati govorne organe za *лj* i *нj,* te je uzeo mjesto toga milije glasove *љ, њ*" (str. 35). Poslije govori o glasovnim zakonima i pravilima (str.

44), što u kasnijim izdanjima prihvaća kao jedinu lingvističku činjenicu, ali je uočljivo da zbog pristupa jezičnoj pojavnosti kao savršenomu sustavu ima problema u interpretaciji mnogih pojava miješajući sinkroniju i dijakroniju te nerazumijevajući odnos organskoga idioma i standardnoga jezika kao dvaju odvojenih sustava.

Za hrvatski standard i njegov razvitak važna su Maretićeva stajališta, preuzeta od Karadžića, da se u standardnom jeziku treba kloniti oblika, u prvom redu gramatičkih, kojih nema u štokavskom narječju koje je u njegovoj podlozi, a gramatičkim oblicima neštokavskih narječja ulazak u standardni jezik potpuno je zabranjen: "a ono mu (Karadžiću, N. B.) nije ni na pamet padalo, da uzme što iz neštokavskijeh govora" (Maretić 1899a: 6). U hrvatskom standardnom jeziku domaretićevskoga doba nije bilo oblika *pošljednji, pošljedica, našljedovati, ižljubiti ražljutiti, dakćem, drkćem,* koje Maretić 1899. dopušta kao normativne i u velikoj (1899a) i u školskoj (1899b: 12) gramatici. U paradigmama zagrebačke škole nema oblika *nijesam, dobrijeh, zelenijem, čovječij.* Koja je to štokavština, Maretić ne govori, a nisu je definirali ni kasniji istraživači. Ostaje činjenica da je u osnovici Karadžić–Maretićeva modela 1899. štokavština drugoga tipa od one koja je do tada činila jezgru hrvatske standardne osnovice.

Prema Siliću (1986b), Maretić je strogo razlikovao dijalekt i standardni jezik, pa onda i štokavski dijalekt i standardni jezik. Silić tvrdi da Maretić prihvaća načelo da se standardni jezik treba kloniti svega onoga što je poznato "samo u jednom kraju" (nadteritorijalnost standardnoga jezika). Ako je to točno, kako razjasniti likove *pošljednji, pošljedica, nijesam, dobrijeh, zelenijem, čovječij* u Maretićevoj *Gramatici* 1899a, koja hoće biti normativnom za Srbe i Hrvate? Karadžić se s "pošljedicom" bio "ižljubio" već polovicom 1840-ih, a Hrvati i Srbi normiraju likove *dobrih, zelenim,* pa je Maretićeva norma prijeporna i jednima i drugima. Problem je dakle što Maretić pokušava uvesti četvrtu, svoju normu, koja nije ni Karadžićeva, ni hrvatska ni srpska. Ako se kao kriterij uzme Maretićev metajezik iz gramatike 1899a — *pošljedica, nijesam dobrijeh, čuvat* (glagolski pridjev trpni) — i tomu doda Kušarov i Zorin zetacizam (*ćeler, dećimetar, Marćel, Maćedonija, Sićilija, analođija*), dobiva se 1900-ih standardni model novoštokavskoga sustava izrazitih rubnih odlika s vrlo malom mogućnošću da bude prihvaćen.

Maretić (1899a) štokavskim dijalektizmima, dakle likovima koji ne idu u standardni jezik, drži: nesinkretizirane oblike množinske imenične sklonidbe D mn. *jelenom*, L mn. *jelenih*, I mn. *jeleni* (za sva tri padeža standardni jezik ima *jelenima*), zamjenični lik *česa* (standardni jezik ima *čega*), zamjenične dative

tebe i *mene* (standardni jezik ima *tebi*, *meni*), muški rod glagolskoga pridjeva radnoga *došo* (standardni jezik ima *došao*), infinitiv *čuvat* (standardni jezik ima *čuvati*), oblike tipa *śekira* i *iźesti* (standardni jezik ima *sjekira* i *izjesti*), *đevojka* i *ćerati* (standardni jezik ima *djevojka* i *tjerati*), dative *ni* i *vi* (standardni jezik ima *nam* i *vam*), genitive (akuzative) *ne* i *ve* (standardni jezik ima *nas* i *vas*) itd. Upadljivo je da nesinkretizirane množinske padeže svrstava u istu razinu s novoštokavskim hercegovačkim provincijalizmima, iako su oni bili etablirani i u srpskom i u hrvatskom jeziku pisanoga oblika, a u hrvatskom više od triju stoljeća interpretirani kao najčvršća stalnica njegova morfološkoga sustava. Nema dvojbe da je to učinio kako bi ih iz njega lakše uklonio.

U pristupu leksiku standardnoga jezika Maretić je naizgled elastičniji: dopušta da se leksik bogati riječima iz drugih štokavskih govora, kao i iz neštokavskih narječja kada "potrebne riječi u književnom narječju nema" (Maretić 1899a: 8). Međutim, kad je to 1892. napravio Broz u pravopisnom rječniku, prigovorio mu je zbog nekoliko kajkavizama. Broz se suprotstavlja Maretićevoj leksičkoj krutosti logičnim pitanjem: ako je dopušteno stvarati nove riječi i uzimati gotove iz tuđih jezika, zašto u *književnom jeziku hrvatskom* (istaknula N. B.) ne bi mogle naći mjesta kajkavske riječi. Govoreći o hrvatskom književnom jeziku, Broz (1893: X) implicira da njemu može biti prilično nešto što ne mora priličiti i srpskomu, čime je izravno potkapao Maretićevu tezu o jedinstvenom i nedjeljivom hrvatskom ili srpskom standardu. I Veber Tkalčević (1879a) je u polemici s Divkovićem upozoravao na vukovski leksički redukcionizam i drugačiju podlogu hrvatskoga standardnoga jezika, niječući "da je samo ono dobro, što je u Vuku, mi smo unj (u standardni jezik, N. B.) gdješto primili i kajkavskih i čakavskih elemenatah, osobito riečih, premda nam je jezgra štokavska".

Upravo je na pitanju leksika povučena ona nenaravna razdjelnica, amputacijska crta odbacivanja hrvatske književne baštine za volju zbližavanja srpskomu. Maretić je naime nasilno izolirao hrvatska narječja i zatvarao oči pred dijalektnim prepletanjima u hrvatskoj staroj književnosti. To je i jedna od temeljnih Belićevih primjedaba na Maretićev opis "srpskohrvatskih" narječja u njegovoj gramatici iz 1899: "Međutim stvar je poznata, da se čakavski dijalekt ne odnosi prema štokavskomu onako isto kao i torlački i kajkavski, jer dok su poslednja dva dijalekta prelazni, prestavljaju po postanju svome mešavinu s drugim južnoslovenskim dijalektima, čakavski je samostalan srpski dijalekt, koji je sa štokavskim srpskim dijalektom činio organsku celinu, te je stoga trebalo tačnije odrediti njegov značaj za istorijsku gramatiku srpskog jezika i voditi računa o njemu pri davanju karakteristike srpskoga jezika"

(Belić 1899: 170). Ostavi li se po strani nakana Belićeva, koji bi pod srpskim imenom htio imati i čakavski i kajkavski i štokavski i torlački, ostaje činjenica da je Maretić oduzeo hrvatskomu standardu naravne izvore leksičke popune samo stoga što se čakavski i kajkavski nisu mogli pojaviti kao izvori srpskomu. Zazor od kajkavskoga kao tobože nehrvatskoga ostao je u Maretićevih sljedbenika i nakon objave Ivšićeve rasprave o jeziku Hrvata kajkavaca (1936), u kojoj je dokazao da je kajkavsko narječje fonološki izvorno hrvatsko, a ne "podnarječje" slovenskoga jezika ili nekakav prijelazni tip k slovenskomu, kao što je interpretirao Belić, a prije njega Kopitar i Miklošič.

Maretićevo priklanjanje množinskomu padežnomu sinkretizmu i njegovo normiranje približili su hrvatski novoštokavskim srpskim govorima reduciranih padežnih oblika i torlačkomu, a odvojili ga od hrvatske starištokavštine, koju upravo nastavačna padežna raznolikost povezuje s kajkavskim i čakavskim. Paradoksalno, namjesto da oblično i leksički bogatiji predložak izračuje u oskudniji bogateći ga, hrvatski normativci s kraja 19. stoljeća za volju "bratimske" sloge odbacuju sve ono što je razlikovalo hrvatski od predloška "srpske" narodne pjesme i niveliraju oba jezika u oblično, sintaktički i stilski siromašnijem liku. A onda povjesničari hrvatskoga jezika i standarda traže na silu početke takvomu standardu u hrvatskome predlošku narodnoga štokavskoga koinea ili Karadžićevoj stilizaciji folklornoga koinea (Brozović 1970).

Maretićeva koncepcija novoštokavskoga apsoluta potirala je standardnojezičnu koncepciju Veber Tkalčevićeve škole i načelo participacije svih triju hrvatskih narječja u standardu. Nije zadatak zagrebačke škole bio samo privođenje kajkavaca i čakavaca u štokavsko kolo preuzimanjem iz štokavštine onih oblika kojima se ona najjače ističe, a zadržavanjem iz kajkavštine i čakavštine onih "koji su pravilniji, a nisu još posve izumrli medju Štokavci" (Veber Tkalčević 1884: 42), kako se obično vole navoditi Veber Tkalčevićeve riječi, nego je njezina zadaća u prvom redu bila osigurati naravni standadrnojezični tijek. On je pak podrazumijevao integracijske postupke sa što manje žrtvovanja i riječi i oblika.

Namjesto gradnje hrvatskoga standardnoga jezika, vukovci su gradili hrvatski ili srpski standard, opterećivali školske jezične priručnike dijalektnim gradivom srpskih i crnogorskih štokavskih govora te progonili leksičke čakavizme i kajkavizme. Takva je jezična politika urodila razvitkom u kojem se hrvatski odvajao od svojih korijena "i pošao pretežno jednim pravcem, koji nas ujedinjuje sa Srbima" (Milčetić 1910b: 150).

Vatroslav Kalenić (1979: 291) pri ocjeni vukovskoga jezikoslovnoga smjera piše da je živeći od dogme "što nije novoštokavsko, nije ni književno

ni naučno" nekoliko puta ozbiljno posrnuo, a da su u svim njegovim kapitalnim djelima "teoretske zasnove nedostatne i nesigurne". Pisci su neprestano stvarali pod sumnjom da ne poznaju jezik, da su jezične neznalice, pa je Ksaver Šandor Gjalski napisao: "Čim nismo u književnosti stvorili literarni jezik, kao što su ga stvorili veliki narodi Talijani, Francuzi, Nijemci i Rusi, nego smo uzeli za književni jezik prostonarodni govor, onda je neizbježno, da ne će nikada izumrijeti pogrješka jezična. Uvijek će doći sa strane tu lovac, koji će pokazati, da se u narodu tako i ovako govori, a ne govori se onako, kako je pisac napisao, jer se taj narodni govor neprestance mijenja i mijenja. Bila je velika pogrješka, da smo odbili zagrebačku školu i njezine apostole, a odlučili se za staze i putove, koje je Vuk označio, jer smo time ovjekovječili jezičnu pogrješku" (prema Kalenić 1979: 291).

3.2. Promjena imena jezika: hrvatski ili srpski (književni) jezik

S promjenom sadržaja hrvatskoga standardnoga jezika povezana je i promjena njegova imena. Vukovci se često pozivaju na Gaja i njegov ilirski program, pa se pokušavaju prikazati njegovim naravnim sljedbenicima Međutim, kao što Maretićeva organska novoštokavština nema veze s Gaj–Babukićevom standardnojezičnom artificijelnošću, tako ni njegov naziv hrvatski ili srpski književni jezik nema veze s Gajevim, Babukićevim ili Kukuljevićevim ilirskim ili jugoslavenskim, Pacelovim hrvatskim ili srpskim, odnosno Mažuranićevim i Veber Tkalčevićevim hrvatskim imenom, iako svi deklarativno naizgled obuhvaćaju isto.

Službeno ime hrvatskoga jezika u Kraljevini Hrvatskoj utvrđeno je 1868. člankom 56. Hrvatsko-ugarske nagodbe: "U svemkolikom obsegu kraljevinah Hrvatske i Slavonije službeni je jezik hrvatski toli u zakonodavstvu, koli u sudstvu i upravi" (Zelić-Bučan 1997: 78). Time su hrvatski jezik i njegovo ime bili zaštićeni od mogućih zloporaba.

Ta se zakonska odredba u školstvu primjenjivala, ali je u filološkoj znanosti djelatnošću hrvatskih vukovaca promicano dvojno ime. Tako Budmani svoju slovnicu tiskanu 1867. godine u Beču imenuje *Grammatica della lingua serbo-croata*, odbacivši kao neodgovarajuća i ime ilirsko i ime južnoslavensko, a primjere donosi na latinici i ćirilici. Rječnik JAZU, kojega je prvi svezak tiskan 1880. godine u Zagrebu u Daničićevoj redakciji, jezik imenuje hrvatskim ili srpskim, a tako ga zove i Maretić u *Gramatici* 1899a. Broz pravopis iz 1892. naziva samo hrvatskim imenom, što je prihvatio Boranić sve do 1921.,

kad i on dodaje u naslovu "ili srpskoga jezika". Broz–Ivekovićev rječnik 1901. godine izlazi pod hrvatskim imenom.

U literaturi se navodi da je pojam *hrvatski ili srpski* vukovsko nasljeđe te da alternira s pojmom *hrvatski* (Silić 1993: 180), ali se ne ulazi u posljedičnu formalnopravnu raščlambu tako imenovana jezika. Neprijeporno je da dvočlano ime implicira ne samo sadržaj drugačiji od jednočlanoga, nego i određene *odnose* među dvama članovima imena. Alternantno tumačenje veznika *ili* samo je jedno moguće čitanje i to ono koje je primjenjivalo i primjenjuje hrvatsko jezikoslovlje. Međutim, raščlamba tako strukturirana imena implicira i druge odnose. Dvočlani naziv naime obvezuje sadržajnu zastupljenost obiju sastavnica ako nisu istovjetne, a ako jesu, onda je dvočlani naziv upitan. Implicira također i participaciju hrvatskoga u srpskom i srpskoga u hrvatskom. Drugim riječima: što je hrvatsko, to je srpsko, što je srpsko, to je hrvatsko. Po njoj su, primjerice, šumadijski i torlački govori hrvatski, a istarski ili prigorski, srpski. Iz čestih polemika o pripadnosti narječja obuhvaćenih dvoimenim nazivom, koje su učestale nakon njegove primjene u hrvatskom jezikoslovlju, može se zaključiti da je ono donijelo obama jezikoslovljima dosta nevolja. Pripadnost dviju književnosti impliciranih u imenu hrvatski ili srpski također je postala prijeporna, jer su srpski jezikoslovci i književni povjesničari dobili i formalnopravnu podlogu da polažu pravo ne samo na hrvatsku štokavsku književnost nego i na čakavsku i kajkavsku.

Srpsko je jezikoslovlje ime jezika rješavalo jednočlanom sintagmom — *srpski jezik* — temeljeći je na tradicionalnoj osamnaestostoljetnoj slavističkoj razdvojbi triju narječja: kajkavsko je slovensko, čakavsko hrvatsko, a štokavsko srpsko. S tih pozicija onodobne slavističke misli Dobrovskoga, Šafaříka, Kopitara, Karadžića i Miklošiča Đuro Daničić i piše članak *Razlika između jezika srbskoga i hrvatskog*, u kojem čakavski proglašava hrvatskim, a štokavski srpskim. Da bi svoje polazište potkrijepio, iz korpusa hrvatske književnosti izabrao je čakavske tekstove stare nekoliko stoljeća (*Vinodolski zakonik* iz 1288., *Pistule i evanjelja* iz 1586., Hektorovićevo *Ribanje* i Lucićeva *Skladanja* iz 1556), potom *Pjesni razlike* Dinka Ranjine iz 1563., za koje napominje da je u njima jezik "mešovit", nekoliko sastavaka iz Kukuljevićeva *Arkiva* i Karadžićeva *Kovčežića,* a suvremene hrvatske pisce i književnost te jezik škole, administracije, kao i strukovno i znanstveno nazivlje uopće ne obrađuje. Daničićeva je studija utemeljena dakle na dijakronijskom pristupu i nije mogla valjano odgovoriti na naslovljenu temu, jer se u hrvatskim školama, administraciji i književnosti 1850. nije rabila čakavština. Drugi je njezin nedostatak što Daničić nije objektivizirao svoje uvodno stajalište da će hrvatskim nazivati samo

onaj jezik i ona djela koja takvima izrijekom nazivaju njihovi autori. Naime, prešutio je štokavska djela za koja njihovi autori kažu da su pisana hrvatskim jezikom, čime je ozbiljno bacio sjenu na krajnju namjeru pisanja takve rasprave. Treći je nedostatak Daničićeve studije prijepornost razludžbenih kriterija. I na fonološkoj i na morfološkoj razini nerijetko su ga iznevjeravali (*e* je, primjerice, i u čakavskom refleks jata; završno *-l* na kraju sloga nije samo odlika čakavskoga nego i staroštokavskoga), pa je pobrojivši čak 107 "razlika" i više puta ustvrdivši kako se "ova promena nalazi i u Srba" ili "njih imaju i stari Srbski književnici", na kraju rada izlučio samo tri: 1. mjesto fonema /ʒ́/ u hrvatskom je /j/; 2. u hrvatskom nema tzv. najnovije jotacije (*grobje, zdravje, kopje, grozdje*); 3. krajnje *-l* u hrvatskom ne alternira s *-o*.

Iako Daničić poslije (1874a) odustaje od vezivanja štokavštine samo uz srpski jezik, pa joj pridjeljuje i hrvatsko ime, time raspra o odnosu između hrvatskoga i srpskoga nije završena. Ona je zapravo tek tada znanstveno otvorena. Ni Daničić ni srpsko jezikoslovlje, kao ni onodobna slavistika, nisu valjano razrješavali činjenicu da sva tri narječja — kajkavsko, čakavsko i štokavsko — jesu činjenice hrvatskoga jezika i da sva tri participiraju u njegovoj književnosti, pa onda i u oblikovanju hrvatskoga književnoga jezika. Na to je još ranih 1830-ih upozorio Ljudevit Gaj (N. Stančić 1985) i iz te činjenice nastavljao gradnjom modernoga hrvatskoga standarda, ali je to marginalizirano ideološkim razlozima: u Hrvata ilirizmom (poslije jugoslavenstvom), u Srba velikosrpskim jezičnim hegemonizmom. Kasnija Daničićeva razdvojba slavenskih jezika temeljem razvitka praslavenskih fonemnih skupina **tj'* i **dj'* (1874a) upravo u tom odsječku pokazuje najslabije točke. U hrvatskom se jeziku ostvaruje **tj'* i kao /č/ (kajkavski /svěča/) i kao /ć/ (čakavski i štokavski /svěća/), a **dj'* kao /j/ (kajkavski i čakavski /meja/)i kao /ʒ́/ (štokavski /meʒ́a/). Prema Daničiću, likovi *sveča* i *meja* pripadali bi samo slovenskomu jeziku.

Iako vremenski i po političkim posljedicama — s obzirom na agresivnost velikosrpskoga jezičnoga ekspanzionizma — zakasnjelo vezivanje štokavštine uz hrvatski jezik u međunarodnoj slavistici, afirmacija dvočlanoga imena donijela je i određeni pomak u prilog znanstvenoj istini, jer je hrvatsku sastavnicu unijelo u klasifikacije namjesto dotadašnje gotovo isključivo srpske. U slavistici se naime 1870-ih postupno mijenja dotada neosporiva Šafařík–Kopitar–Karadžićeva interpretacija o štokavštini kao isključivo srpskomu narječju. Tomu su, nesumnjivo, pridonijeli i ilirci svojim jezikoslovnim radom, napose afirmacijom starije hrvatske štokavske književnosti, koja je europskim slavistima bila gotovo nepoznata. Postojanje starije hrvatske književnosti impliciralo je naime i postojanje hrvatskoga književnoga jezika, kojega su bili svjesni

već ilirski jezikoslovci, kad iz njega izvode dio oblika koji su se razlikovali od Karadžićeve stilizacije književnoga jezika. Sklona građenju velikosrpskih mitova na izokretanju teza, srpska je slavistička misao prikazivala poslije Hrvate kradljivcima srpskoga jezika, kojima su Srbi velikodušno dopustili da "njihov" jezik nazovu hrvatskim imenom.

Daničić je dakle 1874. priznao Hrvate štokavce, a Miklošič još uvijek piše pod Karadžićevim utjecajem i s mišlju da osigura Slovencima pravo nad hrvatskom kajkavštinom. Ipak se i u njegovim radovima nazrijeva pomak: komadićem štokavske ikavštine obdario je "velikodušno" Hrvate, a Srbe učinio apsolutnim vlasnicima štokavskih inačica — ekavske i ijekavske te dijela ikavske (Miklošič, 1879: 391–392). To je na hrvatskoj strani tumačeno izrazitim Miklošičevim protuhrvatskim stajalištem, ali Maretić vjeruje da ga u njegovoj jezičnoj razdvojbi Hrvata i Srba nije ništa "drugo vodilo do najčišća težnja za istinom; ako je pored sve te težnje pogriješio, pogriješili su i drugi, koji su s najplemenitijim namjerama tražili istinu" (1892c: 152). U *Vijencu* je komentirano kako veliki hrvatski jezikoslovac pruža alibi slovenskomu, koji je pod znanstvenim plaštom promicao "nakazni plod nakazne učenosti" (1893., 12: 191).

Marcel Kušar držao je da je naziv srpski, koji se u posljednje vrijeme nameće za hercegovačko narječje stoga jer tobože ondje gdje se tim narječjem govori pretežito žive Srbi, netočan, jer su se njime služili i danas se služe i Hrvati. Isto je tako pogrješno, ističe Kušar, i mnijenje onih jezikoslovaca koji štokavštinu drže srpskim, a čakavštinu hrvatskim jezikom pa stoga književni (tj. standardni, N. B.) jezik, koji je utemeljen na štokavštini, nazivaju samo srpskim imenom. Osim toga, ako se njime kao književnim jezikom služe današnji kajkavci i čakavci, onda se ono mora držati i hrvatskim narječjem. Zauzimao se za jezično jedinstvo cjelokupnoga hrvatsko-srpskoga prostora na načelima kako su ih bili zamislili polovicom stoljeća jezikoslovci okupljeni oko tzv. Bečkoga dogovora. To je značilo da je istočni narod trebao ostaviti ekavštinu i usvojiti (i)jekavštinu, a zapadni napustiti nekoliko zastarjelih sklonidbenih oblika.[53] Pravopis je imao biti izgovorni, a slovopis samo jedan — latinični, jer je "najzgodniji". Jedina točka u kojoj bi se jezik razdvajao bilo bi njegovo ime.

Kako je naš narod, piše Kušar, sačuvao dva narodna imena, Hrvati i Srbi, književni mu jezik nosi dvostruki naziv jezika "hrvackoga" i jezika "srpskoga". Bilo je više pokušaja da se ta dva imena sliju u jedno, ali ni jedan nije uspio. Kušar drži da je od staroga naziva "jezik ilirski" bolji naziv "jezik slovinski", koji je već Mikalja upotrebljavao u 17. st., ali on razumijeva etnografski, a ne

53 O sklonidbenim se oblicima u Bečkom književnom dogovoru ne govori.

jezični pojam. Kušar se dakle zauzima za ime " 'srpski ili hrvacki' ili 'hrvacki ili srpski' i ako je radi svoje duljine nješto nezgodan" (1884: 226). On to čini unatoč spoznaji da "maldane svi oni, koji se po narodnosti i vjeri srbima krste, zovu svoj jezik jezikom srpskim; dočim je u našeg zapadnog naroda, ili bolje u svih onih koji se hrvatima nazivaju, u običaju samo izraz hrvacki" (Isto). Kušar vjeruje da će dvostrukosti u imenu jezika s vremenom nestati i da će se jedno održati nadjačavši drugo. Koje će to biti, za sada se, piše on, ne može reći, ali je "u dosadašnjoj borbi sreća pratila ime srpsko, koje je nad hrvackim svegjer mah preotimalo. (...) Kad bi stvari trajale tako i u buduće, moralo bi za cijelo nastati vrijeme, kad bi se imenu hrvackomu svaki trag zametnuo" (Kušar 1884: 226–227, 230).

Karadžićevi sljedbenici u Srbiji, poput Stojana Novakovića, rabili su isključivo srpsko ime u naslovima jezikoslovnih djela, u pregledu povijesti književnosti, u bibliografiji. Njihova je interpretacija hrvatsko-srpskoga jezičnoga odnosa na potpuno istim pozicijama kao i Karadžićeva iz polovice stoljeća, s tim što su joj oni nakon Karadžićeve smrti dodali novu sastavnicu, koju se Karadžić za života nije usudio, iako je poravnao utrenik upravo takvomu razvitku: nazivali su Hrvate kradljivcima srpskoga jezika. U Novakovića se može pročitati: "Osim ovih slova piše se srpski jezik i latinicom među Srbima Zapadne (katoličke) crkve i Hrvatima, najbližom nam slavenskom braćom, koji su radi književnog jedinstva sa Srbima primili mesto svoga oblasnog dialekta naš srpski jezik, pa ga sad hrvatskim zovu" (1879: 23).

Maretić i Jagić namjesto da reagiraju na takve srpske ispade, prekoravali su hrvatske književnike i publiciste ako bi kojim slučajem izostavili pridjevak srpski u svojim djelima. Maretić je prozivao Hrvate usred Zagreba, a "hofrath" Jagić dijelio je lekcije u svom *Archivu*. Iako Broz u *Crticama* naziva jezik hrvatskim ili srpskim ("kako historija znade samo za dva narodna imena, za ime hrvatsko i srpsko, treba i jezik naroda hrvatskoga i srpskoga da se zove hrvatski ili srpski jezik"; 1886–88: 160), Maretić ga napada što u naslovu *Crtica iz hrvatske književnosti* nije istaknuo i srpsko ime: "Crtice iz hrvatske i srpske književnosti". Broz se pokušao diplomatski obraniti: "Prihvativši sasvim mišljenje Daničićevo, ja sam time već pokazao, koliko cijenim ime srpsko, a da pored toga još svaki put kad spomenem hrvatski dodam: *ili srpski*, to niti je ko činio, niti može tražiti da se u napredak čini, a napose ne može se to činiti u ovakovoj knjizi kao ova što je. Ja nijesam nigda zatajao niti ću kad zatajati, što je srpsko, a kamo da ono što je srpsko proturavam medju Hrvate pod hrvatskim imenom! (...) Meni smeta ono *ili*, koje kao da me svaki čas sjeća, da su Hrvati i Srbi dvoje, a ne jedno. Što se mene tiče, ja ne ću ni od kojega

spisatelja srpskog zahtijevati da piše: srpski ili *hrvatski,* ako priznaje, da je uopće srpsko, što je hrvatsko, a upravo zato ne pišem do u najprečoj potrebi: hrvatski ili *srpski*" (Broz 1886–88, 2: IV).

Kad je 1897. Matica hrvatska izdala *Hrvatske narodne pjesme* u uredništvu Stjepana Bosanca, oglasio se Jagić u *Archivu* zamjerkom da je naslov tendenciozan, jer da je trebalo uz hrvatsko istaknuti i srpsko ime. Jagiću je vrlo odrješito odgovorio sam Bosanac u *Viencu,* obrazlažući da naslov hrvatske narodne pjesme ne involvira nikakve tendencije i da bi, ako je već riječ o kakvim tendencijama, profesor Jagić trebao najprije prekoriti sve srpske izdavače, počevši od Vuka, koji rabe isključivo srpsko ime. "Takoga prijekora srpskim izdavačima", piše Bosanac, "ne čusmo nigdje i nikad od gospodina profesora Jagića, a to bi ipak bilo 'konsekventno i lojalno, jer danas valjda nema niti razumnoga Srbina, koji bi se usudio tvrditi, da Hrvati nemaju epske narodne poezije" (Bosanac 1897: 704). Bosanac je rezolutan i u pogledu imena jezika: "Tko priznaje, da je hrvatski i srpski jedno isto (hrvatski ili srpski), taj ne smije nikomu zamjerati, što piše samo hrvatski ili samo srpski. Samo ta dva izraza su opravdana, a izraza hrvatsko-srpski i srpsko-hrvatski mogu upotrebljavati samo neki naučnjaci iz oportuniteta, ali širi slojevi narodni nikad ne mogu priznati te izraze, kao što ih ne priznavaju niti su ih ikad priznavali, jer Hrvatosrba i Srbohrvata nema" (Isto: 705).

Polemika o šestom izdanju Maretićeve *Hrvatske čitanke,* koju su vodili Nikola Andrić i Jovan Živanović (Andrić 1899a, 1899b), zametnula se zbog njezina hrvatskoga imena i hrvatsko-srpskoga prijepora o jezičnom "vlasništvu". U njoj je izdavač popratio tumačem nekoliko riječi, pa je Živanović zaključio da su one zacijelo hrvatskim đacima nepoznate, a srpskima obične. Ako je tako, onda se čitanka mora nazvati srpskom. Živanović se čudi što Maretić nije upotrijebio Hrvatima "omiljelu konkluziju" *ili,* nego se pokazuje otvorenim otimačem srpske svojine. Govoreći o naglascima, Živanović piše da su u čitanci morali biti zabilježeni jer hrvatskim đacima "*srpski* jezik nije maternji, te ne mogu tako lako ni izučiti srpskoga akcenta, koji je *strancima* vrlo težak" (Andrić 1899a: 730). Andrić je u komentaru (1899b) na Živanovićeve invektive podsjetio na nesavjesne srpske znanstvenike koji neprestance hrane i podjaruju lakomislene političke agitatore i najšire općinstvo pitanjima koja ni sami nisu *objektivno* proučili, dapače srpska se filologija petrificirala u jednoličnosti i u vječito istim pitanjima na koja sama sebi odgovara. Hrvati na to više i ne reagiraju. Polemika između njega i Živanovića, imala je zapravo donijeti tri rezultata: 1. razložiti da Srbi nemaju prava nazivati štokavsko narječje isključivo srpskim imenom; 2. dokazati da su narodne pjesme najvećim dijelom

isto toliko hrvatske koliko i srpske; 3. da Srbi imaju na staru dalmatinsku i dubrovačku hrvatsku književnost prava samo toliko koliko se pokazuju u knjizi i kulturi solidarni i istovjetni s Hrvatima. (Andrić 1900: 29)

Iz srpskih publicističkih krugova uporno se Hrvatima upućivalo provokativno pitanje: kad su već uzeli Srbima jezik, što mu ne bi i srpsko ime uzeli. Tolerantnoga je Kukuljevića, koji je za slogu usred Hrvatskoga sabora 1861. bio predlagao i jugoslavensko ime, to toliko razgnjevilo da je 1864. napisao: "Taj tobože njihov jezik, jest valjda ili štokavski jezik ili srbičeski. Ako je srbičeski; nije istina, jer Hrvatu nikada nije došlo ni na kraj pameti, da timi dronjci resi svoje knjige" (Kukuljević Sakcinski 1864: 63).

Polemika se dnevice zaoštravala podsjećajući na davnu hrvatsko-srpsku napetost u imenovanju jezika i velikosrpska presezanja, koja je još polovicom 18. stoljeća zabilježio Antun Kanižlić (1760) u Pridgovoru: "Nikoji jezik naš zovu jezik racki. Prišićenam porugu, vlašku ovu peraču, kojom valjalobi takva usta otarti, dase po koji način oprati mogadiahu sa svim Dunavom, po komuse dovezoše iđući s-tarbuhom za našim kruhom. (...) Nedonesoše oni u svojih opartačah slavonski slavni jezik, negoga ovde najdoše, budući dasu i pod vladanjem čalme, ne samo karstjani u Slavonii slavonski govorili, nego i ista turska čeljad, od koje ostade oni nesrićni običaj psovati i pogarđavati nepošteno otca, majku, viru, grob, dasku. Jezik naš da tako rečem turskeći".

Kao da je naslućivao da će u nečasnoj trgovini hrvatskim i srpskim imenom i jezikom najposlije izgubiti bitku, Maretić je pred naravnim jezicima, koji su nosioci kulture, povijesti i identiteta pojedinih naroda i koji se ne daju prekrajati kako se komu sluči, pobjegao u volapük, predviđajući da je budućnost standardnih jezika u umjetnim jezicima, a beletristički izraz ostavio je nacionalnima (Maretić 1892a). Za razliku od njega, Kušar je već 1885. spoznao da je iluzorno razmišljati o bilo kakvom zajedničkom jeziku bilo koje slavenske grane: "Kad bismo se odvažili na taj korak, da pregorimo svoj narodni jezik u knjizi pa poprimimo makar koji mu drago srodni, to bi značilo, da smo htjeli žrtvovati narodni razvitak, njegovu uljudnost, ugušiti narodni genije, osujetiti mu onu zadaću, koja mu je odregjena da svojom vlastitom moću vrši u čovječanstvu" (Kušar 1885: 232).

I dok se štokavština počela postupno "dijeliti" među Srbe i Hrvate, položaj kajkavskoga narječja još je uvijek bio neraščišćen. Maretić je (1892c) upozorio na Miklošičevu nedosljednost i jednostranost pri razdvojbi južnoslavenskih jezika i utvrđivanju granica među njima. Tako je govor južne i stare Srbije ubrojio u srpski jezik, jer su njime govorili Srbi, premda je on lingvistički bio bliži bugarskomu jeziku. Dosljedno tomu, piše Maretić, trebao je i govor

kajkavskih Hrvata ubrojiti u hrvatski jezik, jer narod, koji govori kajkavski, ne samo da se zove hrvatski, nego to doista i jest po povijesnom svjedočanstvu. Što je govor hrvatskih kajkavaca srodniji slovenskomu jeziku nego ostalim hrvatskim narječjima, tomu je isti razlog kao i govoru južnih Srba, koji je sličniji bugarskomu nego srpskomu. Kajkavsko narječje nije potpuno identično ni s jednim slovenskim dijalektom, već ima i svojih obilježja, od kojih su mu neka zajednička sa štokavskim.

I Daničić je dugo dvojio kamo pripada kajkavsko narječje. Maretić je o tom ostavio zanimljivo svjedočenje: "Daničić se ńim (tj. kajkavskim narječjem, N. B.) nikad nije bavio, ono je ńemu kao rođenom Bačvaninu uvijek bilo nekako tuđe i neobično (i ako je 12 godina živio u Zagrebu), zato nije mogao shvatiti ńegove važnosti za cjelokupni naš jezik te ga je lako mogao iz rječnika iskļučiti. A da rječnik hrvatskoga jezika (pa makar se i reklo: ili srpskoga) ne bude baš sasvijem bez kajkavskih riječi, odlučio je Daničić unijeti u ń riječi iz Bjelostjenčeva i Jambrešićeva rječnika, ali to je kud i kamo premalo. (...) Negdje u septembru 1879. nađem se u nekom poslu jednoć kod Daničića pa ga sa svom čednosti zapitam, zašto kajkavsko narječje nije uzeo u rječnik; on me pogleda, obori oči preda se i — ništa mi ne odgovori! Vidjevši, da mu je moje pitańe neprijatno, ne ponovih ga nikad više" (Maretić 1916: 67—68).

I dok su Daničiću hrvatska kajkavština i čakavština toliko mrsile račune pri izradbi Akademijina rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika da nije pravo znao što bi s njima, Slovenci su, predvođeni Miklošičem, hrvatsku kajkavštinu već uzimali pod svoje. O tom je još 1864 u *Dragoljubu* izvješćivao Kukuljević Sakcinski (1864: 63): "stalo se naše blago po našem Zagorju pobirati za slovenski račun, — pripovjedakah, pučkih poslovicah i pjesama zagorskih ima po svih slovenskih časopisih. S tom namjerom došlo je po svoj prilici i ono 12 pučkih pripovijestih u Slavische Bibliothek g. Dra Miklošića, od M. V. što jih je taj gospodin oko Varaždina dao sabrati".

Tek je Ivšić 1936. raspravom o jeziku Hrvata kajkavaca lingvistički razriješio pitanje pripadnosti hrvatske kajkavštine. Starohrvatski akut povezivao je naime sva tri hrvatska narječja u jedinstvenu cjelinu. Time je dan čvrsti znanstveni okvir cjelovitosti hrvatskoga jezika u jedinstvenosti triju narječja, što je reprezentirano u njegovoj cjelokupnoj standardnojezičnoj povijesti. Time su i jezičnointegracijska nastojanja iliraca i pripadnika zagrebačke škole afirmirana kao naravan razvojni tijek.

Za razliku od vukovaca, Adolfo Veber Tkalčević poima hrvatski jezik kao ukupnost njegovih pojavnosti koje su Hrvati tijekom povijesti razvili za svoju međusobnu komunikaciju, odnosno hrvatskim jezikom naziva svaki

idiom kojim su međusobno komunicirali i kojim komuniciraju Hrvati. Hrvatski jezik shvaća kao samobitan i složen sustav u jedinstvu triju narječja i u tom poimanju, bez obzira na onodobnu ideologiju i ograničena jezikoslovna stajališta, jasno razlučuje između hrvatskoga i srpskoga jezika. On hrvatski naziva njegovim imenom i tako naslovljuje svoje gramatike i jezikoslovne rasprave (*Slovnica hèrvatska, O vremenih u hrvatskom jeziku, O slogu hrvatskom, Pabirci po slovnici hrvatskoj*). Identificira štokavštinu kao sastavnicu hrvatskoga jezika, a ne kao poveznicu sa srpskim (Turk 1998: 10).

Takva je interpretacija definitivno odvajala hrvatski od srpskoga i zato su vukovci udarali po zagrebačkoj školi i njezinu predvodniku. Povezani s političkim krugovima koji su u njihove ruke stavili i moć političkoga odlučivanja o jeziku, stvorili su podlogu za kasniji jugoslavenski jezični unitarizam, koji je imenom i sadržajem doveo hrvatski na rub opstanka. Stotinu godina nakon potpisivanja Bečkoga književnoga dogovora morao se Ljudevit Jonke boriti za posljednje ostatke hrvatskoga imena natezanjem oko spojnice: "Ako se želi naglasiti, da je *srpskohrvatski jezik* jezik dvaju naroda, tada je logično pisati s crticom (*srpsko-hrvatski*), a ako se želi naglasiti, da je to jedan jezik, tada je logično pisati bez crtice" (Jonke 1952–53: 64). "Spojnički jezik" tragična je posljedica vukovske epizode u hrvatskom jezikoslovlju.

3.3. Novoštokavski jezični i pravopisni sustav

Naslovnim se modelom u literaturi interpretira fonološko-gramatički ustroj novoštokavštine koji je navodno završna faza hrvatske jezične standardizacije. Završnost razumijeva tri ključne normativne odlike: dorađenost, nedvosmislenost i stabilnost. Grafijski nedefiniranim fonemnim inventarom s glasovnim promjenama i naglasnim sustavom stranim hrvatskoj štokavštini, sinkretiziranim DLI množinskim padežima imenskih riječi, izjednačenim DL jedninskim padežima pridjevno-zamjenične sklonidbe, reduciranim sustavom glagolskih oblika te izgovornim pravopisom s povećanim brojem istopisnica taj jezični model ne zadovoljava postavljene normativne kriterije.

3.3.1. Standardnojezični fonološki sustav i njegov reformirani slovopis

Vukovci su od starijih hrvatskih slovničara naslijedili opise fonološkoga novoštokavskoga sustava neujednačene u prikazu broja fonema (u njih *glasova*) — od 27 do 30 članova. Budući da se fonološki sastav prikazivao grafemima, razlike su bile povezane ili s nejedinstvenom interpretacijom položaja pojedinih članova u sustavu, u prvom redu dvoglasnika /i̯e/ i fonema /ǯ/, ili

pak s različitim bilježenjima istoga fonema — slogotvorno /r̥/ kao *èr* i *r* (*pèrst, prst*), fonem /ʒ́/ kao *gj* i *dj* (*evangjelje, djak*). Jedni su dvoglasnik prikazivali u sustavu (Mažuranić, Šulek), drugi ga interpretirali kao fonemni slijed (Babukić, Veber Tkalčević). Jedni fonem /ǯ/ drže ravnopravnim članom — zvučnim parnjakom bezvučnomu /č/, ali ga ne bilježe zbog morfonološkoga pravopisa (*srčba, naručba*), drugi misle da njegov položaj nije isti kao drugih fonema jer se javlja samo u tuđicama, napose usvojenicama (*džungla, džamija, džep*), pa ga nisu uvršćivali u popis fonemnoga sastava iako je u sustavu postojao.

Načelno je uvjerenje vukovskih jezikoslovaca da je Karadžićeva reforma srpske ćirilice bila uspješnija od gajevske i pogajevske reformirane latinice, toliko uspješna da je tvrđeno kako "na čitavom svijetu nema pisma, koje bi (...) bilo bolje od azbuke" (Maretić 1899: 16—17) koju je Karadžić reformirao. Karadžić se naime oslobodio dvoslova i u slovopisnom sustavu postigao gotovo savršen odnos između broja fonema i grafema: svakomu fonemu odgovarao je jedan grafem (izuzme li se neobilježivanje dugih samoglasnika i riječî sa slogotvornim /r̥/). Latinični pogajevski dvoslovi to su onemogućivali (Gajevi jesu!), pa se grafemom *dž* bilježio i fonem /ǯ/ (*svjedodžba*) i fonemni slijed /d+ž/ (*nadživjeti, podžupan*), grafemom *lj* fonem /l̡/ (*ljubav*) i fonemni slijed /l+j/ (*biljar* = igra), grafemom *nj* fonem /ń/ (*nježnost*) i fonemni slijed *n+j* (*izvanjezični*). Grafemima pak *dj* i *gj* bilježio se fonem /ʒ́/.

Poseban su problem u interpretaciji fonološkoga ustroja novoštokavštine bili novojotirani oblici s jotom jatovskoga podrijetla. Tako Babukić piše da se u nekim krajevima *ě* koje slijedi iza *d, t, l* i *n*, a nosi "težak iliti kratak naglasak", slijeva s njima u jedan glas: [ʒ́èd, ʒ́èteta, ćèrati, ńèmački, l̡èpota] (1854: 7). Navedenu pojavu bilježi postojećim slovima hrvatske abecede. Ona mu tada nisu omogućivala da u pismu razlikuje fonem /ʒ́/ od fonemnoga slijeda /dj/, /ć/ od /tj/, /j/ od /lj/, /z/ od /nj/. Hrvatskomu je slovopisu u tom vidio najveći nedostatak i Vinko Pacel (1860: XI). On je predložio da se nejotiranost bilježi izostavnikom (*d'jever, ot'jerati*), za razliku od jotiranosti (*rodjen* < rod-iti, *možgjani* < mozag, *Magjar, Gjorgje, Jegjupka, gjerdan*).

O tom je raspravljao i školski pravopisni pododbor 1877. predloživši grafiju *dj tj, lj, nj* ondje gdje jotacija nije provedena (*djever, djevojka, tjerati, tjeme, ljepota*), a gdje je provedena — glagolski pridjev trpni — jota se imala pisati bez točke, dakle *dj, tj, lj, nj* (*nadjen, moljen*). Neposredno nakon donošenja odluke javile su se sumnje u njezinu opravdanost ne samo stoga što se u mnogim govorima izgubila razlika u izgovoru (slivenost/neslivenost), nego se upozorava na poteškoće pri pisanju i tiskanju novoga slova te se predlaže da

se takvo pisanje zadrži isključivo u znanosti, a da se u svakodnevnoj porabi piše kao i do tada (Mrazović 1877, 14: 218).

Daničić je radeći na Akademijinu rječniku napravio slova koja su omogućivala razlikovnost jotiranih od nejotiranih likova. U *Ogledu Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* izložio je razloge za oblikovanje četiriju novih slova i njihov izgled. Nova su slova omogućivala razlikovanje fonemnih sljedova /dj/, /dž/, /lj/, /nj/ od fonema /ʒ́/, /ǯ/, /ļ/, /ń/. Daničić uvodi grafem *đ* (po uzoru na nordijske grafije) namjesto *dj* kad ima fonemnu vrijednost ćiriličnoga grafema ђ, grafem /ļ/ namjesto *lj* za bilježenje fonema koji se u ćirilici bilježi grafemom љ, grafem *ń* (prema poljskom) namjesto *nj* za bilježenje fonema kojemu u ćirilici odgovara grafem њ i grafem *ǵ* (po uzoru na istočne jezike) za bilježenje fonema kojemu u ćirilici odgovara grafem џ. Međutim, samo je *đ* prihvaćeno u široj porabi zahvaljujući Brozovu pravopisu, koji je od svih Daničićevih slova propisao jedino *đ*, pa je ono, vladinom odlukom o obvezatnosti Brozova pravopisa, postalo sastavnim dijelom slovopisnoga sustava u školskim udžbenicima. Iveković ga nije prihvaćao, dapače predlaže kraljevskoj zemaljskoj vladi da ukine "ono ni za kakve zasluge križem odlikovano đ" (1901: V). Svoj je prijedlog temeljio na činjenici da njegovim uvođenjem nije razriješena dvojnost u javnoj porabi, jer je fonem /ʒ́/ bilježen dvama grafemima unatoč propisanu jednoznačnomu bilježenju u Brozovu pravopisu, pa su se osobna imena mogla pisati i s dvoslovom *gj*: *Gjuro, Gjurgjica.*

Predviđanja da će Daničićeva slova s vremenom istisnuti Gajeva te im "preoteti mah i u zabavnoj knizi" (Kušar 1889: XV), nisu se ostvarila unatoč točnoj Kušarovoj ocjeni da su u usporedbi s Gajevim bila funkcionalnija te činjenici da je Daničićevim slovopisom tiskao 1889. godine svoju *knjigu Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)*. Daničićevi su se ostali grafemi jedno vrijeme rabili u Akademijinim izdanjima, a danas isključivo u strukovnim jezikoslovnim raspravama, te je nemoguće u pismu razlikovati foneme /ļ/ i /ń/ od fonemnih sljedova /l+j/, /n+j/, odnosno fonem /ʒ́/ od fonemnoga slijeda /d+ž/, što se drži nedostatcima hrvatskoga slovopisa bez obzira na distribucijske ograničenosti i malen broj leksema u kojima su potvrđeni fonemni sljedovi /l+j/, /n+j/, (na slijed /d+ž/ to se ne odnosi). Maretić čak tvrdi da sljedova /l+j/ i /n+j/ u standardnoj novoštokavštini nema (1899a: 15), a Brozović (1991: 436) govori o jednosmjernoj opoziciji /ń, ļ/ — /nj/, /lj/.

Stojan Novaković (1888: 15) Daničićev rad na dotjerivanju slovopisa ocjenjuje kao uvođenje novoga i cjelovita pravopisa (sic!) "za pisanje srpskoga jezika latinicom". Budmani (1885: 179) uočuje da se Daničić zapravo vratio Gajevoj prvotnoj ideji "u upotrebļavańu osobitoga jednoga slova za svaki

glas". Da apsurd bude veći, najžešći i najuporniji kritičar Gajeva slovopisa uz Kopitara bio je Karadžić, a njegovi su nominalni sljedbenici na Gajevim slovopisnim pozicijama! U suvremenoj se literaturi čak tvrdi da bi najveći među njima, Tomislav Maretić, bio zadovoljniji da su se kao morfonemne jedinice *ć* i *đ* pojavljivali u pismu u obliku dvoslova *tj* i *dj,* kao što su Babukić i Veber Tkalčević i pisali tzv. zbirne imenice *bratja* i *grozdje*, dapače, suvremena bi jezična znanost "nastavila tradiciju Babukića, Vebera i Maretića (u smislu uočavanja odnosa među jedinicama, posebno morfo(no)loške strukture jezika), vjerojatno bi se danas sve ono što se naziva 'glasovnim promjenama' pripisalo morfo(no)logiji, a ne fonologiji. I mnogi bi problemi (posebno u vezi s pravopisom — kao odrazom promjena odnosa u strukturi jezika) bili logičnije i jednostavnije riješeni" (Silić 1986b: 400).

Ipak pri obradbi Akademijina rječnika bilo je velikih poteškoća jer obrađivači često iz ponuđene grafije nisu mogli proniknuti u fonološki sustav pripadajućega pisca. O tim poteškoćama i o samim okolnostima u kojima su pripremljena nova slova pisao je Maretić: "Daničić nije prije g. 1878. nijednom posleniku oko rječnika rekao, koja nova slova on misli u rječnik uvesti; i ja se dobro sjećam, kako su nova slova iznenadila svakoga, kad je pomenute godine na svijet izišao 'Ogled' rječnika štampan novim slovima. (...) Ne stoji stvar tako jednostavno sa štokavskim kńigama XVII. i XVIII. vijeka, jer se u ńima mješovito piše jedno i drugo, t. j. *veselje, znanje* i *veseļe, znańe*" (Maretić 1916: 52—53).

O odnosu jezika i pisma uglavnom je u modernoj lingvistici prihvaćeno mišljenje da, iako su međusobno usko povezani, među njima se ne može povući znak jednakosti. Tomu se kao dokaz navodi da se istim pismom pišu različni jezici, ili različnim pismima isti jezik. Tako se hrvatski pisalo glagoljicom, ćirilicom, latinicom i arebicom. U tom smislu mogli bismo se i složiti s Brozovićem (1993: 18) kako "(orto)grafija ne zadire u supstanciju i strukturu jezika koji predstavlja". Ali je pitanje kako slovopis tu strukturu predočuje. Osobito je to važno u jezika u kojih se slovopis i pravopis temelje na fonološkom načelu, a hrvatski je i slovopis i pravopis pretežno fonološki.

O starijim oblicima pojedinih jezika prosuđuje se na temelju sačuvanih pisanih oblika, jer tonski zapisi, koji bi mogli pripomoći u takvim opisima, datiraju tek od 20. stoljeća. Vončina (1988: 15), primjerice, govori o "nekim nesavladivim poteškoćama" pri transkripciji slogotvornoga /r̥/ zbog toga što su ga "*svi* (istaknula N. B.) naši stari pisci obuhvaćenog razdoblja (izuzev glagoljaše) pisali s popratnim vokalom". Jesu li ga izgovarali? Čakavci i kajkavci sigurno jesu, jer ga i danas izgovaraju i jer se ono čuva u toponimima, koji su

najdragocjeniji izvor za dijakronijska proučavanja. Je li to dakle samo slovopisno pitanje ili je tu riječ i o jezičnoj supstanciji? Nije svejedno, upravo sa stajališta jezične supstancije, hoće li se npr. Vrančićevi *csarv, csvarly garlo, smart* transkribirati kao *črv, čvrlj, grlo, smrt* ili kao *čarv, čvarlj, garlo* i *smart.*[54] Prema načelima Vončinine transkripcije svakako je u Vrančića trebalo zabilježiti samoglasno *a* uz slogotvorno /r̥/. Naime, u Vončine bilježenje samoglasnika *a* uz slogotvorno /r̥/ znači čakavskoga pisca, a samoglasnika *e* kajkavskoga pisaca, a njihovo izostavljanje pak, štokavskoga. Veliko je pitanje smije li se i u štokavskih pisaca izostavljati samoglasnik uz slogotvorno /r̥/ kad je napisan. Je li on zaista samo pravopisni znak ili fonem/glas, tj. jezična/govorna supstancija? Pri transkripciji starijih štokavskih pisaca ne bi se također smio izostavljati jer se ne može sa sigurnošću znati je li on tek pravopisni znak ili fonem/glas. Dapače, za dijakronijska istraživanja može biti veoma važno utvrditi kad u štokavskih pisaca nestaje bilježenje samoglasnika uz slogotvorno /r̥/.

Još su veći problem pri transkripciji riječi u kojima se *j* nađe uz *l, n, t* i *d.* Je li u svim slučajevima provedena jotacija? Ponaša li se jednako nejatovsko i jatovsko *j?* Rešetar je imao velikih muka pri razrješavanju grafije za palatale /l̩/ i /ń/ u Ranjininu zborniku. Prema pravilu o čuvanju dentala *l, n* u okružju

/l/, /n/ +/ъj/ i /l/, /n/ + kratko /ĕ/ → /l/ /j/, /n/ /j/

našao je i primjera kad se skupine *lje, nje* (< *lě, ně*) ne ponašaju tako nego bivaju *l̩e — ńe*: *bol̩ezan, l̩jepos, ńeka, žńelo.* Rešetar drži da se tomu ne možemo čuditi jer "dok je n.pr. između *cvětje* i *cvěće*, između *vidjeti* i *viđeti* vrlo čujna razlika, među *lje — nje* s jedne strane a *l̩e — ńe* s druge, razlika je vrlo neznatna; pa kad vidimo da u naše doba mnogi koji su godinama učili naš jezik, i uz učitelje i uz gramatike, ne umiju dobro razlikovati kratko *je* od dugoga *ije*, n. pr. *zamjena* i *zamijeniti*, ne smijemo se nikako čuditi što je mladi neškolovani Rańina pogriješio te napisao *je — ńe* mjesto *lje — nje*, i obratno (jer i toga ima) *lje — nje* mjesto (primarnoga) *je –ńe.*"[55] Je li mladi Ranjina pogriješio, ili je riječ o već provedenoj jotaciji i u sljedovima *l+j* i *n+j* u kojima je *j* jatovskoga podrijetla, to bi trebala pokazati usporedna istraživanja na većem jezičnom korpusu dubrovačkih pisaca toga razdoblja. Iz Ranjinina zapisa moglo bi se zaključiti da je jotacija već provedena.

I Vončina se suočio s tim problemom, ali ga je riješio drukčije: "U gotovo cijelome obrađenom razdoblju postoji razlika između palatalnih suglasnika *l̩*,

54 V. pretisak Vrančićeva rječnika s transkripcijom V. Putanca iz 1971.

55 Rešetar 1936: 130.

ń i neslivenih suglasničkih skupova *l+j, n+j*; ta se glasovna razlika u južnohrvatskih pisaca obično svodi na grafijsku opreku gl, gn : ly, ny, a u sjevernohrvatskih (npr. u Slavonaca) na opreku lj, nj : ly, ny. Transkribirajući, za *ļ* i *ń* primijenili smo grafije *lj, nj*, a za *l+j, n+j* grafije *l'j, n'j*."[56]

Iz tih se nekoliko primjera s problemima transkripcije mogu uočiti neki ključni odsječci u razvitku hrvatskoga slovopisa. Na starije jezične slojeve i njihov način pisane zabilježbe liježu novi oblici. U hrvatskom to su novoštokavski s drugim fonološkim sustavom i fonološkim zakonitostima koje su utjecale na izmjenu ne samo jezične nego i slovopisne slike hrvatskoga jezika. Kad se to ima na umu, onda se može, s mnogo više lakoće i razumijevanja no što su ih imali hrvatski vukovci o starom hrvatskom književnom gradivu, govoriti i o suvremenom hrvatskom standardu i njegovim zakonitostima na pisanoj i govorenoj razini.

Vukovski zahvati u hrvatski slovopisni sustav bili su motivirani željom za postizanjem što većega suglasja između govorne i pisane forme jezika (fonema i grafema), a broj članova fonološkoga sustava određivao se nastojanjem da se fonemni standardni niz što više približi odlikama južne ijekavske novoštokavštine. I jedno i drugo upućivalo ih je na Karadžićev jezik i njegova rješenja kao — tvrdili su — do tada najbolje opisan i kodificiran model. Vukovci s uporištem u Karadžiću reinterpretiraju dugu dvoglasničku alternantu /i̯ē/ kao dvosložni fonemni slijed /ije/, a oblike nastale novoštokavskim fonološkim procesima koji su zahvatili jatovske alternante u južnim istočnohercegovačkim govorima kodificiraju u standardnom hrvatskom jeziku ravnopravno s likovima koji nisu bili zahvaćeni tim procesima (*posljedica* i *pošljedica*, *izljubiti* i *ižljubiti*). Na taj način aktualiziraju i dio likova koji u predvukovskom razdoblju nije ušao u hrvatsku standardnojezičnu normu iako je bio poznat hrvatskim jezikoslovcima iz Karadžićeva gradiva. Kako u tom nije bilo jedinstvenosti među njima samima, izbili su nesporazumi koji su podijelili vukovski blok, to više što je i Karadžićev jezik tijekom vremena doživio mijene, pa je u njem bilo potvrda za jedne i za druge oblike.

Vezivanje uz Karadžićeve novojotirane oblike zabilježene u *Srpskom rječniku* iz 1852., koji je popis gradiva na širokom štokavskom jezičnom području, zbunjivao je stoga što je Karadžić u njem s jedne strane bez komentara bilježio likove *pošlje, pošljedak, pošljednji, šljepački, šljepica, šljesti, šnjeti* (= snijeti), *šnjim*, neizravno implicirajući tako njihovu normativnu vrijednost, a s druge strane upućivao na pravilnije likove, među kojima je bilo i onih koji su bili na razvojnoj crti hrvatskoga standardnoga jezika (s *ižđenuti* na *izdjenuti*, s *ižljevanje* na

56 Vončina 1988: 16.

izlijevanje, s *ižljutiti se* na *izljutiti se* s *lećeti* na *letjeti,* s *videti, viditi* i *viđeti* na *vidjeti*), ali i onih koji to nisu bili, odnosno nisu prepoznati kao opća odlika hercegovačkih govora (uputnice s *grmeti, grmiti* i *grmjeti* na *grmljeti*; s *trpeti, trpiti* i *trpjeti* na *trpljeti*).

Karadžićeva je nedosljednost urodila nedosljednošću vukovskoga bloka. Tako Marcel Kušar piše o epentezi i novoj jotaciji kao fonetičkim zakonima nepoznatim "ostalim jekavskim razrječjima, pa kad se i u samoj Hercegovini u slovkam *pje, bje, vje, mje* (za st. slov. *pê, bê, vê, mê*), ako dolaze na početku riječi, glas *j* nikad ne slijeva sa predidućim labijalom, tj. ne pretvara se sa predidućim labijalom u *pl', bl', vl', ml'* (na pr. kaže se *pjesma, bjelilo, vjera, mjesto,* a nikad *pl'esma, bl'elilo, vl'era, ml'esto*); to će i u književnom jeziku slovke *sje, zje, cje, dje, tje, lje, nje, pje, bje, vje, mje* (za st. slov. *sê, zê, cê, dê, tê, lê, nê, pê, vê, mê*) ostati vazda neslivene" (Kušar 1884: 183). Kad pak raspravlja o jatovskim alternantama u kratkim slogovima, piše: "dakle i tamo gdje ispred *je* stoji suglas *l, n, t, d, p, b, v, m, s, z,* na pr. *ljeto, željeti, njegov, zelenjeti se, tjerati, letjeti, djevojka, vidjeti, pjesma, trpjeti, bjelina, svrbjeti, vjera, živjeti, mjesto, grmjeti, sjesti, visjeti, zjenica* (mjesto *lje, nje* moglo bi se pisati *l'e, n'e* ćir. ље, ње, zatim možebit i mjesto *tje, dje — će, gje,* a mjesto *pje, bje, vje, mje* u sredini riječi *pl'e, bl'e, vl'e, ml'e*: *l'eto* (љето), *žel'eti* (жељети), potom i *pošl'ednji* (пошљедњи), *ražl'evati* (ражљевати) za *posljednji, razljevati, n'egov* (његов), zelen'eti se (зелењети се), pa potom i *šn'egovit* (шњеговит), *ražn'ežen* (ражњежен) za *snjegovit, raznježen, ćerati, lećeti, gjevojka, vigjeti, trp'leti, svrbl'eti, živ'leti, grm'leti* (трпљети свpбљети живњети грмљети)" (Isto: 210—211).

Daničić, Budmani, Kušar, Maretić, pa i Divković, imali su jotirane oblike. U *Viencu* se 1866. Jagićevo *posljednji* ispravlja u *pošljednji* (str. 66, 255, 270), Budmani piše *iž ńega* (1885: 172), Maretić u *Gramatici i stilistici* (1899a) *pošljednji* i *šnjim,* kao i njegov budući žestoki kritičar Jozo Dujmušić na početku svoga jezikoslovnoga rada (1908) te Iveković koji piše *pošljednji, pošlje, šljeparija* (*Polemike*, 3: 551—552).

Kušar je u svojoj pravopisnoj knjižici odustao od prvotnih pogleda i dao potporu za takav način pisanja: "Ńeki fonetičari ostavļaju i u slogu *sļe, sńe, zļe* i *zńe* ako je postańem od *slь, snь, zlь* i *znь s* i *z* nepromijeńena (n. p. *sljepački, bjesnjeti, pozljeđivati*) sudeći da je i u ovakim slučajevima *š* i *ž* skrajnja fonetika. Na taj sud navraća ih po svoj prilici s jedne strane ikavština i ekavština, koje *s* i *z* u takim slučajevima ne promeću u *š* dotično *ž*, ali to biva s toga što ne slijedi *ļ* i *ń* već *l* i *n* (n. p. *slipački* dotič. *slepački, bisniti* dotič. *besneti* itd.), a s druge strane i kńiževni jezik, u kojem se *ļ* i *ń* uopće ispred *e* (ѣ) govore obično kao *lj* i *nj* (po svoj prilici što se tako pišu), a onda nije fizijološki potrebita ni

promjena glasova *s* i *z* ispred *lj* i *nj* na *š* dotično *ž* (tako izgovara se u knjiž. jeziku n. p. *ljepota*, *njemački* itd. a ne *ļepota*, *ńemački*, a po tom i *sljepački*, *bjesnjeti*, *pozljeđivati* itd.). Ali u hercegovačkom narječju ne izgovara se grupa *lь* i *nь* nikad kao *lje* i *nje* već samo kao *ļe* i *ńe* (dakle: *ļepota, ńemački* itd.) i kad je *s* ili *z* sprijeda (po tom samo *šļepački, bješńeti, požļeđivati*), pa tako treba da se izgovara i piše i u knjiž. jeziku" (Kušar 1889: 7).

Već je Veber Tkalčević (1878b: 164) upozorio Daničića da piše Akademijin rječnik jezikom "koji nije akademički, i koliko vidimo njegov razvoj na zapadu našega naroda, koji neće nikad biti jezik akademije stolujuće u Zagrebu. (...) Trebalo bi dakle uputiti pisca, da onako piše, kako mi ovdje pišemo". Broz je u *Hrvatskom pravopisu* presjekao i izrijekom proglasio nestandardnima novojotirane likove tipa *pošljednji, ožljeđivati, š njime* (1892: 24), ali Maretić čak i u *Gramatici* iz 1931. dopušta dvostruke oblike.

U novijoj su se literaturi dvostruki oblici u vukovaca interpretirali kao miješanje pristupnih razina, fonološke i morfonološke (Silić 1986a, 1996). Jedinice *lj* i *nj* u primjerima *ljubav* i *konj* po Siliću su fonološki samostalne (neraščlanjive), pa se prikazuju *ĺ, ń*, a u primjerima *sljepoća i snjegovi* fonološki nesamostalne (raščlanjive), pa se prikazuju *lj, nj*. *J* u *sljepoća* i *snjegovi* pripada drugoj jedinici, jedinici *je*, koja stoji nasuprot jedinici *ije*: *sljepoća* : *slijep, snjegovi* : *snijeg*; ili u segmentaciji struktura: /s/l/je/p/o/ć/a/, /s/n/je/g/o/v/i/, a ne /s/lj/e/p/o/ć/a/, /s/nj/e/g/o/v/i/, pa bi se u ćiriličnom pismu trebali segmentirati /с/л/j/e/п/o/ћ/a/, /с/н/j/e/г/o/в/и/, a ne, kako se piše сљепоћа, снјегови. Odnos jedinica *slj, snj* u *sljepoća, snjegovi* protivi se zakonitostima *s* + *lj* → *šlj* i *s* + *nj* → *šnj* (*zamisl* + *jen* → *zamišljen, zakasn* + *jen* → *zakašnjen*). Silićeva je interpretacija bliska Kušarovoj. Jedan je do nje došao s morfonološke pristupne razine, drugi iz dijakronije. Ona otvara i načelno pitanje može li se u suvremenom hrvatskom standardu govoriti o jotaciji jedinica u kojima je jota jatovskoga podrijetla. I dalje: ako se, prema Brozoviću (1991: 436), fonemima /ń/ i /ļ/ može priznati samo status marginalnih fonema zbog jednosmjerne opozicije, koja zapravo implicira fizički ostvaraj fonemnih sljedova /n, l/ + /j/, onda se još više aktualizira nejotiranost fonemnih skupina s jotom jatovskoga podrijetla.

Prema mišljenju Zrinke Jelaske (2004: 75), kad je dvoglasnik dug, jednačenje neslogotvornoga dijela dvoglasnika *ie*, jezgrenoga glasa, s prethodnim zatvornicima *l* i *n* u glasove λ i ɲ u hrvatskom je neobvezno. Mnogi misle da je ono obvezno ako je dvoglasnik kratak. No ne zna se provodi li se to jednačenje i s kratkim dvoglasnikom. Moglo bi se smatrati da se i ne provodi, budući da je razlika između sljedova n+j+e i ɲ+e, tj. l+j+e i λ+e, kao u izgovoru [snjȅgovi], tj. [ljepòta] ili [λepota], potpunoma nefunkcionalna zbog onepčanjenja nepčanika.

Budući da Maretić, kao i Karadžić, na tu pojavu gleda fonološkim očima, a u jugoistočnom hercegovačkom dijalektu (crnogorski govori) zaista se dodiri jedinica *slj* i *snj* ostvaruju *šlj, šnj,* i Karadžić i Maretić pišu *pošljednji, šnjegovi.* Kako se jotacija u organskim govorima provodila i u sandhiju, dio vukovskih jezikoslovaca pisao je *š njim* (ili *šnjim*), *bež njega.*

3.3.1.2. Polemike o pojedinim članovima fonološkoga sastava

U vukovskim slovnicama fonološki je sastav standardne novoštokavštine prikazivan sa 30 članova, a opisivan sa 31 članom (Budmani 1867; Maretić 1889b, 1931, Florschütz 1916, Rešetar 1922). Razlika je u slogotvornom /r̥/, za koji nije bilo ustaljena posebnoga znaka, pa, budući da se fonološki sastav i u vukovaca prikazuje grafemima, slogotvorno /r̥/ nije uvršćivano u popis. U njem nema ni dvoglasnika, koji je u pojedinim slovnicama dovukovskoga razdoblja prikazivan. Broj je prijepornih fonema u vukovskim interpretacijama manji u odnosu na prethodno razdoblje, ali vukovske rasprave obilježuju ponajviše kolebanja o položaju i naravi pojedinih fonemnih sljedova, što je znakom da fonološki sustav standardne novoštokavštine još nije dobio zadovoljavajuću lingvističku interpretaciju i formu.

Vezivanje standarda uz Karadžićev ijekavski istočnohercegovački govor prve faze trebalo je otpasti stoga što se i sam Karadžić odrekao nekih njegovih odlika kao prelokalnih za standardni jezik već u Gramatici pred *Srpskim rječnikom* iz 1818., a drugih dva desetljeća poslije nakon što je upoznao zapadnije jekavske govore i proučio hrvatsku standardnojezičnu normu. Riječ je o fonemima /ś/ i /ź/ nastalima kao posljedica jekavske jotacije (*śekira, viśeti, źenica = zjenica, koźi = kozji*) te procesom novoštokavske jotacije zahvaćenih skupina *dje, tje, snje, slje, zlje* u kojima je jota jatovskoga podrijetla (*đevojka* < *djevojka, žđela* < *zdjela, ćerati* < *tjerati, ćešiti* < *tješiti, vrćeti* < *vrtjeti, šnjegovi* < *snjegovi, pošljedica* < *posljedica, požljeda* < *pozljeda*). Karadžić, primjerice, već 1818. ima u rječniku samo likove *stjenica, tjeme, tješnji* (< *tijesan*), a sa *žđele* upućuje na *zdjelu.*

Fonološki sustav ijekavskih istočnohercegovačkih govora raspolagao je dakle dvama fonemima, /ś/ i /ź/, ostvarenima u minimalnim fonemnim parovima *šenica* (hrv. *pšenica*) : *śenica* (hrv. *sjenica*) i *ženica* (< žena) : *źenica*: (hrv. *zjenica*), koji se u hrvatskom standardnom fonemnom nizu javljaju kao alofoni fonema /š/ i /ž/: /ś/ ispred /ć/ (*liśće*), /ź/ ispred /ǯ/ (*grožđe*). Hrvatski vukovci nisu bili sigurni treba li ih uvrstiti u standardni fonološki sustav "za

popuńańe jednoga jaza u Vukovoj preinaci, biva u fonetičnom izgovoru i pisańu našega jezika" (Zore 1893: 173).

Isto su tako dvojili u pogledu fonema /ʒ/. U većini novoštokavskih govora bezvučno /c/ nema zvučnoga parnjaka. U dubrovačkom govoru njemu je zvučni parnjak /ʒ/, bilježen dvoslovom *dz*: *jedzero, dzora, Spondza,* u Luka Zore *frandza, ofrandzaviti se* (1907: 215). Budmani je u Akademijinu rječniku grafemom ʒ zabilježio nekoliko riječi (*imbiẓerati se, jeẓero*), ali taj dubrovački fonemni lokalizam nije dobio mjesto u hrvatskom standardnom fonološkom sustavu jer ne postoji minimalni razlikovni par /ʒ / ~ /c/. Pa ipak Maretić /ʒ/ uvršćuje u fonološki sastav svoje slovnice kao 31. fonem, bilježi ga grafemom ç i izvodi iz izgovorne nadrječne razine [otaʒbi], [lovaʒga] (1899a: 9), čime ozbiljno narušava lingvističke kriterije kojima se određuje status fonema u pojedinom jeziku. On se naime utvrđuje iz razine morfema (riječi), a ne iz sintagmatske razine. Međutim, već se u školskom izdanju gramatike ispravlja i ispušta /ʒ/ iz fonološkoga sustava (Maretić 1899b), a tako je i u kasnijim izdanjima njegovih gramatika.

Uzrok je vukovskim dvojbama pri uvrstbi fonema /ś/, /ź/ i /ʒ/ vezivanje standarda uz organsku (crnogorsku) ijekavštinu, a upravo je u njoj ostvaren potpuni sustav s maksimalnim brojem afrikata i piskavih spiranata:

/č/	/ǯ/	/š/	/ž/
/ć/	/ǵ/	/ś/	/ź/
/c/	/ʒ/	/s/	/z/

Slika idealno ostvarenoga modela teoretski se nametala kao zadovoljavajuće normativno rješenje, ali je književnojezična povijesnoporabna norma upućivala na drukčija rješenja i hrvatsku i srpsku stranu. Najposlije su i u hrvatskom i u srpskom standardu učvršćeni stariji oblici, a noviji u 21. stoljeću normativno postaju odlikama standardnoga crnogorskoga jezika.

Znakovito je da vukovsko jezikoslovlje nije u normativnom smislu razriješilo ni ilirske dvojbe o položaju pojedinih članova fonološkoga sastava, a otvorilo je nove. Riječ je o fonemima /r̥/ i /ǯ/, tzv. jatovskoj dugoj alternanti, fonološkoj transkripciji inojezičnica, napose iz klasičnih jezika, alternati *-l*//*-o,* udvojenim fonemima. Razlog je dijelu neriješenih pitanja miješanje više organskih sustava, kao i miješanje dvaju književnojezičnih naslijeđa, što je produbljivalo i jazove među standardnim jezicima.

3.3.1.2.1. Fonem /r̥/

O fonemu /r̥/ u razdoblju prevlasti vukovskoga jezikoslovlja više se ne raspravlja, što ne znači da je njegov položaj u fonološkom sastavu razriješen i jasan. Dovoljno je prelistati vukovske slovnice, pa da se utvrdi neujednačenost u opisu i u grafiji.

U *Maloj srpskoj gramatici* (1850) Daničić preuzima Karadžićev opis iz 1818. pa slogotvorno /r̥/ položajno određuje: 1. među suglasnicima (крв); 2. na početku riječi kad za njim slijedi suglasnik (рт); 3. u složenicama u kojih prvi dio završuje samoglasnikom, a drugi počinje sa *r* (су-ржица, по-рвати се); 4. pred završnim -o (< -l) u riječima tipa умр-о, гр-оце, koje bilježi i alternantno умръо, гръоце, kao i суържица. U Akademijinu *Rječniku* bilježi slogotvorno /r̥/ pred samoglasnikom nadslovnom točkom (ṙ): *četṙeset*. U usporedbi s Karadžićem, koji je već 1818. uočio slogotvornu funkciju /r̥/, a problem grafije vezivao samo uz njegov predvokalni položaj, napominjući da je tada "*r* samo za sebe slog" (Karadžić 1818: XXIX), te dopuštao bilježenje s izostavnikom, crticom, jorom i dvjema točkama nad *r*, Daničić ne unosi u opis nikakvih novina, samo mijenja grafiju: namjesto dviju točaka nad *r*, piše jednu.[57]

Maretić u velikoj *Gramatici* (1899a) ne uvršćuje slogotvorno /r̥/ u fonološki sastav (u njega *glasovni*), ali u tablici pojavnosti pojedinih fonema, nastaloj na temelju nasumična čitanja Karadžićeva prijevoda *Novoga zavjeta* na gradivu od 10 000 fonoloških jedinica, nalaze se dva *r*: samoglasno i suglasno (str. 11). Prvo se pojavljuje 45 puta, drugo 343 puta. Od samoglasnoga *r* manje se pojavljuju samo dva fonema: /ǯ/ jedanput i /ǵ/ 31 put. Razlog je neuvršćivanju što u izgovornoj fiziologiji, po Maretiću, između samoglasnoga i suglasnoga *r* nema nikakve razlike. Razlika je samo u funkciji u slogu: prvo može biti nositeljem sloga, drugo ne može. (str. 26). Iako utvrđuje funkcionalnost samoglasnoga *r* kao nositelja slogovnosti, slogotvornost se /r̥/ nije u Maretića mogla pojaviti kao distinktivno obilježje, jer onodobno jezikoslovlje razlikovnost fonemnih (glasovnih) jedinica temelji samo na fiziološkim razlikovnostima. U školskoj *Gramatici* (1899b) slogotvornoga /r̥/ također nema u popisu fonološkoga sastava, ali se i u njoj raspravlja o samoglasničkom *r*. Tu Maretić grafijski razlikuje *r* između dvaju suglasnika, od *r* koje stoji između suglasnika i samoglasnika. Posljednje bilježi s izostavnikom ispred *'r* kad stoji ispred suglasnika (*su'ržica, za'rđao*), a s izostavnikom iza *r'* kad stoji iza suglasnika (*umr'o*) (1899b: 3). Maretiću je neprihvatljivo Karadžićevo i Daničićevo obilježavanje samoglasničkoga *r* dvjema točkicama ili jednom točkicom nad *r*

57 Maretić (1899a: 16) navodi da je Daničić Karadžićevo ъ zamijenio sa ь, ali tako ne stoji u *Maloj srpskoj gramatici*.

stoga što je ono u suprotnosti s Karadžićevim načelnim oslobađanjem ćirilice od dijakritičnih znakova (1899a: 16).

Florschütz u svojoj gramatici (1916) u petočlani samoglasnički niz dodaje i *r*: "I *r* je samoglasnik kad se nahodi između dva suglasnika; *vrt, brk*, ili na početku riječi ispred suglasnika: r*t*, r*đa*" (str. 11), ali za nj ne navodi posebnoga grafema.

Milan Rešetar (1922) nasljeduje prethodnike te piše da se uz 5 "normalnih" samoglasnika među samoglasnike može ubrojiti i *r* i to kad se nalazi među dvama suglasnicima (*prst, čvrst, trgovac*), kad je pod naglaskom na početku riječi a za njim slijedi suglasnik (*Hrvat, rđa, rzati*) ili pod naglaskom, a za njim slijedi samoglasnik. Samoglasno *r* pred drugim samoglasnikom označuje se u ćirilici izostavnikom, crticom ili kojim drugim znakom pred samoglasnikom, primjerice ь ili ъ, točkicom ili dvjema točkicama nad p, a u latinici izostavnikom, crticom ili točkicom nad *r* (primjerice u Akademijinu rječniku). Na temelju Karadžićeva opisa iz 1818. Rešetar upozorava na slogovne ostvaraje u primjerima гр'оце (tri sloga), за-рђати (četiri sloga), врьо ili връо (dva sloga). Grafija, naravno, nije rješavala naglasak, koji je alternativan: *gr̂oce* ili *gròce, zàrđati, zar̀đati,* ako ne pretpostavimo da će u biranom leksiku prednost dobiti likovi *grlce, zahrđati.*

Distribucijska ograničenja u raspodjeli fonema u novoštokavštini uvjetovala su pojavu protetskoga /h/ u dijela riječi u kojih je naglašeno slogotvorno /r̥/ bivalo na početku riječi ispred suglasnika koji nije /j/, tipa *hrđa, hrvati se, hrzati.* Te su riječi s vremenom postale vukovcima pravopisni problem pod utjecajem Karadžićeve doktrine o pisanju /h/ samo ondje gdje mu je "po etimologiji mjesto", pa su uvrštavane u pravopisno gradivo od Broza (1892) do danas.

3.3.1.2.2. Fonem /ǯ/

Kako Veber Tkalčević u fonološkom sastavu svojih slovnica nije navodio afrikate /ǯ/ i /ʒ/ (1876), u literaturi se krivo zaključivalo da je Maretić prvi počeo razrješavati problem fonema /ǯ/ (*dž*) u hrvatskom fonološkom sustavu (Silić 1986b: 400). Hrvatski jezikoslovci koji su ga navodili, kako oni ilirskoga razdoblja (Gaj, Partaš, Babukić, Ignjat Alojzije Brlić), tako i oni poilirskoga (Pacel, Jagić) dvoje o grafiji, a ne o njegovoj fonološkoj vrijednosti. Oni koji ga nisu navodili, činili su to iz dvaju razloga: s pravopisne ograničenosti (morfonološki pravopis ne bilježi zvučne alternante) i njegova pojavljivanja u posuđenicama, u prvom redu turcizmima.

Jezikoslovci vukovske orijentacije imaju /ǯ/ u fonološkom sastavu jer bilježe zvučne alternante. Daničiću se javlja kao zvučni parnjak bezvučnomu

/č/ u primjeru нарушбина (1850: 2), a za rad na Akademijinu rječniku predlaže u hrvatskom slovopisu grafem *ǵ* da bi se /ǯ/ razlikovao od fonemnoga slijeda /dž/. Budmani, koji u popisu grafema navodi digraf *dž* među "složenim slovima" (1867: 1), poznaje i starije digrafe *gj*/*gi* (*giamija*, *hogia*) (1867: 2). U Divkovića je također *dž* na popisu složenih slova (1879: 1).

Maretić o fonemu /ǯ/ raspravlja sa slovopisne razine u 1899a. Žali što u općoj porabi nije prihvaćen Daničićev grafem *ǵ*, jer je on po njegovu mišljenju bio potrebniji no *đ*, za koje je mogao ostati digraf *gj* (1899a: 15). Florschütz (1916: 4) također u napomeni podsjeća na Daničićeve grafeme, među kojima i *ǵ*, kao i Rešetar (1922: 19).

Zabilježen u oblicima tipa *svjedodžba*, *narudžba* on je prvotno morfonem (jer je u suodnosu s jedinicom *č*: *svjedoč*(*iti*) + *ba* → *svjedodžba*). Iz tih je oblika izdvojen i pridružen fonemima. To znači da su jedinice koje danas pripadaju fonološkoj razini prvotno mogle pripadati morfo(no)loškoj razini, tj. da su fonemi mogli biti nekadašnji morfonemi (odnosno morfoni). Takav je postupak, drži Silić, opravdan ako se ne pretpostavlja da će se iz bilo kojih razloga nasuprot njemu pojaviti jedinica *č*, s kojom je on kao morfonem (zapravo morfon) u suodnosu, tj. ako je neasocijativan (nemotiviran), ako se, na primjer, s "nepostojanim *a*" ne pojavi kao *č*: *svjedočaba* (1986b: 400). Iako fonološka interpretacija fonema /ǯ/ (*dž*) ne dopušta takvu njegovu promjenu (transpozicija u *č*), u suvremenim se pravopisima redovito navodi G mn. *svjedodžaba*, što je znakom da je u izvornih hrvatskih govornika još uvijek jaka svijest o njegovu morfonološkom podrijetlu.

Namjesto fonema /ǯ/ u hrvatskom se jeziku u pojedinim oblicima javlja fonem /ž/: *žep* < *džep*, *žbun* < *džbun*. Zanimljiva je u tom kontekstu sudbina riječi s osnovom *vjež-* < *vjedž-* (u Kušara *vjeđ-*, 1889: 13), koja je u jednom trenutku jezičnopovijesnoga razvitka postala simbolom hrvatsko-srpskih standardnojezičih razlika. U Karadžića su zabilježeni likovi *svjedžbati*, *uvjedžbati* ("erc., juž."; 1818., 1852), a nema oblika *vježba*, *vježbati*. U Broz–Ivekovićevu rječniku (1901) također nema imenice *vježba*. Belić u svojem Pravopisu (1923) uz oblike *vežba*, *vežbanje*, *vežbati* tvori prema Karadžićevim oblicima imenice *vedžba*, *vedžbanje* i glagol *vedžbati*. Njih 1930. Boranić unosi u svoj pravopis "složno s Belićem (...) kao jednakopravne likovima sa -*žb*-" (Ivšić 1955–56: 67) iako je 1915. propisivao samo likove sa -*žb*-.

Marcel Kušar pak u svom pravopisu s dijelom kompetencija jezičnoga savjetovnika namjesto riječi *tobdžija*, *ašigdžija*, *prkoždžija*, *poreždžija* sa sufiskom -*džija* orijentalnoga podrijetla preporučuje u standardnom jeziku riječi *topnik*, *ljubavnik*, *prkosica* ili *prkonjica*, *poreznik* (Kušar 1889: 4, 6, 7), a Broz

(1892: 13) namjesto sufiksa *-džija* normira sufiks *-čija* (*ašikčija, poreščija, topčija*) iako zna da se "govori *-džija* (prema turskome *-dži*)", što Boranić odbacuje, ali u pravopisnom rječniku ima toponim *Topčider*, nastao izravnim preuzimanjem iz turskoga (Boranić 1904., 1915., 1921. ...).

Budući da Daničićev grafem *ǵ* za fonem /ʒ́/ nije usvojen u široj porabi, loše grafijsko rješenje u obliku dvoslova *dž*, koje je navodilo izvorne hrvatske govornike školske i odrasle dobi na pogrješan izgovor [d+ž], bili su razlogom što su dvojica hrvatskih jezikoslovaca zatražili da se u hrvatskim riječima tipa *svjedočba, predočba, ličba, lučba* ostane pri staroj grafiji *čb* (Stojković 1915–16, 10: 706–707; Bačić 1930–31: 67), to više što su Boranićevi pravopisi propisivali u G mn. dvostruke likove – s fonemima /č/ i /ʒ́/ : *svjedočaba, svjedodžbi* (1916., 1921., 1930).

3.3.1.2.3. Fonem /h/

Bilježenje fonema /h/ u hrvatskim normativnim priručnicima vukovske škole problematizirano je pod utjecajem Karadžićeva kolebanja u njegovu bilježenju.

Određeni odjek Karadžićevih razmišljanja o fonemu /h/, točnije njegovu bilježenju "gdje mu je po etimologiji mjesto", može se naći u vukovskim jezikoslovnim priručnicima (gramatikama, pravopisima) u dijelu u kojem se propisuje bilježenje toga fonema u pojedinim riječima. Tu su razlike nastale u srpskoj i hrvatskoj jezičnoj praksi odredile različite standardne likove u dvama jezicima, koji su se sada pokušali ujednačiti. Naime, srpske riječi standardnoga lika s etimološkim /h/ razlikovale su se od hrvatskih istovrjednica ili po izostavljanju fonema /h/ ili po njegovim supstituantama /v/, /j/: *alka, aljina, at, ruvo, uvo, kujna* : *halka, haljina, hat, ruho, uho, kuhinja* ...

Prema Maretićevu opisu (1899a: 28) alofoni x i hak nestali su, a velarno se x "pomaknulo" prema laringalnomu h. "Vukovska je norma jednoznačno propisivala laringalno – ako je uopće propisivala – hak koji se gubi" (Ham 2013: 30).

S druge pak strane, slab položaj fonema /h/ u fonološkom sustavu novoštokavskih govora razlogom je što se pojava sekundarnoga protetskoga /h/ radi lakšega izgovora u riječima koje započinju slogotvornim /r̥/ ne normira u suvremenom standardnom srpskom jeziku, a u hrvatskom normira: *hrđa, hrzati, hrvač*. Izbor današnje hrvatske norme uvjetovala je porabna norma unatoč činjenici što su vukovci proskribirali protetstko /h/ pod utjecajem Karadžićeve teze o bilježenju fonema /h/ samo u onim riječima gdje mu je "po etimologiji" mjesto. Tako Broz (1892b: 19) pogrješnima drži likove *hametice,*

(na)huditi, (na)hustiti, hrđa, zahrđati, (po)hrvati se, hrzati. Budmani je pak tvrdio (1885: 176) da se /h/ u tim riječima piše pod utjecajem kajkavskoga, odnosno slovenskoga, i sve ih je držao provincijalizmima, kao i zapise *lahko* i *mehko.* Maretić u školskom izdanju svoje gramatike također ne dopušta likove *hrđa, hrvati se, hrzati, nahuditi, lahko* (1899b: 14), a tako je i u Boranićevim pravopisima dojugoslavenskoga i jugoslavenskoga razdoblja. U jugoslavenskoj državi Boranić je pod beogradskim pritiskom normirao na mjestu fonema /h/ supstituante /j/ i /v/, karakteristične za srpski standardni jezik: *suh* i *suv*, *kuhar* i *kuvar, kuhinja* i *kujna, kihati* i *kijati* (1930).

3.3.1.2.4. Jatovske alternante

Među hrvatskim jezikoslovcima nije bilo suglasnosti u određenju fonološke vrijednosti jatovskih alternanata, pa je stoga njihov položaj u fonološkom sastavu hrvatskoga standardnoga jezika predvukovskoga razdoblja ostao otvoren. Dugu alternantu jedni definiraju kao fonemni slijed (Babukić), drugi kao dvoglasnik (Šulek, Mažuranić), trećima je taj "glas (...) nešto neodlučna i nejasna" (Veber Tkalčević 1864a: 184–185). Posljednjemu u polemici s Jagićem jednako je neprihvatljivo bilježenje Karadžićevo (*ije — je*) kao i Šulekovo (*ie — je*), jer oba impliciraju samo hercegovački izgovor, koji nema jednodušnu potporu ni u Hrvatskoj ni u Srbiji te "kad Vuku nije ni kod Srbaljah pošlo za rukom, ukinuti druge načine, to će težko poći drugomu za rukom izvesti to i kod Srbaljah i kod Hrvatah" (Veber Tkalčević 1864a: 185). U školskoj slovnici Veber Tkalčević uvršćuje *ě* među samoglasnike (u njega *glasnike*) i bilježi ga ilirskim grafemom *ě* (1876: 5), s napomenom da se "izgovara u dugih slovakah kao *ie* (dva glasa), a u kratkih kano *je,* ali tako da se *j* obaška čuje; n. *dĕte = diete*; *dĕteta = djeteta*" (Isto: 6), što bi govorilo u prilog dvosložnom ostvaraju (Ham 1998b: 42). Sam se inače u toj slovnici priklonio Šulekovoj grafiji *ie — je.*

Nejasno jezično definiranje jatovskih alternanata i njihove nestabilne grafije pridonijeli su, među ostalim nagomilanim jezično-pravopisnim problemima, sazivanju novoga vladina školskoga pododbora 1877. godine. U spomenutom pitanju taj je pododbor odlučio da se u dugim slogovima piše *ie,* u kratkima *je* (*liep*: *ljepota*). Iza *r* u kratkim se slogovima uvijek piše *e*, bez obzira je li riječ o pokrivenom *r* ili nije (*vreća, mreža, redji*). Tvorenice s predmetkom *pre-* pišu se samo sa *e* bez obzira na duljinu naglašena sloga: *prevod, prelaz, prevoditi, prelaziti* (Mrazović 1877., 14: 218). Odluka vladina pododbora iz 1877. išla je dakle u smjeru ekavizacije standardnojezične osnovice, što je bilo u suprotnosti s dotadašnjim hrvatskim razvitkom, dodatno pridonoseći nestabilnosti. Iz prikupljena gradiva nevukovskoga podrijetla za razdoblje od

Jagićeva pravopisnoga članka iz 1864. godine pa do stupanja na snagu Brozova *Hrvatskoga pravopisa* 1892. i desetljeće potom može se zaključiti da je pisanje jatovskih alternanata još uvijek problem. Hrvatski jezikoslovci, publicisti i književnici pisali su s puno muke i bez sustava. Iz predočena gradiva razabire se da kolebanja nisu tolika u pisanju duge jatovske alternante — prevagnulo je *ie*, čime je bio uspostavljen kontinuitet s višestoljetnom hrvatskom književnom baštinom pisane forme, nego su zamjetna kolebanja u bilježenju kratke alternante *je* u slijedu *Srje* (*najvriedniji* : *najvrjedniji* : *najvredniji*; *najpreči* : *najprječi*; *napred*: *napried*; *prjed* : *pried*; *prevod* : *prievod*) te pisanje zamjenica s formantom *-ně-* (*neki* : *njeki*, *ponešto* : *ponješto*, *nekada* : *njekada*):

Vatroslav Jagić: Naš pravopis (*Književnik*, 1864.)
nekakvom, treba, ponešto, svietu, u napred, podkriepljen, riešavati, korenitim, sliedeće, prietvori, najvriedniji, najpreči, napred, prjed, na sried, rječnika, priegibu, predlogom, pogrješaka, narječju, oprieke, koriena, korenjaka, izrjeka ...

August Šenoa: O hrvatskom kazalištu (*Pozor*, 1866.)
sliedeće, neprocjenive, uslied, mnenje, nepogrješnosti, krieposti, vieku, uticala, predmet, vrieme, vremena, nekrieposti, dragocjeno, napried, zadriemnule, napredak, uticahu, nesretne, povjesti, mienjala, primierah, prevode (Amn), *mjestih, njekomu, ponješto, sreće, otupilo, njemčukanja, njetilom, odprije, središte, potrebno, sredstva, preći, prieke, potrebe, njekoliko...*

Vatroslav Jagić: Živi li, napreduje li naša književnost? (*Vienac*, 1869.)
napreduje, nekolike, prosviećenom, neki, rieč, razumievaju, izrekao, zvjerku, preko, preziranje, kolievci, vriediti, promjenjive, sreće, napredak, napried, potrebitih, zreliji, ućutili, smjela, samieh, prevarene, najposlije, pojedinieh, smjera, predloge, pogrješka, potreba, cielinom, riedko, vješti, napreduje, pociepanost, odjelak, svjetom, trebalo, prestanka, vriednost, obazremo, preziranjem, priekor...

Ivan Kukuljević Sakcinski: Još nješto o prevodu Tassova Jerusolima oslobodjena (*Vienac*, 1873.)
nješto, prevod, dvie, uviek, riešiti, premješćena, neriešeno, cielu, sljedeće, osvjedoče, sriedine, pjevanja, mnijenja, izviestno, cjenitelja, riedkih...

Bogoslav Šulek: Priposlano (*Obzor*, 1874.)
donjekle, dvie, objelodanio, sgriešio, vidjelo, zanovetanja, grjehota, izreke, smjerala, odcienljenju, svjetovnjakah, zamjeriti, vjeru, potrebu, zanijekati, neprieti, predloženim, predlog, sviet, diel, primietiti, zanijekati, mjeriti, zanovetalac, uvriedah, griešnika, namienjenu, privriedili, vriednom, svjedočanstvo, izpovieda, vještacih,

smiera, razumieva, nepogrješnosti, zahtieva (prezent), *izviest, korien, nepogrješnimi, povjetnika, zapriečila, prieko, potrebita, povjesti, zahtievao...*

Bogoslav Šulek: Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja (Zagreb, 1874.–75.)
brežina, brežuljak, ciedj, ciepac, ciepanica, cjedaći, cjen, cjenoća, cjenit, cjenovnik, cjepak, crjepara, crjepit, grieška, izdieljiv, izljev, iztreba, kulien, lievko (*željezo*), *ludoviet* (= *tlapnja*), *ljevik, odjel, odsievati, odsjev, pogreška, popriečan, prečac, predlog, predriek, prevod, prieboj, priecjepak, priečba, priečina, priečka, priečnik, pried, priedjel, priegib, prieglas, priegled, priehlada, priehod, prieklop, priekup, prielaz, prielazni, prieljev, priepona, prieporodni, prieteg, prievez, prievitak, prievlast, prvosieč, razdieljiv, razrjedulja, razrjedjivanje, sliev, slieven, striela, strieljac, strieljivo, strielka, strjelica, trieba, trieslovina, trješljani, trješljenica, ubjel* (= alabastar), *usjek, vrieme, vrjednota* (= valuta), *vrjesište, vrjesnjače, zapreka, zaprieti, zariek, zasjek, ždrebati.*

Franjo Rački: Svinimir ili Zvonimir? (*Obzor*, 1876.)
tiem, poviest, mnienje, pogrieškom, prepirivača, njekada, sliedi, upotriebio, nepromienjeno, prelazi, razgovjetno, rieči, neriešen, triebalo, zamieniti, prevode (*Amn*), *izmienjuje, vjerno, niesu, zamjenjivati, korjen, poviestnici* (*od poviestnica*), *podkriepu ...*

Mihovil Pavlinović: Nešto lieka mlogim ranam (*Narodni list*, Zadar 1877.)
izsmiehaje, kriepost, zvier, saviest, njeki, visiti, vriemena, pregoriti, zvjeruju, postiednost, krepostnim, nesreća, zapriekami, krepost, zaprieke, nezaviesnosti, priekor, liepšega, obezbiedila, siećaju, njekim, povjestnička, zbjegovi, zaviečaja, djedovi, gdjegod, potriebismo, niemi, ispovjed, razvriedjaju, nariečju, zamiešaše, uvriežilo, namiere, vierne, objesno, utjesnule, njekih, naših, vidjeti, zbiega, ispovjediti, proliela, mnenje, trie, poviedalnicah, nezrjeli, želili, povjest, povjesnice, razvriedjati, pokrepljuje, kriepe, *ponamieštaju, povriedjamo, nezrelosti, vremenu ...*

Eugen Kumičić: O romanu (*Hrvatska vila*, 1883.)
nasmiešiti, krieposti, griešne, poslie, ljenčine, prezirom, mnienje, nesreća, uvriedila, trieznim, vierno, vreća, sardelica, premaše, pripovjedaka, izmjenismo, razredi (*od razrijediti*), *zenicom, izreke, slieva, sviet...*

Josip Pasarić: Hoćemo li naturalizmu? (*Vienac*, 1883.); Literarna četa i njezini vođe (*Pozor*, 1884)
njekim, predake, upotrebljena, dvie, prviencem, najpreči, uviek, pripoviedkah, liek, lječnički, vještakom, neviešta, biedili, prieti, griešnica, zadjeli, obiedjujje, smjeran, htjeo, obazrieti, grieh, pretek, potreba, vriednosti, obazreo, razliega, brieg,

njekoliko, naprečac...; prvienstvo, krepki, obielodanjuju, prieporu, donjekle, neposredno, podkrepim, pogrieška, upotrebili, izreke...

Janko Ibler (Desiderius): (Bez naslova, polemika o naturalizmu; *Hrvatska vila*, 1884); Prvi i zadnji odgovor (*Hrvatska vila*, 1884.)
predloga, porjekla, dosle, ocjenami, pripoviedčica, uslied...; niesam, vriedno, strieliva, napried, obazrem, sjegurno, streljačka, izrečicu, triezno, podkriepio, zrio, zrelu, vještinom, vriednošću, sredstva, prednost, prevod, uriesio, mnienje...

Anonim (*Sloboda*, Sušak 1884.)
zrelo, nezrelo, strjelovito, poslie, prezire (prezent), *uslied, vremena, triezno, negdje*

Silvije Strahimir Kranjčević: Pjesme (izd. MH, Zagreb, 1943.; pjesme su objavljene u razdoblju 1883.–1908.; zbog broja slogova iste su riječi pisane s *-ije-* (dvosložno) i *-ie-* (jednosložno), a u posljednjoj zbirci (ciklusu) *San ili java* iz 1908. jednosložni se izgovor bilježi izostavnikom)
mliekom, vrele, sviet, umriet, svijet, cieli, bjesnik, srećo, bljedne, mrije, griesi, vijek, cvietak, prezri, smjes, napried, dragocjen, mrenom, bjega, srijed, nešto, vrelim, vrio, driemlje, lijepa, podupriebši, za uviek, griešno, smiešno, kriepi, priesto, vriedi, bliede, sred, vjekove, strielu, mnieti, prezreni, prezirno, usred, hrapavijem, praviek, poviest, sredine, nevrijedan, vijek, sviestan, nasmiješit, pobjesnit, najpre, smijeh, bjesni, prieti, davnieh, napried, zapovied, mrijeti, neprelomna, niesam, kries, prezir, brežuljku, mrkijem, kreposti, krjepko, pogrješko, prelieva, usred, okrepe, ljudskijem, crnijem, b'jele, mn'jenje, sv'jeta, pr'jeti, sr'jedi, b'jedom, vr'jeme, v'jek, nekad, djedo, nijesam, prv'jenci, svjetlopis, preko, zapovjed (4×), *razlivao, neprelomna...*

Ljudevit Vukotinović: Uspomena na godine 1833–1835. (*Narodne novine*, 1885.)
vierni, mnogiem, dielu, opredieljenih, dodieljeni, vrieme, prevodi, prelazim, niesu, lebdila, nekojih, odrješitija, sredstva, predteče, ponajprije, zaprieke, uticati, riešenje, pogriešio, vjernost....

Dragutin Parčić, Rječnik hrvatsko-talijanski. Vocabolario croato-italiano, Zadar, 1901.
bezgrješan, bezgrješnost; bies, bjesovi; brieg, bregovi, bregovit; breme; briest, briešće; criep, crepovi, crepar; drien, drenić, drenik; griešan, grešnica, grešnik; kriepiti, kriepilo; kries, kresovi, kriesar, kriesarstvo; prebjeg; priečni, priečnica, priečnjak; predjel; pregib; preglas; pregled; priehod; priek, preči; prieklad, priekladnik; preko; priekup; prielaz; prieljev; priepas; priepis; priesjek; prievod; pogriešiti, pogrješka, pogrešljiv...

Prije stupanja na snagu Brozova pravopisa iz 1892. Karadžićeva interpretacija jatovskih alternanata i njegova slovopisna trigrafna norma *ije* za dugu alternantu primjenjuju se u *Rječniku JAZU* te u raspravama, slovnicama i prijevodima koje potpisuju njegovi hrvatski sljedbenici (Budmani, Divković), napose u izdanjima JAZU i poslije u Matici hrvatskoj (Maretićevi prijevodi *Ilijade* i *Odiseje*), a odatle je postupno ulazila u novine i časopise. Međutim, u tom se unutar vukovskoga bloka zbio i prvi ozbiljniji sukob koji je otvorio pitanje razlike zapadnih štokavskih govora od istočnih i njihova udjela u oblikovanju dviju različitih standardnojezičnih norma. Nije više bila riječ samo o slovopisnim razlikama između hrvatske naslijeđene i u suvremenoj pisanoj formi normirane fonološke činjenice, koja je dugu jatovsku alternantu bilježila digrafom *ie,* interpretirajući je uglavnom kao dvoglasnik, nego su na vidjelo izišle i ključne razlike u lingvističkom tumačenju fonološke vrijednosti duge jatovske alternante.

Iako je Jagić 1864. na kraju svoje rasprave o pravopisu objavio Karadžićev tekst Bečkoga književnoga dogovora koji je propisivao *ije//je,* ostao je u tom radu pri ustaljenu hrvatskom bilježenju dugih i kratkih jatovskih alternanata *ie//je.* Znakovito je da je upravo on tridesetak godina poslije otvorio stranice svoga bečkoga *Archiva* Milanu Rešetaru (1891c), koji je prvi pokušao fonološki razjasniti položaj jatovskih alternanata u štokavskim jekavskim govorima te revidirati Karadžićevu fonološku interpretaciju i zapis duge jatovske alternante *ije,* koja implicira dvosložni ostvaraj na čitavom južnoštokavskom području. Rešetar polazi od teze da se praslavenski jat u jekavskim štokavskim govorima razvio u dugi dvoglasnik *ie* (tj. *i̯ē*). Redovito ga nalazi u slogovima pod uzlaznim naglaskom (vukovsko *rijèka*) ili u nenaglašenim slogovima (vukovsko *kòlijevka*). Pod silaznim naglaskom (*vȉjek*) nalazi ili jednosložni dvoglasnik (*vi̯êk*) ili dvosložni slijed (*vȉjek*). Kad se pak u pjesništvu *ijè* metrički dijeli na dva sloga, onda se prvi član dvoglasnika *i̯* izgovara kao poseban slog, a drugi zadržava duljinu, tako da od *rȉeka* biva *riȉeka*, ali nikada *rijèka* (Rešetar 1891c: 593). Rešetarov je zaključak da se jekavsko područje ima "razdijeliti u dvije zone — zapadnu i istočnu, od kojih prva ima, mnogo češće negoli druga, za praslav. vokal ě u dugim slogovima jednosložan refleks, naročito ako ti slogovi nijesu akcentuirani, a gotovo redovno kad su pod uzlaznim akcentom" (Rešetar 1942: 211).

Rješenja u Brozovu *Hrvatskom pravopisu* 1892. krenula su međutim usuprot hrvatskoj tradiciji i Rešetarovoj lingvističkoj argumentaciji. Ona su u potpunosti preuzeta iz Karadžićevih Glavnih pravila za južno narječje iz 1850. i u fonološkoj interpretaciji i u grafijskoj realizaciji, a imala su uporište i

u Kušarovu stajalištu, na čiji se pravopis iz 1889. Broz poziva. Kušar je naime tvrdio da zagrebačka škola bez ikakva razloga piše "sveđ *ie* (po ńekoj krivoj etimologiji) a izgovara opet *jê*[58] (da to nije hercegovački izgovor, o tomu biće svak uvjeren ko je Hercegovca slušao govoriti) n. p. mjesto *cv̀ijeće, vrijème* piše *cvieće, vrieme*, a izgovara *cvjêće, vrjême*" (Kušar 1889: 32).

Broz dakle normira bilježenje duge jatovske alternante trigrafom *ije* namjesto dotadašnjega digrafa *ie*. Odluka o uvođenju Karadžićeva trigrafa *ije* nije bila samo u raskoraku s hrvatskom višestoljetnom pisanom tradicijom nego se i njegova dvosložna fonološka interpretacija sukobljavala s hrvatskim jednosložnim izgovorom (čime je Broz potro i temeljno načelo svoga pravopisa "piši kako govoriš"). To je, nesumnjivo, bio njegov najslabiji normativni potez.

Slogove s pokrivenim *r* za kojim slijedi *je* jatovskoga podrijetla Broz rješava kao i Karadžić 1850., gotovo doslovce se povevši za njegovim proturječnim pravilom. Točka 14. Brozova pravopisa glasi: "U takim događajima, kad bi se u južnom govoru našlo *je* za glasom *r*, gubi se redovno glas *j*, te ostaje samo *e*; npr. *vremena, zapreka* ...". U Karadžića to je 3. točka Glavnih pravila za južno narječje, koja, ponovimo, glasi: "Poslije *r* izgovara se u ovome događaju kao *e*, n. p. *pred, preko, pretopiti, sreća, vreća*, ždrebeta, *jastrebovi*, i t.d. Istina, da sam ja u Tršiću još u djetinjstvu slušao *rječit, grješnik, grješnica*, ali u Dubrovniku i u Crnoj gori, govori se *grešnik, grešnica*, i t. d. Ovako su i Rusi u današnjemu slavenskom jeziku na ovakijem mjestima pometali *e*, mjesto ѣ, kao što je malo prije napomenuto". Utjecaj je bjelodan, čak i u stilizaciji. Međutim, Karadžićevo, pa onda i Brozovo pravilo u osnovi nije točno. Kad bi se ono primijenilo, onda bi se moralo pisati *rešenje, rečit, rečica* itd., a to ni jedan ni drugi ne čine. Naime, obojica ne preciziraju da pokriveno *r* podrazumijeva samo položaj skupine *rě* iza suglasnika, i to u istom slogu, dakle *Srje*. Iz Karadžićeva se navoda pak sasvim jasno vidi da je on 1850. godine propisao jednu od dviju mogućnosti koje su u to vrijeme u govorima bile žive. Iz Brozova ni to. Karadžić tvrdi da je to učinio zato što se tobože tako govori u Dubrovniku i u Crnoj Gori i što su Rusi u tim primjerima "pometali *e*". Navod o dubrovačkom i crnogorskim govorima pobili su mnogi kasniji radovi (Budmani 1883a; Rešetar 1936; Stevanović 1952; Sladojević 1959; Novaković i Stevanović, 1982), a prijepornost argumentacije pojačava i uvođenje Rusa (tj. ruskoga jezika) u normiranje hrvatskoga i srpskoga jezika. Dapače, upravo ju posljednji navod u hrvatsko-srpskom kontekstu čini lingvistički nevrijednom.

Unatoč pravilu, Karadžić je u svom *Srpskom rječniku* 1818. i u kasnijem izdanju 1852. zabilježio i *pogrješku* i *strjelicu*, a rijeku *Mrežnicu* u Hrvatskoj

58 Strešica nad samoglasnim *e* (*ê*) u Kušarovoj grafiji označuje dugo *e*, dakle *jê* = *jē*.

nazvao *Mriježnicom.* I u Brozovu pravopisnom rječniku (I. i II. izd.) stoje *bezgrješan, grjehota, grjehovan, grješan, grješić, grješnica, grješnik, krjepak, krjepost, nadstrjeljivati, odrješivati, pogrješka, strjelica, strjeljač,* čak *griješka* i *Mriježnica,* a u predgovoru drugomu izdanju Broz piše *potkrjepljivati.* U tekstovima pak onih koji su se dosljedno držali spomenutoga pravila i pisali *Sre* u kratkim slogovima, mogu se naći jedinstveni primjeri sa *Srje*, primjerice u Nikole Andrića, koji sustavno piše *uzrječica* (1911: 68, 121), što je normirano istom u hrvatskim pravopisima 1942. i 1944.

Godinu dana nakon izlaska Brozova pravopisa objavljuje Maretić raspravu *Dali ie ili ije* (1893a), odgovarajući na Rešetarov izazov.[59] Kako je i Jagić u istoj knjizi *Archiva* (str. 144) dao Rešetaru potporu, tvrdeći da dubrovački pjesnici uvijek broje dugu jatovsku alternantu kao jedan slog te ne prihvaća Pavićevo pisanje *ije* u Akademijinu nizu Stari pisci hrvatski, Maretić se našao usamljenim. Vukovski blok počeo je pucati na ključnoj točki zamišljenoga hrvatsko-srpskoga zajedništva: napokon je postalo bjelodano da hrvatska jekavica nije istovjetna s onom koju je normirao Karadžić, a u Hrvatskoj ju promicali Kušar, Zore, Broz i Maretić.

Maretićev je odgovor objavljen u *Nastavnom vjesniku,* što je znakom da je htio sačuvati netom predložene pravopisne promjene u Brozovu školskom pravopisu i argumentirati u školskom glasilu protiv Rešetara. Podsjeća Rešetara da je on, kao i sam Maretić, vukovac, pa mu još teže pada Rešetarovo zauzimanje za pisanje *ie,* jer da je time bliži poimanju zagrebačke škole negoli Karadžićevu i Daničićevu. Maretiću je dakle važnije rušenje norme zagrebačke škole nego lingvistički razlozi! Tvrdio je da Karadžić nije poznavao štokavske jekavske govore s jednosložnom dugom jatovskom alternantom kakve opisuje Rešetar, što nije točno. Karadžić naime još u Predgovoru Rječniku iz 1818. izrijekom tvrdi, kako je već napomenuto, da se stari zapisi лѣпо, млѣко, гнѣздо danas čitaju љепо, гњездо, мљеко, ali da "Srblji neće љепо, мљеко, гњездо, nego oće ljepo, gnjezdo, mljeko" (str. XI), čime implicira postojanje jednosložne duge jatovske alternante. Dvije godine poslije, pobijajući Strohalov navod u njegovoj slovnici iz 1893. prema kojemu "slitni glas ne prelazi sa nepčanim *j* u jedan nepčani suglas *lj,* kad je *j* dio od *je* (= starosl. ѣ), n. pr. *ljeto, voljeti, željeti*", Maretić tvrdi da "književni naš jezik poznaje danas samo љето, вољети, жељети, a ljeto, voljeti, željeti *ne poznaje nikako*" (*Nastavni vjesnik,* 1895: 97; istaknula N. B.). Teško je povjerovati da jezikoslovac Maretićeva

59 Ona je u našem suvremenom jezikoslovlju, koje je ponovo 1990-ih godina raspravljalo o jatovskim alternantama, zanemarena, iako je jedna od ključnih, možda i najvažnija, u cijelom vukovskom razdoblju.

formata nije poznavao Karadžićeve navode iz 1818. godine te Babukićeva i Mažuranićeva stajališta o dugoj jatovskoj alternanti jednosložnoga ostvaraja. Prije će biti da ih je namjerice prešutio kako bi sačuvao jedinstvo hrvatskoga i srpskoga jezika u tom odsječku, isto kao što je prešutio da i u *Srpskoj gramatici za gimnazijalnu mladež Knjaževstva Srbije* (Beograd, 1856.) Vladimir Vuić također zastupa dvoglasničku interpretaciju jatovske alternante: "Ovo pisme, kao što nam je već poznato, sadrži u sebi dva glasa: *i* i *e*; stoji dakle namesto slivenog *ie* = lat. : *je* (...) Srbi po južnim predělim izgovaraju istina obadva glasa pismena ě, ali ipak različno i ne dovoljno opredělјeno" (prema Medini 1920: 106).

Iako respektira Rešetarovo lingvističko znanje, Maretić se trudi dokazati da je Rešetarov članak proturječan i nedosljedan, pomalo zbrkan, u prvom redu zbog Rešetarova dopuštanja dvosložnoga izgovora duge alternante u dijelu riječi sa silaznim naglaskom. Raspravu o fonološkoj vrijednosti jatovskih alternanata nastavlja prihvaćanjem prozodijskoga kriterija te razlikovanja fonema /j/ i /i̯/, što je odredilo i kasnija istraživanja (Brozović). Naglasnomu tipu silazne intonacije *grâd — grâda — grȁdovi,* u kojem je â = *ȁa* (drugo *a* otpada), odgovara u ekavskom govoru tip *cvêt — cvêta — cvȅtovi,* odnosno u ikavskom *cvît — cvîta — cvȉtovi.* Da je dugo ѣ od pamtivijeka = *ije* ili *i̯e,* onda bi južni štokavski govori imali u N mn. ne *cvjȅtovi* već *cvȉtovi,* jer *je* ili *i̯e* u *ȉje* ili *ȉi̯e* odgovara nenaglašenom *a* u *grȁadovi.* Refleks kratkoga ѣ u južnom govoru bio je prvotno jednosložno i̯ě (ne kako Rešetar drži *je*), a dugo ѣ najprije i̯ē (ne Rešetarovo: *jē*). Kako je od *ti̯ēlo, ri̯ēka* postalo *ti̯ēlo, ri̯ēka,* odnosno *tijelo, rijeka,* Maretić ne zna, ali dopušta da se na svem prostoru južnoga govora ne govori *tȉjelo, rijȅka,* već da se često čuje izgovor *tȉjēlo, rijéka,* tj. samoglasno se *e* u skupini *ije* produljuje, čime je posredno priznao Rešetarovu tezu. Također dopušta da bi *tijelo* (*tielo*), *rijeka* (*rieka*) s vremenom mogli prijeći u *tiêlo, riéka,* tj. da *i* ispred *i̯* iščezne, tj. "da se izgovor dugoga ѣ u vijeku, recimo XXI. ili XXII., vrati onamo, gdje je bio pred stotinama godina" (Maretić 1893a: 155).

U velikom dijelu južnoga govora prešlo je *i̯* u *j* iza suglasnika *d* i *t*, te se govori *đelo, đevojka,*[60] *ćerati, lećeti*; samo u dubrovačko-cavtatskom govoru ostalo je i u tom slučaju bez promjene te se govori: *djelo, djevojka, tjerati, letjeti.* Čisto je *i̯* sačuvano do danas iza labijala, n. pr. *pobjeći, vjera, pjevati, mjesto,* što je dokaz, tvrdi Maretić, da je kratko ѣ prvotno glasilo *i̯e.* Da je bilo *je* (a ne *i̯e*), razvili bi se likovi *pobljeći, vljera, pljevati, mljesto.* "Ne možemo dakle misliti da je kratko ѣ u južnom govoru u starini glasilo *je,* već moramo reći da je glasilo *i̯e.* (...) Megju glasovima *i̯* — *j* razlika je dakako veoma sitna, i malo je tko može

60 U izvorniku stoji *gjelo, gjevojka* jer tiskara nije imala slovo *đ*, netom uvedeno namjesto *gj* i *dj.*

uhom razabrati; ali u njekijem jezicima ona izbija na vidik s tako krupnijem pojavima, da ne možemo o njoj nikako sumnjati. (...) Od latinskoga *į* postalo je u talijanskom jeziku drugo nego od latinskoga *j*. Isporedi n. pr. *via, servizio, foglio, signore* (lat. *via, servitium, folium, senior* tj. *via, ... senior*) s jedne strane, a s druge: *giusto, maggiore* (lat. *justus, major*). Nije dakle pusto cjepidlačenje, kada se veli, da je *j* u *pijem* drukčije nego u *vijek*" (Isto: 150–151, 155).

U skladu s tim što i sam Maretić piše i zaključuje, trebalo se zbiti ispravljanje Karadžićevih stajališta i vraćanje grafije *ie* za dugu alternantu, ali on to ne čini samo stoga da ne bi razvrgnuo hrvatsko-srpsko jezično-pravopisno zajedništvo na samom početku vukovske epizode. Čak je zamjerao i objavljivanje starih dubrovačkih pisaca u tradicionalnoj hrvatskoj grafiji s dvoglasničkim *ie* na mjestu duge jednosložne alternante. Rešetar je naime 1917. objavio u 24. knjizi niza *Stari pisci hrvatski* pjesme Ignjata Đurđevića tako što je na mjestu dugoga starohrvatskoga jata kad je jednosložno pisao *ie*, a kad je dvosložno trigraf *ije*. Svoj je postupak obrazložio time što se nije mogao odlučiti da piše *ije* ondje gdje je Đurđeviću jednosložno "jer bi se tijem unijelo u izgovor Đorđićev nešto, čega nije bilo ni u ńegovu ni uopće u dubrovačkome izgovoru ńegova vremena" (Rešetar 1917: LVII). Pri tom se poziva na svoje rasprave u kojima je potanje pisao o tom problemu (1891b, 1898b). Maretić je intervenirao nakon što je i Đuro Körbler postupio isto, priređujući Gundulićeva djela 1919. Argument mu je bilo Körblerovo trigrafsko bilježenje duge jatovske alternante *ije* u proznim djelima. Ako je stih nalagao jednosložni izgovor, proza to ne traži, čemu onda trigraf, pitao je. Pa čak da i nisu Dubrovčani izgovarali dvosložno *ije*, to ne priječi, tvrdio je, da se na tim mjestima danas ono ne piše. Ako se njihova djela ne objavljuju starom grafijom ni pri bilježenju drugih glasova, nema razloga ni da se tako postupa s jatovskim alternantama. Pozivajući se na slovopis Bara Bettere u djelima *Oronta iz Čipra* (1699) i *Ćutjenja bogoļubna* (1702), u kojima ovaj rabi trigraf *ije* (*svijeća, svijes, nesvijes, svijet, tijelo, zapovijed, nijesu, gorkijem, davnijeh, tijem*), a digraf *ie* nerijetko za kratko ѣ, držao je to sigurnim dokazom da su Dubrovčani dugo ѣ oko 1700. godine izgovarali kao dvosložno *ije*. Rezolutno je ustvrdio: "1. Rešetar nije dokazao, da je dugo ѣ u starom dubrovačkom govoru imalo jedan slog (i ako on misli da je dokazao) — 2. a da je i dokazao, ni onda ne bi trebalo u toj točki odstupati od naše današńe grafike, samo bi trebalo da na umu držimo razliku između današńega i između staroga dubrovačkoga izgovora" (Maretić 1919: 105). Iz posljednjega navoda sasvim je jasno da su Maretiću važniji razlozi umjetnoga hrvatsko-srpskoga jezičnoga zajedništva nego znanstvene činjenice.

Unatoč Brozovoj pravopisnoj normi o bilježenju duge jatovske alternante trigrafom *ije* i Maretićevoj ustrajnosti na njoj, u Hrvatskoj je od Zagreba do Dubrovnika, od Rijeke do Broda na Savi godinama nakon uvođenja Brozova pravopisa izlazila periodika s tradicionalnim hrvatskim bilježenjem *ie*: *Lovačko-ribarski viestnik* (Varaždin – Križevci – Zagreb, 1896.), *Vinogradarski i voćarski viestnik* (Zagreb, 1898.), *Dnevničarski viestnik* (Zagreb 1898.), *Sisački viestnik* (Sisak, 1900.), *Radiša privredi i pouci. List za hrvatski, seljački, radnički, obrtnički i trgovački sviet* (Zagreb 1902.), *Slobodna rieč* (Zagreb, 1902.), *Viestnik hrvatskih konobara, gostioničara i kavanara* (Zagreb, 1903.), *Viestnik sreće* (Zagreb, 1904.), *Hrvatska rieč* (Šibenik, 1905.), *Gostioničarski viestnik* (Zagreb, 1906.), *Poštanski viestnik* (Zagreb, 1906.), *Materinska rieč* (Brod na Savi, 1907.), *Riečki novi list* (Sušak – Rijeka, 1907.), *Novogradiški viesnik* (1908.), *Riečki glasnik* (Sušak – Rijeka, 1908.), *Obrtnički viesnik* (Zagreb, 1909.), *Učiteljska rieč* (Grubišno Polje, 1911.), *Brzojavni viestnik* (Zadar, 1912.).

Iako je još 1893. Maretić shvatio da je Rešetar u pravu kad određuje fonološku vrijednost duge jatovske alternante dvoglasnički, u *Gramatici* iz 1899a ostaje pri Karadžićevoj interpretaciji i bilježenju pa normira dvosložni ostvaraj duge jatovske alternante s trigrafom u zapisu. Maretić je pogriješio u još jednom: u sinkronijski opis fonološkoga sustava, utemeljen na načelu govornoga jezika, koji dosljedno provodi, pri opisu jatovske problematike uvodi dijakroniju. Od te se zablude hrvatsko jezikoslovlje nije u potpunosti oporavilo do danas, pa se u opisu fonološkoga sustava još uvijek govori o jatovskim namjesto o dvoglasničkim alternantama.

Maretić razlikuje 5 jatovskih supstituanata: /*ije*/*je*/*e*/*i*/*a*/. Tradicionalna hrvatska gramatologija obično bilježi prva četiri; peti se, u liku fonema /a/ nahodi u glagola III. vrste koji pred dočetnim *-ěti* imaju *k, g* ili *j*: *bježati* (< běgěti), *ležati* (< legěti), *klečati* (< klekěti), *kričati* (< krikěti), *mučati* (< mlkěti), *pljuštati* (< pljuskěti), *vrištati* (< vriskěti), *zviždati* (< zvizgěti), *bojati se* (< bojěti se), *zujati* (< zujěti) (Maretić 1899a: 102). Šestu alternantu, /ø/ (*mrijeti* : *mrti, drijeti* : *drti*) Maretić izostavlja, kao i suvremeni hrvatski fonologičari.

Prema Maretiću, s pozivom na Karadžića, dugo se *ě* razvilo u južnom narječju u dvosložno *ije*, a kratko *ě* u *je*, pa je takva i njihova raspodjela u suvremenom jeziku. Iznimke su genitivi množine imenica *vjera, mjera, pjega, mjesto, ljeto, besjeda, nedjelja, medvjed, uvjet, koljeno, vještac, djeva.*

Riječima u kojima su pred *ě* dva suglasnika s dugim samoglasnikom pred njima teško je, piše Maretić, odrediti pravilo kad *ě* prelazi u *jē*, a kad u *ije*. Razlog je tomu što u Karadžićevu rječniku iz 1852. nema sustava: *sjenka, Nedjeljko, vjernost, inovjerca* (G jd. od *inovjerac*), *inovjerka, zavjerka* (G jd. od

zavjerak) uz *lijenka, omijerka, dolijevka* (G jd. od *doljevak*), *zasijenka* (G jd. od *zasjenak*), *zasijenca* (G jd. od *zasjenac*), *razdijeljka* (G jd. od *razdjeljak*), *ponedijeljka* (G jd. od *ponedjeljak*).

U Karadžića je neujednačeno *odmjerati, zamjerati* uz *pomijerati* (= pomicati?). Dvostruki su oblici i *mladenci, mladenaca* / *mladijenci, mladjenaca, bratenci, bratenaca* / *bratijenci, bratjenaca.* Razlog je neujednačenostima u tom što je Karadžićevo jezično gradivo prikupljano na širokom štokavskom području i bilježeno onako kako je čuveno. Dio je podvrgnuo normi, a dio ostavio otvorenim. Maretić je u svojoj gramatici 1899a također postupao dvojako. Budući da u predgovoru piše da to nije samo opisna gramatika Karadžić–Daničićeva jezika nego i normativni priručnik, očekivao bi se jasan normativni naputak, napose u odsječku kao što su dvoglasničke alternante, koji je prosječnomu čitatelju vrlo težak.

Pravilo pokrivenoga *r* u Maretića je riješeno kao i u Karadžića: u južnom govoru *ě* prelazi u *e* (*mreža, sresti, vreti, zreti, bregovi, vremena, trebati, sredina, srednji, okoreti, rezati, prestati, prepisati, predrag* ...). No Maretić ima važnu napomenu: "ali taj zakon nije do kraja proveden (...) te ima riječi, gdje iza *r* stoji *je* mjesto staroga *ě*: *grjehota, grješan, grješnik, pogrješka, strjelica, strjeljač, nadstrjeljivati, korjenčić, gorjeti, rječica, rječit, starješina, starjeti*" (1899a: 104). Potom navodi dvostrukosti u Karadžića, pa primjere u kojima se ne slažu Karadžić i Daničić: u Karadžića *krepak, krepost,* u Daničića *krjepak, krjepost,* u Karadžića *prvenac*, u Daničića *prvjenac.*

Isto pravilo prjelaska kratkoga *je* u *e* iza likvida pokušava uspostaviti i u skupini *Slě*: "ima nekoliko riječi u kojima ě iza l također prelazi u e: *klȅn* (pored *klȉjen*), *prȉjeklet* (prema *klȉjet*), *lèpak* (prema *lijèpiti*), *Plèšivica* (pored *Pljèšivica,* ime planinama), *òpletati, zàpletati, ùpletati* (u staro doba *oplětati* i t. d.). Ovako mislim da se govori i *pȍzleda*, prema *pozlijèditi.* Ali ima više riječi gdje ě iza *l* ostaje; npr. *ljepòta, mljȅti, bljedòća, pòšljednjȋ* ili *pòsljednjȋ* i td." (1899a: 105). U izdanju iz 1931. uspostavlja upravo suprotno pravilo, pa negdašnje iznimke postaju pojavnice prema kojima se utvrđuje pravilo: "Iza *l* prelazi ѣ u kratkim slogovima ponajviše u *je*, koje sa *l* zajedno čini *ļe*, na pr. *bljedoća, ljepota, mljeti, posljednji*; ali katkad je *e* iza *l* mjesto staroga ѣ *klȅn* pored *klȉjen*, *lèpak* pored *lijèpiti, òzleda* pored ozlijèditi (ima i ozlédити)" (str. 55).

Maretićeva kolebanja i nedosljednost u normiranju dvoglasničkih alternanata govore u prilog pretpostavci da je u njem samom nastupio rascjep zbog spoznaje da je hrvatska porabna norma cijelo vrijeme bila u suprotnosti s onim što su on i njegova škola propisivali. Kad je *Gramatika* iz 1899a već bila prelomljena i priređena za tisak, Maretić u drugom dijelu Predgovora,

gdje su ispravci i dopune, umeće odlomak u kojem se nazrijeva zrno sumnje u ono što čini: "Samoglasnik *i* u skupu *ije* mjesto staroga ѣ veoma je kratak, kraći od *e* u *htjȅlo*; možda *i* u riječma kao *sȉjeno, rijèdak* stoji prema *e* u *htjȅlo* kao ½ ili ¾ prema 1. Eto, ta je osobita kratkoća uzrok, te mnogi misle, da glasa *i* u *sȉjeno, rijèdak* ne čuju, t. j. da se izgovara *sjêno, rjédak*. Kad bi doista bilo tako, onda bi se govorilo љêпо, њéмо, jer *l* i *n* s glasom *j* iza sebe moraju prijeći u љ, њ po § 76b (ispor. љепòта, њèмачкâ); budući da nitko ne govori ni љêпо ni њéмо, otud izlazi da iza *l, n* u *lȉjepo, nijèmo* ne dolazi odmah *j* nego *i,* koje je vrlo kratko, pa poradi toga se oduljuje *e,* te mnogi upravo govore *lijêpo, nijémo* (s vrlo kratkijem *i*). Kad se u pomenutijem riječma ne bi nikako *i* čulo, onda bi se u većemu dijelu naroda govorilo: *đéte, đêlîm,* mjesto *dijète, dȉjelîm,* a jamačno se *đ* nigdje ne govori u tijem riječma, premda se govori: *đèvôjka, đèlo* (vidi § 68a). Ja dakle nikako ne mogu pristati s onima, koji kažu, da se govori *sjêno, rjédak* bez ikakvoga *i,* već samo dopuštam, da je to *i* veoma kratko" (Maretić 1899a: III–IV). Maretić je već 1884. godine u *Filologičkom iverju* (*Vienac*, 26: 418) odbacivao hrvatski izgovor [*sjêno, rjédak*] kao nenarodni, iako je bio, kako sam potvrđuje, u Hrvatskoj "običan". Odbacivao ga je stoga što "takvo izgovaranje ne odgovara pisanju, kako ga je uveo Vuk slijedeći pravi govor hercegovački, u kojemu se jasno u riječima *sijeno, rijedak* čuju iza *s* u prvoj i *r* u drugoj glasovi *i* i *j* " (Isto). Maretić u tom članku prigovara onima koji izgovaraju [*sjêno, rjédak*] da taj izgovor ne odgovara tradicionalnoj hrvatskoj grafiji *sieno, riedak*, za koju pak drži da se ne "bi baš moglo reći da ne valja" iako on sam voli pisati *sijeno, rijedak,* "držeći da je tako zgodnije" (Isto). Dakle, Maretić tu izravno priznaje da Hrvati nisu imali nikakvih fonoloških razloga mijenjati tradicionalnu hrvatska grafiju *ie*. Ono što je on prepoznavao i opisivao kao izgovor [j] bio je zapravo prvi član dvoglasničkoga fonema /i̯e/.

Činjenica što su se ne samo u pravopise nego i u školske gramatike (npr. Divkovićeve) počeli uvršćivati rječnici s popisom riječi s jatovskim alternantama, a pravopisi nerijetko bili izloženi kritikama zbog pogrješaka upravo u tom odsječku, upućivala je na zaključak da ipak nešto nije u redu ni s lingvističkom interpretacijom jatovskih alternanata u hrvatskom standardu ni s njihovom grafijom.

Popis u Divkovićevoj gramatici (1879: 98–109), koja je pisana starom grafijom, pa su alternante *ie/je,* među ostalim sadržava ovakva rješenja: *brieg, bregovi, briežnjača*; *ciep, cjepovi, ocepljivati*; *gorjeti, pogorelac, pogorjelica*; *grieh, griešan, grjehota, grješnik, grješnica, pogrješka, bezgrješan*; *jastrieb, jastrebovi*; *korien, korjenčić, korjenika*; *krepost, krepak, kriepiti, okrepa, podkrepa*; *kries, kresovi, kriesnica*; *lies, lieska, trolieska, ljeskov*; *mjera, zamjeriti, zamjerati*; *mjesto,*

namještati; *mladienci, mladjenaca*; *Mriežnica*; *najposlije* i *najpošlje*; *naprečac*; *novosjelac*; *ogrjev, podgrievci, podgrjevaka*; *otrebine, otriebiti*; *podrieklo, podrietlo*; *poprieko, poprečke, priečiti, zapriečiti, priečnjak, uprieko, upriekrst*; *poslie i pošlje*; *posljedak* i *pošljedak, posljedica i pošljedica, posljednji* i *pošljednji*; *povreda, povredjivati, povrieditи*; *prelaz, prelaziti*; *priesjed*; *priesjek, priestup, prestupak*; *prietiti, prietnja, poprećivati, zaprećivati*; *prietop, pretopiti, prievara, prevariti, prievod, prevoditi*; *primietiti, primjetba*; *prvenac* (roj), ali *prvienac* (u svatova); *riešiti, razriešiti, rešavati, rešitba*; *rieč, rječit, rječnik*; *sierak, sjeračani*; *sjeguran, sliep, sliepac, sljeparia, sljepački*, po južnom govoru *šljeparija, šljepački*; *sliez* i *šljez*; *snieg, sniežnica*; *sporiečiti se, sporječkati se*; *streha, nadstrešnica, podstrešje*; *striela, strielac, strieljati, strjelica, strjeljač, strjeljana, strjelovit, nadstrjeljivati*; *tetrieb, tetrebovi*; *trebati, potrebovati, upotrebiti, upotrebljavati, potreban, trieba*; *treska, treština, triešće*; *triebiti, raztrebljivati*; *otrebine*; *tries, triesak*; *trieslo, treslovina*; *uvreda, uvrieditи*; *viedro* i *vjedro*; *vriedan, vrednoća, privredjivati*; *vriedjati, uvrieditи, uvreda*; *vrieme, vremena*; *v r i e t i* (istaknula N. B; i složenice: na-, pro-, sa-, u-, za-); *zanoviet, zanovietati*, ali: *zanovjetaš*; *zreti, zrio–zrela–zrelo*; *ždrieb*, ali: *ždrebati, ždrebanje*; *ždriebe, ždrebeta, ždrebad, ždrebence*; *ždrielo, oždrielje*; *žliezda, žliezdica, žljezdovit.*

Nakon što je nova grafija duge jatovske alternante, *ije*, posredovanjem Brozova pravopisa 1892. ušla u škole, postupno se širila u novinske i izdavačke kuće. Tako i Divković mijenja *ie* u *ije*, pa su mu u kasnijim izdanjima gramatika, u kojima i dalje donosi na kraju popis riječi s jatovskim alternantama, alternante *ije//je*. U njima je sačuvano i Karadžićevo pravilo S + r + je (< ѣ) → Sre, ali uz iznimke *bezgrješan, bezgrješnost, grješan, grješnica, grješnik, pogrješka*; *ogrjev*; *strjelica, strjeljač, strjeljački* (Divković 1917: 265–278).

Popisi riječi s jatovskim alternantama bili su privremeno rješenje. Golemi napor koji je prvi uložio Marcel Kušar (1889: 32–52), popisujući ostvaraje takvih riječi iz Karadžićeva rječnika (1852) te po terenu ne bi li proniknuo u sustav, za što mu i Maretić iskazuje pohvalu, držeći da je time stvar "upravo do dna iscrpena" (1889d: 27), nije bio dovoljno jamstvo da predložena rješenja postanu općeprihvaćenima. Kušar je gradivo ustavio po vrstama riječi: na imenice se odnosi 15 pravila, na pridjeve 5, na pridjevno-zamjeničnu morfologiju 3 pravila, a na glagole i glagolsku morfologiju 6 pravila; ukupno s brojevima kao vrstom riječi (jedno pravilo) to je 30 pravila. U osnovskom morfemu bila je riječ o zatvorenom sustavu samo u organskim idiomima, a nastavačni morfemi povećavali su takve popise na potencijalno neograničen broj. Već Kušar upozorava da u književnom jeziku "postoji priličan broj kovanica sa ѣ za koje ne zna prosti puk" (1889: 37) te da bi sve takve riječi i njihove oblike

valjalo popisati. On je to i učinio, posluživ̀si se Šulekovim, Filipovićevim i Parčićevim rječnikom, ali izostavivši one riječi za koje je držao da su "neumjesno skovane". Uzme li se u obzir vukovski zazor prema tvorbama zagrebačkih jezikoslovaca, opravdano se može zaključiti da je i Parčićev popis iz kojega je postavljao pravila reduciran. U množini oblika uspio je utvrditi, zapravo ponoviti za Karadžićem, samo jedno opće pravilo: "U slogu koji stoji prije naglašenog sloga u riječi ne može *ije* nikad da bude već *je* ili *e*" (1889: 38). Sam ga se, međutim, nije držao, pa je pisao: *griješka, griješkom, grešnik, drenik* (< *drijen*), *svijesnik, besvijesnik,* G mn. *crepańa, prjetańa, briježńača, drjezaga, krješava, prječaba, rječaca*; čak razlikuje *viječan* u značenju 'trajan, čvrst' i izvedenice (*sredoviječan* < *sredovjek*, *staroviječan* < *starovjek*) od *vječan* u značenju 'vječit' (*dugovječan, kratkovječan, malovječan*) (Kušar 1889: 41–45, 47).

Da predložena norma dvosložnoga ostvaraja duge jatovske alternante nije odgovarala stanju u hrvatskim govorima, tvrdio je i Aleksandar Belić (1914). Pravilo da je u dugim slogovima *ije,* a u kratkima *je* uglavnom vrijedi za naglašene slogove. To pravilo ne vrijedi za sve južne govore. U Lici se, primjerice izgovara mjesto *ije,* napominje Belić, *jē*. "Taj izgovor, iako pišu kao Vuk, imaju danas većinom i Hrvati kada govore književnim jezikom. Oni izgovaraju obično *ljeno,* a pišu *lijepo,* izgovaraju *djeme,* a pišu *dijete.* Čak i u dubrovačkom dijalektu, iz kojega je Vuk uzeo pomenutu gore crtu, ne izgovara se *ije* svugde gde se piše u Vuka i pod današnjim akcentom" (Belić 1914: 381).

Dodatnu nestabilnost u hrvatsku jezičnu normu u bilježenju slogova s jatovskim alternantama unio je Dragutin Boranić čestim promjenama norme u svojim pravopisima. Tomu je svakako pridonijela i Stojkovićeva recenzija njegova 6. izdanja (Stojković 1915–16), u kojoj se, među ostalim, zahtijevalo da se pri bilježenju jatovskih alternanata zaista poštuje jatovsko postanje, a da se analogijski likovi, bez obzira na uzusnu normu, proglase nenormativnima. Tako je Stojković zahtijevao da se piše *bogovitan, ciglovitan, dugovitan, istovitan* (Isto: 643) jer je u tim riječima *i* izvorno, a tako ih bilježi i Stulli, odnosno da se normira *detao, jastreb, klen, koren, kostret, plesak, pleskati, poreklo, tetreb, zanovet,* jer u tim riječima prvotno nije bilo jata. Ekavska alternanta da se bilježi ne samo u riječima *cesta, drven, golem, gvozden, leden, meden, hlepiti, pohlepa, kolebati se, kostela, pogibelj, srebren, vreteno,* nego i u *balezgati, blezgati, ceriti se, mezimac, obe, pozleda, vedro, veđa, zenica* (Isto), kao i u skupini (*S*)*rě* u kratkom slogu: *bregovi, brestovi, breščić, crepić, crepovi, kresovi, odrešivati, okrepljivati, povređivati, ređi, strelica, vredniji, tremov* (Isto: 642). Stojković bi bilježenje *rje* zadržao samo u izvedenicama riječi *riječ* (*rječit, rječnik, rječitost, porječkati se*),

rijeka (*rječica, rječina*) *riješiti* (*rješavati, rješidba*), *gorjeti* (*ogorjelina, pogorjelac, zagorjeti*), *starjeti* (*ostarjeti, ostarjelost*), *korjeti* (*okorjeti, skorjeti*) (Isto: 706).

Grafija *ije* za dugu jatovsku alternantu zadržana je u hrvatskom slovopisu do 1941. godine, kad se u čl. 4. Zakonske odredbe o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu br. CCXLIX–1083–Z.p–.1941. od 14. VIII. 1941. godine (koju je potpisao sam poglavnik Ante Pavelić, a supotpisali ministri Mile Budak i Milovan Žanić) utvrđuje da je "hrvatski službeni i književni jezik štokavsko narječje jekavskoga odnosno iekavskoga izgovora" te da se u slogovima u kojima je u ikavskom govoru dugo *i* "ima izgovarati i pisati *ie*" (Klaić 1942: 17).

Radi bolje zornosti ovdje će se prikazati bilježenje dijela riječi s jatovskim alternantama u hrvatskim pravopisima 1893.—1941. godine kojih se grafija često mijenjala. Riječi su uspoređene s istovrjednicama zabilježenima u Karadžićevu rječniku iz 1852. godine koji nose oznaku južnoga govora te s onima u hrvatskih pisaca jekavaca u Rječniku JAZU. Zvjezdicom (*) su označeni likovi s kojih se u pravopisima upućuje na normativni lik. (Uzeto je drugo izdanje Brozova pravopisa iz 1893. zbog pretpostvake da se mnoge pogrješke u jatovskim alternantama iz prvoga izdanja u drugom izdanju ispravljene.)

	KAR	1893.	1906.	1915.	1921.	1941.	AR
bezgrešan	–	–	–	–	+	+	+
bezgrješan	+	+	+	+	–	–	+
bijesovi	–	–	–	–	–	+	+
bjesovi	–	+	–	–	+	+	+
blezgariti	–	–	–	–	+	+	+
bljezgariti	–	–	–	–	–	+	+
bregovi	–	+	–	–	+	+	+
breme	–	+	–	–	+	+	+
brjegovi	–	–	–	–	–	+	+
brjeme	–	–	–	–	–	+	+
crevaca G mn.	–	+	–	–	+	+	+
crijevaca G mn.	–	–	–	–	–	+	+
grehota	–	+	–	–	+	+	+
greška	–	–	–	–	–	+	+
griješkom	–	+	–	–	+	+	+
grjehota	–	+	–	–	–	+	+

	KAR	1893.	1906.	1915.	1921.	1941.	AR
grješkom	–	–	–	–	–	+	+
grješnik	–	+	–	–	–	+	+
istovetni	–	+	–	–	+	+	+
istovjetni	–	*	–	–	*	+	+
kasniti	–	–	–	–	–	+	+
kasnjeti	–	+	–	–	+	+	+
koren (im.)	–	–	–	–		–	+
korijen	–	+	–	–	+	+	+
krepak	–	–	–	–	+	+	+
kresovi	–	+	–	–	+	+	+
krjepak	–	+	–	–	–	+	+
krijesovi	–	–	–	–	–	+	+
krjesovi	–	–	–	–	–	+	+
lemati	–	*	–	–	*	+	+
lepak	–	+	–	–	*	+	+
let	–	–	–	–	+	+	+
lijekovi	–	+	–	–	+	+	+
lijemati	–	+	–	–	+	+	+
lijepak	–	*	–	–	+	+	+
lijesovi	–	–	–	–	–	+	+
lijet	–	+	–	–	*	+	+
lijevati	–	+	–	–	+	+	+
livati	–	–	–	–	–	+	+
ljekovi	–	–	–	–	–	+	+
ljesovi	–	+	–	–	+	+	+
lješnik	–	+	–	–	+	+	+
lješnjak	–	–	–	–	+	+	+
ljevati	–	*	–	–	*	+	+
mezimac	–	+	–	–	*	+	+
mjezimac	–	*	–	–	+	+	+
mladenac	–	–	–	–	*	+	+
mladenci	–	+	–	–	–	+	+
mladijenci	–	*	–	–	–	+	+

	KAR	1893.	1906.	1915.	1921.	1941.	AR
mladjenac	–	–	–	–	+	+	+
Mrežnica	–	–	–	–	–	+	+
Mriježnica	–	+	–	–	+	+	+
nagrebati	–	–	–	–	–	+	+
nagrijebati	–	+	–	–	–	+	+
namijerati	–	*	–	–	–	+	+
namiještati	–	*	–	–	*	+	+
namjerati	–	+	–	–	–	+	+
namještati	–	+	–	–	+	+	+
naprečac	–	+	–	–	+	+	+
naprječac	–	–	–	–	–	+	+
nazreti	–	+	–	–	+	+	+
nazrjeti	–	–	–	–	–	+	+
nerazreš(lj)iv	–	–	–	–	+	+	+
nerazrješ(lj)iv	–	+	–	–	–	+	+
odrešenje	–	–	–	–	+	+	+
odrješenje	–	+	–	–	–	+	+
ogrev	–	–	–	–	–	+	+
ogrjev	–	+	–	–	–	+	+
okoreti	–	+	–	–	–	+	+
okorjeti se	–	–	–	–	+	+	+
okrepa	–	+	–	–	+	+	+
okrjepa	–	–	–	–	–	+	+
otrebine	–	+	–	–	+	+	+
otrjebine	–	–	–	–	–	+	+
pancijer	–	+	–	–	*	+	+
pancir	–	–	–	–	+	+	+
pogreška	–	–	–	–	+	+	+
pogrješka	–	+	–	–	–	+	+
pomodreti	–	–	–	–	–	+	+
pomodrjeti	–	+	–	–	+	+	+
ponedijeljka G jd.	–	+	–	–	–	+	+
ponedjeljka G jd.	–	–	–	–	+	+	+

	KAR	1893.	1906.	1915.	1921.	1941.	AR
preći	–	*	–	–	*	+	+
predlog	–	–	–	–	*	+	+
pregled	–	–	–	–	+	+	+
prekop	–	–	–	–	–	+	+
prelaz	–	*	–	–	*	+	+
prepis	–	*	–	–	*	+	+
presad	–	*	–	–	*	+	+
prevara	–	*	–	–	–	+	+
prevoz	–	*	–	–	+	+	+
prijeći	–	+	–	–	+	+	+
prijedlog	–	+	–	–	+	+	+
prijegled	–	+	–	–	*	+	+
prijekop	–	+	–	–	+	+	+
prijelaz	–	+	–	–	+	+	+
prijepis	–	+	–	–	+	+	+
prijesad	–	+	–	–	+	+	+
prijevara	–	+	–	–	+	+	+
prijevoz	–	+	–	–	+	+	+
prvenac	–	+	–	–	+	+	+
prvijenac	–	*	–	–	–	+	+
riječca	–	+	–	–	+	+	+
rječca	–	–	–	–	–	+	+
starešina	–	–	–	–	–	+	+
starješina	–	+	–	–	+	+	+
strelica	–	–	–	–	+	+	+
streljač	–	–	–	–	+	+	+
strjelica	–	+	–	–	–	+	+
strjeljač	–	+	–	–	–	+	+
tetreb	–	–	–	–	–	+	+
tetrijeb	–	+	–	–	+	+	+
Tijelovo	–	+	–	–	+	+	+
Tjelovo	–	–	–	–	–	+	+
tremovi	–	–	–	–	–	+	+

	KAR	1893.	1906.	1915.	1921.	1941.	AR
treznoća	–	–	–	–	+	+	+
trijemovi	–	+	–	–	+	+	+
trjeznoća	–	–	–	–	–	+	+
ukrepljivati	–	–	–	–	+	+	+
ukrjepljivati	–	+	–	–	–	+	+
usred	–	+	–	–	+	+	+
usrjed	–	–	–	–	–	+	+
vedro	–	+	–	–	*	+	+
vjedro	–	–	–	–	+	+	+
vreti	–	+	–	–	+	+	+
vrjeti	–	–	–	–	–	+	+
zaliv	–	+	–	–	+	+	+
zaljev	–	*	–	–	+	+	+
zenica	–	–	–	–	–	+	+
zjenica	–	+	–	–	+	+	+
ždrebad	–	+	–	–	+	+	+
ždrjebad	–	–	–	–	–	+	+

3.3.1.2.5. Alternanta *-l//-o*

Novoštokavska fonološka zakonitost *-l* → *-o* bila je poznata već Bartulu Kašiću, koji razdvojbu štokavskih govora 1640. provodi upravo na temelju alternante *-l//-o* u glagolskom pridjevu radnom. I Karadžić u svojoj slovnici u poglavlju *O pretvaranju poluglasni slova* govori o alternanti *-l//-o*, naravno ne u Kašićevu kontekstu, jer je u novoštokavskim organskim idiomima u njegovo doba u glagolskom pridjevu radnom već bio završen proces *-l* → *-o*, ali se uočuju kolebanja u pojedinim domaćim riječima i tuđicama *prijestol/prijesto, bolna/bona, anđel/anđeo...* U domaćim riječima prednost daje likovima s *-o*, pa tako normira *vo* (< vol), *so* (< sol), *soko* (< sokol), *koca* (< kolca) uz *tobolca* (: *tobolac*), *silni* (: silan), *bijel* (pozna i oblik *bijo*), *cijel* (pozna i oblik *cijo*), *đavolski, anđelski* (Karadžić 1818: XXXII).

Ilirski slovničari u poglavljima o novoštokavskom glasovlju ne problematiziraju alternantu *-l//-o* iz razumljiva razloga — pokušaja integriranja svih triju narječja u jedinstvenom standardnom sustavu. Završno *-l* živo je naime u hrvatskim čakavskim i kajkavskim organskim idiomima ne samo u pojedinačnim riječima nego i u kategoriji glagolskoga pridjeva radnoga, pa se taj lik nalazi i u prvoj Babukićevoj slovnici 1836 (*pital, kupoval, pil*), u kojoj je inače još jaka kajkavska sastavnica. Razvitak hrvatskoga standardnojezičnoga idioma prema novoštokavštini u zagrebačke škole nije podrazumijevao istočni novoštokavski tip, u kojem je proces *-l* → *-o* bio intenzivniji i obuhvatniji, nego zapadni s manjom obuhvatnošću i s drugačijim rješenjima u pojedinim riječima. Tako se Babukić zadržava samo na *-l* → *-o* u glagolskom pridjevu radnom (1856: 17), a prvak zagrebačke škole Veber Tkalčević od pravila *-l* → *-o* izuzima riječi "koje pred *l* imaju *o*; n. p. mjesto: *soo sol*, mj. *sokoo sokol*" (1876: 8), odbacujući dakle kontrahirani *-ô*, koji normira Karadžić, a u hrvatski sustav uvode vukovci.

Vukovcima se problem alternante *-l//-o* javlja zbog miješanja različitih sustava, načelno Karadžićeve novoštokavštine istočnoga podrijetla i hrvatskoga književnojezičnoga gradiva zapadnoga podrijetla, u kojoj su pojedine riječi i njihovi likovi duljinom porabe stekli normativni položaj sa *-l*. On je sada dovođen u pitanje zbog oslonca na Karadžićevo i Daničićevo gradivo.

Alternantom -l//-o u svojem se pravopisu pozabavio Marcel Kušar (1889: 17—20). Naziva je "vokalizacijom glasa *l*" i utvrđuje pravilo da se suglasno *l* "promeće" u *o* na svršetku mnogih riječi, a u sredini ako iza njega slijedi suglasnik; samoglasno *o* s drugim *o* ispred sebe sažimlje se u *ô*:

a) na svršetku riječi:

1. u participu perf. akt.: *dao, uzeo, molio čuo, bô*;
2. u svih imenica osim: *bol, jal, izgorijel, pogorijel, pomol, prokol, raskol, spol, val*;
3. u svih pridjeva osim: *obal, ohol, okorjel i smjel,* te u pridjeva izvedenih od imenica: *beskril, bjelogrl*;
4. u svih adverba: *žao, ozdo, po*;

b) u sredini riječi:

1. u svih imenica na *-lnica, -lna* tipa *učionica*;
2. u svih višesložnih imenica na *-lac, -lak* osim u G mn. i N jd., tipa *vladalac, uvelak*; među iznimkama (*kozalac, krvopilac, nevaljalac, ubilac*) Kušar je prepoznao ali nije kategorizirao skupinu deminutivnih imenica — *anđelak, okolak, sokolak*;
3. u imenica na *-nik, -lnjak, -lnica*: *bonik, bonica, budionik, čeonik pravionik* (uz *pravilnik*), *raonik, seonik, stonjak, svjetionik* ili *svjetionjak*, ali: *raskolnik, raskolnica, spolnik*;
4. u deminutivnih imenica na *-lce*: *barioce, bioce, čeoce, gr-oce, krioce, seoce, vreoce, žaoce*; iznimke: *rilce, tjelce, djelce, stakalce*;
5. u imenica na *-lka, -lština, -lstvo*: *sviraoka, vioka, zvrčaoka, žaoka, žioka, seoština, čeostvo, taostvo, vlasteostvo,* ali *školstvo*;
6. u svih pridjeva. *anđeoni, boni, srdoboni, čeoni, pročeoni, dokoni, donji, kaoni* (< kalan), *misaoni, stoni, prijestoni, teoni*; dvostruke oblike imaju *dijelni* i *dioni*, *pravilni* i *pravioni* (ali *pravilan*), *solani* i *soni, stalni* i *staoni, svilni* i *svioni*;

Maretić o novoštokavskom *-l* → *-o* govori kao o općepoznatom glasovnom zakonu (1899a: 82–83), ali i on napominje da postoji mnogo iznimaka, što govori u prilog miješanju organskih idioma i književnojezičnih zapisa. Ne pokušava uspostaviti normu, nego među običnijim iznimkama navodi: *anđelka* (< anđelak), *apostol, apostolski, balčak, besolnica, bijelca* (< *bijelac*), *bivolski, bivolče, bokal, bol, bolta, cijelca* (< cijelac), *Ćiril, Dalmacija, đavolka* (< đavolak), *đavolstvo, đavolče, kaldrma, kalfa, malko, načelnik, nevaljalca* (< nevaljalac), *nevaljalština, ohol, okolni, prelca* (< prelac), *soldat, stakalce, stolnjak, tkalca* (< tkalac), *topal, val, zagorijel, žalba.* Među dvojnim oblicima spominje i ove parove: *anđel/anđeo, cijel/cio, dijel/dio, prijestol/prijesto, razdio/razdjel, ugao/ugal, vlastelski/vlasteoski, ždral/ždrao.*

Divković u svojim slovnicama propisuje normu koja se u pojedinim riječima sukobljuje s porabnom. Tako dopušta isključivo *groce* i *krioce* (1917: 27), iako u hrvatskoj porabnoj normi pretežu *grlce* i *krilce.*

U Zorinim *Paljetkovanjima* (1892–1907), u kojima je skupljeno gradivo iz govora dubrovačkoga kraja, alternantno *-o* potisnulo je *-l* ne samo u domaćim riječima u kojima je tradicionalno hrvatsko bilježenje sa *-l* (*vo — vola, načeonik — načelnika*) nego i u stranim riječima (*kao — kala, protoko — protokola*).

Broz u pravopisu (1892., 1893) ne raspravlja o alternanti *–l //-o* i ne uvršćuje ju u pravopisnu problematiku. Boranić je međutim ima već u trećem izdanju iz 1904. s dijelom normativnih rješenja koja u hrvatskoj pisanoj baštini nemaju uporište: *so, soko, sto, prijesto, vo,* što je zadržano i u kasnijim izdanjima.[61] Tek se u izdanju iz 1941., koje je tiskano za Banovine Hrvatske, uspostavljaju dvojni oblici *so/sol, sto/stol* ..., koji su i u *Hrvatskom pravopisu* iz 1944. s jedinom stidljivom uputnicom sa *so* na *sol.* Boranić je i nju u izdanju iz 1951. ukinuo, sustavno se vrativši na dvojne likove. Tek je *Hrvatski pravopis* Babića Finke i Moguša iz 1971. jednoznačno normirao hrvatske likove *sol, sokol, stol.*

Sustav je u suvremenom hrvatskom standardu sljedeći:

- glagolski pridjev radni: *-o* (*gledao, kopao, strašio, mislio* ...)
- deminutivi: *-l* (*svjetalce, čelce, grlce, krilce*)
- tuđice: *-l* (*admiral, bicikl, general, karneval, mul, žurnal*).

Da se alternanta *-l //-o* može ostvariti i u liku *-l /-l //-l /-o,* potvrđuju parovi *palac* : *palca* i *palac* : *paoca,* gdje prvo označuje 'prst', drugo 'žbice na kolu', koje navodi više autora (Maretić, Divković, Boranić i dr.).

3.3.1.3. Fonološke prilagodbe inojezičnica

Fonološkim su prilagodbama inojezičnica obuhvaćene riječi preuzimane iz drugih kultura i jezika, čineći općeporabni leksik ili nadgradnju, tzv. intelektualno rječničko gradivo. Jezični dodiri i prožimanja sastavnim su dijelom jezične povijesti, a u dijakronijskom proučavanjima napose su važni pri utvrđivanju razvitka standardnojezičnih likova apelativnoga i onomastičkoga gradiva, jednako toponimije i antroponimije, koja zapravo zrcali povijest jezika i njegovu pripadnost određenoj kulturi.

Fonološki ustroj novoštokavštine i ograničenja u raspodjeli fonema, napose na početnim i dočetnim dijelovima riječi, uzrok su dijela prilagodaba. Tako se, primjerice nekadašnje pravilo da dočetni slog ne može završavati dvama suglasnicima koji nisu *-st* (*prst*), *-št* (*prišt*) ili *-žd* (*dažd*) odrazilo na razbijanje suglasničkih skupina samoglasnim *a,* primjerice *smaragad* (< smaragd), *dijamanat* (< dijamant), *Damasak* (< Damask), *psalam* (< psalm), ili dometanjem samoglasnika iza suglasničke skupine, primjerice *biciklo* (< bicikl),

61 U starijim hrvatskim rječnicima pretežu naime likovi sa *-l*: *sol, stol, vol,* pa je tako normirano i u Šuleka (1874–75), a u Parčića se (1901) sa *-o* likova upućuje na *-l* likove.

kragna (< kragn), *krafna* (< krafn). Dio tako prilagođenih riječi ušao je u standardni jezik, a dio je ostao obilježje razgovornoga stila, nerijetko vezanoga uz neurbane sredine.

Posebni su sustavi u hrvatskom i srpskom standardnom jeziku uspostavljeni prilagodbom riječi iz klasičnih jezika, grčkoga i latinskoga. Iste su riječi, jednako opće imenice i nazivi, kao i imena, dolazile iz različitih izvora, u hrvatski jezik većinom iz latinskoga ili preko latinskoga, a u srpski iz grčkoga, točnije novogrčkoga preko bizantskoga kulturnoga prostora, što se odrazilo na njihove različite fonološke likove. Vukovska škola, koja je pokušavala izgraditi jedinstveni standardni jezik za obje kulturne sredine, izjednačivala je u rječnicima, slovnicama i pravopisima oba lika i u onim primjerima gdje je naslijeđena višestoljetna kulturna baština jedne sredine govorila u prilog drugomu rješenju. U Rječniku JAZU, primjerice, bilježe se likovi *Jermenin, Jermenka, jermenski* s jedinom potvrdom iz Karadžićeva rječnika i uz napomenu da su k nama došli preko turskoga. Iz natuknica pak *Armenija, Armenin* jasno je da su u hrvatskih pisaca i u hrvatskim rječnicima od Mikalje preko Della Belle upravo ti likovi poznati u hrvatskoj pisanoj baštini. Broz–Ivekovićev rječnik (1901) integrira prve likove u hrvatski jezični sustav bez ikakva komentara, a druge uopće ne navodi. Tako se miješanjem dvaju različitih sustava, karakterističnih za dvije kulturnopovijesne zajednice, preskriptivnim nametanjem počela gubiti ustaljena porabna norma, što je u konačnici vodilo rasapu sustava i nesigurnosti u bilježenju pojedinih riječi, pa se upravo iz tih razloga pojavljuju 1930-ih prvi hrvatsko-srpski razlikovnici.

Starogrčki oštri hak (*spiritus asper*) u latinskoj je transkripciji prenošen prema grčkomu izgovoru kao [h]. U srednjovjekovnom grčkom njegov se izgovor neutralizirao prema tihomu haku (spiritus lenis), koji u starogrčkom nije imao fonološke vrijednosti, nego je samo bio pravopisni znak. Jezici koji su aspirirane riječi preuzeli iz starogrčkoga preuzeli su ih s fonemom /h/, a oni koji su ih, za bizantskoga razdoblja, preuzimali iz srednovjekovnoga grčkoga namjesto /h/ imaju /ø/: *historija/istorija.* Prvoj skupini jezika pripada hrvatski, drugoj srpski. U srpskom jeziku, koji je navedene riječi preuzimao posredovanjem crkvenoslavenskoga, početno je *e* u takvim primjerima jotirano: *Jelada, jeres, jevanđelje.* U hrvatskoj su pisanoj tradiciji likovi *Helada, hereza, evanđelje.*

U Rječniku JAZU nije zabilježena ni jedna riječ s osnovom *histor-,* već se s nje upućuje na *istor-* iako su ondje navedeni primjeri iz dopreporodnih hrvatskih pisaca i s fonemom /h/. Uz natuknicu *heretik* stoji da je /h/ pisan po latinskom izgovoru i da se ne izgovara te se upućuje na *eretik,* kao i s izvedenica *heretički, heretičanstvo, heretištvo, herezija.* S *jeres* se upućuje na *eresija.* S

natuknica *evanđelist(a)/evangelista, evanđelje/evangelje* upućuje se na jotirane likove. Etnik *Hebrej* tumači se inačicom *Jevrejin*, a uz pridjev *hebrejski* stoji inačica *jevrejski*, uz oba je lika napomena da se /h/ ne izgovara. U rječniku nema *hijeroglifa* ni *jeroglifa*, iako su *hieroglif, hieroglifika, hieroglifski* zabilježeni u Šuleka (1874—75). Oblici *jerarh, jerarhija* potvrđeni su u srpskim izvorima, a *jerarkija* u hrvatskih pisaca od 15. stoljeća.

U Broz–Ivekovićevu rječniku (1901) nema natuknica *Hebrej, Helada, heretik, hereza, hijeroglif*; s *evangjelije, evangjelje, evangjelist* upućuje se na *jevangjelje* v. *jevangjelije, jevangjelist*, a s *historije* na *povijest*, dok su iz oblika *istorija* tvorene izvedenice *istorički, istorik* bez uputnice, a bez ikakva su komentara u hrvatski standard integrirane natuknice *jerarh, jeres, jeretički, jeretik, jeretikov, jeroglif, Jevrejin, jevrejski.* Ni u Parčićevu rječniku (1901) nema *Hebreja, Helade, heretika, hereze, hijeroglifa,* ali ni njihovih jotiranih inačica *jeretik, jeroglif, Jevrejin, jevrejski.* S *evangjelja* se upućuje na *jevangjelje* i izvedenice, a namjesto *historije* stoji natuknica *istorija* (lat.) u značenju 'storia', (priča), dok je je imenica *jeres* prihvaćena u fonološkoj i sklonidbenoj (*i*-sklonidba) inačici karakterističnoj za srpski standardni jezik.

Starogrčka *eta* /ē/ zamijenjena je u hrvatskom sa *e*, u srpskom sa *i*, pa je to najčestotnija vokalna hrvatsko-srpska polarizacija (D. Malić 1981: 56): *amen/amin, Atena/Atina, Demetar/Dimitar, Helen/Jelin, kler/klir, Kreta/Krit.* Karadžić i Daničić imaju *dioklitijanski, Getsimanija, getsimanski* (Broz 1887—88), a u srpskom je takav tip prilagodbe živ i u 20. st. (npr. *Abisinci*; Miloš Đurić, Anketa 1953—55, 375: 64). U Rječniku JAZU natuknica *amen*, potvrđena u starih hrvatskih pisaca, definirana je kao adverb, i uz nju stoji napomena ispor. *amin*, uz koju su potvrde iz srpskih pisaca. Nema natuknica *Helen, helenski* (u Šuleka je zabilježen oblik *helenizam*; 1874—75), a potvrde za oblike *Jelin, jelinski, Jelisije* samo su Karadžićeve i Daničićeve. Oblici *kler, klerik, klerikalan*, kao i *klir, klirik* potvrđeni su samo u hrvatskim izvorima, a s *Krit* (zabilježena u Daničića) upućuje se na *Kretu.* U Broz–Ivekovićevu rječniku (1901) izjednačeni su *amen/amin,* a bez komentara stoje *Jelin, jelinski, Jelisije,* dok *Kreta* i *Krit* nisu ni uvršteni.

Starogrčko dvoglasničko *au* u novogrčkom se monoftongiziralo procesom labijalizacije dugoga vokala *ū*, pa se razvilo u *av*. Proces monoftongizacije *au* > *av* obuhvatio je i riječi latinskoga podrijetla s dvoglasničkim *au*, koje su prenašane s izvornim dvoglasnikom ili s *av*. Stari su hrvatski i srpski pisci grecizme i latinizme prenosili s jednim i s drugim likovima, ali se s vremenom u hrvatskom ustalilo čuvanje dvoglasničkoga *au,* za razliku od srpskoga, u kojem su pretegnuli monoftongirani likovi s *av*. Broz (1887—88) u Karadžića

i Daničića bilježi *auktor, auktoritet, Avgust* (rimski car), *a* u Rječniku JAZU upućuje se s *August* i *Augušt* na *Avgust*; isto tako s *Augustin* na *Avgustin*. Mjesec *kolovoz* Broz i Iveković (1901) normiraju samo kao *avgust, autograf* kao *avtograf* (jer Karadžić ima *avtograf*). Parčić (1901) dopušta *Augustin* i *Avgustin*.

Isti je proces obuhvatio i starogrčko dvoglasničko /eu/, koje se u novogrčkom monoftongiziralo, pa se pred zvučnim konsonantom razvilo u /ev/, a pred bezvučnim u /ef/. Karadžić i Daničić pišu *Epidavr, eufonija, Evropa, evroklidon, Efrat* (< Eufrat) (Broz 1887–88), a u Rječniku JAZU nosive su natuknice *Evgenija, evkaristija, evnuk, Evropa, Evsebijo, Evstakij*, iako se iz gradiva vidi da u starijih hrvatskih pisaca pretežu likovi s *eu*: *Eugenija, eukaristija, eukarištija, eunuk, Europa, Eusebijo, Eustakijo*. U istom se rječniku s *Eufemija* upućuje na *Jefimija* (*Efimija*), s *Evrosima* na *Jevrosima*. Parčić normira samo *Evropa* (1901), kao i Broz–Iveković (1901).

Posljedica miješanja dvaju sustava urodila je nakon pola stoljeća Maretićevom tvrdnjom kako se "naši pisci još nijesu složili u tome, kako se pišu *au, eu* u riječima grčkoga i latinskoga podrijetla" (1931: 62), pa preporučuje, kako je uostalom i sam postupio u svom jezičnom savjetniku (1924), da se riječi *august* i *Europa* pišu sa *v*, "jer su ih Vuk i Daničić (...) svagda tako pisali", a sve druge riječi i vlastita imena neka se pišu sa *u*, pa tako i *Kaukaz* (isto). U Hrvatskoj se norma zapravo kolebala u bilježenju kontinenta *Europa/Evropa*, pa je pretegnulo *Evropa*, zamjetno i u Šuleka (1874–75), što se dovodi u vezu ne samo sa starijim bizantskim utjecajem nego i sa češkim u 19. stoljeću (Vratović 1983–84: 13).

Starogrčki sljedovi /ke/, /ki/ preneseni su u latinski i romanske jezike kao /*ce*/, /*ci*/, a odatle ih preuzima hrvatski jezik, dok su u srpskom sačuvani izvorni sljedovi: *okean/ocean, kedar/cedar, Bukefal/Bucefal, Trakija/Tracija, Makedonija/Macedonija, Kentaur/Centaur, Kerber/Cerber*. U crkvenoslavenskom je /k/ palatalizirano ili sibilarizirano, kao i u južnoštokavskim organskim idiomima, pa se namjesto sljedova /ke/, /ki/, odnosno /ce/, /ci/ bilježe i supstituantni sljedovi /će/, /ći/, pojava poznata pod nazivom zetacizam. Tako Broz u Karadžića i Daničića nalazi uz *dekembar* i *ćesar* (1887–88). Upravo su te likove na normativnu razinu podizali vukovci dopuštajući *Makedonija i Maćedonija, cesar* i *ćesar, Lakedemonci* i *Laćedemonci, Vićentije* (Maretić 1899a: 64), pa je i Kušar svoje ime pisao *Marcel* i *Marćel*. Rječnik JAZU navodi *cesar* i *ćesar, dekembar, dećembar, dečembar* i *decembar*, s tim da uz *dekembar* (*dećembar*) stoji napomena vidi *decembar*. U Broz–Ivekovićevu rječniku (1901) izjednačeni su *cesar* i *ćesar*, kao i njihove izvedenice; isto su tako izjednačeni likovi *decembar* i *dekembar*, s napomenom da je prvi prema latinskomu, drugi prema

grčkomu izgovoru. Parčić (1901) sa *ćesar* upućuje na *cesar*. Izvorni fonem /k/ preskriptivnom je vukovskom normom potiskivao hrvatski supstitut /c/, pa su kolebanja i dvostruki likovi obilježje i suvremenoga hrvatskoga standarda (*Nikeja/Niceja, Trakija/Tracija*), a alternanta *k//c j*avlja se i kao funkcionalna razlikovnica denominiranoga apelativa i imena: *ocean//Okean* ('bog mora'), *Okeanide* ('morske božice'). Neki su strukovni nazivi sačuvali izvorni /k/ u srpskom i hrvatskom, primjerice u crkvenom povijesnom nazivlju *autokefalan*.

Starogrčki i latinski fonemi /g/ i /d/ u sljedovima /ge/, /gi/, /de/, /di/ u crkvenoslavenskom i štokavskim organskim idiomima palatalizirani su: *evagelistar* > *(j)evanđelistar*, *magija* > *mađija*, *logika* > *lođika*, *liturgija* > *liturđija*, *Egipat* > *Eđipat*, *geranij* > *điran*, *dijak(on)* > *đak*, *magistrat* > *mađistrat*, *mirodija* > *mirođija*. U starijih pisaca zabilježeni su jedni i drugi oblici. Takvo se stanje očituje u Rječniku JAZU: ime *Longinovo* zabilježeno je u srpskom izvoru kao *Lođin*, a u starih hrvatskih pisaca potvrđeni su *Eđipat, eđipački, Eđipka, Eđipkinja, eđipski, Eđepak, eđupaski,* kao i njihovi jotirani likovi *Jeđupak, Jeđupka* (naslov glasovite satirične pjesme dubrovačkoga pjesnika Mikše Pelegrinovića), potom *mađije* (množinski lik), *mađijati, mađionica, mađionik* uz vrlo čestotan nejotirani oblik *liturgija*.

U Broz–Ivekovićevu rječniku (1901) nisu ni zabilježeni likovi sa /g/ imenice *magija* i njezinih izvedenica, koja postoji u Šulekovu rječniku (1874—75), već samo oni s fonemom /ǵ/ u grafiji *gj*: *magjijanje, magjijati, magjije, magjijski, magjilan, magjijonica, magjijonik,* kao i likovi *magjistor* (*magistar, magister* nisu zabilježeni), *magjistrovica, magjistrat*. U Parčića (1901) nema *magije* ni *mađije, Egipta* ni *Eđipta, logike* ni *lođike*.

U hrvatskom je standardnom jeziku većinom normirano izvorno /g/, a u srpskom palatalizirani supstituant /ǵ/ iz prve standardizacijske faze u 19. st. zamijenjen je poslije fonemom /g/ s rijetkim iznimkama (*mađija*). U suvremenih je pisaca zamjetno vraćanje na izvorni fonem /g/ i u onim riječima u kojima je crkvenaslavenska tradicija bila donijela /ǵ/.[62]

Starogrčki fonem /b/, bilježen grafemom beta (β) u latinski je sustavno prenesen kao fonem /b/, pa je tako i u hrvatskom jeziku, u koji je velik dio riječi iz te skupine ušao latinskim posredništvom. U srpskoj jezičnoj tradiciji prenosio se prema novogrčkomu izgovoru kao fonem /v/, pojava poznata pod nazivom vitacizam. Hrvatsko-srpska razdvojba zanimljivo se odrazila u vukovskim djelima. Broz bilježi u Karadžića i Daničića oblike *Avelj, Elijav* (Elijab), *Gavrilo* (Gabrijel) (1887—88), u Rječniku JAZU izjednačeni su *Avelj* i

62 Npr. u Katičićevoj knjizi *Na ishodištu* (Zagreb, 1994.) u legendama pod likovnim prilozima stoji *evanđelistar*, a sam autor piše *evangelijar, evangelijarij*.

Avel s *Abel*; po izvorima se vidi da jedni likovi pripadaju srpskomu kulturnomu krugu, a drugi hrvatskomu. Parčić (1901) ima samo *Avram,* a od *Gabrijela* niz inačica: *Gavra, Gavre, Gavril, Gavrila, Gavrilo, Gavro.* Broz i Iveković (1901) nemaju natuknice *Abel,* nego pod natuknicom *Avelj,* uz koju navode i primjere, napominju da je *Avelj* prema grčkomu = bizantskomu izgovoru, a *Abel* prema latinskomu, nema *Gabrijel,* samo *Gavrilo, Gavro.*

Fonem /s/ u međuvokalnom položaju te u slijedu sa sonantima *r, n, l, m* iz grčkoga i latinskoga jezika prenosio se u srpskom kao /s/ i /z/, u hrvatskom dovukovskoga razdoblja pretežno kao /z/. Primjeri u Karadžića i Daničića bili su sa /s/ (*balsam, eksemplar, farisej, filosof, fisika*; prema Broz 1887–88). i sa *z* (*divizija, fantazija, gimnazija, konzul, penzija*; prema Maretić 1899a: 34). U Rječniku JAZU izjednačena su oba lika, *balsam* i *balzam*; prvo potvrđeno u starih hrvatskih pisaca, uz *farizej* s hrvatskim potvrdama stoji vidi *farisej,* uz koji je oblik definicija pojma i napomena isporedi *farizej*; uz *filosof* definicija i napomena isporedi *filozof*; izvedenice: *filosofički, filosofija, filosofik, filosofovati, filosofski*; *fisika.* Parčić ima samo *balzam,* namjesto *fizika* stoji u njega *fiska* (1901). U Broz–Ivekovićevu rječniku navodi se samo *filosof* i izvedenice, nema imenice *fisika,* ali ima pridjev *fisički* u značenju "što pripada fisici", *jesuit, jesuitski* (1901).

Maretićevo je stajalište proturječno. U 1899a najprije tvrdi kako se "tuđe *s* gotovo svagda mijenja u *z*" (str. 34), a onda kako grčko i latinsko međuvokalno /*s*/ ne treba zamjenjivati sa /*z*/, "jer sami Grci u tom položaju svoje *s* izgovaraju i izgovarali su uvijek kao *s* (...) [a] u latinskijem riječma, koje su odavno uzete, *s* među dva samoglasnika ne mijenja se u *z*" (str. 91). Najposlije, držeći se tobože Karadžića (koji i sam nije dosljedan!), preporučuje neobičnu normu: u apelativima *z,* u vlastitim imenima *s* (str. 34). Preporuku prihvaća Boranić, pa se u njegovim pravopisima uz vlastita imena *Hesiod, Tesej, Dionis, Efes,* nalaze apelativi *kriza, muza, mizantrop* (1904, 1915 i dalje), što Maretić uvršćuje i u drugo izdanje gramatike 1931.: *akuzativ, analiza, hipoteza, opozicija, senzacija,* ali *Cesar* (u I. izd. ima i *Ćesar*), *Hortensije, Mesopotamija, Persija, Proserpina, Vespazijan* (str. 73).

U srpskoj sredini Maretić–Boranićeva norma nije prihvaćena, jer su apelativi pisani uglavnom sa *s,* a hrvatska poslijevukovska norma nastojala je ujednačiti pisanje i apelativa i vlastitih imena sa *z,* a *s* je ostalo samo u dočetnim skupinama *-ls, -ns, -rs* (*impuls, trans, revers*; Babić–Finka–Moguš 1971: 54). Srpska je strana nastojala hrvatskoj nametnuti *s,* pa je pitanje aktualizirala i uoči potpisivanja *Novosadskoga dogovora*: "Ako kaže Nemac ili Francuz mesto *s z,* šta se to nas tiče! Bio je Konstantin Filosof i ceo XIX vek je izgovarao

filosof. (...) Mi možemo da kažemo između dva konzonanta *s.* (...) Maretić je pisao *s*, Jagić je pisao *s*, hrvatski estetičar Franjo Marković je pisao *s.* Kad je izišla njegova *Estetika*, pitali su ga: Zašto vi, g. profesore, pišete *filozofija.* On je rekao: Pitajte hrvatsko-slavonsko-dalmatinsku vladu, koja mi je rukopis pregledala" (Anketa 1953–55, 375: 64–65).

Fonem /h/ u starogrčkom se izgovarao [kh]. U latinskom i romanskim jezicima, odakle ga je preuzeo hrvatski, prenosio se kao /*k*/, a u srpskoj je tradiciji prihvaćen novogrčki supstitut /h/. Otuda razlike u hrvatskom i srpskom: *kronika*/*hronika*, *kirurg*/*hirurg*, *klor*/*hlor.* Maretić je tvrdio da narod u riječima preuzetim iz grčkoga jezika /*h*/ rijetko pretvara u /*k*/ (*krizma, krst*; 1899a: 82, 1931: 56), uglavnom da ih usvaja sa /*h*/ (*hartija, hiljada, hora, Hrist*) te da stoga Karadžić piše *arhiv*(*a*), *hemija* (1931: 58).

Mjesto grčkoga fonema /f/ u fonološki prilagođenim usvojenicama javljaju se supstituti /v/ i /p/, npr. u imenima: *Stevan, Stjepan, Vilip, Pilip, Tripun.* Kako Karadžić (1818) i Maretić (1899a, 1931) ne nalaze /f/ u štokavskim organskim idiomima kao primarni član fonološkoga sustava, nego kao sekundardni, jednako u apelativima (dijalektno *fala* < *hvala*, *fatati* < *hvatati*), kao i u imenima (*Fojnica* < *Hvojnica*, *Foča* < *Hoča*), u vukovskim se priručnicima počeo potiskivati i iz standardnoga jezika. U Brozovu pravopisu (1892: 21) upućuje se s *jeftin* na *jevtin* jer "*v* ostaje nepromijenjeno ispred bezvučnih", a tako je i u rječnicima Broz–Ivekovićevu i Parčićevu (1901), zacijelo i pod utjecajem Maretićeva stajališta da su oblici sa /v/ pravilniji, jer su bliži grčkomu izvorniku *euthēnos*, gdje je dvoglasničko *eu* > *ev* (1899a: 72), što se, dakako, odnosilo samo na srpsku standardnojezičnu normu. U Šulekovu rječniku (1874–75) izjednačena su oba lika, a tako je i u Maretića (1899a: 72, 1931: 60) i Boranića (1921), s tim što Šulek prednost daje liku s fonemom /f/ i njegovim izvedenicama, nudeći istodobno hrvatsku zamjenu, pridjev *cjen*, koji do danas nije uvršten u hrvatske rječnike i pravopise (zabilježen je samo, i to nesustavno, pridjevni lik *cijen*).

Razlike u fonološkim prilagodbama inojezičnica između hrvatskoga i srpskoga standardnoga jezika redovito se uvršćuju u popise razlikovnika od 1930-ih do danas. Iako su vukovci preskriptivno pokušali izmijeniti hrvatsku porabnu normu, nisu uspjeli, jer se upravo ona povukovskim jezikoslovcima nametnula kao izvor novoj preskripciji, koja je provedena s osloncem na hrvatsku jezičnu zbilju.

3.3.1.4. Naglasni sustav

Novoštokavski naglasni sustav kakav su u svojim priručnicima opisali i normirali hrvatski jezikoslovci vukovske škole bio je predmetom mnogobrojnih raspra. Početne hvale zbog, kako se navodilo, prvi put sustavno uspostavljene novoštokavske naglasne norme u Karadžićevu rječniku iz 1852. godine, kojoj je — kako se znade — konačni lik dao Daničić, zamijenile su kritike s hrvatske strane poradi uočavanja nepodudarnosti Karadžić–Daničićevih naglasnih paradigma s paradigmama zapadnohrvatskih štokavskih organskih idioma (istok: *povúći, tèbe, želímo, vòće* : zapad: *pòvūći, tȅbe, žèlīmo, vòće*). Budući da je isti sustav Daničić primijenio u Akademijinu *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Maretić pak u *Gramatici* 1899a i u školskim gramatikama, a da su Daničića i Maretića nasljedovali Ivan Broz i Franjo Iveković u *Rječniku hrvatskoga jezika* (1901), zaključiti je da je Karadžić–Daničićev novoštokavski naglasni model pod hrvatskim imenom propisivan kao norma za područje gdje nije imao širokoga organskoga uporišta. K tomu je isti sustav primijenjen i u dijelu leksika koji nije pripadao novoštokavskom gradivu, a nerijetko je i konstruiran u onim riječima kojima se nije mogao saznati naglasak (Daničić), što je osudio Stojan Novaković (1878: 200).

U hrvatskoj kritici nije bila riječ o nijekanju temeljnih načela izloženoga naglasnoga sustava (četiri naglaska i njihova osnovna raspodjela, zanaglasna duljina), nego o nepodudarnostima pojedinih naglasnih paradigama. Tako već Vinko Pacel drži Karadžićev i Daničićev naglasni sustav lokalnim i jednostranim (1860: XIII), Antun Mažuranić piše da Karadžićevi naglasci *dúpsti, zépsti, mésti, rásti, trésti, túći, vúći, léći*[63] impliciraju prvotne čakavske oblike *dūpstì, zēpstì* ..., koje on nikada nije čuo, već se u Vinodolu govori *tûć, vûć, dûbst* (1859: 18), a Tomislavu se Maretiću prigovara upravo poradi promicanja lokalnih istočnohercegovačkih naglasnih obilježja i u hrvatskim školskim gramatikama, kamo ih je nekritički prenosio iz svoje velike studijske gramatike Karadžić–Daničićeva jezika. Činjenica pak što su mnoge riječi u rječnicima — obama Karadžićevima, Akademijinu, Broz–Ivekovićevu — ostale nenaglašene još je više poticala uvjerenje "koliko je jošte zamršeno pitanje o akcentuaciji našoj" (Iveković 1901: V), a sam Maretić piše da su "akcenatske mijene u glagola složenijeh s prijedlozima zamršenije nego u imenica" (1899a: 131).

Da ni među vukovcima u pojedinim naglasnim pitanjima nije bilo jednodušnosti, dokazom su Daničićevi prigovori Budmanijevim naglascima u njegovoj gramatici iz 1867. Daničić se ne slaže s naglascima *zádužbina*

63 U Mažuranićevoj grafiji *dûbsti, zêbsti, mêsti, râsti, trêsti, tûći, vûći, lêći.*

namjesto *zàdužbina*, *nápredak* namjesto *nàpredak*, *nàstavak* namjesto *nástavak*, *cigánče* namjesto *cìgânče*. Riječi *gospòda*, *grdòba*, *sramòta*, *čistòća*, *veličìna* glase po Budmaniju u DA jd. *gòspodi* (*-u*), *grdobi* (*-u*), *sràmoti* (*-u*), *čistoći* (*-u*), *vèličini* (*-u*), a *zlâto*, *mêso* u L jd. *zlátu*, *mésu*, dok *dìo* u G jd. glasi *dijèla*, u D jd. *dijèlu*, u Ijd. *dijèlom*, a *pâs* u G mn. *pâsâ* (1866: 590). Daničić je pohvalio Budmanijev naglasni sustav u glagola — koji da je autor morao sam istražiti jer nije imao uzora, a Budmani ga je zapravo temeljio na naglašavanju dvojice Hercegovca — Luke Perovića i pomorskoga kapetana Mata Lupija (Vučine) iz Popova, koji su, primjerice, imali naglasak s duljinom u 2. i 3. licu jednine aorista (*ȕčinī*), koji se u Dubrovniku Budmanijeva doba već bio izgubio (Rešetar 1926: 107).

Kodifikacija naglasnoga sustava koja bi zadovoljila govornike cijeloga jezičnoga prostora na koji je reflektiralo vukovsko jezikoslovlje bila je iluzorna, jer je gotovo svaki jezikoslovac vukovske škole držao da je upravo izgovor njegova kraja odraz savršenoga novoštokavskoga naglasnoga modela. Nakon Jagićeve kritike naglaska u Zorinu *Paljetkovanju*, prozvani se Zore, duboko uvjeren kako baš on ima pravo, branio argumentima koji pod okriljem materinskoga jezika afirmiraju mjesne idiome i problematiziraju Karadžićev naglasni autoritet: "Ni Vuk, vještak u tomu poslu, nije svud pogodio, jer je udario akćenat ńekijem riječima drugačiji, nego se one uprav izgovaraju. Dakle ako se presudnik drži u svemu Vuka, kako slijepac plota, onda će presuda bit u ńečemu kriva. Za to je naj boļe, da se učeni zavodi jednom nakane, pak pošaļu kroz narod umjetnike za taj posao. A čujem da se je tako i počelo, jer nerazložito je i tražit da u Beču i Berlinu zgodno presuđuju o našem akćentu. Istina, to su naši učeńaci, ali za naš akćenat treba niknuti u krajevima, gdje se naj boļe govori i izgovara naš jezik; pa i to nije dosta. Još iz djetiństva treba se naviknuti dobru izgovoru u svojoj kući od roditeļa, a navlaš od matere, jer se i zove materinski jezik" (Zore 1899: 55–56).

Rješenje koje se nadavalo kao jedino logično jedva da je imalo veze s govorom roditeljske kuće o kojoj zbori Zore, a nitko ga se nije usudio predložiti jer su autoriteti bili prejaki, hrvatska strana pak uporno uvjeravana kako zapravo i ne zna pravoga novoštokavskoga naglasnoga sustava, pa o njem ne može ni odlučivati. Trebalo je zapravo iz novoštokavskih organskih idioma generirati standardni model s najviše razlikovnih odlika, dobro ga opisati i utvrditi razlike prema pojedinim skupinama mjesnih govora te njih rješavati izborom funkcionalnih likova ili kodifikacijom dvostrukosti (višestrukosti) ondje gdje su izoglose alternantnih likova govorile u prilog takvu rješenju. Međutim, već je Karadžić bio krenuo drugim putom — nametanjem svoga

mjesnoga tršićkoga govora — jer drugi nije ni poznavao — pa je sve ostalo što je slijedilo nakon Karadžića bilo stihijno "ispravljanje" tršićkoga prema nekom drugom "tršićkom". Najprije je to učinio Daničić unijevši dio odlika vojvođanskih govora, poslije su paradigme usklađivane prema drugim mjesnim novoštokavskim govorima s naglašenom crtom traganja za što ruralnijim hercegovačkim idiomima (Piva, Drobnjak, Pljevlja, Pocerina), za koje se vjerovalo da čuvaju model tobože nepokvarenoga izvornoga novoštokavskoga sustava. U tako postavljenoj i kodificiranoj normi zapadnoštokavski organski idiomi ne samo što nisu participirali onako i onoliko koliko su trebali nego su čak i isključivani kao polazište možebitnih ispravaka u smislu približavanja naglasne norme i hrvatskim govornicima. U recenziji trećega izdanja Maretićeve školske gramatike iz 1906. sušački gimnazijski profesor Đuro Grubor izrijekom se protivi uvođenju hrvatskih likova i kaže: "čemu odstupati od Vuka i Daničića (...). U zapadnim krajevima ima mȅne, tȅbe, sȅbe, pa zar da gramatičari s ove strane *to* metnu za uzor? Pustimo na miru mȅne, tȅbe, sȅbe; dosta smo drukčije pocijepani" (Grubor 1909: 13).

Namjesto dakle da kodificiraju standardni novoštokavski naglasni model generiranjem najrazlikovnijega kombinacijom više organskih idioma, vukovci su, zarobljeni Karadžićem i Daničićem, prekapali po njihovim tekstovima i bilježili sve nepodudarnosti i proturječja na koja su ondje nailazili u usporedbi s vlastitim organskim idiomima, pa onda tim suvišnim gradivom opterećivali svoje priručnike. Iz tih su razloga naglasna poglavlja u njihovim djelima bila prosječnim čitateljima prava mora, a učenicima nerješiva zagonetka. Velik dio akcentoloških kroatističkih studija u drugoj polovici 20. st. bavio se pitanjem pojednostavljivanja njihovih paradigama ili pokušajima boljega opisa sustava u kojem su se sukobljivali klasični kanonski novoštokavski model s najnovijim naglasnim razvojnim tendencijama, koje su također tražile svoje mjesto u kodificiranoj normi kao odlika većih skupina novoštokavskih govora.

3.3.1.4.1. Karadžić–Daničićev naglasni model

S osnovnim odlikama istočnohercegovačkoga novoštokavskoga naglasnoga sustava vukovci su se susreli u poglavlju o naglasku (glasoudarenije) u Karadžićevoj *Srpskoj gramatici* pred rječnikom iz 1818. Karadžić je naglasku dao malo prostora: nepunu stranicu. Iako se u literaturi obično navodi da nije razlikovao dva kratka naglaska, Karadžić ih već 1818. razlikuje, kao i zanaglasnu duljinu, ali ih ne bilježi sustavno. Iako ima poseban znak za kratkosilazni naglasak (̏), rabi ga samo kao razlikovno značenjsko sredstvo u istopisnicama (*jȁrica* i *jȃrica*, *pȁra* i *pȃra*) ili u paradigmi iste riječi da bi istaknuo razliku

među dvama kratkim naglascima (N jd. *vòda*, V jd. *vòdo*). Prvim naglaskom (ˋ) bilježi dakle i kratkouzlazni i kratkosilazni naglasak, a kao temeljno obilježje određuje mu "oštar" izgovor (*vòda, vràna, tìca, kr̂st, pr̂st*). Drugi (ˊ) jest onaj jest onaj "đe se glas upravo proteže", a u suvremenoj naglasnoj nomenklaturi odgovara današnjemu dugouzlaznomu (*grána, óvca, rúka*). Treći mu znak ˆ ima dvojaku funkciju: današnjega dugosilaznoga naglaska, koji definira kao onaj "đe se glas okruglo razlazi" (*glâs, krûg, kr̂v*), ili znak za obilježavanje dugih nenaglašenih slogova iza kratkouzlaznoga (*ràtâr, ràdôst, gorȍpadnîk, gòtovljênje, vòjvodovânje*). Četvrtim (tj. petim) znakom ˆ obilježuje duge naglašene slogove u G mn., interpretirajući njegovu vrijednost dvama uzastopnim dugosilaznim naglascima, tj. ˆ = *ââ*, te duljinu zanaglasnoga genitivnoga *-ā* (*deset ljûdi, pet ovâca*). Dvostruku funkciju dugosilaznoga ˆ uveo je da bi uštedio tiskari novac, a sebi olakšao korekturu, jer jednim znakom bilježi istodobno naglasak i duljinu na genitivnomu -a (tj. pretposljednji dugi naglašeni slog i zanaglasnu duljinu). Njegov je znak (tzv. strešica) poslije preuzet samo za obilježivanje dočetnoga *-â* u G mn. kad se želi istaknuti značenjska razlika istopisnica. Osim strešice, i ostali su Karadžićevi znakovi preuzeti za obilježivanje novoštokavskoga naglasnoga sustava hrvatske i srpske prozodije, a u porabi su se zadržali do danas.

Nesustavno bilježenje četiriju naglasaka u rječniku 1818., mnoge nenaglašene riječi, kao i mnoge s pogrješnim naglaskom, priskrbili su Karadžićevoj prozodiji u rječniku iz 1818. godine pridjevak jednoga od najlošijih fonoloških odsječaka. Maretić ocjenjuje da Karadžiću "u ono vrijeme nijesu akcenatske i kvantitetske osobine našega jezika onako jasne kao poslije" (1899a: 119), ali ga iskupljuje netočno tvrdeći "da prije god. 1818 nitko nije tijeh osobina razabrao ni onako kao Vuk" (1899a: 119).

Karadžićev suradnik na drugom izdanju *Srpskoga rječnika*, Đuro Daničić, sustavno razlikuje i bilježi četiri naglaska, dva duga i dva kratka. U *Maloj srpskoj gramatici* (1850) naziva ih jednostavno prvim (ˊ), drugim (ˆ), trećim (ˋ) i četvrtim (ˏ), a naglasnoj teoriji ondje posvećuje samo 18, 5 redaka (str. 3). Ističe da se u paradigmama iste riječi naglasci često mijenjaju i premještaju, ali ne ulazi u razloge toj pojavi. Jednako kao i Karadžić naglasno razlikuje dativ i lokativ jednine u imeničnoj sklonidbi: D jd. *vòdi, prâgu, ȍblâku* : L jd. *vòdi, prágu, obláku,* potom sklonidbu određenoga i neodređenoga pridjevnoga lika. Svi su primjeri u njegovoj gramatici naglašeni, a uz naglasno zanimljive — najčešće poradi analogijskih otklona od sustava — piše komentare uz pojedine paradigme.

U razdoblju od 1851. do 1871. Daničić je objavio šest akcentoloških studija prema vrstama riječi (imenice, pridjevi, glagoli) i još za života postao vodećim autoritetom u tom području. Nakon njegove smrti izišli su ponovo, u Maretićevoj redakciji, u Djelima JAZU, *Akcenti u glagola* (1896) te *Akcenti u imenica i pridjeva* (1913). Kad govori o važnosti naglaska u srpskom jeziku, Daničić ističe njegovu leksičku razlikovnu ulogu, ali posebno naglašava da se opstojnost pojedinih morfoloških kategorija izvodi upravo iz naglasnoga sustava. Tako ističe da se kategorijalna opstojnost lokativa u jedninskoj imeničnoj sklonidbi izvodi iz naglasne oprjeke prema dativu i to neovisno o lokativnom prijedlogu (D *grâdu, ôblâku* : L *grádu, obláku*), a da su se u svim dotadašnjim gramatikama ta dva padeža izjednačivala ili je lokativ bio ispuštan (Daničić 1851.; ovdje prema 1913: 1).

Uočio je i dobro opisao morfonološku funkciju naglaska pri razdvojbi glagolske kategorije prijelaznosti/neprijelaznosti u glagola četvrte vrste: prijelazni glagoli najčešće imaju naglasni tip *ròditi — rȍdī*, a neprijelazni *ròditi — ròdī*, npr. *pomòdriti — pomòdrī* (neprijelazno) : *omòdriti — òmodrī* (prijelazno), *túžiti — tûžī* (prijelazno) : *túžiti — túžī* (neprijelazno), *slâditi — slâdī* (prijelazno) : *slâditi — slâdī* (neprijelazno).

Osnovna je odlika njegovih studija nemogućnost uspostave dobroga opisa zbog miješanja razredbenih kriterija, dijakronije i sinkronije, namnažanja alternativnih likova obuhvaćenih analogijskim procesima (unutarnjima ili izvanjskima), što je i inače karakterističnom odlikom vukovskoga jezikoslovlja. Namjesto sinteznih propisa Daničić nudi duge popise riječi, vrlo često popraćene komentarima tipa da se nešto može potvrditi jednim jedinim primjerom, da u nešto nije siguran ili da je Karadžić najvjerojatnije pogriješio. Obećanu sintezu naglasne problematike, najavljenu 1856. na kraju članka o naglasku imenica muškoga roda u *Glasniku družtva srbske slovenosti,* i ponovljenu u *Radu JAZU* 1871. u raspravi o sklonidbi pridjeva, Daničić nikad nije napisao.

Pretiskivanjem Daničićevih naglasnih rasprava unatoč očiglednim nedostatcima Maretić je pokazao dvoje: prvo da ni on sam ne može napraviti valjanu sintezu, a drugo da u hrvatskim normativnim priručnicima revizije Daničićevih naglasnih paradigama ne smije i ne će biti, iako su onodobni vodeći autoriteti tvrdili da taj model naglasno odstupa ne samo od hrvatskih nego i od srpskih govora na koje se poziva. Belić, primjerice, piše da je Karadžić–Daničićev izgovor južnoga narječja povezan s pravilnom porabom duljina u naglašenim i nenaglašenim slogovima, dok veliki dio govora u Srbiji ima samo jedan naglasak, i to kratki u svim tim slučajevima; a velik dio dijalekata istočnoga tipa, od Peći do Metohije, preko Kosova, Levča i Temnića,

Resave i cijele sjeveroistočne Srbije nema duljinu nakon naglašenih slogova. Takav je izgovor i u beogradskom književnom govoru (Belić 1914: 382). Možda je upravo iz tih razloga Daničić 1851. bio odstupio od nekih kanonskih mjesta svojega naglasnoga sustava, poput duljine nastavačnoga *-ōm* u I jd. imenica ženskoga roda, koju u *Oblicima srpskoga jezika* opet uspostavlja.

Racionalizacijom njegova opisa i smanjivanjem broja naglasnih tipova bavili su se stoljeće poslije Bratoljub Klaić (1963), Josip Hamm (1967: 76–79), Božidar Finka (1967–68, 1969–70) i Stjepan Babić (1967–68b)[64]. Finka u razdvojbi imeničnih tipova polazi od dviju temeljnih skupina: s jedne su strane imenice s tzv. nepomičnim naglaskom u svim oblicima i tih je najviše, a u drugoj su skupini imenice s pomičnim naglaskom, koje se mogu dalje razvrstavati po broju slogova i unutar toga po tipovima. Babić pak tvrdi da se Daničićev novoštokavski naglasni sustav u bitnom ne razlikuje od gradskoga novoštokavskoga sustava, da su odstupanja samo u pojedinostima, pomicanja u okviru sustava ili iskorištavanja jednih mogućnosti, a zanemarivanja drugih. Uvođenjem šest novih pravila Babić je uspio Daničićeva 252 imenična naglasna tipa svesti na 54 (što je još uvijek puno!), a opis Zoričićeva pridjevnoga naglasnoga sustava sa 49 tipova (1998), koji se također bio zapleo u daničićevsku mrežu, uspijeva razmrsiti u samo šest tipova, pet promjenljivih s ukupno 154 pridjeva i jedan nepromjenljivi u kojem su tisuće svih ostalih pridjeva (S. Babić 1999–2000).

3.3.1.4.2. Maretićeva kodifikacija Karadžić–Daničićeva modela

Daničićev naglasni sustav preuzima Maretić u 1899a, a određuje ga dvama temeljnim obilježjima naglaskom i kvantitetom, što ističe i u naslovu odsječka (str. 118). Akcenat definira kao "osobito isticanje samoglasnika jačijem dahom, nego li je nuždan za obične samoglase, koji se ne ističu" (str. 125). U usporedbi s ostalim jezicima hrvatski ili srpski (njegov naziv) po snazi izgovora naglašenih i nenaglašenih slogova najbliži je talijanskomu; iako se naglašeni slogovi izgovaraju većom snagom od nenaglašenih, ostaje dovoljno snage da izgovor nenaglašenih slogova bude jasan i jak. Usporede li se Starčevićeve prozodijske spoznaje iz 1812. o intonaciji kao važnom naglasnom obilježju s Daničićevima u *Maloj srpskoj gramatici* iz 1850. ili s Maretićevima iz 1899a, uočit će se da ni Daničić ni Maretić 1899. ne razaznaju intonaciju kao ključnu

64 Amerikanac Thomas F. Magner također iznosi prijedlog za smanjenje broja naglasnih tipova primjenom kriterija minimalne razlikovnosti (prema Finka 1969–70: 34).

odliku novoštokavske prozodije, već opis naglasnoga sustava temelje na dvama razlikovnim slogovnim obilježjima: jačini (silini) i duljini.

Maretić utvrđuje zakonitost prema kojoj kratki samoglasnici mogu stajati pred naglašenim i iza naglašenoga sloga, a dugi samo iza naglašenoga (1899a: 120). Također uočuje utjecaj sonanata *m, n, ń, l, ļ, r, v, j* na kvantitetu i naglasak. U standardnom se izgovoru vokal ispred dvaju konsonanata, od kojih je prvi koji od sonanata, većinom produljuje: *stȁrac* : *stârca, òrao* : *órla, òžujak* : *òžūjka.*

Maretić, kao i Daničić, razlikuje četiri naglaska, koje ustustavljuje prema duljini i jačini izgovora, preuzimajući Budmanijevo nazivlje iz slovnice objavljene 1867: jaki kratki (̏), jaki dugi (̂), slabi kratki (̀), slabi dugi (́): *rȉba — mêso, nòga — rúka.* Duljinu i on bilježi istim znakom kao silazni naglasak (̂), što otežava razumijevanje nedovoljno upućenu čitatelju. Kratak samoglasnik može stajati pred naglašenim slogom i iza njega, a dugi samo iza naglašenoga sloga (str. 120). Slog je ispred dočetnoga *-â* u G mn. svih triju rodova dug.

Novoštokavski naglasci raspoređeni su po trima sljedećim zakonima:

1. na jednosložnim riječima mogu stajati samo jaki naglasci (kratki i dugi);
2. dvosložne riječi na prvom slogu mogu imati sva četiri naglaska, a na posljednjem nijedan;
3. trosložne i višesložne riječi na prvom slogu mogu imati sva četiri naglaska, na srednjem slabe , a na posljednjem nijedan.

Iznimke od triju temeljnih novoštokavskih zakona postoje, ali su rijetke. Maretić navodi primjere iz Karadžićeva rječnika 1852. u kojem ima riječi kojima je naglašen posljednji slog (*izvȓ, navȓ, povȓ, nasrȅd, posrȅd, kolikogȍđ, kudagȍđ*) te riječî koje imaju dva naglaska (*kàdagȍđ, kàkvagȍđ, ìzjedipȍgača, nàdžagbàba, svȓzibràda*). Naglasak na posljednjem slogu javlja se u nekih onomatopejskih riječi (u njega: onomatopoetskih) i u složenica (*vìt, vìt* — povik za vabljenje golubova; kratkouzlazni na jednosložnim riječima; *alà, danù, uvȓh, posrȅd, kojigȍd, kojekȁd* i dr.), a silazni naglasak na srednjem slogu u složenica (*očiglȅdnî, očevȉdnî, zlomȉšljenîk, ranorȁnilac, svojevȍljno, zlopȍglêđa, kojekȁko*). U organskim se idiomima složenice čuju i s dvama naglascima: *kàkavgȍd, ìzjedipȍgača, svȓzibráda, svȓzimàntija.*

Maretić preuzima od Daničića i Budmanija i opis prenošenja naglaska na proklitiku ("skakanje akcenta na prijedlog"; 1899a: 131): kad ispred riječi s jakim naglascima na prvom slogu stoji prijedlog, naglasak slabi i prelazi na prijedlog: *zà čâs, ù dim, pò prâvdi.* On ne zna razjasniti zašto na prijedlogu

katkad stoji i jaki kratki naglasak: *ù rûku, ìz broda, nà drvo*, već to pripisuje naslijeđenoj jezičnoj starini.

Ni Maretić dakle u 1899a u opis naglasaka ne uvodi intonaciju kao važno razlikovno obilježje, ali je na tragu uočavanja njezine važnosti kad piše da glas u jakom dugom naglasku "ne stoji na istoj visini nego se jednako spušta" (128), a u slaboga dugoga naglaska da se "jednako uznosi ili diže" (isto). U skladu s tom spoznajom u školskim gramatikama mijenja i naglasno nazivlje, pa od drugoga izdanja 1901. odustaje od Budmanijevih naziva te govori o naglasku brzom (˝), sporom (˘), silaznom (ˆ) i uzlaznom (ˊ).

Prigovori koji su upućivani njegovim naglasnim paradigmama mogu se pratiti od pojave gramatike iz 1899. pa do kasnijih izdanja školskih gramatika. Nakon objave prvih akcentoloških rasprava Stjepana Ivšića (od 1907. nadalje) oni su pojačani. Grga Tomljenović (1911), Nikola Andrić (1911) i Milan Japunčić (1912) iznose više prigovora maretićevskoj kodifikaciji sa zahtjevom da se uzmu u obzir ne samo hrvatski organski govori nego i govori Srba izvan istočne Hercegovine. Andrić naglasno ispravlja propisanu normu *ùbosti, obúći* u *ùbosti, òbūći* jer tako "izgovaraju svi katolički i muslimanski Hrvati od Popova polja u Hercegovini do Subotice u Bačkoj" (...) pa i "Srbi u nekim krajevima privoljuju novijem naglašivanju" (Andrić 1911: 48—49). Isto je postupio s naglascima osobnih zamjenica, tvrdeći da osam desetina naroda govori novijim akcentom: *nà mene, bèz tebe* (prema današnjemu rasprostranjenijemu: *mène, tèbe*) (Isto: 49—50).

Maretić se nije osvrtao na kritike. U drugom izdanju velike gramatike iz 1931. godine veći su mu problem, kako se vidi iz predgovora, nedostatci tiskare koja nema obloga znaka za dugosilazni naglasak nego prigovori zbog naglasnih tipova koje u njoj primjenjuje. U predgovoru se posebno osvrće na znatno proširene dijelove u kojima obrađuje naglasnu problematiku, što opravdava time da je "štokavska akcentuacija u oblicima isprekrštana velikim mnoštvom pravila i izuzetaka". Zadržao je naglaske tipa *povúći, mène, tèbe, želímo, držímo,* vòće, ali je teorijski pristup naglasku nešto drugačiji nego u izdanju 1899a.

U njem je naime u opis uvedena intonacija kao inherentno obilježje naglašenoga sloga, što se može držati izravnim odjekom Ivšićevih akcentoloških rasprava, pod čijim utjecajem Maretić 1931. ispravlja dio svojih prijašnjih pogleda. U tom izdanju definiciju naglaska mijenja uvođenjem visine, pa govori o akcentu kao osobitom isticanju kojega vokala "povećom silom, koja može stajati u jakosti ili u visini glasa" (str. 104). Akcentuacija kojoj je obilježje

jakost glasa, zove se dinamička ili ekspiratorna, a ona kojoj je obilježje visina glasa zove se muzikalna ili "hromatička" (str. 104).

3.3.1.4.3. Akcentološke studije Stjepana Ivšića

Ivšićeve akcentološke studije značile su kvalitativan korak naprijed u poimanju akcentološke problematike u nas. Obilježuje ih izrazita težnja k sintezi jednako na razini općeslavenskoj ili južnoslavenskoj, kao i hrvatskoj, gdje su u rekonstrukciji cjelovite slike hrvatskoga naglasnoga sustava podjednako važnima njegova proučavanja hrvatskih štokavskih govora (šaptinovačkoga, 1907.; posavskoga, 1913), odnosno naglasnih sustava starijih hrvatskih slovničara Matije Antuna Relkovića (1912) i Ignjata Alojzija Brlića (1912), kao i kajkavskoga narječja (1936). Ti radovi donose obilje gradiva u kojem Ivšić propituje i Daničić–Maretićev kanonski naglasni sustav, uspoređujući ga s mjesnim hrvatskim naglasnim sustavima spomenutih idioma te mu omogućuju suveren uvid u fonološki (i morfonološki) razvitak hrvatskoga jezika. Iz toga je uvida izrastao 1914. godine i upitnik nacrta za istraživanje hrvatskih i srpskih narječja (zapravo govora), koji je imao višestruku namjenu: ne samo pokazati na kojem se stupnju razvitka nalazi jezik u pojedinim našim krajevima nego i poslužiti pri pisanju povijesne gramatike te, najvažnije, biti "podloga za reviziju gramatike našega književnoga jezika, koji se osniva ponajviše na jeziku Vukovu i na djelima od ńega izdanima" (Ivšić 1914: 1).

Ivšić je o naglasku pisao kao o važnom razlikovnom fonološkom, morfološkom i leksičkom čimbeniku hrvatskoga standardnoga jezika. On jasno razlikuje mjesne naglaske od standardnojezičnih, kojih narav izravno vezuje uz osnovne odlike hrvatskoga standardnofonološkoga sustava: prozirnost i čuvanje dugih vokala iza naglašenih slogova. Za razliku od ruskoga, u kojem se nenaglašeni vokali reduciraju, ili poljskoga, u kojem se velariziraju, u hrvatskom se standardnom jeziku vokali iza silaznih naglasaka mogu skratiti, ali ne gube kvalitetu (*o* ostaje *o* u *ȍko* ili *zlâto*). Kvalitativne fonološke promjene uzrokovane naglasnim mijenama, koje su obilježje pojedinih mjesnih govora, jednako čakavskih (u hvarskom se narječju npr. *a* pod dugosilaznim naglaskom ili akutom mijenja u *o*: *krôj* < *krâj*, *krõj* < *krãlj*), kajkavskih (u Krašiću *stȅl* : *stilȉca* = stol, stolica) ili štokavskih, nisu odlika standardnoga hrvatskoga jezika. Najočitije su fonološke promjene uzrokovane skraćivanjem slogova u slogovima s nekadašnjim jatom i to u južnim štokavskim jekavskim govorima: *dijète* : *đèteta*, *slȉjep* : *šlepòta*, *pozlijèditi*: *pȍžleda* (1971: 22), koje nisu prihvaćene kao standardne iako su upravo južni govori vukovcima bili podlogom standardnomu jeziku. Same jatovske alternante *ije*//*je*//*i*//*e* u kontekstu naglasne

problematike Ivšić posebno ne promatra niti ustraje na nepodudarnosti u ostvaraju i bilježenju slogova s dugim *ije* u hrvatskim govorima, iako je već u Della Belle ili Ignjata Alojzija Brlića mogao naći naglasne likove *djéte, pjésak, ljépe* (N mn. ž. r. pridjeva *lijep*), *bjésan*, pa i sam u upitnik uvršćuje pitanje "koliko u jekavskim govorima odgovara zbiljskomu izgovoru naše pisanje ije? Govori li se možda na pr. i: *ļepo* mj. *lȉjepo* ili *li̯êpo*, *ńêm* mj. *nȉjem* ili *ni̯êm*. (...) Ima li gdje izgovor *ljeto* mjesto *ļeto*, *zelenjeti* mjesto *zeleńeti*?" (1914: 2). Pod Maretićevim utjecajem "nije napuštao dvosložni jat i kratke naglaske na prvom slogu ȉje ili drugom slogu ijè", a "jednosložni je izgovor smatrao nepravilnim" (Ham 2013: 29)

Njegova znamenita sinteza *Prilog za slavenski akcenat* (1911) prvi put upoznaje svjetsku znanstvenu javnost s postojanjem zajedničkoga prahrvatskoga (i prasrpskoga) naglaska ˜ u čakavskim, kajkavskim i štokavskim govorima, kojemu daje grafijski lik, naziv *novi akut* (*neoakut*) te utvrđuje njegovu fiziološko-akustičnu vrijednost (ekspiratorna sila veća je u drugom dijelu sloga, a i glas poraste, pa je naglasak uzlazan; 1911: 146) i kategorijalnu raspodjelu: 1. kao praslavenskoga nasljeđa u imenica tipa *strãža*, u prezentnoj paradigmi glagola tipa *mlãtīš*, u određenih pridjeva (*drãgī*); 2. kao posljedica prijelaza naglaska na prethodni dugi vokal s krajnjih ъ/ь nestalih iz sustava zbog onjemljenja (*pũt*) i posljedica kontrakcije kad je drugi vokal bio naglašen (*nẽćeš*); 3. kao posljedica duljenja vokala ispred sonanata u dijelu posavskih govora i u zapadnim čakavskim govorima (*stãrca*). Iako prepoznat u radovima starijih jezikoslovaca u govorima čakavskim (Mikuličić) i štokavskim (Relković, I. A. Brlić), do Ivšića nitko nije uspio utvrditi narječnu protežnost i značenje novoga akuta u razvitku hrvatskoga naglasnoga sustava.

Današnja se hrvatska akcentuacija može razumjeti i tumačiti iz praslavenske kao razvojne faze starije akcentuacije. U praslavenskom se jeziku razlikovao naglasak na kratkim vokalima *a, e, ь, ъ* i na dugim vokalima *i, u, ě, a, y, ę, ǫ, ьr̥, ъr̥, er* + S[65], *or* + S. Na dugim je vokalima osim cirkumfleksne i akutne intonacije bila još novoakutna. Cirkumfleksna se intonacija u određenim prilikama zadržala (*grâd, zlâto*), a akutna se pokratila i izjednačila s kratkosilaznim naglaskom (*prȁg*, *blȁto*). Tamo gdje je iskonski ˝ bio na prvom slogu, npr, *nȅbo*, ili iskonski ˆ proklitika dobiva ˝.

Među naglasnim promjenama Ivšić razlikuje: *pretvaranje naglaska* (promjenom kvantitete mijenja se naglasak, ali ostaje na istom slogu: *grâd — grȁdovi*, *mlâd — mlȁđi*, *stȁrac — stârca*, *rúka — rùkama*, *lònac — lónca*); prelaženje

65 S = suglasnik.

naglaska (stariji dugouzlazni ˜ prelazi u silazni ˆ: *strãža* > *strâža*, *mlãtiš* > *mlâtīš*); premještanje ili prenošenje naglaska — progresivno prema početku riječi (naglasak skače: *kȍpā* < *kopâ*, *ù sūd* < *u sûd*; naglasak se pomiče: *lòpata* < *lopȁta*, *pítala* < *pitȁla*, *nà sūd* < *na sûd*), regresivno prema završetku riječi (naglasak se povlači: *jezèra* : *jȅzero*, *vesèla* : *vȅselo*).

Dva uzlazna naglaska, kratki i dugi, osobite su odlike novoštokavskoga standardnojezičnoga sustava, koji su se razvili preko mlađega dvonaglasnoga sustava. Mnogima je teško razlikovati novoštokavski kratkosilazni od novoštokavskoga kratkouzlaznoga. U kratkosilaznoga sva je silina na slogu pod naglaskom, a u kratkouzlaznoga silina je jednako raspodijeljena na slog s naglaskom i na idući slog, pa po kanonskoj raspodjeli naglaska uzlazni naglasci ne mogu stajati na posljednjim slogovima i na jednosložnim riječima (iako postoje novoštokavski govori u kojima se javljaju — sinjski, šibenski), jer se njihova narav s obzirom na silinu i visinu vezuje uz idući slog. Jednosložne riječi mogu dakle imati samo silaznu intonaciju, pa intonacija kao fonološka oprjeka u njima ne opstoji nego samo duljina.

Dajući upute za terenska istraživanja hrvatskih govora Ivšić upozorava da istraživači trebaju spomenuti sve one riječi kojih se naglasak razlikuje od naglaska u Karadžićevu rječniku iz 1852., a "takih je razlika mnogo" (1914: 13). Tako među sklonidbenim tipološkim razlikama nasuprot Karadžićevu *mîr — míra*, *pâń — páńa* stoji govorno *mîr — mîra*, *pâń — pâńa*. Zanima ga i koje imenice mijenjaju naglasak u L jd.: ostaju li prema N jd. *dȉm*, *mràz*, *pȓst*, *krâj*, *râj* silazni naglasci i u lokativu ili se mijenjaju u uzlazne? Kako je L jd. imenica *nȍkat — nȍkta*, *gȍvor — gȍvora*, *kàmen — kàmena*, *mjȅsec — mjȅseca*, *ȍblak — ȍblaka*, *dȍgovōr — dȍgovora*? Potvrđuje li se L jd. *bolèsti*, *jesèni*, *vrléti*, *paméti*, *pomísli*, *zapovijèdi*?

Rasprava o jeziku Hrvata kajkavaca u kontekstu hrvatske povijesne akcentologije važna je ne samo po otkriću novoga akuta i u kajkavskom narječju, nego i po pokušaju raščlambe nekih od najsloženijih pitanja slavenske akcentuacije: pitanja metatonijskoga naglaska na kratkim slogovima i pitanja tzv. metatonijskoga cirkumfleksa. Njegovo poimanje kajkavske skupine dijalekata kao posebne u okviru južnoslavenske jezične zajednice, adekvatne ostalim trima, i njegova koncepcija odnosa kajkavštine prema čakavštini, štokavštini i slovenskomu jeziku pomoću naglasnoga sustava (kajkavsko *ženȁ*, *letȋ* ili *žȅna*, *letî* prema slovenskom *žéna*, *léti*) te drugih fonoloških i morfoloških razlika (odnos tvrdih i mekih osnova u sklonidbi, i imperativu, nekim pitanjima dvojine, kratkoj i dugoj množini), koje kajkavštinu čine bližom čakavskim govorima, odnosno stavljaju je u opoziciju prema većini štokavskih i slovenskih

govora. Metodološki je u toj raspravi primijenio rijedak postupak: projicirao je startnu razvojnu bazu skupine dijalekata ili govora u današnju vremensku ravninu, ali tako da se uklone sve lokalne razvojne vertikale (Brozović 1963: 34).

3.3.2. Hrvatski pravopisni prijepori: fonološko ili morfonološko načelo

Pravopisna previranja stalnica su hrvatske jezične povijesti kao posljedica težnje za usavršavanjem pisanoga oblika književnoga (standardnoga) jezika te je pravopisnim pitanjima tijekom njezina razvitka posvećivana osobita pozornost. Pod pojmom "pravoga pisanja" u starijem su hrvatskom jezikoslovlju razumijevane grafijska, ortografijska, ortoepijska i gramatička pravilnost. S takvim poimanjem sadržaja naziva pravopisa ušlo se i u 19. stoljeće, pa Babukić govori o pravopisu "posebnih pismenah kanoti vidionih znakova od nevidionih glasovah" te pravopisu "čeloga jezika u gramatičnom, etimologičnom i eufemičkom (blagoglasnom) smislu" (1841—44: 93). Kad govore o pravopisu u užem smislu, tj. onom što moderno jezikoslovlje naziva načinom bilježenja fonema unutar riječi te njihovu međusobnu povezivanju u riječi i rečenice, ilirski jezikoslovci govore također o vèrstopisu.

Devetnaesto je stoljeće obilježeno mnogobrojnim pravopisnim polemikama, koje su sukobile pristaše dvaju pravopisnih načela, tvorbenoga i izgovornoga. Sukob se zametnuo kad su u ustaljenu višestoljetnu hrvatsku pravopisnu praksu, u kojoj su oba načela supostojala izmirena u tzv. umjerenom korijenskom pravopisu, u kojem je prevladavalo tvorbeno načelo, Karadžićevi sljedbenici u Hrvatskoj pokušavali pod njegovim imenom i autoritetom uvesti izgovorni pravopis sa smanjenim brojem tvorbenih zapisa s težnjom k njihovu potpunu uklanjanju.

Pod korijenskim ili etimološkim pravopisom razumijevalo se takvo pisanje koje na morfemskim granicama unutar riječi, kako korijenskih (radiksalnih) tako i afiksalnih (prefiksalnih i sufiksalnih) morfema, uglavnom ne provodi fonološke zvučne i mjestotvorne ujednake te razjednake (*promičba, razčešljati*), a na razini višoj od riječi ne provodi ih nikako (*s njim*). Pogrješno je dakle implicirati starijemu hrvatskomu jezikoslovlju "etimologiziranje" u smislu traganja za etimonom ili korijenom riječi. Pod korijenom se razumijeva ono što moderno jezikoslovlje naziva osnovom, korijenskim ili osnovskim morfemom (starohrvatski: tvorka). Tomu bi pravopisu zapravo odgovarao naziv morfološki, odnosno tvorbeni, kako ga naziva Búlcsu László (1994f), a preporučuje Pranjković (1996: 96).

Fonetski ili blagoglasni pravopis na morfemskim granicama unutar riječi uglavnom provodi ujednake i razjednake (*promidžba, raščešljati*), a na razini višoj od riječi mjestotvornu ujednaku rijetko (*š njim*), pa bi njemu zapravo odgovarao naziv morfonološki, ako se morfonem definira kao obličnik varijetetnih fonema (*promic- / promidž- / promič- : promicatelj, promidžba, promičnik*; *raz- / ras- / raš- / raž- : razotkriti, rastvoriti, raščetvoriti, ražđikati*). Budući da se ravna po glasovnim, izgovornim, zakonima, u ovom se radu naziva izgovornim pravopisom, također u skladu s Lászlóovim nazivljem (1994f). Pacel mu daje naziv prilagodni pravopis (blagoglasni drži krivim nazivom), vjerujući da mu "u nas ne će prosinuti" (1860: XI).

Kad su vukovci pokrenuli akciju promjene pravopisa u Hrvatskoj, pisali su kako je hrvatski tvorbeni pravopis nesustavan, kako tobože nema tradicije do Gaja (Maretić 1889c: X), kao da se sedam stoljeća do Gaja u Hrvatskoj nije pisalo po načelima tvorbenoga pravopisa! Maretić čak piše knjigu od 400 stranica da bi dokazao kako ni jedan stari hrvatski pisac nije u pravopisu dosljedan (1889c: XII). Zapravo je istina jednostavna, a i sam je Maretić nje bio svjestan: one riječi koje su znali morfološki raščlaniti, stari su pisci, jednako hrvatski kao i srpski, pisali miješanim pravopisom — tvorbeno i izgovorno (*razčupati / rasčupati / raščupati / ražčupati*), a one koje nisu, pisali su izgovorno, poput *pčela, gdje, zdrav, zdenac.* Ono što je veliki filolog zatajio jest da je broj tvorbenih zapisa u gradivu iz starije hrvatske književnosti, koje je sam izabrao i javnosti predočio, veći od broja izgovornih zapisa (Klaić 1942: 3; László 1994f: 80).

Vukovci tvrde da je hrvatski jezik takve strukture da su veoma rijetki slučajevi u kojima bi se izgovorni zapis toliko udaljio od polaznoga oblika riječi da se ona više ne bi raspoznala. Ističu da u svakom jeziku ima određen postotak zapisa kojih se značenje može razabrati tek iz čitave rečenice; u hrvatskom su to, primjerice *konac* = filum i *konac* = finis; *biti* = esse i *biti* = percutere (Maretić 1889c: VIII–IX; Maretićev primjer *pasti* = cadere i *pasti* = pascere nije valjan jer nije riječ o homonimima; ti se glagoli razlikuju naglasno!).

Hrvatske pravopisne dvojbe pokušao je razriješiti 1864. Vatroslav Jagić, koji u novopokrenutom Akademijinu časopisu *Književniku* 1864. na udarnom mjestu objavljuje raspravu *Naš pravopis,* u kojoj raspravlja o otvorenim pitanjima hrvatske jezične i pravopisne norme. Temeljeći svoja razmišljanja na postavkama historicizma i komparativistike, pokušava postaviti pravila pravopisne norme, ali i riješiti nekoliko fonološko-morfoloških pitanja. Uspoređuje gradivo iz hrvatskih pisanih spomenika s gradivom iz drugih slavenskih jezika, a nerijetko poseže i za sanskrtom, kad mu se čini da bi njegovi argumenti mogli dobiti na snazi. Raspravi se ne može poreći akribičnost, ali

Jagićevi argumenti nisu bili tako snažni da bi suprotstavljenu stranu lingvistički razoružali. Dapače, ostavio je drugoj strani dovoljno prostora da zatraži reviziju dijela njegovih stajališta. To je učinio istaknuti predstavnik zagrebačke filološke škole Adolfo Veber Tkalčević, koji se osjetio izravno prozvanim. Tako se zametnula iscrpljujuća pravopisna polemika koja, s manjom ili većom žestinom, traje do današnjih dana.

U pravopisnom odsječku rasprave Jagić polazi od zatečenoga stanja u pisanim izvorima starije i novije književnosti te zaključuje da se dosljedno nije pisalo niti se može pisati ni "etimološki" niti "eufonički", izuzme li se najranije razdoblje pismenosti na općeslavenskom jeziku. Međutim, vjeruje Jagić, može se dogovoriti o tom gdje postaviti granice između jednoga i drugoga načina pisanja te preko njih ne prelaziti. Razlikujući u riječi nepromjenjivi od promjenjivoga dijela, Jagić predlaže da se nepromjenjivi dio piše prema izgovoru (*kći, pčela, vježbati*), a promjenjivi dijelovi tako da se "držimo najrazgovjetnijega oblika" (1864a: 176). On postavlja sljedeće pravilo: "Dok sam u granicah jedne te iste proste (ili izvedene) rieči, bilo imena bilo glagola, pisati ću onako, kako čujem da je valjan izgovor iste rieči u svojem nepromjenivom opsegu" (Isto: 5). primjerice, *napredka* < napredak, *sladka* < sladak, *robski* < rob+ski, *gradski* < grad+ski. Tvorenice sastavljene s prijedlozima pišu se tako da se na morfemskoj granici ne bilježe izgovorne prilagodbe (*izpasti, raztjerati, odkriti*), osim u složenica s prijedlogom *s* (*zdravlje* < sdravlje, *zdjela* < sdjela, *zdola* < sdola, *odozdo* < odosdo, *zgoda* < sgoda, *ozbiljan* < osbiljan). Dakle, Jagić se zauzima za morfonološki zapis u sklonidbi imenica koje završavaju na *-tac, -dak — otca, napredka,* u prefigiranim složenicama tipa *iztjerati, odpasti,* odnosno za fonološki zapis u složenicama *zboriti* (< *sboriti*), *rasuditi* (< *razsuditi*), *otudjiti* (< *odtudjiti*).

Jagić nije uspio odrediti granicu između morfonološkoga i fonološkoga pravopisa. Uvodeći izgovor u opis pravopisne problematike, otvorio je prostor za raspravu o tom je li, primjerice, /č/ u riječi *otčinstvo* isti kao /č/ u riječi *očitovanje.* Za razliku od Jagića, Veber Tkalčević je tvrdio da ta dva /č/ nisu ista te da upravo izgovor zahtijeva pisati na isti način i *otčev* (što preporučuje i Jagić) i *otčinstvo* (što Jagić ne dopušta). To je dokazom, držao je Veber Tkalčević, da načelo izgovora u pravopisu nije relevantno te je zatražio da se zadrži običajna ortografija i morfonološko načelo. Veber Tkalčević bio je uvjeren da se time ne pomiču granice zapisa prema etimološkoj neprozirnosti i starini riječi, koju ne bi razabirao ni jezikoslovac, već je riječ o očuvanju što većega broja morfonoloških zapisa radi povećanja razumljivosti zapisanoga.

Njegovo je pravopisno načelo: "drži se i kod nalike i kod dolike etimologije, osim onih riečih i slučajevah, koji su se u pismu našem drugačije ukorienili" (1864b: 722). Koji su to slučajevi fonološkoga zapisa, jasno je, može se utvrditi istom iz rječnika, odnosno posebnoga popisa, što nameće zaključak da ni Veber Tkalčević ne uspijeva razmrsiti hrvatski pravopisni čvor postavljanjem jasnih pravopisnih pravila.

Raskoraku između propisane školske i porabne norme, koji je polovicom 1870-ih dosegnuo tolike razmjere da se oštrim tonovima pisalo kako u nas u jeziku i pravopisu nisu riješena ni temeljna načela dok se u drugim jezicima raspravlja o pravopisnim podrobnostima (Mrazović 1877, II: 176). Dojmu pravopisne nestabilnosti u Hrvatskoj pridonijela je i poraba različitih slovopisa. Naime u školama se odredbom dvorske kancelarije iz listopada 1862. još pisalo starom Gajevom grafijom (uz slogotvorno /r̥/ popratno *è*, a za jatovske alternante rogato *ě*), koje se malo tko držao, a izvan škole pisalo se nekolikim grafijama, u samoj Akademiji najmanje trima, Veberovom, Pavićevom, Jagićevom. Nedosljednost i samovolja u slovopisu i pravopisu oštro su kritizirani kao izraz nezrelosti i barbarstva i jezika i naroda (Mrazović 1877, II: 176). Za razliku od onih koji su mislili da je pravopis konvencija te da je svejedno kakav će biti "ali jedan treba da bude, koga da se svi držimo" (Mrazović 1877, II: 176), drugi su, poput ravnatelja zagrebačke gimnazije Frana Petračića, svjesni isprepletenosti jezika i pravopisa, tražili da se najprije riješe otvorena pitanja hrvatske jezične norme, a potom pravopisa (Mrazović 1877, II: 178).

Prihvativši stajalište "da se doslědno nemože pisati niti etimologičkim niti eufoničkim pravopisom" (Veber Tkalčević 1864: 181), školski pododbor iz 1877. godine, kojemu je povjereno da "udari granice izmed jednoga i drugoga (...) prema smjeru ciele literature hrvatske ovoga vieka na osnovu etymologie, ali uza to da se ne zametnu glasovni zakoni jezika hrvatskoga, prema kojim se je jezik faktično razvio" (Mrazović 1877, II: 179), utvrdio je 1877. da unatoč izrazitoj prevlasti etimološkoga načela u pisanju posljednjih 40-ak godina ipak u hrvatskom pravopisu postoji niz riječi koje se pišu prema izgovoru: *zdjela* (< sdjela), *zdrav* (< sdrav), *negda* (< nekda), *svagda* (< svakda), *vršnjak* (< vrstnjak), *što* (< čto), *štiti* (< čtiti), *štovati* (< čtovati).

Tvorbeni zapis pododbor preporučuje:

a) u fleksiji (*otc-a, ot-če, otc-i*; *mlatc-a, mlat-če, mlatc-i*; *mladc-a, mlad-če, mladc-i*; *počet-ci*);

b) u prefiksalnoj tvorbi (*oddieliti, razstaviti, obsipati, odpjevati, razljutiti,*[66] *izžeti*); iznimke su one riječi u kojih su izvorni govornici izgubili svijest da su tvorenice (*ustati* < uzstati, *uskok* uzskok, *usukati* < uzsukati, *ustaviti* < uzstaviti, *otvoriti* < udvoriti);
c) u izvedenicama (*junačtvo, ubožtvo, svetčanost, otčinstvo*).

U tom pitanju nije postignuta jednodušnost. Armin Pavić tvrdio je da nema jedinstvena stajališta o tom što se uobičajilo pisati u kojem zapisu te da je potrebno obaviti sustavno istraživanje cjelokupnoga pisanoga korpusa. Pozivajući se na pravilo koje je za slavenske jezike postavio Böckling, prema kojemu u sredini riječi mogu susljedno stajati oni fonemi koji to mogu i na početku riječi, odbacuje pisanje *razsuti, podkovati, obteretiti* (jer nema riječi s početnim skupinama *zs-, dk-, bt-*). To je tvrdio i za skupine *tk- i pt-*, u čem nije bio u pravu. Njegova je dvojba zapravo bila treba li krenuti za Karadžićem, točnije njegovim mentorom Kopitarom, ili njegovo pisanje "ponešto stegnuti i koliko" (Mrazović 1877, 14: 219).

Krenuti za Karadžićem značilo je prihvatiti načela izgovornoga pravopisa kakva je on bio izložio u gramatici pred *Srpskim rječnikom* iz 1818. u poglavlju *O pretvaranju poluglasni slova.* Pozivajući se na Kvintilijanovo stajalište prema kojemu su slova izmišljena samo stoga da bi se njima zapisivale riječi onako kako se izgovaraju, Karadžić tvrdi da su to "znali i da sad znadu svi pravi gramatici i u jeziku vešti spisatelji i književnici; samo one nadriknjige (fušeri književni), koji su nešto naučili, pa misle da već ništa nema što ne znadu, ne mogu da to razumiju i da priznadu" (1818: XXXII). Oštar Karadžićev ton bio je upućen onim srpskim književnicima koji su pod utjecajem ruske knjige bili počeli popravljati srpski pravopis tako da su povećavali broj morfološko-tvorbenih zapisa u želji da ih učine etimološki prozirnijim. Na isti su način razmišljali i hrvatski književnici ilirskoga razdoblja, koji su pod utjecajem češkoga pravopisa također povećali broj morfološko-tvorbenih zapisa.

Trebalo je dakle odrediti granicu između morfološko-tvorbenih i izgovornih zapisa. Karadžić je krenuo od izgovora, a ne od pisma, temeljeći svoj pravopis na izgovorom uvjetovanom blagoglasju. Uočuje naime da se pri izgovoru susljednih zvučno različnih fonema ("glasova") zbiva proces obezvučivanja ili ozvučivanja na taj način što se prvi fonem prilagođuje zvučnim obilježjima drugoga. To nije bila odlika samo srpskoga jezika, već, navodi on, i drugih europskih jezika, primjerice latinskoga i starogrčkoga (*scribo, scripsi,*

66 Prema izgovornomu pravopisu povjerenstvo navodi jotirani lik *ražljutiti*, što odgovara južnim novoštokavskim jekavskim govorima.

scriptum; γράφω, γραπτός, γράβδην).[67] Procesom su obuhvaćeni sljedeći fonemi (zvjezdicom su označeni oni koji se ovdje donose prema suvremenomu transkripcijskomu sustavu; u Karadžića grafemi ђ i џ):

1.
b/p – šiba : šipka, Srb : srpski
g/k – noga : nokti
d/t – jad : jatka, nuditi : nutkati, odpjevati : otpjevati
**ʒ́/ć – nema primjera*
ž/š – *držak : drščić, muž : muško*
z/s – razapeti : raspeti
**ž/č – bardakčija (ili bardagžija)*
k/g – mozak : mozga, drozak : drozga, svagda, nigda
p/b – top: tobdžija
s/z – sagraditi : zgrada, sabor : zbor : zbornik
č/ **ž – naručiti : naružbina*
š/ž – *duša : zadužbina*
t/d – svat : svadba, kositi : kosidba.

2. unutarnja srodnost fonema uvjetuje njihovo međusobno smjenjivanje:
g/ž/z/ć – digo : diže : dizati : dići
*d/ *ʒ́ – glodati : gložem, prud : zapruže, grozd : grožʒe*
z/ž/g – knez : knežev: kneginja; *z+ đ, lj, nj → ž – grozd : grožđe, razliti : ražljevati, zagaziti : zagažnja*
k/ć/c/č – reko : reći : reci : reče
j/lj – riblji (< ribji), zarukavlje (< zarukavje)
l/lj – moliti : moljen, krilo : okrilje
m/v – tama : tavnica
n/nj – grana : granje
s/š – pisati : pišem; *s+ lj, nj, ć, č → š – poslati : pošljem, nositi : nošnja*; *list : lišće, daska : daščica : daščara*
t/ć – brat: braća, vratiti : vraćati
ć/t pred *nj – voće : votnjak, srećan : sretno*
c/č – jarac : jarče.

Uza zvučne prilagodbe fonema izgovorni pravopis odlikovale su i mjestotvorne prilagodbe. Njih Karadžić također uočuje, ali ih ne zna lingvistički

67 Njegov je metajezik prikladan onodobnomu jezikoslovlju, pa on govori o pretvaranju mekih poluglasnih slova u tvrda i obratno.

opisati: "A kad dođe *d* ili *t*: a) pred *c, č, dž,* onda se svagda izbaci; n. p. *kada, kaca, kačara,* iz *Graca*; *puto, puce* (u roditeln. mlož. *putaca,* a umalitelno *putašce*); *otac, oca, oče, očevina*; *tkati, čem*; *patka, pače, pačji*; *kost, koščica* (mjesto *kostčica*); *sat, sadžija* i t. d. b) kad dođe *d* ili *t* pred *n* ili ispred *b,* a poslije *ž, z, s,* n. p. *nužda, nužno*; *gost, gozba* (mjesto *gozdba*); *bolest, bolesnik, bolesnica* i t. d.) kad dođe *d* pred *t,* ili *t* pred *d,* onda se svagda prednje izostavi, n. p. *otkati* (mjesto *odtkati*); *potka* (mjesto *podtka*); *održati* (mjesto *oddržati*); ili se umetne među nji *a,* n. p. *odadniti, odadrijeti* i t. d." (Karadžić 1818: XXXI).

Od izgovornoga zapisa Karadžić izrijekom navodi da je odstupio pri bilježenju fonemnih sljedova /ds/ i /ts/: "Kad dođe u riječi *d* ili *t* ispred *s,* onda se kašto pretvori oboje u *c,* n. p. *ljucki* mjesto *ljudski*; *Grocka* (...) mjesto *Grotska* (a prilagatelno samo *Gročanski*): i tako se gotovo izgovara u svima ovakovim (proizvodnim) riječima, n. p. u *gospodski, gradski, bratski,* i t. d. ali ja nijesam smijo napisati *gospocki, bracki*: zašto se đešto čuje *d,* ili *t,* pred *s* (osobito u složenim riječima, n. p. *podsiriti, odsvakle, odslužiti* i t. d.); a đešto se opet izbaci *d* ili *t* na polje (osobito u glagolima), n. p. *predem, presti*; *metem, mesti*; *jedem, jesti*; *pletem, plesti*; *gospostvo, proklestvo* i t. d. Po pravilu trebalo bi da se *d* ispred *s* pretvori u *t,* ali budući da se teško izgovara i jedno i drugo: zato sam ja ostavio onako. Ja sam čatio u knjigama, što su pisali prosti Srblji, koji nijesu čuli za etimologiju, i *gosposki,* i *gospocki,* i *gospodski*; i *osjeći,* i *ocjeći,* i *odsjeći* i t. d." (Karadžić 1818: XXX–XXXI).

Međutim, to nisu jedina odstupanja od izgovornoga pravopisa u Karadžića. U njegovim rječnicima morfološko-tvorbeni zapis proveden je sustavno u skupini *-dš-* na prefiksalno-osnovskoj granici (*odšaliti, odšalica, odšegati, odšetati, odšiti*) te pojedinačno u skupini *-đc-* (*žeđca*; uz *žeca*).

Ta su mjesta u Karadžićevu pravopisu bila prijeporom među njegovim sljedbenicima i hrvatskima (Kušar, Zore, Maretić, Rešetar) i srpskima (Belić). Tako je Kušar napisao posebnu raspravu kako bi dokazao da su Karadžićeva odstupanja od izgovornoga pravopisa lingvistički neopravdana jer narušavaju sustav: "osuđujem apsolutno ono što on i Daničić, a po ńima veći dio onih te se ńihovom ortografijom služe, pišu grupe *ds* i *dš,* n. pr. *odsjev, gradski* i ost. *podšiti, kadšto*" (1888–89b: 11).

Kušar zahtijeva unutar riječi dosljedni izgovorni pravopis, a izvodi ga, što je posebno važno naglasiti, iz naravi književnoga jezika: "Kako je naš književni jezik jedno živuće narodno narječje i u glasovima i u gramatici i u blagu riječi (leksiku), kako se u tom jeziku riječi ne samo govore već i pišu po pravilima gramatičkim i leksikalnim, koja vladaju u tom dijalektu (...); tad bi se dosljedno riječi imale ne samo govoriti već i pisati i po glasovnim pravilima,

koja vladaju u tom narječju, dakle čisto fonetički" (Kušar 1884: 205). To je pitanje posebice zaoštrio u svojoj knjizi *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga,* u kojoj tvrdi da ono malo neskladnosti u pisanju fonetičara nije zbog toga što se ono ne bi moglo dosljedno provesti, nego stoga "što nam književni jezik nije još potpuno utvrđen" (Kušar 1889: XI). Budući da književni jezik vezuje uz živuće južno jekavsko narječje, Kušarov je pravopis zapravo trebao biti vjeran odraz njegovih ključnih fonoloških obilježja, ali on to ipak nije ne samo po tom što je u njem fonem /h/ sustavno zabilježen nego i po normiranju mnogih dvostrukih oblika. Pri tom je sam razarao sustav normirajući, primjerice, *šļepački, bješnjeti,* ali ne i *šđela* (< žđela < zdjela < sdjela).

Fonetički pravopis prema Kušaru može se ostvariti na dva načina, ili da "vjerno predočuje sve glasove (...) i glasovne promjene što bivaju u stanovitom jeziku, ili samo one glasove i glasovne promjene koje se javļaju u pojedinim riječima" (1889: VIII). Iz tih razloga on u pravopisnu problematiku riječi uvršćuje ne samo fonemne ujednake zvučne ("prilagođavańe suglasnih po svojoj naravi tvrdoj i mekoj") i mjestvotvorne ("prilagođavańe suglasnih *s* i *z* ispred *č* i *ć, ǵ* i *đ, ļ* i *ń*; premučavanje suglasnih; prilagođavanje suglasnoga *č* ispred *t* i *c*; preudešavanje grupâ *ts* i *ds, tš* i *dš*; eufonijsko izgovarańe grupâ *ćc, ćk* i *ćs, ćn* i *ćń, zr* i *žr*") nego i alternaciju *l//o* te tzv. nepostojano *a* u sklonidbi.

Kušarova razdjelba novoštokavskih fonema ("glasova") koji sudjeluju u zvučnim ujednakama prema razlikovnomu obilježju ± zvučnost (u njega mekoća/tvrdoća), s napomenom da se u posljednjem paru fonem /ʒ/ (bilježi ga znakom *x*) zatječe u mjesnim govorima u Dubrovniku i Crnoj Gori "i to kod posve malo riječi" (1889: 2), izgleda ovako: *b/p d/t g/k z/s ž/š đ/ć /č v/f j/h c/x.* Pravilo je izgovornoga pravopisa da se "prvo suglasno prilagodi sveđ prema drugome i to tako što ga zamijeni ńegov blizanac" (1889: 2—3).

Iako fonetičkomu pravopisu daje neusporedivu prednost pred etimologijskim te knjigu koncipira kontrastivno, donoseći primjere u obama tipovima zapisa — izgovornom i morfološko-tvorbenom — s nakanom da pokaže sve prednosti izgovornoga pravopisa, Kušar je često ostajao bez argumenata. Pa i njegova tvrdnja o složenosti morfološko-tvorbenoga pravopisa u kojem se fonem /š/ piše sad kao *ž* (*družtvo*), sad kao *z* (*izčistiti*), sad kao *č* (*junačtvo*), ili pak da slovo *z* označuje sad fonem (u njega "glas") /z/ (*izvaditi*), sad /s/ (*izkopati*), sad /š/ (*iščeljati*) (1899: IX), može se preokrenuti u tvrdnju o složenosti izgovornoga pravopisa jer ni on sam nije siguran kako zapisati *ljudski* i *ljudstvo,* pa uz propis da se skupine *ds* i *ts* izgovaraju i pišu sa [c] (*hrvacki, bracki, gracki, brcki*) nalazimo uz *ljucki* (1889: 15) *ljuskost* (1884: 195), odnosno *osta* (G jd. od *ocat*), jer "ovako *c* može katkada oslabiti na *s* (...), obično ako se iza *c* nađe

glas *t*" (1889: 15): *bracki* : *brastvo, gospocki* : *gospostvo* (također *našļestvo, susjestvo, vojvostvo, hrvaština*). Isto tako ne propisuje *ocijevati, pocjeći* nego *otsijevati, potsjeći*, kao i *otšetati se, otšiti,* uz *nastrešnicu.*

I kao što je morao dopuštati dvostrukosti hodeći u pravopisu za izgovorom, tj. živim jezikom, tako je Kušar morao zabilježiti da se ni po tzv. etimologijskom pravopisu ne piše po korijenu nego po izgovoru čitav niz riječi: *pčela* (< bčela < bučiti), *britka* (< bridka < bridjeti), *nokta* (< nogta < noga), *gristi, musti* (< griz+ti, < muz+ti), *svadba* (< svat+ba), *gdje* i izvedenice (< kdje), *vazda* i izvedenice (< vasda), *zdrav* (< sdrav), *zdjela* (< sdjela), *nozdrva* (< nosdrva). Njegove su se preporuke da se navedene riječi i u "najoštrijoj etimologiji" trebaju pisati po izgovoru (1889: 6) zacijelo držali hrvatski jezikoslovci pri izradbi pravopisnih priručnika za NDH.

Najposlije, sam je ustvrdio da se "etimologijskom ortografijom služe u malo ne svi moderni kulturni jezici, (...) dok su se fonetičkom služili samo stari jezici kano sanskrt, jezik grčki i latinski, a donekle i staroslovenski jezik, a od modernih kulturnih jezika pretežno fonetički piše samo jezik talijanski" (Isto: IX–X). Taj je navod, kao i sama koncepcija knjige, u kojoj se ravnopravno donose oba pravopisna sustava, nagnala Maretića da u prikazu prigovori Kušaru što je uopće davao pravila etimolozima i što knjigu nije koncipirao tako da "od početka do kraja bude neprekidan niz dokaza o prednosti fonetike" (Maretić 1889d: 426).

Toga se posla prihvatio Tomislav Maretić. Iste godine kad Kušar objavljuje svoju knjigu izlazi njegova *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima,* u kojoj tvrdi da je zadaća pisma da odgovara živoj besjedi te da između jednoga i drugoga ne smije biti nikakva suviška ni manjka, a u predgovoru donosi sedam temeljnih pravila izgovornoga pravopisa: 1. jedan glas neka se piše samo jednim slovom; 2. jedan znak neka odgovara samo jednomu glasu; 3. što je u govoru jedno, neka i u pismu bude jedno; 4. što je u govoru odjelito, neka bude odjelito i u pismu; 5. štogod se izgovori, neka se i piše; 6. što se ne izgovara, neka se i ne piše; 7. neka se znakovi onim redom pišu, kojim se glasovi izgovaraju.

Vladina odluka potaknula je polemiku ne stoga što bi izgovorno pisanje bilo strano hrvatskoj pisanoj baštini, nego stoga što su razlozi za normiranje upravo takvoga izgovornoga pravopisa promatrani s hrvatskoga stajališta bili suvišni, tj. nisu izlazili iz potrebe onodobnih hrvatskih socioloingvističkih prilika, a niti iz tzv. prozirnosti hrvatskoga fonološkoga sustava, kako se u suvremenom hrvatskom jezikoslovlju i danas običava govoriti (Brozović),

nego iz političke odluke da se posredovanjem pravopisa obavi jezično stapanje hrvatskoga i srpskoga standardnoga jezika.

To je potpuno jasno iz Maretićeva članka *Fonetički ili etimologički?*, također objavljenoga 1889., koji se može držati oglednim primjerom pseudolingvistike i nasilja u jeziku vukovskoga razdoblja. Maretić je potrošio dvije stranice *Vijenčeva* velikoga formata da bi uvjerio čitatelje kako kemičar treba suditi o kemijskim stvarima, jurist o juridičkima, botaničar o botaničkima, a filolog o filološkima. Obično se za takvim kružnim "argumentima" poseže kad o meritumu nema argumenata. On priznaje da ima europskih naroda koji pišu etimologički (Englezi, Francuzi, Nijemci), dapače i slavenskih (Rusi, Česi, Poljaci), ali Maretić bi da se u pravopisu radije nasljeduju Talijani i Španjolci, kojima je jezik proziran kao i naš, pa pišu fonetički (1889a, 14: 223).

"Nama su istina Rusi, Česi i Poljaci rod, ali su nam mnogo bliže od njih Srbi, koji su prava naša braća, krv od naše krvi, kost od naše kosti. Srbi pišu fonetički; za što dakle da se od svoje najbliže braće rastavljamo i da za volju dalekijem rogjacima pišemo etimologički? Potpuno jedinstvo izmegju Srba i Hrvata u jeziku i pravopisu mnogo nam je potrebnije nego li fantastička, t. j. nikomu nužna sloga izmegju hrvatskoga i ruskoga, hrvatskoga i češkoga ili poljskoga pravopisa. (...) Ostavimo dakle druge Slavene neka pišu i govore, kako ih volja, a mi pišimo i govorimo, kako je za naš jezik najudesnije. (...) Nauka dopušta doduše mogućnost izgovora *ženitba, sladko*, ali podjedno veli, da je izgovor *ženidba, slatko* mnogo lakši" (Maretić 1889, 15: 236).

Nedostatci fonetskoga pravopisa nisu toliki da bi se načelno mogao prihvatiti prigovor protivnika da mnoge riječi u fonetskom zapisu postaju nejasne. Naglasak, veli Maretić, razrješava možebitne smutnje: N mn. *pûci* (< puk), *púci* (< putac), *òbluci* (< obluk), *oblúci* (< oblutak), G jd. *šîpka* (< šibak), *šípka* (šipak). Čak i u najetimologičnijem pravopisu, poput Kurelčeva, piše Maretić, ima istopisnica različita značenja: *biti* (njem. *sein* i *schlagen*), *kosa* (*Sense* i *Haar*). Maretić u tu skupinu, koja se ne bi trebala ni naglasno razlikovati, pogrješno pribraja *pasti* (njem. *fallen* i *weiden*), i N mn. *jarci* (< jarak i jarac), ali naglasna je razlika u hrvatskom jasna: *pȁsti* (fallen) i *pâsti* (weiden), *jârci* (*jȁrac*) i *járci* (< járak). Samo u Karadžićevu i Daničićićevu prozodijskom sustavu (*Srpski rječnik*, 1852) to su pravi homonimi.

Na kraju toga neobičnoga članka pala je i neobična oklada: Maretić bi, da je bogataš, ponudio 1000 forinta onomu tko u Karadžićevim i Daničićevim djelima nađe jednu jedinu rečenicu kojoj smisao ne bi razumio zbog fonetskoga pravopisa neke riječi. On, dakako, zna da takve rečenice nema, ali ako bi se ipak našla, smjesta će prijeći među pristaše etimološkoga pravopisa, što

bi mu teže palo nego li gubitak 1000 forinta, "jer bi se tako otpadio od stvari, kojoj sada služi(m) najpotpunijim uvjerenjem" (1889a, 15: 239). Sve razloge koji se navode u prilog etimološkomu pravopisu Maretić je nazvao "presudama"[68] kojih se treba što prije otresti.

Maretićevskoj pravopisnoj dramaturgiji zacijelo je nadahnuće dalo i Kušarovo zahtijevanje hrvatske pravopisne "žrtve" nekoliko godina prije: "Okanivši se etimologije i prihvativši svi fonetičko pisanje, oborio bi se jedan prijetin, koji cijepa i u knjizi jednokrvnu braću, naš zapadni narod od istočnoga i južnoga. Za ovu žrtvu, o kojoj se zahtijeva da je zagrebačka škola prikaže na žrtveniku narodne sloge, biće joj narod vječito haran" (1885: 205).

Tako je 1889. pala presuda višestoljetnoj hrvatskoj pravopisnoj tradiciji zbog Maretićevih etimoloških predrasuda i straha od "otpadanja"! Spominjanje Karadžićeva imena u tom dramatičnom kontekstu promjene osnovnoga pravopisnoga načela bilo je dodatni izazov, napose stoga što je nad hrvatskim jezikom, pravopisom i jezikoslovljem bila nadvita jeka neugodne ocrne kako Hrvati pišući Karadžićevim pravopisom sami posvjedočuju da nemaju svoga jezika i pravopisa, ukratko, da su kradljivci srpskoga jezika i pravopisa.

Iako nije bio jezikoslovac, na te je ocrne najbolje odgovorio Frano Supilo (1893., 17). Besmislenim je držao vezivati uz Karadžićevo ime izum tzv. fonetičkoga pravopisa, posebice s premisama i konkluzijom kako su to činili Srbi: Vuk je izmislio fonetički pravopis. Vuk je Srbin, Dakle: fonetički je pravopis srpski pravopis! A što sa starim Indijcima, Grcima i drugim narodima, koji su pisali po izgovoru, pita Supilo, zar su ti naučili od Vuka tako pisati? Vuk nema ni tu zaslugu što bi u našoj literaturi prvi počeo pisati fonetički, jer je dobro poznato da su naše stare knjige gotovo sve pisane pretežito fonetikom. A te stare knjige jesu većim dijelom knjige hrvatske. Hrvati su dakle mnogo prije Vuka pisali fonetički i po tom ne može biti da su oni taj pravopis oteli Srbima. Ali se fonetički pravopis ipak zove Vukovim pravopisom!

Supilo priznaje da je Karadžić bio prvi koji je uveo taj pravopis u novije doba te da ga je sveo na nekoliko pravila. Ona su bila podlogom i Brozovu *Hrvatskomu pravopisu* iz 1892., ali se ne može poradi toga reći da su Hrvati oteli Srbima pravopis. To više što je Broz, kako sam navodi, dijelom odstupio od Karadžićeva pisanja. Tako npr. Vuk piše "šlepote, opražnjeti, ražljutiti se, futur *vidjeću, vidjećeš*, dakle zajedno i bez *-t*; *svrbljeti, grmljeti* s *l*; — dok nasuprot Broz uči da treba pisati *sljepota, nasljednik, posljednji, opraznjeti, razljutiti se*; futur sa *-t* i odvojeno: *vidjet ću, vidjet ćeš* i t.d.; glagole tipa *svrbjeti, grmjeti*

68 U rječniku Maretićeva suvremenika Dragutina Parčića iz 1901. razlikuje se *presuda* od *predrasude*!

bez *-l-*." Drugi i treći dio svoje knjige, napominje Supilo, izradio je Broz sasvim samostalno.

Kad bi zaista fonetički pravopis i bio Karadžićev izum i Hrvati prema njemu uredili svoj, zar bi to značilo da su ga Srbima ukrali? Nije li i Gaj bio uredio hrvatski pravopis prema češkomu? Zar ga je zato Česima ukrao? Ili bi se trebao zvati češkim? Pravopis je, zaključuje Supilo, poput pisma ili brojeva pojavnost formalne naravi i može se držati svojinom jednoga naroda sve dotle dok ga drugi narodi stanu upotrebljavati. Onda ga i oni dobiju u svojinu. "Jeli igda koji narod prekoravao i psovao drugi što je ovaj počeo pisati ortografijom ili alfabetom kojim on piše? To se zaista nije nigda dogodilo, niti će se dogoditi."

3.3.2.1. Umjereni fonološki pravopis

Prvo izdanje *Hrvatskoga pravopisa* Ivana Broza objavljeno je 1892. godine. U predgovoru Broz govori o pravopisnoj zbrci u Hrvatskoj njegova vremena, o miješanjima različitih pravopisnih načela te o pokušajima različitih povjerenstava da se problemi riješe. Njegov je zaključak da je na snazi bio "pravopis bez pravila, tj. nikakav" (Broz 1892: IV). Sam je oštro reagirao na amaterske pokušaje pisanja pravopisnih priručnika, pa je po objavi *Hrvatskoga pravopisnoga rječnika* zagrebačkoga učitelja Mirka Tkalca odmah sročio prikaz sa zaključkom: "ko je doslije pisao rdjavijem pravopisom, odsele će u povodu knjižice g. M. Tkalca pisati još rdjavije" (1886b: 62). God. 1889. posebni Vladin odbor donio je odluku da se ima napisati školski pravopis na načelima "fonetičkoga pisanja" (Broz 1892: II), a autorstvo je povjereno Brozu.

Broz je, kako u predgovoru svoga *Hrvatskoga pravopisa* veli, pravila sastavio prema jeziku i pravopisu dvojice pisaca, Vuka Stefanovića Karadžića i Đure Daničića. Nigdje ne navodi razloge koji su ga nagnali da to napravi, ali je znakovito da pisac *Crtica iz hrvatske književnosti, 1—2* (Zagreb, 1886—88), dakle vrstan poznavatelj njezine povijesti i njezina jezika, piše hrvatski pravopis na temelju okamenjena jezika pučke štokavske književnosti u redakciji i interpretaciji dvojice srpskih pisaca. Dakle, Broz je napravio isto ono što je učinio i Maretić sedam godina poslije pišući gramatiku: pod hrvatskim imenom ponudio je gradivo koje sa suvremenom hrvatskom jezičnom, kulturnom, književnom i pravopisnom zbiljom jedva da je imalo ikakve veze.

Što je to značilo za hrvatski jezik i pravopis? Trebalo je odustati od onih obilježja hrvatskoga književnoga jezika i pravopisa koja su bila različita od Karadžić–Daničićeva jezičnoga i pravopisnoga modela. Dakle, namjesto hrvatskoga štokavskoga jekavskoga modela različitih padežnih oblika izabire se novoštokavski ijekavski model dvosložne jatovske alternante u dugim

slogovima i oblično reducirane sklonidbene paradigme, a u pravopisu tvorbeno se pravopisno načelo, koje je stoljećima pretezalo u hrvatskojezičnoj povijesti pisane forme, zamjenjuje pretežitim izgovornim načelom.

Temeljno je načelo svoga pravopisa Broz izložio u 4. točki: "Glasovi u riječima hrvatskim i u riječima, koje se govore za hrvatske, pišu se u glavnome onako, kako ih uho čuje da se izgovaraju" (Broz 1892: 1). Time je ispunio glavnu odluku Vladina odbora, postavivši temelje izgovornoga pravopisa, kojemu su, prema njegovu mišljenju, u prilog išli "narav jezika samoga i povjest [sic !] svega pisanja hrvatskoga i srpskog" (Broz 1892: IV). Riječ je o tzv. umjerenom fonološkom pravopisu, kojega je umjerenost Broz izrazio sintagmom "u glavnome". Broz nije u pravu kad kaže da je cjelokupna povijest hrvatskoga i srpskoga pravopisa sazdana na načelima izgovornoga pravopisa. Fonemi različitih zvučnih i tvorbenih obilježja, koji su se nestankom poluglasova (jerova) iz općeslavenskoga književnoga jezika u 10.—11. stoljeću u starohrvatskim redakcijama pisanih spomenika sve do 14. stoljeća grafijski razdvajali pravopisnim znakom ı bez fonemne vrijednosti, prestankom njegova bilježenja našli su se u pismu u neposrednu dodiru. Od tada su bilježeni dvojako — fonološkim i morfonološkim zapisom — ali, nedvojbeno s većim postotkom morfonoloških zapisa (Maretić 1889c; László 1993e, 1994f). U srpskim je pisanim spomenicima taj postotak i veći, jer je reforma staroćiriličnoga pisma obavljena tek u 19. stoljeću, pa je starom grafijom bilježen jezik kojemu fonološki sastav nije odgovarao grafijskomu.

Zapisi u kojima je Broz odstupio od izgovornoga pravopisa dijelom se poklapaju s Karadžićevima i Daničićevima — čuva u pismu skupine *ds, dš i ts* — točke 93, 125 i 126 (*gradski, srodstvo, odsjeći*; *bratski, hrvatsvo*), ali uvodi i pisanje skupina *dc, dč i tc, tč* kad su takvi zapisi razlikovni — točka 115 (*mladca, mladče* : *mlatca, mlatče*), a načelno u kategoriji vlastitih imena — točka 122 (*Kadčić, Zabrdca*) i "pisanju (ponajviše) književničkih riječi", koje su sastavljene s prijedlozima *nad, pod* — točka 123 (*nadcestar, nadčovječni, nadćutni, podcarinar, podčasnik, podčiniti* ...).

Za istraživanje povijesti hrvatskoga jezika i pravopisa toga doba posebno je važna posljednja klasifikacijska skupina "književničkih riječi". Naime tu Broz kao predmet pravopisnoga promišljanja uvodi knjiški jezik, što implicira da je riječ o zapisima viših stilova, koji su zahtjevniji u smislu jednoznačnosti i bolje razlikovnosti pismenina. Broz je zapravo u toj točki ozakonio ono što je u hrvatskom jeziku pisane forme živjelo stoljećima i što će ostati njegovim trajnim obilježjem: uz pretežno izgovorni zapis nužan je i određeni broj morfonološko-tvorbenih zapisa. Iz te se činjenice može zaključiti da je hrvatskomu

jeziku primjereno ono pravopisno načelo ili onaj zapis koji zabilježenu riječ čini razlikovnijom te da nije važno preteže li u njem izgovorni ili morfonološko-tvorbeni zapis. Pitanje je samo u kojim će se fonemnim skupinama morfološko-tvorbeni zapis primijeniti.

Toga je bio svjestan i Vatroslav Jagić kad je kritički ocjenjivao tendencijski pisanu Maretićevu raspravu *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*: "Ja sam za fonetički pravopis u našem jeziku iz razloga oportuniteta, kao što se uopće ovom pitanju ne može prići znanstveno, već samo s razlozima oportuniteta. (...) Veličina Vukova nije ni malo u fonetičkom principu njegova pravopisa, to zna prof. Maretić upravo kao i ja. Kako je ovaj besmrtni genij pisao братски mjesto брацки, одсјећи mjesto отсјећи tako bi mogao bez štete za njegov fonetički princip pisati i напредка mjesto напретка" (Jagić 1890: 486).

Jagićeva je kritika zacijelo utjecala da Maretić popusti u tom odsječku, pa je u velikoj gramatici dopuštao i likove *početci, dodatci, sudca, odčiniti,* odnosno preporučivao "fonetičarima" da riječi mogu pisati i "etimologički, gdje misle, da po fonetici ne bi jasne bile" (1899a: 31). Tako je pristaša "skrajnje fonetike" Luko Zore pisao *čedče* za talijanizam *il bambinello* (1892: 218). Međutim, u školskom izdanju svoje gramatike Maretić se suprotstavlja Karadžiću i Brozu te dopušta dvostrukosti i u pisanju suglasničkih skupina *ds, dš, ts,* što je poradi disimilacijskih procesa vodilo daljnjoj izgovornoj prilagodbi zapisa (*gospodstvo/gospostvo, odšetati/otšetati, kadšto/kašto, bogatstvo/bogastvo, proklet-stvo/proklestvo*; Maretić 1899b: 11), na kojoj će poslije ustrajati Belić. To je bilo u suprotnosti s onim što je pisao desetak godina ranije, govoreći o Karadžićevu finom taktu kojim je osjetio da u pravopisu treba paziti na *jasnoću,* da se riječi ne smiju u zapisu tako promijeniti da ih je teško prepoznati (*bracki* i *ocjeći* bili bi takvi primjeri). Čak se pozivao na Karadžićevu izjavu da je čuo ljude govoriti *bratski* i *odsjeći.* (Maretić 1889c: VIII). Maretić je tada pisao: "I jezik na ime katkad kao da osjeća, da sila asimilacije uništava jasnoću riječi, za to odustaje od asimilacije i priańa uz jasnoću, makar mu i bila malo otvrda za izgovor (navodi primjere genitiva jednine imenica *oblučac* i *riječca*: *oblučca, riječca*, namjesto *oblušca, rieša*, vokative jednine imenica *prosac* i *lažac*: *prošče, lašče*, namjesto *prošte, lašte*, zatim glagole *odšetati, nadživļeti* namjesto *očetati, nańivļeti*)" (Maretić 1889c: VIII).

Brozovim je tragom krenuo srpski jezikoslovac Stojan Novaković (1894), koji normira *predci, početci, podčiniti, nadćutan, nadcestar* i doživljuje Rešetarovu kritiku u kojoj on tvrdi da će se "jadni Vuk", nastavi li se tako, trebati ustati iz groba i pisati svoje odgovore (Rešetar 1922). Taj je Rešetarov tekst

napisan u fazi hrvatsko-srpskih jezično-pravopisnih unifikacija kad se intenzivno radilo na stvaranju jedinstvenoga književnoga jezika i pravopisa, kojemu je Rešetar dao prinos zauzimajući se za pisanje *ljucki, hrvacki.*

Među pristašama izgovornoga pravopisa bilo je i onih koji su držali da je "skrajnja fonetika apsurdna" te da se "toliko ne udara u fonetske talambase" (Milčetić 1909a: 35). Za primjer su se uzimali umjereni Slovenci: "Umjerena etimologija čini njihov pravopis pored češkoga jednim od najrazboritijih među svima slavenskima. Već je Vukova fonetika bila pretjerana, i bilo je potrebnije da se ona malo ublaži nego da se dotjera do apsurda, do kojega su je doveli naši jezični stručnjaci. Javnost ih stoga nerado slijedi i ima potpuno pravo" (Jurišić 1933—34: 17).

"Tek će eksperimentalna fonetika zaprepastiti sve ljubitelje, naime otkrićem da nema apsolutnih glasova, već da se može govoriti samo o serijama i tipovima glasova, pa tako invarijantnost ostaje samo spekulativni model, eventualno idealna apstrakcija, na osnovu koje se može postaviti lanac glasova, no koji obavezuje samo po dogovoru. A ako je varijantnost jedini oblik postojanja glasa, onda je zapravo svejedno koju granicu ocrtava pravopis. (...) Svejedno je da li je *čto* ili *što*, ako je izgovor samo *što*, pa se ono *čto* ne da braniti nikakvim razlozima koji stoje izvan fonetike" (Kalenić 1979: 286—287).

Maretićeva stajališta o izgovornom pravopisu kao idealnom rješenju hrvatskoga pravopisnoga pitanja aktualizirao je ponovo potkraj 1930-ih Stjepan Ivšić u vrijeme još jedne pravopisne raspre, koja je nastala kao reakcija na nametnuta beogradska rješenja iz 1929. godine, što su vodila daljoj fonetizaciji pisane jezične forme. Iz kruga Hrvatske seljačke stranke, koja je u svojim glasilima (*Hrvatski dnevnik, Hrvatski dom*) čuvala tvorbeni pravopis, potekla je ideja da se on u Hrvatskoj i službeno obnovi. Riječ je bila o prijedlogu koji je implicirao političku odluku temeljenu na uvjerenju da će se tvorbenim pravopisom osigurati brana koja će napokon spriječiti srbijanska presezanja na hrvatski jezik i pravopis te omogućiti u budućnosti njihov samostalan razvitak. S obzirom na političku snagu Hrvatske seljačke stranke i njezin ugled u hrvatskom društvu, aktualna jezična zbivanja i jezično-pravopisnu beogradsku agresiju od 1918. godine, s velikom se vjerojatnošću moglo pretpostaviti da bi prijedlog Hrvatske seljačke stranke prošao da je imao potporu uglednih hrvatskih jezikoslovaca.

On nije bio osamljen, pa čak ni politički utemeljen u glasovima koji su se sporadično počeli javljati na početku 1930-ih godina i u jezikoslovnim krugovima. Tako Janko Bačić objavljuje lingvistički prilično dobro utemeljen članak o odnosu izgovornoga i tvorbenoga pravopisa s bojazni da bi razvitak

hrvatskoga pravopisa po izgovornim načelima kakva je promicao Belić i brzina kojom je Boranić provodio beogradske odluke mogla toliko uzdrmati hrvatsku pravopisnu normu da učini jaz između hrvatskoga pisanoga nasljeđa i načela izgovornoga pravopisa tolikim da dovede u pitanje samu razumljivost napisanoga po novim načelima (Bačić 1930—31). Međutim, tim je razmišljanjima izostala potpora uglednih hrvatskih jezikoslovaca, a zagovornikom izgovornoga pravopisa i Maretićeve škole postaje Stjepan Ivšić.

U novopokrenutom časopisu *Hrvatski jezik* (1938—39) Ivšić na udarnom mjestu kao uvodni članak objavljuje raspravu *Etimologija i fonetika u našem pravopisu*, koja je u kasnijem hrvatskom jezikoslovlju ponijela pridjevke "glasovit" ili "čuven". Po jezikoslovnim kriterijima ona to ne bi mogla biti, jer ne sadržava izvorna Ivšićeva istraživanja, a veći dio njezinih zaključaka već je u trenutku pisanja potrla hrvatska jezično-pravopisna porabna norma. Glasovitost je mogla steći samo po sociolingvističkim posljedicama koje je imala za dalji razvitak hrvatske pravopisne politike. Iako se poziva na Maretićev autoritet, Ivšić ispravlja temeljnu Maretićevu slovopisno-pravopisnu zabludu da je "jedina zadaća pisma, da sasvijem odgovara živoj besjedi" (Maretić 1889c: V), uočujući točno da "nipošto nije potrebno, da i pismo bude sastavljeno od glasovnih elemenata, od kojih je sastavljena živa riječ, šta više, takvo pismo nije svagda i najsigurniji i najbrži način da se prenese potpuno sadržaj žive besjede" (Ivšić 1938—39a: 6). Dapače, Ivšić izrijekom tvrdi da "fonetski pravopis *slabi* donekle analitički smisao" (Isto: 13), što znači da su u pravu bili oni koji su upozoravali da "govedarenje" u jeziku i pravopisu vodi primitivizaciji najsavršenijega oruđa ljudskoga uma.[69] Pa i Maretić, koji je pseudoargumentacijom i nasiljem bio uveo izgovorni pravopis u hrvatsku knjigu, pisao je potpunoma drugačije u trenutku kad je ocijenio da u Hrvatskoj nema snaga koje bi mogle omesti ustoličenje izgovornoga pravopisa i vratiti hrvatsku pravopisnu povijest na razdoblje prije 1892. godine. Doslovce je napisao da je "fonetički pravopis (...) rđav (...) s toga, što on može gdjekoje riječi tako otrcati da nije svakome lako pogoditi, što znače" (1899a: 29). U *Jezičnom savjetniku* ide i korak dalje tvrdeći kako "treba uzeti na um da je u pravopisu sve relativno i subjektivno, t. j. mi nemamo apsolutnoga merila, po kojem bismo mogli osjeći, što je bolje ili gore, dali na pr. *slatko* ili *sladko*, *zato* ili *za to*" (Maretić 1924: XXX). Ivšić, kao i Maretić i Jagić, znade da ni jedan živući jezik nema fonetskoga pravopisa niti ga može imati, koliko god se zapis nastojao primaknuti

69 Isto to u parafrazi Stanislava Šimića: "Tko piše po etimološkom pravopisu, nagoni sam sebe da misli, i uči se misliti: tko po fonetičnom, otupljuje se" (Jezik i pjesnik. U: PSHK, 102, Zagreb, 1975: 113; prema Kalenić 1979: 286).

izgovoru, pa ipak proglašava hrvatske riječi "jedrim seljačkim dundarama" nasuprot "francuskim nježnim gradskim gospođicama" (Ivšić 1938-39a: 10). Dundarama bi nabolje odgovarao izgovorni pravopis, tvrdi on, budući da u pismu izaziva "vrlo neznatne promjene" (Isto: 9). Usporedi li se to s njegovom kasnijom tezom "da mi možemo pisati, *ovako* ili *onako*, jer se pismo i pravopis mogu za svaki jezik po volji birati i mijenjati, ali *izgovarati* moramo samo na *jedan* način, koji odgovara biću našeg jezika" (Ivšić 1942: 285; isticanja autorova), postavlja se ponovo opravdano pitanje čemu tolika buka oko temeljnoga pravopisnoga načela u Hrvatskoj i zašto se toliko ustrajavalo na izgovornom pravopisu? Odgovor zacijelo nije da on najbolje odgovara naravi hrvatskoga jezika.

Između Ivšićeva "dundaranja" 1938. godine i Kuhačeva zahtjeva da naše riječi "glase muževno i krjepko", koje je upravo podsmijehu izvrgnuo sam Ivšić (1942: 273–274), nema nikakve razlike. Oba su pristupa nelingvistična. I kad tobože lingvistično razmišlja, Ivšić u krajnjoj konsekvenciji nije u pravu u tvrdnji da izgovornim prilagodbama unatoč u hrvatskim riječima ostaje dovoljno "netaknutoga" materijala da se može razabrati njihov smisao (1938–39a: 9). Na stranu što je zanemario Maretićevu napomenu o "otrcanosti" pojedinih izgovorom izobličenih zapisa. Važnije je što Ivšić ne uviđa da pravopis riječi nije nagađanje nocije, nego je zapis kulturno nasljeđe, koji prolazi svoj naravni tijek s razvitkom jezika. Svaki ga naraštaj prilagođuje onoliko koliko mu je potrebno da bi jezik u pisanoj formi mogao normalno funkcionirati. Kad porabna norma dosegne razinu prevelike udaljenosti od propisane, intervenira se prilagodbom druge prvoj. U jezikoslovlju s dobro uređenom pravopisnom politikom propisane norme nikad ne prethode jezičnima, što, na žalost, u jugoslavenskom jezikoslovlju nije bilo tako. Otuda su se i korijenili svi hrvatsko-srpski jezični ratovi za spomenutoga razdoblja (potanje o tom u poglavlju Pravopisima do jedinstvenoga jezika).

Ivšić nije bio sretne ruke ni u potkrjepi teze o "fonetičnosti" hrvatskoga pravopisa od samoga početka pismenosti. Budući da njegova istraživanja nisu bila izvorna, nekritički je prihvatio Maretićeve (1889c) i Pasarićeve (1892) zaključke. Naime, već je u Maretićevu gradivu bilo dovoljno podataka da se zaključi da u hrvatskoj književnosti od njezina početka pa do 1830-ih godina, koje razdoblje gradivo obuhvaća, supostoje oba pravopisna načela – izgovorno i tvorbeno – s pretežitom prevagom tvorbenoga zapisa suglasničkih skupina, kako je pokazala brojčana analiza B. Lászlóa (1994f: 80). To je dovoljnim razlogom da se posumnja u ispravnost teze o izgovornom pravopisu kao idealnom

modelu za hrvatski jezik.[70] Tako se Ivšić našao u škripcu i sa sv. Ćirilom, jer ni njegov pravopis nije bio potpunoma "fonetičan", pa je u bilješci morao zapisati kako se "Konstantin dao zavesti od grčkoga pravopisa, pa je bez prave potrebe uveo tri znaka za glas *i*, a glas *u* obilježio sa dva slova" (1938—39a: 7). Doda li se tomu i višeznačnost Konstantinova grafema ѣ, slika će biti još jasnija: prvo slavensko pismo prvoga slavenskoga hrvatskoga književnoga jezika — crkvenoslavenskoga — nije bilo apsolutno fonološko, pa onda takvim nije mogao biti ni njegov pravopis.

Razlike između "etimološkoga" i "fonetskoga" pravopisa Ivšić sumira u 4 točke (1938—39a: 8—9):

1. izmjena *b/p, d/t, g/k, z/s, ž/š, dž/č, đ/ć*;
2. izmjena *m/n*;
3. nestanak udvojenih konsonanata;
4. nestanak konsonanata *d* ili *t* u težem konsonantskom skupu (*bolestna > bolesna, listka > liska, grozdka > groska, podstaviti > postaviti, kadšto > kašto, čto > što*).

U "seljačkom dundaranju" s prosječnim leksičkim fondom od 1000 riječi zaista mogu funkcionirati te četiri točke, ali u bilo kojem drugom funkcionalnom stilu hrvatskoga jezika ne funkcioniraju. Već u primjerima koje sam Ivšić navodi, tri ne priznaju suvremeni hrvatski pravopisi, koji zadovoljavaju samo tzv. općejezičnu razinu, dakle nisu upućeni specijalističkim porabnicima: udvojeni su suglasnici propisani, primjerice, u riječima *najjednostavniji*, *nuzzarada*, *nuzzanimanje* (*Hrvatski pravopis,* 1971., 1995., 2006); *podstaviti* i *postaviti* nisu istoznačnice; *kadšto* ima Boranić već 1904.; 1930. nije smio propisati taj lik nego *kašto*, a 1941. opet vraća *kadšto*, pa tako imaju i suvremeni hrvatski pravopisi.

Odstupanje od apsolutnoga hvalospjeva izgovornomu pravopisu i primicanje objektivnomu sagledavanju hrvatske pravopisne problematike u Ivšića se nazrijeva u spoznaji da je za pojedinu riječ "najbolje ono pismo, u kojem je njezin pismeni simbol najrječitiji" (1938—39a: 11). Na toj je spoznaji gradio svoja stajališta u pravopisnim previranjima 1941—42. godine, kad se donosila ključna odluka o hrvatskoj pravopisnoj budućnosti.[71] Ivšić tada u hrvatsku

70 Tezu o prozirnosti hrvatskoga fonološkoga sustava i iz njega izišla pravopisa podupirao je i D. Brozović.

71 Hrvatskoj kulturnoj i znanstvenoj javnosti to je razdoblje hrvatske pravopisne povijesti postalo dostupnim tek nedavno objavljivanjem zapisnika sa sjednica povjerenstva 1941. godine u časopisu *Jezik* (1990., 1991.). Gradivo je komentirao Ivo Pranjković (1996a).

pravopisnu teoriju uvodi pojam *funkcionalnosti,* na kojem se temelji svaki racionalni pravopis: u pravopisu se bilježi "samo ono što ima svoju *funkcionalnu* vrijednost" (Ivšić 1990–91: 79; isticanje autorovo).

3.3.3. Novoštokavska morfologija imenskih riječi

Prijepor dviju filoloških škola, zagrebačke i vukovske, koji je tinjao još od Jagićeva osporavanja hrvatske pravopisne (i fonološke) norme 1860. godine, razgorio se polovicom 1880-ih godina u sustavnom osporavanju njezinih morfoloških i leksičkih zasada, koje su proglašavane neaktualnima, zastarjelima, "u narodu negovorećima". Ono što je odlika standardnoga jezika – morfološka, leksička i pravopisna normiranost te stabilnost – proglašavani su pisanjem "po žnori" (*Polemike*, 3: 394), višestoljetno hrvatsko književnojezično naslijeđe brisano kao nepostojeće te se govorilo o samo nekoliko godina književnoga jezika, a kao izvor za popunu leksika i obnovu frazeologije uzimane Ljubišine *Pripovijesti* (Franjo Iveković, prema *Polemike*, 3: 394–395).

Javnoj polemici suprotstavljenih strana povod je bila objava Ivekovićeva prijevoda *Čitanja i evangjelja za sve nedjelje i praznike* 1875. godine. Nadbiskupija zagrebačka 40 godina nakon uvođenja štokavštine kao općehrvatskoga književnoga jezika naručuje za svoju kajkavsku hrvatsko-slavonsku pokrajinu štokavski prijevod evanđelistara. Duhovni je stol prijevod odobrio s pohvalom, autor ga dao na cenzuru duhovnim stolovima u Đakovu i Senju, oni također uzvratili pohvalama i najavili ga uvesti u svoje biskupije. *Zagrebački Katolički list* (1875., 50) najavio je prijevod s određenom sumnjom, ali i s vjerom da će kajkavci uspjeti nadrasti štokavsku preprjeku, jer su se "kajkavci već prilično priučili štokavštini u crkvi, školi i uredih" i "kajkavac vazda lakše razumije štokavca nego-li štokavac kajkavca".

Polemika se u početku vodila dijelom javno, dijelom šifrirano i pod pseudonimima, ali se u Zagrebu znalo tko su napadači, a tko se brani: gospodin φ bio je Franjo Iveković, gospodin Franjo Maretić nitko drugi do Tomislav Maretić, a gospodin –r. Adolfo Veber Tkalčević. Veber Tkalčević zamjera prevoditelju jezik i stil neprimjeren hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji, podoban onomu koji se govori "na Morači", a Iveković je Veberove jezične poglede proglasio konzervativnim okaminama koje nemaju puno veze s narodnim jezikom kakav se govori u štokavskim krajevima (potanje u: *Polemike*, 3).

Ubrzo se vidjelo da je polemika o prijevodu tek usputan povod, a da se zapravo ide na rušenje zagrebačke filološke škole i njezinih gramatičkih priručnika kao nastavnih učila, jer je Akademija već stajala iza *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, koji je koncepcijski i metajezično zrcalio vukovski jezični

model, a izdavačke kuće od imena, poput Matice hrvatske, bile ucjenjivane povlačenjem rukopisa ako se ne budu tiskali po pravopisnim i jezičnim načelima vukovske škole.

Novoj je školi utirao put Tomislav Maretić, koji je 1879. u *Izvješću kraljevske velike gimnazije u Zagrebu* objavio prepjev I. i II. pjevanja Vergilijeve *Eneide* s grafemom *ije* i sinkretiziranim množinskim nastavcima u DLI, što je navelo nepotpisanoga *Vienčeva* komentatora da ustvrdi kako se nikako ne može odobriti što je Maretić u višebrojniku za DLI uzeo nastavke *-ima* i *-ama,* a za nastavke *-om, -am, -em, -ah* i *-ih* napisao da su arhaizmi iako "te forme upotrieblјuje i jedan dio hrvatskih štokavaca u Krajini, izim dakako nariečja čakavskoga i kajkavskoga" (*Vienac*, 1879., 31: 500). U *Vienčevu* komentaru krije se i strah da će s vremenom stari nastavci sasvim nestati, a broj se padeža smanjiti, što nije "probitačno za točnost jezika, koj neima spolnika, kao što je naš", dok su ih češki, poljski i ruski (s 5 padeža) zadržali iako su ti jezici "sigurno toliko razvijeni koliko jezik hrvatski i srbski" (*Isto*).

U nakladi Matice hrvatske u Zagrebu tiskao je Maretić, 1882. godine i prijevod Homerove *Odiseje* novim pravopisom (*ije* namjesto *ie*) i novoštokavskim padežnim oblicima, pa mu je Adolfo Veber Tkalčević prigovorio da razara slogu zagrebačke škole u jeziku (1882a: 516). U ime Matice odgovorio je urednik Ivan Kostrenčić, obznanivši da je u okolnostima jezično-pravopisnoga nejedinstva u Hrvatskoj Matica bila prisiljena napraviti ustupke pojedinim piscima: Šuleku u njegovoj popularnoj kemiji pustiti *h* u genitivu množine, a Maretiću *ije* i padežne nastavke *-ima, -ama,* jer ih na Matičin zahtjev prevoditelj "nipošto nije bio voljan mienjati" (Kostrenčić 1882: 553).

Ne prihvaćajući Kostrenčićevu insinuaciju da bi upravo on bio prvi koji bi se bunio proti jedinstvu, Veber Tkalčević podsjeća da je za volju Matici ostavio svoj pravopis i "onaj zlosretni *h,* bez koga ne može često brat brata razumjeti u pismu", čime je dokazao da bi "bio kadar i većih žrtava doprinieti slogi za ljubav" (1882b). Uočljivo je da Veber Tkalčević već 1882. govori o "nametanom jedinstvu" (Isto), što upućuje na silovitost, organiziranost i sinkroniziranost vukovaca te njihovo pridobivanje glavnih hrvatskih znanstvenih i kulturnih institucija za jezične i pravopisne promjene cijelo desetljeće prije službenoga uvođenja novoga pravopisa i novih gramatičkih priručnika.

Promidžba Divkovićeve gramatike s novim oblicima tekla je nesmetano unatoč tomu što je Armin Pavić napisao da u njoj "gotovo ni jedno pravilo nije istinito, ili (...) nije podpuno, ili (...) nije jasno izrečeno" (1879b: 243), a Milčetiću je ona "prava nakaza, jer je posve osnovana na starom slovenskom jeziku" (1895: 87). To nije smetalo Maretiću da je pretpostavi Veber Tkalčevićevoj,

ne bi li njome istisnuo gramatiku prvaka zagrebačke filološke škole, a kad je u tom uspio, sam je oštro osporio Divkovićev slovničarski rad (*Nastavni vjesnik,* 1900: 348–358, 518–547), kako bi vlastitoj gramatici otvorio mjesto u hrvatskom srednjoškolskom sustavu.

Tradicionalnu hrvatsku gramatičku školu na razvojnoj crti Kašić, Appendini, Della Bella, Starčević, Babukić, Mažuranić, Veber Tkalčević, izraslu iz latinskih uzora, koja je usvojila ne samo raspored i interpretaciju gradiva nego i gramatičke kategorije, vukovska škola prekida i gramatički opis svodi na puko nizanje paradigmatskih obrazaca. Bez osvrtanja na povijest hrvatske gramatologije i bez opisa gramatičkih kategorija vukovskim je gramatikama jedina nakana i svrha bila brzo i djelotvorno nametnuti Hrvatskoj novi jezični model i što prije ga učiniti službenim u školskim priručnicima i udžbenicima.

Razlike u dvama jezičnim modelima koji su se opisivali i propisivali u jezikoslovnim priručnicima dviju škola nisu se očitovale samo u njihovu sadržaju — jezičnoj supstanciji: — padežnim nastavcima, (ne)sklonidbi pojedinih oblika (participi), rodovnom određenju pojedinih imenica, nego i u metajeziku kojim se jezični sadržaj opisivao: u nazivlju, rasporedu gradiva, razredbi morfoloških kategorija.

3.3.3.1. Nazivlje i raspored morfološkoga gradiva u slovničkim priručnicima

Vukovska škola potisnula je iz hrvatskoga jezikoslovnoga nazivlja *slovnicu,* koja je u 19. stoljeću pretezala, pa je u naslovima svojih djela imaju Babukić, Fürholzer, Volarić, Mažuranić, Pacel, Veber Tkalčević, Danilo. Karadžić je svomu slovničarskomu prvijencu dao naslov Pismenica serbskoga jezika (1814), a 1818. kratkomu pregledu pred Srpskim rječnikom naslov Srpska gramatika. Daničić svomu Mala srpska gramatika (1850). Divković i Maretić preuzeli su naziv *gramatika,* od njih Josip Florschütz, Ivan Brabec, Mate Hraste i Sreten Živković, pa je tako i danas u hrvatskom jezikoslovlju. Jozo Dujmušić (1933) i Blaž Jurišić (1944) vraćaju se nazivu slovnica, koji nije zaživio.

Hrvatsko slovničko nazivlje u 19. stoljeću uklapa se u cjelinu procesa izgradnje modernoga hrvatskoga nazivlja te ga obilježuje prevođenje i kalkiranje latinskoga ili grčkoga predloška, primjerice *rěčoslovje* (Babukić, Veber Tkalčević), *glasoslovje* (Babukić, Mažuranić, Veber Tkalčević), *likoslovje* (Veber Tkalčević), *tvorenje rěčih* (Mažuranić), *skladnja* (Veber Tkalčević), *rěčoslaganje* (Volarić), *rěčoredje* (Volarić) *stavkoslovje* (Babukić). Uoči nastupa hrvatskih vukovaca ustalio se u hrvatskih jezikoslovaca (kronološkim slijedom) sljedeći osnovni nazivoslovni sustav:

Volarić, 1852.: *samostavno ime, spol, broj, osoba, padež* (*imeniteljni, roditeljni, dateljni, tužiteljni, zvateljni, predložni* ili *městni, tvoriteljni* ili *družtveni*), *sklanjanje, dvojstveni broj, ime pridavno, podignutje* ili *prispodabljanje imena pridavnih, ime brojno, zaimena* (*osobna, povratna, prisvojavajuća, pokazujuća, odnosna, pitajuća, neizvestna*), *glagolj, sprezanje, prislov, predlog, veznik, medjumetak.*

Babukić. 1856.: *samostavno ime, spol, broj, osoba, padež* (*imeniteljni, roditeljni, dateljni, tužiteljni, zvateljni, predložni, tvoriteljni*), *sklonjenje, dvojstveni broj* i *dvobrojnik, pridavno ime, brojno ime, zaime, glagolj, minući, trajući, sprezanje, korenita i proizvedena vremena, prošasta vremena, buduća vremena, prislov, predlog, veznik, uzklik.*

Veber Tkalčević, 1876.: *samostavnik, sklonidba, zaimena, pridavnik, brojnik, glagolj, konjugacija, imperativ, infinitiv, potencijal, optativ, prislov, predlog, veznik, uzkličnik.*

U Mažuranića (1859) nazrijeva se težnja k jednočlanim prevedenicama: *ime samostavno* ili *samostavnik* (*vlastito, obće, skupno*), *pridavno ime* ili *pridavnik* (*neopredělјeno* i *opredělјeno*), *brojno ime* ili *brojnik*, *spol, broj* (*jednobroj, dvobroj, višebroj*), a nazive padeža tvori tako da na prvom mjestu stoji prevedenica, a uz nju međunarodnica (*imeniteljni — nominativ, roditeljni — genitiv dateljni — dativ, tužiteljni — akusativ, zvateljni — vokativ, mestni* ili *local, orudni* ili *instrumental*), *sklonitba, zaimena* (*osobna, pridavna, pokaznaupitna, odnosna, neopredělјena*). I on prihvaća naziv *glagolj* i od njega pridjevnu izvedenicu *glagoljni,* kao i nazive *infinitiv ili neopredělјeni, način, sprega, tvorni i tèrpni glagolj, način* (*pokazni, moćni ili odnosni, željni, zapovědni*), *pričestje* ili *dionik* te sustav sedam vremena (*sadanje, prošlo trajno* ili *nesvršeno, nědga prošlost, sadanje prošlo, predprošlo, buduće, buduće prošlo*). Ostale riječi obuhvaća nazivom čestice (*prislovi, predlozi, veznici, umetci*).

Načelno se za hrvatske slovničare može ustvrditi da su se naslanjali na prethodnike i pokušavali jednoznačno ustaviti strukovno nazivlje. Tako u *Nauci o prieslovu* (1860) i *Oblicima književne hrvaštine* (1865) Vinko Pacel izgovoreno *pisme* (napisani znak) naziva *slovcem,* što je u skladu s dotadašnjim hrvatskim nazivljem gdje korijen *slov* označuje ono što pripada slogu, tj. slovki, a *prieslovom* naziva fonetske promjene. Mažuranić (1859) namjesto *slovca* rabi *glas* (a uz *slovku* bilježi i istoznačnicu *slog*), pa mu je sustav razdvojbe glasova na *samoglasnike, dvoglasnike* i *suglasnike* (u Pacela *samoglas, dvoglas* i *suglas*), nazivoslovno bolji jer je izveden iz istoga korijena. U Oblicima (1860: 4) Pacel razlikuje *osnovu* od *nastavka,* ali mu definicija i nije najuspjelija: "oblik pako jest ono na kraju rieči što se mienja; što se od rieči ne mienja zove se osnov, n. p. žen (osnov), žena (*a* je nastavak), žene

(*e* je oblik)." Imenske mu se riječi sklanjaju po *padežima*, glagoli sprežu po *osobama*. Tri su *spola* i tri *broja*, sedam padeža označenih rednim brojkama i pridruženim latinskim usvojenicama navedenima u zagradama, s tim da je *sociativ* ili *instrumental* šesti padež, a *lokal* sedmi. Razlikuje tri *sklona* prema spolu: muški ženski i srednji. Glavne su vrste riječi *samostavna rieč, zaimenica, pridjev, broj* i *glagol*.

Karadžićevo je gramatičko nazivlje 1818. još uvijek slavenosrpsko. Sklonidbu naziva *sklonenije* (prvo, drugo, treće, četvrto), padeži su *imenitelni* (nominativ), *roditelni* (genitiv), *datelni* (dativ), *vinitelni* (akuzativ), *zvatelni* (vokativ), *tvoritelni* (instrumental), *skazatelni* (lokativ), jednina *jedinstveni broj*, množina *mložestveni broj*. Imenice u *imena suštestvitelna*, pridjevi imena *prilagatelna*, njihovo stupnjevanje *uravnenije*, neodređeni je lik *usječen*, određeni *cijel*, brojevi *imena brojitelna*, zamjenice *mjestoimenija*. Glagolski način je *naklonenije*, indikativ *naklonenije izjavitelno*, imperativ *naklonenije povelitelno*, participi su *pričastija*, aktivni su *djestvitelni*, pasivni *stradatelni*. Prezent je *vrijeme sadašnje*, imperfekt *vrijeme polu prošavše*, aorist *vrijeme skoro prošavše*, perfekt *vrijeme davno prošavše*, futur *vrijeme buduće*.

Daničićeva Mala srpska gramatika (1850) izrađena je na temelju građa iz Karadžićeva Srpskoga rječnika (1852), na kojem je Daničić surađivao. U odnosu na Karadžićevu gramatiku iz 1818. zamjetan je terminološki pomak. Samo su padeži ostali slavenoserbskoga naziva, u zagradama je latinska inačica, a on ih zove rednim brojem: *prvi, drugi, treći* ... Nazivi *pridjev, broj* i *zamjenica* potisnuli su Karadžićeve i Mrazovićeve slavenoserbizme, a imenice su *samostavne riječi*. Naziv *imenica* upotrebljava u *Oblicima* (1864), kako u predgovoru kaže, po uzoru na Jovana Boškovića, iako osobno misli da je bolji naziv *zasebnica*. Neodređene pridjeve naziva *prostim*, stupnjevanje *poređenjem*. U glagolskim kategorijama razlikuje *rod, način, vrijeme* i *lice*. Među načinima *neodređeni* (infinitiv), *određeni* (indikativ), *zapovjedni* (imperativ). Među načine uvjetno uvršćuje *glagolski prilog sadašnjega vremena* (gerund prezenta), *glagolski prilog pređašnjega vremena* (gerund preterita), *prvi glagolski pridjev* (particip preterita aktivni), *drugi glagolski pridjev* (particip preterita pasivni). Razlikuje šest vremena: *sadašnje* (prezent), *pređašnje prvo* (aorist), *pređašnje drugo* (imperfekt), *složeno pređašnje prvo* (perfekt), *složeno pređašnje drugo* (pluskvamperfekt) i *buduće* (futur). Glagole je podijelio prema *vrstama*, a unutar vrsta po *razdjelima*. Veznike naziva *savezima*, a uzvike *usklicima*.

U razdvojbi oblika Maretić se u *Gramatici i stilistici* (1899a) držao Daničića, jer je njegova razdvojba "sasvijem zgodna" (1899a: 133). Sklonidba

je *sklanjanje*, uz nazive *imenice, pridjevi, zamjenice, brojevi, glagoli, prijedlozi, veznici* nema latinskih inačica, uz *priloge* stoji u zagradama latinski lik adverbi. Padežni su nazivi latinske usvojenice s redoslijedom kakav se očuvao i do danas: *nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokativ, instrumental.* U glagolskim oblicima ne navodi latinske usvojenice nego samo domaće dvorječne i višerječne nazive: *sadašnje vrijeme* za prezent, *I. predašnje vrijeme* za aorist, *II. predašnje vrijeme* za imperfekt, *zapovjedni način* za imperativ, *I. složeno vrijeme* za perfekt, *II. složeno prošlo vrijeme* za futur drugi, *III. složeno prošlo vrijeme* za vezu imperfekta i glagolskoga pridjeva radnoga, *IV.* i *V. složeno vrijeme* za vezu futura prvoga glagola *biti* i glagolskoga pridjeva radnoga, odnosno futura drugoga glagola *biti* i glagolskoga pridjeva radnoga, *I.* i *II. pogodbeni način* za kondicional prvi i kondicional drugi, *III. pogodbeni način* za vezu aorista pomoćnoga glagola *htjeti* i infinitiva, *I. buduće vrijeme* za futur prvi, *II. buduće vrijeme* za oblike *htjedbudem, mogbudem*, ostali *složeni oblici tvorni, složeni glagolski oblici trpni, neodređeni način* za infinitiv, *glagolski prilozi* i *glagolski pridjevi.*

Daničić–Maretićevo nazivlje usvajaju Divković i Florschütz u svojim školskim gramatikama, dijelom i nazadujući u metajeziku u mnogim nespretnim sintagmama (npr. *namještaj subjekta i predikata, objekta, apozicije i atributa...*; Florschütz 1916). Mjestimice pročišćeno ono se ustaljuje i u suvremenim gramatikama pa prevedeni nazivi padeža i vremena bivaju zamijenjeni latinskim usvojenicama, kao i rečenični dijelovi *subjekt, predikat, apozicija, atribut.* U tom su procesu na žalost potpunoma potisnuti i izgubljeni i neki dobri domaći nazivi poput *podmeta* za *subjekt* i *priroka* za *predikat,* koji su tvorbenom zornošću bili primjereniji učenicima i u metodičkom smislu. Pod utjecajem Daničić–Maretićeva nazivlja nisu se uspjele sačuvati ni najčvršće stalnice hrvatskoga slovničkoga nazivlja poput *spola* i *osobe,* koje su potpuno potisnuli nazivi *rod* i *lice.*

3.3.3.2. Imenske riječi

Pod imenskim se riječima ili imenima razumijevaju sklonidbene riječi, kojih je temeljna gramatička odlika promjenljivost po padežima. Osim imenica, kao temeljnoga razreda, imenske su riječi u hrvatskom jeziku i pridjevi, uključujući participe, zamjenice i brojevi. Ovdje se ne će raspravljati o jezikoslovnoj opravdanosti držanja zamjenica i brojeva posebnim vrstama riječi, iako je takav njihov položaju u razredbi vrlo upitan. Oni su naime ili imenice ili pridjevi. Tradicionalna se razdjelba prihvaća u prvom redu stoga što je takva u priručnicima o kojima će ovdje biti riječi.

Gramatičke su kategorije imenskih riječi rod, broj, padež i sklonidba.

3.3.3.2.1. Rod

Rodom se naziva gramatička odlika imenica da riječima koje ih pobliže određuju (zamjenice, pridjevi, brojevi) utvrđuju rodni oblik — muški, ženski ili srednji, pa je dakle riječ o sintaktičkoj kategoriji. Rod ne valja miješati sa spolom, koji je izvanjezična kategorija, dio značenja imenice i odnosi se na živa bića, ljude, životinje ili biljke, ali ga valja uzimati u obzir pri gramatičkom određenju roda. U metaforizaciji i metonimizaciji i neživomu se može pridjenuti odlika živosti. U literaturi se kategorija živosti uzima kao četvrta kategorija (uz broj, rod, padež) ili kao potkategorija roda (muški živi, muški neživi, ženski i srednji; Vince-Marinac 1990). Svakako u imenica koje znače živo treba pri određenju roda uzeti u obzir A jd. jer kategorija živosti utječe na sklonidbu.

Rod se određuje različitim pristupima: morfološkim (prema dočetku u nominativu i prema sklonidbi), sintaktičkim (prema sklonidbenim oblicima atributnih riječi koje stoje uz imenice), kombinacijom prvoga i drugoga — morfosintaktički i leksički. Hrvatski jezik nema člana, pa su stari gramatičari rod određivali uz pomoć zamjenice *ovaj*.

Pri rodovnoj razredbi imenica valja imati na umu i: a) dvorodovnost (heteroclita; *bol, glad, čar, splav, pelud, svrbež* (m, ž), *finale* (m, s), b) raznorodovnost u jednini i množini (heterogena; morfološki supletivizam): *sluga, sluge* (m, ž); *oko, oči*; *uho, uši* (s, ž), c) raznorodovnost u atributnom i predikatnom slaganju: *dobre djece* : *ova su djeca dobra* (ž, s), d) općerodovnost (epicaena; *pijanica, uhoda, budala*), e) nereferencijalni leksik, koji najčešće ima srednji rod (*ovo c, ovo hm*), ali može imati i muški (*ovaj c, ovaj hm*).

U starijim se hrvatskim slovnicama rod nazivao spolom (Mažuranić, Volarić, Babukić, Veber Tkalčević) i određivao različitim, često nedosljednim pristupima. Volarić (1852) ga definira semantički i morfološki. Prema semantičkoj razdvojbi dva su spola bez obzira na nominativni nastavak imenice ili sklonidbu: muški i ženski; prvi označuje muško biće (*jastreb, oral, cesar, vojvoda, sluga*), a drugi žensko (*teta, ovca, mačka, mati*). Morfološki pristup definira načelno prema genitivu jednine, a u razredbi primjenjuje kriterij nominativnoga i genitivnoga nastavka, pa su mu muškoga spola imenice koje u N jd. svršavaju na nulti morfem (u njega suglasnik), a u G jd imaju nastavak *-a* (*rukav, obruč, narod*), ženskoga koje u N jd. svršavaju na nulti morfem, a u G jd imaju nastavak *-i* (*kost, kèrv*) i sve koje u N jd. završavaju na *-a* ako ne znače muško biće (*kuća, puška*), a srednjega koja u N jd. imaju nastavak *-o* ili *-e* (*mĕsto, dèrvo, polje, sunce*). Od razredbe izdvaja tri skupine: imena ljudi (*Janko,*

Marko, Franjo, Mato, Ive, Šime, Tome), imenice muškoga i ženskoga spola na *-o* (< l): *oro* ili *orao*, *posao* ili *poso*, *soko*, *misao* ili *miso*, *so*, *pogibeo* (Isto: 17–18).

Od vukovskih je gramatičara naslijeđeno određivanje sklonidbenih vrsta prema rodu i vezivanje nominativnih nastavaka uza nj, iako rod treba razgraničiti od sklonidbenoga tipa. Daničić u *Maloj srpskoj gramatici* (1850) uzima rodovni kriterij za razdvojbu imenica, pa razlikuje imenice muškoga, ženskoga i srednjega roda. Tako je i u *Oblicima srpskoga jezika* s dopunom "koja riječ može biti u sva tri roda, ona i prema rodovima mijenja oblik" (1864: 2, 1892: 2). Maretić u *Gramatici i stilistici* (1899a) postupa na isti način. Nedostatke razredbe obojica rješavaju napomenama, koje nerijetko donose različite normativne naputke.

Zbog razredbe su imenice muškoga roda s nominativnim nastavkom-*a* tipa *vojvoda* obojica svrstali u skupinu imenica ženskoga roda. Daničiću su one "po prirodi muškoga roda, a po gramatici ženskoga", s tim da su u množini uvijek ženskoga (*moje sluge, naše vladike*; 1864: 19). Maretić ga ispravlja: iako se sklanjaju kao imenice ženskoga roda s nominativnim nastavkom *-a*, muškoga su roda *kalfa, sluga, vojvoda, vladika, harambaša, knjigonoša, poglavica, starješina*, kao i vlastita imena *Luka, Andrija, Nikola* (Maretić 1899a: 161–162). Dvorodovne su *glad, hrid, snijet, rat* (posljednja se u nekim krajevima sklanja kao imenica ženskoga roda; Isto: 174).

Neleksikaliziranoj imenici *slovo* književnici su odredili srednji rod prema njemačkomu jeziku (Isto: 180).

U određenju gramatičkoga roda usvojenica grčkoga i latinskoga podrijetla Maretić podsjeća da u Karadžića i Daničića nema dosljednosti: *dogmat, jurista, jeres, jevanđelist, kancelista, pojeta, sekunda, sistema* (Isto: 174).

Raznorodovne su *pleće* i *nit*: *pleće* je u jednini srednjega, a u množini ženskoga roda i glasi *pleći*; u jednini i dvojini *nit* je muškoga roda; u množini je ženskoga (Isto: 159–160, 174).

U rječnicima rodovna je definicija imenica različita jer su uzimani različiti kriteriji, jednako paradigmatski kao i sintagmatski. Uspoređene su iste riječi u Karadžićevu rječniku iz 1852. godine te u Broz–Ivekovićevu i Parčićevu iz 1901.

	Karadžić	**Broz–Iveković**	**Parčić**
bol	m. r.	*bol, bola*, m. r.	*bol, i*, ž. r.
bol, boli, ž. r.	*bol*, m. r.		
budala	ž. r.	ž. r.	m. r., ž. r.
čar	–	ž. r.*	m. r.
	čar, i, ž. r.		
glad	ž. r.	ž. r. *	m. r.
	glad, i, ž. r.		
izdajica	m. r.	m. r.	m. r., ž. r.
izjelica	ž. r.	ž. r.	m. r., ž. r.
krvopija	ž. r.	ž. r.	ž. r.
ljudeskara	ž. r.	ž. r.	ž. r.
poglavica	m.r.	m. r.	ž. r., m. r.
sluga	ž. r.	ž. r.**	m. r., ž. r.***
splav	m. r.	m. r.	m. r. i -i, ž. r.
večer	*veče, večera*, s. r. *večer, večeri*, ž. r.	*veče, večera*, s. r. *veče, večera*, s. r.	*veče*, m. r., s. r.**** *večer*, m. r. i *-i*, ž. r.
vojvoda	m. r.	m. r.	m. r.
žderonja	m. r.	m. r.	m. r.

(*stoji da je u Dubrovčana m. r.; ** stoji da se u govoru čuje i u m. r. (*moj sluga*); ***u zagradama napomena da je u množini ž. r.; ****u zagradama da je nesklonjivo).

I u vukovskim savjetovnicima dosta je podataka o imeničnim rodovnim kolebanjima. Tomu je razlog crpljenje gradiva iz dijakronijski i prostorno različitih odsječaka. Jedan se dio od navedenih riječi različito razvio u hrvatskom i srpskom standardnom jeziku, zauzimajući standardno ili pak podstandardno mjesto (M 24 = Maretić 1924., R 13 = Rožić 1913).

biljeg i *biljega* (M 24)

bol, -a, bolovi (R 13)

kazna → *kazan, -i* (M 24)

klup (kajkavizam) → *klupa* (R 13, M 24)

ljubomor (M 24: 52)

minut i *minuta* (M 24); *minuta* → *minut* (R 13)
novac i *novci* (M 24: 69)
odgoj i *odgoja* (M 24)
oseka → *osek, osekaj* (R 13); *osek, osekaj* → *oseka* (M 24)
osnov i *osnova* (M 24; R 13: *osnov* → *osnova*)
piva (kajkavizam – R 13, provincijalizam – M 24) → *pivo* (R 13, M 24)
pluća – imenica ž. r. j. ne s. mn. (M 99, R 13, M 24)
pojav i *pojava* (M 24)
poklič, -i (M 24)
popravak i *popravka* (M 24)
porez i *poreza* (M 24)
postelj (kajkavizam) → *postelja* (R 13, M 24)
prikaz i *prikaza* (M 24)
promisao, -sla (R 13, M 24)
ral, rali (kajkavizam) → *ral, rala* (R 13, M 24)
raskoš, -a, m. r. (R 13, M 24)
ugar, -i (M 99, R 13, M 24)
vlat, vlata, m. r. mn. *vlatovi* (R 13)
zaborav, zaborava (R 13)
zadah i *zadaha* (M 24)
zalog i *zaloga* (M 24)
zavjes i *zavjesa* (M 24)

3.3.3.2.2. Broj

Gramatička kategorija broja odlika je imenskih i glagolskih riječi. Tradicionalna hrvatska gramatika od Kašića do iliraca razlikuje dva broja: jedninu (singular) i množinu (plural). Ilirci uvode u paradigme i dvojinu (dual), a suvremeni jezikoslovci govore još o malini (paukal; Katičić 1986: 73) i o zbrojini u zbirnih imenica (Peti 2001).

U literaturi se navodi da su ilirci dvojinu uvrstili kako bi opravdali normiranje staroštokavskih množinskih nastavaka u DLI, budući da su novoštokavski *-ima, -ama* u DI pripadali dvojinskoj paradigmi (Tafra 1998: 73):

NAV	-a	-e	-i
GL	(-uh)	-uh	-iuh
DI	-ima	-ama	-ima

Što se u sklonidbenim paradigmama iliraca i sljednih hrvatskih filoloških škola redovito među brojevnim imeničnim kategorijama navodi dvojina, čini se ipak da su razlozi sociolingvistički: jezični prostor kojemu se ilirski jezikoslovci obraćaju i koji žele obuhvatiti zajedničkim književnim jezikom ima sačuvanu dvojinu ne samo za one predmete koji se u naravi parovno pojavljuju (objecta bina): *oči, prsi, pleći* (i *pleća*), *noge, ruke,* nego i za cjelovitu kategoriju imenskih i glagolskih riječi (primjerice slovenski jezik). Hrvatski su jezikoslovci stoga protegnuli dvojinu na svaku dvojnost.

Fran Volarić, primjerice, narav dvojine definira značenjem 'dvoje' neovisno o tom stoji li uz imenicu broj *dva,* a u napomeni piše da su donji Iliri gotovo potpunoma izgubili dvobrojnik, odnosno da se genitiv i lokativ dvojine m. r. i s. r. u govoru izgubio (1852: 18, 35). Tomu unatoč, navodi dvojinsku paradigmu ravnopravno uz jedninsku i množinsku.

Veber Tkalčević vezuje porabu dvojine u prvom redu uz govor o dvjema osobama ili stvarima: *dva kralja, dva mosta* po sljedećoj paradigmi:

NAV		-a	
GL		-uh	-ijuh
DI	-ima	-ama	-ima

O parovnim riječima ima više napomena. *Oko* i *uho* kad se uzimaju u svojem pravom značenju, nemaju ni nominativa ni ostalih množinskih padeža, već se upotrebljavaju u dvojini: *oči, uši,* koji se sklanjaju po dualu treće deklinacije; ali kad se uzimaju u značenju, prenesenu na druge stvari,

imaju pravilnu množinu: *oka od mreže, uha od igle* (Veber Tkalčević 1876: 33). U I. sklonidbi navodi stari primjer dvojine u lokativu: *bokuh* (Isto: 34). Uz II. sklonidbu navodi GL samo dviju riječi: *rukuh, noguh* (Isto: 36). Po III. sklonidbi dvojinu imaju *kost, kokoš uš, prsa* (*prsi*), *pleća* (*pleći*), *usta* (*usti*), *oko, uho* (1876: 38). *Gusli* i *jasli* imaju dvojinu po I. sklonidbi, a *gusle* i *jasla* po II., samo što GL uzimaju iz množine: *gusle, gusala, guslama, guslah*; *jasla, jasalah, jaslima, jaslih* (Isto: 38).

Protezanjem dvojinske paradigme i izvan parovnih riječi iako za to nije bilo podloge u ostvarenom jeziku govorne i pisane forme, Veber Tkalčević je navukao kritike vukovskih jezikoslovaca kao slovničar mrtvoga jezika. Oni pak u svojim slovnicama ostaju u okvirima parovnih riječi.

Daničić u *Maloj srpskoj gramatici* (1850) u popisu kategorija govori samo o dvama brojevima — jednini i množini, a u pristupu *Oblicima* kaže da je bilo "oblika i za dvojinu, ali sada ima od njih srpski jezik samo neke padeže" (1864: 1). Maretić u školskoj gramatici govori o trima brojevima, a za dvojinu kaže da se ponajviše ne razlikuje od množine te da je nemaju sve riječi. "Ona se govori samo uz brojeve *dva, oba* (*obadva*), *tri, četiri*" (1899b: 30).

Suvremena gramatika opisuje dvojinu kao ostatak negdašnje kategorije: uz brojeve *dva, tri, četiri* i *oba* dolazi u NAV poseban oblik, koji se tradicionalno naziva dvojina (Hrvatska gramatika 1995: 101).[72]

Vukovski su jezikoslovci naslijedili i razlikovanje zbirnih imenica kao posebnoga imenskoga razreda. Veber Tkalčević piše da imenice *brat, gospodin, vlastelin* nemaju ni N mn. ni ostalih množinskih padeža, već "skupna imena" *braća, gospoda, vlastela*, koja imaju paradigmu II. sklonidbe; ali se "kadšto čuje i pravilno: *brati, vlastelī*" (1876: 32). Dobro uočava da imenica *cviet* nema množine kad znači "mnogo pojedinaca skupa, već se kaže *cvieće*; ali kad znači pojedince od množine, onda ima plural pravilno: *cviet-ī*" (1876: 32).

3.3.3.2.3. Padežni sustav i sklonidba

Padežom se naziva morfološka kategorija koja izriče različite odnose onoga što riječ znači prema sadržaju rečenice. Nezavisni su padeži nominativ i vokativ, zavisni ostali. Nominativom i vokativom izriče se imenovanje, ostalima se ostvaruju sintagmatski odnosi u rečenici. Razlikuju se nastavkom (nastavačnim morfemom) koji je amalgamskoga ustroja: jednomu izrazu pridruženo je više gramatičkih sadržaja.

72 Neki jezikoslovci drže da bi se oblik imenica i pridjeva G jd. i N mn. uz navedene brojeve trebao smatrati petnaestim padežom.

Starija hrvatska gramatička tradicija imala je šestočlani padežni sustav prema latinskomu predlošku. Kašić ga je povećao dodavši instrumental i lokativ (nije ih imenovao). Posljednji je pogrješno izostavio u jednini, jer je oblično istovjetan dativu, ne znajući da "broj padeža ne određuje njihov izraz nego njihov sadržaj" (Tafra 1993: 87). Ilirski su jezikoslovci utvrdili padežni sustav od sedam članova s instrumentalom i lokativom, bez ablativa, kako je i danas. O posebnom, petnaestom padežu uz brojevne konstrukcije od 2 do 4 govore Brozović (1988a: 116), Tafra (1993: 87), Lisac (2003: 27): *ova dva čovjeka* : *ovih pet ljudi.*

Karadžić 1818. ima također padežni sustav od sedam članova, samo je raspored dvaju posljednjih padeža u njega drugačiji nego u hrvatskih slovničara 19. stoljeća: šesti je instrumental, a sedmi lokativ. Takav je broj i raspored padeža i u Daničića (1850., 1864., 1892). Maretić se u redoslijedu priklanja hrvatskoj tradiciji i u svim paradigmama navodi sedam padeža, ali mu je padežni sustav zapravo asimetričan, jer padež određuje oblikom, a ne sadržajem: "sve ove padeže kao osobite oblike pravo govoreći nalazimo samo u jednini, a u množini je samo pet oblika, zašto dativ, lokativ i instrumental množine glase jednako" (1899b: 31).

Prema tradicionalnoj hrvatskoj klasifikaciji dvije su vrste sklonidbe: imenična i pridjevno-zamjenična, a određuju se prema nastavku genitiva jednine. Temeljem razredbe Brozovićeve (1976—77) i Tafrine (1981—82, 2000, 2004) može se utvrditi jedinstvena sedmočlana sklonidba, ne vezujući je nominalno uz vrstu riječi:

1. *a*-sklonidba (*svijet, selo, žut*)
2. *ē*-sklonidba (*žena, vojvoda*)
3. *i*-sklonidba (*kost*)
4. *ø*-sklonidba (*doba, podne, poldrug, ljubi*)[73]
5. *e*-sklonidba (*ja, ti, se*)
6. *ga*-sklonidba (*žuti, žuto, tko, što*)
7. *ē*/*īh*-sklonidba (*žuta, ona*)

Ovdje će se ostati pri tradicionalnoj razdvojbi na dvije sklonidbe, imeničnoj i pridjevno-zamjeničnoj, da bi se lakše izložilo gradivo.

73 Primjeri su iz Maretića (1899a).

3.3.3.2.3.1. Imenična sklonidba

Imeničnom su sklonidbom obuhvaćene imenice i imenične riječi (pridjevi, zamjenice, brojevi). Hrvatska gramatologija od Kašića do Divkovića razlikuje u imeničnoj sklonidbi tri sklonidbena tipa prema nastavku u G jd.: *a, e, i,* a *vukovci*, slijedeći Karadžića (1818) i Daničića (1850, 1864, 1892), uvode druge kriterije, često izmiješane: rod, nominativni ili osnovski nastavak.

Karadžić (1818) razlikuje četiri sklonidbe. Prva obuhvaća imenice muškoga roda, koje završavaju na *suglasnik* (u njega *poluglasno slovo*; *jelen, kolač*) i na samoglasnike *u* (*kožu* = kožuh), *a* (*ora* = orah), *e* (*mije* = mijeh) — koji su se Karadžiću pojavili u dočetnom položaju zbog izostavljanja fonema /h/, a svi u G jd. imaju nastavak *-a*; te imenice s alternantnim dočetnim *-l*//*-o*, koje po njem u G jd. imaju *-la* (*soko, kotao*).

On razlikuje kategoriju živoga i neživoga (bezdušno) te napominje da bezdušne stvari imaju isti NA jd. Dobro opisuje sve fonološke promjene i zakonitosti u raspodjeli fonema: palatalizacije, sibilarizacije, nepostojano *a*, (ne) palatalnost osnove, proširenje jednosložnih i dvosložnih imenica u množini infiksima *-ov-* / *-ev-*, nastavak *-i* u G mn. nekih imenica (*crv, mrav, mjesec, vaš, dinar*), alternantni nastavak *-iju*//*-i* u G mn. (*gostiju*/*gosti*), alternantni I jd. imenice *put* ovisno o prijedlogu (*putem*, *pod putom*), normativni nastavak *-ma* u DI mn. imenice *konj* (*konjma*) te alternantni DI mn. imenice *zubi* (*zubima*/*zubma*). Te su njegove napomene gotovo doslovce prenesene u Daničićeve i Maretićeve gramatike.

U drugoj su sklonidbi imenice ženskoga i muškoga roda koje u nominativu imaju dočetno *-a* (*žena, zmija, knjiga, muka, puška, vatra*). U paradigmu nije uvrstio ni jednu imenicu muškoga roda zbog asimetričnosti jedninske i množinske paradigme: tvrdi naime da su imenice *sluga, vladika vojvoda* u jednini muškoga, a u množini ženskoga roda (*moj sluga* : *moje sluge*).

Napomene uz tu sklonidbu: sibilarizacija u DL jd. imenica koje završavaju na *-ga, -ka* (*nozi, ruci*); načelno se ne provodi u onih s dočetnima *-tka, -čka* (*patki, mački*), otvaranje suglasničkih skupina u pretposljednjem slogu u G mn. dijela imenica koje pred dočetnim nominativnim *-a* imaju više suglasnika (*krušaka, pušaka, pataka*), G mn. *ruku, nogu.* Nije uspio proniknuti u sustav tvorbe vokativa imenica te sklonidbe. To će napraviti Daničić, od njega preuzeti Maretić, od ovoga pak preporučivati suvremeni standardolozi.

Treća sklonidba obuhvaća sve imenice ženskoga roda koje završavaju na suglasnik ili na *i* i *o* (*stvar, telad, mati, kći, misao*). Potpunoma asimetrična paradigma, u kojoj su članovi triju sklonidaba: s jedne strane *stvar, misao, kći*, s druge *telad* koja nema množine te *mati* koja ima nastavke dviju sklonidaba.

U tu sklonidbu uvršćuje i pluralia tantum *prsi, oči, uši.* Posljednje tri imenice te *kost, kokoš, uš, vaš* imaju u G mn. nastavak *-iju.* U I jd. dva su nastavka *-i, -ju*; Karadžić tvrdi da je nastavak *-i* običniji u narodu.

U četvrtoj su sklonidbi imenice srednjega i muškoga roda koje završavaju u N jd., na *-e* i *-o* (*polje, ime, selo, Ranko*). U njoj su posebna skupina imenice koje označuju živo, a u G jd. proširuju osnovu ("narašćuju") suglasnikom *-t-*: *tele* : *teleta, prase*: *praseta, čeljade* : *čeljadeta, momče* : *momčeta.* Njihova je sklonidba asimetrična; Karadžić napominje da se namjesto množinskih likova javljaju "sabiratelni" (zbirni) likovi ženskoga ili muškoga roda na *-ad*: *telad, prasad, čeljad, momčad* ili pak obični množinski *teoci, prasci.* Budući da je u oglednoj paradigmi ostavio prazninu na mjestu množinskih likova, zaključuje se da nije do kraja razjasnio brojevnu kategoriju u odnosu *tele* : *telad* : *teoci* da bi riješio sklonidbeni tip. Brojevna simetričnost mogla bi se uspostaviti odnosom *tele* : *telad, telac* : *telci/teoci.*

U dvjema pridjevnim sklonidbama, koje vezuje uz "usječene" i "cijele" pridjeve, Karadžić (1818) nije u prvoj prepoznao imeničnu sklonidbu

Daničić drži da je najbolje krenuti od razdvojbe imenica po rodu, kako je učinio u *Oblicima*, jer je to jedan od načina da se "mogu naši sadašnji padežni oblici sastaviti sa starijim" (1866: 587). Temeljem rodovne razredbe svrstao je imenice u tri sklonidbe, a unutar svake na podrazrede temeljem nominativnoga dočetka. Imenice muškoga roda dijeli u dva podrazreda; u prvom su one s nultim nastavkom (Daničić ga naravno tako ne naziva, nego govori da te imenice u N jd. "nemaju nastavka", 1864: 2; *grad, prah*), a u drugom dvije podvrste: s nastavkom *-o* (*Mirko, gatalo*) i nastavkom *-e* (*Miloje, Dositije, Tale, Jole*). Imenice srednjega roda imaju dva podrazreda: u prvom su dvije podvrste: s nastavkom -o (*selo*) i nastavkom *-e* (*polje*), a u drugom, dobro uočuje, s nultim nastavkom (tj. "nemaju nastavka"; *ime, tele, nebo*). O posljednjoj podvrsti napominje da je riječ o imenicama koje krnje osnovu (1864: 15), što znači da mu je osnova nominativni, a ne genitivni oblik.[74] Imenice ženskoga roda imaju također dva podrazreda: s nastavkom *-a* u N jd. (*žena*), s nultim nastavkom (tj. "bez nastavka"; *kost*).

Daničić zamjera Budmaniju razdvojbu sklonidbenih tipova prema genitivnomu nastavku jednine, tvrdeći da nije znanstveno dobra "jer u nauci ni jedan padež nije pretežniji od drugoga" (isto : 586), a metodološki mu je neprihvatljivo da se prije "deklinacije zna štogod, što tek iz deklinacije treba da se dozna" (isto). Ne mogu se u isti sklonidbeni tip uvršćivati imenice muškoga i srednjega roda stoga što imaju mnogo zajedničkih nastavaka. U tom bi

74 O krnjenju osnove govori i Brozović (1976—77a: 43).

slučaju trebalo k njima dodati i imenice ženskoga roda jer i one dijele s prvim dvjema vrstama dio nastavaka.

Osim Budmanija, i Rudolf Strohal u svojoj, inače strukovno vrlo loše napisanoj slovnici (1893), ne klasificira imenice prema Daničićevoj rodovnoj razredbi nego prema tradicionalnoj hrvatskoj razredbi. Milčetić mu je u svojoj oštroj kritici i to prigovorio, jer da je Daničićeva razgovijetna i praktična te da ju s pravom slijede gotovo svi hrvatski i srpski gramatičari, iako Daničić "ne znadijaše pisati o filologičkim pitanjima ni lako ni jasno" (1895: 89).

Maretić je i deklarativno i izvedbeno stao (1899a, 1899b) uz Daničićevu razredbu. Sklonidbene tipove utvrđuje temeljem rodovne razredbe: imenice muškoga, srednjega i ženskoga roda te poseban dodatak k imenicama, gdje raspravlja o sklonidbi vlastitih imena stranoga podrijetla, rodovnoj pripadnosti grčkih i latinskih usvojenica i nesklonjivim imenicama (*po*, tj. *pol* ili *pola, podne, podrug, ljubi, doba*).

Divković (1917) ima pet sklonidbenih razreda: kao Daničić i Maretić prvi (imenice muškoga roda) i drugi (imenice srednjega roda), a imenice ženskoga razdjeljuje u dva, pa su mu u trećem razredu imenice ženskoga roda s nastavkom *-a* u N jd. (*žena*), a u četvrtom s *-ø* (tj. "bez nastavka"; *stvar, kost*). U petom razredu prekršio je temeljni razredbeni rodovni kriterij i u naslovno određenu sklonidbu srednjega roda ugurao dvije imenice ženskoga roda (*mati, kći*) i dobio četiri podrazreda: s osnovom na *-n* (*ime*), s osnovom na *-t* (*tele*), s osnovom na *-s* (*nebo*) i dvije s osnovom na *-r* (*mati, kći*). Drugi je problem što u nominativu četvrtoga podrazreda, koji vukovci uzimaju kao osnovski, nema nastavačnih *-n, -t, -s, -r*, pa je izmiješao dijakroniju sa sinkronijom.

Tradicionalnoj hrvatskoj klasifikaciji trovrsnih imeničnih sklonidbenih tipova temeljem genitiva jednine vraća se Jozo Dujmušić u svom *Repetitoriju hrvatske slovnice* (1933), kao i suvremeni hrvatski slovničari (S. Babić i dr. 1991, *Hrvatska gramatika*, 1995).

Vezivanje broja padeža uz obličnu namjesto uz sadržajnu razlikovnost uzrok su mnogobrojnim nesporazumima i polemikama među jezikoslovcima u 19. stoljeću. U jedninskoj sklonidbenoj paradigmi problemom su postali dativni i lokativni nastavci. Izjednačeni su u svim trima sklonidbama:

I. *a*-sklonidba: *stolu*

II. *e*-sklonidba: *ženi*

III. *i*-sklonidba: *kosti.*

Lokativ je nekoć bio samostalan padež, a danas se pojavljuje isključivo s prijedlozima. U imenica muškoga roda *a*-sklonidbe razlikuje se od dativa

naglasno (*kȁmenu — kamènu, kȍrāku — koráku, gȍvoru — govòru, mjȅsēcu — mjesècu, ȍblāku — obláku*). Danas se značenje lokativa prebacuje na prijedlog, pa se u sklonidbi izgubila naglasna razlika, tako lokativ zapravo postaje analitički padež, kod kojega je težište na prijedlogu, a ne na riječi koja uz prijedlog stoji (Hamm 1956–57b: 10).

U jedninskoj paradigmi *i*-sklonidbe jezikoslovci nisu bili jednodušni u određivanju instrumentalnih nastavaka zbog alomorfnih nastavaka *-i*//*-ju*, koje ima Karadžić (1818), Veber Tkalčević (1876), Daničić (1850), Maretić (1899a, 1899b, 1931) i drugi slovničari do naših suvremenika. Daničić ispušta alternantu *-i* u izdanju *Oblika* iz 1864. godine, pa je tako i u izdanju iz 1892., koje je za tisak priredio Maretić.

U razdvojbi nastavaka *-i*//*-ju* Maretić aktualizira Karadžićevu porabnu normu: kad je instrumental kojim prijedlogom ili kojom drugom imenicom ili pridjevom dovoljno označen kao instrumental, Karadžić rabi i jedan i drugi oblik, ali kad instrumental nema "ovake potpore u okolnijem riječima, onda Vuk svagda uzima oblik na *-ju*, koji je jasniji, jer za nj ne može biti sumnje što je, dok bi se oblik na *-i* mogao shvatiti i kao drugi koji padež jednine ili množine, jer ih se nekoliko tako isto svršuje" (1899a: 170).

O množinskoj paradigmi genitivnih nastavaka vodile su se iscrpljujuće polemike u 19. stoljeću gotovo 50 godina, s odjecima i u suvremenom jezikoslovlju, u kojem još nije raščišćeno je li u ilirskom nastavku *-ah* fonem *h* po etimologiji ili nije te je li on samo pravopisni znak ili nastavačni fonem.

Povijesno traganje za normativnim likovima i njihovom stabilizacijom vidljivo je i iz dijakronijskoga pregleda uoči nastupa vukovaca:

Kašić, 1604.	I.	*-(ov)ø/-a/-i*	II.	*-ø/-aa*	III.	*-ø/-i*
Relković, 1767.	I.	*-ah*	II.	*-ah*	III.	*-ih*
Babukić, 1854.	I.	*-ø/-ah*	II.	*-ø/-ah*	III.	*-ih*
Budmani, 1867.	I.	*-â, -ā*	II.	*-â, -ā*	III.	*-î, -ī (-a)*
Veber Tkal., 1876.	I.	*-āh*	II.	*-āh*	III.	*-īh.*

Genitivno *h* Babukić normira 1836. u ilirskom modelu hrvatskoga jezika po uzoru na slavonske gramatičare, koji ga imaju, nesumnjivo, kao pravopisni znak: slovo *h* "sluxi nakraju ricsi za rastaviti *casus* jedan od drugoga" (Relković 1767: 12; prema Tafra 1997: 103).

Karadžić (1836: XXII–XXIII) svjedoči o njegovu izgovaranju u južnoštokavskim crnogorskim i hrvatskim govorima: "Ovdje je potrebno još

napomenuti da Crnogorci pravi glas *h* izgovaraju na kraju u rod. množ. kod sviju suštest. imena, n. p. *deset pušakah, naših ženah, riječih, ljudjih* (*ljudih*), itd. Pored Crnogoraca ovako govore i Primorci gotovo svi od Rosa do iza Bara, a osobito Dobroćani. U Dubrovniku ovoga običaja nema, ali niže Dubrovnika na poluostrvu Ratu može se čuti, samo ne ovako zdravo i postojano kao u Crnoj gori. Može biti da je ovo izgovaranje slova *h* (đe mu ni u slavenskom jeziku mjesta nije) postalo pored izgovaranja toga glasa kod prilag. imena i mjestoimenija u ovome (rod. množ.) padežu. Sad će se lakše moći pogađati zašto Srbi zakona Rimskoga (po Slavoniji, Rvatskoj, Dalmaciji) na ovakim mjestima pišu *h*, ako ga i ne izgovaraju."

U Bečkom književnom dogovoru 1850. godine odlučuje se za njegovo nebilježenje, jer mu, navodno, po etimologiji ondje nije mjesto:

"4. Svi smo priznali, da *h* u samostavnijeh imena na kraju u rod. mn. ne treba pisati, jer mu ondje ni po etimologiji ni po općenome narodnom govoru, ni po starome Slavenskom jeziku, ni po ostalijem današnjijem jezicima Slavenskijem nije mjesta. Mi smo se opominjali da će se naći književnika koji će reći da bi ovo *h* samo za to valjalo pisati da se ovaj padež razlikuje od ostalijeh, ili najposlije, da bi ove razlike radi mjesto *h* valjalo pisati kakav drugi znak. Ali jedno za to što se u mnogijeh riječi ovaj padež po sebi razlikuje (n. p. *zemalja, otaca, lakata, trgovaca* itd.), a drugo što u nas ima i drugijeh padeža jednakijeh, pa ih u pisanju nikako ne razlikujemo, i što ovakovijeh stvari ima mnogo i u drugijeh naroda, — mi smo svi pristali na to, da se ni *h* niti ikakav drugi znak na pomenutome mjestu ne piše, osim samo kada se iz smisla ne bi moglo razumjeti da riječ stoji u rod. mn., da se naznače akcenti (koje će nam valjati činiti i u ostalijem ovakovijem dogagjajima)."

Karadžićevo stajalište o nebilježenju fonema /h/ u genitivu množine imenične sklonidbe iz Bečkoga književnoga dogovora 1850. te zabilješka o njegovu izgovaranju u crnogorskim i nekim južnohrvatskim štokavskim govorima podijelilo je hrvatske jezikoslovce i pisce. Razdvojbi je pridonijelo i stanje u hrvatskim neštokavskim narječjima, kajkavskom i čakavskom, gdje se *h* također izgovaralo. U kajkavskim je govorima genitivno *-ih* prodrlo u sve tri sklonidbe s jasnom artikulacijom dočetnoga nastavačnoga fonema /h/, a u čakavskim govorima genitivno /h/ živi do danas, "gdje je u G pl. muškoga roda moguć noviji /h/" (Lukežić 1998: 121).[75] Sve bi upućivalo na zaključak da je genitivno *h* u imeničnoj množinskoj sklonidbi zaista etimologijsko, a da se zbog njegove slabe artikulacije u štokavskim govorima javlja u oslabjelu liku.

75 Čula sam ga u Trogiru (2003) i u imenica ženskoga roda: "Ima li pomih od jucera?", tj. u standardu: "Ima li jučerašnjih rajčica?".

Svakako, hrvatski su jezikoslovci taj složeni fonološko-gramatički problem različito rješavali. Kurelac se bio priklonio staromu genitivu s nastavkom -(*ov*/*ev*)*ø*[76] (*žen, jelen, ruk, nog*), ilirci ga oko Babukića i zagrebačka filološka škola pišu, pa imaju u paradigmama genitivne nastavke -*ah, -ih, -uh* (*ženah, jelenah, mislih, kćerih, rukuh, noguh*), ali je pitanje da li ga izgovaraju. Babukić u slovnici iz 1854. donosi podatke o njegovu (ne)izgovaranju: "Ali u *književnom jeziku ilirs*kom (štokavskom) trěba još dodati slovku *ah,* koja se otéže i kao s prědnje dugačke preliéva, te su uprav s toga stari Dubrovčani i pisali město nje (tj. slovke *ah*) dva *aa,* budući da se glas *h* u ilirskom jeziku, a osobito u iztočno-južnih stranah ponajviše *háče,* t. j. tanko i nečuvljivo izgovara, n. p. žên-ah (dubr. ženaa); glâvah (dubr. glavaa); rûkah (dubr. rukaa); nôgah (dubr. nogaa), itd. — *Cèrnogorci* izgovaraju dan današnji ovu tvornu slovku *ah* u gen. pl. oštro kao Němci svoje *ach,* n. p. *žênách, rûkách nôgách,* itd." (1854: 191). Tafra zaključuje iz primjera koje u poglavlju o naglasku navodi kao parove riječi ili oblike koji imaju isti fonološki sastav, a različite prozodeme (među ostalima par je *žèna* : *žénah*) da je 1854. i u njega genitivno *h* pravopisni znak, a ne nastavačni fonem (1997: 105).

Šulek i Jagić mijenjaju mišljenje: prvi od obrane ahavaca (1864) evoluira do odustajanja od dočetnoga *h*, a Jagić od tvrdnje da je u genitivu množine *h* etimologijsko (1859) do potpunoma suprotnoga stajališta, s prijedlogom da se genitivni nastavak -*a* obilježi nadslovačnom strešicom: -*â* (1864a).

Veber Tkalčević ustrajno brani genitivno *h,* koje da se slabije izgovara, "većinom nikako, a manjinom slabo" (1864b: 736), a piše se samo da bi se razlikovao genitiv množine od genitiva jednine. Prigovore da su onda nastavačno izjednačeni genitiv i lokativ množine odbacuje, jer je lokativ padež koji se uvijek javlja s prijedlozima; osim prijedloga *u,* koji se javlja i uz genitiv, ostali se prijedlozi ne poklapaju.

Pacel (1865: 9) u množinskom genitivu ima nastavak -*â.* i o njem piše ovako: "Drugi padež množine i dvojine razlikuje se naglasom od svakoga padeža množine i jednine; ova razlika izkvarila se je u novije vrieme tim što se mislilo da je *h* (druga čest znaka istoga padeža u pridjeva, zaimena, broja) takodjer znak 2. p. množine u samostava.".

Genitivnomu nastavku Veber Tkalčević u trećem izdanju svoje slovnice posvećuje zamjetnu pozornost (1876: 33): "Genitiv se plurala pravi od osnove riečih tako, da se zadnja slovka, ako je kratka, produži, pak onda po težnji novijega jezika za glasničkim padežnim dočetkom doda *a*; n. p. *jelen*: *jelēn, jelēn-a*;

76 -*ov*/-*ev* su nerelacijski morfemi (Turk 1996a: 9), pa je ovaj opis bolji nego -*ø,* -*ov*/-*ev* (Tafra 1997: 102).

nu budući da je takov genitiv mnogih riečih u pismu posve jednak genitivu singulara, to se sbog lagljega razumljenja slovu *a* dodaje još *h*: *jelen, jelena; jeleni, jelenah* = *jēlēnāh*. Ovo *h* izgovaraju čakavci i kajkavci u riečih III. deklinacije jasno i glasno: *deset božjih zapoviedih*. Oni štokavci, koji nigdje neizgovaraju *h*, neizgovaraju ga ni u genitivu plurala. Crnogorci izgovaraju ga svuda, pa i u tom padežu. Hercegovci pako, premda ga u mnogih drugih mjestih igovaraju, neizgovaraju ga u genitivu plurala, pak toga se načina treba držati i u književnom jeziku. Njeki hrvatski pisci nepišu u najnovije vrieme slova *h* u genitivu pl., već kad se po smislu nepozna, je li što u genitivu singulara ili plurala, meću na posljednju slovku kapicu ˆ: *jeleni, jelenâ*".

Nejedinstvenost hrvatskih jezikoslovaca potaknula je hrvatski pravopisni pododbor iz 1877. da donese konačnu odluku. Pododbor odlučuje da se /h/ u genitivu množine imenične sklonidbe piše, pozivajući se pri tom na:

a) najnovije rezultate poredbenoga jezikoslovlja (u sanskrtu je u genitivu množine imenične sklonidbe *-sam*; otpadanjem skupine *am*, ostaje *-s*, koje odgovara hrvatskomu *-h*);
b) stanje u čakavskim i kajkavskim govorima, pa i u dijelu štokavskih govora, gdje je genitivno *-h* sačuvano u izgovoru i pismu u tzv. trećoj ili *i*-sklonidbi (*zapoviedih, groših, popevkih, ljudih*);
c) Karadžićeve navode o njegovu izgovaranju u crnogorskom primorju od Rose do iza Bara, u Bokelja (Dobrota) te u dubrovačkom Ratu;
d) veću razlikovnost u pismu između genitiva jednine i množine.

Nastupom vukovaca hrvatska se norma ukida te se u genitivu množine, uz nastavke *-u* i *-i*, normira nastavak *-a* (*žena, jelena, robova*), kako je i u suvremenom hrvatskom standardu. U porabnoj pismenoj normi nije stabiliziran nadslovačni znak kad kontekstualna uključenost riječi nije takva da bi isključila dvosmislenost te se obilježavanjem zanaglasne duljine označuje razlika između N jd. i G mn.: pojavljuju se crta i strešica: *ā, â*.[77]

U imenica *e*-sklonidbe s tzv. sekundardnim *a* tipa *daska, bajka, majka, krletka*, javlja se nastavak *-i*, koji prodire iz *i*-sklonidbe. Pojavu je zabilježio već Babukić (1854: 192; u liku *-ih*). Milčetiću je genitivni nastavak *-i*, koji da se pojavljuje u novije vrijeme namjesto *-a* u imenica tipa *prosidba, kosidba, djelba*, "ljepše formacije" (1895: 90), a Vatroslav Rožić ustaje protiv njegove prekomjerne i besmislene porabe (1924: 284).

77 U *Pravopisnom uputstvu* iz 1929. godine (str. 26) genitivni se znak (strešica) razlikovao od znaka kojim je obilježavana nenaglašena samoglasnička duljina (crta).

Maretić zahtijeva genitivno *-a* i u imenica u kojih se u porabnoj normi češće javlja *-i*. Tako: u sklonidbi imenice *zub, -a* u G mn. propisuje *zuba,* namjesto *zubi*, držeći drugi lik provincijalizmom (1924: 189).

Kušar pak tvrdi da u književnom jeziku hrvatskom i srpskom postoji razlika u pisanju sekundarnoga *a* u G mn. s obzirom na rod imenica. U hrvatskom jeziku da se sekundarno *a* ne bilježi u imenica ženskoga i srednjega roda koje se u narodnom jeziku često ne upotrebljavaju, npr. ne piše se u imenica srednjega roda na *-stvo* (*carstvo, lukavstvo*) ili u imenica ženskoga roda na *-ńa* (*prošńa, vožńa*), *-ba* (*služba, svjedoǵba*) te u višesložnih (*zakletva, zagonetka*) (1889: 20—21).

Za razliku od polemika o genitivu množine, koje su se u Hrvatskoj vodile i među pripadnicima iste filološke škole, pitanje novoštokavskoga množinskoga padežnoga sinkretizma u dativu, lokativu i instrumentalu izrazito je pitanje sukoba dviju škola, zagrebačke i vukovske.

Već 1604. Kašić u DLI mn. normira neizjednačene oblike, što će biti jednom "od najčvršćih normativnih morfoloških odredaba gotovo 300 godina" (Tafra 1999: 49), koju hrvatski jezikoslovci u 19. stoljeću doživljuju i interpretiraju kao bitnu odliku hrvatskoga književnoga jezika, nasuprot kojoj je Karadžićev novoštokavski sinkretizirani model govornoga idioma. Upravo je razlikovanje književnoga od govornoga jezika bilo glavnom točkom mimoilaženja dviju škola. Što je zagrebačkoj školi bilo književnom morfološkom normom u padežnoj paradigmi, to je Karadžiću i vukovcima bilo odlikom bačkih i srijemskih govora, a što je Karadžiću i vukovcima bilo književnom normom, to je zagrebačkoj školi bilo obilježje srpskih novoštokavskih govora.

Ilirska i Babukićeva odluka za starije oblike u imeničnoj i pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi obično se u literaturi dovodi u vezu s političkim razlozima (Jonke 1965: 63), jer da je time bio bliži slovenskomu, ali se pri tom zaboravlja da se tim izborom istodobno udaljio od Karadžićeva srpskoga modela, iako je ilirski jezični program predviđao slovensko-hrvatsko-srpsko (u početku i bugarsko) zajedništvo. Čini se ipak da je odlučujući razlog pri izboru starijih oblika bila hrvatska pisana tradicija. Potvrde iz nje išle su u prilog starijim oblicima, koji su znatno pretezali nad novoštokavskim izjednačenim likovima. A kako ni Derkos, ni Gaj, ni Babukić ni drugi ilirci, za razliku od Karadžića, nisu vezivali standardnojezični lik ilirskoga jezika ni uz jedan organski govor, nego uz hrvatsku pisanu tradiciju, oni su samo vjerni sljedbenici stanja u njoj zatečena.

Babukiću su množinski nastavci *-im*/*-ima*/*-ma* u DLI provincijalizmi, kao i nastavak *-ama* u imenica koje u N jd. završavaju na *-a*. Drži ih

jednoličnima i onima koji pridonose osiromašenju padežnih oblika. Rabi ih prosti puk i to nedosljedno, kako im dođe na pamet (1854: 183). Volarić ih drži nepravilnima, točnije dvojinskim nastavcima (1852: 34). Stari padežni međusobno različiti oblici zajednički su slovenskim i hrvatsko-srpskim Ilirima,[78] bliži su crkvenoslavenskomu i češkomu jeziku, a normiraju ih, ističe Babukić i naši stari slovničari Della Bella, Relković, Lanosović, Appendini te noviji Brlić i Mažuranić. Osim toga, neizjednačeni su nastavci pridonosili većoj razlikovnosti za razliku od homonimnih oblika (1852: 34).

Babukić drži Karadžića prvim utemeljiteljem dosljedne porabe izjednačenih množinskih nastavaka u DLI, ali navodi iz Karadžićeve slovnice pred *Srpskim rječnikom* bilješku u kojoj Karadžić posvjedočuje da se stari padežni oblici u dativu mogu čuti i u govoru, osobito u Bačkoj (po gradovima), napose u imenica s proširenom osnovom (*volovom, sokolovom, carevom*; *prijateljem, momkom*). Karadžić tvrdi da spomenute oblike nikad nije čuo od Srbijanaca, Bošnjaka i Hercegovaca (1818: XXXVII). Dalje Karadžić navodi da se lokativno i instrumentalno *-ma* izostavlja u Srijemu, Bačkoj i Banatu u svim sklonidbama, osim u imeničnoj trećoj sklonidbi (*s jeleni, na volovi(h), u kotlovi(h)*), kao i pridjevnoj i zamjeničnoj (iznimke *moj, svoj, tvoj, čij*). Isto je i s imenicama ženskoga roda, gdje se nastavci *-am/-ami/-ama* miješaju. U drugoj bilješci (1818: XXXIX) piše da se u Srijemu i osobito u Bačkoj izostavlja *-ma* u lokativu, a posljednje se *a* oduljuje (*ù novinâ, po livadâ, nà kućâ*). Za razliku od Karadžića, koji ne vjeruje da bi prost Srijemac kazao *O naši(h) današnji(h) Srpski(h) knjiga(h)*; *u Petrovi(h) krasni(h) nepokošeni(h) livada(h)*, Babukić tvrdi da je u mnogim srpskim knjigama pročitao lokativno *a = ah*, primjerice u Dositeja Obradovića, pa čak i u obama Karadžićevim rječnicima, pod natuknicom *žioka*: "mala gredica, što se njih više pribija po rogovima u *kuća(h)* i u drugijeh *zgrada(h)*". Karadžić ovdje griješi. Nije riječ o ispuštanju dočetnoga *-ma* u lokativnom nastavku *-ima*, nego o ispuštanju nastavačnoga fonema /h/ iz oblika s lokativnim množinskim nastavkom *-ah* (*u novinah, po livadah, na kućah*).

Važno je napomenuti da Karadžić ističe kako su stariji oblici obilježje pisanoga jezika (Isto: XXXVII), što znači da je u trenutku normiranja novoštokavskih oblika bio i te kako svjestan da mijenja normu srpskoga književnoga jezika.

78 Matija Majer objavio je u Celovcu 1838. godine knjigu *Pravila kako izobraževati ilirsko narečje i u obće slavenski jezik*, u kojoj Babukićevu slovnicu iz 1836. drži zajedničkom slovnicom Slovenaca, Hrvata i Srba.

Rudolf Fröhlich u priručniku za brzo učenje četiriju slavenskih jezika (1847) u tabličnom prikazu padežnih nastavaka u množinskim paradigmama ilirskoga jezika ima kombinaciju starijih i novijih nastavaka: u G *-(ov/ev)ah, (-ø) / -ih,* u D *-(ov/ev)ima, (-om) // -ama // -ima/-ma/(-im),* u L *-(ov/ev)ima / (-ih) // -ama/(-ah) // -ima/-ma/(-ih),* u I *-(ov/ev)ima //-ama //-ima/-ma/(-mi).* U izdanju istoga priručnika, koji je posmrtno objavio František Ptačovský, starijim je nastavcima dana prednost, noviji su u zagradama i označeni zvjezdicom te u napomeni interpretirani kao morfološka odlika srpskoga jezika: "Glavna je razlika između srpskoga i hrvatskoga jezika u nastavcima dativa, instrumentala i lokativa množine u imenica, pridjeva i zamjenica. Srbi rabe za te dočetke podjednako *ima* (има) u muškom i srednjem rodu i *ama* (ама) u ženskom. Ti su oblici dakako nepravilni, zapravo nastavci preuzeti iz dvojine, ali oni su Srbima prirođeni te se rabe i u književnom jeziku" (Fröhlich 1872: 9).

Iako su ilirski jezikoslovci tvrdili da je paradigma s neizjednačenim nastavcima u DLI bolja jer je razlikovnija, bilo je prigovora i na njezinu jednoznačnost. Dimitrija Demeter piše (1843: 11) da sklonidbe u našim slovnicama gotovo odgovaraju zahtjevima učenoga jezika, samo je sedmi padež množine prve sklonidbe imenica muškoga roda sasvim nalik prvomu padežu množine, pa ako uz imenicu nema pridjeva, to može uzrokovati nerazumijevanje teksta. Oni se doduše razlikuju naglaskom, ali se on u pismu ne bilježi. "Mislimo, dakle, da nebi odviš bilo, da se u rečenom 7. padežu veće razumljivosti radi *m* prida, i tako da se piše n. pr. město *junaci, junacim*, budući da narod jedno i drugo govori, poslědnje pako zlom porazumljenju nikako povod dati nemože". Takav besprjedložni instrumental normira Mažuranić (1859: 41): *pèrstim pisati, nôžim rezati, zûbim grizti.* Hrvatska se jezičnopovijesna okomica u DLI mn. najbolje vidi u shematskom prikazu:

Dativ množine

Kašić, 1604.	I.	*-om*	II.	*-am*	III.	*-am*
Babukić, 1854.	I.	*-om/-em*	II.	*-am*	III.	*-im*
Budmani, 1867.	I.	*-ima (-om/-em)*	II.	*-ama (-am)*	III.	*-ima (-im)*
Veber Tkal., 1876.	I.	*-ōm*	II.	*-ām*	III.	*-īm.*

Lokativ množine

Kašić, 1604.	I.	*-ih/-i*	II.	*-ah*	III.	*-ih*
Babukić, 1854.	I.	*-ih (-ieh)*	II.	*-ah*	III.	*-ih (-ieh)*
Budmani, 1867.	I.	*-ima (-ih/-ieh/-ih)*	II.	*-ama (-ah)*	III.	*-ima (-ih)*
Veber Tkal., 1876.	I.	*-ih*	II.	*-ah*	III.	*-ih.*

Instrumental množine

Kašić, 1604.	I.	*-imi/-ima/-i*	II.	*-ami/-ama*	III.	*-ami/-ama/-ima/-i*
Babukić, 1854.	I.	*-i*	II.	*-ami*	III.	*-mi*
Budmani, 1867.	I.	*-ima* (*-imi*)	II.	*-ama* (*-ami*)	III.	*-imi* (*-imi*)
Veber Tkal., 1876.	I.	*-i*	II.	*-ami*	III.	*-mi.*

U svim su hrvatskim gramatikama, počevši od Kašića, dvostruki nastavci u I mn., a rjeđe u DL mn. Relković i Starčević u DI mn. imaju *-ima/-ama.*

U D mn. srednjega roda u prijevodu *Evanđelja* ima Iveković nastavak *-am* (*čudesam*), koji Veber Tkalčević drži nepravilnim. Podsjeća ga da u štokavštini tu danas stoji *-ima*, u čakavštini *-om*, samo se u kajkavštini gdjegdje čuje *-am*, a u književnom jeziku hrvatskom "učvrstio se dativ plurala na *om*" (*Polemike*, 3: 370).

Iveković (1876b) tvrdi da nijedan kajkavac ne će kazati: *selom, mjestom, kolom, vratom*, nego: *selam, mjestam, kolam, vratam*, u čakavštini *mjestim, vratim, selim.* Tako pišu i Dalmatinci. Čakavac je Mažuranić napisao u *Smrti Smail-age Čengijića*: *Vam i vašiem brdam kamenijem*; tek je u najnovijem izdanju "popravio" netko: *brdom*! "Oblik pako, koji ne žive više u nijednom hrvatskom narječju, spada u historiju jezika hrvatskoga. Ja ne zazirem od oblika, koji u većem dielu naroda našega živu, ako su mi potrebiti za jasnoću; zato ću pisati: *režu ga nožima*, a ne *noži* t. j. kad supstantiv mužkoga spola dodje u instrumental plur. bez pridavnika, pišem ga na *ima*; s toga *valovima* mjesto *valovi*" (*Polemike*, 3: 382).

Daničić (1850) u množinskoj paradigmi imenica muškoga i srednjega roda u DLI propisuje sinkretski nastavak *-ima*, ali u napomenama navodi u LI m. r. i lik *-ma* (*konjma, ljudma, zubma*). Važne su napomene da se gdješto u pjesmama u D m.r. nalazi *-om/-em*, a u L m. r. u jugozapadnim i zapadnim krajevima, osobito u Hrvatskoj, namjesto *-ima* da se govori *-ijeh/-ih* (*po gradovijeh, po gradovih*), kao i u imenica s. r. (*po selijeh, po brdijeh*), odnosno u Bačkoj po zapadnom govoru *-i* (*po seli, po brdi*). U imenica ženskoga roda s nominativnim *-a* u DLI je nastavak *-ama*, a u napomeni stoji podatak da se u Bačkoj i Srijemu može čuti u L *-a* (= *-ah*; *po livada, po kuća*), a u imenica s nultim nastavkom u DLI je nastavak *-ima*, ali se *i* često izostavlja (*stvarma*). U imenica na *-ad* nastavak je u DLI bez nastavačnoga fonema *i*, samo *-ma*: *teladma*, a od pojedinačinih riječi navodi imenicu *konj* (*konjma*; 1864: 9).

U *Oblicima srpskoga jezika* (1864) osim supstandardne, govorne razine, uvodi u opis i dijakroniju te razjašnjava da su nekoć u DLI mn. bili nastavci *-om/-em, -ijeh/-ih, -i*, koji su se gdjegdje u govoru zadržali (i bez nastavačnoga

fonema *h*), ali izričito napominje da se uz stare oblike u tim krajevima čuju i novi, sinkretizirani (Isto: 9, 15).

I Maretić se u svojoj slovnici (1899a) osvrće na stare padeže. "U pjesmama se nalazi starinski oblik za dativ množ. na *-om* ili *-am*" (...) "a sada evo primjera i za starinski lokativ množine na *-ih*" (...) "a kako je nastavak za lokativ množ. nekad bio *-ěh*, (...) tako u onijem krajevima, gdje se *ě* izgovara *ije*, može se čuti i oblik za taj padež na pr. *gradovije(h)*" (Daničić) (str. 150). "Nekad je dativ množ. i u ovom sklanjanju (imenice srednjega roda; N. B.) izlazio na *-om* (...); ovoga oblika po svoj prilici u narodu više nikako nema, dok nema za nj potvrde ni u narodnijem pjesmama. Za lokativ i instrumental množ. još se kašto čuju stari oblici; na pr. *po brdih* ili *po brdijeh, na kolih* (ili bez *h*: *po brdi, po brdije, na koli* (...), a kašto se mjesto *-ima* nalazi okrnjeno *-im*" (str. 159).

Dragutin Parčić u Predgovoru k trećemu izdanju *Rječnika hrvatsko-talijanskoga* (1901: IX) izrazio je strah zbog osiromašenja sklonidbenoga obličnoga sustava: "pak za volju njekakvu dvoličnu imenu popustilo se i u padežnih dokončajih plurala, te naša hrvatska Slovnica, do malo prije najbliža kćerka staroslovjenskoga jezika i sestrica sjevernih slavenskih narječja, morala se lišiti liepoga bogatstva svojih padeža, povela se za lahkoćom, pa se bojati, da ne spadne do skora na stepen siromašnoga bugarskoga narječja".

3.3.3.2.3.2. Pridjevno-zamjenična sklonidba

Drugi tip sklonidbe po kojem se mijenjaju pridjevi i pridjevne riječi (imenice, zamjenice, brojevi) vukovskim je zahvatom također promijenio oblik, u prvom redu ukidanjem oblične razlike između DL u jednini, potom mnogobrojnim alomorfima i sinkretiziranim DLI nastavcima.

Već Kašić 1604. normira u GDL jd. imenica muškoga i srednjega roda likove bez alomorfa, dakle *-oga, -omu, -om*, što preuzimaju Della Bella, Starčević, Babukić, Mažuranić, Veber Tkalčević.

Genitivni je nastavak muškoga roda *-oga/-ega*. Dativ i lokativ jednine muškoga roda nastavačno se razlikuju: dativni je nastavak *-omu/-emu*, a lokativni *-om/-em*. Lokativno dočetno *-e* dopušteno je samo u pjesništvu radi blagoglasja (*-ome*); ilirska je norma stroga i ne dopušta miješanje lokativa (praepositionala) s dativom, niti obratno, dativa s lokativom (Babukić 1854: 209).

Na mjestu jata u hrvatskim paradigmama javljaju se alternantni *i//ije* likovi. Tako su u Babukića u I jd. muškoga roda nastavci *-im* (*-iem*), kojih se ne dopušta miješanje s lokativnim nastavkom, kako se to, primjerice, nahodi u organskim idiomima ili u dubrovačkih pisaca; pjesnička se sloboda dopušta

samo iz metričkih razloga (1854: 209). Alternantni likovi sa *ie* pričuvne su naravi te zabilježeni u zagradama.

Nastavke *-ijeh, -ijem, -ijemi* //*-ijema* u DLI mn. pridjevno-zamjenične sklonidbe unio je u paradigmu kao sekundarne Della Bella iz dubrovačkoga govora, pa ih kao sekundarne preuzimaju i ilirci, kojima je jezik dubrovačkih pisaca, pa onda i dubrovački govor, dijelom u podlozi standardnoga modela.

U GL mn. u Babukića su nastavci *-ih* (*-ieh*), u D mn. *-im* (*-iem*), u I mn. *-imi* (*-iemi*). Babukić ističe da se u govoru i u pučkim pjesmama krajnji samoglasnici ispuštaju, što se proširilo i u pisaca, koji ispuštanja označuju izostavnicima (*zdravog'*, namjesto *zdravoga, zdravom'*, namjesto *zdravomu, zdravim'*/*zdravijem'* namjesto *zdravimi*/*zdraviemi*; sve je to razlogom što su se pomiješali dativ i lokativ u jednini te dativ i instrumental u množini (Babukić 1854: 212).

Veber Tkalčević u svojim slovnicama na mjestu staroga jata više ne navodi alternantne *ije*//*i* likove kao sekundarne, niti ih spominje u napomenama. Hrvatska je norma provedena u smjeru ikavske ujednake, što je bilo i u skladu s pretežnim stanjem u hrvatskim narječjima, kako štokavskima, tako i čakavskima, odnosno kajkavskima.

Hrvatska je norma poslijeilirskoga razdoblja stabilizirala pridjevno-zamjeničnu paradigmu u liku koji nema alomorfnih oblika, navezaka, pokretnih ili dodatnih samoglasnika, nego su samoglasnici obvezni dio nastavačnoga morfema (Ham 1998: 41), dočetno *-a* G jd., dočetno *-u* D jd., a u LI jd. dočetno je *-ø*. Potpuna je paradigma:

	Jednina			**Množina**		
	muš.	**sred.**	**žen.**	**muš.**	**sred.**	**žen.**
N	*-ī*	*-ō*/*-ē*	*-ā*	*-ī*	*-ā*	*-ē*
G	*-ōga*/*-ēga*		*-ē*		*-īh*	
D	*-ōmu*/*-ēmu*		*-ōj*		*-īm*	
A	*-ī, -ōga*/*-ēga*	*-ō*/*-ē*	*-ū*	*-ē*	*-ā*	*-ē*
V	*-ī*	*-ō*/*-ē*	*-ā*	*-ī*	*-ā*	*-ē*
L	*-ōm*/*-ēm*		*-ōj*		*-īh*	
I	*-īm*		*-ōm*		*-īmi*	

Hrvatski su vukovci krenuli Karadžićevim tragom. U obama jezičnim modelima — onom iz 1818. i kasnijem iz polovice 1840-ih, kad govori da piše

"po dubrovačku" – Karadžić u pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi na mjestu staroga jata ima ijekavske likove i to 1818. alternantne ikavsko/ijekavske, a u svom jeziku nakon 1840. gotovo isključivo ijekavske. Tako 1818. u gramatici pred *Srpskim rječnikom* u pridjevnoj sklonidbi u I jd. m. i s. r. ima *-im/-ijem* (žutim, žutijem), u G mn. za sva tri roda *-ije/-i* (žutije, žuti; /h/ tada nema u sustavu!), a u DLI *-ima/-im/-ijem* (žutim(*a*), žutijem).

Karadžićevu pridjevno-zamjeničnu sklonidbu obilježuje ukidanje oblične razlike između dativa i lokativa u jedninskoj paradigmi muškoga i srednjega roda te mnogobrojni alomorfni nastavci (kojih se broj povećava alternatnim naglascima), napose u zamjenica:

G jd. m. i s. r.	
-(o/e)g(a)	*žutoga, vrućega; žutog, vrućeg*
	mojega, mojeg, moga, mog
DL jd. m. i s. r.	
-(o/e)m(e/u)	*žutome, žutomu, žutom; vrućemu, vrućem*
	mojemu, mojem, mome, mom
I jd. m. i s. r.	
-im/-ijem	*žutim, žutijem; vrućim, vrućijem*
	mojim, mojijem
DLI mn. sva tri roda	
-im(a)/-ijem	*vrućima, vrućim, vrućijem*

Daničić u *Maloj srpskoj gramatici* (1850) preuzima u pridjevnoj sklonidbi od Karadžića u DL m. i s. r. izjednačene alomorfne nastavke *-ōme/-ōmu/-ōm* te u I jd. alomorfe *-īm/-ijem,* u G mn. ima alomorfizam *-īh/-ijeh*, a u DLI mn. sinkretizam s čak četirima alomorfima *-īm/-īma/-ijem/-ījema.* U *Oblicima* (1864) formalno smanjuje alomorfizam u paradigmama napuštanjem alternante *-īm* u I jd. m. i s. r. te ima samo nastavak *-ijem.* Ono što je posebno važno naglasiti jest da u oglednoj paradigmi uspostavlja po uzoru na hrvatsku normu razliku između DL u m i s. r. jedninske sklonidbe, pa u D ima *-ōmu/-ēmu,* a u L *-ōm/-ēm.* Također provodeći ujednake prema zamjeničnoj sklonidbu napušta *ije* alternante i normira u DLI mn. sinkretizirani lik *-īm*, bez dočetnoga *-a.*

Međutim, i u DL razdvojbi i u *i/ije* kompleksu riječ je samo o formalnom smanjenju alomorfizma i to o neujednačenu u *i/ije* kompleksu, jer u oglednim paradigmama navodi sad *ije*-oblike, sad *i*-oblike, što ostavlja dojam krajnje samovolje. Postupak je obrazložio u napomenama: "koji se nastavci počinju glasovima *ije,* oni (...) imaju te glasove samo u južnom govoru; ali kako su se

taki glasovi (postali od staroga ѣ) zamijenili glasom *i* i u drugim riječima u nastavku, za to se i u ovijem nastavcima mjesto njih govori i *i,* te padeži s ovakim nastavkom i u južnom i u istočnom i u zapadnom govoru glase n. p. *samim, samih.* — Kao što tu južni govor može odstupiti od svoje osobine, tako je opet utiskuje i u one oblike u kojima se po zakonu njegovo *ije* (kao i u staro vrijeme samo ѣ) mijenja na *i,* pa taki oblici glase u južnom govoru i *mojijem, kojijeh, našijem, našijeh*" (1864: 29—30). Možda je uzrok Daničićevu kolebanju Karadžićev autoritet i njegova ustrajnost na dosljednoj provedbi južne ijekavske alternante u književnom jeziku, iako ona nije bila sukladna ni hrvatskoj ni srpskoj normi, koje su obje — prva jekavska, a druga ekavska — imale ikavske oblike. Daničić je, čini se, bolje od Karadžića uočavao da su, unatoč sustavnosti, *ije*-oblici zapravo rubni i da ne će potisnuti standardno stabilne *i* likove.

Nastavke *-ijeh, -ijem(a)* u DLI mn. preuzimaju Budmani, Maretić, Leskien. Budmani ih čak stavlja na prvo mjesto (1867: 44), a Divković paradigmu "po južnom govoru" donosi posebno (1879: 34). Ima ih i Strohal (1893), što mu prigovara Milčetić (1895), držeći te likove neknjiževnima, pa je Divković od njih poslije odustao, normirajući *i*-oblike (v. 1917), kojima se priklanja i Rešetar (1922). Maretić ustraje na njima i u izdanju svoje slovnice iz 1931., a ima ih i u školskim slovnicama (1899b).

Izostavljanje dočetnoga nastavačnoga *-a* u DLI vezano je uz njegovu slobodnu razdvojbu. Riječ je naime o fakultativnoj nastavačnoj jedinici koja se "isto (...) tako može dodati (...) u trećem, šestom i sedmom pad. mn., pa može biti i *samijema* ili *samima*, u *našima* ili *našijema*" (Daničić 1864: 29—30). Fakultativno je i *-a* u G jd. m. i s. r., pa "može otpasti" (Isto: 30).

Iako Daničić piše da nastavačno dočetno *-u* u D jd. m. i s. r. "može otpasti" te da "tako biva treći pad. jednak sa sedmim" (isto), a na drugom mjestu da lokativa jednine u muškom i srednjem rodu sada nema, nego ga je zamijenio dativ te da sedmi padež dolazi samo s prijedlozima, odnosno da se u pjesmama nalazi "i pravi sedmi pad. jed. *u njem*" (Isto: 32), iz Maretićeve interpretacije razdvojbe dativnih i lokativnih nastavka doznaje se više. Maretić piše da iako je Karadžić u svojoj slovnici iz 1818. izjednačio nastavke u DL jd. u m. i s. r., to gotovo nikad ne čini u svojim djelima (1899a: 202), te da će oni u slovnici "biti griješkom, jer inače bi on oblik na *-omu* češće upotrebljavao u svojim djelima za oba padeža" (1931: 172). Maretićev je zaključak da se dativ na *-omu* u književnom jeziku može upotrebljavati (iako je rjeđi nego oblici na *-ome* i *-om*), a lokativu na *-omu* nema mjesta u književnom jeziku (1931: 172). U oglednim paradigmama svoje slovnice iz 1931. tako je i postupio.

To međutim nije donijelo stabilnost hrvatskomu standardnomu jeziku u tom odsječku, dapače, nametnuti je alomorfizam narušio pravilnost u pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi (Ham 1998: 63) i ostao, na žalost, njegovim trajnim obilježjem, pa je jednoznačna hrvatska norma dovukovskoga razdoblja, tj. zagrebačke filološke škole, danas uzorom tek biranomu jeziku.

3.3.3.3. Glagolske riječi

Morfološki je opis hrvatskoga glagolskoga sustava složen zbog velikoga broja gramatičkih kategorija i oblika, pa je jezikoslovcima oduvijek pričinjao poteškoće. Za razliku od imenica, koje se mijenjaju po padežima i po broju te mogu imati najviše deset promjena, glagoli se mijenjaju po licima (osobama), broju, vremenima, načinima i dijelom rodu te mogu imati više od trideset promjena. Dodatne poteškoće u opisu posljedica su i činjenice što su prve hrvatske gramatike nastajale pod utjecajem opisâ antičkih (latinskih i grčkih) te talijanskih i njemačkih gramatika i ondje zatečenih kategorija i oblika, koji se nisu poklapali s hrvatskima, pa su opisi nehrvatskih jezika ili nekritički preuzimani ili prilagođivani hrvatskomu sustavu. To se u prvom redu odnosi na interpretaciju i opis glagolskih načina koji su u hrvatskom većinom činjenica sintagmatike, a ne paradigmatike kao u, primjerice, latinskom.

Vukovski se opis oslanjao na nehrvatsku tradiciju i u prikazu glagolskoga sustava pa se i tu pokazao nepotpunim i neodgovarajućim. I onda kad su u izvorima imali hrvatske pisce, vukovci normiraju samo ono što je bilo zajedničko sa srpskim izvorima. To se posebno odnosi na Daničićev sustav glagolskih vremena, koji je nepotrebno reducirao dio hrvatskih oblika, a potom ga preuzima Maretić, koji miješa sinkroniju i dijakroniju te književne i mjesne oblike.

U Karadžićevoj gramatici (točnije Karadžić–Kopitarovoj gramatici),[79] objavljenoj šest godina nakon Starčevićeve, a koja je uz Daničićevu *Malu srpsku gramatiku* (1850) i *Oblike* (1864) vukovcima ishodišna i pri opisu glagolskoga sustava, glagoli se dijele na svršene (savršitelni) i nesvršene (nesavršitelni), a vidska se oprjeka drži najvažnijom glagolskom kategorijom jer određuje ne samo značenje glagola nego i sprezanje (Karadžić 1818: LIV): od svršenih se ne može tvoriti imperfekt, glagolski prilog sadašnji i glagolska imenica (osim nekoliko starijih potvrda: *dopuštenje, poslanje, postanje, pouzdanje* ...)

79 Karadžićevo je lingvističko znanje 1818. bilo takvo da on nije mogao sam napisati tu gramatiku.

Radi potpunijega uvida ovdje će se ukratko usporediti dovukovsko nasljeđe s vukovskim, njihovi međusobni odnosi, utjecaji i otkloni te ocijeniti pojedini zahvati u normu.

Usporedi li se definicija glagola u prvoga hrvatskoga slovničara, Bartula Kašića (1604: 82), koji kaže da je glagol "dio govora koji ima načine i vremena, a nema padeža", čije su odrednice *rod* (prijelaznost i neprijelaznost), *način* (indikativ, imperativ, optativ, konjunktiv, potencijal, infinitiv), *vrijeme* (prezent, imperfekt, aorist, perfekt, pluskvamperfekt, futur), *vrsta* (izvorna, izvedena), *osoba* (prva, druga, treća), *oblik* (jednostavni, složeni), *broj* (jednina, množina) i *konjugacija* (tri jednostavnih glagola i dvije složenih), sa suvremenom leksikonskom interpretacijom, u kojoj se glagol definira kao riječ koja gramatički izražava pojam procesa (radnje ili stanja) pomoću gramatičkih kategorija *vremena, načina, lica, broja, stanja* (*lika*), a u slavenskim jezicima i *vida* (Simeon 1969, 1: 401), zaključuje se da nedostaje kategorija vida, a da su dva načina — konjunktiv i potencijal — višak.

Tijekom dvaju idućih pokašićevskih stoljeća u najvažnijim hrvatskim slovnicama — Della Bellinoj (1728), Tadijanovićevoj (1761), Relkovićevoj (1767), Lanosovićevoj (1778), Jurinovoj (1793), Voltićevoj (1803), Appendinijevoj (1808) — morfološki se opis hrvatskoga jezika načelno ustaljuje, a sustav glagolskih oblika razdjeljuje na dvije osnovne skupine: promjenjivi oblici (konjugacijski oblici i glagolski pridjevi) i nepromjenljivi oblici (infinitiv i glagolski prilozi).

U najboljoj se doilirskoj slovnici, Starčevićevoj (1812), glagol ("vrimenorics") definira kao besjeda koja u trima vremenima, "sadashnjem, proshastom, ali doshastom ukazuje da se shtogod csini, tárpi, oli bìvà" (1812: 49). Starčević govori o prigibanju glagola kroz različita lica ("sobstva") i vremena, razlikuje jedninu (jednobroj) i množinu (vechbroj), a glagole razdjeljuje na pomoćne (*biti, hotiti*), aktivne (čineće), pasivne (trpeće), glagole stanja (sridnovarstne; *stati, siditi*), povratne (zaimenive; *bojim se, karam se, ljuti se, plashi se*) i bezlične (brezsobstvene; imaju samo treće lice: *garmi, siva, kishi*). On razlikuje četiri načina: indikativ (kazajuchi), imperativ (zapovidajuchi), konjunktiv (vezajuchi) i infinitiv (nesvarsheni). Kategoriju glagolskoga vida posredno poznaje i opisuje kad govori o tvorbi aorista (1812: 63—64) te ispravlja Della Bellu i Appendinija kad ga tvore od nesvršenih glagola.

Ilirski slovničari, Babukić, Mažuranić, Pacel, Volarić, Šutina nastavljaju na kašićevsko-starčevićevsku tradiciju gramatičkoga opisa s obiljem potvrda iz hrvatske književnosti, napose dubrovačke, a teorijski pristup upotpunjuju usporedbenom slavenskom sastavnicom temeljem slovnice Karadžića,

Dobrovskoga i Daničića, pa se polovicom 19. stoljeća gramatološki opis zaokružuje u Babukićevu radu, koji je u slovnici iz 1854. "izvanredno dobro prosudio koje gramatičke kategorije pripadaju fleksiji glagola" (Tafra 1993: 125), dotično, *način, vrijeme, broj* i *osoba,* a u nekim oblicima i *rod* (*spol*), te opisao obilje hrvatskih glagolskih oblika, napose za izricanje budućnosti. U Veber Tkalčevićevoj slovnici (1859) prihvaćen je Babukićev opis te se glagoli definiraju kao riječi kojima se označuje činjenje, a dijele na aktivne i pasivne. Aktivni naznačuju da subjekt što radi, a pasivni da drugi na subjekt djeluje. Aktivni se dijele na prijelazne, neprijelazne i povratne. Prijelazni označuju da čin izlazi iz subjekta na drugu koju stvar, povratni (koji su zapravo podvrsta neprijelaznih, što Babukić i Veber Tkalčević ne uočuju), da čin izlazi iz subjekta, ali se vraća na subjekt, neprijelazni označuju da čin ostaje na subjektu (1859: 89).

Kašić je u svojoj slovnici (1604: 88) temeljem prezentske osnove razlikovao tri jednostavne konjugacije (*-im, -em, -am*) i dvije složene (*-ujem, -ljam*), a Mažuranić (1859: 73, 81) temeljem oznake lica u pravilnih glagola samo jednu (*-m, -š* -a//-e//-i, *-mo, -te, -aju//-u//-e*).[80] Tri konjugacije prema prezentskim nastavcima ima i Karadžić (1814, 1818).

Vukovci su u gramatičkom opisu ustroja književnoga jezika isključili ne samo hrvatsku književnost i porabnu normu nego i hrvatsku gramatologiju pa su dobili okrnjen sustav oblika, u prvom redu uklanjanjem sklonidbe dijela participa, ali i izostavljanjem dijela oblika za izricanje budućnosti. Njihov je opis zapravo neznatno dorađen Daničićev opis, što je uočljivo napose u Maretića, koji se i u primjerima i u određivanju normativnoga položaja pojedinih glagolskih oblika i likova u standardnom jeziku poveo za Daničićevim i Karadžićevim izvorima i potvrdama.

Daničićev prinos u opisu glagolskoga sustava najznatniji je u razdvojbi glagola na šest vrsta (1850), usvojen od Dobrovskoga, relevantan i Maretiću, koji ga je dijelom ispravio i dopunio. Ostali su ispravci vezani uz različitu interpretaciju postanja i razvitka pojedinih oblika. Tako u osmom izdanju Daničićevih *Oblika* (1892), koje je priredio za tisak Maretić, zamjera Daničiću, između ostaloga, što se nakon Jagićeve kritike njihova četvrtoga izdanja u *Književniku* 1864. priklonio Jagićevoj interpretaciji postanja glagolskoga priloga sadašnjega, tj. da je riječ o nominativnom liku nekadašnjega pridjeva koji je izgubio sklonidbu i broj, a ne o obliku lokativnoga postanja (kao *zimi, ljeti, gore, dolje*). Tu Maretić netočno tvrdi da se oblici *pletući, hvaleći, čuvajući* već odavno ne upotrebljavaju kao pridjevi (Daničić 1892: 51) jer nije konzultirao

80 Mažuranić, kako se vidi, griješi u trećem licu jednine i množine.

hrvatske književne tekstove, u kojima su obilno potvrđeni u višestoljetnom rasponu, uključujući i Maretiću sudobne hrvatske pisce.

3.3.3.3.1. Glagolske kategorije

Među glagolskim kategorijama u suvremenim se slovnicama uz *lice, broj* i *rod,* koje glagoli dijele s imenskim riječima, navode kao glagolu svojstvene *vid, vrijeme, način, stanje, povratnost, prijelaznost, rekcija* i *valentnost* (*Hrvatska gramatika,* 1995: 225).

Slijedeći svoje hrvatske prethodnike, ilirski slovničari osobitim glagolskim kategorijama drže *vrstu, način, vrijeme, broj, osobu* i *sprezanje* (Volarić 1852: 71), odnosno, polazeći od *sprezanja* kao glavne fleksijske glagolske odlike, razlikuju *način, vrijeme, broj, osobu* i u nekim oblicima *spol* (Babukić 1856: 267; Mažuranić 1859: 71 ne navodi spol). U kasnijim slovnicama naglasak je na opisu oblika pa izostaju uvodne napomene o kategorijama, a namjesto njih glagoli se razlučuju po značenju (aktivni, pasivni), trajanju čina (perfektivni, imperfektivni) i infinitivu, tj. infinitivnoj osnovi (šest redova) (Veber Tkalčević 1871, 1876).

Vukovski je opis glagolskih kategorija nesustavan pa se doimlje reduciranim. Daničić (1850: 37) uz *broj* glavnim kategorijama drži *načine, vremena* i *lica,* a u nekim oblicima ("promjenama") i *rod,* misleći pri tom na glagolske oblike složene od pomoćnih glagola i glagolskoga pridjeva radnoga ili trpnoga. Maretić (1899a: 193) ostaje pri istoj odredbi, Florschütz (1916: 73) navodi lica, vremena, načine i likove, razumijevajući pod posljednjim glagolsko stanje, a Divković (1917) u pristupu glagolu kao vrsti riječi ne govori o glagolskim kategorijama.

Kategorija lica (osobe) i broja

Njome se izražava odnos neke riječi ili oblika prema sudionicima govornoga akta. Prvo lice čine riječi i oblici koji označuju govoritelja (izricatelja poruke), drugo lice sugovoritelja (primatelja poruke), treće lice negovoritelja (osoba, predmet ili pojam o kojem se govori). Govoritelj, sugovoritelj i negovoritelj može biti jedan ili njih više, pa se kategorija lica javlja u jednini i množini.

Mažuranićeva je definicija najjednostavnija: "osobe-su glagolja tri: pèrva, koja govori; druga, kojoj govori; a tretja, o kojoj govori. (...) Za sve tri osobe razlučuju se dva broja: jednobroj (singularis), ako-je samo jedna, i višebroj (pluralis) ako-je više osobah, koje govore, ili kojim se govori, ili o kojih se govori" (1859: 72).

U glagola se kategorija lica sinkretički morfologizirala: ima svoj izraz u nastavku kojim se istodobno izriče i broj. Lični su nastavci u jednini *-m,*

-š, -ø//-t (sačuvano samo u *jest*), u množini *-mo, -te, -u//-e*. Aorist i imperfekt nemaju ličnoga nastavka, kao ni imperativ.

Karadžić (1818: LV) po licu razdjeljuje glagole na lične, koji imaju sva tri lica (*govorim, govoriš, govori*), bezlične, koji se sprežu samo u trećem licu (*boli, stužujemise, grmi, vedrise*). Ta je razdjelba, kako i sam navodi, uvjetna jer bezlični glagoli mogu imati i druga lica (*grmim, grmiš, vedrim, vedriš* ...).

Daničić (1850: 38) razlikuje tri lica: prvo (ja), drugo (ti), treće (on, ona, ono); napominje da zapovjedni način u jednini nema prvoga lica, a trećega ni u jednini ni u množini, nego se opisuje. U gramatički opis uvodi dijakroniju (1864: 46), pa su mu lični nastavci *-m, -si, -t, -mo, -te, -nt*.

Miješanje dijakronije i sinkronije od njega je ušlo ne samo u slovnice ilirske (Volarić 1852: 83, 88; Babukić 1859: 272) nego i u poilirske (Veber Tkalčević 1871: 55) pa napomene o povijesnom razvitku pojedinih nastavaka i oblika opterećuju gradivo školskih slovnica.

Kategorija načina

Njome se izriče psihički odnos govornika prema sadržaju iskaza (određenost, neodređenost, mogućnost, želja, zapovijed i dr.). U suvremenim se hrvatskim slovnicama obično razlikuju četiri načina: indikativ, imperativ, kondicional i optativ. Prva tri imaju sprezive oblike, a četvrti sklonidbene.

Broj se načina ustalio na četiri iako su još i danas otvorene rasprave o naravi pojedinih, napose ako se usporede s Kašićevim paradigmama u slovnici (1604: 89–163), gdje su glagolski oblici posebno prikazani u šesterim načinima kao vremena indikativa, imperativa, optativa, konjunktiva, potencijala i infinitiva, jer se u onodobnoj lingvistici držalo da su vremena podređena načinima, a tako ih prikazuju i ilirski slovničari. Od glagola *biti* puni je načinski sustav u Kašićevu opisu sljedeći (u suvremenom slovopisu)[81]:

Indikativ: *jesam*; *bih/biah*; *bih*; *bio/bil sam*; *bih bio/bil*; *biti ću*;

Imperativ: *budi, bit ćeš*

Optativ: *o/a da sam/jesam*; *o da bih/biah*; *o da bih*; *o da sam bio/bil*; *o da bih bio/bil*; *o da budem*

Konjunktiv: *da budem*; *bil bih*; *da bih bio/bil*; *da bih*; *da sam bio/bil*; *bil bih bio/bil*; *da bih bio/bil*; *kada budu bio/bil*

Potencijal: *budu ja?/budem ja?*; *bil bih ja?*; *bil bih bio?*; *budu biti?*

Infinitiv: *biti*; *bùdući*; *bivši/budući bio/bil*; *budúći*; *bio/bil*; *bivši*

81 Nedosljedno je bilježenje alternantnih likova *bio/bil* i *budem/budu*.

Paradigmatska izrazna istovjetnost oblika optativa, konjunktiva i potencijala bila je razlogom kolebanja u broju i naravi pojedinih načina, pa je, primjerice, Kašićev imperfekt prvi vremena konjunktiva *bil bih* postao u suvremenim opisima kondicional prvi, a pluskvamperfekt drugi vremena konjunktiva *bil bih bio/bil* postaje kondicional drugi. Točnije, kondicionalom se danas iskazuje sadržaj nekadašnjih konjunktiva i potencijala.

Kolebanja su zamjetna i u ilirskih slovničara, u kojih se uz indikativ (način kazujući, kažući, pokazni, izjavni), imperativ (način zapovjedajući, zapovjedni), kondicional (način pogodbeni) i optativ (način žudeći) nerijetko pribraja i konjunktiv (način vežući), kao u Volarića (1852: 74; osim nestalnosti, mogućnosti, uvjetnosti i ugovornosti, on služi i za izricanje želje pa je i žudeći način) ili Babukića (1856: 267). Veber Tkalčević s pravom smatra da hrvatski nema konjunktiva, ali se u *Skladnji* (1859: 106–107) predomislio zbog miješanja morfoloških kategorija i glagolskih oblika s njihovom sintaktičnom funkcijom, a potencijal redovito prikazuje u paradigmama (1871: 66, 70, 72; 1876: 68, 73, 75). Mažuranić je glede položaja konjunktiva u hrvatskom jeziku nedvosmislen: "U latinskom ima još vezni način (conjunctiv); nu u hèrvatskom ga neima, nego zanj služi: 1) indikativ sa shodnimi česticami; 2) potential, i to ili sam (u neovisnih izrekah), ili s česticami (u ovisnih); i 3) optativ" (1859: 72). Inače, Mažuranić razlikuje četiri načina — pokazni, moćni, željni i zapovjedni — a u širem smislu, s infinitivom i participima, šest (1859: 72), što je odlika hrvatskoga slovničarstva.

U pribrajanju infinitiva i participa načinima Daničićev je sustav bliz hrvatskomu. On razlikuje (1850: 37) tri načina: *infinitiv* (neodređeni) — *čuvati*, *indikativ* (određeni), u koji idu sva vremena, i *imperativ* (zapovjedni); među načine ubraja još glagolski prilog sadašnjega vremena (gerund prezenta) — *čuvajući*, glagolski prilog prošloga vremena (gerund preterita) — *čuvavši*, prvi glagolski pridjev (particip preterita aktivni) — *čuvao*, drugi glagolski pridjev — (particip prezenta pasivni) — *čuvan*.

Maretić (1899a: 227) ne navodi skupno načine, nego kaže da oni "ne izriču vrijeme niti ono, što doista jest, već ili volju ili želju, da što bude, ili mogućnost, ili su samo neka dopuna drugijem riječma". Infinitiv drži neodređenim načinom, a u drugom izdanju u načine ubraja samo imperativ i kondicional (1931: 193).

U Florschütza (1916: 73–74) načina su četiri: izjavni ili indikativ, pogodbeni ili kondicional, zapovjedni ili imperativ te željni ili optativ.

U Divkovića (1917) poimence su navedeni samo imperativ, koji se prikazuje u oblicima, i kondicional, prikazan u sintaksi.

Indikativ

Izjavni način, emocionalno neobilježen pa se vezuje uz sve gramatičke oznake vremenske kategorije.

Volarić ga definira kao način u kojem glagol "štogod pokažuje prosto i stanovito bez svake sumnje" (1852: 74).

Karadžiću je to način u kom kakvo lice što radi ili pokazuje da je što radilo ili da će raditi (*pišem, pisao sam, pisaću*) (1818: LVI).

Po Maretiću (1899a: 227) svi se oblici, koji nisu načini, prilozi i pridjevi, zovu zajedničkim imenom izjavni način (indikativ), jer se njima izjavljuje da nešto jest.

Imperativ

Način kojim se što zapovijeda, nagovara, moli ili nudi (*piši, pišite, ustani, donesi, reci*), a vezuje samo gramatičku oznaku sadašnjosti. Veber Tkalčević (1859: 116—118) navodi da je buduće naravi, jer se njegova radnja tek ima učiniti, a označuje zapovijed, zabranu, prošnju, savjet, opomenu, čestitanje. Zapovijedati se može drugoj osobi jednine i množine, u blažem smislu i samomu sebi. Zbog toga oblik druge osobe jednine služi za sve osobe jednine i množine.

Imperativ ima jednostavne i složene oblike. Jednostavne samo za drugo lice jednine te prvo i drugo lice množine. Za izricanje zapovijedi trećemu licu služi složeni oblik s česticom *nek(a)* i prezentom. Nastavci su troji:

1. *-ø, -mo, -te* (glagoli drugoga razreda treće i četvrte vrste)
2. *-i, -imo, -ite* (glagoli četvrte vrste)
3. *-j, -jmo, -jte* (glagoli sedmoga razreda prve vrste, četvrtoga razreda pete i šeste vrste, prvoga razreda pete vrste)

Karadžić (1818: LX—LXVII) ne pozna posebnoga oblika za prvo lice množine imperativa već namjesto njega uzima prvo lice množine prezenta s rječcom *da*: *da igramo, da pletemo, da tresemo, da snujemo, da ljubimo.* U četirima njegovim knjigama pučkih pjesama rijetki su primjeri imperativa u prvom licu množine, a Daničić ga češće upotrebljava.

Maretić (1899a: 233) navodi i pojačivačke čestice *de* i *der* (*reci de, nađi der*), koje srastaju s množinskim oblicima imperativa: *recidete, nađiderte,* a imaju ih i ilirski slovničari. Bilježi također zapovjedni način trpnoga lika: *budi čuvan, budite sačuvani.*

Po Florschützu (1916: 80, 238) to je način za izricanje želje, molbe, zapovijedi, opomene, zabrane. Osim zapovjednoga nastavka *-i,* ima samo lične nastavke *-imo, -ite* za prvo i drugo lice množine. Za treće lice upotrebljava se oblik drugoga lica ili se opisuje prezentom, rjeđe perfektom s česticama *neka, da.*

Kondicional

Način kojim se izriče mogućnost, a vezuje se uz oznaku sadašnjosti i gotove sadašnjosti. U suvremenim se slovnicama razlikuju dva: prvi ili sadašnji, koji se tvori od nenaglašenoga aorista pomoćnoga glagola *biti* i pridjeva radnoga sprezivoga glagola (*pisao bih*), te drugi ili prošli, koji se tvori od kondicionala prvoga pomoćnoga glagola *biti* i pridjeva radnoga sprezivoga glagola (*bio bih pisao*).

Od glagola *biti* Babukić (1856: 275) uz *bismo, biste* navodi alternativne množinske oblike za prvo i drugo lice *bihmo, bihte,* a za treće mu je jedini oblik *bihu*; u napomeni navodi u jednini oblike iz Primorja *bim, biš, bi.* Mažuraniću (1859: 79) je poznato da se u pojedinim krajevima za sva lica jednine i množine rabi jedinstveni oblik *bi.*

Karadžiću (1818: LVI) kondicional pripada sintaktičnoj, a ne morfološkoj kategoriji, jer se ne tvori iz samoga glagola, tj. jednorječno, nego pomoćnim, sintaktičnim sredstvima.

I Maretić (1899a: 289—291, 618—624) ga vezuje uz sintaksu navodeći da je riječ o osobitom složenom obliku kojim se izriče želja ili mogućnost, a zove se pogodbeni način (kondicional) jer se mnogo rabi u pogodbenim rečenicama.

Razlikuje tri: prvi se tvori od pridjeva radnoga i aorista glagola *bȉti,* osim u 3. licu množine, gdje je *bi* namjesto *biše*: *(sa)čuvao bih, bi, bi, bismo, biste, bi.* Napominje da se u pučkim pjesmama i u Karadžića namjesto *bismo, biste* često nalazi *bi*, čega u Daničića nema. Oblici glagola *biti* u ovoj su svezi enklitični, ali mogu stajati i kao klitike na početku rečenice (čini mi se, bi *mi bolje bilo*; bi *nagnali svoje dobre konje*). Ističe da u prvom licu pogodbenoga načina namjesto *bih* može stajati *bisam,* načinjeno prema *bismo*: *kad* bisam *koga zamolio za pomoć*; *ako* bisam *te i ja zvao.* Drugim pogodbenim načinom izriče se prošlost (*bio bih čuvao*) i mnogo je rjeđi. Trećim, tvorenim od aorista glagola *htjeti* i infinitiva glagola, izriče se prošla radnja koja se imala dogoditi te želja ili mogućnost u prošlosti, a rabi se samo, napominje Maretić u južnim krajevima (šćah čuvati, šćaše čuvati). Kako ga Karadžić ne upotrebljava, "može se reći", piše Maretić, "da ga u književnom jeziku ne treba" (1899a: 624). U drugom izdanju svoje gramatike navodi da je našao samo jednu potvrdu toga, kako ga nazva, "dijalektičkoga kondicionala", u Daničića, te više potvrda u Akademijinu rječniku iz "najjužnijih krajeva", pa izostavlja primjedbu da ga u književnom jeziku ne treba (1931: 550—551).

Mogućnost se izriče i vezničkim svezama kondicionalnih postava: *(da) bih znao čuvati, (makar) znao čuvati.*

Za pogodbeni način trpnoga lika Maretić navodi svezu: *bio bih čuvan, bila bih sačuvana*; *bivao bih sačuvan.*

Florschütz (1916: 245) definira kondicional kao način kojim se izriče želja, pogodba i ponavljanje te navodi da se tvori aoristom glagola *biti* i participom preterita aktiva, a da se oblik trećega lica množine *bi* upotrebljava i za sva lica jednine i množine.

Optativ

Služi za izricanje želje, a vezuje se uz gramatičku oznaku apsolutne ili relativne sadašnjosti. Oblično je jednak glagolskomu pridjevu radnomu (živio, pjèvao, cvào). Volarić (1852: 74) ga povezuje s konjunktivom, Babukić miješa s kondicionalom (1856: 275), Mažuranić ga u paradigmama (1859: 80, 94, 97) određuje kao oblik za izricanje "stvari mogućih ili nemogućih", a Veber Tkalčević (1859: 115, 170) točno uočuje da kontekst određuje je li uporabljen u sadašnjem, prošlom ili budućem vremenu jer je jednoobličan (*bio ne bio, bilo, ne bilo*).

Daničić (1850) ga ne izdvaja kao poseban oblik, nego u napomeni uz glagolski pridjev radni piše da se on upotrebljava i samostalno "kad se kome što želi, ili se zaklinje" (str. 38). Slično postupa i Florschütz (1916: 243), ne navodi ga u oblicima, nego u poglavlju o sintaksi glagolskih oblika spominje *prezent optativni* kojim se izriče želja, a tvori se od imperfektivnih ili perfektivnih glagola i veznikom *da* (*Da si živ i zdrav!*).

Maretić (1899a: 291) navodi da se želja u trpnom liku izriče svezom: *bio čuvan!, bila sačuvana!*

Kategorije vremena i gotovosti

U glagolskoj kategoriji vremena razlikuju se jezično i izvanjezično vrijeme. Ona s kategorijom gotovosti čini poseban sustav koji na sintagmatskoj razini nudi mogućnosti iskazivanja raznolikih i vrlo preciznih odnosa među radnjama i govornicima. Iskazuju tri oznake: sadašnjosti i gotove sadašnjosti, budućnost i gotove budućnosti te prošlosti i gotove prošlosti. Kategorija gotovosti u starijim se slovnicama nije nominalno izlučivala, ali je implicirana u opisima izvršenosti radnje. U hrvatskoj se gramatologiji kao posebna glagolska kategorija javlja u Katičićevoj *Sintaksi* (1986: 45—46; potanje u Katičić 1981—82). Gotova je sadašnjost vezana uz zadani čas nastalim posljedicama same radnje, zbivanja ili stanja. U gotovoj su prošlosti posljedice vezane uz vrijeme prije kojega zadanoga časa, a u gotovoj budućnosti nakon njega.

Karadžić (1818: LV) razlikuje tri vremena: sadašnje, prošlo ("prošavše") i buduće. Jednostavne ("proste") su tvorbe sadašnje vrijeme i dva prošla, tj.

imperfekt (prvo poluprošavše), koje imaju samo nesvršeni glagoli — *mi kupljasmo, ti pjevaše*), i aorist ("skoroprošavše"), koje imaju svi glagoli — *mi kupismo, on donese*. Ako se u razdjelbu uvedu oblici s glagolskim prilogom prošlim ("djejstvitelno pričastije prošavšeg vremena") i pomoćnim glagolom *biti* (nenaglašenim ili naglašenim), onda se razlikuju tri prošla vremena: polu prošavše, skoro prošavše i davno prošavše, posljednje dvojako — još davnije: *bio sam mu govorio* (ne pripada u sprezanje u užem smislu, jer se glagolu dodaju oblici glagola *biti*).

Daničić (1850) u srpskom navodi šest vremena: sadašnje, pređašnje prvo, pređašnje drugo te tri složena: složeno pređašnje prvo, složeno pređašnje drugo i buduće.

Veber Tkalčević (1859: 90) razlikuje tri osnovna vremena: sadanje, prošlo i buduće, koja se izriču jednim sadašnjim, četirima prošlim i trima budućim vremenima. Mažuranić (1859: 72) razlikuje sedam vremena: sadašnje, prošlo trajno, njegda prošlo, sadanje prošlo, pretprošlo, buduće i buduće prošlo.

Prije vukovskih gramatika u hrvatskim je slovnicama bilo više oblika za izricanje budućnosti, tako u Kašića *bit ću, budu bio, budu biti,* u Babukića (1854) dva jednostavna (*pisat ću, bit ću pisao*) i dva složena oblika (*budem ljubiti, budem ljubio*). Futur za izricanje gotove budućnosti tipa *bit ću kopao* vukovske slovnice nemaju u paradigmama. Imaju ga Babukić, Mažuranić i Veber Tkalčević (pod nazivom futur egzaktni), a potvrđen je u hrvatskim književnim izvorima od 16. stoljeća. Općeslavenska perifraza *budem + infinitiv* (*budem ljubiti*) za izricanje negotove istovremenosti poznata je također u hrvatskoj književnosti u višestoljetnoj protežnosti, a odlika je i suvremenih štokavskih, čakavskih i kajkavskih govora (Tafra 1993: 130–131), pa je nakon Kašića imaju Della Bella, Lanosović, Appendini, Starčević, Mažuranić, Babukić, Voltić. Vukovskim zahvatom u standardnu normu, ona je proglašena provincijalizmom. Tako ju Maretić, iako znade da je živa u govoru južnih krajeva, drži u književnom jeziku "sasma neobičnom" (1899a: 287). Navodi da je ta sveza običnija uz glagole *dati, htjeti, imati, moći, smjeti, znati* te da oni srastu s oblikom *budem* u jednu riječ: *dȁdbudēm, mȍgbudēm, smjȅdbudēm, znȁdbudēm*, a upotrebljavaju se, kao i nesrasli oblici, u zavisnim rečenicama. Iste oblike navodi i Florschütz (1916: 251).

Prezentske likove perfektivnoga značenja *mognem, htjednem, imadnem, znadnem, smjednem, dadnem* Dujmušić (1933: 106) vezuje uz tvorbu futura II. Oni se mogu svrhovito rabiti za izricanje relativne gotove sadašnjosti, koju Katičić oprimjeruje postavom *Ako bude da je putovao, poznavat će svijet,* gdje futur II. u zavisnoj rečenici izriče glagolsku radnju koja se odvija prije toga trenutka, pa je ona s njegova gledišta prošla, ali se svojim rezultatom stavlja

u djelotvornu vezu s tim trenutkom (relativne) sadašnjosti, kazujući da je tada neimenovani subjekt te radnje relevantno kvalificiran njezinim prošlim vršenjem (1981–82: 10–11).

Kategorija vida (*svršenosti/nesvršenosti*)

Relativno je kasno točno opisana u hrvatskim slovnicama, pa su i vukovci u njezinu opisu i razumijevanju imali poteškoća. Della Bella nazrijeva glagolski vid razlikujući kontinuativne od frekventivnih glagola: *raghati/roditi, spati/spavati.* Babukić (1854: 237–238) razlikuje minuće i trajuće glagole; prvi označuju jedinstveno činjenje koje se začelo i dovršilo jednim mahom, a drugi neomeđeno, nesvršeno činjenje. Upućuje u tvorbu imperfektivnih od perfektivnih glagola postupkom imperfektivizacije te u tvorbu perfektivnih postupkom prefiksacije (1854: 242).

Veber Tkalčević (1859: 89–90) dijeli glagole na perfektivne i imperfektivne, a kao razdvojbeni kriterij netočno uzima trajanje radnje ("čina"). Perfektivni označuju da čin traje samo čas, kada se je čin počeo ili dočeo (*skočim, sědnem, bacim, ode, umre, poleti*). Imperfektivni znače da čin traje dulje vrijeme (*skačem, smijem se, voze se, putovahu*), a dijele se na kontinuativne (čin neprestano biva — *skačem, režem, pijem*), iterativne (čin se ponavlja — *poskakujem, podvikujem, pijuckam*) i frekventivne (čin često biva — *skaktjem* [!], *pijuckam*).

Karadžić (1818.: LIV) piše da se aktivni i srednji glagoli mogu razdijeliti na glagole svršene (verba perfectiva), koji pokazuju da je posao samo jedan put rađen i svršen (ili da će se raditi i svršiti), odnosno pokazuju da ono što znače odjednom biva: *zakopati, zapisati, doći, metnuti, umrijeti.* Nesvršeni glagoli (verba imperfectiva) pokazuju da radnja jednako traje: *zakopavati, zapisivati, nalaziti, davati, govoriti.* Ta je razredba najvažnija, jer su ti glagoli različiti između sebe u značenju i u sprezanju. Nesvršeni glagoli imaju u futuru i u kondicionalu *uz-* (ili us-): *ako uzdajem, ako uspišem*, a svršeni nemaju: *ako dam, ako napišem* (Karadžić 1818: LIV). Od svakoga nesvršenoga glagola može se tvoriti imenica: *kopati* : *kopanje*, *dolaziti* : *dolaženje*, *ljubiti* : *ljubljenje.* Od svršenih glagola samo je nekoliko prastarih primjera: *zaklanje, postanje, pouzdanje, dopuštenje, oproštenje, vjenčanje*; ne govori se dakle **zakopanje*, **nađenje*, **poljubljenje**, **zagrljenje*, budući da radnja svršenoga glagola nema trajanja.

Svršeni glagoli ne mogu imati imperfekt ni glagolski prilog sadašnji (Karadžić 1818: LIV; Daničić 1850: 39–40, 1864: 61). Njihov se prezent interpretira kao sintaktična kategorija (Karadžić 1818: LIV; Daničić 1850: 40).

Zahvaljujući vidskoj oprjeci Karadžić tvrdi da "mi imamo (...) još jedan put onoliko glagola, koliko ostali narodi" (1818: LV).

Daničić (1850: 40) uočuje da su neki glagoli i svršeni i nesvršeni, i srednji i prijelazni (*vidjeti*).

Namjesto nesvršenih i svršenih glagola Maretić (1899ab) vidski netočno luči trajne i svršene glagole, ne razabirući da su trajni podvrsta nesvršenih. U drugom izdanju vidski dijeli glagole na perfektivne (trenutne) i imperfektivne (trajne) (1931: 193), gdje bi likovi u zagradama trebali biti sinonimni onima izvan zagrade, a oni to nisu; trenutni su vrsta perfektivnih ili svršenih, a trajni vrsta imperfektivnih ili nesvršenih.

Vukovska norma nije dopuštala imperfektivizaciju prefigiranih glagola alternacijom korijenskoga vokala (*o//a, ja*; *e//i*), pa tako dočetno *-kapati* u prefigiranih glagola tipa *otkapati, prekapati* za tvorbu nesvršenosti Maretić drži provincijalizmom pa preporučuje lik *-kopavati*: *iskopavati, okopavati* (1924: 40); dočetno je *-našati* u primjerima *donašati, iznašati, odnašati* provincijalizam i Rožiću (1913) i Maretiću (1924); s *nuđati* (provincijalizam) upućuje Maretić na *nuditi* (1924: 70); s *otkapčati, zakapčati* na *otkopčavati, zakopčavati* (1924: 82, 181); s *-plitati* (*oplitati, preplitati, rasplitati, zaplitati*) na *opletati, prepletati, raspletati* (1924: 87); s *uzajmljivati* na *uzaimati* (1924: 170); s dočetnoga *-vađati* u *dovađati, izvađati, zavađati* na *dovoditi, izvoditi, zavoditi* (1924). Rožić (1913) s dočetnoga *-tvarati* upućuje na *-tvorati* (*zatvorati*), a s *važati* na *-voziti.*

Kategorija stanja

Njome se izražava usmjerenost ili neusmjerenost glagolske radnje prema subjektu u rečenici. U hrvatskom se razlikuju dva: pasiv ili trpno glagolsko stanje, kojim se izražava usmjerenost glagolske radnje na subjekt sustavom predikatnih glagolskih oblika, te aktiv ili djelatno glagolsko stanje u kojem je sam subjekt vršitelj radnje.

Babukić (1854: 311) navodi da u slavenskim jezicima, pa tako i u hrvatskom, pasiv izriče pomoćnim glagolom i to *jesam* i *bivati* za imperfektivne glagole (*jesam/bivam pozivan*), a *budem* i *biti* za perfektivne glagole (*budem pozvan*).

Karadžić (1818: LVI) tvrdi da slavenski glagoli nemaju pasiv, iako se on prikazuje u gramatikama, već se on zamjenjuje : *bivam karan → karaju me*; *bivam moljen → mole me*; *bio sam moljen → molili su me.* To je u suprotnosti s Mažuranićevim stajalištem da se cijeli konjugacijski sustav može iskazati u dvjema spregama, tvornoj i trpnoj: "od svakoga prelaznoga glagolja može-se načiniti tèrpni s podpunom spregom: a neprelazni sprežu se samo po tvornoj, van što mogu samo 3. osobu jednobroja neosobno imati po tèrpnoj" (1859: 71).

Maretić (1899a: 291) navodi više postava za izricanje trpnoga lika (pasiva): a) u sadašnjosti: 1. *bivam sačuvan (čini se da ne dolazi pridjev od trajnoga glagola)*;

2. budem (sa)čuvan; 3. *sačuvan sam*; b) u prošlosti: 1. *čuvan sam, sačuvan je*; 2. *budem sačuvan*; 3. *bih čuvan, biše sačuvani*; 4. *bijah/bjeh čuvan, bijaše/bješe sačuvana*; 5. *bio sam čuvan, bili su sačuvani*; 6. *bivao sam sačuvan (čini se da se ne uzima trajan glagol)*; *7. bivah sačuvan* (čini se da se ne uzima trajan glagol); c) u budućnosti: 1. *bit ću čuvan, bit ćeš sačuvana*; 2. *budem čuvan, budeš sačuvana.*

Divković (1917: 118) piše da se pasiv tvori trojako: glagolom u aktivu i povratnom zamjenicom *se* (*govori se*), participom preterita pasiva perfektivnoga glagola i prezentom glagola bivati (*bivam pohvaljen*), participom preterita pasiva i glagolom *biti* (*bio sam karan*).

Kategorija prijelaznosti

Riječ je o sintaktičnoj glagolskoj kategoriji karakterističnoj za glagole kojima radnja može prijeći na objekt pa se na njem obavlja. Prijelaznost se očituje kao glagolska rekcija, koja je pak dijelom glagolske valentnosti. Prijelaznosti su dvije: izravna i neizravna. Izravna je odlika prijelaznih glagola s objektom u akuzativu. Glagoli s povratnom zamjenicom *se* nazivaju se povratnima i posebna su vrsta prijelaznih glagola.

Dobro je opisana u hrvatskim ilirskim i poilirskim slovnicama u okviru glagolske semantike, pa tako i u vukovskim.

Babukić (1856: 233—236) smjerajuće glagole (verba objectiva) dijeli na prelazeće i neprelazeće, podvrsta prelazećih su pričinjavajući (verba causativa), a povratni su "u sredini" između prelazećih i neprelazećih.

Mažuranić (1859: 68—69) glagole po naravi čina dijeli na prijelazne (*vidim knjigu, čitam list*) i neprijelazne (*jesam, stojim, sjedim, padam, skačem, idem*); od svakoga se prijelaznoga može izvesti kakav trpni oblik, a od neprijelaznih glagola samo za treću osobu jednine ili neosobno (*ide-se, skače-se*)

Veber Tkalčević (1871: 54; 1876: 56) u osnovnoj razdvojbi glagola po značenju razlikuje aktivne i pasivne, u okviru aktivnih prijelazne, neprijelazne i povratne, iako su povratni podskupina prijelaznih.

Prema rekciji u Karadžićevoj su gramatici glagoli uvjetno[82] podijeljeni (1818: LIII) na prijelazne s objektom u akuzativu (*pisati knjigu, sjeći drva*), kamo pripadaju svi aktivni glagoli (djejstvitelni, poslujući), potom povratne (povraćatelne), koji su podvrsta prijelaznih, samo što se radnja vraća na onoga koji je radi i taj je subjekt-objekt u akuzativu (*brijemse, nadatise*)[83] i neprijelazne ili srednje glagole (verba neutra), koji pokazuju samo stanje lica ili stvari

82 Uvjetnu podjelu određuje činjenica što svaki aktivni glagol može biti i srednji.

83 Karadžić enklitično *se* piše zajedno s glagolom, jednako kao i enklitično ću u futuru. Mažuranić *se* vezuje uz glagol spojnicom.

ili radnju koja ne prelazi ni na koji objekt nego izvire iz onoga koji je radi (*bolovati, spavati, ići, sjediti*).[84]

Maretić (1899a: 475–476) dobro uočuje da dio neprijelaznih glagola prefiksacijom postaje prijelazan: *letjeti — preletjeti, skočiti — preskočiti, stati — zastati.*

3.3.3.3.2. Sustav glagolskih oblika

Glagolski se oblici mijenjaju sprezanjem ili konjugacijom, što je naziv za paradigmatsku promjenu kojom se izriču vremena, načini, stanja, lice, brojevi i dijelom rodovi. Razdvojba na jednostavne i složene oblike u hrvatskoj je gramatologiji općeprihvaćena višestoljetna tekovina. Jednostavnim se oblicima nazivaju jednočlani, a složenima višečlani oblici. U suvremenoj se razdvojbi u prve ubrajaju prezent, aorist i imperfekt, a u druge perfekt, pluskvamperfekt, futur prvi i drugi.

Karadžiću je od sprezanja bolji naziv sklonenije glagola (1818: LVI), a pod tim razumijeva "kad se glagol sam po sebi premenjuje". Razredba obuhvaća pravilne i nepravilne glagole. Nepravilna su mu samo tri: *jesam, hoću, mogu.* Prva dva imaju i drugi jezici, a treći je nepravilan zbog nastavka *-u* u prezentu. Svi su ostali pravilni, osim što sustav glagolskih oblika ima nejednakosti: *pritisnem* : *pritisnuti*, ali *pritište* (i *pritisnu*), *poginem* : *poginuti*, ali *pogibe* (i *poginu*); *okrenem* : *okrenuti*, ali *okrete* (i *okrenu*) *okrete.* Među nepravilnima Karadžić spominje i glagole koji nemaju svih vremena (*velim, veljah*; dalje se rabe oblici od glagola *govoriti*), *podaj, udri* (imperativi). Ističe da je za sprezanje važno znati prezent i infinitiv. Iz njih se izvode ostali oblici. Svoju razredbu po značenju drži sasvim nevrijednom; svaki radni glagol može biti srednji (obratno ne može).

Slovničari su se sporili o naravi pojedinih oblika, nerijetko miješajući morfološku i sintaktičnu razinu ili pak unutar morfološke različito artikulirajući pojedine odsječke. Daničić je, primjerice, bolje artikulirao u prvim radovima nego u kasnijima, Divković (1917: 83) dobro razlikuje lične, vremenske i imenske nastavke.

Daničić (1866: 588) prihvaća Budmanijevo razlikovanje složenih glagolskih oblika od jednostavnih, ali s razlogom drži da oblici tipa *ako skočim, kad uspišem, kad budem pisati* pripadaju sintaksi, a ne posebnim složenim glagolskim oblicima, na isti način na koji je sam Budmani u sintaksu uvrstio optativ. Zamjera mu također što je među jednostavnim glagolskim oblicima

84 Daničić poslije dodaje (1850: 40) da oni, jer su neprijelazni, nemaju glagolskoga pridjeva trpnoga, a Babukić (1854: 235) načelno utvrđuje da neprijelazni glagoli nemaju pasivne oblike.

kao poseban izdvojio prezent kondicionala i to jednoga jedinoga glagola, *biti* (esse): *bih, bi, bi, bismo, biste bi,* a riječ je zapravo o krnjem aoristu, koji je negda imao kondicionalnu službu. Po Budmanijevu mišljenju pak upravo krnjost daje pravo da ga se svrsta među posebne oblike.

Maretić vremena i načine drži oblicima (1899a: 227). Razlika je među njima što prvi izriču da nešto doista nekad biva (u sadašnjosti, u prošlosti i u budućnosti), a drugi ne izriču vrijeme, niti ono što doista jest, već ili volju ili želju da što bude ili mogućnost, ili su samo dopuna drugim riječima. Za složene oblike Maretić navodi (1899a: 286) da se upotrebljavaju za izricanje budućnosti, prošlosti, zapovijedi ili moranja, želje ili mogućnosti, trpnoga (pasivnoga) lika. U Karadžićevoj gramatici (1818) nema složenih glagolskih oblika perfekta i pluskvamperfekta.

Prezent

Imaju ga svi glagoli, a tvori se od prezentske osnove i nastavaka. Oznake su prezentske osnove *-ē-/-e-, -jē-/-je-, -ī-, -ā-/-a-*, a lica i broja *-m, -š, -ø, -mo, -te, -ū// -jū//- ē.* Prema suvremenoj hrvatskoj normi (*Hrvatska gramatika,* 1995: 236) nastavci su četveri, s tim što nastavke bez duljine mogu imati samo glagoli prve i pete vrste koji imaju uzlazne naglaske u slogu pred nastavkom (*plètēm* i *plètem, vúčēm* i *vúčem*):

-ēm, -ēš, -ē, -ēmo, -ēte, -ū /-em, -eš, -e, -emo, -ete, -ū
-jēm, -jēš, -jē, -jēmo, -jēte, -jū /-jem, -ješ, -je, -jemo, -jete, -jū
-ām, -āš, -ā, -āmo, -āte, -ajū
-īm, -īš, -ī, -īmo, -īte, -ē.

Pri opisu prezentskih oblika Karadžić (1818) ističe da se svi glagoli svršuju na *-am, -em* i *-im* osim nepravilnih *hoću, mogu.* Najpravilnije je prvo sprezanje u kojem su glagoli s dočetnim *-am.* Manji dio ima alomorfne likove To su glagoli na *-bam, -mam, -pam, -tam, -vam* s dočetnima *-am/-em* npr. *gibam/gibljem, dozivam/dozivljem, uzimam/uzimljem, sipam/sipljem, došetam/došećem, pljeskam/plješćem...* Glagoli *dam/dadem, znam/znadem, imam/imadem* imaju po drugom sprezanju imperfekt i aorist.

Daničić (1864: 53) kaže da prezent nema svojih nastavaka, već je riječ o oznakama lica. U Maretića su prezentski nastavci -ēm, -ēš, -ē, -émo, -éte, -ū (prva vrsta, prvi — peti razred); *-jēm, -jēš, -jē, -jēmo, -jēte, -jū* (prva vrsta, šesti razred; peta vrsta, četvrti razred; šesta vrsta), *-ēm, -ēš, -ē, -ēmo, -ēte, -ū* (prva vrsta, sedmi razred; druga vrsta; peta vrsta, treći razred); *-īm, -īš, -ī, -īmo, -īte, -ē* (treća vrsta, četvrta vrsta); *-m, -š, -ø, -mo, -te, -jū* (peta vrsta, prvi razred).

Divković (1917: 83) navodi da su za prezent lični nastavci *-m, -š, -ø, -mo, -te, -u//-ju//-e.*

Karadžić (1818: LIV) navodi kako neki misle da su prezentski oblici *dođem, zakopam, poljubim, rečem,* tvoreni od svršenih glagola, buduće vrijeme, a riječ je o prezentu, koji se upotrebljava uz pogodbeni način i u pripovijedanju (*stani da ti kažem, dođem njemu*).

Naglasno su prijeporni dugouzlazni nastavci prvoga i drugoga lica množine prezenta glagola prve vrste prvoga do petoga razreda *-émo, -éte* kao izrazita nehrvatska odlika. Maretić ih je uzeo od Daničića. Karadžić u svojoj slovnici tu ima dvostrukosti (1818: LX, LI), s tim da su mu nastavci *-émo, -éte* sekundarni, tj. u zagradama: *plètemo* (*-témo*), *plètete* (*-éte*); *pèčemo* (*-čémo*), *pèčete* (*-éte*). Ivšić ih također drži nehrvatskima (1914.: 55), ali ih imaju Florschütz (1916: 96, 98, 99, 101) i Divković (1917: 84, 85), a Maretić ih uvršćuje i u izdanje svoje gramatike iz 1931. (str. 205). Isto su tako naglasno prijeporni nastavci *-ímo, -íte* glagola treće vrste drugoga razreda (činímo, činíte) te nastavci *-ámo -áte* u glagola tipa *bàcati* (Ivšić 1914: 55).

Aorist

Tvori se od infinitivne osnove svršenih i rjeđe nesvršenih glagola dvojim nastavcima:

-h, -ø, -ø, -smo, -ste, -še/-šē
-oh -e, -e, -osmo, -oste, -oše/-ošē.

U Daničića (1850) i Maretića (1899a) nastavci su: *-oh -e, -e, -osmo, -oste, -oše* (prva vrsta, prva četiri razreda) te *-h, -ø, -ø, -smo, -ste, -še* (prva vrsta, peti, šesti, sedmi razred; druga, treća, četvrta, peta, šesta vrsta).

Po Maretiću (1899a: 227) aorist imaju ponajviše svršeni glagoli, ali ga često imaju i trajni; *gòvorī, jedosmo, pismo, pomaga, biše* (od esse), *darivaše.*

Hrvatska se naglasna norma razlikuje od vukovske u izostanku duljine u drugom i trećem licu oblika s povučenim naglaskom, primjerice *pȍlomi, zȁpita, zȁgospodova.*

Imperfekt

Tvori se od prezentske ili infinitivne osnove nesvršenih glagola trojim nastavcima:

-āh, -āše, -āše, -āsmo, -āste, -āhu/-āhū
-jāh, -jāše, -jāše, -jāsmo, -jāste, -jāhu/-jāhū
-ijāh, -ijāše, -ijāše, -ijāsmo, -ijāste, -ijāhu/-ijāhū

Za imperfekt su u Daničića (1850) nastavci: *-h, -še, -še, -smo, -ste, -hu,* a zapravo je riječ o sinkretičnim nastavcima lica i broja. U njega pomoćni glagol *htjeti* ima pet likova: *šćah/šćadijah/hotijah/htijah/hoćah.*

U Maretića (1899a) nastavci su *-ijāh, -ijāše, -ijāše, -ijāsmo, -ijāste, -ijāhu* (prva vrsta, prvi — drugi razred, četvrti — peti razred), *-āh, -āše, -āše, -āsmo, -āste, -āhu* (prva vrsta, treći i sedmi razred; treća vrsta; četvrta vrsta; peta vrsta, šesta vrsta); *-jāh, -jāše, -jāše, -jāsmo, -jāste, -jāhu* (prva vrsta, šesti razred; druga vrsta),

Od zakona da svršeni glagoli nemaju imperfekta, nema ni jedne iznimke (*dati* je svršeno, *ne dati* je nesvršeno (Maretić 1899a: 228).

Raspodjela nastavaka u porabi nije bila jednoznačna. Tako Veber Tkalčević (1878a) zamjera Voršaku što ne zna da se imerfekt glagola četvrtoga razreda ne tvori nastavkom *-ijah* nego *-jah*: ne *desijah, pamtijah,* nego *dešah, pamćah.*

Ivekovićevu prijevodu *Evanđelja* zamjerani su nagomilani imperfekti i aoristi prema staroslavenskomu predlošku, kojih "sadašnje čakavsko i kajkavsko nariečje nepoznaje, a i u štokavskom su sve to riedji, osobito pako imperfekti, kojih Vuk, pišući živim jezikom srbskim, malokad upotrebljava": *kleče, htjeh, posla, otidoše, usnu, ču, bi, uzkisnu, izgibosmo, posla, otidoše, usnu, ču, bi, uzkisnu, izgibosmo*; *čudjahu se, divljahu se, rastijaše, znadijaše, izgonjaše* (*Polemike*, 3: 368). Ivković rabi i imperfektivne glagole u tvorbi historijskoga perfekta (tj. aorista) — *moli* (ne zna se je li to latinski *orat* ili *oravit*); ne pravi nikakve razlike između perfekta logičkoga i historijskoga — *Pošto me vidje, vjerovao si*, namjesto *Pošto si me vidio, vjerovao si.* Tvori futur egzaktni imperfektivnih glagola kao i perfektivnih.

Perfekt

Tvori se od nenaglašenih oblika nesvršenoga prezenta pomoćnoga glagola *biti* i pridjeva radnoga sprezivoga glagola (*pisao sam*).

Maretić (1899a: 287) kaže da se prošlost može izreći i svezom radnoga pridjeva i klitičnih oblika samo uz upitnu česticu *li* (*jesi li sačuvao?*) te u pučkim pjesmama zbog potrebe stiha.

Napominje da se *je* za treće lice uz povratno *se* "rado izostavlja" iako u Karadžića i Daničića "dosta često stoje", npr. "*slabo se je tražio*; *u školi se je učilo*; *uklonio se je*" (1899a: 288). To je bila odlika hrvatskih tekstova, koju je vukovska norma uklonila.

Pluskvamperfekt

Tvori se od imperfekta ili perfekta pomoćnoga glagola *biti* i pridjeva radnoga sprezivoga glagola (*bijah/bjeh pisao // bio sam pisao*).

Maretić (1899a: 288) razlikuje pet sveza za izricanje prošlosti i predlaže da se nazovu rednim brojevima: I., II. itd. *složeno prošlo vrijeme.* Za prošlost "koja je bila prije koje druge" također navodi svezu sastavljenu od imperfekta

glagola *bȉti* i pridjeva radnoga (npr. *bȉjāh čúvao* ili *bjȅh* čúvao), potom svezu perfekta i rečenoga pridjeva (*bȉo sam čúvao, bíla sam čúvala*). Napominje da takve sveze često označuju samo prošlost.

Prošli događaji za koje nismo sigurni jesu li se ili nisu dogodili, izriču se svezom budućega vremena i pridjeva radnoga (*bȉt ću čúvao*) ili "veoma rijetkom" svezom *bȕdēm bȉo (sa)čúvao.* To su sveze karakteristične za hrvatski jezik i u hrvatskim se slovnicama redovito prikazuju u okviru futurskih odnosno perfektnih oblika (Babukić 1856: 285; Mažuranić 1859: 90; Veber Tkalčević 1871: 70, 71).

Moranje se u prošlosti izriče svezom pridjeva radnoga od glagola *bȉti* i neodređenoga načina onoga glagola koji znači radnju koja se morala učiniti, npr.: *bio (sa)čuvati.* Ta se sveza izriče samo u drugom licu (Maretić 1899a: 289).

Futur prvi

Tvori se od nenaglašenih oblika nesvršenoga prezenta pomoćnoga glagola *htjeti* i infinitiva sprezivoga glagola (*ja ću nositi*). Infinitivno se *-i* ispušta u slijedu sprezivi glagol + nenaglašeni prezent glagola *htjeti* (*nosit ću*).

U starijim je hrvatskim slovnicama futur prvi tvoren od infinitiva glagola i nenaglašenoga prezenta pomoćnoga glagola *h(o)tjeti,* s tim da se infinitivu ne krati dočetno *-i* u poretku glagol + enklitično ću (Kašić 1604: *hotitti chiu, ucittichiu, çiiatti chiu*; Della Bella, 1728: *hotittichju, orattichju, ucittichju*; Starčević (1812): *imati chu, orati chu, ljubiti chu*; napominje da su u govoru ispušta dočetno *-ti,* ali i tada enklitiku piše odvojeno od glagola: *ima chu, ora chu, ljubi chu,* str. 66).[85] Ilirski slovničari i zagrebačka škola normiraju svezu infinitiv bez dočetnoga *-i* + *ću,* s tim što Mažuranić (1859: 90) napominje da se govori i *kupovati-ću.*

U Karadžićevoj gramatici (1818: LV—LVI) stoji: "Buduće vrijeme sastavi se s pomoću glagola *ću* (ili *oću*), n. p. *oću mu dati, njemu ću dati*; *mi ćemo kupiti* i t.d. Ali kad sila govora ide upravo na glagol i će dođe za njim, onda se izbaci ono pošljednje *ti*, mjesto njega dođe *će* te se sastavi s glagolom u jednu riječ, n. p. *daću, kupiće, platićemo, imaćete, oplešću* (...) *ješćemo* i t. d. A kod onih glagola, koji se u nakloneniju neopredjelenom svršuju na ći (mjesto *ti*), može se će i poslije glagola pisati samo za sebe, n. p. *doći ću, naći ćemo, peći ćeš, reći će, ožeći ću*".

Babukić zna za to Karadžićevo rješenje, ali od 1836. u svojim slovnicama normira razdvojeno pisanje: *čitat ću,* s izričitom napomenom "a ne *čitaću*".

85 Kašić krati infinitivno dočetno *-i* u tvorbi imperativnih oblika: *bìtchiesc tí, bìtchie òn*; *ucìt chiesc tí* (1604: 91, 112).

U školskoj gramatici Veber Tkalčevićevoj (1876: 70) stoji izričita napomena: "njeki pisci pišu i: *biću*; za čim se netreba povoditi, jer bi se onda moralo pisati i: *biosam*, čega ipak oni pisci nečine".

Broz u *Hrvatskom pravopisu* (1892) također propisuje razdvojeno pisanje.

Maretić u prvom izdanju gramatike (1899a) također normira razdvojeno pisanje. U drugom izdanju, dok je bio na snazi pravopis koji je propisivao kontrahirano pisanje, izrijekom kaže (1931: 33): "kad svi pišemo *opet ću* (doći), *dvaput ćeš* (dati), *kad ćeš* (otići), *sad ćemo* (vidjeti), premda govorimo *opeću, dvapućeš, kaćeš, saćemo*, mislim, da nije protivno fonetičkom pravopisu ni pisanje *mislit ću, čuvat ćeš* ... osobito, što se oblici *mislit, čuvat* često nalaze u narodnim pjesmama svih štokavskih govora (...); uostalom pisanju *misliću* protivi se činjenica, što se enklitike nikad ne pišu skupa s riječju koja je pred njima (dakle ne *govoriosam, čudimse*, nego *govorio sam, čudim se* i t. d.)".

Maretić (1899a: 287) kaže da se budućnost izriče svezom neodređenoga načina i enklitičnih oblika ću, ćeš .... Klitični se oblici rabe u upitnoj svezi s *li* ili u pjesmama zbog potrebe stiha. Ispred enklitičnih oblika odbacuje se infinitivno dočetno *-i* u glagola na *-ti*, a u glagola na *-ći* se čuva. Enklitiku piše odvojeno od infinitiva.

Boranić 1951. (str. 4) propisuje razdvojeno pisanje: *past će*.

Srpski su jezikoslovci čak tumačili da nije riječ o složenom glagolskom vremenu nego složenici (Stevanović 1951: 221; Vuković 1956–57). To pobija Jonke dokazujući u niječnoj konstrukciji da je riječ o složenom glagolskom obliku (1955–56c), što prihvaća i Hamm (1956–57c: 145–146) rezimirajući: "Dakle, radi se o dva oblika, o skraćenom infinitivu bez *-i*, koji se i inače u narodu govori, i o enklitičnom obliku pomoćnog glagola *htjeti*. (...) Dva oblika, dvije riječi, dakle treba ih pisati rastavljeno; a da se oni ne stapaju u složenicu, dokazuje to, što se iza negacije i iza veznika enklitika odvaja od infinitiva i stavlja ispred njega, i što taj infinitiv tada — u novom, samostalnom izgovornom taktu — ima dulji, puniji oblik (na *-i*)".

U *Pravopisu* iz 1960. unatoč jezikoslovnim dokazima da je riječ o složenom glagolskom obliku, poput perfekta ili kondicionala, te hrvatskoj praksi razdvojenoga pisanja futura I., nametnuto je dvostruko pisanje (*nosiću* i *nosit ću*) na "čitavom području hrvatskosrpskog jezika prema slobodnom izboru samoga pisca" (str. 85).

Futur drugi

Naziv je za perifrastičnu svezu *budem* i pridjeva radnoga tvorenu od svršenih i nesvršenih glagola: *budem (sa)*čuvao). Služi za izricanje budućnosti

u zavisnim rečenicama. U vukovskim se slovnicama naziva i buduće svršeno vrijeme.

U hrvatskim se slovnicama prikazuje u okviru kondicionala (Babukić 1856: 286, 293, 299, 304) ili potencijala (Veber Tkalčević 1871: 71), odnosno izostavlja.

Babukić (1856: 281) pod nazivom buduće pogodbeno navodi svezu *budem* i infinitiv (*budem hotěti*), odnosno futur apsolutni (*budem tresti, ljubiti,* str. 293, 303).

Maretić tu svezu (*budem krenuti*) drži neobičnom u književnom jeziku (1899a: 287), odnosno južnim dijalektizmom (1931: 247).

Florschütz (1916: 251—252) u okviru futura drugoga za izricanje nepouzdanih prošlih događaja navodi svezu futura glagola *biti* i glagolskoga pridjeva radnoga (*Strah je mene, b i t ć e p o g i n u o.*), što je bila još jedna odlika hrvatske književne norme koja se našla na vukovskom udaru.

Glagolski pridjevi i prilozi

Razvili su se iz starih participa, kojih je bilo šest. Riječ je zapravo o pridjevima glagolskoga postanja koji su imali imensku ili pridjevnu sklonidbu. Nazivali su se prema dočetcima *-m, -n, -l, -t, -ći, -vši.* Participi na *-ći* imali su mnogobrojne oblike; oni na *-ući* i *-eći* razvili su čak dvije sklonidbe i to kao pridjevi neodređeni (*-uć*/*-eć*) i određeni (*-ūćī*/*-ēćī*). Jezičnim je razvitkom nestao *m*-particip, sačuvan samo u pridjevima *lakom* i *pitom* (*Hrvatska gramatika,* 1995: 633), a dva su se, na *-ći* i *-vši,* s drugim naglaskom i bez sklonidbe javljali i kao prilozi (gerundiji). Već Kašić naglasno razlikuje priloge *bùducchi, màgucchi, imàyuchi* od pridjeva (participa) *budúcchī, mogúcchī, imayúchī,* na što je upozorio i R. Katičić (1981: 74).

Oblici na *-ćī* i *-všī* "s potpunim pridjevnim kategorijama roda, broja i padeža, a koji su na sintaktičnoj razini sročni atributi" (Ham 1995: 17) stoljećima su bili odlika hrvatskih književnih tekstova i kao takvi opisani i u ilirskim slovnicama. Tako Babukić (1854: 267) navodi (u suvremenoj grafiji) da "pričašće, dionoriječ, jest pridavno ime", tj. naziv za glagolski pridjev, da se tvori od nesvršenih glagola sufiksom *-ći* i da je sklonjiv za razliku od gerundiva (transgresiv, prislov), "prelaznoga načina" tj. glagolskoga priloga koji se također tvori od nesvršenih glagola sufiksom *-ć* i nije sklonjiv.

Veber Tkalčeviću (1859: 139) participi su oblikom glagolski pridjevi, različitoga roda i sklanjaju se kao i ostali pridjevi; po značenju su srodniji glagolu jer označuju sadašnjost, prošlost i budućnost. Stoje samo u onoj rečenici u kojoj bi imala stajati odnosna zamjenica *koji, -a, -e* u nominativu. U napomeni (1859: 139) ističe da u hrvatskom uz participe postoje i glagolski prislovi (prelaznici, gerundiji); značenje im je potpunoma isto, ali im je poraba različita, k

tomu su prilozi nepromjenljive riječi. Prislova su dva: sadašnji aktivni u jednini na *-ć*, u množini na *-ći*, prošli aktivni u jednobroju na *-v*, u višebroju na *-vši*. Srednji glagoli imaju particip prošli na *-o*, *-la*, *-lo*, a kad im treba prislov, uzimaju ga od prošloga.

Prema Karadžiću (1818: LX), u organskim se idiomima participi na *-ći* rabe kao nesklonjivi gerundi (*ode ì g r a j û ć i, jede s t ò j ê ć i*), "ali bi se u pisanju mogli uzeti i za prava pričastija (kao prilagatelna imena), n. p. *ìgrajûćî, ìgrajûćâ, ìgrajûćê*; zašto je i narod đekoje uzeo i obratio u prilagatelna imena, n. p. *tèkûćâ voda, stàjaćâ košulja, spàvaćê aljine, plètićâ igla*)". Sam pak u svojim tekstovima ima *budući* (*budućega, budućemu*), *imajući* (*imajućeg*), *idući* (*idućoj*), *ležeći* (*ležećega*). Za one na *-vši* tvrdi da se ne govore kao participi (pričastija), osim od *jesam*, npr. (*bivši knez, bivšemu knezu, bivši vojvoda*). Tvrdi nadalje da naglasnom preobrazbom glagolski prilog sadašnji postaje pridjev[86] te napominje da se od svršenih glagola ne tvori prilog sadašnjega vremena (particip prezenta); iznimka je samo oblik *budući*, koji je tvoren od svršenoga glagola *budem*.

I dok bi Karadžić eventualno dopustio u književnom jeziku porabu participa na *-ćī*, Daničić je njihov nepokolebljivi progonitelj. Izostavlja ih u *Maloj srpskoj granatici* (1850) i u *Oblicima* (1864). Polemizira (1866: 588) i s Budmanijem, koji ih je uvrstio u svoju slovnicu: ne prihvaća posebne Budmanijeve oblike gerundij prezenta *plètūći*, *plètūć*, particip prezenta aktivni *plètūćī -ćā, -ćē*, gerundij prošli *vézāvši, vézāv*, particip prošli aktivni *vézāvšî, -šā, -šē*, tvrdeći pogrješno da su sve to "ili participia ili gerundia, a oboje nikako nijesu, jer ne može biti dvoje". Budmani pak u svojoj slovnici (1867: 68) jasno značenjski i naglasno razlikuje dva nesklonjiva gerundija (*ljúbēći*, *ljúbīvši*) od četiriju sklonjivih participa (*ljúbēćī, -ćā, -ćē*; *ljúbīvšī, -šā, -šē*; *ljúbio, -ila, -ilo*; *ljûbljen, -na, -no*) koja je razlika karakteristična za hrvatsku književnu štokavštinu, a u Daničićevoj novoštokavštini sklonjivih participnih oblika nema.

Maretić (1899a) tvrdi da je prilog na *-ći* upravo ono što mu ime kaže, prilog, pa se ne može sklanjati. Nadalje dokazuje da su oba glagolska priloga — *pletući, pletavši* — prilozi ne samo po značenju nego i po obliku: dočetno *-i* isto je kao u priloga *zimi, ljeti, lani*, tj. po postanju sve su lokativi jednine, ili kao u pridjevima *hrvatski, bratski* instrumentali množine. Oblik *pletav* također je prilog, a po postanju može biti A jd. m. r., kao što su prilozi: *strmoglav, sunovrat*. Tako bi se mogao tumačiti i oblik *pletuć* (koji, napominje, Karadžić i Daničić nikad ne upotrebljavaju), a samo jednom u Karadžićevoj redakciji pučkih umotvorina i to u pjesmi, pa se može držati i krnjim likom (*steruć*).

86 Put je upravo suprotan: od pridjeva se razvio prilog.

Kao prilozi oni odgovaraju na pitanja kako? i kada?, znače dakle i način i vrijeme, pa i uzrok i pogodbu ili rastavljanje.

Prema današnjemu prilogu *plètūći* stajao je nekad, navodi Maretić, glagolski pridjev *pletući — pletuća — pletuće* G *pletućega — pletuće*, D *pletućemu — pletućoj,* a bio je i neodređeni oblik ovoga pridjeva N *pletuć,* G *pletuća,* D *pletuću.* Iz toga su vremena sačuvani do danas pridjevi *dȑžēć — držéća — držéće, mògūć — mogúća — mogúće, sràmēć — sraméća — sraméće, tegleći, vruć, tekuća* (voda), *noséća* (žena). "Premda je ovijeh primjera vrlo malo, ja opet mislim, da nije sasvijem protivno duhu jezika, ako se pomenuti glagolski oblik i sklanja. To dakako treba činiti samo gdje je prijeka nužda, t. j. gdje opisivanje ili zamjenjivanje drugijem riječma ili smeta ili ne daje smisao koji treba" (1899a: 230–231).

U školskoj gramatici (1899b: 84) izrijekom navodi da "druge ovakove oblike na *-ći* narod ne sklanja, a i u književnosti treba se sklanjanju njihovu uklanjati, što je više moguće" te ponavlja da se oblik na *-ći* samo u prijekoj nuždi može sklanjati. Mišljenje o sklanjanju kao prijekoj nuždi nije promijenio ni u drugom izdanju *Gramatike i stilistike* (1931: 197). Sukladno tomu u *Savjetniku* s *dojdući* upućuje na *budući* (1924: 16) s obrazloženjem da je glagol *doći* trenutan, pa ne može imati participa prezenta; *kipuć* mu je arhaizam i provincijalizam namjesto kojega predlaže lik *kipeći,* ali napominje da nije dobro u značenju *vreo, ključao*, npr. *kipuća voda* (1924: 41); s *predstojeći* (izbori) upućuje na *nastajni* (1924: 104), a sa *stajaći (stajaća vojska)* na *stalni* (*stalna, redovna vojska*) (1924: 142).

Zore (1907: 206) upućuje s *dojdući* na *nastajni,* ali ima *strugaća riba* (1907: 224).

Boranić (1904: 15) za dočetno *-aći* kaže da je od pridjeva, koji su postali prema glagolskim osnovama V. i III. vrste na *-ati,* a *-ći* se nahodi u sadašnjem gerundiju.

Luko Zore (1892: 225) piše: "Akademija u Biogradu zove jednu vrstu svojijeh drugova, *dopisne* članove, a Zagrebačka *dopisujuće* članove. (...) *Dopisujući* ne vaļa zato što nema u jeziku nego gdjekoje đerundije da su još partićipije".

Prema Maretiću (1924: 16), glagol *doći* ne može imati particip prezenta *dojdući* jer je trenutan.

Vukovskim su normativnim zahvatom dakle pridjevi na *-ćī* i *-všī* prognani iz književnoga jezika jer nisu bili odlika organskih idioma, što je važeća norma i danas.

Prilog prošloga vremena (particip preterita aktivnoga I) obično se tvori od svršenih glagola, rjeđe od trajnih. U Karadžićevim djelima nastavak je

redovito *-vši,* osim u glagola *doći, poći, ući,* u kojih se javljaju oba nastavka, *-vši/-ši.* Rabi ih uvijek same, bez imenice (Maretić 1899a: 229). Daničić je mislio da je taj oblik po postanju N jd. m. r. te da stoga može stajati samo uz riječi u tom padežu i rodu. No to je pravi prilog, pa stoga može stajati u rečenici bez obzira na rod i broj subjekta. Maretić (1899a: 230) misli da ga je Karadžić u zbirkama pučkih umotvorina pometao više no što ga se u puku može čuti. I pridjev na *-vši/-v* bio je nekad glagolski pridjev, koji se sklanjao (*pletavši — pletavša — pletavše, pletavšega* ...). U Karadžića je najviše primjera od dvaju glagola, *biti* i *proći* (*bivšega* gazde, *prošavšega* ljeta), rjeđe od drugih (*ostavše diplome, pristavšim momcima*), a u Daničića samo jedan primjer: *bivših despota*).

Suvremeni su jezikoslovci vukovski progon sklonidbe participa prezenta osudili kao nedopustivo osiromašivanje standardnoga jezika, posebno Pavle Ivić, pripisujući odgovornost Karadžićevim epigonima, koje da je veliki novator nadmašio širinom kad je dopustio njegovu porabu u književnom jeziku iako se njime sam nije služio niti ga je uvrstio u svoju gramatiku. Ivić kaže da je riječ o tipičnom izražajnom instrumentu književnih jezika "koji rečenicu čini gipkijom, a stil uglađenijim. (...) Gubitak ovog oruđa, tako preko potrebnog književnim jezicima i tako normalnog u književnim jezicima Evrope, predstavlja možda najkrupniju stavku u pasivi vukovske jezičke revolucije" (P. Ivić 1966: 62).

Glagolski pridjev radni tvori se od infinitivne osnove nastavkom *-l,* koji se javlja u alomorfnim likovima *-o/-ao/-io* (čuo, bacao, vidio) i služi za tvorbu složenih glagolskih oblika. Često se rabi i samostalno, tj. u drugim službama (atributnoj, predikatnoj) i padežima (*da palome čovjeku ponovimo oblik Božji*; *uskrslomu neka se poklone*; *žena umrloga*; Maretić 1899a: 646).

U potpune su se pridjeve razvili: *vreo, izgorio, ključao, nevaljao, ostario, pristao, prokisao, okisao, posustao.* Neki se mogu i stupnjevati: *vreliji, nevaljaliji, najpristaliji.*

Hrvatska naglasna norma razlikuje se od vukovske u pridjeva izvedenih od glagola prve vrste sa silaznim naglaskom tipa *vûći* i *pèći*: silazni naglasak ostaje u ženskom i srednjem rodu (*vûkla, vûklo*), a ne prelazi u uzlazni (*vúklo, péklo*), kako je to redovito u vukovskim slovnicama, pa i u dijelu suvremenih hrvatskih u kojima se takvi naglasci bilježe kao sekundarni u zagradama (npr. *Hrvatska gramatika,* 1995).

Glagolski pridjev trpni tvori se od infinitivne ili prezentske osnove prijelaznih glagola, iznimke su vrlo rijetke (*ispucan, rastrkan, zamišljen*; Maretić 1899a: 646). Nastavci su dvoji: *-n* // *-en* // *-jen* // *-ven* i *-t.* Nastavak *-n* dodaje se infinitivnoj osnovi, a imaju ga glagoli pete i šeste vrste (*bacan, nazivan*).

Nastavak *-en* dodaje se prezentskoj osnovi glagolima bez osnovske alternacije (*pleten, doveden*), glagolima četvrtoga razreda prve vrste s osnovskom alternantom u drugom licu jednine prezenta (*pečen, rečen*), glagolima prvoga razreda treće i četvrte vrste s jotiranom osnovom (*viđen, ljubljen, nošen*), glagoli drugoga razreda prve vrste s alternantnom osnovom u prezentu (*donesen, zagrizen*). Nastavke *-jen* // *-ven* imaju glagoli petoga, šestoga i sedmoga razreda prve vrste (*mljeven, trven, čuven*). Nastavak *-t* ima većina glagola s infinitivnom osnovom na *-u* (treći razred prve vrste i druga vrsta), na *-r* (šesti razred prve vrste), na *-e* ispred kojega nema *j* (peti i šesti razred prve vrste) i na *-i* (sedmi razred prve vrste): *nasut, načet, proklet.* Vukovska je norma davala prednost *t*-pridjevima, što je provincijaliziralo standardni jezik.

Neprijelazni glagoli na *-jeti* koji kazuju stanje, tipa *sjedjeti, lebdjeti, letjeti,* ne mogu dakle imati glagolski pridjev trpni *sjeđen, *lebđen, *lećen, pa onda ni glagolske imenice *sjeđenje, lebđenje, lećenje.* Unatoč tomu Maretić (1924: 49) uz *letenje* piše da je pravilnije *lećenje* premda je, kako sam navodi, prvi lik dosta potvrđen u Akademijinu *Rječniku.* Razlog je tomu što se poveo za Karadžićevim južnim oblicima, koji su u hrvatskom nestandardni, a u kojima je već u infinitivu provedena najnovija jotacija (*sjeđeti, lećeti*), pa glase *sjeđenje, lećenje.* Taj normativni naputak posebno zbunjuje zbog napomene u gramatici (1899a: 259) da je oblik *lećeti* neknjiževan, a u drugom izdanju gramatike oblike *viđeti, poluđeti, lećeti, vrćeti* izrijekom drži dijalektizmima (1931: 222).

3.3.3.3.3. Razredba glagola po vrstama

Glagoli se razvrstavaju u vrste (u Maretića "čete"; 1899a: 226), a vrste u razrede radi lakšega ustavljivanja pojedinih oblika budući da u tvorbi jednih oblika sudjeluje infinitivna osnova, a u tvorbi drugih prezentska. Infinitivna je osnova polazišna za aorist, imperfekt, glagolski pridjev radni i trpni te glagolski prilog prošli. Prezentska je polazišna za imperativ i glagolski prilog sadašnji.

Infinitiv je u starijim slovnicama različito interpretiran, najčešće kao neodređeni način, odnosno oblik. Ispravnije bi ga bilo definirati kao glagolski lik, tj. kao leksičku (leksikografsku) pojavnost, za razliku od oblika, koji je fleksijska pojavnost (Brozović 1988a: 116; Tafra 1993: 121). Veber Tkalčević (1859: 118) definira ga kao oblik koji označuje činjenje glagola, svojevrstan apstraktni pojam jer nema osobe, broja, ni vremena.

Po Karadžiću (1818: LVI) infinitiv je način u kojem glagol stoji "pust bez ikakva izvjesnoga posla, lica ili broja: *pisati, govoriti, roditi, ići, doći*". Po uzoru na stare gramatičare on u rječniku iz 1818. ne navodi glagole u infinitivu nego

u prvom licu prezenta, a u drugom izdanju (1852) pod Daničićevim utjecajem navodi ih u infinitivu.

U srpskom se jeziku infinitiv u sintaksi dijelom gubi i zamjenjuje glagolskom sintagmom *da* + prezent glagola ili futurom prvim.: *(ću) da gledam.* Daničić uočuje problem ("Tu kod vas među književnicima jako uzima mah potiranje infinitiva. (...) To je neka manija"; Magarašević 1896–1900, 190: 150), ali proces ne uspijeva zaustaviti, pa je to danas odlika srpskoga jezika koja ide u red balkanizama.

Prema Kravaru (1953–54: 44), upotreba veze *da* + prezent namjesto infinitiva, poznata i pod imenom 'dakanja', nije na štokavskom području svuda jednako zastupana. Mogu se uočiti tri pojasa: istočni jakoga 'dakanja' s veoma slabom, gotovo nikakvom upotrebom infinitiva, zatim središnji pojas umjerenoga 'dakanja', u kojem veza *da* + prezent konkurira infinitivu, i zapadni pojas slaboga 'dakanja' s veoma razvijenom upotrebom infinitiva. Ta se tri pojasa podudaraju s područjima triju štokavskih govora: ekavštine, ijekavštine i ikavštine. Čakavsko, a osobito kajkavsko narječje ostaju izvan jačega utjecaja 'dakanja'. 'Dakanje' se na terenu pomicalo s istoka na zapad, pa se proces u standardnom jeziku polarizirao na crti Beograd – Zagreb, iako se, netočno tvrdi Kravar, razlika u upotrebi dvaju izričaja na terenu ne može označiti kao srpsko-hrvatska.

U strukturi glagolskoga oblika korijen nije isto što i glagolska osnova. Korijen je jednomorfemni, a osnova dvomorfemni ustroj. Svaki se glagolski oblik prepoznaje po sufiksalnom morfemu svoje osnove, prezentski npr. po *ā, ē, jē, ī.* Dobro ih je uočio i opisao Daničić već u *Maloj srpskoj gramatici* (1850: 39) pod nazivom *umeci* i lučio od nastavaka ("ali nastavci ne stoje svagda upravo do osnove, nego se često umeću druga slova, koja kao drže nastavke za osnovu"), što je Maretić držao pogrješnim (Daničić 1892: 47). Imperfektni su mu umetci *-ija-//-ja-//-a-*, u trećem licu jednine *-e-*, koji je držao lični nastavak za *h* (pretvoren u *š*), pa je poslije lični nastavak otpao, a umetak se još održao. Najvažniji su umetci u infinitivu između nastavka *-ti* i osnove: *-nu-* (*dig-nu-ti*), *-je-* (*vid-je-ti*), *-a-* (*pis-a-ti*), *-ova-/-eva-/-iva-* (*trgovati, vojevati, zapisivati*) i mogu se nazvati *vrstni,* jer se po njima glagoli razvrstavaju.

Po Daničiću (1850: 38) nastavci su "slova" od kojih promjene nastaju. Za neodređeni način nastavak je *-ti,* za zapovjedni *-i/-j,* za glagolski prilog sadašnji *-ići/-ući/-eći,* za glagolski prilog prošli *-vši/-v,* za prvi glagolski pridjev *-l* > *-o,* za drugi glagolski pridjev *-n/-t.*

Daničić (1850) prema Dobrovskomu (1822)[87] uvodi podjelu na šest morfoloških vrsta prema infinitivnoj osnovi. Preuzeo ju je Babukić, prihvatio Veber Tkalčević, Budmani, Maretić, Florschütz, Divković i dr. U hrvatskoj gramatologiji sačuvana je do danas, s tim da je izmijenjen broj razreda, napose u prvoj vrsti, gdje ih je, primjerice, u Silić–Pranjkovićevoj gramatici (2005) osamnaest, a neki su glagoli preseljavani iz razreda u razred.

U prvoj su vrsti glagoli koji nemaju vrstnoga umetka, a razdjeljuju se u šest razdjela: prvi — glagoli kojima se osnova svršuje na *-d, -t* (*presti, plesti*); drugi — glagoli kojima se osnova svršuje na *-z,-s* (*vesti, pasti*); treći — glagoli kojima se osnova svršuje na *-b, -p, -v* (*grepsti, stepsti, živsti*); četvrti — glagoli kojima se osnova svršuje na *-g, -k, -h* (*žeći, vući, vrijeći*); peti — glagoli kojima se osnova svršuje na *-n, -m* (*kleti, oteti*); šesti — glagoli kojima se osnova svršuje na samoglasnik (*čuti, piti*). U *drugoj* su vrsti glagoli koji imaju vrstni umetak *-nu-* (*dignuti, ginuti, tonuti*). U *trećoj* su vrsti glagoli koji imaju vrstni umetak *-je-*, a razdjeljuju se u tri razdjela: prvi — glagoli koji u prezentu izbacuju vrstni umetak i namjesto njega umeću *-e-* (*mrijeti*); drugi — glagoli koji u prezentu izbacuju vrstni umetak i namjesto njega umeću *-i-* (*vidjeti*); treći — glagoli kojima u prezentu ostaje vrstni umetak pred ličnim nastavcima (*umjeti*). U *četvrtoj* su vrsti koji imaju vrstni umetak *-i-* (*nositi*). U *petoj* koji imaju vrstni umetak *-a-*, a razdjeljuju se na tri razdjela: prvi — glagoli u kojih se u prezentu izostavlja vrstni umetak i namjesto njega umeće pred ličnim nastavcima *-i-* (*držati*); drugi — glagoli u kojih se u prezentu izostavlja vrstni umetak i namjesto njega umeće pred ličnim nastavcima *-e-* (*pisati*); treći — glagoli u svim promjenama čuvaju vrstni umetak, a u trećem licu mn. prezenta i u glagolskom prilogu sadašnjem između nastavaka i vrstnoga umetka još se umeće *-je-* (čuvati). U šestoj su vrsti glagoli koji imaju vrstni umetak *-ova-/-eva-/-iva-* (*kupovati, vojevati, dobacivati*). Glagol *biti* ima dva prezenta: *jesam* (nesvršeno) i *budem* (svršeno).

Maretić (1899a: 226–227) dio glagola seli iz jedne vrste u drugu, držeći Daničićevu razdvojbu preformalnom, jer nije gledao zajednički tip sprezanja, nego pripada li morfonem (u njega "umetak") kojega glagola korijenu ili osnovi. Maretić je glagol *ùmjeti* (i njegove prefigirane likove *razùmjeti, izùmjeti*) smjestio u šesti razred prve vrste, gdje su i *smjȅti*, (*dò*)*spjeti*, s kojima se jednako spreže. Glagole *znȁti* i *dȁti* prebacio je u prvi razred pete vrste, zajedno s *čúvati, pítati*, a glagole *kòvati, snòvati, tròvati* u šestu vrstu s glagolima *kupòvati, putòvati* i dr.

87 U literaturi se navodi da ju je preuzeo od Miklošiča, ovaj od Dobrovskoga.

Daničić pak prigovara (1866) Budmanijevoj klasifikaciji nekih glagola i interpretaciji dijela oblika. Glagolima tipa *držati* nije trebalo dati poseban razred u petoj vrsti, budući da u njih *a* alternira s "jatom", pa su trebali biti svrstani kao posebna skupina u četvrtoj vrsti u kojoj su glagoli tipa *vidjeti.* Glagolima tipa *vojevati* trebalo je dati poseban razred u šestoj vrsti u kojoj su glagoli tipa *kupovati,* glagolima tipa *gnati* trebalo je dati poseban razred, a ne ih svrstavati uz glagole tipa *pisati;* isto je i s glagolima *trovati* i *kljuvati.*

Iveković (1876b) podsjeća Vebera Tkalčevića da prema štokavskim slovnicama glagol *bičovati* pripada šestoj vrsti, u kojoj samo dva (Daničić 1864: 113) završavaju na *-evati — vojevati, kraljevati,* ostali na *-ovati* ili *-ivati*: *božićovati, prijateljovati, pašovati, učiteljovati, pijančovati, dosadjivati.* U kajkavskom glase ti glagoli *božićuvati, bičuvati, pijančuvati*, u čakavskom *božićevati, bičevati* itd. (prema *Polemike,* 3: 382). Veber Tkalčević komentira (1876b): "Ako štokavština neima rieči: *bičevati*, a čakavština ju ima, onda ju po mojih pravilih (...) mogu prenieti u štokavštinu, prekrojivši ju, ako je potrebno, po ovoj: ali *bičevati* netreba prekrajati, jer i štokavština pozna lik na *evati*" (prema *Polemike,* 3: 389); dodaje da je Parčić ima samo u tom liku.

Raspravljalo se i o oblicima glagola na -ěti, najobilnije potvrđenima u Rječniku JAZU. Njima se bavio Belić (1923: 26—28) istražujući značenjsku razliku dočetnih *-jeti* (postajati kakvim) i *-iti* (biti kakav): *bijeljeti* = 'postajati bijel'; *bijeljeti se* = 'biti bijel'; *bijeliti* = 'bojiti bijelo'; *bijeliti se* = 'mazati se bjelilom'. U Rječniku JAZU, napominje Belić, nije dosljedno proveden sustav, npr. nepotpun je u glagola *modriti* (*modriti*, prel. i neprel., *modriti se* = 'modru biti'); nema značenja 'činiti sebe modrim', a uz glagol *bijeļeti* navedeni su svi oblici: *bijeļeti,* neprel. 'postajati bio'; *bijeļeti se* 'prosipati bjeloću od sebe, sjajiti bjelоćom, sjati se od bjeloće'; *bijeliti* neprel., lice, obraz, platno, zid i sl.; *bijeliti se* 'mazati se bjelilom'.

U Vukovićevu pravopisnom priručniku (1949) istaknuta je značenjska razlika glagola na *-jeti*//*-iti* i preporučena poraba: 'postajati kakvim' (neprijelazni), 'činiti kakvim' (prijelazni). Gdje su potvrđeni oboji, valja ih razlikovati, gdje razlike nema, pisati samo *-iti.*

Klaić tvrdi da je moguć samo lik *zanijemiti*, jer protivnoga lika s drugim značenjem nema (1950: 521). Odbacuje Vukovićev lik *vrijedjeti*, jer sam Vuković piše *privrijediti.*

U vezi s porabom pojedinih glagolskih oblika i likova bilo je u savjetovničkoj vukovskoj literaturi različitih stajališta i književnojzičnih razdvojba, hrvatske i srpske. Nikola Andrić (1911) preporučuje glagolske likove *spasiti, spasim*, iako je vukovska norma zahtijevala *spasti, spasim*; tako Rožić (1913)

upućuje s hrvatskoga lika *spasiti* na *spasti*, a Maretić (1924: 139) dopušta oba lika iako znade da lik *spasiti* govori "narod zapadne crkve", a lik *spasti* "narod istočne crkve". Andrić se zauzimao i za konjugacijski tip *živim, živiš*, a ne *živem, živeš*, budući da glagol u infinitivu glasi *živjeti*, a ne *živsti*; tako postupa i Maretić (1924: 191).

Rožić (1913: 111) tvrdi da su ispravni likovi *strići, strigu, strigući, strizi* a ne *strižu, strižući, striži*. Maretić (1924: 156) dopušta likove *tkati, tkam* i *čem, češ* s napomenom da su likovi *tkem, tkeš* provincijalizmi. On s lika *zakršljan/zakržljan* upućuje na *zakršljao/zakržljao* i podsjeća da neprijelazni glagoli nemaju pasivnoga participa (1924: 181), s lika *zaglibiti* upućuje na *zaglibiti se* (1924: 181), s *izdubiti, izdubljivati* na *izdupsti, izdubivati* (1924: 33), sa *zadubiti se* na *zadupsti se* (1924: 180), a namjesto lika *zadubljen* pasivni particip treba glasiti *zaduben* (1924: 180). Od glagola *kihati* dopušta prezent *kiham*, a *kišem* drži provincijalizmom (1924: 24).

Maretićevu normiranju pokrajinskih prezentskih likova *pomožem, iznemožem* glagola *pomoći* i *iznemoći* namjesto *pomognem, iznemognem* prigovara Jozo Dujmušić (1933: 93), "jer se na području cijele štokavštine govori oblik *pomognem*"

U naglasku infinitiva prefigiranih glagola razlikuju se hrvatska norma i vukovska. U hrvatskom se silazni naglasak prenosi na predmetak kao kratkouzlazni, a uzlazni ostaju na svom mjestu: *dȉći — pòdići, pâmtiti — zàpāmtiti; lìstati — prelìstati, pítati — upítati*. U vukovskoj se normi naglasak ne prenosi.

3.3.4. Novoštokavsko leksičko čistunstvo

Vukovsko novoštokavsko jezično čistunstvo obuhvatilo je osim gramatičke i leksičku i tvorbenu razinu. Odnos prema hrvatskomu leksiku — općemu, znanstvenomu i strukovnomu te imenima — obilježuje izrazita novoštokavska isključivost, selektivnost i redukcionizam. Ona je primijenjena u prvom redu u obradbi Akademijina *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* pri utvrđivanju nosivih natuknica i iz njega se kao model odnosa prema ukupnosti hrvatskoga jezika koja bi se mogla naći u okviru standardne hrvatštine prenosila u druge pisane forme. Iz takvoga pristupa izišli su mnogobrojne filologijske sitnice, iverja, paljetkovanja, braniči jezika hrvatskoga (ili srpskoga), savjetovnici i dr.

Svim je vukovskim popisima nepoželjnih riječi zajedničko neprihvaćanje tekovina hrvatskoga jezičnoga razvitka, napose načina popune leksičkoga fonda u 19. stoljeću. Išlo se izravno na hrvatsku leksičku baštinu i novije individualne leksičke prinose te udaralo u sve čega nije bilo u Karadžićevu rječniku ili u Daničićevim spisima. I dok je hrvatskim jezikoslovcima zvonio

u ušima Kanižlić (u suvremenoj transkripciji — "Činićese komu, dasu ovde nikoje riči nove i izmišljene, ali nove nisu, premda običajne svima nisu: nahodebose u različitih knjigah ilirskih. I razlog isti kaže, da se bolje i lipše jedne i jedne stvari drugimi ričma izgovoriti nemogu. Drugi narodi, naša po jeziku i govorenju braća, imaju po tri i četiri riči za jednu izminiti, a mi kadkad trudimo, kakoćemo, gdilićemo samo jednu izvaditi, za obratiti što neobičajno u naš jezik. Otkuda to njima? Uživaju blago naše. Ilirički, iliti slovinski jezik jest bogata i vele plodna mati toliko jezikah, kojima druga kraljevstva govore. Umiuse oni našim dobrom služiti; a zašto nebi i mi?"; 1760: Pridgovor), vukovcima su iz ilirizma izišla Zagrebačka škola i njezini jezikoslovci, napose Šulek i Veber Tkalčević, postali metom napadaja kao nositelji nacionalno opterećena purizma i isključivosti. Zapravo, novoštokavskim purizmom išlo se žestoko na hrvatsku leksičku baštinu koja je s najvećom pomnjom i osjetljivošću, dapače, općeslavenskom otvorenošću (Thomas 1996: 54) izgrađivala moderni hrvatski tezaurus. Individualne tvorenice, ma kako dobre bile, većinom su odbacivane, a pučki tvorbeni obrasci podizani do fetišne razine. Iako pišu da bi nerazumno bilo osuđivati "đuturice sve neologizme, jer bi to značilo od naroda tražiti, da ne razvija novijeh pojmova" (Maretić 1899b: 685), vukovci nisu pokazivali osobiti jezični senzibilitet za nove leksičke prinose. Čuđenje nije prestajalo čak ni onda kad su osporavatelji bili svjesni da su progonjenice već svojinom toga istoga pučkoga vokabulara: "veoma je čudnovato što su gdjekoji barbarizmi prodrli već odavno i u narodni jezik, te ih narod upotrebljava kao prave svoje domaće riječi" (Maretić 1899b: 686). Dok se u europskom jezikoslovlju 1924. već jasno naziru temelji strukturalizma koji uspješno opisuju književni jezik kao lingvističku činjenicu odvojenu od organskih idioma, Maretić i sumišljenici nude dinaridsku seljačku nepismenost kao vrhunsko načelo o koje treba odmjeravati književni jezik i kojoj bi on imao težiti: "ali sam često slušao u narodu i u nepismenih ljudi te zacijelo držim, da je posve dobro" (Maretić 1924: 205).

Kalkovi mogu s jedne strane biti dobrom zamjenom posuđenicama, odnosno nezgrapnim novotvorenicama, ali s druge mogu značiti nametanje stranih vrela na mnogo dubljoj razini no što je posuđenica (Thomas 1996: 54).

Premoć posuđenica prevedenica nad posuđenicama s prenesenim značenjem snažno potiče zaključak da ilirci nisu vidjeli nikakav problem u činjenici da se tvorba riječi u standardnom hrvatskom odvija po modelu stranoga jezika. Vrlo su rijetko naime pribjegavali kovanju nezavisnih novotvorenica.

I dok je progonio tuđe novotvorenice, Kurelac je stvarao vlastite, nastojeći zamijeniti prve svojima. Paradoksalno je da su mnoge riječi koje su bile

na njegovoj listi preživjele do danas, a da se ni jedna od njegovih tvorba nije sačuvala u standardnom hrvatskom, poput *vatrenika za entuzijasta*, *gvozdenice* za *željeznicu*, *kolostaja* za *kolodvor* i dr. (Isto: 56).

Njegova prevedenica *politike — državstvo* — jedna je od najboljih u 19. stoljeću, ali na žalost ni ona nije preživjela. Zašto se to dogodilo, pouzdana odgovora ne znamo, kao što ne znamo ni zašto su se neke tvorbeno "sumnjive" riječi održale do danas.

Dva posljednja desetljeća 19. stoljeća pokazuju oštru promjenu ne samo u pristupu purizmu, nego i u postavljanju sasvim nove paradigme u utvrđivanju norma hrvatskoga standardnoga jezika. Dolaskom Karadžićeva učenika u Zagreb Đure Daničića i njegova rada na Rječniku JAZU otpočeo je proces posvemašnjega ignoriranja ilirskih leksikografskih prinosa. Isti je pristup i u Broz–Ivekovićevu rječniku, kojemu je posljednji hrvatski leksikografski izvor Stulli. Taj rječnik znači potpun raskid s ilirskom tradicijom (Isto: 57).

Iako nisu zabilježene ni u Akademiju *Rječniku* ni u Broz–Ivekovićevu, u neprekidnoj su porabi riječi poput *bakrorez, blagostanje, časopis, čitaonica, dvoboj, gospodarstvo, igrokaz, iznimka, izraz, jezikoslovlje, kazalište, olovka, parobrod, podmet, podneblje, poduzeće, prednost, predstava, protivurječje, rastresen, rodoslovlje, suglasnik, sustav, sveopći, sveučilište, tjednik, točan, upliv, usklik, uzor, vodopad, životopis.*

Velik broj tih riječi nalazi se u *Rečniku srpskoga i nemačkoga jezika* Đorđa Popovića (Pančevo, 1895.), iako on smatra u predgovoru da su se te riječi "uvukle u književnost, iz koje će morati iščeznuti". Tomu će procesu pripomoći hrvatski pisci koji nastoje "da u duh srpskog jezika proniknu" (Isto).

Maretić je bio nešto elastičniji: prihvaća ilirske riječi *književnost, pjesništvo, sveučilište,* ilirske novotvorenice *dvoboj, umjetnost, značaj* (progoni ga 1924!), predlaže zamjene *izuzetak* (iz srpskoga) za *iznimku, pothvat* i *utjecaj*, *poduzeće* i *upliv.*

Uz purizam obično ide diglosija: oblikuju se parovi riječi; jedna pripada standardnoj, a druga podstandardnoj razini: *rajčica* : *paradajz*, *povijest* : *historija*; *glazba* : *muzika* (Isto: 58).

3.3.4.1. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU

Neposredno po izlasku *Ogleda Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU upozorio je Veber Tkalčević glavnoga urednika Đuru Daničića na nedopustivu amputaciju hrvatskoga leksika. Ne samo što je hrvatski kajkavski korpus donesen u skromnom opsegu (u početku čak izostavljen), nego je i leksik prvih desetljeća 19. stoljeća, kad je hrvatski jezik različitih stilova

doživio svoj puni procvat, isključen iz gradiva. Daničićev je izgovor bio da se u tih pisaca ne pojavljuje čisti narodni jezik i da se nije nadati da bi se u njih našlo štogod čime bi se popunilo poznavanje hrvatskoga jezika. Veber Tkalčević je tvrdio suprotno (1878b: 162): da je jezik Mažuranićâ, Preradovićev, Utješenovićev, Trnskoga, Vežićev, Kaznačićev, Kurelčev, Užarevićev, Jurkovićev, Miškatovićev, Šulekov, Dežmanov, Golubov itd. mnogo čistiji hrvatski narodni jezik od jezika pisaca koje je Daničić upotrijebio te da je tim postupkom Daničić "prekinuo historičnost riečnika i podao netočnu sliku našega jezika, komu je tim učinio golemu štetu, što ga je lišio mnogih stečevinah 19. vieka u školi, u uredu, u trgovini, obrtu, u umjetnosti, u znanosti, a stegnuo u tiesne granice pjesničtva i bogoslovja starije dobe".

Maretić je mislio (1916) da u velikom Akademijinu rječniku trebaju biti zastupljena sva tri hrvatska narječja, a ne samo štokavsko i čakavsko. Isticao je da je kajkavsko dokumentirano u kajkavskim knjigama i drugim spomenicima još od 16. stoljeća s mnogobrojnim zanimljivim riječima, koje da će mu biti ures. Stoga nije odobravao Daničićevu koncepciju ispuštanja kajkavskoga. Imao je primjedaba i na Daničićeva tehnička rješenja. Obrađivači nisu dobili upute kako pravopisno postupati, kako s rastavljenim i sastavljenim pisanjem, što s fonemom /h/, pa su iste riječi bile obrađivane na nekoliko načina i nalazile su se u gradivu svrstane na nekoliko mjesta (*iskopati/izkopati, rašriti/razširiti*; *rđa, nahuditi, humilen*). Osim toga, "Daničić ni jednom ispisivaču nije rekao, da je naumio u rječniku pisati *negda, nekoliko, neki* (...). Ne znajući to ispisivači uzimali su za temeļne riječi sad na pr. *negda, nekoliko,* sad *nigda, nikoliko,* sad *njegda, njekoliko*" (Maretić 1916: 36—37).

Iz Maretićevih bilježaka ne bi se moglo zaključiti da je Daničić pri izradbi same rječničke koncepcije bio naumio iz budućega rječnika isključiti kajkavsko narječje, to više što je i Sreznjevski želio da ono uđe. Skupljači gradiva bili su iz različitih krajeva, pa je to na određeni način jamčilo uvrštenje raznolikoga hrvatskoga leksika. Matija Valjavac poslao je polovicu kajkavske zbirke riječi već u studenom 1867., Mihovil Pavlinović 1867—68. godine zbirku pučkih riječi skupljenih u njegovu kraju "kojih nema u Vukovu rječniku, ili ako ih ima, a ono ne u onom značeńu, u kojem ih je čuo Pavlinović" (Maretić 1916: 29). God. 1868. poslao je Stojan Novaković "priličnu zbirku riječi, koje se govore u Srbiji, a nema ih u Vuka" (Isto). Godine 1869. fra Jakov Grupković, profesor u Sinju šalje "poveliku zbirku riječi sabranih oko Sińa", potom Živojin Radonić iz okolice šabačke, Nikifor Dučić, Pajo Brantner. Među ispisivačima gradiva iz knjiga bili su Sebastijan Žepić, Frano Petračić, Stojan Novaković, Ivan Milčetić, Ivan Broz, Matej Milas. Maretić tvrdi da od svih tih zbirka u

rječniku nije upotrijebljeno ništa, dapače, da se svima zameo trag (Isto: 33)! Nestale su zbirke riječi Mata Vodopića (bilje) i Ignjata Brlića (vlastita imena, imena potoka, rijeka), kao i Šulekov ispis starih pravnih spomenika, koje je on obrađivao 1874. i 1876. godine. Istodobno Daničić je molio Jovana Boškovića da mu iz srpskih školskih knjiga eksceptira pučko nazivlje te primjerke s podcrtanim riječima šalje u Zagreb kako bi to gradivo uvrstio u *Rječnik* (Magarašević 1896–1900, 193; 164–165).

Konačna Daničićeva odluka o opsegu i sadržaju *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU bila je za hrvatski jezični korpus pogubna: ušlo je samo čakavsko i štokavsko gradivo do 19. stoljeća; kajkavsko je načelno isključeno, ali da se ne bi prigovaralo da je sasvim isključeno, ušle su u izboru riječi iz Bilostinčeva i Jambrešićeva rječnika. Od početka 19. stoljeća iz hrvatskoga se gradiva uzima samo ono iz organskih idioma zabilježeno u knjigama koje ga sadržavaju (npr. u Karadžićevu rječniku, u tiskanim pučkim pjesmama, poslovicama i dr.), a iz ostalih se knjiga tiskanih u 19. stoljeću uzimaju samo one u kojima se može naći "zgodnih riječi, koje i narod govori" (Maretić 1916: 65).

Kajkavsko narječje i književne novotvorenice 19. stoljeća prepustio je Daničić pogodnijim vremenima i "osobitim rječnicima" (Isto). Mislio je da u književni jezik, koji se svakodnevno razvija u obliku različitih forma ne treba uzimati riječi koje nisu potvrđene u organskim govorima (Novaković 1886: 464), a od novotvorenica ne zna se pouzdano koja će u jeziku opstati: "S toga takove rijetke prvine novoga vremena ne mogu još ući u rječnik u kom se hoće da pokaže jezik u svojoj historiji. Po rečenom značenju našega vremena osim knjiga devetnaestoga vijeka u kojima se upravo obznanjuje narodni jezik, valjalo je između ostalijeh istoga vijeka birati samo one u kojima bi se moglo nadati da će se naći što čim bi se popunilo poznavanje narodnoga jezika i samo se tako što moglo iz njih upotrebiti" (Daničić 1878: IV).

Stoga u *Rječniku JAZU* nema, primjerice, najobičnijih hrvatskih riječi: *bakrorez, besmislen, besmislica, bezbroj, bezobzirnost, besplatan, bespredmetan, bezuvjetan, bezznačajnost, blagajna, blagovaonica, blizina, brojka, cestar, cjenik, crnogorica, čestitar, čestitka, čitalac, članarina, članstvo, dnevnica, dalekozor, dalekovidan, djelatnost, dnevnica, dobrobit, dodir, dojam, doličan, domišljaj, doplatak, dopisnica* (karta), *dopisnik, dopust, dosjetka, dostava, dostavnica, doticaj, doušnik, dovoz, doznačiti, doznaka, doživljaj, dragulj, dražba, drevan, drhtaj, drvorez, drzovit, drzovitost, dugotrajan, dvoboj, dvoličnost, dvoglasnik, glazbenik, gonič, govornica* (mjesto odakle se govori), *govorništvo, grčevit, guravac, hrbtenica, hrvatstvo, iskopina, istomišljenik, izaslanstvo, izdisaj, izmjeničan, izražaj, izričan, izvediv, jadikovka, klipsati, krasotica, kruhoborstvo, kucaj* (srca), *kušnja,*

limar, ljeskati se, ljetovalište, ljubakati, ljubimica, miliarda, malograđanin, načitanost, nadarenost, nadobudan, nadoknaditi, naobrazba, nasmiješiti se, neizbrisiv, nenadmašiv, nenadoknadiv, neosvojiv, nepatvoren, nesebičnost, neuviđavan, neuviđavnost, nevjerojatan, novčarka, odnaroditi, nogomet, odsuće, okretač, okretaj, omašan, omašnost, orkan, osvježiti, osvježenje, paragraf, pododbor, podražaj, poklik, polumrak, posjetnik, poslovičan, pospan, pradavan, praonica, pravopisac, predmnjeva, pregaranje, preuranjen, profil, prosječan, protuteža radio, radio-stanica, rasprsnuće i dr.

I dok se Daničić odricao bogatoga sudobnoga hrvatskoga leksika, srpski su jezikoslovci pripremajući rad na "rečniku narodnoga književnog jezika srpskog" u planirani korpus predvidjeli uvrstiti leksikografske prinose iz hrvatskih rječnika Bogoslava Šuleka i Ivana Filipovića (Novaković 1888: 78)!

Doimlje se da *Rječnik JAZU* nije ni rađen zbog hrvatske nego zbog srpske strane. U trenutku kad je pokrenut, Hrvatima nije trebao s obzirom na broj starijih hrvatskih rječnika u kojima je bio popisan leksik i tako sačuvan za budući veliki povijesni rječnik hrvatskoga jezika, a kojima su se obrađivači koristili kao predragocjenim vrelom. Trebao im je rječnik modernoga jezika i niz strukovnih rječnika, a ne povijesni rječnik, k tomu još i reducirana opsega.

Jedino je srpska strana mogla dobiti od takva rječnika, jer osim Karadžićeva slovara, skromnoga opsega i prijeporno reducirana sadržaja, nije u svojoj sredini mogla u skoroj budućnosti računati na leksikografski priručnik koji bi cjelovito popisao gradivo. Osim toga, pružila joj se mogućnost (koju je obilno i iskoristila), da pod srpskim imenom baštini jezično gradivo koje joj nikad nije pripadalo i predstavi se Europi kao nacija s bogatom književnom tradicijom. Stoga su srpski suradnici s Daničićem na čelu nametnuli koncepciju koja je odgovarala srpskoj strani i doveli usred Zagreba hrvatski jezik u položaj da omjerava svoj opseg i sadržaj o želje beogradske filologije. U međuvremenu srpska se filologija pripremala za izradbu rječnika suvremenoga jezika, jer Rječnik JAZU "ni po izradi ni po nameni nije rečnik sadašnjega književnog jezika, nego rečnik narodnog, samoniklog i historijski do sada očuvanog jezika" (Novaković 1888: 25).

Nakon pola stoljeća rada na tom golemom i skupom povijesnom projektu Maretićeva je ocjena bila skeptična: "Materijalnim i prosvjetnim prilikama naroda našega i ńegovim potrebama najboļe bi odgovarao rječnik, koji bi primjere donosio sasma rijetko, i to što kraće i samo u osobitoj potrebi (...). Takav bi rječnik bio mnogo kraći od sadašńega, i kad još u ńemu ne bi bilo nikakve zališnosti u tumačeńima i u postavļańu odjeļaka, ja mislim da ne bi obuhvatio više od tri toma i bio bi gotov već prije 25 godina, pa baš da je u

ń unesen i kajkavski govor (...). Hrvati bi se dakle već odavno mogli ponositi pred učenom Evropom, da imadu svoj 'thesaurus', koji ako i ne bi bio onoliki, koliki je na pr. Grimmov ili Littréov, ali zato su Hrvati i mnogo mańi narod, negoli su Nijemci ili Francuzi" (Maretić 1916: 85). Nije dobro mislio ni o Daničićevim etimologijama: "Tumačeći postańe riječi držao se svoje knige 'Korijeni' (1877), koja je tako puna i prepuna samovoļstva i fantazije, da pored sve ozbiļnosti, s kojom ju je pisac pisao, pripada među najneozbiļnije etimologičke radńe u cijeloj Evropi, što ih je ikad napisano. (...) Budman je odbacio odmah Daničićeve korijene i tumačeći postańe riječma držao se ozbiļnih i u nauci priznatih djela. Budman je svuda, gdje se može, navodio etimologijom srodne riječi iz drugih indoevropskih jezika, osobito iz slavenskih, čega nijesu činili Daničić i Vaļavac" (Isto: 90).

S obzirom na golemo gradivo koje je u rječniku prikupljeno i interpretirano, trebalo bi još onoliko vremena koliko je bilo potrebno za obradbu za utvrđivanje točnosti pojedinih navoda i izvora, pa se taj posao zacijelo nikad ne će obaviti. Svakako valja napomenuti da s najvećim oprezom treba čitati pojedine navode i oblike, napose povijest pojavljivanja kojega lika. Redaktorski zahvati Daničićevi i njegovih suradnika u jezik starih pisaca u mnogom su prelazili okvire uobičajene u znanstvenom radu i pretvarali se u krivotvorine koje su imale potkrijepiti vlastite jezične teze o ispravnosti i "čistoći" pojedinoga oblika, odnosno implicirati pojedinim hrvatskim piscima likove koji bi ih povezivali sa srpskima e da bi se dokazala jednost hrvatskoga i srpskoga jezika ne samo u organskim idiomima nego i u književnom jeziku.

Tako Daničić 1867. daje sljedeće redaktorske naputke Jovanu Boškoviću: "Uzmi i ti na se jednu korekturu i u korekturi izjednačuj što god opaziš. Ja sam svuda popravljao *uskrs* u *uskrsenje* (ovo se pošljednje govori sa svijem obično u Dubrovniku), *uskrsnuti*, ali ti opet možeš popraviti slobodno kako ti se svidi; ime samome prazniku mislim da bi dobro bilo da svuda ostane *uskrs*, a ostalo učini kako god znaš. (...) Negde čini mi se da sam obrnuo *opće*, ali ti popravi *opšte*, kako je običnije tamošnjem svetu" (Magarašević 1896–1900, 190: 149).

U pogledu suvremenojezične sastavnice Daničićevi se i Maretićevi pogledi poklapaju: "Budući da leksičko blago, kako ga narod na svemu svome prostoru govori, nije ni iz daleka sabrano u onoj potpunosti, koja se hoće za veliki akademički rječnik, a u književnom jeziku tek se stvaraju riječi za mnoge i mnoge pojmove, a za mnoge još nijesu ni stvorene, a gdjekoje, što su već stvorene, istiskuju se i zamjeńuju drugima, zato Akademija veliki rječnik živoga (narodnog i književnog jezika) neka ostavi za drugo vrijeme (makar nakon 20 ili 30 godina) i za sad neka se ograniči na stari jezik, kako se nalazi u knjigama

i u drugim književnim spomenicima prošlijeh vijekova pa do polovine XIX. vijeka" (Maretić 1916: 65). (...) "Neologizme je trebalo ili sasvijem izlučiti iz rječnika ili ih unijeti u ń onako obilno kao i prostonarodne riječi; ne može se odobriti, što su u načelu izlučeni, a ipak su ńeki uzeti. (...) I u starom je jeziku bilo kao i u novijemu mnogo riječi, koje su u svoje vrijeme bile neologizmi, čisto književničke riječi prostome narodu nepoznate, pa one se lijepo nalaze u rječniku izmiješane s onijem riječima, koje je i prosti narod govorio. Zašto dakle da se u novijemu jeziku ne uzimaju ńiževničke riječi pored narodnih? Ako je Daničić imao razloga da ne unosi one prve u rječnik, onda nije trebalo ni ovih drugih unositi, jer i protiv ńih se može navesti važan razlog. Uviđajući Budman, da u rječniku treba da budu riječi iz novijega ńiževnog jezika, počeo ih je u ń unositi, a unosim ih i ja" (Isto: 67).

Preuzimajući postupno nadzor nad hrvatskim jezikom u JAZU, beogradski su filolozi nalazili prostor i izvan njezinih izdanja promičući kult Karadžićeva jezika i stila. U tom je osobito prednjačio Daničić. Maretić ga ovako opisuje: "Od kako se on u svojoj mladosti dao na filologiju, pa sve do svoje smrti on je narodne umotvorine, što ih je Vuk izdao na svijet, a osobito Vukov rječnik, proučavao gotovo bez prestanka s takvim oduševļeńem, uvjereńem i ļubavi, da su mu ta Vukova djela bila kao neka svetińa" (Isto).

Zahvaljujući Daničiću, Karadžićev je fetiš nabujao u hrvatskoj sredini toliko da su o nenaravnoj pojavi i šteti za naravni razvitak hrvatskoga jezika osjetili potrebu progovoriti i oni koji su za ilirskoga doba sa simpatijama gledali na njegov afirmativan pristup hrvatskoj književnosti i leksikografiji. Među njima se isticao Adolfo Veber Tkalčević, koji je govorio kao jezikoslovac i kao književnik s integrirajućim pristupom cjelini hrvatske čakavsko-kajkavsko-štokavske jezične pojavnosti. Ona se uočuje u jeziku njegovih proza na svim razinama: leksičkoj (*baškot, beštija, bevanda, brudit, čižma, dišiti, izfrigati, jur, nažuliti, plovan, prama, proti, razi, sapa, tancati, trgatba*) fonološkoj (*tepal, prama, prošćenje, kl(j)ešća, pišćalka, lahko, jih, jin, nemore, med, izmed, žep*), obličnoj (*mojimi, onimi, svimi, nami, vami*; *golimi, dubokimi, morem* (< *moći*), *čigov, česa, uzli, rubi, čepi, brodi*) (Turk 1998, Lukežić 1998).

Kritizirajući pojavu jezično anakronoga prijevoda lekcionara *Čitanja i evanđelja* zagrebačkoga kanonika Franje Ivekovića, Veber Tkalčević (1876a) osporava prevoditelju izbor jezičnoga modela koji je u prijevodu upotrijebio, nazvavši ga neknjiževnim hrvatskim. U polemici je na vidjelo izišlo Ivekovićevo nerazumijevanje funkcionalnih stilova hrvatskoga književnoga jezika.

Naime, ista riječ ne može biti na isti način upotrijebljena u različitim stilovima. Ruralni je Karadžićev jezik neprimjeren višemu biblijskomu stilu.[88]

Veber Tkalčević piše: "Danas se nesmije drugačije pisati nego književnim jezikom. Taj jezik, kako se je u našoj trojednici dosad razvio, niti je samo štokavski, niti samo čakavski, niti samo kajkavski: provincializmi su zabačeni, jezgra mu je zadržana, ali na štokavštini ipak utemeljena. (...) Jezik kojim su Vuk i Daničić preveli sv. pismo, a po njih Iveković preveo svoja čitanja i evangjelja nije sadašnji. (...) Zašto je dakle doktor Iveković pošao njihovim tragom, nerazumijem pravo; pošto bi onu kratkoću i uzvišenost sloga bio i onda mogao postići, da se je više obazirao na sadašnji govor u sva tri razriečja" (*Polemike,* 3: 366).[89]

Ivekovićev odgovor (1876b) sadržava priznanje da su mu Karadžić i Daničić vrhovni jezični autoriteti. Daničić je "najbolji poznavalac našega jezika" (prema *Polemike,* 3: 373); " Priznajem da se klanjam Vuku kao veliku auktoritetu, pa tomu me je naučio upravo bivši moj professor g. Veber, zašto ću mu biti uviek zahvalan" (Isto: 373); "Vuk je i gospodinu Veberu velik auktoritet; tà gotovo svu svoju skladnju osniva na rečenicah izvadjenih iz spisova Vukovih" (Isto: 376); "ne će odsele u nas nikomu biti prosto, da prevodi što god iz sv. pisma, a da se ne obzire na Daničićev i Vukov prevod" (*Polemike,* 3: 373).

U odgovoru Veber Tkalčević govori o ograničenjima Karadžićeva jezika i stila: "Gospodin Iveković može nasljedovati Vuka, kano što je on i meni prvi uzor: Vuk je toga eminentno vriedan; ali bi g. Iveković sa mnom imao držati, da nije sve, što je Vuk uradio i napisao, sveto pismo" (1876b, *Polemike,* 3: 384). Navodi "neobičan" leksik, koji je Iveković preuzeo, namjesto da je "stvorio shodnijih rieči, ili uzeo običnijih" (Isto: 368). Prijeporni popis sadržava ove riječi (u lijevom su stupcu Ivekovićeve inačice, u desnom riječi udomaćene u hrvatskom jeziku):

stadium	*potrkalište*
praznik	*blagdan, svetac, svetak*
kršćavaš	*krstiš*
Isus Krist	*Isukrst*
ljubazni	*ljubezni*

88 Teološko-jezično popravljeni Karadžić–Daničićev prijevod *Svetoga pisma* na ijekavici tiskan je 1984. (*Novi zavjet*) i 1998. (*Novi zavjet* i *Stari zavjet*), nakon višegodišnjega rada pod nadzorom Svetoga arhijerejskoga sinoda.

89 Preveliko robovanje Karadžićevu i Daničićevu autoritetu osporio je Ivekoviću i drugi kritičar, Nikola Voršak (1876a).

škrgutati	*škripati (zubima)*
dosele	*dosada*
ugljevlje ognjeno	*žeravica, živ ugljen*
očišćavanje	*čišćenje*
ovčinjak	*ovčarnica*
priznavalac	*izpoviednik*
mudarci	*mudraci.*

U polemici se uočuje i pitanje stabilizacije odnosno destabilizacije leksičke norme određene kulturne sredine ako se u nju unose elementi druge te raspodjela tvorbenih sufiksa, primjerice za imenovanje životinjske nastambe. Komentirajući "nehrvatski" leksik, Iveković (1876b) podsjeća Vebera da je upravo on u *Dragoljubu* (1867: 765) napisao da je *odsada* ili *odsele* "sve jedno" (*Polemike*, 3: 379), brani *ovčinjak* uvjeren da će tu riječ "svaki Hrvat razumjet odmah, makar je nikad nije odprije čuo (izp. *purnjak, kokošinjak, golubinjak, svinjak, gusinjak* itd.), a *ovčarnica* može i drugo što značiti, barem Šuleku je *ovčarnica* Schäferei, a Schafstall mu je *ovčinjak*, *ovčak, ovčara*" (Isto: 380). Kaže da riječ *svetak* nije smio upotrijebiti jer nije štokavska i to prema učenju Veberovu (*Rad JAZU*, 29: 150; *Polemike* 3: 379).

U odgovoru Veber Tkalčević (1876b) tvrdi da je *ovčinjak* u hrvatskom neobično, makar bilo u Šuleka; hrvatski je *ovčarnica*. Za odnos *odsele* : *odsada* kaže da *odsele* ne poznaju kajkavci ni čakavci, a da *odsada* poznaju štokavci i da prema tomu nema dvojbe što ide u hrvatski književni jezik (*Polemike*, 3: 388).

3.3.4.2. Broz–Ivekovićev *Rječnik hrvatskoga jezika*

Novi reducirani jezični model Karadžić–Daničićeve novoštokavske osnovice imao je u Hrvatskoj uz gramatiku i pravopis dobiti i svoj reprezentativni rječnik. Gradivo za nj godinama je skupljao Ivan Broz. O detaljima rječničke koncepcije i njegovu opsegu zaključuje se na temelju svjedočenja suvremenika, odnosno Brozova ujaka Franje Ivekovića, koji je posao nastavio i završio nakon prerane Brozove smrti. Njemu pripada i konačna redakcija, pa mu se nerijetko pripisuje i odgovornost što je u rječniku amputirano hrvatsko leksičko gradivo 19. stoljeća. Iako u tim ocjenama ima dosta istine, valja reći da Iveković nije u bitnom iznevjerio naumljenu Brozovu koncepciju. Broz je htio objaviti rječnik Karadžićevih i Daničićevih djela, kojega je osnovicu činio Karadžićev rječnik iz 1852. godine. Nakon njegove smrti ostao je na temelju toga gradiva obrađen 103 161 listić, a Iveković je posao dovršio dodavši još 23 875 listića.

Koncepcijski on je preslik Karadžićeva rječnika iz 1852. godine, pa je, dakle, riječ o trojezičniku, rječniku srpsko (hrvatsko)-njemačko-latinskom. Njegov su opseg i sadržaj odredili ne samo ideologija vukovske škole nego i Maretićevi onodobni puristički pogledi, koje je skupio uz gramatiku u svom antibarbarusu 1899. godine. U rječniku naime nema ni jedne riječi s Maretićeva popisa.

Namjesto suvremenoga hrvatskoga leksičkoga gradiva "natrunjen(a) kojekakvim riječima i rečenicama, o valjanosti kojih može se sumnjati" (Predgovor: IV), dodao je Iveković na svoju ruku još riječi iz djela Milićevića i Njegoša te nešto gradiva iz Matičina izdanja *Hrvatskih narodnih pjesama* i *Rječnika JAZU*. Iveković u predgovoru piše da u Brozov rječnički temelj nije htio dirati, iako je po njegovu mišljenju u rječnik ušlo mnogo gradiva koje ne bi pripadalo razini književnoga jezika. To se u prvom redu odnosi na onomastički sloj i turcizme. Prema Pranjkovićevoj ocjeni (1993a: 582), to je rječnik štokavskoga dijalekta, a ne književnoga jezika, prepun štokavskih lokalizama karakterističnih za srbijanske i crnogorske govore, potom turcizama, staroslavenizama i riječi "koje su danas posve nepoznate, a ni u ono doba nisu bile dio neobilježenoga književnojezičnog leksika". Iveković nije uvrstio u rječnik velik broj tuđica iz Karadžićeva rječnika i prikupljena gradiva — germanizama, hungarizama, slovakizama i drugih stranih prilagođenica. Izostavio je također riječi s tzv. istočnim (*e*) i zapadnim (*i*) refleksom jata, a zadržao samo jugozapadni. Nije istovjetno postupio s alternantama fonema /h/; uvrstio ih je naime sve (*čoja, uvo, lad, grek* < *grijeh*), pa je fonološka slika rječnika dobila još veći dijalekatni biljeg. Rječniku bi svakako bolje pristajalo srpsko no hrvatsko ime. Zapravo, on s onodobnim suvremenim hrvatskim jezikom jedva da je imao dodirnih točaka.

U rječniku nema naime običnih hrvatskih riječi bez kojih je nezamisliv rječnik suvremenoga jezika s hrvatskim imenom. Kritike koje su upućene Ivekoviću uglavnom su ciljale na taj problem, a u njegovu leksikografsku kompetenciju nije se diralo. Sam se držao vlasnim da nastavi Brozov posao, jer je, prema osobnomu svjedočenju, "jezik naš prilično proučio čitavši gotovo sve rasprave o njemu što su objelodanjene u Zagrebu i drugdje" (Predgovor: III).

Ovdje se prema popisu Jagićevu (1901—02) i Jedvajevu (1944) radi ilustracije donosi u izboru popis riječi kojih u rječniku nema: *bahatost, besmislica, beznađe, bezobziran, blagdan, blagovaonica, blizina, brodolom, brzojav, cigareta, cinik, čarobnost, članstvo, čulo, diljem, dječarac, dobroćudan, domar, doseg, dragulj, dražestan, drvenjara, drzovit, dub, dvoboj, dvorilac, glupan, gorostas, grižnja, grmlje, gromki, gruntovnica, hranilac, hulja, huškati, imendan, imetak,*

iskrenost, izlet, izlika, izrabljivati, izraz, izražaj, izražavati, izvadak, jal, jedrenjak, junakinja, kipar, kiparstvo, klaonica, koraknuti, kramarski, krasotica, krdo, krivnja, križati, krstitke, kruhoborac, kržljavac, kućansto, lahor, lecnuti se, licitar, liječništvo, luđak, ljetovalište, malodoban, malograđanin, maloljetan, maran, metar, mlitavac, mljekarica, nadstojnik, naklada, namrijeti, namrštiti, napadaj, naseobina, naslov, nastradati, natruha, naum, neman, neprohodan, nestalnost, neženja, ništetnost, novčar, novčarstvo, novorođenče, obrt, obrtnik, obveza, oćut, odnošaj, odvažan, okosnica, okr(j)epa, olovka, oružništvo, osebujan, osjećaj, otkriće, ozlijediti, parobrod, patnik, pilana, pločnik, pobjednik, poboljšati, poduzeće, poduzetnik, podvornik, pogibelj, pomirljiv, poprište, posada, posjed, pospremiti, postojati, postotak, poštenjak, potleušica, pr(j)ečice, prednost, predodžba, predstojnik, predujam, predumišljaj, predvodnik, prekomjeran, prepoznati, prevlast, pr(j)ezir, prigibati, prijaznost, pripomoć, prirod, prisiliti, pristran, privola, prizor, pročelnik, prolaznik, proštenje, protusloviti, providnost, prozračiti, radišan, radništvo, rak (bolest), *raskošan, rastumačiti, ratoboran, razbaštiniti, razdraženost, raznolik, razočarati, razvoj, redar, redarstvo, redati, rodoljub, rođendan, rovati, rugalica, ruglo, rȕmēn, ruševina, samilost, siliti, silnik, sitniš, sjaj, sjenik, sklon, skrajnost, skroman, skupina, sladoled, slavlje, slobodouman, sloviti, sljepočica, smetište, smiješak, smjer, smilovanje, smočnica, smrtnik, snatriti, snubok, snužden, spletkariti, spodoba, spoj, sporazum, sporazumjeti se, spretnost, srditost, srebrolik, središte, sretnik, srsi, staložen, staloženost, staložiti, stanka, stanovništvo, stjecište, stranka, stratište, str(j)elovit, strka, strog, stroj, stvarnost, sućut, sudjelovati, sukrivac, sumnjičiti, suputnik, suvišan, suzdržati, suzdržljivost, svemir, svetogrdan, svijećnjak, svjež, svratište, špilja, šumni, tankonog, tjedan, točan, točnost, trošarina, trzavica, tučnjava, tuđina, tvorevina, tvornički, tvrtka, tvrdoglavac, učrnjak, udobrovoljiti, udubina, ugasnuti, ulaznica, uloga, umijeće, umjetnica, umjetnina, upadica, upit, uporište, uputa, urarstvo, ured, uredovan, uredovati, urlik, urod, uskratiti, uslužan, uspjeti, ustaša, ustvrditi, ušutkati, utok, utvrda, uzbuđenost, uzgoj, uznik, uzor, uzoran, vani, vanjština, veličajan, vjernik, vjerojatan, vjerovnik, vježbalište, vježbaonica, vježbenik, vlastelinstvo, vodstvo, vojarna, vrbinje, zabrinutost, začastan, zadovoljština, zadrugar, zadrugarstvo, zaklonište, zakupnina, zakutak, zanosan, zaokupljati, zaruke, zasitan, zastoj, zavjerenik, zavidnik, zbiljnost, zbližiti, zdenac, zdušan, zdvojnost, zgoditak, zemljovid, zgrbljen, zločin, zloduh, zlokoban, znanost, znanstven, zov, zvučan, zvuk, žemička, živež, životinjstvo, žuran.*

Kao što je Maretić napisao "hrvatsku" gramatiku bez ijednoga hrvatskoga pisca, Broz hrvatski pravopis s uporištem na dvama istim srpskim piscima, tako je i Broz–Ivekovićev *Rječnik hrvatskoga jezika* zapravo hrvatski rječnik samo imenom. Najbolje ga je ocijenio Nikola Andrić (1911: 20): "I ništa

nije tako bolno, nego prevrtati po Broz–Ivekovićevu rječniku, tražeći našu autohtonu riječ, koje ne možeš nigdje naći. Leksikografi naime nisu imali petlje (kuraže) da je zapišu, jer je — nema Karadžić".

3.3.4.3. Jezični savjetovnici

Vukovski jezikoslovni smjer ostat će zabilježen u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja po veoma velikom broju članaka i priručnika savjetodavne naravi, što govori da su se s hrvatskim standardom u to vrijeme zaista događale takve i tolike promjene da ih slovnice i pravopisi više nisu mogli pratiti. Opću jezično-pravopisnu nesigurnost u govoru i pismu hrvatskih đaka, sveučilištaraca, novinara, pisaca, javnih djelatnika i građana vukovci su pokušavali riješiti jezičnim savjetovnicima, koji su bilježili najčešće pogrješke i "pogrješke" te nudili rješenja. Kompleks "izmaštane jezične pastorale" (Anić 1993), po kojoj im je književni jezik skriven u nekom zabačenom hercegovačkom selu, urodio je u Hrvata strahom od pisane i govorene novoštokavštine maretićevskoga tipa.

I dok su jezično nedovoljno obrazovani porabnici s mukom iščitavali stranice i stranice naputaka ne bi li se novoštokavski opismenili, maretićevski novoskladani jezik urodio je "pošljedicom" povratka hrvatskih književnika u hrvatska neštokavska narječja. Matoš piše glasoviti *Hrastovački nokturno*, Ujević *Oproštaj*, Domjanić *Kipce i popevke* (Zagreb, 1917), Galović ciklus *Z mojih bregov*, tiskan u *Savremeniku* (1917) te u godini objave Maretićeva savjetovnika u *Književnoj republici* (1924–25, II), Ivan Goran Kovačić *Kajkavsku liriku* (*Zora*, 1930, 1931), Miroslav Krleža *Balade Petrice Kerempuha* (Ljubljana, 1936). Na dijalektnu neštokavsku književnost vukovci su gledali prijekim okom. Ona je bila potencijalna opasnost za razvitak paralelnih standardnih jezika (maloruski, bjeloruski, provansalski), pa se preporučivala za pisanje lakrdija i satira (Milčetić 1910b: 151).

Lov na nepoćudnice — barbarizme — započeo je Fran Kurelac (1873). Polazište je njegova purizma afirmirati pučki govor i njegove tvorbene obrasce. U načelu nije protiv novotvorenica, među kojima *dražbu* i *jeftimbu* naziva dijamantima našega neologizma (1872: 123), ali traži da se prepoznaju tvorbeni obrasci i zakonitosti po kojima jezik popunjuje svoj leksik, pa da se te spoznaje primijene u gradnji novih riječi: "Rekli su i naši domaći učeni ljudi a i tudjinci (n. p. Fallmerayer), da naš Slovinski jezik nije prikladan sastavljati rěči, i odista nije u toliko, u koliko Grčki i Němački, a recimo i Magjarski; nu se mi opet zato toga posve ohajat ne možemo, er su takve rěči prěobilat izvor bogatsvu jezika; er i prosti narod toga veće sastavlja nego mislimo; er nam je i stari jezik, za Elinskim se poved, na tom obilovao; er napokon rukotvori i

obreti bez njih lasno bit ne mogu, ako smo radi jeziku razumljivu. Samo nam je proučit zakone, po kojim se imaju rěči sdružit, da nam takve sdruženice uzmogu jezik okitit a ne ogrdit, kako se odista često Němački jezik nagrdile. Nu koliko se da i može, u pěsmu takva rěč ne unidji; da ne prozebu i u nas vrzte nalik onim pokojnoga kralja Baburskoga (Ludvika)" (Kurelac 1873: 3).

Karadžić mu je vrhunski autoritet u poznavanju narodnoga jezika, potom od starijih leksikografa ("slovnika") Della Bella i Mikalja. Za njima najčešće i poseže u provjeri. Već je u popisu talijanizama ("vlaških riječi") u hrvatskom jeziku (1872), što ih je bio izlučio iz starijih hrvatskih pisaca (Marulića, Lucića, Đora Držića, Hektorovića, Karnarutića, Frankapana, Menčetića, Vetranovića), pokazao naznake pretjerivanja, predlažući neke potpunoma neprihvatljive zamjene: tako za *ulje* nudi *maslovinu* ili *drveno maslo*, za *naranču* naziv *žutunja*, za *bilijar takalicu*, za *robu trg* ili *kupnju*, za *salatu zasoljak*.

Uz *parobrod* piše: "Kad već slažemo rěči, to nam je i na uho čtogod odbit, ako smo radi jeziku umiljatu. Vsatko mi bez muke prizna, da je sladje *paroplov* nego *parobrod*. I pokojni Vuk otu mi je rěč odobrio, kako i *parogon la locomotive*, nu mu je *gonjača* još sladja bila, prema *vatrenjači*, čto ju on oko Muhača začuo. Prema tomu recimo *paroplovno družtvo*, a ne *parobrodarsko*, kako su počeli" (Isto: 20).

Na Kurelčevu su popisu, među ostalima:
brzojav i brzojaviti — kaže da nema bolje zamjene i navodi što se javlja u porabi: *žica, predati, izručiti žici, javiti po žici, munjika, dalekopis* (Poljaci)
crnina — korot, korotovati
čin — "i to je něka mislonica novlja", pa predlaže *dělo, rabota, trud, muka*
dělokrug — predlaže zamjene *vlast, oblast, područje, ograda, krug, doseg, obseg, poseg*
desiti se — višeznačnica *snaći, zateći, prigosti, prigoditi se, zbiti se*
doskočiti –popraviti, ukloniti, odvrnuti
drmati — otresti, omahnuti, omlatiti, potresti
faliti, falinga — grěška, pogrěška, zagrěha
haps, hapsana — uza, uznica, tamnica
izgledati — vidjeti je, razbirati se, objaviti se
izložba — ogled
nadoći — doći, dohoditi, prihoditi, prispjeti
naobraziti — nije uspio ponuditi ni jedan zamjembeni glagol iz pridjeva *pismen* i *čtiven, školan, izučen, uvěžban*
natražnjak — nazadnjak

nemoći od manje — ne mogu da ne
obćilo, obćilarstvo — dovozi, dovožnja, privozi, privožnja, putevi po kopnu i po vodi
odnositi se — rusizam, došao k nama iz srpskoga
gadjati, naperiti, smjerati
odputovati — "sramotno je po nas, kojom silom i navalom ota rěč je prodrla (...) toli grsna Slovinskomu uhu" (str. 17) *uputiti se, odpraviti se, otići, odhoditi*
opetovano, opetovati — (prema češkomu) *ponavljati, iznova započeti, povrnuti se*
pištole i vangelia — poslanica, blagověst
podatci — prilozi ?
poljodělac, poljodělski, poljodělstvo — suvišno uz *težaka* i *ratara*
posada — ne zna bolju riječ prepušta kojemu vojničkomu sinu da je načini, ali tvrdi da je narod nema pa stoga nije dobra!
poseď — dobra riječ, ali se pogrješno rabi Kurelac ne zna za *imanje*
pověstnica — dogodovština, dogadjajka (obje neuspjele zamjene), *sgodopis*
predmněva — domisao, sumnja
prědstaviti u mnogim frazama — *pokazati, zamisliti, prinijeti k pameti, igrati/glumiti*
prětěrati, prětěrivati — preko měre, presegnuti/premašiti měru, prekipěti
priobćiti — očitovati, oznaniti
prisutan, prisutnost
odsutan, odsutnost — rusizmi
nazočan, nenazočan, nazočnost, nenazočnost
prostorija — prijeporan sufiks *-ija* (*prozorija, ukorija, zastorija*)
prosvěd, prosvědovati — odpirati se, protiviti se, odbijati, odmećati
pružiti priliku — dati priliku, sgodu, dovesti do prilike
pučanstvo, napučiti — tvorenica prema njemačkomu *puk, ljudstvo, čeljad, světina, naseliti, nastaniti* iako sam navodi da ima u Della Belle i još kojega dalmatinskoga pisca napučen, ipak Kurelac drži da glagol ne valja
ravnopravnost — ista pravica sastojati se — biti, stati, imati, brojiti, obsizati/obsezati
sredstvo — crkvenoslavizam, rusizam *put, način*
strog, strogost — rusizam *oštar, osoran, osorljiv, žestok, surov, tvrd, trpak, okoran*
svrha — prerašireni, znači *kraj, namisao, dospjeće, nakanu, naum, završetak*
učiona — dočetak *-na* jest turcizam: *gostiona, štediona, kazniona* ... treba *učionica*
upozorniti — pripomenuti, napomenuti, obratiti čiju pozornost
věrozakon — nauk božji, zakon Isusov, sveto pismo, sveta věra
vlastodavac — zakonitelj (ne *zakonodavac*)

zakotiti se — nicati, klijati, pupčati, mladicati
zateći — naći se, zadesiti se, spopasti
zastupnik — poruk (koji u ime koga poručuje)
zaviseti — rusizam biti (ne biti komu podložan), stati (ne stoji u meni)
značaj — šuplja kovanica *vjeran, stanovit čovjek, čovjek tvrde vjere,* nasuprot *nevjeri, šarovitu čovjeku*
živahan — dobra riječ, nije kovanica (= malo življi)
žrtva, žrtvovati (crkvenoslavizam, rusizam) — *dar, poklon, prikaz, prinos, prilog, zavět, obět.*

Kurelac je svojim barbarizmima osmjelio mnoge — ni dijelom obdarene njegovim jezičnim znanjem, pa ni jezičnim osjećajem — da uspišu savjetovnike s mnogim prijepornim naputcima. Hrvatska je porabna norma 20. stoljeća velik dio riječi s njegova popisa učvrstila u standardnom jeziku, što je znakom da jezično znanje i istančanost nisu jamčevinom održanja preporučenih riječi u matičnom rječniku.

Kurelčevu jezičnu metodu probira prepletanjem dijakronije i sinkronije Marija Turk (1996a: 13–14) vezuje uz "njegovo upućivanje na slojevitost i integralnost tronarječnoga sustava hrvatskoga jezika", pri čem "dolazi do izražaja činjenica da u leksičko gnijezdo ulaze horizontalno (teritorijalno/dijalektalno) ili vertikalno (povijesno) determinirane riječi s općepoznatim i općeuporabnim riječima".

Marcel Kušar je (1889: 9–10), zacijelo pod utjecajem Brozovih i Maretićevih jezikoslovnih savjeta objavljivanih u *Vijencu,* dijelu pravopisnih problema razlog nalazio u s tvorbenoga stajališta tobože neprihvatljivim složenicama u kojih se javljaju glasovne skupine *dc, dč i dć,* ali se zbog jasnoće *d* u pismu ne može izostaviti. To su riječi složene s prijedlozima *nad* i *pod*, poput *nadcarinar, nadcestar, podcijeniti, podcrtati,* zatim *nadčasnik, nadčovječji, nadčuvstven, podčasnik, podčašńak, podčepina, podčiniti, nadćutan.* Sve su one iz književnoga jezika, a najvećim dijelom nisu tvorene u duhu "narodnoga" jezika, već u njemačkom, pa bi ih trebalo ukloniti i zamijeniti boljim. Narod bi rekao *vrhovni, viši* ili *stariji carinar, cestar, časnik* ili *poglavica, starješina carinarski, cestarski, časnički,* a mjesto *podčasnik* rekao bi: *podložni časnik* ili *časnik niže, poredne vrste* ili slično.

To vrijedi i za sve ostale imenice složene sa *nad* i *pod* u navedenom značenju, tvorene po njemačkom uzoru, s predmetcima *protu-* (*protu-prijedlog, protu-dokaz* itd.), *nuz-* (n. p. *nuz-ļub, nuz-uvjet* itd.) i s nekim prijedlozima. Trebalo bi ih sve ponašiti, a samo izuzetno "kad bi za koju mučno bilo dati joj pristalo naše odijelo", mogle bi se rabiti kao tvorbeno "nedovršena kompozicija", u

pismu razdvajanjem prijedloga od osnove spojnikom (*nad-cestar*). Ni pridjevi *nadčovječji, nadčustven, nadćutan* nisu skovani u narodnoj kovačnici, već je *nad* prevedenica njemačkoga über, odnosno talijanskoga *sopra* (*sovra*). Tu bi naš narod, piše Kušar, "po svoj prilici opisivao, n. p. *nadčovječna snaga*: snaga veća od čovječje, *nadćutni svijet*: svijet do kojega ne možemo doprijeti našim ćutilima ili slično".

"Narod" zacijelo ne bi postupao kako navodi Kušar. Najbolja su rješenja redovito jezično najekonomičnija, a to su jednočlani nazivi. Iako navodi da su *podcijeniti, podcrtati, podčašńak, podčepina, podčiniti* "udešene" po narodnim tvorbenim obrascima, prednost daje "narodnim" riječima *podmetnuti* i *podvrći*, a za *podcijeniti, podcrtati* tvrdi da bi "prosti narod, da ublaži izgovor "umetnuo vokale *a* ili *u*: *podacijeniti, podacrtati* (prema *podastrijeti* za *podstrijeti*), *podčašńak, podčepina* kao *podučašńak, podučepina* (prema *poduporań*)".

U Maretićevu članku (1892) s popisom ruskih i čeških riječi u hrvatskom književnom jeziku uočuju se također puristička nastojanja iako tvrdi da popis nije sastavio stoga da bi opominjao pisce na velik broj barbarizama u njihovu jeziku, nego da ih podsjeti kako iz drugih jezika treba "uzimati samo ono, što je doista potrebno i što duh dotičnoga jezika može podnijeti" (Isto: 75). Velikomu ulasku tuđica u hrvatski jezik u 19. stoljeću nalazi razlog u buđenju hrvatskoga naroda iz srednjovjekovnoga sna, stvaranju "nove književnosti" i mukama književnika kako što reći, jer u narodnom jeziku nije bilo potrebnih riječi. Rječnički se fond popunjavao u prvom redu iz slavenskih jezika (Šulek, Veber Tkalčević). Već je Stulli u svoje *Rječosložje* unio iz rječnika mnogo ruskih riječi, a Mažuranić, Užarević i Šulek preuzimali su rusizme od srpskih pisaca, bohemizme pak iz rječnika. Bez posredovanja rječnika hrvatski su pisci unijeli bohemizme *dojam, doživotan, geslo, zasada*, a iz ruskoga *nebosklon*. Mnogi su se rusizmi i bohemizmi toliko udomaćili da ih nestručnjaci više i ne prepoznaju kao tuđice. Iz poljskoga, tvrdi Maretić, u hrvatski književni jezik uzet je možda samo *krajobraz*, ako i on nije domaća kovanica, a riječi *ogroman, podal, poredak, surov, tokar* nahode se u svim trima jezicima.

Maretić je posebno bio osjetljiv na jezičnu politiku ilirskoga razdoblja, napose na način popune leksičkoga fonda individualnim prinosima ilirskih jezikoslovaca. Njima je suprotstavljao tzv. spontane popune poput turcizama i hungarizama (Maretić ih naziva naturalnim tuđicama), koji da su u hrvatski ušli naravnim putom, a ruske i češke riječi ušle su umjetnim načinom — njih su unosili književnici. "Budući da dobri hrvatski pisci (...) više idu za umjetnijem jezikom nego li dobri srpski pisci, za to je u onijeh mańe riječi iz turskoga i maǵarskoga jezika nego li u ovijeh" (Isto: 69). Mnoge turcizme drži

nepotrebnima uz "svoje lijepe riječi", a ti se u postupcima čišćenja jezika i isključuju iz leksičkoga fonda (*burgija, kazan, komšija, konak, mehana, oǵak, oroz, penǵer, peškir, terzija*), zadržane su *ćelav, duvan, lepeza, torba, zanat* i dr. (Isto). Tako je i s hungarizmima; rijetki su prodrli u hrvatski književni jezik: *čopor, korov, rudo, kip, varoš, utanačiti.*

Po Maretićevu računanju hrvatski su književnici iz ruskoga uzeli 130 riječi, a iz češkoga 70 riječi; za potomnje tvrdi da ni jedna nije prodrla u narod. S vremenom će i one ući u pučki jezik, ali se, po Maretiću, tomu vremenu ne treba veseliti, jer će u jeziku doduše biti više europskoga duha, ali manje hrvatskoga (Isto: 69).

Ima nepotrebnih rusizama — *dozvoliti* (hrv. *dopustiti*), *izlišan* (hrv. *zališan*), *izviniti* (hrv. *oprositi, ispričati*), *ogroman* (hrv. *golem*), *opširan* (hrv. *prostran*), *pobornik* (hrv. *zatočnik*), *pokroviteļ* (hrv. *zaštitnik, zakrilnik*; u Mikalje *zakriliteļ*), *posjetiti* (hrv. *pohoditi*), kao i bohemizama — *dostatan* (hrv. *dovoļan*), *opetovati* (hrv. *ponavļati*), *pronevjeriti* (hrv. *potkrasti*), *veleban* (hrv. *veličanstven*).

Jezični hrvatski duh ne može podnijeti, tvrdi on, bohemizme *osloviti* i *upliv* stoga što glagoli koji u hrvatskom znače *govoriti, besjediti* nemaju uza se akuzativ kojim se označuje osoba kojoj se govori; kako nema glagola *uplivati*, ne može se prihvatiti ni riječ *upliv*, namjesto koje je već Šulek predlagao *uticaj* (ispravnije bi bilo *utjecaj*, dobro upozorava Maretić).

Nisu rusizmi nego crkvenoslavizmi *brak, glagol, kumir, lihva, licemjer, stih,* pa ih stoga nema na popisu. Maretić nije u popis rusizama uvrstio ni "srpske ruskinje", riječi karakteristične za srpsku književnost, a koje hrvatski pisci rijetko rabe; među njima su i *gord, svirep, ubijediti* (= *uvjeriti*), *spisak, čas,* za koje kaže da ih je dobro izbjegavati, ali da bi se neke i mogle primiti kad nema dobrih domaćih zamjena, poput *suštastvovati* i *suštastvo,* namjesto *bitisati, bitisaće.* Rusi od nas, tvrdi on, nisu primili ni jednu riječ, a Česi samo *porotu* (Isto: 75).

Iako je izrijekom proglasio nepodobnima samo desetak riječi, Maretićev je članak koncipiran tako da čitatelju sugerira kako su s popisa nepoželjne sve one riječi uz koje ne stoji oznaka *Dan,* jer je Daničić kao iznimno osjetljiv probirač pri porabi nenarodnih riječi jamačno rabio samo one koje "može podnijeti i najčišći naš slog" (Isto: 78). Kako je Daničić zastupljen samo jednim djelom, prijevodom *Istorije srpskoga naroda* A. Majkova (Beograd, 1876.), moglo se unaprijed pretpostaviti da će njegovim imenom biti potkrijepljen manji broj riječi. Drugo je pitanje zašto je Maretić u članak koji bi se imao baviti ruskim i češkim riječima u hrvatskom književnom jeziku uz dva hrvatska rječnika, Mažuranić–Užarevićev *Deutsch-ilirisches Wörterbuch — Němačko-ilirski slovar*

(Agram, 1842) i Šulekov *Deutsch-kroatisches Wörterbuch — Němačko-hrvatski rječnik* (Zagreb, 1860), uvrstio *Wörterbuch der serbischen und deutschen Sprache — Rečnik srpskoga i nemačkoga jezika* Đorđa Popovića (Pančevo, 1880). Razlog je tomu što se Popović pri sastavljanju svoga srpskoga rječnika obilno služio obama hrvatskima, napose Šulekovim, isto onako kako se Karadžić služio starijim hrvatskim rječnicima pri sastavljanju dvaju izdanja svoga srpskoga rječnika.

Brojčani su pokazatelji sljedeći: na Maretićevu je popisu ukupno 267 riječi, ne računajući izvedenice; Daničićevo se ime navodi uza samo 29 (*basna, čin, činovnik, iskren, lični, načelo, nagrada, nauka, oblast* = teritorij, *odlikovati se, okolnost, opasan, opširan, podanik, podroban, pokrovitelj, poprsje, predlagati, pregovor, priroda, prosvjeta, raspolagati, savjest, savršen, savršenstvo, stolica* = rezidencija, *strast, suvremeni, svojstvo*), Popovićevo uz 53 (*doslovan, doslovno, lični, ličnost, načitan, načitanost, nadležan, nadležnost, nazor, nevježa, otmjen, oživotvoriti, pobornik, podražavati, podražatelj, poprište, poriv, postepeni, postepenost, pukovnija, ravnovjesje, razočarati, razuvjeriti, razuvjereńe, razvratiti, razvratan, razvratnost, saopćiti* i *saopštiti, spor, sporan, sraziti se, surov, surovost, suvisli, suvislost, svemir, svemirni, sveopći, učtiv, učtivost, uloga, uobraziti, uobražeńe, usredotočiti, uzakoniti, vajati, vajar, vjeroispovijed, vjeroispovijest, zbornik, zvonki, zvonkost*), samo Šulekovo uz 27 (*bajoslovļe, bajoslovan, bars* = *pantera, bilina, bilinstvo, bodar, bodrost, bodriti, granostaj* = *hermelin, kist, krajolik, latak* = *štof, ličiti, ličilo, ogavan, ogavnost, ploha, podnebļe* = *klima, pokost* = *lak, pregovori, seļanka* = *idila, skladńa* = *sintaksa, slučenina, sukroman* = *privatan, udav, ustroj, vajac* = *kipar*).

Sadržaj i usmjerenje kasnijim savjetovnicima dao je Maretić u svom antibarbarusu, *Dodatku stilistici*, koji je tiskao uz *Gramatiku* iz 1899. godine. Tu je prikupio oko 250 najčešćih pogrješaka, o kojima je pisao u *Filologičkom iverju* (1884, 1886), kao i dio riječi s popisa rusizama i bohemizama (1892). To je u prvom redu bio obračun s kajkavizmima (*akoprem, bjelanjak, darežljiv, halabuka, ladanje*), novotvorenicama (*bezuvjetno, djelokrug, dokinuti, domjenak, domorodac, glasovir, iznimka, krasosloviti, opozvati, opreka, podrijetlo, poduzeće, poduzetnik, poljodjelac, poljodjelstvo, ponašati se, ponovno, pravodoban, pretpostaviti, prosvjed, urođenik, utjerivati, uvjetovati, veleizdaja, veleposjednik, veletržac, veleum, velevlast, zloraba, zlorabiti*) i usvojenicama (*dojam, listina, miomiris, prepona, zamak*). U svim trima kategorijama bilo je riječi, kako se vidi i u ovom manjem izboru, koje su bile sasvim uobičajene još u onodobnom hrvatskom književnom jeziku. Svima je Maretić nalijepio pridjevak nakaznosti ili nepotrebnosti.

Posebno se okomio na složenice s *vele-*, tvrdeći da se u hrvatskom ne može ostvariti kompozit po obrascu prilog + imenica. Kad bi zaista postojao takav unutarjezični zakon, onda se takve složenice u praksi ne bi ni mogle pojaviti. Unutarnji jezični ustroj u jezičnom osjećaju izvornoga govornika stvara ovjerovljene tvorbene obrasce. Pri tom nije važno jesu li oni u određenom trenutku u ostvarenom jeziku upotrijebljeni, nego prepoznaju li ih izvorni govornici kao članove svoga jezičnoga sustava.

Kasniji su jezični savjetodavci slijedili Kurelca i Maretića, mahom ponavljajući njihove primjere ili pak, manjim opsegom, donoseći nove. Osobitu isključivost prema tvorenicama i riječima hrvatskoga književnoga jezika pokazao je Luko Zore u svojim *Paljetkovanjima* (1892–1907). I on je, poput Marcela Kušara, marljivo skupljao pučki leksik i pokušavao prema njegovim tvorbenim obrascima i rječničkim osnovama stvarati strukovno i znanstveno nazivlje ne bi li spriječio jaz koji "zija između pučkoga i književnoga jezika" (1893: 139). Za njega je hrvatski književni jezik artefakt "izmajstorisan u nauci" (Isto: 158). Tvrdio je da Nijemci mogu kovati riječi i unositi ih u književni jezik koliko im drago jer se njihov književni jezik nigdje ne govori, za razliku od nas, Španjolaca ili Talijana u kojih je književnim jezikom postao živi pučki govor (Isto: 159). Uvodeći pak razdvojbu govora i izgovora, doduše maglovitu i nejasnu, koja bi u potomnjega upućivala na posebne fonološke osobitosti, naslućuje ipak da književni jezik nije isto što i živi govor. Kao što toskanski izgovor nije istodobno i književni talijanski, što potvrđuje i poslovica — *lingua toscana in bocca romana* — tako i hercegovačko *ćešiti* i *đeca* ne bi imali pristupnicu u književni jezik. Valja napomenuti da ni u pogledu najnovije jotacije nije dosljedan jer je provodi u skupini *slě*, pa piše *šļezena*, *sušńežica*, *našļednost*, *užļutiti* (Isto: 165, 168, 176, 181).

Na njegovu su se popisu nepoćudnica našli: turcizam *alat*, namjesto kojega nudi dubrovački lokalizam *gvožđa* ili *gvozdiva*, odnosno pučki naziv *sječiva*; *ćudoređe*, jer mu se boljom čini u Bosni prošireno *djeloređe*; namjesto grčkoga *kiklopa* predlaže pučku riječ *divļan*; *dobrovoļac* da znači onoga koji je dobre volje, pa bi u vojništvu bio bolji *svojevoļac*; istjeruje veznik *dočim* povodeći se za Jovanom Boškovićem; od *domobranstva* da je bolja *obrana zemaļska* ili *brana*; s *dvopeka* upućuje na *tvrdi kruh* ili *popek*; namjesto kovanice *dvoboj* predlaže *prijegon*; namjesto *glasovira* preporučuje *pjanoforte* ili *pijano*; *hodočasnik* i *hodočašće* riječi su mu "sasma grde", pa mjesto njih preporučuje pučke riječi *poklonik*, *poklon* (iz Karadžićeva rječnika), odnosno tuđice *haǵiju* i *haǵiluk*; *mrtvačnica*, kojoj pretpostavlja *mrtvicu*; *nužnik*, namjesto kojega preporučuje *potrebńak*; *poļodjelac*, *poļodjelski*, *poļodjelstvo* kao kovanice, točnije

prevedenice latinskih *agricola, agricultura*; preuzima Kurelčeve zamjene *težak težački, težaštvo* ili *ratar, ratarski, ratarstvo*; namjesto *potle(h)ušice* predlaže *pozemļuhu*, a *prizemni stan* da je bolje nazivati *pozemļušnim stanom*; *pravor(ij)ek* mu je "grdni prijevod" namjesto kojega predlaže *presudu*; *predgrađe* je nenarodna riječ mjesto koje su bolje u narodu poznate *zagrađe* i *podgrađe*; namjesto *predrasuda* bolje su *babuštine*; *pre(d)sjednika* valja zamijeniti kao nenarodnu riječ *glavom, glavarom, poglavarom, poglavicom, načeonikom, čeonikom, prvijencom, starješinom*; *proračun* je "riječ grdno skovana za ustavnoga doba" (1893: 148) namjesto koje je bolja *potrošak* (*općinski, zemaļski, državni*); podsjeća i na riječi *učelak* uz *pročelje* te *grebušu* uz *rašpu*; budući da prefiksa *protu-* u jeziku nema (!), ne valja ni riječ *protuslovļe* namjesto koje se predlaže *opreku*; nije dobar glagol *rabiti* za *upotrebļavati*, jer on znači *služiti*; *dijagonala* je *raskutnica*, a ne *dvokutnica*; *ravnateļ* je nenarodna riječ, treba *upravnik, upravļač*, ne ni *upraviteļ*; namjesto *redarstva* predlaže "kozmopolicku" riječ *pulicija*, koja da je u "svijem svjeckijem jezicima"; mjesto *samara* bolja je *tovarnica*; *sugrađanin* je nepotrebna riječ, dovoljno je *građanin*; *sveučilište* je "nesmotreni sklop riječi", a *universitet* međunarodno prihvaćena riječ; *svjedokinja je* "grdna kovanica bez potrebe", namjesto koje preporučuje *žena svjedok*; *tjelovježba* je nespretna, bolje je zadržati *đimnastiku*, *tloris* je tvorenica da ne može biti gora, treba kazat *nacrt tala*; iako je *top* turcizam toliko se "udomazetio" da se osjeća kao pučka riječ; *ured, uredovati, uredovnik* "nikako se ne razumije", već treba *služba, službenik, služiti*; *parobrod* ne valja jer se govori *vapa*, a ne *para*; *vjerodajnice* su "nesmotreni sklop riječi", trebalo bi *knjige vjerovnice*; *vjašač* je bolje od *krvnika*, iako se svako pogubljenje ne obavlja vješalima; *zanos* bi bila najbolja riječ za "akćenat", a *naglasak* bi bila *oznana* (na glas obznanjeno; N. B.); *zrakoplov* je "strahovita pogreška" za *aerostat*; *žeļeznica* je "nespretna riječ" za *gvozdeni put* jer *žeļeznicom* u Bosni zovu mineralnu vodu!

Prvo izdanje djela Vatroslava Rožića *Barbarizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku* pojavilo se u Zagrebu 1904. godine. Drugo izdanje iz 1908. (i treće iz 1913.) ima u naslovu riječ "barbarizmi" u navodnicima. Rožić je doživio kritike (Dragutin Boranić, Ivan Milčetić, Josip Benaković), koje su mu osporavale progon dijela leksika. Stoga u Uvodu drugoga izdanja razjašnjuje da pod pojmom *barbarizma* razumijeva "sve što se protivi čistomu štokavskom književnom jeziku". Postavivši problem na tako široku osnovicu, mogao je napisati da uz prave barbarizme idu i "rđavi": neologizmi, provincijalizmi (ako ih ne trebamo), arhaizmi, pa gramatičke (i pravopisne) pogrješke uopće (Rožić 1908: II). Zapravo Rožićeva knjiga jasno pokazuje da su vukovci u želji za izjednačivanjem hrvatskoga i srpskoga leksika — navlačeći hrvatski jezik

na Prokrustovu Karadžić–Daničićevu postelju — izmiješali jezične razine i kriterije. Kriterija zapravo nije ni bilo, tj. bio je samo jedan: u leksiku je sumnjivo sve što nisu zabilježili Karadžić ili Daničić.

Rožiću je kao model poslužio Maretićev antibarbarus iz 1899. godine. U prvom izdanju skupio je 850 riječi. Iz praktičnih razloga nije uza svaku riječ ili oblik navodio zašto nisu dobri, već samo uz one za koje je držao da je to potrebno. Pri tom je nastojao ne ponavljati ono što su rekli njegovi prethodnici, među kojima izdvaja Kurelca (*Mulj govora, Vlaške riječi u jeziku našem*), Boškovića (*O srpskom jeziku*), Živanovića (*O srpskom jeziku*; Vienac, 1888, 1889), Zoru (*Paljetkovanja*), Maretića (*Ruske i češke riječi,* Nastavni vjesnik, 1892, 3; *Filologičko iverje,* Vienac, 1886, 18), Broza (*Filologijske sitnice*, Vienac, 1886, 1889, 1891), Ivekovića (*Na kritičnu objavu rječnika hrvatskoga jezika,* Archiv, 22, str. 515—529; Vienac, 1902), kao i ono što je sam u međuvremenu pisao o Preradovićevim kovanicama i o kovanicama u hrvatskom jeziku (*Nastavni vjesnik,* 4, 11, 12). Među priručnicima iz kojih je crpio gradivo dva su, kako se vidi, srpskih autora, Jovana Boškovića i Jovana Živanovića.

Glavni su raspačivači Rožićeva djelca bili srednjoškolski ravnatelji (Rožić 1904: I—II). Zbog *Barbarizama* je ušao u polemiku s Boranićem, koji mu je zamjerio koncepcijske slabosti i nepromišljenost u progonu dijela leksika: *dotični, dvojiti, izraz, otputovati, pobjeda, pobijediti, prsluk, primijetiti, prvenstvo, slučajno, tabla — školska ploča, zvučan, zvuk* (Boranić 1905a). Sam je pak Boranić, preuzimajući nepromišljeno gradivo od Maretića, zapao u istu pogrješku navodeći među tobožnjim barbarizmima koje nije našao u Rožićevoj knjizi i riječi *dobrobit, doznačiti, izbjeći, mjestimice, nećakinja, odvjetak, samostan, slovnica, stranica.* Zacijelo su takve polemike budile u čitatelja neugodan osjećaj i sumnju u hrvatske jezikoslovne autoritete i njihove motive, koji su se tako olako nabacivali riječima goneći ih na gubilište.

Čišćenje hrvatskoga jezika od hrvatskih riječi zbivalo se pod budnim okom srpskih jezikoslovaca. Oni su poticali hrvatske jezikoslovce da progone riječi poput *veleizdaje, veletrgovca, gradonačelnika, pogibelji, parobroda* i dr. Jovan Živanović podsjeća Maretića da je *velevlast* još 1866. stavio na crnu listu Daničić pri ocjenjivanju Budmanijeve gramatike u *Književniku* (Živanović 1888: 97). Pozivajući se na Miklošiča (1889), tvrdio je da kod determinativnih kompozita valja paziti na dvoje: a) druga riječ u složenici mora biti glagolskoga postanja i imati svoj samostalan nastavak, a prva riječ pri tumačenju mora biti tomu glagolu kao priroku dodatak. Ne smije dakle pri tumačenju prva riječ biti drugoj atribut, npr. *brzolov* ne znači 'brzi lov' nego 'koji brzo lovi'; *brzoplet* ne znači 'brzi plet', nego 'koji brzo plete' (...); druga riječ u složenici postoji

i kao samostalna riječ, a prva joj je riječ pri tumačenju "istina atribut, ali ne sastavlja svoje značenje sa značenjem druge reči, nego tako složena reč znači ime nečemu. Tako n. pr. *belošljiva* ne znači 'bela šljiva' nego znači 'vrstu šljive'; *belograb* ne znači 'beli grab' nego znači 'vrstu graba' " (Živanović 1888: 98—99).

Živanović je mogao sa zadovoljstvom ohrabriti Maretića i Divkovića da samo tako nastave hrvatski približavati srpskomu: "Gospodin T. Maretić u Viencu piše izvrsno sa potpunim znanjem o rđavo skovanim rečima u hrvatskom jeziku, istrebljuje germanizme, te uči čitaoce Venčeve šta je dobro srpski, a šta nije. (...) Ovo je znak, kako naša braća Hrvati lepo napreduju u jeziku i sve se malo po malo približuju nama Srbima, tako da će na posletku svake razlike među nama nestati. A tako i treba" (Živanović 1888: 5, 115).

Branič jezika hrvatskoga Nikole Andrića iz godine 1911. na neki je način sažetak hrvatskih antibarbarusa uoči ulaska Hrvatske u jugoslavensku državnu zajednicu. Unatoč kritikama, među kojima su Ivšićeve bile osobito nepovoljne i neugodne (Ivšić 1911a), djelo je bilo vrlo popularno, pa je u istoj godini doživjelo dva izdanja, a vladinom preporukom postaje i srednjoškolskim priručnikom. Poslije je u literaturi Ivšićeva kritika ocijenjena prestrogom, nedobronamjernom i nedovoljno objektivnom, a Andrićevi pogledi slobodnijima, elastičnijima i samostalnijima (Vince 1982—83: 215, 216).

Andrićev *Branič* ni po čem ne izlazi iz okvira onodobnih savjetovnika vukovskoga tipa. Velik je dio njegova gradiva naslijeđen iz prethodnih popisa hrvatskih (i srpskih) nepoćudnica, a stilom i načinom izlaganja blizak je Brozovu *Iverju,* koje u pristupu knjizi i spominje. Prilikom obradbe pojedinih pitanja osvrće se također na Kurelčeva, Maretićeva, Zorina, Rožićeva, Boškovićeva i Živanovićeva stajališta, a Benakovićev popis riječi iz njegova *Priloga za čistoću hrvatskoga jezika* donosi s komentarom u opsežnom izvatku (str. 149—154). Odmak od vukovske škole nazrijeva se jedino u kritičkoj prosudbi ograničenja leksika samo Karadžićevim i Daničićevim djelima, pa otuda i mjestimične kritike takvih izvora.

I Andriću je, kao i vukovcima, pučki jezik s njegovim tvorbenim modelima nedostižan uzor: "Svim se jezičnim barbarizmima dade doskočiti, samo valja da se zamislimo, oprostimo stranih utjecaja i potražimo, kako bi to narod u svojoj čistoći i nepokvarenosti izrekao. Ne trebamo se bojati, da ćemo time uprostiti i pogovedariti književni jezik (...). Narod sve zna i sve razumije, samo — mi tapkamo za njim. I baš u tom stoji najjača snaga našega narodnoga govora, da je još uvijek jači i snažniji, od nas sviju, koji sebi uobražavamo, da smo nad njim. Dok mi literati, umjetnici, naučenjaci, ekonomi i političari upijemo u sebe sve, što Evropa traži od svojih umnih vodilaca, i dok se — ovako

usavršeni — povratimo opanku, iz kojega smo se izvili, bit ćemo najsnažniji od sviju naroda naše veličine. (...) Gramatičari nisu na svijetu, da poučavaju *narod*, nego da *oni* uče od naroda i stvaraju nova pravila prema novim jezičnim tvorevinama" (Andrić 1911: 119–120, 49).

Tako Andrić porabu veznika *pošto* vezuje samo uz vremensko značenje; odnosnu zamjenicu *čiji* uz nominativ muškoga roda u jednini; uz glagol *zahvaliti se* pogrješno vezuje nociju *hvaliti se*; kalkiranu prevedenicu *predvesti* zamjenjuje sintagmom *dovesti pred*; ne prepoznaje značenje glagola *osloviti*; dobro uočuje da se rod stranih imenica integriranih u kontekst drugoga jezika ne određuje prema jeziku izvorniku, već prema jeziku primatelju; bezrazložno progoni imenicu *mnijenje*; nepotrebno ograničuje porabu imenice *kosa* samo u jedninskom liku; prihvaća progon turcizma *l(j)ešina*, ali ne nudi odgovarajuću zamjenu, pri čem odbacuje *truplo* kao nenarodnu riječ; dobro razlikuje *drvo, -a*, od *drvo, -eta*; zapleo se s *utopljenim zvonom*, namjesto da je odabrao pridjev *potopljen*; s razlogom ustraje na točnoj porabi rodbinskoga i svojtinskoga nazivlja; nepotrebno progoni veznik *dočim* kao zastarjelicu; dobro razlikuje nociju glagola *poticati* i *potjecati* te njihove izvedenice; odbacuje zastarjelicu *došasti*, namjesto koje nudi zamjene *idući*, *budući*; ne prihvaća kalk *postojati*; razlikuje *zrak* od *zrake*; odbacuje *povoziti* u značenju *pregaziti kolima*; kao jezikoslovac doživljuje potpuni krah ne prepoznavši u Mažuranićevu stihu "Posred tisijeh glusijeh tmina" stari G mn. pozitiva pridjeva *tih* i *gluh*, što je Ivšić iskoristio za njegovu posvemašnju diskvalifikaciju; nepotrebno isključuje porabu imenice *okolnost*, namjesto koje nudi zamjene *prilika, činjenica*; progoni kajkavizam *tjedan* u zamjenu za *nedjelju* ili *sedmicu*; dobro razlikuje glagole *početi* (prijelazni s akuzativnom rekcijom) i *početi se* (povratni glagol), što je danas nestalo iz jezika; ustraje na razdvojbi pridjevnih sufiksa *-ov, -ev, -ji* za živo i *-ski* za neživo; imenicama latinskoga podrijetla na *-io*, koje su u hrvatskom primile dočetno *-ija* izvodi pridjevne likove sufiksima *-ijski* i *-ijni*, dajući prvomu prednost, a drugi je danas nekrotizam; otkriva bizarni podatak da je pri odluci koji se prijedložni i priložni izrazi pišu sastavljeno odlučivalo i posebno povjerenstvo za obračun broja riječi u brzojavnim pošiljkama, pri čem se ni sama pošta nije mogla oteti "jasnoj težnji hrvatskoga jezika, koja ide za tim, da se sve predložne i priložne skupine riječi, gdjegod se mogu, pišu zajedno, pa i — plaćaju kao jedna riječ" (str. 59); žali što se namjesto nesklonjive imenice *doba* srednjega roda ne rabi sklonjiva ženskoga roda *dob, -i*; nepotrebno progoni pridjev *tugaljiv* i kajkavski prilog *silno*; upozorava na pravilnu rekciju glagola *oženiti se* (*kime*, a ne *koga*); uz prostorni prilog *nedaleko* traži dopunu s prijedlogom *od*; ne prihvaća za ženski odjevni predmet *suknja-hlače* naziv *hlačasta suknja*, već predlaže *ženske hlače*,

a dame odjevene u njih naziva *hlačankama*; kritizira Maretića što je glagolske pridjeve trpne *pisat*, *sačuvat* kao provincijalizme pokušao podignuti na standardnu razinu namjesto u hrvatskim slovnicama već čvrsto normirane *pisan*, *sačuvan*; razlikuje priloge *gotovo* (načinski) i *skoro* (vremenski) pa ne dopušta porabu *gotovo* nego traži da se zamijeni s *malo ne*; nije uspio značenjski dobro razlučiti pridjeve *zadnji*, *posljednji*, *potonji*; zauzima se za *pouku* i glagol *poučiti* namjesto prema njemačkomu *unterrichten* skovanoga *podučiti*; kao germanizme nepotrebno izgoni iz jezika *godišnji* i *mjesečni*; namjesto *zločinca* vršiteljem radnje proglašuje imenicu *zločin*, pa mu je *zločinstvo* čin (akt); plodan sufiks (u njega nastavak) *-telj* za označivanje vršitelja radnje proglašuje zastarjelim; *zlovolja* je 'čovjek zle volje' (tu slijedi Živanovićeve primjere i pravila o složenicama); suprotstavlja se Maretićevu promicanju sufiksa *-ik* za muško zanimanje (*gramatik*, *kritik*, *botanik* ...) te preporučuje sufiks *-ar* (*gramatičar*, *kritičar*, *botaničar*); glagol je *početi* samo povratan u postavama tipa *proljeće se počelo*; zahtijeva čuvanje glagolskoga dočetka *-irati* namjesto dočetaka *-ovati*/*-isati* u tuđicama tipa *telefonirati*, *deklamirati*; između *točke* (rusizam) i *tačke* (slavenizam) priklanja se *točki*, argumentirajući ključnim mjestima iz polemike između Maretića i Živanovića, ali ne navodi izvore svoje "pameti", neslavno završivši u "kvočki", što je u kasnijoj literaturi obilno iskorištavano protiv njegove lingvističke nekompetentnosti (više u: Samardžija 1992b: 100–101); za francusku riječ *milieu* hrvatska mu je istovrjednica *okolina*, a nocija riječi *sredina* poklapa se s nocijom riječi *srijeda* te ne može zamjenjivati *milieu*. Rožić je predlagao (1924) da se prihvati Andrićev prijedlog *okoline* za milieu, a *okolica* da bude njem. Gegend.

3.3.5. Poštokavljivanje vlastitih imena

Kulturna povijest nacionalnoga predznaka interpretira vlastita imena (idionime) kao osobitu vrijednost u izučavanju jezične i kulturne baštine kojega naroda. Suvremeno pak jezikoslovlje na položaj idionima u jeziku gleda kao na jezičnu činjenicu koja noseći u svome morfematskom i grafematskom ustroju podatke o mjestu, jeziku i kulturi naroda kojemu (u svom izvorištu) pripadaju ne podliježe integraciji ni na sintagmatskoj ni na paradigmatskoj razini (Silić 1992a: 121). Uzme li se u obzir oboje, onda se može reći da je ono što su vukovci radili s hrvatskim idionimima u pravom smislu riječi kulturocid. Koliko je daleko sezala štokavska intervencija u jezik, dokazom su zahvati u sve neštokavske idiome, čak i u onomastiku. Tako *Belostenec*/*Bilostinac* postaje *Bijelostijenac*, *Delnice Dionice*, a mnogi toponimi zaodijevaju se u novoštokavsko ruho južnoga izgovora, pa su ikavski i ekavski toponimi ijekavizirani. *Split* su *Spljet* jekavizirali još stari dubrovački pisci, što vukovci

samo normiraju, *Tisno* postaje *Tijesno*, *Reka Rijeka*, *Sveta Nedelja* u Hrvatskom zagorju *Sveta Nedjelja*.

Marcel Kušar u svom pravopisu normira likove *Hlijevno, hļevanski, Triješće* (Trst), *Rijeka*, *Velebit* i *Velebić*, *Mleci* (ne *Mļeci*), *Zriński* (ne *Zrinski*), *Budļani*, *Neretļani, Ilić* (ne *Ilijć*), *Čengić* (ne *Čengijć*) (1889: 45, 50, 65, 66, 70, 71). Iako je Zore pisao da mi ne ćemo za volju ekavcima zvati *Rijeku Rekom* ni *Biograd Beogradom* (1893: 165), Aleksandar Belić *Bernardina Splićanina* naziva *Bernardin Splećanin* (1923: 15–16).

Zanimljiva je reakcija splitskih općinskih vijećnika 1912. Na poziv državne vlasti splitsko općinsko zastupstvo trebalo je utvrditi službeno ime grada Splita: je li *Split*, kako domaćini zovu svoj grad i kako ga je općina uvijek pisala, ili *Spljet*, kako su počeli pisati državni organi i škole. Općinsko je vijeće jednodušno zaključilo da se ima pisati i zvati *Split*, a ne *Spljet* s obrazloženjem da još u narodu nije riješeno pitanje književnoga jezika te da stoga nema razloga da se domaće ime *Split* mijenja prema pravilima drugoga narječja (prema Smodlaki, Anketa 1914: 120).

U *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU *Delnice* su pretvorene u *Dionice*. Budmanijev leksikografski postupak zavrjeđuje posebnu raščlambu. Pod zajedničkom natuknicom *Dionice* obradio je dva toponima: jedan u Hrvatskoj, drugi u Srbiji. Prvi je poznat pod oblikom *Delnice*, drugi pod dvama oblicima *Dionice* (što se pretpostavlja iz nosivoga lika natuknice) i *Deonice*.

Hrvatska je norma dovukovskoga razdoblja običavala strana osobna imena kroatizirati, dok su se prezimena zadržavala u izvornoj grafiji. Tako su *Karl* i *Karlo* prevođeni kao *Dragutin*, *Ludvig* kao *Ljudevit*, *Aloysius* kao *Vjekoslav*, *Emerik* kao *Mirko* i dr. Pod češkim utjecajem izvorna su engleska ili njemačka imena još od razdoblja ilirizma slavenizirana u češkom obliku. Maretić, koji se inače zauzimao za izgovorni zapis stranih imena, pisao je protiv čeških oblika vlastitih imena *Hinko, Vilim, Dražđani, Lipsko* namjesto izvornih *Henrik, Vilhelm, Dresden, Lajpcig* te protiv *Monakova* za ime *Münchena*. Likove *Švica, švicarski* držao je nepotrebnim tvorenicama prema talijanskomu obliku *Swizzera* te preporučivao likove *Švajcarska, švajcarski*, a napominjao da *Ruska* ne govore "dobri Štokavci nigdje, već: *Rusija*". Među barbarizme uvršćuje ime *Lavoslav* za njemačko *Leopold*, jer *Leute* u *Leopold* znači '*ljudi*' (Maretić 1892b, 1899b: 696, 697, 699; Maretić 1924). Pučkim imenom *Ljudevit* nije primjereno prekrštavati strance; ono odgovara oblicima koji su rabili naši stari – njemačkomu *Ludvik*, mađarskomu *Lauš*, francuskomu *Luj*, talijanskomu *Luidž* (Maretić 1924: 520). Oblik hrvatskoga imena *Juraj* držao je provincijalizmom te namjesto njega preporučivao *Đurađ, Đorđe* ili

Đuro (Maretić 1924: 40),[90] a namjesto, kako kaže "slabo potvrđena" imena *Fran* predlagao *Frano* i *Franjo* (Isto: 21).[91] Također je držao da latinsko ime *Ignatz* nije trebalo u ilirsko doba prevoditi kao *Vatroslav* budući da je u narodu već postojala lijepa zamjena *Ognjan* (Isto: 172–173), niti je *Alojzija* trebalo pretvarati u *Vjekoslava*, jer, piše Maretić, "osim Hrvata nema nijednog naroda u Evropi, koji bi držao za potrebno prevesti ono lat. ime" (Isto: 176). Namjesto oblika muškoga imena *V(j)enceslav* tvrdi da je jedini ispravan lik *Većeslav*, jer je izvedeno od pridjeva *veći* (Isto: 174).

Poseban položaj vlastitih imena u jeziku utvrdio je Ivan Broz, istaknuvši i u predgovoru drugoga izdanja svoga pravopisa "da se pišu u opće onako, kako se pišu u svome jeziku" (Broz 1893: VII). To je pravilo poslije naslijedio Dragutin Boranić obuhvativši njime i hrvatske toponime (*Crikvenica* ne *Crkvenica*, *Začretje* ne *Začreće*, *Brdovec* ne *Brdovac*), "svjestan toga da hrvatski književni jezik, ako želi biti istinskom svojinom svih onih koji govore hrvatskim jezikom, mora uznastojati da između sebe i dijalekata uspostavi prijeko potreban most"(Silić 1993: 180).

Valja napomenuti da je zbog službenih štokavocentričnih pravopisnih stajališta, ograničenja, naloga i zabrana Boranić od vlastitoga polaznoga načela odstupao. Tako u pravopisu iz 1921. izrijekom propisuje "nepostojano *a*" u pridjeva izvedenih od slavenskih (i kajkavskih) imena s "nepostojanim *e*": *klanjački* (< *Klanjec*), *jablonački* (< *Jablonec*) (str. 73), slovensko, bugarsko i rusko dočetno *-č* zamjenjuje sa *-ć* (*Gregorčič* → *Gregorčić*, *Sergejevič* → *Sergejević*), a u rječniku istoga izdanja nalazi se *Boduo, Bovec* : *bovački, Čakovac*, *Fužina*, *Rijeka, Vrbovec* : *vrbovački, Vukovlje* (mjesto *Vukovje*), *Žitomišljić.*

Kad je u pravopisima propisivao i izuzeće gradiva onomastičke naravi, našlo se srpskih lingvista koji su tražili drukčija rješenja. Tako ga, primjerice, Belić poučava da se jednačenje po zvučnosti mora izvršiti i u prezimenu *Kadčić*, koje da bi se trebalo pisati *Katčić* (Belić 1928–29: 258)!

Rožić drži (1931–32) da jezično nisu ispravna ni zagrebačka *Kamenita vrata* (steinig, lapidosus), već da se trebaju zvati *Kamena vrata* (steinern, lapideus).

Pravopisni priručnici u NDH, Klaićev (1942) i Cipra–Klaićev *Hrvatski pravopis* (1944) različito su rješavali taj problem. Dok se u Provedbenoj naredbi od 27. VI. 1942. godine propisuje da se njezini propisi "ne odnose na pisanje

90 Pretpostavlja se da je pod utjecajem toga Maretićeva jezičnoga savjeta u izdanjima Leksikografskoga zavoda ime engleskih kraljeva *George* pohrvaćeno u *Đuro* namjesto *Juraj*. Benediktinski otočić *Svetoga Jurja* u bokokotorskom zaljevu promijenjen je pod velikosrpskom vlašću u Đorđe, potom su ga crnogorske vlasti preimenovale u *Sveti Đurađ*.

91 Kurelac nije mogao reagirati jer je već 50 godina ležao u grobu.

prezimena i zemljopisnih imena" (Klaić 1942: 23), u *Hrvatskom pravopisu* propisuje se "koriensko pisanje" osobnih i mjesnih imena (1944: 45—46), s tim što se dopušta "nekim" mjesnim imenima uobičajeni način pisanja "ako im postanak nije vidljiv ili to traže opravdani razlozi (na pr. dialektički)"; navode se, među ostalim, *Baška, Hrasno, Kriškovci, Sigečica, Subocki Grad.*

4. JUGOSLAVENSKI JEZIČNI UNITARIZAM I KARADŽIĆEVŠTINA

4.1. Načela jugoslavenske jezične politike

Srpsko je jezikoslovlje još od Karadžićeva vremena gledalo na štokavsku književnost (pismenine uopće) kao na sredstvo pogodno za širenje političke svijesti o južnoslavenskoj državnoj zajednici kojoj bi Srbija davala temeljni biljeg. Pridonijevši slomu zagrebačke ilirske ideje odbijanjem ilirskoga imena, nudilo je nakon Karadžićeve smrti pod jugoslavenskim imenom osviješteno srpstvo te poticalo okupljanje oko zajedničkih projekata temeljenih na spoznaji o zajedničkim jezičnim korijenima. To nije bila ideja jezične uzajamnosti slavenskih naroda iz revolucionarne 1848., već se Beograd 1870-ih promeće u političko središte koje tobože prigrljuje Karadžićevu jezičnu i pravopisnu reformu, a zapravo od svega bez ostatka prihvaća samo njegovu ideju o svesrpstvu štokavštine, pa Karadžićevi istomišljenici pišu kako je "došlo vreme, da se zajedničkim trudom sviju umova koji su u južnom slovenstvu kadri da shvate položaj i potrebe svoga naroda, pristupi sloški velikom poslu na zajedničkoj južnoslovenskoj književnosti, ovoj prehodnici narodne zajednice" (S. Bošković 1871: 332). Pod krinkom osiguranja opstojnosti srpskoga narodnoga bića, kojemu više nije bilo dovoljno "da se samo otrgnuti delovi srpskog naroda ujedine", poticalo se da se "na književnom i naučnom polju živo neguje uzajamnost i bratska veza izmedju nas i srodnog nam hrvatskog, slovenskog i bugarskog naroda (...) te da se izda "opšti rečnik znanja i nauka za srpsko-hrvatski, slovenski i bugarski narod" (Isto: 384).

U prijedlogu je slovensko ime sad uvršćivano, sad ispuštano ("taj rečnik imao bi se štampati u isti mah uporedo u tri teksta: srpski — ćirilicom, hrvatski — latinicom i bugarski bugarskim narečijem"; Isto: 384), pa se nazrijeva da je iza iznesenoga prijedloga zapravo stajala srpska želja da se pridobiju Bugari, najprije za kulturnu suradnju, a onda bi ih, vjerovali su Srbi, poslije bilo lako uvući i u državnu zajednicu. Projekt jezične asimilacije Bugara već je bio u tijeku: Kačić Miošićeva pjesmarica *Razgovor ugodni* pretiskana je ćirilicom i godine 1869. raznesena u Bugarsku "na trojih kolih" (*Vijenac*, 1869: 478), jer se Srbi nisu usudili raspačavati Karadžićeve zbirke pučkih umotvorina zbog njegovih otvorenih aspiracija prema Bugarima, o kojima je pisao kao o grani srpskoga naroda. Tako je knjižica hrvatskoga fratra iz Brista postala glavnim oruđem u "srbizaciji" Hrvatima prijateljskoga bugarskoga naroda.

Indikativno je da je u Boškovićevu prijedlogu južnoslavenske jezične i kulturne suradnje hrvatska strana izgubila narodni subjektivitet i nestala u

polusloženici srpsko-hrvatski. Na temelju sličnih kasnijih srpsko-hrvatskih projekata može se zaključiti da je polusloženica imala značiti jezično zajedništvo kakvo je razumijevao Beograd: srpski jezik ostvaren u dvama pismima: latinicom u zapadnim krajevima i ćirilicom u istočnima.

Boškovićev je prijedlog JAZU uljuđeno odbila zbog nedefinirane koncepcije i prevelikih troškova (*Vijenac,* 1871: 348–349), ali je on ponovljen u dopisu koji je Matica srpska uputila 1872. godine učenim južnoslavenskim društvima, pozivajući ih u kolovozu na sastanak i dogovor u Osijek kao "geografski zgodno mjesto" (*Vijenac*, 1872: 468). JAZU se u konačnici odlučila za vlastiti rječnički projekt, kojega je prvi svezak u Daničićevoj redakciji objavljen u Zagrebu 1880. Time je jasno pokazala da su joj beogradska odstupanja od Karadžićeva jezičnoga i pravopisnoga modela neprihvatljiva jer nisu odgovarala porabnoj normi hrvatske kulturne zajednice.

(I)jekavica pak, na kojoj su se našli Karadžić i hrvatski jezikoslovci, Srbima nije bila prihvatljiva stoga što je ekavska književna tradicija bila ondje preduboko ukorijenjena. Ekavica je bila njihov konačni izbor za govornu osnovicu standardnoga srpskoga jezika, a time je definitivno srušena i posljednja formalna spona zamišljenoga hrvatsko-srpskoga jezičnoga zajedništva, građena na krhkoj (i)jekavskoj poveznici pod kojom se nisu mogla skriti stoljeća različitih povijesti i pripadnosti različitim kulturama, koje su ostavile tragove u hrvatskom i srpskom jeziku, posebice na fonološkoj razini pri preuzimanju i prilagodbi tuđica.

Da će teza o jedinstvenom srpsko-hrvatskom narodu i jeziku biti interpretirana na srpski ekspanzionistički način, hrvatska se strana mogla uvjeriti iz stajališta Aleksandra Belića, iznesenih u knjizi *Srbija i južnoslovensko pitanje.* Belić je smatrao da su se Hrvati i Srbi povijesnim razvitkom slili u jedan narod, koji se zbog naseljavanja Srba u hrvatskim krajevima tako izmiješao da se ne može nikako podijeliti. Taj narod, tvrdio je, govori istim jezikom i u njega se razvila svijest o nacionalnom jedinstvu tako da traži da bude sjedinjen i u zajedničkoj državi. Slovensku jezičnu različnost pak riješio je tvrdnjom da se u Slovenaca razvilo uvjerenje kako se mogu održati samo u zajednici sa Srbima i Hrvatima te da stoga i oni traže da uđu u istu zajedničku državu.

Belić ističe osobitu ulogu srpskoga naroda i Srbije u procesu sjedinjenja i objašnjava kako je potrebno da se u budućoj zajedničkoj državi uspostavi unutarnje jedinstvo bez ikakvih pregrada i granica od Istre do Timoka. Kako su Srbi i Hrvati isti narod s dvama imenima, nema potrebe da zaključuju međusobno ikakve ugovore, pogodbe i nagodbe, a isto tako u njihovim međusobnim odnosima ne može vrijediti nikakvo povijesno pravo.

Belić je s Ljubomirom Stojanovićem sastavio 1915. memorandum *Savremeno srpsko nacionalno pitanje* u kojem su dvojica autora gotovo potpunoma na Karadžićevim jezičnim pozicijama iz 1849. Za njih su "Srbo-Hrvati" jedan narod dvaju imena. Tvrde da su Hrvati prihvatili srpski književni jezik te da se u njih razvila misao o narodnom jedinstvu sa Srbima. Staro hrvatsko stanovništvo ostalo je čisto samo još na sjeveru od Kupe, na srednjim i sjevernim dalmatinskim otocima i u srednjoj i istočnoj Istri. Slovenci su za Belića i Stojanovića samo srodan narod i njihovo pitanje nije istovjetno sa srpsko-hrvatskim, ali kako imaju iste političke težnje sa "Srbo-Hrvatima", pritisku Nijemaca mogu se odhrvati jedino u zajednici s njima, pa stoga treba zastupati i njihovo ujedinjenje. Prema njima, jugoslavensko je pitanje u biti srpsko pitanje i Srbija ga postavlja jer jedino tako može postići potpuno sjedinjenje srpskoga naroda i osigurati svoj nesmetan razvitak na Balkanu (Šepić 1970: 70—80).

Uoči Prvoga svjetskoga rata među hrvatskim intelektualcima obnavlja se jezično južnoslavenstvo i traži rješenje hrvatskoga pitanja unutar takve političke zajednice, ali utemeljene na federalističkim načelima. Tako Frano Supilo u prvoj fazi svoje političke djelatnosti razvija tezu o jedinstvenom narodu i jeziku na prostoru između Slovenije na zapadu i Srbije na istoku te piše da između Srba i Hrvata postoje dvije prošlosti i donekle razlika u vjeri, ali da je jezik potpuno isti. Dijalektalnih razlika da gotovo i nema. Tvrdio je da se puk od Triglava do Timoka, ma koji dijalekt govorio ili slušao, potpuno razumije bez ikakvih poteškoća te da se slobodno može reći da nijedan narod zapadne i srednje Europe ne pokazuje u svom puku toliko filološkoga jedinstva koliko tih dvanaest i pol milijuna južnih Slavena. "Ova velika istina o jedinstvu jezika, krvi i rase naše jest majka političke ideje *narodnog jedinstva* koje apstrahira od pitanja imena", pisao je tada Supilo (Šepić 1970: 473).

4.1.2. Anketna lingvistika i velikosrpstvo

Uoči ujedinjenja južnoslavenskih naroda 1918. godine srbijanski su političko-jezični krugovi pripremali prostor za uspostavu srpskoga jezičnoga gospodstva na čitavom prostoru koji će se naći pod krunom Karađorđevića. Hrvatski su političari i vodeći jezikoslovci bili pripravni ući u pregovore o državnom i jezičnom zajedništvu s Beogradom. Osim političkoga okružja, u kojem su austrijski i talijanski imperijalizam bili ozbiljnom prijetnjom hrvatskoj opstojnosti, pa se stvaranje koalicije slavenskih zemalja doimalo dobrim obrambenim rješenjem, jezičnim je pregovorima pogodovala činjenica što je hrvatski standardni jezik dijelio sa srpskim dio štokavske osnovice, pa se

polazilo od pretpostavke da je to temelj na kojem bi se mogao izgraditi zajednički standardni jezik nove državne zajednice.

Da bi se dao legitimitet i na neki način demokratičnost postupku stvaranja državnoga jezika, uveden je poseban oblik provjere javnoga mnijenja — anketa, koji u južnoslavenskim prostorima nije bio nepoznat ni u 19. stoljeću, a vezan je upravo uz Karadžićevo ime. Riječ je o prijepornoj Klun–Karadžićevoj anketi iz 1858. godine, koja se odnosila na razgraničenje slovenskoga jezika od "ilirskoga" u Istri, točnije na određivanje zapadnih granica "srpskoga jezika" (Vince 1990: 297). Znakovit je Karadžićev izbor Vinka Kluna za glavnoga suradnika, koji je poradi sudjelovanja u ponjemčivanju i odnarođivanju Slovenaca već nosio biljeg plaćenoga izdajice vlastitoga naroda. Slovenska je strana u cijelosti pobila tendencioznost pitanja u kojima se, među ostalim, sugeriralo ljudima između Metlike, Črnomelja i u Gorčima da su srpskoga roda, pa anketa ondje nije dobila nikakvu potporu.

Interpretacija anketnih pitanja i rezultata bila je uzrokom polemičnih osvrta i s hrvatske strane. Izbjegavanje Kluna i Karadžića da spomenu hrvatsko ime "kano da je kužno", a proširivanje srpskoga na prostor gdje hrvatsko "postoji vjekovima i gdje je ono historijski potvrđeno mnoštvom pisanih dokaza" (Isto: 298) upozoravalo je da Karadžićevo velikosrpstvo iz pamfleta *Srbi svi i svuda* ne samo da nije potisnuto kao jezikoslovna zabluda, nego je i uporno tražilo prostor i odziv za djelatnu primjenu. Ono se — nepromijenjeno i na istim načelima nepriznavanja nesrpskih naroda, njihovih jezika i kultura — pojavilo kao snažno političko oruđe i pri postavljanju temelja jugoslavenske jezične politike u 20. stoljeću.

4.1.2.1. Anketa slovenskoga časopisa *Veda* (1912.–13.)

Brojčano male makedonska i slovenska jezična zajednica našle su se u veoma nepovoljnu položaju u odnosu na srpsko-hrvatsku jezičnu većinu. Srbijanske aspiracije prema makedonsko-bugarskomu području, napose proglašavanje Makedonije južnom srbijanskom pokrajinom i pokušaj njezina jezičnoga posrbljenja bile su upozoravajućim znakom Slovencima da jasnije artikuliraju vlastitu jezičnu politiku, napose stoga što je jugoslavenska ideja nalazila zagovornike i među dijelom slovenskih intelektualaca.

Iz jugoslavenskoga je duhovnoga ozračja izrasla i *Veda*, slovenski dvomjesečnik za znanost i kulturu, koji je izlazio u Gorici. Uoči ujedinjenja ona otvara 1912. Anketu o jezičnom zbližen ju Jugoslavena, koju su prenijeli mnogi južnoslavenski listovi (*Crvena Hrvatska, Slobodna riječ, Srbobran, Trgovinski glasnik, Mali žurnal*). Poziv je upućen južnim Slavenima, koji će se uskoro naći

unutar granica buduće države, te Bugarima, pa je zbog prostorne, a djelomice i sadržajne sličnosti s Gajevim ilirskim programom, među anketarima cijeli pokret oko *Vede* nazivan neoilirskim.

Anketna su pitanja bila svrstana u tri skupine:

A *1. Kakav odnos želite između Slovenaca i Hrvata? Zadovoljava li Vas današnji odnos?*

2. Je li opseg slovenskoga jezika dovoljno velik da se mogu uspješno razvijati sve grane književnosti?

B *1. Treba li se slovenski jezik razvijati sasvim neovisno od hrvatskoga?*

2. Trebaju li Slovenci sasvim napustiti svoj jezik?

3. Držite li veliku srodnost među dvama jezicima uspješnim preduvjetom budućeg združenja?

C *1. Mislite li da se zbliženje i konačno jezično združenje može obaviti samim ustavno-političkim odredbama?*

2. Kakvu će ulogu pri procesu zbližavanja imati jezikoslovlje?

3. Kakva je uloga prakse?

4. Kako zamišljate zbliženje slovenskoga pravnoga, gospodarskoga i političkoga nazivlja srpsko-hrvatskomu? Koji bi organ za to bio prikladan?

5. 6. i 7. Isto glede tehničkoga, medicinskoga, filozofskoga nazivlja.

8. Bi li srpsko-hrvatski jezik mogao ukloniti turske, arapske, mađarske i druge riječi iz svoje jezične zaklade a da pri tom ne nastrada njegova individualnost?

9. Bi li slovenski jezik trebao ukloniti one riječi koje se sasvim razlikuju od hrvatskih izraza tako da ih nadomješćuje drugim dobrim slavenskim riječima, bližim (ako ne istim) srpsko-hrvatskima?

10. Koja bi organizacija najprikladnije vodila približavanje slovenskoga jezika srpsko-hrvatskomu, odnosno među koje bi organizacije trebalo razdijeliti taj posao?

11. Kako bi se imalo postići da se budući službeni pravopis, koji će se razviti iz Levčeva "Letopisa", uskladi s tim načelima?

12. Kako bi se moglo utjecati na pisce i publiciste, osobito pak na pisce školskih knjiga, da se drže načela zbližavanja?

13. Kako bi se najuspješnije uveli i održavali tečajevi srpsko-hrvatskoga jezika u Sloveniji, i to najprije po gradovima?

14. Kako bi se postigli metodičko i materijalno poboljšanje već postojeće obuke srpsko-hrvatskog jezika u srednjim školama i

15. odgovarajuća kvalifikacija srednjoškolskih profesorskih kandidata za obuku u srpsko-hrvatskom jeziku?

16. Kakav bi trebao biti književni program Matice slovenske (u zajedničkim izdanjima ili u izdanjima u susjednom narječju), program Slovenske školske matice i Socijalne matice, kao i udio publicistike u njima?

Anketi su se najvećim dijelom odazvali slovenski javni i kulturni djelatnici (Ivo Šorli, Josip Sernec, Fran Ilešič, Mihael Vošnjak, Rajko Perušek, Fran Milčinski, Rajko Šinek, Vekoslav Kisovec, Fran Heric, M. Pleteršnik, Henrik Tuma, Karel Slanc, Anton Dermota, Saša Šantel, Dragotin Lončar, Pavel Turner, Ivan Hribar, Vladimir Knaflič), nekoliko hrvatskih (Josip Smodlaka, Antun Branko Šimić, Frano Supilo, Dušan Preradović, Josip Šilović, Ladislav Polić, Bogumil Vošnjak, Milan Krešić, Nikola Zvonimir Bjelovučić, Milan Rešetar) dvojica izvan južnoslavenskoga područja (Anton Bezenšek, Karel Kadlec) te samo jedan srpski (Stojan Novaković). U slovenskim odgovorima preteže svijest o potrebi očuvanja samobitnosti slovenskoga jezika, dapače, otvoreno se progovara o kontroverznosti ankete te asimilacijskoj opasnosti za malobrojan slovenski narod ako bi pristao na bilo kakve jezične kompromise i "zbližavanja". Rijetki su Slovenci zagovarali konačno jezično združivanje s Hrvatima (poput Frana Milčinskoga). S jezikoslovnoga stajališta zanimljiva su onodobna razmišljanja o lingvističkim postupcima pri gradnji jugoslavenskoga državnoga standardnoga jezika iz više nacionalno afirmiranih standardnih jezika s odvojenim jezičnim povijestima.

Sernec izrijekom veli da Slovenac želi govoriti, moliti i čitati na svojem jeziku te da jezično združivanje u tadašnjim političkim odnosima nije moguće, ali da se može raditi na izgradnji zajedničkoga znanstvenoga i strukovnoga nazivlja. Također predlaže izbacivanje orijentalizama iz jezika Srba, Hrvata i Bugara, po uzoru na rusko izbacivanje germanizama (Anketa 1912–13: 99–102).

Fran Ilešič drži da Slovenci ne bi trebali u hipu napustiti slovenski jezik u svim javnim funkcijama, ali da treba intenzivirati učenje hrvatsko-srpskoga jezika, jer je to jezik budućnosti, napose jezik znanosti, bez obzira na neizgrađenost nazivlja, koje da bi trebalo ustavljivati s većim obzirom na slovenski jezik. Navodi primjer suradnje Društva slovenskih inženjera i Kluba inžinira i arhitekata iz Zagreba te prijedlog hrvatskoga arhitekta Setinskoga iz 1912. godine da se izda njemačko-hrvatsko-slovenski rječnik tehnološkoga nazivlja.

Taj je leksikografski pothvat poduprla i slovenska strana, predlažući da se namjesto kovanica poseže za gotovim riječima iz slavenskih jezika. U slovenskom inženjerskom društvu već je postojao odsjek za nazivlje, pa se predlaže da se osnuje istovjetan i pri hrvatskom, a isto da se postupi i pri izdavanju rječnika pravnoga, medicinskoga ili filozofskoga nazivlja, tj. da se nazivlja usklađuju prema preporukama posebnih terminoloških odsjeka pri pojedinim strukovnim udrugama. Upozorava da odnos prema međunarodnicama u filozofijskom nazivlju treba biti osobito obziran s obzirom na njihovu dugogodišnju ustaljenost u slavenskim jezicima te da tu ne bi smjelo biti mjesta purizmu. Istu obzirnost preporučuje prema onim orijentalizmima koji su se ustalili u hrvatskoj, srpskoj ili muslimanskoj sredini, pa za neke među njima, poput *boje*, drži da i nemaju valjane zamjene. Iz slovenskoga bi, prema njegovu mišljenju, trebalo ukloniti riječi koje se znatno razlikuju od hrvatskih i zamijeniti ih hrvatskomu bližima. Kao primjere navodi osobna imena i hvali nastojanja zabilježena u posljednje vrijeme da se tradicionalna slovenska imena zamjenjuju slavenskima *Ivan, Dušan, Milivoj, Svetozar, Vladimir, Boris, Božo.* Ilešič je uvjeren da bi programu približavanja slovenskoga jezika hrvatskomu svakako pripomogao kvalitetan rječnik sinonima, kojega bi se izradba mogla povjeriti Matici slovenskoj, a Matica hrvatska trebala bi se prihvatiti izradbe novoga hrvatsko-slovenskoga rječnika (Isto: 105–113).

Karel Kadlec iz Praga slovensku zajednicu drži toliko udaljenom od zajednice srpsko-hrvatske u kulturnom i političkom smislu da razgovor o bilo kakvom spajanju triju naroda drži nemogućim te Slovence vidi kao posebno individualiziran narod, ali ne isključuje oblike kulturne suradnje. Eventualno napuštanje slovenskoga jezika po njem bi bilo ravno nacionalnoj katastrofi (Isto: 218).

Rajko Perušek iz Ljubljane govori o slovenskoj jezičnoj izgrađenosti i posebnosti te tvrdi da se slovenski jezik ne može domjestiti ni jednim drugim jezikom, ma kako mu srodan bio. Slovenski je narod na mnogo višem kulturnom stupnju nego hrvatski i srpski. Ako bi trebalo uzimati tuđi jezik, onda bi to trebao biti razvijeniji jezik, a ne jezik u nastajanju kakav je srpsko-hrvatski. Slovenski bi jezik trebao ići svojim putom, bez obaziranja na srpsko-hrvatski, a u tvorbi riječi više se oslanjati na vlastite tvorbene zakonitosti, namjesto robovanja njemačkomu kopitu. Oni pak koji žele naučiti srpsko-hrvatski, morali bi otići, tvrdi Perušek u Sarajevo, a ne u Zagreb, koji je kajkavski, niti u Dubrovnik, u kojem se, po njem, govori mješavinom talijansko-srpskom (Isto: 219–223).

Anton Bezenšek, koji se anketi odazvao iz Sofije, nedvosmisleno očituje svoje stajalište da se Slovenci nikada ne smiju odreći vlastitoga jezika, a Stojan Novaković savjetuje "stalno i što podesnije primicanje hrvatskomu ili srpskomu jeziku i običaju, čuvajući i negujući domaći dijalekat za čisto domaće potrebe" (Isto: 217).

Vekoslav Kisovec iz Trsta priznaje jedinstveni jugoslavenski (ilirski) narod triju imena i triju narječja (kajkavskoga, čakavskoga, štokavskoga) te dvaju književnih jezika. On slovenskomu jeziku pribraja jezik Hrvata kajkavaca, pa je Slovenaca 2 300 000 tisuća, a ne samo 1 500 000, kako se prikazuje. Slovenski jezik u jugoslavenskom kontekstu ima svoje mjesto kao posebni jezik s obzirom na svoj samostalni razvitak i svoju književnost. Premalen je za jezik znanosti, strukovne izobrazbe, veće trgovine, što ne znači da bi nad njim trebalo provoditi nasilje. Postupno se treba privikavati na jedinstveni književni jezik (Isto: 339–347).

Pleteršnik pokušava "tehnički" približiti postupak utapanja jezika i upozorava na jezičnu nesuvislost procesa. Što bi iz pojedinoga jezika trebalo žrtvovati u ime zajedništva i tko bi o tom odlučivao? Što ako se pisci ne budu htjeli pridržavati odluka? Tzv. progresivno zbližavanje imalo bi još i veće posljedice: dugotrajnu nestalnost oblika i mješavinu u pismu koju nitko ne bi razumio. Uvjeren je da Slovenci ne će nikad napustiti svoj jezik te da o jezičnom zbliženju ne treba ni govoriti: "Svoj jezik ni jedan narod ne ostavlja, napose ne malen narod, koji se stoljećima morao boriti da bi ga sačuvao, razvio i izglačao" (Isto: 351). Predlaže da se oba jezika nastave razvijati samostalno, a da se eventualna zbližavanja zbivaju po jezičnoj, a ne političkoj logici.

Henrik Tuma iz Gorice pristupio je problemu sa sociolingvističke strane. Ako se narodnost u sociološkom smislu drži rezultatom plemenskoga razvitka, u početku određena krvnim srodstvom, potom zajedničkim jezikom i kulturom kao posljedicama zajedničkoga suživota, Slovenci, Srbi, Hrvati i Bugari tri su posebne narodnosti. Narodnosna autonomija prethodni je stupanj u naravnom sociološkom razvitku k slobodnoj pravnoj državi. Gospodarski razlozi prinuđuju narodnosti da se kulturno ujedinjuju, pa u srodnih narodnosti asimilacijski procesi nisu rijetkost. Narod je pak plod više društvene organizacije, pretežno svjesnoga ljudskoga nastojanja, volje i težnje k jednosti. Narod je dakle u prvom redu civilizacijska pojava. Iz tih razloga Tuma Slovence drži narodnošću, jer nemaju svijesti o jedinstvenoj političkoj zajednici, niti su težili jednosti. Za razliku od njih, Hrvati, Srbi i Bugari su narodi. Zbližavanje naroda posredovanjem kulture plod je ljudskih umnih nastojanja, a ne naravnoga razvitka.

Slovenski se jezik u očuvanju autonomne slovenske narodnosti mora razvijati potpuno neovisno od hrvatsko-srpskoga sve dotle dok se ne riješi načelo narodne autonomije, odnosno dok se ne dođe do zajedničke političke organizacije. Slovenci kao narodnost ne mogu i ne smiju odbaciti svoj jezik. Moguće je zbližavanje pomoću autonomnoga združivanja narodnosti, jezično združivanje pak nije moguće, jedino je moguće, i to u višestoljetnom procesu, raznarođenje uz pomoć centralističke političke prisilne organizacije, što je u suprotnosti s načelom narodnosne autonomije.

Filologiji je jedini zadatak bistrenje pojmova. Njemački izraz *Vorstellung* Srbi prevode *predstava*, Hrvati *predodžba*, Slovenci se kolebaju između *predstave* i *predodžbe*. Stručnjak mora reći da je jedino dobar izraz *predstava*, tvrdi Tuma, unatoč, kako on veli, dječjoj ustrajnosti hrvatskih znanstvenika, koji su *predodžbu* izmislili samo za to da bi se razlikovali od Srba. Inteligencija bi najprije trebala poraditi na bistrenju pojmovlja u filozofiji i duhovnim znanostima. Ako bi se utemeljila zajednička akademija, njezin bi prvi zadatak imao biti unifikacija i čišćenje pojmovlja pomoću filologije, filozofije i strukovnih znanosti.

Tečajevi srpsko-hrvatskoga jezika u Sloveniji bili bi štetni, jer bi među Slovence unosili krive nazive, tako da bi se čista slovenština kvarila. K tomu oni su nepotrebni, jer javna poraba hrvatsko-srpskoga jezika ovisi o političkoj centralizaciji, a poraba srbo-hrvaštine u gospodarskom životu gotova je posljedica gospodarskoga interesa, kao i obratan smjer. Prirodna je asimilacija da se Hrvat u Sloveniji posloveni, a Slovenac u Hrvatskoj pohrvati. Svaka prisilna asimilacija je štetna. Propast rusifikacije uz pomoć osnivanih ruskih društava na južnoslavenskom prostoru najboljim je pokazateljem da bez gospodarskih razloga nema inojezičnoga gospodstva (Isto: 352—370).

Anton Dermota sumnja da su Jugoslaveni jedan narod, kojega bi Slovenci, Srbi, Hrvati i Bugari bili dijelovima. Drži da je riječ o prenagljenoj tvrdnji. Može se govoriti o jednom rodu, ali ne o narodu. Poticani proces zbližavanja jezika drži protunaravnim. Kad bi Slovenci približili svoj jezik srpskohrvatskomu, ubili bi svoju kulturu i sva svoja nastojanja tijekom povijesti. Sumnja da bi od toga jugoslavenstvo imalo ikakve koristi. Umjetno zbližavanje južnoslavenskih jezika imalo bi smisla kad bi ti jezici između sebe bili toliko različiti da se njihovi govornici ne bi mogli sporazumijevati. Jugoslavenstvo nije nikakav razlog za žrtvovanje nacionalnih jezika; treba samo prigušiti indolenciju (Isto: 375—377).

Dragotinu Lončaru jugoslavensko pitanje nije više pitanje ideje, nego u prvom redu pitanje metode, a ona zahtjeva stupnjevitost zbog kulturne,

gospodarske i političke složenosti jugoslavenskoga pitanja. Slovenski jezik ne smije zatajivati svoju srodnost sa susjednim slavenskim jezicima. To znači da u nedostatku vlastitih riječi treba posezati u hrvatsko-srpski, a istovrstan se postupak razumijeva i s druge strane. Orijentalizme i hungarizme treba uklanjati, ali one koji su se udomaćili valja prihvaćati kao jezične činjenice. Zadatak je JAZU u Zagrebu da u znanstvenom i kulturno-umjetničkom smislu združuje austro-ugarske Slavene, a nacionalne bi matice taj posao obavljale na razini pojedinih narodnih zajednica. U slovenskim školama treba učiti uz njemački talijanski i hrvatsko-srpski (Isto: 379—384).

Pavel Turner vidi u fonetičnom pravopisu glavnu preprjeku jezičnomu zbližavanju. Ako bi se Hrvati i Srbi vratili etimologičnomu pravopisu, kojim pišu Slovenci i Rusi, hrvatska bi i srpska knjiga imala veći odziv u Sloveniji (Isto: 507—508).

Ivan Hribar misli da bi bilo pogrješno željeti da slovenski jezik ustupi svoje mjesto srpsko-hrvatskomu. Oba jezika trebaju se posebno njegovati i razvijati. Upozorava na struju u slovenskom jezikoslovlju koja traga za osnovama u slovenskom jeziku kojih nema u susjednim slavenskim jezicima, napose srpsko-hrvatskom, kako bi što više istaknuli slovensku jezičnu posebnost. U graničnim područjima naravna su međusobna jezična prožimanja. Hribar posebno upozorava na problem strukovnoga i znanstvenoga nazivlja. U ljubljanskom magistratu 1882. bio je službenikom Čeh, koji je u nedostatku slovenskoga nazivlja uveo češko tehničko nazivlje. Misli da je upravo strukovno nazivlje ono koje bi trebalo biti zajedničko, tj. plod zajedničkih slovenskih, hrvatskih i srpskih nastojanja. I on drži da bi orijentalizme trebalo uklanjati iz srpsko-hrvatskoga jezika. Međusobna jezična prožimanja trebaju biti obostrana, pa zamjene za orijentalizme Hrvati i Srbi mogu naći u slovenskom jeziku. Ističe primjer leksikografa Josipa Jurčiča, koji je pod utjecajem hrvatskoga pokušao u slovensku pridjevnu sklonidbu uvesti razliku dativa i lokativa (*dobrej materi* : *pri dobrej materi*). Učenje srpsko-hrvatskoga jezika Hribar više ne drži političkim nego praktičnim pitanjem te predlaže njegovo učenje u svim srednjim školama (Isto: 508—516).

Na anketu se odazvalo i nekoliko hrvatskih javnih djelatnika. Zajedno su istupili trojica: Josip Šilović, Ladislav Polić i Bogumil Vošnjak. Oni Slovence, Hrvate i Srbe drže jednom etničkom i jezičnom skupinom, jednom kulturnom nacijom. Najvažnijim kulturnim zadatkom jugoslavenskoga pokreta drže stvaranje jedinstvenoga znanstvenoga jezika za sve južne Slavene, a u svim drugim pojavnostima javnoga života treba da vlada decentralizacijsko načelo, što znači da bi narodni jezici trebali ostati u lijepoj književnosti i u javnom

životu. Približavanje slovenskoga jezika hrvatskomu ili srpskomu ne bi trebalo ići na štetu slovenske jezične individualnosti. Pri vanjskim nastupima jezik bi bio hrvatski i srpski, a zajedničko ime svih konstitutivnih naroda buduće državne zajednice Južni Slaveni. I on drži da Hrvati i Srbi trebaju iz jezika izlučiti orijentalizme. Novine, škole i znanost trebaju biti u službi promicanja jugoslavenske ideje. Jugoslavenska akademija u Zagrebu trebala bi biti najviša znanstvena institucija Hrvata i Slovenaca (Isto: 311—315).

Milan Krešić misli da Slovenci zbog premaloga broja ne mogu opstati kao samostalan narod. Predlaže da se za zajednički jezik južnih Slavena prihvati jedno narječje. Putokaz može biti postupak Hrvata: oni su odbacili kajkavštinu i prihvatili štokavštinu. Tako bi trebali postupiti i Slovenci te prihvatiti hrvatsko-srpsku štokavštinu, što razumijeva samo po sebi i zajedničko nazivlje. Krešić otvoreno govori o asimilaciji slovenskoga naroda (Isto: 315—321).

Petar Tomić iz Zagreba podsjeća na hrvatsko-slovenske veze i pokušaje kulturnoga i jezičnoga zbližavanja od 1865. godine (Jurčič u Sisku uređuje *Südslavische Zeitung*). Predlagao je čak da se među Slavenima uvede ruski jezik kao diplomatski. Slovenske je učitelje poučavao: slovenski vam je jezik košulja, hrvatsko-srpski kaput, a ruski kožuh. Opstojnost i velikih naroda izgrađena je na jezičnom ujedinjenju. Za primjer uzima Italiju i Njemačku. Jakob Grimm nabrojio je čak 503 njemačka narječja i podnarječja, koja su mogla dati najmanje 9 književnih jezika. Nijemci su izgradili jedan. Tako trebaju postupiti i južni Slaveni. Slovenci se zbog vlastitoga probitka, tvrdi Tomić, moraju kloniti separatizma i prihvatiti srpsko-hrvatski. Zbog malobrojnosti i trajne njemačke opasnosti nemaju šanse da opstanu sami. Separatizam je oslabio i Slovake. Štúr, Hodža i Hurban u Slovaka na istim su idejnim pozicijama kao Kopitar i Miklošič u Slovenaca.

Tomić prigovara Kopitaru što je samouka Karadžića podupirao u fonetskom pravopisu. On tvrdi da je fonetika "bečki hofratski politički pravopis za oslabljivanje slavenske solidarnosti" (Anketa 1912—13: 324) u ustoličenju kojega su sudjelovali još Miklošič, Daničić i Jagić. Podupire Slovence da ostanu pri svom etimologičkom pravopisu i da u tom smislu djeluju na Hrvate u kojih "nije još prodrla fonetika uza sve driliranje u školama na protunarodnu korist".

U nazivlju se Slovenci trebaju oslanjati na hrvatsko-srpski jezik. Ako ne nađu u zajedničkoj jezičnoj zakladi traženu riječ, neka traže u bugarskom i ruskom, pa tek onda u češkom i poljskom, odnosno staroslavenskom i litavskom. Slovenci ne rade dobro što uvađaju češke riječi, a Srbi ruske (*jestastvenica* = priroda). Kritizira tvorenice tipa *vinotočje* (predlaže *točenje vina*). Svaki

bi se Slovenac nakon završene srednje škole bez poteškoća trebao moći služiti hrvatsko-srpskim jezikom ako bi se uveo u srednje škole kao obavezni predmet. Slovenci bi svoje političke novine trebali također pisati srpsko-hrvatski. Razlike između hrvatskoga i slovenskoga su male. Srbi na silu hoće nametnuti Slovencima nepotreban pridjev *slovenački* namjesto dobro tvorenoga *slovenski*, jer sami nemaju razlike za *slavisch* i *slovenisch*, držeći se poljskoga *Sloveni*, za razliku od Rusa koji pišu *Slavjani*, a Slovenci pak držeći se češkoga pišu *Slovani* (Isto: 321–326).

Nikola Zvonimir Bjelovučić misli da se Slovenci trebaju združiti s Hrvatima u jednom, hrvatskom, nacionalnom imenu i u hrvatskom jeziku. Razlozi su povijesni i geopolitički. Malobrojnost slovenskoga naroda i njemačko okružje izravni su neprijatelji slovenske opstojnosti. Budući jezikom povezani slavenski prostor zamišlja od Šmohora, Trsta i Gorice do Bara na jugu i Temišvara na sjeveru. Misli da bi Slovenci u svim srednjim školama trebali učiti hrvatski, a na sveučilištu barem dva semestra te da bi u Ljubljani trebao izlaziti tjednik na hrvatskom jeziku. Opsegom je slovenski jezik premalen da bi opstao, napose je malobrojna čitateljska publika (oko 320 000 ljudi). Sve zajedno ne jamči ni razvitak znanstvenoga nazivlja. Prešerna vidi krivcem što već nije došlo do jezičnoga sjedinjenja Hrvata i Slovenaca. Ako su hrvatski kajkavci mogli prihvatiti štokavštinu, zašto to ne bi mogli i Slovenci. Slovenci bi trebali zadržati svoj jezik na razini dijalekta, kakav položaj ima danas i kajkavski hrvatski, a književni bi jezik svih južnih Slavena trebala biti štokavština. Ne može se odlučiti koji od njezinih izgovara, ali napominje da je ekavština najrasprostranjenija. Književni bi jezik trebalo bogatiti slovenskim riječima i oblicima (dvojina). Nazivlja bi se trebala odmah početi usklađivati uz pomoć filoloških stručnjaka. Misli da je fonetički pravopis najispravniji, pa ga stoga treba uvesti i u slovenske škole. Učenje hrvatskoga jezika u slovenskim školama trebalo bi biti obavezno (Isto: 330–339).

Josip Smodlaka tvrdi da Hrvati, Srbi i Slovenci čine jedan narod, da govore različitim dijalektima istoga jezika, među kojima je mnogo manja razlika nego među talijanskim narječjima. Imaju tri odijeljene književnosti, od kojih ni jedna ne može odoljeti utjecajima tuđinstva (njemačkim i talijanskim) na domaću inteligenciju. Književno je sjedinjenje preduvjet samostalnoga kulturnoga i političkoga života. Slovenski književni jezik već je tako sličan srpskohrvatskomu da se može držati starinskom varijantom istoga jezika. Mi se razumijemo, tvrdi Smodlaka, bez učenja jezika i bez rječnika. Neke makedonske ili čakavske dijalekte teže je razumjeti nego li Slovenca. Slovenski tip književnog jezika mogao bi se dalje razvijati na polju lake književnosti. To

ne bi ništa smetalo nacionalnomu jedinstvu. Slično je u Italiji s dijalektnom književnošću (osobito se lijepo razvija dramska književnost lombardska i napuljska). I pučka bi književnost imala sačuvati dijalekt. Slovenština je mila i uvijek svježa, ona je lijepo sačuvani ostatak zajedničke starine, pa bi bila šteta da nestane. Za znanstvenu literaturu, žurnalistiku i višu beletristiku (isto tako za poslovnu i trgovačku komunikaciju) treba jedan književni jezik i jedna slova; po njegovu mnijenju to mora biti srpska ekavština pisana latinicom. Sve bi se tri nacionalne matice trebale udružiti u jako zajedničko književno društvo, koje bi sva svoja izdanja objavljivalo na zajedničkom književnom jeziku. Isto bi trebale postupiti novinarske udruge (Isto: 102–103).

Književnik Antun Gustav Matoš predstavlja se kao liberal i promicatelj zasebnosti te stoga neprijatelj svake centralizacije. Napominje da je žalio zbog hrvatskoga žrtvovanja čakavske i kajkavske književnosti štokavskoj. Neka gospoduje jedan dijalekt, ali neka mu se na štetu jezičnoga bogatstva ne žrtvuje drugi. Da je Vraz svoje stihove pisao slovenskim jezikom, zacijelo bi bili življi i bogatiji. Da je Prešern krenuo Vrazovim tragom, prestao bi biti pjesnikom prvoga reda. Političkomu jugoslavenskomu federalizmu mora odgovarati književni federalizam. Matoš drži da slovenski jezik ima sve preduvjete za uspješan znanstveni i književni razvitak, jer o tom ne odlučuje kvantiteta nego kvaliteta publike. Tek međusobna uzajamnost i ravnopravnost naših jezika može koristiti jedinstvu. Jezični izbor treba prepustiti evoluciji. Stručnjaci trebaju raditi na izgradnji zajedničkoga znanstvenoga nazivlja (Isto: 102–104).

Milan Rešetar jezično zbližavanje Slovenaca i "Srbohrvata" drži korisnim i potrebitim za oba naroda. Pitanje je kako to provesti i do koje granice. Misli da bi ideal trebao biti da od dvaju naroda postane jedan. Sumnja da se to može postići, dapače ne vjeruje da se tomu idealu može i približiti dok nas dijele političke granice i književni jezik. Jezično će se pitanje riješiti samo kad se riješi političko. Zajednički jezik treba biti srpsko-hrvatski, ali nipošto ga ne treba uvađati prije uspostave zajedničke države. Isključuje stvaranje nekoga novoga umjetnoga književnoga jezika. Slovenski bi se jezik trebao približiti srpskohrvatskomu tako da za svoj književni izraz bira one oblike i riječi koji su zajednički obama jezicima. One riječi kojih nema, trebao bi uzimati iz srpskohrvatskoga, ne iz češkoga ili ruskoga jezika. Slovenci bi trebali prihvatiti fonetički pravopis. Sumnja da bi druga strana mogla napraviti ustupke koji se od nje traže, posebice u pogledu turcizama, to više što će se u novoj državnoj tvorevini naći krajevi u kojima je u jeziku broj turcizama veći nego u jeziku koji se govori u Srbiji. Rešetar piše da je srpski dio naroda "dao moderni književni jezik" i da bi se "prije (...) moglo postići da Srbo-Hrvati

zapadnih krajeva, koji pišu jekavski (*vrijeme, vjera* itd.) za volju Slovencima i Srbohrvatima istočnih krajeva prihvate ekavski izgovor (*vreme, vera* itd.), čime bi se srpskohrv. književni jezik znatno približio slovenskomu" (Isto: 379).

Frano Supilo je odgovorio da je slovenski jezik (dijalekt) kao narodno-književni jezik suvišan, te da bi svi Slovenci kao narodno-književni jezik imali poprimiti ijekavsko-štokavsko narječje južne Hercegovine i Dubrovnika, osim ono nešto pojedinih tuđica. Nadalje, držao je da je upravo *ostentativno* isticanje slovenskoga "dijalekta" samo pogibelj za potpuno narodno jedinstvo Hrvata, Srba i Slovenaca, a novo da bi "poticalo" na narodno razdvajanje (Isto: 223). Takva Supilova stajališta izvirala su iz njegove pogrješne postavke da slovenske zemlje nisu u Habsburškoj Monarhiji očuvale svoju državnost kao Hrvatska, pa da prema tomu Slovenci nemaju status političkoga naroda, što je impliciralo i gubitak jezika kao narodnosne odrednice.

Dušan Preradović drži da slovenski jezik ima pravo na svoju budućnost i svoj vlastiti razvitak bez obzira na brojnost jezične zajednice koja se njime služi. Ističe da podupire svaku narodnu manjinu. Slovenski je jezik star i žilav i ne vjeruje da će se Slovenci dati odnaroditi, dapače, trebaju svoj jezik sačuvati u svim porabama: što je od Boga dano, ne smije se metlom istjerivati. Ako bi zbog političnih razloga trebalo primiti drugi jezik, neka to bude hrvatski. Preradović posebno napominje da ne prihvaća naziv srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski jer je surogat i jer su ga izmislili ljudi kojima je stalo da hrvatstvo oslabi i da se njegov ponos ponizi. Napominje da nikad nije čuo da "koji Srbin svoj jezik s takvom prirepinom nakazuje" (Isto: 223). Preradović predlaže da se iz hrvatskoga jezika uklone sve tuđice za koje postoje uobičajene domaće riječi, upozoravajući istodobno na strani duh koji vlada u hrvatskoj sintaksi (njemački i talijanski).

Anketne je rezultate analizirao *Vedin* politički urednik Vladimir Knaflič, koji utvrđuje da Slovenci na jugoslavensku koncepciju jezičnoga zbližavanja gledaju kao na vlastitu narodnu smrt, tj. na asimilaciju i nestanak s povijesne pozornice. Kao čovjek jugoslavenske orijentacije Knaflič ne govori o južnim Slavenima nego o jednom, jugoslavenskom, narodu, koji je bez zajedničke države, zajedničkoga književnoga jezika, znanosti i književnosti nepotpuna sociološka tvorba. Konačni je cilj jezičnoga jedinstva da se mogne u Skoplju čitati Župančiča, Vraza u Ljubljani, Cankara u Beogradu, Prešerna u Sofiji. Sva tri, odnosno četiri jezika treba spojiti u jedan. Cijela književnost mora biti jedinstvena, nema razdvojbe na višu i nižu, a znanstveno nazivlje zajedničko. Pravnici trebaju osnovati zajedničko glasilo. Slovenci su u posljednjih 30 godina preuzeli oko 200 hrvatskih riječi. U jeziku treba napraviti mnogo.

Fonetski pravopis treba zamijeniti boljim slovenskim etimološkim pravopisom, namjesto ijekavice Hrvati u standardnom jeziku trebaju primiti ekavicu, futur trebaju pisati rastavljeno, dvojinu kao jezičnu kategoriju trebaju vratiti (Isto: 516—524).

4.1.2.2. Anketa *Srpskoga književnoga glasnika* (1914.)

Godine 1914., četiri godine prije sjedinjenja južnoslavenskih zemalja u zajedničkoj državi, srpska je strana već bila izišla s prijedlogom o budućoj ekavskoj jezičnoj hegemoniji. Uloga glasnogovornika srpskih stajališta povjerena je srpskomu književnomu povjesničaru i publicistu Jovanu Skerliću, koji je u studenom 1913. u Društvu za srpski jezik i književnost u Beogradu održao predavanje o istočnom i južnom narječju u srpsko-hrvatskoj književnosti.

Smisao je i svrha Skerlićeva predavanja bila priprema za uspostavljanje ekavice kao službene izgovorne osnovice na području cijele Jugoslavije, što je trebao biti glavni preduvjet za gradnju budućega jedinstvenoga standardnoga jezika na državnoj razini. Glavna je zaprjeka toj zamisli bio još uvijek živ Karadžićev autoritet i njegov model zajedničkoga standardnoga jezika svih štokavaca s južnim izgovorom u podlozi. Stoga je Skerlićevo predavanje bilo koncipirano tako da najprije ukloni Karadžićevu ijekavštinu (on je naziva jekavštinom) iz mogućega natjecanja s ekavštinom kao izgovornom podlogom standardnoga srpskoga jezika, a onda, u zamjenu za žrtvovanu ćirilicu sa srpske strane, zatražiti od Hrvata da oni žrtvuju (i)jekavicu i prihvate ekavicu. Tako bi ekavica i latinično pismo bili kompromisno rješenje koje bi vodilo željenomu hrvatsko-srpskomu jezično-pisamskomu jedinstvu.

Skerlić je pokušao opovrgnuti sve Karadžićeve navode u prilog (i)jekavštini iz Bečkoga književnoga dogovora 1850. godine, odnosno iz njegove brošure *Vuka Stef. Karadžića i Save Tekelije pisma visokopreosveštenome gospodinu Platonu Atanackoviću* ... iz 1845. godine, koji se odnose na mjesto, značenje i raširenost (i)jekavice u srpskoj književnosti, kako pučkoj tako i umjetničkoj. Pozivajući se na mišljenja u prvom redu Stojana Novakovića (1888), kao i Jovana Stejića (1849), Skerlić je naglasio da je srpska književnost utemeljena na ekavskom izgovoru i da on obilježuje cijelu njezinu povijest do Karadžića. Izlet Karadžićevih suvremenika u (i)jekavicu uglavnom je povezan s piscima koji su rođeni i djeluju izvan Srbije (Petar Petrović Njegoš, Sima Milutinović, Joksim Nović Otočanin, Jovan Sundečić, Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović, Petar Kočić), a oni koji su bili rodom i djelatnošću Srbijanci (i)jekavicom se služe tek sporadično (Jovan Ilić, Branko Radičević, Jovan Jovanović Zmaj, Stojan Novaković, Ljubomir Nedić, Jakov Ignjatović, Ljubomir Kovačević,

Tihomir Ostojić, Jovan Živanović, Dragiša Stanojević, Stevan Sremac). Zanijekao je točnost Karadžićevih navoda o raširenosti (i)jekavice na prostoru Srpske kneževine, navodeći da je Karadžić namjerice povećao (i)jekavska područja kako bi njegovi argumenti dobili na snazi, a zapravo su (i)jekavska područja u Srbiji samo užički okrug te dijelovi čačanskoga, rudničkoga, valjevskoga i podrinjskoga okruga. Da bi potkrijepio svoje mišljenje, Skerlić se poziva i na prijeporni dijalektološki Belićev zemljovid štokavskih govora iz 1910. godine. Isto tako odbacuje Karadžićeve tvrdnje da je (i)jekavica razlikovnija od ekavice (*sjedim* : *sijedim*; *zapjevati* : *zapijevati*), jer se u odabranim primjerima navedene riječi u ekavskom izgovoru razlikuju naglasno.

Glavni je nedostatak (i)jekavice, tvrdi Skerlić, nesavladivost njezinih zakonitosti. Čak i oni kojima je (i)jekavica materinski idiom, ne uspijevaju točno napisati pojedine riječi. Podsjeća da je sam Karadžić "pišući pravila za južno narječje, (...) koji se stalno borio za oslobodjenje od crkveno-slovenskog jezika, počeo tražiti od pisaca da znaju crkveno-slovensku ortografiju" (Skerlić 1914; prema 1918: 15).

I dok je tako izbijao Karadžiću jedan po jedan proijekavski argument, Skerlić se i sam služio Karadžićevim postupcima: da bi povećao granice ekavštine, izmiješao je jezike i narječja, pa je u štokavske govore, kao i Belić, umiješao kajkavsko narječje i slovenski jezik kao ekavske te neistinito tvrdio da je Bosna većinom ekavska. (I)jekavicu je vezivao uz hercegovački seoski živalj, a ekavicu uz srbijanska gradska središta, pa je zaključio da ekavicom govori ne samo veći nego i kulturniji dio srpskoga naroda. Domećući raširenosti ekavice ("od Triglava do Soluna"; Skerlić 1914; prema 1918: 23) još blagoglasnost i jednostavnost u pisanju, Skerlić je uvjeren da je samo pitanje vremena kad će (i)jekavica konačno uzmaknuti pred ekavicom.

Skerlićevo je predavanje objavljeno iste, 1913. godine u *Srpskom književnom glasniku,* a iduće je godine u istom časopisu na temelju njega provedena *Anketa o južnom ili istočnom narečju u srpsko-hrvatskoj književnosti,* koja je u jezikoslovnoj povijesti poznata i pod imenom Skerlićeve ankete. Na pitanje koji bi od dvaju izgovora trebalo uzeti za književni, odgovarali su srpski, hrvatski i slovenski jezikoslovci, pisci i javni djelatnici: Fran Ilešič, Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović, Marko Car, Mihailo Polit Desančić, Josip Smodlaka, Vladimir Ćorović, Frano Supilo, Đorđe Pejanović, Stojan Novaković, Tomislav Maretić, Ivan Krnic, Bor. J. Popović, Milan Marjanović, Ivo Ćipiko, Ivo Vojnović, Vladimir Čerina, Vladimir Skarić, Vasa Stajić, Mile Starčević, Aleksandar Belić, Rikard Katalinić Jeretov, Rikard Nikolić, Vaso Glušac, Petar Skok, Ivan Hribar, Milan Rešetar, Jovan Živanović, Mirko Korolija,

Frano Kulišić i Veljko Milićević. Iz Crne Gore u anketi nije sudjelovao nitko. Vladimir Ćorović to je poslije prokomentirao izjavom da Crna Gora "nije ni imala koga da otpremi kao kompetentnog govornika za tu priliku" (1918: 96). Oba su slovenska anketanta, Fran Ilešič i Ivan Hribar, bila za ekavštinu.

Među srpskim piscima jedino je Jovan Živanović bio za čuvanje (i)jekavsko-ekavskoga dualizma, uvjeren da južno narječje treba ostati književno u Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni, Dalmaciji i Hrvatskoj. Ostali su dali prednost ekavici.

Odgovor Aleksandra Belića posebno je zanimljiv s jezikoslovnoga i s političkoga gledišta. On se poziva na svoj rad iz 1910., objavljen u *Rocniku slawistycznom*, i na dijalektološku kartu ondje priloženu. Riječ je o dijalektološkom zemljovidu,[92] kako on kaže 'proširene Srbije' (Belić 1914: 379), prema kojemu su u sastav srpskih narječja ušla i čakavsko i kajkavsko. Ukratko, Belić je usisao u 'proširenu Srbiju' više i od samoga Karadžića. Uspoređujući broj govornika 'istočnoga' govora s južnim, odnosno jugozapadnim, govorom, zaključuje da je neusporedivo više ekavaca. Taj je broj dobio tako što je 'istočnomu' govoru pribrojio kajkavske i čakavske ekavske govore. Iako kajkavci nikad nisu ekavci u smislu u kojem su to čakavci ili štokavci (Brozović 1972–73c: 117), znanstveno neutemeljeni statistički pokazatelji trebali su pripomoći da konačni izbor padne na ekavski. Osim toga, Belić drži pravila ekavskoga govora neusporedivo jednostavnijima od onih koje je za južni govor izradio Karadžić. Karadžiću pak predbacuje da se po pravilima koje je on propisao ne govori nigdje, implicirajući da je riječ o umjetno arhaiziranom sustavu, koji ne odgovara ni hrvatskim jekavskim govorima, posebice ne Karadžićeva grafija duge jatovske alternante.[93] Kad bi se prihvatio južni govor u zajedničkom književnom jeziku, njegova složena pravila trebali bi učiti ne samo ekavci nego i (i)jekavci, tvrdi Belić. Preporučuje da se se na cijelom prostoru "proširene Srbije" uvedu ravnopravno oba govora, pa tek onda da se donese konačna odluka (Belić 1914: 384).

Belić drži da dva izgovora ne smetaju jedinstvenosti jezika. Tvrdio je da Srbe od Hrvata više dijeli leksik i sintaksa. Hrvati su pod češkim utjecajem stvarali nove riječi "veštački, katkada bez dovoljnog poznavanja duha narodnog jezika" (Isto: 376), sintaksa im je pod njemačkim utjecajem, a u rječniku su dopuštali "pozajmice" iz kajkavskog ili čakavskoga narječja, dok su Srbi bili pod utjecajem crkvenoslavenskoga ili ruskoga jezika.

92 Medini navodi (1920: 45) da je Belićev zemljovid kritizirao Jagić u *Archivu* (XXX, 4) te ruski profesor Florinski.

93 O tom je u ovom radu više rečeno u odsječku o jatovskim alternantama.

Na anketu je odgovorilo i sedamnaest hrvatskih pisaca. Među njima su se izrijekom za (i)jekavicu izjasnila samo četverica: Mile Starčević, Ivan Krnic (četiri godine kasnije odustao), Rikard Katalinić Jeretov i Frano Supilo. Peterica se nisu osmjelili izreći jasno što misle — Ivo Vojnović, Tomislav Maretić, Milan Rešetar, Rikard Nikolić i Petar Skok, tj. prepustili su vremenu izbor, a osam je pisaca bilo za ekavicu — Marko Car, Josip Smodlaka, Milan Marjanović, Ivo Ćipiko, Vladimir Čerina, Vladimir Skarić, Mirko Korolija i Frano Kulišić.

Anketa je pokazala da među hrvatskim predstavnicima ne samo što nema jedinstvenoga pogleda nego da i oni koji su se zdušno posljednjih desetljeća zauzimali za južno narječje (Maretić) odustaju od svoje životne borbe i već daju naputke kako bi trebalo provesti buduću unifikaciju. Naime, u njoj bi odlučujuću ulogu trebali imati književnici, koji bi postupnim uvođenjem ekavici otvarali vrata i u Hrvatskoj (Anketa 1914: 224).

Maretićevo se stajalište poklapa s Belićevim: razlika u izgovoru staroga jata najmanje je zlo u jezičnom zbližavanju hrvatskom i srpskom. Kad se već krenulo tim putom, najprije bi u pogledu izgovora trebalo ujediniti sve Srbe, budući da su Hrvati u službenom jekavskom izgovoru ujedinjeni. Taj je naporni posao u Hrvatskoj nakon višedesetljetne borbe uspio i sada bi bilo vrlo teško uvjeravati ih da trebaju ostaviti južni govor i prihvatiti istočni. Hrvati su napravili još jedan veliki potez radi zbližavanja sa Srbima: prihvatili su fonetički pravopis. Za to je, tvrdi Maretić, zaslužna zagrebačka vlada koja je 1892. uvela fonetiku obligatno u škole. Za Hrvatskom i Slavonijom povela se i Dalmacija. S jatom baš ne će ići tako jednostavno, drži Maretić, jer će vlada odbiti takav prijedlog budući da u Hrvatskoj nema nikoga tko se služi latinicom a da bi pisao istočnim narječjem. Nekolicina koja piše ekavski, služi se ćirilicom. Maretić predlaže da se to obavi postupnim pridobivanjem najprije što većega broja književnika, a onda i uglednika koji će za sobom povući vlade, one pak škole (Isto: 222—224). Sam je pak to učinio 1924. napisavši usred Zagreba predgovor svomu *Jezičnomu savjetniku* ekavicom.

U kasnijim razmišljanjima o modelu jezičnoga sjedinjenja Maretić (1922) posebno komentira problem pisma i podsjeća da se u Skerlićevoj anketi najveći dio onih književnika koji su isticali potrebu jedinstvenoga pisma izjasnio za latinicu kao pismo koje bi nas vezalo s najvećim dijelom obrazovane Europe, a zaboravilo se da u "čitavoj Evropi nema pisma, koje bi bilo savršenije i lakše od srpske ćirilice (...), t. j. svaki glas srpskog jezika ima u srpskoj//ćirilici svoje osobito slovo" (1922: 71). Jedinstva u pismima između Srba i Hrvata nikad se

ne će postići ako simpatije budu samo na strani latinice. Međutim, za sjedinjenje je od pismovnoga jedinstva važnije jezično jedinstvo, napose u nazivlju.

Rešetar naslovljeno pitanje drži političkim i njega će, uvjeren je, riješiti politika. "Poslije Kumanova i Bregalnice mislim i ja da će ekavski izgovor nadjačati jekavski" (Anketa 1914: 439). Rešetar upozorava Skerlića da je jekavica starija no što on misli, tj. od druge polovice 14. stoljeća, a u dubrovačkoj književnosti već od 15. stoljeća. Njome su pisali u Bosni i u Boki, pa i u Dalmaciji (Kašić, Kanavelić, Kavanjin, Vitaljić), potom ilirci, za njima svi katolici — ikavci i ekavci. On drži da nije pravi trenutak da se to pitanje rješava. Izgovorno jekavsko-ekavsko dvojstvo ne smeta nikomu, ali veliku štetu nanosi razlika u pismima i to treba rješavati.

Marko Car ističe da je Beograd književno središte, pa je prirodno da se primi njegov dijalekt. Kulišiću je ekavsko narječje jače, žilavije i obilatije životnom snagom te raširenije i praktičnije. Vladimir Čerina drži da ekavština ne samo što je praktičnija, nego je nacionalno-kulturno potrebnija. Nju bi trebalo usvojiti kao usmeni i pismeni način govora.

I Smodlaka, koji je sudjelovao i u *Vedinoj* anketi, ponavlja odrješito da općim narječjem u srpsko-hrvatskoj književnosti treba biti "istočno i nikakovo drugo" (Isto: 119). U tom ga učvršćuje i srpsko odustajanje od Karadžićeve ijekavice, za koju pogrješno tvrdi da su je Hrvati uveli u književnost pod Karadžićevim utjecajem, vjerujući da će se preko nje jezično ujediniti sa Srbima. Sada kad su od nje odustali Srbi, nema nikakvoga razloga da je čuvaju Hrvati, koji su i onako najvećim dijelom organski ikavci i ekavci, a ne jekavci. Za taj posao trebalo bi provesti vrlo dobro utemeljenu promidžbu te istodobno u Srbiji otpočeti promicanjem latiničnoga pisma.

Milan Marjanović je još 1912. u zagrebačkom *Zvonu* iznio mišljenje da bi se srpsko-hrvatsko jedinstvo trebalo riješiti uvođenjem ekavštine i latinice na cijelom području. Dok je za prvo — ekavštinu — uvjeren da će se riješiti samo od sebe poradi izgrađenosti ekavštine koja je, ako bi se oslobodila suvišnih orijentalizama, već toliko izgrađena da je spremna za viši stil, za drugo — latinično pismo — nije siguran da će glatko ući u srpsku knjigu.

Za onodobna jezično-politička previranja i selidbe iz jednoga u drugi "tabor" karakteristično je stajalište Ive Ćipika: "Moje je mišljenje o narječjima jednostavno. Ono može da bude i nezavisnije i nepristranije od drugih mišljenja s razloga, što me za njih ne vežu nikakove tradicije: nisam rođen ni jekavac, ni ekavac. Rođen sam ikavac, u školi sam morao biti iekavac, radi Vuka i narodnih pesama jekavac, a sada sam zbog živoga naroda, i što mi se čini jače i podesnije od južnoga, odlučno za istočno narečje. A i pre ove ankete ja

sam to moje mišljenje posvedočio svojom knjigom: 'Utisci iz rata 1912.' koju sam napisao istočnim narečjem. Ispovedam da to moje mišljenje nije resultat naučnoga istraživanja o razvitku narečja, ono je analogno nekadanjem razvitku moje nacionalne svesti. Bio sam anacionalan, pa Hrvat u prvoj mladosti, pa Jugoslaven, pa Srbin — i tu sam zastao. A sada sam sretan, i milo mi je što je vreme pobedilo i dalo mi pravo: doživio sam da postajući Srbinom nisam prestao biti Hrvatom" (Isto: 287–288).

Ivi Vojnoviću jedinstvenost narječja drugotne je važnosti. On drži da bi se jedinstvo srpsko-hrvatske nacije, kulturno i književno, automatski postiglo kad bi Srbi povukli dva odlučujuća koraka: uveli gregorijanski kalendar i latinicu. On piše: "Ako jedan dio 'istočne' strane naroda našega nije mogao ili nije htio da primi *ijekavštinu*, ne mora za to harmoničnija, preciznija i literarnija forma da bude žrtvovana onoj drugoj, kojoj ne vidim drugog svojstva do 'praktičnosti'. (...) Meni, uhikanome Dubrovčaninu, nije nigda smetala ekavština, po gotovo pak ne bih ni opazio da je ekavski pisano slovo štampano latinicom" (Isto: 289).

Mile Starčević svoj je odgovor poslao u staroj grafiji, s digramom *ie*, ističući da je ta grafija sinteza između ekavštine i ikavštine i da se njome služio i Petar Zrinski "valjda od želje, da i u knjizi složi rastrgane dielove svoje nesretne otačbine" (Isto: 292). On napominje da ostaje pri etimološkom pravopisu i jekavskoj govornoj osnovici.

Petar Skok piše da predlagati danas Hrvatima modificiranje književnoga jezika na osnovi ekavskoga (iz)govora znači još jednom tražiti od njih da prođu one dugotrajne borbe i muke oko stvaranja književnoga jezika. To ne samo što bi nas još jednom razdvojilo, nego bi trebalo uložiti mnogo narodne energije da se pridobiju i one tri posebne školske vlasti (hrvatska, bosanska, dalmatinska) da ekavski govor uvedu u škole, bez čega se ne može ni zamisliti njegovo uspješno širenje.

Za razliku od Marjanovića, Cara, Smodlake ili pak Maretića, Rešetara i drugih hrvatskih "polutana" koji su utapali i pretapali hrvatski jezik i njegove teško dosegnute norme, na hrvatskom je jezičnom braniku, uz Milu Starčevića, stajao i Frano Supilo. Njegov je odgovor bio jasan: "Na vaše cijenjeno pitanje častim se odgovoriti: *južno narječje. Prvo*: Jer su ga takovim proglasili naši najveći, srbski, slovenski i hrvatski filolozi, književnici, pjesnici, naučenjaci i narodni preporoditelji, od kojih većina (Vuk, Miklošić, Jagić, Daničić, Vraz, Gaj i t.d.) zaista nijesu govorili 'pro domo', jer mu po rodu nijesu ni pripadali. Oni se složiše, da južno narječje, u raznostranoj ljepoti svojoj, mora da bude za naš narod ono, što je toskansko za talijanski, kastilsko za španjolski.

Drugo: Jer jedino južno narječje u sebi najbolje sintetizira naše narodno jedinstvo, pošto jedan dobar dio i Hrvata i Srba govori tim narječjem. Sa gledišta filološkog, estetskog i nacijonalnog smatram dakle to pitanje već riješenim. Ostaje jedino političko gledište, a to je — kako danas stvari stoje — u rukama narodnih predstavnika Srbije, jer tu se još samo ona čeka, da reče zadnju i odlučnu riječ" (Isto: 217).

Ratni vihor prekinuo je na kratko hrvatsko-srpsko trgovanje jezicima i pismima. Ono je obnovljeno 1918. U Zagrebu je te godine pokrenut časopis *Književni jug,* u kojem su urednički prilozi i naslovi rubrika tiskani ekavicom, a književni sastavci, uključujući i one na slovenskom, na jeziku izvorniku. Uz latinicu, tiskaju se prilozi i na ćirilici. Intonaciju uređivačkoj politici davao je Vladimir Ćorović, rodom Mostarac, koji je u Zagreb po tom zadatku poslan iz Beograda. Ćorović u *Književnom jugu* obnavlja Belić–Skerlićeve teze iz 1914., izdvajajući brojnost govornika i praktičnost kao dva najvažnija čimbenika u određivanju dominantnoga položaja ekavice, ali odstupa u pogledu napuštanja ćirilice u srpskoj književnosti: "Ćirilica je tako postala (...) grafički simbol naše borbe za samoodržanjem i naše svesti i istrajnosti. I (...) sve dotle, dok je naš nacionalni opstanak ugrožen, ona će ostati kao jedan od amblema, koji se ne sme napustiti i jedna zastava, pod kojom se mora izdržati" (1918: 100).

Ideje *Književnoga juga* nisu bile osamljene. U *Hrvatskoj njivi* mogli su se također pročitati slični članci. Dragutin Prohaska u povodu najave izlaženja *Književnoga juga* piše: "Dok bude zasebice hrvatska i slovenska literatura, dotle nema još jedinstvene jugoslavenske kulture. Mora dakle da prestane živjeti srpska, hrvatska i slovenska literatura. Mora da prestane isto kao što je prestala da živi dalmatinska, slavonska i bosanska literatura, svaka sa svojim posebnim narječjem i pravopisom. (...) Isti se proces odumiranja mora dakle da ponovi s hrvatskom, srpskom i slovenskom književnošću, da nastane književna Jugoslavija, jedinstvena bar po jeziku" (*Hrvatska njiva,* 1917., br. 43). No nakon objave Ćorovićeva članka, iz kojega je postalo razvidno da Srbi ne kane napustiti ćirilicu, a odlučni su u nametanju ekavice, Prohaska je suzdržaniji. Suprotstavlja se Ćorovićevoj besmislenoj tezi o imanentnoj snazi ekavštine i proglašavanju onih koji je ne prihvaćaju konzervativnima. Ijekavski su pisci jednostavno počeli pisati ekavicom iz ideoloških razloga, tvrdi Prohaska i podsjeća da su se Srbi već jednom bili umaknuli ilirskoj ideji jezičnoga jekavskoga zajedništva i pobjegli u svoj ekavski ekskluzivizam, a sada od suprotne strane traže da prihvate manjinsku ekavicu: "Ideja pomirenja i sloge bila je najdalja baš onome srpskom naraštaju novosadskom i beogradskom, koji je dao većega zamaha ekavštini. Ta je literatura (...) bila opojena isključivim srpstvom i

mržnjom na sve nesrpske elemente Jugoslavena, što je u jednom dijelu Hrvata 80-ih godina izazvalo isto takvo šovensko hrvatstvo. Poslije takove historije i tradicije ekavštine njeni su nosioci stekli obilježje intolerancije, kojoj treba najprije izbrisati svaki trag, jer to obilježje nije najbolja osnovica za stvaranje jedinstvene Jugoslavije (zasada literarne)" (Prohaska 1918: 154).

Ćorović je reagirao navodeći da je srpski geograf Vladimir Karić već 1893. predlagao da Srbi prime latinicu i novi kalendar, a dva desetljeća poslije Jovan Skerlić (*Hrvatska njiva*, 1918: 209).

Niki Bartuloviću kulturno jedinstvo prethodi jezičnomu (*Hrvatska njiva*, 1918: 411). Prvi je zadatak izgrađivanje jedinstvene jugoslavenske kulture: "ako priviknemo našu publiku da zaista gleda na našu književnost kao jednu, sve će to biti veliko djelo. Tim će se i sama od sebe vršiti sve veća asimilacija i čišćenje naših govora" (1918: 3).

Ivan Krnic svoj članak o jedinstvenoj književnosti piše ekavicom (1918). Na izričit Krnicev zahtjev tako je otisnut u *Hrvatskoj njivi*, koja je, za razliku od *Književnoga juga*, pisana standardnom hrvatskom jekavskom osnovicom. Krnic se u Skerlićevoj anketi 1914. bio izjasnio za južno narječje, a sada, četiri godine poslije, povlači svoje stajalište i izjavljuje da je ono bilo formirano pod utjecajem Karadžićeva i Daničićeva "proizvoljnoga" učenja o ljepoti južnoga narječja. Maretićevo i Brozovo kompliciranje pravopisnih pravila u pisanju riječi s nekadašnjim jatom, odbija od južnoga narječja. Jotu u tim riječima Krnic drži "veoma nepriličnom dekoracijom" (1918: 25). Tvrdi da bi hrvatsko prihvaćanje istočnoga govora olakšalo Slovencima napuštanje njihova književnoga jezika.

Krnic uvjerava čitatelje da je ondašnji hrvatski standardni jezik zapravo Karadžićev i Daničićev, naučen, školski, prepoetičan, preotmjen, nedovoljno elastičan da se "s potrebnom lakoćom privija premnogim i prerazličitim potrebama modernog života. (...) Naš je književni jezik oveštao, a od istočnog idioma može samo da dobije nove i sveže krvi" (1918: 26). Ističe primjer mlađih pisaca, Branka Mašića i Vladimira Čerine, koji pišu ekavicom. "Nove, zdrave i velike ideje o jedinstvu nas Slavena na jugu zahtevaju ovu našu malu koncesiju i ona će se obaviti hteli mi, ne hteli" (1918: 26).

Krnic drži da će Hrvati lakše prihvatiti ekavicu no što će se Srbi odreći ćirilice, jer je ćirilica tehnički savršenije pismo (misli na to što svaki fonem ima svoj grafem). No latinica je praktičnija, opće je svjetsko pismo, lakše se čita i piše, pa bi "zato bila dužnost Srba, da sa svoje strane učine koncesiju i da prihvate latinsku azbuku" (1918: 26).

Pravi su problem, tvrdi Krnic, Slovenci. Njihov se jezik veoma razlikuje od hrvatskog i srpskog književnog jezika, ali im je danas već mnogo sličniji nego prije 70-ak godina. Oni će, zaključuje, novi jezik trebati učiti u školi.

Iz Krniceva priloga nedvojbeno se zaključuje da je riječ o srpskoj jezičnoj hegemoniji u novoj državi, u kojoj bi dva formirana standardna jezika — hrvatski i slovenski — bila izbačena iz javne porabe i svedena u okvire kućnih idioma. Pitanje makedonskoga jezika već je bilo riješeno: to je pokrajinsko južno srpsko narječje i kao takvo nema položaj jezika.

Krnicev članak komentirao je Marijan Stojković (1918). On upozorava da hrvatski književni jezik nije naučen ni školski jezik, nego govorni jezik devet desetina samih Hrvata (u Hrvatskoj, BiH, južnoj Ugarskoj, Srbiji, Crnoj Gori i dr.): "Radi pojedinih književnih riječi i izraza stvorenih razvitkom i napretkom jezičnim i književnim te znanstvenom potrebom rad neologizama, novo izvedenih riječi, terminologijskih izraza i pozajmljenih slavenskih nije hrvatski ili srpski jezik postao književnim u tolikoj mjeri, da bi prestao biti narodnim jezikom" (1918: 73—74).

Stojković piše da hrvatski književni jezik nije jezik ni Karadžićev ni Daničićev, on je narodna svojina, djelo hrvatskih pisaca i pučkih pjesnika i pripovjedača te hrvatskih i srpskih govornika. On smatra da "uopće ne treba stavljati tako velike ograde medju naš književni jezik i istočni idiom, a ako je hrv. književni jezik, onda je i srpski, jer je to jedan te isti i književni i narodni jezik" (1918: 74). Priznaje da je vrlo teško usvojiti pravila o pisanju riječi sa starim jatom u južnom narječju. Stoga se zauzima za uvođenje jedinstvenoga grafema za sve jatovske reflekse: "treba se uteći jednom jedinstvenom slovu" (1918: 75). Dakle, Stojković se 1918. vraća na Gajeve pozicije, potaknut postupkom franjevca Gabra Puratića, koji je 1889. izdao u Zagrebu Kačić Miošićev *Razgovor ugodni* s grafemom ė (*e* s nadslovnom točkom). Završava Puratićevim navodom: "Eto, moj miljenče, ti mislio jediniti slovenske narode u latinici, kako Cirilovo ѣ jedini u bukvici; ti se spremio da sahraniš svakomu svoju, a unaprėdiš bratsku zajednicu; da i Hrvatu podigneš njegov književni izgovor iz nove nesavėstne potištenosti, na dostojno prėstolje, i Srbu pokažeš, kako će u slogi s Hrvatom sačuvati staru svoju baštinu (e) uz novu stečevinu (ie, je) — ali zaludu: tebi je sudjeno da šutiš" (1918: 75).

U polemiku se umiješao i Blaž Jurišić (1918). On drži da je forsirano jezično ujedinjenje u ekavici ne samo nepotrebno nego i pogibeljno. Po njem potpuno će se književno jedinstvo postići onda kad svi Hrvati, Srbi i Slovenci budu pisali jednim narječjem, i to štokavskim (sa oba njegova izgovora — ekavskim i ijekavskim), a jednim pismom i to latinicom. Jurišić upozorava da pisati

ekavski ne znači pisati beogradskim govorom, tj. unositi u književni jezik sve srpske provincijalizme, rusizme i arhaizme, kakve su počeli u posljednje vrijeme rabiti mlađi hrvatski pisci: *opšti, vaspitanje, tavoriti, vaskresenje, svešten, rabat, tabak, ovaploćenje, svirep, ovetšati* i dr.

I dok su hrvatski književnici počeli zaoravati ekavsku brazdu (Ulderiko Donadini, Antun Branko Šimić, Tin Ujević, Vladimir Čerina, Niko Bartulović, Branko Mašić, Kuzma Tomašić i dr.), iz jekavskoga Dubrovnika javio se 1920. godine trubljač na uzbunu Vice Medini knjižicom *Središnje književno narječje i njegovi novi protivnici.* Da bi obranio hrvatsku jekavicu pred Belićem i Skerlićem, posegnuo je za odbačenom ikonom srpskoga jezikoslovlja — Vukom Stefanovićem Karadžićem i prozvao srpske jezikoslovce da su upravo oni ti koji su dvostruko iznevjerili Karadžića u ključnim točkama njegove jezično-pravopisne reforme: odustali su od ijekavice i djelomice od njegovih pravopisnih načela te Karadžićevo ime s nepravom isticali nad sadržaj koji nije bio njegova izvorna lingvistička misao.

Medini (1920: 47—51) opovrgava Belić–Skerlićevu tezu o nadmoćnoj teritorijalnoj raširenosti ekavskih govora i poziva se na starije srpske jezikoslovce, napose na Vladimira Vuića, koji u *Srpskoj gramatici za gimnazijalnu mladež Knjaževstva Srbije* (Beograd, 1856) iznosi podatke različite od Belićevih. Medini upozorava da Vuiću nije ni palo na pamet da među ekavske govore pribroji govore slovenskoga jezika i hrvatske kajkavske govore. Osim toga, ni kajkavski govori nisu jedinstveni u pogledu jatovskih alternanata; u pojedinima se, kao i u dijelu gorskokotarskih, razvio dvoglasnik.

I *Vědina* anketa iz 1912—13. i Skerlićeva iz 1914. nisu uzimale u obzir dosegnutu standardiziranost južnoslavenskih jezika niti su njihovi pokretači razmišljali o posljedicama jezičnih prekrajanja i ujednačivanja za pojedine jezične sustave jer zahvat u jezik na jednoj razini razara cijelu mrežu odnosa, stvarajući u jeziku "crne rupe", mjesta koja ne korespondiraju s ostalim članovima sustava.

Federalni ustroj buduće države jedini je mogao zajamčiti slobodan razvitak jezika pojedinih federalnih jedinica. Član Jugoslavenskoga odbora Milan Marjanovć bio je protiv svake narodne autonomije i federativnoga uređenja. Za njega je bilo dovoljno da se proglasi ravnopravnost hrvatskoga, srpskoga i slovenskoga imena, ćirilice i latinice, sloboda vjeroispovijedi, a kako je jezik i onako jedinstven, Slovenci će se moći služiti svojim "narječjem" po volji, ako ne uvide da je za njih bolje primiti "barem u službi i književnosti, zajedničko štokavsko narječje" (Šepić 1970: 74).

Sudionik Skerlićeve ankete iz 1914. Josip Smodlaka izradio je nacrt Ustava Kraljevine Slovenaca Hrvata i Srba iz 1921. godine, poznat pod imenom Vidovdanskoga ustava. Rađen je po uzoru na Ustav Kraljevine Srbije iz 1905. te ustav Južnoafričke Unije. Tiskan je ćirilicom, ekavicom i vrlo dobro zrcali model zamišljenoga "jugoslovenskoga" jezika. Službeni jezik u Jugoslaviji obuhvaćen je člancima 11. i 311:

"*Član 11.*

Državni je jezik srpsko-hrvatski. On je jezik Dvora, Narodne skupštine, Vojske i svih državnih vlasti i ustanova.

U Sloveniji je slovenski jezik izjednačen državnome.

Samoupravna tela (pokrajine, župe i općine) određuju same svoj uredovni jezik, ali se u ovim poslovima moraju služiti državnim jezikom:

1. *u prepisci s državnim vlastima i ustanovama;*
2. *u prepisci sa samoupravnim vlastima i ustanovama u drugim pokrajinama i s onima u istoj pokrajini koje imaju drugi uredovni jezik;*
3. *u rešavanju spisa sastavljenih u državnom jeziku i u zvaničnom općenju s državljanima koji se služe državnim jezikom;*
4. *u svim javnim oglasima, obavestima i natpisima (tu je, pored državnoga jezika, na drugom mestu dopuštena upotreba i uredovnog jezika odnosne samoupravne vlasti).*

Državljani jugoslovenskoga plemena koji nisu dovoljno vešti državnom jeziku mogu se služiti svojim jezikom ili narečjem, u Narodnoj Skupštini, i u općenju s državnim vlastima u čitavoj državi.

O jeziku u školama određeno je u Delu XII. Ustava.

Upotrebljavanje drugih jezika pred sudovima uređeno je zakonom.

Beleška. (Upotreba drugih jezika). Državljanima drugih jezika, kojih u našoj državi ima više od jedne osmine svega stanovništva, ne sme se, što se jezika tiče, činiti u javnom životu nasilje kakvo su Madžari vršili nad drugim narodnostima u Ugarskoj. Ne krnjeći prava državnoga jezika, i radeći zakonitim načinom i kulturnim sredstvima oko njegova proširenja, moramo dopustiti jugoslovenskim državljanima drugih jezika da se mogu slobodno služiti svojim jezikom u crkvi i školi, u mesnoj upravi i kod suda. Samo tako će inorodci moći da zavole našu državu kao svoju. U ostalom naša je država i dužna da ovako postupa s državljanima drugih jezika, jer joj je međunarodnim ugovorima na Mirovnoj Konferenciji nametnuta formalna obaveza da mora dopustiti svojim jezičnim manjinama upotrebu njihova jezika u javnom životu, u određenim granicama. Jugoslovenima koji nisu dovoljno vešti državnom jeziku (a to su Slovenci i Makedonci svih narečja), date su još veće polakšice, jer interes države i njena budućnost zahtevaju da se ova naša braća u svakom pogledu osećaju kao u svojoj kući.

Član 311.

U Narodnim Školama državni je jezik redovno i nastavni.

Ako u nekom mestu ima sto ili više dece drugoga maternjeg jezika u godinama pohađanja narodne škole, kojima roditelji žele da im se daje poduka u materinjem jeziku,

državna je vlast dužna da u odnosnom mestu osnuje Narodnu Školu s tim jezikom kao nastavnim.

U svim školama drugoga jezika državni jezik učit će se kao obavezni predmet.

Na želju većine roditelja inojezične školske dece koja imaju pravo na osnovanje Narodne škole u svom jeziku, moći će se u odnosnom mestu osnovati dvojezična narodna škola, u kojoj će se jedan deo nauka predavati u državnom jeziku, a drugi u maternjem jeziku dece.

Inojezične Narodne Škole mogu pohađati samo deca odnosnoga maternjega jezika, van ako u školskoj općini nema nikakve druge Narodne Škole.

U mestu u kojemu je veće od jedne petine stanovnika drugoga maternjega jezika, a gde nema Narodne Škole u istom jeziku, deca tog jezika moći će da u narodnoj školi uče svoj maternji jezik kao slobodan predmet" (Smodlaka 1920: 17–18, 108–109).

U Predgovoru se nalaze obrisi buduće državne politike prema Makedoniji i Makedoncima: "(...) u državi kao što je naša, potrebno je, po mojem mišljenju, da sastavni delovi države budu, koliko je god moguće, jednaki i jedni drugima ravni. Jedan od tih delova imala bi, po mojem predlogu, biti i Makedonija. Ja nikako ne delim mišljenje onih koji se boje da bi se time povećala opasnost otpada Makedonije od naše države. Nasuprot sam uveren da se samo uređenjem makedonskog pitanja na bazi jugoslovenske državne misli i oblasne samouprave može postići rešenje koje odgovara želji Srbije kao i općem državnom interesu, a to je da u Makedoniji prevlada, bez nasilja, srpski jezik i srpska kultura, da ona bude nerazdruživo vezana s našom državom, i da s tim stanjem bude zadovoljila većina Makedonaca" (Isto: 6–7).

Pašićeva je vlada izigrala i ovako minimalističke federalne naznake buduće političke zajednice u konačnoj redakciji Ustava iz 1921., pa i jezičnu odredbu: službenim je jezikom naime postao "srpsko-hrvatsko-slovenački" (Samardžija 1997c: 181). Što je u njem srpsko, što hrvatsko, a što "slovenačko", lingvistički se ne može utvrditi. Riječ je zapravo o pukoj etiketi ispod koje se skrivao velikosrpski unitaristički jezični program, kojemu je "znanstvenu" podlogu pripremio Aleksandar Belić.

Jugoslavenska se jezičnounitaristička politika u novostvorenoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca temeljila na kontekstualno izlučenoj i anakronoj romantičarskoj preambuli Bečkoga književnoga dogovora iz 1850. o jednom narodu i jednoj književnosti. Namjesto ilirskoga, taj je jedan narod u novim povijesnim okolnostima imao biti jugoslavenski, sastavljen od triju "plemena", a jezik, kojemu se nikako nije mogao ustaliti službeni naziv, imao je biti srpski.

Beogradske vlastodršce nije opterećivala činjenica što prije potpisivanja i nakon potpisivanja Bečkoga književnoga dogovora nije bilo zajedničke književnosti i zajedničkoga književnoga jezika u južnoslavenskom prostoru, na kojem će poslije nastati jugoslavenska država, i što se on čak nije uspio ni

pokusno ostvariti u jednom jedinom projektu, koji je upravo imao pokazati tu jedinstvenost, u *Juridisch-politische Terminologie* (Beč, 1853.). Oni su jedinstvenu jezičnu politiku provodili tako što su posredovanjem javnih općila, školskoga i pravnoga sustava nametali srpski jezik beogradske redakcije kao službeni opći jezik na prostoru čitave jugoslavenske države.

Zastupljenost hrvatsko-slovenske sastavnice u njem sačuvana je u prvoj fazi samo formalno u nazivu srpsko-hrvatsko-slovenački jezik, dok je makedonski potpuno isključen i interpretiran kao južno srpsko narječje. Podlogu jezičnomu "rješenju" makedonskoga pitanja dao je Stojan Novaković, nekadašnji vukovac i zagovornik ijekavice, koji iz državotvornih razloga prelazi poslije na ekavicu, u kojoj vidi idealno sredstvo za širenje "istočnoga" narječja i privlačenje srpskomu književnomu jeziku i onih "plemena, koja su na prekretnici među Srbima i Bugarima, a koja su položajem mesta, trgovačkim i kulturnim vezama i komunikacijama pozvana da uđu u narodnu zajednicu s nama, u kojoj su se i u staro vreme nalazila" (Novaković 1888: 68).

Takva je velikosrpska politika izravno vodila rastakanju nacionalnoga identiteta nesrpskih naroda u jugoslavenskoj zajednici i pridonosila stvaranju izmišljene jugoslavenske nacije, što je osobito bilo naglašeno u školskom sustavu, napose na prostoru štokavskoga jezičnoga idioma. Učitelji su premještani s jednoga na drugi kraj države (Hrvati u južnu Srbiju, Srbijanci u hrvatske kajkavske ili čakavske krajeve), nacionalno osviješteni hrvatski učitelji nerijetko i više puta tijekom jedne školske godine. U *Hrvatskom učitelju* višekratno je pisano o sustavnom progonu hrvatskoga učiteljstva, koje je čestim selidbama (o vlastitom trošku!) bilo dovedeno na egzistencijalni rub, dok su istodobno usred Preloga učenici kojima je bio učiteljem Srbin u jednom školskom polugodištu tri školske zadaće pisali ćirilicom (*Hrvatski učitelj,* 1923: 54).

Otpori sa slovenske i makedonske strane zatoru nacionalnoga identiteta nijekanjem jezičnih posebnosti javljaju se već polovicom 1920-ih. Slovenci su se vrlo brzo uspjeli jezično osamostaliti, a Ljubomir Miletič vodio je višegodišnju polemiku s Aleksandrom Belićem o makedonskom jeziku, pobijajući Belićevu tezu o makedonštini kao južnom srpskom narječju. Iako se u polemiku na Miletičevoj strani uključio svojim jezikoslovnim autoritetom i Vatroslav Jagić,[94] beogradski je režim ipak uspio u kraljevinskoj Jugoslaviji zadržati makedonski izvan službene porabe.

---

94 Važniji naglasci u polemici mogu se odčitati iz nekoliko članaka: Lj. Miletič': Profesor V. Jagič' za Makedonija. Makedonski pregled', 1926., 3, str. 1–64, 161–166. — H'rvatski otziv za mnenieto na V. Jagič' za Makedonija. Isto, 1927., 4, str. 147–166. — Lj. Miletič': L'žlivata nauka, propovědvana ot' Belgrad'. Makedonija, 1927., 105, str. 1. — Isti: Profesor'

U Hrvatskoj su se nedugo nakon ujedinjenja pojavili članci u obranu hrvatskoga jezika, čime je naviještena gotovo stoljetna bitka za hrvatski jezični identitet, koja je uključivala mnogo više od jezične samobitnosti. Prilike u kojima se našao hrvatski standardni jezik možda je najrječitije izrekao Vatroslav Rožić: "Tko čita pomnjivije ne samo svakidašnje naše političke novine nego i naše stručne listove, pa poučne i zabavne listove, naše znanstvene edicije, šta više: tko prati i same listove namijenjene školskoj omladini, vidi, da književni jezik pada svaki dan dublje i dublje, a mjesto njega diže se na površje nekaki jezik iznakažen svim mogućim pogrješkama i nepravilnostima. Kad bi taki 'moderni' jezik ostao neopažen, tj. kad ne bi zadirao u sami narodni govor i u narodni život, mogli bismo za nj i ne hajati, ali nažalost posljedice toga nakaznog jezika vide se i u spisima koji zahvataju i u javni život. Taki se jezik već uvukao u različite institucije našega socijalnog, prometnog, obrtničkog i trgovačkog života i pothvata, uvlačeći se u privatne i javne urede, pa prema tome ulazi sve više i više u službene naredbe i uredbe i u same zakone" (Rožić 1921–22: 394).

4.1.2.3. Anketa beogradske *Pravde* (1931.)

Javna rasprava koja se potkraj 1931. godine (studeni–prosinac) vodila u Beogradu o pitanjima standardnoga jezika i njegovih norma pokrenuta je pri Društvu za srpski jezik i književnost nakon predavanja Pavla Popovića te prijedloga Tihomira Đorđevića, Jaše Prodanovića i Miodraga Ibrovca da se provede organizirana borba za obranu čistoće "našega" književnoga jezika. Rasprava je iz strukovnoga kruga prenesena u dnevne novine, beogradski list *Pravdu*, koji joj je pokušao dati anketnu formu i angažirao novinara Milana Đokovića da prikupi mišljenja uglednih jezikoslovaca, književnih kritičara i javnih djelatnika. Nije bila riječ o klasičnoj anketi s određenim pitanjima, već je uglednicima ostavljeno na volju da u široko postavljenom okviru razgovora o suvremenom standardu sami izluče pitanja koja drže prijepornima. U raspravu je bilo uključeno i nekoliko hrvatskih jezikoslovaca.

Popovićeva je polazišna teza da "nikad za poslednjih 56 godina nije bilo toliko grešenja o čistotu i pravilnost književnog jezika kao sad" (Anketa 1931., 319: 2). Nitko se ne brine za jezik, nitko se ne buni protiv njegova kvarenja. Vlada gotovo bezbožna nemarnost. Jezik je ostavljen samomu sebi. Nema nadzora nad njim, ni uputa kako da se piše. Nema osude kad se loše piše.

A. Belič' prod'lžava da izopačava naukata. Makedonski pregled', 1936., 3–4, str. 51–60, 234–235 (povodom Belićeve knjige Galički dijalekat; v. također A. Belić, Galički dijalekat. Makedonski pregled', 1936., 34, str. 181–196, 242–243).

Zabrinjava i indolentno stajalište omladine. Ona gleda na zahtjeve za jezičnom pravilnošću kao na preživjelu pedanteriju. U školama je zapušteno učenje jezika. Nekoć su se sa zanimanjem čitale knjige u kojima se na jednostavan način učilo što je pravilno, a što nepravilno. Mladi su ljudi nekad, piše Popović, na koljenu uvijek imali Karadžićev rječnik, a stariji književnici upozoravali na jezične pogrješke. Otvore li se danas njihove knjige, začudit ćete se kako je njihov jezik čist. Kao uzorne pisce navodi Milana Milićevića, Milovana Glišića, Janka Veselinovića, Svetislava Vulovića, Andru Nikolića. Ističe idiomatičnost njihova jezika. Napominje da je i tada postojala skupina koja je pretjerivala, zabranjivala riječi *dozvoliti, muzika, rezerva, poezija,* zahtijevajući da se piše *dopustiti, musika, reserva, poesija.*

Popović se zauzima za kanonski jezični tip vukovske škole: "kad čujem da ko govori čistim, potpuno narodnim srpskim jezikom, da prirodno upotrebljava retke i originalne reči, idiomatične izraze, srećne i nove obrte fraza — ja u tom uživam kao u lepoj muzici" (Isto). Tako pravilnim drži dativni lik *konjma*, napominjući da je u starim gramatikama Stojana Novakovića on istaknut i u posebnom pravilu. Namjesto genitivnoga zamjeničnoga lika *njegovog* i dativnoga *njegovom* preporučuje oblike *njegova* i *njegovu.* Upozorava također na pogrješan naslov rubrike u jednim novinama: *G d e ćemo večeras?* namjesto *K u d a ćemo večeras?*[95] Kao pravilan lik imperativa glagola *razumeti* navodi *razumej,* a ne *razumi*, kako se govori i piše.

Najveći je suvremeni problem, piše Popović, nedopustivo velika poraba tuđica, koja je prešla u maniru, pa se one rabe čak i ondje gdje postoje dobre domaće riječi. Navodi primjere tipa *ešofirati, frapirati, forsirati, nervirati,* koji su potpuno potisnuli domaće istovrjednice. Namjesto *ostavka* piše se *demisija*, *kroazadski rat* namjesto *krstaški rat, diksioner* namjesto *rečnik.* Pisci nerijetko pogrješno tvore i strane riječi kad ih prilagođuju domaćemu sustavu; pa kao primjer barbarske kovanice navodi imenicu *grupacija*, namjesto koje bi, drži on, trebalo rabiti oblik *grupisanje.* Posebno opasnim drži što mnoge loše kovanice i loši prijevodi sve više krče put u javnosti. Među takve ubraja, primjerice, pridjev *nedužan* namjesto dobre stare srpske riječi *nevin*, a na njegovoj listi nepoćudnica iz beogradskih novina našla se i "rđava zagrebačka kovanica" *navodno.*

Popović zaključuje kako nitko nema pravo kvariti književni jezik, koji je tekovina svih, zajedničko djelo cijeloga naroda, rezultat intelektualnih napora svih članova društvene zajednice. Najumniji ljudi Srbije i Jugoslavije vjekovima su ga stvarali, ne samo Karadžić, nego prije njega Dositej, prije ovoga

95 Ispravno bi bilo: *K a m o ćemo večeras?*

Kačić Miošić, prije Kačića toliki drugi. Osim velikana i oni manje poznati i slavni. Tako je književni jezik postao djelo vremena i djelo umjetničko, bogato naslijeđe, koje se prenosi i umnožava s naraštaja na naraštaj, i koje je svatko od nas dužan čuvati s pijetetom.

Beogradski pravnik i publicist Dragoljub Aranđelović (Isto, 321: 1) hvali akciju predsjednika Društva za srpski jezik i književnost u obranu srpskoga jezika. Dapače, misli da je bilo krajnje vrijeme da se ta akcija pokrene. Tvrdi da se jezik jednako kvari u novinskim člancima i oglasima, kao i u školskim knjigama, lijepoj književnosti, službenim dopisima, u govoru.

Iako se uči kako je srpsko-hrvatski jedan jezik, velika je razlika u jeziku između Zagreba i Beograda. Navodi primjere iz beogradskih i zagrebačkih novina, pa ne zna je li pravilno *udovoljiti* ili *zadovoljiti*, *prebaciti* ili *predbaciti* (u značenju 'prekoriti nekoga'), *zavisi* ili *ovisi*, *nedostaje* ili *manjka*. Beogradski govor vrvi regionalizmima: *herihterska radnja*, *trukeraj*, *šnuftikla*, *firanga*. Novine su uglavnom lukrativna poduzeća i uredništva svih većih listova trebala bi imati stručnu osobu koja bi prije tiskanja popravila jezik svih napisa, uključujući i oglase.

Posebno je pitanje zakonodavni jezik. Idealno bi bilo da u povjerenstvu za izradbu zakona bude i jezični stručnjak, jer se zakoni uglavnom prevode s njemačkoga, koji je u leksičkom smislu dorađeniji i bogatiji jezik. Aranđelović ističe kako često u narodnom jeziku nema riječi za pojedine pojmove, pa ih prevoditelji moraju tvoriti. Zanimljivo je kako ocrtava onodobni hrvatsko-srpski jezični sukob o pravnom nazivlju. Piše kako "prekosavski krajevi" već imaju svoje nazivlje u zakonima koji tamo vrijede, koje se često Srbijancima ne sviđa, ali koje samo zbog toga što je prekosavsko ne mora biti loše s gledišta jezičnih zakona: "i onda se pogađamo: negde popustimo mi Srbijanci, a negde Hrvati. Jer su i njima neobični naši izrazi, koji nisu uvek skovani u duhu jezika" (Isto).

Predlaže da se sastavi i priručnik pogrješnih naziva. Hvali knjigu D. Kostića *Nije nego*. Zahtijeva da se učenju jezika u školama posveti veća pozornost, posebno u srednjim školama. Školske bi knjige također trebalo jezično pregledati. To je predložio još prof. Andrijašević. Isto je i s jezikom filmskih titlova. Predlaže za njih jezičnu cenzuru.

Aleksandar Belić (Isto, 322: 1) govori kako je razumljivo što je naš književni jezik nakon oslobođenja i sjedinjenja pretrpio krizu, jer se "počelo uzajamno mešati sve ono što su naše kulturno-jezičke prilike stvorile u toku 19. veka, kada je naš narodni jezik postao književnim". U istim časopisima počeli su surađivati ljudi iz različitih krajeva i unositi u opći književni jezik provincijalizme, tuđice i druge izraze, pravilne i nepravilne, koji su se u nekom kraju

upotrebljavali. Pojavljivali su se doduše praktični jezični savjetnici i stručne studije o novim riječima i pozajmljenicama, ali to je bilo nedovoljno i po vrijednosti i po količini gradiva.

Najveći je nedostatak jezikoslovnoga rada u nas, drži Belić, što nisu bila izrađena mjerila kojima bi se određivala jezična pravilnost. Uzalud su se stvarala društva s dobrim namjerama, uzalud su ljudi koji su mislili da poznaju naš jezik i da sami dobro pišu njime, pokušavali odabrati ono što valja i lučiti od onoga što ne valja. Njihova rješenja nisu bila pouzdana. Belić podsjeća na Andrićev serijal *Beograd nam kvari jezik* (1923), u kojem su predstavnici beogradske kulturne sredine optuženi za nepravilnosti koje se unose u književni jezik. Međusobnim optuživanjem ne će se postići rješenje, kaže Belić, već je ono u zajedničkom naporu da se izgradi književni jezik "čist i pravilan (...), zadojen narodnim duhom". Upozorava na promijenjene okolnosti glede opsega i sadržaja pojma književnoga jezika. Nekada je naš književni jezik bio narodni jezik, koji se upotrebljavao u književnosti. Danas on više nije to u onom smislu u kojem je bio nekad. Isti književni jezik, s istim pravilnim obilježjima, treba obuhvatiti cijeli narod u prostranoj Jugoslaviji, ma kako se u kom kraju govorilo narodnim jezikom.

Poseban je zadatak pred srednjim školama koje moraju pružiti učenicima dobro poznavanje pravilnoga književnoga jezika. Ono je sada prepušteno slučajnosti podudaranja narodnoga s književnim jezikom u pojedinim područjima, a u drugima gdje takve podudarnosti nema oslanja se na entuzijazam pojedinih nastavnika. To treba promijeniti. Učenje književnoga jezika mora se podići na višu razinu od pukoga učenja gramatičkih pravila.

Jaša Prodanović (Isto, 323: 2) podsjeća da pitanje o jeziku obuhvaća pravopis, oblike jezika, sintaksu i porabu tuđica. Zauzima se za novi pravopis iako on sadržava određene nedosljednosti i nije potpun. No to je prvi i najlakši korak na putu k postizanju pravilnoga jezika. Pravilnim oblicima može se naučiti češćim zagledanjem u koju dobru gramatiku. Rečenična sintaksa i u naših najboljih pisaca nerijetko ne odgovara sintaktičnim pravilima našega jezika. To je posljedica utjecaja strane literature. Prodanović govori o "nakinđurenim" rečenicama, "glomaznim i nerazumljivim stilskim obrtima". Posebni su problem tuđice. Hrvati su čistili jezik od tuđica, nerijetko praveći loše kovanice. Tuđice se javljaju u dijela ljudi koji žele ostaviti dojam učenosti. Drugi posežu za njima jer nedovoljno poznaju vlastiti jezik. Ima pisaca koji znaju dobro materinski jezik, ali u žaru pisanja radije posežu za stranim izrazima. I filolozi su dijelom pridonijeli odmicanju od materinskoga jezika, pa su ga pretjeranim čišćenjem gotovo osušili. Podsjeća na vrijeme kad se tražilo

da se piše *sverep* (namjesto *svirep*), *utecaj* (namjesto *uticaj*), *podoban* (namjesto *sposoban*), da se izbacuju iz jezika riječi koje su odavno stekle pravo građanstva te da se zamjenjuju vrlo malo poznatim riječima. Od te filološke diktature prešlo se u jezični anarhizam. Književnici su stali s podsmijehom govoriti o filološkom čistunstvu i cjepidlačenju. Onda se odlazi u drugu krajnost: ruše se osnovna pravila gramatike i sintakse. Pisati pravilno danas znači biti školski pedant. Čist jezik proglašen je gotovo svetogrđem.

Veliki je problem i nedostatak rječnika književnoga jezika. Karadžićev je rječnik skup i rijedak, Rječnik JAZU nepristupačan. Srpska akademija već desetljećima radi na rječniku, ali nije izdala ni jedan sveščić, namjesto da je proširila Karadžićev rječnik. U čišćenju jezika trebali bi sudjelovati svi koji žele da knjige i novine donesu korist narodu. Svi koji nisu književni snobovi i gizdavci: profesori književnosti, urednici listova, književnici, narodni učitelji, pa i sami čitatelji, koji ne će kupovati knjige i novine u kojima se kvari jezik.

U nastavku ankete novinar Đoković ističe *Srpski književni glasnik* kao najutjecajniji književni časopis na južnoslavenskim prostorima i u pogledu estetskih i u pogledu idejnih nagnuća. Stoga anketira jednoga od njegovih najuglednijih suradnika i urednika, Milana Bogdanovića (Anketa 1931, 326: 2). On jezični prijepor nalazi u sukobu onih koji jezik stvaraju, pa ga prema tomu obnavljaju, i onih koji ga opisuju, pa ga prema tomu zaustavljaju. Drugi su, za razliku od prvih, konzervativni. Posljednja je takva raspra bila Skerlićeva s gramatičarima i filolozima, u kojoj je Skerlić uzeo u zaštitu živi jezik u književnosti, koji uvijek ide ispred gramatike i gramatičara, od filologa koji krivo misle da su jezični zakoni za svagda i da se više nikad ne mogu i ne smiju mijenjati. Skerliću Daničićevi i Karadžićevi spisi i gramatike nisu bili Sveto pismo. Bogdanović podsjeća na Skerlićeve riječi kako nama ne trebaju Broz i Iveković, jer književnici svaki dan izgrađuju nov materijal za buduće Brozove i Ivekoviće koji će doći za pedeset godina i njihove današnje pogrješke bit će gramatička pravila. Jezik stvaraju književnici koji imaju nove pojmove, ideje, misaone preljeve i suptilnosti, kao i osjećaje za koje nalaze nove izraze.

Bogdanović drži da današnja povika nije opravdana ako bi htjela zaustaviti nova nastojanja koja u jeziku žele razbiti kalupe stare dvadeset i više godina. Jezik mora ići u korak s misli i njojzi se povijati. On uspoređuje jezik suvremenih francuskih pisaca s jezikom Bourgeta i Anatolea Francea te nalazi velike razlike. Malo tko može u to povjerovati poznavajući stroge jezične zakone francuske akademije. Drži da se ne može govoriti o anarhičnosti u današnjem jeziku, riječ je samo o njegovoj obnovi koju provode mladi književnici. On ne misli da se jezik kvari, nego "da se suši, da vene, da se omalokrvljuje".

Glasoviti beogradski stil učinio je svoje. Kad ga je Skerlić prije dvadeset godina branio, on je onda bio revolucionaran. Danas je on reakcionaran. Njegovo je bilo da jezik razbistri, da ga olakša, da mu da više elastičnosti, otmjenosti, elegancije, i, što je najvažnije, da mu stvori dobre uvjete za jasno i precizno izražavanje. I on je to doista i postigao. Ali taj beogradski stil "danas postaje težak kalup, okamenotina, jedna suva i tvrda forma koja neverovatno opterećuje svaku mogućnost izraza izvan stroge jasnosti i preciznosti". Moderna književna misao upravo sve više teži da uđe u područje iracionalnoga. Veliko je pitanje je li Karadžićeva reforma, uza svu golemu blagodat, načinila i određenu štetu našoj književnoj misli. Bogdanović se, kao i Meša Selimović tridesetak godina kasnije (Selimović 1967), pita ne bi li se možda i druge, dublje vrijednosti, probile u književnosti da je bilo "pomirenja sa starim slavjanstvujuščim, dakle i staroslovenskim jezikom i stilom, mesto što je književnost onako apsolutno upućena pravcem najčistijeg racionalizma kakav je jeziku dao Karadžić" (Anketa 1931., 326: 2). Podsjeća da i sam Njegoš u izrazu svoje poetske misli nije mogao ostati čisti vukovac. Na taj se Karadžićev, kako ga on naziva, jezični naturalizam, nakalemio početkom 20. stoljeća i jedan izrazom i stilom nenaravno vjerno oponašan francuski racionalizam, pa je beogradski stil zapravo francuština, koju pravi stvaralac, ako ima želju i potrebu da jezik osvježi izvorima bližim izvornomu narodnomu geniju, mora neizbježno osjećati ne samo tvrdom i teškom, nego i tuđom. Po Bogdanoviću naš je književni jezik tuberkulozan i njemu treba svježine. Njegovi su kliconoše slabi, suhi, pakosni, sitni, nesposobni, a željni da žive u literaturi i da se čuju. Oni ne znaju pisati ni u tom šabloniziranom književnom jeziku i skrivaju se iza ljudi od autoriteta. Upravo od njih treba čuvati naš književni jezik.

U istom nastavku predstavljeno je i stajalište Momčila Nastasijevića (Isto). On je izabran za sugovornika zbog njegova živopisnoga jezika. Drži da se osnova našega književnoga jezika mora proširiti, možda i do općejužnoslavenskoga, pa je grijeh, a donekle i odgovornost, ljudima koji pišu po urođenom instinktu, i koji su u dubljem dodiru sa zbiljom no ostali, postavljati puritanske brane na putu kojim ih vodi njihova kulturna svijest, a još više njihov nagon da izmijenjenom redu stvari dadu daljnji duhovni suodnos, daljnji izraz.

Dužnost je jezikoslovaca da iz jezika novije književnosti izvlače nova pravila ili proširuju stara i to zbog onih koji tek dolaze i još su neuki. Stvaraocima može samo smetati jezikoslovno teoretiziranje. Njihovo je mjesto u školama i prosvjetnim ustanovama, a ne među pjesnicima. Neka bdiju nad onim što se stvorilo, a ne da se miješaju u samo stvaranje.

Bogdan Popović (Isto, 327: 1) zapravo se ne želi miješati u jezične rasprave. On ne vidi da bi se u jeziku zbivalo nešto što bi bilo specifično samo za naše prilike. To je opća pojava. Jezici svih naroda, najkulturnijih i najprimitivnijih, neprekidno se mijenjaju, u cijelom svom sastavu, u glasovima, oblicima, sintaksi, rječniku, akcentuaciji i u pravopisu. Onaj koji dobro pamti, taj će svaku promjenu, ili bar većinu promjena, osjetiti kao *kvarenje* jezika. Onaj koji ne pamti, on *mijenja*, to jest govori pogrješno, to jest kvari jezik. Ostali koji također ne pamte, pripravni su poći za njim i *mijenjaju* ne znajući da mijenjaju. Nakon nekoga vremena te promjene prelaze u porabu sve širih krugova i većina ih nametne manjini. Tako u kasnijim naraštajima nepravilno postaje pravilno.

Popović ne misli da se današnje jezično pitanje može riješiti lako i jednostavno. Gramatike, rječnici, pravopisi, jezični savjetnici mogu pripomoći, ali ne će riješiti problem, jer je on mnogo dublji i složeniji no što se prikazuje. O tim dubljim uzrocima ne govori.

Anketa je nastavljena objavljivanjem stajališta zagrebačkih znanstvenika. Tomislav Maretić (Isto, 328: 1) predstavljen je kao nestor naše filologije i autor najveće gramatike našega jezika i službene školske gramatike u Hrvatskoj. Napominje se da Maretić izjavu nije diktirao, nego ju je izrekao u nevezanu razgovoru, pa ju je novinar za potrebe *Pravdine* ankete slobodno stilizirao.

Maretić misli da se na hrvatskoj strani danas bolje piše nego prije rata, a na srpskoj suprotno, prije rata bolje nego danas. U Srbiji su poseban problem germanizmi. Ističe da je jedinstveni književni jezik bezuvjetno potreban na prostoru cijele Jugoslavije. Sjedinjenje je moguće samo u dobrom i pravilnom jeziku. Neki misle da se u čitavoj zemlji treba pisati kao u Beogradu. Beograd može u političkom smislu biti srce, ali u jezičnom nikako. Beograd nema svoga dijalekta. Beogradski je stil mješavina svega i svačega. Književni jezik treba tražiti na drugom mjestu, u jeziku dobrih pisaca: Karadžića, Daničića, Milićevića, Šapčanina ili Ivekovića i Nodila u Hrvata. Krivi Skerlića zbog apoteoze beogradskoga stila. Za njim su se poveli književnici i zaratili s filolozima.

Na pitanje o jedinstvenom pravopisu i nazivlju ističe da je sam sudjelovao u izradbi jednoga i drugoga. Novi pravopis ma kako nesavršen bolji je nego nikakav. Postignuto je jedinstvo i u jezičnom i u literarnom nazivlju, koje su u tisku. Ostalo će se izrađivati postupno. Napominje da je i nazivlje kompromisno sastavljeno. Nije mu važno što su priručnici nesavršeni, važno je da se ujedinimo u onom što se može najbrže i najlakše postići.

Anarhiji se može doskočiti jednim malim priručnikom, vademekumom, koji bi mogao biti izvod na 5 araka iz njegova velikoga *Jezičnoga savjetnika*. To bi bilo malo i jeftino izdanje, namijenjeno u prvom redu srednjoškolcima.

Đuro Šurmin napisao je osvrt na Aranđelovićev članak i poslao ga uredništvu *Pravde* (br. 329, str. 2). U listu je predstavljen kao profesor koji je puna dva desetljeća predavao "naš jezik i književnost" na zagrebačkom Sveučilištu. Ako je jezik zajednički, srpskohrvatski, onda se Šurmin čudi kako Aranđelović ne razlikuje *prekoreti* od *prekoriti* i *prebaciti* od *predbaciti.* Prigovara jeziku i stilu onih koji drugima prigovaraju:

te se nema vremena	treba	*nema vremena*
a u cilju potpomaganja	treba	*za potpomaganje*
čudi me	treba	*čudim se*

Šurmin još ne razlikuje književni od narodnoga jezika, pa stoga misli da bi njegovanje narodnoga jezika moglo potaći bolje poznavanje književnoga. A pismo je počeo time da je kajkavac!

Živ. N. Stefanović (Isto: 1) umirovljeni je gimnazijski profesor i suprotstavlja se Skerlić–Bogdanovićevu smjeru poništavanja tekovina Karadžić–Daničićeve škole. On tvrdi da Bogdanović zacijelo ne bi mogao razvijati svoje misli u jeziku staroslavenskom, koji mnogi danas s teškom mukom čitaju, a mnogi ga uopće ne razumiju, i da duguje Karadžićevoj borbi krčevinu na kojoj sada stvara i piše. Također podsjeća da je danas potreban jezikoslovac Daničićeve snage koji bi mogao presjeći polemike novom knjižicom rata. Polemike između književnika i filologa su nepotrebne: nitko ne priječi književnicima da slobodno izražavaju svoje misli, reagira se samo na one koji se ogrješuju o temeljna gramatička ili rječotvorna pravila. Autor se čudi zašto samo Maretić piše o pravopisnim neusklađenostima.

Gavrilo Jovanović (Isto, 336: 1–2) misli da su se sudionici ankete podijelili na vukovce i protuvukovce. Podsjeća na današnje stanje jezikoslovlja i modernu interpretaciju jezika: jezik nije prirodna organska pojava, nego duhovna "socijalna tvorevina za saobraćaj među ljudima i postaje hronološki — Albert Dauzat, La philosophie de la langue, 1912 godine — a Vuk je držao da su reči u gramatikama njihovi nepromenljivi pojmovi i zato je uvek govorio da sv. Sava nije pisao srpskim jezikom i gramatikom, jer je srpski jezik bio ovakav i pre 1000 godina kakav je u narodnim pesmama".

Srpski su književni jezik davno prije Karadžića utemeljili srpski kaluđeri i svećenici i Karadžić griješi kad kaže da srpski književni jezik od njega počinje. Dositej sasvim naravno polazi od starih pisaca srpskih i narodnoga jezika. Za njim su kretali drugi. Karadžićeva je povijesna uloga što je dao morfološki opis srpskoga jezika, a ne u upućivanju na jezik i leksik narodnih pjesama.

Autor naziva utopijom Daničićevu tezu o sjemenu jezika i zamjera mu što za Rječnik JAZU u Zagrebu uzima samo Karadžićeva djela, a odbacuje Radičevića, Lazarevića, Ilića. Na sreću, oni nisu čekali sjeme iz Daničićeva rječnika, jer ga ne bi ni dočekali za svoga života, nego su slobodno posezali za jezikom i rječnikom Obradovićevim i Njegoševim, kao i živim narodnim govorom.

Prilog Stjepana Bosanca objavljen je u dva nastavka (Isto, 338:. 5; 339: 6) s napomenom da se donosi u izvornom obliku kako je napisan — u jekavštini. Bosanac se poziva se na svoja dva predavanja u Matici hrvatskoj o čistoći jezika te na njihove odjeke u Andrićevu *Braniču.* Citira i Bogdanovića o tom da pisci trebaju tražiti jezične savjete u stručnjaka kad nisu sigurni. Ne bi trebalo biti napetosti između književnika i jezikoslovaca.

U drugom nastavku iznosi u pet točaka svoje poglede o jezičnoj uređenosti tekstova i predlaže postupke jezične redakture: 1. Ni jedan pisac ni izdavač ne bi smio izdati djelo u kojem nisu ispravljene sve gramatičke i pravopisne pogrješke. U Hrvatskoj je prvi revizor knjiga bio Armin Pavić, a nakon njega Petar Marković, potom Stjepan Bosanac, pa Vladoje Dukat, onda Petar Ratković. Isto treba učiniti i s novinama. 2. Pri konačnoj redakciji svakoga zakona treba sudjelovati jezični stručnjak. 3. U pravu je Tihomir Đorđević kad upozorava da se u današnjoj književnoj kritici više uopće ne govori o jeziku djela. Treba naći mjeru. 4. Treba što prije izdati rječnik književnoga jezika. Do Karadžićeva i Ivekovićeva rječnika teško se dolazi. U tom rječniku treba zabilježiti naglaske u svim promjenama, treba pažljivo redigirati pojedine riječi i navesti obličnu frazeologiju. Navodi kako mu je književnik Vladimir Nazor prigovarao što nemamo takva rječnika. 5. Na sveučilištu treba promijeniti sustav nastave. Svaki kandidat za narodni jezik i književnost mora oba dijela podjednako zadovoljiti.

Dušan Nikolajević (Isto, 341: 2) predstavljen je kao književnik i mislilac. On drži da je povika na jezik preuveličavanje. Književnici mogu stvarati jezik samo ako su u stalnom dodiru sa zemljom. Stilist može učiniti od narodnoga jezika da zazrači umjetničkom plemenitošću. Tvrdi da imamo mnogo jezičnih znalaca, a malo stilista. Daničić je korektno pisao, ali nije bio stilist. Jovan Bošković znao je jezik, lako pisao, ali je njegovo pisanje daleko od višega stila. Stojan Novaković, duboki poznavatelj jezika, nije bio obdaren stilom. Pisac Božidar Knežević bio je vrlo dobar stilist, ali njegova djela nisu jezično primjerna. Skerlića ne cijeni. On nije bio "spiritualnik" i zato su njegovi književni ogledi već danas anakronizam. On je temperamentom htio zamijeniti stil.

Uveo je u književnost mnoge riječi koje su bile izvan nje. Osjećao je da jezik mora biti živ i da ga filološki "bestilnici" često ubijaju.

U sklopu *Pravdine* ankete objavljen je i razgovor sa sveučilišnim profesorom srpskohrvatskoga jezika u Skoplju Milivojem Pavlovićem (Isto, 344: 3). Pavlović komentira sukob vukovaca i protuvukovaca. Ističe da je Karadžić pred suvremenicima eruditima imao jednu prednost: svjež i snažan jezični osjećaj i bogatstvo narodnoga jezika. Međutim, oni koji su išli za Karadžićem, kako to uvijek biva s dekadentima, zaboravili su na osnovne zakonitosti jezične evolucije, ukalupljivali su jezik, oduzimali mu svježinu. Pavlović podsjeća da su današnja znanost o jeziku i njezini predstavnici daleko iznad gramatičarskoga formalizma i pedanterije. Oni jezik promatraju kao psihološku i društvenu pojavu koja ima svoju povijest, svoju psihološku podlogu u razvitku i svoje društveno značenje za narod i njegovu kulturu. Književni je jezik pak sredstvo kulture jednoga naroda i označuje njezino bogatstvo. On mora biti u osnovi narodni jezik; on se od narodnoga tipa ne smije odvajati; on mora čuvati narodni duh i bogatiti se iz neiscrpne riznice naših sočnih i svježih dijalekata. Međutim, u njegovoj evoluciji, u njegovu prilagođavanju kulturnim potrebama, u njegovu bogaćenju glavnu ulogu ima književnost, a najvećih zasluga imaju dobri pravi pisci koji imaju što reći i koji će uvijek naći načina da to lijepo iskažu.

Književni se jezik razvija sporije od narodnih dijalekata. Iz njega bez obzira na nanose otpada sve umjetno, sve što nije u narodnom duhu. U srpskom jeziku to izgleda ovako: Karadžić je dao osnovni smjer, romantičari su obogatili rječnik, osobito pjesničkim, metaforičkim značenjima, realisti su unijeli preciznosti u izražaj i obogatili rječnik pokrajinskim riječima (Matavulj, Ćipiko, Veselinović, Bora Stanković); književnost početka 20. stoljeća dala je mnogo suptilnosti u misli i analizi osjećanja. Stanje nakon rata bilo je mnogo gore nego danas. Doučeni uskoci u književnosti smatrali su da nije potrebno ništa od onoga što oni sami nisu savladali i naučili. Književni jezik se mora učiti, naučiti, znati i osjećati. "Književni jezik je ogledalo kulture, i književni jezik mora biti precizan i jasan — jer bez toga gubi značaj njegova socijalna uloga", završava Pavlović.

Branimiru Ćosiću (Isto, 345: 4) neprihvatljiva je ideja o zaštiti jezika, jer se, tvrdi on, živ organizam ne može zaštićivati. Dok je govornika, on će se mijenjati. Kad ne bude nikoga tko će njime govoriti, onda se može zaštićivati. Komentira i protuvukovske ispade. Karadžićev jezik nije aktualan kao izvor leksičkoj obnovi, ponajmanje su to njegove pjesme. Leksički se fond danas obogaćuje iz drugih izvora, najviše izravnim unosom ili prevođenjem riječi iz

drugih jezika. Pa ipak tomu unatoč, valja se vraćati Karadžićevim zbirkama narodnih pjesama. U njima je naime sačuvan duh srpskohrvatskoga jezika.

Na kraju ankete Pavle Popović (Isto, 346: 5) zaključuje kako je ona pokazala da je javno mišljenje zdravo i da su mu dosadne ekstravagancije koje se uvlače u naš književni jezik te kako ima naznaka da ludilo počinje prolaziti.

Branimir je Ćosić napomenuo kako zapravo nije riječ ni o kakvoj anketi. Pavle Popović je na predavanju iznio tezu nakon koje se razvila rasprava. Novinaru *Pravde* učinilo se zgodnim objaviti neke istupe. Kad se atmosfera podgrijala nakon prvih dvaju nastavaka, izmislio je anketu. Ona je izmaknula prvotnoj nakani: srpskomu pozivu da se stvori zajednički književni jezik na prostoru cijele Jugoslavije. Naime pojavili su se razrožni glasovi o samoj naravi toga književnoga jezika — treba li u njegovoj osnovi biti Karadžićev okamenjeni jezični model pučke književnosti ili moderni srpski književni jezik kakav se oblikovao u beogradskom kulturnom središtu — pa su se komentatori polarizirali na vukovce i protuvukovce. Tako je zamišljena nakana propala i općejugoslavenska tema postala je uskosrbijanska. Međutim, iz njezine pozadine već se promalja buduće središte iz kojega će se idućih desetljeća voditi unitarna jezična politika: najavljen je osnutak novoga jezikoslovnoga časopisa (*Pravda,* 27. XI. 1931., br. 330), kojemu su potporu dali ugledni srpski jezikoslovci, među ostalima Aleksandar Belić i Miloš Moskovljević. Na pozornici će se naime već iduće godine pojaviti časopis znakovita naslova: *Naš jezik.*

4. 2. Pravopisima do jedinstvenoga jezika

Jezična se politika u kraljevinskoj Jugoslaviji vodila u prvom redu pomoću pravopisnih priručnika, što je razlogom da se normiranje jezika našlo u pravopisnoj vlasnosti, kojoj po svojoj naravi ne pripada. Pitanje zajedničkoga hrvatsko-srpskoga pravopisa nakon ujedinjenja u novoj državi otvara književni kritičar Marko Car (1918). On drži da je upravo pravopis najzgodnije sredstvo za postizanje jezičnoga jedinstva, što implicira da će pravopis preuzeti dio gramatičkih i savjetovničkih vlasnosti. Podsjeća da je Broz u predgovoru prvoga izdanja *Hrvatskoga pravopisa* iz 1892. godine napisao da je njegova knjiga prvi ozbiljni korak na putu k željenomu jedinstvu sa Srbima. No zbilja je, upozorava Car, drugačija. Još se i danas u Dalmaciji izdaju novine "pravopisom etimologijskim (...) i kineskim zidom ogragjuje i od nevinog slova "j" u glasovnoj grupi *ije*" (Car 1918: 109).

Car zamjera Brozu što u prihvaćanju tzv. fonetskoga pravopisa nije otišao do kraja, nego je sačuvao dio rješenja koja razdvajaju hrvatski od srpskoga pravopisa. To se u prvom redu odnosi na rastavljeno pisanje futura

prvoga, koje drži nepotrebnim "odstupanjem" te predlaže sastavljeno pisanje (*vidjeću, učiniću*). Čuvanje suglasničke skupine *tk* u zamjenicama suprotno mu je načelima fonetskoga pravopisa i još jedna nepotrebna hrvatsko-srpska razlika te ispravnijima drži likove *ko, neko, iko, svako.* Upravo su oni normirani u *Pravopisnom uputstvu* iz 1929. godine te u II. izdanju Maretićeve velike gramatike (1931).

"Znanstvenu" podlogu redefiniciji pravopisnih vlasnosti dao je srpski jezikoslovac Aleksandar Belić, nastavivši skerlićevskim procesom Karadžićeve detronizacije u Srbiji. Budući da su hrvatski vukovci na Karadžićevu i Daničićevu jeziku obavili restandardizaciju hrvatskoga jezika i pravopisa, uklonivši iz potomnjega bitne razlike koje bi mogle priječiti možebitno jezično-pravopisno sjedinjenje sa Srbima — stare množinske padeže i morfološko-izgovorni pravopis — mogla je otpočeti druga faza jezičnoga sjedinjenja — uklanjanje Karadžićeva nasljeđa u onim točkama koje su se pokazale neprihvatljivima srpskoj strani: ijekavice i posljednjih ostataka morfološko-tvorbenoga pravopisa.

Belić pod krinkom jezičnoga razvitka, koji da je tobože previše udaljio suvremeni jezik od jezika Karadžićeva vremena — iako on svojim sadržajem nikad nije ni bio jezično aktualan jer je odražavao leksik i okamenjene oblike pučkih umotvorina — objavljuje 1923. godine svoj pravopis u kojem samovoljno provodi zahvate u Karadžićevo jezično-pravopisno nasljeđe te iste godine tiska članak u kojem obrazlaže svoje postupke i zahtijeva da se oni provedu na cijelom štokavskom govornom području "našega jezika". Pravopisu, piše on, prijeti opasnost da se pretvori u "istoriski, ako se za sva vremena zadrži sve onako kako je Vuk predložio, ako se izmena pisanja kakvog glasa ne izvrši onda kada se od njega izgovor udalji" (Belić 1923: 4). Na udaru su se našli i Karadžićevi pravopisni sljedbenici u Srbiji, u prvom redu Stojan Novaković. Belić zahtijeva intervencije u sedam točaka, od kojih su tri uže pravopisne naravi (rastavljanje riječi na slogove, veliko i malo slovo, interpunkcija), tri izravno zahvaćaju u jezičnu strukturu (pisanje fonema /j/, /h/ i jatovskih alternanata /i/ i /e/ u glagolskim oblicima), a posljednja se točka odnosi na rječnik suvremenoga jezika, što znači da mu je nakana zapravo bila izmjena jezične norme uz pomoć pravopisne reforme.

Kad predlaže izmjene u pisanju fonema /j/ u tzv. jakom i slabom položaju, Beliću nije toliko važno što su ugledni jezikoslovci nedosljedni (Karadžić: *li/lij, lite/lijte, ubistvo/ubijstvo*; Daničić: *austrijski/austriski, Šumajdinac/Šumadinac, avlijski/avlinski*; Maretić: *sudijski/sudiski, vizantijski/vizantiski, istorijski/istoriski*), ili što nakon njegovih prijedloga pravopis postaje u tom odsječku

težim za učenje (*biblija — bibliski, nacija — nacionalni*), odnosno što sam nije uspio proniknuti u razdvojbu imperativnih nastavaka, nego mu je zapravo stalo da se na cijelom štokavskom području, kako on reče, "i u zap. načinu" (Belić 1923: 11) normira imperativ *pi — pimo, li — limo* te oblici *ubistvo, nahiski, avliski, šumadinski*, kako preteže u srpskoj jezičnoj normi.

Belić drži da je zadatak pravopisa bilježiti "izgovor reči književnog jezika i sve glasovne izmene u njima" (Isto: 4), pa traži dosljednu provedbu izgovornoga pravopisa u bilježenju skupina *ds* → *ts* (*gratski, otsutan*), *dš* → *tš* (*otšetati*), *dst* → *st* (*gospostvo*), *tšt* → *št* (*hrvaština*), u kojima je Karadžić odstupio od svoga temeljnoga pravopisnoga načela. Belić naglašava da se tim odstupanjem Karadžić približio etimološkomu pravopisu svojih protivnika, čime je otvorio vrata nezaustavljivomu procesu širenja takvih zapisa i na druge suglasničke skupine, što se vidi iz Novakovićeva prijedloga da se morfološko-tvorbeni zapis primjeni u bilježenju oblika *žeđca, ljubovidski, početci, začetci, predci, sudci, podčiniti* (Novaković 1894: 46—47, 55). Pema Belićevu mišljenju zahtjevi poput Novakovićeva da se morfološko-tvorbeni zapis primijeni pri bilježenju novih riječi ili onih riječi kojih se značenje potire ako bi se zapisale prema izgovoru (Novaković 1894: 55) vode u jezičnu "haotičnost i nepravilnost" (Belić 1923: 5). Belićev strah od navedenih "anomalija" uzrokovan je njegovim potpunim odbacivanjem pristupne pravopisne razine koja kreće od napisanoga prema izgovoru i ustrajnosti na obrnutom pristupu. Naravno, njegova se razmišljanja ne nastavljaju u ocjeni koliko se izgovorom uvjetovani zapis udaljuje od osnove riječi i tko može rekonstruirati manje poznate riječi kojima fonemi na morfemskim granicama izvedenice ili tvorenice doživljuju višestruke izmjene, tipa

ds → ts
ds → c
ds → s.

Ponovno problematiziranje bilježenja fonema /*h*/ gotovo stoljeće nakon Karadžićeve odluke da ga vrati u fonološki sustav srpskoga jezika daje Belićevu članku crtu anakronosti. On izrijekom kaže da je riječ o nejednakosti "između zapadne i istočne polovine našeg naroda, od kojih prva sa više pravilnosti upotrebljava glas *h*" (Isto: 26), samo je problem u tom što ona ne rabi iste riječi kao istočna polovina, pa se ne može donijeti konačna odluka u kojima ga treba pisati, a u kojima ne treba.

Sljedeće pitanje u okviru pravopisne problematike koju otvara Belić jest pitanje jatovskih alternanata *e* i *i* u srpskoj glagolskoj morfologiji (*vredeti*:

vrediti; *lebdeti* : *lebditi*) te tvorba tzv. učestalih glagola, koja da su u Karadžića i Daničića nesustavno riješena. To je isključivo gramatičko pitanje i s pravopisom nema veze, čega je svjestan i Belić kad piše da je za pravopis književnoga jezika kao sintezno djelo "neophodno potrebno da imamo razrađenu gramatiku savremenog književnog jezika" (Isto: 29). Takve gramatike, na žalost, tvrdi on, nema. I dok su u Hrvatskoj Maretićeve gramatike Karadžićeva i Daničićeva jezika i iz njih izišli oponašci namnažani kao školski udžbenici, prvak srpske lingvistike ruši vrhunske autoritete hrvatskih lingvista — srpske jezikoslovce Karadžića i Daničića — i njihovo djelo smješta u jezičnu povijest: "Ima gramatika u kojima se obrađuje Karadžićev i Daničićev jezik i jezički material naših narodnih umotvorina; ali za današnje poznavanje književnoga jezika — to je nedovoljno. To su, možda, vrlo korisne knjige, koje će i same moći korisno poslužiti kao material onome ko uspiše gramatiku savremenog književnog jezika; ali u pravcu obrazovanja reči, a naročito razvitka sintaksičkih osobina — u književnom se jeziku pošlo znatno dalje od Vuka i Daničića" (Isto: 29).

4.2.1. *Pravopisno uputstvo* (1929.)

Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole Kraljevine S. H. S. iz 1929. godine temeljni je dokument jugoslavenske jezične unitarističke politike. Nastalo je iz želje beogradskih političkih i znanstvenih krugova da se na državnoj razini uvede jedinstveni jezik. Ocijenjeno je da je prvi korak u tom procesu uvođenje jedinstvenoga pravopisa, znanstvenoga i strukovnoga nazivlja. Ministarstvo prosvjete odredilo je da pravopisne ujednake obavi povjerenstvo sastavljeno od predstavnika svih zainteresiranih strana, što je impliciralo stručnjake sličnih lingvističkih pogleda. U njega su 1928. godine imenovani akademici i sveučilišni profesori Ljubomir Stojanović, Tomislav Maretić, Milan Rešetar, Dragutin Boranić, Stjepan Ivšić (kratko zamjenjivao Rešetara), Stjepan Kuljbakin, Fran Ramovš i Aleksandar Belić. Nakon mnogobrojnih i dugih prepirki osnovne su točke utvrđene jednoglasno (Belić 1952–53: 80), pa je nacrt pravopisne osnove izdan 1929. godine kao *Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole Kraljevine S. H. S.* (objavljen u *Prosvetnom glasniku* 1929., str. 747–771). U njem su propisana osnovna pravopisna pravila koja su obvezujuća za sve škole i školske udžbenike, a stupila su na snagu od školske godine 1929./30. Na toj su osnovi izrađena nova izdanja Boranićeva i Belićeva pravopisa 1930. godine.

U podlozi *Pravopisnoga uputstva* nalazi se velik dio Belićevih prijedloga iz 1923. godine, koji revidiraju dio Karadžićevih pravopisna načela. Unatoč

tomu, unitarna se nakana novoga pravopisa u uvodnom tekstu ministra Bože Ž. Maksimovića zakriva već u prvoj rečenici za Karadžićevo ime kao integrirajući čimbenik: "U svim se školama naše zemlje upotrebljava jedan pravopis, zasnovan na velikoj jezičkoj i pravopisnoj reformi Vuka Karadžića" (*Pravopisno uputstvo* 1929: 4).

Iako namijenjeno cijelomu štokavskomu području, *Pravopisno uputstvo* pisano je ekavicom i srpskim leksikom, a pravopisni primjeri uglavnom pripadaju srpskomu uljudbenomu krugu (*Sima Milutinović, Hajduk-Veljko, kralj Milutin, Miroslavljevo jevanđelje, Miloje Đak, Kočina krajina, srpstvo, srbadija, Takovska ulica, Vračarski srez*; Isto: 5–6). Hrvatsko i bosanskohercegovačko štokavsko područje nazivaju se "zapadniji krajevi" (Isto: 5), crnogorsko se ne spominje.[96]

Pravopisnim uputstvom određeno je pisanje velikih i malih slova, podjela riječi na slogove, književni izgovori, pisanje fonema /h/, /č/, /ć/, /ǯ/, /ǵ/ /j/, pisanje samoglasničkih skupova, suglasničko jednačenje po zvučnosti, pisanje pojedinih suglasničkih skupina, gubljenje suglasnika, interpunkcija, drugi pravopisni znaci, transkripcija tuđih riječi i imena. U zagrebačkom izdanju tiskane su nakon svakoga poglavlja napomene u kojima se komentiraju novine i upozorava na ključne razlike u odnosu na prethodno izdanje Boranićeva pravopisa. Iz njih se razabire da su s gledišta onodobne hrvatske standardnojezične norme promjene znatne budući da veći dio izravno zalazi u jezičnu strukturu.

Ovdje će se izlučiti najbitnije točke i komentirati zagrebačke napomene.

Prema *Pravopisnomu uputstvu* u književnom su jeziku ravnopravna oba pisma ("azbuke"), latinica u "zapadnijim krajevima", ćirilica u obliku kakav joj je dao Karadžić (t. 1). "Dopuštaju se dva izgovora: istočni, u kojem se stari glas ѣ zamenjuje zvukom *e*, i južni, u kojem se ѣ u dugim slogovima zamenjuje glasovnom grupom *ije*, a u kratkim — glasovnom grupom *je*" (t. 42). Budući da se ne precizira teritorijalna podjela ekavskoga i (i)jekavskoga područja, može se zaključiti da je izbor izgovora individualan te da je tako beogradskoj ekavici otvoren ulaz u tradicionalno (i)jekavske zone.

Odstupanja od ekavskoga izgovora u istočnom govornom području jesu:

a) *nisam, nisi, nije*;

b) u komparativu tipa *stariji*;

96 Iako je Crna Gora ušla u jugoslavensku državu kao međunarodnopravno priznati politički subjekt, beogradske su je vlasti držale srpskom pokrajinom, a crnogorskomu narodu nijekale su opstojnost.

c) u imperfektu tipa *pletijah*; ali *smejah* (*se*), *umejah, bejah*;

d) u oblicima gdje je nekoć u južnom izgovoru stajalo *-ih*/*-ijeh*: *tih, dobrih* ...;

Ograničenja u južnom izgovoru:

a) namjesto *-ijeh, -ijem, -ijema* treba upotrebljavati oblike *-ih, -im, -ima*: *tih, tim, tima* (t. 43b);

b) "kada se *je* od kratkoga ѣ nahodi iza sugl. *r*, onda se *j* gubi: *naprijed* : *napredak, brijeg* : *bregovi*; *prijek* : *prečī*" (t. 45).

U napomeni se za fonem /ǯ/ navodi podatak da se piše u riječima poput *narudžbina, otadžbina, svjedodžba, srdžba, Madžar, džbun* (grm), *džigerica, džin, džungla,* s dodatkom kako "takovih riječi ima uopće malo, a najviše ih je u našem jeziku iz turskog jezika" (str. 14). Za fonem /ǯ/ tvrdi se da je nastao i u našim i u tuđim riječima od *dj* (*rođen, krađa, đakon, đavao*), ali se ne napominje da je postanjem vezan i uza skupinu *gj* (*anđel*, Đuro, mađioničar, đurđice), što su znali hrvatski slovničari i pravopisci prije 200 godina.

Slogotvorno /r̥/ piše se s izostavnikom: *umr'o, tr'o, prostr'o, sur'žica* (t. 2).

Skupine *vje* i *rje* u kojima je *je* jatovskoga podrijetla čine jedan slog i ne rastavljaju se: *po-vje-smo, ko-rjen-čić* (t. 19).

Niječnica se piše zajedno s glagolom *htjeti*: *neću, nećeš* ... (t. 28).

Prijedlozi se pišu odvojeno od riječi *podne* i onda kad imaju imenično značenje: *do podne* (*radio sam čitavo prije*/*do podne*), *po podne* (*spavao sam čitavo poslije*/*po podne*) (t. 37).

Alternacija *-l*//*-o* na kraju sloga u napomeni zagrebačkoga izdanja osvijetljena je iz kuta porabne norme: a) *-l* ne alternira s *-o* — *apostolski, bakalnica, balčak, bivolski, bokal, bolta, Dalmacija, đavolstvo, kalfa, malko, načelnik, nevaljalština, ohol, okolni, prelca, stakalce, stolnjak, tkalca* (< tkalac), *zahvalna, žalca* (< žalac), *žalba* i dr., b) pojavljuju se oba alternanta: *anđel*//*anđeo, bolnik*//*bonik, krvopilca*//*krvopioca, stradalca*//*stradaoca, tobolca*//*toboca, vlastelinski*//*vlasteoski*; *palac*//*palca* (prst), *palac* : *paoca* (žbica u kotaču) (str. 10).

U odjeljku o fonemu /h/ posebno se napominje da ga Karadžić ni nakon 1836. nije bilježio svugdje gde mu je mjesto, pa je tek Daničić u svojim *Korijenima* (1877) pokazao gdje ga valja pisati, što se još uvijek dopunjava u *Rječniku* JAZU (str. 14).

Namjesto fonema /h/ dopušteno je pisanje njegovih alternanata /j/, /v/ ili /ø/ "onda kada se reč sa pravilnim *h* nije još sasvim odomaćila u književnom jeziku" (t. 68), što je posebno pogađalo hrvatsku sredinu, gdje je položaj fonema /h/, bio u književnom jeziku stabilan i sastavnim dijelom fonološkoga sustava

od najstarijih hrvatskih slovnica. Dakle, ravnopravni su likovi *proha* : *proja, kuhinja* : *kujna, kuhati* : *kuvati, suh* : *suv, suvlji* (str. 15).

U napomeni se naglašava da fonem /h/ treba pisati u nastavku *-ih* G mn. pridjevno-zamjenične sklonidbe (npr. *velikih, dobrih*) i u nastavcima prvoga lica jednine imperfekta i aorista (npr. *moljah, rekoh, bih*), što nije bilo prijeporno u hrvatskom književnom jeziku. U riječima *hametom, huditi, hustiti, hrđa, hrvati, hrzati* ne dopušta se bilježenje fonema /h/, što je također bilo obilježje srpskoga književnoga jezika, u hrvatskom su se javljali dvostruki oblici. Isto se tako normira *lako, meko, ufati se, venuti,* a ne: *lahko, mehko, uhvati se, vehnuti* (str. 16).

U napomeni zagrebačkoga izdanja uz XII. poglavlje o jednačenju suglasnika po zvučnosti podsjeća se da je riječ o pojavi koja se u hrvatskim pravopisima i slovnicama obično nazivala sljubljivanjem (asimilacijom) suglasnika. Dakle, *Uputstvo* je osim jezika, normiralo i novi metajezik, pa se tako u opsegom najvećem poglavlju o interpunkciji govori isključivo o *zapeti, zarez* se ne spominje.

U t. 78 ostaje se pri jedinom Karadžićevu morfološko-tvorbenom zapisu: zvučno *d* ispred sufiksa *-stvo* i *-ski* ne smjenjuje se sa *t* (*beogradski, gospodstvo*), u svim se ostalim slučajevima obezvučenje *d* ispred *s* u pismu bilježi: *pretsjednik, potsjećati, potsijecati, potsjedati, potsmjeh, potsrekavati, otsada, otsjeći, otsjek, otskočiti, otsustvo, otsvuda, otšetati, potčinovnik* itd.

Provodi se asimilacija drugih suglasnika koji se nađu pred nastavkom *-ski* i *-stvo*: *voćstvo* (ne *vođstvo*), *bekstvo* (ne *begstvo*) (t. 80).

Suglasničke skupine *zlj, slj, znj, snj* na granici prefiksa i osnove ostaju neizmijenjene: *razljutiti, izljubiti* (ne *ražljutiti, ižljubiti*) (t. 81a), čime je konačno uklonjen taj istočnohercegovački lokalizam koji su promicali Maretić i Kušar.

Normiraju se likovi *božićni* (ne *božićnji*), *žećca, nоćca.* Piše se *stramputica, zelembać, himba,* ali *jedanput* (str. 18) s napomenom da smjena fonema /n/—/m/ biva u onom slučaju kad se nađu ispred /b/ i /p/, a riječ *jedanput* donedavno se pisala *jedamput* (str. 18).

U poglavlju XIV. o gubljenju suglasnika propisuju se, među ostalima, i ovi oblici:

a) *oca, očevina, dodaci, umeci, suca* (t. 83);

b) futur I. *pisaću* (< pisat ću), *pašću* (< past ću) (t. 84);

c) *gospoština, kašto, rašta, hrvaština* (t. 86);

d) *ko* (*tko*), *svako* (*svatko*), *neko* (*netko*) i dr. (t. 90).

Tradicionalno hrvatsko bilježenje futura I. *pisat ću,* normirano još u Babukićevoj slovnici iz 1836. godine u nesastavljenom zapisu, ne dopušta se ni kao pričuvni (sekundarni) oblik, nego se propisuje jednočlani izraz *pisaću,* koji implicira sve fonemne izgovorne prilagodbe na granici nekoć dviju riječi (krnjega infinitiva i nenaglašenoga prezenta glagola *htjeti*). Tako se povećava broj istopisnica, inače karakterističnih za izgovorne pravopise. Primjerice naglascima neobilježeni zapis *pašću* futurni je lik glagola *pâsti* i *pȁsti.* Futur I. glagola koji u infinitivu završavaju na *-ći* piše se nesastavljeno — *doći ću,* što je jedna u nizu mnogobrojnih nelogičnosti novoga pravopisa.

Normiranje pisanja zamjenica *ko, svako, neko, iko, kogod* i sl. namjesto dotadašnjega višestoljetnoga hrvatskoga *tko, svatko, netko, itko, tkogod* jedan je od najtežih udara na hrvatski jezični sustav.

Točkom 86. normira se razjednačivanje fonemne skupine /*tšt*/ (< dšt) → /*št*/: *kašto, rašta.* Te su se riječi u Broz–Boranićevim hrvatskim pravopisima pisale *kadšto, radšta.*

Osobna imena, prezimena i zemljopisna imena pišu se prema izgovoru: "Kada izgovor njihov znatno odstupa od izvornog pisanja ili kada je njihov način pisanja ređi, potrebno je da se pored fonetski obeleženog naziva stavi i izvorni u zagradi ili obrnuto" (t. 147).

Odjeci na uvođenje nove jezično-pravopisne norme iz *Pravopisnoga uputstva* u škole Kraljevine Jugoslavije bili su potpunoma oprječni u srpskoj i hrvatskoj sredini. Pišući osvrt na taj odsječak iz hrvatsko-srpske jezično-pravopisne povijesti, Belić je ustvrdio da se "išlo za tim da se da puna vrednost Vukovim pravopisnim načelima koja su bila i u delima naše književnosti, a naročito u gramatici Stojana Novakovića od 1894. godine, znatno poremećena", ali priznaje da su u nekim njegovim prijedlozima "znatno otstupalo od onoga što se davalo u pravopisima Broza i Boranića" (Belić 1952—53: 80).

Ivšić je tvrdio da Belićeva reforma Karadžićeva pravopisa tijekom više od pola stoljeća nije uspjela osvojiti srpske pisce, a do Zagreba da nije ni doprla. Kao primjer navodi Ristić–Kangrgin *Rečnik srpskohrvatskog i nemačkog jezika* (1929), koji je pisan Karadžićevim pravopisom (Ivšić 1953—54: 38). Valja napomenuti da Ivšić ne govori punu istinu. Iako u *Pravopisnom uputstvu* iz 1929. godine nisu usvojeni svi Belićevi prijedlozi, ono je ipak u ključnim točkama odraz pisane stilizacije srpskoga književnoga jezika, koji je, s manjim odstupanjima, primjenjivan u Srbiji. Ivšić zapravo pokušava umanjiti odgovornost hrvatskih jezikoslovaca, napose svoju, zbog hrvatskih potpisa koji su stavljeni na prijeporno *Pravopisno uputstvo.*

Ivšić se ograđuje od rada Pravopisne komisije: "Ja u spomenutu komisiju, koju je 1928. 'odredilo' Ministarstvo prosvjete, nijesam bio određen. Tome su se doduše neki u ono vrijeme čudili, što ja Hrvat, i po sadašnjim riječima prof. Belića jedan od 'naših najboljih'i 'najistaknutijih jezičkih stručnjaka' u to vrijeme, ne ulazim u komisiju, koja će raspravljati o pitanju, koje se tiče *srpskohrvatskoga* jezika, a u nju su ušli jedan *Rus* i jedan *Slovenac*!" (Isto: 39). Ivšić je naime ušao u povjerenstvo pri završetku njegova rada na mjesto Rešetarovo, koji se preselio u Italiju. Imenovan je potkraj ožujka 1929. i bio mu članom do početka lipnja iste godine. Na posljednjoj sjednici u Zagrebu izrekao je neslaganje s nekim propisima, ali je po želji drugih članova odustao od davanja odvojenoga mišljenja (Isto: 40). Za rad u pravopisnom povjerenstvu hrvatski su jezikoslovci primili visoka odličja: Rešetar, Maretić i Boranić Karađorđevu zvijezdu I. reda, Ivšić Orden bijeloga orla V. reda.

4.2.2. Prilagodbe Boranićevih pravopisa jugoslavenskoj unitarnoj politici

Reformirani Karadžićev pravopis, kakav je odredilo *Pravopisno uputstvo* iz 1929. godine obvezivalo je hrvatskoga pravopisca Dragutina Boranića na novo izdanje njegova pravopisa. Ono se pojavilo 1930. godine s nepromijenjenim naslovom u odnosu na prethodno izdanje: *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika.* Nema predgovora, već na naslovnici uz naznaku "peto izdanje" stoji kratka napomena: "Prerađeno prema propisima Ministarstva prosvjete". U usporedbi s izdanjem iz 1921. godine, u kojem stoji kako "nije bilo razloga odstupati od osnovnih načela Vuka Stefanovića Karadžića i Đure Daničića po kojima je dr. Ivan Broz u prvom izdanju g. 1892. utvrdio zakone za naš fonetički pravopis", izdanje iz 1930. godine tu tradiciju prekida. Dapače, ono je unijelo u hrvatski standardni jezik likove koji u njem nisu nikad bili normativni: *gluv, suv, uvo, voćstvo, Vizant, akademiski, djetini* ...

Srpskoj strani ni takav oblik zajedničkoga jezika i pravopisa nije bio dovoljan. Ona ga je proglasila znatnim napretkom, ali istodobno najavila njegovu privremenost. Iz jezika su naime trebali biti uklonjeni "svi nepotrebni dubleti, koji nisu zasnovani na izgovoru (...), i sve ono što u sebi nema dovoljno razloga, već se održava samo tradicijom" (Belić 1928–29: 257–258). Najslabijom točkom netom dogovorena pravopisa beogradski su jezikoslovci držali dvojnost standardnih izgovora: ekavskoga i jekavskoga. Bitka za ekavicu na cijelom štokavskom području tek je prethodila, a sredstva se nisu birala. Čak i srpski jezikoslovci "od formata", pisali su o toj temi ispod znanstvene razine. Tako Belić, kako je već napomenuto, da bi dobio brojčane pokazatelje

u prilog ekavštini, izjednačuje zagrebačku kajkavsku ekavštinu s beogradskom štokavskom i zdvaja nad tobožnjom političkom odlukom koja da je u temelju hrvatskoga jekavskoga izbora 1830-ih godina. On izbor hrvatske jekavštine proglašava "jednim slučajem" (Isto: 252), a ne naravnim hrvatskim jezičnopovijesnim razvitkom. Uvjeren je da će se pitanje izgovora standardnoga hrvatskoga jezika riješiti "pravilno" kad se jezik oslobodi političke aureole. "Pravilno" je rješenje po njem bilo da i Hrvati prihvate štokavsku ekavštinu.

Beogradske su vlasti sedam godina prije stupanja na snagu *Pravopisnoga uputstva* pokušale progurati ekavicu u Hrvatsku. Pokrajinska je uprava za Hrvatsku i Slavoniju poslala okružnicu 22. IV. 1922. godine kojom se dopušta da se uz obvezni Boranićev *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika* iz 1921. godine "u svim srednjim i njima sličnim školama uz ijekavski govor (...) upotrebljava i ekavski", jedan i drugi "strogo dosljedno i u potpunoj čistoći" (prema Boranić 1922: 400). Boranić tada objavljuje članak u kojem dosta oprezno iznosi sumnju u pedagošku opravdanost takve dvostrukosti te upozorava da je riječ o aktu kojim se ekavica dopušta ne samo u pismu nego i u živoj riječi (Boranić 1922: 400). Usporedbom ijekavskih i ekavskih likova različitoga postanja (fonološkoga, analogijskoga, preobrazbom, izravnim preuzimanjem iz jezika izvornika i dr.), a na temelju gradiva iz djela suvremenih srpskih pisaca, dobio je vrlo složenu sliku koja je potvrdila njegova polazna razmišljanja kako je riječ o jednom od najtežih pitanja hrvatske i srpske fonologije koje se ni u kojem slučaju ne može provesti "strogo dosljedno i u potpunoj čistoći". U literaturi je naglašen i didaktični cilj njegove rasprave — imao je "olakšati ijekavcima usvajanje ekavice" (Samardžija 2001: 479), ali on je drugotne važnosti: Boranić je zapravo njome pokazao kako se mladoslovničarskim pristupom standardnomu jeziku kao ostvaraju apsolutnoga sustava ne može riješiti pitanje hrvatsko-srpskoga jezičnoga zajedništva. Upravo miješanje ikavskih likova s ekavskima u srpskom standardu, odnosno ikavsko-ekavskih s (i)jekavskima u hrvatskom, najbjelodanije su govorili protiv zahtjevane "dosljednosti i potpune čistoće". Doda li se tomu i podatak da je u istim morfološkim kategorijama razdjelba (i)jekavsko-ekavsko-ikavskih likova u dvama jezicima takva da je onaj s (i)jekavskim standardnim izgovorom morfološki u prednosti jer u pismu s manje sredstava postiže potpunu obavijesnost (srpski, primjerice, u pismu ne može iskazati gramatičku kategoriju trećega lice aorista glagola na *-ijeti,* tipa *umrijeti,* a da se ne posluži bilježenjem naglasaka; aorist i prezent 3. lica u srpskom su naime istopisnice — *umre*, a u hrvatskom nisu: *umrje*[97] : *umre*).

97 O aoristnom liku *umrje* namjesto normiranoga *umrije* v. N. Bašić 2001: 14.

Uredništvo beogradskoga *Našega jezika* ponovo 1935. pokreće pitanje jedinstvenoga izgovora, tvrdeći da je riječ o čisto tehničkom pitanju u kojem treba nadići pokrajinsko samoljublje, nacionalni ponos te tradiciju kao "veštačku tvorevinu" i napokon izabrati jedan izgovor za književni. Iako izrijekom ne navodi koji bi to bio, potunoma je jasno da se predmnijeva ekavski. Književnicima bi bilo dopušteno pisati u "pokrajinskom" izgovoru, ali škola i administracija imale bi prihvatiti "jedinstveno narečje" (*Naš jezik,* 1934—35: 36). Na urednički poziv da se oglase prijatelji kulture i književnosti svojim razmišljanjima javio se Milan Rešetar (1934—35) upozorenjem da je pitanje jekavskoga izgovora eminentno političko pitanje koje se može riješiti samo politički, a ne silom niti "ujednačavanjem" te da u njem nema kompromisa. Podsjetio je da je Karadžićev i Daničićev izbor bila ijekavština, a da je suvremeni srpski pisci kao svoj mogući izbor više ne spominju. Njegov je prijedlog da učitelji prihvaćaju izgovor sredine u kojoj rade, a ne da nameću svoj.

Primjedbe koje je uputio Fran Tućan (Anketa 1953—55, 374: 157—163) o neujednačenosti pravopisa i njihovim čestim promjenama obuhvaćaju jatovske alternante, pisanje zamjenične skupine *-tk-* i bilježenje točke iza rednoga broja. Jovan Vuković (1955) u svojim pravopisnim pravilima s pravopisnim rječnikom ijekavizama ima *greška, grešaka, povjest, prevoz, prijelaz, prijenos, prijepis, preći, prelom, svjetlo* (imenica), Boranić u svom *Pravopisu hrvatskoga ili srpskoga* ima *greška, griješaka, povijest, prijevoz, prijelaz, prijenos, prijeći, prijelom, svijetlo.* U Baniji i Kordunu govore se te riječi kako ih piše Vuković, a u Šeovici kraj Pakraca *prijelaz*, a ne *prelaz.*

Belić i Maretić pišu *ko, neko*; Belić kaže da su "oblici *tko, svatko, nitko, netko* zastareli i ne idu nikako u književni jezik", pa se toga držao i Boranić u sedmom izdanju svoga pravopisa (1937), ali je u kasnijim izdanjima, osmom (1941) i desetom (1951), od toga odustao i vratio se na *tko, svatko, nitko, netko.*

Belić kaže da se "iza rednih brojeva ne mora stavljati točka". S time se slaže i Boranić u sedmom izdanju (1937) svoga pravopisa i kaže: točka se ne stavlja uz arapske i rimske brojke, iako one znače redne brojeve! No u osmom (1941) i desetom (1951) izdanju svoga pravopisa odustaje od toga i veli: "točka se bilježi iza rednih brojeva za razliku od glavnih", a malo dalje: "Točka se ne meće iza rednih brojeva godina u zagradi: oktobarska revolucija (1917)".

O Boranićevu *Pravopisu* iz 1930. veli Blaž Jurišić: "Teško će se ikada moći usvojiti neki upravo smiješni pravopisni propisi, kao napr. *voćstvo* (*vođstvo, vodstvo*), *voćkati* (*vođkati, votkati:voditi*) itd. Kad se u tom pravopisu nalaze kao dobre riječi na pr. *episkup* (što nije ni po kakvom govoru, jer pravoslavni

kažu *episkop*, a katolici *biskup*), pa *ovaploćenje* i slične, onda nije čudo, da takav Pravopis gubi svojstvo pouzdana priručnika" (Jurišić 1933–34: 18).

Doduše, Boranić je pokušao sačuvati dio hrvatskih jezično-pravopisnih odlika – hrvatske zamjenične likove *tko, svatko* ... izjednačuje s propisanima *ko, svako* ..., pisanje vlastitih imena normira prema izvornomu liku (Shakespeare, Rousseau) – ali ga Belić u prikazu njegova pravopisa iz 1930. godine neumoljivo podsjeća da se u *Pravopisnom uputstvu* "nije mislilo na onaku stilizaciju kakva je kod g. B." (Belić 1928–29: 259), što znači da beogradski jezikoslovci zapravo od 1929. godine pokušavaju preuzeti nadzor nad hrvatskom pravopisnom i jezičnom normom.

Belić kaže da su na osnovi dogovornih pravila izrađeni ne samo Boranićev i njegov pravopis iz 1930. nego i sva kasnija izdanja tih pravopisa do 1941. Nakon 1945. da se Boranić uglavnom vratio pravopisu prije reforme, a da je on ostao pri sporazumu iz 1928.–29. godine s minimalnim dopunama ili izmjenama u okviru sporazuma. Također piše da je za NDH Boranićev pravopis odbačen i prihvaćen pravopis kakvim se pisalo prije 1892., prvo *Koriensko pisanje* Adolfa Bratoljuba Klaića uz suradnju članova Hrvatskoga državnoga ureda za jezik (Zagreb, 1942.), potom *Hrvatski pravopis* Franje Cipre i Klaića (Zagreb, 1944.). U Srbiji je kao izdanje Ministarstva prosvete Nedićeve Vlade izišao "nacrt proizvoljno prepravljenog pravopisa od 1930. god." (*Naš jezik*, 1953: 141).

Ivšić ispravlja Belićeve insinuacije i ističe da sporazumni pravopis nije odbacila NDH, jer je već prije njezine uspostave bio uklonjen. Njega se odrekao sam njegov tvorac Boranić u 8. izdanju na početku 1941. godine. Time je u Hrvatskoj sporazumni pravopis i službeno likvidiran, a zapravo je odbačen odmah s postankom Banovine pretiskom Boranićeva pravopisa iz godine 1915. s hrvatskim imenom u naslovu. Ivšić izrijekom veli da je odbačen stoga "jer je u Hrvatskoj vrlo mnogima bio mrzak kao nešto, što im je uz druge nevolje donijela Aleksandrova diktatura" (Ivšić 1953–54: 41).

Usporedbom triju izdanja u dijelu prijepornih odsječaka, može se potvrditi točnost Ivšićeva navoda te još jednom podsjetiti da Boranić pod Belićevim pritiskom nije mijenjao dio oblika ustaljenih u hrvatskoj pravopisnoj tradiciji (*gradski, bratski, bratstvo, griješkom*), ali je u mnogom pokleknuo:

Boranić 1930.	Boranić 1941.	Boranić 1951.
akademijski, akademiski	–	–
batalijun	*batalijun*	*bataljon*
bdenje	*bdenje*	*bdjenje*
Bizant i Vizant	*Bizant*	*Bizant*
bratski	*bratski*	*bratski*
bratstvo	*bratstvo*	*bratstvo*
daću, nosiću	*dat ću, nosit ću*	*dat ću, nosit ću*
gradski	*gradski*	*gradski*
griješka	*griješka*	*griješka*
Izrailj	–	*Izrael*
Jelin i Helen	*Helen*	*Helen*
jeretik i heretik	*heretik*	*heretik*
Jugosloven i Jugoslaven	*Jugoslaven*	*Jugoslaven*
letenje	*lećenje*	*lećenje, letenje*
otcijepiti	*odcijepiti*	*odcijepiti*
pretsjednik	*predsjednik*	*predsjednik*
rđa, rvati se, rzati	*rđa, rvati se, rzati*	*rđa, rvati se, rzati*

Proces obnove hrvatske jezične i pravopisne tradicije bio je kratka vijeka. Hrvatski jezikoslovci kao da nisu ništa naučili 1929. godine. Već polovicom 1950-ih hrle u Beograd i Novi Sad pripremati novosadski sporazum, kojim su hrvatski jezik i pravopis ponovo stavljeni pod srpsko skrbništvo.

4.3. Obnova jezičnoga unitarizma u socijalističkoj Jugoslaviji

Okolnosti u kojima je 1953. godine provedena Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa u *Letopisu Matice srpske* i potom sazvan novosadski sastanak te 10. prosinca 1954. potpisan Novosadski *dogovor*, nisu ni do danas do kraja razjašnjene. Kako su se od četiriju jezika (hrvatskoga, srpskoga, slovenskoga i makedonskoga), potvrđenih avnojskim odlukama u ratu, za samo deset godina mirnoga suživota u Novosadskom dogovoru izgubila dva — hrvatski i srpski — i od njih nastao jedan jezik — srpskohrvatski — te kamo je nestao avnojski duh beogradske Savezne skupštine kad je 1946. godine prvi poratni ustav čitan na četirima jezicima (na srpskom ga

je čitao Moša Pijade, na hrvatskom Zvonko Brkić, na slovenskom Marijan Brecelj, a na makedonskom Vlado Malevski; prema S. Babić 1968–69b: 142), u literaturi nema općeprihvaćena odgovora, ali se provlači mišljenje kako su odlike novojugoslavenske jezične politike "pluralistički koncept, izgrađen na lenjinskim principima, učvršćen i afirmiran tokom NOB-a i poslijeratne socijalističke izgradnje, na principima bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda (oficijelno bez tzv. državnog jezika, mada se srpskohrvatski u poluoficijelnoj domeni pojavljuje kao zajednički međunacionalni komunikacijski idiom" (Okuka 1984: 135).

Pluralizam u višejezičnoj državnoj zajednici nespojiv je s nestajanjem pojedinih jezika kao pravnih subjekata, kao i s promicanjem državnoga "međunacionalnoga komunikacijskoga idioma", pa zbunjuje lakoća kojom su prvaci ondašnjega jugoslavenskoga jezikoslovlja prelazili preko proturječja jugoslavenske jezične politike i upornost kojom su joj godinama davali pseudoznanstveni alibi.

Raspisujući Anketu o pitanjima srpskohrvatskoga jezika i pravopisa, uredništvo *Letopisa Matice srpske* nesumnjivo je dobilo politički mandat za ponovno aktualiziranje pitanja jezično-pravopisnoga sjedinjenja jezikâ kojima je u podlozi književnih jezika bila štokavska osnovica. Ispitanicima se pri tom diskretno sugeriralo da su poželjan oblik takvoga zajedništva ekavština i latinica, podsjećanjem na velikane iz bliže i dalje prošlosti "koji su išli ka uklanjanju razlika, naročito veštačkih, u srpskohrvatskom jeziku i vodili ka sve većem zbližavanju i čvršćem jedinstvu" (Anketa 1953–55, 372: 126).

U Jugoslavenskoj narodnoj armiji i diplomaciji taj je jezični model već funkcionirao i nije bio apstraktni srpskohrvatski jezik, nego vrlo konkretni srpski, koji je trebalo uspostaviti i na drugim razinama javnoga života. Anketa je imala okvirno pokazati do koje se granice moglo ići u srbizaciji jezika i pravopisa. Kad je u njoj prevagnulo mišljenje da se ijekavicom/ekavicom i latinicom/ćirilicom kao kulturnim dobrima ne može trgovati te da je anketa zapravo anakrono vraćanje na Skerlićevu anketu iz 1913.–14. godine, koja je propala, intervenirala je politika i sazvala skup u Novom Sadu, gdje su postavljeni temelji tzv. dogovorne jezične politike. Ona je težila istim ciljevima kao i monarhističkojugoslavenska, ali drugim sredstvima: uz pomoć jezika provodila se pod jugoslavenskim imenom velikosrpska politika. U literaturi se govori o srpskoj kolonizacijskoj politici "koja je u Vojvodini, Bosni i Hrvatskoj stvorila povezane etničke koridore da učvrsti ili pripremi pripojenje tih teritorija. Ta politika nije, kako se službeno tvrdilo, i stoga općenito vjerovalo, igrala na srpskohrvatski jedinstveni jezik, koji bi trebao sugerirati postojanje

jedinstvenog naroda koji pod zajedničkim državnim sustavom nastanjuje zajednički teritorij, nego prije svega na srpski jezik i srpski narod s njegovim, i jezično zasnovanim, teritorijalnim pretenzijama" (Erdmann-Pandžić 1994: 39).

"Grijeh" je Novosadskoga dogovora u ime politike na sebe javno preuzeo 1966. Vladimir Bakarić: "Ja sam sâm sudjelovao u njegovoj pretpripremi, davao mu, da tako kažem, podršku" (Bakarić 1983, 2: 270). Iako je priznanje došlo s desetak godina zakašnjenja, važno je svjedočenje kako su se lepoglavsko-srijemskomitrovački revolucionari i *Letopisovi* anketari našli u zajedničkom programu izgradnje jezika bez "veštačkih" razlika. Na izgled se njihov pristup doimlje privlačnim demokratskim zastupanjem načela slobode i dogovora, dotično "da imamo dogovoren pravopis, koji bi nam omogućio upravo to da se svako izražava onako kako smatra najboljim, s težnjom da bi se olakšali međusobni utjecaji raznih jezičnih regiona" (Isto: 270), ali zastupajući istodobno mišljenje kako "jezik nema vlastite historije" (Isto, 4: 285), ta se politika jezikoslovno potpunoma diskvalificirala i išla na ruku onima koji su jedino iz nepriznavanja kategorije jezične povijesnosti, odnosno iz krivotvorenja jezične povjesnice, mogli voditi jezičnu politiku koja je zahtijevala brisanje razlika između hrvatskoga i srpskoga i naravni odnos dvaju jezika u dodiru, sa svim što je iz te naravnosti moglo izlaziti, pretvarati u nasilje nad obama gradnjom umjetnoga jezika.

U vojvođansko-srbijanskim krugovima njegova je jezična politika ocijenjena licemjernom (Mirko Čanadanović) jer da je odstupio od svojedobno zauzetih stajališta vezanih uz jezik Srba i Hrvata. Tijekom 1980-ih izjavljivao je naime da se Novosadski dogovor odnosio samo na stvaranje jedinstvenoga pravopisa, ali ne i na izradbu jedinstvenoga rječnika, u što su se srpski filolozi upustili neovlašteno (Mujadžević 2011: 332).

4.3.1. Anketa *Letopisa Matice srpske* (1953.)

U rujanskom broju *Letopisa Matice srpske* 1953. godine objavljena je Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa (str. 125–126), koju je pokrenuo *Letopisov* urednik Živan Milisavac. Upućena je stodeseterici književnika, znanstvenika i javnih djelatnika u štokavskim republikama s molbom da iznesu svoja razmišljanja o jezičnom jedinstvu i daljnjem razvitku jezika te o pitanjima pravopisa, pisama (ćirilica — latinica), književne izgovorne osnovice, izradbe rječnika književnoga jezika ("srpskog i hrvatskog ili srpskohrvatskog") te drugim pitanjima koja drže važnima za naslovljenu temu. Iako anketa nije bila klasičnoga tipa — s jasno postavljenim pitanjima — nego problemska, ipak je iz osnovne intonacije i pojedinih stajališta iznesenih u

njoj razvidno da je pokrenuta s nakanom da se dobije formalno odobrenje za uklanjanje jezičnih i pravopisnih razlika uočenih među republičkim inačicama, koje se tada u pojedinih upitanika stidljivo nazivaju varijantama. U trenutku kad se pokreće pitanje zajedničkoga standardnoga jezika i pravopisa 1953. godine na prostorima jugoslavenskih štokavskih republika već su jasni obrisi četiriju standardnih novoštokavština — hrvatske, srpske, bosanske i crnogorske. Međutim, u anketi je težište samo na dvjema — hrvatskoj i srpskoj. Bosanska i crnogorska spominju se tek kao ijekavska područja bez drugih razlikovnih obilježja.

Kao moguće usmjerenje u razmišljanju podsjeća se na postupke dobre volje iz nedavne jugoslavenske jezične prošlosti: prihvaćanje ekavštine u dijela pisaca i u nekim časopisima u Zagrebu (A. B. Šimić, D. Cesarić, *Vihor*, 1914; Krležin *Plamen* nakon Prvoga svjetskoga rata), tiskanje latiničnih časopisa i izdanja u Beogradu (*Stožer, Naša stvarnost, Umetnost i kritika,* biblioteka *Nolit*). Zapravo se ponovo otvaraju ista pitanja koja su bila na dnevnom redu 1914. godine: istražuje mogućnost uvođenja jedinstvenoga pravopisa i ekavštine na cijelom štokavskom prostoru u tobožnju zamjenu za srpsko žrtvovanje ćirilice.

Odazvalo se manje od polovice upitanika. Njihovi su odgovori objavljeni u *Letopisu* tijekom 1953. i 1954. godine. Uredništvo je izvan kruga pozvanih primilo još 17 odgovora (četiri su objavljena). Među neobjavljenim odgovorima u dvama je (jednom iz Beograda, drugom iz Novoga Sada) zastupano stajalište da je riječ o dvama jezicima, što je sankcionirano i u federalnom uređenju države, pa su cijelu anketu držali besmislenom (Anketa 1953—55, 375: 15).

Hrvatski su književnici, jezikoslovci i filolozi pohrlili odgovarati na anketu, čak njih 22 (redom objavljenih odgovora: Jože Horvat, Josip Smodlaka, Petar Skok, Mirko Božić, Vojin Jelić, Antun Barac, Gustav Krklec, Mate Hraste, Marin Franičević, Ivo Frangeš, Vladan Desnica, Slavko Kolar, Julije Benešić, Ljudevit Jonke, Slavko Pavešić, Josip Badalić, Josip Hamm, Viktor Car Emin, Fran Tućan, Jure Kaštelan, Slavko Ježić i Novak Simić), prema 18 Srba (redom objavljenih odgovora: Mihailo Stevanović, Aleksandar Belić, Stanislav Vinaver, Božidar Kovačević, Milija Stanić, Jovan Vuković, Đuza Radović, Marko Marković, Radovan Lalić, Svetozar Matić, Jordan M. Molović, Miodrag S. Lalević, Ilija Kecmanović, Nada Senić, Miloš Moskovljević, Marijan Jurković,[98] Svetislav Marić i Borivoje Nedić. Odazvale su se i dvije udruge: Udruženje prevodilaca Srbije i Društvo prevodilaca Hrvatske. Kad se utvrđivao i potpisivao Novosadski dogovor u prosincu 1954. omjer snaga bio je 7:18 u korist srpske strane, što jasno govori o mogućnostima hrvatskih

98 Hrvat, živio i djelovao u Beogradu.

jezikoslovaca, književnika i kulturnih djelatnika da promiču interese kulturne sredine koju su predstavljali.

Paradoksalno je da se većina sudionika pozivala na bratstvo i jedinstvo kao najveću revolucionarnu tekovinu avnojske Jugoslavije i ravnopravnost svih naroda u ratom stvorenoj federalnoj državi, a nitko nije spomenuo avnojske jezične odredbe, u kojima se priznaje postojanje i ravnopravnost četiriju jezika: hrvatskoga, srpskoga, slovenskoga i makedonskoga, što je bilo potvrđeno obvezom prijevoda saveznih uredaba i službenih glasila na četirima jezicima. Anketa *Letopisa Matice srpske* nepunih 8 godina nakon završetka Drugoga svjetskoga rata ide dakle u reviziju jezičnih temelja jugoslavenske višenacionalne zajednice: u ukidanje jezične hrvatske i srpske samobitnosti, a dio upitanika otvoreno govori i o stvaranju državnoga srpskohrvatskoga jezika na području cijele Jugoslavije.

U istom broju u kojem je tiskana anketa, objavljena su i stajališta dvaju vodećih srpskih filologa, Mihaila Stevanovića i Aleksandra Belića, što je upućivalo na zaključak da su zamisao ankete, teme koje je otvarala i njezino usmjerenje u potpunosti bili pod njihovim nadzorom, što će se vidjeti i iduće godine kad su se po njezinu završetku pripremali zaključci kao podloga budućemu pravopisu i rječniku.

Stevanović (Isto, 372: 127–141) govori o različitim polazištima u gradnji hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika. Karadžić nije mogao primiti ništa "jer je do njega književni jezik kod Srba narodu bio tuđ" (str. 129). Hrvati, Karadžićevi suvremenici, posežu za leksikom i oblicima štokavskih pisaca starijega razdoblja (dubrovački, bosanski, slavonski pisci), što je stilu hrvatskih pisaca 19. stoljeća davalo, tvrdi Stevanović, crtu arhaičnosti, svojstvenu svakomu književnomu jeziku s duljom poviješću.

Leksičke su razlike najveće među dvama kulturnim središtima, Beogradom i Zagrebom, a razlog su različiti odnosi dviju sredina prema tuđicama. U Hrvata je naglašen purizam, u Srba se tuđice samo fonološki prilagođuju, napose međunarodnice, ali razlike koje se u pojedinim priručnicima navode, ne mogu se prihvatiti kao zbiljske (*daskal* : *učitelj*, *borna lađa* : *ratni brod*, *kovandžija* : *pčelar*, *suglasnost* : *pristanak*, *obezbediti* : *osigurati*). Stevanovićeva je teza da su zajedničkim životom u jugoslavenskoj državi leksičke razlike između srpskoga i hrvatskoga postale sve manje, dapače, da nerijetko obje riječi, tobožnja hrvatska i tobožnja srpska funkcioniraju kao sinonimi.

Među obličnim razlikama hrvatskima i srpskima najznatnija je u glagola stranoga podrijetla koji završavaju dočetnim: *-irati*; u srpskom se pretežno taj dočetak zamjenjuje dočetcima *-isati* / *-ovati*, ali u srpskom književnom jeziku

ima primjera gdje su sačuvani likovi na *-irati*, npr. *apsolvirati, apostrofirati, intrigirati, skicirati, studirati.*

Leksičke i oblične razlike nisu međutim takve da bi bile preprjekom u gradnji zajedničkoga književnoga jezika i pravopisa. Dapače, odnosi u socijalističkom društvu, kakvo je novo jugoslavensko, vode postupnom približavanju i raznorodnih jezika. "Pogotovu će iz jezika naših naroda", piše Stevanović, "od kojih su oslobodilačkom borbom i narodnom revolucijom sasvim likvidirani svi oblici neravnopravnosti i svaka mogućnost pritešnjivanja slobodnog nacionalnog i kulturnog razvitka, nestati onih elemenata što su davali prava da se govori o razlici u našem književnom jeziku, koji već više od sto godina najpozvaniji s pravom smatraju zajedničkim književnim jezikom Hrvata i Srba" (Isto, 372: 138).

S tim je u izravnoj vezi i pitanje jedinstvenoga naziva jezika. U Srba se zove *srpski*, u Hrvata *hrvatski*, ali on nije samo jezik Srba i samo Hrvata, nego je zajednički. Kao znanstveni nazivi postoje za nj *hrvatski ili srpski* (odnosno *srpski ili hrvatski*), *srpsko-hrvatski* (ili *hrvatsko-srpski*) i *srpskohrvatski* (odn. *hrvatskosrpski*). Po Stevanoviću naziv *srpskohrvatski* (ili *hrvatskosrpski*) ulazi u širu porabu tek nakon Prvoga svjetskoga rata i stvaranja Države Srba, Hrvata i Slovenaca. Javlja se prvo u naslovu *Pravopisa* Aleksandra Belića iz 1923. godine. Posebno se naziv širi 1930-ih godina u naslovima gotovo svih školskih gramatika izvan Hrvatske, a u Hrvatskoj u naslovima gramatika Stjepana Musulina smjenjivanjem naziva *hrvatskosrpski* i *srpskohrvatski.*

Stevanović je protiv naziva *srpsko-hrvatski* (odn. *hrvatsko-srpski*) jer se u tom tipu polusloženice još čuva točno određena granica između sastavnih dijelova kojima se određuje pojam, a to se nazivom jezika ne želi istaknuti, dapače. U složenici srpskohrvatski jezik dva su usporedna i potpuno ravnopravna dijela, ali se ne mogu razgraničiti. Disjunktivna svezica *ili* u nazivu *hrvatski ili srpski* (odn. *srpski ili hrvatski*) ne povezuje istovrsne nego različite pojmove, u ovom slučaju dva jezika, pa se, tvrdi Stevanović, taj naziv unatoč dugoj tradiciji lingvistički nije opravdan.

Aleksandar Belić (Isto, 372: 233—237) izlaganje započinje rezigniranom tvrdnjom da kad bi se i riješila sva otvorena pitanja koja se uočavaju kao razlike između dvaju književnih jezika još uvijek se ne će moći prenositi tekstovi iz jedne u drugu sredinu bez ikakvih izmjena, za čim se zapravo teži. Vjeruje da se ne će dugo moći održati rastavljeno pisanje futura *pisat ću.* Zamjera jezikoslovcima što više raspravljaju o jezičnoj prošlosti hrvatskoga i srpskoga jezika, namjesto o onom što se u tom jeziku danas zbiva. Tvrdi da je otklonjena "i pomisao, koja je pokrenuta u Zagrebu neposredno pre rata, o pretvaranju

tamošnjeg jezika u jednu vrstu varijante književnog jezika (...), varijante, koja bi se mogla proglasiti prema potrebi i za zaseban književni jezik". Belić samostalni razvitak varijante drži zastranjivanjem. Književni će jezik zaživjeti na pravi način tek kad on postane "domaći jezik stanovništva po svim krajevima". Zapravo se apelira na uništavanje mjesnih govora i dijalekata.

Belić propituje Karadžićevu ulogu u gradnji književnoga jezika. Napominje da on nije jedini tvorac književnoga jezika te da treba krenuti u sustavno proučavanje književnoga jezika od Karadžića dalje, kako zahtjeva "dodanašnji razvitak njegov" (Isto: 237). Zamjera suvremenim gramatičarima što "zanemaruju suvremeni književni jezik upirući oči samo u ono što je kod Vuka, u narodnim pesmama i tako još ponegde. (...) Mi se moramo okretati od osnovnog književnog jezika Vukova tipa ka našoj koine" (Isto: 236).

Joži je Horvatu (Isto, 372: 238) svejedno hoće li biti *dojam* ili *utisak*, *umješnost* ili *okretnost*, *ljekarna* ili *apoteka*. On je za latinicu i ekavštinu.

Stanislav Vinaver (Isto, 372: 329–346) kao pripadnik protuvukovske književne struje prigovara starijim filolozima, napose Daničiću, da su kočili naravni razvitak jezika, da su bili "u kobnom strahu od misaonosti i apstrakcije" (Isto: 330), progonili kovanice, germanizme, bili protiv sveza prijedloga i imenica, želeći sve izreći padežima, stavili pasiv na crnu listu. do karikaturalnosti nametali najzastarjelije Karadžićeve "nazore i polunazore" (Isto: 343), kojih bi se danas Karadžić prvi odrekao. Suvremeni beogradski govor prava je suprotnost tomu jeziku. Oštro osuđuje Belićev pravopis kao priručnik koji je neshvatljivom proizvoljnošću čitav narod napravio nepismenim. U Matičinoj anketi izjašnjava se za latinicu, ali bez dijakritičnih znakova, jer mu ćirilica — nezgrapna i mukotrpna — ima samo sentimentalnu vrijednost.

Josip Smodlaka (Isto, 372: 429–431) zauzima se za potpuno ujednačenje književnoga jezika, što se može postići samo kompromisom: uvođenjem srpskoga jezika ekavskoga izgovora pisanoga Gajevom latinicom. Uzor su mu Jovan Skerlić i Ante Starčević, dva, kako reče, najizrazitija predstavnika srpskoga i hrvatskoga nacionalizma; prvi jer je pisao latinicom, a drugi što je za izgovornu osnovicu izabrao ekavicu.[99] Primjećuje da se u posljednje vrijeme sve češće govori ne o varijantama istoga jezika, nego o dvama jezicima. Nastave li lektori, koje Smodlaka naziva "osobitim javnim službenicima" (Isto: 431) pretvarati srpske tekstove u hrvatske, a hrvatske u srpske, kako se to u posljednje vrijeme čini, sa srpskohrvatskim će se dogoditi što i s dansko-norveškim: razvit će se dva samostalna jezika.

99 Starčević je izabrao ekavicu istarskih čakavskih govora, a ne šumadijsko-vojvođansku, kakvu preporučuje Smodlaka.

Petar Skok (Isto: 431–436) podsjeća na okolnosti nastanka Bečkoga književnoga dogovora 1850. godine, kad se u Austrijskoj Carevini pokušava izgraditi službeni jezik za potrebe ureda i škola. God. 1868. uveden je hrvatski jezik u domobranstvo, a Šulek je dobio zadatak da stvori nazivlje za administraciju, sudove i vojsku.[100] Matičinu anketu drži vrlo važnom jer bi mogla pripomoći da se riješe dva ključna pitanja: ujednačivanje nazivlja i utvrđivanje metodologije proučavanja srpskohrvatskoga jezika u školama. Preduvjet je za prvo izradba dobroga normativnoga rječnika književnoga jezika, kojega bi se posla trebale prihvatiti dvije akademije. Vrijeme će riješiti izbor izgovorne osnovice i pisma. Samo lingvistički naivne osobe misle da se to rješava modelom *do ut des*.

Božidar Kovačević (Isto: 436–445) skeptičan je glede zamjene ijekavice ekavicom. On tvrdi da se nakon Prvoga svjetskoga rata ijekavica počela povlačiti pred ekavicom (ugledni su hrvatski pisci tada pisali ekavicom), a danas je ijekavica izražajno sredstvo najglasnijih srpskih pisaca. Pa ipak, drži da je ekavski govor "pogodniji, praktičniji, stvarniji, moderniji, (...) ima u njemu neke snage, manje blistave i manje zvučne nego u ijekavskom, ali možda dublje" (Isto: 441), pa će ijekavica morati pokleknuti pred ekavskom sažetošću. Slijepo pridržavanje Karadžićeve fonetičnosti u pravopisu protivi se, drži Kovačević, estetici i pravomu jezičnomu osjećanju (zauzima se za pisanje *ubski* prema *Ub*, kao što je *gradski* prema *grad*). U hrvatskom pravopisu nije za razdvojeno pisanje futura. Nije za potiskivanje ćirilice latinicom. Iako je pripadnik naraštaja koji je bio jako naklonjen Skerlićevoj zamisli o latinici i ekavskoj redakciji srpskohrvatskoga književnoga jezika, o čem je i odlučeno, podsjeća Kovačević, na kongresu mladeži u Varaždinu 1920., drži da ih obje treba ostaviti da žive usporedno.

Milija Stanić (Isto: 445–451) misli da ekavsku latinicu treba pozdraviti iz svega srca. Iako zna da su jezik i pismo sastavni dio nacionalnoga pitanja, vjeruje da će u nas prijelaz biti jednostavniji, jer su naši nacionalno "oformljeni narodi stupili na put socijalizma", pa će im biti lakše da "brišu između sebe jezičke razlike koje bi im inače usporavale socijalistički razvitak" (Isto: 447). Ekavština je najraširenija govor i izvan književnoga jezika, pa će konačno prevladati i u književnom jeziku. U Hrvatskoj i Crnoj Gori u narodnim se govorima i ne čuje skupina *ije*; u Crnoj Gori je na mjestu staroga jata *e* (*ćerati, seđeti, đe, umljeti*). Leksik se treba miješati: neka govori tko kako hoće. Ime jezika ne treba sada rješavati. Srbi ga imaju pravo zvati srpskim, Hrvati

100 Neprilično ističe da je "on, šepav čovjek, stvorio terminologiju za vojsku" (str. 432). Kao da ju je stvarao nogama!

hrvatskim. U znanosti je srpskohrvatski, odnosno u hrvatskom znanstvenom krugu hrvatski ili srpski.

Jovan Vuković (Isto, 373: 4—15) govori o načelima fonetskoga pravopisa koja su u određenu raskoraku s tradicionalnom pravopisnom normom koja kao i svaka norma teži očuvanju postojećega stanja, pa se iz tih razloga javlja napetost između postojeće norme i prakse, tj. pravopis ne prati promjene u jeziku. U normiranju jezika pak ne smije se zanemariti ni jezični osjećaj, ni jezik u književnosti. U posljednje su vrijeme učestali sukobi i međusobna optuživanja književnika i jezikoslovaca. Napadaje na Belića Vuković drži pretjeranima, a vukovsko pisanje skupine *ds* (*predsednik, predstava*), koje Belić napušta, drži preživjelim arhaizmom, koji će morati napustiti i zagrebačka kulturna sfera (Isto: 8). Razvitak izgovorne osnovice kreće po Vukoviću u smjeru ekavizacije, čemu u prilog govori i ekavski lik prefiksa *prije-* (< prě), koji se u novije vrijeme i u ijekavskih pisaca sve više pojavljuje u ekavskoj inačici (*prelom, prepis, prelaz*). Zaključuje da današnje društvene i nacionalne prilike pokazuju zrelost za uklanjanje najkrupnijih razlika između zagrebačkoga i beogradskoga pravopisa: logička ili gramatička interpunkcija, transkripcija stranih vlastitih imena i nekih općih imenica, sastavljeno i rastavljeno pisanje. Drži da se zagrebačko rastavljeno pisanje futura protivi duhu našega fonetskoga pravopisa, kojemu je bolje prilagođen beogradski način pisanja (Isto: 13). Ako se i ne bi postigla potpuna suglasnost u pravopisnim pitanjima, Vuković misli da to ne bi trebalo zabrinjavati, jer dvostrukosti, pa i višestrukosti postoje i u jeziku, pa mogu biti i u pravopisu.

Đuza Radović (Isto: 15—17) nije sklon vezivati jezik uz naciju jer "pripadništvo jednom jeziku ne mora samim tim značiti i pripadništvo istoj naciji" (str. 16), pa bi pitanje izgovorne književne osnovice Hrvata i Srba riješio usvajanjem ekavštine kao najraširenijega govora ne samo na prostoru štokavskoga idioma, nego i u jugoslavenskim okvirima.

Marko Marković (Isto: 17—21) podsjeća da se o istim pitanjima već raspravljalo (*Vedina* i Skerlićeva anketa), pa su rezultati izostali. Apelira na dogovornost i postupnost u rješavanju otvorenih mjesta.

Radovan Lalić (Isto: 89—99) podsjeća da je narodni jezik Srba i Hrvata koji se govori u četirima republikama — Srbiji, Hrvatskoj, BiH i Crnoj Gori — jedan jezik te da je, iz njegova štokavskoga narječja izrastao, književni jezik također jedinstven. Tvrdi da je fonološki (u njega: fonetski), morfološki i sintaktički sustav isti, a zajednički je i osnovni leksički fond. Razlike koje postoje odnose se u prvom redu na određeni postotak različitih riječi u jednom i u drugom književnom jeziku. Bitnih razlika nema ni u pravopisu,

jer je u osnovi i jedne i druge varijante Karadžićev fonetski pravopis. Manje nepodudarnosti mogu se ukloniti bez većih poteškoća.

Leksičke razlike temelje se na novotvorenicama, barbarizmima i provincijalizmima, koji se razlikuju u pojedinim književnim varijantama. Hrvatski *kolodvor* loša je tvorenica kao i srpski *moreuz*, srpski *glasnogovornik* kao i hrvatski *gradonačelnik*. U hrvatsku varijantu književnoga jezika ušli su kajkavski provincijalizmi, u srpsku turcizmi. Načelne su razlike samo dvije: sufiks *-irati* karakterističan za hrvatsku varijantu nasuprot sufiksima *-isati, -ovati* koji pretežu u srpskoj, te etacistički i betacistički izgovor posuđenica iz grčkoga karakterističan za hrvatski (*Kreta, barbar*), nasuprot itacističkomu i vitacističkomu karakterističnomu za srpski (*Krit, varvarin*).

I Lalić misli da su radnički pokret, pobjeda Revolucije (pisane velikim *r*) te politika bratstva i jedinstva pridonijeli nestabilnosti i kolebljivosti pri povlačenju granice između "srpskih" i "hrvatskih" riječi. I on spominje tiskanje latiničnih izdanja u Beogradu. Razlike u književnom jeziku Srba i Hrvata tražili su i naglašavali, tvrdi on, samo srpski i hrvatski šovinisti, napose između dvaju svjetskih ratova. Ne navodi ni jedno ime u prvoj skupini, a u drugoj su Petar Guberina i Kruno Krstić. Velikosrpski šovinisti nisu poricali jedinstvo srpskohrvatskoga književnoga jezika, ali su odbacivali sve posebnosti koje je tomu jeziku dao Zagreb, pokušavajući čak nametnuti Hrvatima ćirilicu i ekavštinu. Oni su jezik upotrebljavali kao oruđe svoje "hegemonističke i centralističke politike" (Isto: 95). Lalić piše da su hrvatski nacionalisti za Drugoga svjetskoga rata doveli do apsurda zamjenu internacionalizama domaćim riječima. U 19. stoljeću te su kovanice mogle imati progresivnu ulogu, kao obrambeno oruđe nacionalne kulture protiv germanizacije i mađarizacije, ali u NDH one su značile samo "prikrivanje nacionalne izdaje" (Isto: 96).

Pitanje srpskohrvatskoga književnoga jezika nije čisto jezično pitanje. To je u prvom redu političko pitanje i ono ne može biti riješeno prije nego se riješi nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Ono se ne može riješiti ni administrativnim mjerama, ali se ne može prepustiti ni stihijnosti ili da se razvija samo od sebe. Budući da je jezik društveni organ, društvena zajednica mora utjecati na njegov razvitak. Jezična je politika sastavni dio kulturne politike, pa je najbolje da književnici i znanstvenici široko i slobodno prouče sva pitanja i ponude rješenja. Društvo će ih prihvatiti ili odbaciti, ovisno o argumentima, zaključci nipošto ne bi smjeli biti obvezujućima, niti ih treba nametati.

Lalić je inače za ekavštinu i latinicu te srpskohrvatsko ime jezika, jer je "precizno i nedvosmisleno i najbolje izražava suštinu pojma" (Isto: 99).

Svetozar Matić (Isto: 99–101) aktualizira Skerlićevu anketu kao velik prinos jugoslavenskoj ideji, ali zahtijeva ostanak ćirilice. Zamjera što je odbačena i u Enciklopediji FNRJ, što se izrađuje u Leksikografskom zavodu u Zagrebu, gdje je trebalo naizmjenično tiskati tekstove latinicom i ćirilicom. Govori o dvjema književnim porabama istoga jezika, koje bi na državnoj, političkoj i administrativnoj razini trebalo ujednačiti. Upozorava da se to nije uspjelo ni u prvom projektu, pravnom rječniku iz 1853., koji je objelodanjen u Beču, pa će vjerojatno i sada biti teško, no s vremenom će se jezične navike zajedničkim životom u istoj državi promijeniti, pa će nestati i regionalizma kao ozbiljne smetnje projektu zajedničkoga jezika.

Mirko Božić (Isto: 102–103) upozorava da se jezik razvija stihijno, da nema institucija koje se o njem organizirano brinu, preuzimaju se tuđice bez sustava i reda, napose tehnički nazivi, natpisi na radnjama i javnim spomenicima obiluju užasnim jezičnim konstrukcijama, a filmski su prijevodi tako loši da podliježu kaznama. Nema rječnika suvremenoga književnoga jezika, niti rječnika dijalektalnih riječi i izraza prevedenih na književni jezik.

Vojin Jelić (Isto: 103–105) smjestio bi ćirilicu u jedino odgovarajuće mjesto: muzej, ali kad se traži žrtvovanje ijekavice, onda je malo teže: "u meni se pobuni guslarsko-čobanska narativna ćud, kad čujem, kad me uvjeravaju, čak i kod pomisli da mi neko želi odrediti ili narediti da se bezuvjetno razvjenčam od te naše razlivene gorštačke ijekavštine. (A ja, recimo, ne mogu ni zamisliti knjigu Oskara Davića u ijekavštini, kao što ne mogu zamisliti Marinkovića, Simića, Božića i druge kao ekavce)" (Isto: 105).

Antun Barac (Isto: 105–109) ustvrđuje da u vrijeme sastavljanja Bečkoga književnoga dogovora 1850. godine hrvatski pisci nisu mogli od prosječnih srpskih pisaca, izuzevši Karadžića, preuzeti ništa, jer su hrvatski i srpski književni jezik u to doba "zapravo dva jezika" (Isto: 106). Za samo 50 godina prilike su se stubokom promijenile, pa su Matoš i Nazor mogli svoj izraz izgrađivati i na djelima Milutina Uskokovića. Proces zbližavanja jezika odvijao se normalno i neprimjetno, bez konferencija stručnjaka, kao što se odvija svugdje gdje se jezik izgrađuje po unutarnjim zakonima i prema potrebama vlastite sredine, a ne prema književnim propisima i službenim odlukama. "Iskustva od stotinu godina pokazuju: kad se god proces izjednačavanja hrvatskog i srpskog jezika i pravopisa razvijao po logici našega kulturnoga i književnoga razvitka, vršio se brzo i bez trzavica; kad su ga pojedine grupe stručnjaka ili političara htjele rješavati vlastitom kompetencijom, izazivalo je to reakciju, koja ga je usporavala" (Isto). Ističe da su u kraljevinskoj Jugoslaviji beogradska *Politika* i

zagrebačke *Novosti* te zagrebački i beogradski marksistički časopisi više učinili za izjednačavanje jezika i pravopisa nego mišljenja stručnjaka i odluke vlasti.

Barac tvrdi da je onim ljudima kojima je iskreno do zbližena svejedno hoće li pisati čitat ću ili čitaću, *predsjednik* ili *pretsjednik*, je li zarez ispred pogodbenih rečenica ili nije, ali da to pitanje nije zrelo jer se opaža da se lik *čitaću* pošto-poto želi nametnuti, pa je stoga bolje ne dirati ništa. Neka se svaka narodna jedinica na vlastitom zemljištu razvija po vlastitoj volji. jer "ako se tvorcima zagrebačkoga pravopisa može s neke strane zamjeriti konzervativnost, nije ni radikalizam beogradskih uvijek opravdan" (Isto: 109).

Gustav Krklec (Isto: 109—111) tvrdi da se, za razliku od početka 20. stoljeća, danas zaista može govoriti o jednom jeziku s neznatnim razlikama. Ne vidi čemu žurba i agresija, praktičnu stranu treba prepustiti vremenu. Načelo *do ut des* djeluje mu čaršijski.

Mate Hraste (Isto: 111—115) drži da pojedinac nije vlastan sam davati autoritativno mišljenje o onom što ne pripada samo njemu nego cijelomu narodu. Pitanje je ekavštine i ijekavštine narodno pitanje. Sumnja da će se i pravopisno pitanje moći glatko riješiti, iako bi trebao zajednički pravopis. Ipak je riječ o dvjema tradicijama, koje doduše počivaju na istim temeljima, ali su ipak morale razviti posebnosti u skladu s povijesnim razvitkom pisane baštine. Zaključuje da ne bi mogao preporučiti stvaranje jedinstvenoga književnoga jezika na taj način da se Hrvati, Srbi i Crnogorci služe u književnosti samo jednim pismom, jednim izgovorom i ujednačenim rječnikom.

Marin Franičević (Isto: 115—116) piše da se u perspektivi može razgovarati o uklanjanju razlika, ali nipošto administrativnim odlukama. Razlike su posljedica različitih književnih povijesti. Hrvati se nikad nisu odrekli svoje višestoljetne književne tradicije. Leksičko ujednačivanje moglo bi se provesti promicanjem sinonimnih hrvatskih i srpskih riječi za isti pojam, a na kraju bi opstale "vitalnije" bez obzira na podrijetlo, odnosno za pojedine bi se iznijansirala nova značenja. Individualnim uklanjanjem unutarnjih cenzura biralo bi se slobodno. Pitanje izbora izgovorne osnovice i pisma nije za sada aktualno. Iako je budućnost u latinici i ekavštini, Franičević bi uveo Gajevo ě.

Ivo Frangeš (Isto: 117) misli da je jezično hrvatsko-srpsko pitanje mnogo složenije no što se prikazuje i no što se pokušava pojednostaviti u dvojbi koje pismo, odnosno koja izgovorna osnovica. Koliko god je istina da Hrvati i Srbi imaju jedan jezik (nazivali ga oni hrvatskim, srpskim, srpskohrvatskim ili kako drukčije), piše Frangeš, toliko je istina da se Srbi služe jednim, a Hrvati drugim književnim izrazom. Bit je da li to dvojstvo smeta. Frangeš drži da ne smeta, posebno ne smeta ako se pođe od činjenice da se na dvama krajevima

Jugoslavije čvrsto izgrađuju jezici koji se prilično razlikuju od hrvatskoga ili srpskoga. Sitne pravopisne razlike bi stoga trebalo staviti na stranu, to više što i najnoviji srpski pravopis nije u Srbiji neprijeporan, a u Hrvatskom filološkom društvu sprema se napokon znanstveni pravopis.

Vladan Desnica (Isto: 189–196) govori o razlici pristupa književnika i jezikoslovca jeziku. Književnikovo je naravno nagnuće proširivanje jezika, neprestano poticanje njegovih izražajnih mogućnosti. Književniku je pisac koji piše uzorno lijepim, uzorno pravilnim, uzorno čistim jezikom kojemu nije pridonio i nadodao ništa vlastitoga jezično mrtav pisac, sadrena statua dobroga pisca, pisac dobar za uvrštenje u čitanke. Problem se ne može riješiti samo s gramatičko-filološkoga stajališta. Desničin je zaključak sarkastičan: "Ta plemenita nastojanja da se spriječi otcjepljenje i da se pomiri raskol u makar i nešto proširenom okviru unitarne jezične matere crkve, ne mogu da dovedu do željenog rezultata iz prostog i lako uočljivog razloga što se tu još uvijek funkcija podređuje sredstvu, a živi prirodni oblici tiraniji shematski pravilnih likova" (Isto: 195).

Jordan M. Molović (Isto: 196–200) također tvrdi da je riječ o jednom jeziku. Jalov posao bilo bi nametanje Srbima latinice ili Hrvatima ćirilice, kao i nametanje južnoga odnosno istočnoga govora. Jezikom budućnosti drži jugoslavenski, kojim bi bili obuhvaćeni slovenski, srpskohrvatski, makedonski i bugarski.

Miodrag S. Lalević (Isto: 269–281) misli da budućnost pripada latinici ako bi se usavršila na onaj način kako je to uspio Karadžić s ćirilicom. Pravopisno bi se pitanje moglo riješiti bezbolno: primjenom kompromisa. Pobijedit će onaj koji bude imao manje iznimaka i ograničenja. Od Karadžićevih načela treba odstupiti ondje gdje je on učinio ustupke etimologiji. Svjestan je da pravopisna norma, kao i svaka norma, fiksira jezik u jednom trenutku, pa bi se zapravo pravopis trebao mijenjati s promjenom jezika. Međutim, pravopis može djelovati i u suprotnom smjeru. Može diferencirati jezik, primjerice porabom maloga i velikoga slova. Govori o prostornoj prevlasti jekavštine na štokavskom području, ali i o njezinu neprihvaćanju u ekavaca zbog teškoća pri učenju. Stoga drži da se treba odlučiti za praktičniji ekavski izgovor.

Navodi i Krležin odgovor u vezi s jezikom i pismom u *Enciklopediji Jugoslavije*, prema kojemu se tekstovi objavljuju onako kako ih autori pišu (ijekavski i ekavski), a u nekim pitanjima morala su se primijeniti vlastita načela. Krleža tu u prvom redu misli na pisanje vlastitih imena, koja se ne transkribiraju. To je Laleviću bio povod da se upita: "Šta sve iz toga može da nikne!" (Isto: 275)

Slavko Kolar (Isto: 281–287) veli da je jezik jedan i da je najbolje da ga Hrvati zovu hrvatskim, a Srbi srpskim imenom. Postavlja pitanje na koje je svojedobno bio upozorio i Blaž Jurišić: znači li prihvaćanje ekavice istodobno i prihvaćanje ostalih odlika istočnoga govora — leksika, frazeologije, stila? Jer, napominje Kolar, nije samo riječ o *e*, odnosno *ije*. Riječ je o puno više različitosti no što se prikazuje. Zamjera što ni jednom od triju aktualnih pravopisa — Belićevu, Boranićevu i Vukovićevu nije dodan popis barbarizama. Danas je u jeziku beogradskoga stila mnogo više barbarizama nego u zagrebačkom. Tvrdi da Belić u svojim pravopisima od 1923. godine nije išao za zbližavanjem već za udaljavanjem od hrvatskoga pravopisa i govora: *voćstvo, gracki*, uklanjanje točke iza rednih brojaka, pisanje čitavih fraza kao jedne riječi (*akamoli, bogtepitakako*). "Budemo li pisali zajedno što se zajedno izgovara", zaključuje Kolar, "vratit ćemo se u analfabetizam" (Isto: 287).

Ilija Kecmanović (Isto: 347–351) vjeruje da bi bilo nepolitično i neoportuno na osnovi mišljenja neznatne skupine ljudi donositi odluku da se jedno od dvaju pisama, koja se osjećaju kao nacionalni simboli, nametne drugoj strani te stoga to pitanje nije ni trebalo postavljati. Isto tako je i s odnosom prema ijekavštini, odnosno ekavštini. No oba pisma trebalo pi poznavati na cijelom srpskohrvatskom jezičnom području.

Nada Senić (Isto: 351–355), lektorica u sarajevskoj *Svjetlosti*, ima bizaran prijedlog na tragu onoga Marina Franičevića: neka riječi jednoga, drugoga, trećega i četvrtoga republičkoga središta vode borbu same između sebe, pa neka pobijede vitalnije. Trebalo bi više poraditi na tom da se oba pisma u Hrvatskoj i Srbiji prihvate kao ravnopravna. Energiju ne treba trošiti na odluku o konačnom izboru izgovorne osnovice. Pravopis bi trebalo ujednačiti što prije i to na znanstvenim temeljima.

Julije Benešić (Isto: 356) moli da ga se napokon pusti na miru neumjesnim pitanjima starim pola stoljeća o kojima se već tri puta izjašnjavao. Srbi se nikad ne će odreći ćirilice, a kad bi i prihvatili latinicu, to ne bi imalo nikakve veze s ijekavskim pisanjem u Hrvata. Hrvati nemaju nikakva razloga da u književnosti prihvate ekavski izgovor, kao što ni Srbi nisu imali pravoga razloga ni prijeke potrebe da to učine odričući se govora narodne poezije i Njegoša. Bratstvo i jedinstvo nema nikakve veze s pravopisom i jezikom: "ono ipak može ostati čvrsto i uz srpsku ćirilicu i uz hrvatsku ijekavštinu" (Isto).

Ljudevit Jonke (Isto: 357–362) ustvrđuje da su Hrvati i Srbi kao posebni narodi izgradili u posljednjih stotinu godina prema svojemu ekonomskomu, društvenomu i političkomu razvoju unekoliko različite tipove književnoga jezika na ponešto različitoj podlozi, ijekavskoj, odnosno ekavskoj. Budući da

se književni jezik neprestano razvija, on raste organično, uvijek s nove postignute razine. Svaki naraštaj nadograđuje na naslijeđeno. U tom organičnom rastu svako bi mijenjanje podloge (ijekavskoga govora za ekavski ili obratno, sa svim njihovim posebnostima) značilo gubljenje kontinuiteta, zastoj, pa i nazadovanje za neko vrijeme u čitavoj književnoj djelatnosti "pogođenoga" naroda. Samo mladi narodi koji istom ulaze u kulturu mogu podnijeti takvu stagnaciju bez veće štete. Jonke podsjeća da se nijedan kulturan narod ne odriče svoje književnojezične tradicije, pa je to stoga teško učiniti i Hrvatima i Srbima uza sve želje za izjednačivanjem. Promjene moraju biti organske i postupne.

U Hrvatskoj se jezik zove *hrvatski ili srpski* već gotovo stotinu godina i to ne samo u znanstvenim knjigama, nego i u školi i školskim svjedodžbama, a u Srbiji i Crnoj Gori u školi i školskim svjedodžbama zove se samo *srpski jezik*, pa bi važan i neophodan korak u izgrađivanju tolerancije svakako bilo unošenje u naziv i drugoga imena. Dok se to ne provede, prigovor nazivu *hrvatski ili srpski jezik* nema pravoga osnova. Nastavnici hrvatskosrpskoga jezika, bez obzira na to odakle potječu, trebaju se uvijek jezično prilagoditi sredini u kojoj djeluju.

Slavko Pavešić (Isto: 439–443) vidi razlike između hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika kao posljedicu povijesnoga razvitka narodâ koji se služe tim dvama jezicima. Dekretiranje jednoga ili drugoga govora kao isključivo književnoga bio bi jalov, nepotreban i štetan posao. Ako je riječ o ujednačivanju, misao vodilja ne može biti kompromis i cjenkanje, nego rušenje pregrada koje jezičnoj struji onemogućuju da slobodno teče.

Miloš Moskovljević (Isto: 443–450) gradi tezu o hrvatskom jezičnom separatizmu i prokazuje Guberinu, Krstića i Benešića kao jezikoslovce Pavelićeva režima, koji je pokušao stvoriti poseban hrvatski jezik štokavsko-jekavskoga izgovora, "da bi mogao sve jekavce proglasiti Hrvatima i pripojiti ih, s papinim blagoslovom, svojoj 'nezavisnoj' državi" (Isto: 445–446).

Drži da bi jeziku najbolje odgovaralo jugoslavensko ime i to će riješiti vrijeme, a za sada bi najbolje bilo da se zove *srpskohrvatski* na cijelom prostoru, kako je uobičajeno u znanosti i u inozemstvu. Inače taj "srkrpljeni" naziv ne kazuje ono što bi trebalo, jer *srpskohrvatski* zapravo znači hrvatski jezik kako ga Srbi govore, tj. "srpski žargon", a hrvatskosrpski znači srpski kako ga Hrvati govore, tj. "hrvatski žargon".[101]

101 Tu je Moskovljevićevu interpretaciju naziva *srpskohrvatski/hrvatskosrpski* aktualizirao poslije D. Brozović (1978: 11), što je prouzročilo politički skandal, a u vrijeme nastanka, kako se vidi, primljena je sasvim naravno.

Moskovljević je uvjeren da će se pitanje književnoga narječja lako riješiti i to u korist ekavskoga, ali ne tako brzo, već kad budu zrele prilike za to. Osuđuje zagrebačka izdavačka poduzeća što ispravljaju jezik beogradskih pisaca, mijenjajući ne samo izgovor nego i riječi i sintaksu. To nažalost čine i u Sarajevu i Crnoj Gori.

U pitanju izbora pisma također će presuditi vrijeme. Međutim, prvenstvo se nerijetko iz državnih vrhova daje latinici. Tako Leksikografski zavod, koji je ustanova saveznoga značenja, tiska svoja izdanja samo latinicom. To čak čine i neka izdavačka poduzeća u Beogradu: Srpsko lekarsko društvo, Medicinska knjiga i dr.

Pravopisno će se pitanje riješiti lakše. Zajednički je pravopis nužda. On ne smije biti djelo jednoga čovjeka, već najboljih jezikoslovaca i književnika obaju naroda. Tako je izrađen slovenski pravopis, a u Zagrebu taj posao radi Pravopisna sekcija Hrvatskoga filološkoga društva, u kojoj su zastupljeni Hrvatsko filološko društvo, Odjel za jezik JAZU, Filozofski fakultet, Akademija za kazališnu umjetnost, Društvo književnika Hrvatske, Leksikografski zavod, Društvo novinara i predstavnici lektora izdavačkih poduzeća.

Nazivlje Moskovljević drži najbolnijom točkom književnoga jezika. Ono nije izišlo iz naroda, nego je nametano za života pod tuđinskim vlastima posredovanjem administracije, škola, sudstva, tiska. Trebalo bi izgraditi novo zajedničko nazivlje, ne samo za Srbe i Hrvate nego i za Slovence i Makedonce. "Zašto da se u Saveznoj narodnoj skupštini tekst zakona formulisan na srpskohrvatskom jeziku, pored prevoda na slovenački, i makedonski, mora i prerađivati za latiničku redakciju? Ne sankcioniše li se time poseban hrvatski jezik?" (Isto: 449)

Zaključak Udruženja prevodilaca Srbije (Isto: 450—451) iskazan je u pet točaka: 1. potreban je praktični normativni rječnik; 2. budući da Srbi i Hrvati imaju isti književni jezik, u izradi rječnika trebaju sudjelovati stručnjaci obaju naroda; 3. treba hitno izraditi zajednički pravopis, koji bi bio primijenjen u rječniku; 4. usporedno s rječnikom treba raditi na ujednačivanju znanstvenoga, školskoga, administrativnoga i pravnoga nazivlja; 5. poticaj za izradbu rječnika, pravopisa i nazivlja trebaju dati republički i savezni organi narodne vlasti.

Josip Badalić (Isto, 374: 3—4) zauzima se za postupnost procesa ujednačivanja, za organički razvitak koji će pokazati što je vitalnije i otpornije da se nametne, pa ih tada ne će ni biti teško odabrati.

Josip Hamm (Isto: 5—9) pita se kako to da smo nakon više od stotinu godina pisanja o jedinstvu književnoga jezika danas od njega dalji nego za vremena Vuka Karadžića. Zašto se prijevodi koji se izdaju u Zagrebu moraju

posrbljivati da bi se mogli izdati u Beogradu i obrnuto, zašto su Andrićeve pripovijetke u Zagrebu tako pohrvaćene da se cijela naklada morala povući?

Kad je riječ o ekavštini i jekavštini, dosadašnja je anketa pokazala da se stvari iskrivljuju i povijesno i politički. Hrvate se uvjerava da bi trebali primiti ekavštinu, a u zamjenu za to Srbi bi napustili ćirilicu, ali se sugerira da bi ipak bilo najbolje da ćirilica ostane, a Hrvati prime ekavštinu. Hrvati su prije stotinu i dvadeset godina pristali uz jekavštinu ne iz svojih nacionalnih računa, nego zato da se povežu s ostalom braćom u Bosni i Hercegovini, u Crnoj Gori i u Srbiji, iako su po logici trebali uzeti štokavsku ikavštinu koja je par excellence hrvatska. Srbi su uzeli ekavštinu ne obazirući se na Hrvate, ni na Crnogorce, ni na Srbe u Bosni i Hercegovini i u jugozapadnoj Srbiji i u Hrvatskoj, kojima je jekavski govor bliži nego ekavski. To je bilo pravo Srbije. Jagić je aludirajući na taj postupak napisao: "u svijetu ima mnogo pojava, kojima ne smiješ za razloge pitati, jer su odviše plitki; takvo je još i dandanas postupanje većine srpskih književnika, koji se drže ekavštine" (Isto: 7).

Hammu je ključno pitanje pismo i njega prvo treba riješiti. Tek kad se odabere pismo, može se pisati pravopis, koji je, to svi zaboravljaju, u nekim pitanjima izravno povezan s pismom. Tako u pisanju stranih riječi. Belić u svom pravopisu imena pisana građanskom ćirilicom djelomično transliterira (*Bakunin*, *Jesenin*), a imena pisana latinicom transkribira. Hrvatski pravopisci rade obrnuto: transliteriraju imena pisana latinicom, a transkribiraju ona pisana ćirilicom.

Pismo Društva prevodilaca Hrvatske Udruženju prevodilaca Srbije (Isto, 374: 9—10) sadržava šest točaka zaključka sa svoga plenuma: 1. potreban je rječnik hrvatsko-srpskoga jezika; 2. rječnik mora biti praktičan (2—4 sv.) i obuhvatiti stvarno stanje; 3. rječnik treba donijeti paralelno blago ijekavskoga i ekavskoga jezičnoga područja; 4. rječničko blago ima biti dokumentirano iz djela hrvatskih i srpskih književnih i stručnih pisaca od Mažuranića i Radičevića do danas s težištem na današnjem stvarnom stanju; 5. u rječnik ima ući samo ono što se smatra pravilnim u hrvatskom i srpskom književnom govoru; 6. treba prije svega izraditi zajednički pravopis.

Viktor Car Emin (Isto: 10—13) poslao je pismo iz Opatije s nekoliko prigodnih floskula o vjekovnoj borbi Slavena s tuđinom na Jadranu i spoznaji da je jezik kojim govori više južnoslavenskih naroda jedan i jedinstven, a da postavljena pitanja *Letopisa MS* trebaju ostati "sveđer" otvorena.

Fran Tućan (Isto, 374: 157—163), dugogodišnji urednik *Prirode*, iznosi svoja iskustva s izdavačima i filolozima u Zagrebu u vezi s izborom pojedinih riječi; prigovaralo mu se što piše *otadžbina*, *ilustrovani*. Kako bi potkrijepio

svoje polazište o jedinstvenosti hrvatskoga i srpskoga jezika, navodi primjere iz Matoša koji piše: *konstatovao, telegrafista, sapatnik* (= supatnik), *kasapnica,* crkva *sv. Đorđa* (u zagrebačkoj Jurjevskoj ulici), ćuran, pasulj. Pri tom zaboravlja da su oni rezultatom pjesnikova boravka u Beogradu (1894—98, 1904—08) u statusu austrijskoga vojnoga bjegunca. Tućan s osloncem na Maretića drži da Karadžićeva ćirilica ima velikih prednosti pred Gajevom latinicom i da nipošto ne bi trebalo žuriti s odlukom o njezinu potiskivanju. Nazrijeva se da bi se pri izboru izgovorne osnovice Tućan odlučio za ekavicu. U pisanju stranih imena predlaže transkribirane likove, a u zagradama izvorni zapis. Pravopis bi ujednačio prema Belićevim načelima (*ko, neko, svako, gospotski,* logička interpunkcija).

Jure Kaštelan (Isto, 374: 163—166) govori o jeziku kao povijesnoj pojavi koja se razvija usporedno s razvitkom sredine u kojoj se stvara te posebno analizira obilježja književne riječi, koja se mora promatrati višeslojno. Razlikuje književni jezik od jezika književnosti — prvi je normativan, drugi to ne mora biti, kao i normativnu (gramatičku) stilistiku od individualnoga stila pisca.

Slavko Ježić (Isto: 166—168) ne misli da se hrvatsko-srpski jezični problem može riješiti na brzinu ni trampom, najmanje žrtvom jednoga pisma ili narječja. Veći je problem rječnik i stil. Sve odluke koje se donesu trebaju biti u obliku savjeta ili preporuke, nipošto ukaza.

Marijanu Jurkoviću (Isto: 241—246) hrvatsko-srpsko jezično pitanje duboko je političko, a revolucionarno marksističko vrijeme idealno za njegovo rješenje. Zahtijeva što prije izradbu jedinstvenoga pravopisa za sve četiri republike, jer su postojeći pravopisi (Belićev, Boranićev, Vukovićev ne spominje) zapravo privatni. Zajedničko je nazivlje također neophodno. Ono je već ostvareno u nekim područjima (vojska, pomorstvo), a za ostala se mora izraditi, bez ikakvih razlika. Latinica je pismo kojemu pripada budućnost, ali to pitanje ne treba sada rješavati, kao ni pitanje izbora izgovorne osnovice. Slovenski i makedonski moraju ostati posebni jezici, ne smije se srpskohrvatski nametati kao općedržavni jezik. Kritizira umjetno poticanje razlika te navodi primjer emisija stranih radijskih postaja u kojima se spikeri emigranti — "neprijatelji jedinstva i Jugoslavije" — naprežu govoriti hrvatskim koji bi se razlikovao od srpskoga i obratno. Takvi su se "uvukli" i u izdavačke kuće, časopise i listove i "tamo kroje, prepravljaju, brišu, 'hrvatuju' i 'srbuju' " (Isto: 246).

Novak Simić upućuje pismo uredništvu *Letopisa*, koje tiska odlomak (Isto: 246—247). Uređenje pisma i pravopisa za njega je pitanje koje se može sporazumno riješiti: pismo na osnovi tradicije, a izradbu jedinstvenoga pravopisa povjeriti institucijama.

Svetislav Marić (Isto: 351—361) upozorava da jezik nije samo sredstvo za sporazumijevanje među ljudima nego i inventar svega živoga i neživoga što je bilo i što jest, on je instrument mišljenja, najveličanstvenija ljudska tvorevina, koja se od početka ljudskoga društva neprestano dograđuje. Srpskohrvatski je jedinstven jezik. Kolike su i kakve razlike u njem danas zapravo i ne znamo jer su tekstovi podvrgnuti lekturi. U stručnoj literaturi jezik se može zvati jednim imenom, ali tako ne mora biti u svakodnevnom životu. Ne vidi da bi dvostrukost pisama uopće trebalo rješavati. Dobro je poznavati oba. Jedno će se moći izabrati istom onda kad najveći dio naroda ne bude ćirilicu držala srpskim, a latinicu hrvatskim pismom. I narječja treba podignuti na ravnopravnu razinu. U istom tekstu dopustiti miješanje ekavštine i jekavštine, pa nakon određenoga vremena proučiti u kojem smjeru ide razvitak i onda normirati pojedine riječi.

Marić propituje tezu o savršenosti Karadžićeva fonetskoga pravopisa. Vezuje ga uz putujuće istraživače koji bilježe jezik primitivnih naroda i napominje da je i engleski pravopis bio fonetski, ali u 6. stoljeću. Karadžićevo načelo piši kao što govoriš znači zapravo piši kao što ti se čini da čuješ. S izgovornim pravopisom povezuje načelo sastavljenoga pisanja, pa pisanje *naprimjer* drži kulturnim skandalom, jer nije riječ o prilogu nego eliptičnoj rečenici — engl. *for example*, franc. *par exemple*, njem. *zum Beispiel* (Isto: 357).

Borivoje Nedić (Isto: 447—451) misli da je za srpskohrvatski jezik ćirilica prikladnije pismo, jer je bolje prilagođeno glasovnomu sustavu jezika od latiničnoga pisma, a toliko je jednostavno da ga stranac može naučiti šetajući "od Slavije do Kalemegdana" (Isto: 447). U pisma ne treba dirati: neka svakomu ostane svoje. Rječnik suvremenoga jezika nužno je izraditi što prije, jer Karadžićev i Broz–Ivekovićev ne odgovaraju potrebama školskih i poslovnih ljudi. To bi trebao biti malen i jednostavan rječnik s osnovnim definicijama značenja, oblicima i porabom pojedine riječi. U njem bi trebalo riješiti i pravopis.

4.3.2. *Novosadski dogovor* (1954.) i pravopis (1960.)

Vijest o osnutku pravopisne sekcije u okviru Hrvatskoga filološkoga društva i najava posebnoga pravopisa hrvatskoga književnoga jezika 1953. godine bili su znakom za uzbunu beogradskim jezikoslovcima. Uredništvo *Letopisa Matice srpske* posegnulo je 1953. za sredstvima iz 1914. godine: "anketnom lingvistikom" nametnuti hrvatskoj strani dijalog u kojem pitanja, odgovore, mjesto i vrijeme pregovaranja, kao i rješenja diktiraju srpski jezikoslovci.

Po završetku ankete Uredništvo *Letopisa Matice srpske* "odazivajući se glasu onih koji su insistirali na dogovoru" (Isto, 375: 3) sazvalo je u prosincu 1954. godine u Novom Sadu trodnevni skup (od 8. do 10. XII.) srpskih i hrvatskih jezikoslovaca i književnika da "pretresu zaključke koji su izvučeni iz ankete i razmotre mogućnosti rešavanja onih pitanja koja su u anketi istaknuta kao hitna".

Pozvani su: iz Beograda Ivo Andrić, Aleksandar Belić, Milan Bogdanović (nije došao), Marijan Jurković, Radovan Lalić, Miloš Moskovljević, Đuza Radović, Mihailo Stevanović i Miloš Đurić, kojega je delegiralo Udruženje prevodilaca Srbije; iz Zagreba Antun Barac (pismeno se ispričao), Mirko Božić, Marin Franičević, Josip Hamm, Mate Hraste, Stjepan Ivšić (bolestan), Ljudevit Jonke, Jure Kaštelan, Gustav Krklec (bolestan), Miroslav Krleža (pismeno se ispričao), Petar Šegedin (bolestan) i Zdenko Škreb kao delegat Udruženja prevodilaca Hrvatske; iz Sarajeva Marko Marković i Jovan Vuković. Maticu srpsku predstavljali su Veljko Petrović, Svetislav Marić, Miloš Hadžić, Krešimir Georgijević i Mladen Leskovac, a Živan Milisavac, Živojin Boškov i Boško Petrović nazočili su skupu kao urednici *Letopisa Matice srpske.*

Anketne rezultate ususstavio je u 8 točaka Živan Milisavac, a Belić temeljem njih otvorio raspravu, predloživši i redoslijed tema o kojima će se raspravljati: 1. jedinstvo jezika, 2. ime jezika, 3. pismo, 4. izgovor, 5. rječnik, 6. pravopis, 7. terminologija, 8. ukidanje preprjeka.

Jedinstvo jezika

Belić utvrđuje da je jezično jedinstvo Srba i Hrvata uglavljeno u 19. stoljeću kad je Gaj izabrao namjesto kajkavskoga štokavsko narječje, a književnim dogovorom u Beču 1850. godine određeni su njegovi normativni temelji. Ni jedna ni druga Belićeva teza nisu točne. Gaj nije izabrao štokavsko narječje zbog Srba nego je ono već bilo izabrano od samih Hrvata, a Gaj ga je samo podignuo na općehrvatsku razinu. Bečkim književnim dogovorom pokušavao se riješiti samo dio fonoloških pitanja, a u morfologiju i sintaksu nije se uopće ulazilo. Ustrajavanjem na jednosti književnoga jezika hrvatskoga i srpskoga krivotvorenjem jezičnopovijesnih činjenica htjele su se naime potrti razlike koje su se u književnim jezicima srpskom i hrvatskom razvile upravo kao izraz samostalnih jezičnih povijesti. Hrvatska filologinja Dragica Malić čak tvrdi da se glavnina razlika počela javljati "upravo u vrijeme proklamiranja književnojezičnog hrvatskosrpskog zajedništva" (1981: 62), Belić nekoliko stranica dalje sam izjavljuje kako se dobro znade da "svaki narod ima svoj, sebi svojstven, književni jezik i svoj književni rečnik" (Isto, 375: 32).

U novosadskoj grobnici hrvatskoga književnoga jezika hrvatska je strana imala vrlo ograničen prostor za obranu samobitnosti hrvatskoga jezika, a uz Moskovljevićeve napadaje i apodiktičnost kako je fonološki (u njega fonetski), morfološki, sintaktički i leksički riječ o jedinstvenom jeziku i kako "nema razgovora o dva jezika" (Isto: 35), Jonkeovi i Hammovi istupi u kojima se pokušao razdvojiti organski štokavski idiom od standardnoga jezika nisu imali nikakva izgleda za uspjeh. Stoga je hrvatska taktika bila da se spasi barem ono što se spasiti dade.

Hraste prihvaća tezu da je riječ o jednom književnom jeziku s određenim razlikama uzrokovanima različitim jezičnim povijestima, odvojenošću jednih od drugih te utvrđuje da razlikâ ima i danas i da će ih najvjerojatnije biti i sutra. Hamm pak spašava hrvatski zahtjevom da se već pri određenju samoga jezika istakne da je jezik jedan s dvama književnim izgovorima, ekavskim i jekavskim (Isto: 93).

Ime jezika

Belić tvrdi kako je naziv *srpskohrvatski*, odnosno *hrvatskosrpski* već u širokoj porabi, napose u inozemstvu, pa ga preporučuje u znanstvenim radovima. Ustaljeni naziv u Hrvatskoj *hrvatski ili srpski*, kao i jednočlani govorni nazivi, *srpski*, *hrvatski* ne bi trebali smetati. Nije dobro izjednačavati *srpskohrvatski* s *jugoslavenskim*, jer su osim srpskohrvatskoga jugoslavenski jezici još *slovenski* i *makedonski*.

Hraste upozorava na netaktičnost i nepolitičnost u pogledu imena jezika. Za razliku od Hrvatske i Bosne i Hercegovine, u kojima se u službenim ispravama i svjedodžbama rabi i hrvatsko i srpsko ime — *hrvatsko-srpski jezik*, odn. *srpski ili hrvatski jezik*, u Srbiji i Crnoj Gori u porabi je samo srpsko ime. U Srbiji postoje Srpska akademija i Institut za srpski jezik, u Hrvatskoj Jugoslavenska akademija. Velika je netaktičnost bila što su 1945. odmah nakon rata Stevanović i Aleksić u Srbiji izdali *Gramatiku srpskog jezika*.

Mihailo Stevanović podsjeća da je Srpska akademija to ime dobila još od osnutka, a ime Instituta nije "baš najsrećnije" (Isto: 49), jer se u njem ne proučava samo srpski nego i srpskohrvatski jezik. Kao što to ime nije dobro odabrano, tako i naslov zagrebačkoga časopisa, uzvraća Stevanović, "za kulturu hrvatskog jezika" isto tako nije najbolje rješenje. Svetislav Marić ispravlja da se u Vojvodini jezik u školama naziva srpskohrvatski. Marijan Jurković misli da ne bi iz činjenice što se u Srbiji jezik naziva srpskim praviti neki kapital (Isto: 77) i to potkrjepljuje tezom da ima sina koji zna da je Hrvat, ali svoj jezik naziva srpskim i u tom nema ništa neobično.

Hamm obrazlaže zašto Hrvati radije ostaju pri nazivu *hrvatski ili srpski.* Nije riječ samo o duljini tradicije. Pridjev *srpskohrvatski* složeni je pridjev kao i *tamnosiv* (siv samo nešto tamnije nijanse), pa budi u Hrvata drugačije asocijacije nego ustaljeni naziv s veznikom *ili.* Rješenje bi moglo biti i spojnica među dvama pridjevima (*hrvatsko-srpski* ili *srpsko-hrvatski*).

Stevanović ipak tvrdi da je lingvistički najispravniji naziv *srpskohrvatski* (Isto, 375: 59). Miloš je Hadžić to zapečatio izjavom kako su se dvije Matice već dogovorile o nazivu jezika budućega rječnika. Zagrebačko izdanje nosit će naziv *hrvatskosrpski*, a beogradsko *srpskohrvatski* jezik.

Pismo

Nakon što su prispjeli anketni odgovori uredništvo *Letopisa* povuklo se od prvotne sugestije o trgovini: pismo (ćirilica) u zamjenu za izgovor (ekavica), pravdajući se da je anketni tekst pogrješno shvaćen. Belić je svjestan ustaljenosti obaju pisama kao izraza nacionalnih kultura, pa govori da bi svako nametanje jednoga od pisama u drugoj sredini bilo shvaćeno kao nasilni čin (Isto: 20). Kako bi se uklonile možebitne nejasnoće u pismu, predlaže doradu latiničnih digrafa *lj, nj* i *dž,* što je Jonke otklonio kao nepotrebnu u svakodnevnoj porabi, a u znanstvenoj je to već riješio Daničić i primijenio u *Rječniku* JAZU. Belić predlaže ravnopravnu porabu obaju pisama na cijelom prostoru gdje žive Srbi i Hrvati, što je u raspravi i poduprto.

Idealno je rješenje srpska strana vidjela u naizmjeničnoj porabi jednoga i drugoga pisma u istim dnevnim novinama, časopisima, školskim priručnicima. Nadi Senić je kulturna sramota što se *Borba* u Beogradu tiska ćirilicom, a u Zagrebu latinicom (Isto: 111).

Dio je sudionika u raspravi bio provokativno ideologiziran. Tako Svetislav Marić piše kako poznaje ljude kojima su ustaše ubile nekoga bliskoga, pa su ipak pisali latinicom: "Pitam: 'Ti pišeš latinicom, a ne voliš Hrvate?' A on mi odgovara: 'To mi je jednostavnije'" (Isto: 55).

Miloš Đurić zahtijeva da se snažnije poradi na tom da hrvatski i srpski budu jedno, da ćirilicu i latinicu zavole jedni i drugi, isto tako kao "što dišemo na dve bele džigerice i slušamo na dva uveta" (Isto: 64).

Izgovor

Dvojaki izgovor književnoga jezika — jekavski (ijekavski) i ekavski — Beliću je star gotovo koliko i naša pismena tradicija. Stoga, tvrdi, Karadžić dopušta čak trojaki izgovor slogova sa starim jatom. Belić, kao i ostali sudionici novosadskoga skupa, prešućuje da je Karadžić nakon 1850. godine izričito zahtijevao jekavski izgovor u književnom jeziku Srba i da u

tom nije uspio. Srpski su predstavnici u Novom Sadu tražili ravnopravnost obaju izgovora na cijelom štokavskom području. Belić je tražio da se najprije ujednači norma unutar pojedinih izgovora, a onda uskladi međusobni odnos.

Jovan Vuković navodi da ima ekavizama u ijekavskom narječju (*cesta, obećati*), a da Mihailo Lalić u trećem izdanju *Seoba* ima *brijegovi*. Ne može se nikoga prisiliti da piše kako drugi hoće. Primjerice, navodi lik *jugoslovjenski*, koji je uzet kao naslov za jugoslavensku enciklopediju. Budući da je naslov u konačnici bio *Enciklopedija Jugoslavije*, Krleža je vjerojatno našao salamonsko rješenje kako bi izbjegao prigovore zbog pridjeva *jugoslovjenski*, koji se javlja u predgovoru u liku *južnoslovjenski*.

Stevanović, kao i Skerlić 1914., budućnost vidi u ekavskom narječju. Marić javno promiče kaos: "Treba pustiti svako dete da piše kako hoće, ekavštinom ili ijekavštinom (...), zašto vezivati sve reči skroz za jedan izgovor" (Isto: 55).

Rječnik

Belić je predložio da se posebna pozornost u raspravi posveti izradbi rječnika. Njegova je teza bila da rječnik ne može biti normativan nego deskriptivan, da mora obuhvatiti gradivo jednako hrvatsko, kao i srpsko, da uz riječi ne smije stajati odredba smiju li se ili ne smiju rabiti, odnosno u kojoj se sredini smiju, a u kojoj ne smiju, o tom će pisci odlučivati sami. Karadžićev je rječnik nedostatan (oko 50 000 riječi), što je bio uočio još Daničić radeći na drugom izdanju, ali ga je Karadžić odbio proširivati. Broz–Ivekovićev rječnik je nepotpun i književnicima nekoristan. Ristić–Kangrgin rječnik opsegom je veći od Karadžićeva (70 000 riječi), proširen je fond riječi iz govornoga jezika, ali je frazeologija i poraba riječi ostala oskudna. Bakotićev rječnik također nije dobar iako je autor uložio mnogo truda. Treba paziti na svestranu obradbu riječi.

Moskovljević tvrdi da je i Karadžićev rječnik bio normativan za one koji nisu znali štokavsku jekavštinu ("hero-šijački"), a to su bili Vojvođani i Gajevi Hrvati. Iz njega su prvi i drugi učili naglasak i morfologiju (Isto: 86). Hraste podsjeća da Karadžićev rječnik i Broz–Ivekovićev nisu rječnici književnoga, nego narodnoga jezika. Julije Benešić izrađuje pri JAZU rječnik književnoga jezika od ilirskoga razdoblja do suvremenika (završen do slova *m*), za koji su zainteresirani hrvatski književnici. Taj je rječnik potreban i ne bi smetalo da uza nj dvije Matice naprave i rječnik iz srpskih i hrvatskih pisaca.

Krešimir Georgijević informira o dotadašnjem radu Matice srpske i Matice hrvatske na rječniku. Stvoren je zajednički koordinacijski odbor sa zadatkom da se izradi koncepcija. Rječnik bi imao obuhvatiti gradivo iz

hrvatskih i srpskih pisaca posljednjih stotinu godina. Za razliku od Belića, on misli da rječnik ne bi trebao propisivati koja je riječ dobra, a koja nije, nego bi se iz navedenih točnih oblika i izvora trebalo moći jasno zaključiti o gramatičnosti i porabi pojedine riječi. Ivšić je mislio da taj rječnik i ne treba zvati rječnikom suvremenoga srpskohrvatskoga književnoga jezika, nego možda rječnikom riječi iz hrvatskih i srpskih pisaca od sto godina unazad (Isto: 60). Jonke naglašava da rječnik treba znatno proširiti u odnosu na Karadžićev i Broz–Ivekovićev. Njegova bi se normativnost očitovala u označivanju barbarizama, a ne u preporukama druge naravi, poput (ne)valjanosti pojedinih riječi. Radovanu Laliću rječnik će biti normativan samom činjenicom što će morati biti pisan određenim pravopisom i obilježen normativnim naglaskom. Po Marijanu Jurkoviću upravo u rječniku treba uklanjati leksičke razlike između Zagreba i Beograda, posebno terminološke, koje su "prilično velike" (Isto: 79). Obje riječi, *kruh* i *hleb*, pravilne su, poraba riječi *ples* tražit će se i izvan hrvatske kulturne sredine. Izostaviti treba neke germanizme, poput *glasnogovornika.* Rječnik književnoga jezika sadržava u sebi normativnost, jer je on na određeni način regulator književnoga jezika.

Moskovljević apelira da obje akademije ustupe gradivo za izdavanje manjega rječnika, JAZU Benešićevo, a SANU gradivo za veliki rječnik. Belić misli da bi riječi hrvatskih i srpskih pisaca trebalo donositi usporedno. Leksičke razlike koje su se navodile u popisima ne odgovaraju zbilji; riječ je samo o većoj ili manjoj čestotnosti porabe pojedine riječi u određenoj sredini (Isto: 88).

Miloš Hadžić informira da su razgovori dviju Matica o rječniku već poodmakli te da je dogovoreno da se rječnik objavi u dvama izdanjima, jednom u Zagrebu na latinici, a drugom u Novom Sadu na ćirilici.

Pravopis

Po Beliću pravopis ne bi smio biti preprjekom željenomu jedinstvu. Ima dvije strane: dogovornu (veliko i malo slovo, kratice) i jezičnu (glasovne promjene, sastavljeno i rastavljeno pisanje, interpunkcija). Razlike koje postoje među dvjema pravopisnim tradicijama zapravo su posljedica jezične kolebljivosti. Zadatak sazvanoga skupa nije rješavanje pojedinačnih pravopisnih pitanja, nego postavljanje općih načela koja će stručnjaci primijeniti poslije pri izradbi pravopisa. Pri tom bi po Jonkeovu mišljenju valjalo promišljati o važnijim odlikama hrvatskoga i srpskoga pisanja, tj. ustaljenosti pojedinih pravopisnih tradicija i namjeni pravopisa. Primjerice, za škole je pogodnija gramatička interpunkcija (Isto: 70). Posao izradbe pravopisa trebalo bi povjeriti širemu krugu stručnjaka. Jonke zahtijeva obračun sa shvaćanjem da je riječ o jeziku i pravopisu jednoga naroda. Riječ je o pravopisu i jeziku dva-tri

naroda (Isto: 106) i pri donošenju odluka valja voditi računa o osjetljivostima svakoga od njih.

Jonke naglašava da se ne može reći da je sve dobro što je u Karadžića i Daničića. Fonetsko pravopisno načelo blaže je izraženo kod Karadžića nego u suvremenih srpskih pravopisaca. Ono se može tjerati do apsurda, ali to nije smisao i svrha pravopisa. Pravopis služi za jednostavno i lako prenošenje pisane obavijesti. Nije prihvatljivo pisanje *uvjetar, smirom, smukom, naruku, nasreću, podjesen, sjeseni* (Isto: 107). Karadžić je umro prije stotinu godina. U jezikoslovlju ima i modernijih načela od fonetskoga i šabloniziranja jezika.

Jovan Vuković komentira Jonkeovo i Radovićevo problematiziranje sastavljenoga pisanja. Traži dosljednost. Ako se *ustvari* piše sastavljeno, onda se svaka druga modalna riječ ili izraz, funkcionalno i značenjski iste naravi, mora pisati sastavljeno. Mora se istražiti narav i značenje nove složenice, koliko je u njoj pokretljiva imenica, ili koliko je ona stopljena s prijedlogom itd. (Isto: 117).

Po mišljenju Đuze Radovića razlike u pravopisu zapravo su samo pitanje navike, konvencije, ostatak prošlosti (Isto: 75). Marijan Jurković republičke pravopise drži privatnima, jer ih nitko do kraja dosljedno ne provodi i pozdravlja odluku Hrvatskoga filološkoga društva, o kojoj je izvijestio Jonke, da ne pusti u tisak novi hrvatski pravopis, jer bi to dodatno otežalo situaciju u kojoj se nalazimo. Svetislav Marić odbacuje Jurkovićevo stajalište. Pravopis u Srbiji i u Hrvatskoj donijela su nadležna tijela i oni su propisani od države. Zaista postoje dva pravopisa i dvije pravopisne prakse.

Terminologija

Belić ustrajava na brzoj izradbi zajedničkoga nazivlja, koje je potrebno "kao gladnu čoveku komad hleba". Dosadašnje je nazivlje rađeno stihijno, u različitim središtima s različitih narodnih osnovica i različitoga stupnja razvijenosti terminološke znanosti. Treba prikupiti sve gradivo i odabrati ono što je najpotrebnije. To bi uradili stručnjaci iz različitih područja, a onda bi jezični stručnjaci u dogovoru s prvima redigirali. Trebalo bi osnovati ustanovu koja bi se bavila isključivo stvaranjem novih naziva za cijelo štokavsko područje.

Više je sudionika u raspravi u različitom nazivlju vidjelo glavnu preprjeku jezičnomu sjedinjenju. Kad je bila riječ o nazivlju, izlazilo se i izvan okvira štokavskih republika i tražilo ujednačivanje na državnoj razini.

Ukidanje preprjeka

Pod ukidanjem preprjeka u razvitku zamišljenoga zajedničkoga srpskohrvatskoga jezika srpska je strana razumijevala uklanjanje razlika na svim razinama, napose leksičkoj. Belić naravna obilježja književnoga jezika, jezične

navike i naslijeđe određene sredine naziva umjetnim preprjekama. One bi se dijelom automatski uklanjale ravnopravnom porabom obaju pisama i izgovora te usporednoga leksika, a dijelom sustavnom provedbom jezične politike, ideal koje Belić izriče parafrazom Karadžićeve misli iz devetnaestoga stoljeća: "sve u našem jeziku treba da je tako udešeno da se svaka knjiga, izašla u jednom kraju ćirilicom, može bez ikakvih prepreka štampati latinicom i obrnuto" (Isto: 23).

Da bi se to postiglo, trebalo je onemogućiti hrvatske jezikoslovce te njima i hrvatskomu književnomu jeziku dati biljeg ustaštva. Taj je zadatak u Novom Sadu pripao Milošu Moskovljeviću. Najprije je zanijekao samobitnost hrvatskomu narodu izjavom da su Hrvati i Srbi jedan narod, a onda progovorio o tendencijama u hrvatskom jezikoslovlju i nastojanju da se hrvatski jezik izdvoji kao poseban jezik (Isto: 34) te da se pojačaju sve one razlike koje postoje od prije. To potkrjepljuje Benešićevim odgovorom na anketu. Optužuje Benešića da je sudjelovao u pripremanju gradiva za izdavanje "posebnog rečnika posebnog hrvatskog jezika" (Isto: 82), koji je navodno spremala izdati Pavelićeva vlada, i obustavljanje rada na izdavanju Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU. Stoga smatra Benešićev rad na izdavanju rječnika hrvatskoga književnoga jezika pri zagrebačkoj Akademiji upozoravajućim znakom. Podupro ga je Marijan Jurković tobožnjim odavanjem priznanja Mati Hrasti i Mirku Božiću što su mirno i dostojanstveno podnijeli Moskovljevićevu provokaciju u kojoj je traženo da se nazočni hrvatski jezikoslovci izjasne jesu li i oni jezični separatisti ili nisu, a onda izveo tiradu s *Hrvatskom stražom* i klerofašistima, prema kojoj je *Hrvatska straža* "nešto najcrnje u crnom ustaštvu (...), list koji je toliko učinio na raspirivanju mržnje između Srba i Hrvata" (Isto: 77). Josip je Hamm s indignacijom odbacio Moskovljevićeve optužbe i insinuacije: Benešić nije sudjelovao u pripremi HIBZ-ova rječnika hrvatskoga jezika (Isto: 92), a intervenirao je i Hraste, braneći Benešićev rad na rječniku hrvatskoga književnoga jezika kao koristan, što je potvrdilo i posebno Akademijino povjerenstvo ocijenivši rječnik važnim prinosom povijesnoj leksikografiji.

Moskovljević optužuje i Leksikografski zavod što svoja izdanja tiska samo na latinici "pravopisom i terminologijom, i jezikom i stilom (...) onakvim kakvim hoće njihovi urednici" (Isto: 83) te insinuira da se ne provodi samo ijekavizacija tekstova nego se mijenja i jezik. Mladen Leskovac kao urednik za srpsku književnost opovrgava Moskovljevićeve optužbe da se u *Enciklopediji Jugoslavije* jezično preuređuju članci srpskih autora. Na jezično čistunski Zagreb Moskovljević je huškao izmišljotinom kako su tobože u nekoj izdavačkoj kući promijenili naslov Andrićeva romana *Na Drini ćuprija,* pa su namjesto *ćuprija* tobože napisali *most.* Navodi kako je zagrebačka *Kultura* izdala njegov

prijevod *Tihoga Dona* s izmijenjenim jezikom bez njegove suglasnosti. Isto su postupili u Sarajevu. Podupro ga je Mihailo Stevanović tražeći da se stane na put tzv. redaktorima te spriječi ijekaviziranje, odnosno ekaviziranje tekstova i njihova prilagodba pojedinim sredinama.

Jonke je zastupao suprotno gledište, koje naziva višim stupnjem tolerancije (Isto: 105). Jezične prilagodbe čitateljskoj publici drugih sredina drži potpunoma naravnima. Govori o vlastitom iskustvu s prijevodom jednoga Čapekova djela, kad su ga izdavači u Beogradu i Sarajevu molili da ga jezično preurede prema jezičnomu ukusu svoje publike, što je on i odobrio. Nedavni debakl predstave *Romeo i Julija* u Zagrebu vezan je upravo uz neuspio Nedićev prijevod. Zagrebačka je publika ismijala Nedićev jezik i pojedine seoske izraze koji nisu bili primjereni ni ozračju ni radnji drame za koju se tražio profinjeni književni izričaj. Za razliku od Đuze Radovića, koji tvrdi da se književni jezik teško može odvojiti od narodnoga (Isto: 75), ili Belića, prema kojemu je "naš narodni jezik postao književnim" (Isto: 21), Jonke upozorava da književni jezik nije vječito i puko oponašanje narodnoga govora, nego viši jezični tip koji se dalje razvija i dograđuje (Isto: 106).

Radovan Lalić pak pod tolerancijom razumijeva "da jedan i drugi centar crpu bogatstvo iz onog drugog centra, crpu elemente koji će obogatiti zajednički hrvatskosrpski jezik" (Isto: 113). Predlaže da namjesto ruske *barščine* i turskoga *kuluka* Srbi iz kajkavskoga preuzmu *tlaku.*

Svetislav Marić tvrdi da tiskani jezik nije uopće jezik pisaca nego jezik redaktora, lektora i glavnih urednika. Svaka bi redakcija, časopis ili novine trebale imati jednu osobu, stanovitoga đavoljega odvjetnika (advocatus diaboli), koji bi promicao jezičnu toleranciju i zastupao ideju o uklanjanju jezičnih razlika (Isto: 119).

Uklanjanju razlika možda bi pridonio i zajednički časopis, koji bi promicao stajališta sudionika novosadskoga skupa. Belić predlaže da se pokrene novi i nazove *Naš sporazum* (Isto: 90). Radi uništenja svake hrvatske jezične inicijative i možebitnoga strukovnoga razvitka bez beogradskoga nadzora, Moskovljević predlaže spajanje postojećih uredništava i časopisa *Našega jezika* i *Jezika* u jedan, koji bi se naizmjenično uređivao u Beogradu i Zagrebu, jedan broj ćirilicom, drugi latincom. "To bi bila mera koja bi mnogo doprinela ostvarenju našeg plana" (Isto: 121).

U takvim okolnostima nakon trodnevnoga novosadskoga pregovaranja povjerenstvo s Matom Hrastom na čelu donijelo je zaključke, koji su bili podlogom za izradbu zajedničkoga pravopisa i rječnika hrvatskosrpskoga, odnosno srpskohrvatskoga književnoga jezika dviju Matica.

Iz anketnih rezultata moglo se razabrati da većina anketiranih nije za to da se nameće jedno pismo i jedan izgovor, dapače odbačena je koncepcija trgovanja jezikom i pismom: ne treba vezivati napuštanje ćirilice uz napuštanje (i)jekavštine, koju su pred beogradskim hegemonizmom štitili velika rasprostranjenost i standardnojezična izgrađenost. To je, vidjet će se poslije, srpska strana držala samo privremenim stanjem, jer je Milisavac pisao: "Iako je ijekavština danas doživela izvestan preporod, ekavština ima više izgleda u budućnosti" (S. Babić 1968–69b: 144). Ideja zajedničkoga rječnika objeručke je prihvaćena, a zamišljeno je da bi u njegov fond trebalo ući rječničko blago srpske i hrvatske književnosti. Predlaže se izradba zajedničkoga pravopisa, koji bi sporazumno izradili srpski i hrvatski jezikoslovci. Vrlo važnim drži se izradba zajedničke znanstvene i strukovne terminologije.

Tekst je zaključaka Novosadskoga dogovora sastavljen u 10 točaka (cjelovit tekst v. ovdje u poglavlju 8.1.4.), a temelji se na tvrdnji da je "narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik", pa je stoga "i književni jezik, koji se razvio oko dva središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim".

Zaključke Novosadskoga dogovora 10. XII. 1954. potpisali su: Ivo Andrić, književnik i akademik iz Beograda; dr. Aleksandar Belić, profesor univerziteta i predsjednik SANU iz Beograda; Živojin Boškov, književnik i urednik *Letopisa Matice srpske* iz Novoga Sada; Mirko Božić, književnik i predsjednik Društva književnika Hrvatske iz Zagreba; dr. Miloš Đurić, sveučilišni profesor iz Beograda; Marin Franičević, književnik iz Zagreba; dr. Krešimir Georgijevuć, sveučilišni profesor iz Beograda; Miloš Hadžić, tajnik Matice srpske iz Novoga Sada; dr. Josip Hamm, sveučilišni profesor iz Zagreba; dr. Mate Hraste, sveučilišni profesor iz Zagreba; dr. Ljudevit Jonke, sveučilišni docent iz Zagreba; Marijan Jurković, književnik iz Beograda; Jure Kaštelan, književnik iz Zagreba; Radovan Lalić, sveučilišni profesor iz Beograda, Mladen Leskovac, sveučilišni profesor iz Novoga Sada; Svetislav Marić, profesor i predsjednik Matice srpske iz Novoga Sada; Marko Marković, književnik iz Sarajeva; Živan Milisavac, književnik i urednik *Letopisa Matice srpske* iz Novoga Sada; dr. Miloš Moskovljević, profesor i znanstveni suradnik SANU iz Beograda; Boško Petrović, književnik i urednik *Letopisa Matice srpske* iz Novoga Sada; Veljko Petrović, književnik i akademik, predsjednik Matice srpske iz Beograda; Đuza Radović, književnik iz Beograda; dr. Mihailo Stevanović, sveučilišni profesor iz Beograda; dr. Zdenko Škreb, sveučilišni profesor iz Zagreba; dr. Jovan Vuković, sveučilišni profesor iz Sarajeva.

U *Jeziku* su objavljeni Jonkeovi komentari sporazuma: Iz prvih četiriju točaka vidi se da se s obzirom na književni izgovor i pismo ne predlažu nikakve izmjene: hrvatska će se književnost i dalje razvijati u ijekavskom govoru štokavskoga narječja na latinici kao svom osnovnom pismu. "No budući da se ime zajedničkog jezika Hrvata i Srba službeno ne naziva svagdje dvostrukim imenom, predlaže se za službenu upotrebu naziv hrvatskosrpski, srpskohrvatski, hrvatski ili srpski, srpski ili hrvatski, dakle tako da budu istaknuta oba sastavna dijela. U neslužbenoj upotrebi svatko može dakako nazvati svoj jezik i samo jednim imenom. Naglašujući ravnopravnost govora i pisama u Novom je Sadu predloženo, da se i državni organi služe u administraciji, zakonodavstvu i vojsci podjednako objema (sic! N. B.) pismima i govorima, ali to nije uneseno kao posebna točka, jer je istaknuto da je to zapravo uključeno već u prvoj, trećoj i četvrtoj točki zaključaka" (Jonke 1954—55b: 68).

U osmoj se točki navodi da treba prekinuti s praksom samovoljnoga prevođenja književnih djela s hrvatskoga na srpski i obratno. Istaknuto je individualno pravo književnika da odabire jezik, ali istodobno kolektivno je pravo naroda da dobiva knjigu i tisak na najpristupačniji način. To drugim riječima znači da se pisac, koji nije umjetnik stvaralac, treba prilagoditi sredini u kojoj djeluje, kao i nastavnici, koji trebaju promicati jezičnu snošljivost.

U istoj se točki govori o uklanjanju umjetnih zaprjeka naravnomu jezičnomu razvitku. Tu se u prvom redu misli na uklanjanje diskriminacije pojedinih riječi i fraza, koje potječu iz jednoga govora, a proširile su se već po čitavom jezičnom području. "Kriterij opće proširenosti, do koje dolazi prirodnim putom, izvire iz kriterija jedinstvenosti jezika, koji su isticali naši najveći jezični stručnjaci i reformatori, od Gaja, Karadžića i Daničića preko Broza i Maretića do Rešetara, Belića i Ivšića. Ali ti kriteriji dakako ne niječu historijsku uvjetovanost nekih specifičnosti hrvatskog i srpskog književnog izraza" (Isto: 69).

Zajednički rječnik o kojem je bila riječ trebao bi biti informativan, a ne normativan, što znači da ne će zabacivati dvostrukosti riječi i izraza (Isto: 68).

Jonke misli da izradba zajedničke terminologije treba biti sporazumna i temeljiti se na načelu odabira "pravilnijega i boljega" (Isto: 69). Ta je odredba bila vrlo prijeporna. Pravilno je i dobro ono što je takvo u svakom pojedinom jeziku. Godine 1966. izišla je u Zagrebu *Unificirana jugoslavenska nomenklatura anorganske kemije*, koja nije mogla biti do kraja ujednačena, pa su ostale dvostrukosti tipa *hlor*: *klor, hrom*: *krom*. Lingvistička komisija Jugoslavenskog odbora za izradu terminoloških rječnika na I. sjednici održanoj u lipnju 1966.

daje naputak prema kojemu se "koordinacija sme provoditi samo tamo gde se ne sukobljava s jezičkim osećanjem u jednoj sredini" (S. Babić 1967–68a: 9).

Po objavi novosadskoga jezičnoga sporazuma pojavile su se u Hrvatskoj sumnje u lingvističku opravdanost i mogućnost provedbe pojedinih točaka, kao i strah od prodora ekavštine na hrvatsko jekavsko područje. Jonke je branio novosadski sporazum riječima: "ako novosadski sastanak nametne svima faktorima, koji rješavaju jezična pitanja i koji se služe jezikom, načelo jezične snošljivosti i prirodnog prava, tada će svi priznati da je on zaista učinio mnogo. (...) ne smijemo biti pesimisti. Utrt je dobar put, treba dobro i složno nastaviti" (Jonke 1954–55b: 69).

Nakon potpisivanja novosadskoga sporazuma uredništvo *Letopisa Matice srpske* dostavilo je tekst sporazuma na naknadni potpis mnogim književnicima, znanstvenim i javnim djelatnicima. Među njima je bio i Stjepan Ivšić. Zanimljivo je da je Ivšić uz svoj potpis dometnuo: "Ovaj potpis dajem s napomenom da izjava u 4. t. Zaključaka ne smije služiti za propagandu ekavskog izgovora na dosadašnjem književnom ijekavskom području" (prema Jonke 1954–55a: 128). Te napomene nema uz njegovo ime u *Pravopisu* iz 1960. godine! Svoj je pak potpis na novosadskom sporazumu mnogo godina kasnije komentirao Miroslav Krleža: "Potpisao sam Novosadski dogovor i toga se danas stidim. Niti sam bio u Novom Sadu, niti sam sudjelovao oko donošenja tog pravopisa. Bio sam jednostavno u situaciji da ga moram potpisati, a jezik se ne pravi nikakvim administrativnim prisilama, već se formira kao sveukupna kulturna baština i dostignuće jednog naroda" (*Deklaracija* 1997: 75).

Izradba zajedničkoga pravopisa tekla je pod okriljem dviju akademija, SANU i JAZU, te dviju Matica, Matice srpske iz Novoga Sada i Matice hrvatske iz Zagreba. Imenovano je pravopisno povjerenstvo te je tijekom 1954–55. održano 14 sastanaka na kojima su raspravljena pojedina pravopisna pitanja. JAZU je u povjerenstvo izabrala Dragutina Boranića, a za zamjenika Pavla Rogića, zagrebačko Sveučilište Matu Hrastu i Josipa Hamma. O radu pravopisnoga povjerenstva u *Jeziku* je redovito izvješćivao njegov član Ljudevit Jonke, koji je bio predstavnik Matice hrvatske.

Rad je bio započeo u ozračju međusobnoga razumijevanja i poštovanja, bez majorizacije, s težnjom da se nađe pravilno i pravedno rješenje koje će zadovoljiti i hrvatsku i srpsku javnost (Jonke 1954–55c: 158), ali se vrlo brzo pokazalo da srpska strana ima drugačije namjere: poništiti hrvatsku jezičnu posebnost i nametnuti srpska rješenja na cijelom štokavskom području.

Još prije novosadskoga sporazuma srpska je strana problematizirala samo ime jezika (Stevanović 1952–53), a nakon sporazuma, u kojem je nominalno

bila zajamčena ravnopravnost svih inačica jezičnoga imena, o kojoj govori i Jonke, Stevanović je jednu po jednu osporio (hrvatski jezik, srpski jezik, hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski, hrvatski ili srpski, srpski ili hrvatski) ili s razloga nepotpunosti, ili netočnosti, ili dvosmislenosti, ili neznanstvenosti te na kraju predložio ime koje je po njem jedino točno, nedvosmisleno i lingvistički opravdano: srpskohrvatski (hrvatskosrpski) jezik: "Srpskohrvatski jezik je ne samo jedan nego i jedinstven, pojam u kome nije moguće tačno odrediti šta je srpsko a šta hrvatsko, iako u njemu ima ponešto (poneka reč, pa i koji stilski obrt) ili samo kod Srba ili samo kod Hrvata, nego je sve (ili skoro sve) i srpsko i hrvatsko. Pa se i broj onih po nekoliko stotina reči koje se upotrebljavaju samo kod jednoga od dva bratska naroda svakim danom smanjuje. A jezik je njihov u svemu drugome inače potpuno istovetan i nikakve određene granice između onoga što bi u njemu bilo srpsko i onoga što bi bilo hrvatsko nije moguće postavljati" (Stevanović 1954—55: 105—106).

U tom neobičnom imenoslovnom traktatu zanimljiv je odlomak u kojem sâm autor, na Moskovljevićevu tragu, navodi sadržajnu besmislenost imena za koje se osobno zauzima: "*srpskohrvatski* jezik bi, dakle, bio nekako *srpski* obojen hrvatski jezik, a *hrvatskosrpski* ne bi bio isti, nego obrnuto — *hrvatski* obojen srpski jezik, ili, drukčije rečeno, nekakav srpski jezik hrvatske nijanse" (Isto: 106; isticanja autorova).

U istom broju *Jezika* Stevanoviću odgovara Mate Hraste. On je naveo ono što je Stevanović prešutio: da ja Karadžić svoj jezik nazivao isključivo srpskim imenom, a da isključivo hrvatsko ime stoji u naslovu dvadesetak dvojezičnih hrvatskih rječnika objavljenih u Hrvatskoj u 20. stoljeću. Dvoimeni nazivak hrvatski ili srpski u Hrvatskoj da je tekovina hrvatskih vukovaca i javlja se kao ime Akademijina *Rječnika* i u gramatikama koje potpisuju vukovci te se tako ustalio u Hrvatskoj posljednjih stotinjak godina. Za Stevanovićev prijedlog — srpskohrvatski — veli da se više upotrebljava u istočnim nego u zapadnim krajevima, da je dobar kao i ostali, ali da mu Hrvati ne mogu dati prednost pred ostalima (Hraste 1954—55: 109).

U takvom je ozračju 25. i 26. travnja 1955. održan prvi sastanak Pravopisne komisije u Novom Sadu. Komisija, sastavljena od 11 članova (po dva člana JAZU i SANU, po dva zagrebačko i beogradsko Sveučilište, po jedan član Matice srpske i Matice hrvatske te sarajevskoga Sveučilišta), imala je izraditi zajednički pravopis za hrvatski i srpski jezik, koji nije imao sadržavati samo upute kao 1929. godine, nego i čitav tekst teoretskoga dijela pravopisa s rječnikom. Pravopis se trebao pojaviti istodobno u dvama izdanjima: u Zagrebu — latinicom i ijekavski — i u Novom Sadu — ćirilicom i ekavski. Važno

je napomenuti da je svako izdanje trebalo donijeti inačice obaju izgovora, (i) jekavskoga i ekavskoga, "da ne bi došlo do pogrešnog povezivanja latinice samo uz ijekavski govor i ćirilice samo uz ekavski govor" (Jonke 1954—55c: 158).

Uredništvo *Našeg jezika* u Beogradu objavilo je krivotvoreni tekst novosadskoga sporazuma (1954—55: 88) izostavivši iz 8. točke riječ "samovoljno". Potom se, pozivajući se na krivotvorenu 8. točku, potpisnik sporazuma, Mihailo Stevanović zauzimao za objavljivanje svih tekstova, a ne samo umjetničkih i znanstvenih, u izvornom obliku, bez jezičnih prilagodbi standardu pojedinih republičkih sredina (Stevanović 1954—55b: 142—143). Jonke je razotkrio srpsko manipuliranje sadržajem dogovora, ustraje na riječi "samovoljno" uz sintagmu prevođenje tekstova te interpretira smisao te točke da ona ne obuhvaća svako prevođenje,[102] da se neka prevođenja podrazumijevaju: novinski tekstovi, vijesti, oglasi, radijske vijesti i sl. Za dobar primjer takvoga jezičnoga postupanja uzeo je dva jezična izdanja *Borbe,* hrvatsko i srpsko (Jonke 1955—56d: 105—106).

Za razliku od hrvatske strane, srpska je odbijala i potrebu prilagodbe nastavnika književnomu govoru kraja u kojem djeluju. Tomu se dakle protivio nitko drugi doli Mihailo Stevanović (1954—55b: 143), koji je kao rođeni ijekavac prešavši u Beograd prihvatio ekavicu!

Prijeporni četvrti zaključak o ravnopravnosti izgovora, na koji se u polemici s Jonkeom pozivao Stevanović, nije precizirao razumijeva li se pod ravnopravnošću ravnopravnost svakoga izgovora u svojoj republici i u saveznoj administraciji, ili obaju na čitavom hrvatsko-srpskom području, kako su tumačili srpski jezikoslovci.

Praksa je, poduprta interpretacijom srpskih jezikoslovaca, pošla drugim smjerom. U saveznoj je administraciji uvedena ekavica, tj. srpski kao službeni jezik koji je predstavljao čitavo hrvatsko-srpsko jezično područje. Osporavajući takvu interpretaciju četvrte točke, Jonke se borio za očuvanje autonomnosti republičkih jezično-pravopisnih normâ kao najčvršćega jamstva očuvanju opstojnosti dosegnutih književnih jezika. Kako su pri zapošljavanju u školstvu, vojsci, redarstvu i sudstvu građani srpske nacionalnosti imali povlastice u objema jugoslavenskim državama, te su javne službe bile pod njihovim izravnim nadzorom. Ciljanom kadrovskom politikom u razmjerno kratkom

102 Inače je ta točka jednako besmislena s riječju *samovoljno* i bez nje. Ako je naime riječ "o jednom i jedinstvenom književnom jeziku", kako u prvoj točki izrijekom stoji, kako bi se s njega uopće moglo "prevoditi", pisali to *prevoditi* s navodnicima ili bez njih? Prevoditi se može s jednoga na drugi jezik. Ako se pak prevodi i može se prevoditi, onda više nije riječ o jednom nego o najmanje dvama jezicima.

vremenu jezično su se mogla izmijeniti čitava područja. Takav je postupak uspjelo primijenjen u Bosni, koja je u nepunih 20 godina srbizirana, a od hrvatskih područja to se pokušalo s Istrom, koja je nakon Drugoga svjetskoga rata ciljano rashrvaćivana masovnim naseljavanjem vojnih osoba iz Srbije, čije su supruge obično radile u prosvjeti (učiteljice). Pod okriljem četvrte novosadske točke pet je profesora pristiglih iz Srbije u gospićkoj gimnaziji počelo predavati ekavski i istočnim nazivljem (Jonke 1965a; Stenografski zapisnik 1967: 30).

Prema zamisli sastavljača na cjelokupnom srpsko-hrvatskom jezičnom području svi su se tekstovi trebali pojavljivati u onom tipu jezika na kojem su prvotno bili napisani, pa tako i vijesti drugih novinskih agencija, koje je primao i prevodio beogradski Tanjug, a onda ih prevedene odašiljao drugim jugoslavenskim novinama. Da se to primijenilo, u zagrebačkim bi novinama, primjerice, ostale na (i)jekavici samo gradska i kulturna rubrika, a sve ostalo bilo bi na ekavici. Jonke je to uspio spriječiti, pa su se Tanjugove vijesti u *Borbi* (i)jekavizirale, jednako kao i na zagrebačkoj radijskoj postaji gdje je zbog Novosadskoga dogovora bilo mnogo problema. Dogovoreni zajednički beogradsko-zagrebački informativni program bio je uređivan tako da su svake večeri u 22 sata glavne vijesti bile iz beogradskoga studija, tj. na ekavici. Zagrebačkoj radijskoj postaji upućeni su mnogobrojni prosvjedi. Reagiralo je i uredništvo *Jezika* (J. Hamm, M. Hraste, Lj. Jonke), tražeći da se programska shema promijeni tako da se svake druge večeri u to doba emitiraju vijesti iz studija Radio Zagreba na (i)jekavici (Uredništvo Jezika 1957–58: 103–105). Godine 1957. zabranjena je na Radio-Zagrebu poraba hrvatskih naziva za mjesece (*siječanj, veljača, ožujak...*) te poraba hrvatskih riječi poput *tisuća, skladba, skladatelj.* Jonke je prosvjedovao, pa je tradicionalno hrvatsko nazivlje vraćeno (Uredništvo Jezika 1956–57: 156–157), a na poticaj Josipa Šentije Jonkeovim zauzimanjem i potporom hrvatskih jezikoslovaca S. Babića, M. Moguša, K. Pranjića i V. Vratovića u studenom 1966. pokrenut je osnutak lektorske službe kao budućega stalnoga strukovnoga jezičnoga tijela i najavljena suradnja s Fonetskim institutom Filozofskoga fakulteta radi njegovanja književnoga hrvatskoga izgovora (Šentija 2001: 275–278).

Iz svega je bilo razvidno da je pred hrvatskim jezikom i jezikoslovljem još jedno teško razdoblje mučnoga hrvanja s velikosrpskim jezičnim programom, zaštićenim Karadžićevim jezikoslovnim autoritetom, s kojim jedva da je imao ikakva dodira osim želje da jezično denominira Hrvate. U takvim okolnostima Jonke se iz novosadske zamke pokušavao ponovo iskoprcati uz pomoć načela elastične stabilnosti standardnoga jezika praških strukturalista, tj. poštivanja onoga što u jeziku postoji i postupna unošenja novina, što bi

omogućilo naravan, organski razvitak standardnoga jezika. Tada je napisao i znamenitu rečenicu kojom je izvanredno definirao nedopustive postupke srpskih jezikoslovaca: "*U našoj konkretnoj situaciji lingvisti su se našli u nezavidnom položaju, da idu ispred razvitka jezika*" (Jonke 1955–56d: 108; istaknula N. B.).

O određenom prjelasku pravopisnih vlasnosti novosadske Pravopisne komisije, odnosno nedovoljnom razgraničenju pravopisa i jezika u jeku polemika pisao je i Dalibor Brozović, naglasivši da povjerenstvo nije rješavalo samo pravopisna, nego i jezična, pa i terminološka pitanja. On uočava proturječje u komisijskoj odredbi o jedinstvenim nazivima *tačka* i *zarez* (odbacivanjem *točke* i *zapete*), uz istodobno promicanje načela slobodne porabe "dobrih i pravilnih" riječi. Koji je kriterij za njih: usvojenost, porabna vrijednost, raširenost, tvorbena valjanost ili sve to zajedno? Ne može se tvrditi da nitko nema prava za *kazalište, sveučilište, siječanj, vlak* nametnuti *pozorište, univerzitet, januar i voz* (ili obrnuto), a istodobno ujednakom gramatičkoga nazivlja utirati put ujednaci drugoga nazivlja. Upozorio je da propisujući jezične standarde pravopisnim metodama i kriterijima možemo razoriti i one standarde koje je već stvorila jezična praksa i civilizacija. Moderno jezično normiranje samo je svjesna pomoć naravnomu procesu odabiranja, "više konstatacija nego propisivanje", kaže Brozović, ustvrdivši da između hrvatskoga i srpskoga standarda "nema ni jedne jedine lingvističke, kategorijske razlike" (Brozović 1956–57: 148), odnosno, "nema ni jedne *kvalitativne strukturalne* razlike (možda koja sitna kvantitativna u učestalosti upotrebe ovog ili onog zajedničkog sredstva, dakle u stilističkom području), i normalno je, da je nema baš zato, pošto se radi o jednom jeziku" (Brozović 1957–58a: 67).

Kad govori o hrvatskosrpskom jezičnom jedinstvu, Brozović misli na genetskolingvističko jedinstvo, koje nije istodobno standardnojezično jedinstvo: "Ne može se sumnjati u njegovo lingvističko jedinstvo, bilo bi to nenaučno, jer za lingvistiku vrijedi formula: *isti fonološki sustav + ista morfologija + ista sintaksa + isti bazični rječnički fond = isti jezik* (isticanja D. Brozovića). Ali pravopis, ortoepija, terminologija i rječnik t. z. v. nadgradnje nisu lingvističke kategorije, zato može to četvero (ili samo dvoje, troje) biti različito i u lingvistički istom jeziku, ako za to postoje određeni historijski, kulturni i nacionalni razlozi" (Brozović 1957–58b: 148).

U Brozovićevu stajalištu već se tada jasno razlikuje ono što srpska lingvistika tada nije prihvaćala: neistovjetnost organskih i standardnih idioma. Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci govore jednim jezikom na genetskoj razini, tj. na razini jezika s obzirom na njegovo podrijetlo i stanje u organskim govorima, i na tipološkoj razini, tj. s obzirom na temeljni gramatički ustroj. Međutim,

to nije relevantno za standardni jezik, jer je on sociolingvistička činjenica, tj. plod izvanjske intervencije u jezik kao organski idiom i kao tipološku pojavnost. Kad je riječ o hrvatsko-srpskom odnosu standardnih jezika, onda je riječ o dvjema različitim intervencijama u zajedničku (novo)štokavsku osnovicu. Standardni se jezici razlikuju zapravo po tipovima standardizacije, a ne po genetskim ili tipološkim obilježjima njihovih idioma koji su podvrgnuti standardizaciji.

Srpska strana nije priznavala razdvojbu organski idiom (narodni, pučki jezik) : standardni jezik, u odnosima hrvatskoga i srpskoga jezika. Za nju je i književni (standardni) jezik Srba i Hrvata jedinstven, što se vidi iz prve točke novosadskih zaključaka. Iz toga je njezina stajališta izlazilo uvjerenje da se mogu izraditi jedinstveni pravopis, jedinstveni rječnik standardnoga jezika i jedinstveni terminološki rječnik, prema obrascu primijenjenu pri ujednaci pravopisne terminologije 1960.

Nedorečenošću svojih odredaba Novosadski je dogovor godinama služio srpskomu jezikoslovlju kao snažno oruđe u pokušajima provođenja srbizacije jezika i pravopisa na cjelokupnom štokavskom području, napose nakon objave zajedničkoga pravopisa. Prilikom njegova nastanka nastojali su srpski jezikoslovci i u dogovornom dijelu (veliko i malo slovo, kratice) i u nedogovornom (glasovne promjene, sastavljeno i rastavljeno pisanje, interpunkcija) nametnuti rješenja uobičajena u srpskoj kulturnoj sredini (sastavljeno pisanje futura, pokriveno *r* bez popratnoga *j*). Oni razlike među dvjema pravopisnim tradicijama nisu držali znakom različitih pravopisnih povijesti nego tobožnjom posljedicom jezične kolebljivosti (Anketa, 1953—55: 375). Jonke je tražio da se pri donošenju odluka vodi računa o pravopisnoj tradiciji svakoga naroda i o osjetljivostima svakoga od njih na njih (Isto: 375, 106).

No bila je riječ o nečem mnogo ozbiljnijem: o pokušaju izjednačivanja ekavskoga i (i)jekavskoga izgovora na prostoru cijeloga standardnoštokavskoga govornoga područja. To je u početku interpretirano kao potreba u prvom redu srpskih nacionalnih interesa, budući da su velik dio Srba izvan Srbije ijekavci (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska), pa se na taj način ijekavica integrira i u srpsku kulturu (Pavle Ivić 1971), a zapravo je to bio ključ koji je otvarao vrata nadzora standardizacijskih procesa na cijelom štokavskom području. Naime, budući da su Srbi takvom interpretacijom postali "vlasnicima" i (i)jekavske i ekavske standardne inačice, Beograd je, kao simbolično središte svega srpstva, dobio priliku da odlučuje o razvitku standardnih procesa u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj. On se

time naveliko koristio, izravno se uplećući u jezičnu politiku triju susjednih republika, napose Hrvatske.

4.3. Progon hrvatskoga leksika

U srpskom jezikoslovlju nakon Karadžića nije postojala struja koja bi zagovarala prihvaćanje hrvatskoga leksičkoga blaga ili ugledanje na nj, kako je to preporučivao Karadžić. Dapače, još dok su u njem bili jaki Karadžićevi tragovi, hrvatski se književni jezik i njegov leksik osjećao kao strano tijelo. Dovoljno je prelistati časopis *Branič srpskog ili hrvatskog jezika*, prvi lingvistički list za "ispravljanje pogrešaka u jeziku i pravopisu srpskom ili hrvatskom", vlasnika i urednika prote Miloša S. Anđelkovića, profesora jagodinske učiteljske škole, koji je izlazio 1907—10, pa da se uoči odbojnost prema dvjema hrvatskim odlikama: odnosu prema tuđicama i novotvorenicama. Anđelković piše:

"Hrvati su odavno počeli čistiti svoj govorni i književni jezik od tuđih reči, pa se i sada trude da za svaki pojam i svaki tehnički izraz načine novu reč u duhu svog jezika, ali u ovom poslu vrlo često preteruju. Naprimer, Hrvati mesto 'krofna' skovali su 'nadiganjac', mesto 'lokomotiva' — 's mesta dvigalo', mesto 'perpetuum mobile' — 'samokretalo', mesto 'hemija' — 'ludžba', mesto 'razlomak' — 'slomak', ili 'česnik' i t. d.

Dakle, kao što vidimo, preteranim usrđem u čišćenju jezika Hrvati su otišli toliko daleko, da su iz svog jezika izbrisali čitave kategorije pojmova, te sad, mučeći se i natežući bez njih, i sami uviđaju do čega ih je doveo takozvani purizam (preterana revnost u čišćenju jezika). (...) Da ne bismo dakle i mi otišli tragom braće Hrvata, da ne bi naš jezik osiroteo, izbacujući iz njega sve tuđe reči uopšte; da ne bismo srpski govorni i književni jezik unakazili kujući nove nakaradne reči koje narod i ne razume i ne može upamtiti, — treba pri čišćenju srpskog jezika ot tuđih reči razlikovati, kako veli J. Bošković i P. Đorđević, dvojake tuđe reči: a) one tuđe reči bez kojih *možemo* biti u književnom jeziku i koje se *mogu* zameniti čistim narodnim rečima; i b) one, koje su davno iz tuđih jezika pozajmljene, te ih *ne možemo* i *ne treba* izgoniti ni iz književnog jezika ni iz narodnog govora" (*Branič* 1907., 13: 4—5).

Da mu je rječnički fond hrvatskoga književnoga jezika stran, dokazom su mnogi primjeri: Između riječi *blagdan* i *praznik*, Anđelković boljom drži drugu; uz riječ *istodobno* navodi Boškovićevo mišljenje da je "nastrana"; sumnjiva mu je riječ *vatrogasac* jer ju osuđuju Daničić i Maretić, dok je Živanoviću dobra kao *i domorodac, zločinac, štetočinac*; uz *veleizdaju* navodi Živanovićevo mišljenje da je "nakaza koju upotrebljavaju Hrvati, a skovali su je ljudi koji

nemaju pojma o tvorbi", što potkrjepljuje Maretićevim mišljenjem da "adverb ne može stajati sa supstantivom", kao i Živanovićevim, koji je drži lošom složenicom stoga što prvi dio mora biti osnova, a drugi dio riječ s nastavkom, koja nije samostalna riječ, ili drugi dio može biti samostalna riječ, ali onda takva složenica mijenja značenje; uz riječ *sveučilište* navodi da Srbi "imaju lepu svoju reč univers(z)itet"; *rukoljub* mu je "prava nakaza koja se održava zbog neznanja pravila o postanku složenih reči, jer znači onoga koji ljubi ruku, a ne znači poljubac u ruku (isporedi Bogoljub, pravdoljub, glavosek); ako se ne suzbije ući će u književni jezik kao palidrvce, kišobran, suncobran, kupatilo, velesila, veleposednik"; uz sladoled piše: "Ova reč nije narodna. Nju je uveo u naš jezik neki ćifta književni. Živanović predlaže umesto nje slatki led"; g*romobran* je pogrješna tvorenica jer "znači napravu koja brani grom, a ne od groma, kao što *grudobran* znači što brani grudi, ili *srbobran*, što brani Srbe"; uz *djelokrug* piše da nam je "ova jezička nakaza nepotrebna", kao i *drvored*, koji je "jezička nakaza i ne znači ništa, znači vreme kad se drvo bere, kao vinober = berba, branje".

U listu *Srpska zora* otvorio je Đorđe Čokorilo rubriku o hrvatsko-srpskim jezičnim razlikama, u kojoj je tvrdio kako je hrvatski jezik "mešavina i izopačenost" pravoga srpskog jezika (prema Jurišić 1919).

O purističkoj sastavnici u povijesti srpskoga jezika nije se govorilo. Razlog je tomu Karadžićeva intervencija 1845. u Družtvu srbske slovesnosti da se obustavi posao na izradbi strukovnoga nazivlja, koji je 1842. pri Društvu bio pokrenuo Jovan Sterija Popović. Karadžić je tražio da se izradi rječnik djelâ starih hrvatskih pisaca jer su "starija djela braće naše zakona Rimskoga za naše današnje spisatelje veće skrovište i čistiji izvor od naših crkvenih knjiga" (N. Bašić 1991: 61–62). Njegov pokušaj nije uspio iz jednostavnoga razloga što su srpski prevoditelji strukovnih školskih priručnika bili prinuđeni odmah stvarati srpske nazive za cijeli civilizacijski jezični sloj (filozofija, teologija, fizika, kemija, matematika) koji u Karadžićevim rječnicima iz 1818. i 1852. nije bio obuhvaćen, budući da su oni zapravo bili enciklopedijski pojmovnici i frazeologiji seoskoga i seljačkoga života. Tek kad je objavljena velika dvosvezačna studija Velimira Mihajlovića *Posrbice od Orfelina do Vuka* (1982–84), u kojoj su na temelju opsežnoga gradiva popisani i opisani tvorbeni pokušaji srpskih pisaca, znanstvenika i jezikoslovaca da inojezičnice zamijene srpskim novotvorenicama, dobio se pravi uvid i u srpska puristička nastojanja. Dio je (u kosom pismu) za oprimjerenje ovdje izabran:

ada — *ostrovo, međuvođe*; administrator — *poslužnik*; advokat — *pravoslov*; agonija — *hropnja*; alijansa — *sojuz*; *arhiva, arhivar — hranilište, hranitelj*;

aritmetika — računstvo, *čislenica*; ašov — *rilo*; autograf — *samopis*; avangarda (voj.) — *predvojnica, predkrilnica*; avanturista — *odvažnik*; balast — *pritega*; balet — *veštoples, naskočka*; bandijera, barjak — *horugva*; bedem — *opkop*; bigamija — *dvobračje, dvosupružje*; boja, farba — *šar, šara*; bunar — *vodojam, zdenac, kladez, kladenac, studenac*; burmut — *kihalo*; čakšire — *hlače*; ćelav — *plešiv*; demokratski — *narodovladni*; dilema — *dvorožac, dvorožlje*; duel, megdan — *udvoj*; dugme — *petlja*; egzemplar — *otpečatak*; embrion — začadije; epidemija — *prilepčica*; esencija — suštestvenost; etnografija — *narodopis*; fibula — *sponka*; filologija — *ljuboslovije*; filozofija — *ljubomudrije, mudroljubije, mudroslovije*; fizika — *prirodoslovije, prirodoslovlje*; gajtan — *upletnjak*; gas — *žegba*; geograf — *zemljoslov*; gramatika — *pismenica*; hajvan — *skot*; hemija — *ludžba*; hermafrodit — *mužežena*; horizont — *zrenik*; ilidža — *toplica*; individualnost — *osobnost*; insekt — *zemljoplaz*; instinkt — *nagon*; istorija — *povesnica*; jurisdikcija — *nadležatelstvo*; kajmak — *skorup*; *kanibal — čelovekojadec*; klima — *podnebije*; kokarda — ružica; kolonija — *naselbina, naselenije, naselje*; kompetencija — *nadležnost*; koncert — *muzikalno svetkovanje*; kosmopolitizam — *miroljubije*; kuriozitet — *ljubopitstvo*; kurir — *skoroteča*; labirint — *tumaralište*; leksikon — *slovar*; logika — *mislosloviје, mislolslovlje, umoslovije*; major, binbaša — *tisućnik*; makaze — nožice, nožnice, nožnici; mamuza, uzengija — *napetica, strumen*; malter — *omaz*; mapa — *zemljovid*; mider — *telosteg*; moda — nošaj, nošivo; montura — *oprava*; moral — *čudorednost*; mrkva — *žuta repa, šargarepa*; nafta — *smola*; nekrolog — *čitulja*; parasol — *suncobran, štit od sunca*; parazit — *čankoliz*; patriot — *ljubitelj otečestva*; pauza — *odih*; plan — načertaj, načertanije; promenada — *šetalište, šetnja*; punkt — točka; puritanac — *čistac*; regimenta, legion — *polk*; regrut — *novak*; rulet — mućkalo; *sat, sajdžija — čas,* časokaz, časar; sos — *umočka, podlivka*; supstancija — *suštestvo*; šešir — *škrljak*; škola, gimnazija — *učilište*; šuster — *obućar*; teorija — *mot(a) rba*; terazije — *merilo*; topografija — *mestopis*; trabant — *četnik*; tutor — *štitnik*; vašar — *sajam, trg, tržište*; vizir — *naličnik*; žandar — *perjanik*; železnica — *parovoz, gvozdeni put*; žica — *gvoždovlak.*

Iz odabranoga se popisa zaključuje da su srpske novotvorenice, kad nisu kalkovi, dijelom oslonjene na tvorbene obrasce staroslavenske i ruske, dijelom na hrvatske. Iako mnoge nisu opstale ne samo zbog Karadžićeva autoritarna stajališta nego i zbog prevlasti beogradskoga govora u oblikovanju srpskoga standardnoga jezika, Mihajlović sa žalošću ustvrđuje "da smo kao Nemci, Mađari, ili Česi, shvatili purizam kao odbranu nacionalnosti — onda bismo u svom leksičkom fondu posedovali i strane reči u skoro neizmenjenom obliku, kao i mnogobrojne kovanice koje bi se za to vreme ustalile u našem jeziku"

(Mihajlović 1982–84: 648). Ali kad to već nije učinjeno, onda bi, drži on, barem trebalo taj leksički odsječak pomnije proučiti i osvijetliti te ocijeniti njegovu važnost u povijesti razvitka srpskoga strukovnoga nazivlja polovicom 19. stoljeća u školstvu i javnom životu.

Anđelkovićeva i Čokorilova stajališta o nenaravnosti i artificijelnosti hrvatskoga leksika dijelom su se temeljila i na pogledima hrvatskih vukovaca, napose iz razdoblja kad su se na vukovskim popisima barbarizama nalazile sve riječi kojih nije bilo u Karadžićevim ili Daničićevim djelima, bez obzira na njihovu tvorbenu valjanost.

Dok su se između jezikoslovaca vodile raspre o valjanosti pojedinih riječi i njihovim tvorbenim obrascima, u Hrvatsku su danomice stizali tekstovi beogradske administracije, od ukaza i naredaba do najrazličitijih obavijesti pisanih jezikom koji nitko nije razumio (Jurišić 1919). Taj je jezik počeo ulaziti i u novine, pa su ubrzo uslijedile reakcije hrvatskih jezikoslovaca s dalekosežnom ocjenom da se čini "zbrka u državnome i društvenom životu" (Rožić 1922–24: 374).

Istovjetan se problem javio i sa školskim knjigama. Posebnoj je kritici podvrgnut udžbenik T. Radivojevića *Osnovi zemljopisa za prvi razred srednjih škola* (5. izd.), tiskan 1922. u Beogradu latinicom, koji je Ministarstvo prosvjete preporučilo kao jedini školski udžbenik u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Upravo je u njem Rožić našao gradivo za svoje nove barbarizme. Posebno ističe *moreuz* (hrv. *tjesnac*) i *zemljeuz* (hrv. *prevlaka*) (Rožić 1922–23: 375). Nakon što je Nikola Andrić pozdravio u *Obzoru* njegove savjetničke prinose, Rožić predlaže da se borba protiv razaranja dosegnutih norma hrvatskoga jezika nastavi sustavnim prikupljanjem barbarizama i objavljivanjem jezičnih savjeta u svim dnevnim novinama (isto). Opovrgnuo je i jezični autoritet nekih autora, koje su hrvatski vukovci uvršćivali na popis "dobrih pisaca". Tako za Milićevića, kojim je proširivan Broz–Ivekovićev rječnik piše da se zna da je nepouzdan (Isto: 377, 381). Insinuira i na Maretića kad kaže da za čistoću jezika "ne mare ne samo naši književnici (o novinarima da i ne govorim!) nego i naš prvi gramatik pišući: *kukavičluk*" (Isto: 150).

U polemici koja se razvila ponovo se aktualizira Karadžićevo ime. Tako Nikola Andrić u zaglavlju svoga serijala *Beograd nam kvari jezik* (1923) donosi Karadžićev navod iz pisma Platonu Atanackoviću 1845. godine u kojem ovaj predmnijeva kako će se kvarenje jezika u Srbiji raširiti kao kuga ako mu se ne stane na put mudrim književnim uredbama. Srpski su vukovci (Bošković, Živanović, Novaković) neuspješno pokušavali usmjeriti razvitak srpskoga standarda prema kanonskomu obrascu Karadžić–Daničićeva jezičnoga

modela. Taj je pokušaj bio pregažen snagom živoga beogradskoga govora, koji se nezaustavljivo učvršćivao kao standardni idiom u Srbiji. Najposlije su ga srpski vukovci i sami prihvatili te se preko srbijanske administracije, činovništva i vojske uključuju i u rušenje jezičnoga standarda u Hrvatskoj.

S uporištem na maretićevskoj savjetodavnoj tradiciji i Rožićevu članku o novim barbarizmima u hrvatskom jeziku (1922–24) Andrić ispravlja rusizme i crkvenoslavizme te frazeme koji su preko srpskoga u novije vrijeme ulazili u hrvatski jezik: *igra* (hrv. *ples*), *po pitanju, poručiti* (hrv. *naručiti*), *prepiska* (hrv. internacionalizam *korespondencija*), *prinadležnost, sledovati, osustvo, proveriti, ispoljiti se, upadati u oči, -irati/-isati/-ovati, uopštavati, uopštenje, opština, bezbjednost, učinilac, umišljaj, nehat, podstrekavati, vaspitanje, upražnjavanje, podsmeh, vinovnik, svirepost, neprikosnoven, proizvoljan, posmatrati, biti rešen, surevnjiv, sprovesti.* U pozadini se nazrijevaju obrisi sukoba hrvatskih i srpskih jezikoslovaca o prevlasti jednoga od dvaju jezičnih modela. Srbi su vukovski model već bili smjestili u povijest, govoreći o posljednjim trzajima "prestarele i preživele filološke škole" (Skerlić 1911), a Hrvati su se držali Karadžića i svojih vukovaca kao posljednje slamke spasa pred navalom beogradskoga administrativnoga jezika: "Nemojmo dopustiti, da rad naših zaslužnih filologa Vuka i Daničića, Broza i Maretića, i drugih radnika oko izgrađivanja književnoga jezika ostane bez ikake koristi, da ostane u zaboravu, kao da ga nigda nije ni bilo" (Rožić 1921–22: 397).

Srpsko odustajanje od ijekavice nije pokolebalo hrvatsku stranu da posumnja u opravdanost održavanja iluzije o zajedničkom standardnom jeziku. Srpska je strana već od Karadžićeve smrti odašiljala jasne poruke da se publikacije tiskane tzv. južnim govorom u Srbiji "moraju uzeti kao izuzeci" (Novaković 1888: 64), što je značilo da je ekavica bila konačni srpski izbor. Nakon tako jasnih poruka hrvatski jezikoslovci namjesto da se pozabave vlastitim standardnojezičnim identitetom, Skerlićevu anketu iz 1914. godine dočekuju pripravni da prihvate ekavicu i u Hrvatskoj: Maretić predgovor svomu *Hrvatskomu ili srpskomu jezičnomu savjetniku* iz 1924. piše ekavicom, a u Beogradu 1928. godine objavljuje svoju školsku gramatiku na ćirilici i ekavici. Maretiću se pridružuje i skupina hrvatskih književnika (M. Krleža, T. Ujević, I. Andrić, A. B. Šimić, A. Cesarec, I. Ćipiko), koji počinju pisati ekavicom. Njegovo je obrazloženje kako pristup *Jezičnomu savjetniku* piše istočnim govorom stoga jer želi knjizi pribaviti što više prijatelja među onima kojima je istočni govor miliji i običniji i što tim činom hoće posvjedočiti kako ne samo što nije protivnik istočnoga govora, nego da mu je on podjednako drag kao i južni, ocijenjeno sumnjivim, dapače kao postupak koji nema "nikakva

posla s pravopisom i naukom uopće" (Bosanac 1924–25: 85), a kritičari su se, s nepritajenom podrugljivošću, pitali "hoće li to honorirati i oni, kojih se tiče" (Rožić 1923–24: 358).

Gradivo za *Jezični savjetnik* Maretić je prikupljao dvanaest godina sustavnim iščitavanjem Broz–Ivekovićeva *Rječnika hrvatskoga jezika* i izišlih svezaka Akademijina *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika.* Njima je omjeravao svoja stajališta iz ranijih savjetodavnih prinosa, neka ublaživši, a neka zaoštrivši, čak i onda kad im je nalazio potvrda u starijih pisaca, ili u drugim slavenskim jezicima, držeći se uglavnom Karadžić–Daničićeve stilizacije književnoga jezika. Savjetnik je koncipiran kao popis u prvom redu tvorbeno prijepornih riječi ili riječi o kojima se raspravljalo iz drugih razloga (nocijskih, pravopisnih, naglasnih), pa im on sada daje propusnicu za književni jezik, odnosno upućuje na bolje zamjene. Posebno se okomio na novotvorenice. U Hrvatskoj to su germanizmi, riječi nastale pod njemačkim utjecajem, a u Srbiji rusizmi i crkvenoslavenizmi. Prve odbacuje jer "naš jezik nije onako bogat ni onako gibak, kako je na pr. današnji nemački jezik kojega nepregledno bogatstvo i stoji upravo u tome, što vrlo lako od starih reči gradi nove" (Maretić 1924: XII), a druge drži nepotrebnim "jatom gladnih skakavaca [koje] provaljuje u naš književni jezik (...) te ga ne samo nagrđuju, nego i čine nerazumljiva" (Maretić 1924: XV).

Maretićevu diskvalifikaciju tvorbenih mogućnosti hrvatskoga jezika u usporedbi s njemačkim valja promatrati u kontekstu njegova obračuna sa Šulekovim novotvorenicama. Tako ne prihvaća riječi *dragulj, glasovir, glazba, glumište, gmaz, hir, hvalisati se, hvalisavac, izravan, kolodvor, latica,* sufiks *-lik* u odimeničnoj tvorbi (*srcolik, zmijolik, zvjezdolik*), potom *nazivlje, odvjetak, okolica, okružnica, ovrha, ovrhovoditelj, patvorina, pelud, peludnica, pestić* (= tučak).

Dio je kritike ocijenio da se Maretićev *Jezični savjetnik* pojavio u pravom trenutku, dapače da nije mogao izići u pogodnije vrijeme, a autorovo širenje jezičnih autoriteta uz Karadžića i Daničića i na starije hrvatske leksikografe drži prihvatljivim, no posebno se naglašava da potvrde u starijim hrvatskim rječnicima za po njemu "sumnjive i nakazne" riječi ne bi trebalo uzimati u njihovu obranu (Rožić 1923–24: 281). Maretić je Rožiću preblag prema složenicama s prijedlozima, koje on proglašuje najvećim atentatom na hrvatski jezik (Isto: 283). Među takvim su riječima Maretiću i Rožiću *sumrak, doručak* i *predgovor*, bez kojih je danas nezamisliv hrvatski standardni leksik.

Maretić je svoj savjetnički priručnik proširio i riječima iz drugih savjetovnika. Zanimljivo je da od Rožićevih novijih prinosa, u kojima je kritika

jezika beogradske administracije (popis 280 novih barbarizama), nije uvrstio ni jednu riječ.[103]

U beogradskom časopisu *Naš jezik* izlazile su *Jezičke pouke* u kojima je hrvatski standardni leksik sustavno izlagan progonu i diskvalifikaciji (opširnije Pranjković 1997a), a u rubrici *Jezički pabirci* pretiskani su iz *Nastavnoga vjesnika* deset godina stari komentari Maretićeva *Jezičnoga savjetnika* iz pera Ljubomira Stojanovića, u kojima obojica osporavaju mnoge sasvim uobičajene hrvatske riječi (1935–36, 1936–37). Takve rubrike uklapale su se u uređivačku politiku časopisa kojemu je glavni zadatak nominalno bio "da i u teoriji i u praksi brani i ostvaruje jedinstvo našeg književnog jezika i time učvršćuje i narodno jedinstvo naše" (Đorđić 1935–36: 82), a u biti je promicao i nametao beogradski leksik i stil na cijelom štokavskom području. Stojanović je podupirao Maretića u progonu hrvatskoga leksika, dapače i u dijelu primjera gdje bi ovaj znao napisati svoje glasovito "može podnijeti" ili pak prepoznati dobru tvorbu, Stojanović je pisao oštre primjedbe, pa su se na njegovoj listi nepoćudnica našle *glasina, poglavar, poglavarstvo, razudba, spretan, ubojica, upitati se, uvriježiti se, veletrgovac, zaskočiti* i dr. Razlog je tomu što se u sredini u kojoj je živio te hrvatske riječi, kao i frazemi (primjerice *ostaviti koga na cjedilu*, koji on osporava), ili uopće nisu rabili ili su rabljeni u drugom značenju. Osporavanje pak jezičnoga razvitka u nijansiranju leksika tipa *brojka*: *broj, stotina* : *stotinka, ulomak* : *razlomak* karakteristično je za jezikoslovce koji jeziku pristupaju samo kao sredstvu primarne priopćajne funkcije, bez odnosa prema njegovim drugim funkcijama.

Svojom kritikom Maretićeva *Jezičnoga savjetnika* Ljubomir Stojanović zapravo je izravno posvjedočio da hrvatski i srpski jezični standard nisu isti i da zajednička jezična osnovica dvaju jezika ne jamči istost njihovih standardnih oblika: "Danas smo dalje od jedinstva književnog jezika (bar što se rečnika tiče, nego što smo bili u početku" (Stojanović 1924–25: 125). Između njegovih primjedaba Maretiću i onih koje je u suprotnom, srpskom, smjeru uputio Maretić (1930) Svetomiru Ristiću i Jovanu Kangrgi u povodu izlaska njihova *Rečnika srpskohrvatskog i nemačkog jezika* nema nikakve razlike: obje kritike zorno potvrđuju da unatoč stoljetnom pokušaju ujednačivanja, dva standardna jezika žive toliko različitim životima da vodeći jezikoslovci ne razumiju "isti" jezik druge sredine. Maretiću su tako, među ostalima, "sumnjive" ili značenjski "nepouzdane" ove srpske riječi: *beskućnik* (i izvedenice),

103 Taj je popis u ovom radu uvršten u skupinu hrvatsko-srpskih razlika u zajedničkom reprezentativnom uzorku riječi i frazema koji su hrvatski jezikoslovci stavljali na svoje indekse (v. 8.2.1. Popis riječi na vukovskom indeksu 1872.–1932).

blesav, budalčina, buzda, izvrdavati, ljigav (i izvedenice), *mrljaviti, omladinac, pribadača.* I dok je Maretić odšutio Stojanovićeve primjedbe u ime jezičnoga zajedništva, Ristić se potrudio odgovoriti Maretiću brošurom u kojoj je suočio hrvatskoga jezikoslovca s anakronošću i neaktualnošću njegova jezikoslovlja ograničena uskim obzorjima Karadžićeva rječnika (Ristić 1930). Na kraju se čak i poslužio Karadžićem da Maretića definitivno ušutka njegovim idolom: na Maretićevu primjedbu kako Šokac nije samo Srbin već i Hrvat katoličke vjere (što naravno nije točno i potvrđuje da Maretić nije imao ni znanstvene petlje ni građanske hrabrosti da rekne kako je Šokac samo i jedino Hrvat), odgovorio je Ristić navodom upravo iz Karadžićeva rječnika: "шòкац, кца, m (...) Serbus latini ritus" (Karadžić 1852).

Ristićeva je kritika najvjerojatnije utjecala i na Belićevu nimalo laskavu ocjenu Maretićeva ukupnoga rada, napisanu u povodu njegove smrti: "Maretić je pre svega, a ponegde i isključivo, filolog kojega zanima najviše tačno utvrđivanje građe, tačno izdavanje tekstova, mehanička ili čisto formalna klasifikacija građe i pitanja koja su sa tim u vezi; istorisku ili lingvističku stranu on je malo osvetljavao ili se sasvim njome nije bavio" (Belić 1937–38: 67–68). Ta je kritika pogađala najslabije mjesto Maretićeva jezikoslovlja: nemogućnost spoznavanja biti jezičnoga fenomena, koji upravo u metaforičkim i metonimijskim pomacima (*šajkača* = Srbin) i frazeologiji (srp. *na svetog Živka* = nikada; *tera baba kozliće* = fatamorgana) afirmira snagu i ekspresiju duha i kulture pojedinoga naroda, kojemu je Maretić zapriječio ulazak u rječnike i slovnice sabijajući ga na silu u Karadžićev jezični model. Ristić ga je poučio da "ni jedan narod ne govori po propisima akademskih rečnika, pa ni srpski" te završio polemiku posprdnom tvrdnjom kako "Gospodin akademik ne zna srpski" (potanje o polemici u: Brodnjak 1991).

Neshvatljivo je i Maretićevo nerazumijevanje načina popune leksičkoga fonda suvremenoga jezika. Tako je prigovarao Šuleku zbog novotvorenica *dragulj, draguljar* i predlagao *dragi kamen, dragokamenar* (Maretić 1924: 18–19). Na stranu što je jednočlani naziv bolji od dvočlanoga, ali tvorbeno je prjeporniji razlog koji Maretić navodi: da je sufiks *-ulj* veoma rijedak. Pa upravo stoga što je rijedak treba mu dati snagu i život generiranjem novih jedinica. Iz Maretića progovara zatočenik organskoga idioma, a iz Šuleka vizionar i oslobođeni jezikoslovac. Kad je 1931. godine objelodanio drugo izdanje svoje *Gramatike* ponovo bez hrvatskih književnih izvora, tim je postupkom dodatno ohrabrio monarhističke jezične unitariste i protivnike hrvatske jezične afirmacije.

Položaj je hrvatskoga jezika u školstvu posebno pogoršan nakon što je po završetku rada na zajedničkom pravopisu imenovano povjerenstvo i

za ujednačivanje srednjoškolske terminologije. Na čelu mu je bi srpski jezikoslovac Aleksandar Belić, a s hrvatske su strane u njem surađivali Stjepan Ivšić i Dragutin Boranić. Terminologijama i nomenklaturama "propisuje se za jedan pojam ili predmet samo jedan termin" (STIN 1932a: V) i to onaj koji je među rabljenima "najizrazitiji i najpravilniji" (STIN 1932a: V). Iz školskih su knjiga izlučeni i popisani nazivi, potom izdvojeni oni koji su "po svome obliku i značenju najbolji" (STIN 1932a: V) i upućeni povjerenstvu, koje ih je pregledalo, raspravilo te odredilo obvezne. "Kada je bilo potrebno kakav oblik malo ispraviti prema osobinama *našeg* jezika, to je rađeno; ali se pazilo da se to ne čini bez velike potrebe" (STIN, 1932a: V; istaknula N. B.). Provedene ujednake bile su obvezujuće za sve nazivlje navedeno u priručnicima, a novonastalo za pojmove koji nisu bili navedeni, nije podlijegalo propisniku.

Ivšić je s Belićem proveo i ujednaku naglasaka prema Karadžić–Daničićevu naglasnom sustavu (*glasóvā, jorgòvān, metatéza, nȁm(j)enskī, partìcīp, zapòv(j)ednī*). Strane su riječi naglašene prema pravilu o pomicanju naglaska za jedan slog prema početku riječi u odnosu na njegovo mjesto u jeziku izvorniku.

Dužnost je povjerenstva bila dakle ujednačivanje postojećega nazivlja na potpunoma nejasnim temeljima i kriterijima vrsnosti: "najizrazitiji, najpravilniji, oblično i značenjski najbolji". O što se omjerava vrsnost, nije navedeno, pa je bilo jasno da se zapravo radi nešto što nema jezikoslovno uporište, budući da su oba jezika imala izgrađena svoja strukovna nazivlja s povijesnim potvrdama i razvitcima u svojim kulturnim okružjima. Bez političke se prisile nije dakle moglo očekivati odricanje od postojećih porabnih norma u pojedinim sredinama.

Ukupno je objavljeno pet terminoloških sveščića. U Ivšićevoj su redakciji izišle *Gramatička terminologija* (1932) i *Književna terminologija* (1933), u Boranićevoj *Zoološka terminologija* i *nomenklatura* (1932) te *Botanička terminologija* (1934), a *Higijensku terminologiju* redigirao je Belić. *Gramatička, Književna* i *Higijenska terminologija* objavljene su ćirilicom i azbučnim redoslijedom pojmova, a *Botanička* i *Zoološka terminologija* latinicom i abecedom. Na kraju je svakoga sveska višejezično kazalo ("registar"), zamišljeno ali nedosljedno provedeno kao latinsko-njemačko-francusko, s oznakama stranica na kojima se pojavljuje pojedini pojam. Iz predgovora *Gramatičkoj terminologiji* (ponovljenoga i u drugim sveščićima) saznaje se da se predmetni jezik cijeloga niza zove *srpskohrvatski,* a da je njegova hrvatska istovrjednica *hrvatskosrpski.*

Raščlambom ekavsko-jekavske raslojenosti, potom položaja fonema /h/, dočetnoga *-l,* grafije dvoglasa /eu/ u tuđicama, transkripcije latinskoga dvoslovca *ch,* raspodjele fonema *b*/*v* u grecizmima, dočetnoga *-ø* // *-um* u riječima

latinskoga podrijetla, latinskoga sufiks *-itis*, sufiksa *-iji* // *-ji*, *-ijski* // *-iski*, dočetnoga *-irati*, *-iranje* // *-ovati*, *-ovanje*, uputnica na strane riječi, srpskoga leksika i uputnica na srpski leksik i oblike, hrvatskoga leksika i uputnica na hrvatski leksik ili oblike te pisanja vlastitih imena nedvojbeno se zaključuje da je riječ o projektu u kojem izrazito prevladavaju srpski književni oblici i leksik. Za usporedbu, ovdje su izlučeni srpski i hrvatski leksik u svih pet sveščića:

Srpski leksik i uputnice na srpski leksik i oblike:

STIN 1932a: *crtica* v. *vezica*, *četvorosložan*, *grkljani* (= grkljanski), *jotovanje*, *legion*, *lični* (*nastavak*, *završetak*, *zamjenica*), *lik* v. *obličje*, *pozdentalan*, *skraćenica*, *sibžonktiv*, *slavenski* v. *slovenski* (*slovjenski*), *Slovenin* (Slovjenin), *staroslovenski* (staroslovjenski) jezik, *stepen*, *uporedan*, *točka* v. *tačka*, *tačka* i *zapeta* ili *zarez*, *uzvičnik*, *veznik* v. *svezica*,

STIN 1932b: *ara-papagaji*, *bičari*, *biljojedi*, *bodeljka*, *bodljari*, četvorogube kvržice, ručni *čuklji*, *čapci*, *daljnovidost* staračka, *deve* v. *kamile*, *disaone* oduške, e*ritroblaste*, *glodari*, *gmizavci*, *gnjat*, *gnjuračice*, *goluždravci* v. *golišavci*, *grkljani poklopac*, *grudni koš*, *holandsko goveče*, *hajvar* (= kavijar), *hrtenjača* (!) v. *kičma*, *jagnjad*, *jajnjak*, *jednoćelijske životinje*, *kesa* (obrazna, žumančana), *kljunari*, *koral*, *križanje* v. *ukrštanje*, *krsna kost*, *krsta*, *kuna zlatka*, *leđni lub* (*oklop*), *ljenivac troprsti*, *malje* (= dlake), *makazar* (= krojački mišić), *materica*, *mišići žvatači*, *mongoz* (*lemur*), *mrežnjača*, *muha šparglina*, *niži ljuskari*, *njorke*, *obalski*, *očno sočivo*, *osetila* v. čula, *osrđe* (= osrčje), *osteoblaste*, *pantljičare* v. *trakulje*, *pipaljke*, *raci* v. *ljuskari*, *ronac veliki*, *rožnjača*, *sadža stepska*, *sisanče* v. *odojče*, *sisari*, *skočibuhe* v. *klišnjaci*, *slina* v. *sluz*, *spavaćiva bolest*, *semene ćelije* (= sperma), *sito crijevo* (= kolon, debelo crijevo), *skelet*, *spoljašnji*, *stanice* v. ćelije, *stubić*, *vazdušna komora*, *mravinja jaja*, *spoljašnji* (gležanj, list, paraziti, ušni kanal, plazma), *sredozemski* (skakavac), *stražnjica* v. *zadnjica*, *svaštojeci*, *štene* v. *kuče*, šišmiši v. *ljiljci*, šiška v. šišarica, *tobolčari* v. *torbari*, *točkare*, *udavke*, *umnožavanje ćelija* (= stanična dioba), *usta za griskanje*, *uška* v. *ušna školjka*, *vaš bela*, *vegetativni živčani pribor i živčani pribor* (= živčani sustav), *zadnja očna komora*, *zadnji udovi*, *vanćelijsko varenje*, *vašice* (biljne, lisne), *zakačaljke*, *zapešće* v. šačni koren, *zlatva*, *zubi škrbnjaci*, *zubi raskidači* (= derači), *zvečarka*, *žabe krastavice*, *žarnjače*, *žaočari*, *želudačni*, *žitar*, *žvatati*, *žvatanje*, *žučovod* v. *žučni odvodnik*

STIN 1933: *apostrofa*, *poenta*

STIN 1934a: *artišoka*, *bardaklija*, *bazga* v. *zova*, *batvo*, *bik* v. *batvo*, *božur* (+), *brekinja* (+), *bubojedne* biljke, *cecelj*, *crvena blitva* v. *cvekla*, *četinari*, *ćelija*, *despik* (+), *divlji peršun*, *dudinja*, *đurđica* v. *đurđevak*, *eben*, *golosemenice* (*golosjemenice*), *gomolja*, *gospina kosa*, *grljak*, *gronica*, *iđirot* (+), *italijanska trska*, *jagnjed*, *javor*,

kajsija, kedar, keleraba, zametna *kesica, kičica, klin* v. *nokatac, kokoška, krkavina, krompir, krstasta bodljikara, krstašice, krtola* v. *gomolja, lisno pazuho, maginja, mirisavka, mogranj, mrče, mukinja, mušmula, naduta* pšenica, *ovas, ovsenica, ovsik, pavenčić* (*pavjenčić*), *pavitina, peršun, pijavka, platan, poponac, pucalina, rđe, režuha, ribizla, riža* v. *pirinač, rupičare, sač, sapunika, sasa, skrob, skrobna* zrnca, *slak* v. *poponac, slanopađa, sočivice, sonjača, spanać, spoljašnja čašica, stanica* v. *ćelija, stubić, sunovrat, šeboj, šiljevi, šimšir, šišarica, špargla, šumarica* v. *bela breberina, tanjirasti venčić, tis, titrica, trpuci* v. *bokvice, udikovina, ukrštanje, vanila, velebilje* v. *bun, vijuk, vodoljub, vrzina, vučac, vučjaka, zeleničica, zova, zumbul, zvončić, žeravka, žuta breberina*

STIN 1934b: *aglutinacija* v. *zgomilavanje* (bakterija), *antrakoza* v. *ugljevitost, arteski bunar, babinja groznica* v. *porodiljska groznica, bacili, besanica, besvesna radnja, ciklon, cucla, čmičak* v. *ječmičak, ćelija* = *cellula, dalekovid, dipsomanija* v. *reumatični bol, dojenče* v. *odojče, dojilja* v. *dojkinja, dosadnici* v. *gamad, đubre, eritroblaste, fabrika, gas zagušljivi, golenica* (*goljenica*), *gvožđe, izdisaj* v. *izdisanje, iznurenost, izraslica, injekcija*[104] v. *ubrizgavanje, ishrana, jaja* v. *semenjak,* kalemljenje v. cepljenje, *kičma, kičmena moždina, kiseonik, klaonica* v. *klanica,* kokošja prsa, kokošje slepilo, *kondenzovano mleko* v. *zgusnuto mleko,* kolostrum v. *grušalina, koprivnjača, kreč, krečna voda, krečno mleko, kruh* v. *hleb, kila* v. *prosutost, kilav* v. *prosut, kilavost* v. *prosutost, krvavljenje, krvoliptenje, mehur* (*mjehur*) v. *plik, mrena* v. *siva navlaka, naočari, naprasno oboljenje, naraštaj* v. *pokoljenje, narkotika, nazovilečnik* (*nazoviliječnik*) v. *nazovilekar* (*nazoviljekar*), *nadrilekar, nesrećni slučaj, noktojeđa, nužnik* v. *zahod, obdanište, oblanda* (oblata placentula), *oblata* v. *oblanda, olaj* (olem lini), *oborine* v. *vazdušni talog, ojađelica* v. *pantljičara, okovratnik, oparotina* (ozljeda parom), *opeklina* v. *opekotina, ozeblina* v. *promrzlina, papagajska* bolest, *pneumonija* v. *plućno zapaljenje, poganac* (carbunculus), *pomijara* (labrum eluacrum), *potpasač* v. *utega, promrzlina, protisli* v. *probadi, pločice* v. *tablete, pijaca, pihtije, pirinač, pitka voda* v. *pijaća voda, pomije, porodilja, pošast* v. *rednja, prečišćavanje vode, prostata* v. *korena žlezda, pupčana vrvca, redovača, riblji zejtin, sakagija* (malleus) santrač *sklopci* v. šklopci, *slinavka* v. *ustobolja, sluznica* v. *sluzokoža, spanać, splačine* v. *pomije, spoljašnji* (izgled, lučenje), *steznik* v. *stežnik, strvoder, streš* v. *zubni kamen, strup (favus), sutuk* v. *ustuk, svrbuljica* (= svrab), *šklopci* = eclampsia infantum, *točak* v. *česma, toplota, trezvenjak* v. *apstinent, trećača* (= vrst malarije), *trovanje krvi, tržište* v. *pijaca, tulajce* v. *sifon, učionica* v. *razredna soba, udar toplotni, udlaga, ugalj, ugljeni hidrati, ugljenik, vakcina, varenje* (= probava), *vaš* (= uš), *vazduh, vazduhoplovna bolest, vazdušna zapremina, vazdušna škola, vazdušni*

104 Ćirilicom: инјекција

isisivač, vazdušni talog, vazdušni utiskivač, vazdušno kupanje, veštačko disanje, vodoglavac (hidrocefal), *vodonik* (= vodik), *vrčina* v. *noćnik, zakrečavanje krvnih sudova, zapala* v. *zapaljenje* (*bubnih opana, bubrega, dušnica, krajnika, pluća, porebrice, pokosnice, slepog creva, trbušne opne limfnih žlezda*), *zapat bakterija* v. *kultura bakterija, zubni kamen, žumance.*

Hrvatski leksik i uputnice na hrvatski leksik ili oblike:

STIN 1932a: *apostrof, znak navođenja* v. *navodnici,*

STIN 1932b: *australski, etiopski, ćuran* v. *puran, patuljak* v. *kepec, ozubina* v. *desni, pacov, lubanja, žohari, zolje* v. *ose, zareznici* v. *kukci, želudac, uzengija* v. *stremen, sunđeri* v. *spužve, srnče* v. *lane, sleđ* v. *haringa*

STIN 1933: *barbarizam, bina* v. *pozornica, inspiracija* v. *nadahnuće, kazalište, mašta* (*fantazija*), *opcrt* (*kontura*), *podlistak* (*feljton*), *povijest, talentiran* v. *darovit*

STIN 1934a: *grah, kordon* v. *lopoč, leća, ljubica, mrkva, naranča, plojka* v. *liska, polen* v. cvetni *prah, puč* v. *ustašca, slanutak, staničje* v. *tkivo, španjolska* trska

STIN 1934b: *đubrište* v. *smetlište, izlučak, kukac, raskužba, jektika* v. *sušica, kajmak* v. *skorup, karantin* v. *karantena, klima* v. *podneblje, spasma* v. *grč*, škropac v. *tuš*, žesta (= etilni alkohol)

U Hrvatskoj su Ivšića već bili optuživali da je suodgovoran što je Hrvatima nemetnut "Belićev" pravopis, a njegova suradnja na zajedničkoj terminologiji takve je optužbe iz protuvukovskoga kruga pojačala. Javno ga je prozvao Jozo Dujmušić u listu *Nezavisnost* (17–18. VI. 1938.; opširnije u: Samardžija 1997b: 73).

Samouvjerenu agresivnost srpskih jezikoslovaca višestruko je poticala službena beogradska politika, koja se vješto koristila kolebljivošću i prosrpskom orijentiranošću dijela hrvatskih jezikoslovaca (Maretić, Rešetar, Skok) te je postupno jezična presezanja širila i izvan prostora državnih institucija školstva, sudstva i vojništva. Procvat filmske industrije i popularnost novoga medija vrlo je brzo stavila u svoju službu, uvevši 1933. jezičnu cenzuru filmskih napisa (titlova), koju je iz Beograda provodio Milan Dimović. U Zagrebu je zbog toga izbila velika afera. Gledateljstvo je u kinima na svaki srpski izraz u znak negodovanja lupalo nogama i zvižducima pratilo projekcije, a zaredala su i anonimna pisma u kojima se od vlasnika kinematografa tražilo da se prekine s takvom praksom. U Ćurčinovoj *Novoj Evropi* izbila je polemika između Dimovića i Marijana Mikca, zagrebačkoga filmskoga prevoditelja (1935., br. 2, 3, 4–6). O problemu filmskoga jezika polemiziralo se i idućih godina. U *Jutarnjem listu* (1936., br. 8919) piše Milan Lavicki, a u *Hrvatskom dnevniku* preneseni su 1938. godine (br. 604) opširni izvodi iz članka *Jezik u*

filmu i književni analfabeti, objavljenoga u *Filmskom godišnjaku* (1937–38), u kojem glavni urednik Vasilije Zarić i Dimović opravdavaju jezične zahvate u tekstovima hrvatskih prevoditelja tobožnjom brigom o jezičnoj pravilnosti. Mikac je Dimovićeve jezične intervencije držao nelegalnima, posebice stoga što u državi nije službeno uveden jedan književni jezik pa nitko nema pravo nametati jednoj sredini izraze druge. Među neprihvatljivim postupcima izdvaja miješanje ekavskoga i ijekavskoga izgovora, mijenjanje riječi *ucviljen, razumio, trpio, htio, volio, dolje* u *ucveljen, razumeo, trpeo, hteo, voleo, dole*, zamjenu pojedinih riječi (*tjedna* i šiljka u *nedelju* i *bodež*), pisanje fonema /v/ namjesto /h/ (*kuhar*: *kuvar, suh*: *suv*), uvođenje beogradskih žargonizama, provincijalizama ili turcizama tipa *čakšire, pantalone, lenstvovati, svirep, baron, vaspitanje, beleška, staralac, bekstvo.*

U odgovoru Dimović je javno posvjedočio da je riječ o promišljenoj jezičnoj politici: "Je li mešanje ekavštine s ijekavštinom pogreška, kako konstatuje G. Mikac, ili metod i taktika? Ja to dobronamerno činim zbog onih kojima čista ekavština bode oči, kao i zbog onih kojima nije pravo što je najveći deo filmskih tekstova pisan čistom ijekavštinom. Najzad, to je pokušaj da se u isti mah primene oba dijalekta u filmskom jeziku. (...) Težište problema nije u dijalektu i u pojedinim rečima. Ja sam odlučan protivnik neukusnih i neduhovitih kovanica, ali se ne bunim protiv dobrih provincijalizama i lokalizama, koji mogu da korisno posluže upoznavanju jezika" (*Nova Evropa,* 1935., br. 3, str. 84, 85).

God. 1938. urednik *Filmskoga godišnjaka* Vasilije Zarić i Dimović jezičnu cenzuru drže nužnom jer su hrvatski prijevodi filmova "nakaradni, neispravni i nemogući", a jezik u njima svojom je "bestijalnom nepismenošću" "zločinački i razorno dejstvovao godinama i godinama". Dimoviću su hrvatski filmski prevoditelji "nedoučeni djaci, opskurna škrabala i književni analfabeti, kafanski klupoderi, bezimeni ignoranti, budžakliski advokati bez klijentele" koji ne poštuju "toliku nesebičnost, toliki idealizam" koji je on uložio u svoj posao. Središnja je cenzura donijela odluku da se filmovi za cijelu zemlju imaju jezično cenzurirati u Beogradu i pri tom je potpunoma nevažno je li veće ijekavsko ili ekavsko područje na kojima se filmovi distribuiraju i tko su njihovi prevoditelji. Vrijeme je, drže oni, da se i srpskoj publici da "nešto malo koncesije" (*Hrvatski dnevnik,* 1938., br. 604, str. 20).

Miješanje dvaju jezika na gramatičkoj i leksičkoj razini provađano je s nakanom da se najprije hrvatska strana "navikne" na srbizme, a u drugoj fazi trebala je hrvatska sastavnica postupno iščeznuti. Dakako da nije bila riječ ni o kakvoj dobrohotnosti, nesebičnosti ili idealizmu. Način osvajanja jezičnoga

prostora poklapao se s osvajanjem životnoga. U vrijeme dok se iskorjenjivao hrvatski jezik, iskorjenjivala se i kulturna baština hrvatskoga naroda. Košutićev *Hrvatski dnevnik* pisao je tih dana kako se ruši samostan splitskih benediktinka iz 12. stoljeća smješten u srcu grada, a na njegovu mjestu izniknut će srpski pravoslavni hram. *Hrvatski dnevnik* nije izvijestio svoje čitatelje kako je Srpska pravoslavna crkva ušla u posjed samostana sv. Marije: kad je srpska vojska ušla 1918. u Split, općinske su joj vlasti dopustile da na prostoru ruševnoga samostana privremeno veže konje. Privremeni vez postao je s vremenom konjušnica, a potom srpska bogomolja. Filmska afera s Dimovićem otkriva i u jeziku privremene "vezove" jugoslavenske unitarne politike.

Pa ipak, golemim pritiscima unatoč i državnomu aparatu koji se služio svim sredstvima, imperijalistički Beograd nije uspio jezično rashrvatiti Hrvatsku, kako su to, primjerice, uspjeli Englezi u Irskoj. Hrvatski standardni jezik "ni tada ni kasnije nije prestao postojati" (Pranjković 1997a: 147).

Nakon Daničića prvi srpski jezikoslovac koji je priznao postojanje ne samo leksičkih nego i strukturnih razlika između hrvatskoga i srpskoga, uvjetovanih različitim sociolingvističkim okružjima u kojima su se dva jezika razvijala, bio je Radosav Bošković (1935). Njegovi su zaključci drukčiji od Maretićevih i od pogleda onodobnih srpskih jezikoslovaca. On tvrdi "da i najopštije opservacije svakidašnjega života pokazuju (...) dovoljno jasno da je diferencijacija književnog jezika beogradskog i zagrebačkog književnog područja (...) danas gotov fakat;" (...) da "današnji srpskohrvatski književni jezik ima do izvesne mere dve svoje redakcije — *beogradsku* i *zagrebačku*" (Bošković 1935: 277). Za razliku od Maretića, koji u svom *Savjetniku* govori o jezičnom "haosu i anarhiji", o riječima "nakazama", Bošković odbacuje mladoslovničarski pristup u tvorbi i kaže da je svejedno jesu li sve navedene riječi "prolazeći kroz Maretićev purgatorij dobile i diplomu ispravnih građanki ili ne", već je važno samo to da su one *de facto* činjenice rječničkoga sastava zagrebačke odnosno beogradske redakcije književnoga jezika.

Naglasio je da razlike nisu od jučer i da su stare najmanje onoliko godina koliko je staro i srpsko-hrvatsko književno jedinstvo, što upućuje na unutarnju razlikovnost dvaju književnih jezika kao posljedicu dvaju različitih jezičnih razvitaka, a ne umjetnu razdvojbenost kao posljedicu jezikoslovnih zahvata. On je svjestan relativne vrijednosti ondašnjih leksičkih razlika u mnogim slučajevima jer ih omjeruje na vremenskoj osi. Naime mnogi su tadašnji primjeri po svojoj porabi više značili odnos srbizama i hrvatizama nego li odnos isključivo srpskih i isključivo hrvatskih riječi. "Vreme, na sreću," pisao je Bošković,

"ruši ono što je stvorila vekovna političko-kulturna izolacija srpskoga i hrvatskoga dela našega naroda" (R. Bošković 1935: 280).

Bošković je razlike pokušao ustanoviti podijelivši ih u dvije temeljne skupine. U prvoj su one općeleksičke naravi, kojih je, po njegovoj procjeni 3—4 tisuće, a u drugoj su one razlike koje se temelje na tvorbenim i leksičkim razlikama dviju jezičnih poraba iza kojih se naziru "opštije jezičke tendencije karakteristične za jednu ili drugu redakciju našega književnog jezika" (Isto: 278).

U prvoj skupini navodi, među ostalima, parove (u kosom su pismu hrvatske riječi) *urota* : zavera, *objeda* : kleveta, *dvojben* : sumnjiv, *tlak* : pritisak, *osjećalo* : čulo, *prigoda* : prilika, *ubrojan* : uračunljiv, *upriličiti* : prirediti, *provedba* : izvršenje, *promaknuće* : unapređenje, *navodno* : tobože, *niječan* : odrečan, *obnašati* : vršiti, *odvjetak* : potomak, *tjedan* : nedelja, *opetovati* : ponoviti, *osebujan* : naročit, *otpovijed* : otkaz, *pogibelj* : opasnost, *imenito* : naročito, *izravan* : neposredan, *dobrobit* : blagostanje, *dojam* : utisak, *lisnica* : novčanik, *nenazočan* : otsutan, *podoba* : oblik, *opovrći* : pobiti, *malodoban* : maloletan, *sudbeni* : sudski, *očevid* : uviđaj, *redovit* : redovan, *ovjeroviti* : overiti, *glasovati* : glasati, *bojevan* : borben, čimbenik : činilac, *glasina* : glas, *iznovičan* : ponovan, *naobrazba* : obrazovanje, *slagar* : slagač, *smion* : smeo.

U drugoj skupini govori o dvjema pojavama: kad hrvatski ima domaću kalkiranu riječ, a srpski tuđicu (*pristojba* : taksa, *tvrtka* : firma, *pohrana* : depozit, *povećalo* : lupa, *glazba* : muzika, *streljivo* : municija, *brojka* : cifra, *krivotvoritelj* : falsifikator, *oporba* : opozicija, *topništvo* : artiljerija, *drvored* : aleja, *kazalo* : registar, *redarstvo* : policija), kad hrvatski ima kovanicu, a srpski višečlani naziv koji može biti i sintaktički izraz (*munjara* : električna centrala, *stotinka* : stoti deo, *kamatnjak* : stopa po kojoj se plaća interes, *obranik*: izabrani sudija, *uspavalo*: sredstvo za uspavljivanje, *povoljština*: kad se nekom izlazi na ruku, *ubožnica* : sirotinjski dom, *međutimnica* : privremena potvrda, *službovina* : položajni dodatak, *nalježba* : nagrada koju neko dobije kad nešto nađe, *strahovlada* : uzurpatorska vlada, *sastojina* : sastavni deo).

Na temelju činjenice što je hrvatski rječnik prožet kovanicama Bošković utvrđuje, kao i Belić 1914. godine, da je po svojoj strukturi jezik hrvatski "veštačke prirode", a srpski je zadržao svoj "narodni, slovenski lik" (Isto: 281, 282). Taj je odnos prema hrvatskomu jeziku ostao u srpskih jezikoslovaca ukorijenjen i danas, a dijelom ga preuzimaju i oni hrvatski jezikoslovci koji nisu nadrasli maretićevsku školu "prostonarodnoga" govora, pa sumnjiče i odbacuju svaki individualni leksički ili tvorbeni prinos hrvatskomu jeziku kao znak nepotrebne artificijelnosti.

Kad se pomislilo da je hrvatsko-srpsku jezičnu različitost kao lingvističku činjenicu napokon prihvatilo i srpsko jezikoslovlje, objavljena je 1940. godine Belićeva kritika Benešićevih hrvatsko-srpskih razlika, koje je ovaj bio uvrstio u svoju *Gramatyku języka chorwackiego czyli serbskiego* (Varšava, 1939). Benešić je na str. 235—278. objavio mali rječnik razlika između hrvatskoga i srpskoga jezika, koji je temeljio na spoznaji o postojanju dvaju različitih nazivoslovnih sustava koji su se razvijali neovisno jedan o drugom u dvama politički razdvojenim i udaljenim kulturnim središtima, Zagrebu i Beogradu. Razlike uočuje u administrativnom, sudbenom, školskom, vojnom i znanstvenom nazivlju. Utvrđuje da je uvođenjem političkoga centralizma u novonastaloj državi nakon 1918. uvađano beogradsko nazivlje u administraciju i da hrvatska sredina na to nerado gleda. Drži da je proces ujednačivanja jezika dugotrajan i da se ne može obavljati stihijno već pod okriljem književnika.

Belić je Benešićevu razlikovnomu rječniku zanijekao ozbiljniju znanstvenu vrijednost jer su, prema njegovoj prosudbi, mnoge riječi u nj uvrštene kao hrvatske sasvim proizvoljno i pogrješno i onda kad se rabe u Srba i kad se ne može ni na koji način dokazati da su ih Srbi primili od Hrvata. Belić zamjera Benešiću što nigdje ne spominje da su Hrvati kao osnovicu zajedničkoga književnoga jezika prihvatili Karadžićev književni jezik i jezik narodnih umotvorina koje je on izdao te da tu valja tražiti jezgru sličnosti među dvama književnim jezicima. S druge strane, napominje Belić, nakon ujedinjenja na srpskoj je strani bilo više nastojanja da se u strukovna nazivlja unese što više hrvatizama. Optužio je Benešića da upravo od njegova rječnika polaze oni koji u posljednje vrijeme dokazuju da su srpski i hrvatski dva posebna jezika (Belić 1939—40a).

4.5. Posezanja u hrvatsku književnu baštinu

Ustrajanjem na zajedničkim štokavskim književnojezičnim temeljima srpskoga i hrvatskoga jezika srpsko je jezikoslovlje moralo domjestiti književnu prazninu od najmanje 300 godina. Budući da je svoj književni jezik uporno vezivalo uz tzv. novoštokavski narodni govor, a odbacivalo vlastitu crkvenoslavensku i slavenorspsku književnu tradiciju, književnu prazninu na "narodnom" jeziku u vlastitoj jezičnoj povijesti počelo je domještati posezanjem u hrvatsku književnojezičnu baštinu. U početku se uzimalo sve, pa je i Marulić postao srpskim pjesnikom (N. Bašić 1991: 104), a poslije se posezanje ograničilo samo na štokavsku književnu baštinu. Raskomadanost hrvatskoga etničkoga prostora među velikim europskim državama i razvitak hrvatskih pokrajinskih književnosti pogodovali su takvim posezanjima. Smetnjom nije bila činjenica što su hrvatski književnici starijega razdoblja bili katolički redovnici, pavlini, isusovci ili franjevci, oni su preko noći postajali srpski književnici.

4.5.1. Polemike o pripadnosti štokavštine i dubrovačke književnosti

Usporedno s vukovskim programom zbližavanja hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika na prijelomu 19. u 20. stoljeće tekla je hrvatsko-srpska raspra o "vlasništvu" i "krađevini" štokavštine. Jezično pitanje, koje je nametnula srpska strana, izbilo je u red važnijih iako ono u tom trenutku nije bilo aktualno ni Hrvatima ni Srbima, jer je proces jezične integracije u obaju naroda bio okvirno završen. Pitanje čiji je jezik kojim govore Srbi i Hrvati, s jezikoslovnoga je gledišta besmisleno. Međutim, onako kako su ga postavljali i na njem ustrajali Srbi, postalo je odlučujućim političkim pitanjem, a Hrvatima istodobno prijetnja opstanku narodnoga imena. Teza o krađi jezika i pokušaji srpske revizije hrvatskih standardnojezičnih zasada u prvim desetljećima 20. stoljeća ozbiljno su ugrožavali narodnim preporodom dosegnute hrvatske jezične i nacionalnointegracijske tijekove.

S druge su strane srpski predstavnici u Saboru ustrajavali na jezičnoj, crkvenoj i kulturnoj autonomiji Srba u Trojednici, proturječeći sami sebi: ako su Hrvati, kako se tvrdilo, ukrali Srbima jezik, onda je jezik Hrvata i Srba u Trojednici isti, čemu onda ustrajavanje na jezičnoj posebnosti?

Zametnuta polovicom 1840-ih godina neugodna je raspra nesmanjenom žestinom ulazila već u peto desetljeće. Rasplamsala se bila posebice nakon objavljivanja Karadžićeva teksta *Srbi svi i svuda* 1849. godine. Teza o krađi jezika postala je stožernicom velikosrpske politike oko koje se, nakon raspada Turskoga Carstva i stjecanja nezavisnosti odlukom Berlinskoga kongresa 1878., u novostvorenoj srpskoj državi gradila misao o okupljanju rasutoga srpstva u jedinstvenoj političkoj zajednici, čiji su se jugoslavenski obrisi već nazrijevali i za koju je trebalo osvojiti što više prostora. Njezine su se granice imale poklopiti s granicama srednjovjekovnoga Dušanova carstva.[105] U toj je politici jezik postao prvorazrednim oruđem za širenje velikosrpske ideje, a u njezinu samom središtu našao se Vuk Stefanović Karadžić.

Dvama dotadašnjima konstituentima srpskoga nacionalnoga bića, vjeri i pismu, tj. pravoslavlju i ćirilici, dodan je u 19. stoljeću i treći, jezični, kojemu je tvorcem upravo Karadžić. Nalazeći uporište u tadašnjoj slavističkoj misli o razdvojbi naroda i jezika (J. Dobrovský, P. J. Šafařík, J. Kopitar, F. Miklošič), koja se manje temeljila na znanstvenim zasadama i dijalektnim istraživanjima, a više na maglovitim etnogenetskim teorijama, biologizmu, međusobnim

105 Anakronom težnjom za obnovom Dušanova carstva u 19. st. srpska je politika opterećivala moderna europska gibanja, posebice stoga što se pod tobožnjom obnovom granica srednjovjekovne državne tvorevine aspiriralo na prostor koji ona nikada nije obuhvaćala.

prijateljskim "uvjeravanjima" o ispravnosti pojedine teze, obično u korist vlastitoga naroda, te pretpostavkama o slavenskome zajedništvu i srodnosti jezika na temelju malobrojnih i nedovoljno istraženih zajedničkih obilježja (npr. upitna zamjenica, refleks jata, sudbina staroslavenskih skupina **št, *žd* i dr.), Karadžić je objeručke ne samo prihvatio, nego i zaoštrio tezu o štokavštini kao izvorno srpskomu narječju te, najposlije, slijedeći Šafařika, sveo Hrvate na čakavsku "šačicu ostrvljana". Izjednačujući tako štokavštinu sa srpstvom, potpomognut europskim jezikoslovnim autoritetima, dobio je impresivno veliku sliku srpskoga jezično-književnoga i kulturnoga prostora te dao "znanstveno" oruđe sunarodnjacima za politiku presezanja (N. Bašić 1991: 102).

Njegova je odgovornost u promicanju te jezične teze višestruka. Prvo jer je on, za razliku od onodobnih slavističkih autoriteta i njihovih kabinetskih zaključaka, bolje poznavao stanje na terenu obilazeći južnoslavenske krajeve pri skupljanju pučkih pjesama, poslovica, pripovijedaka i običaja. Osobno se susretao s ljudima koji su štokavski nazivali hrvatskim jezikom (Ravlić 1956: 240), što je i sam činio 1815. s tzv. južnim štokavskim narječjem dok nije počeo politiku upletati u jezikoslovlje (N. Bašić, 1991: 49). Drugo, jer ju je upravo on učinio političkom polugom izvevši je iz knjiga i kabineta i davši joj biljeg isključivosti. Ta je politika uskoro posegnula ne samo za hrvatskom književnom i kulturnom baštinom, nego i za hrvatskim teritorijem. Ona je iskoristila hrvatsku trojezičnost da kajkavske Hrvate pridjeli Slovencima, štokavske Srbima, a samo čakavske milostivo obdari hrvatskim imenom. U svojem najagresivnijem liku sljedbenici svesrpske ideje oduzimali su Hrvatima pravo i na čakavštinu, prešućujući i krivotvoreći u svojim knjigama i glasilima spomen hrvatskoga imena i u tom kontekstu, dapače, čakavština postaje "serbskij jezik" (*Serbskyj lětopis,* 1841: 28). Potkraj stoljeća počeli su množiti tiskovine u kojima su srpstvo vezivali uz same početke života na Zemlji, pa je pojava poprimila patološke crte (Deželić 1899).

U početku gotovo bezazleno "pripajanje" hrvatske renesansne i barokne književnosti srpskoj književnoj baštini (*Srbsko-dalmatinski magazin,* 1839—40), preraslo je poslije u otvoreno komadanje Hrvatske i presezanje za dijelovima njezina teritorija. Tako je Karadžić 1863. javno govorio i pisao o Hrvatskoj da "osim vojničke granice, koja još pravo i ne pripada njoj, i gdjekojega primorskog čakavca, *nema Hrvata ni jednoga*, nego su samo Slovenci i gdjekoji Srbin. Tako je Hrvatska kraljevina samo političko i geografsko ime, kao n. p. Švajcerska" (Karadžić 1894—96, 3: 467). Za njim su krenuli srpski listovi svjetujući Hrvatima "da ostave Dalmaciji na volju, hoće li se spojiti s Trojednom kraljevinom", da "ostane na volju Slavoniji hoće li se odtrgnuti od Hrvatske,

(...) hoće li povratiti kraljevini junačku Krajinu (...). Pa zašto Hrvati ne bi dozvolili da varaždinska županija za sebe, a riečka za sebe stvore autonomnu državu, ako im se prohtije; zašto da ne bude svaki kotar, svaka obćina, svako selo, svaka obitelj autonomnom, ako žele?" (Miškatović 1863).

U politici nijekanja hrvatskoga nacionalnoga bića i komadanja hrvatskoga teritorija upotrijebljena je srpska dijaspora u Monarhiji, novčano i idejno podupirana iz Srbije. Za Khuenove vladavine banovinskom Hrvatskom 1884–1901. hrvatski su Srbi bili produljena ruka mađarske imperijalističke politike na sjeveru, a na hrvatskom jugu i u Bosni oruđe austrijsko-talijanskoga odnarođivanja i glavni oslonac garašaninovske Srbije u poticanju separatizma. Vjerski osjećaji pravoslavnoga stanovništva usmjeravani su prema razvitku srpske narodne svijesti, a štokavski jezični ekskluzivizam imao se upotrijebiti za odnarođivanje Hrvata stvaranjem tzv. srbokatolika. Preko prosrpskih glasila (u Zadru *Srbsko-dalmatinski magazin, Srpski glas* i *Vuk*, u Dubrovniku *Gušterica, Srđ, Omladina*, kalendar i tjednik *Dubrovnik*, u Splitu *Draškov raboš*, u Zagrebu *Srbski list, Srbobran, Srpsko kolo*) te srpskih vjerskih, kulturnih i političkih organizacija u Hrvatskoj, jednako u Dalmaciji kao i u Banskoj Hrvatskoj, te u Bosni i Hercegovini, iz kojih je ižaravala nesnošljivost, Srbija se izravno upletala u hrvatska zbivanja i potkapala temelje hrvatske politike sjedinjenja i nezavisnosti. Na Garašaninov poticaj srpska je vlada unatoč golemim dugovima i teškim gospodarskim prilikama u samom Zagrebu financirala list *Srbobran*, koji se besplatno dijelio pravoslavnomu narodu u banovini, a čitav je bio ispunjen fanatičnim napadajima na Hrvate i svojatanjem svega hrvatskoga (*Crvena Hrvatska*, 1892., 5).

Posebna je pozornost u *Srbobranu* posvećivana starim jezičnim temama, redovito s jednim motivom i nizom varijacija: tobožnjom hrvatskom krađom srpskoga jezika. Tvrdilo se da je Đuro Daničić samovlasno ustupio Hrvatima ime srpskoga jezika kad ga je u Akademijinu *Rječniku* i u radovima tiskanima u Zagrebu nazivao imenom hrvatskim ili srpskim, a sada se Hrvati ustručavaju taj isti od Srba velikodušno poklonjeni jezik nazvati imenom srpskim: "Čoveku dolazi da se zapita: je li Daničić bio pri sebi, kad je izvršio taj atentat na ime jezika svog naroda (...). Ako je vama Hrvatima po volji bilo da primite srpski jezik za vašu knjigu, onda nemate uzroka, da se libite ni od njegova imena" (*Srpski jezik*, 1900: 2).

Kad je za srpstvo vjerskom agitacijom osvojila pravoslavni puk, zaprječujući mogućnost da bi se pravoslavno življe u Hrvatskoj izjasnilo političkim Hrvatima, poput Preradovića ili Runjanina za ilirizma, pokrenula je srpska vlada poseban promidžbeni mehanizam i za pridobivanje Hrvata za svesrpsku

misao, pri čem vjera više nije bila važna nego jezik, jer su po jezičnom kriteriju Srbima mogli biti i katolici i muslimani ako su štokavci. Tako je nastala, doduše nevelika, ali za hrvatsku državotvornu ideju jednako pogibeljna, skupina tzv. Srba katolika, koja je našla sljedbenike u dijelu dubrovačke i splitske inteligencije. Među njima su se u Dubrovniku isticali vukovci Petar Budmani i Stjepan Castrapelli.

Jezična pripadnost Dubrovnika u hrvatsko-srpskom jezičnom prijeporu bila je središnjom točkom mnogim polemikama. Pretkaradžićevsko svojatanje dubrovačke književne baštine nije bilo praćeno ozbiljnijim znanstvenim argumentima; ona se jednostavno prisvajala jer je bila pisana "srbskim" jezikom. Nelogičnost takve interpretacije bila je bjelodana budući da Srbi nisu mogli pokazati ni jedno jedino djelo napisano sličnim jezikom u 16. ili 17. st. u književnosti koja se tradicionalno nazivala srpskim imenom. Uostalom, to je posvjedočio i Karadžić u glasovitoj rečenici svoga predgovora *Srpskomu rječniku* iz 1818. Istom 1834. kad se susreo s hrvatskom književnošću počeo ju je opisivati i uvoditi u svoj jezični model te upućivati srpske pisce da crpu iz hrvatskih književnih izvora.

Karadžić je u polemici s Jovanom Hadžićem 1839. javno iznio podatak da postoji bogata hrvatska štokavska književnost i da on piše dubrovački: "Zapadnijem narječjem pisali su, i sad pišu, Srbi zakona Rimskoga; južnijem su pisali mnogi Dubrovčani, samo što su slabo pazili razliku onijeh slogova, koji se izgovaraju kao *je,* koji li kao *ije,* nego su sve pisali kao *ie,* pa ostavili čitatelju neka čita kako hoće, ili kako se gdje u stihovima može (u nas ja sam najprije počeo pisati tijem narječijem, i to po Hercegovačkome govoru, i ovo pak sad pišem po dubrovačkome, da bi se i ono u svemu narodu bolje poznalo" (Karadžić 1894—96, 3: 38).

Kako su se na dubrovačkoj književno-jezičnoj baštini sudarili s Karadžićem i ilirci, logično je promičući kao jezični uzor hrvatskomu književnomu jeziku jer je njegova nezaobilazna povijesna činjenica i objavljujući na stranicama *Danice* dubrovačka pjesnička djela, zametnula se raspra o vlasništvu nad tim idiomom. Srbima je valjalo uklopiti dubrovačku jekavštinu u kontekst srpske književne ekavske tradicije, što je Karadžić učinio tako što je dubrovačke pisce proglasio "Srbima Rimskoga zakona". Isto je učinio s dalmatinskim, slavonskim i bosanskim franjevačkim piscima. Hrvatska bi strana tako ostala bez svojih književnih, jezičnih i uljudbenih temelja. Kad je ustala u obranu svoga kulturnoga nasljeđa, proglašena je kradljivicom srpskoga jezika. Manja skupina Hrvata, koja je stala uza srpsku promidžbu i srpskom zastavom vila ponad Dubrovnika, činila je to iz vlastitoga probitka i dovela grad u nenaravno

duhovno okružje. Protiv toga je u Dubrovniku odlučno ustao Frano Supilo u *Crvenoj Hrvatskoj.*

Srpsko svojatanje hrvatske kulturne baštine prilagođavanjem jezika, prešućivanjem točnih naslova, izmišljanjem podataka ili otvorenim presezanjima poprimilo je tako velike razmjere da se s pravom pitalo postoji li uopće išta lijepo što je hrvatski narod učinio, a da oni nisu skočili da je njihovo. "Što pak ne mogu da prisvoje, ono gledaju uništiti da mu se traga ne zna" (*Crvena Hrvatska*, 1891, 36). U tom joj je bila pri ruci i skupina srbokatolika, poticana još od 1840-ih u vrijeme kad je Dubrovnik bio središte srpske promidžbe za južne krajeve, na čijem je čelu stajao Dubrovčanin Matija Ban, uz Medu (Orsata) Pucića, prvak srbokatoličke skupine.

Karadžićeve sljedbenike, napose one koji su u svesrpskom duhu odgajali mladež, držalo se suodgovornima za zatrovane narodne odnošaje. Dubrovačka gimnazija, u kojoj je hrvatski jezik uveden u nastavu tek šk. god. 1869./70., bila je rasadištem protuhrvatstva, napose njezini profesori Pero Budmani, Luko Zore i Stjepan Castrapelli. Budmani je prvi podupirući Šafařík–Miklošičevu tezu o čakavcima Hrvatima i štokavcima Srbima, ulijevao đacima prijezir prema jeziku zagrebačke škole i etimologijskomu pravopisu, u isto vrijeme kujući u zvijezde ljepotu Karadžićeva, Daničićeva i Njegoševa jezika. Djeca su od malena počela simpatizirati za srpstvo, najprije iz književnih razloga, a poslije su srpsku ideju prenijeli na političko polje. Profesor Castrapelli, Korčulanin i čakavac, veliki prijatelj Šćepana Mitrova Ljubiše, širio je srpsku promidžbu otvoreno i bezobzirno, do šovinizma sijući među svojim učenicima mržnju na hrvatsko ime i hrvatski narod (*Crvena Hrvatska,* 1892., 6; 1895., 22, 23, 25, 27).

Rešetarova sjećanja na profesora Budmanija, koji mu je predavao u gimnaziji, potvrđuju navode, iako ih on pokušava ublažiti odbijajući da je učenike "posrbljivao". Doduše jest, veli Rešetar, učenike najprije učio ćirilicu, ali to je činio kao oduševljeni Karadžićev pristaša kako bi s njima najprije mogao čitati Vukove narodne pjesme i pripovijetke. To što je većina njegovih učenika do tada neutralnoga Dubrovnika prešla na srpsku stranu, nije njegova krivica, tvrdi Rešetar, nego je tomu uzrok što je već tada u Dubrovniku bila takva politička atmosfera da se od Srbije čekalo ujedinjenje i oslobođenje "našega naroda" (Rešetar 1926: 97–98).

Međutim, podatci, koje je sa stranica *Crvene Hrvatske* iznosio Frano Supilo, govore o organiziranoj prosrpskoj promidžbi među školskom mladeži. Srpski su đaci bili organizirani u posebnoj udruzi za promidžbu, koja je bila

sastavljena od 7 odjela, kojima su na čelu bili glavari. Imali su svoju blagajnu i blagajnika, širili su političke brošure, klicali kralju Aleksandru I. i Velikoj Srbiji, oboružavali se noževima, priređivali izlete i javno izazivali hrvatske učenike. Na pritužbe učenika i roditelja dobivali bi kazne koje su, u usporedbi s "ispadima" hrvatskih đaka bile simbolične. Tako je npr. najteža kazna srpskoga učenika za djelatnost u organiziranoj udruzi, remećenje javnoga reda i mira i maltretiranje drugih đaka iznosila isto kao i kazna hrvatskomu đaku koji je lapisom narisao hrvatsku trobojnicu na koricama svoje knjige. Tako je određivao profesorski zbor u kojem su većinu činili Srbi. Hrvatski su đaci bili istjerivani iz škole samo zbog usklika "Živjela Hrvatska", a zbog narisane hrvatske trobojnice kažnjavani 16-satnim zatvorom.

Supilo navodi da je Budmanijevim odlaskom iz Dubrovnika i Castrapellijevom smrću stvaranje umjetnih Srba u Dubrovniku jenjalo, premda nije prestalo, osobito među mladeži. Plodove njihove djelatnosti ubrala je srpsko-autonomaška koalicija: "Divota je vidjeti mladog dra. Vlaha Matijevića, srpskog kremenjaka, čovjeka velikih ideala Budmanijeve škole, gdje leprša na krilima autonomije. (...) Nek prof. Pero Budmani dogje amo, te vidi krvničko djelo što vrše njegovi učenici na svemu onomu što je on *za svojih mladih dana pomogao podići i branio u svome političkome radu.* Doista, Pero, ni ti ni pokojni Medo nijeste bili sretni odgojitelji. Medo je odgojio Srbiji Milana, koji je nju na rub propasti doveo; ti nama kitu mladih junaka s kojih će ime dubrovačko biti žigosano u suvremenoj povijesti radi zavjere tih raskolnika sa ljudima, čiji sav rad teži na zator i propast svega onoga, što bi moralo da našemu narodu bude najmilije" (*Crvena Hrvatska*, 1891., 6).

Među profesorskim zborom bila su samo dvojica Hrvata, Josip Posedel i supokretač *Crvene Hrvatske*, Marcel Kušar. Na Kušara je bio veliki pritisak i radilo se na tom da ga se premjesti iz gimnazije. I prije angažmana u *Crvenoj Hrvatskoj*, Kušar je zbog svojih političkih stajališta bio metom prosrpskih napadaja. Prikazujući njegovu knjigu *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga,* recenzent Marko Car, glavni urednik zadarskoga časopisa *Vuk* i jedan od glavnih suradnika Zorina *Slovinca,* piše da mu se ne sviđaju piščevi etnografski razmišljaji o Srbima i Hrvatima zbog toga što su dijelom pristrani, kao i njegovo oduševljenje za ideju oživotvorenja "velike Hrvacke pod slavnom krunom Habzburgića", što je nazvao šovinističkim izletom (*Vuk*, 1885., 5: 39).

U Kušarovoj se djelatnosti na tipičan način prelomila recepcija Karadžićeva djela u hrvatskim stranama. Veći zagovornik izgovornoga pravopisa od samoga Karadžića, čiji je pravopis podvrgnuo kritici zbog nedosljedne provedbe izgovornoga načela, prigovarao je hrvatskim vukovcima što se pri

gradnji književnoga jezika previše oslanjaju na samo hercegovačko narječje, namjesto da jezik oplemenjuju književnim izvorima. Kušarov pristup književnomu jeziku nadrastao je postavke Maretićeve škole i otkrivao njezin najveći nedostatak: isključivanje jezika književne nadgradnje iz standardizacijskih tijekova.

Prosrpska promidžba u Dubrovniku doživjela je snažan zamah 1880-ih. Bilo je pokrenuto više kulturnih glasila sa stranica kojih se dnevice huškalo proti hrvatstvu. Jedni su to radili otvoreno, drugi zakrivajući se za slovinskim imenom. Tražili su se sumišljenici u Dalmaciji i u banskoj Hrvatskoj. Kad je Mihovilu Pavlinoviću glavni urednik *Slovinca* Luko Zore bio uputio poziv za suradnju, Pavlinović ga je, proniknuvši u *Slovinčeve* nakane, 1878. glatko odbio: "Nego kad se listu nadjene ime i namjenjuje pogled smjerajući na težnje narodu hrvatskome uzrokom davnih obmana i teška nazadovanja; na težnje jugoistočnim srodnikom hrvatskim sveđer neprijazne i mrske — tad moj gospodine, dužan sam javiti vam ne samo da ne mogu sudjelovati, nego da veoma žalim trud vaš i čestitih vaših pomagača, koji bez sumnje ne žele stvarati spačku prirodnomu razvitku slovinskoga svieta i njegovih, povjestnim životom i kulturom, utvrđenih narodno-državnih osebinâ" (*Slovinac*, 1902: 526).

Za razliku od *Slovinca*, koji se čuvao otvorenih iskaza srpstva, *Gušterica*, mali mjesni list namijenjen puku da mu predstavlja njegovu prošlost i na tom temelju zagovara narodno načelo, piše da "ne može ni govora biti o kakvoj drugoj narodnosti, nego o našoj narodnosti srpskoj, pošto srpski jezik, što ga mi svi govorimo, i etnografski naš položaj, koji na kojugod stranu svrnemo oko, sjeća nas da ova naša zemlja nije drugo van primorje kršovite Hercegovine, govore nam jasno, da smo mi ogranak srpskog naroda" (*Gušterica*, 1883., 12). U dopisima objavljuje se pismo iz Cavtata u kojem neki Vukota piše da se dobro zna da se "od Cavtata do Novoga protežu ravne i plodne Konavle, gdje sam Srbin živi i po jeziku, i po običajima i po povjesnici i po samijem predavanjima. (...) Sa jednoga kraja do drugoga ne čuje se neg srpski jezik gdje se po poljima razliježe, po brdima odjekuje, gdje čoban za stokom, težak pri motici a domaćin uz gusle pripjeva svoje narodne pjesme o srpskim junacima" (*Gušterica*, 1883., 9).

Kad je kao protuteža *Crvenoj Hrvatskoj* 1892. bio pokrenut prosrpski tjednik *Dubrovnik*, koji je uređivao Stevo Vrčević, čestitke u povodu izlaska poslali su mnogi srpski javni djelatnici, među njima i Aleksa Šantić. Oni pišu kako je u danima srpske slave i veličine Dubrovnik bio na vrhuncu tako da je služio "vascijelom" srpskom narodu na diku i ponos, a u vrijeme turske

podjarmljenosti da je bio sjajna zvijezda na mutnome i oblačnome srpskome nebu. Pjesništvom, mudrosti, radinosti, uljudnosti i humanitarnosti služio je srpskomu narodu na ponos, a "zapadnijem" narodima za primjer i ugled. U to ime pozdravljaju 'Dubrovnik' kao list "srpske nam braće na ubavom srpskom primorju, sa željom da se zbratimi što je razbraćeno, da sjedini što je razdvojeno, te da uzvišeno stoji izvan stranačkijeh strasti, u službi srpskom narodu i domovini" (*Dubrovnik*, 1892., 2).

S njegovih je stranica osporavano Hrvatima pravo da se bave "našijem piscima, kad se izmegju njih i nas sterao, u pogledu jezika strahovit jaz. Ta svak zna da su oni stopr 1835. god. počeli čistiti svoj vlastiti jezik, i da su tek onda prionuli k svomu preporogjenju. (...) Stari dubrovački pisci, a poglavito Gundulić, bijahu za Hrvate sjajne zvijezde, koje im rastjeraše gustu magluštinu, te im put rasvijetliše, što ih je vodio k narodnom preporogjenju. Oni bo se ugledaše na naše klasike, te ih na svoju korist stadoše proučavati i svoj jezik prema našemu sve to više i više uglagjivati i čistiti. (...) tako gotovo svi hrvacki pisci dogjoše u Dubrovnik da svoj neuglagjeni jezik poprave i očiste" (*Dubrovnik*, 1892., 3).

Kad je 1890. godine Milan Rešetar, nasljedujući Šafařík–Miklošič–Budmanijeva stajališta, objavio u Jagićevu *Archivu* raspravu o čakavskom narječju u kojoj je iznio teze da su čakavština i štokavština oduvijek dva odvojena dijalekta / jezika i da su prvu u početku govorili samo Hrvati, a drugu samo Srbi te da područje čakavštine južnije nije sezalo dalje od Neretve i da Dubrovnik nikad nije bio čakavski grad, a jezik najstarijih dubrovačkih pjesnika koji obiluje čakavizmima da je nastao oponašanjem Marulićeva jezika, dobili su Srbi i srbokatolici još jedno znanstveno štivo koje je poticalo njihove teze o srpstvu Dubrovnika.

Kako je i Karadžić bio izgradio svoju tezu o Srbima svih triju vjeroispovijedi upravo na razdvojbi čakavštine kao izvorno hrvatskoga, a štokavštine kao srpskoga narječja, pitanje razgraničenja tih dvaju narječja izbilo je u red prvih hrvatsko-srpskih jezikoslovnih pitanja. Međutim, bilo je sasvim razvidno da i pouzdan odgovor na nj ne bi bio pomogao u rješavanju hrvatsko-srpskoga prijepora o tom čiji je Dubrovnik, jer to pitanje nije imalo nikakve veze s jezikoslovljem. Naime, već je 1874. godine Karadžićev učenik Đuro Daničić napustio učiteljevo mišljenje i u članku *Dioba slovenskih jezika* (1874a) priznao da ima i Hrvata štokavaca. Ta neprijeporna činjenica, koju je potvrđivala upravo višestoljetna hrvatska štokavska književna baština, teško je prodirala u svijest onih koji su ideologijama zastirali činjenice. Posebice je

bilo teško polemizirati kad u polemici nije bilo stalnica i istovrjednih pravila za obje strane.

Uz Rešetarovu raspravu o čakavštini Jagić je napisao komentar, izrazivši sumnje u Rešetarove zaključke, pa je ovaj, uzdrman Jagićevom kritikom, pristao u svom članku objavljenu u *Novoj Zeti* (Rešetar 1891b) uz povijesno neutemeljenu Daničićevu i Jagićevu tezu da su Hrvati i Srbi pri doseljenju u današnju postojbinu bili jedan narod i govorili istim jezikom, odnosno da ih nije moguće ni na povijesnom ni na jezičnom temelju dijeliti u dvije polovice, od kojih bi jedna bila samo "srpska", a druga samo "hrvatska", već i on drži da je to jedan narod pod dvama imenima. Tako je "znanstveno" bilo otklonjeno "srpstvo" Dubrovnika.

Nezadovoljan razmišljanjima obojice jezikoslovaca, u polemiku se sa stranica *Crvene Hrvatske* uključio Marcel Kušar (1891–92). On drži da upravo stara teza o izgovornom dualizmu hrvatsko-srpskom i o nekadašnjem izjednačivanju čakavštine s jezikom hrvatskim, a štokavštine s jezikom srpskim nije sasvim rasklimana te da bi baš ona mogla biti dokazom dubrovačkoga hrvatstva.

Razloge koje je navodio Rešetar u prilog tezi da je Dubrovnik uvijek bio štokavski (stare ćirilične listine, sva proza 16. stoljeća, pjesnički leksik i oblici nepoznati i čakavskim i drugim štokavskim piscima, stariji oblici u mlađih pjesnika, a mlađi u starijih, pristupni tekstovi pojedinim djelima) Kušar drži apsurdnima. Što bi bilo sklonilo Dubrovčane Šiška Menčetića i Đoru Držića, pita se on, da oponašaju Splićanina Marulića, koji nije stvorio djela tako znamenita da bi zavrijedila bila da se jezik kojim su pisana općenito usvoji kao književni? Dapače, drži Kušar, baš se u poeziji Menčetić i Držić ni malo ne slažu s Marulićem, jer dok je ovaj posljednji pretežno pisac dramskih oblika i dok je sadržaj njegovih pjesama pretežno nabožan, ona su dva prva pjevala u duhu trubadurske poezije, dakle lirske i ljubavne pjesme.

Osim toga, u ono je vrijeme svaki pisac upotrebljavao u knjizi narječje svoga rodnoga mjesta i namjenjivao svoja djela i svoje pjesme ponajviše svojim sugrađanima. Ako bi se koji dubrovački pjesnik u jeziku svojih pjesama ponešto i bio udaljio od dubrovačkoga govora, činio je to samo stoga da ga bolje dotjera u čistoći ili da oponaša (kao npr. Gundulić, Palmotić i dr.) čisti bosansko-hercegovački dijalekt.

Kad bi se i prihvatila teza da su dubrovački pjesnici poprimili Marulićev jezik, piše Kušar, otvara se pitanje zašto ga nisu u cjelini nego samo u nekim detaljima, npr. glasovima, ili u pojedinim riječima (ča, zač, va, najde, tujin i dr.), uz koje pišu *i što, zašto, u, nagje, tugjin.* I jezik drugoga naraštaja dubrovačkih

pjesnika nije čisti odraz dubrovačkoga govora, jer se ni tu još nisu istrijebile one glasovne čakavske osebine, pa treba misliti da su i oni nekoga u jeziku oponašali. A koga? Po Rešetaru, Menčetića i Držića. "Čudne li zaista snage u onim jezičnim sitnicam", piše Kušar, "da ih se dubrovački pjesnici, premda ih u govoru nikad ne upotrebljavaju, ne mogu u knjizi nikako otresti! Nije li zar mnogo naravnije držati da su one osebine živjele u dubrovačkom govoru?" (Kušar 1891–92: 5).

Ćirilične listine Dubrovačke kancelarije iz 13–15. stoljeća prema Kušarovu mišljenju nisu odražavale dubrovački govor. I Jagić opaža da su njihove uvodne formule pisane u duhu istočne crkve (*duha svetago, amin*), a poznato je, navodi Kušar, kakvi su neprijatelji te crkve bili stari Dubrovčani.[106] Po svem se vidi da su pri sastavljanju tih listina sudjelovala gospoda iz Srbije i Bosne, za koju su se one listine i pisale. Onaj tko tvrdi da je jezik tih listina dubrovačko narječje onoga vremena, taj valja da uzme u obzir, zaključuje poglavlje o listinama Kušar, da se u ono doba u Dubrovniku čišće štokavski govorilo nego danas, jer su listine čišćom štokavštinom napisane, što, dakako, nitko pametan ne će povjerovati.

Između Rešetarove tvrdnje da su onodobni prozni dubrovački sastavci i komedije Marina Držića pisani dubrovačkim govorom i Jagićeva pobijanja te tvrdnje, Kušar ne želi suditi, ali ne prihvaća tvrdnju Rešetarovu da između proznih djela i komedija te pjesničkih sastavaka postoji bitna razlika u jeziku. I u jednima i u drugima osim jekavskih nahode se i ikavski oblici, pa i drugi čakavizmi (*najde, vazeti, obujati, meju, zač*). Jedina je razlika među prozom i poezijom u tom što su u prvoj čakavski oblici nešto rjeđi nego u drugoj, što nije teško protumačiti. U 16. stoljeću naime štokavština je počela u Dubrovniku prevladavati, tako da su se čakavski oblici držali već zastarjelima pa su se u govoru slabije rabili, kao i u prozom pisanoj književnosti. Međutim, poezija se njima češće služila, jer arhaizmi idu u red pjesničkih uresa.

Kušar je polemiku zaključio s uvjerenjem da je uspio dokazati kako su dubrovački pjesnici svoje pjesme pisali pravim dubrovačkim narječjem svojega vremena. Budući da je u njima bilo mnogo čakavizama, mislio je da su stari Dubrovčani bili čakavci, a "ako je čakavština osebina hrvatska, onda su i po jeziku, kako i po svem ostalom, bili pravi Hrvati" (1891–92: 7) poentirao je Kušar. Dubrovčani su zaista jezično bili Hrvati, ali ne po tom što bi njihov govor prvotno bio čakavski, nego po tom što njihov prvotni govor pripada istoj skupini kojoj pripadaju govori slavonskošćakavski, istočnobosanski

106 Misli na odredbu po kojoj u katoličkom Dubrovniku inovjerci nisu smjeli noćivati unutar gradskih zidina.

ijekavsko-šćakavski, djelomice novoštokavsko ikavski te čakavski, a to su hrvatski govori. Dubrovački je poddijalekt bio samostalan zapadnoštokavski dijalekt, a nakon velikih migracija i općeštokavske konvergencije približio se govorima današnjega novoštokavskoga ijekavskoga dijalekta koji je prestao biti sinkrono istočnoštokavski i postao jednostavno štokavski (Brozović 1992a: 322).

Supilo je naizmjence s Kušarom uporno pisao komentare i osvrte, pobijao i dokazivao da se Dubrovnik ne može oteti hrvatstvu jer je "jezik koji se u njem govori isti koji se govori u bijelom Zagrebu, pismo kojim piše, isto ono kojim Hrvat piše, vjera koju vjeruje, ista ona koju Hrvat spovijeda, običaji, navade, čustva ..." (Supilo 1891c, 1).

Zadarskomu *Srpskomu glasu*, koji je pokušavao potrti već polstoljetne tekovine hrvatskoga jezičnoga sjedinjenja, odgovarao je da je jezik kojim Hercegovac u svom kršu zbori svojina cijeloga naroda, koliko srpska, toliko hrvatska, s tom razlikom što su u Zagrebu već davno poprimili hercegovačku jekavštinu, "dok u Biogradu ekavština i dan danas gospoduje" (Supilo 1891c, 1). Istodobno je onima koji su isticali hrvatsku jezičnu rascjepkanost i nejedinstvenost govorio o istom problemu u njihovu narodu: "a zaboravljaju da u srcu srpstva u Staroj Srbiji govoru dijalektom, koji se gotovo ne razumije" (Supilo 1891b).

Prosrpskomu *Dubrovniku* poručivao je da "Gaj nije imao što uzeti od onih, koji su svojim Srbima nametali hrvatski jezik, da se je on u najboljem slučaju mogao u njih u čemugod samo ugledati. Obojica pako (Karadžić i Gaj, N. B), ako su od koga što 'uzimali' to je bio Dubrovnik, onaj koji 'hrvatskih ter kruna gradov se svih zove' (Vidali); Dubrovnik, čiji pjesnik (Nalješković) laska pobratimu književniku dalmatinskome, da 'narod Hrvata' vapije i viče da 's kruna od zlata kojom svi se diče' — svi? koji svi? Ta 'narod Hrvata': 'Korčula, liepi Dubrovnik, Hvar novi i stari, ravni Zadar, Šibenik, Spljet s Kotorom'. Obojica, i Vuk i Gaj, ugledali su se jedino u Dubrovnik, uzimali iz onoga Dubrovnika čiji pjesnik (Dominko Zlatarić) dvije stotine prvo Vuka i Gaja u Mlecim izdaje razne pjesme i tragedije 'iz veće tudjih jezika u harvatski izložene' i Elektru 'tragediu u harvacki izloženu'. (...) Pedeset godina prije Vuka zadnji klasični Dubrovački pjesnik Marko Bruerović, već je jadikovao, kako su se i Dubrovčani odrekli 'hrvatske starine pa se stide jezik slovinski čisto govorit'. No nemari: hrvatska starina dočekala je i Vuka i Gaja — Vuka koji je nije znao dovoljno ocijeniti, a nije je ni poznao, nego je tek namirisao" (Supilo 1897a).

Supilo je otvorio Kušaru stranice *Crvene Hrvatske* za objavljivanje serijala *Dubrovčani, jesu li Hrvati* (1891—92), koji je on poslije objavio u samostalnoj

književnici. Da su Dubrovčani Srbi, tvrdio je Kušar, bili bi svoj jezik nazivali srpskim. Današnji nazovi-Srbi premetnuli su svu staru dubrovačku književnost pa ipak nisu mogli iznijeti na srijedu jednoga samoga dubrovačkoga književnika koji bi svoj jezik bio prozvao srpskim. Dubrovčani su svoj jezik obično nazivali *slovinskim* ili *dubrovačkim*, nikad srpskim, a u 18. st. *iličkim*, ali treba znati, ističe Kušar, da su tako nazivali svoj jezik i oni kojima nitko hrvatstva ne poriče: Splićani Alberti i Dražić, Zadrani Budinić i Baraković, Lošinjanin Butterin, Bokelji Ivan Nenadić iz Perasta, Josip Matović iz Dobrote, Lekušić iz Mostara, Andrija Kačić iz Brista. Većina njih zvali su svoj jezik tako ne jer bi ga narod bio tako nazivao, nego jer su ga oni htjeli tako nazivati. Kušar drži da su talijanski naziv *lingua slava* Dalmatinci, a nadasve Dubrovčani, koji su se u mnogome povađali za Talijanima, tako i u tome, jednostavno preveli "jezik slovinski". Pod slovinskim ili iličkim jezikom i narodom većina je pisaca između Cetine i Bojane razumijevala hrvatski jezik i narod. Njima jezik slovinski ili ilički bio je sinonim za jezik *hrvatski.*

Da su dubrovački pisci svoj jezik nazivali srpskim imenom pokušao je dokazati Kolendić (1904), ali neuspješno jer u svim primjerima koje navodi iz listina, srpskim se imenom naziva ćirilično pismo, a ne jezik.

Pozivajući se na Konstantina Porfirogeneta i njegovo djelo *O upravljanju carstvom*, srpski su polemičari tvrdili da je granica između Srbije i Hrvatske na rijeci Cetini. Kako se i razdjelnica čakavštine i štokavštine poklapala s tom granicom, zaključivali su da je štokavština srpsko narječje, a čakavština hrvatsko.

Kušar navodi četiri argumenta proti toj razdvojbi: 1. Trebalo bi dokazati da su razlike među tim dvama narječjima postojale još u Konstantinovo doba. Filološka istraživanja kažu suprotno (Daničić, Jagić, Rešetar). 2. Valjalo bi dokazati da su se u Konstantinovo vrijeme Hrvati i Srbi razlikovali genetički, što je također nemoguće; prema Kušaru, razlikovali su se politički. 3. Budući da čakavaca i danas ima južno od Cetine (Pelješac, Korčula), pada i granica na Cetini kao razdvojnica među dvama narječjima. 4. Ime hrvatsko živi snažno u narodu od Cetine do Neretve, kao i u Dubrovniku i u Boki, dakle u svim onim krajevima u kojima, prema Porfirogenetu, Hrvata ne bi bilo.

Prije je za razdvojbu među narječjima, podsjeća Kušar, uzimana upitna zamjenica, a danas refleksi jata. Po Miklošiču ikavci su Hrvati, što je prije njega zastupao i Jagić. Kušar to mišljenje prihvaća. Jagić je, ističe Kušar, u *Archivu* (1888., 4) dokazivao da je sasvim moguće, pače vjerojatno, da ijekavski govor nije prastar, već da se razvio u povijesno vrijeme od ikavskoga narječja. Uz takvo mišljenje pristaje i Rešetar (*Archiv*, 13, str. 165). Zaista se za sve one zemlje gdje danas žive ijekavci može lako dokazati da su nekad bile ikavske, sudeći

npr. za južnu Dalmaciju po jeziku dubrovačkom, starom i novom i po jeziku starih bokeljskih književnih spomenika i narodnih pjesama (bugarštica), a za Bosnu i Hercegovinu između ostaloga i po davnim natpisima.

Tko uzme u obzir da u Bosni i Slavoniji, a tako isto u sjevernoj Dalmaciji, ijekavštinom govore danas ponajviše samo "hrišćani", dok su katolici (i muhamedanci) ikavci, sklon je zaključiti da je ijekavski govor postao od ikavskoga zbog potrebe koja se razvila među "hrišćanima" već u najstarije doba da se razlikuju od katolika i po jeziku. Po ovome slijedi dakle, da su u najstarije vrijeme imala biti samo dva dijalekta, ikavština i ekavština, kako su bila i dva imena, hrvatski i srpski.

Na pitanje jesu li razlike što postoje između ikavštine i ekavštine zbilja dovoljne da bi se po tom mogli razlikovati Hrvati i Srbi, Kušar odgovara potvrdno. Naime, mnogobrojne su riječi i oblici u kojih se u našem jeziku pojavljuje refleks staroga *jata*, pa se razlike u tom pogledu jako osjećaju, tako da se i danas ikavcu čini potpunoma čudnim kad čuje govoriti ekavca, i obratno. Kušar na kraju napominje da ekavskih oblika ima i u dijalektu čakavaca (koji su inače, dakako, ikavci), a tumačio ih je istim izvorom kao i kajkavsku ekavštinu, tj. da su prešli u čakavštinu iz jezika slovenskoga samo u sjevernih čakavaca, koji su u doticaju s kajkavcima i Slovencima.

Povijesnu pripadnost ijekavskoga narječja hrvatskoj književnoj baštini dokazivao je Kušar postupkom Hrvata za narodnoga preporoda, kad su izabrali upravo ijekavsko za književno narječje i stali objavljivati u *Danici* dubrovačke pjesnike. Prvi je izradak Matice ilirske upravo Gundulićev *Osman*, a JAZU je pokrenula niz Stari pisci hrvatski, u kojem se objavljuju djela dalmatinskih i dubrovačkih pisaca. I Srbi su izdali Gundulićeva *Osmana* ćirilicom (ur. Jovan Bošković), ali su ga jezično ispravljali, osobito ikavske oblike, koji su im zacijelo "zaudarali odveć hrvatstvom" (Kušar 1891–92: 39), što se samo može tumačiti da ga ne osjećaju kao svoju baštinu, podcrtava Kušar. Jedini dokaz da su stari dubrovački pjesnici bili Srbi, nahodili su novonastali Srbi u tom što su tobože srpski osjećali, a to izvode iz jedne epizode Gundulićeva *Osmana*, kojoj je predmetom komad iz srpske povijesti!

Polemika o pripadnosti dubrovačke književnosti i jezika kojim je pisana pokazala je da je srpsko posezanje za tim korpusom nenaravno, jer Srbi nisu zapravo znali kamo bi s njim. To je Supilo, zajedno s Kušarom, točno uočio i pokazao koliko su ta presezanja besmislena: "Novi ljudi, koji ti se u zadnje doba nametnuše, otuđiše te od Hrvatske, a ne približiše te Srbiji; staviše te u opreku sa svom hrvatskom tvojom okolicom; omraziše te od onoga koji bi

te mogao pomoći, a okrstiše te imenom onoga koji niti te hoće, niti te može pomoći i kad bi htio" (Supilo 1891., 1).

U rješenju hrvatsko-srpskoga jezičnoga prijepora javnost je očekivala konačnu riječ jezikoslovnih autoriteta. Mnoge su oči bile uprte u Vatroslava Jagića, ugledno slavističko ime. Njemu je i poslana na prosudbu Kušarova knjižica *Dubrovčani, jesu li Hrvati.* Kad je Jagić u svom *Archivu* (1893) odgovorio da nemaju pravo ni oni koji tvrde da su Dubrovčani Hrvati, kao ni njihovi protivnici, koji bi ih htjeli posrbiti, te da misli kako je samo pitanje — jesu li Dubrovčani Hrvati, kao i ono — jesu li Dubrovčani Srbi — krivo postavljeno, Supilo je osudio takvo stajalište i ocijenio da je zatajivanje hrvatskoga imena tijekom hrvatske prošlosti nanijelo Hrvatima goleme štete. Upozorio je da se i u Jagićevu *Archivu* jezik, literatura i povijest obaju naroda sve češće nazivaju samo srpskim imenom, zahvaljujući pogubnim utjecajima Kopitar–Karadžić–Miklošičeve škole (Supilo 1892b).

U prosrpskom tjedniku *Dubrovnik* oglasio se o slučaju i Lujo Vojnović. Da bi potkrijepio svoja stajališta, pozivao se na Jagićevo mišljenje, što je svemu imalo dati znanstvenu težinu. Njegov naslovni poklik *Jagić je progovorio!* potaknuo je Supilovu lavinu. Zanijekao je Supilo Vojnoviću vjerodostojnost i njegov izljev nazvao umjetnom žestinom njegova umjetnoga srpstva, koje dolazi od čovjeka koji se iznevjerio osjećajima svoga vlastitoga oca. Važnije od Vojnovićevih bile su mu riječi autoriteta kakav je prof. Vatroslav Jagić, jer njegovo glasilo zalazi širom slavenskih zemalja i jer su ih Srbi objesili na veliko zvono, to više što je Jagić, piše Supilo, "nekakav vajni — Hrvat". "Prof. Jagić, ili tačnije *Hofrath* Jagić", veli Supilo, "bio je do nedavna profesor na petrogradskom Sveučilištu. On se tamo nije priznavao Hrvatom nego Srbinom i govorio je da je on 'Srb iz Varaždina'." Jednomu hrvatskomu rodoljubu koji ga je na to ukorio, rekao je da se u Rusiji na Hrvate poprijeko gleda zbog katolicizma i savjetovao mu, ako misli dobro proći, da i on preuzme srpsko ime, koje je Rusima radi pravoslavlja simpatičnije. "Nije li Jagićeva zadaća kao rodoljuba bila", piše Supilo, "da uprav nastoji raspršiti mračnjačke presude, koje su o nama kod Rusa vladale, a ne da se on pred njima skriva?" Supilo je tvrdio da je to dokaz kako je Jagiću bilo malo stalo za hrvatsku, a više za osobnu stvar.

Iz Petrograda, nastavlja Supilo, otišao je prof. Jagić u Beč i tu postao *Hofrathom* i članom gospodske kuće. Prošle je godine bio u Kállayevoj delegaciji kao znanstveni auktoritet da bi opravdao, piše Supilo, njegov postupak kojim je "naš hrvatski jezik u Bosni prozvao bošnjačkim, u čemu svi rodoljubi vide političku tendenciju cijepanja naroda". Jagić se dade izabrati u delegacije, pođe tamo i kad je došao "zgodan čas", stane s filološke strane tumačiti kako

je Kállay dobro uradio i kako su "*bosanstvo*" i *bosanski* jezik sasvim opravdani. To je on prekrio svojim filološkim auktoritetom, na što se Kállay brže-bolje pozvao. Kad se pak vraćao kući, ogorčena mu je hrvatska mladež priredila prosvjede.

"Eto to je Hofrath Jagić", zaključuje Supilo. "Njegov sud nama nije ni malo mjerodavan. On može biti veliki talenat, izvrstan filolog, učenjak i sve što hoćete. Ali Varaždinski Srbin u Petrogradu i Kállayev Bošnjak u Beču nema pravo da govori u ime znanosti. Njegov je 'Arhiv' politički a ne jezikoslovni organ, a čiji, to on zna" (Supilo 1897c).

Oštar Supilov ton bio je znakom njegove odlučnosti da se u tako osjetljivim stvarima kao što je jezično pitanje ide samo činjenicama. Slavističku katedru bečkoga Sveučilišta proglasio je neozbiljnom političkom govornicom, a ne znanstvenom ustanovom. Na njoj je sjedio, piše Supilo, i Hofrath Miklošič, drugi slavni filolog, Jagićev predhodnik i učitelj, koji je u doba narodnoga preporoda u Dalmaciji izbacio teoriju o hrvatskoj čakavici i srpskoj štokavštini, što je bilo uzrokom mnogim kasnijim nevoljama i narodnomu rascjepu.

Budući da je zbog naziva bosanski jezik za idiom u javnoj porabi u Bosni prosvjedovala i hrvatska i srpska strana, Jagić je na primjedbe odgovorio u *Hrvatskoj domovini* (1896). Kad Hrvati kažu, tvrdi on, da je taj jezik hrvatski, nastaje strašna graja među Srbima da je srpski. Ako bi se zvao "hrvatski ili srpski", dakle ako bi na prvome mjestu bila riječ "hrvatski", dolazili bi Srbi i pitali zašto ne stoji na prvome mjestu riječ srpski. U znanosti se kombinira obama pridjevima. Vladin izbor u Bosni Jagić je držao mudrim i sasvim opravdanim jer naziv jezika odgovara nazivu zemlje, a bio je u porabi još u 17. i 18. stoljeću. Također napominje da su u Bosni ne piše nekim lokalnim idiomom već uzornim jezikom, i to onim što ga Srbi zovu srpskim, a Hrvati hrvatskim. Dok se ne složimo kako će nam se jezik zvati, zaključuje Jagić, pravo je da se službeno svuda uporabljuje bosanski jezik.

Jagićevo mišljenje nije imalo potporu u strukovnom krugu u Bosni i Hercegovini. Dokazom je i bitka koju je oko imena svoje slovnice vodio Frane Vuletić. Pod pritiskom austrougarskih vlasti morao je odstupiti od svoga prijedloga da u naslovu bude dvostruko narodno ime hrvatsko-srpsko te prihvatiti ime bosansko. Tako je prva gramatika pisana na novoštokavskoj osnovici i fonološkim pravopisom u BiH objavljena 1890. godine u Sarajevu pod naslovom *Gramatika bosanskoga jezika* bez autorova imena. On je naime bio predložio "da se u pogovoru gramatike naznači kako je jezik nazvan bosanskim na izričito inzistiranje austrougarske vlasti, te naglasio da se u suprotnom odriče autorstva" (Lj. Stančić 1994: 26–27).

Jednako je oštro Supilo ocijenio i Maretića. Hrvat, veli Supilo, jedan od najljepših primjera da se dokaže razlika koja postoji u plemenskoj snošljivosti između srpskih i hrvatskih naučenjaka. Dok fanatizam prvih dopire dotle da oni u svojim djelima, osobito zemljopisnim, ignoriraju čak da ima Hrvata te zemlje čisto hrvatske nazivlju srpskima, dok se npr. Stojan Novaković u jednom svojem djelu, gdje tumači Porfirogeneta služi i doskočicama da bi ga protumačio u prilog Srbima, Maretić u svakomu iole sumnjivomu znanstvenomu pitanju između Hrvata i Srba, u bojazni, da ga ne bi potomnji prekorili s pristranosti, sudi uvijek njima u prilog, a na uštrb Hrvatima, dapače više puta izvrćući povijesne istine.

Poznato je, podsjeća Supilo, kako je Maretić napao Broza što je svojim *Crticama iz hrvatske književnosti* 1886. dao takav naslov ne spomenuvši srpskoga imena. Posebno se okomio na Brozovu rečenicu da su Dubrovčani još u drugoj polovici 16. stoljeća nazivali svoj jezik hrvatskim. Zlatarićevu posvetu, kako sam pjesnik napisa, hrvatskoga prepjeva Sofoklove Elektre Jurju Zrinskomu nazvao je "kurtoasijom", a ne sviješću jednoga Dubrovčanina iz 16. stoljeća da govori hrvatski. Broz mu je odgovorio da su mu poznati mnogi uzroci zbog kojih se nadijevaju imena jezicima, ali da nikad nije čuo da bi se nadijevala iz kurtoazije. Tomu je dodao da u svoj hrvatskoj književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku nema traga da bi se narodni jezik zvao srpskim imenom (Broz 1886–88, 2: VII).

Srbofil je Maretić, piše Supilo, u knjizi *Slaveni u davnini* da bi ugodio Srbima, proglasio plemena između Cetine i Neretve srpskima jer nisu bili ikavci. Tobože da su se ikavci poslije tu doselili. Kako to da se onda ikavica nahodi sve do Boke, pita Supilo (1892a).

Supilo tvrdi da Srbima ne bi toliko narasla krila da ih hoće razastrti na hrvatsko ime i hrvatsku zemlju da Hrvati nisu sami tomu pridonijeli. Za ljubav sloge uvukli su srpsko ime i u Akademijin rječnik i u dalmatinske škole, i u beletristiku i u znanstvena djela, a nisu htjeli vidjeti da Srbi, od prvoga do posljednjega, odbijaju hrvatsko ime kao pas vreli lonac, a kad ga spominju, da ga spominju od nevolje, i da mu se tad rugaju (Supilo 1891b).

Kao što je Maretiću bilo mrsko hrvatsko ime pa je napao Broza zbog naslova njegove knjige *Crtice iz hrvatske književnosti,* tako je Izidor Kršnjavi u prologu intendanta Stjepana Miletića prilikom otvaranja zagrebačkoga kazališta 1895. svugdje prekrižio i zamijenio riječ *hrvatski*, pa je Miletić prosvjedovao: "Ako sam si i potpuno svjestan da me moj sadašnji položaj isključuje iz svake politike, ipak od dužnosti Hrvata i rodoljuba — kako ih ja shvaćam, odustati ne mogu" (Kršnjavi 1986., 1: 88).

Jagić je pak negodovao po izlasku Šurminove knjige *Povjest književnosti hrvatske i srpske* (1899). Iako je u naslovu bilo istaknuto srpsko ime, Jagiću Šurminov pristup nije dovoljno "monocentričan". Napisao je na njemačkom prikaz za svoj *Archiv* i prije no što je ondje bio objavljen, poslao njemački izvornik uredništvu beogradskoga *Dela,* koje ga je objeručke dočekalo, prevelo na srpski i objavilo (Jagić 1899).

U njem Jagić doslovce kaže: "Neprijatno me dira nerešljiva protivurečnost, preko koje ne mogu mirno preći, između nekoliko puta u uvodu naglašenoga tvrđenja da su Hrvati i Srbi jedan narod sa jednim jezikom — a toga bi se paladijuma trebalo da drže svi Hrvati i Srbi — i s tim nikako ne saglasnom obradom književnosti ovoga naroda kao dve sasvim odvojene veličine. (...) Neću da poričem, da je u istoriji političkoga i kulturnoga, duhovnoga života Hrvata i Srba bilo više momenata koji razdvajaju nego li onih koji sjedinjavaju, ali su ove sile dejstvovale u raznim dimenzijama i tako su se međusobno ukrštavale, da se ipak lakše dolazi do istinitih stvarnih i pravih prilika raznih epoha postavljanjem monističkoga a ne dualističkoga principa. Dr. Šurmin i sam je prinuđen da bar narodno pesništvo i u opšte narodno predanje obradi kao nešto zajedničko" (Jagić 1899; ovdje prema *Polemike*, 5: 493–494).

Jagić optužuje Šurmina da pokazuje malo povijesnoga smisla kad glagoljizam vezuje samo uz hrvatsko ime, a ćirilizam uz srpsko, dapače zamjera mu jer je govoreći o "bosanskoj" ćirilici kao duhovnoj svojini Hrvata, radio u hrvatsku korist. Iz činjenice što se hrvatska književnost razvijala kao pokrajinska Jagić zaključuje: "jedne 'hrvatske' celokupne književnosti u modernom smislu nije bilo onda nikako, kao ni 'srpske', sem crkvene. Zašto dakle jednostrane aneksije u modernome smislu nametati prošlosti i ugarak moderne raspre unositi u prošle vekove, koji inače pate od svojih nezgoda i nevolja. (...) Pre svega je deobom na dvoje raskinuo tesnu vezu, koju je vekovima održavao Dubrovnik sa zemljama Balkanskoga Poluostrva, a koja je bila ne samo trgovačke, već i kulturno-duhovne prirode, i u istoriji se književnosti mora pomenuti i karakterisati već radi onih nebrojenih ćirilskih povelja, koje su nam spasle dubrovačke arhive. (...) Ko se trudi da duhovni život Dubrovnika od XII do XVIII veka prestavi jednostrano kao 'hrvatski' ili 'srpski', greši se o istoriju ovoga mudroga, oštrovidnoga grada, ne poznaje njegov karakter i skida ga sa njegove sjajne visine (...) Možda suvremenosti i nedostaje za to potrebne mirnoće i nepristrasnosti, da obradi pitanje, kakve je koristi Zagreb od Beograda i Beograd od Zagreba dobio u jeziku i književnosti. Meni je, kada sam kao sasvim mlad čovek pisao onu skicu za 'Jihoslovené', i kada sam

izdao prvi deo istorije književnosti, lebdela pred očima sasvim druga slika, niti bih onda mogao samo i sanjati, da će na kraju stoleća ideje, koje su nam onda bile svete, biti odbačene, negirane od docnijega pokolenja. U tom smislu smatram ovu knjigu kao žaljenja dostojan nazadak, pa ma u tome shvatanju i bio usamljen" (Isto: 495, 496).

Jagićev je prikaz izazvao reakciju Josipa Pasarića, koji je napisao opširan i oštar osvrt u *Obzoru*, tiskan 1899. i u obliku brošure pod naslovom *Jagić prema hrvatstvu i srbstvu.* U njoj pokazuje Jagićevu "znanstvenu" evoluciju u kojoj se od književnoga povjesničara koji na početku 1860-ih godina dobro razlikuje i opisuje hrvatsku i srpsku književnu baštinu (*Gramatika jezika hervatskoga, Primjeri starohervatskoga jezika, Stari pisci hrvatski*; *rasprava Iz prošlosti hrvatskoga jezika,* Književnik, 1864., br. 3, 4 str. 332–358; 447–485) postupno razvija u Srbohrvata ili Jugoslavena, nemilice napadajući one koji ne pristaju na umjetne kulturno-jezične srbo-hrvatske integracije, ispravno uočujući samostalne književne i jezične povijesti hrvatske i srpske. Sam je Jagić u raspravi o prošlosti hrvatskoga jezika na više mjesta istaknuo hrvatstvo Dubrovnika i glagoljice, hrvatstvo Bosne. Poslije je, nastojeći se dočepati Miklošičeve bečke slavističke katedre pisao onako kao se od njega očekivalo na tom mjestu: kajkavski su Hrvati Slovenci, štokavska je književnost i hrvatska i srpska, samo je čakavska isključivo hrvatska (*Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, 1867).

Pasarić je javno uz Jagića prozvao i Maretića: "Profesor hrvatskog sveučilišta, rodjen Hrvat, piše gramatiku hrvatskog jezika, suvereno ignorujući hrvatsku književnost od 4 vieka, a drugi Hrvat, na glasu učenjak, prof. Vatr. Jagić piše u srbskoj smotri o hrvatskim književnicima tako, kao da je naručen od naših narodnih protivnika" (J. Pasarić 1899; prema *Polemike*, 5: 498).

Polazeći s gledišta, da su Hrvati i Srbi jedan narod s jednim jezikom, Jagić bi htio, piše Pasarić, da se u književnoj povijesti provede monističko načelo te književni i prosvjetni život Hrvata i Srba prikaže kao etnička i duhovna cjelina. Naučavanje da su Hrvati i Srbi jedan narod s jednim jezikom, dobro je došlo Srbima da sve, što je hrvatsko, proglase srpskim; ali ne dopuštaju istodobnoga reciprociteta, tj. da i Hrvati sve ono što je srpsko, proglase hrvatskim. Zloporabom toga monističkoga načela spočitavaju nam da smo književni jezik uzeli od Srba; zloporabom te teorije posvojiše nam dubrovačku književnost, proglasivši ju srpskom; zloporabom toga načela prikazuju nas pred stranim svijetom kao Srbe, a pred lakovjernim slavenstvom kao artefakt austrijske policije.

Pasariću je posebno zasmetalo Jagićevo srbovanje u pogledu Dubrovnika i dubrovačke književnosti. U prilog hrvatstvu Dubrovnika navodi povijesno državno pravo, narodni osjećaj, jezičnu povijest, fonetičnost pravopisa nekoliko stoljeća prije Karadžićeve pojave, književnopovijesni razvitak, kontinuitet i književnu tradiciju. "Dubrovčani su narodni jekavsko-štokavski govor podigli na književni jezik, a taj važni dogadjaj u našoj literarnoj historiji zbio se 300 godina prije Vuka Štefanovića Karadžića. Taj narodni jezik izgladjen je i usavršen u Gunduliću, koji je zapravo otac hrvatske književnosti sa karakterističnim obilježjem narodnog kao književnog jezika. (...) Na historičkom tlu Hrvatske, razumievajući ovamo područje čakavštine, jekavske i ikavske štokavštine i kajkavštine, već od najstarijih vremena vidi se jaka tendencija, da si načelo narodnog jezika prokrči put u književnost. (...) Godine 1836. Gaj u Dubrovniku proglasi narječje jekavsko štokavsko za književni jezik. Kako su prije u Dalmaciji ikavci popustili za volju književnog jedinstva, tako se sada hrvatski kajkavci pokloniše Gunduliću i prihvaćaju njegovo pisanje" (Isto: 498, 517, 519).

Na svu tu viku o tobožnjoj krađi srpskoga jezika i pravopisa izdvaja se Supilovo gledište. Srpsko "mahnitanje" da su im Hrvati ukrali jezik nazvao je Supilo nečuvenom pojavom u povijesti čovječanstva. "Zar mi nijesmo ovaj jezik", pita se on, "kojim se branimo i u komu ovdje na papir bacamo naše misli, naučili od naših roditelja i primili ga na amanet kad smo majčino mlijeko sisali?" (1891a). Pitanje jesu li Hrvati ukrali Srbima jezik držao je apsurdnim, jednako kao i raspru o dvojnosti hrvatskoga i srpskoga naroda. Supilo nije poznavao jezikoslovnu razdvojbu između organskih govora i književnoga jezika, kao što je nije lučio ni velik broj (ne)jezikoslovaca koji su sudjelovali u raspri. Nije naime bilo prijeporno pitanje genetskolingvističke srodnosti dvaju jezika nego sličnosti njihovih književnih jezika koja, prema suvremenim jezikoslovnim spoznajama, ne bi mogla izlaziti iz naravnoga njihova razvitka, jer je književni jezik sociolingvistička činjenica. Budući da su se Srbi i Hrvati kao narodi konstituirali u različnim sociokulturološkim okružjima, to se imalo odraziti i u njihovim književnim jezicima. Da nije bilo Karadžićeva zahvata u srpski književni jezik, on bi se najvjerojatnije bio razvio u okvirima slavenosrpske književne tradicije i bio bitno različit od hrvatskoga. Međutim, nakon Karadžićeva zahvata, bliskost između hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika bila je veća no što bi bila da se srpski književni jezik nastavio razvijati u svom naravnom okružju. Nedvojbeno je da je Karadžić zahvate u srpski književni jezik proveo tako što je srpski približio hrvatskomu.

Nisu bile prilike da se, sa srpske strane nametnuto, pitanje čiji je jezik preokrene u pravo pitanje: *kako su srpski i hrvatski književni jezici postali tako sličnima?* Supilo je bio na pragu da ga izrekne, ali u trenutku kad je bilo smisla da se ono postavi, sudbina Hrvatske nije bila u njezinim rukama, pa ga je držao suvišnim. Pitanje izbora standardnoga jezika buduće jugoslavenske zajednice također je stavljao u politički kontekst oslabjele hrvatske strane te je držao da ono ne će ovisiti o njezinoj volji.

U monarhističkoj je Jugoslaviji beogradsko svojatanje dubrovačke književnosti dobilo široki institucionalizirani oblik u školskim udžbenicima i priručnicima: u početku se zakrivalo pod državnim jugoslavenskim imenom, a poslije se otvoreno i agresivno prisvajalo samo pod srpskim. Istodobno se u tim istim priručnicima sustavno brisao pridjevak hrvatski ne samo iz naslova hrvatskih književnih djela nego i iz samih tekstova (v. opširnije: Murvar 1941). "Znanstvenu" akrobatiku prisvajanja potkrjepljuje tipičan onodobni tekst:

"Naša narodna poezija svojim utjecajem zahvatila je ne samo novu srpsku književnost, već i dubrovačku ili srednju srpsku književnost, kako se ona drugačije zove, i to još od samog njenog početka od druge polovice XV. veka, pa sve do njenog gašenja, do konca XVIII. veka. Đorđe (Džoro) Držić je prvi srpski umjetnički pjesnik, kod kojega se osjeća utjecaj naše narodne poezije. On je rodonačelnik one velike plejade naših pjesnika, koji su je stoljećima podržavali od XV. veka pa sve do danas. On uvodi njen uticaj u dubrovačku književnost, i po tome uticaju, kao i po svome jeziku i nacionalnoj svesti, ova književnost ima srpski karakter" (prema Murvar 1941: 175–176).

Prilike se nisu promijenile ni u socijalističkoj Jugoslaviji. Izvorišta takvomu poslu bila su u prvom redu u SANU i u Matici srpskoj. Jezikoslovcima su poticaj davali povjesničari, napose Sima Ćirković, koji se kao urednik knjige o srednjovjekovnoj srpskoj povijesti u nizu *Istorija srpskog naroda* (sv. 1, 1981) pobrinuo da se ni jednom ne spomenu Hrvati, nego se govori o "zapadnim susjedima", na isti način na koji se u rječnicima "srpskohrvatskoga" jezika srpskih izdavača od Karadžića do danas o hrvatskom govornom području govori kao o "našim zapadnim krajevima".

Da Dubrovnik i dubrovačka književnost ne pripadaju srpskomu kulturnomu krugu, kao ni dalmatinska, slavonska i franjevačka bosanska književnost, otvoreno je napisao jedino srpski književni povjesničar Jovan Skerlić: "Jedna stvar je van svakog spora: dalmatinska književnost nije ni po čemu uticala na stvaranje nove srpske književnosti u XVIII veku. Isto tako bez većeg uticaja su bile i ostale lokalne katoličke književnosti naše, bosanska književnost XVII i XVIII veka, slavonska književnost XVIII veka. (...) Dalmatinska, a naročito

dubrovačka književnost oko 1835. godine, za vreme ilirskoga pokreta, bila je od velikog uticaja na stvaranje nove hrvatske književnosti. Dalmacija je Hrvatskoj bila bliska po prošlosti, geografski, verom, azbukom, i dubrovčanisanje ilirskih pisaca bilo je sasvim prirodno i pojamno" (Skerlić 1921: 4—5).

Unatoč tomu, danas je cjelokupna dubrovačka i bokeljska književnost u *Srpskom biografskom rečniku* prikazana sastavnim dijelom stare srpske književnosti: svi Bunići, Gučetići, Gundulići, Bolice, Marin i Đore Držić, potom isusovac Ruđer Bošković, slikar Vlaho Bukovac, Marin Getaldić, Marin Kabožić, Maroje Mažibradić, Jaketa i Junije Džono Palmotić, Andrija Paltašić ... To se u Predgovoru opravdava "tradicionalnom otvorenošću srpske sredine" drugim kulturama, koje da tako pomažu razvijanju srpske "humanističke svijesti".[107] Da te kulture baš i nisu puno humanizirale srpsku svijest, dokazom je divljačko obrušavanje topništvom na Dubrovnik u Domovinskom ratu 1991., na njegove ljude, muzeje, knjižnice, galerije, spomenike i zidine, unutar kojih, kažu izvori, sve do novijega doba pravoslavni susjedi nisu smjeli ni prenoćiti (Vego 1937: 156).

107 Iz Predgovora: "Prikazujući sve ličnosti koje su delovale na istorijski razvitak srpskog naroda i ne ograničavajući se na svoju etičku ili nacionalnu zajednicu, *Srpski biografski rečnik* neminovno otkriva povezanost Srba sa drugim narodima, razmenjivanje kulturnih i drugih uticaja, tradicionalnu otvorenost srpske sredine. Na taj način rečnik može obaviti važnu kulturnu ulogu i pomoći u razvijanju humanističke svesti. (...) Uvažavanjem doprinosa onih ličnosti koje nisu bili Srbi u istoriji srpskog naroda, ova publikacija treba da svedoči o realnosti međusobnih odnosa, o doprinosu pripadnika drugih naroda koji su živeli i delovali u srpskoj sredini ili na bilo koji drugi način u znatnijoj meri uticali na razvoj i istorijsku sudbinu Srba" (str. 9—10).

5. PROTUVUKOVSKI JEZIKOSLOVNI SMJER

Spoznaja o različitosti hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika sudobna je spoznaji o njihovoj sličnosti, odnosno srodnosti. U prošlosti je ona posvjedočena praktično i teorijski. Praktično već u prvom zajedničkom projektu prijevoda *Novoga zavjeta* naših protestanata, koji je, unatoč polazištu o "hrvacki tlmačenim knigama" namijenjenima čitateljstvu "v Dalmaciji, v Hrvatskih, Srvije, Bosne, Srimske zemlje i va vsih inih ovoga jazika stranah ili zemljah", ipak ostvaren 1562. i 1563. godine u dvjema ne samo grafijskim (glagoljica:bosanica) nego i jezičnim inačicama, hrvatskoj i srpskoj,[108] što nedvojbeno govori da već u 16. stoljeću na ovom prostoru postoje dva različna književna jezika (stila). Teorijski se o različitostima počinje raspravljati u 19. st. kad se razvitkom lingvistike i filologije kao modernih znanstvenih disciplina postupno izgrađuje znanstveni aparat pomoću kojega se prvi put odnos među dvama jezicima pokušava lingvistički utvrditi i opisati.

Autor je prve takve rasprave sa znanstvenim ambicijama, kako je napomenuto, Đuro Daničić (1857), no njegova dijakronijska studija *Razlika između jezika srbskoga i hrvatskog* nije mogla valjano odgovoriti na naslovljenu temu jer razludžbeni kriteriji, jednako narječni, kao i fonološki i morfološki, nisu bili valjano odabrani, pa je Daničić sâm odustao od svoje interpretacije te priznao štokavski hrvatskim jezikom (Daničić 1874a), ali time raspra o odnosu između hrvatskoga i srpskoga nije završena. Ona je zapravo tek tada znanstveno otvorena jer je "zajednička" štokavština postala predmetom trajnih sukoba.

Maretićev jezikoslovni rad, kojim je Karadžićev i Daničićev novoštokavski jezični model ustoličen u Hrvatskoj kao jedini uzorni primjer novoštokavštine i na temelju kojega su napisani gramatika, rječnik i pravopis što su imali postati standardnima u hrvatskoj sredini, bio je predmetom trajne kritike. Kritizirali su ga ne samo jezikoslovci iz redova zagrebačke filološke škole poput Vebera Tkalčevića, koji su se po samoj naravi svojih jezikoslovnih pogleda imali zauzimati za dosegnute jezične stečevine, nego i oni koji su, poput Jagića, stajali u oporbi njojzi, dapače djelatno radili na rekonstrukciji hrvatskoga standardnoga jezika i pravopisa u smislu novoštokavskih Karadžić–Daničićevih jezičnih i pravopisnih norma, ali s upozorenjem da književni korpus reduciran na samo njihova djela nije dostatan za valjan jezikoslovni opis te da se nužno mora proširiti suvremenim tekstovima.

108 Treća je inačica posebno slovensko izdanje.

U protuvukovskim stajalištima ima razlika u pojedinim pitanjima, ali ih sve skupa vezuje jedinstvena ocjena da je Maretićev jezikoslovni smjer upravo poradi svoga redukcionizma značio nazadak hrvatskoga jezikoslovlja i vodio ozbiljnomu osiromašenju izražajnih mogućnosti hrvatskoga jezika. Ovisno o vlastitim viđenjima jezične budućnosti hrvatskoga i srpskoga standarda — hoće li se dalje razvijati kao jedinstven jezik ili kao dva neovisna standarda, što je izravno bilo povezano i s političkim ustrojem državne zajednice u kojoj su dva naroda ostvarivala svoju jezičnu, kulturnu i uljudbenu samobitnost — jedni su o tom govorili glasnije i otvorenije, zauzimajući se za samostojnu afirmaciju jednoga i drugoga jezika, po uzoru na slovenski, a drugi s oprezom, vjerujući još uvijek u iluziju stvaranja zajedničkoga jezika na državnoj jugoslavenskoj razini s čvrstom hrvatskosrpskom jezgrom.

Tomu valja dodati da su u hrvatsko jezikoslovlje presporo ulazile moderne jezikoslovne spoznaje i da je mladoslovničarstvo u nas bilo žilavo ukorijenjeno u vrijeme kad se u drugim slavenskim sredinama razvijaju moderne interpretacije standardnoga jezika na strukturalističkim zasadama (Česi, Slovaci, Rusi), koje su omogućivale dobro i svrhovito razlikovanje standardizacijskih procesa i standardnoga jezika od organskih idioma. U radovima velikih jezikoslovaca, poput Jagića, koji je svoj *Archiv* na prijelomu stoljeća bio učinio najuglednijim slavističkim časopisom u kojem su se mogle pratiti tada recentne znanstvene i kritičke izmjene jezikoslovnih stajališta, 30-ih godina 20. stoljeća zamiru odjeci suvremenoga jezikoslovlja, a u radovima njegovih nasljednika Rešetara i Skoka prevladavaju devetnaestostoljetni pogledi na jezične pojave.

5.1. Antun Radić i kritika Maretićeve *Gramatike i stilistike*

Protuvukovski jezikoslovni smjer razvio se u hrvatskom jezikoslovlju još za uspona vukovaca na prijelomu stoljeća te, iako na kulturnom rubu i institucijski nezaštićen, signalizirao ključne standardizacijske probleme, koji će se idućih desetljeća u zajedničkoj jugoslavenskoj državi nagomilati do te razine da je hrvatska standardna inačica pod pritiskom unitarističke politike vođene iz beogradske središnjice bila dovedena na sam rub opstanka. Temeljne su odlike protuvukovstva jasno razlikovanje dviju standardnih inačica — hrvatske i srpske — kao dviju različitih sociokulturoloških činjenica izišlih iz — u genetsko-tipološkom pogledu — istoga jezika te borba protiv vukovskoga jezičnoga redukcionizma, koji je sveo hrvatski jezik u gramatički kalup dvaju nehrvatskih pisaca.

Na čelu je protuvukovskoga smjera Antun Radić, autor glasovite kritike Maretićeve *Gramatike,* objavljene u *Obzoru* neposredno nakon izlaska knjige (Radić 1899b) te njezine proširene inačice tiskane u *Viencu* iste godine (Radić 1899c). Odjeci Radićeve kritike zamjećuju se i u Jagićevu prikazu Maretićeve gramatike (Jagić 1900), ali su Radićeva stajališta, argumenti i zaključci izrečeni ne samo prvo nego su dosljedniji i jednoznačniji od Jagićevih u smislu afirmacije hrvatskoga standardnoga jezika u slavistici kao posebnoga jezika različitoga od srpskoga po povijesti i po, kako Radić veli, "duhu", što je Jagić iz oportunističkih političkih razloga zanijekao i to u trenutku kad se, s obzirom na njegov ugled i značenje koje je imao u slavističkom svijetu, s hrvatske strane očekivao njegov objektivni lingvistički pravorijek i zaštita pred srpskim presezanjima u hrvatsku književnu baštinu.

U Radićevoj kritici, koja je znamenito poglavlje u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja, valja tražiti zametak raskida s mladoslovničarstvom i temelj kasnijim modernim interpretacijama hrvatske jezične posebnosti na osnovi razumijevanja standardnoga jezika kao sociokulturološke činjenice s izvornim (kompetentnim) govornikom u središtu kao onim koji je nosilac jezičnoga znanja i iskustva određene sredine. Upravo su 1940. na različitom hrvatskom i srpskom jezičnom osjećaju, odnosno Radićevu "duhu", izgradili Petar Guberina i Kruno Krstić svoju teoriju o razlikama između hrvatskoga i srpskoga standardnoga (u njih: književnoga) jezika. Riječ je naime o jezičnom znanju, stečenom iskustvom, izvornoga govornika koji nepogrješivo prepoznaje riječi, metafore i frazeme koji pripadaju njegovoj sociokulturnoj sredini.

Maretićevu redukcionističkomu postupku Radić upućuje dvije ključne zamjerke: 1. nema gramatike hrvatskoga književnoga jezika bez jezika hrvatske književnosti i 2. hrvatski književni jezik treba crpsti građu iz ukupnosti hrvatskoga jezika i svih njegovih narječja, iz onoga gradiva koje u uljudbenom i kulturnom smislu znači cjelinu hrvatskoga povijesnoga, narodnoga i jezičnoga bića. Na tim dvjema spoznajama bila je izrasla i sazrjela zagrebačka filološka škola, a maretićevci su ih obje potrli jer su im onemogućivale ostvarenje njihova filološkoga programa: postizanje jedinstvenoga hrvatskoga i srpskoga standardnoga jezika.

Maretićevo suzivanje izvora za pisanje gramatike "hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika" na samo dva pisca — Karadžića i Daničića — značilo je stvaranje lažne slike ne samo o hrvatskom nego i o srpskom standardnom jeziku. Takvom koncepcijom sam se pisac iskorijenio iz jedne i iz druge jezične zbilje. On je naime napisao gramatiku jezika kojim tada nitko u Srbiji i Hrvatskoj nije govorio niti pisao, sa svim nedosljednostima i nedostatcima koje

opisani idiom kao nedovršeni model, ili, kako ga Milka Ivić naziva, "književni jezik u povoju" (1997: 14). Nevolja je u tom što je iz toga modela u razvoju, k tomu i anakronoga i s rubnim značenjem za tada već dosegnuti stupanj razvitka hrvatskoga standardnoga jezika, dobio mandat za pisanje školskih gramatika te normiranje suvremenoga hrvatskoga standarda. A kad je iz te perspektive tridesetak godina poslije kritizirao Ristić–Kangrgin *Rečnik srpsko-hrvatskog i nemačkog jezika* (Beograd, 1928), Svetomir Ristić odgovorio mu je jednostavno da "gospodin akademik ne zna srpski", odnosno da mu nedostaje "*razumevanje* srpskoga jezika, jer mu nedostaje *osećanje* za srpski jezik" (Ristić 1930: 45), čime je zapravo model jedinstvenoga jezika doživio slom i u srpskoj kulturnoj sredini.

Pišući protiv stvaranja lažne slike o hrvatskom književnom jeziku u Maretićevoj *Gramatici*, dirnuo je Antun Radić u ključnu fantazmagoriju hrvatske vukovštine: pobožanstvenjenoga Karadžića koji stoji na početku i na kraju hrvatske književnosti. On je uočio pogubne razmjere takve mitološke interpretacije Karadžićeve uloge u razvitku hrvatskoga standarda, po kojoj izlazi da Hrvati ni prije ni nakon Karadžića nisu imali ni književnosti, ni pisaca, ni svojega jezika. Radić je, poznavajući srpska presezanja za hrvatskom baštinom još za Karadžićeva života, vrlo dobro znao da takav Maretićev postupak u konačnici zaista daje podlogu srpskoj interpretaciji da su Hrvati ukrali Srbima jezik.

Radićeva ustrajnost na uključivanju jezika hrvatskih pisaca i njihovih književnih djela u gradivo za gramatički opis hrvatskoga standardnoga jezika nije bilo motivirano samo činjenicom što je nakon četiri stotine godina postojanja hrvatske književnosti nemoguće napisati gramatiku hrvatskoga jezika ignoriranjem udjela jezika te književnosti u razvitku ukupnoga standardnoga idioma nego i time što upravo mladoslovničarstvo, kojemu je razvojnost oblika, tj. povijesnost, temeljni predmet proučavanja jezika, već po svojoj naravi nije smjelo ispustiti taj odsječak, to više što se sam Maretić, na što posebno upozorava Radić, u predgovoru svojoj gramatici poziva na povijesnost oblika kao jedan od kriterija pri utvrđivanju pravilnosti standardnoga jezika ("što je starije, ujedno je i pravilnije"; Maretić 1899b: 7).

Radić podcrtava da Hrvati imaju svoj književni jezik od kraja 15. stoljeća, koji se razvijao na više narječja. I on napominje da je u prvoj polovici 19. stoljeća velik dio Hrvata ostavio svoje organske idiome i pristao uz standardiziranu štokavštinu, u kojoj je do tada bila napisana veća i vrjednija književnost nego u ikojem drugom idiomu. On točno utvrđuje i jezičnopovijesni okvir u kojem je tekao proces novije hrvatske standardizacije kad govori o naslojavanju

standardizirane književne štokavštine organskim idiomima ("opaža se u hrvatskom književnom jeziku u jednu ruku utjecaj staroga književnoga narječja štokavskoga, a u drugu utjecaj živoga govora drugih narječja"; Radić 1899b; prema 1937., 15: 16) te pokušaju hrvatskih vukovaca u novije vrijeme da raskinu sa svakom hrvatskom tradicijom i "iz književnoga jezika hrvatskoga iztriebe ne samo i jedan i drugi ovaj utjecaj, nego i sve druge tvorevine, što ih je u jeziku ostavila književna tradicija", što se posebno negativno odrazilo na leksik iz kojega se nekritički izbacuju tobožnji hrvatski dijalektizmi, koji su stoljetnom porabom već bili stekli svoj naravni položaj u leksičkom fondu (*rubac, tjedan, bjelanjak, ribič*), o čem je načelno pisao i Ivan Broz.

Ne osporavajući Karadžiću ulogu koju je imao u kulturnoj i književnoj povijesti srpskoga naroda kao izdavač pučkih umotvorina, autor rječnika i pisac prve gramatike novoštokavskoga idioma, Radić opravdano ističe da Karadžić nije bio pisac umjetnik te da njegovu pisanju "nedostaje svega onoga, što književnomu jeziku podaju pjesnici i pisci-umjetnici" (Isto). Stoga Maretićevu usporedbu Karadžića s Ciceronom iz predgovora gramatici drži potpunoma neumjesnom: "Cicero — prvak u onom, što su Rimljani zvali sermo urbanus (gradski, ugladjeni govor), i Vuk — prvak u onom, što bi Rimljani nazvali sermo rusticus (seoski govor), a što u nas neki ozlojedjeni potomci zagrebačke škole kažu: govedarština (...) prispodoba nije najsretnija. No i ako je Ciceron za latinski jezik ono, što Vuk nije za hrvatski, ipak ja ne znam, da je tko napisao gramatiku latinskoga jezika jedino na osnovu Ciceronovih djela" (Isto: 9).

"Jedan čovjek, pa bio ne znam kako genijalan, ne može književnomu jeziku dati ono, što mu može podati više genijalnih ljudi, genijalnih u različnim strukama ljudskoga znanja i umijeća; jedan čovjek ne može stvoriti književnoga jezika za sve grane književnosti; jedan čovjek ne može stvoriti književne tradicije, bez koje nema u književnosti ni poštovanja starine, ni autoriteta, ni discipline, a po tom ni zanosa ni napretka" (Isto: 40).

Iako uz Karadžićevo pisanje nije pristao gotovo nijedan hrvatski pjesnik ni pisac umjetnik, napominje Radić, to nije smetalo da se napiše golema gramatika njegova jezika i da se nazove gramatikom književnoga jezika hrvatskoga i srpskoga. On tvrdi da pravilnoga hrvatskoga jezika ima i da bi ga bilo i bez Karadžićevih djela i Karadžićeve slave, a da Karadžićeva ni onoliko pravilna jezika koliko jest pravilan, ne bi bilo bez hrvatske književne prošlosti jer "niti je u Karadžićevu jeziku sav hrvatski književni jezik, niti je Karadžićev jezik ujedno hrv. književni jezik" (Isto: 17).

Radić je uočio i velik nesklad između sadržaja Maretićeve gramatike i njezina predgovora. Naime, Maretić u predgovoru navješćuje da bi gramatika imala biti normativnom, a u njoj su ostavljena mnoga dvojstva, pa čak i trojstva: *sio/sjeo, anđeo/anđio, znamenje/zlamenje, zateščati/stešati, škola/čkola, škakljati/čkakljati, kršćen/kršten, zraka/zdraka, gledati/gleati, užeći/užditi, žeđca/žeca, božij/božiji/božji, ih/jih, truhla/trula, drhtati/drktati, zjati/zijati, ubistvo/ubijstvo, mlidijah/mnidijah, damno/davno, svraka/švraka, jelen/jeljen, sežanj/šežanj, blagoslov/blagosov, ljepši/ljevši/lješvi, cvatem/cavtim, noriti/roniti.* Kako se iz primjera vidi, najveći dio pripada fonološkim odlikama štokavskih govora koji nisu bili relevantni za razvitak hrvatskoga standarda, a dio se u hrvatskom standardizacijskom procesu nije našao ni kao etalonsko gradivo (*čkola, čkakljati, šežanj*).

Kad je riječ o morfološkim odlikama novoštokavske padežne paradigme kakvu normira Karadžić, očitovane u izjednačivanju množinskih padeža imenične i pridjevno-zamjenične sklonidbe, Radić govori o omraženom *imakanju* i *amakanju,* koje Maretić brani, potrvši svoje pravilo o pravilnosti starijih oblika i posežući tu za pravilom "običnosti", jer da su izjednačeni množinski oblici običniji u narodu, iako ne niječe da se i stariji govore u narodu kojega je narječjem Karadžić pisao.

S posebnom je pozornošću Radić kritizirao Maretićevu razdjelbu "hrvatskih ili srpskih" narječja u pristupu gramatici i osporavao uvršćivanje torlačkoga među hrvatska narječja (Isto: 25–30). Riječ je o skupini južnosrbijanskih govora za koje Maretić piše da su po morfološkim obilježjima bliski bugarskomu, a Karadžić (1852: 744) torlakom naziva čovjeka "koji niti govori čisto Srpski ni Bugarski". Radić se s torlačkim susreo kao urednik *Zbornika za narodni život i običaje* te izdvaja tri njegove odlike: tvorbu (*kupče, lisiče, pituvati*), gubitak imenične sklonidbe (*sas decu, bez leb, s čoveka, vreću pepel*), gubitak infinitiva (*će da bidne, će se nađemo, ne mož ga pozna*). Određujući hrvatski u prvom redu kao fleksijski jezik, odbacuje Maretićevu lingvističku interpretaciju fonološko-morfoloških dodira na istočnim i zapadnim rubovima štokavskih dijalekata i analogiju torlačko-bugarske sveze s hrvatskokajkavsko-slovenskom, odnosno tezu po kojoj se na obodu hrvatsko-srpskih istočnih i zapadnih govora zbivaju isti procesi, tj. da se torlački govor "približava bugarskome jeziku onako, kako se govor kajkavski približava slovenskome" (Maretić 1899a: 3). Torlačko narječje, ističe Radić, za razliku od svih triju hrvatskih — čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga — nema umjetničke književnosti koja potvrđuje jedinstvo i homogenost nacionalne zajednice.

Radić podvrgava kritici nepostojanost Maretićevih kriterija i pri utvrđivanju standardnih pravopisnih oblika. Uvodi naime i treće pravilo: *quieta non movere*, koje primjenjuje na nepisanje međuvokalnoga *j* u primjerima tipa *bio, govorio*, iako ga Karadžić piše. Na žalost u bilježenju refleksa dugoga jata, ili kako Radić veli u "ijekanju", to pravilo nije primijenio, iako su Karadžić i Daničić i tu nejedinstveni, pa pišu, primjerice *zvjezdama/zvijezdama, strelama/strijelama, stjenama/stijenama.* Iako nedovoljno precizan u fonološkoj interpretaciji kad tvrdi da je *ije* i *je* u *dijete — djeteta* isti "glas", samo u prvom slučaju dug, u drugom kratak, te sukladno tomu govori o neopravdanom pravopisnom razlikovanju dugoga i kratkoga staroga *ě*-glasa (što bi impliciralo da bi njihova grafija imala biti istom; N. B.), Radić zapravo dobro uočuje da je riječ o jednosložnom ostvaraju i u prvom i u drugom slučaju.

Radićeva je kritika Maretićeva slovničarstva iz *Obzora* široko odjeknula, pa je uredništvo *Vijenca* zatražilo da je proširi i objavi na njegovim stranicama. Prihvaćajući poziv, u kasnijoj je bilješci (Radić 1907; prema 1937, 15: 58) posvjedočio da osobno nije bio zadovoljan načinom na koji je napisao prikaz u *Obzoru,* jer da ga je napravio na brzu ruku, a da ni novine nisu za takve rasprave. U drugom je članku otvoreno progovorio i o ozračju nasilja koje su provodili vukovci, o "filološkom jarmu" koji se "bezobzirno nameće protiv osjećaja čitavoga hrvatskoga obrazovanoga svijeta, protiv stoljetnih tradicija hrvatske književnosti" (1899c; prema 1937, 15: 32). "Pravopis je bio samo exponent onoga jada, što se je u hrvatskom obrazovnom svijetu nakupio protiv nove njeke kulturne struje. No kako su branioci nove ove struje (...) bili na takovim mjestima, protiv kojih se uzalud viče i nabacuje, jer su čvrsta i ugledna, — mrmljalo se i vikalo, a kako je u nas malo zgode za mirno razmišljanje, rijetko je pala koja mirna i razložna" (Isto).

Ključne kritičke misli sačuvao je iz prvoga članka, davši kritici, potaknut pogledima Ivana Mažuranića na hrvatski književni jezik, a koja je oživio njegov sin Vladimir, u predgovoru izdanja *Pjesama Ivana Mažuranića* iz 1895. godine, i novu, vrijednu sastavnicu — raspravu o hrvatskom književnom jeziku, što je istaknuo i u naslovu (1899c). Njegov zaključak da "hrvatski književni jezik ne može biti drugo, nego jezik hrvatske književnosti, pa tko ignoruje tu književnost i jezik, kojim je pisana, (...) kako može pisati gramatiku hrvatskoga književnoga jezika" (Isto: 34), čini još jasnijom promašenost Maretićeva slovničarskoga uratka u sučeljenju s činjenicom da je riječ o neshvatljivom odbacivanju četiriju stoljeća bogate književne baštine, jedne od najstarijih u Europi, i odricanja od mnogih njezinih gramatičkih i stilskih odlika, koje će dijelom, kako će pokazati iduća desetljeća prevlasti vukovskih

slovnica, prekriti trajni zaborav. Radić je nedvosmislen u Maretićevoj osudi: "ne razumijem Hrvata, koji lice svoje okreće od jednoga Gundulića i legije njemu sličnih pjesnika i pisaca; koji zatvara oči pred čistim njegovim i pravilnim jezikom, pred jezikom, koji i danas, poslije stotinâ godina, razumije — do neznatnih izuzetaka — gotovo čitav narod; ne razumijem Hrvata, koji zaboravi, žrtvuje stoljetne spomenike kulture svoga naroda" (Isto: 38).

Posebno valja naglasiti da Radić lingvistički kompetentno piše o besmislici sintagme hrvatski ili srpski književni jezik u naslovu Maretićeve gramatike kad je riječ o književnom jeziku, jasno lučeći ono što je dvama jezicima zajedničko od onoga što je posebno, različito: "književnost nije dala priroda nijednomu narodu, pa ni hrvatskomu; tu se može pouzdano kazati, što je u našem narodu hrvatsko, što li srpsko, jer tu imamo pred sobom svijest narodnu, koja je jedini biljeg za pripadanje ovomu ili onomu *narodu u modernom, kulturnom značenju riječi* (...) Svaki obrazovani Hrvat zna, *da nije moguća ni pomisao o ilirskoj, pače o čitavoj današnjoj hrvatskoj književnosti bez stare književnosti hrvatske.* Što je današnja hrvatska književnost bez ilirske književnosti? Što je ilirska književnost bez Mažuranića? Što je Mažuranić bez Gundulića? Što je? Ništa. Disjecta membra. *Bez ove sveze nitko na svijetu ne može kazati razložne riječi ni o hrvatskom književnom jeziku, ni o mislima, ni o duhu u hrvatskoj književnosti* " (isticanja A. Radić; Isto: 35, 34).

Radić je također kritizirao Maretićev metajezik u gramatici, koji je zapravo preslik Karadžićeva jezika i izborom riječi i stilom. Zamjera mu što namjesto općeprihvaćenih i prosječnomu čitatelju razumljivih riječi rabi "zakutne riječi" (Isto: 42) tipa *zauvarno, đuturice,* afektizam *međer* ili pastirski sociolekt *paljetkovanje* namjesto *pabirčenje, birčenje,* odnosno sintagmu *četa/hrpa riječi* namjesto sintagme *zbirka riječi.* Istodobno u "antibarbarusu" u gramatici (str. 688–699) progoni iz hrvatskoga jezika kajkavizme *bjelanjak, črknja, piknja, nijetiti, pošast.*

Isto tako kritički piše (1901a) i o Maretićevoj stilistici, dodatku gramatici iz 1899., problematizirajući sam Maretićev pristup, budući da ovaj polazi od tzv. negativnoga izbora. Maretić naime ne poučava stilistici analizirajući primjere i djela dobrih pisaca i vrsnih stilista, nego, naprotiv, izlučivanjem primjera loših stilizacija, koje potom prestilizira po vlastitim kriterijima. Iako autor tvrdi da je njegova stilistika izvorno djelo, Radić pokazuje da je stilske razludžbenice "jasnoću, jedrinu, lakoću, istinitost, logičnost, ljepotu, točnost, skladnost, glatkoću" preuzeo iz Hoffmann–Schusterove *Retorike i stilistike* iz 1873. godine, samo je, za razliku od te dvojice autora koji teoriju stila grade na primjerima iz jezika i stila vrsnih pisaca, postupio obrnuto, često se i sam

ne pridržavajući načela koja propisuje, dapače, nerijetko pišući izrazito lošim stilom. Najvećim nedostatkom Radić drži piščevu "bolesnu razvučenost" (1901a; prema 1937., 14: 278) te, u pravilu, loše i nepotpuno definiranje pojmovlja. Tomu treba dodati i Maretićeve probleme s nazivljem. Pribjegavajući metaforičnosti, što u znanstvenom stilu nije dopušteno, teško će čitatelj pod, primjerice, *jedrinom* razumjeti da je riječ o izbjegavanju suvišnosti, dakle o jeziku pisanu (govorenju) s mjerom.

I u Maretićevoj su stilistici, kao i u gramatici, nejasni kriteriji, pa se jednom kao kriterij stilske vrsnoće uzima pučki govor i Karadžić, drugi put osobna autorova prosudba, treći se put ispravljaju rječničke potvrde. Dok porabu karadžićevskih pridjeva tipa *podobar, polukav*, tvorenih po bugarsko-makedonskom obrascu prijedlogom *po* u značenju umanjenoga svojstva, dopušta čak i uz priloge *malo, dosta*, za primjer lošega zalihosnoga ili tautološkoga stila Maretić uzima svezu *bijeli snijeg*, što implicira, tvrdi Radić, diskvalifikaciju tzv. stajaćih epiteta u svezama kojima vrvi pučka književnost, tipa *crna zemlja, zelena trava, žarko sunce*, dok istodobno sveze *mali potočić, malo seoce, mala kućica* Maretić proglašava dobrima jer ih nalazi u Karadžića iako je riječ o istom tipu zalihosti. Naravno da u navedenim svezama nije riječ o tautologiji, nego o pojačavanju značenja, pa ne može ni biti riječi o lošem stilu, što ni Maretić ni Radić u tom trenutku nisu znali točno definirati, ali je u Radića bolji jezični "osjećaj" kad te sveze ne diskvalificira.

Govoreći o tzv. stilističkoj istinitosti, gdje raspravlja o odnosu jezične i izvanjezične zbilje, tj. o onom što se u suvremenoj lingvistici naziva arbitrarnošću jezičnoga znaka ("stilistik ne traži istinitost u stvari, već samo u izrazima" i "može štogod sadržavati najkrupniju stvarnu neistinu, a u svojim izrazima može to biti sasvijem pravilno"; 1899a: 666), Maretić se zapetljao do te mjere da je na kraju vrlo teško zaključiti što je stilistička istinitost. Riječ je zapravo, kaže Radić, o naputku piscima da pri izboru riječi paze da one zaista odgovaraju samomu predmetu. Pri tom pobija Maretićevo pisanje o tzv. superlativima tipa *preogroman, predragocjen, predivan, preneznatan* koji da već u prvom stupnju znače nešto 'vrlo veliko ili vrlo malo', pa je predmetak *pre-* u navedenim likovima suvišan. Budući da u tituliranju osoba iste takve tvorenice Maretić dopušta (*premilostivi, preuzvišeni, prečasani, veleučeni* — car/kralj, crkveni velikodostojnik, sveučilišni nastavnik), Radić, uz napomenu da nije riječ ni o kakvim superlativima već jednostavno o pojačanju značenja predmetkom *pre-*, drži da kontekstualne uključenosti pridjeva *preogroman, predragocjen, predivan, preneznatan* koje navodi sam Maretić opravdavaju njihovu porabu.

Na Radićeve neugodne kritike Maretić nije odgovarao, niti su one našle odjeka u njegovu djelu, ali su odjeknule i u Jagićevoj i u Dujmušićevoj kritici vukovskoga redukcionizma. Nakon njegove smrti dodatno ih je aktualizirao Jozo Dujmušić u časopisu *Nastavni vjesnik* (1939—40).

5.2. Jagićeve kritike vukovskoga leksičkoga redukcionizma

Po izlasku prvoga izdanja Maretićeve *Gramatike* 1899. objavio je Vatroslav Jagić prikaz u *Archivu* 1900. u kojem je kritizirao Maretićev postupak "svođenja knjige na dva slova", misleći dakako na Karadžića i Daničića kao jedine izvore Maretićevu gramatičkomu nauku. Jagić, kao i Radić, upozorava da korijenje štokavskoga književnoga jezika seže u Hrvata mnogo dublje u prošlost od Karadžića, da je štokavština živjela pod različitim imenima (hrvatskim, ilirskim, bosanskim, dalmatinskim), a da joj je Karadžić samo dao "dosljedniji, narodniji oblik" (Jagić 1900; prema 1948: 535). Iz te se činjenice međutim nipošto ne može zaključiti da je Karadžić dao Hrvatima jezik, odnosno da su Hrvati uzeli Srbima jezik, a niti Karadžićev jezik može biti polazna i završna točka modernoga jezika. Jagić ne zamjera Maretiću to što je predmetom svoje gramatike uzeo jezik Karadžićevih i Daničićevih djela, ali ne odobrava što je njihov jezik pokušao podignuti na razinu općega jezika, jer je to značilo zaustavljanje jezičnoga razvitka. Jagić drži da je tzv. narodni jezik, koji je u *Gramatici* kritički prorešetan i već primijenjen u Karadžića i Daničića trebalo ostaviti po strani, odnosno iskoristiti ga u većem opsegu, a jezično gradivo proširiti suvremenim, modernim izvorima.

Iste je zamjerke uputio Franji Ivekoviću i preminulomu Ivanu Brozu po izlasku njihova *Rječnika hrvatskoga jezika* (Jagić 1901—02). Tada je napisao da Karadžićev *Srpski rječnik* iz 1852., koji je u osnovi Broz–Ivekovićeva rječnika, ni približno ne pokriva rječničko gradivo koje je u optjecaju u modernom jeziku i da je već Šulekov dvosvezačni njemačko-hrvatski rječnik iz 1860. znatno proširio leksičke okvire književnoga jezika ne samo bilježenjem novih riječi vezanih uz modernu znanost, tehnologiju, administraciju, školstvo ili sudstvo nego i mnogobrojnim individualnim novotvorenicama, koje su postale predmetom oštrih kritika upravo hrvatskih vukovaca. Jagić piše da je gradivo trebalo proširiti jezikom modernih pisaca, ali i novotvorenicama, odnosno da je trebalo krenuti tragom toga "neumorno marljivoga pohrvaćenog Slovaka" (prema Jagić 1948: 549), tj. proničući u tvorbeni jezični ustroj domjestiti i novotvorenicama potrebe za višim kulturnim zahtjevima kakve su se nadavale modernomu standardnomu jeziku. Dojam koji ostavlja

Broz–Ivekovićev rječnik sveden na proširenoga Karadžića isuviše je bijedan kad se uzme u obzir činjenica da je trebalo obraditi gradivo iz djela barem deset puta većega broja pisaca no što su to učinili autori rječnika.

Iako je Jagić uputio oštre zamjerke i Maretiću i Brozu i Iveković zbog njihova nedopustiva korpusnoga redukcionizma, nije smogao snage da zaključi ono što se nedvojbeno nametalo svakomu objektivnu prosuditelju njihova rada: riječ je o anakronim postupcima koji su stvorili lažnu sliku o hrvatskom jeziku, budući da je suvremena jezična zbilja bila sasvim drugačija od one koja je opisivana u gramatikama i rječnicima što su izlazili ispod vukovskih pera. Jagić uočava da upravo korpusni redukcionizam onemogućuje Maretićevoj *Gramatici i stilistici* da bude moderna normativna gramatika koja će pokazati jezični razvoj i odstupanja od jezičnonormativnoga kanona koji su svojim djelima postavili Karadžić i Daničić, "a takvih je odstupanja u književnosti nemali broj", zamjera mu i razdvojbu sklonidbenih tipova temeljem roda, a ne nastavka u G jd. "kakva je uvriježena još od antike", zatim nedostatan i nedovoljno oprimjeren gramatički opis imperfekta, uvrštenje torlačkoga narječja u srpskohrvatski jezični sustav (prema Peti 2008: 315–316). Dapače, zaključna rečenica njegova prikaza Maretićeve *Gramatike* u posvemašnju je neskladu s onim što je prethodno napisao, jer tvrdi da je upravo tom gramatikom položen čvrst temelj za dalje proučavanje modernoga književnoga jezika svestranom analizom jezika dvojice korifeja "kojih su djela glavni, ako i ne jedini temelj modernoga srpskohrvatskoga književnog jezika" (prema Jagić 1948: 547).[109]

Razloge Jagićevu posustajanju u pravoj prosudbi značenja i vrijednosti vukovskih jezikoslovnih priručnika u Hrvatskoj u kontekstu razvitka

109 Na takav je zaključak zacijelo utjecalo Maretićevo pismo koje je 4. IX. 1899. uputio Jagiću sa zamolbom da kritika bude pozitivna: "U ovo vrijeme, kad su krakeleri oko *Obzora* i *Vienca* udarili i na me i na Vas, da nas što više ponize pred svojom publikom, bilo bi mi vrlo neugodno, da sud Vaš o gramatici mojoj izađe nepovoljan. Njima bi vrlo drago bilo, kad bi mogli reći: Maretićeva knjiga ne vrijedi ništa, kad evo i sam Jagić, koji je isto toliko Srboman kao i Maretić, rđavo o njoj govori. To bi za njih bio pravi triumf, koji bi mene vrlo bolio. Graja tijeh krakelera ne može Vama nauditi, jer Vi daleko živite od njih i jer su Vaše književne zasluge tolike, da ih njihovo blato ne može poprskati; ali meni, koji među njima živim i koji se s Vama u književnim zaslugama ne mogu mjeriti, bio bi njihov triumf vrlo nemio. Na Vas i na me udaraju oni zato, jer u nama dvojici vide gotovo jedine rođene Hrvate – filologe, koji su prema Srbima pravedni (i Pero Budmani im je trn u oku). To je fanaticima nesnosno, za to reže na nas, a ja se ponosim, što njihove udarce zajedno s Vama dijelim, s Vama, koji ste mi od rane mladosti bili ideal ne samo trudbenika na naučnom polju, već i ideal pravednoga prema Srbima Hrvata-naučenjaka" (prema Peti 2008: 316).

cjelokupnoga hrvatskoga jezikoslovlja i njihova utjecaja na razvitak hrvatskoga jezika u 20. stoljeću valja dakle tražiti u oportunističkim razlozima, koje i sam navodi 1890. u recenziji Maretićeve knjige *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima,* kad piše da poštuje Maretićevo oduševljenje za tzv. fonetički pravopis, koji i sam zagovara za volju jedinstvenosti u književnom jeziku Srba i Hrvata, koja da mu je iznad svega, te da je "on za fonetički pravopis u našem jeziku iz razloga oportuniteta" (prema Jagić 1948: 486). Upravo poradi svojega oportuniteta našao se na udaru i Supilove kritike, koja je u ono vrijeme bila jedna od najžešćih osuda laviranja hrvatskih jezikoslovaca vukovske orijentacije. Jagić je naime pripadao skupini jezikoslovaca koja je svoje jezikoslovne postupke i prosudbe podređivala krajnjemu cilju zbližavanja i izjednačivanja hrvatskoga i srpskoga standardnoga jezika. Pri tom su nerijetko potirali ili zatajivali i znanstvene činjenice te krivotvorili hrvatsku jezičnu povijest.

Prema Pederinu (1970: 71), "istražujući hrvatski kao srpskohrvatski Jagić nije uspio osjetiti specifičnu tradiciju hrvatskog jezika, postupao je s njim kao da je to srpski, gledao je na utjecaj latinskoga kao da je latinski crkvenoslavjanski i na taj način porekao tradiciju crkvenog jezika i stare južnohrvatske književnosti, koja u hrvatskom de facto nikad nije prestala postojati."

I Antun je Radić u Jagićevim istupima u onodobnim slavističkim časopisima nalazio razloga da zaključi kako je on zapravo na istim pozicijama kao i zagrebački vukovci. Zamjerio mu je što je 1902. u drugom svesku zbornika ruske akademije, posvećene prijevodima Puškinovih djela u južnoslavenskim književnostima, govorio o Radićevu prijevodu *Kapetanove kćeri* kao jezičnom izdjelku "separatističke" zagrebačke škole poduprte mlađim piscima koji "nastoje svim silama da stvore svoj posebni jezik. (...) mjesto podpunoga književnoga jedinstva sa Srbima" (Radić 1907; prema 1937, 15: 56). Jagiću je naime zasmetalo nastojanje mlađega hrvatskoga književnoga naraštaja koje je namjesto, kako on kaže, gotovo već dosegnutoga hrvatsko-srpskoga jezičnoga i književnoga jedinstva, sada propovijedalo zbliženje sa Slovencima. Prema Radićevu mišljenju Jagić cilja na djelatnost dviju Matica, hrvatske i slovenske, koje su na takvom zbližavanju od 1895. zaista radile, ali ne kao na separatističkom nego općem jugoslavenskom, pa je u Hrvatskoj tada izlazilo nekoliko časopisa u kojima su hrvatski članci bili pomiješani sa slovenskima (*Hrvatska misao, Novo doba, Glas, Nova nada*). Što u njima nije bilo srpskih priloga, nije razlogom hrvatsko-slovenski separatizam, piše Radić, nego trajni srpski zazor od bilo kakve zajednice južnih Slavena koja nije pod srpskim imenom.

Zanimljivo je da se već tada, dakle 1902. godine, u Jagićevu članku nazrijevaju tragovi integralnoga jugoslavenstva s asimilacijskim težnjama prema

malim južnoslavenskim narodima: "A meni se čini, kad bi se izpunilo podpuno i pouzdano, posve razumno i svrsi shodno jedinstvo srbsko-hrvatsko ne samo u književnom jeziku, gdje doista malone postoji, nego takodjer i u duhu i smjeru, u uzajamnoj podpori i širenju ukupnoga književnoga djelovanja po svim krajevima, gdje ima Srba i Hrvata, da bi tada i Slovenci, uz svoju malobrojnost, stali kud i kamo jače težiti prema tomu jedinstvu srbsko-hrvatskom, nego što to danas pokazuju" (Isto).

Pojedinačni glasovi, poput Radićeva, u vrijeme najvećega uspona i afirmacije hrvatskih vukovaca, nisu dakle uspijevali skrenuti jezikoslovnu maticu ka kritičkoj raščlambi i eventualnoj revalorizaciji, jer je vukovstvo, izišlo iz politike i njome moćno zaštićeno, već prelazilo okvire unutarnjega hrvatskoga jezičnoga problema te bilo interpretirano i u slavističkim okvirima kao nužda jezično-političkoga razvitka. Bez vladine potpore, odnosno njezina Odjela za nastavu i bogoštovlje (s moćnim Arminom Pavićem), ne bi se vukovski priručnici bili mogli naći na školskim klupama, a bez Jagićevih istupa na međunarodnoj slavističkoj pozornici ne bi dobili načelni afirmativni predznak. U tom se kontekstu ni Maretićev politički angažman kao saborskoga zastupnika u dvama mandatima na listi protuhrvatske mađaronske stranke ne može isključiti iz razmišljanja o uzrocima tako uspjele i brze likvidacije višestoljetnih hrvatskih standardizacijskih tekovina.

Silina kojom su vukovci ušutkavali neistomišljenike bjelodano se očitovala u saborskom obračunu s književnikom Eugenom Kumičićem, koji se usprotivio uvođenju izgovornoga pravopisa. Glasoviti Kumičićev govor 21. XII. 1893. u glavnoj raspravi o osnovi Zakona o proračunu, u kojem je odbio glasovati za proračun zbog ljudi koji su neutemeljeno potaknuli pravopisne reforme, a sada optužuju neistomišljenike da zavode mladež slaveći Zrinskoga i Frankapana. Te je ljude Kumičić nazvao izdajnicima: "Kad je koji narod podčinjen ne oružjem nego prevarom, izdajom svojih vlastitih sinova, to se odmah pozna" (prema Kumičić 1994: 68). Kumičićeva ojađenost izlazila je iz spoznaje o hrvatskoj političkoj zbilji 1893. godine: saborski prvaci bili su redomice nehrvati, a rijetki Hrvati među njima bojali su se izjasniti Hrvatima: bili su mađaroni, Slavonci ili nešto treće. Takvi su sjedili i u vladinu Odjelu za bogoštovlje i nastavu kad se donosila odluka o promjeni pravopisa, takav je bio i glavni pokretač promjena, Tomislav Maretić.

5.3. Protuvukovstvo u jezikoslovnom radu Dragutina Antuna Parčića

Pišući 1901. godine predgovor trećemu izdanju svoga *Hrvatsko-talijanskoga rječnika* u Rimu na blagdan sv. Ćirila, jednoga od dvojice slavenskih apostola, Dragutin Parčić nije imao u čem znatnije sadržajno dopuniti pristupnu besjedu prethodnomu "slovinsko-talijanskom" izdanju iz 1874. godine, ali je osjetio potrebu da progovori o pravopisnim i jezičnim previranjima u Hrvatskoj te se izravno suprotstavi nedomišljenim i proturječnim preinakama stoljetne pravopisne i morfološke norme:

"Od nedavna se pojavila nova struja, i ta kao da sve to više preotimlje mah sbog toga, što je s višega mjesta propisano, da se školske knjige imaju držati posve fonetičkoga pravopisa, da se ima uvesti njekakvo nejasno i klimavo načelo: 'piši kako govoriš". Ja u rječničkom poredanju rieči niesam mogao prihvatiti toga načela, dapače sam osvjedočen, da je bolje ovo drugo: 'piši za oko, a govori za uho'. U tom me bodre i riječi sv. Avgustina: 'sermo debetur auribus', i primjer kako se služe dan danas svi izobraženi narodi u pisanju svoga jezika. Ja se dakle držim ponajveć etimološkoga pravopisa, udešena prema umjerenoj fonetici. Gdje gdje počela se još uvadjati i njekakva nova pismena, kao prekriženo *d*, repato *l*, pak naglašeno *g* i *n* (što bi možda najbolje odgovaralo sadašnjemu sustavu naše abecede); pak za volju njekakvu dvoličnu imenu popustilo se i u padežnih dokončajih plurala, te naša hrvatska Slovnica, do malo prije najbliža kćerka staroslovjenskoga jezika i sestrica sjevernih slavenskih narječja, morala se lišiti liepoga bogatstva svojih padeža, povela se za lahkoćom, pa se bojati, da ne spadne do skora, na stepen siromašnoga bugarskoga narječja" (Parčić 1901: IX–X).

Parčić dakle gotovo deset godina nakon uvođenja Brozova pravopisa na mjestu duge jatovske alternante piše *ie* (*brieg, mlieko, riez, tielo*), ne provodi zvučne i mjestopisne ujednake na morfemskim granicama (*doznačba, družtvo, glasba, gostba, doljezti, donosbina, nosdrva, udatba, tčem*), a pisanje fonema /ʒ́/, /ʒ́/, /ļ/ i /ń/, u njega je, za razliku od Rječnika JAZU, riješeno dvoslovima *dž* i *gj*, za /ʒ́/ (*džbun, džep, džilit, gjaba, gjamija, gjem*), *dj* i *gj* za /ʒ́/ (*djače, djakonija, djavao*), *lj* za /ļ/ (*ljaga, ljećitba, ljekoslovac* 'farmaceut', *ljetopis, ljudski*) i *nj* za /ń/ (*njakati, njedra, nježnost, njihalo, njuška*), pa i nema posebnih poglavlja za riječi koje počinju tim fonemima, već ih je abecedno poredao iza riječi sa *di, gi*, odnosno *li, ni*, a tako je riješio i istovrsne nepočetne fonemne skupine. Pod navodom da se tek tu i tamo "obazrio na najnoviji način pisanja, gdje je to bilo nuždno, da se po azbučnom redu nadju rieči, što se imaju na drugom mjestu potražiti" (Isto: X) razumijeva se dio uputnica vezanih uz pisanje navedenih

fonema te uz zvučne i mjestopisne neujednake, primjerice pisanje složenica s predmetkom *raz-* kojima osnova počinje s bezvučnima *-p* i *-t* razrješava uputnicama *rasp-* v. *razp-*, *rast-* v. *razt-*.

I druga su Parčićeva rješenja odgovarala onima zagrebačke škole, kojoj ostaje vjeran i u pisanju skupina *bj, vj* bez tzv. epentetskoga *l* na morfemskoj granici (*domoljubje, golubje, dubje, podnebje, drvjad, državoslovje, goroslovje*) i čuvanju skupine *stn* (*častna, hodočastnik, slastnost, vlastništvo, vlastnost*).

Dio pravopisnih i jezičnih dvostrukosti u rječniku iz 1901., koji se odnose na pisanje skupina *dc, dč, tč* u pojedinim riječima, ne može se držati ustupkom vukovskoj školi, jer se nalazi i u prethodnom izdanju rječnika. U tim primjerima *d, t* mogu biti fakultativni: *gla(d)čalo, grabisn(d)ce, gove(d)će, golobra(d)će, ha(t)će, posmn(t)će* (ali s *hrče, -eta* upućuje na *hrtće*, no samu natuknicu rješava fakultativno: *hr(t)će*). Zanimljivo je da je Parčić u pisanju skupina *ds* i *dš*, u kojima Broz 1892. jednoznačno normira morfonološki zapis, u nekim riječima već 1874. dopustio fakultativni izgovorni zapis te bilježi *gospo(d)ski, gospo(d)stvo, gospo(d)ština, slobo(d)ština*, gdje je *d* fakultativno. To je zadržao i u izdanju iz 1901. godine, dok istodobno u obama izdanjima ima samo *goropadština, gradski, gradstvo, gradštak, ljudski, sudstvo*. Isto postupa i sa skupinom *tst*, pa dopušta *proklestvo* i *prokle(t)stvo*.

S velikom se vjerojatnošću može pretpostaviti da su navedene Parčićeve nedosljednosti i kolebanja uzrokovani činjenicom što je rječničko gradivo velikim dijelom terenski prikupljano, uključujući i gradivo koje su mu poslali Mihovil Pavlinović i kanonik Mrkica, pa je ista riječ zabilježena u različitim likovima. Na isti se način može razjasniti fakultativnost fonema /h/ u nekim riječima (*hrbina/rbina*), u drugima pak njegova nenormativnost, primjerice u likovima *rva, rvač, rvalište, rvati* (*se*), *do'rvati*, koji su pretpostavljeni likovima *hrvanje, hrvač, hrvalište, hrvati* (*se*), *dohrvati*, s *hrdje* se upućuje na *rdju*, a u nekima gdje je danas /h/ nenormativno, u Parčića je normativno: *bahnuti* (= banuti), *hergela* (= *ergela*), *hlaptati* (= laptati), *hunjkati* (= unjkati), *mahrama* (= marama). Početna se skupina *tk-* u zamjeničnim likovima djelomice gubi, pa su mu normativni samo likovi *niko, neko*, na koje upućuje s likova *nitko, netko*, ali uz *ko* dopušta se *tko, tkogod(j)*.

Ista su kolebanja i u pisanju jatovskih alternanata, napose pokrivenoga *r* (*pogrješka, pogrešnost, pogrješan, strjelica, strelivo, strjeljač*), iako za nedosljednosti u njihovu pisanju Parčić nalazi olakšavajuće okolnosti za sebe i svoje suradnike kad tvrdi da ta pitanja "ni svi današnji pisci potanko ne razabiru, il ih nijesu učenjaci još točno označili" (iz predgovora izdanju iz 1874. godine).

Osim javne i nedvosmislene osude vukovskoga jezičnoga redukcionizma — siromašenja sustava fleksijskih imeničnih nastavaka — i nepotrebna eksperimentiranja pravopisom i slovopisom, Parčić je svojim leksikografskim prinosom još jasnije stao nasuprot vukovskoj leksikografiji. Izvor njegovim rječnicima nisu pučke pjesme i pripovijetke u Karadžićevoj redakciji nego cjelovit hrvatski jezik zabilježen i u živu govoru na širokom prostoru povijesno nastanjenu hrvatskim etnosom i u rječnicima hrvatskih leksikografa. Veliko opsegom — obuhvaća oko 90 000 riječi — treće izdanje *Hrvatsko-talijanskoga rječnika* ide u red najznatnijih prinosa hrvatske leksikografije u 19. stoljeću. Ono nedvosmisleno stoji na samom vrhu okomice koju izgrađuju najvrsniji hrvatski leksikografi, od Fausta Vrančića, Mikalje, Della Belle, Habdelića, Bilostinca, Jambrešića i Sušnika, Stullija, Voltića, Ivana Filipovića do Bogoslava Šuleka. Značenje mu je to veće što je u potpunosti afirmiralo Šulekovo rječotvorje za pojmovlje moderne znanosti, kulture, školstva i najrazličitijih suvremenih pojavnosti, čime je na neki način ispravljena nepravda koju su tomu genijalnomu jezikoslovcu i leksikografu nanijeli vukovci, gotovo u potpunosti isključivši njegov prinos iz svojih rječnika. Prema Bockholtovim istraživanjima (1990: 540–541) Parčić je uvrstio u rječnik Šulekove riječi *dir, dirnuće, djelatnik, dvopek, dvospolac, kamenišće, mudroslovje, peksimet, poljodjelstvo, stolar, svečanik, težatak, težatnik, ukradica, utis, utiskivanje, vildiš, veobljud, zemljodjelac.*

Hrvatsku leksičku istančanost pokazao je Parčić i u odnosu prema međunarodnicama, uvrstivši u svoju gramatiku hrvatskoga jezika, pisanu talijanskim, popis s hrvatskim istovrjednicama (1873: 200): *bogoslovje* (teologia), *brzojav* (telegrafo), *dalekozor* (telescopio), *glasovir* (pianoforte), *gromoteg* (parafulmine), *hitropis* (stenografia), *kamenopis, kamopis* (litografia), *kišobran* (ombrello da pioggia), *knjigonoša* (portalettere), *kolodvor* (stazione da ferrovia), *krasopis* (calligrafia), *ljeporječje* (rettorica), *ljeposlovje* (estetica), *ljetopis* (annali), *munjovod* (conduttore elettrico), *naravoslovje* (fisica), *narodopis* (etnografia), *oloslovje* (matematica), *parobrod* (battello a vapore), *parokret, parostroj* (macchina a vapore), *parovoz* (locomotiva), *prirodopis* (storia naturale), *prirodoslovje* (fisica), *sitnolik, sitnozor* (microscopio), *slovoslovje* (logica), *svjetlopis* (fotografia), *tegomjer* (barometro), *toplomjer* (termometro), *vremenoslovje* (meteorologia), *zemljopis* (geografia), *zemljomjerstvo* (geometria), *zemljovid* (carta geografica) (prema Vince 1995: 1272–1273).

Toj se skupini mogu dodati i desetci riječi iz rječnika 1901., koji otkrivaju ne samo Parčićevu vjernost hrvatskoj leksikografskoj tradiciji — prevođenju i kalkiranju namjesto preuzimanju tuđica, pa i onda kad su podrijetlom

iz klasičnih jezika — nego i vješt unos pučkih tvorbenih modela ili preuzimanje pučkoga nazivlja za znanstveno pojmovlje: *bars, oroslav* — leopard, *basnoslovje* — mitologija, *bezbračje, bezbračnost, bezženstvo* — celibat, *bezimenstvo* — anonimnost, *bezkućnik* — proleter, *bezlik* — amorfan, *bićoslovje, bitoslovje* — ontologija, *biljaruša, biljevnik* — herbarij, *bjegavka* — dizenterija, *blagarstvo* — državne financije, *blažilo* — sedativ, *bogoštovje* — religija, *bridnik, bridnjak* — prizma, *brzinomjer, hitromjer* — tahimetar, *brzokres* — revolver, *brzopis* — stenografija, *brzoteča* — kurir, *cestovod* — vijadukt, *cjevočnik* — durbin, *časokaz* — kronoskop, *čovjekoljubje* — filantropija, *čovjekoslovje* — antropologija, *čudoslovje* — taumatologija, *ćudoslovje* — etika, etologija, *desetogođe* — decenij, *divljan* — kiklop, *djetovodja, uzgojnik* — pedagog, *dobrokob* — optimist, *dodirište* — kontaktna točka, *dohodarstvo* — financije, *dolika* — analogija, *doraslić, doraslica* — pubertetlija, pubertetlijka, *doriek* — konkluzija, *dosebica, sebeljub, svojljub* — egoist *doselac* — imigrant, *dospjetak* — termin, *doslužbina* — penzija, *doumak* — silogizam, argument, *dragomast* — balzam, *državopis* — statistika, *državništvo* — politika, *dvočlanac* — binom, *giboslovje* — mehanika, *glasba* — muzika, *glasomjerje* — prozodija, *gojoslovje, uzgojstvo* — pedagogija, *gorvoid* — orografska karta (prema *zemljovid* — geografska karta), *imenoslov* — katalog, *imenovka, imenoznak* — monogram, *imovnik* — inventarna knjiga, *inokaz* — alegorija, *inoslovka* — metafora, *istorječje* — tautologija, *izradak* — elaborat, *izriek* — termin, *iztočaj* — arhetip, *iztumačka* — interpretacija, *jednosbor, jednoslov* — monolog, *jednovlad, jednovladac* — monarh, *jedoslovje, otrovarstvo, otrovoslovje* — toksikologija, *knjigoljub* — bibliofil, *knjigopis* — bibliografija, *kokulica* — tonzura, *količan* — alikvotan, *kolovina* — orbita, *kopnomjerje, kopnomjerstvo* — geometrija, *kosnica* — tangenta, *kradiknjiga* — plagijator, *krasilo, ljepšalo* — kozmetički pripravak, *krasopis* — kaligrafija, *kretba* — mimika, *kriesarstvo* — pirotehnika, *krivotvorje, kvarićud* — pervertit, *ledac* — kristal, *liečba* — terapija, *ljekoslovje* — farmakologija, *ljepoglasje* — eufonija, *ljubosilje* — erotomanija, *mas(t)noguz* — gastronom, *miroljublje* — pacifizam, *mislovje* — logika, *mjestopis* — topografija, *mnogobračje, višebračje* — poligamija, *mokraćnik, pišnica* — uretra, *mrtvež* — letargija, *mučenikoslovje* — martirologij, *mudrozborje, mudrozborstvo* — akademija, *munjevnica* — baterija, *napadica* — agresija, *napadnik* — agresor, *napisak, naznačnica* — etiketa, *naukoslovje, obukoslovje* — didaktika, *obiljega* — marka, *oblič* — fizionomija, *obličnik* — nervus facialis, *obojče* — hermafrodit, *oboziti* — divinizirati, *očarstvo, okoslovje* — okulistika, *odgodnica* — moratorij (u pravu), *odgojstvo* — pedagogija, *odjećnica, rušnica* — garderoba, *odlijeg, jeka* — eho, *odljud* — nehumana osoba, *olaka* — dieta, *omjerobroj* — logaritam, *omoždjica, pomoždica* — cerebralna membrana,

omrz — averzija, *oprud* — urtikarija, *orubak* — margina, *ovjesnica* — kateta, *pabridnjak* — prizmoid, *pakocka* — paraleloliped, *pakrug* — elipsa, *pakruglja* — sferoid, *parokrug* — atmosfera, *paromjer* — manometar, *patvorba* — falsifikat, *pečatarstvo* — sfragistika, *piehavost* — astma, *pjesnoplač* — elegija, *pjevka, popjev* — kantilena, *pjevoigra* — opera, *plimovište* — estuarij, *plohomjerstvo* — planimetrija, *počovječenje* — antropomorfizam, *podarnik* — donator, *podnebje, podnebni* — klima, klimatski, *podušice* — angina, *poludnica, poludnik* — meridijanska crta, meridijanski krug, *polukruglja, poluobla* — hemisfera, *polusrok* — asonanca, *polutnik* — ekvator, *poluvjerac* — heretik, *poljeće, poljetni* — semestar, semestralni, *pomor* — epidemija, *pomorje* — rivijera, *popriečnica* — transverzala, *postupnik, postupovnik* — proceduralni pravilnik, *potrošar* — konzumator, *potvrdnica* — certifkat, *povitica* — štrudl, *povjerovina, pričuvak* — depozit, *pratvor, prvostvor* — elemenat, *praizvor, pralik* — arhetip, *pravolik* — ortotip, *pravoreka* — ortoepija, *pričoslovje* — mitologija, *priečnica* — transverzala, *prikladba* — adaptacija, *prirječnik* — frazarij, *prociedj* — filtar, *proturjek* — antiteza, *prsozor, tjelozor* — stetoskop, prvopis — original, *ptičjak* — guano, *pucarka* — bomba, *pukovladje* — demokracija, *pukovodja* — demagog, *rastelj, rastež* — vegetacija, *razsvojba, razvlastba* — eksproprijacija, *raztočaj, raztok* — delta, *razumoslovje* — dijalektika, *rednica* — ordinata, *rezbopis* — gliptografija, *rodoložje, rodoskvrnje* — incest, *rudolučba, rudoznanstvo* — metalurgija, *rugopis* — satira, *rukoblud* — onanija, rukotvorje — manufaktura, *samodrštvo* — autokracija, *samogib* — automat, *samokres* — pištolj, *samoslovje* — monolog, solilokvij, *samovlada* — monarhija, *samovlast* — apsolutizam, *sjajac* — briljant, *skupnja, slučba* — sinteza, *slojište* — stratifikacija, *slučajoslovje* — kazuistika, *smrznutica* — želatina, *snagomjer* — dinamometar, *snohodja* — somnabulizam, *snosba, snosljivost, snosnost* — tolerancija, *sporednja* — koordinacija, *stablik* — arboretum, *staznica* — bankina, *istoznačnost, suznačnost* — sinonimija, *sveučnik* — enciklopedija, *svjetoljub* — kozmopolit, *svrzislovo* — propali student, *štedoslovje* — ekonomija, *tajnopis* — kriptologija, *tajnouka* — okultizam, *tajstvenik* — mistik, *tlačnica* — preša, *tlakosmrk* — pumpa, *tlapavac* — fantast, *trebijezik* — purist, *učboslovje* — metodologija, *ugljac* — antracit, *umlje* — inteligencija, *umoslovje* — logika, *uspavalo* — narkotik, *ustavnica* — magna carta libertatum, *usudarstvo* — fatalizam, *uvjerica* — kredit, *uzlina* — ganglij, *uzma* — paraliza, *vjedogonja* — vampir, *vodotječ* — vodovod, *zadavica* — angina, *zalica* — groznica, *zarodak* — embrij, *zazovka* — invokacija, *zlatotvorac* — alkemičar, *zmet* — maligni tumor, *znakoslovje* — semiologija, *zorba* — teorija, *zrakokip* — fatamorgana, *žepnik* — džepna knjiga, *žestomjer* — alkoholometar, *žilovnica* — skleroza, *živcoslovje* — neurologija, *živinar* — veterinar, *životoslovje* — fizilogija, biologija.

Njegove leksičke tvorbe odlikuje vrlo visoka sustavnost i, nerijetko, težnja za razjednačivanjem bliskoznačnica i bliskopisnica. Tako, primjerice, razlikuje *ćudoredje* (moralnost) od *ćudoredbe* (moral), *jezikoslovca* (filolog) od *jezikoznalca* (lingvist), *rječnik* (vokabular) od *rječnjaka* (dikcionar), *rodopis* (genealoška tablica) od *rodoslovja* (genealogija), *rječoslovje* (etimologija) od *rjekoslovje* (frazeologija), *šetalište* (prostor za šetnju) od *šetanika* (glavne mjesne ulice) i *šetnice* (staze za šetnju), *tieč* (tekuće stanje) od *tieka* (protjecanje) i *toka* (korito rijeke), *trubu* (smotak, svitak, bala) od *trublje* (glazbalo), *učenca* i *učenjaka* (erudit) od *učenjara* (doktrinar). Dio zabilježenih riječi otkriva tankoćutnost danas nepoznatih tvoraca, koji su dali hrvatskomu jeziku crtu visokoga poetizma: *omilak* — mezimče, miljenče, *odljud* — nehumana osoba, *počivak* — odmor, *prekapnica* — destilirana voda, *prigudnica* — lira (glazbalo). Posebno ističem riječ *čestak* (prema *čest, čestica*; zabilježena u Skokovu *Etimologijskom rječniku*) za *atom*, na žalost pogrješno otisnutu kao *četak*, pa je proučavateljima staroga hrvatskoga leksika promaknulo napomenuti da je i za tu grčku riječ postojala hrvatska istovrjednica.

Marija Turk (2006: 47) navodi da je u njegovu rječniku prvi put zabilježen naziv *suncokret* uz talijansku natuknicu *girasole,* a iz značenjske podudarnosti i metaforičnosti obaju izraza pretpostavlja da je riječ o prevedenici koju je stvorio sam Parčić. Prevedenice određuje kao "kompromisna rješenja kojima se jezik bogati na leksičkom planu, zadržavajući pri tom samosvojnost na planu izraza" a "takva su rješenja mogla zadovoljiti leksikografa strogih purističkih nazora kao što je bio Parčić" (Turk 2012: 201).

U rječniku je sačuvan i kolorit pučkoga rječotvorja vezan uz dijelove tijela i probavu, kakav je Parčić mogao dijelom preuzeti i od Karadžića, primjerice *nabiguzica* — gastroman, *prdaljica* — fagot, *prdoležina* — zapuštena zemlja, *prišupak* — uljez, *staposer* — poltron, *vaguza* — patuljica, *zaprdica* — zagonetka, ali i takve riječi koje otkrivaju pučko nagnuće poruzi: *dopuz* — stranac nastanjen u kakvu mjestu, *ulaž* — domazet.

Pojavivši se u godini izlaska Broz–Ivekovićeva *Hrvatskoga rječnika,* oglednoga primjera redukcionističke vukovske leksikografije, Parčićev je rječnik nastojao, kako se vidi, obuhvatiti sve leksičke slojeve živoga višefunkcionalnoga hrvatskoga jezika i namjesto groblja hrvatskih riječi, kakvo su nudili vukovski leksikografski naslovi, ponudio cvjetnjak, koji trajno iznenađuje i očarava porabnike, sve do naših suvremenika (Vince 1995: 1274–1275). Uz Filipovićev hrvatsko-njemački rječnik i Šulekov rječnik znanstvenoga nazivlja on je nesumnjivo najdragocjenije vrelo za rekonstrukciju leksičkoga fonda hrvatskoga jezika u 19. stoljeću. Protuvukovsko jezikoslovlje u tim je izdanjima

moglo naći i nalazilo nadahnuće za razvitak teorije o posebnosti hrvatskoga jezika i njegovih funkcionalnih stilova. I dio Parčićevih uputnica govorio bi u prilog tezi da se u njega nazrijeva svijest o hrvatskoj leksičkoj posebnosti (*testerisati* v. *testerati*, *učiteljka* v. *učiteljica*, *uvo* v. *uho*, *zakačiti* v. *zakvačiti*), ali mnogo je više potvrda da takve standardnoleksičke hrvatsko-srpske razdjelnice u njega nema, pa stoga u hrvatski integrira jednako riječi fonoloških likova karakterističnih za srpski standardni jezik (*dokačiti, hrišćanski, hrišćanstvo, srećan, vaspitanje, vaspitati*), kao i obilje turcizama, koje označuje zvjezdicom.

Zaključno se može reći da je upravo zahvaljujući tako široko zamišljenoj i ostvarenoj leksikografskoj koncepciji Parčićev višedesetljetni leksikografski napor spasio od zaborava i sačuvao stotine hrvatskih riječi, koje se bez poteškoća mogu integrirati u suvremeni hrvatski leksik. Jedan od razloga zbog čega to do danas nije napravljeno počiva u prevlasti vukovstva u hrvatskoj leksikografiji 20. stoljeća, koja takvu koncepciju bogaćenja leksika nije podupirala.

5.4. Osnutak *Društva Hrvatski jezik* (1936.) i pokretanje časopisa *Hrvatski jezik* (1938.)

Na spoznajama zagrebačke filološke škole o odvojenosti organskih idioma od književnoga jezika i jeziku hrvatskih pisaca kao jednom od glavnih vrela u izgradnji književnoga jezika razvio se 1930-ih godina u hrvatskom jezikoslovlju smjer koji je na maretićevsku novoštokavsku redukciju hrvatskoga književnoga jezika, svedenu u karadžićevsko–daničićevska obzorja pučke pjesme i pripovijetke kao jedinim izvorima književnomu jeziku, odgovorio osnutkom Društva Hrvatski jezik 1936. godine, pokretanjem časopisa *Hrvatski jezik* 1938. i najposlije objavom *Razlika* 1940. godine.

U Hrvatskoj su beogradskim vlastima na ruku išli oni jezikoslovci stasali iz Maretićeve škole koji su aktualizirali Bečki književni dogovor iz 1850., podupirali tezu o zajedničkom književnom jeziku Hrvata i Srba, izgrađenom na novoštokavskom idiomu ijekavskoga izgovora, kakav su promicali Karadžić i Daničić. Oni su jedinstvenu jezičnu politiku provodili tako što su posredovanjem javnih općila, školskoga i pravnoga sustava nametali srpski jezik beogradske redakcije kao službeni opći jezik na prostoru čitave jugoslavenske države. Srpsko odustajanje od ijekavice nije pokolebalo hrvatsku stranu da posumnja u opravdanost održavanja iluzije o zajedničkom književnom jeziku. Dapače, Skerlićevu anketu 1914. godine dočekali su pripravni da prihvate ekavicu i u Hrvatskoj: Maretić predgovor svomu *Jezičnomu savjetniku* iz 1924. piše ekavicom, a pridružuje mu se i skupina hrvatskih književnika (M.

Krleža, T. Ujević, I. Andrić, A. B. Šimić, A. Cesarec, I. Ćipiko) koji počinju pisati ekavicom.

Kad se 1931. godine pojavilo drugo, gotovo nepromijenjeno izdanje Maretićeve *Gramatike* ponovo bez hrvatskih književnih izvora, bio je to nedvosmislen znak pobjede redukcionističke jugoslavenske lingvistike nad hrvatskim jezikom. On je savršeno odgovarao beogradskoj unitarnoj jezičnoj politici, jer je stvarao lažan dojam istovjetnosti dvaju jezika poradi praznine u jezičnim slojevima uljudbene nadgradnje, u koje su onda mogle ulaziti nametane nehrvatske sastavnice. Kako je Maretićeva gramatika bila i školskim udžbenikom, jezični model koji je ona opisivala i propisivala postao je kanonskim obrascem na kojem su odgajani mladi naraštaji.

Istodobno se u Hrvatskoj tiskaju i raspačavaju brošure tipa *Kako da izjednačimo naš književni jezik,*[110] u kojima se Skerlićeva koncepcija jezičnoga jedinstva, prema kojoj bi Srbi trebali prihvatiti latinicu, a Hrvati ekavštinu, proglašuje "genijalnom", a jedina joj je preprjeka činjenica što jezik nije nazvan istim imenom: "Dogod bude postojalo kod nas neprirodno stanje, da *jedan i isti* književni jezik srpski dio našega naroda zove *srpskim*, a hrvatski dio *hrvatskim,* sve dotle ostaje nemogućim svaki kompromis za izjednačenje našeg književnog jezika i stapanje u jedinstveno književno područje. Istom kad taj jezik u praksi dobije *jedno* zajedničko ime, onda će nam se takav kompromis sam od sebe nametnuti i ne će biti te sile, koja bi tad mogla spriječiti slijevanje današnje srpske i hrvatske književnosti u jedinstveno i homogeno jugoslovensko književno-prosvjetno područje" (str. 27).

U takvim je okolnostima u proljeće 1936. poniknula u sveučilišnom društvu "Matija Gubec" misao kako bi bilo nužno osnovati posebno društvo koje bi se skrbilo o hrvatskom jeziku kao najvažnijem čimbeniku hrvatske narodne kulture, koje bi pratilo njegov razvitak, pravilnu porabu i čuvalo ga od različnih loših utjecaja. U skladu s tim je u svibnju izabran privremeni odbor Društva "Hrvatski jezik": predsjednik Tomo Matić, članovi Franjo Fancev, Ferdo Heffler, Stjepan Ivšić, Blaž Jurišić, Velimir Radnić, Marijan Stojković, Pavao Tijan, Mate Ujević i Milan Strašek. Banska uprava potvrdila je pravila Društva 17. veljače 1937., a prva glavna skupština održana je 6. lipnja 1937. Za predsjednika je potvrđen gimnazijski ravnatelj u mirovini Tomo Matić, potpredsjednikom je izabran sveučilišni profesor Stjepan Ivšić, prvim tajnikom gimnazijski profesor Slavko Ježić, drugim gimnazijski nastavnik Pavao Tijan, blagajnikom gimnazijski profesor Mate Ujević, odbornicima

110 Tiskana je u Splitu bez naznake godine; iz predgovora se razabire da je to bilo nakon 1929. Autor joj je Vasilij Homadovski (Chomadovski).

gimnazijski profesor Marijan Stojković, urednik *Liječničkoga vjesnika* Ante Vuletić te privredni činovnik Rimljan Jovičić. U Nadzorni su odbor izabrani gimnazijski profesori Petar Grgec i Blaž Jurišić, profesor Više pedagoške škole Mihovil Kombol, a njihovim su zamjenicima bili umirovljeni županijski školski nadzornik Mirko Kovačić i novinar Tomislav Prpić.

Izrađena su i Pravila Društva "Hrvatski jezik", prema kojima je svrha Društva bilo "njegovanje hrvatskoga jezika, tj. njegovo unapređivanje, čuvanje njegova duha i nastojanje oko pravilne njegove upotrebe na svim područjima govora i pisanja". Društvo je imalo nastojati "da budi što veće zanimanje za rođeni jezik i njegove ljepote, poticati živom i pisanom riječju (izdavanjem časopisa, knjiga i t. d.) svakoga na jezičnu pravilnost, davati odgovore na jezična pitanja, preporučivati izdavačima da nastoje oko jezične pravilnosti svojih izdanja te se brinuti da pravilan jezik bude na svima javnim i privatnim natpisima i da se čuje s javnih govornica (radio-stanice, kina, kazališta i dr.)."[111] Društvo je imalo izdavati svoj list za jezična pitanja pod nazivom *Hrvatski jezik*, a njegovim je glavnim urednikom imenovan Stjepan Ivšić.

Osnutak Društva "Hrvatski jezik" hrvatski su jugoslaveni[112] dočekali prijekim pogledom. Na kratku Prpićevu novinsku vijest o osnutku u *Obzoru* od 18. kolovoza 1937. reagirao je Maretićev đak, katolički svećenik Jerko Gršković. On je u Demetrovićevim *Jugoslavenskim novinama* objavio 1937. godine članak *Društvo "Hrvatski jezik"*, u kojem njegov osnutak drži nepotrebnim. Tvrdi da bi društvo za čuvanje jezika bilo primjerenije "našem" narodu izvan granica matične države, ali uz dvije akademije, mnoga književna društva, visoke, srednje i osnovne škole ono je suvišno.

Prpić je bio upozorio da se norme hrvatskoga jezika koje su "sagradile starije generacije s mnogo ljubavi i mnogo truda iskoristivši, u svojim plemenitim nastojanjima prosvjetnu autonomiju u bivšoj Austro-ugarskoj monarhiji" u posljednje vrijeme sve više razaraju, jer se hrvatski razgovorni jezik povodi za "postranim, štetnim uzorima". Pri tom je mislio na posljedice nasilne i, kako reče, "nerazumne i nenaučne unifikacije" hrvatskoga i srpskoga jezika.

Gršković je na sasvim suprotnim pozicijama: "Mi smo za unifikaciju, za razumnu i naučnu unifikaciju jezika (...). Mi držimo — kao što su držali i naši stari — da jedan narod treba jedan jezik i jednu književnost da ima. To je učio prvi naš gramatik isusovac Bartol Kašić iz Paga, toga su se držali naši Ilirci, to je propovijedao Fran Kurelac, a to naučavaju i toga se drže i danas najbolji naši naučenjaci i književnici. God. 1869. pisao je Kurelac: 'Da mi na

111 V. *Hrvatski jezik*, 1938., 1, str. 29—30.

112 Kao ideološka oznaka piše se malim slovom.

Jugu po jednom zakonu uspišemo, veća nam korist od tud, nego da nam najsilnija vojska i najbolji vojvoda u pomoć stigne. Bez jedinstvenog jezika mi nikada ništa!'

Gospodinu T. P. i družini unifikacija našega jezika nije po volji i sve što ide za tim osuđuju i zabacuju. Na svojoj strani vide sve lijepo i dobro, sve točno i pravilno, a s "one strane" sve su nakaze i zablude, sve je gnjilo i bolesno. (...) Gosp. T. P. — kao što u svoje vrijeme i dr. J. Dujmušić — iznosi nekoliko opravdanih prigovora protiv kvarenja našega jezika, ali neka ne misli da to opaža samo on i društvo 'Hrvatski jezik', već to vide i drugi, kako se može osvjedočiti iz 'Našega jezika' i nekih drugih časopisa s 'one strane', koji jednakim marom nastoje da očiste naš lijepi jezik različitih natruha i nakaza.

Sasvim se opravdano tuži T. P. 'da se kao pošast širi (za futur) upotreba prezenta s 'da' 'umjesto infinitiva' i lijepo razlaže kad to 'da' ima mjesta, ali je malko čudnovata njegova plačljiva evropejština kad veli: 'Infinitiv, taj lijepi evropski modus, izgubit će se pred najezdom defektne bugarske konjugacije.' Poznato je da svi 'evropski' jezici ne prave futur s infinitivom, koji nije samo 'evropski modus' jer ga imadu i neki 'balkanski' jezici; jednako je poznato da su neki 'evropski' jezici u koječem defektniji nego neki 'balkanski', a bugarski ima štaviše i spolnik poput 'evropskih' jezika, pa bi mogao g. T. P. u svojoj evropskoj zagrijanosti predložiti da naš jezik prihvati bugarski spolnik, da tako bude 'evropskim' jezicima bliži ...

Tragajući po nekim — jamačno 'srpskim' — knjigama i listovima našao je g. T. P. više jezičnih, gramatičkih i stilskih pogrešaka, ali bi mogao takvih nakaza naći i u 'hrvatskih' pisaca, a ni sam ne piše posve u skladu s duhom našega jezika. Tako nije u duhu našega jezika — hoćemo li da budemo čistunci — kad. gosp. T. Prpić piše: decenijima, u svakodnevnom životu, da budemo dosljedno, čisto ruski, jer treba da govorimo: dugi niz godina ili vjekova, u svagdanjem životu ili svaki dan, svakoga dana a ne dnevno, da budemo dosljedni i da posve, a ne čisto, hrvatskim jezikom vladamo, a ne baratamo kako to hoće neki prijatelji godpodina T. P.

Mjesne priloge (adverbe): kamo, kuda, gdje — malo tko u našim zapadnim stranama upotrebljava kako treba, ali tome nijesu krivi oni na koje svaljuje krivnju društvo 'hrvatski jezik', kao što nijesu krivi za pisanje činioc, izvjestan, jedan — jer se u tom griješilo davno prije našeg ujedinjenja.

Mnogi naši čistioci jezika trijebe i brišu iz našega rječnika riječi kojih nema u njihovu kraju, a ne znadu da se u drugim krajevima čuju i govore. tako i g. Tomislav Prpić briše iz našeg rječnika riječi: voz, radnja, kovčeg, prijatan, a te se riječi nimalo ne protive duhu našeg jezika. Na otoku Krku — dakle ne na

Balkanu — voz je isto što i kola, a ono mjesto, kuda se najlakše može prevesti s otoka na kopno, zove se Voz; a kad smo zadovoljni s prijateljima i sa svim što nam prija, zašto da se ne pomirimo i sa svim što nam je prijatno, pa da to sve brižno i marljivo ne čuvamo u 'Kovčežiću' hrvatskoga ili srpskoga jezika."[113]

Iz Grškovićeva je istupa vidljivo da on zastupa devetnaestostoljetna gledišta, da ne razlikuje standardni jezik od narječja, da ne pozna zakonitosti na kojima se izgrađuje standardni jezik, da ne uvažuje jezičnu zbilju i da neopravdano pripisuje hrvatskoj strani grijeh jezičnoga razdora. Naime standardnojezični hrvatsko-srpski raskol nisu stvarali jezikoslovci nego je on bio činjenicom dvaju jezika mnogo prije no što su ga jezikoslovci počeli spoznavati i opisivati. Da bi se on izbrisao, jedna se strana trebala odreći svoga jezičnoga identiteta i svoje jezične prošlosti. Karadžić je srpskoj strani bio namijenio taj put, no ona ga nije do kraja prihvatila: odbacila je slavenosrpsku tradiciju na fonološkoj i morfološkoj razini, sačuvala povijesni leksik i izabrala ekavski izgovor za podlogu standardnomu jeziku. U trenutku kad je osvojila političku vlast, htjela se okoristiti podlogom koju su joj pripremili hrvatski vukovci — dijelom zajedničkih crta s hrvatskim standardnim jezikom — i nametnuti hrvatskoj strani svoj leksik i ekavski izgovor.

U *Obzoru* je Grškovićev istup komentiran u članku *Jugoslovenske novine i hrvatski jezik* (1937., br. 218), ali je Grković pravu lekciju o odnosu standardnoga jezika i narječja dobio nekoliko godina kasnije od Krune Krstića po izlasku njegovih i Guberininih *Razlika.*

5.5. *Pokret za hrvatski književni jezik* (1938.)

Pokretanje beogradskoga časopisa *Naš jezik* 1932. godine s unitarnim jezičnopolitičkim programom u kojem stoji kako "u savremenom književnom jeziku našem u različnim delovima našeg naroda ima sjajnih elemenata, iz kojih se *mora razviti sjajni književni jezik celokupne naše narodne zajednice*" (Uredništvo *Našeg jezika,* 1932—33a: 1; isticanje N. B.) te objava Belićeve glavnouredničke uvodne rasprave *Srpskohrvatski književni jezik*, u kojoj se taj novi jezik definira kao "uzdizanje na stepen književnog jezika — narodnog jezika nekih naših krajeva u onoj obradi koju je taj jezik dobio kod Vuka Karadžića i dobrih pisaca naših" (Belić 1932—33: 33), otvorilo je hrvatskim jezikoslovcima ozbiljno pitanje opstojnosti hrvatskoga jezika, jer se njegova višestoljetna povijest brisala i nametala druga, a posebni hrvatski književni amalgam proglašavao nevrijednim u usporedbi s organskim idiomom "nekih naših krajeva". Iako je Belić pisao kako književnici "imaju prava da pozajmljuju

113 Br. 50, str. 7—8.

reči iz svih narodnih govora, ali moraju tim rečima davati obeležje književnog jezika i po glasovima, i po oblicima, i po sintaksičkoj vrednosti" te da se riječi mogu pozajmljivati "ne samo iz štokavskog nego i iz čakavskog i kajkavskog dijalekta, ali moraju dobiti odeću književnog jezika" (Isto: 34), bilo je sasvim jasno da progonom frazema *ispričati se* i kajkavizma *ladanje* u tom istom članku otpočinje iz *Našega jezika* otvorena bitka protiv hrvatskoga jezika, koja će se voditi svim sredstvima.

Na programatsku *Našu reč* Uredništva i Belićev uvodni članak reagirao je Blaž Jurišić otvoreno imenujući koji je to novi jezik koji se *Naš jezik* sprema odnjegovati u svom njegovu sjaju, iako su se Uredništvo *Našega jezika* i glavni urednik čuvali da ga igdje poimence spomenu. Jurišić kaže da je zadatak časopisa *Naš jezik* "da 'proširi na ceo naš narod' onaj beogradski žargon, kojemu je u anketi beogradske štampe (*Pravda,* 25. studenoga 1931) odrekao pravo na takvo širenje čak i g. Tomo Maretić, inače oduševljeni pobornik jezičnog jedinstva" (Jurišić 1931–32:. 240–241). Pobrojivši pri tom iz prvoga sveska *Našega jezika* dvadesetak leksičkih i gramatičkih nezgrapnosti, karakterističnih upravo za taj beogradski stil, koji osim mnogobrojnih tuđica (*administracija, sekretar, univerzitet*), za koje u hrvatskom već desetljećima postoje dobre zamjene, odlikuju riječi i oblici poput *jemstvo, opštenje, podstaknuti, predusretljivost, proizvoljno, saopštavati, naduvenost, jezički,* Jurišić je u bitnim točkama naznačio pitanja koja će ostati trajnim izvorištima hrvatsko-srpskih jezičnih prijepora idućih desetljeća.

Jurišićev članak od tek jedne stranice teksta potaknuo je odgovor u čak dvama člancima (Uredništvo *Našeg jezika,* 1932–33c, 1932–33b), od kojih drugi obaseže pune 22 stranice u dvama nastavcima. Svi su prigovori otklonjeni, a Jurišić izvrijeđan kao "dosada nepoznata veličina na polju naše filologije" (Uredništvo *Našeg jezika,* 1932–33c: 98).

U časopisu je pokrenuta rubrika Jezičke pouke, u kojoj je, iz broja u broj, hrvatski leksik proglašavan nepravilnim, zastarjelim ili pokrajinskim. Lista nepoželjnih hrvatskih riječi, izričaja i oblika postajala je sve duljom (*Naš jezik,* 1932–33: *pače, dapače, redati, suzdržavati se, zamijetiti, suvislost, unutar, srh, opetovati, poštivati, raskoliti, najčišći, ploha, utapljati se*). Na Belićevoj se meti čak našao i pjesnički jezik Josipa Kosora (*Naš jezik,* 1932–33: 193–199), iz kojega istjeruje *velegrad, umobol, svebiće, veleban, veličanstven, luđački, izvrći, gasnuti,* a namjesto G mn. *tustih novčara* u značenju 'debelih bankara' Belić traži zamjenu *trulih banaka*, pokazujući da uopće nije razumio riječ *bankara*, odnosno Kosorov stih. Nasuprot pažljivo izlučenim primjerima lošega jezika "iz naših zapadnih krajeva" (Isto: 181), kako se uporno naziva područje na

kojem je hrvatski jezik stoljećima bio govornim i književnim idiomom, Belić nije propustio izabrati one koji u novije vrijeme odašilju poželjnu jezičnopolitičku poruku, primjerice: "Nedavno je beogradska štampa pisala, da će u sveopćem načinu pisanja Jugoslavena pobijediti 'beogradski žargon', što da najbolje dokaziva M. Krleža, koji da već piše beogradskim načinom" (Isto). Ime Miroslava Krleže, koji je svoj književni uspon u južnoslavenskim književnostima započeo prihvaćanjem ekavice i proglašavanjem hrvatske književnosti velikom laži, imponiralo je srpskoj strani pa je podupirala njegov program.

Belić iz budućega zajedničkoga književnoga jezika izbacuje obične hrvatske riječi i frazeme poput *navlastit, stanovit, urota, svrha* (u značenju '*kraj*') te uvodi ograničenja u odnosu na starije književnojezično blago: "savremeni pisci, napajajući se delima prošlosti, mogu uzimati otuda samo ono što stvarno bogati naš jezik, što daje nove narodne reči za nove pojmove ili što različite prelive u značenjima reči jasnije, življe obeležava" (1932—33: 70). Leksik i sintaksu "dalmatinsko-dubrovačkih pisaca" treba izbjegavati, piše on, odnosno prilaziti im "uvek kritički" (Isto) jer su oni imali "stalno pred očima latinske i talijanske uzore" (Isto). Višekratno Belić provlači kroz svoj tekst izmišljotinu kako je Karadžić tobože bio suzdržan prema leksiku starije hrvatske književnosti i njegovim autorima, dapače da je "bio protiv njih" (Isto: 69). Upravo je suprotno. Karadžić je bio suzdržan samo prema jeziku starih srpskih pisaca, a hrvatske je u svem, napose u leksiku uzimao kao uzor. U dvama ključnim trenutcima za srpsko jezikoslovlje — u trenutku kad se određuje konačan model srpskoga književnoga jezika 1845. i pri osnutku Društva srbske slovesnosti, kad je iz Beča pohrlio zaustaviti Srbe da ne izmišljaju jezik nego da ga uzmu iz hrvatskih izvora — Karadžić piše zanosnu hvalu jeziku hrvatske književnosti: "slobodno se može reći da su starija djela braće naše zakona Rimskoga za naše današnje spisatelje veće skrovište i čistiji izvor od našijeh današnjijeh crkvenijeh knjiga. (...) Ja sam sila puta mislio i govorio da bi bilo vrijedno našijem slovima naštampati sva djela Dubrovačkijeh i gdjekojijeh Dalmatinskijeh pjesnika bez i kake promjene u jeziku" (Karadžić 1896: 260). Krivotvorenje Karadžićevih pogleda i diskvalifikacija staroga hrvatskoga jezičnoga korpusa trebala je Beliću i uredništvu *Našega jezika* da bi mogli nametnuti srpski beogradske stilizacije za zajednički književni jezik cijelomu književnoštokavskomu području i to u trenutku kad se on još nije ni bio razvio za tu funkciju "u najjačem književnom i kulturnom centru" da bi odatle "zračio na sve strane" (1932—33: 68).

Kao što je krivotvorilo Karadžića, tako se Uredništvo *Našega jezika* odreklo i Maretića gdje im nije bio po volji, napose zbog nekih njegovih

stajališta u *Jezičnom savjetniku* i izjave u spomenutoj anketi da Hrvati nakon rata pišu bolje, a Srbi gore nego prije rata. Ugledni je starina postao stoga preko noći "dobri Omir koji (...) zadrema onda kad bi trebalo da je vrlo, vrlo budan ..." (Uredništvo *Našeg jezika*, 1932–33c: 99).

Jurišić je dirnuo u lažno srpsko paradiranje srpskohrvatskim imenom jezika, kakvo je posebno poticao Belić nametući ga Hrvatima, dok istodobno uredništvo *Našega jezika* napućuje buduće suradnike da rukopise šalju Srpskomu seminaru Univerziteta u Beogradu. "Ima li u zagrebačkom sveučilištu Hrvatski seminar", pita se Jurišić (1931–32: 241). Odgovor je, dakako, niječan.

Objavljivanje članka *Kultura književnog jezika* Ivana Esiha s podnaslovom *Deset jezičnih zapovijedi* (1931–32) navješćivalo je nova polazišta hrvatskih jezikoslovaca, koja će maretićevsko mladoslovničarstvo i dijakroniju zamijeniti strukturalizmom praške škole i sinkronijskim pristupom jeziku. U osvrtu na zbivanja u susjednim slavenskim jezikoslovljima Esih posebno ističe Praški lingvistički krug i njegove prvake Jakobsona i Mathésiusa "koji s novim metodama i modernim stanovištima pristupaju jezičnim pojavama" (Esih 1931–32: 193), a iz Mathésiusova predavanja o stabilnosti književnoga jezika izdvaja tri misli, primjenjive i na hrvatske jezične prilike: 1. potrebu sastavljanja priručnoga rječnika modernoga jezika; 2. potrebu izradbe slovnice suvremenoga književnoga jezika na strogoj sinkronijskoj osnovi bez povijesnih pogleda; 3. potrebu izradbe stilistike kao sustavnoga prikaza jezičnih izražajnih sredstava u njihovoj prilagodbi glavnim funkcionalnim stilovima književnoga jezika.

Esih piše (Isto) kako je u interesu napretka hrvatskoga jezika i hrvatske lijepe knjige da se osnuje Društvo za hrvatski jezik i književnost po uzoru na krakovsko Društvo prijatelja poljskoga jezika, koje izdaje časopis *Język polski* i pokreće posebni književni niz, koji se bavi poviješću poljskoga jezika, jezičnim pogrješkama, osobnim imenima, pravilnim izgovorom, obukom materinskoga jezika u školama i dr.

Posebno upozorava da se pravopisna, gramatička i leksička pravila hrvatskoga književnoga jezika moraju izgraditi tako da se u njima širi pravilnost, razumljivost i ljepota hrvatskoga književnoga jezika, koji valja braniti u trojakom smjeru: 1. protiv kvarenja iz narječja te lokalnih i jezičnih nepravilnosti; 2. protiv suvišnih riječi i oblika naših susjeda, napose germanizama i bugarizama, tipa *ja ću da dođem*, kao da mi, poput Bugara, nemamo infinitiva i futura.

Deset jezičnih zapovijedi osnovni su naputci moderne jezične politike u Hrvatskoj: 1. U školi je potrebno osigurati barem minimalno poznavanje jezične povijesti; 2. Živi govor i uzorni pisci osnovnim su izvorom pravilnoga gramatičkoga ustroja; 3. Nije manje pravilno ono što nastaje danas u odnosu

na ono što već dulje opstoji u jeziku; 4. Dobre su sve one riječi koje su porabnom normom stekle opću raširenost; 5. Strane riječi ne treba rabiti bez nužde, ali ih i ne treba nepotrebno progoniti iz jezika; 6. Individualne tvorbe priliče pojedincima živa jezičnoga osjećaja i visoke lingvističke naobrazbe; 7. Treba pisati prema normativnim pravilima, a govoriti kako govori jezično obrazovana javnost; 8. Najbolji je izgovor onoga u čijem govoru ima najmanje mjesnih značajka; 9. Narječja su jednako važna kao i književni jezik jer su vrelo koje oživljava, književni jezik dajući mu jedinstvo, snagu i boje; 10. Samozvani "popravljači jezika" nanose jeziku najveću štetu.

Na tim je temeljima i s tim ciljevima 1938. u Pokretu za hrvatski književni jezik, kojemu je na čelu bio Blaž Jurišić, institucionalizirana u Hrvatskoj jezična oporba nasilnomu posrbljivanju hrvatskoga jezika s konačnim ciljem njegova potpuna uništenja. Glavna je načela Pokreta i njegovu djelatnost u kraćem povijesnom osvrtu na temelju vlastitih bilježaka izložio Kruno Krstić (1941f; ovdje u Prilozima 7.3.)

U njima se hrvatski književni jezik određuje kao samosvojna povijesna pojavnost s vlastitim ustrojem ("duhom") i pravom na vlastito jezično zakonodavstvo. On je ključna sastavnica hrvatskoga narodnoga bića. Ma koliko hrvatski i srpski književni jezici bili slični, ističe se u načelima, ne mogu se poistovjetiti niti držati jednim "srpskohrvatskim" jezikom, jer to pobija i njihova povijest i suvremeno stanje.

Pokret za hrvatski književni jezik borit će se za osnutak posebnoga jezičnoga zakonodavnoga tijela, sastavljenoga od hrvatskih jezikoslovaca, književnika i drugih prosvjetnih djelatnika, koje će "bdjeti nad povijesnim tekovinama hrvatskoga književnoga jezika" te donositi normativno obvezujuće odluke o jeziku i pravopisu u javnoj porabi. Te će se odluke primjenjivati u školskim knjigama, potom u svim javnim službenim izdanjima, natpisima, imenicima i ostalim područjima, gdje jezik ima služiti jedino pravilnomu sporazumijevanju, a posebno u novinama, čiji je jezik glavni izvor jezičnih pravila u širokim narodnim slojevima.

Prvi je zadatak toga tijela izradba suvremenih jezikoslovnih priručnika: modernoga hrvatskoga pravopisa, slovnice, rječnika suvremenoga književnoga jezika te rječnika jedinstvenoga strukovnoga nazivlja.

Novi pravopis izradit će se na načelima koja su i s povijesno-znanstvene i s praktične strane najprikladnija za hrvatski jezik s primjerima iz hrvatskoga književnoga rječnika i hrvatskoga gradiva. Pravila trebaju biti jednostavna i kratka, a pravopisni rječnik opsežan i s probranim primjerima.

Temelj nove slovnice treba biti hrvatska književnost od ilirizma do danas s primjerima iz hrvatskih književnih djela. Uvest će se nova poglavlja o podrijetlu hrvatskih riječi (etimologija), o značenju riječi (semantika) te nauk o stihu (versifikacija). U bilješkama će se nova slovnica usporedno obazirati na jezične pojave u kajkavskom i čakavskom narječju i na jezik najstarijih hrvatskih jezičnih spomenika. Karadžićev i Daničićev prijevod *Svetoga pisma* te Karadžićeve zbirke narodnih umotvorina prestaju biti vrelima slovničkih pravila i primjerima za ta pravila.

Najviše je pozornosti posvećeno rječniku suvremenoga književnoga jezika. On bi imao obuhvatiti u prvom redu riječi koje pripadaju suvremenoj standardnoj porabi, a od dijalektalnih kajkavskih i čakavskih riječi one koje su stekle položaj općehrvatskih. Od slavenskih posuđenica (iz ruskoga, češkoga i srpskoga jezika) zadržale bi se samo one koje su "uglavnom do početka prošlog svjetskog rata stekle u našoj knjizi domovno pravo i koje se danas više ne protive redovitom hrvatskom jezičnom osjećaju". Za razliku od njih iz porabe bi se uklonile sve one srpske riječi koje su nasilno nametali beogradski vlastodršci nakon osnutka Jugoslavije. Među novotvorenicama trebalo bi zadržati one koje su se porabno ustalile bez obzira na njihovo tvorbeno postanje, tj. jesu li tvorene u štokavskom duhu ili su doslovni prijevodi tuđica. U rječnik bi postupno, tj. od izdanja do izdanja, ulazilo i hrvatsko jedinstveno nazivlje: znanstveno, pravno, upravno, strukovno i dr. Za nove pojmove i predmete iz suvremenoga života ne bi se preuzimale tuđice, nego bi se u duhu štokavskoga narječja nastojale tvoriti domaće riječi na temelju postojećega rječničkoga blaga iz svih jezičnih domovinskih vrela. Naglasni sustav i naglasne promjene utvrdile bi se neposrednim istraživanjem hrvatskoga organskoga štokavskoga tla te upotpunile sintezama objavljenima u naglasnim raspravama o suvremenom stanju hrvatskoga štokavskoga naglaska.

Iz velikoga rječnika hrvatskoga jezika, koji izdaje Akademija, izostavila bi se sva srpska vrela, a u nove sveske uvrstila i pisana i govorna vrela svih hrvatskih narječja (štokavskoga, čakavskoga i kajkavskoga).

Beletrističkomu je jeziku dana najviša sloboda, a jedina su njegova ograničenja vezana uz temeljna slovnička i pravopisna pravila. Istaknuti su njegovo značenje u bogaćenju i pomlađivanju jezika u cjelini, napose u leksičkom dijelu.

5.6. Gramatološki i puristički prinos Joze Dujmušića

U istupima protiv jugoslavenskih jezičnih unitarista i integralista 1930-ih godina Jozo je Dujmušić potvrđivao samobitnost hrvatskoga jezika dvojako: aktualizacijom pojedinih poglavlja iz povijesti njegova višestoljetnoga jezikoslovlja te purističkim prinosima, koji su opsegom i sadržajem bili najznatnija prethodnica Guberina–Krstićevim *Razlikama.* Beliću kao prvaku srpskoga jezikoslovlja i njegovu gramatološkomu modeliranju suprotstavio je postojanost i susljednost višestoljetne hrvatske filološke misli utemeljene na dosezima klasične europske filologije i njezina gramatološkoga opisa, koji je od Kašića naravnom povijesnom okomicom vodio Veberovu slovničkomu opisu. Time je Dujmušić istodobno afirmirao višestoljetnu hrvatsku jezičnu i pravopisnu samostalnost, nasuprot nastojanjima druge strane da ih zaniječe ili obezvrijedi te uspostavi lažnu zajedničku srpskohrvatsku povijest s Karadžićem na čelu, kao da prije tršićkoga jezikoslovca nije bilo ni hrvatskoga jezika ni hrvatskoga jezikoslovlja.

U kritici Belićevih srednjoškolskih gramatika Dujmušić Belićev lingvistički opis imeničnoga sklonidbenoga sustava u četirima sklonidbama temeljem rodovne razdvojbe, koju je srpska filološka škola naslijedila od Karadžića, kao i Maretićeva, drži metodički lošim te se, pozivajući se na Kašićevu slovnicu iz 1604. i tri imenične sklonidbe u njoj na temelju nastavka u G jd., što nasljeduju svi hrvatski slovničari do vukovaca, zauzima za takav opis, koji da je jednostavniji i u metodičkom smislu neusporedivo bolji (Dujmušić 1932d). Prema Kašiću, po prvoj se sklonidbi mijenjaju imenice muškoga i srednjega roda, a obilježuje ju u G jd. *-a*; po drugoj se sklanjaju muška i ženska vlastita imena, dijelom opće imenice muškoga i ženskoga roda, dijelom dvorodne te trorodne, a odlika joj je u G jd. *-e*; po trećoj idu opće imenice nejednakoga broja slogova i imaju u G jd. *-i* te su sve ženskoga roda. U svojem *Repetitoriju hrvatske slovnice*, koji objavljuje 1933. godine, Dujmušić primjenjuje taj stari hrvatskoslovničarski kriterij razdvojbe imenica po nastavku u G jd., čime je njegov srednjoškolski priručnik, tiskan u autorovoj nakladi, obnovio vezu s hrvatskom slovničarskom baštinom dovukovskoga razdoblja. Unatoč tomu što je u literaturi označen kao neznalački, zbrkan i loš (Ham 2006: 179), ostaje u spomenutom odsječku zabilježen kao utemeljeno suprotstavljanje maretićevskomu slovničarstvu u vrijeme njegove najveće prevlasti.[114]

114 Istomu su se kriteriju razdvojbe imenica temeljem G jd. priklonili i autori Akademijine znanstvene gramatike (1991), pa se Silić–Pranjkovićevo vraćanje rodovnoj razdvojbi imenica u njihovoj *Gramatici hrvatskoga jezika* (2005) može držati ne samo povratkom

Dujmušić kritizira i Belićevu tvrdnju da uz brojeve *dva, tri, četiri* u postavama tipa *dva junaka, tri vola, četiri pješaka* stoji oblik G jd. muškoga roda. Riječ je, upozorava Dujmušić, o nominativu dvojine (sačuvani su samo NA jd.; potpuna se dvojina sačuvala tek u sklonidbi imenica *oko*, *uho*, koja se danas prikazuje kao obična množinska sklonidba), što se dokazuje uvrštenjem u sklonidbeni model imenica ženskoga roda namjesto imenica muškoga roda, npr. *dvije žene, dvije kosti,* gdje na nastavcima *-e* i *-i* nema duljine, što je znakom da nije riječ o genitivu jednine nego o nominativu dvojine.

Među slovničarskim pitanjima koja je otvorio i poticao Dujmušić ističe se njegova kratka rasprava o tzv. složenoj deklinaciji (1929—30) u kojoj opovrgava Maretićevu postavku da se određeni pridjevi, redni brojevi i dio množnih brojeva mijenja po zamjeničnoj sklonidbi. U pridjevnoj je sklonidbi pretposljednji slog dug, a u zamjeničnoj kratak: *nȍv-ōga* : *ȍv-oga*, *nȍv-ōmu* : *ȍv-omu.* To uočuje i sam Maretić u školskom izdanju svoje slovnice iz 1913. godine, ali ne propituje vjerodostojnost nauka o dvjema sklonidbama. Složena sklonidba obuhvaća pridjeve i njihove stupnjevane oblike, dio množnih i sve redne brojeve, sve zamjenice koje u nominativu imaju nastavke *ī, ā* i *ē,* a zamjeničnoj pripadaju zamjenice *on, ona, ono*; *naš, naša, naše*; *vaš, vaša, vaše*; *tko, što* i njihove složenice; potom *sam*; *sav, ovaj*; *taj*; *onaj*; ostale idu po imeničnoj ili složenoj sklonidbi.

Istodobno s nastojanjima da reafirmira hrvatsko slovničarstvo dovukovskoga razdoblja Dujmušić afirmira i hrvatsku leksičku baštinu te u *Obzoru* otpočinje objavljivati svoj *Antibarbarus hrvatskoga jezika,* nastavivši ga 1933—35. u *Hrvatskoj straži.* Riječ je o serijalu s više od 2600 jezičnih savjeta, u prvom redu leksičke naravi, u kojima je upozoravao na različite tipove pogrješaka u javnom jeziku, nastale pod utjecajem beogradskoga jezika i stila, koji se pokušavao nametnuti kao državni, i nudio rješenja u skladu s hrvatskom propisnom ili porabnom normom. Dujmušić je koncentriran na prodor južnosrbijanskih provincijalizama i beogradskih lokalizama u hrvatski standardni jezik preko novina, školskih udžbenika i državnih institucija. Sustavno ih je pratio i bilježio, kako sam navodi od 1927. kad je živio u Makedoniji. Posebno je pratio prodor turcizama, bugarizama i rusizama u srpski jezik, a preko njega u hrvatski, koji je postupno počeo uzmicati. Tako je, primjerice, hrvatski *kladivac* uzmaknuo pred turskim *čekićem* (ispravno bi bilo *čekič* kao *ćerpič*, piše Dujmušić), a *česnik* (sačuvan još samo u *katastralnoj čestici*) pred ruskim *razlomkom, djevenica* pred *kobasicom,* koja je bohemizam.

---

vukovskomu naslijeđu nego i ponovnim presijecanjem veza s višestoljetnom hrvatskom gramatološkom porabom.

Savjeti su koncepcijski najsličniji onima u Andrićevu *Braniču*, ali su kraći i zamišljeni kao niz obrojčanih abecedno poredanih članaka prema središnjoj problemskoj riječi o kojoj u pojedinom prilogu raspravlja. Dujmušićevi su savjeti dobro utemeljeni, a otkrivaju ga kao široko obrazovana jezikoslovca i znalca ne samo klasičnih jezika već i slavenskih i vodećih europskih. Pogdjegdje je, ponesen emocijama, znao zabrazditi u nelingvističke vode (npr. kad govori o "nemoralnosti" riječi *raspust* namjesto međunarodnice *ferije,* jer da bi *raspust* implicirao "raspuštenost"), ali takvih je primjera malo, pa u cjelini ostaje dojam dobro obavljena posla. Ono što mu se može zamjeriti jest prejak utjecaj mladenačkoga drugovanja s vukovstvom u pogledu odnosa hrvatskih narječja i osnovice standardnoga jezika, pa kao tvrdi štokavac sumnjičavo gleda na svako ulaženje neštokavskoga leksika u standardni jezik. Nešto je popustljiviji prema kajkavizmima te među rijetkim Dujmušićevim propusnicama valja zabilježiti kajkavizam *darežljiv*, koji Budmani anatemizira (Dujmušić 1932, 127: 2).

Godine 1938. objavio je *Razlike u jeziku medju hrvatskim i srbskim književnicima,* koje su koncepcijski i strukturno prethodnica Guberina–Krstićevih *Razlika.* S velikom se vjerojatnošću može pretpostaviti da su upravo Dujmušićev *Antibarbarus* i *Razlike* u temeljima glasovite Guberina–Krstićeve knjige *Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika* iz 1940. godine, koju je vizionarski u predgovoru *Antibarbarusu* i najavio: "Ovakovih skupina može sadanje stanje našega književnoga jezika dati jako mnogo, jer se naš znanstveni jezik nalazi u prvom razvoju, pa bi se s vremenom morao naći neki forum, koji bi sve te omanje zbirke proučio, pa od njih napravio veliki riječnik (...). Iza toga bi mogao nastati drugi svezak od riječi koje nastanu iza onih što se uvrste u prvi svezak, pa bi svi prijatelji svog materinskog jezika imali uza se stalna savjetnika, da li ovu ili onu riječ smiju pisati u čistom književnom jeziku" (Dujmušić 1932–35; 1932: 79).

Dujmušić u *Razlikama* govori o dvjema stilizacijama književnoga jezika, beogradskoj i zagrebačkoj, a razlikama su obuhvaćene riječi općega i strukovnoga jezika. Uočene su razlike različitih razina — leksičke (namjesto tuđice u srpskom, u hrvatskom je obično domaća tvorenica), fonološke, morfološke. Vrlo je malo promašaja (dijelom su predmetom polemike Gršković — Dujmušić), odnosno primjera kojima je suvremena porabna norma promijenila Dujmušićevu oznaku lijevoga stupca (ovdje lijeva strana dvočlane postave) u kojem su riječi i oblici karakteristični za srpski jezik, a u desnom su hrvatske istovrjednice, poput *dvotočje — dvotačka, pacov — parcov, tepih — ćilim.*

Za oprimjerenje tipskih razlika navodi se manji dio gradiva:

adet — običaj; *alev — crven*; *Alpi — Alpe*; *alpski — alpinski*; *ambasada — poklisarstvo*; *april — travanj*; *azot — dušik*; *bajagi — tobože*; *baštovan — vrtlar*; *berber(in) — brijač*; *berza — burza*; *bekstvo — bijeg*; *bešika — kolijevka, zipka*; *bliznak — blizanac*; *bratučed — sinovac*; *bratić*; *brijač — britva*; *brojati — brojiti*; *buva — buha*; *cigla — opeka*; *cilj — svrha*; *crni luk — crveni luk*; *čivija — čavao, klin*; *čivit — indigo, modra boja*; *čoban — pastir*; *čulo — osjetilo, osjet*; *ćato — pisar*; *ćiler — smočnica*; *ćumur — ugljen*; *ćutati — šutjeti*; *decembar — prosinac*; *dejstvovati — djelovati*; *dobronameran — dobrohotan*; *docnije — kasnije*; *dostupan — pristupačan*; *drum — cesta*; *dokumenta — dokumenti*; *dugoljast — duguljast*; *džigerica bela — pluća*; *džigerica crna — jetra*; *đubrivo — gnoj*; *farba — boja*; *februar — veljača*; *filijal — podružnica*; *flota — brodovlje*; *fond — zaklada*; *front — fronta*; *gajiti — gojiti*; *gord — ponosan*; *gostoprimstvo — gostoljublje*; *grnčar — lončar*; *haos — kaos*; *hartija — papir*; *hitati — hitjeti*; *ishod — konac*; *islednik — istražitelj*; *isporučiti — predati, dostaviti*; *izbeglica — bjegunac*; *izgnanik — prognanik*; *izvestan — neki*; *izveštač — izvjestitelj*; *izviniti — opravdati, oprostiti*; *januar — siječanj*; *jastuče — jastučić*; *jedared — jedan put*; *jedinjenje - spoj (kemijski)*; *Jelin — Grk*; *jemac — jamac*; *jendek — jarak*; *kačamak — pura, žganci*; *kajiš — remen*; *kapak — poklopac*; *kasap — mesar*; *kašika — žlica*; *kirija — stanarina*; *kiridžija — vozar, kolar*; *klanica — klaonica*; *kolski — kolni* (put); *komšija — susjed*; *komšiluk — susjedstvo*; *konačište — prenoćište*; *korpa — košara*; *krunisati — kruniti*; *kupatilo — kupalište*; *kuvati — kuhati*; *lekar — liječnik*; *lenština — lijenčina*; *lično — osobno*; *ličnost — osoba*; *lobanja — lubanja*; *ljubopitstvo — radoznalost*; *magacin — magazin*; *maloletan — malodoban*; *međer — ipak*; *mermer — mramor*; *mesarnica — mesnica*; *metal — kovina*; *milošta — dragost*; *nadirati — navaljivati*; *napad — napadaj*; *napakostiti — štetu nanijeti*; *nasušni — svakdanji*; *nastava — pouka, obuka, školstvo*; *nastavnik — učitelj*; *nauka — znanost*; *nećaka — nećakinja*; *nedaća — nesreća, nezgoda*; *neimar — graditelj*; *neodložan — neodgodiv*; *nespokojstvo — nemir*; *neznabožački — poganski*; *novčanik — novčarka*; *nužnik — zahod*; *obodriti — osokoliti, ohrabriti*; *obazriv — obziran*; *obeshrabriti — zastrašiti*; *obim — obujam, obseg*; *oblakoder — neboder*; *obućar — cipelar*; *odbrana — obrana*; *odista — doista*; *odojče — dojenče*; *odžak — dimnjak*; *okean — ocean*; *okovratnik — ovratnik*; *opekotina — opeklina*; *orman — ormar*; *ostrvo — otok*; *osvetlenje — rasvjeta*; *overač — ovjerovitelj*; *ovoj — zavoj* (za rane); *parče — dio, čest*; *papski — papinski*; *pazar — sajam*; *pečenje — pečenka*; *penzija — mirovina*; *pipav — spor*; *pirinač — riža*; *plata — plaća*; *platiša — platac*; *podčinjen — podložan*; *podozriv — sumnjiv*; *podrška — podpora*; *podstrek — poticaj*; *poljački — poljski*; *poreski — porezni*; *porudžbina — narudžba*; *posjetiti — pohoditi*; *posmatrati — promatrati*; *poslanik — zastupnik* (narodni);

potiljak — zatiljak; *poverilac — vjerovnik*; *povika — povik*; *praznik — svetac, blagdan*; *pređe — prije*; *predstava — predodžba, prikaz*; *predumišljaj — namjera*; *predupredi ti — zaustaviti*; *predusresti — zapriječiti*; *preduzimač — poduzetnik*; *prepiska — pisma, korespo(!)dencija*; *prepona — zapreka*; *pretres — premetačina*; *prevala — klanac*; *prevazilaziti — nadkriljivati*; *prevejan — lukav*; *prijem — doček*; *prijemni — prijamni*; *prilepčiv — prelazan, zarazan*; *priliv — prirast* (ljudi); *prinudni — prisilni*; *prisajediniti — pripojiti*; *pristalica — pristaša*; *prodavnica — prodavaonica*; *promaja — propuh*; *protivurečje — protuslovlje*; *radenik — radnik*; *rama — okvir*; *rasejan — raztresen*; *rasmotriti — proučiti*; *rastojanje — udaljenost*; *razlomak — čestnik*; *riter — vitez*; *rukovati — upravljati*; *ruvo — ruho*; *sačekati — pričekati*; *samilost — milosrđe*; *saopštiti — priopćiti*; *saznanje — spoznaja*; *sedište — sjedalo*; *sekretar — tajnik*; *sijalica — žarulja*; *sirće — ocat*; *sisar — sisavac*; *slamarica — slamnjača*; *slovenački — slovenski*; *složen — zapleten, zamršen*; *smena — izmjena*; *snishodljiv — obziran*; *spisak — popis*; *srez — kotar*; *sručiti — istresti, izliti*; *streja — streha*; *stub — stup*; *student — študent*; *sudija — sudac*; *sujevjerje — praznovjerje*; *sumaren — podmornica*; *supa — juha*; *suština — bitnost*; *svakodnevni — svakdanji*; *svedočanstvo — svjedodžba*; *svirep — grozan, krvoločan, zvjerski*; *sveska — svezak*; *šešir džija — klobučar*; *štampilj — žig*; *tajac — šutnja*; *taman — upravo, ravno*; *tečnost — tekućina*; *telohranitelj — tjelesni stražar*; *Tiva — Teba* (*grad u Grčkoj*); *topionica — talionica*; *toplivo — gorivo*; *tuča — tučnjava*; *tužilac — tužitelj*; *uapsiti — zatvoriti*; *ubediti — uvjeriti*; *ubilac — ubojica*; *udžbenik — školska knjiga*; *uočljiv — vidljiv*; *uobrazilja — mašta, fantazija*; *uprostiti — pojednostavniti*; *uputstvo — uputa*; *urođen — prirođen*; *uslov — uvjet*; *vajar — kipar*; *vaplotiti — utjeloviti*; *varvar — barbar*; *vaseljena — cio svijet, svemir*; *vaspitati — odgojiti, odgajati*; *vaš — uš*; *vazduh — zrak*; *vazduhoplovstvo — zrakoplovstvo, aeronautika*; *važiti — vrijediti*; *Venijamin — Benjamin*; *veriti se — zaručiti se*; *veštačko đubrivo — umjetni gnoj*; *vežbanka — vještbenica*; *viđen — ugledan*; *Vitlejem — Betlehem*; *vladalac — vladar*; *voćstvo — vodstvo*; *voz — vlak*; *vođ, vožd — vođa*; *zadocniti — zakasniti*; *zakačiti — zakvačiti*; *zaloga — zalog*; *zamak — dvorac*; *zapovest — zapovijed*; *zatišje — tišina, mir*; *zavera — urota*; *zavesa — zastor*; *zaveštaj — oporuka*; *zbir — zbroj*; *zejtin — ulje*; *zemljoradnik — težak, poljodjelac, seljak*; *zemljotres — potres*; *zijan — šteta*; *zimnji — zimski*; *znalac — poznavalac*; *zvaničan — službeni*; *zverovi — zvijeri*; *žećca — žeđca*; *žičani — žični*; *živopisan — slikovit*; *žmuriti — žmiriti.*

Smisao i svrhu njegovih purističkih nastojanja osporavao je Jerko Grškov ić (1932a, 1932b, 1934., 1935), zamjerajući "osobito njegovu tjesnogrudnost s obzirom na naše jezično jedinstvo i nepoznavanje zapadnih govora našega jezika" te da "vidi barbarizme, rusizme i bugarizme (čitaj: srbizme) i gdje

ih nema" (Gršković 1934). Nekad je, piše Gršković, Dujmušić ljuto ratovao protiv *bratučeda*, jer da je to crnogorski provincijalizam, a sada ustaje protiv *nastavnika*, kao rusizma namjesto kojega treba govoriti *učitelj*, pa bi i časopis *Nastavni vjesnik* po njem trebao promijeniti ime u *Školski vjesnik*. Gršković s pravom tvrdi da je *nastavnik* i hrvatska riječ s dugom povijesti u hrvatskom jeziku, da se nalazi u staroslavenskim prijevodima starih glagoljskih knjiga, časoslova i misala, jednako iz grčkih i latinskih predložaka. Naime latinsko *magister* stari su prevodili kao *učitelj*, a *praeceptor* kao *nastavnik*.

U podlozi jezikoslovnoga sukoba Gršковića i Dujmušića zapravo je različit pristup načelima leksičkoga normiranja i nedovoljno poznavanje funkcionalnih stilova hrvatskoga standardnoga jezika i njihova leksika, čemu je pridonijelo leksičko previranje 1930-ih godina, kad je opći i strukovni leksik hrvatskoga jezika bio izložen procesu razgradnje već dosegnutih norma. Gršković u skladu sa svojim političkim stajalištima integralnoga jugoslavenstva nastoji na hrvatsku standardnu razinu podići i dio onoga općeslavenskoga leksika koji bi mogao hrvatski jezik još više združiti sa srpskim, bez obzira na narječno podrijetlo takvih riječi, a Dujmušić u nastojanju da sačuva stabilnost hrvatske leksičke norme znade ponekad poricati standardnost i onim likovima kojima se ona nije mogla poreći.

Tako Gršković priznaje da je glagol *stanovati* pravilniji od glagola *nastavati* (lat. *incolere*, njem. *bewohnen*), ali ipak nekritički zamjera Dujmušiću što drugi progoni iz jezika. Isto tako priznaje da je pravilniji i bolji lik *natjecatelj*, ali drži da u književnom jeziku treba dati mjesto i *natjecaocu*, isto kao što supostoje *hranitelj* i *hranilac*, *spasitelj* i *spasilac*, *istražitelj*, *istraživalac* i *istraživač*, iako lik *natjecalac* u hrvatskoj porabnoj normi nije bio takmac *natjecatelju* za standardno mjesto, a nije se pojavio ni s novom nocijom da bi se opravdalo supostojanje obaju likova na standardnoj razini kao izraza stilističke obilježenosti. Dujmušiću je pak lik *noćivati* barbarizam, a pravilnim drži *noćati* (*noćiti* ne navodi), dok se Gršković zauzima za oba, jer da je i prvi raširen u narodu. Gršković ne prihvaća da bi *licumjer* bio pravilniji lik od *licemjera*. Namjesto međunarodnice *madrac* preporučuje Dujmušić *strunjaču*, *slamnjaču* i *komušnjaču*, a ismijava srbijansku *slamaricu*, što Gršković koristi da bi ga upozorio kako "ne zna za primorsku *slamnicu* kao ni za *vunjaču*, a sve su one dobre prema tome koliko griju". Nazorove poetizme, pridjev *ljuven* i imenicu *niska*, Gršković ne drži pogrješnima jer poznaje načelo pjesničke slobode, za razliku od Dujmušića koji osporava književnojezičnu vrijednost obaju likova.

Dujmušićevi su prigovori vukovskim jezikoslovcima koji su u svoja izdanja nekritički unosili leksik koji ne pripada hrvatskomu jeziku većinom

opravdani. Takav je leksik osobito gomilan u Boranićevim pravopisnim priručnicima tiskanima za kraljevske Jugoslavije. S razlogom zamjera Boraniću što je u svoj pravopisni rječnik uvrstio glagol *opučati* u značenju glagola *odrijeješiti,* iako on dolazi samo u Karadžića, te ga navodi kao primjer nametanja srpskoga leksika hrvatskoj kulturnoj sredini. Gršković, dakako, ne prihvaća Dujmušićevo stajalište, loše argumentirajući krčkim inačicama *otpučiti, otputiti,* iako one ne znače *odrijeješiti.* Sukob u vezi s nocijom sufiksa *-ac,* za koji je Dujmušić tvrdio da je karakterističan za nomina agentis, pa je istjerivao *oslonac* i promicao *oslon,* Gršković je glatko opovrgnuo navodeći imenice *poklonac, poklopac, stolac.* Grškoviću je bolje *osvjedočiti se* za njem. *überzeugen,* a Dujmušiću *uvjeriti se.* Dujmušiću je *paštanje* arhaizam, pa preporučuje *trud, nastojanje, napon,* a Gršković s pozivom na živi vrbnički govor u kojem se svakodnevno čuje *paščiti se* u značenju 'žuriti se' ne bi progonio *paštenje* ili *paščenje* uz *trud, nastojanje, napon* ili *žurbu. Pipav* u značenju 'lijen, spor, težak' nije bugarizam, piše Gršković, jer se govori duž cijele jadranske obale. Pita se zašto uz *Posavinu* i *Podravinu* ne bismo mogli imati *Posavlje* i *Podravlje* poput *Podunavlja* i *Medjumurja*? Dujmušić progoni riječ *ribež* kao germanizam i predlaže *nož za kupus/repu* ili *trenicu.* Gršković je za *ribež,* jer ako nismo *biskupa* kao germanizam zamijenili *vladikom,* ne trebamo progoniti ni *ribež.*

Gršković dobro uočuje da se sve više potire funkcionalna razlikovnost pojedinih riječi, pa se ne razlikuje *štogod* i *nešto, kogod* (sic!) od *netko, uskrsnuti* i *uskrisiti, već* i *više, kamo* i *kuda, ovamo-ovuda, onamo-onuda, tamo-tuda* (*kuda* — put ili sredstvo kojim se ide, a *kamo* — cilj do kojega se ima doći; *kretati za Zagreb* namjesto *kretati put Zagreba*), *dnevno* i *danomice/svaki dan* (Gršković 1934). Upozorava također na pogrješnu sklonidbu slavenskih imena na *-i* tipa *Kochanowski, Gjalski, Račkí* (*-ija, -iju* ... namjesto *-ga, -mu*) (Gršković 1935).

Kad Gršković izjavljuje da bi uskrisio i u književni jezik povratio mnogo naših starih i dijalektalnih riječi, napose čakavizama, nailazi na Dujmušićev oprez i podsjećanje da kulturni i politički interesi nisu mogli održati ni kajkavštinu kao književni jezik, iako se ona govorila i govori u Zagrebu, središtu hrvatske kulture, a kamo li da bi uspjelo današnje uskrisivanje čakavštine, koja prostorno obuhvaća rubne dijelove hrvatskoga kulturno-političkoga prostora i po njegovoj prosudbi nema takvih književničkih imena koja bi mogla stati uz bok Domjanićevoj kajkavštini ili onoj mlađega naraštaja hrvatskih pisaca (Dujmušić 1933a). Nesporazum je Grškovića i Dujmušića u vezi s ulaskom hrvatskih dijalektizama u standardni jezik uvjetovan u prvom redu različitim razumijevanjem pojma standardnoga leksika. Kad naime Dujmušić govori o leksiku standardnoga jezika misli u prvom redu na stilski neutralan opći

leksik ("Kad školska knjiga govoreći o ljepoti jezika izbacuje razne štokavske barbarizme, otkud dolazi čakavština, da se njezine riječi pretiskuju na štetu štokavskih?"), a Gršković na sveukupno leksičko blago.

Na Gršковićevo zauzimanje za bogaćenje standardnoga jezika čakavskim i kajkavskim dijalektalizmima, odnosno južnosrbijanskim štokavskim dijalektalizmima i provincijalizmima valja u prvom redu gledati kao na politički program jezične integracije južnoslavenskoga prostora od Slovenije do Bugarske. Gršković je tvrdio da je na tom prostoru riječ o jednom jeziku te to dokazivao jezičnim izoglosama vokalnoga /l̥/ i alternantnim fonemima /e/, i /i/ na mjestu staroga jata. On na istu razinu stavlja vokalno /l̥/ na Krku i vokalno /l̥/ u Makedoniji tvrdeći da je riječ o istom narodu i istom jeziku. Dujmušić mu odgovara da "takve izoglose ne poznaje ni jedna etnologija" te dodaje: "Ako pak misli filolog Gršković, da se samo jedan jedini jednaki glas može uzeti kao dokaz, da se jezici u dva vrlo daleka područja moraju zvati istim imenom, onda je on trebao pogledati i na sjever; tu bi našao vokalno *l* i u Čeha. Kad bi opet pogledao na slovenski i ruski jezik, pa tu našao da i jedni i drugi govore *molčati, volk* itd., opet bi mu se pružila prilika da Ruse pretvori u Slovence" (Dujmušić 1933a).

Da je Gršковićeva koncepcija "bogaćenja" standardnoga jezika provincijalizmima i dijalektalizmima iz sveukupnoga južnoslavenskoga prostora zapravo uzaludni politički a ne dobro utemeljeni jezikoslovni program, Dujmušić dokazuje činjenicom što Srbi, zaslijepljeni vjerskim i nacionalnim fanatizmom, zapravo nikad nisu ni htjeli izgrađivati zajednički standardni jezik s Hrvatima nego su agresivno pokušavali nametati svoj jezik. Stoga Hrvatima ne preostaje drugo, zaključuje Dujmušić, nego da sami izgrađuju svoj standardni jezik "čuvajući poput Cerbera, da se tudji žargon ne useli u jezik naše prosvjete, makar ga krčki filolog posvećenim prstima uvlačio među naš narod" (Dujmušić 1938., 3).

U očuvanju hrvatskoga jezičnoga i pravopisnoga identiteta Hrvatima je, ističe Dujmušić, njihova književna baština najveći uzor i riznica te izvan nje ne treba drugo tražiti. U svojim posljednjim radovima, nastalima u razdoblju 1936.—40., nastoji na potpunoj hrvatskoj jezičnoj i pravopisnoj samostalnosti, pa piše protiv Karadžić–Daničićeva fonološkoga pravopisa (1936c) zauzimajući se za ponovno oživljavanje umjerenoga morfonološkoga (1936a, 1938b, 1940c). Morfonološki pravopis znači stalnost, olakšava proučavanje postanka jednostavnih riječi iste osnove (u njega korijena; N. B.) a različnih sufiksa, kao i postanka riječi prefiksacijom i sufiksacijom, te najposlije znači kontinuitet, koji obuhvaća stoljeća hrvatskoga književnoga jezika. Fonološki pravopis

odlikuju nestalnost, naivno shvaćanje tvorbe, prekid s prošlošću i nedosljednost, primjerice u pisanju skupina /vc/, /vč/, /vk/, /vs/, gdje bi namjesto /v/ trebalo bi pisati /f/: *ofca, ofčar, priglafka* < *priglavak*. Ako fonološki pravopis dopušta dva *jj* u superlativu (*najjadniji, najjužniji*), onda bi na granici prefiksa i osnove morao dopustiti i *dt* (*odtočiti, odteći, predteča*), razmišlja Dujmušić, te podsjeća da ostali slavenski pravopisi utemeljeni na fonološkom načelu ne zamjenjuju glasove na granici prefiksa i osnove kao naš (*bes-pravan, beš-ćutan, is-tisnuti, iš-čupati,* i-*stupiti*), a bez pomoći etimološkoga pravopisa nikad se ne bi moglo doći do množinskih genitivnih likova *otaca, sudaca* temeljem likova *oca, suca,* koje u G jd. propisuje postojeći pravopis.

Dujmušić zahtijeva vraćanje na umjereni morfonološki pravopis i iekavštinu kao dvije odlike višestoljetne hrvatske pisane baštine te sustavnu vladinu skrb o jeziku i pravopisu: "Sad je najbolja zgoda, uzeti i Radićevu iekavštinu i Radićev umjereni etimologijski pravopis, kako ga je on bio naučio od Augusta Šenoe, Eugenija Kumičića i ostalih hrvatskih pisaca, koje nije bila zarazila Vukova fonetika ni Vukova ijekavština" (Dujmušić 1940c). U tim zahtjevima nije bio osamljen. Iduće su godine bile ispunjene traganjima hrvatskih jezikoslovaca za pravopisnim modelom koji bi skladnom primjenom morfonološko-fonološkoga pravopisnoga načela povezao prošlost s budućnošću i tako hrvatskomu jeziku i pravopisu zajamčio nužnu stabilnost.

5.7. Guberina–Krstićeve *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*

Mladoslovničarski tragovi u hrvatskom jezikoslovlju još su bili jaki u trenutku kad su se pojavile *Razlike,* kao i tragovi devetnaestostoljetnih hrvatsko-srpskih jezičnih raspra s pripadajućim znanstvenim argumentima. Još se tragalo za onim ljupkim selom u istočnoj Hercegovini u kojem se tobože govori najčišćim srpsko-hrvatskim jezikom, jezična se pravilnost mjerila spoznajom ima li toga oblika ili riječi u Karadžića i Daničića, odnosno u organskim idiomima (Maretić 1910, 1915–16), početci leksikografije i standardizacije vezivali se uz Karadžićevo ime (Skok 1931, 1971–74), a rezultati premjeravanja rasprostranjenosti čakavštine i štokavštine ugrađivali u najnovije radove (Rešetar 1891a, 1933c, 1938). Raspravljalo se o pripadnosti štokavštine, Hrvati bili prikazivani kradljivcima srpskoga jezika, a pristaše teze o istovjetnosti dvaju jezika dokazivali njihovu istost zajedničkim slavenskim korijenima. Beogradski državni aparat različitim je povlasticama kupovao hrvatske povjesničare i jezikoslovce koji su podupirali režimsku jezičnu politiku, promicali

tezu o jedinstvenosti hrvatskoga i srpskoga jezika i jugoslavensku ideologiju.[115] Namjerice je prešućivana višestoljetna hrvatska književnojezična povijest i stvarana lažna slika kako su Gaj i Karadžić tvorci zajedničkoga književnoga jezika.

Jezični i stilistički savjetnik Marka Soljačića, objavljen 1939. u izdanju Naklade školskih knjiga Savske banovine, što upućuje na preporuku za školsku porabu, sažetak je takvih pogleda. Pisan je pod snažnim utjecajem Maretićeve gramatike i stilistike iz 19. stoljeća i njezine novoštokavske isključivosti, a s pravopisnim rješenjima kakva su bila nametnuta *Pravopisnim uputstvom* iz 1929. U njem se futur I. piše sastavljeno (*pisaću, moliću*), akuzativno enklitično *ju* proglašeno je pogrješnim likom, kao i enklitično dativno *si*, izjednačeni su zamjenični likovi *tko* i *ko*, *što* i *šta*, pridjevni *vjerojatan* i *vjerovatan*, *suvremen* i *savremen*, *srećan* i *sretan*, *Božji, dječji, grličji, pačji* sa *Božiji, dječiji, grličiji, pačiji*, imenični *august* i *avgust*, *Sloven* i *Slaven*, *zaliv* i *zaljev*, propisani *blagajnica* namjesto *blagajne*, *ubica* i *ubistvo* namjesto *ubojice* i *ubojstva*, strana vlastita imena pišu se prema izgovoru (*Gete, Igo, Fontenblo*), izjednačeni su pridjevni likovi tipa *akademijski* i *akademiski*, *austrijski* i *austriski*, *historijski* i *istoriski*, *rakijski* i *rakiski*, a imenice latinskoga podrijetla na *-ium* koje su u hrvatskom jeziku usvojene s dočetnim *-ij* normirane su u srpskom književnom liku *-ijum* (*aluvijum, natrijum, opijum*).

Soljačić ne luči književni jezik od organskih idioma, njemu je još uvijek "naš književni jezik (...) narodni jezik, koji se najčistije govori u Hercegovini, ali oplemenjen i sveden u pravila" (str. 131). On tvrdi da se taj jezik najbolje može naučiti u narodu i u dobrih pisaca poput Skerlića, B. Popovića i Jovana Dučića, i njih bi, kaže, najradije preporučio "kad ne bi bilo opasnosti za jezik" (str. 139). Vjerojatno je mislio na hrvatski jezik, ali se ta "strašna" sintagama ni 1939. u osvit stvaranja Banovine Hrvatske, nije smjela uporabiti. Pod utjecajem svoje lektire Soljačić hrvatskim đacima normira likove *bivo, Bizanćanin, bjekstvo, četirista, ćelibar, gamizati, ispoređivati, jagnjeći, jevtin, Persija, preimućstvo, reditelj, ređati, slovenački, tanjir, ućutati*, a na listi njegovih progonjenica (tzv. barbarizama) našle su se, na Maretićevu tragu, sasvim obične i u hrvatskom

115 Prema pisanju zagrebačkih *Novosti* 1923. (br. 318, 320) sveučilišni nastavnici Viktor Novak i Petar Skok nakon nezakonitoga imenovanja profesorima zagrebačkoga Sveučilišta i reakcije sveučilišnoga Senata dobili su redovite profesure na beogradskom Univerzitetu. Svoju projugoslavensku (prosrpsku) orijentaciju Novak je očitovao u knjizi *Vuk i Hrvati* (Beograd, 1967.) te u djelu *Magnum crimen* (Zagreb, 1948.), u kojem je gotovo sav hrvatski narod proglasio ustaškim, među inima i malodobnu Krstićevu kćer. Skok je nakon marseilleskoga atentata napisao u *Omladini* 1935. (br. 4). članak *Zašto ginu heroji*, nakon čega su ga zagrebački studenti na predavanju zasuli jajima.

književnom jeziku već udomaćene riječi i likovi *bazen, bedast, čudovište, ćudoredan, darežljivost, djelokrug, dnevno, dočim, doslovno, dvojba* i *dvojiti, Europejac, glasovir, glazba, glede, glumište, hametom, hrđa, hrvati se, iznimka, jerbo, kolodvor, komuška, križati, kućevlasnik, malo ne, onkraj, patvornia, pjestinja* i *pjestovati, poljodjelac, pospan, posprdno, prijestolonasljednik, pristojba, prosvjed, ravnalo, redarstvo, redatelj, risati, rodilište, rudnik, Rumunjska, sablast, samostan, suprug* i *supruga, svojedobno, tjedan, tjelovježba, tlak, tok* ('korice'), *truplo, tvrtka, udubljen, veleban i predmetak vele-, vlak, vodopad, značaj i značajka, znanost, zrcaliti se, žesta, žgaravica.* Imenice koje su u hrvatskom književnom izričaju zabilježene u *i*-sklonidbi poput *rali, raskoši* ili *vrsti* Soljačić premješta u *a*-sklonidbu.

Tek osnutkom Banovine Hrvatske 1939. i slabljenjem srpske političke prevlasti otvorio se prostor za slobodniju i jezičnopovijesno utemeljeniju interpretaciju hrvatsko-srpskih jezičnih veza i odnosa. Guberinina je i Krstićeva knjiga uz Dujmušićevu prethodnicu u tom prijelomnica. Ona je znanstveno opovrgnula obje srpske jezikoslovne mistifikacije, koje su više od sto godina onemogućivale svaki ozbiljniji razgovor o hrvatsko-srpskom jezičnom odnosu i nanijele velikih šteta obama jezikoslovljima, jer su se snage trošile na anakronim i nevažnim temama. Prva se odnosila na štokavštinu kao izvorno srpsko narječje, a druga na Karadžića kao tvorca hrvatskoga književnoga jezika. Slijedeći de saussureovske razdvojbe i jasno razlikujući književni jezik od narječja, dvojica su jezikoslovaca razgovor o "vlasništvu nad štokavštinom" učinila potpuno deplasiranim. Postojanje kojega književnoga jezika ne dokazuje se time dijeli li on svoju narječnu osnovicu s kojim drugim srodnim jezikom, nego njegovom vlastitom jezičnom poviješću, odnosno mjestom koje pojedini jezični znakovi imaju u njem u sjecištu dijakronijsko-sinkronijskih odnosa. Tako je, primjerice, štokavizam *odojče* činjenica i hrvatskoga i srpskoga jezika. U jednom i u drugom znači 'mlado sisanče', ali u hrvatskom znači 'životinjsko mladunče', a u srpskom 'čovjekovo mlado'. Dva označenika istoga označitelja ne izlaze tu iz činjenice različitosti narječja, nego iz činjenice različitosti književnih jezika.

Svoju su knjigu Guberina i Krstić utemeljili na modernim lingvističkim spoznajama de Saussureove škole o razlikovanju jezika i govora, dijakronije i sinkronije u interpretaciji jezičnih pojava te lučenju književnoga jezika i organskih idioma. Interpretirajući hrvatski književni jezik kao sociolingvističku činjenicu, kao izraz povijesnoga i uljudbenoga razvitka hrvatskoga naroda, srušili su desetljećima izgrađivani mit Maretićeve filološke škole o zajedničkom književnom jeziku Hrvata i Srba, reprezentiran u njegovoj kultnoj *Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika.* Time su

istodobno afirmirali protuvukovski smjer u hrvatskom jezikoslovlju s kraja prošloga i prvih desetljeća 20. stoljeća s Antunom Radićem na čelu, koji je modernim lingvističkim spoznajama argumentirano izgrađivao znanstvenu interpretaciju hrvatske jezične posebnosti.

Pristupajući književnomu jeziku sa sinkronijske razine i određujući ga kao socikulturološku činjenicu, mogli su Guberina i Krstić ispravno ocijeniti i Karadžićev udio u razvitku hrvatskoga i srpskoga jezika. Ključnom pogrješkom u interpretaciji i recepciji Karadžićeva djela u srpskom i hrvatskom jezikoslovlju drže činjenicu što su srbijanski jezikoslovci i hrvatski vukovci Karadžićev jezični model uzeli kao jedinu rječničku i gramatičku činjenicu za gradnju standardnoga jezika. Arhaični, okamenjeni i sporomijenjajući jezik pučkih pjesama i pripovijedaka pripadao je više jezičnoj povijesti no što je mogao biti vrelom izražajnih mogućnosti suvremenoga jezika, otvorenoga mijenama, novim riječima i sintaktičkim strukturama.

Jezik pučke književnosti kakav je opisivao Karadžić nije odgovarao ni srpskoj ni hrvatskoj jezičnoj zbilji. Apsurdno je što se srpska strana pozivala na Karadžićeva jezična gledišta u vrijeme kad je srpski književni jezik već bio krenuo sasvim drugim smjerom: u njem je standardnim postao ekavski izgovor, a jezik se razvijao pod snažnim utjecajem urbane beogradske sredine tako da su Karadžićeva hercegovačka ijekavica i seoski leksik izazivali podsmijeh. Kao izraz različitih društvenih, kulturnih i povijesnih čimbenika hrvatskoga i srpskoga naroda razvila su se dva posebna književna jezika, dvije posebne cjeline iz kojih su izrasla dva posebna jezična osjećaja ili jezična duha, koja izvorni govornici nepogrješivo prepoznaju kao svoja i kao izraz svojega nacionalnoga i kulturnoga identiteta.

Nasilno mijenjanje jezičnih navika i jezične prakse u Hrvatskoj, kakvo se od 1918. provodilo uspostavom jugoslavenske države, Guberina drži nedopustivim jer je značilo zalaženje u živi jezik koji ima svoje unutarnje zakonitosti i mrežu odnosa koja se ne smije razarati. Zamagljivačku tezu službenih beogradskih krugova da se hrvatski jezik bogati ako preuzima srpski leksik jer time za isti pojam može birati više riječi, Guberina odbacuje pozivajući se na novije lingvističke spoznaje prema kojima u jeziku nema sinonima. Ako se koji put i učini da dvije riječi imaju isto značenje, to je samo po njihovoj denotativnosti (u Guberine: logički sadržaj), ali njihova konotativna vrijednost (u Guberine: osjećajna) veoma je različita. Glavna je uloga književnoga jezika baš u tom da svi pojedinci nekoga naroda upotrebljavaju jednu riječ za isti pojam i istu denotativnu vrijednost, odnosno približno istu konotativnu vrijednost. Počne li se kadikad ili gdjegod miješati jedna ili druga riječ, jedna

od njih mora pobijediti. U posljednjih 20 godina mnoge su hrvatske riječi potisnute jer su i javna uprava i vojska i škola upotrebljavale većinom srpske riječi.

Ako se nasiljem pokušavaju uspostaviti novi odnosi u kojem jeziku, odnosno unijeti u nj činjenice drugoga jezika, onda je logično što se javlja otpor i težnja za očuvanjem činjenica vlastitoga jezika. Otpor prema srbizmima u hrvatskom jeziku nije drugo nego hrvatski odgovor na jezično nasilje kojim je beogradski režim brisao hrvatski jezik iz porabe. Srpski književni jezik i pravopis prevladao je u svim područjima javnoga života: svi školski udžbenici bili su pisani njime, svi zakoni, uredbe, vijesti službenih agencija koje su se slale novinama, svo zakonsko i službeno nazivlje, radijske vijesti, filmski prijevodi. Mnoge riječi koje su Hrvati ravnodušno primali iz Beograda do 1918., kao što su primali i iz drugih susjednih jezika tijekom povijesti, postale su nakon 1918. simbolom majorizacije i u hrvatskoj se sredini na njih reagiralo s povećanom osjetljivošću. Kad Hrvati ne bi imali svoj vlastiti književni jezik, onda ne bi postojala ni hrvatska jezična osjetljivost ni hrvatski jezični osjećaj, pa ni reakcije na jezično nasilje, zaključivao je Guberina.

Guberinina ustrajnost na znanstvenoj postavci da se postojanje nekoga jezika ne utvrđuje iz dijakronije nego iz sinkronije i da govornike nekoga jezika ne zanimaju etimologije, glasovni i tvorbeni zakoni, odnosno da ih u govornom činu nisu ni svjesni, potkapali su temelje mladoslovničarskoga smjera u hrvatskom jezikoslovlju, koji je desetljećima izgrađivao tezu o zajedničkom književnom jeziku Srba i Hrvata na temelju zajedničkih slavenskih jezičnih korijena. Jezik kojim govorimo i pišemo nije povijesna raščlamba, nego skup današnjih glasovnih, morfoloških, rječničkih, sintaktičkih, stilskih i stilističkih činjenica. Povijest glasovnih zakona gubi svoju važnost pred današnjim stanjem jezika i mi nikad ne pitamo s koje je strane došla rječnička, gramatička i stilska pojava, samo ako je prihvatljiva jezičnomu osjećaju, i ako je našom porabom dobila građansko pravo. Sve teorije o postanku riječi, o zajedničkom ishodištu srpskih i hrvatskih činjenica, mrtva su slova pred suvremenim književnim jezikom.

Za suvremeni hrvatski književni jezik nije odlučna ni povijest gramatike. Riječi *kolodvor, glasovir* i sl. prave su hrvatske književne riječi, iako bi se možda koji filolog protiv takvih tvorba pobunio. Pravila o tvorbi riječi mijenjaju se i ona nisu uvijek jednako živa u jezičnom osjećaju. Koji će filolog izbaciti iz hrvatskoga književnoga jezika gore navedene riječi? Maretić je npr. savjetovao da ne upotrebljavamo riječ *latica,* jer joj ne znamo etimologiju. Kakvu ulogu ima etimologija u današnjem književnom jeziku, najbolje pokazuje baš ta riječ, koju svi Hrvati osjećaju pravom hrvatskom riječju.

Stvarne jezične osobine, a ne umjetno napravljen jezik stvorile su poseban jezični osjećaj u Hrvata. Književni, kulturni i jezični razvitak stvorio je izražajne mogućnosti, koje u svom kompleksu prave posebno književno jedinstvo i kod Hrvata i kod Srba. Jezični je osjećaj prema tim dvjema cjelinama veoma osjetljiv te odbija kao strano sve što nije u skladu s njime.

Uvođenjem pojma jezičnoga osjećaja (jezičnoga duha) kao kriterija pri utvrđivanju pripadnosti neke jezične jedinice određenomu jeziku, Guberina je zapravo anticipirao pojam izvornoga govornika koji u fonološko-morfološko-leksičko-sintaktičko-stilsko-stilističkom jedinstvu pojedine jedinice iskustveno prepoznaje njezino mjesto u pojedinom sustavu i smješta je u svoj ili tuđi jezik. Upravo jezični osjećaj reagira na inoelemente pa ih drži pogrješnima ili tuđima. Plodni književni rad Hrvata razvio je hrvatski književni jezik, tvrdi Guberina, do velike visine i Hrvati ga osjećaju kao svoje vlasništvo. Imaju razvijen jezični osjećaj za glasove, oblike, sintaksu i stil, koji upotrebljavaju u književnom jeziku, a taj je osjećaj najjači čimbenik za postojanje i suvremenu vrijednost jezika.

Socijalni, književni, kulturni i jezični razvitak, nastavlja Guberina, stvorili su izražajna sredstva, koja u svakoj cjelini kod jednoga i drugoga naroda prave posebno jedinstvo i posebnu cjelinu. Jezični je osjećaj prema toj tvorevini veoma osjetljiv i odbija kao strano sve što nije u skladu s tim osjećajem ili s duhom jezika. Svaka povreda u tom smislu znači nasilno mijenjanje jezičnih navika i jezičnoga osjećaja, a jezični se osjećaj i književna praksa ne mogu umjetno mijenjati, jer po njima jezik živi i bez njih ni jezika ne bi bilo.

Guberina se osvrnuo i na pokušaje srpske strane da prikažu Karadžića kao tvorca hrvatskoga književnoga jezika. U tom dijelu rasprave poslužio se objavljenim raspravama Marijana Stojkovića (1940) i Krune Krstića (1940a). Razvoj hrvatskoga književnoga jezika išao je svojim vlastitim putom, piše Guberina, na kojem je novije utjecanje Karadžićeva jezičnoga kodeksa važno, ali nipošto revolucionarno ili za dotadašnju književnu tradiciju sudbonosno. Ono što je Karadžić učinio, mogao je učiniti jedino na temelju tristogodišnjega hrvatskoga napora da se narodni govor osposobi za književni jezik. Ako tko misli da je Gajevom i Karadžićevom suradnjom odnosno Bečkim književnim dogovorom i hrvatskomu i srpskomu književnomu jeziku dana zajednička redakcija, i da od toga časa postoji apsolutni identitet hrvatske i srpske jezične norme, taj odaje, zaključuje Guberina, da nema pojma ni što je književni jezik ni kako se on stvara.

Ključnom pogrješkom u interpretaciji i recepciji Karadžićeva djela Guberina drži činjenicu što su srbijanski jezikoslovci i hrvatski vukovci

smatrali da je Karadžić dao književnicima cijelo rječničko gradivo. Pučke pjesme i pripovijetke ne mogu biti mjerilo za današnje stanje jezika, tvrdi Guberina. Prema svojoj naravi one su arhaične i sporije se mijenjaju nego što ide životni tempo i razvoj čovječanstva. Jezik pučkih pjesama i pripovijedaka ide više u povijest jezika nego u izražajne mogućnosti današnjega jezika. Zato su i srpski i hrvatski gramatičari počinili neoprostivu pogrješku kad su sva pravila osnivali i tumačili pučkim pjesmama i pripovijetkama.

Hrvatski su književnici nastavili razvijati književni jezik mnogo naravnije. Imajući veliku književnu baštinu pred sobom, nisu poznavali samo pučke pjesme nego i individualne tvorevine hrvatske književnosti. S druge strane, pojedini su hrvatski književnici uzimali pučke motive i pučke pjesme da pojačaju umjetničku vrijednost svojih djela. Tako su oni u 19. st. znali organski povezati svoju vjekovnu književnu tradiciju s pokretom i modom za prikupljanje pučkoga blaga.

Šaljivo je misliti da su jezične navike u Hrvata mogle odjednom utrnuti činom Gajeva i Karadžićeva jezičnoga sporazuma. Hrvati na jednoj, a Srbi na drugoj strani došli su do različitih tvorba, to prije što je rez državne granice sprječavao nakon prvoga sporazuma njegovo daljnje upotpunjavanje, odnosno stvaranje zajedničkoga jezičnoga zakonodavstva. A kako se književni jezik ne stvara ni iz čega, nego uvijek i svagdje na temelju nekih preduzora, nije čudo što su Hrvati i Srbi, razvijajući svaki za sebe svoj jezik u moderan kulturni organ, posezali često za različitim vrelima te dakako došli do drukčijih rezultata. Drugi su jezici i drugi uzori oblikovali hrvatski, a drugi srpski književni jezik. U hrvatskom su npr. udio kajkavskoga i čakavskoga naravni i prihvatljivi, a u Srba turcizmi. Današnje je stanje jednoga i drugoga književnoga jezika različito upravo poradi dviju različitih jezičnih povijesti, kao i dvaju dijalektalnih stanja.

U istom književnom jeziku ne mogu postojati *uš* i *vaš, bubnjić* i *dobošić, odojče* (u smislu *dojenče*) i *dojenče.* Jezik se razvijao i u Hrvata i u Srba svojim naravnim putom, dobio je svoje pisane spomenike, i sada se više ne može ništa dekretirati. Svaka promjena u tom pogledu bila bi smiješna i unaprijed osuđena na neuspjeh. Nakon 1918. Hrvati osjećaju stranom svaku riječ, koja dolazi iz Beograda. Protiv toga se nije moglo ništa učiniti, jer psihologija neprestano vrši svoj utjecaj u razvoju jezika. Mnoge riječi koje su Hrvati ravnodušno primali iz Beograda do 1918., postale su poslije simbolom majorizacije, i narod ih je osjećao tuđima.

Hrvatski jezični osjećaj dolazio je i dolazi najjače do izražaja baš u borbi protiv srpskih riječi, srpskih oblika i srpskoga stila. Kad Hrvati ne bi imali svoj

vlastiti književni jezik, onda ne bi postojao ni hrvatski jezični osjećaj, onda ne bi osjećali da su mnoga srpska jezična sredstva u suprotnosti s duhom hrvatskoga jezika.

Kad bismo htjeli na silu upotrebljavati dvije riječi za isti pojam i istu osjećajnu vrijednost, upali bismo u tzv. bilingvizam. Ako za tekućinu kažemo *tekućina* i *tečnost*, onda bismo mogli uzeti i francusku riječ *le liquide,* isto onako kao što su Srbi uzeli *velosiped*, *ofensivan* i sl. iz francuskoga jezika. Bilingvizam nastaje baš onda kad za isti pojam i istu osjećajnu vrijednost upotrebljavamo dvije riječi. Glavna je uloga književnoga jezika upravo u tom da svi pojedinci nekoga naroda upotrebljavaju jednu riječ za isti pojam i istu osjećajnu vrijednost.

Dijalektna riječ može postati književnom ako je počne rabiti šira zajednica, ako uđe u opću porabu. Za proučavanje književnoga jezika kojim se služi neki narod dijalekti ne mogu imati važnu ulogu. Ako cijela skupina u svom umjetničkom stvaranju rabi dijalektizme, onda se govori o drugom književnom jeziku. I književni jezik može postati dijalektom (u Hrvata čakavski i kajkavski), njegov rječnički fond može ulaziti u novi književni jezik. Razlika između dijalekta i književnoga jezika pripada sociolingvistici i kulturno-političkoj povijesti.

Novi znanstveni pogledi na hrvatsko-srpske jezične odnose i njihova moderna interpretacija dočekani su među onodobnim hrvatskim kulturnim djelatnicima i jezikoslovcima pohvalno, a sam izlazak knjige označen je velikim nadnevkom hrvatskoga jezikoslovlja. Blaž Jurišić, kojemu, uz Franju Cipru i Milu Budaka, autori zahvaljuju na savjetima i pomoći pri izradbi, objavio je opširan prikaz u *Nastavnom vjesniku* (1940—41). Autore *Razlika*, drži Jurišić, treba pohvaliti iz dvaju razloga: 1. što su utvrđivanjem postojećega stanja i popratnim obrazloženjima zadužili znanost, i 2. što su rječničkim popisom pružili hrvatskoj javnosti praktično pomagalo za obranu čistoće hrvatskoga jezika.

Jurišić ispravno zaključuje da srpski napadaji na knjigu nemaju lingvistički predznak, nego politički, pa su prema tomu znanstveno zanemarivi. Hrvatski se jezikoslovci optužuju za jezični separatizam, a upravo se na srpskoj strani mogu pronaći mnogobrojni takvi primjeri. U Srbiji su se sve donedavno prevodila hrvatska književna djela na srpski: 1793. Relkovićev *Satir,* 1803. Došenova *Aždaja sedmoglava,* 1818. Kačić Miošićev *Razgovor ugodni,* 1892. Šenoino *Zlatarovo zlato.* Da Srbi ne znaju što će sa starijim hrvatskim književnim korpusom, nedvojbeno se vidi usporedbom dvaju pregleda srpske književne povijesti. U *Pregledu srpske književnosti* Pavla Popovića (Beograd,

1927.) dubrovačka je književnost prikazana sastavnim dijelom srpske književnosti, a u *Istoriji nove srpske književnosti* (Beograd, 1921) Jovan Skerlić piše da je nitko od obrazovanijih Srba u starije doba nije držao svojom. Kad bi hrvatski i srpski bili jedan jezik, piše Jurišić, onda srpske vlasti ne bi imale potrebu da na svakoj općinskoj zgradi pribiju tablu s natpisom "Opština" kao "vidnim simbolom svoje jezične hegemonije".

Među primjedbama koje Jurišić upućuje autorima jedna je načelna: trebali su objaviti popis izvora iz kojih su crpili gradivo za rječnik. Dopunio je i prvu skupinu riječi koje se rabe isključivo u hrvatskom književnom jeziku s napomenom da ih ima još vrlo mnogo: *izrabiti, menza, načelništvo, odjelni predstojnik, oružnik, ravnatelj, rodilište, septemvir, sveučilištarac, tipkačica, trgovište, vijećnik, žiložder,* a predlaže da se s popisa briše *lješina.* Drži da *etnologiju* ne treba zamjenjivati *narodoznanstvom*, likovi *gramziv, gramzivost* u Boranićevu pravopisu su *gramzljiv, gramzljivost,* nije za proskripciju riječi *jagnje* jer se prekida veza s crkvenojezičnom tradicijom, zvjezdicu uz *jetra* kao upozorenje da je u hrvatskom riječ o jedninskome liku imenice ženskoga roda valja ukinuti, pridjev *nag* bi izostavio jer je već i u hrvatskom i u srpskom arhaizam, *pećina* se nalazi u mnogih hrvatskih pisaca i u svim hrvatskim rječnicima.

Na knjigu se osvrnuo i književni publicist Ivan Esih (1940ab). On ističe Guberinino određenje književnoga jezika kao društvene i uljudbene pojave određene narodne zajednice. Bujan razvitak hrvatskoga jezika u 20. stoljeću vezuje uz velik razmah tehničke civilizacije i novih izuma (automobilizam, avijacija, različne tehničke grane, film, radio, šport), koji su obogatili i rječnike drugih naroda. Za nove pojmove morali su se stvarati novi nazivi, dapače, tisuće strukovnih naziva, pa stoga u leksiku ne može biti ograničenja kakva su postavljali pripadnici Maretićeve škole.

Esih uočuje zajedničku crtu u razvitku modernih slavenskih jezika: iako se razvijaju u analognim uvjetima, u njihovu uređenju nema uzajamnosti, nema usporedbenoga obzira na druge slavenske jezike. Naprotiv, ukrajinski jezik odbija energično rusizme i polonizme, slovenski kroatizme i srbizme, slovački bohemizme. To što se događa s hrvatskim jezikom posljedica je djelatnosti naših jezikoslovaca, koji su nerijetko "prišipetlje političkih režima", pa su podupirali tezu o jugoslavenskom jeziku, premda se Slovenci svjesno jezično udaljuju i od Srba i od Hrvata, a Česi su npr. u ustavnoj listini i u jezičnom zakonu broj 122/20 imaju oznaku "čehoslovački jezik", ali u praksi su svi lingvisti govorili jezik češki i jezik slovački. U nas nije tako. Srbi nameću ne samo naziv jezika nego i njegov sadržaj.

Zadatak je hrvatske filologije da odgovori na taj izazov, svjesna misli o vlastitom narodnom životu i svjesna velike odgovornosti pred poviješću. Hrvatska lingvistika mora, piše Esih, uspješno svladati svoju rascjepkanost i latiti se inicijative u rješavanju suvremenih pitanja jezične kulture. Takvim pokušajem vidi *Razlike*. Pozitivnom vrjednotom toga djela drži to što su autori uspjeli pokazati da Hrvati imaju veliko rječničko blago, mnogo fonoloških, morfoloških, sintaktičkih, stilskih i stilističkih obilježja koje smatraju neotuđivom odlikom hrvatskoga književnoga jezika.

Guberinina i Krstićeva knjiga revidira položaj hrvatskoga jezika u obitelji slavenskih jezika. Ona se uspješno priključuje modernim slavističkim djelima, poput sinteznoga i preglednoga češkoga djela *Slovanské spisovné jazyky v době přitomně*, u kojem je o hrvatskom ili srpskom jeziku napisao vrsnu studiju docent Karlova sveučilišta u Pragu dr. Julius Heidenreich, a statistički podatci mogu se naći i u Meillet–Tensièreovoj knjizi *Jezici u novoj Europi* (Pariz, ^{2}1928).

U *Hrvatskoj straži* (1940, 258) i *Obitelji* (1940, 43—44) prikaze su napisali (-ko) i Kuzma Moskatelo. U njima se ističe da je riječ o knjizi koja je prvi pokušaj da se znanstveno dokaže postojanje posebnoga hrvatskoga književnoga jezika. Osobita je njezina vrijednost razlikovni rječnik budući da su čak i obrazovani ljudi zbog jugoslavenske jezične politike počeli miješati jezične sustave. Jezični se kaos osobito zamjećuje u novinama i prijevodnoj književnosti. Rječnik je nastao iz hrvatske jezične prakse. Osim toga, piše Moskatelo, "ta knjiga opominje, kako moramo čuvati dragocjeni zaklad petstogodišnje tradicije hrvatske umjetne književnosti. Jer onoliko ćemo biti slobodni, koliko kulturno budemo svoji".

U *Hrvatskom glasniku* objavljen je dopis iz Šibenika, potpisan *Nv.* (1940). Najvjerojatnije mu je autor pjesnik i dugogodišnji emigrant, urednik *Hrvatske revije* Vinko Nikolić. Autor piše da je malo koja knjiga bila potrebna hrvatskoj kulturi kao *Razlike* te ističe da ju nije slučajno izdala baš Matica hrvatska. Matica je uvijek u svojoj povijesti osjećala u pravo vrijeme najkrupnije suvremene probleme te pružala hrvatskoj kulturi korisne priloge. Razlike su važne kulturno i politički, a u prvom redu praktičnojezično jer se u naš književni jezik uvuklo toliko tuđica, srbizama, da često ni stručnjaci nisu na čistu što je pravilno. Zato je takva knjiga priručnik koji mora imati svaki intelektualac, svaki kulturni radnik u samoobrani hrvatskoga književnoga jezika.

U recepciji *Razlika* upozoreno je i na zatvoreni krug hrvatskoga jezikoslovlja, osuđenoga da zbraja Karadžićeve i Daničićeve riječi, paljetkuje njihove izraze, naglaske, pravila i misli dok milijuni hrvatskih govornika žive i stvaraju

ne shvaćajući pjeva zaostalih rapsoda. Upravo je taj zatvoreni krug uzrokom da do danas hrvatski jezikoslovci nisu napisali gramatike hrvatskoga jezika. Oni pišu gramatike jezika koji se nigdje ne govori; te su gramatike znanstveni konstrukti, mrtva djela (Vučetić 1940).

Posebna je vrijednost knjige viđena u njezinoj znanstvenoj utemeljenosti pomoću koje je srušena tvrdnja da je hrvatski književni jezik "dijalekt" srpskoga, kao i šaljiva fama o tom da je Karadžić iz narodnoga tršićkoga govora stvorio književni jezik i onda ga velikodušno darovao Hrvatima (Korsky 1940).

Zamijećeno je da je knjiga prouzročila više načelnih i ideoloških rasprava no stručno-jezičnih (Đurić 1941), a uzrok se nalazi u sve donedavno stolujućoj dogmatskoj svijesti onih koji su nacionalno jedinstvo izjednačivali s jezičnim i obrnuto. Stoga su se protiv knjige najprije podignuli posvjedočeni integralci, ne upuštajući se u jezične rasprave, nego prikazujući knjigu kao atentat na njihovo integralno jedinstvo. U svim tim polemikama nitko pak nije opovrgnuo krute činjenice dokazane u knjizi da postoje dva književna jezika, hrvatski i srpski, kao što postoje i dvije zasebne književnosti, hrvatska i srpska, koje još nitko ozbiljan nije proglasio identičnima.

Dragan Šafar (1940–41) ustvrđuje da je Guberinina i Krstićeva knjiga pružila dovoljno argumenata da iz nje Hrvati izvuku nužne zaključke. Pri tom je u prvom redu mislio na konačno razdvajanje hrvatskoga i srpskoga jezika i u službenom nazivu, o čem bi konačnu riječ imale Akademija, Matica hrvatska i ostale hrvatske književne i kulturne ustanove. Upravo su se tih konsekvencija najviše pobojali Srbi i hrvatski jugoslaveni. Slovence nisu uspjeli zadržati unutar projekta jedinstvenoga jugoslavenskoga jezika, pa se na mogući odlazak Hrvata gledalo kao na konačan slom jugoslavenske jezičnounitarne politike, a po krajnjim posljedicama bio je to i slom državne zajednice kojoj je upravo zajednički jezik trebao biti najsnažnijom unutarnjom poveznicom.

Među hrvatskim jugoslavenima oštrinom napadaja na knjigu prednjačili su Maretićev đak Jerko Gršković i umirovljeni profesor učiteljske škole u Zagrebu Josip Škavić, koji je u pedagoškim krugovima bio poznat kao zagovornik utrnuća Hrvatskoga pedagoškoga zbora i promicanja jugoslavenske institucije takvoga tipa. Škavić je u projugoslavenskom zagrebačkom listu *Nastavnički pokret* objavio članak u kojem je pokušao obezvrijediti znanstvene dosege djela, a njegove autore proglasiti poluznalcima koji sami rabe riječi što ih proglašuju srpskima. Iz povijesti hrvatskoga jezikoslovlja izabrao je one autore i misli iz 19. stoljeća i s prijeloma stoljeća koje su potkrjepljivale tezu o južnoslavenskom jezičnom zajedništvu kao nuždi da se opstane među hegemonistički raspoloženim susjednim narodima (Kurelac), koji su zagrebačku

filološku školu označivali kao separatističku (Jagić), štetnu i zabludjelu (Broz), a jezičnu pravilnost i čistoću nalazili isključivo u štokavskim organskim idiomima (Broz, Budmani, Maretić), odnosno prihvaćali samo one novokovanice koje su bile tvorene u skladu sa zakonitostima što su se izvodile iz organskoga idioma. Škaviću je još uvijek Karadžićev jezik bio mjerilo pravilnosti i čistoće. Iako poriče da bi Karadžić bio vodećim i posljednjim jezikoslovnim autoritetom, navodi Belićevo mišljenje prema kojemu "Vuk treba da nam stalno kazuje ne samo u čemu su osnovne osobine čistoće i pravilnosti našega književnoga jezika već i da nas uči kako ćemo se i dalje pozitivno razvijati." U zaključku oštro piše da "sve što pokazuje karakteristike ili prikrivene ili otvorene mržnje sa svojim mračnim ciljevima mora biti u zametku ugušeno" (Škavić 1940: 15).

Sami su autori *Razlika* očekivali napadaje s projugoslavenske strane pa su se u knjizi unaprijed ogradili od onih koji bi njihovo djelo odčitavali kao neprijateljski čin (*act of hostility*) prema srpskomu narodu (Guberina–Krstić 1940: 79). Takva ograda međutim nije mogla ublažiti žestinu i upornost kojom je Jerko Gršković napadao knjigu i autore.

Već prije njezina izlaska pokušao je Gršković (1940a) srušiti Guberininu tezu o postojanju dvaju različitih jezičnih osjećaja, hrvatskoga i srpskoga. On drži da se može govoriti o pojedinačnom jezičnom osjećaju, a ne o narodnom. Da bi dokazao istovjetnost hrvatskoga i srpskoga, navodi da su neke odlike koje se pojavljuju u jeziku najistočnijih Srba obilježja jezika najzapadnijih Hrvata i da se Srbi i Hrvati izvrsno razumiju: "Uvijek mi je na pameti usklik neke 80-godišnje starice u Vrbniku, kada se razgovarala s gospođom jednoga ministra iz Beograda: 'Ava, gospâ, kako lipo hrvaski govorite!'" Gršković evi navodi nisu imali znanstvene težine. Bili su anegdotalne naravi i sasvim nalik Karadžićevima s Pelješca 1841., što je najrječitije govorilo da je njihov autor zarobljenik prošlostoljetne lingvistike. Guberina–Krstićeva knjiga nije naime nijekala genetskolingvističku srodnost hrvatskoga i srpskoga jezika, ona govori o različitim književnim jezicima, što Gršković nije htio uvažiti.

Gršković je *Razlike* držao znanstvenom mistifikacijom, nastojeći im po svaku cijenu osporiti znanstvenu utemeljenost. Kako sam to nije uspijevao, poslužio se autoritetom Andréa Vaillanta, odnosno njegovom ocjenom Guberinine disertacije *Valeur logique et valeur stylistique des propositions complexes en français et en serbo-croate,* objavljene *u Revue des études slaves* (1939), u kojoj je ovaj napisao da je Guberina virtuozne teorije F. Brunota i Ch. Ballyja u svojoj nespretnosti kompromitirao te da njegova fonetska teorija rečenične melodije nije valjano razložena (1940a: 11). Gršković u dvama prikazima (1941a, 1941c) apodiktično tvrdi da Hrvati i Srbi govore jednim jezikom, koji jedni

nazivaju hrvatskim, a drugi srpskim. Objavljivanje knjige drži prvorazrednim skandalom. Autore vrijeđa poradi podrijetla, koje iščitava iz njihovih prezimena (Guberina bi bio srpskoga, a Krstić arbanaškoga), djelo posprdno naziva gigantskim. Priznaje doduše pokoju "razliku i različicu" među dvama jezicima, ali piše da i one postupno nestaju jer "škola i štampa vrše svoju dužnost, pa ako svih i ne nestane, nije uputno govoriti o dva jezična osjećaja i o dva književna jezika. (...) Pa kad bi bilo kakvih bitnih razlika izmedju jezika, kojim govore Hrvati, i jezika kojim govore Srbi, zar se ne bi mogle te razlike ukloniti i zar se ne bi mogao književni jezik ujednačiti tako, da od vremena koji dobar srpski književnik upotrijebi koju hrvatsku, a koji hrvatski književnik srpsku riječ" (Gršković 1941a).

U Krstićevu odgovoru (1941i), koji se može držati najboljim sažetkom onodobne hrvatske lingvističke misli o odnosima između dvaju jezika, Gršković je, da je htio, mogao naći rješenja za vlastite dvojbe i popuniti praznine u svojem znanju. Krstić započinje članak komentarom Gršковićeva navoda kako Srbi i Hrvati govore jednim jezikom, koji jedni nazivlju hrvatskim, a drugi srpskim: "Tu sam rečenicu mnogo puta pročitao u knjigama i u novinama", piše Krstić, "ali je do dana današnjega nisam razumio. Znači li ona možda to, da jednim jezikom, t.j. jednako govore ljudi u Bednji i Kragujevcu, u Brusju i Djevdjeliji, u Vrbniku i u Vranju? Ne razumijem onda, zašto prof. Gršković u četvrtom stupcu svoje rasprave kaže: 'Razlikuje se govorom grad od grada, selo od sela, pa se na račun jezika jedan s drugim ruga.' Zar na račun onog jednog jezika, koji jedan i drugi govore? (...) Zašto bi dakle, pitam, ta hrpa sličnih govora nejasnih granica po podrugljivim gradovima i selima bila baš jedan srpski ili hrvatski jezik? (...) Prof. Gršković govoreći o jednom govorenom srpskom ili hrvatskom jeziku primjenjuje hotice ili nehotice kriterij jedinstva, koji nije jezičan, nego narodan: kriterij jedne srpsko-hrvatske narodnosti. (...) Prof. Gršković kao i svi srpski i jugonacionalistički kritičari knjige o razlikama pobrkaše i u jedan koš stjeraše dvije stvari, koje nikako nisu jedna te ista stvar: pučki govor i književni jezik. Neka se jednom zauvijek upamti: Guberina i ja nismo napisali knjigu o razlikama izmedju srpskih i hrvatskih govora, nego o razlikama izmedju hrvatskoga i srpskoga književnog jezika. Da bi razlika izmedju tih dviju jezičnih stvarnosti — pučkog govora i književnog jezika — uopće bila jasna, treba se samo sjetiti razloga, zašto se uopće stvara književni jezik. (...) Književni se jezik stvara upravo zato i samo zato, da bi se kraj različitosti pučkih govora dobio jedan izjednačen instrumenat jezičnog uopće, a posebno pismenog sporazumijevanja. Književni je jezik dakle po duši u namjeni svojoj negacija govornih razlika, koje postoje

na nekom lingvističkom području, neka vrst nasilja nad slobodom u izboru oblika, riječi, sintakse i t.d. (...) Pa ako se pita, što je konačno hrvatski književni jezik, možemo jednostavno reći, da je to skup svih onih jezičnih izraza na koje se proteže spomenuta obveza (tj. norma, N. B.). (...) Mi smo iznijeli činjenice. Činjenice o razlikama. A ono što je različito, to nije isto. Što nije jedno, to je dvoje. Upravo onoliko dvoje, kolike su razlike — ni manje ni više. Želi li tko konju i magarcu nadjeti skupno ime te ih nazvati — recimo — "konjomagarcima", prosto mu bilo, ali ako hoće dokazati, da to nisu dvije različite životinje, nego jedna te ista životinja, trebalo bi da dokaže bar to, da magarac rže ili da konj reve. Slično: želi li tko književni jezik Srba i književni jezik Hrvata nazvati centaurskim imenom srpskohrvatskim bilo mu na zdravlje, ali kad hoće dokazati da je to jedan te isti književni jezik, morat će se pozabaviti mandrakovskim poslom: u ništa pretvoriti one razlike, koje postoje izmedju jednoga i drugoga književnog jezika i koje smo Guberina i ja u svojoj knjizi iznijeli. (...) Centralistička je škola vršila godinama u Hrvatskoj svoju 'dužnost'. Pretvarala nam je *odgoj* u 'vaspitanje', *sat* u 'čas', *pod* u 'patos', *spužvu* u 'sundjer', *klupu* u 'skamiju', *olovku* u 'plajvaz', *morskog psa* u 'ajkulu', a *tuljana* u 'morskog psa', Srbe i Hrvate u Srbohrvate. (...) To je doba prošlo. Počinje novo doba. Javljaju se prvi zametci hrvatskog jezičnog zakonodavstva. Banska je vlast vratila jednom svojom odlukom pravopis na stanje prije Belićeve reforme, a u 'Uputama za poučavanje u narodnom duhu' propisana je u školama terminologija uobičajena u banovini Hrvatskoj. (...) Rad oko obnove, čišćenja i konačnog uzakonjenja hrvatskog književnog jezika istom je započeo. Ja i moj prijatelj Guberina vjerujemo, da će nakon decenija magle, vukovske straže i nasilnog 'saobražavanja' Hrvatska jezična akademija riješiti mnoga danas još nejasna pitanja i ostati da kao trajan čuvar bdije nad životom onog kulturnog zakona, koji je dr. Antun Radić zvao posebnim hrvatskim književnim jezikom."

U polemiku se uključio profesor Ivo Ursić (1941). I on piše da Gršković ne razlikuje govorni od književnoga jezika: jedan je slobodan, drugi strogo normiran, ne samo gramatički nego i leksički (ne mogu lokalizmi i provincijalizmi ulaziti slobodno u književni jezik). Guberinina i Krstićeva knjiga prvi je ozbiljniji pokušaj da se normira hrvatski književni jezik. Nužna je revizija nekih naših načela i normâ, u prvom redu načela "Piši kako govoriš". Odnos dijalektalnoga i književnojezičnoga nije isti. Gršković stavlja na istu razinu Krk, Makedoniju, kajkavski, čakavski i hrvatski književni jezik. Miješa činjenice hrvatskoga, srpskoga i slovenskoga: *neboder*: *nebotičnik*. Bavi se besmislenim etimologijama pa mu poručuje: Ostavite Vi našemu hrvatskomu jeziku '*neboder*', pa neka on dere nebo, a Slovencima '*nebotičnik*', pa makar ne ticao

nebo. Ursić zaključuje da "djelo Guberine i Krstića razbija barikadu sentimentalnosti i upućuje na težak, ali ispravan put".

U odgovoru je Krstiću Gršković (1941b) najavio da će ozbiljniju kritiku *Razlika* napisati on ili tkogod pozvaniji u kojem znanstvenom časopisu. Međutim, autori toga nisu dočekali. Ne samo što Gršković nije napisao ništa nego ni na srpskoj strani nije bilo prave riječi protiv knjige. Usputno je o njoj pisano u *Srpskom književnom glasniku,*[116] a vrlo je znakovito da su namjesto izvorne kritike, u beogradskom časopisu *Naš jezik*[117] objavljeni skraćeni Gršković ev i Škavićev članak. U Božićnom broju *Politike*[118] tiskana je anegdota Živorada Vukadinovića o dvama seljacima, Hrvatu Ivanu i Srbinu Jovanu iz nekoga ličkoga sela koji su se zajedno borili na Solunskoj fronti za Jugoslaviju i koji se "lepo razumedu, a sad oće gospoda da ih posvađaju i da ih ubede kako ne govore istim jezikom. (...) Jer umesto da se oni (tj. hrvatski jezikoslovci, N. B.) raduju što Beograd rado prima iz Zagreba svaku za život i za jasnije izražavanje potrebnu novu reč (*ples, ured, zaliha* itd.), oni se staraju da podignu kineski zid između dva kulturna centra koja su dosad imala isti književni jezik i još ga imaju".

Pamfletistički napadaji na *Razlike* u srbijanskom tisku[119] i znakovita šutnja njihovih strukovnih krugova bilo je sve što se s druge strane moglo čuti. Ta se šutnja mogla protumačiti samo na jedan način: znanstvenih protuargumenata nije bilo. To je bila velika Guberinina i Krstićeva pobjeda, ali i izlazak hrvatskoga jezikoslovlja na pravi put nakon desetljećâ tumaranja po "hercegovačkim jezičnim vrletima", što je Tomislav Ladan (1971: 188) oslikao s poznatim ironijskim odmakom: "Jer ideal pravog jezika smjestio se kao zlatno runo u neku nedostižnu Kolhidu. Naučava se tako već više od jednog stoljeća, kako tamo negdje malo južnije ili malo zapadnije, malo sjevernije ili malo istočnije, preko sedam gora i sedam dolina, negdje između nečega što nije ni Bosna, ni Hercegovina, ni Crna Gora, ni Srbija (a opet, biva, jest sve to zajedno) nalazi se pravi izvor pravog jezika, i tko s njega ne pije, nikako da se vine u prave jezične visine... Da bi cijela legenda bila do kraja mitološka i još pomalo prometejska — priča se dalje — vodu s toga izvor-vrela, što su ga sedmoglavi konzervativni zmaji čuvali, otkrio i oteo jezični Roditelj i književni naš Preporoditelj, te nas njome sve napojio i tako pravim jezikom zadojio."

116 *Srpski književni glasnik,* NS, 1940., knj. 7, str. 554–556.

117 *Naš jezik,* 1941., sv. 1, str. 1–10.

118 *Politika,* 1941., br. 11710, str. 24–25.

119 *Sokolski glasnik,* 1940., br. 49, str. 2; *Politika,* 1941., br. 11718, str. 10.

Zanimljivo je kako su se u toj polemici ponijeli Slovenci. Izbjegavši beogradsku jezičnu zamku, zakoračili su u samostalnost, a Hrvatima prigovarali što sami pokušavaju isto. Jože Zemljar napisao je u *Jutru*[120] osvrt na *Razlike* u kojem je knjigu ocijenio važnom, naglasivši da su se politička proturječja i razmirice prenijeli i na književni jezik. Unatoč mnogim gramatikama i velikomu Akademijinu rječniku, koji je godinama uređivao Maretić, i u kojima su hrvatski i srpski prikazivani jednim jezikom, sada se s time raskida i nastoji po svaku cijenu izboriti i hrvatska politička posebnost te se uklanja sve što tomu stoji na putu. Nedvojbeno je pravo svakoga naroda poštivati vlastiti jezik i čuvati ga, kao i stoljetnu kulturnu baštinu od uništenja ili neprijateljskih presezanja. No sada se kopaju duboki jarci kulturnoga razdora i ruše mostovi, što šteti Hrvatima, Srbima i Slovencima jer podijeljeni i oslabljeni lako će dospjeti pod tuđinsku vlast.

Jugoslavenska je država slovenskomu narodu donijela političku afirmaciju iz koje je izlazila i jezična, a hrvatskomu je, zbog jezika srodnoga srpskomu, zaprijetila gubitkom i jezika i političkoga subjektiviteta, što Zemljar očigledno nije do kraja razumio. Na vrhuncu političke moći, utemeljene na diktaturi i ograničenju političkih sloboda, svi su jugoslavenski režimi težili dokidanju pojedinih narodâ i jezikâ i promicanju nadnacije i nadjezika zakrivene jugoslavenskim imenom, pa su se tako i slovenski i makedonski uskoro našli na udaru rojalističko-komunističke narodne talionice.

Značenje Guberinine i Krstićeve knjige u hrvatskom jezikoslovlju bilo je golemo. Njihova su razmišljanja bila poticajem kasnijemu naraštaju hrvatskih jezikoslovaca da odnos između hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika ne tumači iz njihove genetskolingvističke srodnosti nego iz različitoga socikulturološkoga okružja u kojem su se dva jezika razvijala kao izrazi različitih kulturnih, uljudbenih i državnih povijesti. Također se, na njihovim tragovima, propituju pokušaji hrvatskih i srpskih jezikoslovaca s kraja 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća da poniš̌te dva jezičnopovijesna razvitka te u tom kontekstu napose djelatnost hrvatskih vukovaca. Književnojezična povijest ne može se krivotvoriti, ali se književnojezično nasljeđe može odbaciti, kako je to napravio Karadžić sa srpskim. Odbacivanje hrvatske književne baštine nije u hrvatskom jezikoslovlju bilo aktualizirano sve do pojave vukovaca. Dapače, snažni integracijski procesi i međuprožimanja te svijest o zajedničkom čakavsko-štokavsko-kajkavskom književnojezičnom korpusu njezina su stalnica.

120 *Jutro*, 1940., br. 280, str. 3. Također v. njegov članak u *Dejanju*, 1941., br. 1, str. 38–39. te članak F. Jesenovca u *Domu in svetu*, 1941., br. 7–8, str. 251–253.

Guberinina interpretacija hrvatske tronarječnosti, odnosno uočavanje različitosti odnosa prema čakavizmima i kajkavizmima u hrvatskom i srpskom književnom jeziku također izvire iz shvaćanja posebnosti hrvatskoga književnoga jezika. Hrvatsko je jezikoslovlje sve do pojave vukovaca leksički integriralo sva tri narječja u književnojezičnu maticu. Od vukovaca se na tu praksu gledalo vrlo kritički jer je ona razarala koncepciju zajedničkoga srpsko-hrvatskoga književnoga jezika. Kajkavsko i čakavsko nisu bila srpska narječja, pa su propusnicu u "naš" jezik dobivali samo štokavizmi, u prvom redu s područja tzv. južnih novoštokavskih govora (istočna Hercegovina), a u novije vrijeme, silom političke premoći, beogradski govor i srpski provincijalizmi s mnoštvom turcizama.

U diskvalifikaciji neštokavskoga leksika i oblika odlučujuću je ulogu odigrao Tomislav Maretić. On je poput jezičnoga policajca budno pratio da se ne bi u jezik štogod prokrijumčarilo: napao je Broza što je u pravopisni rječnik 1892. uvrstio kajkavizme *tjedan, ribič i rubača,* koji su bili sasvim obične riječi hrvatskoga književnoga fonda, bojeći se da "hrvatski dijalektalizmi" ne udalje previše hrvatski od srpskoga književnoga jezika. U *Jezičnom savjetniku* sumnjičio je hrvatski književni leksik kao artificijelnu, kalkiranu, nepravilnu tvorevinu, ne udaljujući se tako ni malo od Tomasseove interpretacije o nakaznosti hrvatskoga jezika, ili Stojanovićeve, koja je zamjerala Hrvatima što su svoj književni jezik razvijali bez oslonca na srpsku ("ćirilsku") književnost, a pod utjecajem Čeha kovali mnogobrojne neologizme i barbarizme, ili pak posezali za arhaizmima i provincijalizmima (Stojanović 1924—25: 126). Stojanović ne pozna povijest hrvatskoga književnoga jezika, pa piše kao da prije Gaja i iliraca nije u Hrvata bilo nikakve književnojezične tradicije. Čak kad bi to i bila istina — da su Hrvati u 19. stoljeću oblikovali svoj književni jezik pod utjecajem češkoga — opet bi to bilo na naravnoj crti razvitka hrvatskoga književnoga jezika s obzirom na činjenicu da se početci hrvatske pismenosti vezani upravo uz hrvatsko-češke književne dodire (Emaus; Emauzy na Slovanech).

Apsurdnost Maretićeva redukcionističkoga postupka može se ilustrirati mnogim primjerima, ali za spoznavanje posljedica i dubine problema, dovoljan je samo jedan. U Daničićevu i Karadžićevu jeziku nema prijedloga *proti* s dativom, pa ga nema ni u Maretićevoj *Gramatici.* U Akademijinu *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika,* kojega je šest svezaka uredio Maretić, pa i onaj u kojem je prijedlog *proti,* stoji uza nj bogato hrvatsko gradivo iz kojega se vidi da je u hrvatskom jeziku neprekinuto živio stoljećima. Nedvojbeno se može zaključiti da je upravo zahvaljujući Maretićevoj *Gramatici* i onima koji su iz nje poslije prepisivali, prijedlog *proti* istjeran iz hrvatskoga jezika. On

danas živi u rijetkih pisaca, a u suvremenom hrvatskom rječniku nema mu ni spomena. Od takvih se izgubljenih i preko noći prebrisanih "proti" može sastaviti cijela knjiga.

Vrijednost i značenje Guberinine i Krstićeve knjige nije samo u tom što je dala znanstvenu podlogu za kasniji razvitak teoretske misli o samostalnom hrvatskom književnom jeziku nego i u njezinoj praktičnoj strani. U njoj je tiskan opsežan razlikovni srpsko-hrvatski rječnik, koji je godinama bio osnovnim lektorskim vrelom za desrbizaciju tekstova koji su nakon 1945. preko Tanjugovih dopisništava i sredstava javnoga priopćivanja zapljuskivali Hrvatsku. Knjiga je potajice umnažana i kao "podstolni" lektorski priručnik odigrala ključnu ulogu u očuvanju hrvatskoga književnojezičnoga izraza u razdoblju 1945.—90., kad se, u ponešto blažem obliku u odnosu na kraljevinsku Jugoslaviju, ali s istim hegemonističkim jezičnim ciljevima, nastavila beogradska bitka protiv hrvatske jezične samobitnosti. Od 1991. zamijenio ju je opsežniji Brodnjakov *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskoga jezika.*

U lijevom su stupcu Rječnika *Razlika* verzalom popisane riječi koje pripadaju isključivo srpskomu književnomu jeziku, odnosno one koje su karakteristične više za srpsku nego za hrvatsku kulturnu sredinu (te su označene zvjezdicom*), a u desnom su kurentom navedene njihove hrvatske istovrjednice. Turcizmi su označeni kraticom *hd = hrvatski dijalektizam*, što znači da se mogu naći i u hrvatskim tekstovima kao stilsko sredstvo kad je to potrebno u karakterizaciji likova ili u opisima radi postizanja mjesnoga kolorita. Uz istopisnice je navedeno što znače u srpskom, a što u hrvatskom jeziku. Dva su kriterija u izboru bila odlučujuća: hrvatska jezična praksa i hrvatski jezični osjećaj.

S obzirom na to da je djelo bilo prvijenac, autori su svjesni i mogućih pogrješaka te mole čitatelje da se jave s primjedbama, što je učinio Blaž Jurišić u svom prikazu. S Rječnikom *Razlika* bilo je nesporazuma i među hrvatskim porabnicima jer se obično ne čitaju ili se pak površno čitaju upute pred takvim popisima riječi. Zaboravljalo se da su neki odnosi vrijedili samo za ono vrijeme. Anegdotalne razmjere poprimilo je izjednačavanje *tuljana* i *morskoga psa* u današnjim hrvatsko-srpskim razlikovnicima (M. Krmpotić), što je preuzeto iz Guberina–Krstićevih *Razlika.* U vrijeme kad su one napisane, taj je odnos zaista postojao jer su srpski prevoditelji svakoga hrvatskoga *morskoga psa* pretvarali u *ajkulu,* a svakoga *tuljana* u *morskoga psa.* Danas, naravno, nije tako.

Knjizi bi se mogao uputiti ozbiljniji lingvistički prigovor u vezi s Guberininom klasifikacijom hrvatsko-srpskih jezičnih razlika u poglavlju *Jezične činjenice u hrvatskom književnom jeziku i srpskom književnom jeziku.*

Klasifikacija nije provedena istorazinski. To se u prvom redu odnosi na klasifikaciju fonoloških razlika (ima ih 28), gdje dio razlika interpretira s fonološke namjesto s morfonološke razine (npr. sufiks *-tija/-cija*). Među običnim razlikama (29 razlika), kao i u raščlambi sintaktičkih (26 razlika) te stilskih i stilističkih razlika mnogo je ponavljanja.

S obzirom na višegodišnje polemike u vezi s jatovskom raslojenosti, očekivalo se da će se u knjizi među fonološkim razlikama veća pozornost posvetiti tomu problemu, ali ga je Guberina apsolvirao samo u četirima redcima, zaboravivši među jatovskim alternantama u hrvatskom književnom jeziku navesti i *e* (*vreća*, *repa*, *sreća*, *cesta* i dr.). Kako alternantu /ije/ navodi bez komentara, može se zaključiti da nije uočio ključnu fonološku razliku između Karadžićeve ijekavštine, koju Srbi nisu prihvatili za standardnu, i hrvatske jekavštine.

5.8. Jezično-pravopisna politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj — raskid s vukovskim nasljeđem

Zbog nenaravnih okolnosti u kojima su se hrvatski jezik i pravopis našli u karađorđevićevskoj Jugoslaviji te posljedica koje je jugoslavenska jezična politika rashrvaćivanja na njih ostavila, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj obama je pridavana osobita pozornost te su bili pod posebnom državnom skrbi. Već 28. travnja 1941. osnovan je Hrvatski državni ured za jezik kao središnja ustanova u čijem su djelokrugu bili poslovi nadzora jezika u javnoj usmenoj i pisanoj porabi (školske knjige, tisak, javni natpisi, kazalište, radio), potom jezično savjetodavstvo, izradba osnovnih jezičnih udžbenika i priručnika (pravopis, gramatika, rječnik, nazivlje), suradnja s izvršnim državnim tijelima pri sastavljanju zakona te jezična promidžba (Provedbena naredba k zakonskoj odredbi o osnivanju Hrvatskoga državnog ureda za jezik; prema Samardžija 1993b: 26–28). Očekivalo se da će hrvatska država jamčiti suveren i slobodan razvitak hrvatskomu jeziku u svim njegovim pojavnim oblicima.

No vlast su se i struka vrlo brzo sukobile. Namjesto da prepusti struci da organizira i vodi jezičnu politiku, vlast se — upravo sam poglavnik Ante Pavelić — u nju prekomjerno i nekompetentno upletala te prouzročila sukob, koji je urodio povlačenjem vodećih jezikoslovaca iz institucija koje su predstavljale službenu jezičnu politiku (Stjepan Ivšić, Blaž Jurišić, Petar Guberina, Kruno Krstić). Temeljna je zabluda vlasti bila što je vjerovala da će nasilje nad hrvatskim jezikom provedeno u jugoslavenskoj državi riješiti povratkom tzv. korijenskomu pravopisu i sastavljanjem popisa preporučenih riječi, kao da se i srpsko jezikoslovlje isto tako nije moglo vratiti svomu staromu pravopisu, koji je, jednako kao i hrvatski, bio pretežno morfonološki, i kao da srpski

jezikoslovci nisu mogli posegnuti za hrvatskim riječima s razlikovnih lista i ugraditi ih u srpski jezik, što su oni uostalom desetljećima prije uspostave NDH i činili.[121] Vlast nije dopustila da struka sama odredi zadatke jezične politike i utvrdi otvorena pitanja hrvatskoga jezika i pravopisa te ponudi rješenja koja će se temeljiti na jezičnopovijesnim razlozima i potrebama hrvatske kulturne zajednice, pazeći pri tom da u održavanju stabilnosti hrvatske jezične i pravopisne norme ne bude velikih potresa i prevrata. Vlast je radila upravo suprotno: izravno je određivala i zadatke i rješenja, vođena političkim, a ne strukovnim razlozima, nepotrebno se pri tom koristeći velikim gestama i riječima o samobitnosti i samosvojnosti hrvatskoga naroda kao jednoga od najstarijih europskih naroda s pismenom baštinom. To se činilo tragikomičnim u trenutku kad su predstavnici jednoga velikoga naroda — talijanskoga — gospodovali u Splitu, a drugoga — njemačkoga — u Zagrebu.

Struka je prvim zadatcima držala izradbu priručnoga rječnika i slovnice hrvatskoga književnoga jezika s osloncem u hrvatskim književnim djelima, kako bi se ispravila zabluda vukovskoga jezikoslovlja o narodnim govorima kao izvorima svega slovničkoga znanja, a reformu pravopisa svodila je na nužne izmjene koje bi omogućile bolju razlikovnost pisane riječi i naravnu povezanost s dobrozovskom pisanom baštinom. Nasuprot tomu, službena je jezična politika pod Pavelićevim pritiskom primarnim zadatkom usred rata odredila pravopisnu reformu s izrazitom morfonologizacijom, a u leksičkim pitanjima postavila kriterij "čistoga" hrvatskoga jezika kao najviši ideal, usmjerujući purističke zahvate u prvom redu na istrjebljivanje srbizama, kao da drugih leksičkih zadaća i dvojba nije bilo. Time je stekla oporbu među uglednim jezikoslovcima, a struku nepotrebno raskolila, oslabivši znatno njezine stvaralačke mogućnosti i prinose, jer se dragocjeno vrijeme trošilo na dokazivanje (ne)potrebnosti korjenite pravopisne reforme i upozorenja da se pri čišćenju jezika ne pretjeruje.

U takvim jezičnim i pravopisnim previranjima struci se među prvim pitanjima otvorilo propitivanje vukovskoga nasljeđa u onom dijelu u kojem se ono odreklo hrvatske jezične i pravopisne baštine proteklih stoljeća. U tom je kontekstu valjalo rasvijetliti i ocijeniti utjecaj Tomislava Maretića, jednoga "od najtvrdoglavijih i najropskijih vukodubaca" (Krstić 1941d). Vukovcima je

121 Ovdje se ne će otvarati pitanje prekomjernoga unosa hrvatskoga leksika iz "šokačkih slovara" u srpski jezik u Karadžićevim rječnicima, koji nije bio izraz naravnoga odnosa dvaju jezika u dodiru, nego temeljni zahtjev bečkoga političkoga programa kojemu je Karadžić bio tek izvršiteljem, a imao je leksičke i druge razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika potrti, odnosno učiniti što manjima (o tom više: N. Bašić 1991; Grčević 1996–97).

prigovoreno što su "čeprkajući po Vukovim djelima i mjereći narodni govor Vukovim mjerilima zaboravili na stvaralački razvoj jezika kao sredstva više uljudbe i na suvremenu književnost kao nepresušno vrelo jezične obnove" (Isto). Pri tom se opetovano ustrajalo na razlikovanju književnoga jezika od organskih idioma ("narodnoga jezika") i podsjećalo da je književni jezik umjetno izlučeno jedinstveno sredstvo sporazumijevanja, koje se izgrađuje upravo zato da bi se uklonile jezične razlike među različitim govornicima istoga jezika. Podsjećalo se da je jezik najsigurniji čuvar narodne duše, najljepši odraz narodne povijesti, a savršen književni jezik dokaz kulturne zrelosti.

Hrvatski su jezikoslovci upozorili na Maretićevu neutemeljenu, upravo čudnovatu borbu protiv već usvojenih riječi u hrvatskom književnom jeziku tipa *glazba, glazbenik, glazbalo, glasovir, kazalište, krasnosloviti, kolodvor, prosvjed*, potom na nepostojanost kriterija koje je primjenjivao u progonu pojedinih riječi proglašujući ih jednom nevaljalima, drugi put dobrima jer je pronašao da se negdje govore (*klesar, klesati*), treći ih put odbijajući jer im nije znao postanje (*latica, hodočasnik*), a četvrti put jer nije razlikovao dijakroniju od sinkronije, pa je progonio riječ *znanost* (njem. Wissenschaft) jer imenice na *-ost* po njem znače 'svojstvo' te *znanost* treba zamijeniti riječju *nauka*, iako je *nauka* u hrvatskom istovrjednica za njemačku riječ *Lehre* (Krstić 1941bg; Guberina 1941c; Cipra 1941). Maretić nije razumio da je svaki stupanj jezičnoga razvitka rezultat prethodnoga povijesnoga zbivanja te da sadržava svoje posebne odnose i dinamiku, koje uvjetuju društveno i kulturno stanje nekoga naroda u određenom trenutku. Iz tih je razloga riječ *opasnost* sastavni dio hrvatskoga leksika iako je došla iz srpskoga jezika, kao što su to *cipela, kip* i *korov*, iako su došle iz mađarskoga, *vino* i *račun* iz latinskoga itd. Međutim, to nisu riječi *sprat*, koju su Srbi uzeli iz Šulekova rječnika, potom *opština, sveštenik, begstvo, vrvca, hronika, hrišćanin, ubistvo, uvo, sisar, slovenački, tečnost*, jer se u hrvatskom jeziku namjesto njih ustalila druga riječ (*kat*) ili pak u njem već stoljećima postoje drugi likovi istoga korijena (Guberina 1941c).

Na poticaj Radovana Latkovića, ravnatelja zagrebačke radiopostaje, pokrenut je u svibnju 1941. niz tjednih emisija *Za hrvatski jezik*, koje su vodili Kruno Krstić i Petar Guberina, a pridružili su im se Franjo Fancev, Blaž Jurišić, Franjo Cipra, Adolf Bratoljub Klaić, Marijan Stojković i Nikola Rončević. Glavna im je nakana bila raskidanje s ostatcima za beogradske vladavine pomnjivo izgrađivane teze o srpskohrvatskom jeziku kao tobožnjem zajedničkom jeziku Srba i Hrvata i obnova svijesti o hrvatskoj jezičnoj samobitnosti. Radijski je medij izabran zbog mogućnosti da se hrvatsko jezičnopovijesno nasljeđe prenese među najširu publiku. U 200 priloga, koji su emitirani do veljače

1943. godine (Samardžija 1993a: 17–19), uz savjetodavne leksičke i pravopisne naputke prikazan je i višestoljetni razvojni put hrvatskoga jezika, njegov položaj u jugoslavenskoj državi za razdoblja velikosrpske jezične strahovlade te upornost kojom je administrativnim sredstvima hrvatskoj kulturnoj sredini nametana srpska riječ do te mjere da se u uredima nisu primale molbe ako su bile napisane hrvatskim riječima i (i)jekavicom. Među mnogobrojnim primjerima progona hrvatskoga jezika iz javne porabe naveden je i slučaj školske vjeronaučne knjige *Katolička moralka* dr. Mije Selca, namijenjene učenicima srednje škole, koja je bila zabranjena jer su srpski ocjenjivači pronašli u njoj nekoliko hrvatskih riječi, tzv. hrvatskih provincijalizama. Utvrđena je i odgovornost hrvatskih vukovaca za beogradsko državno nasilje nad hrvatskim jezikom i pravopisom zbog njihove ustrajnosti na gradnji zajedničkoga jezika i pravopisa, ali kad je Krstić pokušao objektivno prikazati njihov cjelovit prinos hrvatskomu jezikoslovlju, napose Karadžićev i Maretićev udio u afirmaciji pučke štokavštine i njezinih stilističkih odlika, program je na izravnu Pavelićevu intervenciju prekinut usred emitiranja, a Kruno Krstić udaljen iz studija.[122]

Vjerojatno su Krstićev sukob s Pavelićem te Guberinino povlačenje iz javnoga života i odlazak u Rim na hrvatski lektorat bili razlogom što pripremljeno drugo izdanje Guberina–Krstićevih *Razlika* sa znatno proširenim i dopunjenim rječnikom (Klaić 1943; prema Samardžija 1993a: 216) nikad nije objavljeno. Poglavniku nisu mogla biti po volji ni upozorenja jezikoslovaca da se amateri klone jezikoslovnoga rada. U purističkim se nastojanjima posebno upozoravalo na razlike između devetnaestostoljetnoga i suvremenoga purističkoga smjera. Suvremeni se obračunavao s umjetnim srpskohrvatskim hibridom kojim se tijekom dvaju desetljeća pokušao uništiti stoljećima izgrađivani hrvatski književni jezik, a devetnaestostoljetni je činio upravo suprotno: purizmom je afirmirao hrvatski književni jezik i njegove izražajne mogućnosti kao jezik ravnopravan onodobnim najizgrađenijim europskim književnim jezicima. Jugoslavenska jezična prošlost odbačena je zauvijek: "Mi danas brišemo prošlost u tom pogledu i ne priznajemo nikakvih književnih dogovora i nikakvih diktiranih pravopisa iz vremena 'težnja za ujedinjenjem' i iz vremena ujedinjavanja" (Klaić 1941).

Zbog široko postavljenih zaduženja u točkama 5–11 Provedbene naredbe k zakonskoj odredbi o osnivanju Hrvatskoga državnoga ureda za jezik, ta se ustanova našla u središtu javnoga zanimanja te je danomice bila obasipana

122 Taj mi je podatak priopćila njegova kći Nela Krstić, kojoj zahvaljujem na pomoći u osvjetljavanju mnogih detalja iz života i rada Krune Krstića za razdoblja NDH.

najraznovrsnijim jezično-pravopisnim pitanjima. Uredu su upućivani i upiti u vezi s novotvorenicama, često iz amaterskih pera, pa su njegovi suradnici morali javno podsjećati da nije zadatak Ureda stvaranje novih riječi i novoga jezika nego čuvanje staroga (Klaić 1941) i borba protiv barbarizama (Cipra 1941). Među suvremenim novotvorenicama Klaić je naveo samo 60-ak, ali su među njima velik dio ipak oživljenice, zabilježene u Šulekovim, Filipovićevim ili Parčićevim rječnicima: *izostavnik* (apostrof), *opskrbište* (aprovizacija), *jaružar, jaružalo* (bager), *bitnica* (baterija, topnička), *bojna* (garda), *bojnica* (bataljun), *bojnik* (major), *brodopratnja* (konvoj), *brojidba* (statistika), *brzoglas* (telefon), *munjovoz* (tramvaj), *činored, redočin* (rang), *čovjekoljubno društvo* (humano društvo), *stegovni, zaptni* (disciplinski), *držanstvenik* (oficijal), *društvovan* (socijalan), *duhanar* (trafikant), *duhanarnica* (trafika), *dužnosnik, logornik, tabornik* (stupnjevi u ustaškim organizacijama), *prividnost* (fikcija), *slikopis* (fotografija), *istoznačnica* (sinonim), *istozvučnica* (homonim), *veleobrt* (industrija), *međutomni* (inerimistični), *istraživaonica* (laboratorij), *potrgovljenje* (komercijalizacija), *zatočničko zbiralište* (koncentracijski logor), *nakupina* (konglomerat), *udružba* (korporacija), *navjera* (kredit), *krugoval* (radio), *osposoba* (kvalifikacija), *dizalica* (lift), *krilatica, krilaš, letjelica, lijetalo* (aeroplan, avion), *potvarenje* (materijalizacija), *poboljšni* (melioracioni), *postavljatelj* (monter), *munjostrojarski* (elektrotehnički), *odabir* (selekcija), *rupčati, prorupčati* (perforirati), *promičba* (propaganda), *putničarstvo* (turizam), *sreditba* (regulacija), *samovoz* (automobil), *upravljač samovoza* (šofer), *promjenjivač* (transformator), *udjelba* (vojni raspored), *posvudašnjost* (univerzalizam), *vojnica* (milicija), *živoznanstvo* (zoologija). Za razliku od dosadašnjega ustaljena stajališta o razdoblju NDH kao rasadištu novogovora i novotvorenica, iz popisa bi se moglo zaključiti da je prevladavajuća odlika leksičkih gibanja uglavnom bilo posezanje za leksičkom baštinom diskvalificiranom vukovskim zahvatom u prethodnom razdoblju i njezino funkcionalno oživljavanje u dijelu zamjene međunarodnicâ. Strukovno je pak onodobno stajalište bilo da će se među zbiljskim novotvorenicama zadržati samo one koje budu dobro tvorene i općeprihvaćene (Klaić 1941). Zbog boljševizacije svekolikoga javnoga i kulturnoga života nakon završetka Drugoga svjetskoga rata i progona svega vezanoga uz NDH dio dobrih novotvorenica nastalih u tom razdoblju nije na žalost uspio preživjeti (primjerice *dvokolica* za *bicikl*, *putničar, putničarstvo* za *turista, turizam*).

Organizirana je strukovna akcija u purističkim zahvatima bila dobrodošla, ali se valjalo čuvati poluznalaca i amatera, koji su mogli nanijeti struci nesagledivu štetu. Upravo je o tom progovorio Kruno Krstić, kad je upozoravao na oprez u purističkom radu. Pod krilaticom *čuvati život narodnoj riječi*

pod tuđinskim naplovom (Krstić 1943) vrlo je razborito i s istančanim osjećajem za mjeru njegovao kulturu hrvatskoga književnoga jezika, navodeći povijesne i lingvističke razloge pri izboru pojedinih riječi i oblika. Po Krstićevoj ocjeni nije prava vrijednost purističkih nastojanja u novotvorenicama, nego u "obćenitom pomlađivanju osjećaja za narodnu — pučku — rieč", odnosno u "vraćanju jezika na svoje vlastito bogatstvo, na ono što već postoji, živi, diše, ali je tuđinskim zamjenama potisnuto" (Isto).

Istu je obzirnost Krstić pokazao i u odnosu prema srbizmima. Kao suautor *Razlika* nesumnjivo je, uz Petra Guberinu i Blaža Jurišića, imao najbolji uvid u taj dio hrvatsko-srpskih jezičnih odnosa ne samo na leksičkoj nego i na morfološkoj i stilističkoj razini. Pod srbizmom nije razumijevao riječi, oblike ili stileme koji su ušli u hrvatski jezik temeljem naravnoga dodira dvaju susjednih jezika tijekom povijesti, nego "naplov" koji je za beogradske vladavine 1918—39. bio nametan "protiv hrvatskoga književnog običaja" u kontekstu programa jedinstvenoga srpskohrvatskoga jezika (Krstić 1942d). Krstić podsjeća da se od toga programa na papiru nije odustalo ni nakon osnutka Banovine Hrvatske, jer je u uredbi o prijenosu prosvjetnih poslova s ministarstva na prosvjetni odjel u Zagrebu opstala odredba o posebnom odboru za izjednačivanje školskoga nazivlja, iako su banovinske vlasti vratile u škole i školske knjige hrvatsko nazivlje.

Najavljeni priručni jednosvezačni rječnik Hrvatskoga državnoga ureda za jezik i trosvezačni rječnik hrvatskoga književnoga jezika Hrvatskoga izdavalačkoga bibliografskoga zavoda svakako su imali mnogo pridonijeti rješavanju leksičkih dvojba. Oni su se imali jasno odrediti prema cjelini hrvatskoga jezika, koja je interpretirana kao zajedništvo svih triju hrvatskih narječja, kajkavskoga, čakavskoga i štokavskoga. Time se mislila domjestiti praznina u hrvatskom leksiku nastala nakon vukovske amputacije kajkavske i čakavske sastavnice, ali i popuniti njezin štokavski dio, napose onaj nastao u 19. stoljeću vezan uz moderno znanstveno i strukovno nazivlje, ali i opći leksik. Trosvezačnik s trogodišnjim rokom izradbe nastajao je pod glavnim uredništvom Stjepana Ivšića, a redaktorima su mu bili Stjepan Pavičić i Blaž Jurišić (Samardžija 1993a: 30). Ne zna se kamo je nakon sloma NDH završilo prikupljeno gradivo, pa se o njegovoj koncepciji nešto više može reći tek na temelju članka Josipa Jedvaja iz *Vienca* (1944).

Prema Jedvaju, rječnik je imao obuhvatiti razdoblje od preporoda do suvremenosti, a najavljen je kao prijeka potreba književnika, znanstvenika, učenika i studenata, novinara i političara jer Akademijin rječnik, koji su koncipirali i izrađivali vukovci, kao i Broz–Ivekovićev, već odavno nisu mogli

zadovoljiti potrebe modernoga čovjeka. Mnogih i mnogih riječi u njima nije bilo, a mnogima nisu navedena sva značenja, ili im se s vremenom značenje promijenilo. Primjerice uz *bodriti* u obama je rječnicima navedeno samo značenje 'oštriti'; uz *glomazan* stoji samo 'trom'; uz *izobličiti* nema temeljnoga značenja; u B–I *mirovina* znači 'pomirenje', a ne 'penzija'; u obama *mladenačtvo* znači 'celibat'; u AR uz riječ *naučnik* nema značenja 'šegrt'; *neprolazan* u AR znači samo 'neprohodan'; *rabiti* u B–I znači 'raditi do robije'; *razplet* je pak nekakav 'vez'; uz *razbor* u B–I stoji samo 'razlika'; *promišljenost* u AR znači 'trgovina, obrt'; *spretan* u B–I znači 'što zaprema malo mjesta'; *tugaljiv* znači samo 'škakljiv'; *uzaman* u B–I znači 'svagda'; *zadušljiv* u B–I 'koji boluje od zaduhe'.

Novi je rječnik trebao biti rječnik općega jezika s osnovnim strukovnim nazivljem, a cjelovito se strukovno nazivlje trebalo naći u strukovnim rječnicima. Uz leksičku je jedinicu imalo biti navedeno osnovno značenje, njezina poraba u pojedinim područjima, oprimjerena sintaktična uključenost te navedeni osnovni frazemi. Uz pojedine su natuknice imali biti navedeni sinonimi. Ako je za pojedini pojam postojalo više naziva, trebalo se odlučiti za bolji. Jedvaj ne navodi koji bi se kriteriji pri izboru "boljega" primjenjivali. Barbarizmi, dijalektizmi i nepotrebne tuđice bili bi posebno označeni te s njih upućeno na njihove dobre zamjene. Namjesto loših kovanica i tuđica trebalo bi uskrisiti zaboravljene dobre hrvatske riječi. U rječnik se naumilo uvrstiti i crkvenoslavenske riječi, napose one kojima se služi grkokatolička i hrvatska pravoslavna crkva.

Autori su predvidjeli najveće poteškoće s naglaskom. Mnogim riječima koje su u rječnike dospjele iz mjesnih govora i narječja nije u rječnicima zabilježen naglasak jer ga prikupljači nisu znali označiti, a dio su naglasaka vukovski obrađivači poštokavili. S "poknjiškim" riječima poteškoće su još i veće.

Posebno zapažen i vrijedan prinos dali su hrvatski jezikoslovci endehazijskoga razdoblja u prikazu povijesti razvitka hrvatskoga književnoga jezika, odbacivši vukovske tlapnje o Gaju i Karadžiću kao tvorcima hrvatskoga književnoga jezika i Bečkom dogovoru kao ključnom dokumentu tobožnjega jezičnoga zajedništva. Zanimljiva je onodobna interpretacija da je Gaj uveo štokavštinu u kajkavski Zagreb "u glavnom zato, da se ne bi štokavski Hrvati zbog jezika priklonili Srbima (...) jer je Vuk južno narječje proglasio srbskim književnim jezikom" (Samardžija 1993a: 179). Krstićeva rasprava *Povijesni put hrvatskoga književnog jezika,* objavljena prvi put u *Hrvatskoj reviji* 1942., potom u Lukasovu zborniku *Naša domovina* 1943. (sv. 1) ima golemo značenje u interpretaciji hrvatskoga jezičnopovijesnoga razvitka, napose njegova

ocjena prinosa *Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića razvitku hrvatskoga književnoga jezika, koji Krstić određuje razdjelnicom između staroga i novoga razdoblja. Krstićeva je razdvojba našla izravnoga odjeka i u suvremenih hrvatskih jezikoslovaca (Brozović 1978a). Iako je suvremeno hrvatsko jezikoslovlje danas kritično prema toj razdvojbi (Pederin, S. Babić), u vrijeme nastanka Krstićeva rasprava odigrala je ključnu ulogu u posvješćivanju činjenice da su Hrvati imali izgrađen književni jezik najmanje stotinu godina prije pojave Karadžića i da se upravo tim jezičnim modelom Karadžić naveliko poslužio pri postavljanju temelja srpskomu književnomu jeziku. Krstićeve je poglede osnaživao i Blaž Jurišić, upoznavajući čitateljstvo s krugom hrvatskih pisaca štokavaca čijim se djelima Karadžić služio u svom radu, kao i hrvatskih rječnika iz kojih je gradivo unosio u oba izdanja svoga rječnika (Jurišić 1940—41, 1944ac).

Ipak, u razdoblju NDH najviše je sukoba bilo zbog pravopisa. Maretiću je s pravom pripisana glavna odgovornost za prelazak na Karadžićev pretjerani fonetsko-fonološki pravopis i izgrađivanje Karadžićeva kulta bez pravoga uporišta u samoj povijesti hrvatskoga jezika, koja je prije i nakon Karadžića imala svoj samostalni i samosvojni tijek. Posebno mu je prigovarano da je takav zaokret učinio iako je znao da izgovorni pravopis "može gdjekoje riječi tako otrcati, da nije svakome lako pogoditi što znače" (Maretić 1899a: 29). Upravo je taj Maretićev navod istaknuo Klaić u predgovoru *Korienskomu pisanju* iz 1942. S toga su polazišta kritizirani i Maretićevi učenici, napose Stjepan Ivšić, kojemu se zamjeralo što se protivio vraćanju hrvatskoga pravopisa na dobrozovsko, odnosno domaretićevsko razdoblje. Kritičari su izgovornoga pravopisa tvrdili da bi se obnovom stare pravopisne baštine omogućio hrvatskomu pravopisu naravan razvitak u budućnosti i ponovo uspostavila prekinuta spona s višestoljetnom hrvatskom pisanom riječi.

Ostave li se po strani izrazita politička motiviranost Pavelićeve odluke o uvođenju morfonološkoga pravopisa[123] te onodobna strukovno neutemeljena argumentacija da se organski idiomi uvijek služe izgovornim pravopisom, a književni jezici morfonološkim (B. A. Klaić prema Samardžija 1993a: 180), strukovni prijepor o naravi hrvatskoga pravopisa ostao je i dalje otvorenim. Struka se naime razišla u ocjeni je li stari hrvatski pravopis bio pretežno fonološki ("fonetski"), kako su to dokazivali Maretić i Ivšić, ili je pak bio pretežno morfonološki ("korijenski"), kako su tvrdili Stojković i Klaić. Zapravo je bilo teško odrediti što je to "korijenski" pravopis. Načelno se pod njim razumijevalo

123 Hrvatska stranka prava i Hrvatska seljačka stranka bile su njegove pristaše, a njihovu je potporu Pavelić očekivao u početku obnašanja vlasti.

da se riječi potekle od istoga korijena ili različiti oblici iste riječi u pismu što više približe, sukladno glasovnoj naravi jezika, pravopisnoj predaji i razumnoj ekonomiji pisanja i širenja pismenosti. Tu je granicu Kruno Krstić teoretski odredio na sljedeći način: "hrvatski pravopis odriče se glasovnog načela ondje, gdje je glasovni oblik vrlo bliz pisanome, a glasovno bi pisanje okrnjilo većem broju riječi zajednički izvorni sklop (t. zv. korijen) u znatnijoj mjeri, dovelo do zabune u značenju ili oteščalo razumijevanje" (Krstić 1941.j). Praktično ju je trebalo utvrditi pravopisno povjerenstvo.

Kao rektor Sveučilišta u Zagrebu,[124] Stjepan se Ivšić svojim znanstvenim autoritetom zauzeo 1941. zajedno s Blažom Jurišićem, ravnateljem Hrvatskoga državnoga ureda za jezik, te uglednim jezikoslovcima sveučilišnim profesorima i književnicima Dragutinom Boranićem, Franjom Fancevom, Stjepanom Bosancem, Nikolom Andrićem, Stankom Petrovom, Julijem Benešićem, Dragutinom Šafarom, Ljudevitom Jonkeom, Franjom Ciprom, Petrom Guberinom, Milanom Ratkovićem i Krunom Krstićem da se Ministarstvu bogoštovlja i nastave Vlade Nezavisne Države Hrvatske predloži zadržavanje umjerenoga fonološkoga ("fonetskoga") pravopisa s manjim promjenama u prilog morfonološkomu ("korijenskomu") pravopisu radi uklanjanja dvosmislenosti nekih oblika. Ti su prijedlozi hrvatskih jezikoslovaca i akademika prihvaćeni ministarskom naredbom o hrvatskom pravopisu, koju je u dvanaest točaka 23. lipnja 1941. potpisao doglavnik i ministar bogoštovlja i nastave Mile Budak. Njome se zapravo mijenja Boranićev pravopis u onim dijelovima koji su bili nametnuti hrvatskoj strani u jugoslavenskom razdoblju: 1. fonem /ʒ́/ ne alternira sa /ć/ u primjerima tipa *žeđca*, *vođstvo*;[125] 2. u imenica muškoga roda na *-tak* i *-dak* suglasnici *t* i *d* ostaju ispred *c* bez promjene (*početak — početci*, *patak — patci*, *zadatak — zadatci*, *cvijetak — cvijetci*, *redak — redci*, *dohodak — dohodci*, *predak — predci*); u imenica na *-tac* i *-dac* čuvaju se u pismu *t* i *d* u onim riječima koje su po njima značenjski razlikuju (*mlatac — mlatci*, *mladac — mladci*); 3. u imenica muškoga roda na *-lac* ne alternira *l*//*o* na kraju sloga u imenica tipa *stolac — stolci*, *dolac — dolci*; 4. u imenima mjesta na *-dak*, *-dac* ne provodi se zvučno jednačenje u sklonidbi (*Medak — Medka*, *Gradac — Gradca*). 5. u složenicama *d* ne alternira sa *t* na morfemskoj granici ispred *s*, *c*, *š*, *č*, *ć*, (*odsjek*, *predsjednik*, *odcijepiti*, *odšetati*, *kadšto*, *nadčovječan*, *otćušnuti*), a ostaje nepromijenjeno i u složenicama s prijedlozima *nad* i *pod* u riječima kojima se označuje viši ili niži položaj u službenim zvanjima ili zanimanjima (*nadporučnik*, *podpredsjednik*); 6. futur

124 Ivšić nije prihvatio ponuđeno mjesto ravnatelja Hrvatskoga državnoga ureda za jezik.

125 Lik *vođstvo* ne bi pripadao hrvatskomu standardnomu rječničkomu fondu.

I. piše se rastavljeno (*dat ću, past ću*); 7. skupina *-tk-* u zamjenica redovito se piše (*tko, netko, nitko, svatko*); 8. fonem /h/ uvijek se piše i ne alternira sa /v/ ili /j/ u primjerima tipa *duhan, kuhinja*; 9. imena iz drugih jezika koji se služe latiničnim pismom pišu se kao u jeziku izvorniku (*Rousseau, Dumas, Goethe, Shakespeare*), a usvojenice u obliku kakav je udomaćen u hrvatskoj kulturnoj sredini (*Homer, Helen, historija, hereza, kemija*); 10. u dvočlanim imenima mjestâ velikim se početnim slovom pišu oba člana bez obzira na to je li opća imenica u pravom ili prenesenom značenju (Dugo Selo, Stubičke Toplice); 11. velikim se početnim slovom pišu *Poglavnik, Doglavnik* i *Nezavisna Država Hrvatska*; 12. u višečlanim imenima ustanovâ prva se riječ piše velikim početnim slovom, osim imena ministarstava[126] (Klaić 1942: 14–16).

U skladu s navedenim načelima Franjo Cipra, Petar Guberina i Kruno Krstić izradili su *Hrvatski pravopis*, ali je njegovo tiskanje zabranjeno. Sačuvan je u korekturnim špaltama i kao prvorazredni povijesni dokument objavljen 1998. godine. Odlikuje ga očuvanje temeljnih značajka hrvatskoga pravopisanja druge polovice 19. st. s Maretić–Broz–Boranićevom novinom karadžićevskoga postanja u bilježenju dvoglasničkoga /ie̯/ troslovom *ije*, ali se pri tom ističe njegov jednosložni ostvaraj (str. 14). Posebna je vrijednost toga pravopisa težnja sustavnijoj jekavizaciji narječne osnovice, jednako u pisanju riječi s dugim predmetkom *prijē-* (*prijeboj, priječnica, priječnik, prijedlog, prijedor, prijeglas, prijegon, prijegor, prijeklet* — 'pregrada', *prijeko, prijekop, prijekor, prijekoran, prijekrst, prijelaz, prijelog, prijelom, prijenos, prijepek, prijepis, prijeplet, prijepor, prijeporan, prijerov, prijesad, prijesadnica, prijesan, prijesjek, prijestup, prijetvor, prijevez, prijevjes, prijevod, prijevoj, prijevor, prijevoz*; ali *pregib, pregled, prekid, presjek, prezir* iako se i u hrvatskim izvorima moglo naći i *-ije*-potvrda) te u bilježenju riječi sa skupinom *Srje*. Iako ima nedosljednosti, *Srje* zapise autori navode ne samo u pojedinim riječima (*bezgrješan, bezgrješnost, crjepovi, crjepar, crjepić, crjepovlje, drjemovan, grjehota, grješan, grješnica, grješnički, grješnik, krjesovi, modrjeti, nepogrješiv, ogrjev, pogrješan, pogrješiv, pogrješka, strjelica, strjelovit, strjeljač, strjeljana, strjeljivo, suždrjebna, vrjesovi, vrjednoća, vrjednosnica, vrjednota, ždrjebad, ždrjebanje, ždrjebica, ždrjepčić*) nego i u nekolikim kategorijama: nesvršeni učestali glagoli (*odrješivati, okrjepljivati, potkrjepljivati, prostrjeljivati, razrješavati, sprječavati, zaprječivati*), glagolske imenice (*odrješenje, otrježnjenje, razrješivanje*), pridjevni stupnjevi (*trijezniji* [!], *vrjedniji*).

Nakon što je vlast spriječila objavu toga pravopisa, podnio je ravnatelj jezičnoga ureda Blaž Jurišić 10. kolovoza 1941. prijedlog za izradbu novoga pravopisa, ali ni on nije bolje prošao. U njem stoji kako potrebe za radikalnim

126 Ta je iznimka nepotrebna.

zahvatom u pravopisu nema i kako je narod sadašnjim zadovoljan te da bi se "hrvatska ustaška revolucija zasad imala ograničiti na to, da iz hrvatskoga pravopisa odmah ukloni ono Pravopisno uputstvo, što ga je god. 1929. nametnulo Hrvatima beogradsko ministarstvo" (Jurišić 1989–90: 125), a sve ostalo da bi trebalo raditi postupno i sa strukovnim razlozima. Jurišić je još jednom rezimirao lipanjske naputke: povratak banovinskomu pravopisu iz 1940. godine te provedbu manjih zahvata u pisanju dijela suglasničkih skupina gdje se ne bi bilježile zvučne ujednake (tzv. sljubljivanja): 1. u prefiksima *ob-, nad-, od-, pod-, pred-*; 2. u sklonidbi imenica muškoga roda s tzv. nepostojanim *a* koje završavaju na *-(a)c, -(a)k, -(a)t*; 3. ispred dočetnoga *-sti, -ski, -stvo* (Jurišić 1989–90).

Međutim, Zakonskom odredbom o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu br. CCXLIX–1083–Z.p.–1941. od 14. kolovoza 1941. propisan je tzv. korijenski pravopis i imenovano povjerenstvo koje je imalo utvrditi njegova načela. U njegovu su sastavu bili Blaž Jurišić, Marijan Stojković, Franjo Cipra, Kruno Krstić, Josip Mišić, Nikola Rončević i Ljudevit Jonke. Iz objavljenih zapisnika o radu toga povjerenstva (Dokumentacija 1990–91) razabire se da je većina njegovih članova bila protiv korijenskoga pravopisa, a na tragu Ivšićeva stajališta kako "glasovna građa hrvatskog jezika neumoljivo traži u temelju fonetski pravopis" (Isto: 6). Uz Ivšića i Jurišića "korijenskomu" se pravopisu posebno protivio Kruno Krstić, držeći kako pravopisno pitanje treba odgoditi za neko drugo, mirnije vrijeme, napose stoga što bi se dirnulo u navike stotina tisuća pismenih ljudi pravopisom kojemu baš i nije jednostavno odrediti temeljno načelo (Isto: 10, 11). Krstić je čak ponudio i ostavku na mjesto u povjerenstvu (Isto: 19) kad je procijenio da će vlast iznuditi pravopis koji "hrvatskoj pismenosti ne koristi nego škodi" (Isto: 11), a u članku Zakon i red u jeziku javno je napisao da je Zakonska odredba od 14. kolovoza "samostalna odluka" (Krstić 1941j) nametnuta protivno volji hrvatskih jezikoslovaca.

Nedvojbeno je da su Ivšićev znanstveni autoritet i njegova argumentacija bili odlučujućima u konačnom stajalištu članova povjerenstva. Ivšić se još uoči osnutka Banovine Hrvatske bio suprotstavio pritiscima koji su dolazili iz redova HSS-a da se uvede morfonološki pravopis. Tako je 1937. uspio uvjeriti Mačeka da se u glavnom stranačkom glasilu *Hrvatskom narodu* nakon kratkoga pokusa s morfonološkim pravopisom opet vrati fonološkomu, a najupornijega zagovaratelja morfonološkoga pravopisa među haesesovcima, Rudolfa Hercega, predsjednika Seljačke sloge, i njegova, kako ga nazva (ne bez poruge), "eksperta" Izidora Škorjača, otpravio je s pravopisnih razgovora neobavljena posla, dapače strukovno toliko demoralizirao da HSS nakon uspostave Banovine nije više ni zahtijevao uvođenje morfonološkoga pravopisa u škole i urede

(Ivšić 1990–91: 77). Zastupajući, na Maretićevu tragu, tezu o hrvatskom jeziku kao najblagoglasnijem među slavenskim jezicima i visokoj prozirnosti njegova fonološkoga sustava, Ivšić je, svjestan nemogućnosti stvaranja pravopisa koji bi bio dosljedno fonološki, odnosno dosljedno morfonološki, tvrdio da je hrvatskomu jeziku fonološki pravopis primjereniji (Ivšić 1938–39a).

U pravopisnim previranjima za NDH on je to stajalište dijelom ublažio, pa je, prihvativši zapravo staru hrvatsku krilaticu "piši za oči, a govori za uši", ustvrdio, kako je ovdje već istaknuto, da "mi možemo *pisati ovako ili onako*, jer se pismo i pravopis mogu po volji birati i mijenjati, ali *izgovarati* moramo samo na *jedan* način, koji odgovara biću našega jezika" (Ivšić 1942: 285; isticanja autorova). Tako je tvrdio da se u G jd. riječi *otca* u hrvatskom jeziku fonem /*t*/, za razliku od ruskoga, ne izgovara, pa ga stoga ne treba ni pisati (prema Ivšić 1990–91: 79), što se ne poklapa s kasnijim stajalištem hrvatskih jezikoslovaca da "fonemski skupovi dental + afrikat predstavljaju zapravo, fonetski gledano, duge afrikate" (Brozović 1972–73a: 133), koje upravo u fonološkom pravopisu zbog njegove dosljednosti treba bilježiti: "ono što je fonološki /tc/ i /tč/, treba pisati *tc, tč* (odnosno, gdje za to ima oslonca u tradiciji, u nekim osnovama i *dc, dč*), a fonetska će realizacija biti /cc/, /čč/ (redovno) ili /c/, /č/ (u brzu ritmu i sl.)" (Isto: 140).

Iz tih dviju interpretacija istoga problema zaključuje se da hrvatskim jezikoslovcima ni jednoga naraštaja nije bilo jednostavno razriješiti neke hrvatske pravopisne dvojbe. Ono što je ipak većini bilo zajedničko 1941. godine jest gotovo jednodušno stajalište da u prekomjernu morfonologizaciju pravopisa, kakva se zahtijevala kolovoškom uredbom iz 1941. godine, ne treba ići.

Nakon završetka rada pravopisnoga povjerenstva 13. prosinca 1941. Ministarstvu nastave predložena su pravopisna načela s izričitom napomenom "da ni potreba, ni vrijeme, ni prilike ne preporučuju dirati u dosadašnji hrvatski pravopis" (Dokumentacija 1990–91: 25). Ministarstvu su dostavljeni zapisnici svih jedanaest sjednica te prilog uz zapisnik 5. sjednice, u kojem su u čak 18 točaka izneseni jezikoslovni, kulturološki, gospodarski, izobrazbeni i povijesnojezični razlozi protiv morfonološkoga pravopisa. Argumentacija nije podjednako uspjela u svim točkama. S gledišta povijesnoga razvitka hrvatskoga pravopisa i razgraničenja hrvatsko-srpskoga pravopisnoga odnosa posebno su zanimljive točke 13. i 16. U 13. točki tvrdi se da bi prjelaskom na morfonološki pravopis hrvatsko jezikoslovlje u međunarodnoj slavistici bilo na velikom gubitku, jer bi sva znanstvena literatura, u kojoj su primjeri i oblici sada navođeni prema izgovornom pravopisu pod imenom "hrvatskim ili srpskim", vezivala u buduće sve to gradivo isključivo uz ime srpsko. U 16.

točki stoji da bi prjelaskom na etimološki pravopis Hrvati neizravno priznali da su dotadašnji svoj pravopis preuzeli od Srba, što ne odgovara povijesnim činjenicama, jer su prije Karadžića hrvatski pisci (Dubrovčani, Divković, Kačić Miošić) pisali pretežno prema fonološkomu pravopisu, a srpski pisci dokaradžićevskoga razdoblja i karadžićevskoga (do 1868. godine) prema korijenskomu pravopisu.

Pravopisno je povjerenstvo na kraju predložilo načela koja su umnogome ublažila zahtjev za radikalnim morfonološkim pravopisom, unijevši u njih mnoga obilježja izgovornoga pravopisa. Iznesena su u zapisnicima 9. i 10. sjednice te razvrstana u 8 glavnih točaka. Odlikuje ih neprovođenje zvučnih ujednaka ("sljubljivanja") suglasnika u tvorbi riječi na morfemskim granicama prefiksa i osnove (*odkopati, uzklik, općina, obseg*), osnove i sufiksa (*klubski, robstvo, svjedočba, uručbeni*) te u sklonidbi imenica muškoga roda s tzv. nepostojanim *a* (*vrabca, svezka, napredka, otca, sudca*). Pri tom se uvode iznimke u tvorbi na morfemskoj granici prefiksa i osnove: prijedlog *s* (*zgrada, zbor, zgodan*); prijedlozi s dočetnim *-z* gube ga u pismu pred osnovama koje počinju sa *s, š, z, ž* ako to ne zahtijevaju razlozi jasnoće (*ustati, rastati, rasap, raširiti, iživjeti*; ali *uzživjeti* : *uživjeti se*); dočetno prijedložno *-d* ne piše se pred *t* i *d* ako to ne zahtijevaju razlozi jasnoće (*otrgnuti, otraga, otuda*; ali *podtajnik*). Na morfemskoj granici osnove i sufiksa *-ski, -stvo* sve se ujednake provode (*muški, engleski, mnoštvo, uredništvo*).

Da bi svojim stajalištima dali veću znanstvenu snagu, zatražili su o prijedlozima i Ivšićevo očitovanje s naslova rektora zagrebačkoga Sveučilišta. Ivšić ga je napisao 20. veljače 1942., a supotpisali su ga Dragutin Boranić, Tomo Matić i Blaž Jurišić. Ostajući vjeran svojemu temeljnomu stajalištu "racionalnoga pravopisa, po kojem se piše samo ono što ima svoju funkcionalnu vrijednost" (prema Ivšić 1990–91: 79), što znači da je razlikovno, Ivšić je Ministarstvu nastave predložio da se zadrži postojeći pravopis kakav je primjenjivala Matica hrvatska s tom promjenom da se ne izvršuje asimilacija po zvučnosti u trima slučajevima: 1. u prefiksima *ob-, nad-, od-, pod-, pred-*; 2. u sklonidbi imenica muškoga roda s nastavkom *-(a)c, -(a)k, -(a)t*; 3. ispred infinitivnoga *-sti* (Isto: 84), što se poklapalo i s Jurišićevim prijedlogom iz kolovoza 1941.

Izneseni prijedlozi pravopisnoga povjerenstva nisu bili prihvatljivi zagovornicima veće pravopisne "korijenitosti". Njima je u prilog išlo i razmišljanje jednoga člana pravopisnoga povjerenstva — Marijana Stojkovića — koji je tvrdio da je "umjereni korienski pravopis" prikladniji hrvatskomu jeziku od izgovornoga te da je upravo on, a ne "eufonijski" pravopis, tradicionalni

hrvatski pravopis (Stojković 1991–92: 83), pa je njegovo stajalište priloženo kao izdvojeno mišljenje.[127] On piše kako za korijenski pravopis vojuju "nepobitni razlozi jasnoće značenja rieči, lake razumljivosti ili lakog shvaćanja pisanih rieči, razlozi stalnosti i nesumnjivosti u značenju rieči, (...) lakša slovnička obuka u školi, rječnički alfabetski red po korienu i lako snalaženje u rječniku" (Isto). Izradio je opća načela umjerenoga korijenskoga pravopisa, glasovna pravila i njihovu primjenu u tvorbi riječi te naveo odstupanja, svjestan nemogućnosti dosljedne provedbe i jednoga i drugoga pravopisnoga načela, ali navodno pazeći da se ne prijeđu granice "preko kojih nije dobro da se podje" (Isto: 87). Tu je granicu pak utvrdio razlikovanjem osnove od nastavaka u sklonidbi i sprezanju, odnosno osnovskoga morfema od prefiksalnih i sufiksalnih morfema u tvorbi: "Ovakvu granicu pokušao sam povući razlikovanjem nepromjeniva trupa u rieči od njezinih gibkih čestica te rekoh: a) što je u rieči nepromjenjivo, da se piše po eufoniji, t. j. onako kako se čuje u izgovoru na pr. *kći, pčela, vježbati* i t. d.; b) što su gibki okrajci, osobito u deklinaciji i konjugaciji, da se držimo najrazgovjetnijega oblika, na pr. *napredka, sladka,* zbog *sladak, napredak* i t. d. Ovamo mogu se pribrojiti i neki dometci (sufiksi), kojima se rieči tvore (ne ima ih mnogo, što bi suglasom počimali) na pr. za imena pridavna: *-ski* (dakle: *robski, gradski* i t. d.); c) kad se rieč sastavlja s priedlozi, neka se piše svagda jednako, dakle: *izpasti, zatjerati, odkriti* i t. d. Jedini *s* (mjesto *sa*) tako se priljubio rieči, da pišemo: *zdravlja, zdjela, zdola, odozdo*, i zato bi bilo dobro, da ne pišemo *sgoda* već *zgoda*, ne *osbiljan* nego *ozbiljan* i t. d.; d). Slovjenski jezici ne podnose podvajanja; zato ne valja *oddaljiti, oddieliti, bezzub, bezzakonit*, a upravo zato, kada se sastanu *dt* ili *zs,* što bi bilo po izgovoru *tt, ss* — bolje jest, da se piše samo *t* i *s*, dakle: *otvoriti* (ne *odtvoriti*), *ustati* (ne *uzstati*), *rasipnik* (ne *razsipnik*), *rastaviti* (ne *razstaviti*) i t. d." (Isto: 87). Stojkovićev je pravopis zapravo umjereno morfonološki, ali nedosljedan, pa je kritiziran već u samom povjerenstvu, a i Ivšić mu je uputio kritike. Teško je naime bilo braniti likove *otca, otčev* uz istodobno propisane *očinski, očinstvo* ili pak *Mletčić* uz *Mlečanin.*

Pritisak na Hrvatski državni ured za jezik za većom morfonologizacijom pravopisa bio je toliki da je najposlije s ravnateljske dužnosti odstupio Blaž Jurišić, a njegovo mjesto preuzima Izidor Škorjač, bivši predstojnik Vladina Odjela za prosvjetu. Ured je 1942. izdao knjižicu *Koriensko pisanje* u redakciji Adolfa Bratoljuba Klaića u kojoj su donesena nova pravila korijenskoga pravopisa s pregledom njime obuhvaćenih suglasničkih skupova. Autor napominje

127 Javnost je s njim u cijelosti upoznata sa zakašnjenjem od četiriju desetljeća (Stojković 1991–92).

da pisati korijenskim pravopisom znači paziti na postanak riječi, a ne na izgovor, kako je to činio dotadašnji fonetički pravopis, temeljen na izjednačivanju suglasnika po zvučnosti i mjestu tvorbe te njihovu ispadanju. Izričito napominje da korijenski pravopis ta tri načela izgovornoga pravopisa napušta "samo djelomice, i to jedno više, a drugo manje" (Klaić 1942: 30).

Pod većim se napuštanjem razumijevalo neizjednačivanje suglasničkih skupova po zvučnosti, u čem se odstupa samo pri promjeni bezvučnoga *k* u zvučno *g* u primjerima tipa *gdje, svagda,* odnosno pri promjeni bezvučnoga *s* u zvučno *z* u riječima tipa *zbor, zdrug, zgrada, zgoda,* u kojima se sasvim izgubila svijest o njihovu postanku, tj. o prijedložnom *s-* u njihovu početnom slogu. Tim su pravilom obuhvaćeni sklonidbeni likovi imenica na *-(a)c, -(a)k* i *-(a)t* te pridjeva na *-(a)k,* a u tvorbi riječi suglasnici pred imeničnim dočetcima *-ba, -benica, -benik, -bina, -ce, -čanik, -čanin, -če* (*-čad*), *-čica, -čić, -ka, -kinja, -ko, -ština, -tina, -tvo* te pridjevnima *-čan, -čiji* i *-ki.* Nazivom dočetak obuhvaćeni su i sufiksi i završetci riječi, što se odrazilo u interpretaciji morfoloških odsječaka u tvorbi imenica sufiksom *-stvo* tipa *drug* i *vitez*, gdje se namjesto o alomorfnim osnovama *druž-* i *vitež-* govori o *ž* kao "sekundarnom korjenitom suglasniku" (Isto: 31). O "sekundarnom korjenitom suglasniku" namjesto alomorfnim osnovama govori se i u tvorbi pridjeva sufiksom *-ski* u pridjeva tipa *filološki* i *vitežki* (Isto). Posezanje za alomorfnim osnovama u tvorbi dijela imenica i pridjeva svjedoči u prilog tezi da se i korijenski pravopis odriče "korijenitosti" radi uspostavljanja veze s osnovom iz koje se generira najviše likova iste porodice pojedine riječi.

Novim se pravilima u *Korijenskom pravopisu* u tvorbi riječi ne dopušta izjednačivanje suglasnika po mjestu glasovne tvorbe kad je s njim spojeno izjednačivanje po zvučnosti i ispadanje suglasnika i to u tvorbi sufiksom *-čić* (*obrazčić*) i *-stvo* (*junačtvo, proročtvo, uredničtvo*) te predmetcima *bez-, iz-, raz-, uz-* (*izčekivati, izšarati, izžimati, razžariti, uzčuvati*).

Ispadanje suglasnika ne dopušta se u pisanju podvojenih suglasnika u složenicama kad je to potrebno radi značenja riječi (*poddijalekt, poddnevnik, bezznačajan, bezzvučan, nuzzarada*).

Knjižica *Koriensko pisanje* imala je premostiti razdoblje do službene uspostave "korijenskoga" pravopisa, koji je uveden 1. siječnja 1943. i objave službenoga *Hrvatskoga pravopisa* Ureda za hrvatski jezik. On je objavljen 1944. u redakciji Franje Cipre i Adolfa Bratoljuba Klaića. U njem se korijenski ili etimološki pravopis definira kao onaj koji "pazi na postanak rieči, tj. čuva glavni dio rieči (korien i osnovu) i vezu s drugim sličnim riečima te u suglasničkim skupovima ostavlja uglavnom netaknute neke suglasnike, koji se u

govoru mienjaju ili izostavljaju po glasovnim zakonima" (str. 39). U skladu s tim tvorbeni je zapis u sklonidbi osim imenica muškoga roda s tzv. nepostojanim *a*, obuhvatio i imenice ženskoga i srednjega roda te pridjeve. Piše se dakle i *bilježka, pripovijedka, klubko, srdce*; *težki, težka, težko.* U tvorbi pak imenice kojima osnova završava dočetnima *-c, -č, -k, -g, -z, -ž* zadržavaju dočetne suglasnike pred sufiksima *-ski* i *-stvo*: *englezki, mužki, množtvo, uredničtvo.*

Tvorbeni obrazac posljednje kategorije nije lingvistički točno interpretiran u pravopisnim naputcima ne samo nerazlikovanjem nastavka od sufiksa nego i netočnom morfološkom segmentacijom riječi. Tako pravopisno povjerenstvo (Dokumentacija 1990—91: 23) u Bilješki uz III. točku napominje da se "spomenuti nastavci (tj. *-ski, -stvo, -sti*; nap. N. B.) ne smiju zamijeniti s nastavcima *-ski, -ški, -štvo,* kod kojih su *s* ili *š* nastali od dva suglasnika". Klaić izbjegava morfološku artikulaciju govoreći o dočetcima *-ki, -zki, -žki* te *-tvo, -čtvo, -žtvo,* ne razjašnjujući što pripada kojemu segmentu (1942: 22), a Cipra–Klaić u posebnom paragrafu napominju: "Imenice s dočetkom *-tvo,* koji je postao od nastavka *-stvo* otpadanjem glasa *s* (...), pred tim dočetkom ostavljaju u pismu osnovne glasove *č* i *ž,* koji su postali od korjenitih *c-k, g-z*" (1944: 41), što je ponovljeno i u paragrafu 205.

Odstupanja od tvorbenoga zapisa koja je predložilo pravopisno povjerenstvo prihvaćaju se samo u tvorbi s prijedlogom *s* (*zbor, zgoda, zgrada, zdjela, zdravlje, zgodan, zgrabiti, ozbiljan, suzbiti*) i u Klaićevu priručniku (1942: 23) i u Cipra–Klaićevu *Hrvatskom pravopisu* (1944: 42); u ostalim kategorijama rješenja su različita. Klaić (1942: 23) navodi i suglasničku skupinu *stl* (*rasla, raslina, sraslica*) (što prihvaća i *Hrvatski pravopis* 1944) te posebnu kategoriju riječi "u kojima se veza s korienskim suglasnikom više ili manje zatrla, odnosno u kojima se pisanje po zvučnom načelu općenito potvrdjuje iz velike daljine": *braco, djeca, dječji, dječak, gdje, iza, kriška, luckast, ljestve, mast, natjecati se, natječaj, nozdrva, očinski, očuh, poočim, požnjak, predšasnik, priča, srčan, svečan, vazda, vježba, vršnjak, zapučak, zgusnuti se* i dr. U *Hrvatski pravopis* (1944) nisu uvršteni *nozdrva* i *vršnjak,* a prema imenici *otac* u njem se u svim izvedenicama u pismu čuva osnovsko *t* (*otčinski, otčuh, pootčim*), kao i u imenice *predšastnik.*

Klaićev priručnik (1942: 23) i Cipra–Klaićev *Hrvatski pravopis* (1944: 43) propisuju čuvanje zubnika *d* i *t* u pismu iza *s, z, ž, š* u skupovima triju suglasnika te ispred suglasnika *c, č, s, š*: *bolestna, izvlastba, dužnostnik, pestnica, šestnaest, daždka* (< *daždak*; drugo je *dašak*), *grozdna* (< *grozdan*; drugo je *grozna*); *Mletci, patče, govedče, srdčan* ("koji se odnosi na *srdce*"; drugo je *srčan*), *hrvatština, gospodština* i dr.

Razlozi pravopisnim promjenama počivali su u nastojanju da se uspostavi naravna veza s hrvatskom pisanom baštinom prethodnih stoljeća, što je razumijevalo uspostavu neprekinute pravopisne okomice u rasponu od više stotina godina. Time se ne samo isticala hrvatska višestoljetna pismenost nego se i podsjećalo na višestoljetna narodna izvorišta hrvatske kulture i pismenosti, koje mnogi europski narodi nisu imali. Među obnovljenim hrvatskim pravopisnim stalnicama poseban komentar zavrjeđuje povratak bilježenju dvoglasnika, postanjem duge jatovske alternante, digrafom *ie*. U odnosu na maretićevsko-brozovski zapis *ije*, koji je fonološki interpretiran kao dvoslog, povratak tradicionalnomu hrvatskomu zapisu *ie*, koji se interpretira kao jednoslog, fonološki je opravdaniji i bolji.[128]

U Klaićevu *Korienskom pisanju* iz 1942. nalaze se pravila o pisanju dvoglasa *ie* i njegove kratke alternante *je*. U njem se izgovorna osnovica hrvatskoga književnoga jezika ponovo točno definira kao jekavska (str. 25),[129] pa se u skladu s tim napušta vukovska zabluda o dvosložnoj fonološkoj vrijednosti duge jatovske alternante i njezino bilježenje troslovom *ije* te vraća stara hrvatska grafija *ie*. Time je ujedno ispravljen i najveći nedostatak vukovske norme — raskorak između fonološkoga sustava hrvatske standardne štokavštine i njezina pravopisa, koji se, *nota bene*, deklarirao kao fonološki. Isto se postupilo i u Cipra–Klaićevu *Hrvatskom pravopisu* iz 1944. godine, gdje se duga jatovska alternanta definira kao jednosložno nerastavljivo *ie* (str. 34).

U skupini *Srje* s pokrivenim *r* prema Provedbenoj naredbi iz kolovoza 1942. valjalo je pisati samo *e* (Klaić 1942: 20) (*vrieme — vremena, brieg — bregovi, priek — preći*), ali se, zacijelo s osloncem na zabranjeni Cipra–Guberina–Krstićev pravopis, dopuštalo *crjepovi, pogrješka, strjelica, vrjednoća*. Time je broj *Srje* zapisa povećan, što je bilo u skladu s hrvatskom pisanom i govornom praksom, koja je išla usuprot Karadžić–Kušar–Broz–Maretićevu pravilu stoljeće i pol. Pravilo po kojem su oni stalnicom hrvatske jekavske pismenosti pripada sustavnim pojavama unutarnjega jezičnoga ustroja: ako se dugo *ije* krati u *je*, onda se krati bez iznimaka, bio pred njim *r* ili koji drugi suglasnik i nema veze s morfonološkom uvjetovanošću, kako se ponekad tumači (Badurina 2017: 285): *slijep* : *sljepoća, lijep* : *ljepota*; *vijest* : *vjesnik*; *riječ* : *rječnik, grijeh* : *grješnik*; *zvijezda* : *zvjezdica, rijeka* : *rječica, strijela* : *strjelica*; *snijeg* : *snjegovi, brijeg* : *brjegovi*; *lijep* : *ljepši*; *prijek* : *prječi*; *ucijepiti* : *ucjepljivati, istrijebiti* : *istrjebljivati*; *odlijepiti* : *odljepljivati*; *otrijezniti* : *otrježnjivati*. Iz tih razloga *Srje* ne ostaje samo u riječima *ogrjev, razrjeđivati, rješenje, rječnik, rjeđi* nego i u

128 Njemu se 1997. vraća u *Priručnoj hrvatskoj gramatici* i Dragutin Raguž (1997: 452–454).

129 Takvom su je naime već bili definirali ilirci s Babukićem na čelu.

izvedenicama imenica *criep* (*crjepar, crjepara, crjepić, crjepovi, crjepovlje*), *grieh* (*grjehota, grješan, grješnički, grješnik, pogrješka, pogrješan, pogrješiv, pogrješivati, zgrješenje*), *rieč* (*uzrječica*), *striela* (*strjelica, strjelimice, strjelomet, strjeljač, strjeljački, strjeljana, strjeljivo*) te glagola *riešiti* (*odrješnica, odrješenje, odrješit, odrješivati, razrješenje, razrješiv, razrješivati, razrješivost, razrješni, razrješnica*) i pridjeva *vriedan* (*vrjednoća, vrjednota*).

I u Cipra–Klaićevu *Hrvatskom pravopisu* iz godine 1944. propisuje se u kratkim slogovima iza pokrivenoga *r* alternantno *e* (*vremena, bregovi, preči, prenositi*), a tek u pojedinačnim primjerima *je* u riječima *ogrjev* i izvedenicama riječi *grieh*, što je smanjenje broja takvih zapisa u odnosu na Provedbenu naredbu Zakonske odredbe iz 1942. godine. To se pravdalo hrvatskom porabnom normom, tj. da je *Sre* likove u primjerima tipa *crepovi, strelica, vrednoća* "praksa uzakonila" (*Nova Hrvatska*, 1944., 204: 11).

Novina je u tom pravopisu što posebno opisuje riječi s kratkom skupinom *ørje* u polaznom tvorbenom liku, napominjući da one čuvaju tu skupinu nepromijenjenu i u izvedenicama i složenicama, primjerice *rjeđi* : *razrjeđivati*; *rješenje* : *razrješenje* : *odrješit*; *rječetina* : *uzrječica* (ali *izreka!*; nap. N. B.). Po istom se načelu propisuje *je* iza *r* u kratkim slogovima u glagola I. razreda III. vrste te u njihovih izvedenica i složenica: *gorjeti* : *izgorjeti* : *ogorjelica*; *starjeti* : *ostarjela* : *zastarjelost* : *starješina* : *starješinstvo* (Cipra–Klaić 1944: 35).

Iako se pozivala na višestoljetnu hrvatsku pisanu baštinu, struka se u dijelu jezično-pravopisnih rješenja 1944. godine, kako se vidi, priklonila porabnoj govornoj normi dijela hrvatskih govornika. Koliko je time udaljila književnu osnovicu od idealnoga jekavskoga sustava, kojemu je po samoj naravi normiranja imala težiti, posebno je pitanje. Samo pak kolebanje unutar struke i različita rješenja ponuđena u razmaku od samo triju godina govore u prilog stajalištu da će dio hrvatskih jezično-pravopisnih pitanja ostati otvoren sve dok se struka ne usuglasi u načelnom pitanju: određuje li normu sustav kojemu se teži, ili njegovi pojedinačni ostvaraji. To pitanje, naravno, ne umanjuje prinos struke u razdoblju NDH. Dapače, suprotno stajalištima koja su prevladavala posljednjih desetljeća, vidi se da je struka i u tom kratkom razdoblju hrvatske jezične povijesti ostala na visini te znala pronaći vlastitu autonomiju unutar totalitarnoga državnoga ustroja.

5.9. Pokretanje časopisa *Jezik* (1952.)

Časopis *Jezik* pokrenut je u Zagrebu kao glasilo Hrvatskoga filološkoga društva u vrlo nepovoljnu jezikoslovnom i društveno-političkom okružju. U Hrvatskoj nije bilo potrebnih jezičnih priručnika — znanstvene gramatike, modernoga pravopisa i rječnika suvremenoga jezika, a iz Beograda su već pristizali novi jezikoslovni unitaristički znakovi. Ondje je 1949. godine bio obnovljen predratni *Naš jezik*, a u Sarajevu iste godine krenula su *Pitanja savremenog književnog jezika.* Već prilikom utemeljenja Hrvatskoga filološkoga društva (HFD) 1950. godine među njegovim osnivačima — Josip Torbarina, Veljko Gortan, Ljudevit Jonke, Zdenko Škreb, Josip Badalić i Mirko Deanović — izbili su nesporazumi zbog imena društva. Na samoj osnivačkoj skupštini dva su člana bila predložila ime Filološko društvo Hrvatske, smjestivši Hrvatsku u genitivni obrazac, iz kojega nije uspijevala izići idućih pola stoljeća. Ivšić je, što pozivajući se na tvorbene zakonitosti hrvatskoga jezika, što uz pomoć duhovite dosjetke, kako ne pijemo vina Dalmacije nego dalmatinska vina i ne jedemo janjce Like nego ličke janjce (Jonke 1970—71: 70), sačuvao hrvatsku pridjevnu sintagmu, ali je taj incident vrlo znakovito govorio u kakvom se položaju tada nalazilo hrvatsko ime. U jesen 1952. HFD je pokrenuo časopis za njegovanje književnoga jezika. Društvo je odredilo Stjepana Ivšića njegovim urednikom, koji je, skupivši gradivo za prvi broj, podnio ostavku zbog bolesti, pa je glavnim urednikom imenovan Ljudevit Jonke. Ivšić je bio predložio da se časopis zove kao i njegov predratni prethodnik, *Hrvatski jezik,* no predsjednik HFD-a Antun Barac predložio je ime *Jezik* s podnaslovom "časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika", što je Upravni odbor HFD-a prihvatio (Uredništvo *Jezika* 1969—70: 31).

U Beogradu je Aleksandar Belić pripremio opsežan *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika* (1950, 1952) s dvama izgovorima — ekavskim i (i)jekavskim, jasno dajući na znanje da se politika beogradskoga normativnoga jezičnoga nadzora nad čitavim štokavskim govornim područjem nastavlja i u federalnoj Jugoslaviji. Dnevnik *Politika* neposredno nakon izlaska izdanja iz 1952. proveo je anketu među jugoslavenskim jezikoslovcima, na koju se opširno osvrnuo Belić, a taj je odgovor tiskan i u *Našem jeziku* (Belić 1952—53).

Belić je u intervjuu *Borbi* u članku pod znakovitim naslovom *Vuk Karadžić nam je pokazao pravi put* (21. XII. 1952.) predložio svoj pravopis kao privremeno rješenje i za hrvatsku i za srpsku kulturnu sredinu, tj. kao polazni okvir pri sastavljanju zajedničkoga pravopisa i za Hrvate i za Srbe. S obzirom na to da je taj pravopis bio zapravo prošireni i dopunjeni pravopis iz 1930., koji je sadržavao gradivo potpunoma neprihvatljivo hrvatskoj strani, reagirali su

u *Jeziku* Stjepan Ivšić i Ljudevit Jonke. Taj je pravopis nametanjem oblika i leksika karakterističnih za srpski standardni jezik (*srećan, prolećni, proliv, sticati* i dr.) bio prešao pravopisne vlasnosti i zašao u područje jezičnih, koje nisu odgovarale ni naravnomu razvitku hrvatskoga jezičnoga standarda ni hrvatskoj porabnoj normi. Ivšić je podsjetio na okolnosti u kojima je nastalo *Pravopisno uputstvo* iz 1929. godine i dva pravopisa, Belićev i Boranićev 1930., na svoju ulogu u izradbi toga normativnoga naputka te na oštre reakcije u Hrvatskoj zbog nametanja srpskih jezičnih oblika i leksika (Ivšić 1953–54).

Jonke je ponovni hrvatsko-srpski pravopisni problem postavio u okvire modernoga jezikoslovlja pošavši od činjenice da su posebni hrvatski i srpski standardni jezici zbilja koja se ne može nijekati. Ako hrvatska književnost ima svoj pravopis (Boranićev), a srpska svoj (Belićev), onda je pravedno jedino to, pisao je Jonke, da za novi, zajednički pravopis budu polazna točka oba pravopisa. "Kako bi profesor Belić primio naš prijedlog, da za zajednički pravopis bude polazna točka Boranićev Pravopis, odnosno da do rješenja ovoga pitanja Boranićev Pravopis bude privremeno rješenje i za hrvatsku i za srpsku književnost? (...) Ne smijemo smetnuti s uma, da su svi kulturni narodi vrlo osjetljivi u pitanjima svoga književnog jezika. Samo zbog toga, što je bio nametnut, diktatorski, unificirani pravopis nije bio nikad ni usvojen u hrvatskoj književnosti, pa se stoga prof. Boranić vratio svojem starom tipu pravopisa, čim je popustio diktatorski pritisak" (Jonke 1952–53a: 126).

Tako je ponovo pravopisnim prijeporom otpočela hrvatska jezična povijest i u federalnoj Jugoslaviji. Časopis *Jezik* odigrao je tada ključnu ulogu u očuvanju samobitnosti hrvatskoga jezičnoga i pravopisnoga standarda, koji su pod imenom zapadne varijante nastavili živjeti u okvirima jugoslavenskoga jezikoslovlja i njegovih stalnih srpskih nastojanja da mu se oduzme avnojskim odlukama i Ustavom zajamčeno ime i njegov tvarni jezični sadržaj. Ključnu odrednicu – "časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika", smještenu u podnaslovu, Uredništvo je na najbolji način upotrijebilo kao lingvističku razlučnicu prema srpskomu, koja je jamčila očuvanje samobitnosti.

U Uvodnoj riječi aktualizira se jedna od ključnih odrednica standardnoga jezika, koja je naslijeđena od praške strukturalističke škole, načelo elastične stabilnosti. Uredništvo – Antun Barac, Josip Hamm, Mate Hraste, Ljudevit Jonke, Petar Skok, Sreten Živković – ističe se da pojava *Jezika* nije slučajna. Služba se književnoga jezika u posljednje vrijeme tako razgranala da je problema sve više o kojima svoju treba reći i lingvistička teorija. "Tako bogat, živ i elastičan organizam, kao što je jezik, ne može biti pušten sam sebi; istina lingvistička teorija ne smije i ne može jezik sapeti u lance, ali ona, izvan

svake sumnje, može koristiti njegovu razvoju ističući njegove odlike i usustavljujući njegove nastranosti. (...) Zadaća je našeg časopisa da u tom pravcu pomogne pravilnom razvoju našega književnog jezika, da istakne osnovni princip svakoga, pa i našega književnog jezika, princip elastične stabilnosti, i da isto tako pomogne jeziku, da udovolji svim potrebama svojih različitih funkcija, među njima nije na posljednjem mjestu ni funkcija pjesničkog jezika" (Uredništvo *Jezika* 1952–53: 1).

Iz posljednjega razdoblja novije jezikoslovne povijesti izdvajaju se puristički prinosi Vatroslava Rožića, Nikole Andrića i Tomislava Maretića, ali se naglašava da je predmet jezikoslovnih izučavanja bio u prvom redu narodni jezik, povijest jezika i dijalekti, a da je zanemareno proučavanje suvremenoga književnoga i pjesničkoga jezika te da ta pitanja treba sada istaknuti u prvi plan.

Predviđa se suradnja s beogradskim časopisom *Naš jezik* i sarajevskim *Pitanja savremenog književnog jezika*, "u duhu međusobnog potpomaganja i uzajamnog poštovanja usvajajući svako njihovo ispravno i nepristrano gledanje na sva pitanja našega književnoga jezika. No zagrebačko kulturno središte ima i svojih posebnih teškoća i potreba, kojih nema Beograd ni Sarajevo, jer su svi kulturni radnici Beograda i Sarajeva iz štokavskih krajeva, a zagrebački nisu. Oni su u velikom dijelu čakavci i kajkavci, pa će se naš časopis morati obazirati i na tu činjenicu, pogotovu zato, što je i stara hrvatska književnost pisana na sva tri narječja" (Isto: 2).

Časopis će u prvom redu donositi rasprave o čistoći i pravilnosti suvremenoga književnoga jezika. On će tiskati i članke iz prošlosti hrvatskoga jezika, koliko su u vezi sa suvremenim književnim jezikom, i članke iz šireg područja nauke o jeziku, koliko se odnose na stvaranje i oblikovanje književnog jezika. Uredništvo će rado odgovarati na sva pitanja, imajući uvijek na umu, da je prvi i najvažniji zadatak časopisa da pomaže onima kojima je pomoć u jeziku potrebna. Uredništvo će uz pomoć suradnika nastojati "oko usavršivanja književnoga jezika i odabiranja u njemu onoga, što je najbolje, najljepše i najpravilnije i što je postalo zajedničkom svojinom najboljih književnika na hrvatskoj i srpskoj strani" (Isto: 3).

Već u prvom broju goruće pitanje nastave hrvatskoga jezika u srednjoj školi otvara Jonke (1952–53: 24–27). Upozorava na skandalozno jezično znanje abiturijenata, neredovito školovanje, nesustavno učenje materinskoga jezika u višim gimnazijskim razredima. Drži da treba krenuti s učenjem još u osnovnoj školi. Samo ona praktična znanja jezika, koja su produbljena teoretskim znanjem sigurna su i trajna (češki slavist Miloš Weingart). Jezične

kategorije i gramatička terminologija trebaju biti uzorno svladani. Jezik treba učiti u cjelini, povezati satove jezika i književnosti i paziti na odabir lektire.

U trećem broju Jonkeov članak o slobodi i postojanosti književnoga jezika upozorio je na opasnosti koje nastaju u jeziku kad se nasilnim putom pokušava izmijeniti koja od njegovih razina, fonološka, gramatička, leksička. Sve su one strukturno tako povezane da intervencija u jednoj razini uzrokuje zapravo raspadanje sustava i na drugima. Jezik nije samo sredstvo za sporazumijevanje, nego jedna od najvećih kulturnih tekovina, po riječima Miloša Weingarta "najveće kolektivno djelo ljudsko, koje nastaje, raste i živi neprekidnom suradnjom pokoljenja iz stoljeća u stoljeće i svijesnim i voljnim radom stotina hiljada, pa i milijuna pripadnika svojega naroda" (Jonke 1952—53d: 66). Svaki pisac mora poštovati to najveće ljudsko kolektivno djelo i graditi dalje na njegovim osnovama.

Zar je moguće, pita se Jonke, iz hrvatskoga književnoga jezika izagnati riječi *ambasador, armija, bakljada, istaknut, kazalište, kolodvor, kruhoborac, latica, listati, mornarica, naime, neizreciv, neubrojiv, neženja, oborina, odnosno, preuzetnost, srcolik, stanovit,* koje Maretić 1924. želi zamijeniti riječima *poklisar, vojska, lučarija, iznosit, teatar, kolostaj, gramzilac, cvjetni listić, prebirati listove, flota, bo, neiskazan, neumjenit, neženjak, padnja, koje — koje, nečednost, srcast, izvjestan*? Prve je riječi nametnuo društveni razvitak, a duga i česta poraba u govornom i književnom jeziku udahnula je život neologizmima. Imenicu *huškač* i glagol *huškati* Maretić je 1924. odbacio kao kajkavizme, a one su danas sasvim obične i usvojene riječi i na zapadu i na istoku, jer bolje izražavaju neke značenjske posebnosti od štokavizama *podbadati* i *tutkati*. "Jezik treba da raste iz pokoljenja u pokoljenje organski, bez nasilja, čuvajući svoje osnovne osobine" (Jonke 1952—53d: 67).

Po načelu elastične postojanosti Jonke predviđa da će se teško usvojiti promjena dosadašnjega *ogrjev* u *ogrev*, kako traži u težnji za potpunim provođenjem pravila 10. izdanje Boranićeva pravopisa. Po tom istom načelu naši su književnici već usvojili *istovjetan* i *poistovjetiti*, premda znamo da je opravdanije *istovetan* i *poistovetiti*, kako propisuje *Pravopis*. Po istom tom načelu ne primamo u naš jezik namjesto pravilnih i uživljenih riječi i fraza, koje žive u našem narodu i književnosti ne samo decenije nego i stotine godina nepotrebne i nepravilne riječi i fraze poput *opovrgavati, podražavati, ubjeđivati, podrazumijevati, prijemni, prijem, raspravljati po pitanju, izrabljivanje čovjeka po čovjeku, efikasan, tretirati, pledirati, fabrika, bina, pelcovati, veš, tepih, mišljenja sam* namjesto *pobijati, nasljedovati* ili *oponašati, uvjeravati, razumijevati, prijamni, primitak* ili *primanje, raspravljati o pitanju, izrabljivanje čovjeka od*

čovjeka, djelotvoran, raspravljati, zauzimati se, tvornica, pozornica, cijepiti, rublje, sag, mislim.

"Lingvistički teoretski rad može donijeti koristi književnom jeziku samo time, ako nastoji pomoći, da književni jezik što bolje odgovara svojim zadacima; to se može ostvariti: 1. potpomaganjem stabilnosti književnoga jezika i 2. potpomaganjem njegove funkcionalne diferencijacije i njegova stilističkog bogatstva; za oboje je neophodno potreban uvjet što savršenije teoretsko poznavanje suvremenog književnog jezika, to jest njegove postojeće norme" (Praški lingvistički krug: Književna čeština i jezična kultura, Prag, 1932., str. 245; ovdje prema Jonke 1952–53d: 68).

Jonkeov članak o raznolikoj službi književnoga jezika (1952–53c), utemeljen također na lingvističkim postavkama praških strukturalista, jasno je razlučio organski idiom (u njega pučki jezik) od standardnoga (u njega književnoga) jezika i otpočeo procesom razbijanja mita beogradskih jezikoslovaca (Belić, Moskovljević) o karadžićevskoj novoštokavštini kao osnovici (i) hrvatskoga standardnoga jezika. U tom su članku teoretski besprijekorno prikazane povezne i razdvojne crte organskih idioma i standardnoga jezika. Gramatika i pravopis jesu dodirne točke među tim dvama sustavima, a njihove su funkcije sasvim odvojene. Iako imaju dio zajedničkoga sadržaja (gramatika, pravopis, priopćajnost) organski idiom i standardni jezik nisu isto jer su njihove funkcije različite. Pučki jezik ne može zadovoljiti tri osnovne funkcije standardnoga jezika – određenost, točnost i apstraktnost – jer mu nedostaje i leksik i potreba za apstraktnim promišljanjem zbilje. Oni se razlikuju i po normama: norma je pučkoga jezika uzusna, a norma književnoga jezika i uzusna i propisana pod izravnim utjecajem jezikoslovne struke.

U prvom godištu *Jezika* progovorilo se i o nužnosti izradbe rječnika suvremenoga hrvatskoga jezika (Rogić 1952–53). Zauzimalo se za rječnik općega tipa, budući da je Broz–Ivekovićev zastario; u njem nema najobičnijih riječi poput *bitan, bitnost, boljitak, časopis, dirljiv, doživljaj, dražestan, drvosječa, gledište, izdatak, izlet, kipar, kostur, naklada, naučnik, obrtnik, obavezan, obratno, osjećaj, osjetljivost, olovka, poštenjak, radništvo, rođendan, skroman, sporazum, strog, stroj, ured, znanost, zvuk.*

U prvim su brojevima otvorena i pitanja problema normiranja naglasnoga sustava. Uočene su razlike između propisane daničićevske norme i hrvatske porabne norme. U tom su tematskom bloku vrijedni prinosi Stjepana Ivšića (1952–54) i Bratoljuba Klaića (1952–59).

U 3. broju prvoga godišta (veljača, 1953., str. 96) objavljena je vijest da je u Hrvatskom filološkom društvu osnovana pravopisna sekcija, kojoj je

stavljeno u zadatak da u što skorije vrijeme izradi *znanstveni pravopis hrvatskoga književnoga jezika* (istaknula N. B.). On bi trebao biti odraz suvremenoga jezičnoga stanja, a bio bi utemeljen na načelima jednostavnosti, dosljednosti i postojanosti. Članovi su sekcije istaknuti filolozi, predstavnici Hrvatskoga filološkoga društva, Odjela za jezik JAZU, Filozofskoga fakulteta, Akademije za kazališnu umjetnost, Društva književnika Hrvatske, Leksikografskoga zavoda, Društva novinara te predstavnici lektora i nakladnih poduzeća.

Svakoga tjedna održavaju se sjednice prema unaprijed odabranoj temi koja se povjerava na obradbu jednomu članu sekcije, a nakon rasprave i znanstveno obrazloženih mišljenja donose se zaključci, koji se daju na javnu raspravu. Pravopisna je sekcija izradila i pravopisni rječnik, koji je poslije ustupljen pri izradbi zajedničkoga pravopisa 1960. godine (prema Jonke 1954—55d: 159). Odlučeno je da se sekcija za raspravu može poslužiti i stranicama *Jezika*. U 2. broju drugoga godišta (prosinac 1953) već je izvješteno da je završeno poglavlje o rastavljanju riječi. Problemu se pristupilo praktično iz slagarskih razloga, pa je dopušteno slobodnije rastavljanje u odnosu na Boranićev i na Belićev pravopis: Na drugu se stranu ne prenose teško izgovorljivi suglasnički skupovi.

Na stilizaciji *Pravopisa hrvatskoga književnog jezika* radilo se vrlo intenzivno tijekom 1954. godine. No Savjet za prosvjetu nije dao odobrenje za tiskanje toga pravopisa, nego je uputio Hrvatsko filološko društvo na dogovor sa srpskom stranom (Jonke 1970—71: 71). Vijest o najavljenom samostalnom hrvatskom pravopisu potaknula je beogradske jezikoslovne krugove na žurnu intervenciju. Otpočelo je još jedno teško i mučno razdoblje hrvatsko-srpske jezično-pravopisne povijesti u kojem se Novosadskim dogovorom 1954. godine, izradbom zajedničkoga pravopisa te pokušajem izradbe zajedničkoga rječnika književnoga jezika i rječnika znanstvenoga nazivlja hrvatski jezik našao na samom rubu svoga opstanka (v. o tom ovdje u trećem poglavlju). Rezimirajući nakon 20 godina zbivanja, Jonke je zapisao: "Što su onda mogli hrvatski filolozi? Ili da ostanu u stanju beznadnog očekivanja boljih vremena, ili da uđu u suradnju i da spase što se još spasiti moglo" (Isto).

Časopis *Jezik* iz broja je u broj, iz godišta u godište izvješćivao o svim zbivanjima. Posebno su iz toga razdoblja vrijedni i zanimljivi prinosi Ljudevita Jonkea (v. u popisu Izvora i literature u ovom radu), koji je snosio i moralnu odgovornost zbog prilika nastalih nakon Novoga Sada, jer je supotpisnik Novosadskoga dogovora i glavni redaktor hrvatskoga uredništva u uredništvu *Pravopisa* iz 1960. godine. Jonke je utrošio golemu energiju da sačuva samobitnost hrvatskoga jezika i pravopisa u zamci koju su postavili srpski

jezikoslovci, niječući hrvatskomu jeziku samostalnost, jer je, tvrdili su, svoju modernu gramatičku i pravopisnu normu izgradio na djelima dvojice srpskih pisaca: Vuka Stefanovića Karadžića i Đure Daničića. O kojem je naporu bila riječ, nabolje govori podatak da časopis *Jezik* tijekom svoga dugogodišnjega izlaženja nije publiciran samo 1960.—61. zbog zauzetosti urednika radom na *Pravopisu* dviju Matica.

Novosadski sporazum, kao što je pokazano u prethodnom poglavlju, višestruko se negativno odrazio na povijest hrvatskoga jezika i pravopisa, kao i na formalizaciju imena hrvatskoga jezika. Hrvatski je jezik njime izgubio pravo na samobitnost, a hrvatski jezikoslovci autonomiju da sami odlučuju o standardizacijskim postupcima u Hrvatskoj. Novosadskim sporazumom hrvatski je jezik dobio skrbnika u liku beogradskih jezikoslovaca, koji su uz pomoć svojih zagrebačkih eksponenata priječili njegov samostalni razvitak. On je uzrokovao i promjenu imena u podnaslovu *Jezika* (u skladu s točkom 2 sporazuma), koji se, odlukom Upravnoga odbora Hrvatskoga filološkoga društva od 16. II. 1961. godine naziva "Jezik, časopis za kulturu hrvatskosrpskoga književnog jezika" (Uredništvo *Jezika* 1969—70: 31). Prvotno mu je ime vraćeno tek u prvom broju 17. godišta (1969—70) odlukom Upravnoga odbora Hrvatskoga filološkoga društva od 29. VIII. 1969. godine (Isto: 32).

5.10. *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (1967.)

Nakon Brijunskoga plenuma 1966. otpočeo je proces demokratizacije političkoga režima u Jugoslaviji. Nesrpske snage u federacijskim tijelima okoristile su se oslabjelim srbijanskim pozicijama nakon uklanjanja moćnoga ministra unutarnjih poslova Aleksandra Rankovića iz političkoga života te pokreću postupak promjene jugoslavenskoga Ustava, kojemu je bio cilj decentralizacija političkoga i gospodarskoga sustava. Savezna je skupština uputila poziv pojedincima i ustanovama da u demokratskom postupku ustavnih promjena predlože ustavne amandmane. Isti je poziv upućen hrvatskim građanima i institucijama, među ostalima i Matici hrvatskoj (*Deklaracija* 1997: 138).

Upravni odbor Matice hrvatske odlučio je 9. III. 1967. predložiti jezični amandman sa zahtjevom da se jezični odnosi u Jugoslaviji urede na temelju avnojske odluke iz 1944. godine, kojom je četirima jugoslavenskim jezicima — hrvatskomu, srpskomu, slovenskomu i makedonskomu — bila zajamčena ravnopravnost na sveukupnom jugoslavenskom državnom teritoriju, uz obvezu da se svi savezni zakoni, odluke i akti imaju donositi na tim četirima jezicima. Dvadesetogodišnjim životom u Jugoslaviji ta je avnojska

odluka bila trajno kršena, a nakon usvajanja Novosadskoga dogovora izmijenjen je i jezični članak u Ustavu, pa se namjesto srpskoga i hrvatskoga navodi "srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski", gdje je riječcu "odnosno" srpska strana interpretirala kako je riječ o istim jezicima, negirajući postojanje hrvatskoga standarda. Srpski se jezik preko vojske, diplomacije i saveznih institucija — pošte, željeznicâ, državnih glasila i biltena, knjiga, radija i televizije — nametao kao državni jezik na cjelokupnom jugoslavenskom području.

Državni je aparat formalnu izjednačenost jezičnoga imena *srpskohrvatski/hrvatskosrpski* svakodnevno pretvarao u sadržajnu, koja je nerijetko graničila s provokativnošću, poput zabrane porabe hrvatskih riječi 1957. na Radio-Zagrebu. Jugoslavenskim su prugama tada prometovali vlakovi *Jugoslovenskih železnica,* u kojima je bila zabranjena upotreba WC-a "za vreme bavljenja voza" u stanici. U njima se moglo ugodno putovati ako se rezerviralo "sjedište" u kupeu gdje je radilo "grejanje" i gdje je bilo "osvetlenja" (Šimundić 1970—71).

Beogradska izdavalačka djelatnost gušila je pomoću povlaštenih kamata izdavače u drugim republikama, pa su jeftini ekavski latinični prijevodni naslovi preplavili tržište štokavskih republika. Svojatala se dubrovačka i dalmatinska književnost (Miroslav Pantić), svjetski znanstvenici i uglednici (Erich Fromm) okupljani po hrvatskom priobalju i otocima u okviru ljetnih škola filozofskoga časopisa *Praxis* te poticani na izjave o genocidnosti hrvatskoga naroda prema Srbima i Židovima (Mihailo Marković, Milan Kangrga, Predrag Vranicki), kako bi se hrvatski narod u cjelini kompromitirao te onemogućili legitimni zahtjevi njegovih političara, znanstvenika i kulturnih djelatnika za jezičnom, kulturnom i političkom suverenošću. Novosadski je jezični sporazum unatoč višegodišnjim polemikama i upozorenjima hrvatskih jezikoslovaca (Jonke, Babić, Brozović) zlorabljen upornim pokušajima nametanja ekavice i srpskoga leksika u školama i državnim institucijama na hrvatskom republičkom teritoriju (Istra, Lika), po istom modelu kako je to napravljeno u BiH, o čem je pisao Alija Isaković (*Odjek,* Sarajevo, 15. XI. 1965.). Jezično je pitanje u Bosni i Hercegovini naime "riješeno" tako da je u razdoblju 1945.—65. leksički fond beogradiziran izbacivanjem hrvatskih riječi i nazivlja iz javne porabe gdje god se moglo, a ijekavica je privremeno zadržana zbog prevelike ukorijenjenosti u govorima prekodrinskih Srba. Takav se bosanskohercegovački idiom uzimao kao prototip jugoslavenskoga državnoga idioma u (i)jekavskoj inačici te pod nazivom "višenacionalne ravnopravnosti" nudio kao jezični model Hrvatskoj. Na kraju bi bilo riješeno i pitanje ijekavice. Što

nisu uspjeli Skerlić i Belić 1914., uspjet će, vjerovalo se, njihovi nasljednici u komunističkoj Jugoslaviji.

U Beogradu je potpisnik novosadskoga sporazuma Miodrag S. Lalević izdao jezikoslovni priručnik (1963.) u kojem je likove *Vavilon, Vizant, berza, avgust, Jugosloven, fudbal, spanać, hrišćanin, uopšte* proglasio normativnima na cijelom štokavskom području, a njihove hrvatske inačice *Babilon, Bizant, burza, august, Jugoslaven, nogomet, kršćanin, uopće* proglasio provincijalizmima. Drugi supotpisnik novosadskoga dokumenta, Miloš Moskovljević, otišao je korak dalje. Standardne hrvatske riječi i oblike *cesta, časak, kazalište, kruh, netko, nitko, sveučilište, uzduh, zrak* u svom rječniku proglašava "oblasnima", a *Šokac* mu je "Srbin katolik Vojvodine i Slavonije" (1963). Povratkom Karadžićevoj devetnaeststoljetnoj etničkoj nomenklaturi srpski su jezikoslovci neskriveno iskazivali velikosrpski politički program u kojem je jezik bio odlučujućim čimbenikom. Zagrebom su tih dana šetali titogradski profesori (Đorđe Rašović) i beogradski književnici (Oskar Davičo) te u jezikoslovnim institucijama priređivali predavanja s osnovnom postavkom o nepotrebnosti ustrajanja hrvatske strane na hrvatskom književnom jeziku uz "demokratske" odredbe novosadskoga sporazuma (Rašović), ili napadali hrvatske jezikoslovce što se suprotstavljaju jednostranim beogradskim interpretacijama novosadskih zaključaka (Davičo). Za takva su se njihova razmišljanja otvarale stranice hrvatskih tjednika (Rašoviću u *Telegramu*, 1966., br. 308) i dnevnika (Daviču u *Vjesniku*, 15. V. 1966.), a prozvanoj hrvatskoj strani nije dopušteno da im u njima odgovori (Jonke 1966–67: 79).

Deklaracija je nastala kao odgovor na takvu velikosrpsku jezičnu politiku, nijekanje hrvatskoga jezika i prava Hrvata da samostalno odlučuju o sadržaju hrvatskoga standardnoga jezika i načelima njegova standardiziranja. Pripremljena je u vrlo kratkom roku kao ustavni amandman i poslana na potpis hrvatskim institucijama, potom odaslana Saboru SRH i Saveznoj skupštini SFRJ te hrvatskim glasilima. Kako nije rađena pod partijskim pokroviteljstvom i uz znanje CK SKH (Deklaracija 1997: 90), izazvala je šok u hrvatskim i jugoslavenskim partijskim redovima, a objavljena je u *Telegramu* 17. III. 1967. godine zahvaljujući zamjeniku urednika Slavku Mihaliću, koji je odbio povući tekst iz tiska. Njezini su autori Miroslav Brandt, Dalibor Brozović, Radoslav Katičić, Tomislav Ladan, Slavko Mihalić, Vlatko Pavletić i Slavko Pavešić.

Deklaraciju je potpisalo 18 vodećih hrvatskih institucija: Matica hrvatska; Društvo književnika Hrvatske; Hrvatski centar PEN-kluba; Hrvatsko filološko društvo; Odjel za filologiju JAZU; Odjel za suvremenu književnost JAZU; Institut za jezik JAZU; Institut za književnost i teatrologiju JAZU;

Katedra za suvremeni hrvatskosrpski jezik Filozofskoga fakulteta u Zadru; Katedra za suvremeni hrvatskosrpski jezik Filozofskoga fakulteta u Zagrebu; Katedra za povijest hrvatskoga jezika i dijalektologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu; Katedra za jugoslavenske književnosti Filozofskoga fakulteta u Zadru; Katedra za stariju hrvatsku književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu; Katedra za noviju hrvatsku književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu; Institut za lingvistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu; Institut za nauku o književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu; Staroslavenski institut u Zagrebu; Društvo književnih prevodilaca Hrvatske.

Deklaraciju (cjelovit tekst v. ovdje u 8.1.5.) valja odčitati kao obrazloženje pravnoga podneska upućenoga ustavnopravnoj komisiji jednopartijske komunističke države, koji se stajaćim frazemima ("tekovine Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije", "naše samoupravno socijalističko društvo", "međusobno bratstvo i socijalistička suradnja") uklapa u obrasce onodobnoga administrativnoga stila jugoslavenske socijalističke zajednice i njima formalno zaštićuje od mogućih osuda zbog "reakcionizma". Njegov je ključni sadržaj — zahtjev za ponovnim ustavnopravnim priznanjem hrvatskoga književnoga jezika — kratak, a temelji se na neotuđivu pravu svakoga naroda da svoj jezik naziva vlastitim nacionalnim imenom, te se u tom smislu traži izmjena čl. 131. Ustava SFRJ i predlaže njegova nova formulacija: "Savezni zakoni i drugi opći akti saveznih organa objavljuju se u autentičnom tekstu na četiri književna jezika naroda Jugoslavije: srpskom, hrvatskom, slovenskom, makedonskom. U službenom saobraćaju organi federacije obavezno se drže načela ravnopravnosti svih jezika naroda Jugoslavije." Bilo je to vraćanje Jugoslavije avnojskim zasadama, koje su velikosrbi pokušali potrti po istom modelu kako su to neuspješno pokušavali u monarhističkoj Jugoslaviji.

U obrazloženju zahtjeva autori *Deklaracije* ulaze u lingvističko raščišćavanje položaja hrvatskoga jezika u odnosu na srpski s obzirom na aktualni novosadski jezični sporazum i učestala osporavanja hrvatske jezične samobitnosti. Formalno tvrde da Novosadski dogovor unatoč deklariranoj zajedničkoj lingvističkoj osnovici hrvatskoga i srpskoga jezika ne niječe pravo svakomu narodu na vlastiti jezični medij kao izraz nacionalnoga i kulturnoga života. Međutim, odredbe novosadskoga sporazuma zaista to pravo onemogućuju jer proglašavaju jedinstvenim ne samo narodni (pučki) jezik Hrvata i Srba nego i književni jezik (točka 1), unatoč tomu što je drugi sociolingvistička kategorija, pa hrvatski i srpski književni jezici nikako nisu mogli biti jedinstveni jer nisu imali iste jezične povijesti. Osim toga Novosadski je dogovor predviđao, osim zajedničkoga pravopisa, i izradbu zajedničke znanstvene i strukovne

terminologije te zajedničkoga priručnoga općega rječnika. S obzirom na to da su u *Pravopisu* dviju Matica iz 1960. već bili izjednačeni ekavski i (i)jekavski izgovor s dijelom rješenja u prilog ekavskomu (*bezgrešan, modreti, ogrev, pogreška, prevod, prevoz, strelica*), usuprot hrvatskoj jekavskoj porabnoj normi (*bezgrješan, modrjeti, ogrjev, pogjreška, prijevod, prijevoz, strjelica*), te u konačnici prepušteni slobodnomu izboru pisca, kao i sastavljeno pisanje futura prvoga kao izrazita odlika srpske pravopisne baštine (*pisaću*), hrvatska je standardna jezična i pravopisna norma već u polazištu bila oštećena, tj. podređena srpskoj standardnoj normi.

Novosadski sporazum nije dopuštao hrvatskomu jeziku samobitnost ni u formalnom smislu, jer je njegova druga točka obvezivala da se u službenoj porabi moraju isticati oba njegova sastavna dijela — hrvatski i srpski. Stoga je i uredništvo *Jezika,* sukladno odluci Upravnoga odbora Hrvatskoga filološkoga društva. od 16. II. 1961. godine, moralo u podnaslovu promijeniti naziv "hrvatski književni jezik" u "hrvatskosrpski književni jezik".[130] Činjenica je da su sve točke novosadskoga sporazuma zbog mogućnosti dvostrukoga tumačenja za hrvatsku stranu bile nepovoljne, pa se ona i sama žalila da se srpska strana hvatala "samo za slovo, a ne i za duh zaključaka" (Finka 1966–67a: 68). Srpski su jezikoslovci interpretirali njegove odredbe u skladu sa svojim velikosrpskim programom, te su, pozivajući se na članke u kojima je izrijekom istaknuta jedinstvenost hrvatskoga i srpskoga jezika, hrvatsku jezičnu sastavnicu jednostavno "apsolvirali" tako što su ju implicite razumijevali pod imenom srpskohrvatskim. U novosadskom se sporazumu jedina krhka odredba hrvatske jezične samostalnosti nazrijevala u sintagmi "ijekavski izgovor" (točka 1). Stoga se pozivanje autora *Deklaracije* na Novi Sad može tumačiti samo kao formalni oslonac na jedini važeći lingvistički akt koji su obje strane potpisale i od kojega bi se moglo krenuti u reviziji hrvatsko-srpskih jezičnih odnosa u okolnostima nametanja "državnoga jezika" u liku srpskoga leksika i ekavice na cijelom štokavskom području, za što je srpska strana imala formalno pokriće u točki 8. novosadskoga sporazuma.

Deklaracija je u lingvističkom smislu upravo ciljala na reviziju novosadskoga sporazuma iz 1954. godine. Hrvatska je strana poticaj za svoje zahtjeve dobila nakon što je na Petom skupu jugoslavenskih slavista u Sarajevu 1965. srpska filologinja Milka Ivić javno priznala da "postoje dve osnovne varijante onoga što se popularno naziva književnim jezikom (a što već odavno ima svoj precizni naučni termin 'standardni jezik' ili 'jezik kulture'); jedna se govori

130 Prema svjedočenju Stjepana Babića ta je odluka svima teško pala. Ivo je Frangeš tom prilikom rekao: "Danas smo pokopali dragoga mrtvaca, ali ipak mrtvaca."

pretežno u istočnoj polovini srpskohrvatske jezičke teritorije (gde je najveći kulturni centar Beograd) a druga pretežno u zapadnoj (sa Zagrebom kao glavnim centrom). (...) Bez obzira na to kako je Zagrepčanin došao do svoje varijante književnog jezika i kakvi su sve momenti uslovili njenu specifičnu stilizaciju, ta varijanta postoji, ona je sredstvo kojim se širi savremena kultura u široke mase hrvatskog naroda. Mi nemamo prava ni da previđamo njeno postojanje ni da negiramo njen socijalni prestiž" (1965—66: 3, 8). Nakon rasprave Radosava Boškovića koji je ustvrdio to isto tri desetljeća prije, na taj se potez srpskoga jezikoslovlja ipak dugo čekalo, a on je uslijedio nakon što je Jonke u *Jeziku* uveo u južnoslavenske lingvističke razgovore prašku strukturalističku školu i njezin znanstveni aparat, koji je pomogao da se složenost hrvatsko-srpskoga jezičnoga odnosa bolje sagleda i riješi u skladu s dosezima modernoga jezikoslovlja. Milka je Ivić Jonkeu u Sarajevu to javno priznala. U Sarajevu se otvoreno progovorilo o varijantama u statusu samostalnih književnih jezika kao o nečem sasvim naravnom, a ne kao o potkapanju jezičnoga jedinstva (Milka Ivić 1965—66: 2), što je potvrđeno i na Šestom skupu jugoslavenskih slavista u Budvi 1969. godine (Svetozar Marković; v. S. Babić 1969—70: 61).

Nakon sarajevskoga skupa u ozračju naslućenih demokratskih promjena objavljena su prije *Deklaracije* tri važna hrvatska jezikoslovna dokumenta te su ona zapravo ugrađena u *Deklaraciju.* Prvi su *Zaključci plenuma Društva književnika Hrvatske o problemima suvremenog jezika hrvatske književnosti, znanosti, školstva i sredstava masovne komunikacije* iz 1966. godine, u kojima se prosvjeduje protiv upornih nastojanja velikosrpskih lingvističkih krugova da se na cjelokupnom štokavskom području nametne jedinstvena pravopisna, terminološka, leksička i sintaktička norma. Neposredan je povod istupu hrvatskih književnika bilo tiskanje Moskovljevićeva rječnika (1966) u kojem ne samo da je "zanijekan opstanak hrvatskoga naroda, nego je zatrt svaki trag i svim izvedenicama riječi Hrvat" (Zaključci 1965—66). Druga je *Rezolucija Zagrebačkog lingvističkog kruga* (12. IV. 1966.) u kojoj se ističe pravo svakoga naroda da suvereno odlučuje o svojem jeziku. To je pravo neotuđivo i nikakvim se aktom ne može oduzeti. Naglašava se da je u Novom Sadu i donesen takav akt koji bi to osporio, on bi bio ništavan i bez pravne vrijednosti. Donošenjem zajedničkoga pravopisa za hrvatskosrpski književni jezik to pravo ničim nije okrnjeno, jer je to formalno pitanje riješeno onako kako su u tom trenutku činilo najpovoljnijim. Neosporiva je činjenica da hrvatskosrpski književni jezik postoji u dvjema varijantama, koje su nastale oko kulturnih središta Hrvata i Srba, odnosno u subvarijantama (BiH, Gradišće). Postojanje

varijanata ne ometa sporazumijevanje. Svaki narod ima pravo slobodno i neometano razvijati svoju varijantu. Strukturna jezična pitanja rješavaju se zajednički, bez majorizacije, a posebna svaka strana rješava samostalno (Rezolucija 1965—66). Treća je *Izjava o jedinstvu i varijantama hrvatskosrpskoga književnog jezika* Instituta za jezik JAZU, u kojoj se upozorava na postupke u srpskom jezikoslovlju kojima se hrvatske književnojezične leksičke, fonološke, tvorbene ili sintaktičke posebnosti proglašuju neknjiževnima, zastarjelima ili pokrajinskima, odnosno ne priznaje im se normativni položaj karakterističan za hrvatski književni jezik (zapadnu varijantu), već se izbor između istokategorijalnih sinonima prepušta vlastitom izboru pisca (govornika). I jednomu i drugomu pristupu — ignoriranju i jezičnom pseudoliberalizmu — svrha je umjetna i neopravdana supremacija jednoga književnoga tipa nad drugim (Izjava 1965—66).

Već je na sarajevskom slavističkom skupu 1965. lingvistički bio demitologiziran i glavni formalni oslonac velikosrpskoga jezikoslovlja, Vuk Stefanović Karadžić s njegovim pučkim jezikom kao temeljnim izvorom srpske pismenosti, te stavljen u realne okvire: "isključivo u početnom trenutku stvaranja pismenosti jedne sredine može jezik nepismenih da postane uzor, ali je potpuno deplasirano nepismene i danas smatrati kompetentnim u izgrađivanju jezičke kulture, u vremenu kada je ta kultura već davno osveštena pismenom tradicijom čiji je nosilac — obrazovan sloj naroda" (Milka Ivić 1965—66: 2). Tu je Milka Ivić ciljala na Karadžićeve pseudosljedbenike u Srbiji (i vukovce u Hrvatskoj na mijeni 19. i 20. stoljeća), koji nisu razumjeli bit njegovih jezičnostandardizacijskih postupaka nego su pučkomaniju razvili toliko da je počela smetati modernizaciji srpskoga (i hrvatskoga) standarda. Nama je dodati da je Karadžić zaslužan za reformu srpskoga slovopisa i pravopisa te ubrzano uklanjanje slavenosrpskoga u izboru književnoga jezika u Srbiji, ali njegov književnojezični model iz zrele razvojne faze — ijekavica s osloncem na hrvatski književni leksik — nisu ondje mogli biti prihvaćeni jednostavno stoga što je srpski književni jezik imao drugačiji razvojni put, koji je po svojoj naravi nametao drugačija rješenja od hrvatskih (ekavica, leksik oslonjen na bizantsko-rusko naslijeđe, veći broj usvojenica). Karadžić je velikosrpskim jezikoslovcima i političarima bio samo paravan za koji su se zaklanjali onda kada im je trebalo pod srpski barjak podjarmiti sve ostale štokavce. U tom su smislu njegovo ime i *Bečki književni dogovor* iz 1850. središnjima i u Uvodnoj riječi novosadskoga *Pravopisa* 1960. godine, koji je bjelodan dokument velikosrpskih jezičnih presezanja: "ono što je započeto Bečkim književnim dogovorom nastavljeno je g. 1954. u Novom Sadu" (*Pravopis*, 1960: 5).

Upravo protiv bečkoga duha "jednoga naroda, jednoga jezika i jedne književnosti" ustaje *Deklaracija* 1967. i u tom je njezina povijesna veličina, vrijednost i međašnost. Ona je značila definitivno napuštanje Karadžićeva mita i u socijalističkoj Hrvatskoj, a time i lingvističkoga velikosrpstva u hrvatskom jezikoslovlju. Ona je omogućila časno iskupljenje ne samo Miroslavu Krleži i Vlatku Pavletiću ili suautoru *Razlika* Petru Guberini, koji su naknadno potpisali novosadski sporazum, nego je i njegovim sutvorcima s hrvatske strane pružila priliku da nepravdu počinjenu u Novom Sadu hrvatskomu jeziku i, u krajnjoj konsekvenciji, hrvatskomu narodu kao njegovu tvorcu i pronositelju, najposlije isprave podupiranjem deklaracijskoga teksta (Ljudevit Jonke), koji je jedno i drugo — hrvatski narod i njegov jezik — afirmirao u najboljem smislu.

Ta je poruka *Deklaracije* među Hrvatima prepoznata i otuda jednodušnost u potpori tomu tekstu, koji je prepoznao i hrvatski čovjek u inozemstvu, ocijenivši ga "kao visoki medjaš u ovome stoljeću, koji dijeli bivše od budućega, i označuje granicu pokornosti od pobune, sluganstva od ponosa" (Nikolić 1967: 21). Tekst je preveden na njemački i francuski te s Apelom hrvatskih književnika i pisaca u emigraciji objavljen u Nikolićevoj *Hrvatskoj reviji* (München, 1967., 1–2: 3–20) pa se s njegovim sadržajem i hrvatskom borbom za nacionalnu i političku emancipaciju mogao upoznati kulturni svijet, a u povodu njegove objave izrađen je u Münchenu prigodni zlatnik i srebrenjak s likom Marka Marulića na jednoj i natpisom Deklaracija o hrvatskom jeziku na drugoj strani.

Službena jugoslavenska politika prepoznala ga je kao pravni akt kojim je prvi put nakon 1945. ozbiljno načet ne samo jezični nego i velikosrpski državni monopolizam te je stoga reagirala barbarski i brutalno na njegove tvorce i potpisnike. Odmah po objavljivanju *Deklaracije* na noge je bila dignuta cjelokupna hrvatska i jugoslavenska politička struktura, zaredale su osude i kritike, među ostalima i izmanipuliranoga radništva na mitinzima, a oštar je bio i jugoslavenski predsjednik Tito (*Deklaracija* 1997: 92).

U *Vjesniku* je već 19. III. uz *Deklaraciju* objavljen nepotpisani osuđujući urednički komentar *Politika, a ne lingvistika*, uz koji su tiskani zaključci Novosadskoga dogovora iz 1954. godine i njegovi naknadni potpisnici te uvodna riječ Pravopisu hrvatskosrpskoga književnog jezika, a 20. III. 1967. počinje se objavljivati serija članaka Miloša Žanka o *Deklaraciji*, u kojima se tvrdi da hrvatska nacionalna i jezična ravnopravnost nije ugrožena. Dana 21. III. održana je sjednica Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta SKH, na kojoj se zahtijeva politička odgovornost komunista koji su sudjelovali u izradbi i donošenju *Deklaracije*. Glavni odbor SSRNH sastao se u plenarnoj sjednici

23. III. na kojoj je vođena žestoka polemika između Miloša Žanka i Josipa Šentije, koji se pokušao suprotstaviti neutemeljenim optužbama hrvatskih jugounitarista. Žanko je čak predlagao da se slike tvoraca *Deklaracije* izvjese na Trgu Republike u velikom formatu te da narod u mimohodu pljuje po njima (Deklaracija 1997: 141). Na sjednici Prosvjetno-kulturnoga vijeća Sabora 31. III. raspravljalo se izvan dnevnoga reda o *Deklaraciji* kao političkoj diverziji kojom je napadnuto bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda, u prvom redu hrvatskoga i srpskoga. Sjednica Sekretarijata Gradskoga komiteta SK Zagreba 1. IV. protekla je u raspravi o provođenju zaključaka posljednjega plenuma Gradskoga komiteta u vezi s *Deklaracijom* te je utvrđeno da zaključci aktiva SKH ne izražavaju dovoljno određeno odlučnu osudu štetnosti Deklaracije te se traži da se pojedine kazne izmijene i postrože (*Deklaracija* 1997: 57–58).

Prve odluke o partijskim kaznama hrvatskih pisaca, znanstvenih i kulturnih djelatnika objavljene su u *Studentskom listu* 4. IV. U Saveznoj skupštini Jakov Galić govori o *Deklaraciji* kao mračnjačkom činu, puču, linču, političkom udaru (*Deklaracija* 1997: 78). Zaredala su masovna isključenja iz SK, Krleža je podnio ostavku na članstvo u CK SKH, a u travnju su započela i hrvatska posipanja pepelom. Književnik Gustav Krklec povukao je potpis s *Deklaracije*. U ozračju straha i partijskoga pogroma, koji Brozović ocjenjuje jednom od najtragičnijih epizoda u modernoj povijesti hrvatskoga naroda (*Deklaracija* 1997: 96), hrvatski su se jezikoslovci ponijeli dosljedno i čvrsto: iza *Deklaracije* nije stajala skupina partijskomu nadzoru otetih nacionalista, nego znanstvenici koji su pred jugoslavensku političku javnost iznijeli neprijeporne činjenice o postojanju višestoljetne hrvatske jezične i književne samobitnosti, o težnji hrvatskoga naroda za jezičnom identifikacijom izvan nametanoga srpskoga imena te o naravnom pravu svakoga naroda da sam odlučuje o konstituentima svojega nacionalnoga bića.

Ispod oštrih izjava partijskih tijela ipak su se nazrijevali tragovi hrvatske jezične pobjede, koji su ulijevali snagu da se ne posustane. Izvršni komitet Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske donio je 21. XII. 1967. odluku prema kojoj znanstveni i praktični razlozi pokazuju da ne postoje razlozi za ukidanje Novosadskoga dogovora, no priznaje se postojanje književnojezičnih varijanata i upućuje na razvijanje obiju te osuđuju "izvjesne pojedinačne tendencije da se stare, nacionalističke ideje iz tzv. 'Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika' podmetnu javnosti kao naučne rasprave o jeziku" (Izvršni komiteti 1967–68: 65). Jezično se pitanje proglašava političkim i znanstvenim, a *Deklaracija* reakcionarnim činom po ideološkom sadržaju, sa

znanstvenoga gledišta konzervativnom, jer je "daleko od modernih naučnih koncepcija o jeziku" (Izvršni komiteti 1967–68: 65).

Iste su odluke po partijskoj direktivi donijeli centralni komiteti ostalih štokavskih republika. Izvršni komitet Centralnoga komiteta Saveza komunista Srbije raspravljao je 30. XII. 1967. ne samo o posljedicama *Deklaracije* nego i *Predloga za razmišljanje,* teksta koji je u duhu *Deklaracije* u ožujku 1967. bila sastavila skupina od 40-ak srpskih pisaca pri Udruženju književnika Srbije. Podupirući *Deklaraciju*, izjavljuju da će se hrvatski i srpski jezik u buduće razvijati u punoj samostalnosti i ravnopravnosti u skladu s pravom svakoga naroda da svoj jezik razvija samostalno. Isto je pravo ustavnim propisima valjalo osigurati svim Hrvatima koji žive na teritoriju SR Srbije i svim Srbima koji žive na teritoriju SR Hrvatske te se stoga predlaže da se u Ustav SR Srbije i SR Hrvatske unesu propisi koji osiguravaju svim Hrvatima i Srbima pravo na školovanje na svom jeziku i pismu i po svojim nacionalnim programima, pravo na porabu svojega nacionalnoga jezika i pisma u općenju sa svim organima vlasti, pravo na stvaranje svojih kulturnih društava, zavičajnih muzeja, izdavačkih i novinskih poduzeća te neometano i slobodno njegovanje svih vidova svoje nacionalne kulture. I taj je tekst, kao i *Deklaracija*, proglašen šovinističkim, a objavljen je pod pritiskom javnosti u beogradskoj *Borbi* 2. IV. 1967.[131] U Beogradu je u CK donesena odluka načelne naravi prema kojoj je nužno poštivati prirodu i zakone jezičnoga razvitka, a jezičnim varijantama treba osiguravati ravnopravnost i ne vršiti nasilje nad jezikom, s tim da sve nove inicijative u suradnji na jezičnim pitanjima trebaju biti naučno i društveno-politički dobro pripremljene, a "Novosadski dogovor, koji je rezultat dugogodišnjeg razvitka nauke o jeziku, osnova je za daljnje stručne i političke razgovore o srpskohrvatskom jeziku" (Isto: 67).

Izvršni komitet Centralnoga komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine na proširenoj sjednici 19. III. 1968. donosi zaključke prema kojima "narodi BiH, Srbi, Hrvati i Muslimani, ravnopravno se i slobodno služe i jednom i drugom varijantom hrvatskosrpskog, odnosno srpskohrvatskog jezika, miješajući njihova varijantna obilježja" (Izvršni komiteti, 1967–68: 129). Svako umjetno favoriziranje ili nametanje bilo koje jezične varijante drži

131 Poslije ga je srpsko jezikoslovlje (Branislav Brborić) proglasilo "brzopletim" i "nedomišljenim", sročenim nedovoljno lukavo "da se isto kaže, ali u vidu upozorenja na konsekvence". Konsekvencije su zapravo potkapanje republičkih službenih jezika proglašavanjem individualne jezične slobode hijerarhijski najvišim i ustavom zaštićenim oblikom jezične porabe. Brborićevo je razmišljanje razumljivo i u kontekstu velikosrpskoga pristupa jezičnomu pitanju jer su Srbi pojmom "srpskohrvatski" dobivali sadržajno mnogo više nego samim srpskim pridjevkom.

se povrjedom prava svakoga čovjeka na slobodan izbor i upotrebu jezičnih izražajnih mogućnosti. "U svim daljnjim razgovorima o jeziku treba polaziti od osnove koju je dao Novosadski dogovor" (Isto: 130).

Pozitivni su se rezultati *Deklaracije* brzo pokazali, barem u formalnom smislu. U Saveznoj skupštini SFRJ uvedeno je simultano prevođenje na jezike jugoslavenskih naroda, a "poduzimaju se koraci da se osigura ravnopravnost upotrebe jezika i u saveznim organima i u propisima federacije" (O ravnopravnosti jezika 1967–68). Razmišljalo se i o donošenju posebnoga zakonskoga teksta o ravnopravnosti jezika u Jugoslaviji.

U lipnju 1968. godine u Sekciji za međurepubličku suradnju i međunacionalne odnose Savezne konferencije Socijalističkoga saveza radnoga naroda Jugoslavije održana je na temelju slovenskoga predloška rasprava o pravnoj i praktičnoj ravnopravnosti jezika i pisama jugoslavenskih naroda. Zahtijeva se dosljedno primjenjivanje ustavnoga načela o ravnopravnosti jezika i pisama, temeljem svakoga naroda na samoopredjeljenje. Hrvatsku su ondje predstavljali Milan Moguš, Krunoslav Pranjić i Zdravko Malić. Moguš je zastupao stajalište o hrvatskoj varijanti kao političkoj i egzistencijalnoj kategoriji, neotuđivo ugrađenoj u hrvatsko narodno biće od Bašćanske ploče do danas. Varijante su zapravo jezici i one znatno nadrastaju komunikacijsku funkciju (Moguš 1968–69). Pranjić ne spori da je s lingvističkoga stajališta hrvatskosrpski jedan i jedinstven jezik po svojem supstratu, ali s političko-pravno-ustavnoga stajališta varijanta mora imati status jezika te u tom smislu on govori o četirima službenim jezicima u Jugoslaviji: makedonskom, slovenskom, srpskohrvatskom i hrvatskosrpskom (Pranjić 1968–69). Zdravko Malić naglašava da se tijekom povijesti hrvatski standardni jezik više puta zatjecao u neugodnoj prilici da se brani njegov vlastiti, stoljećima izgrađivani integritet, da se "opire pritisku koji je zaprijetio da ga dokine kao oblik nacionalne posebnosti. Ovaj je put potekao taj pritisak od onih društvenih snaga koje su u kratkom vremenskom razmaku između ujedinjenja i šestojanuarske diktature isforsirale proces akutne monarhizacije jugoslavenske državne zajednice, a to znači dovele do situacije u kojoj je hrvatski standardni jezik bio prisiljen prijeći iz sfere narodnog (pučkog) suvereniteta u sferu monarhijskog suvereniteta i izgubiti se pod kraljevskim plaštom srpske jezične jedinodržavnosti" (Malić 1968–69: 7). Analizirajući zbivanja u Jugoslaviji nakon Drugoga svjetskoga rata, Malić primjećuje da se prijelaz iz etatističke faze u samoupravljačku na lingvističkoj razini može izraziti opozicijom *usmeni* (prakticistički, shematski, emotivni) – *pisani* (znanstveni, sistemski, racionalni) socijalizam. Razlika među tim dvama komunikacijskim oblicima bitno se očituje i u većoj

konvencionalnosti pisane riječi, tj. u tješnjoj njezinoj povezanosti s nacionalnom kulturom. Ne valja smetnuti da je jezik način na koji se pojedinac potvrđuje u vlastitoj nacionalnoj kulturi (Isto).

Ponovna aktualizacija Novosadskoga dogovora i iz njega izišle jezične politike, koja je nakon partijske osude *Deklaracije* i *Predloga za razmišljanje*, bila stajalište službene jugoslavenske politike s pripadajućim prigodnim izjavama o ravnopravnosti jezičnih varijanata, koje je upravo isključivao i potirao Novosadski dogovor, bili su razlogom novih hrvatsko-srpskih jezičnih polemika.

Belićev nasljednik i istomišljenik Pavle Ivić zauzimao se samo za deklarativnu ravnopravnost dviju varijanata, a svaki njihov lingvistički osmišljaj (rječnik ili pravopis koji bi varijantnost zaista prikazao) nazivao je "cepanjem jezika" (P. Ivić 1968–69), iako je "pocepanost" bila lingvistička činjenica koju su priznavali i srpski jezikoslovci starijega i mlađega naraštaja, poput Radosava Boškovića (1935) ili Milke Ivić (1965–66). Da bi dokazao jedinstvenost i nedjeljivost hrvatskosrpskoga/srpskohrvatskoga jezika, Ivić izbjegava meritum prijepora: ne spominje standardni (književni) jezik i njegove odlike, odnosno dosegnutu standardiziranost hrvatskoga i srpskoga jezika kao izraza dviju kultura i uljudaba njima posredovanih, nego u polemiku uvodi kategoriju razumljivosti (P. Ivić 1968–69: 119), koja se, kao primarno obilježje organskih idioma, pri lingvističkom određenju standardnoga jezika nalazi na najnižem stupnju njegovih obilježja.

Hrvatska strana nije tražila ništa do priznanja stvarnoga stanja u dvama jezicima, potom prirodnoga prava svakoga naroda da svoj jezik naziva vlastitim imenom i avnojske odredbe iz siječnja 1944. kojom je zajamčena ravnopravnost "srpskog, hrvatskog, slovenačkog i makedonskog jezika na cijeloj teritoriji Jugoslavije" (S. Babić 1968–69: 140). Novosadske zaključke držala je preapstraktnima i stoga podatnima za najrazličitije interpretacije. (Zaboravilo se na proturječnosti, koje je Brozović odmah istaknuo kao najveće nedostatke sporazuma!)

U vezi s pitanjem naziva jezika u Hrvatskoj, Ivić je hrvatskim jezikoslovcima nametnuo i problem jezika srpske manjine, sumnjajući da bi Srbi u Hrvatskoj prihvatili hrvatsko ime za jezik kojim govore i pišu. Naime, hrvatski su jezikoslovci pozivajući se na prirodno pravo svakoga naroda da svoj jezik i svoju književnost nazivaju vlastitim narodnim imenom (S. Babić 1968–69a), to pravo implicite priznavali i srpskomu narodu. Ivić drži da bi u slučaju prihvaćanja hrvatskoga imena za varijantu koja je karakteristična za Republiku Hrvatsku, Srbima u Hrvatskoj po toj logici bilo uskraćeno prirodno pravo da

svoj jezik nazivaju vlastitim narodnim imenom. Stoga on tvrdi da je dvojno ime hrvatskosrpsko/srpskohrvatsko bolje od samostalnoga imena narodnoga, bilo hrvatskoga, bilo srpskoga, dapače tvrdi da samostalno hrvatsko, odnosno srpsko ime u jezičnom smislu ne postoji. Podsjeća hrvatsku stranu na "mudru" odluku Hrvatskoga sabora od 5. I. 1867. godine: "Jezik hrvatski ili srpski izjavljuje se jezikom službenim u trojednoj kraljevini, a svakomu je prosto služiti se pismom latinskim ili kirilskim" (P. Ivić 1968–69: 119).

Hrvatska strana nije tada Ivićevim razmišljanjima suprotstavila odlike standardnoga jezika – zajednički teritorij, kulturnu i povijesnu povezanost te svijesti o pripadnosti tomu prostoru Hrvata i Srba u Hrvatskoj te polemiku učinila lingvistički uvjerljivijom, a njezin ishod za hrvatsku stranu dugotrajno povoljnijim. Naime, prema kriterijima standardnoga jezika, Srbima u Hrvatskoj kao najbrojnijoj etničkoj manjinskoj skupini, kao i hrvatskim narodnim manjinama – Mađarima, Rusinima, Česima ili Talijanima – jedino hrvatski jezik može biti standardnim (službenim) jezikom na teritoriju Republike Hrvatske, a njegovo se ime ne izvodi samo iz imena većinskoga hrvatskoga naroda nego i iz zemljopisnoga imena Hrvatske, pa hrvatski pridjevak ne bi trebao biti zazoran njezinim građanima. Ivić je u polemici posegnuo i za argumentima koji nisu imali nikakve veze s lingvistikom, uvodeći motive genocida, "preživelih strahota" i NDH (Isto: 120, 121), koji su u idućim desetljećima postali stalnicama srpske jezične politike u onemogućivanju legalnih hrvatskih prava da samostalno odlučuju o standardnom jeziku u Hrvatskoj.

U ozračju Hrvatskoga proljeća 1971. godine četiri su hrvatske znanstvene i kulturne ustanove otkazale Novosadski dogovor kao velikosrpski jezični akt uperen protiv samobitnosti, slobode i naravnoga razvitka hrvatskoga jezika: Matica hrvatska (16. travnja), Hrvatsko filološko društvo (8. svibnja), Institut za jezik JAZU (10. svibnja) i Društvo književnika Hrvatske (1. srpnja). Iako su već u prosincu 1971. demokratski procesi u Hrvatskoj zaustavljeni, Matici zabranjen rad, Jonke umirovljen, a mnogi hrvatski intelektualci zatvoreni na dugogodišnje zatvorske kazne, protunovosadski (protuvukovski) jezikoslovni smjer u Hrvatskoj ipak je pobijedio: u ustavne amandmane 1972. i u hrvatski Ustav 1974. ušla je odredba "hrvatski književni jezik".

6. POSLIJEDEKLARACIJSKA UNITARISTIČKA PREVIRANJA

Da jezik i politika idu zajedno, nije novina, pa su i u proteklim razdobljima bili suputnici, ali ono što se zbivalo s hrvatskim jezikom i oko njega posljednjih triju desetljeća 20. st., bila je novina: nikad se naime politika nije upletala tako izravno i tako duboko u pitanja jezične standardizacije i nikad joj u tom nije otvoreno pomagala vojna sila, kao što je to činila JNA kao tobožnja zaštitnica jugoslavenskoga ustavnopravnoga poretka i promicateljica Novosadskoga dogovora, tj. onih njegovih točaka koje su imale zajamčiti proširenje ekavice i srpskoga jezika kao državnoga jezika na prostor najprije štokavskih republika, a onda i Slovenije i Makedonije. U tom je planu najprije trebalo slomiti jezičnu samobitnost Hrvatske, koja se objavom *Deklaracije* prva pokušala izvući iz zamke Novosadskoga dogovora i krenuti svojim jezičnim putom.

Iako je *Deklaracija* bila napisana kao legalan i legitiman dokument — jezični odgovor struke i zainteresirane javnosti na najavljene ustavne promjene i dopune, politički otpor i osuda slijedili su iz cijele zemlje. Naime, prema saveznomu zakonu trebalo je reagirati javno tužiteljstvo koje se bavilo nadzorom izdavaštva i vodilo evidenciju izdavačkih poduzeća i ustanova te nadziralo sve tiskovine — plakate, kalendare, novine, časopise, brošure i knjige (Lučić 2010: 13). Stoga je objava *Deklaracije* mimo njegova i partijskoga nadzora zatekla hrvatska politička tijela te je proglašena diverzijom, upadom, provokacijom,[132] a Republičko i Organizacijsko-političko vijeće Sabora dobila su naputak da ju izbace iz dnevnoga reda raspravljanja o amandmanima na Ustav SR Hrvatske.

Burna reakcija iz cijele države, uključujući osudu samoga predsjednika Tita, koji se očitovao iz Kosovske Mitrovice — "Mi, drugovi, ne živimo od gramatike, od ovog ili onog dijalekta, već od onog što stvore stvaralačke ruke naših radnih ljudi" (*Deklaracija* 1997: 92), pokrenuli su i samoupravnu bazu pa su radnici iz tvornica slali prosvjedna pisma (iz OKI-ja, Jugotona, Mebe, Lipamila, Nikole Tesle, Rade Končara, Janka Gredelja, Elke, RIZ-a,

132 Prema novijim istraživanjima Bakarić je znao da se piše (S. Babić 2009a), a da su mu je dva dana uoči objave, 15. ožujka 1967., uputili s popratnim pismom predsjednik Matice hrvatske Jakša Ravlić i tajnik Igor Zidić sa zamolbom "da se za nju založi[te] kako bi predložena formulacija o jeziku postala ustavnom odredbom" potvrđuje sačuvani primjerak dopisa u arhivskom gradivu o Matici hrvatskoj u fondovima Hrvatskoga državnoga arhiva u Zagrebu (Štambuk-Škalić 2009: 176).

Instituta za elektroniku), na javnom skupu u Gospiću prosvjedovalo je 6000 ljudi, u Zagrebu su zaposlenici nekoliko gradskih poduzeća na zajedničkom sastanku tražili da se javno objave imena potpisnika kako bi se protiv njih mogli pokrenuti kazneni postupci i smjenjivanje s funkcija — govorila je o organiziranosti širokoga otpora hrvatskomu prijedlogu, ali i o dobroj procjeni tvoraca *Deklaracije* kamo je zapravo smjerala jezična politika savezne vlade i njezine administracije kad su tako žestoko ustali protiv *Deklaracije.* Naime, prema navodima Vlatka Pavletića, u pripremama za uvođenje simultanoga prevođenja u Saveznu skupštinu, govorilo se o makedonskom, slovenskom i srpskohrvatskom jeziku kao jezicima na kojima bi se u buduće donosili svi dokumenti i akti, što je značilo da Jugoslavija iz avnojske četrijezičnosti kreće prema trojezičnosti, što se *Deklaracijom* pokušalo spriječiti:

"Deklaracija je nastala nakon niza diskusija sa željom da se u sklopu rješavanja problema simultanog prevođenja i što je moguće ispravnijeg rješavanja jezičnih pitanja pođe korak dalje poštujući osjećaje svih nacija i nacionalnosti, svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Nastala je u trenutku kada su se donosile odluke i *kada su se sankcionirale odluke o tome da će se u dokumentima i svim drugim aktima u svim oblastima života paralelno upotrebljavati makedonski, slovenski i srpskohrvatski jezik* (istaknula N. B.); tada je bila uočena mogućnost da osjetljivost na hrvatskoj strani bude dovedena ponekad u iskušenje zbog toga ukoliko se ovo *trojezičje* (istaknula N. B.) ne bi ispravno postavilo: da se radi o dvije varijante jezika koji ima u svom standardnom nazivu srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski" (Pavletić 1967: 3).

U osuđujućem komentaru Izvršnoga komiteta CK SKH pod naslovom *Politika, a ne lingvistika* (*Vjesnik*, 19. III. 1967.), autori i javnost podsjećaju se da je "na čelu bitke za daljnje produbljivanje nacionalnih odnosa i ravnopravnosti jezika stajao i stoji Savez komunista Jugoslavije i Hrvatske" te da je neprihvatljivo "govoriti 'da službenici, nastavnici i javni radnici, bez obzira otkuda potjecali, službeno upotrebljavaju književni jezik sredine u kojoj djeluju' a mimoići činjenicu zajedničkog života Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Treba reći da nema slobode i ravnopravnosti hrvatskog naroda u Jugoslaviji bez pune slobode i ravnopravnosti Hrvata i Srba u Hrvatskoj. (...) Suprotno se čini baš tom Deklaracijom u trenutku kad se upravo u Hrvatskoj ide za tim da se ne samo u načelu nego i do kraja praktično realiziraju ista prava talijanske i drugih narodnosti u Hrvatskoj."

Osporavatelji *Deklaracije* natjecali su se tko će izreći više osuđujućih i prijetećih poruka (v. *Vjesnik*, 31. III. 1967.: 1—4), u čem se zrcalila ideološka rigidnost režima u Hrvatskoj, ali se kroz pukotine javnih osuda nazrijevalo

da je ipak hrvatski politički vrh znao da se priprema *Deklaracija* i da se tražio način kad je i u kojem obliku objaviti. Tako Miko Tripalo navodi: "Kao sekretar Izvršnog komiteta smatram se obaveznim da ovdje iznesem aktivnosti Izvršnog komiteta u vezi sa spomenutom deklaracijom. Kad je za njeno pripremanje, nažalost sasvim slučajno saznao, Izvršni komitet je donio odluku — ne znajući zapravo o kakvom se sadržaju Deklaracije radi — da se hitno formira grupa od već spomenutih drugova, s izričitim zadatkom, da komunistima potpisnicima prenese stavove Izvršnog komiteta, da Deklaracija ne može biti objavljena. (...) Međutim je — kao što vam je također poznato — nažalost *Telegram* uspio da izađe iz štampe i da na taj način objelodani deklaraciju" (Tripalo 1967). U svojoj knjizi *Hrvatsko proljeće* pojašnjava: "U ono vrijeme zbilja sam smatrao da nam objavljivanje *Deklaracije* donosi nepotrebne napetosti i teškoće. Danas uviđam da u onakvom sistemu koji smo imali neke stvari nije bilo moguće postaviti na drugačiji način. *Pretjerano miješanje politike u probleme jezika ne može donijeti ništa dobro, što dokazuje i tzv. Novosadski dogovor* (istaknula N. B.). To, doduše, ne znači da to nije i političko pitanje. Ali ne bi smjelo biti sporno da hrvatski narod taj jezik može zvati svojim nacionalnim imenom, što također imaju pravo Srbi u Hrvatskoj. Prema tome, ni manjina ni većina uz punu toleranciju ne može biti oštećena. Ime naroda nije dvoimeno, pa to ne može biti ni ime jezika" (Tripalo 2001: 111).

Hrvatski se politički vrh našao u procijepu između republičkih interesa i savezne politike, koja je, ne uspijevajući riješiti nacionalno i jezično pitanje u višenacionalnoj jugoslavenskoj zajednici zbog trajnoga sukoba srpskih unitarističkih htijenja s republičkim suverenističkim htijenjima, sama ciklički proizvodila nacionalističke i jezične afere te trajno provodila teror nad intelektualcima sprječavajući pojavu bilo kakvoga slobodnoga idejnoga zamaha izvan zadanoga partijskoga smjera. Posebnomu su tretmanu bili izloženi oni članovi SK koji su skrenuli sa zacrtanoga smjera, a u slučajevima najvećih kriza Tito je prijetio vojskom. Tako je u ožujku 1962. kad se raspravljalo o odnosu republika i federacije na proširenoj sjednici Izvršnoga komiteta CK SKJ kritizirajući pojavu nacionalizma u partijskim redovima rekao: "Valjda nećemo upotrijebiti Armiju da nam čuva naše unutrašnje jedinstvo, KPJ je faktor koji to treba da radi" (Lučić 2010: 14).

Poslijedeklaracijska jezična i politička previranja u Hrvatskoj obilježilo je afirmiranje jugoslavenske ideologije i pokušaj ponovne uspostave državnoga centralizma u modelu kakav je zastupao Miloš Žanko, a nakon njegova političkoga sloma započinje razdoblje političke vladavine Stipe Šuvara, koja je u historiografiji ocijenjena kao titoistička i tvrdolinijaška, a sam se Šuvar držao

bakarićevcem. Njegov politički uspon započeo je nakon gušenja Hrvatskoga proljeća i smjene njegovih političkih prvaka, koju je Tito uz pomoć vojnoga vrha obavio na sjednici u Karađorđevu 2. i 3. prosinca 1971. po klasičnom obrascu komunističkih režima: politički i ideološki protivnici izdajnici su i klasni neprijatelji, oni ometaju razvoj samoupravljanja i ostvarenje pune nacionalne ravnopravnosti te se s njima treba obračunavati organizirano i djelotvorno, napose ako su povezani s vanjskim neprijateljima Jugoslavije. U toj će se borbi koristiti svim sredstvima, pa i administrativnim mjerama. Na sjednici u Karađorđevu Tito je osudio Hrvatsko proljeće kao nacionalistički pokret te je zatražio akciju protiv "antisamoupravnih" i "antisocijalističkih" snaga. U akciji političkoga čišćenja i zaštite sudjelovale su i vojne institucije (Godić–Knežević 2016: 185–186).

6.1. Miloš Žanko i jugoslavenski jezično-politički unitarizam

Ime Miloša Žanka vezuje se uz najžešću javnu osudu *Deklaracije* kao diverzantskoga čina s državnim pučističkim konotacijama te Matice hrvatske kao njezina tvorca, a Matičinih časopisa kao izvora šovinističkih proustaških gibanja u hrvatskom društvu, što je uzdrmalo vrh političke vlasti u Hrvatskoj. Kako su teške političke ocjene dolazile od osobe koja je pripadala najvišoj državnoj nomenklaturi,[133] pokrenule su i obilježile niz višegodišnjih ne samo jezikoslovnih nego i političkih zbivanja, u kojima je jezično i političko jugoslavenstvo u Hrvatskoj nastojalo potisnuti etničko i političko hrvatstvo na svim razinama i ograničiti ga federalnim zakonima.

Na ljestvici identifikacijskih nacionalnih vrijednosti jugoslavenstvo se u Hrvatskoj promicalo kao kategorija vrjednija od etničke, pa se, primjerice, u popisu stanovništva Jugoslavije 1981. čak 379 057 hrvatskih građana izjasnilo Jugoslavenima,[134] što se može protumačiti strahovladom i progonima građana hrvatske nacionalnosti nakon puča u Karađorđevu. Jugoslavenima se nisu

133 Miloš Žanko (Split, 1915. – Beograd, 2000.), pravnik i političar. Član SKOJ-a od 1934., KPJ od 1941., sudionik partizanskoga pokreta od 1941., vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOH-a od 1943. Nakon rata glavni tajnik Vlade NRH, od 1950. ministar za prosvjetu i kulturu u Vladi NRH, od 1957. predsjednik Savjeta za prosvjetu NRH. Potpredsjednik IV SRH, potpredsjednik Sabora SRH, potpredsjednik Savezne Skupštine SFRJ 1967.–69., član CK SKH i Konferencije SKJ. Na X. plenarnoj sjednici CK SKH, u siječnju 1970., osuđena su njegova stajališta o međunacionalnim odnosima i ulozi federacije kao centralističko-unitaristička, pa je opozvan sa svih partijskih i političkih funkcija.

134 *https://www.wikiwand.com/sh/Popis_stanovni%C5%A1tva_1981._u_SFRJ* (pristupljeno 6. srpnja 2020.).

izjašnjavale samo osobe rođene u mješovitim brakovima nego i oni koji su bili etnički Hrvati, a ideološki komunisti, jugoslaveni. (Tražili su da se pišu velikim slovom — Jugoslaveni — i izvan klasifikacijskih statističkih podataka). Tako se Splićanin sinjskoga podrijetla Žanko predstavlja "kao Hrvat po nacionalnom porijeklu i kao jugoslavenski komunist" (Žanko 1967b, 3).

Na neprihvatljivost nametanja jugoslavenstva pri etničkom izjašnjavanju upozorili su Zvonimir Komarica i Savka Dabčević-Kučar. Komarica oštro kritizira stajalište Marinka Gruića, člana Gradskoga komiteta SKH, kako nitko ne smije osporiti pravo Hrvatima u Istri da se izjašnjavaju Talijanima, niti onima koji se izjašnjavaju Jugoslavenima, tj. nacionalno neopredijeljenima. "Nekada davno, prije pedeset i više godina," piše Komarica, "mogli su postojati političari koji su isticanjem takvih primjera utjecali na popise stanovništva u Istri. Danas nam se ovakve izjave javljaju kao povampirene aveti Gabriela d'Annunzia" (Komarica 1970).

Agitiranje ideoloških jugoslavena protiv nacionalnoga izjašnjavanja poprimilo je uoči popisa stanovništva 1971. oblik pritiska, pa je s govornice CK SKH predsjednica Dabčević-Kučar razobličila i osudila takvo postupanje:

"Hvata ih paničan strah od same upotrebe riječi Hrvat, hrvatsko, hrvatski jezik i slično. Smatraju to oživljavanjem nezdravih aveti prošlosti ili ugrožavanjem drugih naroda, kod nas u Hrvatskoj, srpskog naroda. Unitaristi ne žele primiti činjenicu da ne postoji jedinstveni jugoslavenski narod. Težnju onih koji ne žele da se nacionalno opredijele već se na pitanja nacionalne pripadnosti izjašnjavaju kao Jugoslaveni, pri čemu se izjašnjavaju kao građani socijalističke samoupravne zajednice, jugoslavenski unitaristi pretvaraju u [nama; nap. N. B.] neprihvatljivi pojam jugoslavenstva koji označava nešto superiorno, nadnacionalno, pojam u kojem nije sadržana ravnopravnost naroda i slobodno izražavanje osjećaja naroda i narodnosti, već zahtjev da bi se svi morali izjašnjavati po birokratski utvrđenom konceptu. Taj zapravo zaostali vid hegemonizma i netrpeljivosti prema osjećajima drugih neprihvatljiv je i politički štetan. Takvo jugoslavenstvo ugrožava koheziju Jugoslavije. Nedopustivi su svi oblici pritiska da se netko na pitanje nacionalne pripadnosti mora izjasniti kao Jugoslaven ili insinuacije da je njegovo osjećanje pripadnosti socijalističkoj Jugoslaviji manje ako se izjasni kao Hrvat. Isto su tako potpuno neprihvatljivi pritisci kojim se dovodi u pitanje, sprečava ili kritizira nečije slobodno opredjeljivanje kao Jugoslavena nacionalno neopredijeljena" (Dabčević-Kučar 1970: 4).

6.1.1. *Deklaracija* kao diverzantski subverzivni čin

Izvorno je članke protiv *Deklaracije* Žanko počeo objavljivati u *Vjesniku* 20. ožujka pod naslovom *O različitim putevima i metodama rješavanja nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa.* Isti je dan tekst preuzela i *Borba,* a nastavke je objavljivala usporedno s *Vjesnikom.* Serijal sadržava tri nastavka, a napisan je u obliku pisma glavnomu uredniku *Vjesnika* u kojem obrazlaže zašto je odlučio pisati o *Deklaraciji*: nacionalno pitanje i pitanje međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, uz koje ide i jezično, jedno je od ključnih i treba se rješavati javno, a ne akademski i kabinetski.

Deklaracijsko jezično pitanje stavlja dakle u kontekst nacionalnoga pitanja i međunacionalnih odnosa i zaoštrava ga do najviše granice, pa jedan javni i pravno utemeljeni dokument — odgovor na upit Savezne skupštine o prijedlozima za izmjenu Ustava — proglašava državnim terorističkim činom, ravnim organizaciji atentata na predsjednika jugoslavenske države. Pri tom manipulativno u aktualni politički trenutak, u kojem su tvorci i potpisnici *Deklaracij*e, kao i njihovi protivnici, članovi Komunističke partije, uvodi "aveti prošlosti" s prizorima "ustaško-četničkih koljačkih noževa", "krvavih poplava ljudske krvi", "mrkle noći fašističke okupacije", sugerirajući da su i tvorci *Deklaracije* oživjele "aveti prošlosti" spremne "ponovo zaigrati krvavo kolo" s kojima se treba odlučno obračunati: "Još nisu nestale aveti prošlosti ni u našoj zemlji ni na međunarodnoj sceni (a na to nas podsjećaju oživljavanja nacizma i ubojstva naših građana u Zapadnoj Njemačkoj, atentati na naša predstavništva u SAD i Kanadi, pa i priprema za atentat na Tita u Beču itd.). Aveti prošlosti ne stoje skrštenih ruku, čekajući i aktivirajući se u međunarodnoj konflagraciji, koja nije ružičasta, da bi ponovo zaigrali krvavo kolo i u ovoj našoj socijalističkoj zemlji" (Žanko 1967b, 1).

Sadržaj, poruke i društveni kontekst *Deklaracije* sažima na sljedeći način: "Smisao Deklaracije je jasan: izraz i pojam hrvatskosrpski jezik, odnosno srpskohrvatski jezik, neprecizan je i po svojim posljedicama štetno se odražava na ravnopravnost hrvatskog jezika i naroda. Treba uvesti naziv hrvatski književni jezik i osigurati niz mjera za njegovu ravnopravnost. Nemam ništa protiv toga, ali prije konačnog odgovora da malo pobliže uđemo u stvar, jer konačno, taj zahtjev, koji na prvi pogled izgleda normalan, popraćen je, dozvolit ću sebi izraz, takvom političkom demonstracijom i mobilizacijom snaga dvadesetak eminentnih i za kulturu hrvatskog naroda značajnih kulturnih i naučnih ustanova i organizacija, da se dobiva prizvuk da je, uslijed totalnog neshvaćanja i otpora takvom rješavanju ravnopravnosti hrvatskog književnog jezika u redovima progresivnih dominantnih snaga našeg socijalističkog

društva — ravnopravnost hrvatskoga jezika moguće postići samo borbom i mobilizacijom cjelokupne naše javnosti" (Isto).

Strukovno pitanje koje je otvorila *Deklaracija,* Žanku nije ni važno, on se njime kao "šovinističkim istupom" poslužio da bi oslabio hrvatsku vlast uoči svejugoslavenske rasprave o ustavnim promjenama i zahtjevima za reformom federacije. Stoga se proglašava jezikoslovno nekompetentnim, ali politički odgovornim: dvojba hrvatskosrpski i srpskohrvatski jezik ili hrvatski jezik i srpski jezik, jest *"u prvom redu naučno pitanje, naravno s ozbiljnim političkim implikacijama, s obzirom na značenje jezika u životu nacije"* (Isto; istaknula N. B.).

Osim hrvatskih jezikoslovaca, na dvojbu je dvije godine prije Žankova upita odgovorila i srpska znanstvenica svjetskoga glasa, filologinja Milka Ivić. Ona 1965. piše da "postoje dve osnovne varijante onoga što se popularno naziva književnim jezikom (a što već odavno ima svoj precizni naučni termin 'standardni jezik' ili 'jezik kulture'); jedna se govori pretežno u istočnoj polovini srpskohrvatske jezičke teritorije (gde je najveći kulturni centar Beograd) a druga pretežno u zapadnoj (sa Zagrebom kao glavnim centrom). (...) Bez obzira na to kako je Zagrepčanin došao do svoje varijante književnog jezika i kakvi su sve momenti uslovili njenu specifičnu stilizaciju, ta varijanta postoji, ona je sredstvo kojim se širi savremena kultura u široke mase hrvatskog naroda. *Mi nemamo prava ni da previđamo njeno postojanje ni da negiramo njen socijalni prestiž"* (istaknula N. B.; Milka Ivić 1965–66: 3, 8). Milka Ivić piše o varijantama u statusu samostalnih standardnih jezika kao o nečem sasvim naravnom, a ne kao o potkapanju jezičnoga jedinstva kako to čini Žanko (Isto: 2).

Poslužívši se enciklopedijama i Jonkeovom knjigom *Književni jezik u teoriji i praksi,* nagrađenom 1966. najvišom republičkom nagradom — pa joj treba vjerovati — Žanko iz povijesti izabire epizode pokušaja stvaranja zajedničkoga jezika Hrvata i Srba (Bečki književni dogovor, Novosadski dogovor) i interpretira ih kao ostvarene naume. Tako *Pravopis* iz 1960., koji je nastao kao rezultat jezičnoga dogovora u Novom Sadu 1954., drži djelom koje ima "veliko nacionalno značenje" i koji pokazuje "kako se u socijalističkoj Jugoslaviji rješavaju krupna i osjetljiva pitanja na skladan način, dogovorno, naučno, bez nadmetanja, u interesu svih zainteresiranih naroda, po principu ideje bratstva i jedinstva" (Žanko 1967b, 2). On prešućuje da je srpska strana pri objavljivanju Novosadskoga dogovora u časopisu *Naš jezik* krivotvorila 8. točku izostavljanjem riječi "samovoljno" i potom se, pozivajući se na krivotvorinu, potpisnik sporazuma, Mihailo Stevanović, zauzimao za objavljivanje svih tekstova, a ne samo umjetničkih i znanstvenih, u izvornom obliku, bez jezičnih prilagodaba

standardu pojedinih republičkih sredina (Stevanović 1954–55: 142–143), što je Jonke odmah razotkrio i objavio u *Jeziku* (1955–56d).

Žanko pobija navode iz *Deklaracije* da je Ustav SFRJ oktroirao nazive hrvatskosrpski odnosno srpskohrvatski jezik i tvrdi da je "samo preuzeo rezultate naučne i patriotske misli, kao što je KPJ znala uvijek da preuzme i u fond svoje misli unese sve progresivne rezultate ljudske misli" (Žanko 1967b, 2). Po njem, u *Deklaraciji* nije riječ o izmjeni naziva, nego o novoj tezi u kojoj "nema nauke, ali ima (...) politike i to čudne politike" (Isto).

Činjenicama unatoč pobija da bi se preko saveznih tijela, upravnoga aparata i sredstava masovne komunikacije u zakonodavstvu, diplomaciji i političkim organizacijama provodilo nametanje "državnog jezika tako da se hrvatski književni jezik potiskuje i dovodi u neravnopravan položaj lokalnog narječja" (Isto). Kao protuargumente ističe donošenje odluke o simultanom prevođenju u saveznoj skupštini i tiskanje svih materijala na jezicima naroda i narodnosti, izlaženje *Borbe* i *Komunista* latinicom na hrvatskosrpskom književnom jeziku, zajednički program JRT-a u kojem svojim jezicima participiraju sve RT postaje. Namjesto odgovora o jeziku osoblja u jugoslavenskim veleposlanstvima, konzulatima i misijama, na što se u *Deklaraciji* ciljalo, on govori da kao voditelj ili član delegacije SFRJ na nekim međunarodnim konferencijama nije mogao upotrijebiti ni jedan od jugoslavenskih jezika pa da su tako "svi članovi jugoslavenske delegacije podjednako 'diskriminirani' "(Isto),[135] a jezik u JNA definiran je u Ustavu: "komandovanje, vojna obuka i administracija vrše na srpskohrvatskom jeziku" (Isto, 3).

O prilikama u javnim medijima — tisku, radiju i televiziji — u Hrvatskoj nakon Novosadskoga dogovora i pritiscima kojima su bili izloženi zaposlenici u njima vodile su se javne polemike pa su mu zacijelo bile poznate. Nepobitno je da je bila riječ o strukovnoj i političkoj regresiji u odnosu na donovosadsko razdoblje i da je *Deklaracija* nastala upravo kao odgovor na takve pritiske (v. Šentija 2001, 2009).

Kritizirajući metodu borbe za ravnopravnost hrvatskoga jezika koju su izabrali potpisnici *Deklaracije,* Žanko netočno navodi da su zaobišli demokratske mehanizme, poput institucijâ Prosvjetno-kulturnoga i Republičkoga vijeća Sabora u kojima se to moglo učiniti, a upravo su to potpisnici učinili u zakonskom roku koji je odredila Savezna skupština. Iz zbivanja koja su slijedila, znade se da je s dnevnoga reda saborskoga zasjedanja uklonjena dnevna točka o *Deklaraciji,* ali se o njoj ipak raspravljalo na Republičkom vijeću Sabora i to

135 Iako je hrvatska ekonomska i politička emigracija bila najbrojnija, to se nije odrazilo na hrvatski udio zaposlenika u diplomatskim predstavništvima.

u izlaganju Vladimira Bakarića. On se na neki način osjetio prozvanim jer su autori *Deklaracije* svoj postupak pisanja jezičnoga amandmana opravdavali i nejasnoćama u postojećem Ustavu, kojemu je, u ranijim fazama, jedan od sutvoraca Bakarić. On je naime sudjelovao u ustavnim formulacijama prvih dvaju poratnih ustava, onih iz 1946. i 1953. Jezična formulacija u Ustavu iz 1946. godine glasi: "Zakoni i drugi opći propisi Federativne Narodne Republike Jugoslavije objavljuju se na jezicima narodnih republika." Takav je isti tekst, s vrlo malom, beznačajnom promjenom i u ustavnom dokumentu iz 1953., a u sadašnjem je Ustavu drukčiji: "Savezni zakoni i drugi opći akti saveznih organa objavljuju se (...) u autentičnim tekstovima na jezicima naroda Jugoslavije: srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom, slovenskom i makedonskom" (Bakarić 1967).

Prema Bakarićevu tumačenju, osnovna je zamisao bila da federacija nema svojega jezika i da nikomu ne smije nametati jezik, nego o jeziku odlučuju republike, pa federacija 'govori' jezicima narodnih republika. Napominje da formulacija nije bila sasvim odgovarajuća "*jer je šest republika, a četiri jezika*" (istaknula N. B.), ali je zamisao bila jasna. Po njem je i formulacija u postojećem Ustavu također jasna: jugoslavenski narodi imaju slobodu izražavanja na svojim jezicima pa se savezni zakoni i drugi akti saveznih organa objavljuju na četirima spomenutim jezicima, koji su autentični, pa federacija ništa ne može nametnuti: "Ovdje se spominju četiri jezika. Kaže se: hrvatskosrpski, odnosno srpskohrvatski, ali se spominje jedan i drugi. Zašto se spominje jedan i drugi? Da li su to sinonimi? Ako i jesu, ipak njihovo odvojeno nabrajanje mora imati svoj smisao. Inače, ne bi mogli naći mjesto u jednom zakonskom tekstu, to znači — a i provodi se — da su četiri teksta autentična. (...) To, naravno, ostavlja potpunu slobodu da se formiraju i književni jezici i da se ti književni jezici slobodno razvijaju, a da se federacija u to nema nikakva prava miješati, osim da osigurava slobodu upotrebe i razvoja svih jezika" (Isto).

Napominje da se drugim jezičnim pitanjima u vezi s radom Savezne skupštine nisu bavili ni donosili propise, već je to ostavljeno praksi, poput pitanja jezika kojim će se savezni organi služiti onda kad ne donose opće akte, a da je to srpskohrvatski i hrvatskosrpski, odnosno "govori se u stvari jednim jezikom da se međusobno razumijemo." Kako je zbog naraštajne smjene u Saveznoj skupštini sve više zastupnika koji "ne vladaju srpskohrvatskim" iako su ga učili u školi, raspravlja se o uvođenju simultanoga prevođenja.

Po Bakariću *Deklaracija* je neprihvatljiva jer instituira državni jezik, za razliku od prijašnjih formulacija: "Kad smo mi rekli da se zakoni objavljuju na srpskom, hrvatskom, slovenskom i makedonskom, onda je to značilo samo

to, da nema obaveznog jednog jezika, nego su ti jezici ravnopravni, a u ovom tekstu nisu ravnopravni nego obratno, a to je korak unatrag." Ona "odudara od cjelokupne naše prakse, prakse razvijanja samoupravnog društva, naše prakse širenja slobode i naravno naše prakse konstituiranja između ostalog i organizacija državne vlasti. (...) I treba reći da su osnovne formulacije u stvari podstaknute neprijateljskim stavovima ne samo prema našoj zajednici nego su neprijateljski prema današnjoj fazi naše socijalističke revolucije, jer nas vuku za čitav korak natrag. Čak i onda kada ne bi bilo ovih šovinističkih ispada u samom njenom tekstu, morali bismo to odbiti i iz jednog razloga i drugoga. Iz jednoga razloga osuditi, a iz drugog razloga odbiti" (Isto).

Kad je riječ o jeziku i ljudskim pravima, spomenuo je pitanje zapovjednoga jezika u JNA jer se raspravljalo da se u sklopu predstojećih ustavnih promjena unese odredba po kojoj bi zapovjedni jezik u JNA bio srpski. To još nije uglavljeno i rješavat će se u okviru zakona o vojsci, a ljudska bi se prava ograničila i vezala samo uz zapovijedanje, što je i u drugim vojskama tako riješeno. Ipak je napomenuo da je još Lenjin tražio da se u Crvenu armiju tada uvede ukrajinski jezik gdje su bile ukrajinske jedinice.

Gledano u kontekstu svih događaja i političkih ograničenja u vezi s *Deklaracijom* Bakarićeva su poruka i pitanja koja je otvorio jasni: proces potpune nacionalne i jezične afirmacije jugoslavenskih naroda (i narodnosti) u pravnom pogledu nije još završen. I tu je u pravu: u Novosadskom dogovoru Crnogorci su kao povijesni narod apostrofirani, ali su jezično i kulturološki bili izloženi snažnoj srbizaciji, pa je njihova književnost tradicionalno prikazivana u sklopu srpske književnosti, a ijekavština je u Crnoj Gori supostojala uz ekavštinu, koju su, kao i drugdje u Jugoslaviji, pronosili i promicali državni službenici i vojne osobe. Iako su povijesno, jezično i kulturološki bili afirmirani, Muslimani su kao nacija priznati tek 1971., što će osnažiti njihov položaj u BiH, napose pod udarom državne srbizacije.

Hrvatskomu jeziku pak odškrinuo je vrata službene promjene imena, izrijekom navodeći kako se raspravljalo da se u jugoslavensku ustavnu nomenklaturu uvedu nazivi hrvatski književni jezik i srpski književni jezik: "U diskusijama je bilo postavljeno kako formulirati tu ideju. Da li da postavimo na srpskom književnom jeziku, hrvatskom književnom jeziku, makedonskom i slovenskom"? (Isto). To se, u hrvatskom slučaju, zaista i dogodilo, najprije u ustavnim amandmanima, a zatim i u Ustavu iz 1974.

Pa i Bakarićeva osuda članova SK zvuči drugačije; on govori o potrebi razgovora i razjašnjenja aktualnih zbivanja te teži smirivanju, za razliku od Žanka, koji nije birao ni riječi, ni postupke.

Kad se na Petom plenumu Glavnoga odbora SSRNH raspravljalo o zaključku u vezi s *Deklaracijom* te političkoj odgovornosti pokretača i političkih nositelja *Deklaracije,* zaiskrilo je između Josipa Šentije i Miloša Žanka. Šentija se usprotivio Žankovim insinuacijama i ocjeni da je riječ o smišljenom političkom činu kojim se svjesno htjelo obmanuti hrvatski narod i sveukupnu javnost, a za što uopće nije imao dokaza. On drži da je riječ o tekstu koji dezinformira narod o svem što je SK poduzeo u rješavanju međunacionalnih odnosa i ravnopravnosti jezika i kao takav zapravo je napad na interese hrvatskoga naroda, a oni koji su ga pisali, možda su to činili u dobroj vjeri, ali s pomanjkanjem potpune kulturne i političke odgovornosti prema vlastitomu narodu. Ako je pak riječ o odgovornosti za društveno-političke probleme, kako riješene tako i neriješene, onda je svaki član CK odgovoran, pa tako i drug Žanko (Šentija 1967). Žanko je međutim na svojim ocjenama ustrajavao, kao i na političkoj odgovornosti tvoraca, koje tobože narod želi izvesti "na čistac", a optužbe su mu čak bile još teže i ciljale su na svjesnu destabilizaciju države, dok je svoj položaj patetičnoga mučenika htio pojačati i čitanjem jednoga od, kako reče, mnogobrojnih prijetećih pisama koja je dobivao (Žanko 1967a). Razmotri li se potanje stil i sadržaj toga pisma,[136] nije teško zaključiti da mu je tvorac "čaršija" koja kreće u obračun s hrvatskim republičkim vodstvom, pri čem će se poslužiti Srbima u Hrvatskoj.

Za strukovnu jezičnu povijest Šentijina je rasprava važna i kao informacija o koracima koji su poduzeti na republičkoj i državnoj razini za rješavanje otvorenih pitanja u pogledu ravnopravnosti jezika u SFRJ. Otvorio je pitanje porabe jezika u školama gdje je stanovništvo miješano. Upozorio je da je na terenu uočeno da se neki nastavnici namjerno služe ekavicom i srpskohrvatskim jezikom, a drugi istodobno rabe ijekavicu. To se pitanje treba javno riješiti, a 2. točku *Deklaracije*, u kojoj se traži "da službenici, nastavnici i javni radnici, bez obzira otkuda potjecali, službeno upotrebljavaju književni jezik sredine u kojoj djeluju", ocjenjuje — sukladno stajalištu CK SKH — "reakcionarnom" (Šentija 1967), što je vjerojatno bio trenutni manevar da bi se u nepovoljnu ozračju došlo do cilja.

136 Žanko je pročitao sljedeće pismo, upućeno iz Beograda: "Druže Žanko! Iznenađuje nas tvoje istupanje protiv deklaracije o hrvatskom jeziku jer mi komunisti u Saveznom izvršnom vijeću najviše osjećamo velikosrpsku komunističku histeriju protiv hrvatskog naroda. Prestanite s napadima na deklaraciju jer nas ovdje sramotite. SK Hrvatske je izgubio kontrolu jer ne odražava težnje hrvatskog naroda. Kobni dani čekaju Hrvatsku u dogledno vrijeme. Osvijestite se jednom i uvidite da sa Srbima nema života. 95% hrvatskih komunista je protiv CK Hrvatske" (Žanko 1967a).

6.1.2. Glogov kolac za *Hrvatski književni list*

Općejugoslavenska osuda *Deklaracije* kao nacionalističkoga čina ohrabrila je unitariste da, instruirani i od Beograda, s jezičnoga područja prošire napadaje na hrvatsku kulturnu politiku općenito, napose na časopisno izdavaštvo koje je promicalo hrvatske nacionalne identitetske vrijednosti. U konačnici se smjeralo na tobože nebudno hrvatsko političko vodstvo te tražila njegova politička odgovornost i smjena.

Akciju je započeo Žanko 1969. na plenarnoj Saveznoj konferenciji SSRNJ navodeći *Hrvatski književni list* Zajednice samostalnih pisaca Hrvatske – TIN i sadržajno-jezičnu politiku glavnoga urednika Zlatka Tomičića kao "negativni primjer u našem nacionalnom životu i odnosima", zahtijevajući zauzimanje jasnoga i odlučnoga stajališta "prema reakcionarnoj nacionalističkoj i antinacionalnoj, antisocijalističkoj i nekulturnoj idejno-političkoj platformi i akciji Hrvatskog književnog lista" (Žanko 1969a, 1). Iznosi osnovne postavke klasnoga i ideološkoga sukoba, koji je povodom napadaju na *HKL*, a riječ je o interpretaciji hrvatske povijesti, ulozi plemstva i Katoličke crkve te kmetova i seljaka u njoj, odnosno povlaštenih i potlačenih, manipulatora i manipuliranih. Svoju lijevu ideološku poziciju pojačava čestim navodima iz Krležinih djela.

Povijesnu ulogu tlačitelja dodijelio je biskupu i banu Jurju Draškoviću zbog gušenja seljačke bune i nehumanoga postupanja feudalaca i crkvenih dostojanstvenika prema pobunjenicima, napose zbog javnoga smaknuća vođe bune, Matije Gupca, središnjega motiva Krležinih *Balada*. Draškovića prikazuje i kao zatornika protestantizma, kojim da su položeni temelji jugoslavenstva u hrvatskim krajevima, a vidi ga i u pridjevku *Ilirik* Matije Vlačića: "Nije od malog značenja za jugoslavenske narode da je jedan Jugoslaven, koji je sam sebi dao nadimak Ilirik i s tim imenom ušao u kulturnu povijest čovječanstva kao jedan od najplodnijih, najdubljih i najsamostalnijih pisaca svoga doba, postao vodeći teolog protestantske crkve, vodeći crkveni političar, najveći historijski istraživač 16. stoljeća, mislilac i filozof i sistematski naučni radnik. Isto tako nije od malog značenja, da su istarski i primorski protestanti izdali u divot-izdanju, glagoljicom i ćirilicom 1562. i 1563. na izražajnom čakavskom narječju živog narodnog govora prvi prijevod Novog zavjeta, da su to bile prve tiskane knjige ćirilicom, u kojima je u tisku objavljen živi narodni govor i za koje možemo pretpostaviti da su došle u ruke Dositeja Obradovića u njegovu školovanju na protestantskom sveučilištu i da su tako mogle djelovati na njegovu odluku, da piše i tiska knjige u narodnom govoru."

Nije spomenuo da su protestanti posredovanjem Slovenca Primoža Trubara, župnika u Urachu, gdje je bila protestantska tiskara, posvetili svoje

grandiozno djelo prijevoda *Svetoga pisma* "Presvijetlomu i najmoćnijemu vladaru i gospodaru, gospodinu Maksimilijanu, kralju češke, nadvojvodi Austrije, vojvodi Burgundije, gornje i donje Šleske, markgrofu Moravske, grofu Tirola itd.", bez čije milosti i materijalne potpore ono ne bi moglo izići, te da prva rečenica Trubarove posvete glasi vrlo uskogrudno za jugoslavenske uši jer spominje hrvatsku knjigu: "Smatrao sam, po vlastitoj skromnoj procjeni, kako ne bi bilo na odmet da u njemačkom predgovoru ovoj novoj i nikada ranije tiskanoj hrvatskoj knjizi, koju sam sastavio". Veli, dakle, Slovenac: *hrvatskoj* knjizi ("Crobatisch Buch").

Za razliku od Žanka, autor monografije o Vlačiću Mijo Mirković (Zagreb, 1960.), bliži je istini kad govori o reformaciji kao "grandioznom pokretu svih misaonih ljudi, svih crkava i svih naroda za slobodu organizacije, slobodu savjesti i slobodu mišljenja, protiv rimske uniformnosti, ukalupljenosti, statičnosti" nego kad to vezuje uz nacionalne okvire. Pa i kad se gleda svrha izdavanja ćiriličnoga prijevoda *Novoga zavjeta* — da se pripadnici Istočne crkve pridobiju zapadnomu kršćanstvu, dobit će se sasvim drukčija slika od one koju Žanko, posredovanjem Mirkovića, želi vidjeti.

U procesu oblikovanja i obogaćivanja hrvatske nacionalne svijesti našega vremena, piše Žanko, "pored vrijednosti koje je u tu svijest unijela radnička klasa rukovodeći se idejama i idealima naučnog socijalizma, a ne *nebulozni socijalizam naših djedova* (istaknula N. B.), afirmirale su se punom snagom, dugo zapretane i potiskivane tradicije, težnje za pravdom i slobodom i neustrašiva hrabrost i upornost koju smo naslijedili ne od grofova i gospode već od puntarskih, kmetskih, plebejskih masa. (...) I ako je netko pridonio da kosti Matije Gupca mogu da smireno počivaju u svojoj, kmetskim znojem i krvlju natopljenoj zemlji, onda to nije ban Jelačić (...) već revolucionarna borba radnika, seljaka i svih poštenih rodoljuba koje je u zajedničkoj borbi svih naroda Jugoslavije poveo i udružio radnik — metalac Tito" (Žanko 1969a, 4).

Po njemu HKL-ov "plitki i smušeni nacionalizam ima svoj smisao i sistem. Jer ne radi se o brizi za hrvatski narod i 'ugroženo' hrvatsko nacionalno biće već o otporu onom putu revolucionarnog društvenog preobražaja kojim je radni narod Hrvatske na čelu s radničkom klasom i KP, u revolucionarnoj i zajedničkoj borbi sa svim radnim ljudima i radničkom klasom svih naroda i narodnosti Jugoslavije, nepovratno krenuo. U propagiranju nacionalne samoživosti, zatvaranja, netolerantnosti, odbojnosti prema produbljivanju suradnje s drugim bratskim i revolucionarno bliskim radnim ljudima ostalih naroda i narodnosti socijalističke jugoslavenske zajednice traži se način ometanja kretanja na tom putu. Nije nikad dovoljno isticati Titove riječi u

povodu po zlu poznate Deklaracije, koju danas HKL aktivno propagira, da je 'nacionalizam najgori neprijatelj socijalizma' " (Isto, 2).

Pitanja koja je otvorio i pokrenuo *Hrvatski književni list* ne mogu se svesti samo na "plitki i smušeni nacionalizam", niti bi zbog njega HKL-ovo izlaženje bilo onemogućeno. Istina je da njegovi suradnici nisu bili na razini profesionalnih novinara kakvima su bili ekipirani vodeći hrvatski dnevni listovi ili tjednici, pa su prilozi bili različite kakvoće, od provincijskoga amaterizma do eseja i podlistaka koje ne bi odbili ni najtiražniji listovi. List je nosio pridjevak "književnoga", a obrađivao je i predstavljao raznovrsne teme: iz povijesti, kulture, gospodarstva, politike. Razumljivo je da je izabran najmanje upadljiv književni naslov jer su tiskovine, kao i svako javno istupanje, bile pod nadzorom cenzure, pa se tražio način da se ona izbjegne.

Do pojave HKL-a u onodobnom jugoslavenskom tisku nije se zbog Engelsove negativne ocjene mogao pročitati, primjerice, afirmativni članak o povijesnoj ulozi bana Josipa Jelačića u zbivanjima revolucionarne 1848. godine te propitivanje odluke o uklanjanju spomenika "najslavnijega čovjeka u onom stoljeću" sa središnjega zagrebačkoga trga 1946: "Da nije bilo mača Jelačićeva i 40.000 Hrvata, koji su pali na poljanama Hungarije", piše HKL, "pitanje je, bi li postojala Hrvatska ili ne. Ne smijemo zaboraviti da Jelačić nije ušao u Ugarsku sam, nego je s protivne strane ušao i ruski general Paskijevič sa 100.000 Rusa, budući je u to vrijeme postojao ugovor između tri kršćanska vladara i zvao se Sveta alijansa. Neki političari tog vremena bili su skloni Mađarima (kao Marks), nisu poznavali dobro prilike" (HKL, 9, str. 12).

Pitanje povratka banova spomenika na glavni zagrebački trg pokrenuo je *Hrvatski tjednik,* 4. lipnja 1971., što su poduprli zagrebački studenti 19. lipnja zahtjevom Hrvatskomu saboru i ULUH, koji je zahtijevao "potpunu povijesnu rehabilitaciju hrvatskog državnika bana Jelačića" (Ostojić 1981: 272). Tomu se usprotivio Gradski odbor SUBNOR-a, a raspravu je presjekao Stipe Šuvar na IV. zasjedanju Konferencije SKH: "U Hrvatskoj više ne može ustati nijedan ban, a Hrvatsku mogu preporoditi samo radnici i seljaci, stvaralačka marksistička inteligencija, ljudi koji gledaju u budućnost" (Isto: 274).[137] Borci za klasnu ravnopravnost i besklasno društvo ne spominju da je Jelačić posta-

137 Tito je zahtjeve komentirao 4. srpnja na sastanku s hrvatskim političkim vodstvom: "Ja sam zato da se historija pravilno valorizira, ali Jelačić je radio suprotno onomu što su radili Zrinski i Frankopani. On se borio za austrijsku monarhiju. Jelačić je gušio ustanak Mađara, a njihova buna je bila napredna. Jelačić je u Beču gušio radnike i studente. Neka se historijski to ocjenjuje, ali neka ga se ne stavlja na pijedestal kao velikana. Nemam ja ništa protiv toga da se Jelačić negdje postavi, protiv toga se ja neću boriti. Obrnite mu 'rep' kamo god hoćete, ali on ne spada na Trg Republike" (Ostojić 1981: 272).

vio temelje modernoj Hrvatskoj ukidanjem kmetstva i daća te isticanjem potrebe donošenja posebnoga zadružnoga zakonodavstva. Zauzimao se 1852. i za sudovanje na hrvatskom jeziku (upravno područje Rijeke, Bakra i Vinodola) temeljem carske odluke od 7. travnja 1850., po kojoj pripadnici svakoga naroda u Carevini imaju pravo na suđenje na vlastitom jeziku (Pederin 1991).

Među HKL-ovim suradnicima stilom i temama izdvajali su se prilozi Brune Bušića te prilozi iz povijesti i suvremenosti hrvatskoga književnoga jezika Julija Derossija, inače dobroga poznavatelja njegovih slovopisnih i pravopisnih temelja (Derossi 1992., 2003a). Bušić je pokrenuo nekoliko povijesnih i suvremenih tema, važnih za rasvjetljavanje prošlosti i postavljanje novih gospodarskih temelja u budućnosti hrvatske nacije, što je privuklo hrvatsku čitateljsku publiku željnu konkretnih podataka, a ne fraza, ali i predstavnike vlasti koji su teško gospodarsko stanje u državi i ideološke sukobe prikrivali frazama. Već samim naslovima Bušićevi su članci plijenili pozornost: *Narodnosni sastav iseljenika*; *Kultura i umjetnost na udaru birokracije*; *Raspodjela viška rada*; *Odbijeni amandmani*; *Radnička klasa i nacija*; *Rijeka. Razgovori i sentence o Rijeci*; *Žrtve rata*; *Nelikvidnost privrede ili nelikvidnost etatizma*; *Društveno-gospodarski razvitak grada Zagreba*; *Sudbina Mimarine donacije.*

Bušićev članak *Žrtve rata* (objavljen 1969. u 15. broju) višeslojnošću i iznesenim brojčanim podatcima dobivenima obradbom prethodnih popisa Republičkoga zavoda za statistiku SR Hrvatske u Zagrebu, kojima su obuhvaćeni svi zločini okupatorskih i kvislinških snaga na području SR Hrvatske, bio je šokantan u odnosu na podatke koji su se mogli naći u enciklopedijama i sličnim publikacijama.[138] Ukupan je broj žrtava na tlu SR Hrvatske prema Bušićevu istraživanju 185 327 osoba (u logorima interniraca — 51 534 osobe; u zatvorima — 5654 osobe; u deportaciji — 1785 osoba; na prisilnom radu — 788 osoba; pripadnici bivše jugoslavenske vojske — 737 osoba; ukupno u zatvorima i logorima — 64 245 osoba; u direktnom teroru — 50 806 osoba; prilikom borbe i bombardiranja — 11 587 osoba; u borbama od 6. IV. 1941. do 7. VII. 1941. — 685 osoba; u NOB-u i sav. vojnim postrojbama 51 949 osoba; ostali i nepoznato — 6055 osoba),[139] što je mnogo bliže objektivnijemu prikazu od broja stradalih dobivena prekomjernim namnažanjem žrtava, koji je čak prelazio milijunski broj.

138 Njega potanko prikazuje i Ivica Šute (1999).

139 Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, Obradna tabela Zr-9, Bruno Bušić: Žrtve rata na području SR Hrvatske, rukopis, Centar za znanstvenu dokumentaciju Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske.

Uz priložene tablične prikaze Bušić je naveo nekoliko okolnosti iz kojih je razvidno da je riječ o visokomanipultivnoj temi koja se namjerno ne želi raščistiti jer se njome Hrvatska držala na koljenima zbog Jasenovca i ostaloga lanca radnih i sabirnih logora.

Na početku je upozorio da su u zemljama gdje nije obavljen popis ratnih žrtava, procjene o njihovu broju veoma različite. Među takvim je zemljama sve donedavna bila i Jugoslavija. Savezno izvršno vijeće SFRJ donijelo je u lipnju 1964. odluku da se obavi popis ratnih žrtava 1941–1945. Taj je popis obavljen u listopadu i studenom iste godine, "ali nažalost elektronski strojevi računskog centra Saveznog zavoda za statistiku SFRJ u Beogradu još uvijek nisu uspjeli obraditi skupljene podatke" (Bušić 1969: 3).

Kao poseban problem naveo je da je "pod utjecajem Rankovića i njegove šovinističko-hegemonističke grupe došlo do stanovite nedosljednosti kod iznošenja pojedinih zločina i udjela pojedinih neprijateljskih postrojba u masovnim zločinima nad nedužnim pukom" (Isto: 2). Za primjer navodi natuknicu *četnik* u *Vojnoj enciklopediji* (sv. 2., Beograd 1967.), u kojoj su prešućena masovna četnička zločinstva nad Albancima i Makedoncima prije i tijekom Prvoga svjetskoga rata, zločinstva nad nesrpskim narodima u monarhističkoj Jugoslaviji, u travanjskom ratu 1941. (pokolji u Rodoču, Cimu, Ilićima kraj Mostara i u drugim mjestima), masovni pokolji za vrijeme Drugoga svjetskoga rata (Višegrad, Foča, Stolac, Gata kraj Omiša).

S druge strane, "uveličavanjem broja zločina, što su ih počinili ustaše, sve se više u svijesti gubila njihova neposredna moralna, a naravno i kaznena, odgovornost, te se prenosila na cijeli hrvatski narod. Ta pojava je već zarana zamijećena i osuđena" (Isto: 3). Tako se u *Vjesniku* 20. VII. 1945. moglo pročitati da su logori puni domobrana "i da je njihova sudbina neizvjesna". Tvrdi se da je "poremećen brojčani odnos između Srba i Hrvata zbog ustaških pokolja nad srpskim pučanstvom, pa je potrebno da se svede na pravu mjeru, a istrebljenjem domobrana da bi se to postiglo! Ova paklenska 'teorija' mogla se uistinu roditi samo u zločinačkim glavama najvećih narodnih neprijatelja" (Isto: 3). Upravo istraživanja koja je u svom članku prikazao Bušić, uključujući i ona Rudolfa Bićanića (Tablica III.), govore nešto sasvim drugo: od svih naroda u Jugoslaviji samo je Hrvata bilo manje u popisu godine 1948. u odnosu na popis iz godine 1931.

Bušićev je članak odjeknuo i u inozemstvu, pa ga je već u prosinačkom broju prenijela Nikolićeva *Hrvatska revija,* a motivirao je i tekst *Moj zagrljaj s popom Stevom* don Živka Kustića u *Glasu Koncila* (br. 16 od 10. VIII. 1969.), u kojem dvojica svećenika dviju politikom suprotstavljenih Crkava – don Jure

i pop Stevo — žele pomirbu i nalaze ju u susretu s povijesnom istinom. Nakon objave Bastine knjige *Rat posle rata* godine 1963. ukazala se mogućnost da se ta tema i u Jugoslaviji prikaže i iz drugoga kuta, što je učinio Bušić člankom koji dvoje svećenika komentiraju, držeći HKL u rukama.

Razumljivo je da su Bušićevi podatci uznemirili državnu političku elitu koja je narodu desetljećima skrivala istinu o smrtima njihovih najbližih u ratu i poraću te namnažala ratne žrtve u logorima da bi prikrila svoje strašne zločine, manipulirajući pri tom nacionalnim i vjerskim osjećajima.

Svojim posljednjim člankom u HKL-u, *Sudbina Mimarine donacije* (1969., br. 18), o darovnici vrlo vrijednih umjetnina koje je ugledni hrvatski iseljenik, slikar i restaurator Ante Topić Mimara još 1948. i 1950. bio uputio iz Berlina i Praga kao dar Strossmayerovoj galeriji za Zbirku starih majstora JAZU, a od kojih su neke završile u Beogradu, dijelom u stanu Aleksandra Rankovića, Bušić je navukao na se prijetnje smrću.[140]

Derossijeva suradnja pak priskrbila je HKL-u publiku raznolika profila, kako zbog jezičnih prinosa tako i političkih komentara i kritika. Čitateljstvo je moglo saznati kako je nastao i razvijao se hrvatski književni jezik tijekom svoje petstoljetne povijesti, kako se Karadžić odnosio prema njemu i je li imao udjela u njegovu oblikovanju, kako se razarala hrvatska leksička i pravopisna norma posljednjih desetljeća u hrvatsko-srpskim jezičnim dodirima, koji se nisu razvijali u naravnom okružju, nego u zakonskoj prisili za karađorđevićevske, a potom i socijalističke Jugoslavije nametanjem ekavice, srpskoga provincijskoga leksika i pravopisa te instrumentalizacijom Novosadskoga dogovora. Tako se, primjerice, u latiničnom izdanju *Borbe,* koja je izlazila u Zagrebu prevođenjem srpskoga ćiriličnoga izdanja, inojezična imena pišu prema izgovoru, što je suprotno višestoljetnoj hrvatskoj normi.

Derossi, slijedeći Jonkea, razlučuje književni jezik od njegove organske osnovice: "U svojoj svestranosti književni je jezik davno nadrastao tzv. čisti narodni govor i dopuštati da se u književni jezik unose elementi tuđi njegovoj strukturi, znači degradirati književni jezik." Razaranje hrvatskih norma unosom inojezičnih provincijalizama ili međunarodnica uz postojeće domaće nazive danas se naziva "razvitkom i bogaćenjem jezika" (HKL, 1968., br. 3), a podupiru ga oni koji gomilanjem sinonima tipa *kazalište* : *pozorište*, *nogomet* : *futbal, uopće* : *uopšte,* tobože prepuštaju narodu slobodan izbor, zaboravljajući da je narod već izabrao: jedan *uopšte,* a drugi *uopće*, isto kao što je između *ponistre* i *prozora* izabrao u književnom jeziku *prozor.* Bogatstvo je jezika, piše Derossi, "u njegovoj imanentnoj ekonomičnosti" (1968., br. 4).

140 *http://www.bruno-busic.hrvati-amac.com/busic2.html.*

S tih je polazišta kritizirao nelingvističke jezične poglede profesora Predraga Vranickoga o jezičnoj sinonimici, a "propisivanje" riječi *bit* namjesto nametane *suštine* držao ozakonjenjem činjeničnoga stanja u hrvatskom jeziku, koje nema veze ni s nacionalizmom, ni sa socijalizmom. Profesorovu obranu hrvatskosrpskoga jezika od "nacionalističkih" umnažatelja "jezičnih barijera" i "nebitnih razlika" da bi ustanovili dva različita jezika, vezuje uz nerazumijevanje obrambenoga položaja u koji je dovedeno hrvatsko jezikoslovlje kako bi se zaštitile dosegnute jezične norme od mnogobrojnih administrativnih i drugih nejezičnih državnih mjera koje ih je potkapalo: "Ne vjerujem da on (Vranicki; nap. N. B.) ne zna kako su od 1945. do danas iz hrvatske varijante hrvatskosrpskoga književnog jezika, uglavnom administrativnim ili nekim drugim 'nejezičnim' putom, istisnute mnoge riječi koje nisu 'stvorili' hrvatski filolozi, nego su postojale od davnine u hrvatskom jezičnom izrazu. Ako su hrvatski filolozi neke od tih 'istisnutih' riječi eventualno i 'stvorili', stvorili su ih samo zato jer ih tada u jeziku nije bilo pa nisu ni mogle biti stvorene s nakanom da se povećaju 'razlike' "(HKL, 1968., br. 6).[141]

Nije isključeno da je Derossijev jezični podsjetnik djelotvorno utjecao na kasnije prosudbe uglednoga zagrebačkoga profesora o naravi i službenom nazivu jezika u Hrvatskoj: "Pravo je i dužnost svake suverene države u svijetu (jedinstvene i ne složene)", piše Vranicki, "da književni jezik većinske ili vladajuće nacije proglašava i službenim jezikom. To se pravo ne može oduzeti ni jednoj našoj naciji, a sve su naše republike (osim BiH) zasnovane na majoritetu jedne nacije. Prema tome, u hrvatskoj republici, koja i nosi ime po većinskom hrvatskom narodu, službeni jezik ne može biti drugi nego književni jezik Hrvata, a to je hrvatski književni jezik. Isto tako u Srbiji službeni jezik ne može biti drugi nego srpski književni jezik. I taj jezik moraju pripadnici dotičnih republika da uče u školama i da ga nauče. Hrvati i ostali pripadnici drugih naroda i narodnosti u Srbiji, bez obzira na to kojim oni materinjim narječjem ili jezikom govorili, moraju u školama učiti srpski književni jezik, kao i naši Srbi i ostali pripadnici drugih naroda i narodnosti hrvatski književni jezik. Ovaj stav nema nikakve veze s nekom politikom asimilacije ili nepoštovanja prava naroda i narodnosti, kao što neki misle. Upravo obratno, ovaj stav proizlazi iz činjenice da je državljanima jedne države, republike, upravo ta republika, ta država njihova uža domovina (šira je Jugoslavija) i da je dužnost te republike da ih odgaja u tom duhu i patriotizmu, kao i jugoslavenskom patriotizmu" (*Vjesnik*, 12. XII. 1989.).

141 Prema izračunu B. Lászlóa (1994c), svaka dvadeseta riječ hrvatskoga jezika još nije popisana.

U HKL-u je pisao i o nastavnom jeziku u hrvatskom školskom sustavu, gdje ih je onda bilo nekoliko: "Jasno je da u školama na području SR Hrvatske može postojati samo jedan jedinstven i normiran književni jezik kao nastavni jezik. (...) To može biti samo zapadna varijanta hrvatskosrpskog književnog jezika. Posebno je to jasno kad se podsjetimo da danas nastavnici ne dobivaju mjesta 'dekretom' ili 'po kazni' već slobodno odlučuju gdje će raditi" (1968., br. 3, str. 11).

U jezičnoj politici HKL-a Žanko vidi ne samo promicanje "nenaučnih i šovinističkih ideja" *Deklaracije* iz 1967. nego ističe da i njegovo uredništvo (tj. Božidar Vančik, nap. N. B.) ide "mnogo dalje", zahtijevajući da se politički ozakone znanstvene činjenice o postojanju dvaju posebnih južnoslavenskih jezika — hrvatskoga i srpskoga — kojima ne trebaju nikakvi pridjevci "književnih", kao što, uostalom, ne trebaju ni francuskomu ni engleskomu ni drugim jezicima (1968., br. 9). To bi, vjeruje uredništvo, znatno pridonijelo boljemu razvitku međusobnih odnosa dvaju naroda, a postupilo bi se po obrascu koji je u suvremenom jezikoslovlju već proveden u odnosu norveškoga i danskoga te češkoga i slovačkoga.

Iako HKL izrijekom kaže da su neprihvatljivi postojeći *ustavni* nazivi hrvatskosrpski i srpskohrvatski jezik jer ne odgovaraju ni jezičnim ni porabnim kriterijima, Žanko zaobilazi meritum i govori o svakodnevnoj porabi naziva hrvatski jezik i srpski jezik u *razgovornom jeziku* (Žanko 1969a, 5; isticanja N. B.).

Sve spomenuto, kao i članak *Duh ljubavi i suradnje* (br. 9), u kojem je "servirana", kako reče, "idilična slika nacije kao beskonfliktne nadklasne zajednice ljudi", te poruka pjesme *Hrvat je potreban Hrvatu* "kao ovozemaljskog ostvarenja nekog nadnaravnog hrvatskog nacionalnog bića" navele su ga na zaključak "da su se u HKL povampirile sablasti iz naše prošlosti i da im treba konačno zabiti glogov kolac, o kojem govori Nazor u jednoj svojoj partizanskoj pjesmi" (Isto, 3).

Namjesto Žankovih vampira i sablasti Tomičićevim *Hrvatskim književnim listom* odzvanjaju zanosni stihovi sinova koji su bili prikraćeni iskazivati naravni osjećaj domoljublja pa su ga zatomljivali i skrivali pred novim bratskim zagrljajem od kojega su pucale lubanje i kosti u Glavnjačama i Starim Gradiškama. Kad su probijali na javu, ti su osjećaji postajali moćnim antologijskim iskazima hrvatske riječi, poput Tomičićeve pjesme:

Hrvatska, ljubavi moja

Hrvatska, ljubavi moja
i ovdje sam tvoj sin
i ovdje sam tvoje ime
i tvoj sjaj.

Hrvatska, djevojko moja,
svuda mislim na tebe,
u svakoj zemlji te sanjam,
u svaki te nosim kraj.

Hrvatska, gujo pod kamenom
s golim trokutima i ilirskim mjesecom
– tko na te s mržnjom stane
past će mrtav od otrova tvoga.

Hrvatska, zvijezdo na nebu,
tvojom pomoću stekoh sile svijeta,
svjetlost jesi što pada na ruke
iz tijela i krvi raspetoga Boga.

Šesti je broj HKL-a službeno zabranjen zbog pisma čitatelja Tome Jurkovića objavljenoga pod naslovom *Za bratstvo i ravnopravnost,* u kojem komentira članak Jurja Lončarevića *Za višedimenzionalnu Vojvodinu* iz prethodnoga broja (br. 4). Upozorava da su Šokci i Bunjevci ušli u Jugoslaviju 1918. s hrvatskom narodnom sviješću, da su njihovi predstavnici birani u državna tijela s liste Radićeva HSS-a, a da se danas o njima govori kao o pokatoličenim Srbima. Zaključuje da "danas hrvatski narod u Vojvodini ima manje prava nego i narodne manjine u njoj".

U inkriminiranom broju bilo je više članaka koji nisu pogodovali režimu: uvodnik Franje Pavešića *Talijanska iredenta i Hrvati,* komentar Mihajla Maruševskoga (pseudonim: *Komentator*) *O slobodi,* mali uvodnik *Naša Istra,* članak Miroslava Vaupotića *A Hrvati Srijemci?,* kao i tekst Zvonimira Kulundžića *Stjepan Radić danas — povodom 40. obljetnice smrti velikog sina domovine.*

Kad je HKL-u "zahvaljujući političkoj svijesti i reagiranju nekih radnih kolektiva" onemogućeno daljnje izlaženje u Zagrebu, pokušao je Tomičić izbjeći zabijanje glogova kolca prenijevši tiskanje časopisa u tiskaru Ljudske

pravice u Ljubljani, pa je uredništvo HKL-a zahvalilo i srdačno pozdravilo "hrabru slovensku kulturnu javnost s kojom nas povezuje zajednička prošlost, kulturne tradicije, borbena sadašnjost i svijetla budućnost naše samoupravne socijalističke zajednice" (Žanko 1969b, 1). No to nije dugo potrajalo: "Nakon oštre političke kvalifikacije i akcije CK SKH i GK SK Zagreb, praktički je prestao postojati. Tu su se solidarizirali i grafički radnici Ljubljane i HKL je umro bez zabrane" (Dabčević-Kučar 1970: 7). Posljednji, 19. broj, zapravo su spalili agenti KOS-a pred zaustavljenim rotacijskim strojem u ljubljanskoj tiskari Ljudske pravice zbog podlistka slovenskoga generala Jake Avšiča o zapovjednom jeziku u JNA i zahtjeva da se srpski na teritoriju SR Slovenije zamijeni slovenskim (Pavković 1995: 130; Šute 1999: 98).

U kritici HKL-a također su sudjelovali Ivan Perić, Stanko Pekeč, Vjeran Zuppa, Dražen Vukov Colić, Zvonimir Letica i dr., dok je najuporniji bio Igor Mandić,[142] koji se, na kraju, od gorljiva napadača HKL-a pretvorio u njegova branitelja, pa je na književnoj tribini u Splitu napao Žankovo pisanje u *Borbi*, a za "pokretače HKL-a rekao da je to jedinstveni primjerak entuzijazma kod nas, što zaslužuje divljenje", na što je Žanko odmah nazvao drugove iz Općinskoga komiteta SK u Splitu, koji su mu potvrdili da je informacija točna i da je zbog toga Općinski komitet u Splitu već obavijestio organizaciju SK u Zagrebu (Žanko 1969b, 4). Uredništvo je čak dio kritika objavljivalo na stranicama lista i na njih odgovaralo, kao i na one koje su objavljivane drugdje.

Žanko nacionalističko-šovinističkim pridjevcima etiketira sve više časopisa i ljudi, pa, uz časopise Matice hrvatske, prokazuje još i *Telegram, Glas Koncila* i *Mali koncil.* Sve je to za njega "nacionalistička i reakcionarna klerikalna aktivnost [koja] još ni izdaleka nije naišla na efikasno idejno i političko razobličavanje ni u našoj publicistici ni u političkom djelovanju nas komunista i progresivnih kulturnih i javnih radnika, te naših društveno-političkih organizacija, i to ne samo nas komunista u Hrvatskoj već i u drugim nacionalnim sredinama" (Isto, 2).

Nakon policijske zabrane rada HKL-ova izdavača Zajednice samostalnih pisaca TIN, Tomičić je pokušavao naći novu tiskaru u Hrvatskoj i Sloveniji, motiviran Bušićevom ocjenom o važnosti nastavka rada: "Mi moramo ići dalje,

142 Mandić je HKL-u posvetio cijelu godinu: Ima li avangarda leđa, *Vjesnik,* 14. XII. 1968., str. 8; Eskalacija politikantstva u Hrvatskom književnom listu, *VUS,* 25. XII. 1968., br. 4; Čija je prćija hrvatstvo, *VUS,* 15. I. 1969., str. 4; Otvoreni listić jednom listiću, *VUS,* 29. I. 1969., str. 4; Recepti iz jedne književne kuhinje, *VUS,* 19. III. 1969., str. 4; Čemu pjesnicima noge, *VUS,* 23. IV. 1969., str. 4; Od "Spremnosti" do lekcija o demokraciji, *VUS,* 28. V. 1969., str. 3; Mala (srednjoškolska) lekcija iz logike, *VUS,* 13. VIII. 1969., str. 6; Kesten-pire Miloša Žanka, *VUS,* 3. XII. 1969., str. 3).

bez obzira na posljedice. Mi ne smijemo odustati! Zašto? Zato što je HKL učinio jedan veliki povijesni preokret u Hrvatskoj kod samih Hrvata. Do pojave HKL-a hrvatstvo je bilo spalo na niske grane. Hrvatima su se osjećale samo ustaše i poneki pop. Od pojave HKL-a svi su naši ljudi postali svjesni Hrvati, pa i partizani i komunisti" (Pavković 1995: 131).

Na žalost, list nisu uspjeli ponovo pokrenuti, a uskoro su slijedila uhićenja i montirani sudski procesi, u kojima će onaj, Tomičićev ostati upamćen po bizarnoj odluci Vrhovnoga suda koji je u žalbenom postupku prvostupanjsku kaznu trogodišnjega zatvora povisio na petogodišnju.

6.1.3. Nacionalistička *Matica hrvatska* i njezina glasila

Iako su *Deklaracija*, njezini tvorci i podupiratelji u jugoslavenskoj javnosti i politici osuđeni, protokom vremena ocijenjena je međašnicom kojom otpočima novo razdoblje suvremene hrvatske povijesti: otvorila je prostor novim vidicima i angažirala na političkim pozicijama nove ljude koji su, poneseni narodnim zanosom i željom za promjenama, tražili mogućnost za izlazak iz slijepe ulice u koju je upao jugoslavenski komunistički model. Deklarativno, on je napustio staljinizam još 1948., a u zbilji se staljinistički duh bio zakorijenio duboko u društvu, koje je trebalo odlučno i sustavno reformirati.

Budući da su političke institucije bile blokirane tzv. dubokom državom, na čelo naroda stavila se statutarno reorganizirana Matica hrvatska i pokrenula građanski aktivizam preko ogranaka, koji su bili njezin glavni krvotok i kojima se masovno pristupalo. Hrvatska je zaživjela i prodisala, osjećao se polet i entuzijazam. Procjenjuje se da je 1971. Matičino članstvo dosegnulo 60 tisuća (M. Veselica 2002: 149). Među članstvom je, uz obične ljude kojima je na srcu bila hrvatska sloboda, identitet i nezavisnost, bio i velik broj intelektualaca.

Dolaskom Vlatka Pavletića 1965. na mjesto glavnoga urednika svih izdanja Matice hrvatske naglo je oživjela izdavačka djelatnost, pokrenut je niz biblioteka (Zlatna knjiga, Arion, Prometej), Hrvatska povijest u hrvatskom romanu, tiskano je i sve više romana, kraćih proza i pjesama suvremenih hrvatskih pisaca, a Mala je biblioteka obuhvaćala širok spektar posebno zanimljivih djela naših i stranih autora, s naglaskom na esejima i temama koje su zadirale i u područja znanosti, poglavito filozofije.

Izvanredna Matičina izdanja iskoračivala su izvan očekivanih idejno-političkih okvira. Većeslav Holjevac "uzburkao je političke vode knjigom *Hrvati izvan domovine* već samim naslovom, a pogotovu podatcima koji su omogućavali nove poglede na našu pretežno ekonomsku, ali i političku emigraciju sa zaključkom da velik dio hrvatskoga naroda živi izvan domovine,

ali s neutrnulom rodoljubnom i domoljubnom sviješću" (Pavletić 2002: 109). U Šegedinovoj knjizi *Svi smo mi odgovorni?* "vodi se neuvijen razgovor sa Srbima u Hrvatskoj o međusobnim odnosima" (Isto). Knjige Franje Tuđmana, Vlade Gotovca, Šime Đodana i Hrvoja Šošića također su pokretale polemike. "Ideološko kamenje nije bilo namijenjeno samo autorima", piše Pavletić, "nego i meni jer sam proglašavan posebno odgovornim što su te i takve teme izlazile iz autorske radionice u javnost. (...) A neke od knjiga nisam samo objavio, nego i naručio, kao npr. Šošićevu knjigu *Za čiste račune* kojoj sam i naslov osmislio" (Isto).

Novopokrenuti Matičin časopis *Kritika* okupio je vrsne suradnike i u nepunim četirima godinama izlaženja, do zabrane 1971., uspio zauzeti ugledno mjesto u kategoriji periodika za kulturno-politička pitanja i kritiku umjetnosti. Uređivali su ga Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Danilo Pejović, Petar Selem i Vlatko Pavletić, ujedno glavni i odgovorni urednik. Pokrenut je kao poklič za slobodom u godini duboke blokovske krize, sovjetske okupacije Čehoslovačke i još svježih sjećanja na tragična zbivanja Drugoga svjetskoga rata, holokaust, sibirske gulage, poratne hrvatske križne putove zarobljenih vojnika i civila. U uvodnom tekstu *Naša misija ili O pravu na slobodni život, na rad, radost i neometano stvaralaštvo u kulturi, znanosti i umjetnosti,* uredništvo se obraća čitateljstvu novim, razumljivim jezikom, bez komunističkih fraza, a svoja stajališta pojačava pokretačkim mislima u narodu omiljenoga političara Mike Tripala, koji je "iz autentične dubine demokratske duše naših naroda izvukao sjajno sročenu v o lj u n a r o d a":

"Hoćemo socijalizam bez logora s prinudnim radom; hoćemo socijalizam u kome neće policija voditi ideološku borbu; hoćemo socijalizam u kome radni čovjek postaje aktivni činilac politike i gospodar rezultata svoga rada, a ne bezlična apolitična masa; hoćemo socijalizam u kome će svi ljudi biti ravnopravni, u kome će sve nacije i narodnosti imati jednaka prava; hoćemo socijalizam visokog životnog standarda bez poluprazniih prodavaonica robe široke potrošnje."

U *Kritici* je pisano o gospodarskim, jezičnim, književnim, umjetničkim, političkim, politološkim, filozofskim, gospodarskim i drugim temama. Svaki je broj (osim br. 10 i 20) imao odabranu temu, o kojoj su s različitih motrišta pisali ugledni autori.

1968.

br. 1 *Rječnik hrvatskosrpskog književnog jezika u procijepu etatizma i unitarizma* (Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Radoslav Katičić, Tomislav Ladan); br. 2 *Velike ideje i mali narodi* (Petar Šegedin, Franjo Tuđman, Eduard Kocbek,

Zvonimir Mrkonjić, Albert Memmi, Ive Mihovilović); br. 3 *Poratna hrvatska umjetnost i svijet* (Ladan, Petar Selem, Branimir Donat);

1969.

br. 4 *Hrvatska poslijeratna poezija* (Pavletić, Donat, Gotovac, Slamnig, Mrkonjić, Cvitan, Selem, Tomislav Sabljak, Dubravko Jelčić); br. 5 *Raspre o jeziku — u povodu Rječnika* (Babić, Katičić, Ladan); br. 6 *Naš gospodarski trenutak sadašnjosti* (Krešimir Brant, Šime Đodan, Uroš Dujšin, Marko Veselica, Vladimir Veselica, Hrvoje Šošić); br. 7 *Mladi i stari pod istim nebom* (Ivan Supek, Danilo Pejović, Vlatko Pavletić, Jozo Vrkić, Grgo Gamulin, Drago Jančar, Josip Pupačić, Saša Vereš); br. 8 *Domovina i kultura* (Gotovac, Ivan Bošković, Danilo M. Radojević, Vojislav Nikčević, Dubravko Jelčić); br. 9 *Jezik i tabu* (Taras Kermauner, Ladan, Nora Galli de' Paratesi, I. A. Černov); *Sporni Paul Claudel* (Selem, Ladan, Boris Hudoletnjak, Georges Cattaui, Robert Abirached, Dominique Houdart, Alain Cuny, Jacques Petit, E. M. Landau, Marikki Watanabe, Jean-Noël Segrestaa, Marc Netter, André Barsacq);

1970. br. 11 *Današnje oporbe i raspre o proteklom sukobu na književnoj ljevici* (Stanko Lasić, Miroslav Vaupotić, Grgo Gamulin); br. 12 *Demistificirana Biblija* (Ernst Bloch, Slavko Goldstein, Adalbert Rebić, Jeronim Šetka, Bratoljub Klaić, Karlo Kosor); br. 13 *Važnost nacionalnog — jučer, danas, sutra* (Anton Slodnjak, Mate Šimundić, Josip Bratulić, Geza Kikić); br. 14 *Historiografski trenutak istine* (Tuđman, Goldstein, Andrija-Ljubomir Lisac, Mirjana Gross); br. 15 *Opaske o najnovijoj hrvatskoj prozi* (Donat, Cvitan, Stanko Korać);

1971.

br. 16 *Procesi integracije u kulturi i književnosti malih naroda* (Brozović, Donat, Gotovac, Ante Stamać, Tuđman, Ivo Vidan); br. 17 *Razumijevanje poezije* (Radoslav Dabo, Pavletić, Dubravko Ivančan, Bratoljub Klaić, Ljerka Mifka, Marc Alyn); br. 18 *O hrvatskoj državnosti — jučer i danas* (Tuđman, Stjepan Radić, Smiljana Rendić); br. 19 *Kriza vjere i kriza Crkve* (Smiljana Rendić, Vjekoslav Bajsić, Daniel Bučan).

U 18. broju 1971. tiskan je glasoviti članak Smiljane Rendić *Izlazak iz genitiva ili drugi hrvatski preporod,* zbog kojega je autorica osuđena na godinu dana zatvora, a broj zabranjen. Riječ je o eseju o gubitku države kao podlozi za gubitak narodne opstojnosti. Hrvatskomu je narodu ulaskom u zajednicu s južnoslavenskim narodima i gubitkom državnosti zaprijetio nestanak u srazu s integralnim jugoslavenstvom. Autorica za to drži odgovornima hrvatske političke elite, koje su, za razliku od običnoga puka, koji je sačuvao hrvatsku identifikacijsku samosvijest, zbog političke nesposobnosti i vlastitih probitaka

srljali iz diktature u diktaturu (Karađorđevićevu, Pavelićevu, diktaturu proletarijata). Na primjeru jezične kolonizacije, koja datira od Khuenovih vremena i hrvatskih vukovaca, naglašene posebno nakon uspostave komunističke Jugoslavije, a simbolizirane u genitivnoj konstrukciji gotovo svih ustanova koje su u imenu prvotno imale hrvatski nazivak, upozorila je na podčinjenost i porobljenost hrvatskoga naroda. Nadu je bio donio drugi hrvatski preporod — Hrvatsko proljeće — započet *Deklaracijom,* ali je i on vrlo brzo skršen.

U posebnim su izdanjima *Kritike* kao samostalne publikacije objavljeni: *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata,* sv. 1, 1969.; Dalibor Brozović, *Rječnik jezika ili jezik Rječnika : varijacije na temu varijanata,* sv. 2, 1969.; zbornik *Ekspresionizam i hrvatska književnost,* sv. 3, 1969.; zbornik *Strukturalizam,* sv. 4, 1970.; Ante Sekulić, *Književnost bačkih Hrvata,* sv. 5 [1970.]; *Zbornik radova o Petru Hektoroviću,* sv. 6, 1970.; zbornik *O Petru Preradoviću danas,* sv. 7 [1970.]; *Preporod hrvatskih sveučilištaraca : anatomija slučaja Čičak,* sv. 8 [1971.].

U knjizi *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata* objavljena su u prvom dijelu stajališta uglednih hrvatskih jezikoslovaca, pisaca i javnih djelatnika Bratoljuba Klaića, Stjepana Babića, Radoslava Katičića, Tomislava Ladana, Igora Zidića, Karla Kosora, Marijana Kancelarića, Aleksandra Šolca i Jurja Božičevića o neznanstvenim i krivotvoriteljskim postupcima srpskoga uredništva pri izradbi *Rječnika srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskoga jezika* Matice srpske i Matice hrvatske te odgovori Babića, Katičića i Ladana braniteljima *Rječnika.* U drugom su dijelu raspre i rasprave o jeziku Ljudevita Jonkea, Stjepana Babića, Milana Moguša, Krunoslava Pranjića i Zdravka Malića te tri dokumenta: *Zaključci* plenuma Društva književnika Hrvatske, *Rezolucija* Zagrebačkog lingvističkog kruga i *Izjava o jedinstvu i varijantama hrvatskosrpskoga književnog jezika* Instituta za jezik JAZU.

Prema sažetku Tomislava Ladana (1968; 1969) *Rječnik* u potpunosti, dijakronijski i sinkronijski, niječe i srpski i hrvatski jezik kao samosvojne lingvističke instrumente srpske i hrvatske književnosti "nastojeći po svaku cijenu načiniti lingvističkog centaura ili pojmovnu konjokravu", tako što:

1. Zaobilazi najveći dio jezičnoga blaga stare i starije hrvatske književnosti štokavskoga narječja;
2. Krši ustavne odredbe o jeziku, jer nameće ono što se ne bi smjelo nametati, ni jednoj ni drugoj strani;
3. Krši *Novosadski dogovor* koji osuđuje jezično nametanje;
4. U potpunosti niječe opstojnost jezičnih varijanti kako ih shvaćaju i promiču u najnovije vrijeme najviša društvena i politička tijela (CK SKH i CK SKBiH), provodeći nedopustivo miješanje i nametanje;

5. Osobito niječe i potire izdiferenciran jezični standard sredstava javne komunikacije, novina, knjiga i dokumenata u SRH;
6. Po svojoj je temeljnoj koncepciji duhovno čedo etatizma i centralizma;
7. Na nedovoljnoj je znanstvenoj razini leksikografske obradbe i vrvi materijalnim pogrješkama;
8. Konzervativan je jer zaobilazi vitalno verbalno gradivo;
9. Reakcionaran je jer nije u skladu s načelima decentraliziranoga samoupravljačkoga socijalizma u kulturi.

Drugi Matičin časopis, *Hrvatski tjednik* — novine za kulturna i društvena pitanja, izlazio je od 16. travnja do 10. prosinca 1971. godine (ukupno 33 broja). U *Proslovu* uredništvo ističe da se "stjecajem mnogih okolnosti hrvatski narod i danas mora boriti za osiguranje pretpostavki svoje opstojnosti u sadašnjosti i budućnosti" te da je pred njim važan povijesni zadatak: "dovršenje duhovne i teritorijalne integracije nacionalnoga bića", kulturna integracija "na cijelom narodnom prostoru", koja će afirmirati svekolike hrvatske pokrajinske osobitosti. Gospodarski preporod uredništvo vidi u jadranskoj i pomorskoj orijentaciji Hrvatske: "Jadran i more otvaraju nam putove u svijet i razvaljuju brane hrvatske izolacije i siromaštva. Stvarajući temelje ne samo za biološko održanje hrvatskoga naroda na našem tlu, već i za vraćanje onih 500 000 Hrvata kojima njihova bogata domovina nije stvorila uvjete za život i izglede za budućnost, nemoćna da prihvati i upotrebi njihove stvaralačke snage i sposobnosti."

Redovitu jezičnu kolumnu imao je Stjepan Babić. Među temama najaktualnija je bila izlazak *Hrvatskoga pravopisa,* zbog čega se uznemirila javnost i političari jer su kolale priče o progonu srpskoga leksika u pravopisnom rječniku. Pravopis je trebao izići u rujnu 1971. u nakladi Školske knjige. Načela su poslana na uvid i prihvaćanje kulturnim i društvenim ustanovama kako bi se prihvatio i sam pravopis koji su, već bili prihvatili Matica hrvatska, Društvo književnika Hrvatske i Institut za jezik JAZU. U izradbi su se autori držali, što su više mogli, nepisanoga pravopisnoga pravila: bolji je i gori pravopis koji se ne mijenja, nego dobar koji se neprestano mijenja. Glavni je razlog mijenjanja bio pravopisni rječnik novosadskoga pravopisa iz 1960., koji je Babić usporedio s minom s usporenim djelovanjem koja je trebala razoriti hrvatski jezični osjećaj, a time i hrvatski književni jezik. Povratak hrvatskomu pravopisu znači u prvom redu vraćanje hrvatske jezične norme u hrvatske ruke. Autori su pravopisa svjesni prigovora koji će slijediti, ali se nadaju kako će načelima i pravopisom ostvariti osnovu koju će se poslije zajedničkim naporom usavršavati.

U 33. broju *Hrvatskoga tjednika* objavljena je Katičićeva recenzija pravopisa, koja je trebala pridonijeti smirivanju duhova.

Brozović je u *Tjedniku* polemizirao o jezičnim odredbama u nacrtu hrvatskoga Ustava (br. 22, 24, 27, 29); drži da treba navesti da je službeni jezik u SR Hrvatskoj hrvatski jezik, a problematizira dio u kojem se govori o pravima porabe i tiskanja zakonskih i drugih propisa u *Narodnim novinama* na srpskom jeziku, odnosno jeziku Srba u Hrvatskoj; nejasno je što taj naziv sadržava. Javio se zagrebački student jugoslavistike Zdravko Krstanović s tvrdnjom kako je mala mogućnost da bi hrvatski jezik bio ujedno i jezik Srba u Hrvatskoj. Zauzima se da hrvatski Srbi prihvate srpski jezik kakav je normiran u SR Srbiji. Brozović prvu mogućnost odbacuje jer je nalik unitarističkoj argumentaciji nuđenja i nametanja jednoga jedinstvenoga velikodržavnoga standardnoga jezika i Hrvatima i Srbima, a druga je neprovediva jer se Srbi u Hrvatskoj služe ijekavicom, a u SR Srbiji standardna je ekavica, pa bi eventualno odricanje od ijekavštine značilo i odricanje od vlastitih tradicija i vrjednota. Zauzima se za rješenje što će ga izabrati sami Srbi u Hrvatskoj preko svojih kvalificiranih predstavnika. Uočava nedostatak teoretskih rasprava o pojavama i pojmovima zbog idejnoga utjecaja unitarista i unitarističkoga naslijeđa te terminološke nepreciznosti u određivanju pojmova *država*, *nacionalna država*, *narodi* i *narodnosti.*

Brozović također analizira zahuktale rasprave o jezičnom pitanju Srba u Hrvatskoj u beogradskom tisku (*NIN, Borba, Politika, Ekonomska politika* i dr.) i zagrebačkom (*Vjesnik, Prosvjeta, Hrvatski tjednik*). Pokrenutoj je kampanji cilj uvjeriti Srbe u Hrvatskoj u dvije velike laži: da Hrvati u jeziku i pravopisu umjetno i neorganski izmišljaju nove tobože isključivo hrvatske crte kako bi se jezično i pravopisno "odvojili od Srba" i da takav umjetni, ekskluzivni antisrpski jezik i pravopis žele nametnuti Srbima u Hrvatskoj. Zaključuje da se Srbima zapravo poručuje kako treba da se danas odreknu prava na vlastiti normalan duhovni život — iako to pravo imaju načelno sve nacionalne i etničke zajednice u jugoslavenskim republikama — kako ga ne bi mogli ostvariti ni Hrvati, jer će to onda omogućiti sutra, u jedno sretnije doba, jezičnu pa zatim opću nacionalnu homogenizaciju ako već ne cijele Jugoslavije, a ono bar četiriju središnjih republika, pri čem je jasno tko će biti hegemon i komu će biti osiguran kontinuitet, pa makar to bilo i pod novim imenom.

Nakon što su Novosadski dogovor otkazali Matica hrvatska, Hrvatsko filološko društvo, Društvo književnika Hrvatske, Institut za jezik JAZU i Hrvatsko književno društva sv. Ćirila i Metoda, Ljudevit Jonke bio je izložen grubim napadajima iz srbijanskoga tiska (*Književne novine, Jež*), kojima je bio

cilj pokazati kako je jezični prijepor stajalište pojedinca, a ne hrvatske kulturne i znanstvene javnosti. To je stara taktika koja računa s tim, piše Jonke (*Hrvatski tjednik,* br. 14), da je lakše pobijediti pojedinca nego hrvatske znanstvene i kulturne ustanove i hrvatski narod. Postojanost svojih lingvističkih pogleda potkrjepljuje člancima napisanima još 1954./55. u kojima je jasno zastupao tezu da Novosadski dogovor ne smije i ne može zamijeniti jedan razvijeni, proširen i bogat jezik, kakav je hrvatski, nekim drugim tipom jezika, primjerice srpskim ekavskim. Novosadski dogovor iz 1954. potpisan je, navodi Jonke, u jugoslavenskom socijalističkom oduševljenju, a nešto u samoobrani, jer je već tada ekavica bila uvelike prodrla u Hrvatsku, pa su se tadašnji hrvatski književnici i lingvisti nadali da će ipak nekakvim dogovorom spriječiti daljnje štete za hrvatski književni jezik. To jasno pokazuje i izjava prof. Stjepana Ivšića koji je uz svoj potpis zapisao i misao da Novosadski dogovor ne smije poslužiti za širenje ekavice na ijekavsko jezično područje. Jonke navodi i svoje mnogobrojne polemike s Mihailom Stevanovićem, Đorđem Rašovićem, Miodragom Lalevićem i drugima zbog dijelova svoje knjige *Književni jezik u teoriji i praksi* (Zagreb, 1964), tvrdeći kako hrvatskosrpski jezik nije jedinstven, kako se tvrdilo u Novosadskom dogovoru, nego dvojak i da Hrvati treba da razvijaju svoj književni jezik na osnovi svoje varijante.

U članku *Slovo o Matici hrvatskoj: Matica hrvatska ne smije napustiti težnju za ostvarivanjem atmosfere slobode misli* (br. 18) reagira kao predsjednik Matice hrvatske na ocrne i klevete o šovinističkoj i nacionalističkoj naravi Matičina djelovanja. Odbacuje napadaje, podsjeća na program i ulogu Matice hrvatske u životu hrvatskoga naroda, kojemu je potrebna takva kulturna ustanova što unapređuje narodnu kulturu, umjetnost i znanost, razvijajući na taj način narodnu svijest, tako da se u procesu industrijalizacije i u ekonomskim preokupacijama ne bi zanemarila kulturna strana života. Matica hrvatska se angažirala u promicanju prometne integracije Hrvatske i okupljanju hrvatskih intelektualaca različitih struka i velikog stvaralačkoga potencijala. U takvoj aktivnosti ne mogu svi imati ista mišljenja, sloboda izmjene misli i suprotstavljanja ustaljenim ili kanonskim mišljenjima ne smije se sprječavati, niti se Matica hrvatska može prema takvim pojedincima odnositi cenzorski.

Među povijesno-političkim prilozima *Hrvatskoga tjednika* izdvajaju se oni Franje Tuđmana o hrvatskim pogledima o uređenju južnoslavenske zajednice (*Hrvatsko pitanje — najzamršeniji čvor Austro-Ugarske, Hrvatska opozicija protiv Krfskog sporazuma, Za hrvatsku državnost u svim okolnostima, Za ujedinjenje ali za očuvanje hrvatske državnosti, Radić za savez republika, a protiv centralističkog ujedinjenja 1918, Nasuprot vidovdanskom centralizmu*

hrvatski konfederalistički ustav, Radićev nacrt za savez država), te o povijesnom značenju i smislu pobjede revolucije u Hrvatskoj u povodu 30. obljetnice Revolucije (*Prema jedinstvenom revolucionarno-demokratskom pokretu, Osnivanje komunističke stranke Hrvatske, Utemeljenje hrvatske državnosti u socijalističkoj zajednici*).

Gospodarskim su se temama u *Hrvatskom tjedniku* bavili Marko Veselica i Hrvoje Šošić. Veselica analizira ključne gospodarske interesa Hrvatske i piše o gospodarsko-financijskoj podlozi ustavnih amandmana (br. 1, 6, 15, 17–20, 22). Hrvatska je izvozno najorjentiranija nacionalna ekonomija u Jugoslaviji, pa u stvaranju jugoslavenskih deviza sudjeluje sa 40%, a u stvaranju narodnoga dohotka sa samo 28%! Hrvatska mora oblikovati gospodarstvo kao posebnu cjelinu, s nizom specifičnih tehničko-tehnoloških, gospodarskih, kvalifikacijskih, izvozno-uvoznih i drugih karakteristika. To se ponajprije odnosi: na raščišćavanje računa na području deviznoga i vanjsko-trgovačkoga sustava; na stvaranje hrvatske zračne flote radi jadransko-turističke orijentacije i radi dobrog plasmana poljoprivrednih proizvoda visoke prehrambene vrijednosti na europskom tržištu; na populacijsku politiku u smislu sprječavanja odlaska hrvatskih radnika na rad u inozemstvo i vraćanja onih koji ondje već dulje rade, i to, poticanjem bržega privrednog rasta i kvalitete rada; na promjenu strategije, taktike i instrumentarija odnosa prema osobnomu radu, prihvaćajući i politiku uključivanja kapitala naših radnika iz inozemstva u gospodarstvo Hrvatske, što kao preduvjet podrazumijeva stvaranje efikasnijega i fleksibilnijega deviznoga, bankarsko-kreditnoga i carinski stimulativnijega instrumentarija; na prometnu valorizaciju Hrvatske, odnosno povezivanje sjeverne i južne Hrvatske.

Hrvoje Šošić bavi se jugoslavenskim bankarskim sustavom (br. 11, 12) i poslovanjem reeksportera koji pljačkaju hrvatsku privredu te kritizira Nacrt društvenog plana razvoja SR Hrvatske 1971–75, što ga je izradio Republički zavod za planiranje SRH u Zagrebu s direktorom Velimirom Rajkovićem na čelu (br. 2, 7). Razvitak hrvatskoga gospodarstva blokiran je naime zato što su samoupravljačima oduzeta njihova prava u procesu društvene reprodukcije, koju kontrolira financijski kapital (banke i reeksporteri), a Zavod za privredno planiranje ne nudi odgovarajuće mjere za deblokadu. Na primjeru bezobzirnoga beogradskoga reeksportera, poduzeća Progres, i njegova odnosa prema malomu poduzeću u Hrvatskoj, tvrtki Metka iz Klanjca, Šošić pokazuje (*Hrvatski tjednik,* br. 15) kako je Progres različitim smicalicama i preprodajom deviza poduzeća Metka iz Klanjca, uništio to poduzeće ali i cijelo područje Klanjca, otevši 96% godišnjih osobnih dohodaka stanovnika

Klanjca zaposlenih u privrednim organizacijama! Najveća reeksporterska poduzeća, kao npr. Genex ili Progres, izrasla su iz ranijih monopolističkih poduzeća sa svim vezama koje iz takvog položaja proistječu, osobito vezama s financijskim kapitalom, što im daje golemu moć i mogućnost da gospodare i nad našim najvećim radnim organizacijama. Reeksporteri imaju bezbroj poduzeća u inozemstvu u kojima za financijske izdatke ne polažu račun u našoj zemlji, jer imaju goleme kapitale, i jer preko njih bivše savezne banke ostvaruju trgovinu novcem i devizama. Svjedoci smo da kod nas raste inflacija, rastu troškovi života, nema očekivane stabilizacije u privredi, nelikvidnost je sve veća, a isplate osobnih dohodaka radnika u pitanju su svakog mjeseca za sve veći broj zaposlenih. Golemi trgovački deficit u poslovanju s inozemstvom ostvaren u prošloj godini uvelike je nadmašen u prvom polugodištu ove godine. To je stoga što se na uvozu mogu ostvariti velike zarade, a izvoz se ne isplati. Zato izvoz stagnira ili opada, a uvoz vrtoglavo raste.

Reeksporteri i druge monopolističke financijske institucije u nas, zahvaljujući isključivo posjedovanju novca, u izrabljivanju radničke klase krenuli su i dalje nego što smiju u pravim kapitalističkim zemljama. Ne samo da su zahvatili cjelokupnu čistu zaradu svojih dužnika već su i svoj plijen proširili čak i na radničke zarade, osiguravši sebi na račun niskih radničkih osobnih dohodaka svoj dio zarade i onda kad su njihovi poslovni partneri — turističke organizacije poslovale s gubitkom. Kao najaktivniji i najprisutniji reeksporteri u Hrvatskoj pokazali su se beogradski Genex (punim imenom Generalexport), zatim beogradski Progres, Centrotekstil i Centropromet, a kao najveći financijski monopolist — Poljobanka, bivša savezna banka iz Beograda.

O gospodarsko-političkim uzrocima emigracije iz Hrvatske od 1868. do 1970. pisao je Šime Đodan (br. 2). Navodi suženi nacionalni suverenitet (uzurpacija hrvatskih zemalja) i tuđinsku eksploataciju hrvatskih krajeva, a od 1945. jaki centralizam jugoslavenske gospodarske politike, autarkični gospodarski model i model interregionalne uravnilovke. Iseljavanje se može zaustaviti samo ako se Hrvatskoj ostavi njezina akumulacija i vrati otuđeni kapital, a to će se moći postići kad Hrvatska zaista postane suverena država, koja će moći odlučivati o upotrebi svoga narodnoga dohotka, pa je shodno tome, pitanje uspostavljanja pune hrvatske državnosti ključno pitanje za sam opstanak hrvatskoga naroda.

Prvi je urednik *Hrvatskoga tjednika* bio Igor Zidić, a od 13. broja Vlado Gotovac; odgovorni je urednik Jozo Ivičević. Tjednik je imao visoku nakladu od 130 tisuća primjeraka. Zabranjen je nakon Karađorđeva kao tobožnje izvorište kontrarevolucije i nacionalizma. Posljednji već prelomljeni 34. broj odbili

su tiskati radnici novinske rotacije NIP-a *Vjesnik* jer da svojim sadržajem znači "diverziju u odnosu na općeprihvaćene stavove i ocjene iznesene u uvodnoj i završnoj riječi druga Tita i zaključke XXI sjednice Predsjedništva SKJ" (Ostojić 1981: 295). Sačuvan je Gotovčev tekst *Čuvanje nade*, u kojem stoji: "Više ništa ne možemo reći. Svaka naša izjava povećava već postojeći ili započinje novi nesporazum. Pred tom iracionalnom činjenicom mi smo potpuno nemoćni. Povijesni vjetar pomutio je jezike! Iste riječi imaju mnoga i različita značenja, o kojima mi uopće ne odlučujemo. Mi znamo što govorimo, ali ne znamo što će drugi u tome čuti: ne postoji način da svoje riječi učinimo jednoznačnim, da ih jednoznačnosti približimo toliko da spriječimo radikalne nesporazume. (...) Tako su mjeseci i mjeseci zlobe prema nama i krivotvorenje naših stajališta postali napokon uvjerljiviji i djelotvorniji od svih naših izjava, od svih naših dokaza. Naš rad doživio je političku osudu s najvišeg mjesta naše federativne zajednice. A mi se na drugi način ne znamo zauzimati za one programe koje smatramo novošću i napretkom za cijelo naše društvo i za našu domovinu: slobodu i pravdu samoupravnog socijalizma" (Brleković 2002: 385).

Đodanovi članci tiskani u starom i uglednom Matičinu časopisu *Kolu* (br. 3, 4, 11 iz 1968.; dijelom prenijeti i u časopis *Dubrovnik*) bave se gospodarskim temama i ustavnim promjenama. Podrobnom raščlambom jugoslavenske ekonomije Đodan upozorava na višestruko nepovoljan položaj Hrvatske i nužnost ustavnih promjena da bi se preuredili odnosi između republika i savezne administracije. Temom međurepubličkoga prelijevanja dohotka po modelu da se u jednoj republici dohodak stvara, a u drugoj troši, uzburkao je javnost. Što se više proizvodi, više se na drugom kraju troši, pa to proizvođače destimulira. To su razlozi zbog kojih bi se postojeći sustav razdiobe nužno morao mijenjati akcijom protiv unitarističko-etatističkih snaga, koje brane stečeni položaj društvenoga poreznika i vlasnika nad viškom rada. Banke su koncentrirane u Beogradu, što mu daje izuzetan monopolni položaj i financijsku snagu koja nije stvorena njegovom zaslugom, nego radom radničke klase cijele SFRJ, a najviše radničke klase iz Hrvatske, čija je privreda najakumulativnija. SFRJ se mora temeljito reorganizirati u ravnopravnu zajednicu radnih ljudi i naroda od općina do republika kao država svake nacije sa svim suverenim (vrhovničkim) pravima, jer je pravo suvereniteta neotuđivo pravo svake nacije. Tek kad se stvore takve države, može se prići stvaranju saveza koji će im osigurati punu ravnopravnost i optimalan razvoj. Na zajedničku saveznu tvorbu republike prenose dio svoje suverenosti, a sankcija protiv ugrožavanja ravnopravnosti jest pravo na odcjepljenje i istupanje iz takvoga saveza.

Njegovi su članci potaknuli Stipu Šuvara da ih na sjednici IK CK SKH u izvješću O nekim karakteristikama književne periodike ocijeni nacionalističkima, a u nizu članaka u *Vjesniku* (12–16. VI. 1969.) imputira Đodanu da je protiv politike pomaganja nerazvijenih, da federaciju okrivljuje što omogućuje vladavinu jugokratske birokracije i dominaciju Beograda te da su netočne njegove tvrdnje o ekonomskom i biološkom siromašenju Hrvatske. Nakon što je *Vjesnik* odbio objaviti njegov odgovor, Đodan ga je proširio i objavio u *Kolu* (1969., br. 7), potkrijepivši navode brojčanim podatcima iz djela uglednih hrvatskih ekonomista Vladimira Stipetića, Ante Čičin-Šaina, Uroša Dujšina, Branka Kubovića i dr., pa je Šuvarov istup ispao politikantsko upletanje ambicioznoga diletanta.

Đodan zaključuje da je pretežno autarkični razvoj jugoslavenske ekonomije formirao skupu i neracionalnu privrednu strukturu koja se teško uklapa u jugoslavensko i svjetsko tržište, pa otuda borba da se što više povise carine, da se centraliziraju devize, da se ograniči uvoz, nadziru cijene. Namjesto tržišnoga gospodarstva, uveden je, po sovjetskom uzoru, centralistički administrativni socijalizam, i to je pravi uzrok sukoba, a ne nacionalizam i šovinizam.[143] Razumljivo je da saveznoj beogradskoj administraciji nije odgovaralo iznošenje u javnost podataka o izrabljivanju Hrvatske i njezinu pretvaranju u srbijansku koloniju, pa se žurno išlo na Đodanovu diskvalifikaciju najdjelotvornijim načinom: optužbom za nacionalizam.

Novela Petra Šegedina *Izdajnik*, objavljena u *Kolu* (1969., br. 1–2, 3), obrađuje temu porobljene i eksploatirane Hrvatskoj u socijalizmu, koju su izdali njezini vlastiti sinovi, kako bi rekao citirani pjesnik Izidor Poljak, "naraštaji bez slave i časti". Što napraviti, dvojba je skupine rodoljubnih mladića jedne hrvatske gimnazije: biti izdajnik, mizerija i kukavelj ili zločinac opsjednut mišlju da treba krvlju osigurati svoj prostor. Odlučuju se za akciju: prelaze u ilegalu, pišu anonimna pisma svojim profesorima, optužujući ih za izdaju. Jedan od njih uspostavlja s mladićima vezu pokušavajući ih odvratiti od nauma, ali oni o položaju Hrvatske otvaraju oči i njemu, pa on spozna da je zaista izdao domovinu i počini samoubojstvo.

143 U promatranom duljem razdoblju (od 1918. nadalje) demografska i privredna kretanja pokazuju pad udjela Hrvatske u jugoslavenskom totalu: u stanovništvu: od 27,3% na 21,7% – pri čem je stopa prirasta stanovništva u SRH i nadalje najniža, a tekuća stopa emigracije daleko najveća u SFRJ i jedna od najviših u svijetu; u industrijskim kapacitetima: od oko 33% na oko 22%; u bankarstvu: od preko 50% na 15%; u vanjskoj trgovini: s udjelom nižim od 10% ta je privredna djelatnost već sasvim nevažna.

Novela problematizira motiv samomržnje prema vlastitoj naciji, kojoj se oduzima jezik ("ono malo svjetlosti što svijetli kao samosvijest naroda"), prostor ("naša je republika ničija zemlja"), dostojanstvo (proglašava ju se nesposobnom, kriminalnom, nedržavotvornom, ustaškom). Pitanje: "Tko je taj koji u ime socijalizma sve pretvara u apstraktne kvantitete koje omogućuju likvidaciju slabijega? (...) Pretvaranje hrvatskog naroda u seljački narod koji nema svoje tehničke, naučne, humanističke inteligencije. (...) Requiem za jednu staru naciju, koju su njeni sinovi sami izbrisali kao da je nikad ni bilo nije."

Na Šuvarovu kritiku Đodanovih članaka i uređivačke politike *Kola* nastavio se drugi serijal Miloša Žanka, sastavljen od 5 članaka, kojim je krenuo u obračun s Maticom hrvatskom i njezinim časopisima u zagrebačkoj *Borbi* od 17. do 22. XI. 1969. pod naslovom *O nacionalističkoj platformi i djelovanju Matice hrvatske i njenih časopisa "Kolo", "Kritika", "Dubrovnik"* i nadnaslovom *U toj (nacionalističkoj) ludosti ima sistema.*

Uvodno piše da je riječ o tekstovima uvrštenima u njegovu knjigu *Varijacije na temu nacionalizma i šovinizma u našem kulturnom i političkom životu,* koja bi trebala izići u izdanju Novinsko-izdavačkoga zavoda Narodne novine u Zagrebu. U knjizi da su skupljeni članci, rasprave i politička istupanja od 1967. godine, nastali "kao neposredna politička reakcija, idejno-politički odgovor i otpor nekim idejnim i političkim manifestacijama nacionalizma i šovinizma u našoj sredini," uključujući i one dijela Katoličke crkve, utemeljene "na reakcionarnoj, socijalizmu tuđoj idejno-političkoj platformi."

U kontekstu reformiranja federacije i osnaženja pravnoga položaja republika kao sukreatora federalne politike te davanju nove uloge Vijeću naroda u Saveznoj skupštini, na IX. kongresu SKJ uključio se u raspravu o nacionalizmu kao najvećemu neprijatelju jugoslavenskoga socijalističkoga razvitka te navodi svoja kongresna razmišljanja, dopunjena zahtjevom da se s riječi prijeđe na djela, "što znači, među ostalim, prijeći s apstraktne, verbalne, nikoga obavezujuće osude nacionalizma i šovinizma uopćenim rezolucijama, referatima i deklaracijama (...) na konkretnu borbu protiv konkretnih nacionalističkih i šovinističkih manifestacija, konkretnih nosilaca i uporišta nacionalizma i šovinizma u svakoj nacionalnoj sredini, 'prvenstveno u vlastitoj nacionalnoj sredini', u čemu već kod nekih komunista ima oklijevanja ili prepuštanja da to učini netko drugi" (Žanko 1969b, 1).

Poslijedeklaracijske nacionalističke manifestacije u javnom političkom i kulturnom životu drži izravnim nastavkom još snažnijega, razgranatijega i produbljenijega djelovanja one iste nacionalističke skupine iz koje je nikla *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika.* Sadržajno i idejno

povezuje članke iz Matičinih časopisa *Kolo, Kritika* i *Dubrovnik* i njihove autore, Petra Šegedina, Šimu Đodana, Vladu Gotovca, s istovrsnim člancima objavljenima u ustaškoj emigraciji (primjerice s *Danicom* iz Clevelanda), a koji obrađuju suvremenu hrvatsku političku problematiku, nepovoljan gospodarski položaj Hrvatske u federalnoj Jugoslaviji, načine i oblike njezina izrabljivanja i političkoga podčinjavanja te predlažu rješenja. Prvi je korak raspisivanje slobodnih izbora, kojima bi se uklonio totalitarni komunistički režim i policijska diktatura; drugi je razdvajanje nenaravne višenacionalne državne tvorevine Jugoslavije na njezine sastavne dijelove u skladu sa slobodno izraženom voljom svih potlačenih naroda i načelom narodnoga samoodređenja; treći je uspostava slobodne demokratske i nezavisne države Hrvatske na cijelom hrvatskom narodnom području; četvrti je uspostava slobodnih demokratskih država pojedinih jugoslavenskih naroda kao nužan preduvjet njihove bolje i sretnije budućnosti te plodne suradnje u smjeru stvaranja šire europske zajednice slobodnih naroda.

Nakon što je tako povezao hrvatske znanstvenike s ustašama, što je u ono doba vodilo izravno u zatvor, piše napomenu: "Svaka sličnost između stavova ustaškog 'foruma' i ustaške emigrantske štampe i stavova iznesenih u člancima i napisima iz 'Kola', 'Kritike' i 'Hrvatskog književnog lista' je slučajna" (Isto). U istom je prokazivačkom tonu to ponovio u posljednjem nastavku: "I na kraju, još jedno objašnjenje da me nacionalisti ne bi optužili zbog difamacije: Iznio sam i usporedio stavove u publikacijama Matice hrvatske i stavove ustaške i Mačekove emigracije. Ako su čitaoci zapazili identičnost njihovih gledanja na pitanja o kojima sam govorio, sličnost je za mene slučajna, a organizaciona povezanost isključena. Jer, konačno, i ja sam znadem da ustašku i mačekovsku emigraciju financiraju razne mračne snage i obavještajne službe u inozemstvu, a Matičina izdanja da izlaze u zemlji, financirana iz socijalističkih izvora, tj. iz viška rada koji stvara radnička klasa Hrvatske."

Žanko napominje da je glavni urednik Matičine *Kritike* Vlatko Pavletić, ujedno i direktor Nakladnoga zavoda Matice hrvatske, koji je izdao Meštrovićeve memoare "taj podmukli pokušaj afirmacije i rehabilitacije Mačeka, Stepinca i nekih drugih 'hrvatskih veličina'. Pavletić je i jedan od inicijatora 'antisocijalističke i nacionalističke političke diverzije', pokrenute *Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika.*[144] Iako su naša najširа javnost i politički forumi jednodušno osudili Deklaraciju, a povodom Deklaracije i

144 Odlukom GK SK Zagreba Pavletić je isključen iz GK i iz SKJ "zbog političke nebudnosti i neodgovornosti (...) koje je ispoljio prilikom donošenja Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika" (*Vjesnik*, 25. III. 1967., str. 2).

nacionalističke pojave u Matici hrvatskoj i nekim drugim ustanovama i sredinama, sve agresivnija nacionalistička kampanja s osloncem na spomenute listove i časopise pokušava da oživi idejnu bijedu, političku reakcionarnost i nehumanost nacionalizma i šovinizma; da iznošenjem prljavog idejnog blata uprlja, kad već ne može da potisne, sve ono progresivno što je radnička klasa i progresivna marksistička misao u borbi za nacionalnu slobodu i socijalizam unijela u riznicu progresivne misli i kulture hrvatskog naroda. Sve to, na žalost, pokazuje i slabosti idejno-političke akcije progresivnih snaga, posebno u kulturnoj sferi našeg društva" (Žanko 1969b, 3).

Prokazuje da je Matica hrvatska osnovala zajedno s HKL-om ogranak u Baselu u Švicarskoj, da kani osnovati i ogranke u Vojvodini za "ugrožene" Hrvate, a Matica srpska takve iste za "ugrožene" Srbe u Hrvatskoj, što je "dokaz više da se nacionalizmi ne isključuju, već nadopunjuju i prožimaju" (Isto, 2). Sve je to dojavljeno Titu, koji je zaprijetio objema Maticama da nemaju ondje što raditi, na što se oglasio Upravni odbor Matice hrvatske upozoravajući na aktualni problem unitarističke prakse, što potkrjepljuju i članci u Matičinim izdanjima, koji upozoravaju na štetnost i neosnovanost i hegemonističkih i unitarističkih koncepcija u kulturi i na njihovu antisocijalističku narav.

Prema ocjeni Marka Veselice (2002: 149) "uspon i djelatnost Matice hrvatske izazvali su paniku i strah kod vodećih boljševičkih i velikosrpskih snaga i one su budno, precizno i pomno pratile ovaj proces s ciljem da ga proglase šovinističkim, rasističkim, pa čak i ustaškim načinom rušenja Titove velikosrpske, unitarističke, boljševičke Jugoslavije. Radi toga su ove snage tražile u samom hrvatskom narodu, njegovim izdajničkim i obavještajnim strukturama da napadaju hrvatski demokratski preporod i Maticu hrvatsku kao ustašku, šovinističku organizaciju, čiji je jedini cilj, dopuštenim i nedopuštenim sredstvima razbiti zajednicu ravnopravnih i bratskih naroda i stvoriti samostalnu ustašku, 'nezavisnu državu Hrvatsku' ".

6.1.4. Deseta sjednica CK SKH

U Hrvatskoj su Žankovi članci i politička stajališta među intelektualcima i političarima novoga naraštaja doživljeni kao izraz krajnjega staljinizma, a on kao glasnogovornik velikosrpske unitarne politike zakrivene jugoslavenstvom, koja se njime poslužila da bi onemogućila reformistički program službene hrvatske politike (decentralizacija dohotka i njegova raspodjela u neposrednih proizvođača, uspostavljanje čistih računa među republikama, razvijanje međunacionalnih odnosa na osnovi pune ravnopravnosti) i prijedloge

budućih ustavnih promjena (pretvaranje Jugoslavije u savez država republika, osamostaljenje i državnost republika) te njezine glavne aktere uklonila s vlasti. Podatci koji su prikupljeni govorili su da nije djelovao samo člancima nego i agitacijom na terenu među sumišljenicima, napose u Dalmaciji.

U siječnju 1970. na Desetoj sjednici CK SKH uvodničarka Savka Dabčević-Kučar stavila je Žankove optužbe i nakane te njegovo istupanje u odgovarajući povijesno-politički kontekst hrvatske republičke bitke protiv velikodržavnoga koncepta i prakse koji se iskazuje u mnogim oblicima, "a društvena srž je bila u tome da se višak rada oduzima od proizvođača i da je on bio lišen odlučivanja o njemu. Ostaci te ranije prakse podloga su unitarizmu koji je idejno oslonjen na centralizam i administrativno-birokratski, privredni i društveni model. Iako određeni elementi još žive, kako u ekonomskoj praksi, tako i u objektivnim uvjetima zbog kursa koji vodimo, podloga mu se neprekidno sužava. (...) Politički udarac takvom velikodržavlju koji je maska za hegemoniju jedne nacije davno je zadan. On je oslabio, ali ne i uklonio nacionalizam općenito" (Dabčević-Kučar 1970: 4).

Dabčević-Kučar definira unitarizam "kao oblik nacionalizma jače nacije u varijanti velikodržavnog šovinizma", stoga on "nije alternativa separatizmu nego njegov komplementarni dio. (...) U stvari je unitarizam samo maska — iza koje hegemonizam skriva svoje pravo lice. On brigu i odgovornost socijalističkih republika za razvoj federacije također proglašava nacionalizmom. Za unitariste ne postoji uopće nacionalno pitanje i nacionalni problem. (...) Oni ocjenjuju da osjećaj slobodnog nacionalnog izražavanja i manifestacija apriori slabi osjećaj pripadnosti socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji. (...) Zato svaki nacionalni osjećaj smatraju sumnjivim, pa ga — ako postoji po njihovom mišljenju — treba zabraniti i ukinuti" (Isto).

Istaknula je da se u Žankovim člancima ne nude perspektive za rješavanje pitanja koja nacionalisti pokreću, pa je pitanje što se njima zapravo hoće, napose kad se kaže: "da su emigracija i razne obavještajne službe financirale neprijateljske časopise vani, a mi da financiramo proustaške listove u zemlji; drugo, da je val tog nacionalizma takav da prijeti zapravo da nas proguta i u stvari je potpuno javan, ne treba mu se čak ni sakrivati; i treće da treba prijeći s riječi na djela" (Isto: 7).

U njegovu slučaju ne može se govoriti o političkoj neupućenosti jer je Žanko visoki funkcionar u Saveznoj skupštini i u Saveznoj konferenciji SK. Do tad ni na jednom sastanku nije kritizirao politiku CK Hrvatske, iako je mogao, a istupio je javnom kritikom u člancima u *Borbi*, kojoj je bio predsjednikom savjeta, a koja u proteklom razdoblju nije korektno pisala o događajima u SRH.

Već se dulje vrijeme političko vodstvo SRH napada i kritizira kao nacionalističko. To čini "čaršija" (tj. Beograd; nap. N. B.), kao i one nacionalističke snage protiv kojih danas vode borbu CK SK drugih republika. To nije od jučer i teško je pretpostaviti da na takvoj političkoj funkciji Žanko to nije znao. Objektivno je djelovao, naglašava Dabčević-Kučar, kao dio tih snaga. Napominje da je Vladimir Bakarić na sastanku prošloga aktiva kazao da je i dio savezne administracije u tom sudjelovao, skrivajući teškoće koje se nalaze pred državom, pa su stoga napadali hrvatsko vodstvo zbog nacionalizma da mu zatvore usta.

Iz konteksta članaka vidi se da kritika smjera na SK i republičko vodstvo, što potiče nepovjerenje u njega, "a podtekst je da treba to rukovodstvo da ode. A kako je ono legalno izabrano na kongresu, i to na određenom kursu, kako je dobilo punu političku podršku na Konferenciji, to je svakako nerealna teza da se promjena rukovodstva može izvršiti snagama u Hrvatskoj. U logici stvari to implicira tezu o nekoj intervenciji izvana, a to su onda objektivno intrige direktno protiv interesa i jedinstva socijalističke Jugoslavije. (...) Grupiranje na neprincipijelnim osnovama, širenje neistine, insinuacija i slično ukoliko im se u korijenu ne bi stalo na put, moglo bi da preraste u frakcionašku djelatnost što bi predstavljalo oblik razjedanja udarne snage i akcione sposobnosti našeg SK. Zato smo dužni i onda kad ne precjenjujemo značenje ni tih pojedinaca ni tih pojava, odlučno raščistiti s njima, pa ma o kome se radilo" (Isto: 8).

Dabčević-Kučar se osvrnula i na unitarističku jezičnu politiku: "Poznato je da je problem manipuliranja jezikom u nacionalističke svrhe bio u jednom trenutku izuzetno oštar. Da je problema u jezičnoj ravnopravnosti kod nas bilo i da ih još uvijek ima, a vjerojatno će ih biti, nije nam trebao signal iz vani. Mi smo to sami uočili i rješavali. Mnogo toga smo veći riješili. No, s problemom ravnopravnosti jezika razne nacionalističke i birokratske snage pokušavaju manipulirati već godinama. Mi smo se kao SK, kako je poznato, ponešto upletali u te diskusije o jeziku i zato jer su one izlazile iz sfere nauke i prelazile u sferu politike. Imali smo u nastojanjima da stvari dovedemo u ispravan kurs mnoge kontakte i akcije. Mislim da se i tu može danas pozitivno ocijeniti tendencija diferencijacije među lingvistima samima osobito u odnosu na ozbiljne naučne radnike. Možemo reći da su na posljednjem zasjedanju lingvista u Budvi, na primjer lingvisti iz Hrvatske pretežno pristupili problemima jezika s naučnih pozicija" (Isto: 7).

Žanko je sve optužbe odbacio i ponovio ključne političke ocjene iz inkriminiranih članaka te naglasio da je za istup bio motiviran načelima i stajalištima Statuta SKJ i Rezolucijom IX. kongresa, da su njegova stajališta poznata

javnosti, da u njoj ima potporu, a da su problemi nastali kad je za nacionalizam prozvao Maticu hrvatsku i tekstove u njezinim časopisima *Kolo, Kritika i Dubrovnik,* koji razrađuju i produbljuju ideje iz *Deklaracije*, koja je doživjela plebiscitarnu osudu na jugoslavenskoj razini. S tom su ocjenom sukladne i ocjene sa VII. plenuma CK SKH. Također odbacuje da su uznemirenost i zabrinutost na terenu nastali zbog njegovih napisa, oni su prouzročeni, tvrdi, upravo onim i onakvim pojavama i djelovanjima kojima se on javno suprotstavio svojim tekstovima (Žanko 1970).

Zbog toga da ga svrstavaju u društvo "unitarista, rankovićevaca, šestojanuaraca, izdajnika interesa hrvatskog naroda, inkvizitora koji istjeruje vještice", ali nemaju hrabrosti da to prošire i na SKH, koji upravo takvu politiku provodi (Žanko 1969b, 4).

Odjeci povijesne X. sjednice bili su višestruko pozitivni; prvi put se nakon rata osjetilo jedinstvo naroda i političkoga vodstva: javno je progovoreno razumljivim jezikom što se zaista zbiva u aktualnoj politici i kakvi su odnosi republika i federacije. U Zaključcima sjednice Žankova su stajališta o međunacionalnim odnosima, ulozi federacije i politici u SRH ocijenjena kao centralističko-unitaristička i štetna za razvitak političkih i općedruštvenih odnosa na republičkoj i saveznoj razini, pa je glasovanjem u Hrvatskom saboru opozvan sa svih partijskih i političkih funkcija.

I prije svojih istupa u javnosti Žanko nije bio na glasu kao političar jasnoga političkoga stajališta; stjecao se dojam da ne govori što misli, a bio je sklon preuveličavati vlastite zasluge za radnički i partizanski pokret. Tako je 1963. sebe proglasio pokretačem i glavnim urednikom ratnoga izdanja *Slobodne Dalmacije,* što je oštro opovrgnuo njezin zbiljski glavni urednik Šerif Šehović i zatražio da se to pitanje raščisti, ali je afera zataškana (*Kritika,* 1970, 12).

Smiljana Rendić nazvala ga je "ledenim integralistom koji je od bratstva i jedinstva i socijalizma pravio bič nad bolnom glavom Hrvatske" (Rendić 1971: 423), a Vlado Gotovac (1969b: 545) "šefom alarmnog uređaja za mitomansko jugoslavenstvo, koji se uvijek pali pred izbore." Prema Gotovčevu mišljenju, "njegova metoda kampanjâ i njegov način mišljenja upravo paradigmatički predstavljaju tradicionalnu varijantu jugoslavenstva, koje se nikada ne bavi uzrocima i razlozima pojava koje napada, nego ih nastoji administrativno-politički likvidirati. (...) Jedinu novost za jugoslavenstvo koje doktor Miloš Žanko zastupa predstavlja njegovo groteskno citiranje Krleže u napadu na 'Hrvatski književni list': groteskno zato što je samo nešto ranije upravo tog Krležu napadao za nacionalizam; groteskno zbog silnog nerazmjera teme i autoriteta kojim se služi; i novo zato što su svi jugokrati iz ropotarnice dobro i točno

znali, da se na Krležu ne mogu pozivati — svi osim doktora Miloša Žanka. Jer Krleža nikada nije napadao nacionalizam zato što je bio renegat, ili zato što je bio ravnodušan prema sudbini svoga naroda, nego zato što je svom svojom strašću nastojao da se ta sudbina promijeni: njegova žestina uvijek je bila ispunjena snom o prestanku nesreća, o prestanku poniženja u njoj!" (Gotovac 1969b: 545–546).

Ni u iseljeništvu recepcija njegova rada nije bila bolja. Mate Meštrović drži da ga je pregazilo vrijeme te da se čini da su mu bliži maoizam i staljinizam, koje promiče beogradski časopis *Susreti,* nego nova gibanja u Hrvatskoj. Sukladno novim smjernicama državne politike, provodi se čišćenje konzervativnih i centralističko-unitarističkih elemenata u republičkim centralnim komitetima. "Možda i dr. Žanko već pripada onoj starijoj garnituri partijskih vođa koji su držali vlast u svojim rukama od rata naovamo, i koji sada bivaju postepeno eliminirani iz partijskih rukovodstava" (*Hrvatski glas,* New York; prema Žanko 1969b: 4).

Politika koju je zastupao samo je nakratko ustuknula pred mladim naraštajem punim znanja, volje i želje da napravi Hrvatsku boljom, pravednijom, istinski slobodnom i otvorenom republikom. Taj naraštaj koji ga je na glasovitoj X. sjednici CK SKH isključio iz političkoga života i zatvorio mu sva vrata javnoga djelovanja za nepune je dvije godine poslao u povijest, njegov idol maršal Tito — pučki sin, metalac i revolucionarac — uz potporu tenkovskih gusjenica JNA, stacioniranih, za svaki slučaj, nadomak Zagrebu — u Dugom Selu i Jaski (Tripalo 2001: 228).

Nije bolje prošla ni Matica hrvatska, čiji se Upravni odbor trsio odbaciti Žankove optužbe dokazujući da Matica njeguje slobodarske ideje i okuplja ugledne kulturne i znanstvene radnike neovisno o nacionalnosti, da su njezini časopisi otvorene javne govornice utemeljene na poštivanju načela stvaralačke slobode i znanstvene istinitosti te potiču slobodan i demokratski dijalog (*Vjesnik*, 14. VI. 1969.). I ona je poslana u povijest zabranom djelatnosti i otuđenjem imovine.

Žanko se povukao u dragovoljno progonstvo u Beograd i ondje umro, dočekavši zadovoljštinu 1986. od SUBNOR-a Hrvatske, koji mu je dodijelio Plaketu SUBNOR-a Jugoslavije kao "istaknutom revolucionaru za doprinos radu boračke organizacije i učvršćenju bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti" (Blečić–Dolenc 1986: 377).

Agoniju pak propadanja Srba s lošim politikama i hrvatskih i srpskih političkih prvaka sagledavao je 1970-ih Vlado Gotovac na sljedeći način:

"U našoj fantomskoj svakodnevnosti pitanja o domovini pojavio se i slučaj Srba u Hrvatskoj. Pronađen na historijskom bazaru geografske sudbine i predstavljen kao delikatan rezultat pravde, on je, stvarno, još jedna njena parodija: *preko nje se Srbima u Hrvatskoj oduzima domovina!* Stotine godina njihova života, njihove sudbine želi se prikazati kao gostovanje! Cijela njihova prošlost u prošlosti Hrvatske pretvara se u privremenu, u improviziranu epizodu izvan domovine.

Ali, napokon, ma što oduzeli živi, djela mrtvih ostaju u svom prostoru, u sudbini kojoj pripadaju. Iz dubine stoljeća ona otkrivaju fantomsku prirodu današnjeg pitanja. Hrvatska je njihova domovina, i ona bi bila strašna svima da to nije!" (Gotovac 1969b: 539–540).

Istost je domovine, upućuje Gotovac, ona poveznica između Hrvata i Srba u Hrvatskoj, a ne ispraznica bratstva i jedinstva. Zahvaljujući Gotovcu, ta se misao dalje produbljivala, pa se iz domovinske istosti rješavaju sva pitanja, a ne iz zagledavanja u interese drugih republika, kojima je često srpska manjina u Hrvatskoj služila za rješavanje njihovih problema, koji s hrvatskim Srbima nisu imali veze, niti su utjecali na poboljšanje njihova gospodarskoga položaja. Istost znači da su svi građani SRH, neovisno o nacionalnoj pripadnosti politički jedno tijelo, pred zakonima jednaki i njezinim Ustavom obvezani, uključujući i ustavnu odredbu o službenom jeziku i pismu. Nacionalna prava rješavaju se po uzoru na moderne građanske države i provode se na svim razinama, a ne samo u školstvu, na kojima to određena nacionalna skupina ima pravo, sukladno udjelu u stanovništvu na određenom prostoru. Time je obuhvaćena i zastupljenost u pojedinim državnim službama, poglavito u vojsci, sudstvu, policiji i obavijesnoj zajednici, gdje je srpska manjina imala nerazmjerno veći udio na štetu građana hrvatske nacionalnosti.

Nakon sloma Hrvatskoga proljeća vojnim udarom u Karađorđevu u prosincu 1971. Matici hrvatskoj zabranjen je rad sve do 1989., a njezino je čelništvo u montiranim sudskim procesima osuđeno na višegodišnje zatvorske kazne (s vremenskom zabranom javnoga djelovanja po izdržavanju kazne) zbog kontrarevolucionarne djelatnosti i pokušaja odvajanja Hrvatske od Jugoslavije: Marko Veselica osuđen je na sedam godina, Šime Đodan na šest, Jozo Ivičević na pet (viši im je sud kazne smanjio na četiri godine), a Zvonimir Komarica na dvije godine strogoga zatvora. Na zasebnim su procesima bili osuđeni Vlado Gotovac na četiri godine, Hrvoje Šošić na 5,5 godina te Franjo Tuđman i Bruno Bušić na dvije godine zatvora.

Apsurdnost presuda očita je, a u slučaju Vlade Gotovca najzornija. Njegov književni i novinskouredrički opus primjer su humanističko-liberalnoga

promišljanja intelektualca u čijem je središtu pojedinac, a ne kolektiv, pa je optužnica za nacionalizam i šovinizam groteskna. Kad ju je prvi put čuo, Gotovac je od užasa zaplakao: "[Dežurni sudac] čita mi obrazloženje naloga za uhićenje. Slušam zapanjen. Sve se odjednom zaustavilo, u polarnom trenutku neizrecivog. A onda naglo, prije svake misli, prije svakog osjećaja, nezadrživo provaljuje katastrofa: besmisao organiziranog mračnog ludila obuhvaća i nosi, pretvara u strašnu sramotu, u beskrajno poniženje svijet u meni i oko mene. (...) Riječi zaustavljaju život i zlo kojim je ispunjeno obrazloženje, pravac i stil te goleme, trome i bestidne laži, te mračne želje za uništavanjem, kida ga, razvija, mrvi. I potekle su mi suze. Bio je to plač zbog osjećaja bespomoćnog poniženja, koje je prekrilo cijeli obzor i rastvaralo ga — U tom sam trenutku susreo domovinu (...) okruženu sveobuhvatnom zlobom i nemilosrdnošću, opsjednutu demonom samoporicanja i njegovim fantazmagorijama, u požaru besciljnog razaranja života, u divljem trku prema zlu i propasti, u njegovom fantastičnom purpuru" (Gotovac 2002: 49–50).

U historiografiji se i danas u dijela istraživača Hrvatsko proljeće interpretira kao nacionalistički pokret, čime se prikriva njegova ključna odrednica — da je bio pokret za reformu centralističko-unitarističkoga državnoga ustroja i gospodarske politike, za pravedniju raspodjelu ostvarenih dobara i punu afirmaciju republika i naroda kao nositelja suverenosti.

Pri tom nije nevažno i pitanje Titova pogleda na suverenitet i državnost republika nakon gušenja Hrvatskoga proljeća. U govoru na sjednici Predsjedništva Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije u Beogradu 18. prosinca 1971. rekao je: "Postavilo se pitanje, stalno je bilo na dnevnom redu — suverenitet, suverenitet, suverenitet. Ja sam u Zagrebu pitao neke drugove šta vam znači taj suverenitet. Mi imamo jedan suverenitet. To je suverenitet Jugoslavije prema vani. Branili smo ga uvijek i branićemo ga i dalje. Ali nije riječ o nekom suverenitetu koji je van amandmana, naročito 21. i 22. amandmana, riječ je o suverenitetu radničke klase. Ona je glavna osnova našeg društva u svakoj republici. Taj suverenitet radničke klase, onako kako je formulisan ustavnim amandmanima federacije — to je taj naš unutrašnji suverenitet. Sve drugo, samostalnost razvitka, to da jedna republika nema pravo da se miješa u stvari druge republike — sve to spada u taj unutrašnji uži suverenitet. Ali nikako ne stvarati neke države. Mi smo već odavno prihvatili marksističko-lenjinističke postavke o odumiranju države. I, ako hoćete, ova naša država je već prilično odumrla. Prenesene su i mnoge kompetencije sa federacije na republike. Sve to znači odumiranje države. Ali sada, umjesto da se i dalje ide istim pravcem, da

se sa republika prenosi na komune, — tamo se sada stvara nova država, neka čvrsta društvena nadgradnja. Ne može toga biti!" (prema Ostojić 1981: 275).

6.2. Jezična polemika u vojnom glasilu *Front* (1970.—71.)

U tjednom vojnom glasilu *Front* objavljen je u deset nastavaka 1970. jezični serijal urednika Save Stajčića s povijesnim pregledom hrvatsko-srpskih pokušaja stvaranja zajedničkoga jezika u 19. i prvoj polovici 20. st., "u kojima je iznesena golema današnja i historijska argumentacija o razvijanju zajedničkog književnog jezika Srba, Hrvata, Crnogoraca i Muslimana. Navodeći najveće književne i jezične autoritete i Hrvata i Srba, pokazali smo da je u interesu i naše kulture i naših naroda da se taj — jedan — književni jezik ne razdvaja, već da se slobodnim ukrštanjem i prožimanjem, a ne polarizacijom varijanata, razvija i obogaćuje, odabirući ono što je bolje, što mu više odgovara" (Stajčić 1970., 10: 17). Autor serijala neposredno je potaknut sve većim hrvatskim jezičnim osamostaljivanjem, koje se, unatoč političkoj osudi *Deklaracije*, piše Stajčić, u hrvatskom strukovnom krugu provodi u tišini na njezinim zasadama. Pitanje "republička i nacionalna izolacija ili kulturna i jezička uzajamnost i jedinstvo", koje je postavio (Isto), retoričke je naravi.

Članak je usmjeren k uvođenju institucionalnoga državnoga političkoga tijela koje bi, isključivši lingvistiku, vodilo jedinstvenu jezičnu politiku u duhu Novosadskoga dogovora, a prema modelu Mitra Pešikana "mešanjem i ukrštanjem (...) uzimanjem iz sva četiri 'džaka': hrvatskoga, srpskoga, bosanskoga i crnogorskoga" (Isto). Za primjer uspješne jezične politike uzima se Bosna i Hercegovina i odluka njezina Izvršnoga komiteta CK SK iz godine 1968: "Narodi Bosne i Hercegovine, Srbi, Hrvati i Muslimani, ravnopravno se i slobodno služe i jednom i drugom varijantom hrvatskosrpskog, odnosno srpskohrvatskog jezika miješajući njihova varijantna obilježja. Izvršni komitet smatra da je svako umjetno favoriziranje i nametanje ove ili one jezičke varijante, ili njihovih osobina, bilo od koga ili bilo kome, povreda prava svakog čovjeka na slobodan izbor i upotrebu jezičkih izražajnih mogućnosti, njegovih oblika, narječja i pisma (latinice i ćirilice), kako u svakodnevnoj upotrebi, tako i u nauci, publicistici i sredstvima javnog komuniciranja. U interesu je razvitka jezika proširivanje i bogaćenje njegovih izražajnih mogućnosti, pa je neophodno, u tom pogledu, objedinjavati najveću toleranciju" (Isto: 16—17).

Stajčić analizira okolnosti nastanka Bečkoga dogovora 1850., Skerlićeve jezične ankete i Novosadskoga dogovora, opširno navodeći stajališta anketiranih i dogovornika, ali ne ulazeći u meritum: zašto ni jedan od pokušaja jezičnoga sjedinjenja nije uspio. Piše upravo suprotno, kao da su svi ti dogovori

provedeni i da se opslužuju na cijelom novoštokavskom području osim u Hrvatskoj. Pri tom propušta navesti tekst Bečkoga dogovora i pridruženih mu Pravila za južno narječje da čitatelj može sam steći uvid kako je prvotno bilo zamišljeno jezično jedinstvo i kako ga nitko nikad nije proveo, koje su danas prijeporne točke sjedinjenja, prešućuje da među potpisnicima Bečkoga dogovora nema prvaka Hrvatskoga narodnoga preporoda Ljudevita Gaja, kojega je kao vizionara južnoslavenskoga zajedništva prethodno stavio uz bok Karadžiću, a da su uz Novosadski dogovor vezane ograde dijela hrvatskih sudionika i krivotvorenje izvornoga teksta prilikom njegove objave u srpskim glasilima, što je bio nečuven postupak srpskih sudionika.

Serijal je ogledni primjer kamo je smjerala savezna jezična politika. Autor govori o razumijevanju, snošljivosti, ulaganju napora da se konačno postigne dogovor o zajedničkom jeziku u kojem su razlike "tako reći neznatne", a ono što je dotada držano školskim primjerom snošljivosti — poštivanje jezika sredine u koju dolazi osoba koja će obavljati javnu službu — smatra prisilom: "Ponegde ima i prisile u tome da čovek s ekavskog govornog područja — prosvetni radnik treba da govori ijekavski kada se nađe u svojoj struci na ijekavskom području" (Isto 1: 26). On traži širenje srpskoga jezika u javnoj porabi i u područjima gdje on nije autohton, pa mu je ključno pitanje: "Da li ljudi koji se služe tzv. istočnom varijantom mogu nesmetano upotrebljavati karakteristične polarizovane reči (*utisak* — za *dojam*, *pozorište* — za *kazalište*, *predstava* — za *predodžba*, *mobilisati* — za *mobilizirati*, *voz* — za *vlak*) i onda kad se nađu na području gde su običniji izrazi zapadne varijante?"

"Ako takvi slučajevi u praksi postoje, na njih bi", drži Stajčić, trebali upozoriti jezikoslovci, a onemogućiti ih "odgovorni ljudi", jer je to "protivno našem Ustavu, protivno osnovnim principima razvoja našeg slobodnog samoupravnog društva" (Isto, 8: 19).

Površno i netočno navodi da je jezično klupko "zamrsio mnogozaslužni Vuk Karadžić svojom tezom *Srbi svi i svuda* (...), koji je docnije ispravio to svoje stanovište" (Stajčić 1970, 9: 18). Srpski su kulturni djelatnici srbovali i prije Vuka, nikad nisu prihvatili ilirizam i južnoslavenstvo, a Karadžić je samo jasnije izrekao njihova stajališta politički opasnom, znanstveno neodrživom postavkom o štokavštini kao isključivom srpskom "vlasništvu", koje se nikad nije odrekao, čak ju je pred smrt i pojačao. Mirko Peti piše (1989.; prema 1995: 51) da su Srbi već davno napustili Karadžićev tip jezika, ali su zadržali njegovo poimanje narodnoga srpskoga jezika aktualiziranoga danas pod nazivom srpskohrvatski jer "tim se modelom pod firmom zajedništva, uz protežiranje

vlastita jezičnog identiteta, objektivno potiče, dopušta i omogućuje presezanje u identitet drugog jezika, u ovom slučaju hrvatskoga".

Zaboravio je Stajčić podsjetiti čitatelje *Fronta* da je Karadžić tražio da mu se u Beč šalju stari "šokački" rječnici iz kojih će 1818. prepisivati, a navodeći njegovo Pismo Platonu Atanackoviću preskače dio u kojem Karadžić preporučuje srpskim piscima da idu u Zagreb "učiti srpski", što znači da su Srbi 1849. tek propisali srpski, dok je štokavština Hrvatima već bila višestoljetni izgrađeni književni idiom, koji su za ilirizma samo podignuli na razinu službenoga jezika u Trojednici.

Prema Stajčiću, sve su zlo u jezična pitanja unijeli "deklaraši", kako naziva ugledne hrvatske intelektualce, tvorce i potpisnike *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika,* napose svojim zahtjevom da u Ustav treba unijeti formulaciju o jednakosti i ravnopravnosti "četiriju književnih jezika: slovenskoga, hrvatskoga, srpskoga i makedonskoga", a preskače ključnu povijesnu činjenicu da se *Deklaracijom* traži samo ono što je već bilo ostvareno narodnooslobodilačkom borbom, a zajamčeno i provađano odlukom Avnoja iz 1944., pa onda potajno izbrisano i zaboravljeno.

Stoga je njegova rečenica s nepotpunim navodom kako su napori da se jezično klupko odmota "krunisani potpunim uspehom tek u narodnooslobodilačkoj borbi", kad je "zajedničkom i ravnopravnom borbom svih naših naroda izvojevano i ostvareno i njihovo pravo na jezik" (Isto, 9: 18), dovođenje u bludnju *Frontova* čitateljstva, kojemu se sugerira da je deklaracijsko traženje prava na hrvatski jezik nešto novo, protuustavno i proturevolucionarno, a ne nešto što je izrijekom navedeno u avnojskoj odluci. Pri tom se Stajčić obilno oslanja na Bakarićevu osudu Deklaracije u *Telegramu* 7. travnja 1967. (prvotno objavljeno u *Vjesniku* 31. ožujka) i razgovor na televiziji 19. lipnja 1970., a zaobilazi njegovu ključnu misao.

Bakarić naime tumači, kako je ovdje navedeno u 6.1.1., da su jezične formulacije u ustavima iz 1946. i 1953. (u potomnjem s malom nevažnom promjenom) jezičnu suverenost vezivali uz republike, a u trenutno važećem Ustavu jezična je suverenost s republika prenesena na narode ("Savezni zakoni i drugi opći akti saveznih organa objavljuju se (...) u autentičnim tekstovima na jezicima naroda Jugoslavije: srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom, slovenskom i makedonskom"). Nakana je sastavljača prvih dvaju poratnih ustava bila da federacija nema svojega jezika i da ne smije nikomu nametati nikakav jezik kao dominantan te da je autentičan savezni zakon ne samo na hrvatskom jeziku nego jednako i na hrvatskom, srpskom, slovenskom i makedonskom.

U tekstu *Deklaracije,* tvrdi Bakarić, jezici nisu ravnopravni, nego se "instituira državni jezik, a to je korak natrag i prema tome ne bismo mogli to prihvatiti i ne bismo trebali" (prema Stajčić 1970, 10: 17). Dakle, povratak avnojskim jezičnim tekovinama, imenovanje i priznanje republičkih jezika s njihovim narodnim imenima, iskazano *Deklaracijom*, Bakarić 1967. smatra neprihvatljivim. On tvrdi da se "ne može ničim tumačiti da je sadašnja formulacija Ustava do te mjere nejasna da bi mogla implicirati one negativne posljedice o kojima govori *Deklaracija*, ovdje se spominju četiri jezika. Kaže se: hrvatskosrpski, odnosno srpskohrvatski, ali se spominje jedan i drugi. Zašto se spominje jedan i drugi? Da li su to sinonimi? Ako i jesu, ipak njihovo odvojeno nabrajanje mora imati svoj smisao. Inače ne bi mogli naći mjesto u jednom zakonskom tekstu, to znači — a i provodi se — da su četiri teksta autentična."

Bakarić u saborskoj raspravi uz hrvatskosrpsko ime uvodi i deklaracijski pojam hrvatskoga književnoga jezika kao općejugoslavenske pravne činjenice i traži njegov nesmetan razvoj: "Taj tekst na hrvatskom književnom jeziku obavezan je i u Srbiji, i u Makedoniji, i u Bosni i Hercegovini, prema tome ne stvara nikakve probleme za miješana područja kakvim se jezikom tamo netko mora služiti, nego mu ostavlja punu slobodu da se služi jezikom kojim hoće. To, naravno, ostavlja potpunu slobodu da se formiraju i književni jezici i da se ti književni jezici slobodno razvijaju, a da se federacija u to nema nikakva prava miješati, osim da osigurava slobodu upotrebe i razvoja tih jezika."

U razgovoru na televiziji 19. lipnja 1970., koji navodi Stajčić prema *Borbi* od 20. VI. 1970., svoja je stajališta precizirao: "Mi smo zastupali mišljenje da je to jedan jezik, što je bilo naučno potpuno tačno, i da ne bi imalo nikakvog smisla tvrditi nešto drugo, jer je to jedan leksik, jedna gramatika i jedan, manje-više način izražavanja. S druge je strane trebalo svakom narodu dati punu slobodu da razvija svoj jezik onako kako on misli. I za nas bi bilo tada politički pravilnije da smo čak tada rekli da su to dva jezika nego da smo pridonijeli jednom nasilnom unificiranju. U ovu teoriju, razumije se, u Ustavu nismo ulazili nego smo zapisali: srpski, hrvatski. Jer time nismo ulazili u pitanje : kakav je jezik? Ali smo sasvim jasno kazali: svaki narod ima pravo da svoj jezik zove kako hoće i da oni budu ravnopravni, da ga može da razvija onako kako sam hoće."

Stajčić piše da jezik "nije nešto što se može dekretirati ili što se u kabinetu može 'skrpiti', jezik živi i razvija se po sopstvenim zakonitostima" (Stajčić 1970, 10: 17), a zahvaljujući utjecaju masovnih i jakih sredstava komuniciranja riječi sele iz jedne sredine u drugu, jedne se udomaćuju, druge iščezavaju, što je prirodan proces, koji hrvatski lingvisti sad žele zaustaviti te izdvojiti,

normirati i ozakoniti hrvatsku varijantu, a to je zabrinjavajuće. Zabrinjavajuće je da republike nisu imale svoje novinske agencije, svoje središnje televizijske i radijske dnevnike koji su mogli emitirati na cijelom području SFRJ i tako širiti svoj leksik, svoju frazeologiju obogaćujući jezik, nego je to uvijek i redovito bilo jednosmjerno "obogaćivanje": iz Beograda prema ostalima.

Stajčić navodi tvrdnju profesora Stjepana Babića da beogradski lingvist Pavle Ivić "ne priznaje dvije norme, a to znači da hrvatskim lingvistima poriče pravo da za svoj narod slobodno normiraju književni jezik bez uplitanja srpskih lingvista" (*Jezik,* XVI, 136). Upletanje Stajčiću nije prihvatljivo, ali se pita tko će normirati jezik Srba u Hrvatskoj, Hrvata u Srbiji, Srba i Hrvata u BiH? Prema njemu, takvim se postupanjem "olako prelazi preko političkih posledica koje bi mogle nastati razdvajanjem živog i osetljivog jezičkog tkiva u mešovitoj našoj nacionalnoj zajednici" (Isto).

Pitanjem koje postavlja, Stajčić zapravo poriče strukovno znanje i političku zrelost Srbima u Hrvatskoj, Hrvatima u Srbiji, Srbima i Hrvatima u BiH te bi im postavio skrbnika koji bi odlučivao namjesto njih. Svi spomenuti narodi, odnosno njihovi predstavnici u političkim tijelima, najbolje sami znaju što jezično žele i što im treba, pa svoje želje i potrebe suvereno ostvaruje u zakonskim okvirima sredine u kojoj živi.

Stajčić rješenje složene jezične situacije u SFRJ vidi u Novosadskom dogovoru, koji da je stvorio "takvu normu u kojoj svi narodi srpskohrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog jezika imaju najširu slobodu stvaranja i upotrebe svoga jezika" (Isto). Ako je to točno, zašto su norme Novosadskoga dogovora najprije izmijenjene u Srbiji, koja je njime najviše obvezivala druge republike? Godine 1967. izišao je naime u Beogradu *Informator o savremenom književnom jeziku* Mitra Pešikana i Asima Pece s odstupanjima od *Pravopisa* iz godine 1960., sastavljenoga sukladno Novosadskomu dogovoru. Autori kažu da se ne može "isključiti revizija pojedinih detalja i traženje drukčijih rešenja u nekim slučajevima". Otuda u njih "drukčije formulacije i drukčiji tretman pojedinih reči" (prema Anić–Silić 1987b).

Na kraju serijal završava čitavom stranicom navoda i misli iz knjige Mitra Pešikana *Naš književni jezik na sto godina poslije Vuka* (1970), u kojoj se republičke norme drže kršenjem ustavnih načela i građanskih prava, lektori proglašavaju skučenjacima i neznalicama "opterećenima različitim predrasudama, zastranjenjima, zabludama, nelingvističkim merilima i težnjama, svojevrsnim konzervatorima, liferantima terminoloških kovanica" (prema Stajčić 1970., 10: 17), pa, ohrabren time, Stajčić jezikoslovcima raskolnicima i svima njima sličnima predviđa skončanje kakvo zaslužuju narodni "izdajnici

i kvislinzi". Ta zastrašujuća rečenica, kojom se pred očima jezikoslovaca koji su skrenuli sa zacrtanoga puta riše strjeljački vod, najzornija je slika jugoslavenskoga diktatorskoga režima koji je prožeo sve društvene pore i čiju je opstojnost čuvala JNA.

Stoga je javljanje prozvanoga zagrebačkoga jezikoslovca Stjepana Babića (1971., 1971a) u *Frontu* zaista bio hrabar čin. On je još 1964. u članku *Uklanjanje hrvatsko-srpskih jezičnih razlika* (S. Babić 1963–64) pokazao kako je stvaranje jedinstvenoga srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskoga jezika lingvističkim postupcima na leksičkoj razini nenaravno i nemoguće. Navodi 9 pravila koje bi pri tom trebalo primijeniti, dodajući im i moguće lingvističko trgovanje (zacijelo aludirajući na skerlićevski model sjedinjavanja jezika i slične povijesno propale pokušaje). Naime, primjenom bilo kojega od 9 Babićevih pravila selidbe su riječi iz jednoga u drugi sustav nemoguće, a da se pri tom ne počne urušavati cijeli sustav. Dalibor Brozović točno zaključuje da su Srbi bili prihvatili Babićev model jezičnoga "ujednačavanja", to bi značilo djelomičnu kroatizaciju srpskoga jezika, te su stoga o tom prijedlogu šutjeli (Brozović 1996–97: 51).

U redakcijskom naslovu prvoga Babićeva odziva, *Dušebrižnički daltonizam*, potkrala se pravopisna pogrješka u spojničkom vokalu riječi *dušobrižnički*, što je urednička nemarnost, koja je mogla biti uklonjena da je Stajčić barem pogledao u hvaljeni *Pravopis srpskohrvatskoga jezika.* U odgovoru Babić već u prvoj rečenici izravno imenuje o kakvom je serijalu riječ: naziva ga labuđim pjevom integralnoga jugoslavenstva, sadržajno izvan vremena i prostora. Poslužívši se navodom srpskoga političara Marka Nikezića, skerlićevštini suprotstavlja modernu afirmaciju svakoga od jugoslavenskih naroda i svake uže zajednice "koja na etničkoj, kulturnoj i povijesnoj osnovi posjeduje identitet", a hrvatski, piše Babić, seže još od Bašćanske ploče iz 11. st. i neprekinuto traje do danas. Hrvati "imaju pravo na svoj, hrvatski izraz i dužnost da se bore za njegovu ravnopravnost na svim područjima društvenog života" (S. Babić 1971a).

To je potvrdilo, podsjeća Babić, "i Predsjedništvo AVNOJ-a kad je 15. siječnja 1944. donijelo Odluku o objavljivanju odluka i proglasa Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, njegovog Predsjedništva i Nacionalnog komiteta na srpskom, hrvatskom, slovenačkom i makedonskom jeziku (Službeni list DFJ, 14. veljače 1945., br. 1, str. 5), potvrdio je to i sam drug Tito kad je stavio svoj potpis pod Odluku o 'Službenom listu Demokratske Federativne Jugoslavije', čiji 2. član glasi: 'Službeni list štampat će se na srpskom, hrvatskom, slovenačkom i makedonskom jeziku' (Isto, str. 10). Kasnije kad

je mnogošta iskrivljivano, iskrivljivana je i jezična politika, i danas, kad se sve ispravlja i stavlja na svoje mjesto, danas i na jezičnu politiku valja gledati drugim očima, a ne jučerašnjim, skerlićevskim. Umorismo se mi Hrvati dokazujući ono što se Slovencima i Makedoncima samo od sebe priznaje. Zato je nesuvremeno, najblaže rečeno, da pripadnici drugih naroda uče Hrvate što je za njih korisno i pametno. Jer Hrvati su zreo i suveren narod i znaju što im je korisno, a što nije, i bez samozvanih tutora. (...) A onaj tko i dalje brani unitaristička rješenja očito za to ima razloga, recimo u prednosti koju je njima stekao" (S. Babić 1971a).

Prigovorio je i *Frontovoj* jezičnoj politici zbog favoriziranja srpskohrvatskoga, tek s pokojim člančićem na hrvatskom i uputio uredništvo da se jezično ugleda na *Službeni list SFRJ*.

Stajčić mu je odgovorio u istom broju *Fronta*, navodeći svih 9 točaka njegova članka iz 1964. te navodno suprotstavljena stajališta iz kasnije objavljenih članaka, u kojima Babić zajedničku normu drži štetnom za sam književni jezik i njegovu kulturu, a i za dobre odnose među narodima. I Babića, kao i Jonkea u jednom od prethodnih nastavaka (Stajčić 1970., 8), drži nepostojanim i nevjerodostojnim znanstvenikom koji se u kratkom vremenu "od borca za jedinstvo jezika 1964. pretvorio u carinika koji stoji na republičkoj granici i pazi da se slučajno ne bi prokrala kakva 'strana' reč u njegov zabran". Odbacuje kritiku o jezičnoj politici u *Frontu* jer tvrdi da se autorski članci jezično ne preuređuju.

U drugom odgovoru Babić još jednom naglašava anakronizam Stajčićeve skerlićevštine i jugounitarizam, a osvrćući se na svoj rad kaže da nije revolucionarno evoluirao, kako to insinuira Stajčić, ali da su evoluirali hrvatski jezikoslovci i "poučeni dosadašnjim iskustvom (...) shvatili jednom zauvijek da zajedničko normiranje znači umjetno stvaranje jednoga jezika, da to znači štetni unitarizam" (S. Babić 1971b: 18). Nije ulazio u Stajčićevo nerazumijevanje njegova članka iz 1964.

Babić je u polemici otvorio i pitanje jezika u JNA navodom iz članka slovenskoga generala Jake Avšiča iz *Sodobnosti* (XVIII/4), koji je zastupao mišljenje da je jezik jedan od ključnih nositelja nacionalne suverenosti: "Ako vam je istinski do jezične ravnopravnosti na vašem području, zašto ne pišete o ravnopravnosti naroda i narodnosti u JNA, jer ni tu nije sve učinjeno što se može i što bi trebalo (...) jer jezik svakog naroda SFRJ treba da je i u JNA ravnopravan. (...) Ako je jezik kojeg naroda zapostavljen na bilo kojem području njegova društvenog života i sam je narod zapostavljen" (S. Babić 1971a).

Avšičev je članak o zapovjednom i administrativnom jeziku u JNA preveden i u kraćoj inačici objavljen u *Hrvatskom književnom listu* (br. 15.). To je povijesni osvrt na položaj slovenskoga jezika u vojsci dviju jugoslavenskih država: monarhističke i socijalističke. U monarhističkoj je slovenski, kao i ostali jezici, bio potiskivan i prevladalo je nastojanje za općim posrbljivanjem svih jezičnih skupina u višenacionalnoj državnoj zajednici. Taj se pritisak sve više osjećao i u socijalističkoj Jugoslaviji i u potpunom je neskladu s proklamiranim i dosegnutim jezičnim standardima slovenskoga naroda tijekom NOB-a. Avšič piše: "Jedan od dokaza slovenske državnosti (suverenosti) jest nastanak slovenskoga komandiranja u partizanskim i regularnim jedinicama slovenske osloboditeljske vojske. Slovenski se jezik tada rabio kao jedini u svim slovenskim vojnim jedinicama. Drugačije u vojsci koja se borila za državnost svoga naroda nije ni bilo moguće. Ove su borbe imale definitivno ukinuti slovensko državnopolitičko zaostajanje za ostalim evropskim narodima. (...) Od prvih početnih partizanskih jedinica koje su nastajale na terenu pa sve do većih jedinica u koje su se spajale, Slovenci su rabili slovenski jezik za svoje potrebe. Partizani su bili dobrovoljci koji su išli u borbu za oslobođenje svoga naroda, za osnovna prava što ih donosi sloboda. Da su za komandiranje upotrebljavali tuđi jezik, već bi samo prihvaćanje tuđega jezika bilo u suprotnosti s ciljevima borbe. Komandni je jezik također jedan od prvih i najrječitijih narodnosnih simbola, osnovno pravo i odraz dostojanstva i ravnopravnosti" (Avšič 1969).

U drugom članku, *Nekoliko primjedaba mišljenjima o upotrebi jezika u JNA,* koji je trebao biti tiskan u 19. broju HKL-a, uništenom u rotaciji, ali objavljenom iduće godine u časopisu *Encyclopaedia moderna* izlaže svoje postavke u 19 točaka s osnovnim zahtjevom da se i u vojsci na svim razinama poštuje jezična ravnopravnost pripadnika svih jugoslavenskih naroda, koja je jamac jedinstva, sklada i dostojanstva vojnih postrojba: "Jedinstvo koje je potrebno našoj višenacionalnoj državi znači harmoniju na temelju jednakosti naroda i narodnosnih težnji i jednake uvjete za narode. Jedinstva ne može biti u sadašnjim prilikama, kada privilegije ima srpska jezična hegemonija u Armiji. Oslanjanje jedino na kult srpskog nacionalnog osjećaja superiornosti što ga je gajila stara država na tradiciji srpskog junaštva i državnosti i na njoj izgrađene hegemonije nad drugim narodima (strani izraz prije svega je srpskohrvatsko komandiranje u Armiji, tvrdoglava nepopustljivost u pogledu ravnopravnosti jezika i pretjerani nerazmjer kadrovske i administrativne strukture) ne može biti dovoljno čvrst konstitutivni faktor koji bi mogao povesti na obranu široke mase radnih ljudi naroda socijalističke Jugoslavije" (Avšič 1970: 116).

Jugoslavenski vojni vrh nije bio sklon mijenjanju članka 42. Ustava o srpskohrvatskom jeziku (štokavština ekavskoga izgovora) kao službenom jeziku u JNA ("Ravnopravni su jezici naroda Jugoslavije i njihova pisma. Pripadnici naroda Jugoslavije imaju, u skladu s republičkim zakonom, na teritoriju druge republike pravo na nastavu na svome materinjem jeziku. Izuzetno u Jugoslavenskoj narodnoj armiji i komandovanje, vojna obuka i administracija vrše se na srpskohrvatskom jeziku."), pa je s promjenama odugovlačio, angažirajući povremene istupe visokih časnika ili civila zaposlenih u vojnim institucijama koji su podupirali postojeće stanje. Tako general-pukovnik Viktor Bubanj komentirajući *Deklaraciju* izjavljuje kako u JNA "nikome ne smeta sadašnja jezička praksa" te da se u JNA "u stvari najviše piše i govori jednim zajedničkim miješanim jezikom, jer nas je tome naučila praksa i službovanje širom SFRJ" (*Borba*, 25. III. 1967.).

Pukovnik Ljubomir Šaranović najavljuje "proširene mogućnosti za upotrebu nacionalnih jezika još ove godine" (*Vjesnik*, 28. V. 1970.), ali je razvidno da se to ne odnosi na operativnu vojsku nego na korespondenciju s vojnicima ročnicima i izvannastavni obrazovni rad, dok "neka pitanja iziskuju dublje i trajnije studije". Među takvima su zapovijedanje, poraba jezika u nastavi i u administraciji unutar JNA, potom izučavanje slovenskoga i makedonskoga jezika u dočasničkim školama i vojnim akademijama, tiskanje pravilnika, propisnika i nastavnih udžbenika te *Službenoga vojnoga lista* na jezicima svih naroda.

Savo Kašćelan izvješćuje u *Komunistu* (28. I. 1971) da je od 1. siječnja 1971. počela poraba jezika naroda i narodnosti u službenom dopisivanju Državnoga sekretarijata za narodnu obranu i u zapovjedništvima JNA, čime se ostvaruju ustavna načela, načela ustavnoga amandmana XIX. i Rezolucije Savezne skupštine o ravnopravnosti jezika i pisama naroda i narodnosti u saveznim propisima i u radu saveznih tijela. Prema njoj, službeno će se dopisivanje između zapovjedništava vojnih postrojba i uprava vojnih ustanova voditi ćirilicom i latinicom na srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku ekavskim i ijekavskim izgovorom te jedinstvenim vojnim nazivljem. U pisanom obraćanju zapovjedništvima radi rješavanja osobnih pitanja, pojedinci iz JNA moći će se služiti i materinskim jezikom, na što će mjerodavna zapovjedništva odgovarati na srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku, a po mogućnosti i na jeziku na kojem je dopis upućen. U članku se najavljuje da će se ići k još punijoj ravnopravnosti, sukladno mogućnostima. Pomak je dakle uvođenje ijekavice i latinice u službenom dopisivanju, a što znači "zajedničko" nazivlje, nije razjašnjeno.

Za jugoslavensku vojnojezičnu povijest zanimljiv je završni dio Stajčićeva odgovora Stjepanu Babiću, u kojem se najavljuju jezične izmjene u JNA, jer je, što navodi i Bakarić (prema Stajčić 1970., 9: 18), bilo zahtjeva da i u Ustav bude uneseno da je zapovijedanje u JNA na srpskom jeziku. To se opravdavalo tehničkim razlozima jer da je riječ o maloj vojsci, a inače da je u svim vojskama u svijetu u uporabi samo jedan jezik. Bakarić dvoji je li to zaista tako i podsjeća da je još Lenjin tražio da se u Crvenu armiju uvede ukrajinski jezik u postrojbe u kojima su bili ukrajinski vojnici, a Avšič navodi višejezičnost u švicarskoj i belgijskoj vojsci, što nimalo ne šteti njezinoj operabilnosti.

Stajčić piše: "U Državnom sekretarijatu za narodnu odbranu radi se na sprovođenju skupštinske rezolucije o ravnopravnosti jezika u JNA, ali taj posao nije tako jednostavan da bi se mogao brzo završiti. Pored ranije prakse štampanja raznih priručnika i publikacija za vojnike na jezicima naroda i narodnosti učinjen je korak izdavanjem naredbe državnog sekretara za narodnu odbranu. U njoj se kaže da 'Službena prepiska između komandi vojnih jedinica i uprava vojnih ustanova vodi se na srpskohrvatskom odnosno hrvatskosrpskom jeziku, ćirilicom ili latinicom, uz primenu bilo kog izgovora (ekavskog ili ijekavskog) vodeći računa o jedinstvenoj primeni vojne terminologije. U pismenom obraćanju komandama u vezi s ličnim pitanjima pripadnici Jugoslovenske narodne armije, ako im je to pogodnije, mogu da se služe svojim maternjim jezikom, a komande svoje odgovore, rešenja i dr. pišu na srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku, a ako imaju mogućnosti, mogu na jeziku na kome je primljeni podnesak primljen'."

Dosljedna bi primjena jezične ravnopravnosti zahtijevala i njezino provođenje u obuci, piše Stajčić, ali to bi onda značilo formiranje jedinica po jezičnom kriteriju, dakle po nacionalnom i teritorijalnom, što bi iz temelja izmijenilo dotadašnju organizaciju JNA, o čem mogu odlučiti najviši predstavnički i politički organi.

JNA nije jezično ni ustrojbeno reformirana ni idućih dvaju desetljeća. Nakon Titove smrti ona je izrasla u instituciju koja je trošila golema proračunska sredstva bez državnoga nadzora, što je urodilo strahom u nesrpskih naroda da bi mogla skliznuti "militarističkim šinama" i postati instrumentom najbrojnijega jugoslavenskoga naroda i zaštitnicom njegovih interesa. O tom je pisao Janez Janša u ljubljanskom časopisu *Problemi* (1986., 1), ponovo aktualizirajući Avšičevu misao da bi u zapovijedanju i nastavi u jedinicama i zapovjedništvima JNA u Sloveniji trebalo službeni srpskohrvatski zamijeniti slovenskim. S tim je zahtjevom povezana i bitna promjena služenja vojnoga roka u SFRJ: vojni bi se rok služio u onoj republici iz koje potječe obveznik.

Te je zahtjeve *Vjesnikov* novinar Ninoslav Pavić nazvao "nacionalističkim burgijama" onih koji bi "htjeli etnički čistu JNA" (*Vjesnik*, 27. IV. 1986.).

No Stajčićeve su prijetnje i oslonac na prijepornu Pešikanovu knjigu već 1970-ih upozoravale da vojska, s pretežnim srpskim časničkim kadrom, gubi jugoslavensko obilježje i budno prati što se zbiva u jezikoslovlju te da na samosvojnu jezičnu identifikaciju štokavskih naroda gleda kao na izravnu opasnost ugroze vlastitoga položaja, čije je pravo lice skrivala frazemom "bratstva i jedinstva" i krinkom jugoslavenskoga državnoga jedinstva. U jezičnim su previranjima time najviše bili pogođeni Crnogorci, kojima su srpski i prosrpski jezikoslovci priječili ne samo književno-jezičnu nego i narodnosnu identifikaciju. O tom su u zagrebačkoj *Kritici* pisali Danilo M. Radojević i Vojislav Nikčević.

Tako Radojević (1969) u člancima odnarođenoga Pešikana nalazi više povijesnih krivotvorina vezanih uz povijesnu starinu crnogorske državnosti i netočnih tumačenja pojedinih povijesnih zbivanja (crnogorska etnogeneza), motiviranih postavkama o nepostojanju posebne crnogorske nacije, crnogorske književnosti i jezika: Crnogorci su po Pešikanu regionalni naziv za Srbe, a crnogorski je jezik južno srbijansko narječje. Radojević podsjeća na kobnu podijeljenost u crnogorskoj zajednici, u kojoj je prosrpski orijentirana intelektualna jezgra vodila politiku odnarođivanja iseljavanjem na prostor Srbije, gdje je tada živjelo 5% Crnogoraca, te zapostavljanjem gospodarskoga razvitka, napose industrijalizacije, što je Crnu Goru unazadilo i u kulturno-prosvjetnom smislu.

Vojislav Nikčević (1969) pokazuje kojim se sve domišljajima i jezičnim vratolomijama služi Mitar Pešikan kada treba upotrijebiti nacionalno ime Crnogorci, jer on Crnogorce i crnogorsku naciju jednostavno ne priznaje, a kad to ime ne može izbjeći, onda ga rabi u regionalnom značenju, razinski kao Hercegovac, Vojvođanin, Dalmatinac, ili pak o Crnogorcima govori kao o dojučerašnjim Srbima, "sunasljednicima kulture i srpske narodne tradicije", dakle o tek nastaloj naciji bez povijesnoga i kulturnoga nasljeđa. To je posljedica srpskoga veledržavlja, što se odrazilo i u jugoslavenskoj enciklopedici i leksikografiji, u kojoj se Crnogorci kao posebna leksikonska natuknica pojavljuju tek 1974. u *Općem leksikonu* JLZ-a, a kao enciklopedijska natuknica 1977. u trećem izdanju zavodske *Opće enciklopedije,* kojemu je glavnim urednikom bio Josip Šentija.

Nikčević pobija Pešikanov navod da je Karadžić Crnogorcima stvorio književni jezik te dokazuje da je crnogorski jezik bio književnim jezikom u donjegoševskom dobu, dakle novoštokavski ijekavski, sa svojim leksikom i svojom fonologijom i svojim naglasnim sustavom — u Njegoša dvonaglasnim,

pa se može govoriti o posebnoj inačici ijekavske novoštokavštine, koja je u neprekinutoj povijesnoj protežnosti od 12. stoljeća na određenom području kulturno povezala više plemenskih govora te u njihovu književnom ostvaraju stekla položaj jezika: "Kada se jedan narod služi svojom jezičkom varijantom, kroz posebni i opšti, zajednički dio, ispoljava istovremeno i duhovne posebnosti svoga nacionalnoga bića i spone koje ga jezički vezuju s ostalim našim narodima (...) Iako je naziv koji sadrži nacionalne oznake svakog naroda zbog dužine neupotrebljiv, to nije razlog da Crnogorci žrtvuju svoje ime, egzistenciju, svoj trag i pomen o sebi" (Nikčević 1969: 593).

I Radojević i Nikčević govore o Novosadskom dogovoru kao sporazumu koji su vrijeme i povijesne okolnosti nadrasli, pa se hrvatsko-slovensko-crnogorska protustajčićevska i protufrontovska fronta širila i učvršćivala. Crnogorcima kao narodu slavne ratne prošlosti sa stoljetnom vojničkom tradicijom i istaknutim protutuosmanskim borcima potpora bi JNA u afirmaciji nacionalnih identifikacijskih odrednica poput jezika, književnosti, etnološko-folklornih posebnosti značila puno u jačanju njihove samobitnosti te istodobno slabila srpska presezanja. Na žalost, crnogorski se vojni kadar, kao i lingvistički, odnarođivao i posrbljivao, pa su Crnogorci od svih naroda novoštokavskih govora istinsku potporu i razumijevanje imali samo u Hrvatima.

6.3. Institucionalni udari na hrvatski jezični i nacionalni identitet za vladavine Stipe Šuvara

Stipe Šuvar u dvama je mandatima bio sekretar za prosvjetu i kulturu SRH (od 1974. do 1982.), potom član Predsjedništva CK SKH od 1982. do 1986., kad preuzima funkcije u Predsjedništvu SFRJ i Predsjedništvu CK SKJ. Od 20. lipnja 1988. do 17. svibnja 1989. predsjednik je Predsjedništva CK SKJ, a od 15. svibnja do 24. kolovoza 1990. potpredsjednik Predsjedništva SFRJ. Nakon sloma Hrvatskoga proljeća prometnuo se u postojanoga borca protiv hrvatskoga nacionalizma i takvim bio prihvaćen u Beogradu, ali kad je 1984. objavio *Bijelu knjigu*, našao se na udaru velikosrpskih nacionalista i dobio epitet hrvatskoga Ždanova, jer je u njoj problematizirao djelatnost velikoga broja srpskih književnika, filmskih stvaralaca i znanstvenika. U srazu s Miloševićevom politikom njegova se politika pokazala potpunoma nedjelotvornom, pa je Memorandum SANU pretvoren u provedbeni plan srbijanske državne politike.

U literaturi se navodi da je ono što je napravio dobro i na korist hrvatskomu narodu zapravo učinio iz inata (Radoš 2014), a za primjer se uzima njegov angažman na pravnom definiranju Mimarine darovnice hrvatskomu

narodu i smještanja njezine stalne postave u muzej na Roosveltovu trgu u Zagrebu, što je uglavljeno aneksom iz 1986. Radoš piše da "povratak zbirke u Hrvatsku nije išao jednostavno ni lako. Neki političari nisu htjeli ni čuti za darovnicu 'hrvatskom narodu', formulacija je zasmetala i utjecajnom i moćnom Milutinu Baltiću i njegovoj supruzi. Šuvar je s teškim kapricima doveo u Hrvatsku Mimaru jer je žena Milutina Baltića rekla da taj Mimara neće doći u Zagreb dok je ona živa. Svoj stav branila je jednostavnim principom. Mimara je rekao da on poklanja kolekciju hrvatskom narodu, a ona je rekla da toga nema. Tvrdila je da se ne može pokloniti hrvatskom narodu, nego predstavnicima hrvatskoga naroda, a to je Sabor SRH. Mimara je na to odgovorio: — Zadjenite si to za šešir, taj Sabor poslije kolekciju može dati kome hoće" (Radoš 2014).

Šuvar je djelovao u diktatorskom režimu koji se odlikovao brutalnošću prema ideološkim protivnicima, a koji je po broju političkih zatvorenika bio u svjetskom vrhu. Posebno su nakon sloma Hrvatskoga proljeća stradali intelektualci i istaknuti javni djelatnici (Marko Veselica, Šime Đodan, Vlado Gotovac, Vlatko Pavletić, Ante Paradžik, Dražen Budiša, Ivan Zvonimir Čičak, Ivan Milas, Ivan Gabelica i dr.), ali i sve osobe na vodećim položajima u privrednim poduzećima, institutima, muzejima, galerijama — za koje je vlast ocijenila da su ideološki nepodobni. Tripalo (2001: 237) piše: "U toku nekoliko mjeseci smijenjeno je preko 5.000 privrednih i političkih funkcionara. S političke scene uklonjeni su brojni nosioci Spomenice 1941, španjolski dobrovoljci, narodni heroji, generali, zastupnici Sabora, (...) Za krivična djela protiv naroda i države bilo je u Hrvatskoj 1972. i 1973. osuđeno 2.000 osoba".[145]

Titu je u likvidaciji nacionalnoga pokreta punu potporu dao Vladimir Bakarić, pa je on "bez obzira na svoje zasluge za uklanjanje centralizma i liberalizaciju gospodarstva — gotovo preko noći za hrvatsku (ali i jugoslavensku i svjetsku) javnost prestao biti jedan od najliberalnijih komunističkih dužnosnika, postavši personifikacija *establishmenta* i konzervativnosti. U Hrvatskoj je stoga ostao upamćen kao osoba koja predvodi organizaciju represije nad Hrvatskim proljećem. Hrvatsko-slovenska reformska frakcija je — postavši dominantna politička snaga u Jugoslaviji nakon Brijunskog plenuma 1966. — uz svoje liberalno lice počela pokazivati i svoje represivno i nedemokratsko naličje. Bez obzira na sve, to je ostala frakcija autoritarnog

145 Prema nedovršenu popisu, procjenjuje se da je u Hrvatskoj od 1945. do 1990. bilo više od 130 tisuća političkih zatvorenika, a policijski je praćeno i na različite načine nadzirano oko milijun i tristo tisuća građana.

marksističko-lenjinističkog SKJ, za koji politička i društvena demokratizacija nije dolazila u obzir" (Mujadžević 2011: 295).

Dio je političkih zatvorenika zbog Rezolucije Informbiroa u koncentracijskom logoru na Golom otoku bio izvrgnut strašnim mučenjima i tjelesnim sakaćenjima, a obitelji preminulih uznika u lepoglavskoj i starogradiškoj kaznionici također svjedoče o njihovim mučenjima i smrtima (primjerice Ivo Mašina). Politički zatvorenici nakon Rankovićeva pada 1966. imali su nešto blaži tretman, ali smrtni slučajevi nisu bili rijetkost, kao i terećenja za nepočinjena kaznena djela, najčešće terorističke naravi s podmetnutim dokazima koje su proizvodili sami zaposlenici ili suradnici tajnih službi (eksplozija u Paromlinskoj 1975. u Zagrebu), čija su priznanja iznuđivana batinama i mučenjima. Hrvati su držani u pokornosti trajnim optužbama za veličanje ustaškoga režima i pjevanje nacionalističkih pjesama, Albanci zbog iredentizma, Srbi zbog liberalizma; neprijatelje je trebalo izmišljati da bi se režim mogao održati.

Pod Šuvarovim je vodstvom u ožujku 1984. u Centru CK SKH za informiranje i propagandu izrađen dokument O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednoga broja kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane neprihvatljive poruke, poznat pod naslovom *Bijela knjiga.* Tako je Šuvar nastavio nadzirati kulturni život u Hrvatskoj anakronim prokazivačko-uhodarskim metodama tajnih službi o kojima Miko Tripalo piše kao o "prvom bunkeru koji je trebalo srušiti" na putu k djelotvornijoj demokratizaciji hrvatskoga društva: "Početkom 1964. posjetili su me šef zagrebačke Udbe i dvojica analitičara i uručili mi pisani elaborat: Analitički prikaz negativnih i neprijateljskih pojava na području kulture i umjetnosti. Tu su bila policijska, u teoretskom pogledu diletantska, gledišta o stanju u književnosti, u literarnim revijama i časopisima, te na RTV. Sjećam se da nije bilo poznatijeg književnika u Hrvatskoj od oslobođenja do tada, koji nije negativno ocijenjen. Kad sam vidio o čemu se radi, izgrdio sam ih i rekao kako nije njihov posao da se bave idejnim problemima. Otišli su potišteni, jer su do tada, vjerojatno naučili na drukčije reakcije" (Tripalo 2001: 326–327).

Povjesničar Ivo Lučić o *Bijeloj knjizi* piše: "Namjera partijskog vrha SR Hrvatske bila je mobilizirati svoje članstvo u borbu protiv idejnog protivnika, upozoriti mjerodavne institucije i represivna tijela na propuste i nebudnost, upoznati jugoslavensko partijsko vodstvo i javnost na pojačanu idejnu akciju klasnog protivnika, ali i na svoju pravovjernost i idejnu dosljednost. Trebalo je pojačanim trudom sačuvati izgrađenu sliku stvarnosti koja se sve manje

poklapa s realnošću, a to se moglo jedino zadržavanjem monopola na javnu riječ i istinu. A monopol se mogao održati samo totalnom kontrolom javnog prostora, što je značilo sprječavanje pojave bilo kakve alternativne ideje ili poruke. Odnosno, ako bi se takve već pojavile, trebalo ih je 'raskrinkati' kao neprijateljske i delegitimizirati, a onoga tko ih je javno iznio primjereno kazniti" (Lučić 2010: 7).

U razgovoru s Tenom Perišin za Radio Slobodnu Evropu u okviru tema Svjedoci raspada Jugoslavije, naslovljenom *Moji obračuni s njima,* Šuvar opisuje svoju ulogu u titoističkom režimu, način na koji je djelovao i teme kojima se bavio, pa spominje i *Bijelu knjigu*:

"U CK Hrvatske ja sam bio zadužen za ideološki sektor, koji je do tada vodio Račan koji je otišao za direktora partijske škole u Kumrovec. Prvu godinu svog mandata nisam bio na čelu *ideološkog pogona*, nego je to bio Josip Vrhovac. (...) Kada je Vrhovac otišao za člana Predsjedništva Jugoslavije 1983. godine, formalno sam preuzeo ideološki sektor kao prvi čovjek. *Radio sam onda što sam znao i umio.* Sudjelovao sam u ideološkim debatama po cijeloj Jugoslaviji i svoje sam strelice odapinjao, kao publicist i partijski čovjek koji je javno djelovao, na sve naše nacionalizme, kako smo ih zvali. Uostalom, to je i naziv jedne od mojih knjiga, a *posebno mi je bilo sumnjivo sve što se tada događalo u Beogradu*, gdje su razne intelektualne skupine propagirale liberalizam. Iza tog liberalizma skrivala se, pod firmom detitoizacije, težnja za redefinicijom Jugoslavije kakva je bila. 1984. godine održalo se savjetovanje o političkoj zloupotrebi u kulturi i stvaralaštvu, iza koje sam ja stajao. Tada je priređena tzv. Bijela knjiga. Ta Bijela knjiga je bila jedan *rutinski materijal* koji je izradila informativna služba CK, doduše po mojoj narudžbi. *Takvih materijala, gdje se davao pregled zbivanja, bilo je mnogo, i prije i poslije.* Bili smo obavezni da po jedan primjerak materijala šaljemo u Beograd. Kad je informativna služba CK Hrvatske napravila taj informativni materijal, koji je prozvan Bijela knjiga (jer su šapirografirane korice bile bijele boje) i kad je materijal poslan u Beograd, vjerojatno je dospio u ruke Draže Markovića, tadašnjeg predsjednika Predsjedništva Centralnog komiteta SK Jugoslavije. On je vjerojatno prelistao 'knjigu' i ocijenio da je to napad na srpsku inteligenciju i na Srbiju. Istodobno je, kako to ide, dospjela i u ruke čuvenom Matiji Bećkoviću. On je onda organizirao potpisivanje otvorenog pisma protiv tih koji stoje iza Bijele knjige, a prije svih na udaru sam bio ja kao pojedinac. To je pismo potpisalo 100 intelektualaca Srbije, viđenih i manje viđenih. I tek tada se otvorila afera Bijele knjige. (...) Najviše citiranih autora je bilo iz Beograda i Srbije. To su kasnije bili glavni autori Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti. Slijedili su potom

citati Slovenaca, kasnije autora prijedloga za rješenje slovenskog nacionalnog pitanja, što je objavljeno u 'Novoj reviji'. Hrvatskih autora je bilo relativno malo. Onda je dignuta velika afera" (Šuvar 2008.; isticanja N. B.).

Šuvar se prikazuje dijelom tvornice za proizvodnju ideologije, ideološkoga pogona, koji je naslijedio od prethodnika, zarotiranih na druge, obično više, položaje, a radio je kako je znao i umio. Želio je uspjeti i popeti se na najviši politički vrh, pa je izabrao hrvatski nacionalizam kako najzahvalniju temu za politički uspon. Dok su političari iz drugih republika štitili svoje znanstvenike i kulturne djelatnike (primjerice Matjaž Kmecl u Sloveniji), hrvatski su se natjecali tko će ih više oblatiti i nanijeti im strukovnoga i osobnoga zla.

U *Bijeloj knjizi* bilo je i nekoliko hrvatskih autora, među njima Igor Mandić i Predrag Matvejević. Igor Mandić našao se ondje kao antikrležijanac, proživjevši mladenačku krležijansku fazu kao zabludu, zavedenost. On piše da je Krležina ideološka monomanija upravo primjer što angažiranost loše čini piscima. Kad danas propitkujemo Krležin opus, pokušavajući ga razumjeti, mi ga u stvari demontiramo, a to demontiranje služi nam kao jezik za demontiranje zbilje. "Taj koncept angažiranosti je jedna degeneracija pojma političke slobode, jer znači uprezanje u kola jednog stava, jedne ideje, jedne partije i znači odbijanje drukčijeg mišljenja, drukčijeg stava, druge partije. (...) Pali smo žrtvom njegove ideološke monomanije koja nam nije dozvolila da na vrijeme otvorimo oči i da vidimo šte se oko nas zbiva, da vidimo gdje živimo, kamo srljamo. Čovjek koji je čitav svoj intelektualni kapacitet, svoj opus uložio u jednu takvu ideološku monomaniju ima na žalost tu sudbinu da nam služi kao trojanski konj te ideje" (*Bijela knjiga* 2010: 194–195).

Predrag Matvejević, autor mnogobrojnih pisama sudskim i političkim institucijama, državnim, kao i republičkim, u kojima se zauzimao za prava političkih zatvorenika, govori o "zastrašujućem izobličenju vrijednosti u pojedinim režimima koji su sebe proglasili naprednim i socijalističkim", a ostavili su posljedice o kojima bi trebali promisliti oni "koji misle (ili postupaju) suviše kruto i administrativno ili pak oni sudionici kulturnoga života koji te iste prate i opslužuju" (*Bijela knjiga* 2010: 225).

U razgovoru s novinarom Aleksandrom Stankovićem u emisiji *Nedjeljom u dva* godine 2004.[146] Šuvar niječe bilo kakvu odgovornost za kreiranje ideologije iz koje bi izvirao progon za delikt mišljenja u režimu koji je, *nota bene,* i u međunarodnoj i u domaćoj suvremenoj literaturi ocijenjen kao diktatura (ograničavanje političkih i građanskih sloboda, jednopartijski sustav, zatvori, oduzimanje putovnica), pa tako izjavljuje kako se u to vrijeme dru-

146 *https://www.youtube.com/watch?v=P_WJjEoj50* (pristupljeno 20. srpnja 2020.

gomišljenicima nije sudilo te kako on "nikada u životu nije nijednog čovjeka zatvorio, optužio, na sudu protiv njega svjedočio, otpustio nekog s posla", dodavši kako je upravo marksizam bio proganjan, oprimjerujući to neistinom o tobožnjem izbacivanju Kangrginih knjiga iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice nakon 1991.[147]

Još kao glavni urednik *Naših tema* 1970. revolucionarnom isključivošću nastupao je protiv neistomišljenika hrvatske nacionalne orijentacije: "Naša programska orijentacija sadrži borbu protiv hrvatskog malograđanskog nacionalizma i njegovih tendencija, koje su počele dizati glavu u namjeri da revalviraju prošlost, tj. da u duhu građanske historiografije obnavljaju mitološku i fetišističku nacionalnu svijest, te da devalviraju revoluciju, posebno — zasluge komunističkog pokreta za hrvatsko nacionalno oslobođenje, i da huškaju protiv drugih naroda. Jer, mi smatramo da provincijska neiživljenost onog dijela naše inteligencije koji je tradicionalistički orijentiran — ničemu ne vodi. U stvari, taj hrvatski malograđanski nacionalizam objektivno koristi birokratskom centralizmu u Jugoslaviji, a šteti samome hrvatskom narodu" (prema Ostojić 1981: 261).

Na četvrtom zasjedanju Konferencije SKH 1971. govorio je o dvjema osnovnim preokupacijama hrvatskoga nacionalizma: ugroženosti Hrvata i Hrvatske i izdajničkoj ulozi hrvatskoga komunističkoga pokreta u borbi za nacionalnu emancipaciju i afirmaciju. Tvrdi se da je srpska nacija i u novoj Jugoslaviji uspostavila svoju hegemoniju, što je u posebno težak položaj dovelo hrvatski narod, jer je ta hegemonija prvenstveno usmjerena na njega i protiv njega. Hrvatska je ekonomski izrabljivana više nego u staroj Jugoslaviji. Postoji srpska penetracija u hrvatski etnički prostor i politička dominacija Srba i u Jugoslaviji i u samoj Hrvatskoj. Zbog potisnutosti njegova nacionalnoga bića i teškoga ekonomskoga položaja, hrvatski se narod raseljava i sporo razmnaža. Revolucija koju su predvodili komunisti više je tamna mrlja nego svijetla točka naše povijesti, više izdaja nego služenje svomu narodu (prema Ostojić 1981: 273).

Šuvarova se politička misija iskorjenjivanja nacionalizma s vremenom pretvorila u opsjednutost njime (vrlo nalik Milošu Žanku), napose hrvatskim nacionalizmom i hrvatskim jezikom kao njegovim glavnim iskazom. Tu je imao i potporu Vladimira Bakarića, koji je "snažno podržavao partijske

147 Ni jedna Kangrgina ni Šuvarova knjiga nije izbačena iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice. U njezinu fondu nalazi se, uza sva ostala izdanja *Komunističkoga manifesta*, i ono tiskano 1944., koje je izdao Agitprop Oblasnog komiteta K.P.H. za Dalmaciju, a čuva se u Zbirci rijetkosti. Vjerojatno Šuvar za to izdanje nije ni znao.

funkcionare i javne djelatnike koji su dijelili njegova razmišljanja, poput Stipe Šuvara i Gorana Babića. Bio je to dio trenda povratka represiji i naglašenoj ideologizaciji koji je režim provodio i u ostalim dijelovima Jugoslavije" (Mujadžević 2011: 324).

Šuvar nije djelovao samo institucionalno, dekretima i odlukama nego je i odlazio u nacionalno mješovite sredine i njime — hrvatskim nacionalizmom — plašio i raspaljivao priproste ljude. Kao član Predsjedništva CK SKH govorio je 1986. Političkomu aktivu Siska i Banije o njegovoj svevremenosti i sveprisutnosti: "Hrvatski nacionalizam, i te kako je prisutan, ali je promijenio taktiku — opredijelio se za *tihi marš kroz institucije.* Posebno atakira na one institucije koje su najosjetljivije s obzirom na međuljudske kontakte: obrazovne, kulturne, zdravstvene itd. Novo je to da je hrvatski nacionalizam našao pojačani oslonac u dijelovima katoličke crkve i crkvene hijerarhije, mnogo izrazitije nego 70-ih godina" (*Danas*, 15. IV. 1986., str. 8).

Iduće godine političkomu aktivu Vukovara govori o nastojanju da se stvori etnički čist hrvatski jezik i o podmuklom širenju hrvatskoga nacionalizma koji je "71. godine dobio po prstima, ali je ostao pritajen i ponovo se podmuklo širi. Nastojanja da se 'nacionalni' jezik pretvori u državni, etnički čist jezik ne vode na zajedničkom hrvatsko-srpskom govornom području nikamo drugdje nego pokušajima da se republike pretvore u državne nacije", rekao je Šuvar, dodajući da je "djelovanje hrvatskog nacionalizma na području jezika već urodilo otrovnim plodovima. (...) I pored stavova Predsjedništva CK SKH krajem 1985. o jezičnoj politici, koji su naišli na veliku podršku u čitavom SKH i na vrlo veliko odobravanje u široj jugoslavenskoj javnosti, evidentirana je i velika opstrukcija nacionalističkih snaga, da se stavovi doista u svemu provedu, a što je izazvalo i određeno razočaranje u drugim našim sredinama". Šuvar upozorava da nacionalisti u namjerama da stvore poseban (nacionalni) jezik manipuliraju naukom, demokracijom, društvenom politikom. "Sve bi to bilo sporedno i nevažno", kaže on, "da se ne dešava u periodu poslije stavova Predsjedništva CK SKH o jeziku, da te teze ne iznose i članovi SK, da neki od njih nisu i funkcionari Društva književnika Hrvatske, urednici časopisa, novinari više listova. Utoliko se posve slažem s javno iznesenom konstatacijom da se pozitivne stvari, kao i nesporazumi, nisu zbivali bez znanja, poticaja ili čak učešća političkih činilaca". U tom kontekstu Šuvar je spomenuo političku manipulaciju s dodjelom nekih nagrada iz Fonda Miroslav Krleža, te tekst u *Vjesnikovoj* Panorami subotom u kojem su se mogle pročitati takve poruke "iz književnog pera, koje su zazvučale kao da su objavljene u nekom nacionalističkom glasilu iz 1971. godine". Šuvar je još dodao da je glavni nacionalistički cilj

na kratak rok da se sad, kad se pristupa promjenama u Ustavu SRH, spriječi donošenje takve ustavne definicije, koja bi preciznije odredila naziv jezika i onemogućila nacionalistička tumačenja.[148]

Šuvarov govor u Vukovaru bio je povod otvorenomu pismu koje mu je s nadnevkom 25. travnja 1987. bio uputio Petar Šegedin u Akademijinu časopisu *Forum.* Kopije špalta s otvorenim pismom širile su se Zagrebom jer je tiskanje *Foruma* odgođeno. U tom pismu, kojim je najglasnije prekinuta "hrvatska šutnja" nakon 1971., Šegedin među ostalim piše:

"U povodu Vašeg govora pred političkim aktivom Vukovara, što sam ga pročitao u zagrebačkom Vjesniku od 2. travnja ove godine, pišem Vam ovo otvoreno pismo. (...) U toj ste riječi posebno istakli potrebu borbe protiv nastojanja hrvatskih nacionalista da se stvori poseban hrvatski nacionalni jezik. (...) Morali biste ipak znati da je taj jezik davno stvoren i kršten, davno mu je Marko Marulić dao ime, davno on već ima svoje rječnike, svoje gramatike, svoj pravni, filozofski, religijski i znanstveni rječnik. Ne nastojimo mi danas stvarati svoj književni jezik, mi ga nastojimo obraniti protiv imperijalnih ideologija i od onih naših neznalica iskorijenjenih, koji, kao iskorijenjeni, bivaju najgori iskorjenjivači" (Šegedin 1995: 271, 281).

"U nas je vlasnik značenja pojmova ideologija i javna njihova upotreba nije oportuna, ukoliko nisu suglasni časovitom potrebom ideologije. Značenje pojmova: *narod, jezik, demokracija, centralizam, šovinizam, društvo, vjera, nacija, separatizam* itd. ovisi vrlo često o časovitim potrebama ideologizirane prakse. Sad mogu značiti jedno, sad drugo. Očigledan primjer za to jest upotreba pojmova: *nacija, nacionalizam, šovinizam.* (...) Upotreba ideologiziranih pojmova zamagljuje pogled i onome koji je ideologiziran, ali i onome koji se upušta s njim u razgovor" (Isto: 271–272).

"Jeste li Vi, druže Šuvar, upoznati s činjenicom da ste, govoreći u Vukovaru, o opasnosti što prijeti "našem" jeziku od hrvatskih nacionalista, govorili u gradu, koji je još 1964. godine, dakle one godine kada se najoštrije vodila borba protiv hrvatskog književnog jezika, a za jedinstveni srpskohrvatski jezik, da je, dakle, upravo te godine podigla vukovarska općina spomen-ploču Vuku Stefanoviću Karadžiću, koji je – tako stoji na ploči – u ratu za srpski jezik i književnost imao u Vukovaru najbolje prijatelje, pristalice i najtvrđi bedem. (...)

148 V. *Danas,* 7. IV. 1987., str. 29.

U OVOJ KUĆI
UGLEDNOG VUKOVARSKOG GRAĐANINA,
TRGOVCA I PUBLICISTE
JUSTINA MIHAJLOVIĆA
(1780–1848)
BORAVIO JE ČEŠĆE
VUK ST. KARADŽIĆ
KOJI JE U "RATU ZA SRPSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST"
U VUKOVARU IMAO NAJBOLJE PRIJATELJE,
PRISTALICE I NAJTVRĐI BEDEM.

Oktobra 1964. Skupština općine Vukovar

To je onaj Vuk, onaj Karadžić, koji se nikada nije odrekao maksime 'Srbi svi i svuda', to je onaj Vuk koji je po Hrvatskoj zapisivao narodne pjesme i predavao ih Evropi kao 'srpske narodne pjesme', on je čak i *Hasanaginicu* proglasio srpskom narodnom pjesmom. Godine 1826. pisao je Brliću da je zahvalan Šafariku što je 'Slavonce, Dalmatince i Rvaćane ugurao (po pravdi) među Srbe', a koju godinu kasnije pisao Lukijanu Mušickom: 'Samo da je Šokce dotle dovesti da reknu da su Srbi i da prime naša slova, a nek vjeruju što im drago'. Vi ste o svemu tome šutjeli, dakle prihvaćali ste" (Isto: 272).

"Odmah se može i mora postaviti pitanje: za što ratuje i čega je 'najtvrđi bedem' Skupština općine Vukovar 1964. godine?!" (Isto: 261).

Šegedin je pitanje ostavio otvorenim. Iz literature, kao i kasnijih zbivanja, znade se da je 1840-ih bila riječ o pokušaju promjene etničke strukture stanovništva agitacijom. Naime, ploča je podignuta na kući Justina Mihailovića koji je s Karadžićem zastupao stajalište o nužnom posrbljivanju Hrvata u tom dijelu Podunavlja nametanjem srpskoga imena i ćirilice. Kako im to nije uspijevalo, Mihailović 1849. ogorčeno piše Karadžiću u Beč o stanju na terenu: "Drugo je veliko zlo Šokci – ovaj je narod naš neprijatelj koji se nigda s nama oprijateljiti neće" (prema N. Bašić 1991: 128).

Šegedin podsjeća na nerazuman postupak hrvatskih vukovaca prema hrvatskoj književnoj baštini: "Ni jedan narod na svijetu ne bi dozvolio to što smo mi, pod pritiskom, dozvolili: totalno izbacivanje i kajkavske i čakavske literature kao izvora našeg književnog izraza. Samo narodi koji zaboravljaju sebe lišavaju se takva bogatstva! Omalovažavati svoju vlastitu kulturnu povijest, a bogatstvo njeno primati iz druge ruke kao otkriće, to je naša situacija. Naš je put bio kriv! A da je on bio kriv, nitko nam bjelodanije ne dokazuje do same literature. Njen izraz, poslije više od sto godina vlasti jedne njemu neprikladne lingvistike, reagira i kajkavskim i čakavskim stvaralaštvom, koji u lirici biva gotovo isti kao i u štokavštini! Ali ni proza nije, na svoj način,

napustila žive izvore. Kome to nije argument, prenio je težište svoga bića u neko drugo biće." (Šegedin 1995: 258–259).

U vukovarskom govoru Šuvar spominje dokument usvojen na sjednici Predsjedništva CK SKH 2. XII. 1985. pod naslovom *Stavovi o aktualnim pitanjima jezične politike* (cjelovit tekst vidi ovdje u 8.1.7.) nakon što su Franjo Butorac i Božidar Pasarić kao prethodnica stvorili nacionalističku jezičnu aferu izmišljenom pričom o nasilnoj kroatizaciji školskih udžbenika i priručnika i usmjerili ju prema zahtjevu za izmjenom jezičnoga članka 138. u Ustavu SR Hrvatske.

Stavove o aktualnim pitanjima jezične politike partijski su sekretari osnovnih organizacija podijelili zaposlenicima u svim znanstvenim, kulturnim, prosvjetnim i medijskim institucijama, od kojih se očekivalo da pod vodstvom članova SK krenu u nemilosrdnu borbu protiv "zloupotrebe, manipulacije i arhaiziranja jezika". U travnju 1987. Šuvar rezignirano priznaje da akcija nije uspjela, ne shvaćajući što se zapravo dogodilo. Naime, i jezični "kleronacionalisti" i jezikoslovci "nacionalisti", kao i dio komunista nenacionalista i "narodnih masa" – kako je Partija etiketirala i diskreditirala jezične narodne neprijatelje – proniknuli su u obrazac po kojem je funkcionirao CK SKH, održavajući jednopartijski režim povremenom proizvodnjom bezrazložnih afera, pa su prozvani nastavili raditi svoje svakodnevne poslove, ne obaziruć se na dopis.

On pak može poslužiti za stjecanje vrlo dobra uvida u jezik, stil i sadržaj takvih partijskih dokumenata jer ima sve sastavnice klasičnoga partijskoga uratka koji otkriva jednostranački piramidalni ideološki ustroj, u kojem je sve podređeno vrhovnoj političkoj vlasti. Po dijelu – na prvi pogled nebitnih – stilskih stajaćica, primjerice, kratice *tzv.* u funkciji atributa kojim se označuju dokumenti, povijesni događaji ili društvene pojave s kojima se partijski vrh ne slaže iako su njihovi službeni naslovi zaista bili bez pridjevka *tzv.*, pa se, primjerice, piše: *tzv. Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga jezika, tzv. Predlog za razmišljanje, tzv. NDH, tzv. stručna pomoć* (tj. lektori). Tu se otkriva odbijanje suočavanja sa zbiljom i gradnja virtualnoga elitističkoga partijskoga svijeta koji gubi sponu s građanima i nižim partijskim strukturama onemogućuje razgovor o meritumu, što je prvo obilježje jednoumlja, a potom diktatorske vladavine ili *strahovlađa.*

Uz trajni partijski ideologem *bratstva i jedinstva* naroda i narodnosti Jugoslavije, tu su stajaći frazemi *ravnopravnost i tolerancija, međusobno zbližavanje naroda i narodnosti, tekovine zajedničke historije, narodnooslobodilačka*

borba, daljnji razvoj socijalističke revolucije, jačanje vlasti radničke klase, nacionalistička euforija 1971.

Središnja je postavka teksta pronalaženje izvora jezičnoga nacionalizma u povijesnom klasnom neprijatelju koji to nije, jer je poražen u partizanskoj revoluciji: "Nacionalisti (...) žele jezik prijašnjih društvenih formacija nametnuti kao zauvijek dat oblik (primjerice jezik feudalnog-građanskog zakonodavstva u Austro-Ugarskoj) ili pak pribjegavaju nasilju nad jezikom čak i po uzoru na praksu u vrijeme tzv. NDH i fašističke okupacije." Cilj je "da se iznuđuju i uvećavaju razlike u jeziku u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u odnosu na isti jezik u drugim republikama i pokrajinama i raspiruje nacionalna netrpeljivost."

Tu je riječ o potpunom nerazumijevanju naravi jezika kao naraštajne nasljedne svojine i uporno ponavljanom konstruktu središnje hrvatske političke vlasti koji nema uporišta u zbilji. Hrvatske jezične "nacionaliste" nikad nije zanimao, niti zanima službeni jezik u drugim republikama da bi se od njega dijelio, kao ni njegovo ime. Predmet je njihova zanimanja isključivo hrvatski jezik u Hrvatskoj, njegov naravni razvitak i uspostava poveznica s književnojezičnom baštinom, koja je tijekom druge pol. 19. i prve polovice 20. st. nekoliko puta bila prekidana i ponovo uspostavljana na štetu strukturne cjeline jezične mreže. Osim te glavne skrbi, u drugoj polovici 20. st. razvijana je skrb za jezični položaj Hrvata u drugim jugoslavenskim republikama i pokrajinama (BiH, Vojvodina, Boka kotorska) i europskim državama (Austrija, Mađarska) gdje su oni autohtono stanovništvo te briga za jezičnu izobrazbu Hrvata u prekooceanskim i europskim državama u okviru dopunske nastave materinskoga jezika.

Nasuprot tomu, iz službenoga su Beograda i u monarhističkoj i u socijalističkoj Jugoslaviji kretali snažni i uporni jezični unitaristički pritisci širenjem ekavice i srpskoga jezika u drugim republikama, uključujući čak inojezične Sloveniju i Makedoniju, a hrvatskoj autohtonoj jezičnoj zajednici u Srbiji priječilo se školovanje na hrvatskom jeziku i ondje gdje je činila relativnu većinu, kao i iskazivanje hrvatskoga nacionalnoga identiteta (Hrvati u Vojvodini dijeljeni su na Bunjevce i Šokce, a namjesto hrvatskoga književnoga jezika u školama im se nametao mjesni bunjevački govor).

Kad govori o ravnopravnosti i snošljivosti, vrhovni partijski um ne razumijeva ih kao obostran, dvosmjeran proces, nego se od jedne strane, u ovom slučaju hrvatske, očekuje da bude snošljiva prema inojezičnosti na štetu svoje višestoljetne baštine. Kad su srpski lingvisti vidjeli da to s hrvatskim kolegama ne će ići glatko i da postoji sustavan otpor beogradskomu jezičnomu unitarizmu, promijenili su politiku i taktiku, pa oni postaju "tolerantni".

Javno početkom 1980-ih obznanjuju zaokret, a uzimajući obilno iz hrvatskoga jezika, postupno u prevelikoj "širokogrudnosti" ponovo prigrljuju i svojataju i stare hrvatske pisce kao srpske, napose dubrovačke. Ono pak što im se u hrvatskom nije sviđalo, proglasili bi ustašizmima. Sve je to prošlo mimo službene hrvatske politike bez ikakva odjeka, osim podmetnutih ustašizama, na što se naljepljivala svaka hrvatska vlast, ponavljajući kao prijetnju *slikopis, munjovoz* i *brzoglas,* pa pri kraju režima vlast više nitko nije ni slušao ni držao ozbiljnom. Tih je dana leksikograf, poliglot i prevoditelj s klasičnih jezika i nekoliko europskih Tomislav Ladan, čiji je netom objavljeni prijevod Aristotelove *Metafizike*, dočekan drvljem i kamenjem, ironično izjavio: "Čujem da su se neki uplašili da ćemo ostati i bez hrvatskih pisaca i bez hrvatskoga jezika, kolika je jagma za njima na Istoku. Ne treba se toga plašiti. Ne mogu Srbi uzeti toliko hrvatskih riječi koliko ih mi možemo stvoriti."

Ista se ta politika nije snalazila u razlikovanju jezika kao genetskolingvističke činjenice i sociolingvističke pojavnosti, pa je ponavljala da je jezik kojim govore Hrvati, Srbi, Crnogorci i Muslimani jedan jezik, koji u različitim društvenim i nacionalnim sredinama ima svoje specifičnosti i razvija se i oblikuje u varijantnim standardiziranim oblicima. Zajedničko jezično podrijetlo četirima štokavskim jezicima nitko nije ni osporavao, ali dijalektna razvedenost, koja je tobože također zajednička, nije bila takvom. Naime, samo su Hrvati baštinici čakavskoga i kajkavskoga, koji je tijekom povijesti višeslojno utkivan i u hrvatski standardni jezik, a Srbi torlačkoga, koji je obilježio morfološku imeničnu paradigmu novoštokavskih govora izjednačavanjem DLI nastavaka.

Partija je, što se vidi i u spomenutom dokumentu, istodobno proklamirala "naučni i stručni rad u području jezika", naglašavala "značaj razvoja suvremene jezične teorije, modernih naučnih disciplina i istraživanja", a onda ih istodobno ograničavala jer su morali "polaziti od marksističke društvene teorije".

6.3.1. Osporavanja i zabrane hrvatskih normativnih priručnika

Dolaskom Stipe Šuvara za republičkoga sekretara za prosvjetu i kulturu praksa se progona i zabrana nastavila u još oštrijem obliku. I naziv je školskoga predmeta izmijenjen u "hrvatski ili srpski jezik i književnost". Svoju je ulogu u svemu odigrala i Komisija za jezična pitanja koju je, nedugo nakon dolaska na vlast, imenovao Šuvar. U njezinu je sastavu bilo nekoliko jezikoslovaca komunista te više partijskih aparatčika, među kojima i Stanko Pekeč, urednik informativno-političkoga programa RT Zagreb, koji je bio Šuvarov čovjek iz

sjene, a Goran Babić ideološki bojovnik na prvoj crti. Njezini su članovi također bili Zvonimir Diklić, Jure Franičević Pločar, Vojin Jelić, Zdravko Malić, Nada Martin, Predrag Matvejević, Pero Pletikosa, Ivan Starčević, Vladimir Anić, Mirko Božić, Božidar Gagro, Željko Matijević, Milan Mirić, Krunoslav Pranjić, Ivica Račan, Dejan Rebić, Josip Silić.

6.3.1.1. Zabrana *Hrvatskoga pravopisa* (1971.)

Sa slomom Hrvatskoga proljeća, potkraj 1971., odnosno početkom 1972., neposredno nakon tiskanja, zabranjen je *Hrvatski pravopis*, a njegova cjelokupna naklada od 40 000 primjeraka uništena.[149] Glavni zagovarač zabrane bio je nepunu godinu prije jedan od njegovih glavnih pokretača — Josip Vrhovac. Uredništvo iseljeničke *Nove Hrvatske* objavilo ga je u Londonu bez ikakvih izmjena na temelju sačuvanoga zagrebačkoga primjerka, a namjesto predgovora uvršten je dio recenzije Radoslava Katičića, objavljene u zagrebačkom *Hrvatskom tjedniku* 3. XII. 1971., pod naslovom O "Hrvatskom pravopisu".

Katičić uvodno podsjeća da je izdavanje potaknula Matica hrvatska nakon otkazivanja Novosadskoga dogovora i iz njega izišla pravopisa. Razloge otkazivanja obrazlaže ovako: "U tom je dogovoru sadržana nediferencirana tvrdnja o jezičnom jedinstvu i ona se često tumačila kao da nema hrvatskog književnog jezika i njegove cjelovitosti u prostoru i vremenu. Poricalo se da je on nosilac specifičnih kulturnih vrijednosti koje su sastavnica hrvatskog bića i proizlaze iz cijele hrvatske kulturne povijesti. Načelno se obuhvaćalo sve što se javlja u standardnoj porabi Srba, Crnogoraca, Muslimana i Hrvata, ali se ne daju podatci što kamo pripada, pa se tako zatiru živi i povijesno izrasli sustavi jezičnih vrednota, onemogućuje svako istančanije njegovanje materinskog jezika, prenošenje tih vrijednosti mlađim naraštajima. S pozivom na širinu i toleranciju zapravo se dopuštala i opravdavala svaka netaktičnost, bezobzirnost i nepristojnost prema standardnom jezičnom obliku koji po svemu funkcionira kao književni jezik jednog naroda" (Katičić 1972: X—XI).

Matična je Pravopisna komisija (S. Babić, D. Brozović, Ž. Bujas. B. Finka, I. Frangeš, Lj. Jonke, R. Katičić, M. Moguš, S. Pavešić, J. Silić) izradila načela na temelju hrvatske pravopisne tradicije i prakse, koja su prihvatili Društvo književnika Hrvatske, Katedra za hrvatski jezik Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Institut za jezik JAZU i Hrvatsko filološko društvo. Izradba je pravopisa, zamišljenoga kao modernoga priručnika suvremeno i stručno dotjeranoga s pravilima i rječnikom, povjerena Stjepanu Babiću, Božidaru

149 Uvezano je oko 600 primjeraka "za internu upotrebu" bez predgovora, uvoda, kratica i kazala (Pranjković 2006: 42).

Finki i Milanu Mogušu. Autori su u vrlo kratkom roku — u nepuna tri mjeseca — uspjeli napisati i usavršiti pravopis, poslužívši se izdanjima Brozovih i Boranićevih pravopisa, bogatim arhivom novinskih i časopisnih članaka Stjepana Babića, kao i sačuvanim špaltama jednoga od najboljih školskih pravopisa — *Hrvatskim pravopisom* Franje Cipre, Petra Guberine i Krune Krstića, koje su zabranile vlasti NDH jer je bio izrađen na fonološkom načelu.

Pri određivanju naslova pravopisa kao alternativni lik pojavio se "Pravopis hrvatskoga književnog jezika", ali je izabran naslov *Hrvatski pravopis* jer sadržajno znači isto, samo je kraći, pa je drugi zapravo zališno opširan. Katičić ističe kako naslov "jasno označuje kulturni i jezični krug iz kojega je ponikao i kojemu je namijenjen, a svojom stilističkom jednostavnošću jasno pokazuje da prirodna i neusiljena upotreba narodnog imena bez uvijanja i okolišanja nije zazorna i nikome ne treba to da bude" (Isto: XII—XIII).

Autori su ostvarili, piše Katičić, osnovno pragmatično načelo da je stabilnost najveća vrlina svakoga pravopisnoga rješenja i da bez prijeke nužde ne valja na tom području činiti naglih skokova, pa su iz novije pravopisne povijesti prihvatili sve što je zaživjelo, a uklonili dvostrukosti *Novosadskoga pravopisa* koje su bile prepuštene osobnomu izboru (pisanje futura *dat ću* i *daću*; pisanje stranih imena *Rousseau* i *Ruso*), a zapravo "nedvosmisleno pripadaju pojedinim kulturnim sredinama i bitno im određuju fizionomiju u skladu s njihovim pravopisnim tradicijama". Takve dvostrukosti, "premda površinski proglašuju ravnopravnost, zapravo narušavaju povijesno izraslu kulturnu i jezičnu cjelovitost, dopuštaju i potiču da se ona ne poštuje" (Isto: XII).

Novim pravopisom, navješćuje Katičić, ne će svi biti zadovoljni: protivit će mu se oni koji žele odlučan zaokret prema pravopisnim rješenjima dalje hrvatske pravopisne prošlosti i traže radikalno odbijanje stanja koje je donio *Novosadski pravopis*, ali i oni koji baš ne žele da se poštuje "povijesno izrasla jezična i kulturna cjelovitost pa već samu formulaciju pravopisa i vrijednosti hrvatskoga književnog jezika, ma kakva ona bila, proglašuju za nedopustivu isključivost" (Isto: XII).

S posebnom je pozornošću Katičić pročitao i recenzirao pravopisni rječnik jer su u javnosti još tijekom izradbe kružile najrazličitije priče o tom dijelu pravopisnoga priručnika zbog uputnica. Njih je nekoliko tipova, sve su savjetničke naravi i iz jezika ništa ne isključuju, smiruje i obrazlaže Katičić.

Riječima označenima zvjezdicom "samo [se] upozorava na to da nisu obične i neutralne, nego imaju jako stilsko obilježje" (Isto: XIV). Pravopis upućuje prema stilistički neutralnomu, neobilježenomu izrazu (**žmulj > čaša, *sahadžija > urar, *jagnjetina > janjetina, *ugalj > ugljen, *vaspitati > odgojiti*).

Uputnice tipa *česmina* (ne **česvina*), *cvil* (ne **cvijel*), *čizma* (ne **čižma*) ne odbacuju te stare hrvatske riječi nego samo obavješćuju čitatelja da "one nisu do kraja ugrađene u sustav književnoga jezika" (str. XIV). Savjet *Krist* (ne **Hrist*) "samo kazuje koji je od ta dva oblika u hrvatskom književnom jeziku neutralniji i stilistički bezbojniji" (Katičić isto).

Drugomu tipu uputnica pripadaju one bez zvjezdice s kojih se upućuje na drugi oblik (*drugačije* > *drukčije*, *tobdžija* > *topnik*). U tu kategoriju idu i sve uputnice s tuđica na domaće riječi.

S dijela riječi koje pripadaju srpskomu književnomu jeziku upućuje se na riječi hrvatskoga književnoga jezika (*ludak* > *luđak*, *pomjeriti* > *pomaknuti*, *promaja* > *propuh*). One koje su postale sastavnicom hrvatskoga jezika uvrštene su po ključu pravopisnih uvrštenja, tj. sadržavaju li u sebi pravopisni problem (*izvještačen, lijenština, obescijeniti, objeđivati, osmatrač, privlačan, probirač, tjesnogrud*).

O integriranosti, a ne isključivosti, kako se insinuiralo u dijelu javnosti, srpskoga etničkoga imena i pojmovnika u *Hrvatski pravopis* Katičić, oprimjerujući, govori na više razina: "Isključivosti nema ni prema srpskim narodnim vrijednostima, niti prema terminima bizantsko-pravoslavne kulturne predaje. Srpsko narodno ime obilno je obrađeno u rječniku: *Srbija, Srbijanac, Srbin, Srpkinja, srpski, Srpstvo* (Svi Srbi), *srpstvo* (osobina). Uvrštene su i riječi i imena vezane uz srpske narodne vrijednosti kad je za to bilo pravopisnih razloga: *Bregalnica, ćirilica, Dečani, Dositej, Karadžić, Kosovo polje, prvovjenčani, Stevan Prvovjenčani* i dr. Po istom kriteriju uvrštavani su i pravoslavni crkveni i vjerski termini: *ahiepiskop, arhijerej, arhimandrit, Đurđevdan, egzarh, paroh, parohija, parohijski, patrijarh, sveštenik, večernje, vjeruju, žitije.* Spominju se i zemljopisna imena iz Srbije: *Bečej, Braničevo, Ćuprija, Novi Sad, Paraćin, Pirećanin, Surčin, Šabac, Timočanin* i dr., pa čak i dijelovi Beograda, kao *Čukarica.*"

"Nikakve isključivosti dakle prema srpskom imenu, srpskoj predaji i vrijednostima u Pravopisnom rječniku nema, nema ni isključivosti prema 'srbizmima' koji su se udomaćili u hrvatskom književnom jeziku. Na tome je bilo potrebno dulje se zadržati jer su se u javnosti pojavile glasine u kojima se Hrvatskom pravopisu bilo insinuirala, bilo izričito pripisivala upravo takva isključivost. Ta se mišljenja očito ne zasnivaju na stvarnom poznavanju toga priručnika" (Isto: XV).

"Drugo je, naravno, pitanje može li je [knjigu, N. B.] kao svoju prihvatiti i srpski narod u Hrvatskoj. To zavisi od toga koliko i kako on prihvaća hrvatski književni jezik. Ali o tome se jedino on sam može izraziti. Hrvatska će kao demokratska država prihvatiti tu odluku kakva god ona bila. A hrvatski

će lingvisti po najboljem znanju i koliko samo mogu svesrdno pomoći da se ta odluka što bolje i stručnije provede i ostvari. Ako se Srbi u Hrvatskoj kao dionici i hrvatske kulture odluče za zajedničku nastavu s Hrvatima, a smatraju da imaju neke jezične osobitosti koje žele njegovati, ovaj pravopis pruža svojim osnovnim tolerantnim pristupom za to dobru podlogu. A ako se što ne uklapa u hrvatsku standardnu normu, trebat će naći posebno rješenje koje će poštovati jezičnu tradiciju srpskog naroda u Hrvatskoj, a sačuvat će i cjelovitost hrvatskog književnog jezika, suverenost naroda nad svojom književnom normom. Tako će se izbjeći nevolje koje su nastale oko Novosadskog dogovora i uspostaviti suradnja u kulturi i prosvjeti uz potpuno poštovanje obostrane jezične, kulturne i duhovne osobnosti. Tehnička se rješenja uvijek mogu naći. Treba samo vidjeti za koje će se načelno rješenje odlučiti srpski narod u Hrvatskoj. Ne bi međutim valjalo zbog toga odgađati rješenja za Hrvate i dulje im uskraćivati temeljan priručnik jezične kulture" (Isto: XV–XI).

Zaključak je Katičićev da je unatoč nekim nedostatcima, koji su u prvim izdanjima takvih naslova neizbježni, "Hrvatski pravopis izvrstan priručnik, dobro i promišljeno rađen, kako lingvistički, tako i sociolingvistički, i u njemu je ostvaren napredak u usporedbi sa svima što smo na tom području do sada imali" (Isto).

Prema navodu *Nove Hrvatske* pravopis je na 28. sjednici CK SKH (Izvještaj sa sjednice, str. 277) proglašen "nacionalističkom diverzijom", a protiv izdavača pokrenut je sudski postupak. Isti je diskvalifikativ upotrijebljen svojedobno i za *Deklaraciju. Vjesnikov* novinar Ninoslav Pavić (1985., 3) ističe da je Londonac "obilato korišten i zloupotrebljavan od neprijateljske emigracije, ali i od nacionalističkih krugova u Hrvatskoj".

Okolnosti zabrane izlaska *Hrvatskoga pravopisa* "u javnost i u školske klupe" Pavić prikazuje ovako: "Iako je najavljeno da *Hrvatski pravopis* izlazi 15. rujna 1971. godine, nije se pojavio jer nije dobio odobrenje Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu. Još početkom lipnja Sekretarijat je dobio dopis Školske knjige, u kojem se traži da se *Hrvatski pravopis* odobri za upotrebu na temelju priloženih načela. Budući da se uvijek odobrenje daje za rukopis, a ne za proklamacije, Sekretarijat je odbio zahtjev. Potom je u CK SKH održan sastanak o *Hrvatskom pravopisu* gdje je rečeno da on može izaći samo 'ako će se poštovati načela tolerancije i da se ne smiju tjerati riječi za koje se smatra da pripadaju više istočnoj nego zapadnoj varijanti jezika'. U rujnu je pravopis tiskan a od Sekretarijata je zatraženo (naknadno) odobrenje za tiskanje. Pravopis nije imao ni predgovora ni recenzije. Sekretarijat je organizirao raspravu o pravopisu na kojoj je izrečeno niz primjedaba kako

stručnih tako i političkih. Tako *Hrvatski pravopis* nije dobio ni ovoga puta potrebnu dozvolu" (N. Pavić 1985., 3).

Pavić izdvaja Bakarićevo stajalište iz listopada 1971. o jednosti jezika kojim govore Srbi i Hrvati, a o prijepornom pravopisu kao djelu koje obiluje isključivostima, posebno u izboru rječničkoga blaga. Izbacivanjem iz upotrebe dvostrukosti (jezičnih dvojnosti) pravopis je pokušao ne samo strogo podijeliti hrvatski i srpski književni jezik već i govorni jezik. Da je uveden u škole, došlo bi do ozbiljnih posljedica — umjetnoga razdvajanja hrvatske od srpske djece. "Ako neka nacionalnost u Hrvatskoj poželi da ima svoj jezik i neke svoje specifičnosti — a recimo da ne želi ove *rastvorbe*, *utvorbe* i slično, koje nam se nameću — onda ima pravo da to odbije i tu mogućnost joj treba garantirati." Bakarić je naglasio da je dvojezičnost u nastavi "besmislica" i da u školama u Hrvatskoj djeca trebaju učiti "naš" jezik.

Bakarićevoj ocjeni Pavić pridružuje odluku Izvršnoga komiteta CK SKH po kojoj *Hrvatski pravopis* ne može zbog svoje netolerantnosti izdržati osnovne političke kriterije te se stoga mora uskladiti s rješenjima koja će, u amandmanima, biti unesena u Ustav SR Hrvatske. Novinarima je to priopćio Dušan Dragosavac.

Ubrzo je nakon izbijanja afere u Zagrebu održan i plenum Srpskoga kulturnoga društva "Prosvjeta", na kojem je upozoreno da se jezik bespoštedno čisti od "srbizama" i "da se radi na tome da se iskonstruiše što više elemenata za produbljivanje nametnutog raskola u jeziku, te da se u svakodnevnu jezičku praksu uvodi arhaička leksika, elementi korijenskog pisanja riječi, kao i mnoge kovanice i mnogo toga tuđeg modernom izrazu srpskohrvatskog odnosno hrvatskosrpskog jezika" (prema Pavić 1985., 3).

6.3.1.2. Zabrana *Pregleda gramatike hrvatskoga književnog jezika* (1973.)

Nedugo zatim, 1973. godine, izišlo je šesto izdanje *Pregleda gramatike hrvatskoga književnog jezika* Stjepka Težaka i Stjepana Babića. S *Hrvatskim pravopisom* povezivalo ju je zajedničko hrvatsko književno vrelo iz kojega su autori crpili primjere za hrvatsku pravopisnu i gramatičku normu kojima su potkrjepljivani različiti funkcionalni stilovi hrvatskoga književnoga jezika, što se odrazilo i u naslovima tih dvaju priručnika. Okolnosti zabrane Težak–Babićeve *Gramatike* nisu do kraja razjašnjene; Šuvar "zaslugu" pripisuje sebi, suautor S. Babić pretpostavlja da je Školska knjiga, unatoč pozitivnim recenzijama, odustala od tiskanja sedmoga izdanja jer se polemika o prethodnom izdanju oduljila i prerasla u političku aferu, pa je u međuvremenu u Londonu nakon

Hrvatskoga pravopisa objavljen i *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika* (S. Babić 1995: 25).

Polemika o šestom izdanju *Pregleda gramatike* zametnula se na stranicama tjednika *Oko,* koji je uređivao Goran Babić, a prvi je napadaj pod naslovom *Gramatika?* objavljen 10. X. 1973. na naslovnici i potpisan inicijalom *R.,* što je kratica Redakcije. Autori su vjerovali da ga je potaknuo (po stilu i jeziku reklo bi se i napisao) Stanko Pekeč. Osporavatelji *Gramatiku* drže neprikladnom za školsku porabu jer autori u njoj "naturaju djeci svoje jezične i nacionalne isključivosti" pa će "ovaj priručnik izazvati uznemirenje u pojedinim našim sredinama". Teške optužbe ničim ne potkrjepljuju, ne navode ni jedan strukovni problem, uopćeno spominju prijepornost Predgovora i Uvoda, ne razlikuju *puritanizam* od *purizma.* Dva dana prije pojave *Oka,* 8. X., članak, kako reče Brozović, "s tiskarskoga sloga prenosi *Politika*", i dodaje: "teško je vjerovati da je ta jeftina žurba usmjerena na smirivanje eventualnih uznemirenja" (prema S. Babić 1990a: 32).

Na Brozovićev komentar *Da, gramatika!* (*Oko,* 7. XI. 1973., str. 10), u kojem je, među ostalim, naveo da je osim naziva jezika, riječ o jezičnim i pedagoškim izmjenama te terminološkima, usklađenima s novim nastavnim programom iz 1972. pa nije jasno da bi one mogle izazvati bilo kakvu uznemirenost, najmanje političku. U istom je broju odgovorio pjesnik i budući filmski kritičar Ivan Starčević člankom *Kabinetski nevježe,* uz napomenu da je to i stajalište Redakcije, kao i prethodnoga članka. Po stilu i jeziku prepoznaje se rukopis Gorana Babića. Zamjera se Stjepanu Babiću što je u Uvodu šestoga izdanja, koji je inače zastario, jer se prepisuje još od 1966. što je dokazom da se "znanstvenog rada u Hrvatskoj moraju prihvatiti stručno i politički doraslije i odgovornije snage" (Isto: 38), napisao poglavlje *Hrvatski i srpski jezik — povijest književnog jezika,* iako je tu riječ "o *hrvatskom ili srpskom jeziku,* kako se on službeno naziva u obrazovnim ustanovama, nastavnim programima i školskim svjedodžbama". Navode se potom sva mjesta na kojima su Babić i Težak "prepisali" *hrvatskosrpski* iz prethodnoga izdanja u "*hrvatski i srpski*" "i tako glupi kabinetski automatizam, i te slavne 'sitne izmjene, sve prema razvoju jezične znanosti' rezultiraju politikantskom rabotom. Dvije varijante jednog jezika postaju jezici, jezična znanost Babića i Težaka napreduje, a rezultat je: Srbi i Hrvati u Hrvatskoj govore dva različita jezika. (...) Nigdje se ne spominje koji je književni jezik Srba u Hrvatskoj" (Isto: 35). I *Oko* prihvaća *Politikino* mišljenje da je riječ o umjetnom razdvajanju jezika Srba i Hrvata u Hrvatskoj.

"Javno ne vidjeti iz svog kabineta danas u Hrvatskoj bratstvo i jedinstvo hrvatskog i srpskog naroda, prenemagati se nad slabostima jedne knjige,

gurati (sve prema razvoju jezične znanosti) srpski narod u Hrvatskoj ili u aut ili u asimilaciju, spada u nedopustivu političku rabotu. Natrag u kabinet, druže Brozoviću!"

Brozovićev odgovor na Starčevićev tekst u *Oku* i tekst Steve Ostojića u *Politici* odbili su objaviti i jedan i drugi list, pa je objavljen tek u Babićevoj knjizi (Isto: 39–40). Brozović je upozorio na neprihvatljive metode *Oka*: netočne tvrdnje, jednostrana navođenja, prikrivene prijetnje i sl. — što zaista može uzrokovati različitu uznemirenost. Istina se, međutim, "ne da sakriti dok god opstoje knjižnice i dok ima ljudi što nisu lijeni da se njima koriste" pa se svi navodi mogu provjeriti. Brozović zaključuje: "Briga nad političkom odgovornosti ma čijom (...) dužnost je svakog građanina. No stručnost — zar je ona baš pod nadležnosti Ivana Starčevića, koji je u stručnom pogledu anonimus" (Isto: 35).

Nakon dviju godina uzleta, od studenoga 1971., kad je u Šibeniku održan veleban skup sa 400 sudionika o hrvatskom jeziku i književnosti u srednjim školama,[150] na kojem su profesori Brozović i Katičić nastupili referatima koji su ušli u vrh povijesti hrvatskoga jezikoslovlja, pa do studenoga 1973., kad teče polemika u *Oku* i *Politici*, strukovni anonimusi i partijski sekretari uspjeli su preuzeti politički nadzor nad hrvatskim jezikom i držati ga u nenaravnu okružju puna tri desetljeća, ali nisu mogli preuzeti strukovni nadzor niti spriječiti stjecanje i širenje novih lingvističkih spoznaja uz pomoć kojih se bolje opisivao i razumijevao "srpskohrvatski slučaj". Strah od znanstvenih spoznaja izrečenih u Brozovićevim i Katičićevim tezama uzdrmale su hrvatske unitariste i natjerale ih na organiziraniji odgovor: tražio se jezikoslovac marksističke orijentacije koji bi im mogao parirati.

Dalibor Brozović na skupu je izložio *Deset teza o hrvatskome jeziku* (cjelovit tekst v. ovdje 8.1.6.), u kojima je doređenim teoretskim modelom prikazao hrvatski jezik kao genetskolingvističku i sociolingvističku pojavnost koja i na jednoj i na drugoj razini opstoji kao poseban jezik: na genetskolingvističkoj motren u okviru jezika-dijasistema — po tom što je samo on, u odnosu na druge jezike u okružju, koji dijele s njime novoštokavštinu kao standradnojezičnu osnovicu, tronarječan, što se odrazuje i na standardnojezičnoj razini, u kojoj čakavica i kajkavica popunjuju ne samo njegov osnovni štokavski

150 Riječ je o Savjetovanju o Osnovama nastavnog plana i programa hrvatskog književnog jezika s književnošću za srednje škole, održanom u hotelima Solaris u Šibeniku, 22.–24. studenoga 1971. u organizaciji Republičke konferencije Saveza omladine Hrvatske (v. *Školske novine*, 7. XII. 1971.).

leksik nego su povijesno utjecale i na njegov fonološki, morfološki, sintaktički i stilski (frazeološki) ustroj.

Radoslav Katičić govorio je o hrvatskom jeziku kao povijesno izraslom izražajnom sredstvu hrvatskoga naroda, bitnoj sastavnici ne samo hrvatske književnosti nego i sveukupne povijesti i kulture, koji je imao vrlo dug i razgranat put. S ostalim južnoslavenskim narodima u lingvističkoj tipologiji čini jedan jezik, povijesno ostvaren u svojoj varijanti koja obavlja službu posebnoga standardnoga jezika.

Također su izlagali profesori Josip Vončina (o povijesnom kontinuitetu hrvatskoga književnoga jezika), Milan Ratković (o hrvatskoj književnosti do Narodnoga preporoda i njezinu programiranju u srednjim školama), Dragutin Rosandić (o metodologiji nastave hrvatskoga jezika i književnosti u srednjim školama) Milivoj Solar (iznio je veći broj primjedaba i novih prijedloga o Prijedlogu osnova za nastavu svjetske književnosti) i dr.

Radna grupa organizatora Savjetovanja, Republičke konferencije Saveza omladine Hrvatske, zaključno smatra da nastavni predmet treba nazvati i njegovim pravim imenom — *hrvatski jezik s književnosti.* Utvrdila je da se Prijedlogom osnova nastavnog programa iz hrvatskoga jezika s književnošću "prevladava jedno nenormalno stanje, koje je dosta dugo vladalo u našoj republici". Naime, u ostalim republikama programi su već odavno utemeljeni na novim načelima, koji su kod nas afirmirani tek ovim Prijedlogom.

Istaknuto je također da u krajevima u kojima je zastupano srpsko stanovništvo ili narodnosti program treba prilagoditi tim okolnostima. To omogućuje načelo zavičajnosti i načelo nacionalnoga ambijenta. Prije nego što se takvi programi donesu, treba uvažiti činjenicu da su tolerancija i razumijevanje s obiju strana preduvjet za uspješno i zadovoljavajuće rješenje.

Kašnjenje o kojem govori Radna grupa povezano je s aferom u Pedagoškom savjetu Hrvatske, koju je namjerno stvorio profesor Mladen Zvonarević, najprije manipulacijom s objavom odluke PSH-a u *Vjesniku* da se nastavni predmet u osnovnim i srednjim školama u Hrvatskoj preimenuje u hrvatski jezik s književnosti (*Vjesnik*, 20. i 24. X. 1971.), potom podnošenjem ostavke na mjesto predsjednika Pedagoškoga savjeta, kako bi spriječio provedbu odluke. U izjavi *Vjesniku* 4. XI. kao razlog ostavke naveo je pojavu nacionalističkih tendencija u PSH-u, što dovodi do "zapostavljanja klasnih i marksističkih sadržaja u tim programima", a novinaru Školskih *novina* izjavio je da je osnovni razlog njegove ostavke u tom što on kao predsjednik PSH-a nije htio potpisati zaključak usvojen na sjednici 19. listopada po kojem se dosadašnji naziv predmeta "Hrvatskosrpski jezik" preimenuje u "Hrvatski jezik", a od Srba iz

Hrvatske se zahtijeva da predlože naziv toga predmeta pa će potom Pedagoški savjet donijeti odluku.

Prilikom usvajanja njegove ostavke u raspravi je utvrđeno da je za trajanja svoga mandata opstruirao rad PSH-a, na sjednice je kasnio, nije znao što je na dnevnom redu, zaključci su bili nejasni. Njegov je izbor ocijenjen velikim promašajem saborskih službа, davno je trebao biti smijenjen, jer je zapravo onemogućivao rad PSH-a. Golem broj ljudi koji su sudjelovali u izradbi nastavnoga plana i programa neutemeljeno je optužio za nacionalizam, a nikad do tada nije upozorio PSH na tu pojavu, kao ni na nedostatak klasnih i marksističkih elemenata u školskim programima. Namjera mu je zapravo dezavuirati rad PSH-a i namjesto njega instalirati nekoga drugoga da donosi odluke. To je namjerno stvaranje ekscesa "kojima se pokušava dokazati nezdravo političko stanje u Hrvatskoj". Vrijeme ostavke tempirano je uoči sjednice CK SKH. Trebalo je "Hrvatskoj natrpati na leđa još jedan slučaj i dati nov dokaz unitaristima", a sve u želji da se onemogući stvaranje nastavnih planova i programa. PSH se nije ponio nekorektno prema Srbima u Hrvatskoj, već je u svojim formulacijama samo slijedio općeprihvaćeno stajalište u SRH da jedino oni sami imaju pravo odlučiti o za se relevantnim pitanjima i na području odgoja i obrazovanja.[151]

Nakon što je Hrvatska ostala bez normativnih priručnika, Partija je pomislila da je ponovno otvorila prostor dogovornoj lingvistici i sporazumijevanju Zagreba i Beograda. Planove je međutim poremetio izlazak zbornika *Hrvatska književnost u europskom kontekstu* 1978. godine, uoči slavističkoga kongresa u Zagrebu, urednika Aleksandra Flakera i Krunoslava Pranjića, na udarnom mjestu kojega je objavljena studija Dalibora Brozovića *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti.* Tom je studijom pokazano kako je hrvatski jezik postupno rastao i sazrijevao i kako su Hrvati mnogo prije Karadžića imali dobro izgrađen standardni jezik. U njoj je Bečki dogovor sveden na usputnu epizodu, ponovo je utvrđena važnost Gajevih jezičnih nastojanja, još je jednom progovoreno o Novosadskom dogovoru, onom što mu je prethodilo i šteti koju je nanio hrvatskomu jeziku, a Guberinin i Krstićev *Rječnik razlika između hrvatskoga i srpskog književnog jezika* ocijenjen je normalnim i potrebnim priručnikom (prvi put nakon rata!).

Brozović je u njoj problematizirao i dvočlani naziv jezika, poglavito u bilješki uz tekst, pa je to glasovito mjesto nazvano "Jezikom iz fusnote".

151 V. *Školske novine*, 20. i 24. X. te 9. i 16. XI. 1971.

"S historijsko-poredbenoga stanovišta (indoevropeističkog, slavističkoga) južnoslavenski dijalekti koji nisu ni slovenski, ni makedonski, ni bugarski, tj. dijalekti na prostoru između hrvatsko-slovenske granice s jedne i srpsko-bugarske granice s druge strane, predstavljaju u genetskom smislu jedan slavenski jezik, tj. jezik-dijasistem. To znači da se radi o jednom dijasistemu slavenskih dijalekata koji među jezicima-dijasistemima potomcima praslavenskoga jezika sačinjava posebnu cjelinu. Za taj jezik-dijasistem nema zadovoljavajućega naziva i zato se u slavistici i uopće u komparativnoj lingvistici služimo složenim terminom 'hrvatskosrpski' ili 'srpskohrvatski' — usprkos višestrukim slabim stranama toga dvočlanog i na dva načina izricanoga naziva* jer nam je ipak potrebna nekakva nomenklaturna jedinica za taj pojam, npr. kada nabrajamo slavenske jezike-dijasisteme."

U bilješki * pojašnjava: "Točno bi bilo kada bismo mogli reći 'južnoslavenski neslovenski, nemakedonski i nebugarski', što je, naravno, nemoguće. Sami pak 'složeni nazivi', s crticom ili bez nje, loši su već time što su složeni, a osim toga, normalno značenje takvih složenica i složenih izraza ne poklapa se s onim koje bi taj termin morao pokrivati. ('hrvatskosrpski' znači zapravo 'srpski na hrvatski način', 'hrvatsko-srpski bi značilo isto što 'hrvatsko-engleski' ili 'hrvatsko-ruski', a 'hrvatski ili srpski' može biti mnogoznačno zbog višeznačnoga ili; razumije se, sve to vrijedi i za obratan poredak atributa hrv. i srp.). S druge pak strane svi su ti nazivi netočni i zato što sadrže samo dva nacionalna imena, a naziv koji bi uključivao i Crnogorce i bosanskohercegovačke Muslimane bio bi opet nemoguće glomazan. No najgore je zapravo što su svi ti složeni nazivi kompromitirani višestrukim pokušajima da se s realnoga područja za koje nam je potreban bilo kakav termin za traženo značenje, prenesu na fiktivne pojmove" (Brozović 1978: 11).

Slijedili su napadaji i u tisku i na TV-u, pa bi vjerojatno zbornik bio povučen da nije dugo najavljivan u pretkongresnim materijalima, ali je izbrisan s popisa knjiga koje su se besplatno dijele sudionicima slavističkoga kongresa u Zagrebu.[152] Buran je odziv bio razumljiv: bio je to prvi poratni i odlučujući udar u nosive stupove unitarističke jezične politike u socijalističkoj Jugoslaviji. Odlučujući po tematskoj obuhvatnosti i po argumentaciji. Članak nije samo potvrdio višestoljetnu opstojnost hrvatskoga jezika i književnosti nego je pružio i moderan lingvistički instrumentarij koji se mogao dalje usavršavati i dopunjavati da to isto učine i crnogorski jezikoslovci za crnogorski

152 Prema ocjeni vjerojatno domovinskoga suradnika N. N. u članku *O hrvatskom jeziku danas* (*Nova Hrvatska*, London, 16. III. 1980., str. 13; Dokumentacija Stjepana Babića, knj. 16/113).

jezik, književnost i kulturu s crnogorskim imenom te muslimanski (bošnjački) za bošnjački jezik, književnost i kulturu s bošnjačkim, čime su izbijena dva ključna velikosrpska mitologema – o Karadžiću kao tvorcu književnoga jezika svih štokavaca i istočnohercegovačkoj novoštokavštini kao njegovoj podlozi.

Zbog buke oko Brozovićeve studije nezapaženo je prošla monumentalna knjiga Zlatka Vincea *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, zamišljena u dvama svescima. Drugi svezak, koji je profesor Vince radno nazivao "Od Broza do Brozovića", nije uspio završiti jer se teško razbolio.

Nje se sjetio Goran Babić u posljednjem nastavku svoje *Voćne salate* u *Oku* kad je u aferu HBL-a upleo jezikoslovce Radoslava Katičića, "jednog od gospodara našega jezika", i Zlatka Vincea, navodeći odlomak iz Katičićeva predgovora Vinceovim *Putovima hrvatskoga književnog jezika,* kao tobožnju ideološku platformu HBL-a. Konstruktom "ako bi se u Katičićevu tekstu riječ *jezik*", piše Babić, "zamijenila riječju *kultura* ili još bolje *historija*, dobili bismo najbolje objašnjenje osnovne koncepcije HBL-a, dobili [bi]smo njegovu ideološku platformu, onu ideju na kojoj je i ponikao i na kojoj je do kraja sačinjen". Oni pak, koji su ju stvorili, nastavlja on, dolaze iz svijeta "koji je već odavno izgubio svaku vezu sa zbiljom, sa svijetom i društvom u kojem živi. U ime čiste (navodno) znanosti i tzv. vječitih nacionalnih ideja i ideala, krčmi se danas i trži po kabinetskim našim tržnicama starudija i krama jednog građanskog mišljenja u kojemu su kriteriji po kojima se svijet uopće razumijeva i tumači bitno drugačiji od onih koje bi jedno marksističko mišljenje, u obliku u kojemu ga i Krleža artikulira, branilo i zastupalo" (G. Babić 1984b, 4: 6).

Inkriminirani Katičićev tekst glasi: "Normiranje je uspješno izvedeno, standard se konsolidirao i elastično se stabilizirao, onako kako mu je bilo potrebno. Naš standardni jezik funkcionira dobro i primjeren je svemu što se od njega očekuje i traži. Nema tu više teškoća osim onakvih kakve se javljaju i u drugim izgrađenim standardnim jezicima. Vidi se to i po tome što uspješno odolijeva pokušajima onih koji nisu zadovoljni standardizacijom kakva se ostvarila i pokušavaju svjesnim i samovoljnim zahvatima razbiti postignutu stabilnost da bi preoblikovali norme onako kako misle da je poželjno. [Ovdje je Babić dometnuo komentar: "Profesoru ne pada na pamet da može biti i onih kojima nije ni do kakve norme, koji ništa ne bi preoblikovali jer ništa ne bi ni oblikovali, koji ne bi za se od naroda preoteli ono što je narodno, njegov jezik.] *Takvo je nastojanje štetno, ako i jest uzaludno.* (istaknuo G. Babić). Nadasve je, naime, mučno i sizifovski prekrajati jezični standard kada se jednom utvrdi. Takvi pokušaji imaju stoga neznatne izglede za trajan uspjeh. Ali uznemirenost oko standardnoga jezika sputava slobodu i neposrednost potrebnu za

njegov gibak razvoj i spretno prilagođavanje sve novim potrebama i zadacima. No, koliko god tu bilo nesporazuma, pa i bolnih, koliko god bilo rana, pa i od slijepih metaka, to nisu više temeljni problemi jednoga standardnog jezika i njegove norme. A i rješavaju se u drugim kontekstima" (Isto).

Babić je za vraćanje hrvatskoga jezika u predstandardno stanje, u kojem svatko piše kako želi, bez pravila. Nigdje ne pojašnjava što je to "marksističko jezično mišljenje". Katičić, slijedeći strukovna pravila, kao i Jonke, više je puta pisao kako se izgrađuje i čuva postignuti standard i kako s oprezom treba pristupati njegovim izmjenama držeći se načela elastične stabilnosti. Kad govori o uzaludnom prekrajanju, razumijeva nekoliko procesa kroz koja je prošao hrvatski jezik u novijoj povijesti: Maretićevski i karađorđevićevski pokušaj ekavizacije (i srbizacije) te novosadski eksperiment rashrvaćivanja popunom rječničkoga fonda srbizmima kojima se imao potisnuti povijesno naslijeđeni hrvatski leksik.

6.3.1.3. Osporavanje *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika* (1979.)

Godine 1979. *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* Zavoda za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku u Zagrebu nije dobila odobrenje za porabu u školama. Polemika koja se o gramatici vodila između *Vjesnikova* novinara Josipa Pavičića i republičkoga sekretara Stipe Šuvara otkrila je podijeljenost u mnogim pitanjima. Neposredan povod za javnu polemiku bila je ocjena izrečena o *Gramatici* u raspravi Lingvistika i marksizam u organizaciji Centra za idejno-teorijski rad CK SKH 23. svibnja 1979. Ona je organizirana nakon odluke Stipe Šuvara iz travnja 1979. da se ne dopusti njezina poraba u školama. *Gramatiku* je po partijskom zadatku napao Ivan Salečić na samoj raspravi te iste večeri opširnije u drugom dnevniku TV Zagreb (v. S. Babić 1990a: 50–51).

Osvrt na *Priručnu gramatiku* skupine autora Zavoda za jezik, mlade ekipe "dobro upućene u najnovija lingvistička istraživanja, sposobne ostvariti i zahtjevnije znanstvene projekte", napisao je Josip Pavičić u afirmativnom tonu, uočivši i metodološke nedostatke (preteška školskomu uzrastu, a za stručno-znanstvenu porabu nedovoljna) i nazivoslovnu neusklađenost. Osvrnuo se i na naslov, o čem drži da ne bi trebalo govoriti da nije bilo i drukčijih, pridržajnih mišljenja. Dopušta da se naziv jezika u njezinu naslovu mogao uskladiti s nazivom školskoga predmeta (hrvatski ili srpski jezik), ali "to ne znači", piše Pavičić, "da sadašnji naziv nije opravdan". On "izlazi iz poznatih društveno verificiranih i naučno utemeljenih stajališta o tome da su hrvatski

i srpski jedan jezik koji Hrvati zovu hrvatskim, a Srbi srpskim, odnosno da Hrvati i Srbi (i drugi narodi zajedno s njima) imaju isti narodni jezik, ali dva (i više) književna, standardna tipa. U SR Hrvatskoj je u javnoj upotrebi hrvatski književni jezik, standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba, pa nije nelogično da se taj naziv jezika upotrebljava i u nazivima njegovih gramatika" (Pavičić 1979a).

Drži da su autori propustili opširnije elaborirati jezično zajedništvo i odnos između književnoga, standardnoga i narodnoga jezika iako na str. 466 i drugdje, ističu da je "hrvatski književni jezik sastavni dio suvremenog hrvatskoga ili srpskoga jezičnog standarda", što u razradi gramatičke građe nisu dovoljno primijenili. I opširniji, kritički pisan predgovor (uvod), mogao je otkloniti mnoge prigovore (isto).

Ipak je stvarni razlog napadaju bio naziv jezika — *hrvatski književni jezik* — u njezinu naslovu, a ostali razlozi koje Salečić ponavlja iz Šuvarove odbijenice (metodički nedostatci, neprihvatljivo nazivlje i jezik kojim je pisana te neprihvaćanje polazišta o jedinstvenom organskom idiomu iz kojih su izrasli književni jezici hrvatski i srpski) nemaju uporišta u samoj gramatici i loše su pokriće za uklanjanje *Gramatike* iz javnoga života, ponajprije školskoga. Dakle, jedini je grijeh te knjige bio što je u naslovu imala omraženicu *hrvatski jezik*. To je za Šuvarova doba bilo dostatno da se pokrene cijeli politički stroj ne bi li se ime ozloglasilo i ocrnilo kako bi se i u izvornih hrvatskih govornika stvorila odbojnost prema njemu.

Suočeni s neargumentiranim izjavama i pokušajima društvene diskvalifikacije djela neodgovornom interpretacijom i etiketiranjem, autori — Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Marija Znika, Dragica Malić, Mirko Peti, Vesna Zečević — iznose u javnost povijest nastanka *Gramatike*: dobili su zadatak da napišu gramatiku *hrvatskoga književnog jezika* (što je naziv sukladan nazivu u Ustavu SRH, članak 138.), što su i napravili, polazeći od činjenice da je u osnovi hrvatskoga književnoga jezika narodni hrvatski ili srpski jezik dijasistem, koji podrazumijeva ukupnost svih njegovih govora. Iz toga se dijasistema razvilo nekoliko varijanata književnoga jezika, među kojima i hrvatski književni jezik.

Trebalo je u njoj primijeniti suvremene metode opisa, u čem je hrvatska gramatička praksa znatno zaostajala. Trebala je biti odraz suvremenoga jezičnoga stanja, žive govorne porabe. Trebala je biti napisana suvremenim jezičnim nazivljem, pri čem je bilo dosta poteškoća zbog autorske neusklađenosti, što se riješilo navođenjem sinonimike, a uz tuđicu se uvijek navodila domaća riječ. Na prigovore o kroatizaciji nazivlja, dotično dvočlanoga naziva *priopćajni kanal* namjesto *komunikacijski kanal,* odgovorili su da je riječ o

općeprihvaćenom i općepoznatom lingvističkom nazivu u školskim udžbenicima, a glagol *priopćiti* rabi već Đuro Daničić u 19. stoljeću (Barić i dr. 1979).

Problematiziranje naslova neshvatljivo je i neopravdivo stoga što su u školskoj porabi u tom trenutku već bila dva jezična priručnika kojima je u naslovu bio hrvatski književni jezik (*Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika* i *Osnove morfologije i morfostilistike hrvatskoga književnog jezika* Josipa Silića i Dragutina Rosandića) i što je Zavod za jezik od službenoga tijela (Komisija za udžbenike Sekretarijata za prosvjetu) najprije bio dobio odobrenje za tiskanje rukopisa gramatike hrvatskoga književnoga jezika, a onda je pod pritiskom to odobrenje povučeno te konačno 19. I. 1978. izdano uz uvjet da se uvodni tekst, tj. povijesnojezični pregled, izostavi, a naslov nije ni u jednom trenutku bio prijeporan. Kad je izdavač obavijestio Sekretarijat da je to učinio, Komisija je 21. III. 1979. predložila republičkomu sekretaru za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu Stipi Šuvaru da *Priručnu gramatiku* odobri za porabu u školama, što je on rješenjem od 3. V. 1979. odbio.

U prvoj točki Šuvarova obrazloženja stoji da nigdje u gramatici nije navedena potpuna ustavna definicija jezika u SRH, što su opovrgnuli i autori gramatike i drugi sudionici javne polemike, koja se zametnula i vodila u srpnju i kolovozu 1979. pod naslovom Šuvarova intervjua novinaru Mirku Galiću u *Vjesniku*: Radnicima često tepamo, a ne govorimo im prave stvari, u kojem je kritički govorio i o *Gramatici* i njezinu prikazu *Vjesnikova* novinara Josipa Pavičića (Šuvar 1979., 1).

Prijepor je iznjedrio pravi razlog zabrane: naziv jezika, ali i pitanje što zapravo stoji u ustavnom članku o jeziku. Šuvar je čitao i vidio jedno (Šuvar, 1979, 2), ostali drugo. U četvrtom nastavku polemike prozvani je *Vjesnikov* novinar Josip Pavičić sažeo bitno i upozorio na Šuvarovo jednostrano shvaćanje jezične ustavne odredbe: "Šuvar tvrdi da 'u Ustavu SRH izričito stoji da se hrvatski književni jezik — standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj naziva hrvatski ili srpski'." "Bojim se, međutim", piše Pavičić, "da u Ustavu SR Hrvatske to ipak 'izričito ne stoji', naime to da se jezik u SR Hrvatskoj u javnoj upotrebi zove samo hrvatski ili srpski (...) Jer, jezik koji je u SRH u javnoj upotrebi, naziva se u skladu s ustavnom odredbom (čl. 138, st. 1), prvo, hrvatski književni jezik; drugo, hrvatski ili srpski jezik; i treće, hrvatski ili (samo) srpski, ovisno o tome na kojoj se upotrebnoj razini javlja. Tako, recimo, u samom Ustavu SRH, u čl. 293, 'izričito stoji' da se autentični tekstovi saveznih zakona 'donose i objavljuju u službenom listu SFRJ na hrvatskom književnom jeziku', iz čega jasno izlazi da se hrvatski književni jezik u ustavnom tekstu koristi kao naziv jezika."

Pavičić navodi još jednu mogućnost čitanja: "A kao primjer za treću mogućnost, tj. da se jezik zove ili hrvatskim ili srpskim, navodim mišljenje stručnjaka za ustavne tekstove, pravnika dra Mladena Grubiše, koji je u jednom razgovoru o jeziku zakonskih spisa ('Vjesnik', 16. srpnja 1978) iznio stajalište da se u nazivu hrvatski ili srpski radi o alternativama, pa je na jednom mjestu u svom članku napisao da će jezik u daljem izlaganju nazivati 'hrvatskim jezikom, jer je to jedan od naziva (pored srpski) što mu je Ustav odredio u čl. 138, st. 1)' " (Pavičić 1979b, 2).

Namjesto da s pravnoga stajališta i elementarne logike opovrgne takve interpretacije ustavnoga jezičnoga članka ako ih drži netočnima, Šuvar je s položaja političkoga moćnika raspravu završio ispraznicom o složenosti nacionalnih prilika u državi, koje, navodno, ne bi promijenilo niti razriješilo ni pravno reguliranje četiriju posebnih štokavskih standarda, kojima bi nominalno bila obuhvaćena sva četiri naroda namjesto dotadašnjih dvaju, jer su narodi izmiješani tako da to nije moguće a da se neki ne nađe oštećenim u kojoj od republika. Začuđuje da političar koji je i sa sociološkoga motrišta imao najbolji uvid u nacionalni sastav stanovništva pojedinih republika ne razmišlja što bi bilo kad bi u Hrvatskoj i druge manjine tražile ista jezična prava za sebe koje traži srpska.

Ključno se političko pitanje tada nitko nije usudio postaviti: čime je srpska manjina u Hrvatskoj izborila položaj političkoga subjekta da se nakon Drugoga svjetskoga rata i komunističke revolucije mogla pojaviti sudjeliteljem političkoga suvereniteta s hrvatskim narodom u republičkom Ustavu i, slijedom toga, tražiteljem jezičnih prava koja bi, u slučaju da hrvatski narod želi izgrađivati svoj jezični standard temeljem povijesne participacije čakavskoga i kajkavskoga leksika u njem, ona bila protivnica takvoga javnoga ili službenoga jezika.

To je postigla zahvaljujući odlukama ZAVNOH-a izmišljenim prikazivanjem vlastitih ratnih žrtava izraženih u "stotinama hiljada" (ZAVNOH 1964–85, 1: 217, 354) i zauzimanju Andrije Hebranga, koji je pak održavanje kontinuiteta hrvatske državnosti unutar federalne Jugoslavije vezivao upravo uz ZAVNOH i AVNOJ. U Odluci o odobrenju rada predstavnika Hrvatske na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu 29–30. studenoga 1943. stoji:

"Hrvatski je narod vjekovima težio za ostvarenjem svoje nacionalne države. (...). Odluke II. zasjedanja AVNOJ-a, kao zajedničko i jednodušno djelo pravih predstavnika svih naroda Jugoslavije, prvi put u povijesti istinski ravnopravnih i stoga prvi put bratski ujedinjenih – izražavaju ostvarenje vjekovnih težnja i hrvatskog i srpskog naroda Hrvatske za svojom nacionalnom

slobodom i samostalnošću, njihove težnje za životom Južnih Slavena u zajedničkoj državi na osnovu stvarne demokracije i pune nacionalne ravnopravnosti i osiguravaju hrvatskom i srpskom narodu u Hrvatskoj punu suverenost, ujedinjenje svih hrvatskih zemalja i oživotvorenje hrvatske državnosti" (prema Sirotković 2002: 294–295).

ZAVNOH na trećem zasjedanju 9. svibnja 1944. donosi Deklaraciju o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske, u čijem prvom članku stoji: "Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni" (Isto: 300)

Prema ocjeni Nade Kisić-Kolanović (1996: 90) Hebrangov politički program "po nacionalnoj koncentraciji (...) bio je mnogo slabiji od onog kojeg je artikulirala Hrvatska seljačka stranka ili ustaški pokret", a koncepcija federalizma "preoptimističan ključ koji su nudili komunisti za rješenje hrvatskog pitanja", predajući pravo AVNOJ-u "kao nadnacionalnoj instituciji da intervenira u svim vitalnim interesima Hrvatske".

Prema Hrvatskoj se zbog NDH ponašalo kao prema ratnoj gubitnici te je morala napraviti ustupak tobožnjim srpskim osloboditeljima, neovisno o tom što je godinâ 1942.–43. u partizanskim postrojbama bilo više vojnika hrvatske nacionalnosti, a da se nacionalni sastav partizanskih postrojba tek od druge polovice 1944., zbog objavljene amnestije, promijenio masovnim prjelaskom četnika u partizanske postrojbe. Upravo su zbog toga svi razgovori o jeziku u Hrvatskoj završavali prozivanjem, nacionalizmom, nožem, puškom i Jasenovcem.

Politički okvir jezičnim i jezično-ustavnim prijeporima 1980-ih nalazi se u tekstu *Jezična problematika u funkciji nacionalističke ideologije u Hrvatskoj*, koji je s oznakom "strogo pov." izrađen u Republičkom komitetu za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu, a objavio ga je 1992. Ante Selak u zborniku *Taj hrvatski.*[153] Strukturno i sadržajno u njem se ponavljaju unitarne teze iz serijala u vojnom glasilu *Front* 1970.–71., zaoštrene u dijelu koji se odnosi na ocjenu suvremene djelatnosti hrvatskih jezikoslovaca, a koje ponavlja i Šuvar u polemici o *Priručnoj gramatici.* Tu je književni jezik kao "kapitalistička desosirovska tekovina" dobio pridjevak "natklasnoga", kojemu bi usuprot stajao narodni jezik, jezik širokih masa, što je vjerojatno izvorni jugoslavenski prinos teoriji marksističke lingvističke misli.

Prema anonimnomu partijskomu sastavljaču, južnoslavensko jezično jedinstvo utemeljeno za ilirskoga preporodnoga razdoblja i okrunjeno 1850. Bečkim jezičnim sporazumom Srba i Hrvata, nastavljeno je i za karađorđevićevske

153 V. prikaz u *Jeziku* (N. Bašić 1992–93b).

Jugoslavije, kad su "mnogi napredni hrvatski pisci (Krleža, Cesarec, A. B. Šimić i dr.) počeli pisati ekavicom i služiti se leksikom i sintaksičkim svojstvima koji su bili tada dominantniji ili karakterističniji u srpskih pisaca" (prema Selak 1992: 58). Nakon nekih unitarističkih poteza iz Beograda, izazvani hrvatski intelektualci reagiraju "stvaranjem novih nacionalističkih strasti i separatističkih pozicija", a "kulminacija takvog zastranjivanja s genocidnim oblicima dosegnuta je za vrijeme NDH, u kojoj se ekstremistički prešlo na tzv. 'koriensko' pisanje ("pravopis i 'stari' jezik kakav nikada nije ni u najortodoksnijih hrvatskih nacionalista bio u upotrebi prije toga" (Isto: 59). Nakon rata stasala je skupina hrvatskih lingvista nacionalista (Jonke, Brozović, Katičić, Babić, Finka, Moguš, Ladan), koja sve svoje intelektualne snage upreže da bi dokazala da su hrvatski i srpski dva jezika. "Opijumski" (Isto: 60) djeluje na studente i nastavnike, planski reproducira nacionalističke kadrove koji djeluju u kulturno-obrazovnim i izdavačkim institucijama, uporno zastupa tezu o posebnom hrvatskom jeziku, idejno se vezuje "uz katoličko-vatikansku ideologiju" i uzdiže "natklasni" jezik književnosti nad narodni jezik, što se temelji u "klasnom kapitalističkom desosirovskom načelu o odvajanju književne jezične norme od govornog jezika" (Isto: 111, 112).

Ti su lingvisti tvorci *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, "opasnoga političko-diverzantskog dokumenta" (Isto: 67), oni su raskinuli Novosadski dogovor i pripremili teren za objavljivanje hrvatskoga pravopisa 1971. "po tzv. 'korijenskom' principu kakav je vrijedio u ustaškom pravopisu, sa starinskim leksikom, 'odabranim' primjerima itd." (Isto: 78). Oni forsiraju kroatizme i arhaizme, koji "u svojoj morfološkoj strukturi podsjećaju na endehazijske bizarne izvedenice" i "tadašnje jezično divljanje koje se posve uklapa u sva ostala krvava divljanja te marionetske državne tvorevine" (Isto: 107) Njihove "nemoguće i opskurne kovanice (...) po svojoj lingvističkoj strukturi odgovaraju jezičnom tipu ozakonjenom u korjenskom [!] endehazijskom pravopisu s jednom razlikom što poglavnikovi jezični stručnjaci nisu imali vremena da iz povijesti jezika izvuku kvaziargumente za svoje nastrane jezične principe nego su ih normirali nožem i puškom" (Isto: 107).

U Šuvarovoj inačici taj je tekst zbijen u zaključak polemike o *Priručnoj gramatici* 1979: "Poznati su stavovi organiziranih socijalističkih snaga u našoj republici i u čitavoj našoj zemlji o jezičnoj politici, a i u odnosu na pokušaje da se jezik koristi, bolje reći zloupotrebljava u političke svrhe, da se, kako reče književnik M. Božić 'jezik potegne kao nož'; poznato je koje su snage i zašto stale iza odluke Matice hrvatske 1970. godine da raskine suradnju s Maticom srpskom na zajedničkoj izradi rječnika hrvatskog ili srpskog jezika; poznato je

zašto nije odobren 'Hrvatski pravopis' iz 1971. godine (tzv. Londonac, nazvan tako pošto ga je uzela pod svoje, štampala u Londonu i rasturala neprijateljska politička emigracija; poznato je zašto je izdavač 1973. godine odlučio da više ne izdaje nova izdanja 'Pregleda gramatike hrvatskog književnog jezika', čiji su autori Stjepan Babić i Stjepko Težak; poznate su i javne osude svojevrsnog nasilja nad jezikom koje se, u ime 'čistoće' hrvatskog jezika, i te kako provodi u nekim sredstvima informiranja, nekim izdavačkim kućama, pa i u nekim školama i drugdje u SR Hrvatskoj" (Šuvar 1979., 3).

Poznata je i sudbina lektora i urednika hrvatskoga izdanja *Službenoga lista SFRJ* Blaška Grce, koji je u harangi na hrvatski jezik i jezikoslovce bio 1976. suspendiran s radnoga mjesta i raspoređen na mjesto korektora jer je, prema ocjeni Zbora radnih ljudi *Službenoga lista,* potkopao "tekovine revolucije, ravnopravnost naroda i narodnosti, bratstvo i jedinstvo i druge tekovine koje smo dužni na svakom koraku da potvrđujemo i čuvamo", i to porabom sasvim običnih hrvatskih riječi, fraza i sintaktičkih postava poput *kazalo, uputa, brklja, sustav, obavješćivanje, nemarnost, poticatelj, počinitelj, sigurnosne mjere, ureći sastanak, nakon objave* (prema *Taj hrvatski,* str. 31).

Šuvar je djelovao pod utjecajem snažnoga pritiska iz Beograda da se vodi jedinstvena jezična politika na području cijele države, da se izmijeni jezični članak u SRH i vrati na staru formulaciju, a da se u Sloveniji uvede dvojezičnost zbog velikoga udjela radnika iz štokavskih republika. JNA je pak pritiskala da se kao zapovjedni jezik uvede isključivo srpski. Pod ideologemima bratstva i jedinstva, jezične tolerancije i međujezičnoga "prožimanja" ponovo se kretalo prema velikosrpskomu jezičnomu hegemonizmu.

Prema ocjeni jednoga od sudionika polemike, novinara Ive Horvata, koji se, iz tada razumljivih razloga, bio potpisao inicijalima I. M., "Šuvarov istup objektivno pogoduje onima koji su nezadovoljni ustavnim odredbama o jeziku u javnoj upotrebi u SR Hrvatskoj, ali vjerojatno i drugim odredbama" (S. Babić 1990: 75). Da je Horvatovo mišljenje bilo točno, pokazalo se vrlo brzo, polovicom 1980-ih, kad je posebnom operacijom bio pokrenut postupak za izmjenu republičkoga jezičnoga članka, a glavni su proizvođači pomnjivo isplanirane jezične afere bili riječki partijaši Franjo Butorac i Božidar Pasarić.

I dok je u Hrvatskoj, netom ozakonjeno, ime hrvatskoga jezika postalo sumnjivo i nepoželjno, u susjednoj Austriji hrvatski jezik, jezik nacionalne hrvatske manjine u Gradišću, dobio je 40-minutnu tjednu emisiju, kojom će biti obuhvaćeni običaji, kultura, jezik, glazba i druge vijesti Gradišćanskih Hrvata. Nakon punih 25 godina borbe napokon je ostvareno zakonsko pravo jer su Hrvati bili jedina manjina u Europi koja nije imala radijsku emisiju na

materinskom jeziku. Oživotvorenje drugih točaka iz Državnoga ugovora, tj. poraba hrvatskoga jezika u državnim školama, pravnim ustanovama, vrtićima i udžbenicima očekivalo se u skoroj budućnosti.[154]

6.3.2. Udar na *Leksikografski zavod*

Jugoslavenski leksikografski zavod bio je jedina savezna ustanova sa sjedištem izvan Beograda. Osnovan 1950. zauzimanjem Miroslava Krleže, uživao je potporu državnoga vrha i samoga predsjednika Josipa Broza Tita, koji je s Krležom prijateljevao još od 1920-ih prateći njegov književni rad i časopise (*Plamen, Književna republika, Pečat*) i koji mu je ostao odan do kraja života. U povodu Titove smrti napisao je glasovitu rečenicu koja je sažeto oslikala bit njihova odnosa — partizansku pobjedu u Drugom svjetskom ratu kao najviši Titov povijesni prinos, koji je Krleža izvanredno cijenio: "Ode Tito preko Romanije ..." Kritičan prema karađorđevićevskomu režimu i trajnoj hrvatskoj političkoj netalentiranosti, Krleža je u Titovoj političkoj spretnosti i čvrstoći vidio jamčevinu mirnije budućnosti za, kako je govorio, "južnoslovjenske" narode, čija je povjesnica bila toliko teška i složena da je bilo pravo čudo kako je u nepovoljnim međunarodnim okolnostima i podijeljenosti svijeta na interesne zone Tito uspio skupiti "rasuta uda jednoga tijela". Na zločinstva Titova režima počinjena u ratu i napose u poraću, nije se nikad očitovao, a sam je jedva preživio čistke triju "Ovana" (Radovana Zogovića, Milovana Đilasa i Jovana Popovića). Na *Deklaraciju*, koju je podupro, i na slom Hrvatskoga proljeća gledao je s prigušenim emocijama, ocjenjujući da za veće političke reforme u Jugoslaviji još nije bilo sazorilo vrijeme.

Krleža se leksikografiji posvetio svim snagama i strašću, nerijetko nadahnut i ideologijom, inače najvećom neprijateljicom enciklopedike i leksikografije. Iščitavao je tisuće stranica enciklopedijskih tekstova i ispisivao primjedbe urednicima i suradnicima u obliku marginalija, koje su znale biti vrlo oštre i neugodne. Desna mu je ruka bio Mate Ujević, koji je leksikografski stasao u Hibzu (Hrvatskom izdavalačkom bibliografskom zavodu) kao glavni urednik, na žalost nedovršene, *Hrvatske enciklopedije,* ocijenjene jednim od najboljih hrvatskih priručnika takve vrsti. Ujević je bio glavni zavodski stup, čovjek nevjerojatne energije, koji je radio dvokratno do kasnih večernjih sati, i u kratkom razdoblju uspio napraviti od Zavoda čudo: pokrenuti istodobno nekoliko projekata — *Enciklopediju Leksikografskog zavoda* (*Opća enciklopedija*), *Jugoslavensku enciklopediju, Pomorsku enciklopediju, Bibliografiju članaka objavljenih u jugoslavenskoj periodici do godine 1945.* — te dvama potomnjima biti glavnim

154 V. Đurđica Kuntić: Krenule emisije na hrvatskom jeziku. *Vjesnik*, 24. IX. 1979., str. 2.

urednikom. Jedan od njih, *Bibliografija rasprava, članaka i radova* herkulski je pothvat u svjetskim razmjerima i kulturno dobro najviše vrijednosti (N. Bašić 2001b), dijelom objavljeno u knjigama enciklopedijskoga formata (18 svezaka), glavninom sačuvano na kataložnim listićima kojih je više od 10 milijuna, a danas je u digitaliziranom obliku dostupan autorski katalog na zavodskim mrežnim stranicama (*http://katalog.lzmk.hr/*).

Zavodska su se izdanja prodavala diljem Jugoslavije i bila su na glasu po akribičnosti i pouzdanosti podataka, isključivši onodobne mitske povijesne temate u koje se nije smjelo dirati (žrtve Drugoga svjetskoga rata, povijesna ocjena partizanskoga pokreta, narav socijalističkoga jugoslavenskoga režima, marksistička ideologija).[155] Bila su cijenjena i u susjednim državama te u slavenskom svijetu, gdje je Zavod priredio nekoliko velikih izložaba. Zavod je godine 1972. po završetku *Enciklopedije Jugoslavije* odlikovan Ordenom Republike sa zlatnim vijencem, a Miroslav Krleža Ordenom bratstva i jedinstva, koje mu je na svečanosti u Zagrebu osobno predao Tito. U prigodnom govoru Krleža je spomenuo povijest Zavoda i njegovu važnost u kulturnom i znanstvenom životu Jugoslavije, istaknuo imena odličnika važnih za Zavod — Aleksandra Belića, Antona Melika, Ante Šercara, Andrije Štampara, Aleksandra Ugrenovića — i na kraju ime najzaslužnijega — Mate Ujevića — a ime nepravedno ozloglašene *Hrvatske enciklopedije* kao prethodnice zavodskim izdanjima spomenuto je usputno,[156] jer je još 1952. Krleža bio prozivan da je Zavod okupljalište ideoloških nepodobnika (uz Ujevića tu su u prvom redu bili Kruno Krstić, Mirko Šeper, Oto Oppitz, Ivo Belin, Tomislav Ladan, Trpimir Macan). Tad je on u javnosti čvrsto stao iza svojih suradnika i zaposlenika, a nakon njegove smrti Zavod se polovicom 1980-ih našao na vjetrometini različitih političkih i partijskih interesa te ideoloških kritika.

Sukladno decentralizacijskim procesima i demokratizaciji jugoslavenskoga društva nakon 1967., osnivačka prava LZ-a s Vlade FNRJ prešla su 1972. na Sabor SRH, pa Zavod dospijeva u republički djelokrug.[157] Protudemokratizacijskim političkim previranjima, započetima polovicom 1970-ih,

155 CK SKJ u pismu upućenom 25. II. 1959. centralnim komitetima republičkih SK, koje je potpisao Aleksandar Ranković, navodi potrebu uklanjanja slabosti u obradbi povijesti Partije i radničkoga pokreta u *Enciklopediji Jugoslavije* zbog kašnjenja pojedinih priloga, slabe kvalitete članaka i izostavljanja pojedinih događaja i osoba. (*https://hr.wikipedia.org/wiki/Leksikografski_zavod_Miroslav_Krle%C5%BEa*; pristupljeno 23. srpnja 2020.).

156 "pošto je on imao bogato iskustvo s *onom svojom enciklopedijom*" (istaknula N. B.; prema Ostojić 1981: 310).

157 Zahvaljujem kolegi dr. sc. Filipu Hameršaku na podatku o prjelasku zavodskih osnivačkih prava na Sabor SRH 1972.

i beogradskim napadajima na novi ustav i predsjednika države, hrvatsko se političko vodstvo nije odlučnije suprotstavilo, pa je i sudbina Zavoda i njegovih projekata postala nesigurnom. To se napose očitovalo u ambicioznim programu drugoga izdanja jugoslavenske enciklopedije, u kojem se sukobila decentralistička koncepcija nesrpskih republičkih redakcija s unitarističkom velikosrpskom koncepcijom.

6.3.2.1. Jezični prijepori u drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*

Drugo je izdanje jugoslavenske državne enciklopedije pokrenuto temeljem Društvenoga dogovora o izradi i financiranju, koji su 23. siječnja 1980. potpisali predstavnici Skupštine SFRJ, Skupštine SR Bosne i Hercegovine, Skupštine SR Crne Gore, Sabora SR Hrvatske, Sobranja SR Makedonije, Skupštine SR Srbije, Skupštine SAP Kosova, Skupštine SAP Vojvodine te Jugoslavenskoga leksikografskoga zavoda.

U Predgovoru su istaknute ključne odlike novoga izdanja:

"Drugo izdanje niukoliko ne opovrgava prvo. Koncepcijsko i programsko stajalište nije izmijenjeno: da se dade marksistički, dakle s naučnom istinom suglasan, prikaz društveno-političkog, kulturnog i privrednog života u jugoslavenskome društvu, na njegovu tlu u prošlosti i sadašnjosti, u tvarnoj osnovi i duhovnoj nadgradnji; da se i dalje sakupljaju svi dokazi o političkoj, kulturnoj i intelektualnoj svijesti o vlastitoj pojavi u prostoru i vremenu; da ta svijest ne ostane podvajački raspršena i usitnjena, a ni nenaravno integralistička. *Enciklopedija Jugoslavije* treba da pripomogne jačanju zajedništva i još većoj ravnopravnosti među jugoslavenskim narodima i narodnostima, načelima što ih je utemeljio SKJ na čelu sa Josipom Brozom Titom.

Drugo izdanje uključuje sadržaje koji stjecajem razvojnih okolnosti nisu mogli biti razrađeni i zastupljeni u cijelosti u prvome. Tu su ponajprije samoupravljanje, pa dalekosežne strukturne mijene jugoslavenskog društva gdje su ustavnim izmjenama uzakonjeni novi međunacionalni i međurepublički odnosi, osnažen utjecaj udruženog rada, unaprijeđeni dohodovni odnosi, ojačana općenarodna obrana i društvena samozaštita, zaštita čovjekove okoline. Obrađuje se nadalje intenzivan preobražaj u obrazovanju, kulturi, nauci, zdravstvu, osobito u privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima. Prikazuje se udjel Jugoslavije u međunarodnim političkim odnosima, posebno u Pokretu nesvrstanih, zatim uloga Jugoslavije i SKJ u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. (...)

Programom drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* predviđeno je da će se obraditi oko dvadeset i dvije tisuće jedinica. Među njima je više od deset tisuća pojmova, kojima pripadaju i opsežni kompleksni tekstovi, kao što je prikaz SFR Jugoslavije, prikazi republika i pokrajina, naroda i narodnosti. Bit će obrađeno i oko dvanaest tisuća historijskih i suvremenih ličnosti. U makropedijske tekstove uvedeni su "marginalni" naslovi, a u posljednjoj knjizi bit će objavljen indeks; sve to pridonijet će lakšem snalaženju i povećanoj informatičnosti" (Predgovor drugom izdanju, Zagreb, 1980., str. VII, VIII.)

Odluka Centralne redakcije *EJ* o bitnim pitanjima primjene jezika i pisama u drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* donesena je 1979. godine, a usklađena je s ustavnim rješenjima te sažeto uvrštena u Predgovor drugomu izdanju:

"Drugo se izdanje objavljuje u šest sadržajno identičnih i ravnopravnih izdanja: latiničko i ćiriličko na hrvatskome ili srpskome, odnosno hrvatskome književnom jeziku (za priloge iz SR Hrvatske), na srpskohrvatskome (za priloge iz SR Srbije), na srpskohrvatskome odnosno hrvatskosrpskom ijekavskog izgovora (za priloge iz SR Bosne i Hercegovine), i na srpskohrvatskome ijekavskog izgovora (za priloge iz SR Crne Gore); zatim na makedonskom, slovenskom, albanskom i madžarskom jeziku u po deset svezaka, dok će jedanaesti (dopunski) svezak prikazati bitne promjene nastale u međuvremenu" (Isto, str. VII.).

Cjelovit je tekst o jezicima i pismima u EJ objavljen u *Oku* (25. XII. 1980.), a komentirao ga je i pozdravio Krunoslav Pranjić, suradnik drugoga izdanja, čitač svih tekstova i autor sadržajnih (naslovnih) marginalija iz složenih članaka: "Centralna redakcija donijela je svoju 'Odluku o bitnim pitanjima primjene jezika i pisama u drugom izdanju Enciklopedije Jugoslavije' na način poštovanja dostojan: politički. Odluka je optimalna — lingvistički — znanstvena, građanski — časna. Uz to još: jezični je ideal Redakcije i maksimalna enciklopedička informatičnost u svakome tekstu, k tomu još i stilska biranost. No nijedno od rečenoga nije dogma ni u kojoj svojoj pojedinosti, nije da nije prepravljivo — pokaže li se valjano motivirana, branjiva potreba. A nova odluka ne krijepi se majorizacijom. Samo konsenzusom, baš kao što se i priliči" (Pranjić 1980).

Redakcija Enciklopedije Jugoslavije za SR Srbiju uputila je Centralnoj redakciji Enciklopedije Jugoslavije u Zagrebu 17. srpnja 1982. dopis *Neke primedbe na nulti tabak drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije.* Ne prihvaća navedenu republičku jezičnu razdvojbu i traži da se ona ispravi u budućem ćiriličnom svesku i svim ostalim svescima. Svoj zahtjev temelji na zaključku

da su u tekstu mehanički primijenjene ustavne republičke odredbe tako da su poprimile značenje koje stvarno nemaju, pri čem je izbjegnuto da se jezik latiničnoga i ćiriličnoga izdanja označi kao jedan jezik, "premda ustavne odredbe, svaka ponaosob, upućuju na to da je reč o jednom jeziku, a ne o više njih" (str. 3).

Također utvrđuje da su izmijenjeni nazivi jezičnih varijanata, kojima je dan status posebnoga jezičnoga standarda: "Izmenjeni su nazivi varijanata: umesto naziva istočna i zapadna varijanta (...) upotrebljeni su nazivi hrvatski (standard i dr.) za zapadnu, odnosno srpskohrvatski (jednom srpski /oblik/) za istočnu varijantu, što ne odgovara nacionalnoj situaciji u okviru varijanata, a kosi se sa uobičajenom upotrebom imena našeg jezika. Naziv srpskohrvatski jezik u svim republikama gde je ustavno sankcionisan obuhvata srpskohrvatski jezik u celini i nikako se ne može upotrebiti kao ime za neku od njegovih varijanata" (str. 3).

Predlaže novu formulaciju: "Drugo izdanje objavljuje se na pet jezika naroda i narodnosti Jugoslavije: na srpskohrvatskom odnosno hrvatskosrpskom jeziku (latinicom i ćirilicom), na makedonskom, slovenskom, albanskom i madžarskom jeziku u po deset svezaka, dok će jedanaesti (dopunski) svezak prikazati bitne promjene nastale u međuvremenu. Svih šest izdanja, iako na pet jezika, sadržajno su identični i ravnopravni."

Centralna je redakcija njezin prijedlog odbila i ostala pri republičkim ustavnim odredbama. U argumentaciji je konzultirano i mišljenje zavodskoga urednika Jure Šonje (naslovljeno *Sekretarijatu Centralne redakcije Enciklopedije Jugoslavije*), koji je pobio ključni navod dopisa Redakcije SR Srbije:

"Netočno je, nelogično i neznanstveno tumačenje da srpski ustavni termin srpskohrvatski jezik obuhvata srpskohrvatski jezik u celini" jer "hrvatski ustavni termin hrvatski ili srpski jezik, odnosno hrvatski književni jezik, obuhvaća jezik SR Hrvatske, a bosanskohercegovački ustavni dvostruki termin srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski jezik naglašava ravnopravnost srpskog i hrvatskog jezičnog standarda. Ako se izuzmu prvi i najveći srpski jezični autoriteti Vuk Karadžić i Đuro Daničić, koji su svoj jezik nazivali srpskim, termin srpskohrvatski jezik prevladava u srpskoj lingvistici i javnoj upotrebi Srbije. Prema tome , kada Redakcija za SR Srbiju i njeni anonimni konzultanti proglašavaju 'neprihvatljivim' termine SR Hrvatske i SR Bosne i Hercegovine te predlaže termin 'srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski jezik' za sve četiri republike, onda ona svoj, tj. srpski jezični standard, nameće svima drugima, upravo onako kako su to srpski lingvisti snagom centralističkih i unitarističkih argumenata nametnuli i Novosadskom dogovoru, koji je od hrvatske

strane otkazan ne samo u praksi, nego i ustavnom odredbom o imenu jezika SR Hrvatske. Ustavna odredba u SR Hrvatskoj imala je na umu standardni termin hrvatske lingvistike i javne upotrebe u SR Hrvatskoj" (str. 1–2). [158]

Izlazak prvoga sveska drugoga izdanja EJ poklopio se s političkim previranjima i nemirima na Kosovu, što se odrazilo i na rad u redakcijama. Izbila je afera do tada nezabilježena u povijesti Leksikografskoga zavoda: u završenom, otisnutom i uvezanom prvom svesku latiničnoga izdanja Srpska je redakcija natuknice *Albanci* i *Albansko-jugoslavenski odnosi* proglasila prijepornima zbog njima neprihvatljivih stajališta o etnogenezi Albanaca te pristupu cijelomu tematu s albanocentričnoga stajališta, čime je dobivena tobože neobjektivna slika prikaza povijesti albanske narodnosne zajednice na jugoslavenskom prostoru. Zbog toga je Centralna redakcija "naknadno provela određene izmjene i dopune u tim člancima" pa su oni kao separat priloženi uz prvi svezak latiničnoga izdanja i poslani pretplatnicima.

Afera s Albancima tek se stišala, a 1983. krenula je nova: trebalo je uskladiti središnju jezičnu natuknicu o organskoj i standardnoj štokavštini i njezinu nazivu u *Enciklopediji*, s kojom bi se onda usklađivale republičke jezične natuknice. Odjednom su problemom postale sve republičke inačice osim one u Srbiji, odakle je iz tiskovina, poglavito iz *Nina*, kritiziran Zavod ("da se ne bi upetljali kao Enciklopedija Jugoslavije") njegova organizacija rada ("džabe troši pare"), autori i sadržaj jezičnih natuknica, napose onih o jeziku u BiH i Crnoj Gori. Za sve nesporazume krivcem je proglašen Ustav SFRJ iz 1974., dotično njegov čl. 269, u kojem se ne spominje naziv jezika ni jednoga naroda nego samo dviju narodnosti, albanske i mađarske, a u kojem stoji:

"Savezni zakoni i drugi propisi i opšti akti donose se i objavljuju u službenom glasniku SFRJ u autentičnim tekstovima na jezicima naroda Jugoslavije utvrđenim republičkim ustavima.

Savezni zakoni, drugi propisi i opšti akti objavljuju se u službenom glasniku SFRJ kao autentični tekstovi i na jezicima albanske i mađarske narodnosti."

U prvom izdanju EJ postojala je, podsjetimo, samo jedna, središnja jezična natuknica, kojom su bile obuhvaćene sve republičke štokavštine, njihova narječja i književni jezici: Jezik, srpskohrvatski (hrvatskosrpski) (sv. 4, Zagreb, 1960., str. 500–528), a bila je strukturirana tako da se nije znalo što kojemu od naroda pripada, pa su se onda pojedini pisci i njihovi opusi prikazivali sastavnim dijelovima onih republičkih književnosti kojima povijesno

158 Oba se dopisa navode prema gradivu *Enciklopedija Jugoslavije, II. izdanje,* u arhivu Nataše Bašić.

nisu mogli pripadati. To je posebno odgovaralo srpskim povjesničarima jezika i književnosti koji su uzimali iz hrvatske i crnogorske književnosti i popunjavali praznine u svojoj jezično-književnoj povijesti, koja sve do Karadžićeve pojave nije imala književnosti na organskom štokavskom idiomu. Novim ustavom, prema kojemu republike definiraju naziv i sadržaj svojega službenoga jezika, cjelokupna južnoslavenska jezična slika postaje jasnija, a s njom i kulturna povijest pojedinih naroda. Zbog toga su se jezični predstavnici Redakcije Srbije snažno borili da u svim štokavskim republikama bude jedinstven naziv jezika i nominalno ravnopravna oba izgovora, ekavski i ijekavski. U tom se ispriječila ustavnojezična definicija u SR Hrvatskoj i nju je trebalo ukinuti. Zato se bitka protiv primjene ustavnih rješenja polovicom 1980-ih prenijela na članke *Enciklopedije Jugoslavije.*

Iz dokumentacije Stjepana Babića[159] vidi se da je Redakcija *Enciklopedije Jugoslavije* za SR Srbiju uputila Leksikografskomu zavodu 17. srpnja 1982. dopis u kojem ima primjedbe na sadržaj nultoga arka i traži izmjenu dijela formulacija koje se odnose na jezike na kojima će biti objavljivana izdanja i to ona na štokavštini, pa namjesto predviđenih šest ravnopravnih inačica, traže pet i to: "na srpskohrvatskom odnosno hrvatskosrpskom (latinicom i ćirilicom), na makedonskom, slovenskom, albanskom i mađarskom". Izbrisali su dakle dio kojim su jezično precizirana pojedina republička izdanja: "na hrvatskome ili srpskome, odnosno hrvatskome književnom jeziku (za priloge iz SR Hrvatske), na srpskohrvatskome (za priloge iz SR Srbije), na srpskohrvatskome odnosno hrvatskosrpskom ijekavskog izgovora (za priloge iz SR Bosne i Hercegovine), i na srpskohrvatskome ijekavskog izgovora (za priloge iz SR Crne Gore)". Njezinu zahtjevu nije udovoljeno jer je ostao bez potpore drugih republika.

O glavi središnje jezične štokavske natuknice i njezinu sadržaju raspravljalo se u Leksikografskom zavodu u Zagrebu 16. V. 1983. na stručnom sastanku jezikoslovaca iz SR BiH (Miloš Okuka, Milan Šipka), SR Hrvatske (Vladimir Anić, Stjepan Babić, Josip Silić, Radoslav Katičić, Dalibor Brozović), SR Srbije (Jovan Deretić, Egon Fekete, Pavle Ivić), SAP Vojvodine (Božidar Kovaček, Milorad Radovanović) te Leksikografskoga zavoda i Centralne redakcije EJ (Ivo Cecić, Igor Gostl, Velimir Visković, Krunoslav Pranjić, Žarko Domljan); predstavnik SR Crne Gore Branislav Ostojić bio je spriječen zbog bolesti.

Polazni prijedlog, koji je formulirao Radoslav Katičić — *Jezik Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba* — nije prihvaćen pa je nakon višesatne rasprave prihvaćen naziv jezika i glava natuknice: *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski,*

159 Arhiv Stjepana Babića: Enciklopedija Jugoslavije, *Jezik*, str. 10–15.

hrvatski ili srpski, koji će biti istovjetan u latiničnom i ćiriličnom izdanju, a odmah iza naziva (glave natuknice), slijedi tekst: "U ovoj će se natuknici obraditi ono što je zajedničko jeziku Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba."[160] Članak s navedenim nazivom jezika uvršten je u šesti svezak latiničnoga izdanja (Zagreb, 1990., str. 48—94).

Kad je tijekom obradbe iz Centralne redakcije članak došao na lekturu, voditeljica Odsjeka za lekturu EJ Biserka Rako, uputila je 26. XII. 1988. dopis glavnomu uredniku EJ akademiku Jakovu Sirotkoviću u kojem ga upozorava da je u naslovu natuknice *Jezik, srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski* prekršena Odluka Centralne redakcije o bitnim pitanjima primjene jezika i pisama u II. izdanju EJ, tj. da će u "latiničkom izdanju pri redanju abecedarskih jedinica biti na prvome mjestu naveden onaj oblik riječi koji je tipičniji za hrvatski književni jezik, odnosno za zapadnu varijantu hrvatskoga ili srpskog jezika". U dopisu se također upozorava da se naziv jezika koji je naveden u enciklopedijskoj natuknici na prvom mjestu — "srpskohrvatski" — počeo širiti u Hrvatskoj i u svakodnevnoj porabi (pozivnice za predstavljanje knjiga).[161]

O problemu koji je uočila Biserka Rako raspravljalo se i na sastanku na kojem je donesena odluka o takvu nizanju, ali su hrvatski jezikoslovci u konačnici bili preglasani pod utjecajem stajališta Pavla Ivića, koji je tvrdio da je naziv srpskohrvatski udomaćen u strukovnom nazivlju i da mora biti na prvom mjestu. Popustljivost hrvatske strane može se rastumačiti time što se naziv jezika kakav je u glavi natuknice rabi u znanosti, a u svakodnevici je raširen naziv *hrvatski jezik,* koji je visoke čestotnosti. Ozračje i politički pritisak u kojem je stvarana natuknica onemogućili su da na sastanku bude izneseno jedino logično i u praksi potvrđeno rješenje: da se u složenim člancima o narodima navede i narodno ime jezika (*crnogorski, hrvatski, srpski,* u BiH uz *hrvatski, srpski* i *bosanski*), a da središnja jezična natuknica kao znanstveni naziv bude nazvana po štokavštini (*južnoslavenski štokavski jezik*).

Pritisci iz Srbije na Zavod, EJ i hrvatske jezikoslovce nisu jenjavali, napose na Dalibora Brozovića, autora natuknice o jeziku u Bosni i Hercegovini i pisca posljednje, među mnogobrojnim inačicama natuknice o jeziku Crnogoraca, koja se godinama usklađivala i dorađivala i zbog čega je zastalo objavljivanje trećega sveska EJ. U *Ninu* se na Brozovića, slavista svjetskoga glasa, obrušio 1983. anonimni student četvrte godine Filološkoga fakulteta u Beogradu Vlado Đukanović, koji se ironično pita "hoće li prof. Brozović pisati sve odrednice o našem jeziku, koji je u prvom izdanju Enciklopedije

160 Arhiv Stjepana Babića: Enciklopedija Jugoslavije, *Jezik*, str. 81, 82.

161 Arhiv Stjepana Babića: Enciklopedija Jugoslavije, *Jezik*, str. 8, 9.

Jugoslavije bio obrađen pod jednom jedinom, zajedničkom odrednicom? Hoće li se izdavač EJ korigovati ili će se 'upetljavanje' nastaviti? Hoće li se rad na EJ nastaviti u skladu s politikom bratstva i jedinstva, makar i u njenoj razblaženoj verziji koja se zove 'zajedništvo'?" (Đukanović 1983).

Potaknut, kako reče, člankom Mitra Pešikana o Brozovićevu članku o jeziku u BiH u drugom svesku latiničnoga izdanja EJ, Đukanović se pretvara u Pešikanov alter ego da bi se profesor obračunao s Brozovićevim jezikoslovnim pojmovljem i interpretacijom pojedinih sociolingvističkih pojava među jugoslavenskim narodima.

Nakon što je prokazan kao hrvatski jezični nacionalist ("jer je on poznat po svojoj ulozi u zbivanjima oko Deklaracije 1967. i poslije u vezi s prekidom rada na zajedničkom *R(j)ečniku srpskohrvatskoga-hrvatskosrpskoga književnoga jezika* / o tom govori njegova knjiga *Rječnik jezika ili jezik Rječnika,* 1969./, kao i po uvodnoj studiji u knjizi *Hrvatska književnost u europskom kontekstu* 1978/") da bi se u očima javnosti diskvalificirao kao objektivan enciklopedijski autor, prijepornima su u enciklopedijskom članku o jeziku u BiH proglašeni Brozovićevo stajalište da je staro zapadnoštokavsko narječje pokrivalo najveći dio današnje BiH;[162] činjenica što ne govori o jeziku, nego uglavnom o srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jezičnom području u BiH, što je u suprotnosti s njegovom klasifikacijom po kojoj taj naziv označuje dijalektalni štokavski sustav; što mu je zajednički standardni jezik apstraktna kategorija za koju u znanost uvodi naziv *standardna novoštokavština,* sporeći time jedinstvo (jednost) standardne štokavštine, a 'konkretni' su mu jezici hrvatski književni jezik ("koji on nudi velikodušno obema nacijama u Hrvatskoj, hrvatskoj i srpskoj, te delovima tih nacija"), srpski književni jezik ("što on nudi delovima četiri nacije u Srbiji, pa i srpskoj, iako taj termin ovde niko ne upotrebljava već četvrt veka") i "drugi 'konkretni' jezici za koje još nije našao posebne nazive. (...) Prof. Brozović kao da ne zna u kome će se smeru razvijati bosanskohercegovačke standardnojezične prilike, pa se ne usuđuje da standardni jezik — otkad je napustio stanovište koje je nedvosmisleno zastupao u knjizi (*Standardni jezik,* N. B.) da je 'srpskohrvatski' odn. 'hrvatskosrpski' kao celina ne samo jedan jezik-dijasistem, već i jedan standardni jezik — u ovoj našoj republici 'opredeli' u korist kojeg od svojih 'konkretnih standardnih' jezika. Tako je, u interpretaciji ovog lingviste, koji je poreklom iz Bosne i Hercegovine, SR Bosna i Hercegovina ostala bez standardnog jezika kojim se inače služi i za koji se u

162 O rasprostranjenost staroga zapadnoštokavskoga narječja u Bosni Brozović je objavio više istraživanja i rasprava u okviru projekta južnoslavenskoga lingvističkoga atlasa te napose u Bosanskohercegovačkom dijalektološkom zborniku 1979.

nizu dokumenata o jezičkoj toleranciji i jezičkoj politici opredelila, jasno mu utvrđujući ime" (Đukanović 1983).

Đukanović piše kako Brozović lansira još jedan naziv — (predstandardni) "bosanskohercegovački razgovorni jezik", koji je u "evropskom dijelu Turske carevine imao mnoge usmene funkcije diplomatskog jezika", pa smo tako "prisiljeni da revidiramo svoje saznanje da je srpskohrvatski jezik, prvenstveno preko svog štokavskog dijalekta, bio jedan od diplomatskih jezika 'za turskog vakta', kojim su se služili mahom naši ljudi ne samo iz Bosne nego i oni iz krajeva istočnije od nje".

Brozović se prikazuje jednim od predstavnika zagrebačke lingvističke škole koja promiče neobične teorije i odoktoruje njihove tvorce, pa tako i dr. Vojislava Nikčevića, čija su gledišta "samo karikatura nekih gledišta prof. Brozovića", poput teorije o "mjesnom razgovornom jeziku", koju je Nikčević iznio u knjizi *Mladi Njegoš*, svojoj prerađenoj doktorskoj disertaciji. Neprihvatljivo je Nikčevićevo gledište da su Vukova koncepcija i Zaključci Bečkog književnog dogovora propali u Srbiji zato što su bili 'antiistorijski' i 'antilingvistički', pa su "iz tih razloga Srbi (...) krajem XIX stoljeća napustili crnogorski jezik, koji je Vuk uveo u srpsku književnost" (Đukanović 1983).

U Brozovićevu je obranu stao sarajevski sveučilišni profesor Miloš Okuka (1983), koji u Đukanovićevu napadaju vidi unitarističke tendencije, "smišljen i unaprijed pripremljen čin da se onemogući normalan rad republičkih redakcija i Centralne redakcije EJ u usaglašavanju stavova o praktičnim pitanjima oko natuknica o jeziku".

Navodi razloge zbog kojih je upravo on angažirao prof. Brozovića da piše tu enciklopedijsku natuknicu: a) prof. je Brozović autor velikoga broja dijalektoloških radova o govorima BiH u predmigracijskoj i poslijemigracijskoj jezičnoj slici u BiH; b) prof. je Brozović jedan od najaktivnijih suradnika Instituta za jezik i književnost u Sarajevu od njegova osnutka (posebno angažiran na velikom projektu bosanskohercegovački dijalekatski kompleks — sinkronijska deskripcija i odnos prema standardnomu jeziku i kao jedan od autora Upitnika, i kao član Redakcije *Bosanskohercegovačkog dijalektološkog zbornika*, i kao istraživač, i kao obrađivač prikupljenoga materijala); c) prof. Brozović aktivni je i stalni suradnik i znanstvenih i strukovnih časopisa i zbornika do, primjerice, *Odjeka*); d) prof. Brozović jedan je od lingvista koji je usvojio tezu o neutralizaciji varijanata u BiH.

Jezične su prilike u Bosni bile jasne, ali se nisu smjele nomenklaturno iskazati. Nomenklaturno su leksički izjednačene istočna i zapadna jezična varijanta nakon što je već provedena srbizacija, ali fonološki samo ijekavski

izgovor. Tako u Zaključcima Prosvjetno-kulturnoga vijeća Skupštine SR BiH od 26. srpnja 1971. o književno-jezičnoj politici u odgojno-obrazovnoj djelatnosti u SR BiH stoji, među ostalim:

"III

Škole i druge vaspitno-obrazovne ustanove obavezne su na sljedeće:

1. Upotrebu dvočlanog naziva srpskohrvatski — hrvatskosrpski. Oba su ova naziva ravnopravna.

U nastavnim planovima i programima, udžbenicima i školskim tiskanicama upotrebljava se dvočlani naziv našeg jezika.

2. Ravnopravnu primjenu oba pisma: ćirilice i latinice.

Udžbenici i priručnici namijenjeni učenicima osnovnih i srednjih škola treba da se štampaju ravnomjerno na oba pisma. Školska nastava, u prvom redu u osnovnoj školi, ima zadatak da osposobi sve učenike da se jednako služe i latiničkim i ćiriličkim pismom. To ne može biti samo obaveza nastavnika maternjeg jezika, nego i razrednih učitelja, kao i svih nastavnika ostalih predmeta.

Svi nastavnici osnovne škole i nastavnici hrvatskosrpskog jezika u srednjim školama obavezni su da se na časovima naizmjenično služe ćiriličkim i latiničkim pismom.

3. Nastava u ustanovama osnovnog i srednjeg obrazovanja izvodi se na ijekavskom književnom izgovoru: svi nastavnici razredne i predmetne nastave u osnovnoj školi, kao i nastavnici hrvatskosrpskog jezika u srednjim školama izvode nastavu ijekavskim književnim izgovorom.

Ijekavskim književnim izgovorom obavezno se štampaju svi udžbenici i priručnici namijenjeni učenicima osnovnih i srednjih škola u Bosni i Hercegovini kao i školske tiskanice.

4. U nastavnim planovima i programima, udžbenicima i priručnicima, namijenjenim učenicima, kao i u cjelokupnom obrazovno-vaspitnom procesu, primjenjuje se dvojna terminologija.

Izdavačke kuće koje se bave objavljivanjem udžbenika i priručne literature dužne su da u sva naredna izdanja uvrste dvojnu terminologiju na način koji će najbolje izražavati ravnopravnost i osigurati savladavanje oba terminološka sistema, što nije izraz samo otvorenosti prema kulturama drugih centara hrvatskosrpskog jezičkog područja, nego i osnova za dalje obrazovanje i uspješniji studijski rad učenika iz BiH.

I nastavnici u školama dužni su (u okviru svojih predmeta) da upoznaju učenike sa terminima koji se upotrebljavaju na čitavom srpskohrvatskom

jezičkom području, te da se i sami što je moguće više služe dvojnom terminologijom.

5. U skladu sa potrebom njegovanja autohtonih jezičkih vrijednosti — što je jedan od bitnih principa književnojezičke politike u Bosni i Hercegovini — nastavnicima se preporučuje da svoj jezički izraz prilagođavaju jezičkom osjećaju sredine u kojoj rade u granicama književnojezičke pravilnosti."[163]

Jezik je ondje bio novoštokavska mješavina ijekavskoga izgovora s puno turcizama. Povijesna je slika BiH nakon turskih osvajanja znatno izmijenjena: stara se hrvatska čakavsko-štokavska ikavica gubila pred ijekavicom stanovništva pridošloga s turskim osvajanjima, koje se potkraj 19. st. počinje konstituirati kao srpska nacija, a muslimanima je tek 1970-ih priznata posebna nacionalnost. Još u prvim desetljećima 19. st. srpsko se ime nije vezivalo uz narodnost u BiH (svjedočenja J. Grimma, J. Dobrovskoga, I. F. Jukića, I. Garašanina 1843.; prema Grčević 1997—98, 2014), a već potkraj stoljeća zahvaljujući Garašaninovoj agenturnoj mreži i jezičnoj politici bečkoga Dvora, u koju ide i Kállayevo prosrpstvo, uzgojeno je do punosvijesti i radilo na pripojenju BiH Srbiji.

Ocjenjujući dalekosežnost austrijske jezične politike u južnoslavenskim zemljama, Grčević (2014: 177) zaključuje da su "vanjskopolitički utjecaji na razvoj hrvatske književnojezične norme u XIX. stoljeću fascinantna ilustracija jezičnoga planiranja i kulturno-jezične politike koju su neupadljivo, no vrlo učinkovito vodile političke strukture okupljene oko Bečkoga projekta, a profil jezičnoga normiranja oblikovale i izvan granica Austro-Ugarske, sve do Srbije, pokušavajući širenjem latinice i pravopisnom reformom obuhvatiti čak i Bugare. Da u Zagrebu nije bilo Strossmayera i Račkoga, Bečki bi projekt književno-jezično objedinio BiH, Srbiju te dijelom i Dalmaciju (uključujući Dubrovnik), a Banska Hrvatska ostala bi izolirana." Grčević se slaže s Brozovićevom ocjenom da "utjecaj složenih igara u trokutu Beč–Budimpešta–Beograd na hrvatska zbivanja za Khuenove vladavine nije još dovoljno istražen" (Isto).

Brozović je također upozorio na koji se način nastavio u Bosni mijenjati jezik nasilnom srbizacijom i nakon 1945: "U Bosni i Hercegovini postoji raskorak između narodnih govora i prakse u standardnom jeziku. Koliko mi je poznato, a kao Bosancu, dijalektologu i dugogodišnjem istraživaču bosanskih govora poznato mi je, u Bosni i u srpskim i u muslimanskim i u hrvatskim govorima postoji samo *općina* (ili *ovćina*), a službeno se upotrebljava samo *opština* iako i sam novi pravopis daje stanovitu prednost oblicima s *opć-*, koji se u tekstu Pravopisa jedini upotrebljavaju u oba izdanja, latiničko-ijekavskom i ćirilsko-ekavskom. I dalje, u bosanskim narodnim govorima imamo

163 Jezik u nastavi. *Odjek* (Sarajevo), 1. IX. 1971.

samo *sat, grah, vanjski* i mnoge druge riječi tipične za zapadnu varijantu, ali u novinama nalazimo pretežno ili isključivo *čas, pasulj, spoljni* i sl., dakle oblike tipične za istočnu varijantu. Koliko znam, književnici pišu *sat,* valjda što *čas* ne osjećaju kao domaći oblik, ali u bosanskim školama i na sarajevskom radiju ipak vlada samo *čas.*

I, konačno, ni što se tiče adaptiranja situacija nije onakva kako se tvrdi: novine u BiH redovno (ne povremeno!) adaptiraju riječi i oblike. Ja sam (...) iznio primjer jednog Bakarićeva govora, koji je u sarajevskom *Oslobođenju* od 4. IV. 1965. potpuno adaptiran (poslije je prof. Jonke pokazao delegatima primjerak sav crven od ispravaka). To nije izuzetak, taj mi je primjer bio samo pri ruci. Lektor je mijenjao *-irati* u *-ovati* ili *-isati, spomenuo* u *pomenuo, uopće* u *uopšte, vlastiti* u *sopstveni, vanjski* u *spoljni, provoditi* u *sprovoditi, nakon* u *poslije* itd. Tu se ne vidi nikakva koegzistencija, a osim toga ni ispravci nisu baš u velikom skladu s narodnim govorima u BiH. Došli smo do čudne situacije da u Hrvatskoj novine donose govore u neadaptiranom obliku (što zapravo nije potrebno), u BiH se oni adaptiraju, a ipak se jezična praksa u Hrvatskoj kritizira zbog adaptiranja i postavlja se kao uzor praksa u BiH. Gdje je tu logika, i što se zapravo hoće?" (Brozović 1969b: 10–11).

Polemika o jezičnim natuknicama u drugom izdanju EJ nastavila se dakle i 1984. usuglašivanjem poglavlja *Jezik* u složenoj natuknici *Crnogorci,* koji je čak 6 puta preuređivan i prerađivan, pa je na kraju, usuglašena sedma inačica. Prijeporna je bila prva rečenica u kojoj je jezik Crnogoraca definiran kao srpskohrvatski ijekavskoga izgovora, susljedno navodu i u Ustavu SR Crne Gore. Tomu su se uporno suprotstavljali predstavnici Redakcije SR Srbije i SAP Vojvodine i tražili da se uz ijekavicu navede i ekavica, što je očigledno bio protuustavni zahtjev, a zbog prijepora je objavljivanje trećega sveska znatno kasnilo. Redakcija SR Crne Gore branila je pravo Crnogoraca na vlastiti jezik, držeći upravo ijekavicu i novoštokavske palatalne foneme /ś/ i /ź/ njegovim ključnim obilježjima.

Pavle Ivić, Radoslav Katičić i Dalibor Brozović napokon su usuglasili sljedeći tekst: "Jezik crnogorskog naroda je srpskohrvatski, a govori mu pripadaju štokavskom narječju ijekavskog izgovora, pa je i crnogorski standardni izraz zasnovan na ijekavskoj novoštokavštini. Srpskohrvatski je još i jezik Hrvata, Muslimana i Srba. (...) Mnogi među onima koji žive izvan Crne Gore govore i pišu (i) ekavski, standardno i supstandardno. U običnom govoru Crnogorci su po tradiciji, i u vrijeme postojanja posebne crnogorske države (do 1918.), svoj jezik nazivali srpskim. U razdoblju između dva svjetska rata, na cijelom srpskohrvatskom govornom području službeno je propisivan složeni

naziv srpskohrvatski jezik, koji je važio i u Crnoj Gori. Poslije narodnooslobodilačkog rata i revolucije (1945.) ponovo je uveden naziv srpski jezik. Od novosadskog skupa (1954.), a naročito od zajedničkog Pravopisa srpskohrvatskoga / hrvatskosrpskoga književnog jezika (1960), zvanični naziv jeste srpskohrvatski, a on se često čuje i u običnom govoru javnog života i kulture" (prema Krivokapić 1984).

U jezičnom se prijeporu otvorilo i pitanje srbijanskoga svojatanja Njegoša i njegova književnoga opusa, koji je prikazivan sastavnim dijelom srpske književnosti, a zapravo je bio stupom i utemeljiteljem ne samo modernoga crnogorskoga književnojezičnoga izraza nego i crkvene i državne autonomije. Sveučilišni profesor iz Beograda Slavko Vukomanović na znanstvenom skupu o Avnoju podnio je referat, koji je poslije objavljen kao feljton u sarajevskom *Svijetu* pod naslovom *Krađa pisaca.* On doslovce kaže: "Srpski narod, koji u svojoj kulturnoj istoriji ima puno velikih pesnika, nema potrebe da se otima oko jednog velikog crnogorskog pesnika iz prošlog veka. To postaje besmisleno ako se ima u vidu da su Njegoš, *Gorski vijenac*, ponikli iz bića crnogorskog naroda, njegovog shvatanja života, morala, heroizma. *Gorski vijenac* je nerazdvojni deo crnogorske etničke svesti, opšte dobro svih Crnogoraca ... itd. (...) Jasno je stoga da Njegoš može biti srpski pesnik samo na jedan način: ako su Crnogorci Srbi. Po tom osnovu ušao je on u sve udžbenike srpske književnosti. Ali po kom osnovu ulazi danas kad su Crnogorci suvremena nacija?" (prema Radojičić 1984: 46).

Prijepor je vratio sjećanja na 1970-e godine i žilavu borbu crnogorskih kulturnih djelatnika i jezikoslovaca, što je vođena sa stranica zagrebačke *Kritike*, uglednoga časopisa Matice hrvatske, protiv srpskih presezanja i onemogućivanja crnogorske nacionalne i jezične identifikacije. U njoj je sudjelovao i Vojislav Nikčević, kojemu se Đukanović izruguje kao tvorcu novih jezičnih teorija i istina o Karadžićevu jeziku. Zaista je jezik koji Karadžić u prvoj fazi svoje djelatnosti (1815.–22.) želi podignuti na standardnu razinu u Srbiji namjesto slavenoserpskoga – crnogorski. U njem su likovi: *đed, đevojka, ćeću* (= htjet ću), *ćadija* (= htjedoh), *šljepac, šljepica, ižljubiti, šekira* (= sjekira), *šenica* (= ptica sjenica)]. Taj je jezik u vojvođanskih pisaca bio izvrgnut podsmijehu i ruglu kao seljački, pa ga je Karadžić poslije "pogospodio" po uzoru na jezik dubrovačkih, dalmatinskih i bosanskofranjevačkih pisaca. U biti, i takav je samo načelno "prošao" kao uzor jezik, ali u Srbiji ijekavica i leksik zapadnoga uljudbenoga kruga nisu mogli proći iz razumljivih povijesnih razloga: ijekavica zbog vojvođansko-šumadijskih ekavskih govora koji su odigrali ključnu ulogu u modernoj srpskoj standardizaciji, a zapadni uljudbeni leksik zbog utjecaja

Srpske pravoslavne crkve i vezanosti srpske povijesti uz bizantsko-grčko-ruski kulturni krug te prevlasti beogradskoga gradskoga govora u završnoj fazi standardizacije. Zbog toga je Karadžićev prijevod *Novoga zavjeta* ugledao svjetlo dana nakon punih 27 godina ležanja u ladici, a slovo *j*, koje je bio preuzeo iz latinice, postalo je "kuka" kojom su ga protivnici "udarali po glavi kao krunskim dokazom da Srbe prodaje 'rimskoj propagandi' " (Z. Simić 1983: 22). Da je ekavica snažno obilježje srpskoga jezika, dokazom su i suvremena jezična gibanja nakon raspada Jugoslavije. Iako su ijekavski govori u bosanskih i hrvatskih Srba višestoljetno obilježje, iz Beograda se preporučivala, pa čak i određivala, ekavica za standardnu osnovicu kao najsnažnija oznaka jezičnoga jedinstva s "istočnim" Srbima.

Da se zaista htjelo ući u bit prijepora, trebalo je pribaviti i proučiti sve inačice, dobro poznavati povijest razvitka standardnih jezika na cijelom jugoslavenskom prostoru te sadržajno ocijeniti lingvističku i političku vrijednost usuglašenih dijelova.

Nije naime teško uočiti da usuglašena inačica ima privagu koja nema nikakvoga smisla ni veze sa zadanom temom, a to je iznošenje podataka gdje se sve u Jugoslaviji govori novoštokavština ili koliko Crnogoraca živi u Srbiji i ondje govori ekavski. Dapače, upravo posljednji podatak govori pravomu poznavatelju problematike standardnoga jezika suprotno od onoga što su Ivić i Pešikan htjeli: naime ne govore Crnogorci u Srbiji ekavski zato što su i autohtoni Crnogorci dijelom ekavci, nego govore ekavski jedino zato što je srpski standard ekavski. I kao što se očekuje da autohtoni Crnogorci ijekavci u Srbiji govore ekavski, tako se isto očekuje da i Srbi ekavci koji dolaze živjeti i raditi u Crnu Goru, BiH ili Hrvatsku prigrle standardne ijekavštine tih republika.

Nadalje, ne govori samo Nikčević nego i mnogi drugi jezikoslovci, uključujući Srbe Ivića i Deretića, da Karadžićeva ijekavica i Pravila za južno narječje iz Bečkoga dogovora nisu nikad u Srbiji prihvaćena zbog povijesne prevage ekavice. Jezik kojim je Karadžić 1818. pisao i na kojem je objavio svoj Srpski rječnik vojvođanski su Srbi upravo zbog ijekavice podrugljivo nazivali "šijačkim". (Karadžić u rječničkoj natuknici *Šijak* (stupac 916) piše da "Srijemci i Bačvani zovu Šijacima Ercegovce, Dalmatince i Rvate", dakle (i)jekavce). U gramatici pred tim rječnikom Karadžić u bilješki navodi, iako ne normira, osobite "ercegovačke" glasove *ś* i *ź* (str. XXIX), pa se stoga ne treba čuditi niti podsmjehivati Nikčevićevoj formulaciji. Ona je lingvistički točna. Razlog zašto crnogorski 1984. nije dobio i nominalni položaj posebnoga jezika treba tražiti u onodobnom odnosu političkih snaga u Jugoslaviji i nedovoljnoj upornosti crnogorskih pravnika da razobliče krivotvorena čitanja ustavnih članaka u

svim ustavima SFRJ (DFJ) nakon 1945., kao i olako prelaženje preko Avnojskih jezičnih načela.

Afera zbog natuknice *Crnogorci* i crnogorskoga jezika u njezinu sklopu izbila je u Zavodu prvi put 1978., nakon što je ona objavljena u enciklopedijskim izdanjima Leksikografskoga zavoda i usklađena s ustavnim odredbama, čime je ispravljena nepravda učinjena crnogorskomu narodu, jer je do tada njegova povijest prikazivana u sklopu natuknice Crna Gora, za razliku od povijesti hrvatskoga, makedonskoga, slovenskoga ili srpskoga naroda, koji su imali samostalne natuknice (*Hrvati, Makedonci, Slovenci, Srbi*). To je izazvalo prosvjed u velikosrpskim krugovima, kojima je predstavnikom bio Dimo Vujović. Naime Crnogorci su smatrani dijelom srpskoga naroda, a ne posebnom nacijom, nacijom koja je imala svoju državu, svoj teritorij, svoj samostalni razvojni povijesni put, svoj jezik, svoju književnost i svoju kulturu, svoje običaje, nošnju, pučku predaju. Uredništvo, s Josipom Šentijom na čelu, brani i argumentira odluku o samostalnoj natuknici te ju potkrjepljuje i navodima iz Ustava SR Crne Gore iz godine 1974.

Uredništvo *Opće enciklopedije* tada primjećuje da u prvim izdanjima *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* "cijeli niz naroda — i to povijesno afirmiranih, i velikih i malih naroda, kao što su Bjelorusi, Danci, Englezi, Portugalci, Ukrajinci i dr. — uopće nije bio obrađen. (...) Nećemo ulaziti u razloge zašto je to tako bilo, i kojim su se sve razlozima rukovodili prijašnji urednici, ali jednostavno želimo upozoriti na činjenicu da među narodima koji nisu imali mjesta u prva dva izdanja *Opće enciklopedije* JLZ jest i crnogorski narod kao narod, kao Crnogorci; nema ih ni u etnološkom (etnografskom) ni u historijskom, ni u književnom, ni u bilo kojem drugom pogledu. Redakcija se našla pred dilemom: ostaviti stvari kako su bile u prva dva izdanja, a to onda znači povijest Crnogoraca i sve u vezi s Crnogorcima (njihovu kulturu, književnost, umjetnost i dr.) obraditi pod Crna Gora, ili pak i Crnogorce unijeti u enciklopediju i tretirati ih kao i svaki drugi narod" (Uredništvo *Opće enciklopedije* 1978: 5–6).[164]

Dimu Vujoviću upućen je još 30. srpnja 1974. poziv za suradnju u III. izdanju *Opće enciklopedije* i zamolba da napiše "sažet pregled povijesti crnogorskog naroda od 1918. do 1974., koji bi obuhvatio bitne trenutke iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, Narodnooslobodilačkoga rata i Narodne revolucije i razvitak crnogorskog naroda i SR Crne Gore u Socijalističkoj Jugoslaviji". On se na taj poziv oglušio, a kad je knjiga s natuknicom *Crnogorci* 1977. izišla,

164 Dokumentacija iz arhiva Nataše Bašić.

grubo ju je 1978. napao i pokušao obezvrijediti u čak 85 točaka (osvrt je objavljen u titogradskom listu *Ovdje*).

Uredništvo je raščlanilo jednu po jednu točku i utvrdilo minimalan broj uredničko-lektorskih propusta (6), sve ostalo Dimovićeve su interpretacije pojedinih događaja za koje ne iznosi potvrdu u relevantnim izvorima i ne pruža odgovarajuće dokaze, pa je jedan od suautora natuknice o Crnogorcima — Savo Brković, ustvrdio da "on prilazi istoriji Crnogoraca sa velikosrpskih pozicija" te kao da mu je "krivo što su u Opću enciklopediju JLZ Crnogorci dospjeli kao narod; kao da je gnjevan što smo enciklopedijski oblikovali crnogorski etnički entitet i što smo ovaj narod prikazali, makar i u onom minimalnom okviru, sa svim relevantnim podacima koje bi domaći i strani čitatelj mogao eventualno tražiti da bi se obavijestio o tome tko su Crnogorci, gdje oni žive, kakva im je državna organizacija, ekonomija, historija, kojim se jezikom služe (ili kojim jezikom govore, ako hoćete), kakve knjige pišu od davnina i danas, kakve su im druge umjetnosti itd." (Uredništvo *Opće enciklopedije* 1978: 11, 3—4). K tomu, kritika mu je mjestimice utemeljena na općoj marksističkoj frazeologiji i to onoj reduciranoj "koja na osnovi tzv. teorije faktora, simplificira i, u krajnjoj liniji, vulgarizira i shematizira posebne značajke pojedinih društvenih pojava i osobitosti povijesnih situacija" (Uredništvo *Opće enciklopedije* 1978: 12).[165]

Dio se jezičnih prijepora u *Enciklopediji Jugoslavije* vodio i izvan dosega javnosti. Natuknica *Hrvati. Jezik*, kojoj je autor bio Radoslav Katičić, slana je na recenziju republičkim redakcijama tijekom 1984—85. Ocjenjivači su bili Pavle Ivić, Branislav Brborić i Drago Ćupić iz Redakcije SR Srbije, a iz Redakcije za BiH Miloš Okuka, Milan Šipka i Herta Kuna. S osobitom je pozornošću čitana u Redakciji Srbije i vraćana autoru na doradu i prestilizacije. Svi su recenzenti jednodušno ocijenili da je Katičićev tekst velik prinos i novina u struci, što je vrlo važno kad je riječ o enciklopedijskoj natuknici, koja je mnogima, osobito školarcima i studentima, glavni obavijesni izvor.

Ono što je za razumijevanje složenosti hrvatskoga jezičnoga puta važno jest Katičićevo tumačenje pojma *dijalekatske stilizacije*, koji je osporavao Ivić držeći da ga Katičić rabi namjesto pojmova "regionalni književnojezični tip" ili čak "regionalni književni jezik". "Taj pojam", odgovara Katičić, "vodi računa ne samo o književnojezičnim deskriptivnim entitetima, nego i o dinamici

165 U natuknici *Crnogorci* poglavlje *Historija* napisali su Trpimir Macan, Mirjana Lazić, Savo Brković i Vojmir Kljaković; poglavlje *Jezik* Vojislav Nikčević s uredničkim kraćenjima i dopunama Tomislava Ladana i Josipa Šentije; poglavlje *Književnost* Sreten Perović, urednički pripremili za tisak Saša Vereš i Tomislav Ladan.

njihova razvoja i rasta. O tome da nikomu tko je pisao na hrvatskom prostoru nije bilo stalo do toga da piše na materinskom govoru, nego je svima bilo do toga da uspostave širu komunikaciju. Hrvatski književni jezik i srpski književni jezik određeni su svaki opsegom i protegom svojega povijesnoga puta, svaki svojim skupom književnojezičnih tipova, pa tu različitost treba uzeti u obzir isto toliko kao i veliku pojavnu bliskost njihova modernoga, standardnoga oblika. Tek tako ih lingvistika može doista shvatiti kao entitete, koji nisu samo deskriptivni i tipološki, nego i povijesni i vrijednosni (stilistički u najširem smislu). (...) A bez nje (obuhvatnije perspektive; nap. N. B.), i dok se samo gleda na to što se u koje doba nazivalo hrvatskim, a ne što se kako kao hrvatsko razvijalo i što je kako urastalo u hrvatsku kulturnu i narodnu cjelinu, ne može se ni razumjeti taj razvoj i rast, pa se onda i hrvatsko opredjeljenje bitnih dijelova hrvatskoga naroda u doba kad se stvarala moderna nacija može učiniti kao nešto bez pravoga korijena i naopako. A pri postanku naroda povijest ne čini takvih loših šala. Želimo li razumjeti taj postanak, valja pohvatati niti koje vode njemu i njihov će se splet upravo u smislu takva razumijevanja od početka najbolje nazivati imenom naroda u razvoj kojega se spleću."[166]

Katičić drži neozbiljnim i nelingvističkim rasuđivanje Branislava Brborića o postojanju jezika dijasistema, pa tako i hrvatskoga ili srpskoga, (srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskoga) u punom njegovu dijalekatskom sastavu i opsegu među slavenskim jezicima, "kao predmetu pregovaranja, pitanju solidarnosti, i kao o nečemu što zavisi o (dobroj) volji i zainteresiranosti onih koji njime i o njemu govore. Genetski određen jezik dijasistem postoji ili ne postoji prema za to postojanje relevantnim pokazateljima, i to je u danom slučaju lakše ili teže utvrditi, ali nije stvar zainteresiranih navijača koji bi po nekakvim recipročnostima mogli biti zauzeti ili postati dezinteresirani za postojanje ili nepostojanje takva dijasistema."[167]

Nova središnja natuknica o organskoj i standardnojezičnoj štokavštini nije nikad objavljena u ćiriličnom izdanju, jer je posljednji svezak, objavljen 1985. sadržavao azbučno slovo *V*. Ona je uvrštena u šesti svezak latiničnoga izdanja, ujedno i posljednji, u kojem je zadnja natuknica — *Jugoslavija,* pa je, simbolično rečeno, na njoj projekt drugoga izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* skončao zajedno s natuknicom zbog koje je bio pokrenut.

166 Arhiv Stjepana Babića: Enciklopedija Jugoslavije, Hrvati. *Jezik*, str. 114—115.

167 Arhiv Stjepana Babića: Enciklopedija Jugoslavije, Hrvati. *Jezik*, str. 112.

6.3.2.2. Slučaj *Hrvatskoga biografskoga leksikona* (1984.)

Leksikografski je zavod 1984. ostao u žarištu zanimanja hrvatske i jugoslavenske javnosti nakon objave prvoga sveska *Hrvatskoga biografskoga leksikona*, projekta stoljeća, kako su ga nazvali znalci, iščekujući ga od 1925. Naime, nakon pojave *Znamenitih i zaslužnih Hrvata*, enciklopedijskoga djela tiskanoga u povodu 1000. obljetnice krunidbe hrvatskoga kralja Tomislava, iščekivalo se djelo koje će obuhvatnije i sa strožim znanstvenim aparatom prikazati ukupnu hrvatsku povijest — kulturnu, znanstvenu, političku, športsku, medijsku, i sve druge pojavnosti koje čine ljudski život. Jugoslavenska je akademija bila krenula s tim projektom i 1916. objavila *Ogledni arak Hrvatskoga biografijskoga rječnika*, ali je odustala i gradivo predala Leksikografskomu zavodu.

Pripreme su trajale vrlo dugo, od 1973. godine, kad je Kruni Krstiću, jednomu od najiskusnijih zavodskih urednika, direktor Miroslav Krleža povjerio izradbu elaborata za višesvezačno leksikonsko djelo, koje bi obuhvatilo biografsku i bibliografsku sastavnicu pojedinih osoba od doseobe Hrvata do suvremenika te literaturu o njima. Krstić je napisao sažet i pregledan elaborat, u kojem je obradio opseg i sadržaj leksikonskoga niza, vremenski raspon i izvore te predložio prvu suradničku skupinu uglednih profesora i znanstvenika, koja bi se pridružila uredništvu u popunjavanju abecedara i pisanju natuknica. Osvrnuo se kratko i na bogatu povijest takvih djela u hrvatskoj leksikografiji, čiji se zametak može naći još u Pribojevićevu popisu istaknutih osoba među "dalmato-ilirskim Slavenima" u govoru *De origine successibusque Slavorum*, preko zavičajnih zbirka kakva je golema *Bibliotheca Ragusina* Sara Crijevića ili *Catalogus* Ambroza Gučetića, do zbirka uglednih književnika ili redovnika Ignjata Đurđevića, Sebastijana Slade Dolcija, Đure Bašića, Nikole Bengera, Oktavijana Spadera Jankovića, Tome Kovačevića, Emerika Pavića, Baltazara Adama Krčelića, Josipa Jakošića, Adama Alojzija Baričevića. U drugoj pol. 19. st. nastaju djela šire prostorne i djelatne obuhvatnosti, ili pak prinosi o pojedinim strukama — Grlovićev *Album zaslužnih Hrvata* XIX. st., *Sbirka životopisah* Đure Deželića, Kukuljevićev *Slovnik umjetnikah jugoslavenskih*, Ljubićev *Dizionario biografico*, *Geschichte der südslaw. Literatur* Pavela Josefa Šafařika, *Biografie e necrologie d'illustri e benemeriti Dalmati* Giuseppea Ferrarija Cupilija, *Galleria di Ragusei illustri* i *Galleria di Dalmati illustri* Pier-Francesca Martecchinija, *Biografia degli uomini distinti dell'Istria* Petra Stankovića, *Cenni biografici* Ignjata Đurđevića, *Uomini illustri di Spalato* Frane Carrare, *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro* Franje Marije Appendinija, *Dizionario estetico* Niccolòa Tommasea ...

Sva su se ona našla među obrađenim izvorima za *Hrvatski biografski leksikon*, uz mnoge suvremene popise sadržane u osobnicima zavodskih enciklopedijskih izdanja i strukovnim popisima znanstvenih, povijesnih ili umjetničkih institucija. Kao vrlo važan izvor Krstić navodi Ujevićevu bibliografiju periodičnih publikacija, dijelom objavljenu u svescima enciklopedijskoga formata, dijelom pohranjenu na kataložnim listićima. Godine 1978. pripremljeno je znanstveno savjetovanje o leksikonu, izrađeni naputci za obradbu natuknica te 1981. objavljen *Ogledni arak*.

Zavod se pripremio na kritike strukovne naravi, jer je bila riječ o vrlo zahtjevnom projektu pa se u prvom izdanju znaju pojaviti provedbeni propusti. Imao je Zavod problema i s popunom unutarzavodskoga uredništva jer se istodobno radilo nekoliko zavodskih izdanja, kao i poteškoćâ u angažmanu odgovarajućih stručnjaka. K tomu, gradivo se prikupljalo vrlo sporo i mukotrpno u arhivima i knjižnicama, s obzirom na to da se oko 40% osoba našlo prvi put u abecedariju takvoga nacionalnoga leksikona. Nije, međutim, očekivao politički udar, koji je zaljuljao samim temeljima Leksikografskoga zavoda, izrečen u obliku političke diskvalifikacije kako je riječ o nacionalističkom kontrarevolucionarnom djelu, najgorem takve vrsti od rata i da njegovo daljnje izlaženje treba zaustaviti, što je tražio najoštriji kritičar, književnik Goran Babić. Tako su se obistinile proročanske Krležine riječi izrečene Tomislavu Ladanu: "HBL je orahova ljuska koju će jednoga dana trebati otisnuti na olujno more." Što je razumijevao pod "olujnim morem", danas možemo sa sigurnošću reći: nepovoljno jugoslavensko političko okružje u kojem nije bilo mjesta za velike nacionalne sinteze poput biografskih leksikona.

Iako je Leksikografski zavod do tada bio objavio tisuće stranica enciklopedija i leksikona s "negativcima", nitko nije prosvjedovao, jer se u leksikografiji tako radilo i radi u svijetu i u nas: nema posebnih knjiga za dobre i "napredne", a posebnih za loše i "reakcionarne", pa je tako izrijekom bilo i napisano u Materijalima za savjetovanje o leksikonu iz veljače 1978: "Leksikon ne bi obuhvaćao samo one koji su izgrađivali, nego i one koji su se u pojedinim vremenima istaknuli i svojim negativnim radom, izgubivši prava mjerila u sistemu vrednovanja, te pokušali razgrađivati nacionalnu kulturu i narodnu egzistenciju." Ta je rečenica u konačnoj inačici Predgovora pri kraćenju ispuštena nepažnjom pomoćnika direktora za leksikografske poslove, pa se našao dobar povod za lavinu kritika koja se sručila na Zavod.

Krenula je od neobičnoga nekrologa Danku Grliću, nekadašnjemu zavodskomu zaposleniku, koji je napisao Milan Kangrga i objavio u beogradskom časopisu *Književna reč* (Kangrga 1984). Kako u nekrologu navodi

Kangrga, zabrinuti ga je i teško bolesni Grlić za šetnje pod Zagrebačkom gorom upozorio kakvo je "zaprepašćujuće" izdanje nedavno objavio Leksikografski zavod uvršćujući među znamenite Hrvate ratnoga zločinca Andriju Artukovića i zloglasnoga šefa zagrebačkoga zatvora Janka Bedekovića. Grlić je nad tim navodno zgrožen i zavjetuje prijatelja Kangrgu da se takvoj leksikografiji odupru, a najmanje što njih dvojica mogu napraviti jest ne dopustiti da se njihova imena nađu u toj ediciji. Nekrologom se Kangrga sada odužuje preminulomu prijatelju i objavljuje njegovu posljednju želju, ali slučaj stavlja u širi društveni kontekst: dok se s jedne strane u Hrvatskoj u leksikonima i enciklopedijama reafirmiraju ustaše i ratni zločinci, dotle praksisovci marksisti ne mogu u *Vjesniku* preminulomu drugu objaviti niti posljednji pozdrav (Kangrga 1984).[168]

Već 26. travnja u dvotjedniku za kulturu *Oko* izlazi pripremljeni napadaj na HBL Gorana Babića pod naslovom *Voćna salata ili pomirenje svih Hrvata.*[169] Babić je u listu kojemu je bio glavnim urednikom, u nastavcima objavljivao stranice i stranice ideološke kritike ne ponudivši čitateljima niti osnovne podatke o izdanju (koncepcija, broj natuknica, struktura natuknice), njegovu odnosu prema dotadašnjim sličnim izdanjima u Hrvatskoj, Jugoslaviji i svijetu, prednostima i slabostima takvih biografskih leksikona i njihovu značenju za kulturnu i povijesnu identifikaciju pojedinih naroda na državnoj i međunarodnoj razini.

Po objavi Kangrgina nekrologa i pojavi Babićevih članaka stigao je u Zavod dopis okružne javne tužiteljice Ivanke Pintar-Gajer s nadnevkom 11. svibnja 1984. u kojem se upozorava na uznemirenost javnosti zbog propusta u predgovoru HBL-a s obzirom na to da su u *Leksikon* uvrštene i osobe "koje su imale izrazito negativnu ulogu u povijesti Hrvatskog i Jugoslavenskih naroda kao što su ratni zločinci Artuković Andrija ili Bedeković Janko — upravnik zagrebačke policije", kao i one "gdje se u prikazu života i rada pojedinih osoba prešućuju podaci i to upravo oni, koji bi ukazivali na neprijateljsku djelatnost ovih osoba za vrijeme t.z.v. NDH i za tu djelatnost i osudjivani", kao što su "Birt Branko i Bajić Leonard" (u dopisu pogrješno stoji: Bojić; nap. N. B.), što bi moglo "ne samo da vrijedja integritet, čast i ugled onog dijela osoba koje su uvrštene u Leksikon a svojim životom i radom su ostavili pozitivan trag u povijesti Jugoslavenskoga, a napose Hrvatskog naroda, već i da obezvrijedi

168 U *Vjesniku* je naime odbijena objava posljednjega pozdrava Danku Grliću od Uredništva *Praxisa,* koji je prestao izlaziti 1974. Zaposlenike *Vjesnikove* oglasne službe koji su to napravili Kangrga naziva Kerberima i uzurpatorima javnoga mnijenja.

169 Nizanka je tiskana i kao samostalna knjižica 1988.

osnovne tekovine NOB-a i socijalističke revolucije kao osnove Ustavnog sistema u SFRJ".[170]

Tužiteljica traži da se razmotre i otklone uzroci takvu stanju i da ju se povratno izvijesti o poduzetim mjerama, što je Zavod i učinio 12. lipnja 1984.

Očigledna je povezanost i u argumentaciji i u izboru osoba koje su uzete za primjere između kritičara *Leksikona* i tužiteljičina dopisa, s tim da je ona za primjer prešućenih dijelova pojedinih životopisa u HBL-u navela svećenika i glazbenika Branka Birta, potkrijepivši ga čak brojem presude (K-132-49) kojom ga je Okružni sud u Osijeku 1949. osudio na kaznu smrti strijeljanjem, koja je u drugostupanjskom postupku preinačena na 20 godina robije s prisilnim radom, a 1954. na 18 godina zatvora (pušten je po amnestiji 1962. nakon odsluženih 13 godina).[171]

Babićev je kritičarski zadatak bio onemogućiti nastavak rada na nacionalnom hrvatskom projektu te ga diskvalificirati kao kleronacionalističko djelo koje u sprezi s Crkvom promiče malograđansku ideologiju namjesto marksističke revalorizacije sveukupne povijesti. Stoga se pita "zbog čega se mrči hartija" kad je "riječ o jednoj reakcionarnoj publikaciji" koja je "po svemu duboko strana svakom socijalističkom projektu i kako je u tom zastranjenju prevršila svaku dopuštenu i uobičajenu mjeru" (G. Babić 1984b, 1: 5). U dokazivanju svojih postavka iskoristio je književničku riječ da bi razvio cijelu dramaturgiju u gradiranju optužaba protiv uredništva HBL-a, koje da resi "licemjerna, demagoška i kukaveljska svijest" (Isto, 3: 6). Njemu suprotstavlja Krležin enciklopedizam, golemo znanje, erudiciju i strast kojom je ocjenjivao i revalorizirao sveukupno naše povijesno nasljeđe, uspješno raščerupavši već odavno "punjenu pticu našeg građanskog mišljenja" (Isto, 3: 8). Babić ocjenjuje da prvi svezak zamišljenoga niza "nije ništa drugo do težnja za *izoliranim nacionalnim autohtonim sistemom vrijednosti* (istaknula N. B.), a na podlozi jednog građanskog kriterija koji se, kao trakavica, provlači kroz vijekove, od prvih naših knezova, do lokalnih pravaških prvaka i cijele regimente tipova koji nisu umjeli vidjeti izlaza iz svojih muka i tlapnji, budući da im je vlastiti narod služio tek kao kabanica za patricijski interes" (Isto, 1: 9).

---

170 Zapisnici Poslovnoga kolegija, broj: 425/84., Zagreb, 12. VI. 1984., Arhiv LZ-a. Zahvaljujem gospođi Vesni Sović na pomoći pri pretrazi arhivskoga gradiva.

171 U literaturi se navodi da se u DA u Osijeku u njegovu spisu ne nalaze optužnica, tekst presude, žalba, drugostupanjska presuda i dr. (S. Josipović-Batorek: Sudski postupak protiv svećenika Branka Birta, Tkalčić, 18/2014., str. 430) pa se ne može pouzdano govoriti je li riječ o montiranom procesu ili zaista utvrđenoj krivici.

Usporedba Babićeve ocjene HBL-a sa Žankovim traktatima protiv malograđanštine *Hrvatskoga književnoga lista,* poduprte također Krležinim navodima, govori o istovjetnoj ideološkoj diskvalifikacijskoj matrici. K tomu, Babić u nacionalnoj izoliranosti i izgradnji autohtonoga sustava hrvatskih nacionalnih vrijednosti izvan jugoslavenskoga okvira vidi razaranje jedinstvenoga jugoslavenskoga povijesno-kulturno-jezičnoga obrasca, zamišljenoga kao prožimanja republičkih posebnosti u novoj vrijednosti — jugoslavenskoj kulturi.

Babićeva je procjena da je udio crkvenih osoba u prvom svesku nerazmjeran ostalim strukama te da je među njima "golem broj potpuno marginalnih osoba čija je jedina 'zasluga' redovnički haljetak ili kakva crna mantija, a da se i ne govori kako je tuder i zločinaca koji su žarili i palili diljem naših zemalja kroz silna stoljeća (...), da je također i lopuža, te stranaca svake vrste i podrijetla, koji su za našu historiju značajni kao kakav vjetar iz dalekih strana, (...) a u knjigu je uvršteno na temelju onog kolonijalnog duha koji naša čuvena historiografija manje-više nesmetano i dalje reproducira, jer se, takva kakva jeste, nikada ni u šta uvjeriti neće". Leksikon je također "na svjetlo danje iznio podjednak broj različitih naših velmoža, župana, banova i podbanova, komornika, vlastelina, kraljeva, careva i knezova te mnogobrojnoga drugoga plemstva i svake druge feudalne gospode, izvučene iz dubokog mraka prošlosti i dovedene na stranice ovoga izdanja kako bi ponovno zasvijetlila u punome svom srednjovjekovnom sjaju, sjaju koji je potro i u vječitu anonimnost utro svo ono silno narodno mnoštvo na čijim je leđima ova regimenta i ujahala u Povijest". Babić tvrdi da je gotovo 80% "'zaslužnih i znamenitih' Hrvata nosilo ili mantiju ili pancir" (Isto, 1: 9).

On piše da se u HBL-u "nije realizirala Krležina misao o historiji ustanaka, buna i pobuna, budući da nije izvršena jedna marksistička revalorizacija sveg tog krvavog klupka" (Isto, 3: 7). Pitajući se za smisao izdavanja djela s takvim sadržajem i grozeći se nad mogućnošću da će izići još preostalih sedam svezaka (neki su predviđali 16), a za koje će biti utrošeno 92 milijarde starih dinara s najezdom "svega onoga što je Jugoslavenski leksikografski zavod u času svojega nastanka kao prvu i glavnu svoju zadaću i dužnost imao da obustavi, dokine, obuzda i u intelektualnom smislu porazi i dotuče snagom svojih argumenata i uvjerljivošću marksističke reinterpretacije svega što se zbilo u našem svijetu" (Isto, 1: 9), ogorčeni Babić nastavlja slagati mozaik te nove povijesne biografske čitanke "koja neće u prvi plan staviti žalbu feudalca zbog gubitka prihoda nego muku onog koji mu je taj 'prihod na svojoj grbači zasluživao' ", a koji je sad "prezentiran kao nemušto tijesto, koje se tu i tamo nadimlje po nejasnoj svojoj unutarnjoj energiji" (Isto, 3: 7).

Sve je Babićeve navode točnim brojčanim podatcima opovrgnuo glavni urednik prvoga sveska HBL-a Nikica Kolumbić (Aporije 1984: 72–80). On je podsjetio da je u stvaranju ambiciozne koncepcije što šire obuhvatnosti, kako bi se dobio što bolji povijesni presjek kroz razvoj hrvatskoga društva, u kojem participiraju veliki i mali, domaći i tuđinci, neovisno o naciji, vjeroispovijedi, motivima, odlučujuća bila Krstić–Krležina vizija "veličine malenih". Takva koncepcija upravo počiva, kaže Kolumbić, na onom što kritičari nazivaju suvremenim socijalističkim zasadama u vrjednovanju svačijega rada u društvenoj zajednici, i pruža stvarnu predodžbu kojom se razbija malograđansko stajalište o ulozi elitnih funkcija i zanimanja.

Od 2100 oznaka zvanja i zanimanja — koje su vezane uz oko 1600 osoba obrađenih u Leksikonu — samo ih 150 pripada crkvenoj hijerarhiji, zvanjima i funkcijama, usprkos tomu što je crkva u prošlosti igrala važnu političku i kulturnu ulogu. Ostale oznake — njih oko 1900 — obuhvaćaju svjetovna zanimanja i svjetovne djelatnosti, čime se pokazuje kako je kriterij najširega odabira išao na ruku realnoj slici o djelatnostima koje su sudjelovale u složenim tijekovima našega višestoljetnoga života.

Velika je vrijednost tako zamišljenoga *Leksikona* što se uz dominantna intelektualna, znanstvena i umjetnička zanimanja, koja su i inače u svim enciklopedijama razmjerno mnogobrojnija i favorizirana, u prvom svesku HBL-a javlja i 200 oznaka (od ukupnih 2100) vezanih uza zanimanja malih ljudi, pučana, koji su ostavili zapažene tragove na sačuvanoj spomeničkoj baštini, kao i u drugim djelatnostima, pa su tu, uz najbrojnije graditelje (43), također i 11 klesara kamenara, 15 pomoraca, zatim zidari, zlatari, urari, tiskari, skupljači narodnoga blaga, narodni kazivači i pjesnici, pučki pisci, ranarnici, guslari, stolari, ronioci, ljevači zvona i topova, kovači, iseljenici, fotografi, glagoljaši, protuosmanski borci, ratnici, revolucionari i dr.

Kolumbićevi su brojčani podatci obezvrijedili Babićeve istupe i otupjeli istupe onih koji su se za njima bili poveli te pokazali da "klasna" ravnoteža može biti postignuta i bez marksističkoga pristupa ako se dosljedno primjenjuje ono što je u jednoj od rasprava o temi HBL-a bila rekla povjesničarka Nada Klaić: "U znanosti postoji samo jedan pristup, a to je — znanstveni." Tako je uredništvo, slijedeći Krležin naum i držeći se što se više moglo tehničkih naputaka, dobilo sliku koja je bila bliža zbilji od projekcija kakve su dobili "marksisti". Knjiga bi zacijelo bila još bolja da je obavljeno završno čitanje, tj. da je prije slanja u tisak odležala neko vrijeme i da su je pročitali i ujednačili tzv. zlobni čitači (iskusni leksikografi koje je određivala zavodska uprava za čitanje pojedinih izdanja prije konačnoga tiska).

Za primjer loše obavljena leksikografskoga posla, Babić je naveo nekoliko konkretnih primjera. U cijelosti navodi 37 redaka životopisa s popisom djela i literaturom sarajevskoga svećenika i crkvenoga publicista Ambrozija Benkovića, za kojega je u jednom izvoru (Jože Horvat i Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera,* Zagreb, 1946) pronašao da je bio jedan od organizatora poratnoga križarskoga pokreta u Sarajevu, a u drugom (Viktor Novak, *Magnum crimen,* Zagreb, 1948) zaštitnik Srba koje je progonio ustaški režim. Ni jedno ni drugo u HBL-u nije navedeno i ocijenjeno pa to Babić smatra velikim propustom, uz onaj najbitniji — Benković je toliko minoran i bezvrijedan, da se nije ni trebao naći u HBL-u jer ga nema ni u *Općoj enciklopediji* ni u *Enciklopediji Jugoslavije* Leksikografskoga zavoda.

Na primjeru koji navodi, zorno se mogu vidjeti ograničenja Babićeva marksističkoga pristupa i (ne)funkcioniranje povijesne dijalektike. U režimu koji promiče sveopći ateizam, čak i bogohulništvo, i koji je u poraću ubio više od 600 svećenika i časnih sestara, mnoge na bestijalan način, što je preostalo Crkvi nego da ode u podzemlje, u križare! Dakle, učinila je isto ono što je učinila i KPJ, koju je progonio i jugoslavenski monarhistički i hrvatski ustaški režim: djelovala je izvan očiju javnosti, nastojeći se s vjernicima organizirati i održati te pričekati izlazak iz komunističkoga jednoumlja. Pomažući pak Srbima u neljudskom ustaškom režimu, Benković je pokazao da je pravi svećenik i da živi Evanđelje. Ni jedna ni druga ocjena nisu smjele biti napisane u HBL-u 1983. godine.

Osim slučajnih pogrješaka, Babić Uredništvu i autorima članaka imputira i namjerne, kakva je, primjerice, ispuštanje sudske presude iz 1947. na dvanaestogodišnju tamnicu s prisilnim radom i petogodišnjim gubitkom političkih i građanskih prava fra Leonardu Bajiću zbog saznanja koje je imao u pripremi diverzije u tvornici C. D. "Gaon" u Zagrebu i raspačavanja letaka, umnažanih u samostanu (G. Babić 1984b, 2: 11). Što je mogao napraviti 1983. fra Josip Anto Soldo, autor Bajićeva životopisa u HBL-u, koji je znao da mu je subrat nevin osuđen u montiranom sudskom procesu o diverziji, koju je pripremila i izvela zloglasna Udba? Javnost je za to saznala tek 2010. nakon objave potresne knjige *Operacija Gaon* fra Ante Čavke i priznanja udbaša Nede Milunovića, koji je u tom sudjelovao. Usputno, Babić se izruguje Uredništvu da se istina (!?) ne može sakriti jer su dosjetljiviji čitatelji HBL-a ipak mogli sami zaključiti iz naslovnih podataka da nešto nije uredu s tim životopisom budući da je fra Leonard umro 1948. u zatvoru Staroj Gradiški. Za razliku od HBL-ovih čitatelja koji su to možda mogli zaključiti (iako se u

Staroj Gradiški umiralo i umire i izvan zatvora), čitatelji *Oka* nisu mogli, jer je ondje kao godina smrti otisnuta 1984. godina, pa dosjetljivi čitatelji *Oka* mogu samo zaključiti da Babić vlastiti tekst nije ni korigirao, a kamoli se zapitao što se zaista krije iza "diverzije" u tvornici Gaon.

Predmetom Babićeva marksističkoga propitivanja našao se i ustaški ministar šumarstva Josip Balen, koji je nakon sloma NDH emigrirao i umro negdje u Argentini oko 1970. Njemu je namjerice ispustio rubrike Djela i Literatura, pa se onda pita "po čemu će to ovaj šumar ostati u našoj povijesti, po tome što je kao prvi u nas doktorirao ili po tome što je sudjelovao u usmrćenju milijuna ljudi?" Nadalje "ne držim osobito do toga, ali nije možda beznačajno kako su obje ove 'osobnosti' (Bajić i Balen) predočene u HBL-u i preko svojih 'slikopisa', tj. fotografija, što govori o stanovitom poštovanju (Uredništva) spram ovih 'historijskih' ličnosti i ratnih zločinaca" (G. Babić 1984b, 2: 11). Babić nije priložio nikakvu sudsku presudu o ratnim zločinima Bajića i Balena niti bilo kakav valjani dokument o Balenovu sudjelovanju u usmrćivanju milijuna ljudi, pa bi, u okviru znanstvenoga diskursa, koji često navodi u polazišnim načelima HBL-a, a sam ga tobože prakticira, kao i znanstvene etike, trebao takve izvore navesti. U suprotnom, njegovo je pisanje ne samo utuživo nego bi mu u slobodnom svijetu bio zauvijek onemogućen pristup javnim medijima. Međutim, njegova "znanstvena" s(a)vijest još uvijek funkcionira u okviru poratnih prijekih sudova.

Treći oprimjereni zločinac u Babićevu izboru jest dr. Vilko Anderlić, vjerski pisac i pjesnik, kojemu da je prešućeno autorstvo brošure *Prelaz grkoistočnjaka u rimokatoličku vjeru* (Vukovar, 1942), o kojoj je podatak Babić našao u Novakovoj knjizi *Magnum crimen,* pa iz Anderlićeve knjige, posredovanjem Novaka, navodi: "Pa ako se sada grkoistočnjaci nakon dvije i tri stotine godina vraćaju u rimokatoličku crkvu, zar nemaju pravo oni, koji kažu, da se ti ljudi vraćaju svojoj pradjedovskoj vjeri i svojoj djedovskoj krvi? Nije to dakle nečastan pokret i nečastan korak, to je — prst Božji." Babiću je prihvatljiva Novakova ocjena da je riječ o "odvratnom jezuitsko-frankovačkom pamfletu" koji ima zadatak da "pokaže kako se Srbi uistinu vraćaju pradjedovskoj vjeri, a svi oni koji to sprečavaju, smatrajući da je to takozvano vraćanje vjeri djedova čista politika, moraju se prijaviti vlastima 'jer slobodu savjesti treba da imaju i oni, koji se hoće vratiti vjeri i svom rodu' " (Isto, 2: 12).

Stave li se na stranu Novakove karakterizacije brošure i pogleda samo ono što je zaista Anderlić napisao, onda je teško reći da sadržava bilo kakvu neistinu ili da je on protagonist nasilnoga prekrštavanja Srba, i to iz dvaju razloga: prvo, kristijanizacija doseljenika, kao prethodnika turskih osvajanja

na prostorima Hrvatske, odvijala se tijekom povijesti u okviru obiju crkava, i Grkokatoličke, odnosno Pravoslavne, i Rimokatoličke. Drugo, u trenutku kad su Srbi u NDH ustali protiv te države i krenuli u njezino rušenje unovačeni u četničke postrojbe ili u partizanske jedinice, pokrenut je lanac krvavoga građanskoga rata, s nacionalno-vjerskim biljegom, u kojem su na objema stranama pale velike žrtve. Srbi su svoje još u zavnoškim dokumentima uvećali do mitskih razmjera (ZAVNOH 1964–85, 1: 217, 457), a Hrvati o svojima nisu smjeli ni govoriti. U takvim okolnostima, službena je politika Rimokatoličke crkve bila zaštititi od uništenja i progona pripadnike Grkokatoličke i Pravoslavne crkve ne prekrštavanjem, kako pišu Novak i Babić – jer su svi kršćani – nego prjelaskom na rimokatoličku vjeru, koji je mogao biti privremen (do okončanja ratnih sukoba) ili trajan, ovisno o pojedinačnom izboru osobe koja se odlučila za prijelaz, a čemu se žestoko protivila Srpska pravoslavna crkva. Anderlićev je grijeh što prejudicira da su svi Srbi prvotno bili pripadnici Rimokatoličke crkve, ali dobro uočava da je tu ključno pitanje sloboda savjesti. Hrvatska pravoslavna crkva, osnovana 1942., nije išla za razbijanjem srpskoga vjerskoga identiteta nego je omogućivala onim Hrvatima pravoslavne vjere, koji su se takvima osjećali i deklarirali, uključujući i dio visokoga časničkoga zbora u NDH, da se mogu vjerski usidriti u svojoj nacionalnoj pravoslavnoj crkvi.

Babić nema ni znanja ni želje da nauči sve te nijanse, on prišiva HBL-u da nas časti "zaslužnim" imenima "čija je gotovo najveća 'zasluga' bio zločin", i namjesto da im ne da priliku "da ponovno izmile na danje svjetlo iz mraka u koje su bili definitivno potonuli", HBL im je "odškrinuo poklopac na lijesu" (G. Babić 1984b, 2: 12). I tako s jedinom vjerodostojnom knjigom u ruci za redefiniranje novije hrvatske povijesti – *Magnum crimenom,* Viktora Novaka, provjerava znanstvenost HBL-a, njegova Uredništva i glavnoga urednika i prebrojava koliko je prešućenih i presuđenih ustaša i svećenika u njem, suđenih na smrt, pomilovanih, emigriranih ... Istodobno, ne pita se što je s onima koji su donosili takve presude, po čijem su nalogu radili, kako su u istom danu mogle biti donesene i provedene presude, kako bi izgledale njihove biografije u HBL-u da ih je Uredništvo s velikim R(edakcija) napisalo?

Na Babićev napadaj na HBL oglasio se u *Oku* novoimenovani glavni urednik Aleksandar Stipčević, profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. On je naglasio da je riječ o jednoj od temeljnih edicija nacionalne kulture, o ediciji koja je bila deziderat mnogih prošlih naraštaja, a da je tek našemu uspjelo to djelo napraviti, jer ni leksikon JAZU, rađen 1920-ih nije nikad ugledao svjetlost dana jer se i u to vrijeme našao netko tko je ocijenio da bi tiskanje

tog djela moglo značiti težnju Hrvata "za izoliranim nacionalnim autohtonim sistemom vrijednosti" (Stipčević 1984, 1: 9). Podsjetio je da Miroslav Krleža u šezdesetak godina svojega djelovanja nikad nije rekao, niti je mogao reći, da u jedan znanstveni priručnik, koji zahvaća razdoblje od 13 stoljeća iz povijesti jednoga naroda, ne mogu, ili čak ne smiju, ući pojedinci različitih zanimanja, svjetonazora i dostignuća. Ali po Goranu Babiću edicija poput HBL-a "nije se uopće smjela pojaviti u hrvatskom prostoru bez obzira na to tko je dao inicijativu da se ona publicira i bez obzira na to je li rađena po načelima suvremene informatičke znanosti ili ne" (Stipčević 1984., 1: 8).

Stipčević dopušta da u knjizi može biti pojedinačnih propusta, jer ih ima u svakom radu, pa i leksikografskom, ali to ne može biti razlogom da se cijeli posao obezvrjeđuje i politički diskvalificira. Posebice ne temeljem konstrukta koji je Babić primijenio ciljanim izlučivanjem crkvenih imena iz leksikona u kojem je spomenuto na tisuće i tisuće imena. Istom bi se metodom, ustvrdio je Stipčević, "mogao napraviti popis Talijana i tako pokušati dokazati protalijansku orijentaciju uredništva HBL-a, pa popis vojskovođa i drugih ratnika i dokazati da je uredništvo nadahnuto militarističkim idejama i tako u nedogled." Zaključio je da je "i rječnik, i argumentacija i opći ton njegova članka prožet neprikrivenom mržnjom na tu ediciju" te da je "mržnja nadvladala razum" (Isto: 9).

Više je razloga da se ustvrdi da je politička afera nakon pojave prvoga sveska HBL-a proizvedena kao rezultat frakcijskih borba unutar CK SKH. U njoj su tvrdolinijaši, nadahnuti i predvođeni Stipom Šuvarom, i njegovim glavnim provedbenim operativcem, Goranom Babićem, doživjeli poraz, koji se mogao nazrijeti već na okruglom stolu, koji je organizirao Centar za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreb 5. lipnja 1984. da bi se raščistio slučaj HBL-a.

Namjesto afere, Radule Knežević je raspravu najavio u okviru redovitoga programa ocjenjivanja strukovne i društvene vrijednosti važnih društvenih projekata i navijestio nastavak rada na HBL-u. Uredništvu se može pomoći raspravom o nedostatcima uočenima u I. svesku i o dvojbama koje je tako opsežan i nacionalno vrijedan projekt otvorio. Time je onima koji su priželjkivali osudu i obustavu projekta spriječen naum,[172] kao i vođenje rasprave u tom smjeru. Namjesto politikantstva, raspravi se želio dati znanstveni biljeg,

172 Tako se Pero Pletikosa upitao: "Mogu li promašaji Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda dovesti u pitanje i njegovu sposobnost da radi Enciklopediju Jugoslavije?" te "Je li Jugoslavenski leksikografski zavod kadrovski, pa i tehnički, osposobljen za sve ono što se od njega očekuje i što on ima u svom programu?" (*Aporije* 1984: 104).

ali se nije mogla očekivati sveobuhvatna kritička raščlamba jer je to ipak bio skup znanstvenika članova SK.

Razočaran raspravom i zaključcima skupa, Babić ga je nazvao "groteskním i smiješnim" jer nije "ušutkao avetinjske glasove što kriju jednu ordinarnu mizeriju (...) reakcionarne provale mraka i natražnjaštva" što izlaze iz te knjige (G. Babić 1984b, 4: 5, 7).

Nakon višesatne rasprave, čiji je nastavak najavila Ema Derossi-Bjelajac u drugom obliku, dio se uočenih problema mogao početi rješavati i primjenjivati u idućim svescima (strukovno ususta vljivanje kvalifikativa, ravnoteža u opsegu redaka, veća kritičnost u izboru ulaznika). Ideološke zablude marksista donekle je uzdrmala Nada Klaić u nastavku raspravljanja u sklopu Savjeta HBL-a i Znanstvenoga vijeća LZ-a nepriznavanjem marksističkoga nego samo znanstvenoga pristupa, a u republičkom partijskom vrhu idućih su mjeseci donesene i političke odluke koji zavodski zaposlenici trebaju napustiti svoja radna mjesta, a kojim se vanjskim suradnicima treba otkazati suradnja. Tako je HBL već ranije dobio novoga glavnoga urednika Aleksandra Stipčevića, a postavljen je i novi direktor Zavoda, koji, doduše, nije bio leksikograf nego pravnik — Vladimir Pezo, koji se potvrdio vrlo dobrim organizacijskim sposobnostima na Univerzijadi.

Bila je to prigoda prisjetiti se zavodskih početaka i Krleže, koji je doveo u Zavod i Ujevića i Krunu Krstića[173] iako su mu ideološki bili suprotstavljeni, ali dokazani na poslovima koje su prethodno obavljali: Ujević na projektu *Hrvatske enciklopedije* Hibza, a Krstić kao poliglot i vrstan poznavatelj povijesti hrvatske filozofije i latiniteta. Krstić je u leksikografiju toliko vjerovao da je govorio kako nema režima u kojem se ne može sve napisati, samo treba znati kako. I Ujević i Krstić znali su kako. Iza njih su ostali članci i leksikografske natuknice koje se i danas drže oglednim primjerima vrhunske leksikografije.

Pa ipak, unatoč zaključcima i smjernicama s okrugloga stola, kadrovskim promjenama i postavljanju nadzornih čitača u uredništvo HBL-a, iscrpljujuća bitka protiv *Leksikona* nastavila se voditi u partijskom krugu i idućih nekoliko godina, zakulisno i izvan sudioništva javnosti. Više se o njoj može saznati u knjizi Aleksandra Stipčevića *Priča o hrvatskom biografskom leksikonu* (Zagreb, 1997), koju je podnaslovio *Pokušaj ubojstva jedne knjige,* a strukturirao po kronologiji zbivanja.

Za dio partijskih struktura bilo je neprihvatljivo da se izvan jugoslavenskoga konteksta pojavljuje djelo nacionalnoga hrvatskoga predznaka, pa se

173 Krstiću je oprostio davne primjedbe na njegov jezik i stil (brošura *Kako piše gospodin M. Krleža,* objavljena 1935. pod pseudonimom Mark Tween).

u dugotrajnom raščišćavanju slučaja HBL-a pojavilo i pitanje promjene njegova naslova. Naime, u radnoj je fazi projekt bio naslovljen *Bio-bibliografski leksikon Hrvatske,* što je Partiji bilo prihvatljivije od konačnoga naslova, jer je tumačila da su prvotnim naslovom bili obuhvaćeni svi narodi i narodnosti Hrvatske, a da se pridjevom "hrvatski" u konačnom naslovu oni gube te da *Leksikon* podrazumijeva samo Hrvate. To je prva na jednom od mnogobrojnih sastanaka nakon izbijanja afere spomenula Zorica Stipetić, pa joj je predsjednik Savjeta Leksikografskoga zavoda Jure Šonje, budući glavni urednik zavodskoga *Rječnika hrvatskoga jezika,* rastumačio da su pridjevom *hrvatski* obuhvaćeni ne samo *Hrvati* nego i *Hrvatska*, te on znači 'ono što se odnosi na Hrvate i Hrvatsku', a to se tumačenje nalazi u svim rječnicima, uključujući i veliki Akademijin rječnik. Ona je to prihvatila, ali u kontekstu razračunavanja s nacionalizmom u Hrvatskoj tih godina, koji je predvodio Stipe Šuvar, pridjev *hrvatski* bio je znak "tihog marša nacionalista kroz institucije", a Zavod institucija trijumfalnoga ponašanja koja "sve što izda ide pompozno predstavljati" (*Aporije*: 112).

Apsurdnost partijskih zahtjeva i optužaba u slučaju HBL-a uočljiva je ne samo u prozivanju zbog nedostatka marksističkoga vrjednovanja sveukupne hrvatske kulturne i znanstvene baštine, nego i u zahtjevima za njezinim krivotvorenjem, kao i krivotvorenjem hrvatskoga jezika kojim su tijekom stoljeća imenovani njezini pravni instituti i naslijeđeno ukupno duhovno i tvarno nazivlje. Tako su uobičajeni vojni nazivi još iz krajiškoga ili austrougarskoga razdoblja *topnik, topnički časnik, bataljun, bojnik, ophodnja, postrojba, stotnik, strojni korak, strojopuška, stožernik*, pravni nazivi *redarstvo, redarstvena služba, uhidbeni nalog, uhititi,* proglašavani nepoželjnima, dapače nedopustivima ovisno o nacionalnoj pripadnosti osobe uvrštene u leksikon. Taj apsurdni zahtjev posebice je neshvatljiv u leksikonu u kojem se nacionalna pripadnost ne navodi. Tako je lektorici koja je "uhitila" Milutina Baltića pripriječeno otkazom,[174] a napomenuto je da se zbog takvih stvari "nekad znalo ići i u zatvor". U svom je izvješću iz 1984. o jezičnoj politici u Zavodu Božidar Gagro napomenuo da se ljudi tuže na "šokantnu kroatizaciju jezika" nekih zavodskih izdanja.[175] Lektorici je dopušten nastavak rada "zbog uspjelih redaktura" (prema ocjeni Saše Vereša), ali joj je zabranjeno potpisivanje na košuljicama članaka i određeni su čitači da nakon njezinih zahvata rashrvaćuju tekstove. Budući da nije postojao popis riječi koje se nisu smjele upotrebljavati u zavodskim

174 Lektorica je autorica ove knjige.

175 Zapisnik sjednice Stručno-političkoga aktiva održane 11. srpnja 1984., str. 35. Arhiv LZ-a, Zapisnici Poslovnoga kolegija.

izdanjima, ovlašteni su čitači iz tekstova izbacivali riječi prema vlastitoj procjeni "težine" njihove "hrvatskosti". Jednima je smetao pridjev *radijski* u sintagmi *radijska emisija* jer ih on "podsjeća na kemijski element *radij*", drugima *koncentracijski logor* jer da je *koncentracioni logor* terminus technicus, trećima *puhaća glazbala* "jer se u njih *uduhuje*, a ne *upuhuje* zrak" (iako se njihov usni dio zove *pisak* a ne *dušak*) itd. Ohrabren takvim postupcima, partijski sekretar Božidar Feldbauer optužio je uredništvo da se čak lektoriraju i naslovi već objavljenih knjiga, pa da se ispravlja *geografiju* u *zemljopis*. Provjerom u bazi NSK utvrđeno je da prijeporni naslov — *Opća geografija* — nije lektoriran te da je sam autor, Vid Balenović, odnosno njegov izdavač, naslov promijenio u *Opći zemljopis* u izdanju iz 1941. godine, a ono se u predmetnoj biografiji s izmijenjenim naslovom u HBL-u čak i ne navodi.

U neugodnim poslovima suradnje s režimom Zavod se oslanjao na zaposlenike koji su imali kakvu "mrlju" u svom životopisu pa su se morali pred svemoćnom Partijom i službama koje su ju opskrbljivale tajnim podatcima doživotno iskupljivati, dokazujući svoju pravovjernost i odanost režimu. Tako je starija zavodska zaposlenica koja je zbog jedne srednjoškolske fotografije iz razdoblja NDH na kojoj je uslikana kako Paveliću čestita Antunovo i pruža buket cvijeća, preživjevši Bleiburg, naveliko služila režimu pretvarajući, među ostalim, otočić Svetoga *Jurja* pred Perastom u otočić Svetoga *Đurđa*, *Vicka* Bolicu u *Vikentija* Bolicu, a "Baltićevu lektoricu" prozivala zbog zastarjeloga vojnoga nazivlja u životopisima osoba iz 17. stoljeća. Njoj je besmrtni Tomislav Ladan, koji je u mučno ozračje unosio svjetlo humora, uzvratio: "Ako ćemo osuvremenjivati nazivlje iz prošlih razdoblja, znači li to da ćemo svakoga srednjovjekovnoga župana pretvarati u *predsjednika rajonskog komiteta*?"[176]

Iz Stipčevićeve se knjige vidi i dubinska pozadina iscrpljujućega slučaja, koji je trajao pune četiri godine, koju je on naslućivao, ali nije imao dovoljno dokaza da svoje slutnje potkrijepi. Kasniji tijek zbivanja, izbijanje Domovinskoga rata, ponašanje vojnoga vrha JNA u agresiji na Hrvatsku, kao i dijela sudionika opisanih u knjizi, potvrđuju da je slučaj HBL-a ne samo umjetno stvoren u rigidnom vrhu CK SKH nego i da ga je u tom trenutku nadzirala i usmjeravala vojna obavještajna služba, koja je bila posljednja brana

176 Duhovit je bio i glavni urednik Redakcije zajedničkih tekstova *Enciklopedije Jugoslavije* Velimir Visković, koji je jednom došao u lektorsku sobu prigovarati lektoru te redakcije da se ne pridržava novosadskoga *Pravopisa* i da ispravlja *tok* u *tijek*. Lektor je ustao, s police uzeo spomenuti *Pravopis* i pokazao Viskoviću da baš u tom pravopisu uz *tok* stoji i: "ijek. *tijek*". Na to je Visković rekao lektoru, koji je upravo jeo svoj sendvič: "Onda, dobar Vam tijek" i zalupio vratima.

jugoslavenskoga režima i države pred očiglednim raspadom, pa je za prvi svezak i ozlogašenje izdanja bio zadužen Goran Babić, a kad on nije uspio i projekt se ipak nastavio, drugi je svezak "preuzeo" drugi KOS-ov agent, Ragib Merdžanić, koji se predstavio kao "načelnik informacijsko-dokumentacijske službe u Republičkom sekretarijatu za unutrašnje poslove", a čiji posjet Uredništvu i propalu "suradnju" na crkvenoj povijesti glavni urednik HBL-a podrobno opisuje (Stipčević 1997: 202–204).

U samom Leksikografskom zavodu suradnik u operaciji bio je partijski sekretar Božidar Feldbauer, koji je, uvidjevši da se komunistički sustav raspada i da *Leksikon* ipak ide dalje, uputio osvetničko prokazivačko pismo protiv Krune Krstića, autora prvoga elaborata o izradbi HBL-a, i Aleksandra Stipčevića, drugoga glavnoga urednika HBL-a, Mjesnoj zajednici Arbanasi,[177] Općinskomu komitetu SKH Zadar, Općinskomu odboru SUBNOR-a Zadar i Općinskoj konferenciji SSRNH Zadar, u kojem, među ostalim, stoji:

za Krstića: "Bio je veoma aktivan promotor ustaške ideologije, fašističkih okupatora i drugih izdajnika, njihovog mračnjaštva, zvjerskih zločina i genocida, te propagator jezičnih razlika između Hrvata i Srba" (Stipčević 1997: 187).

za Stipčevića: "Drug Stipčević dovodi doprinos srpskog naroda kao konstitutivnog elementa hrvatske državnosti na razinu doprinosa Madžara, Talijana i ostalih narodnosti u povijesti naših prostora. (...) Također ne znam da li ste upoznati sa znanstvenim viđenjima druga Stipčevića oko pitanja etnogeneze Albanaca, a koja idu tragom teza albanskih iredentista, znači kontrarevolucije na Kosovu. Naime, suradnik je u monografiji 'Albanci' (izdanje Cankarjeve založbe, Ljubljana, 1984. god.), autor je dijela o etnogenezi Albanaca, on je zastupnik ilirske teorije o postanku Albanaca, to znači slijedi tezu Ali Hadrija, jednog od ideologa kontrarevolucije na Kosovu" (Isto: 187–188).

Krstića je pismo veoma pogodilo; Mjesnoj zajednici u Arbanasima i JLZ-u poslao je preslike rješenja javnoga tužitelja iz 1946., kojim se oslobađa svake krivnje zbog držanja tijekom Drugoga svjetskoga rata, te svoje obrane, iz koje se vidi da nikad nije pripadao ustaškomu pokretu (prema Stipčević 1997: 188). Umro je u prosincu iste 1987. godine.

Drugi svezak HBL-a izišao je 1989., u osvit nastanka hrvatske države.

177 U kojoj je Stipčević s Krstićem bio predstavio netom objavljeni Krstićev *Rječnik govora zadarskih Arbanasa.*

6.3.3. Ozloglašeni članak 138. Ustava SR Hrvatske

Poraz koji je u javnosti i jezikoslovnoj struci doživio uskratom potpisa *Priručnoj gramatici hrvatskoga književnog jezika* za školsku porabu i novinskom polemikom u kojoj se pokazalo da ne razumije i netočno tumači ustavnu odredbu o nazivu jezika u javnoj porabi u Hrvatskoj, Šuvar je odlučio pretvoriti u svoju pobjedu tako što će predmetni ustavni članak — ukinuti. U to je upregnuo sve svoje snage, institucije i povjerljive suradnike sa zadatkom da se cijela akcija odvija spontano i usmjeruje prema trijumfalnomu završetku u Hrvatskom saboru.

Šuvarov je glavni oslonac bio književnik Goran Babić, od čijih se "osebujnih" javnih istupa i stila tobože ograđivao. Babićev polemički tekst *Strašno lice ništavila*, objavljen u *Oku* u prosincu 1976., zakasnjeli je neetični obračun s ostatcima nacionalne struje u književnom, jezikoslovnom i kulturnom krugu, preživjele nakon sloma Hrvatskoga proljeća, a u kritici je ocijenjen kao primjer medijske represije (Petrač 2006). Iza takvoga pisanja stajao je tvrdolinijaški partijski vrh, uključujući i samoga Bakarića (Mujadžević 2011: 328). U prosincu 1977. na sjednici Predsjedništva SKJ Bakarić je ustvrdio da je nacionalizam u Hrvatskoj trajniji fenomen no što se prvotno mislilo, napose u jezikoslovlju, gdje su jezičari "svi od reda reakcionari" (Mujadžević 2011: 328).

Metode su Babićeva rada protiv hrvatskih jezikoslovaca i naziva jezika bile: u javni se prostor unose lažne informacije ili insinuacije, prokazuju se osobe ili projekti koji zastupaju i promiču ustavni naziv *hrvatski književni jezik,* potiču se građani srpske nacionalnosti na raskolništvo i protivljenje ustavnoj odrednici. Babić dakle nastavlja istom metodologijom kojom su djelovali Žanko i Zvonarević.

Njegov politički uspon, kameleonstvo, brutalnost i način javnoga djelovanja prikazao je Stijepo Mijović Kočan: "Poznato je da je književnik G. Babić, kao književni amater i početnik, vrlo brzo uznapredovao do jednog od glasnogovornika i predvodnika nacionalističke euforije u Hrvatskoj koja je kulminirala sedamdesetih godina upravo njegovim kolumnama u Hrvatskom sveučilištu! To je bila takva djelatnost koja mu je donijela nagao uspon i nemali probitak, položaj 'hrvatske književne uzdanice', perjanice ... mahalo se njime! I ako je bilo 'babićevaca', u smislu sljedbenika mu, moglo ih je biti samo tada, a da ih je tada i bilo — možemo zaključiti po tome što su oni nastavili hvaliti i u zvijezde kovati ovog djelatnika u emigrantskoj štampi, pa i kad je već poduže 'plašča obarnul', hitro se premetnuo u protivnika sebe samoga i postao glavni urednikujući glavne kulturtregerske novine u Hrvatskoj, a — tek poslije toga — i u članstvu se SK našao. Dakle, što nosi

sasma suprotan politički predznak također je jednostavno objašnjivo: ovakva djelatnost je uvijek uz vlast, ma kakva ona bila, uvijek hvali ljude na položaju i ističe sebe i svoje tobožnje zasluge i usluge moćnicima za 'sređivanje neprijatelja', koje — ako ih nema — izmišlja! Ta djelatnost ne bi mogla ni održati se da nema dvije fiksacije: 'neprijatelje' s jedne, a vlastitu opsjednutost 'situacijom koja se intenzivira' — s druge strane. (...) Tako se događa da, čim ponestane prilike za paranoidno denunciranje onih koje treba 'potamaniti kao štakore' (ili kako je već rečeno) — oni budu izmišljani, pronalaženi čak u povijesti ... denuncijacije idu tako daleko da se — denuncira unaprijed, nekoga tko bi tek i eventualno mogao biti protiv — ovakvog devijantnog ponašanja i ovakve sumanute djelatnosti! Ona se sve bezobzirnije okomljuje, sve glasnije citira parole, zaključke, stavove, rukovodstva, što je evidentniji 'putar na glavi' iz prethodnog razdoblja ... to bučnije mora sebe održavati!

Kao hrvatski književnik, djelatnost koju je spomenuti gonič i lovac na 'štakore' i 'marvu' razvio u poeziji, kada ona barata 'inokrvcima' (pa i s jadnom izlikom da je to 'pisano ranije' i slično) s namjerom da među nas unosi međunacionalnu mržnju i razdor, a to je bilo upravo to — ne mogu tretirati drugačije nego kao karcinomnu, uostalom vrlo zloćudnu izraslinu na hrvatskoj književnosti. Takvo nešto je i nakazno i gnusno, i od toga se treba ograditi! Korištenje poezije kao politikantstva, a politikantstva kao poezije, štetno je i za poeziju i za politiku! (...) Čemu služi takvo antiintelektualno, antihumano i antinacionalno divljarenje?" (Mijović Kočan 1984: 8).

Za Babićevu pjesmu *Što bi morao komunizam* rečeno je da je "toliko kontaminirana zlom da izaziva gađenje" (Petrač 2006: 59).

6.3.3.1. "Mule i ajatulasi" hrvatskoga književnoga jezika

U razgovoru na tribini u Društvu književnika Hrvatske 1979. o hrvatskoj književnosti 1970-ih Babić portretira prosječnoga hrvatskoga pisca kao strukovnu i moralnu kukavicu jer piše hrvatskim književnim jezikom koji da su mu propisali hrvatski jezikoslovci okupljeni oko časopisa *Jezik,* koje naziva "mulama i ajatulasima". Njima nasuprot stoje "svi veliki naši pisci, pisci u koje se i naš nesretnik (pisac 70-tih godina) zaklinje, kao što su Matoš, Ujević, Šimić, Krleža, koji takvog straha nisu imali pa su pisali ijekavski i ekavski, i hrvatski i srpski, i hrvatsko-srpski i srpskohrvatski i hrvatski ili srpski i srpski ili hrvatski i pisali su grčevito, u transu, želeći neprekidno raskinuti okove jezika, razbiti njegove norme, ukočenost, umrtvljenost, kanonizaciju, formalin, užas starosti" (G. Babić 1979).

Goran Babić imputira hrvatskim jezikoslovcima nešto što nema nikakva uporišta ni u struci ni u hrvatskoj zbilji. Ako je riječ o normama, one uvijek dolaze iz ostvarenoga jezika, a ne prije njega. O tom je Radoslav Katičić polemizirao s Ivanom Brabecom u *Telegramu*: "Po svojoj funkciji norme nisu i ne smiju biti nosioci jezičnog razvoja nego regulatori koji ga usmjeruju i usporuju. Književnom je jeziku svrha ne samo da pomogne prevladati dijalekatsku rascjepkanost u prostoru nego i u vremenu, a jezični je razvoj takva rascjepkanost u vremenu. Nismo bogatiji samo onda ako se u Zagrebu, Splitu, Gospiću, Sarajevu, Titogradu, Nišu, Beogradu i Novom Sadu možemo ujednačeno sporazumijevati, nego i onda ako što dulje možemo s punim užitkom i bez dodatna napora čitati Matoša, Krležu, Andrića i Ćosića i sve ostale umjetničke, znanstvene i dokumentarne tekstove koji u našoj kulturi imaju trajnu vrijednost. (...)

Norma književnoga jezika vrijedi samo toliko koliko su utjecajne društvene snage koje iza nje stoje. (...) Pri donošenju norma književnoga jezika valja voditi računa o govornim navikama širokih slojeva. Napor potreban da se normirani jezik nauči ne smije u principu biti veći od koristi što donosi ujednačeno sporazumijevanje. Što je veća ujednačenost, veći je i napor potreban za učenje, što je taj napor manji, manja je i ujednačenost kako u prostoru tako i u vremenu."[178]

U jezik se književninâ hrvatski jezikoslovci nisu ni na koji način miješali. Dapače, bili su protiv toga da beletristički naslovi uopće imaju lektora. Višekratno su ponavljali da je korekturni čitač jedini ispravljač.

Uvijek je riječ o normiranju općega javnoga/standardnoga jezika i strukovnih jezika, a o tom se svi uljuđeni narodi, tj. države, dotično specijalizirane državne institucije (zavodi, katedre, akademije), brinu po pravilima i metodama koje se u jezikoslovlju i znanosti vrlo dobro znaju. Jedna od njih može biti i anketa. Tako su, primjerice, u Francuskoj anketom tražene zamjene za anglizme, koji su s novim tehnologijama, preplavile francuski jezik:

"Brošura i poziv sorbonskoga profesora Étiemblea da se francuski jezik očisti od nepotrebnih tuđica mogao je u početku izgledati kao rezultat čisto gramatičko-stilističke pobude, ali nakon rasprave koja je uslijedila, profesorova odlučnoga nastupa na TV, oštroga reagiranja *New York Herald Tribunea* te akcije koju je pokrenuo najstariji francuski list *Figaro*, jasno je da su Francuzi izabrali i jezični teren da se afirmiraju kao — samostalni, svoji, nezavisni.

Od nedjelje, 1. ožujka urednici i redaktori *Figaroa* stavljat će sve engleske riječi koje su se uvukle u francuski jezik u — navodnike. Čitaoci su zamoljeni

178 Prema R. Katičić: Jezični razvoj i jezična stvarnost. *Telegram*, 5. III. 1965., str. 2, 15.

da u interesu materinskoga jezika dopisnicom predlože kako da se označene tuđice zamijene. Stvorena je međunarodna udruga za očuvanje i jedinstvo francuskog jezika koja će izdati i novi francuski rječnik. Organizacija je međunarodna jer se francuskim jezikom služi — kako se ovdje tvrdi čak oko 155 milijuna ljudi u svijetu: u Africi oko 80 milijuna, u Kanadi, bivšoj Francuskoj Indokini, u Švicarskoj, Belgiji, itd.

Brošuru profesora Étiemblea *Monde* je nazvao 'otrovnim manifestom', ali u pozitivnom smislu. 'Snažnije obrane francuskog jezika nismo — piše list — imali od 16. stoljeća!' " Brošura se zove *Govorite li francengleski.* Ironija koja je spojila dva pojma, francuski i engleski jezik, osniva se na tvrdnji da je danas u francuski jezik ušlo toliko engleskih riječi da će "ako ne poduzmemo mjere za 40 godina francuski jezik prestati postojati" (Palavršić 1964).

Pisanje ekavicom i srpski skupine hrvatskih književnika, što Babić drži primjerom oslobođena jezika, vezano je uz prvo desetljeće bivanja u kraljevinskoj Jugoslaviji dok je trajao "zanos" nakon izlaska iz Slavenima nesklone Austro-Ugarske, a kad je karađorđevićevski režim otpočeo pljačkom, nasiljem, batinanjima, progonima, mučenjima i ubojstvima hrvatskih seljaka i radnika, sindikalnih aktivista, političkih protivnika, zanos je brzo nestao, a s njime ekavica i srpski. Tomislav Maretić, koji je i sam dva djela napisao na ekavici, o tim godinama svjedoči: "Tek u prvim medenim mjesecima države Srba, Hrvata i Slovenaca činilo se, da je jugoslavenska ideja obuzela sva ta tri naroda i da će oni, od sad živjeti u bratskoj slozi i ljubavi. Ali ti medeni mjeseci brzo proujaše i nastupi hladna zbilja, te sa krivicom biogradske vlade i skupštine Hrvati počeše jugoslavenskoj idei sve više otudjivati, jer vidješe, da im ne nosi željenih plodova i da ih odande mraz bije, otkle mišljahu da će ih sunce ogrijati. (...) Biogradski su odlučujući faktori pokvarili ne samo dobre odnošaje medju Srbima i Hrvatima, nego su doveli čitavu našu državu u tako strašno stanje, da danas u ovoj državi ima vrlo malo ljudi zadovoljnih načinom, kojim se država od nekoliko godina do danas upravlja" (Maretić 1926.; prema Grčević 2014: 44). Krleža je čak do kraja života imao osobnoga lektora koji je po njegovu nalogu jezik dotjerivao i izglađivao (Anđelko Malinar). Poznato je da nije dopustio ni beogradsko prepjevavanje kajkavskih *Balada Petrice Kerempuha* na štokavštinu: "Izgovoriti balade jezikom današnje vulgarne svjetine znači sniziti ih u tonu, a to je upravo obratno od onog što se Baladama htjelo reći."[179]

Babić se predstavlja spasiteljem i osloboditeljem hrvatskoga jezika i književnosti: "Ali ja kažem — jezik hrvatske književnosti ima biti, mora biti

179 Prema M. Maksimović. (Ne)prevodive Balade Petrice Kerempuha. *Nin* (Beograd), 10. I. 1982.

i bit će isključivo jezik hrvatskog naroda. Narod je taj koji stvara svoju književnost, a nijedna književnost nije stvorila neki narod, pa neće ni naš. Jer što hoće branitelji svetinja našeg jezika? Oni hoće biti svećenici jezika, oni se hoće brinuti oko njegove čistote i tzv. pravilnosti, ništa više. Te lijepe duše naše kulture, rizničari pravovjerja hoće naprosto vlast. Nije valjda, smije li se takva riječ uopće spomenuti? Zašto se ovdje govori o nečemu o čemu nije riječ? Zato što je isključivo o tome riječ" (G. Babić 1979).

Da narod stvara jezik i književnost, to je romantičarska, davno napuštena zabluda; danas se čak o narodu govori kao o apstrakciji, imaginarnoj predodžbi pojedinca o zajednici vezanoj jezikom, kulturom, običajima, tlom (...) Jezik, kao i književnost, stvarali su pojedinci, a naraštajno prenosili ili pronosili oponašatelji ili prepričavatelji koje danas, ne znajući prvotnoga tvorca, nazivamo zavičajnicima, narodom, građanima ili državljanima.

Da je Babić loš oponašatelj i prepričavatelj hrvatskoga jezika dokazom je i primjer koji navodi: "ako mu (tj. hrvatskomu piscu kukavici, nap. N. B.) časopis 'Jezik' propiše da nije hrvatski reći *propadaj*, nego recimo *propast*, on će se držati *propasti*, uglavnom, grčevito kao da je daska bez koje će potonuti" (G. Babić 1979). Hrvatski je naime i *propadaj* i *propast*, ali *propadaj* nije *propast*! *Propadaj* je 'rezultat radnje *propadanja* kroz nešto', a *propast* je 'stanje u kojem se nalazi netko ili nešto nakon lošega ili kobnoga zbivanja'.

U studenom 1980. u Sekciji za kulturu i umjetnost Republičke konferencije SSRNH održana je rasprava o sadržajima kulturnih rubrika *Vjesnika* i *Večernjega lista*, na kojoj je nastavljena bitka, kako Šuvar reče, "na terenu jezika i jezične politike koja se bije decenijama" — bitka protiv nacionalizma u jeziku, čišćenja jezika i lektoriranja članaka. Uvodničar Milan Kočiš spomenuo je i prošlogodišnju polemiku o *Priručnoj gramatici* za kojom je slijedila pripremljena "Anketa o suvremenom hrvatskom ili srpskom jeziku u javnoj upotrebi", gdje "Vjesnik dopušta svojim novinarima da vode politiku, i u ime lista oni se pojavljuju kao arbitri, navijački se ponašaju u korist istupa pojedinaca sa krivih pozicija, često i nacionalističkih." Prozvani novinar Josip Pavičić odlučno je izjavio da ne vidi "na koji način bi jedno administrativno rješenje moglo ograničavati slobodu kritike. Jer, ako taj priručnik nije preporučen za upotrebu u školama, to ne znači da se o tom priručniku ne može javno govoriti i javno stavljati na njega određene primjedbe, pohvalne ili pokudne." Stipe Šuvar podsjetio je da ju nije htio prihvatiti, usprkos mišljenju komisije i recenzenata, zbog naziva jezika i pedagoške neprihvatljivosti. Pavičiću je zamjerio što je njegovo gledište nazvao "stavom birokrate", a redakciji *Vjesnika* što se nije ogradila od Pavičićeva stajališta (*Vjesnik*, 25. XI. 1980.).

U ožujku 1981. na proširenoj sjednici Komisije Predsjedništva CK SKH za idejna pitanja i teorijski rad vodila se rasprava o sadržajnom određenju marksističke društvene kritike u časopisima. U *Vjesniku* je nazvana "isušivanjem časopisnih močvara" (7. III. 1981.). Šuvar je podsjetio na pola stoljeća staru postavku o ugroženosti nacije, što djeluje "onespokojavajuće u cijeloj Jugoslaviji", a Goran Babić kao primjer časopisa nacionalističke orijentacije ponovo prokazuje *Jezik*.

U prosincu iste godine Babić daje intervju sarajevskomu *Svijetu* (*Pronašli smo nepoznati put*, 21. XII. 1981) u kojem problematizira jezični članak u Ustavu SRH te izmišlja događaje i sadržaj rasprava u radu Komisije za jezik Komiteta za kulturu, prosvjetu i fizičku kulturu SRH da bi naštetio projektu *Pravopisa hrvatskoga književnoga jezika* te izjavljuje da je tadašnji član Komisije Predrag Matvejević raspravljajući o mogućim nazivima Pravopisa "ukidao Srbe u Hrvatskoj i njihovo egzistencijalno pravo da žive tu gdje žive stoljećima" i da je sebi "prisvojio pravo da govori u ime hrvatskog naroda" (prema Anić–Silić 1982).

Njegove su interpretacije opovrgnuli autori *Pravopisa* Vladimir Anić i Josip Silić i podsjetili na povijest pravopisnoga projekta. U Komisiji za jezik 1977. predloženo je da se izradi nov i suvremen pravopis pa je nakon uobičajene procedure nositelj projekta postala Katedra za suvremeni hrvatski književni jezik Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, a autorima njezini članovi profesori Anić i Silić. Autori su podnijeli Komisiji za jezik opširan elaborat projekta, koji je prihvaćen, i nakon četirigodišnjega rada u lipnju 1981. predali rukopis izdavaču Sveučilišnoj nakladi "Liber". Trenutno autori provode izmjene u rukopisu prema zahtjevima recenzenata.

"Prije svega teško se je složiti s tvrdnjom", pišu autori, "da je formulacija o nazivu jezika u Ustavu SRH nespretna. O odgovarajućoj interpretaciji formulacijâ o nazivu jezika članova Ustava SRH 138. i 293. govori između ostalog i višegodišnja praksa o upotrebi jezika i naziva jezika u republičkim i saveznim organima. (Usput, za odgovarajuću interpretaciju pozvana je u prvom redu Zakonodavnopravna komisija Sabora SRH.).

Na sjednici Komisije za jezik 9. VI. 1980., izvan najavljenih točaka dnevnog reda, jedan član Komisije postavio je pitanje naziva Pravopisa. Nakon toga razvila se diskusija. Opća atmosfera diskusije bila je dogovorna i koncilijantna. Naziv "Pravopis hrvatskoga književnog jezika" i razloge koji mu govore u prilog navodilo je nekoliko članova Komisije, a među njima i Predrag Matvejević. Nakon diskusije pitanje o nazivu Pravopisa ostalo je otvoreno. Drugim riječima, Komisija o tome nije donosila nikakve definitivne zaključke.

Sama činjenica što *Svijet* (i za njim *As*) pišu o jezičnim pitanjima može biti korisna. Ona će to biti ako se budu iznosili točni podaci o pitanjima koja su — kako se kaže u intervjuu — važna 'po sudbinu zemlje'. Na Savjetovanju u Zagrebu 21. IV. 1980. održao je svoje predavanje Predrag Matvejević (vidi 'Jezik, kultura, politika', Forum, 9, 1980), sjednica Komisije održana je 9. VI. 1980. Znači da je Matvejević svoje već napisano predavanje održao oko mjesec i po dana prije sjednice Komisije, a ne da ga je — kako se kaže u intervjuu — 'navrat-nanos pisao' poslije sjednice. Takvo interpretiranje duha jedne radne diskusije i takvo ogrešivanje o činjenice smatramo neprihvatljivim.

Iznošenje na ovakav način u društvenom organu odgovorno zamišljenog projekta u javnost kao naglo iskrsle senzacije i u vezi s time neosnovano pisanje o kulturnim i društvenim radnicima praktički bi moglo značiti *sijanje sumnji i započimanje kampanje oko jedne knjige prije nego što se ona i pojavila*" (Anić–Silić 1982.; istaknula N. B.).

U siječnju 1982. Babić objavljuje u beogradskoj *Politici* članak o jeziku i pravopisu u Hrvatskoj u kojem navodi kako nacionalisti ustrajavaju da se jezik u Hrvatskoj zove "hrvatski književni jezik i oduzimaju pravo Srbima da svoj jezik zovu svojim. A i što šta drugo se krije iza te teze što i mnogi dobronamjerni ljudi neće da vide ili jednostavno ne mogu ili ne umiju vidjeti. I zato im treba strpljivo objašnjavati, bez nervoze, gluposti, sektaštva i dogmatizma" (*Politika*, 15. I. 1982.).

Nacionalisti nisu imali razloga ustrajati na nečem što je već godinama bilo uglavljeno u hrvatskom ustavu i to Bakarićevim, a ne nacionalističkim promišljanjem, pa Babićevo pisanje nije prilog uzajamnosti nego opet podjarivanje jezičnoga raskola u Hrvatskoj za račun Beograda, koji je zapadne srbijanske granice u idealnoj projekciji vidio negdje u Trstu, kako se i potpisivao zagrebačko-ljubljanski mitropolit ("i vascele Italije").

Školska knjiga godinama je tiskala udžbenike i priručnike na ćirilici prema narudžbama škola u kojima su brojčano prevladavali srpski učenici. Srbima u Hrvatskoj i njihovim političkim prvacima pružena je mogućnost da izaberu u školstvu i javnoj porabi ćirilicu i srpski jezik i tako ga nazivaju, ili pak ćirilicu i hrvatski ili srpski jezik; u oba je slučaja izgovor bio jekavski kao odlika zapadnodrinskih srpskih govora u Hrvatskoj i BiH.

U strahu da se Srbi u Hrvatskoj ne priklone hrvatskoj državnoj ideji, na Babićev se članak odazvao Vasilije Krestić kritikom Strossmayerove ideje o jedinstvenom političkom narodu u Hrvatskoj, utemeljenoj tobože na zastarjelim feudalnim institutima državnoga i povijesnoga prava, koju je pronosila njegova Narodna stranka, godine 1861. pod imenom jugoslavenskim, a

poslije, od 1867. hrvatskim ili srpskim. Krestić netočno tvrdi da ta ideja nije u hrvatskih Srba nailazila na odjek. Dapače, mnogi su se ugledni srpski javni djelatnici, napose časnici, izjašnjavali Hrvatima ili Horvaćanima (Preradović, Borojević, Tesla; v. Grčević 2019). Nadalje, prešućuje da je nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. službeni jezik u Hrvatskoj bio hrvatski jezik, što je bilo uglavljeno dvama njezinim člancima, i da se Srbi protiv toga nisu bunili.

Krestić članak zaključuje mišlju kako je tek politikom Novoga kursa, koju je promicao mlađi "napredni" naraštaj hrvatskih političara institut državno-povijesnoga prava odbačen, a kao temelj nove politike prihvaćeno prirodno pravo te je "jugoslovenstvo dobilo novi i zdraviji sadržaj pa su ga tada i Srbi Hrvatske oberučke prihvatili" (Krestić 1982).

Srbi u Hrvatskoj nisu nikad objeručke prihvatili jugoslavensko ime — nikad ni jednu svoju nacionalnu jezičnu ili kulturnu ustanovu u Hrvatskoj nisu nazvali tim pridjevom. Srpski su jezikoslovci, povjesničari i akademici trebali jugoslavensku krinku za velikosrpstvo i četništvo prvo za demontažu hrvatske nacionalne misli, a potom za demontažu i kraljevinske i socijalističke Jugoslavije. To je bila politika "do istrage vaše ili naše". Nju je u 19. st. provodila agentura garašaninovska, a u 20. st. pašićevska, koju su poslije naslijedile civilne i vojne agenture u Hrvatskoj, trgujući hrvatskim teritorijem, dobrima, jezikom i kulturom.

U svibnju 1982. u *Vjesniku* se prenosi prokazivački članak *Politikina* dopisnika iz Zagreba Steve Ostojića, o stajalištima Predsjedništva CK SK Zagreba o idejno-političkom stanju na Filozofskom fakultetu, gdje da su na katedrama povijesti i jugoslavenskih književnosti ostale djelovati nacionalističke i klerikalne snage, među kojima su nekadašnji tvorci *Deklaracije*, a danas i novi naraštaj asistenata, nastavnika i studenata. To su snage koje vode jezičnu politiku razbijanja jedinstvenoga jezika četiriju bratskih naroda, što se očitovalo u objavljivanju *Hrvatskoga pravopisa* Babića, Finke i Moguša 1971., koji je zabranjen, i *Pregleda gramatike hrvatskoga književnog jezika* 1973.; obje su knjige poslije objavljene u Londonu, odakle emigracija pozorno prati i analizira sva događanja u Jugoslaviji. Na javnim skupovima bilježe se provokativni nacionalistički i šovinistički istupi nastavnika, studenata i drugih bukača (Dani hvarskog teatra, 1981), zahtjevi za amnestiju političkih zatvorenika 1980., ispadi u studentskim domovima ("Nina Maraković"); objavljuju se knjige i časopisi s takvim prilozima i temama (*Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, 1980; časopis *Jezik*). Autor izvješćuje o djelovanju anarholiberalističke struje oko časopisa *Praxis*, u kojem udruženim snagama zagrebački i beogradski, a povremeno i ljubljanski sociolozi, filozofi i politolozi vode idejnu borbu

protiv SK. Sve navedeno zahtijeva izjašnjavanje i ocjenu SK, uz odgovarajuću idejno-političku akciju i utvrđivanje odgovornosti.

U članku je dodatak pod naslovom *Reagovanje na Bakarićev intervju i zbivanje oko izbora dr Šuvara.* Riječ je o pismu Odsjeka za sociologiju 15. II. 1982., u kojem se "elitistički" reagira na dio Bakarićeva intervjua u novogodišnjem broju *Vjesnika.* Društvu se prebacuje "krivica" i optužuje ga se za stanje studija sociologije, a istodobno se Saboru SR Hrvatske i Skupštini grada Zagreba oduzima pravo na prosuđivanje toga stanja. Taj intervju bio je također neposredan povod da profesor Veljko Cvjetičanin istupi iz stručne komisije za ocjenu kandidature S. Šuvara za redovitoga profesora (nije izabran), kojemu je pripisivano da je inspirirao ocjene V. Bakarića.

Vlastima je osobito smetao časopis *Jezik*, njegova uređivačka politika i promicanje naziva "hrvatski književni jezik", koji je bio i u njegovu podnaslovu, pa je u listopadu 1983. bio predmetom posebne rasprave na sjednici Komisije za idejno-teorijski rad CK SKH, što je u *Vjesniku* prenio novinar Branko Vlahović riječima: "Neshvatljivo je i to da se neke antisocijalističke knjige i časopisi s nacionalističkim sadržajima, kao što je npr. časopis Jezik financiraju društvenim sredstvima. (...) Ispada da sami kupujemo otrov za svoju mladu generaciju" (prema S. Babić 2009b: 108).

Goran Babić svoj je posao prokazivača i sijača mraka, straha i smrti u Hrvatskoj nastavio, pa je 1984. godine u još jednoj proizvedenoj aferi, ovaj put vezanoj uz jezično ispravljanje zanimanja penzioniranoga oficira JNA Steve Majstorovića, Srbina iz Hrvatske, kojemu je u povijest bolesti pakrački liječnik dr. Ivan Šreter namjesto "penzionirani oficir", kako se Majstorović predstavio, upisao "umirovljeni časnik". Na taj se postupak, ironično ga nazvavši svojim "unapređenjem", Majstorović požalio zagrebačkomu *Vjesniku,* u kojem je 15. listopada u Pismima čitatelja objavljen njegov kratak dopis. Kako nitko nije trenutno reagirao, oglasio se Babić u *Nedjeljnoj Dalmaciji* 28. listopada 1984. morbidnim konstruktom pod naslovom *Jezik na smrt.* U njem se liječnik ("naš medicus", "stručnjak za jezik i jezične probleme" — "smrtnu boljku ustašluka", jer "Srbenda u Hrvatskoj, a uz to još i partizan, neće, ne može i ne smije ovdje, sad i danas, govoriti tim svojim vlaškim, armijskim, anti-hrvatskim jezikom nego mora, ukoliko želi ovdje živjeti, ili živjeti uopće, govoriti umirovljeno-časnički") pretvara u monstruoznoga ustaškoga ubojicu, zloniklo sjeme, koji, navikao da mijenja riječi, sada zamjenjuje injekciju i iz osvete zbog u ratu pobijeđenoga ustašluka, ubija nositelja te pobjede — svoga pacijenta, oficira JNA. Da se to ne bi dogodilo, Babić nudi rješenje u obliku preventivnoga usmrćenja mogućega ustaškoga zločinca: "Ludilom, bjesnilom obuzetu,

beštiju valja liječiti, kako stari spisi kažu, otrovom, vatrom i željezom. Ako ni to ne pomogne, zna se i što preostaje. Zemljica čarna, trava zelena" (G. Babić 1984a). U tekstu se nižu mučni prizori u kojima sin kopa oči vlastitoj majci, ljudožderi prijete Odiseju, smjenjuju se imenice *muka, strah, tjeskoba, zlo, pogibelj, zločin,* glagoli *tući* ("zubima, noktima, mecima, bombama, kundacima, nožem naročito"), *zatrti, strepiti* ("za kožu i tijelo"), *plašiti se.* U metamorfozi liječniku je oduzeta svaka veza s ljudskim rodom pa je pretvoren u "neki duh, anonimno ljudsko tkivo, ideju jednu tako reći u ljudskom obličju".

Znakovito je da je urednikom *Nedjeljne Dalmacije* kad je objavljen taj čudovišni tekst bio Duško Mažibrada, a glavni su mu suradnici Zoran Erceg (zamjenik glavnoga urednika), Ranko Dorotka, Zlatko Gall i Srećko Lorger (urednik-redaktor) (prema Vidmarović 2014). S obzirom na kasnija ratna zbivanja 1990-ih i udio spomenutih novinara u njima, a među kojima ima lažnih vojnih invalida, ratnih snimatelja i suradnika Ratka Mladića te osuđenih terorista zbog podmetanja eksploziva, sve upućuje na zaključak da je riječ o pripremljenoj aferi, koju je vodila obavještajna služba JNA.

Babićev se "monstrum", dr. Šreter, u Domovinskom ratu pretvorio u hrvatskoga Gandhija, zaštitnika pakračkih i lipičkih Srba, mirotvorca koji je pozivao na suživot i suradnju, koji je, vjerujući u dobro, slobodno nastupao i govorio na proturatnim skupovima u srpskim selima i bio obgrljen od Srba koji su voljeli "svoju Hrvatsku". Lanac istine o tragičnoj i mučeničkoj smrti dr. Šretera 1991., čiji posmrtni ostatci do danas nisu pronađeni, vodi pak, prema navodima svjedokâ i Slavka Degoricije,[180] prema još jednomu prokazivaču — Miloradu Pupovcu. On je dvostruko zaštićen: čarkarskim buzimskim veleposlanstvom kojemu podnosi godišnja izvješća protiv svojih sugrađana i sudržavljana, a ovaj ih pretvara u godišnja izvješća Državnoga tajništva SAD o stanju ljudskih prava u RH, i saborskim imunitetom. Moralno posrnuli Pupovac trgovao je životom već mrtvoga dr. Šretera s hrvatskim vlastima za oslobođenje dvojice zarobljenih srpskih liječnika, koji su opskrbljivali pobunjenike na okupiranom teritoriju RH lijekovima i sanitetskim materijalom. Taj detalj slučaju dr. Šretera daje dodatnu težinu: slìkā višestruko bolesno hrvatsko društvo izvrnutoga sustava vrijednosti u kojem su prijezir, laž i prijevara krjeposti političkih elita, koje bi građani trebali prihvatiti samim time što je o njima zabranjeno raspravljati. Sve je nabrojeno odlika prethodnoga jednopartijskoga režima koji, nažalost, još uvijek duboko određuje općedruštvene tijekove i pojedinačne sudbine u Hrvatskoj.

180 S. Degoricija: *Nije bilo uzalud,* Zagreb, ²2009.

Partija se uskoro formalno odrekla Babićevih usluga te je morao podnijeti ostavku na svoje političke funkcije. On se 1991. izbijanjem Domovinskoga rata povukao u Beograd, kao i "novinari" Miroslav Lazanski, Veljko Knežević, Mila Štula, koji su u to doba djelujući u Hrvatskoj djelovali protiv Hrvatske, pa se danas predstavlja političkim izbjeglicom i gubitnikom koji u oskudici živi u kontejneru na Vračaru (G. Babić 2016).

6.3.3.2. Vojnici Partije : Marksizam i lingvistika

Nakon sloma Hrvatskoga proljeća i obračuna s hrvatskim nacionalizmom, uz koji je išla i zabrana onodobnih jezičnih priručnika za školsku porabu, hrvatski je partijski vrh odlučio preuzeti djelatniji nadzor nad jezikom i povesti jezičnu politiku s marksističkih pozicija, čime je trebala biti zamijenjena malograđanska nacionalna isključivost i šovinizam, kakvim su najčešće u partijskim dokumentima i istupima bili karakterizirani knjige, članci i istupi hrvatskih jezikoslovaca nacionalnoga predznaka.

Teoretski okvir novomu smjeru trebao je dati zagrebački profesor Filozofskoga fakulteta Dubravko Škiljan, ugledni klasični filolog, vrstan prevoditelj s latinskoga i grčkoga, zapažen sociolingvist. Nacionalno neopterećen, deklarirani Jugoslaven, i, što nije nebitno — poslušni vojnik Partije — "svatko od nas kad je ušao u Partiju, pristao je na to da se s nekim stvarima neće osobno složiti, ali da će ih prihvatiti zato što je član Partije" (Škiljan prema Drakulić 1985: 15). Partiji je bio prihvatljiv i po pogledima na južnoslavenski jezik na prostoru "između Triglava i Crnoga mora" koji se zove *kakogodhoćete* (Isto: 14), a on ga je zvao dvočlanim imenom i pisao sa spojnicom: hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski jezik te ga držao jedinstvenim jezikom, s malim i nebitnim varijantnim razlikama uvjetovanim povijesnim razvitkom u dvjema sociokulturnim sredinama.

Na okruglom stolu u svibnju 1979. u organizaciji Centra CK SKH za idejno-teorijski rad Škiljan je javnosti izložio svojih *Devet teza za diskusiju o lingvistici i marksizmu*:

1. *U suvremenoj lingvističkoj teoriji, u svjetskim razmjerima, marksistička je misao vrlo malo prisutna; međutim, ona bi mogla znatno pridonijeti unapređivanju lingvističkih proučavanja.*
2. *Naša se lingvistika nalazi u sličnoj poziciji kao svjetska, uz izvjesna zakašnjenja u fazi.*
3. *Realitet svake konkretne jezične situacije, pa i naše, odviše je kompleksan da bi se mogao objasniti jednostavnom i jednostranom lingvističkom teorijom.*

4. *Pristupi našoj jezičnoj situaciji uglavnom su više odraz ideologija i političkih stavova nego stvarne lingvističke analize.*
5. *Kod nas ne postoji sistematsko i čvrsto teorijski fundirano rješavanje konkretnih jezičnih problema.*
6. *Naša je jezična komunikacija obilježena priličnim stupnjem mistifikacije, a i u lingvistici postoje metajezične mistifikacije.*
7. *Marksistički pristup lingvističkim istraživanjima znači, prije svega, zahvaćanje fenomena jezične djelatnosti i njegovih aspekata — jezika i govora — u njihovoj dijalektičkoj napetosti i uzajamnoj impliciranosti kao oblika ljudske društvene komunikacijske prakse.*
8. *Marksistički pristup u našoj jezičnoj situaciji znači, između ostalog, i premještanje fokusa s dosadašnjih problema na problem mogućnosti stvarne, nemistificirane komunikacije.*
9. *Paralelno s razvijanjem lingvističke teorije organski povezane s marksističkom misli postoje mogućnosti njezinih konkretnih primjena u našoj jezičnoj praksi.*

(Škiljan prema Pavičić 1979c)

Škiljan izlaže da je najveći dio suvremenih prosudaba o jeziku u nas ideologiziran jer nije lingvistički utemeljen te da su većinom stvarane i popularizirane u funkciji različitih političkih opredjeljenja. Među njima ima i onih koje su motivirane nacionalističkom opozicijom prema samoupravnomu socijalizmu, jer je jezično područje po svojoj naravi za nacionalizme izuzetno privlačno. Takve su prosudbe nužno stvarale protustajališta kojima je ponekad, djelomično i zbog slabosti znanosti o jeziku, nedostajalo lingvističkoga temelja, pa su i ona ostajala pod političkim utjecajem.

Prema njemu, suvremena, antidogmatski orijentirana marksistička misao ne će struku ideologizirati ako bude otvorena prema novim spoznajama te ako će ih i sama crpsti iz svakoga znanstveno valjanoga rezultata lingvističkih istraživanja.

Škiljan naime drži da bi se marksistička dijalektika mogla primijeniti kao metoda u proučavanju dinamike jezičnih struktura i u proučavanju "napetosti" između jezične djelatnosti i totaliteta društvene prakse, a, unutar jezične djelatnosti, između govora i jezika; zatim u uspostavljanju odnosa uzajamne impliciranosti između različitih razina lingvističkih istraživanja i između različitih usmjerenosti tih proučavanja.

Lingvistička teorija koja organski integrira materijalistički i dijalektički pristup mora težiti za tim da se istodobno sa svojim vlastitim izgrađivanjem primjenjuje, iskušava i mijenja u praksi. Ma koliko to bilo teško, dok takva

teorija jedva da postoji u zametku, kaže Škiljan, ipak se već mogu naslutiti neki oblici njezine konkretne primjene u našim prilikama.[181]

Na samoj je raspravi Vladimir Anić, profesor sa zagrebačke kroatistike i predsjednik Komisije za jezik pri Republičkom sekretarijatu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu, upozorio da nije opravdano strogo dijeliti marksizam i lingvistiku. Ta je podjela donekle posljedica i građanskoga etiketiranja koje marksizam stavlja na jednu, a znanost, s njom i lingvistiku, na drugu stranu. U činjenici što marksizam nije stvorio svoju teoriju jezika Anić ne vidi ništa loše, upozoravajući da ni na odnos marksizma i strukturalizma ne treba gledati isključivo kao na odnos suprotnosti. Marksizam je prihvatio strukturalizam kao radno načelo, a ono što u strukturalizmu nije prihvatljivo, i što se protivi marksizmu, to je nepokretnost u promatranju pojava.

Najživlja se rasprava povela o šestoj točki — problemu mistifikacije u jezičnoj komunikaciji, pod kojom Škiljan razumijeva namjerne semantičke pomake pomoću kojih govornik ili skupine govornika otežavaju jezičnu komunikaciju sa slušateljstvom (koje nije informirano o semantičkim pomacima pa smatra da jezične jedinice imaju svoj uobičajeni sadržaj). Kad se takva mistifikacija ostvaruje na razini većih društvenih skupina u komunikaciji s drugim skupinama istoga društva, može postati važnim sredstvom političke borbe i glasnoga pritiska. I u nas su se njome služile sve one skupine koje su u bilo kojem razdoblju objektivno težile za tim da se suprotstave dominantnim kretanjima društvenoga sistema, to više što se semantički pomaci ne opažaju na prvi pogled, već tek kad nastupi nesklad "između riječi i djela". I danas je jedan dio jezika političkoga i društvenoga života i jezika, na primjer, sredstava masovnih komunikacija, obilježen mistifikacijom, što ne samo da ima velik utjecaj na jezik svih nas nego i izrazito negativno djeluje na komuniciranje u funkciji ostvarivanja i izgrađivanja samoupravnih odnosa. I u lingvistici se, dakako, mogu iznalaziti vrlo karakteristični primjeri metajezične mistifikacije, posebno u području u kojem se susreću jezik i nacionalni odnosi.

I onda kad za javno predavanje izabere publici zanimljivu temu (mistifikacija u govoru ili otuđeni jezik), Škiljan ju u isti tren i oprimjeruje vlastitim jezikom i ideologizira, vezujući mistifikaciju uz izgrađivanje socijalističkih samoupravnih odnosa i gledajući ju kao oblik najtješnjega dodira jezika i nacionalnoga.

Problem mistificiranoga jezika, političkoga jezika i praznoga govora lingvistička je tema koju je navijestio George Orwell u svom romanu *1984.*, nazvavši takav jezik *novogovorom,* a u dodatku romanu izložio je i njegova

181 O okruglom stolu i tezama v. Pavičić 1979c, Ostojić 1979.

načela. On je karakterističan za sve totalitarne sustave, a uzrokom je općenitoga opadanja i propadanja jezične kulture te stoga predmetom znanstvenih rasprava u svjetskoj lingvistici (važnije autore v. u: Kuna–Glavaš 2014). U dijelu literature novogovorom se drži oblik govora bilo koje vlasti kad progovara jezikom koji pogoduje njezinim interesima (politolekt).

Politički se jezik teorijski može odijeliti od novogovora: "prvi se pojam po svojoj funkciji može definirati i kao politički *stil* (bilo kojega političkoga sustava) dok drugi očito, poprimivši karakteristike totalitarnoga sustava, premašuje ograničenu funkciju stila. (...) Lišavajući čovjeka *prava* na vlastito mišljenje, institucija preuzima i *pravo* na njegovu istinu, a time i na svaki izraz njegove osobnosti " (Sesar–Vidović 2000: 83, 85).

Cilj je vlasti postići nadzor nad mišljenjem onih kojima se obraća uporabom desemantiziranoga, formulaičnoga, praznoga jezika. Svaki režim ima svoj pojmovnik, koji postaje novogovorom kad njime počinje potiskivati i zamjenjivati postojeće riječi tvoreći i novi sustav vrijednosti. To se postiže kombiniranjem jezičnih i stilskih sredstava: leksičkih, gramatičkih, tvorbenih i frazeoloških. Novogovori se smjenjuju s režimima.

Tako u hrvatskom političkom diskursu od 1945. do višestranačja 1990. prevladavaju sljedeće riječi, izrazi i frazemi (u zagradama su tumačenja koja im daje prosječno obrazovan građanin; semantički pomaci nisu navođeni): *Smrt fašizmu!* (poratna zamjena za pozdrave: *Dobar dan!, Živio!, Zdravo!, Bog!, Daj Bog!, Hvaljen Isus!*; završni pozdrav u pisanoj korespondenciji: *Smrt fašizmu — sloboda narodu!*), *aveti prošlosti* (neprijatelji, pripadnici neprijateljskih postrojba, četnici, ustaše, Nijemci, Talijani; ideološki neprijatelji, mačekovci), *revolucija* (društveni preokret, prevrat, veleprevrat, oružani prevrat kojim su komunisti osvojili vlast; neprestano teče i sve podvrgava propitivanju), *klerofašizam, klerofašisti* (diskvalifikativ za ideologiju Katoličke crkve i njezinih članova, svećenika, redovnika i redovnica, kao i za laikat), *klika* (koristoljubivi vlastodršci), *rabota* (sumnjivi postupci, obično usmjereni protiv državne politike), *progres* (društveni napredak, razvoj, probitak), *socijalizam* (društveni poredak tobože utemeljen na pravdi i solidarnosti), *socijalizam s ljudskim likom* (socijalizam blažih represijskih oblika), *socijalističko društvo* (društvo utemeljeno na socijalnoj pravdi i solidarnosti), *udruženi rad* (način organiziranja poslovanja, proizvodnje), *radni ljudi* (zaposlenici), *radnička klasa* (napredna društvena skupina u samoupravnom socijalizmu koja udružuje svoj rad sa sredstvima za proizvodnju koja su državno vlasništvo; a u samoupravljanju i svakoga njezina člana), *Savez komunista* (jedina zakonom dopuštena politička stranka u Jugoslaviji; avangarda radničke klase), *komunizam* (jugoslavenska

državna ideologija besklasnoga društva, kojemu kao krajnjemu cilju teži socijalna država), *staljinizam* (jedan od ostvarenih oblika komunizma s kultom ličnosti državnoga poglavara i masovnim ubojstvima građana u gulazima), *diktatura proletarijata* (razdoblje uspostave komunističke vlasti neposredno nakon revolucionarnoga osvajanja i rušenja staroga poretka), *narodi i narodnosti* (posebno isticani u svim javnim istupima političke elite kao posebna vrijednost višenacionalne jugoslavenske državne zajednice, koji su zajednički izborili slobodu), *bratstvo i jedinstvo* (temeljni povezni odnos među narodima i narodnostima u višenacionalnoj Jugoslaviji), *samoupravljanje* (razvojna faza jugoslavenskoga socijalizma u kojoj svi zaposlenici participiraju u upravljanju poduzećem), *nerazvijeni* (gospodarski nedovoljno razvijene pokrajine i republike u Jugoslaviji; iste takve države u svijetu; sam pridjev nerazvijeni naziv je za nesvrstane), *Nesvrstani* (Treći svijet; zajednica neblokovskih naroda; kadšto sinonim za nerazvijene), čisti računi (krilatica hrvatskoga političkoga vodstva uperena protiv otuđivanja viška vrijednosti iz republika koje su ga stvorile), *etatizam* (oblik centralističke vladavine, državni socijalizam), *centralizam* (upravljanje iz jednoga centra u državama federalnoga uređenja), *nacionalizam* (prenaglašeno iskazivanje nacionalne pripadnosti, nacionalna isključivost), *unitarizam* (centralistički državni ustroj u višenacionalnoj državi), *separatizam* (političko osamostaljivanje ili odvajanje kojega člana višečlane zajednice), *birokracija* (otuđeni državni administrativni aparat), *jezično pitanje* (neriješeni jezični statusi pojedinih članova u višenacionalnim jezičnim zajednicama), *nacionalno pitanje* (neravnopravni položaj pojedinih članova u višenacionalnim zajednicama).

Škiljanov pristup jezičnoj djelatnosti kao jednoj od društvenih pojavnosti odrazio se i u *Vjesnikovoj* jezičnoj anketi *Suvremeni hrvatski ili srpski jezik u javnoj upotrebi,* koju je od kraja rujna do polovice studenoga 1979. vodio novinar Josip Pavičić, pripremivši je po uzoru na slične ankete u Srbiji i Sloveniji, a u njoj je sudjelovalo više javnih djelatnika (književnici Dalibor Cvitan, Pavao Pavličić, Danko Oblak i Predrag Matvejević, jezikoslovci Mirko Peti, Dubravko Škiljan, Vladimir Anić, Josip Silić i Milan Čuljak te komunikolog Pavao Novosel). Pitanjima su bili obuhvaćeni pravilnost jezika u svakodnevnoj porabi, utjecaj ukupne raznorodne društvene zajednice na jezičnu kulturu, problem suzbijanja praznoga govora, odnos prema tuđicama, primjeri onečišćenja i unaprjeđenja jezične komunikacije. Nakana je ankete bila "pomaknuti jezične rasprave i rasprave o jeziku s normativno-formalnih pitanja na zapostavljenu temu društvene uvjetovanosti jezične djelatnosti te

stvaranju povoljnijega ozračja u razmatranju jezika i našega odnosa prema njemu" (*Vjesnik*, 29. IX. i 17. XI. 1979.).

Sukladno tomu u Hrvatskoj je 1980-ih pokrenuto nekoliko znanstvenih istraživanja medijskoga jezika, u prvom redu novinskoga. *Lingvističko istraživanje Večernjeg lista*, koje je 1980. proveo sam Škiljan, pokazalo je da je najsiromašniji rječnik u unutarnjopolitičkim rubrikama, a najbogatiji u kulturnoj rubrici. Utvrđena je i čestotnost pojedinih riječi. Samo u 51,8% slučajeva riječima je pridruženo točno značenje, pa je istraživač predložio da se u informativno-političke rubrike uvedu leksikonske rubrike, u kojima bi se čitateljima na jednostavan način objasnilo značenje riječi, pojmova i izraza.

Zorislav Šojat izradio je 1983. *Čestotni rječnik Večernjeg lista i Vjesnika*, temeljem sociolingvističke analize 240 odabranih članaka iz tih dvaju dnevnih listova. Analizirane su sve rubrike (unutarnjopolitička, vanjskopolitička, kulturna, športska, crna kronika, gradska rubrika), a sadržavaju ukupno 13 863 različite riječi, što je relativno bogat rječnik.

Istraživanjem *Razumijevanje društveno-političkih izraza* Miroslava Vujevića utvrđeno je da mnogi ne samo prosječno obrazovani čitatelji nego i oni s iznadprosječnom obrazovanošću ne razumiju politički jezik ili riječima pridaju netočna značenja. Tako samo 15,6 ispitanika smatra da su informacije s društveno-političkoga područja razumljive, a samo je 37,2% pojmu *amortizacija* pridružilo ispravno značenje — obnavljanje proizvodnih kapaciteta. Manje od trećine (37,2 %) zna da *kvorum* čine prisutni koji mogu donositi zaključke, a 13,6% smatra kako je *etatizam* "napor države da se razvije samoupravljanje". Zanimljivo je da unatoč stalnomu ponavljanju riječi *nacionalizam* u negativnom značenju čak petina ispitanika (20,8%) pod tim pojmom "podrazumijeva slobodno izražavanje nacionalnih osjećaja", što je novinara Srđana Španovića navelo da primijeti kako to "zabrinjava",[182] a u demokratskom pluralnom društvu to je točno definiran i shvaćen pojam.

Rasprava o rezultatima istraživanja *Komunikacijske i jezične karakteristike članova SK u Zagrebu u usporedbi s istim karakteristikama nečlanova* Milorada Pupovca i *Mehanizmi konstituiranja političkog iskaza* Dubravka Škiljana održana je u organizaciji Centra za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreba u Društvenom domu SSRNH grada.

Istraživanje je plod suradnje Odsjeka za opću lingvistiku i orijentalne studije Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Centra CK SKH za idejno-teorijski rad "Dr. Vladimir Bakarić" i Centra za idejno-teorijski rad GK SKH, a nastavak je započetoga sustavnoga proučavanja jezične i društvene komunikacije

182 *Vjesnik*, Sedam dana, 7. XII. 1984., str. 13.

te naravi i strukture političkoga iskaza u budućim sociolingvističkim istraživanjima hrvatske jezične prakse.

Zbog općenito povlaštenoga društvenoga položaja članova SKJ u odnosu na nečlanove, kao i uvjerenja da je "SK jedina kritička snaga kod nas" (Škiljan prema Drakulić 1985: 12) prvo se istraživanje (voditelj M. Pupovac) u polazištu činilo nepotrebnim jer su se rezultati mogli pretpostaviti. I zaista, piše Pupovac, ispitanici su potvrdili pretpostavljene postavke o razlikama u komunikacijskoj i jezičnoj praksi između članova i nečlanova. Razlike dostižu razinu komunikacijskih i jezičnih preprjeka, stoga je potrebno unaprjeđivati društvenu, a posebno političku komunikaciju.

Poseban je problem toga istraživanja što rezultati "nisu dobiveni na reprezentativnom uzorku i da uzorak neproporcionalno obuhvaća i članove i nečlanove. Zbog toga i rezultati i zaključci koje ćemo ovdje iznijeti važe prije svega za uzorak na kojem je istraživanje provedeno. Treba, međutim, napomenuti da ima i podataka koji pružaju mogućnost za sagledavanje realnog stanja, osobito kad se svjesno kontrolira disproporcija između uzoraka i cjelokupne populacije" (Pupovac 1986: 57).

U drugom su se istraživanju (voditelj D. Škiljan) tražili sociolingvistički i psiholingvistički mehanizmi konstituiranja političkoga iskaza, koji utječe na različite oblike masovnih i svakodnevnih interpersonalnih komunikacija, a pokazalo se da je na ljestvici vrijednosti visoko postavljen, usprkos kritikama o njegovoj semantičkoj praznini.

Škiljan je i autor studije *Jezik Vjesnikovih novina*, objavljene 1986. Na primjeru *Vjesnika, Večernjega lista, Danasa, Arene* i *Starta* utvrđeno je da je leksički najbogatiji *Danas*, a najsiromašnija *Arena*. Rječnik je uglavnom ograničen na standardizirani oblik "hrvatsko-srpskog" jezika. Veći je broj autorskih vrijednosnih sudova u tjednicima nego u dnevnom tisku. Škiljan je istakao "da u dijelu istraživanja sinonima i leksičke analize nije utvrđen nijedan termin koji bi nosio negativnu političku konotaciju. A izvanredno je političko pitanje i eventualno sociolingvističko istraživanje u nastavku predstavljenoga moglo bi odgovoriti određenije koliko je informacija prilagođena čitaocima kojima je upućena" (*Vjesnik*, 19. XI. 1986., str. 7).

Istraživanjem jezika društvenih skupina u Hrvatskoj bilo je obuhvaćeno i novinstvo katoličkih glasila. Katolička crkva u Hrvatskoj držana je konzervativnom institucijom, a u poraću je nosila biljeg "klerofašističke", te bila najveći ideološki protivnik komunističkomu režimu.

O jeziku njezina utjecajnoga tjednika *Glas Koncila* pisao je Dejan Jović (1986a, b), mladi novinar *Poleta*, u statusu zamjenika glavnoga urednika.

Jovićev je članak potaknut tekstom Franje Butorca *Nacionalizam i jezik* (Butorac 1985). Jović parafrazira Butorca te ističe kako je evidentan nacionalistički prodor na područje jezika, koji je strateška točka hrvatskoga nacionalizma, a očituje se u neprekidnim pokušajima opovrgavanja znanstvene činjenice da je "jezik kojim govore Hrvati, Srbi, Crnogorci i Muslimani jedan jezik". Jezična je politika ostala "izvan pozornosti javnosti", pa se nacionalistički ispadi zapažaju u novinama, knjigama i ostalim pisanim tekstovima koji dolaze i iz drugih izvora, a ne samo u školskim udžbenicima.

Jović podsjeća da je prihvaćanjem *Stavova Predsjedništva CK SKH o jeziku* u Društveno-političkom vijeću Sabora SR Hrvatske zaključeno kako ima "postupaka u jeziku koji su usmjereni na njegovu zloupotrebu, manipulaciju i arhaiziranje, a kojima je cilj da se iznuđuju i uvećavaju razlike u jeziku u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u odnosu na isti jezik u drugim republikama i pokrajinama i raspiruje nacionalna netrpeljivost".

Sve nabrojeno — zloupotrebu, manipulaciju i arhaiziranje — Jović nalazi u *Glasu Koncila*, i po partijskom zadatku piše kritiku, koja se pretvorila u njegovu samodiskvalifikaciju, ali i onih koji su ga, kao nejezikoslovca naputili da piše o nečem o čem malo što zna. On naime nije svladao osnove gramatike i pravopisa te temeljno jezikoslovno pojmovlje. Tako ne pozna sintaktičku zakonitost slaganja riječi u rodu broju i padežu, ne razlikuje aoristne od prezentskih nastavaka ("a čak se i *umre* zna pisati kao *umrije* — nije valjda samo zbog toga da bi bilo što više ijekavice, pa i tamo gdje je to posve smiješno i nepravilno"),[183] ne razlikuje foneme *č* i *ć*, ne zna što je pravopis, a što leksik ("kad se iz te 'glaskoncilske' kuhinje tim narodima servira toliki broj kršenja službenoga pravopisa jezika kojim oni govore"), u leksiku pak ne luči strukovno nazivlje od općega.

Kruna je svega da ne uočava kako pišući o isključivosti i nesnošljivosti *Glasa Koncila* kao model ponašanja uvodi samoisključivost i isključivost skupine koju zastupa i u čije ime govori. Upravo je leksičko područje ono u kojem se jezična individualnost i kreativnost najviše iskazuju. Zašto bi *Glas Koncila* trebao rabiti riječi koje poznaju i rabe Jović i poletovci? Što je loše u novotvorenicama i oživljenicama ako su dobro i funkcionalno tvorene, odnosno upotrijebljene? Zašto Jović i *Polet* ne bi obogatili svoj jezik novim fondom riječi, ugledajući se na jezik *Glasa Koncila*? Ako je htio poentirati

183 Aoristni oblik *umrije* nalazi se u *Pravopisu hrvatskosrpskoga jezika* MH i MS, u koji Jović nije ni zavirio, a rabi ga kao sasvim običan oblik i Vladan Desnica: "Mijat *umrije* rano, a malo za njim i žena mu." (Životna staza Jandrije Kutlače, skica za roman; *Magazin sjeverne Dalmacije,* 1935., str. 155).

snošljivošću, trebao je namjesto pokuda uredništvu ponuditi partijski popis riječi da se njime proširi glaskoncilski leksički fond. To je smisao snošljivosti, pa i duhovitosti, kao slike zdravoga društva.

Namjesto toga, Jović je nanizao riječi iz pet brojeva *Glasa Koncila* iz prosinca 1985. i prve polovice siječnja 1986. te izgradio sliku tobože nakaradnih novotvorenica, izmišljenica i oživljenica, koju se s lakoćom može opovrgnuti bilo kojom nastolnom knjižnicom hrvatskih dvojezičnika ili višejezičnika, u kojima će se naći gotovo sve optužene riječi kao žive i svrhovite u književnom jeziku.

Na Jovićevoj su crnoj listi[184] riječi: *donačelnik, izvješće, izvješćivati, nazočnik, poldanjica, prijepor, suodnosje, uhićen, uskladba, odgovorni ravnatelj* (odgovorni urednik), *odličnik* (istaknuta crkvena osoba), *nazočan* (prisutan), *dobrohotan* (dobronamjeran), *uljudba* (pristojnost), *potrebiti* ili *potrebnici, domoljublje* (rodoljublje ili patrotizam), *doumljivanje* (filozofsko razmišljanje), *poljodjelstvo* (poljoprivreda), *udruga* (družina), *poklad* (temelj), *podignuće* (podizanje), *samodostatnost* (autonomnost), *pobudnica* (indukcija), *nadarbina* (pokloni), učinkovita *snaga* (snaga kojom se nešto pokreće), *sveza* (savez), *obavijesna sredstva* (sredstva masovnog komuniciranja), *podložnik* (potčinjeni), *prvostolnica* (katedrala), *oris* (obris), *sveudilj* (posvuda), *stega* (disciplina), *generalni sekretar Komunističke partije* (glavni tajnik Komunističke stranke), *vjerodajnice* (akreditivi), *selilaštvo* (migracije), *strančarstvo* (pripadništvo nekoj političkoj partiji), *uzletište* (aerodrom), *naučitelj* (učitelj), *pribiva* (prisustvuje), *krajevni* (regionalni), *izričaj* (izraz), *Europa* (Evropa).

On piše: "Posebna 'atrakcija' jezične politike koju izvodi 'Glas Koncila' jesu oblici trećega lica prezenta nekih glagola. Tako je redovito pisano da neki ljudi *izrazuju* svoje najbolje želje drugima, a u govoru jednoga visokog crkvenog funkcionara stoji: 'Stoga vas *pozivljem* ... '. Također, po istom jezičnom 'pravilu' u 'Glasu Koncila' nećemo čitati da netko nešto *naglašava*, već da *naglasuje* ili *odrazuje, preobrazuje, upozoruje, doseljuju.* Kad se dogodi neki susret, 'Glas Koncila' će pisati da se 'suočuju'."

Članak zaključuje klasičnom partijskom optužnicom podsjećanjem — na NDH: neke riječi koje se rabe u *Glasu Koncila* dobrim dijelom su "smrtno stradale prečestom i tendencioznom (političkom) upotrebom" u ratnom razdoblju.

Odgovorio mu je fra Leonardo Šantić (1986) u okviru u kojem se jedino i moglo odgovoriti nekompetentnomu kritičaru, "osobi slaboj u jezičnom znanju te nesvjesnoj biti i svrhe književnog jezika, a mimo svega osobi jezično netolerantnoj, mnogo bližoj mržnji no snošljivosti". Šantić piše: "Tko sudi o

184 U zagradama su po Joviću uobičajene, većini prihvatljive riječi ili pak značenja.

jeziku nekoga naroda, ne bi smio smetnuti s uma činjenicu da je prosuđivanje duha i povijesti toga jezika, odnosno njegova sustava conditio sine qua non za svaki ozbiljniji kritički pristup jezičnoj problematici. K tomu, ako želi meritorno suditi o jezičnim pojedinostima, mora posjedovati solidno znanje iz opće teorije o jeziku, iz sociolingvistike i psiholingvistike" (Isto).

Da bi dokazao svoju temeljnu optužbu — da "Glas Koncila 'ne želi prihvatiti najobičniji pravopis i jezične norme koje je narod prihvatio kao svoje' — morao bi analitički i argumentirano prosuditi tisuće i tisuće tekstova vjerske štampe, a prije toga steći solidniju naobrazbu" (Isto).

Šantić s lakoćom pobija Jovićevu listu nepoželjnica navodima iz mnogobrojnih onodobnih mjerodavnih jezikoslovnih izvora i autoriteta, čak i onih koji su Partiji poželjni (rječnika dviju Matica, Rječnika JAZU i SANU, dvojezičnoga hrvatsko/srpsko-talijanskoga rječnika, *Enciklopedijskoga rječnika lingvističkih naziva*, časopisa *Jezik*, Maretića, Brabeca, Vratovića i dr.).

Valja naglasiti, zbog mnogobrojnih zabluda vezanih uz leksički opseg i sadržaj književnojezične novoštokavštine, da se mnoge riječi i oblici koje je Jović stigmatizirao nalaze u *Pravopisu* dviju Matica iz 1960., koji inače unitaristi drže uzor-rječnikom zajedničkoga jezika Hrvata, Crnogoraca, Muslimana i Srba (*dobrohotan, dobrohotnost, izričaj, izvješće, izvješćivati, nazočan, nazočnost, odličnik, podložnik, poljodjelstvo, potrebit, prijepor, strančarstvo, stega, sveudilj, uhićen, uhititi, uljudba, vjerodajnica*). Samo uz *uljudbu* stoji u njem oznaka zastarjelice, sve su ostale dijelom aktivnoga leksika.

U odgovoru Šantiću Jović ne postupa kao strukovno diskvalificirani kritičar već kao ideološki inkvizitor koji provodi odluke Predsjedništva CK SKH i čije prosudbe Šantić nije pozvan ocjenjivati. "Opterećen kontekstom" i s jasnim političkim ciljem — amputirati iz hrvatskoga sve što neznani hrvatski partijski autoriteti drže prijepornim — Jović je zadužen za provedbu jezičnoga čistunstva rashrvaćivanjem hrvatskoga i nametanjem kontekstualne opterećenosti drugima te njihovom protuustavnom prinudom da zagledavaju u jezične norme drugih republika i onda s njima usklađuju svoje pisanje:

"Pored toga što mi dr Šantić zamjera da je moj tekst ('napadaj'!) primjer jezične nesnošljivosti", piše Jović, "i dalje ostajem pri svome da sam upozoravao i protivio se upravo primjerima jezične netolerancije, koja se može primijeniti i u praksi stalnog protjerivanja nekih riječi (i to ne maloga broja takvih) u 'Glasu Koncila'. Jer, ne može se istodobno biti za jezičnu toleranciju u načelnim stavovima — kao što je to dr. Šantić — da bi se u provođenju tih načelnih stavova, koji su puni plemenitih poziva na snošljivost i slobodni razvoj jezika, branilo potpuno protjerivanje brojnih izraza (poput *akreditiva, generalnoga*

sekretara, izvještaja, zadruge, urednika, uhvaćenih, patriotizma, poljoprivrede, razmišljanja, autonomnosti, samostalnosti, indukcije, poklona, saveza, komunikacija, potčinjenih, migracija itd.) te se zalagati za isključivost i neprirodno nametanje drugih, koje su u 'slobodnom razvoju jezika' potisnute, a od kojih je dobar dio — htjeli to priznati ili ne — još uvijek snažno opterećen kontekstom u kome je bio 'korišten' najčešće s posve jasnim (političkim) ciljem" (Jović 1986).

Jezik *Glasa Koncila* i drugih katoličkih glasila, imao je važnu ulogu u pripajanju hrvatske jezične baštine dojugoslavenskoga razdoblja suvremenim tijekovima. Ta je spojnica nedostajala u području općega i strukovnih jezika i poslužila je kao ogledni primjer drugima koliko se i opsegom malim prinosom može postići prikupljanjem rasute baštine i njezinim funkcionalnim sljubljivanjem u jedinstvenu cjelinu i na tvorbenoj i na obličnoj razini. To su, na žalost, prepoznali i vojnici Partije, pa je slijedio napadaj.

Ipak, koliko god bili proganjani, hrvatski se jezični identitet i izgrađenost književnoga jezika, kao posljedak brižne njege i višestoljetnoga leksičkoga probira, nisu mogli skriti. Književnik Mirko Kovač, koji je pisao na svim štokavskim varijantama, pa i u dijalektima (srpskima, crnogorskima, hrvatskima) izjavio je u emisiji *Drugi format* Hrvatske televizije: "Od svih tih varijanti ja najviše volim hrvatski. Meni je hrvatski bio uvijek, i dok sam živio u Beogradu, nekako *najotmjeniji*, *najpoetičniji*, najbliži meni. Ja sam se bolje izražavao i bolje iskazivao u tom jeziku"[185] (isticanja N. B.).

Škiljan je zastupao mišljenje da pravopis, gramatika i "lektorske norme" nisu dovoljan preduvjet za standardizaciju jezika jer se zaobilazi niz problema, od jezičnoga planiranja do pravila za upotrebu u živoj, govornoj riječi, a ponekad se zaboravlja da je i norma u jeziku dinamička kategorija. I na tako suženom području standardizacije najčešće se polazi, pod utjecajem nelingvističkih faktora, od kontrastivnoga kriterija, uspoređujući pojedine varijante hrvatskoga ili srpskoga jezika, bilo zato da se razlike među njima u standardu umanje ili povećaju, a ne od kriterija komunikacijske prakse i komunikacijske upotrebljivosti jezičnoga sustava, koji i sam izrasta iz društveno-historijskih determinanata i svojim ostvarivanjem sudjeluje u oblikovanju jezične prakse.

Prikaz povijesti hrvatske standardizacije u dvjema jugoslavenskim državama utemeljene na poistovjećenju jezika i nacije (Škiljan 2002), pojednostavljen je i ne poklapa se sa zbiljom. Hrvatsko-srpski razlikovnici nisu naime nastali iz potrebe namnažanja razlika da bi se dokazala posebnost i autonomnost hrvatskoga jezika ili radi stvaranja idealnoga hrvatskoga namijenjenoga nacionalnoj političkoj eliti nego iz neophodnosti vrjednovanja i trajnoga

185 V. *https://www.youtube.com/watch?v=SNS4fJ0CERw* (pristupljeno 4. kolovoza 2020.).

povratka u živu maticu neopravdano prognanoga hrvatskoga leksika, koji je nelingvističkim nasilnim metodama izbacivan i zamjenjivan novim. Takva se jezična politika ne može nazvati regresivnom nego povijesno odgovornom prema naraštajima kojima smo obvezni ostaviti cjelovitu jezičnu riznicu, a ne njezine ostatke.

Škiljan niječe da se u socijalističkoj Jugoslaviji težilo unifikaciji varijanata, nego pak tvrdi da se više nastojala održati mogućnost "međukomuniciranja tim varijantama, bez obzira na to koje su varijante doista postojale i tko je njima govorio na cijelom prostoru koji se onda nazivao hrvatsko-srpskim komunikacijskim prostorom" (Tagirov 1996: 32). Pogleda li se međutim proces nestajanja hrvatskoga (i bošnjačkoga) leksika u BiH kao model jezičnoga osvajanja novoga prostora, slika je drukčija. Riječ je o politici tzv. etapne ili fazne unifikacije srbizacijom: najprije se ozakoni ravnopravnost varijanata na cijelom štokavskom prostoru, a onda se taj prostor osvaja medijima (Tanjug, novine, radio, TV), institucijama (JNA, policija, javne službe, posebice prosvjeta, vanjski poslovi) i govornicima brojčano veće varijante; u drugoj se fazi potiskuje autohtoni jezik i njegov leksik; u trećoj se razbija i struktura autohtonoga jezika novom frazeologijom i metaforizacijom; u četvrtoj autohtoni jezik nestaje.

Raspadom Jugoslavije nisu nastali novi jezici nego su postojeći republički jezici podignuti na razinu službenih jezika. Potpuno je nevažno koliko je koji od njih genetski i tipološki nalik drugima u susjedstvu i koliko je desetljeća s njima dijelio isti priopćajni prostor, važno je da je taj jezik osposobljen preuzeti sve funkcije modernoga standardnoga jezika i da su njime zadovoljni njegovi govornici. Već su u Jugoslaviji Ustavom iz 1974. republičkim granicama bili razdvojeni jezično i nacionalno jer se jezik više ne poklapa s etničkim granicama pa je to više Škiljanovo modeliranje na kojem ustrajava i 2002. prijeporno. Ono je zapravo anakrono.

Predvidio je da najbolje uvjete za osamostaljenje ima crnogorski jezik: "Najbliži tome da se izdvoji kao poseban jezik nije hrvatski nego crnogorski – onog trenutka kada u svoj standardni jezik uvedu meko *š* i *ž* kao posebne foneme, koji će vjerojatno imati, što nije neophodno, i posebne grafičke znakove, oni će napraviti puno odlučniji korak nego što su sve promjene učinjene ovdje u svrhu razdvajanja jezika. Jer, to je nešto što čvrsto definira jezičnu strukturu, broj ili sistem fonema" (Tagirov 1996: 32).[186]

186 To se zaista i dogodilo. God. 2010. objavljen je *Pravopis crnogorskoga jezika*, a na str. 106–107 u poglavlju o porabi navodnika kao rečeničnih znakova navedene su upravo te dvije Škiljanove rečenice. Jedan je od suautora toga pravopisa i zagrebački profesor Josip Silić.

Na zajednički srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski jezik počelo se gledati i u međunarodnoj slavistici i u domaćoj kroatistici drugačijim pogledom od Škiljanova. Taj je jezik interpretiran kao apstraktni model i izvorište konkretnih, ostvarenih jezika na prostoru standardne novoštokavštine. Uz Brozovića i Katičića valja spomenuti Mirka Petija i Leopolda Auburgera; potomnji je 1999. u Ulmu objavio na njemačkom knjigu *Die kroatische Sprache und der Serbokroatismus,* koja je prevedena i na hrvatski (Auburger 2009). Mirko Peti u raspravi *Koliko jezika* sažimlje: "Oni kojima je taj jedan jezik samo apstraktan sustav, za opis njihova već postojećeg stvarnog jezika, dvočlanim nazivom za jezik (...) dobivaju, faktički, jedan stvarni jezik više, pa nastaje paradoksalna situacija u kojoj određena sociokulturna sredina ima dva stvarna jezika: jedan svoj od pamtivijeka, djedovski, i drugi, koji joj je, sada, lingvističkim modelom, posredno nametnut kao stvaran. Taj prekobrojni jezik, hrvatski ili srpski, kao model jezičnog zajedništva nezamjenjiv, shvati li se kao stvaran, u dodiru s postojećom jezičnom stvarnošću, postaje utvaran: guši sve postojeće stvarne i moguće jezike. Proglašavanjem toga apstraktnoga jezika stvarnim, za čitavo područje standardne novoštokavštine, u ime se, tobože, jednoga zajedničkog jezika, pokušava, pozivanjem na znanost, legalizirati politika presezanja stvarnog jezika jedne sredine nad jezikom druge" (Peti 1988; prema 1995: 20).

Za jezičnu politiku u Hrvatskoj po državnom osamostaljenju Škiljan tvrdi kako teži da one koji nisu Hrvati isključi iz prostora svoga jezičnopolitičkoga ekskluzivizma te da stoga nema razloga ne pretpostaviti da će na to recipročno odgovoriti Srbi u Hrvatskoj, zatvarajući se u svoj srpski ekskluzivizam. Da je i htjela, Hrvatska to ne bi bila mogla napraviti, jer je njezino međunarodno priznanje uvjetovano rješenjem manjinskih prava po standardima međunarodne zajednice. Hrvatska je sve svoje manjine istodobno uključila da participiraju u gradnji hrvatskoga standardnoga jezika time što će se njime, zajedno s ostalim državljanima, koristiti na razini službenoga državnoga jezika, a osiguranjem kulturno-jezičnoga manjinskoga programa omogućila njegovanje i očuvanje jezika, običaja i duhovne baštine zainteresirane nacionalne manjine u školskom programu i izvanškolskim aktivnostima (radijske emisije, glasila), pa nema razloga da to pravo uskraćuje Srbima u Hrvatskoj. Osim toga, Hrvatska je još 1970-ih ponudila Srbima u Hrvatskoj da sami odaberu jezik koji žele upotrebljavati u funkciji javnoga komunikativnoga sredstva.

Kad govori o dinamičnosti jezičnih struktura, Škiljan njima obuhvaća i norme, koje također nisu vječne. Zanimljivo je da je za njega vječna i neupitna samo norma novosadskoga pravopisa, jer tvrdi da po njem pišemo i

1999. (Marinković-Škomrlj 1999). Na novinarsko pitanje kako tumači zašto još uvijek nije objavljen pravopis u Hrvatskoj, odgovorio je: "Jedan od problema je vjerojatno u tome što nema nikoga tko bi pravopis promovirao: on je eksplicitna društveno verificirana jezična norma, a ne postoji — čini mi se — definiran put društvene verifikacije. Taj put, u krajnjoj konzekvenciji, nadilazi granice jedne republike, jer zajednička osnovica varijanata standardnog jezika zahtijeva, dakako, usklađenost jezične politike na cijelom hrvatsko-srpskom govornom području" (Škiljan prema Bilopavlović–Štajduhar 1985b: 57). U godini nastanka Memoranduma SANU i očigledno posljednjih dana SFRJ prof. Škiljan govori o usklađivanju jezične politike po novosadskom modelu i prešućuje zbiljski razlog odugovlačenja izlaska Anić–Silićeva pravopisa, koji je kao visoki državni funkcionar morao znati, jer se o njegovoj sudbini i naslovu odlučivalo u gradskim i republičkim partijskim tijelima, kojima je i on bio članom. Problem je bio u nazivu "hrvatski književni jezik" u njegovu naslovu, na kojem su autori bili ustrajali, ali su na kraju morali odustati i pravopis je objavljen s nazivom jezika "hrvatski ili srpski".

6.3.3.3. Pokušaj pravnoga slamanja hrvatske jezične samobitnosti

U srpnju 1985. izlazi u *Komunistu*, glasilu SKJ, isplanirani članak Franje Butorca *Nacionalizam i jezik,* koji je Stjepan Babić nazvao "minom" i posvetio mu, zajedno sa zbivanjima koja je po objavi pokrenuo, cijelo poglavlje u knjizi *Hrvatski jezik u političkom vrtlogu* (S. Babić 1990a: 96–164). Ovdje će se taj članak prikazati u svjetlu naslovljene teme, povijesnoga odmaka i spoznaja vezanih uz kasnije javne djelatnosti, nagrade i priznanja što su ih u hrvatskoj državi primili glavni dionici afere, koja je onodobnu Hrvatsku držala u ustavnoj krizi jezičnoga članka 138. punih pet godina.

Butorčev se tekst hrvatskim jezičnim sadržajem bavi tek rubno — jer autor, što i sam kaže, nije jezikoslovac — njegov je zadatak stvoriti aferu kojom bi se zaustavilo normiranje hrvatskoga strukovnoga i općega leksika koje bi hrvatski jezik odvojilo od ostalih novoštokavskih jezika u okružju. U Beogradu je već pripremljen teren za prihvat takvoga hrvatskoga jer je ijekavica stavljena uz bok ekavici, a leksička otvorenost prema zapadnim štokavštinama prikazana nužno potrebnim zaokretom u srbijanskoj jezičnoj politici. Da bi to postigao, Butorac se morao poslužiti već iskušanim najubojitijim oružjem protiv hrvatske jezične samobitnosti — nacionalističko-šovinističkom naljepnicom. Upravo stoga članak sadržava obilje pomnjivo raspoređenih onodobnih protunacionalističkih simbola i ideologema.

U uvodu, istaknutom u okviru pred samim tekstom članka, opisuje se tobožnje nacionalističko divljanje mladeži u Božićnoj noći 1984. u Splitu i nema nikakve veze s jezikom. Pridjevi koje Butorac naljepljuje splitskim mladićima i jednoj djevojci među njima, u nizanju su sadržajno stupnjevani i završavaju u fašističko-genocidnoj nakani, kakvom su redovito završavala onodobna izvješća policijskih doušnika i prokazivača. Dakle, ispad je *nacionalistički, kleronacionalistički*, izrazito *šovinistički* i na kraju, *fašistoidno-genocidni.* Riječ je, što se saznaje iz drugih novina i izvora, o pjevanju božićnih i crkvenih pjesama *Narodi nam se* i *Zdravo, djevo*, te budnice *Marjane, Marjane* u splitskoj gradskoj četvrti nastanjenoj oficirima JNA. Takva pjevačka "divljanja" redovito su ispunjavala novinske stupce i pisarnice kaznenih i prekršajnih sudova nakon božićnih proslava ne samo u studentskim domovima ili krčmama nego čak i u privatnim stanovima.

Butorac piše: "Na početku ove godine, pošto je javnost doznala za događaje u Splitu u Božićnoj noći 1984. zaredale su rasprave na političkim skupovima i u sredstvima javnog informiranja o tome kako je moguće da su nosioci nacionalističkih, kleronacionalističkih i izrazito šovinističkih ispada s primjesama fašistoidno-genocidnih ideja — upravo mladi ljudi. Izgleda i danas, poslije gotovo 13 godina, mnogi zaboravljaju Titove riječi izrečene na Trećoj konferenciji SKJ da se "za omladinu moramo boriti" i da "moramo razmišljati gdje se omladina sve nalazi, pod čijim je utjecajem, tko sve nju truje, tko sve nju odvaja od naše svakodnevne stvarnosti". Tito je tom prilikom jasno rekao i to da omladina u cjelini "nije pod našim utjecajem, prije svega idejnim". Ako je bilo razloga da Tito izreče ove konstatacije krajem 1972., nepunu godinu nakon Karađorđeva i 21. sjednice, onda je sigurno da danas ima još više razloga nego onda da se te ocjene drže na umu, da se o njima razmišlja i da se u skladu s takvim ocjenama politički i djeluje."

Nakon navodnoga prelistavanja školskih udžbenika, ne navodeći pri tom bibliografske podatke, što je minimalna nužnost u takvoj prigodi, Butorac iskazuje roditeljsku zabrinutost nad budućnošću svoga djeteta, koje je još od osnovne škole indoktrinirano "dotjeranim" i "pročišćenim" hrvatskim jezikom. Njegova tobožnja analiza nazivlja u školskim udžbenicima posljednjih dvadesetak godina pokazuje ne samo osiromašenje jezika već i duha mladoga čovjeka "jer mu se na umjetan način povećava jezična distanca od njegovih vršnjaka u drugim dijelovima Jugoslavije, a što to znači na dugu stazu u uvjetima jugoslavenske višenacionalne zajednice ne treba posebno govoriti. Tako se najbolje stvara i provincijsko-plemenski strah od svijeta, duh palanke.

(...) I tako, umjesto da škola bude (...) rasadnik bratstva i jedinstva — ona tako postaje mjesto prve indoktrinacije (...) u klasičnom nacionalističkom smislu.

(...)

Što se čudimo ako neki mladac odgajan na takvoj jezičnoj podlozi, eventualno još i religiozan, pod utjecajem kakvog bojovnog svećenika, počne uzvikivati parole i pjevati pjesme koje veličaju vrijeme bezumlja i klanja, koje pozivaju na krv i nož, koje odražavaju najprimitivniju recepciju naci-fašističke ideologije, ako i može primitivnije od nje same (istaknula N. B.).

(...)

Ovo je prvenstveno *upozorenje laika koji nije stručnjak za jezik* (istaknula N. B.), ali uzima sebi pravo da bude prosječno pismen, da ga neke stvari i pojave smetaju, da ih izriče javno i poziva Savez komunista i najviše partijske organe da procijene koliko su ove bojazni opravdane, ali na temelju jedne solidne analize jezika udžbenika i sredstava javnog komuniciranja koju treba pripremiti, kao i javne političke procjene o tome koliko su nacionalisti snažni i prisutni u pitanjima jezika. "

Zaključno: "Rušenje revolucionarnih tekovina počinje u udžbenicima za osnovnu školu, a nastavlja se na mnogo širem frontu. (...) Kao komunisti, kao radni ljudi i građani, kao razumni ljudi — jednoglasno recimo nacionalizmu: NE!"

Članak je oprimjeren sljedećim popisom "monstruoznih klerofašitičkih" riječi iz školskih udžbenika: *sustav, kovina, trošilo, sklopka, slitina, pero* (= opruga), *magnetska pobuda, munjovod* (= gromobran), *prijam, radio-prijamnik, zaporni smjer, tlak, crtnja, pretvorba, kralješnica, umna bolest, gospodarstvo, kušalica, obradba, glazba, skladatelj, tvar, padaline.* Njima je iz petojezičnoga rječnika Automatizacije (Zagreb, nakladnik Tehnička knjiga) pridružen popis ovih "nakaradnih" naziva, većinom već navedenih u Dabčevim rječnicima: *aktivni laserski slijedni sustav, namjestivi zagon, postavnik, avionski pretražnik, zračni sklopnik, štapasti osjetnik, združeni tijek rada, obavijesna teorija, prisilni nadzor, uklopnica, aktivno infra-crveno sljedilo,* a iz javnoga jezika *tijekom, tisak, tvrtka, redarstvo.*

Iako za sebe kaže da nije stručnjak za jezik, dapače da je prosječno pismen obični smrtnik, Butorac bez provjere u stručnjaka sastavlja popis temeljem kojega optužuje cijeli hrvatski školski sustav i traži njegov progon, što znači da je njegovo bilo potpaliti vatru, stvoriti aferu, pa onda pozvati SK i najviše hrvatske partijske organe, da se napravi dubinska jezična analiza udžbenika koja bi morala potvrditi optužne navode i dokazati postojanje neprijatelja. U pozadini je već bio postrojen do tada nevidljiv odred moćnika

iz sjene koji će izvršiti zapovijed, a sve je imalo završiti promjenom članka o jeziku u Ustavu SRH brisanjem naziva hrvatski književni jezik i povratkom hrvatskosrpskoga naziva.

Nakon objave Butorčeva pisma, slijedila su mnogobrojna pisma potpore uznemirene javnosti, objavljena u *Komunistu* 2., 9., 16., 23., 30. VIII. 1985., dijelom i nepostojećih osoba (S. Babić 1990a: 114). To je potaknulo Krunoslava Pranjića da s okrugloga stola Pisac i jezik, održanoga u Društvu književnika Hrvatske 4. XI. 1985. u povodu najnovije jezične polemike (Štajduhar 1985a) ustvrdi kako je uznemiravanje javnosti kažnjivo i utuživo djelo te da bi se u predmetnom slučaju moglo primijeniti na redakciju lista koji je kolektivnu psihozu potaknuo (Pranjić 1985).

U polemici se pak među pismima potpore izdvaja ono istarskoga Jugoslavena Tugomila Ujčića,[187] koji je, bježeći s obitelji pred talijanskim fašističkim terorom, našao novu domovinu u Srbiji, prigrlio srpski jezik i ćirilicu, završio filološki fakultet u Beogradu, postao gimnazijskim profesorom srpskohrvatskoga i talijanskoga te službovao u mnogim srbijanskim gradovima. Povratkom u Istru nakon završetka Drugoga svjetskoga rata zaustavilo mu se vrijeme, pa autohtono istarsko hrvatstvo i svako hrvatstvo, napose ono jezično, s povijesnim čakavsko-kajkavskim primjesama, doživljava kao razaranje bratstva i jedinstva i znak zloćudnoga hrvatskoga separatizma. Ujčić bi po zamisli uredništva *Komunista* trebao poslužiti kao uzorni prototip bivšega Hrvata koji bi trebalo slijediti.

U istom je broju uz Ujčićevo pismo objavljeno i *Deset pitanja* Božidara Pasarića, u kojima se problematizira čl. 138. Ustava SR Hrvatske.

U beogradskom *Ninu* osvrt na Butorčev članak napisala je Slavenka Drakulić. Istaknula je kako Butorac smatra da je cilj te nacionalističke rekonkviste osvajanje utjecajnih mjesta u kulturi, a i da je posebno opasno što osvajanje počinje već u osnovnoj školi, upravo preko udžbenika, da je riječ o siromašenju jezika i forsiranju termina iz doba NDH (Drakulić 1985a).

Autorica zaključuje da se nacionalizam ne korijeni u jeziku, nego je on posljedica nacionalizma u društvu te da treba djelovati, a ne "čekati da budemo 'uhićeni' ukoliko ne govorimo *brzoglas, krugoval, slikopis, munjovoz, samokres, samovoz, strojnica, postrojba, jurišnik, i poglavnik*" (Isto: 39).

U podijeljenim ulogama projektirane jezične afere prava je meta Drakulićkina članka Božidar Gagro, predsjednik Republičkoga komiteta, koji je, neočekivano, otklonio Butorčeve paušalne osude i prokaze, kao i Dumanićevo saborsko brzanje u promicanju Butorčevih teza. Da bi se oslabile Gagrine

187 Neopravdano stvaranje razlika, *Komunist*, 16. VIII. 1985., str. 7.

pozicije, aktivira se novi udar, "negodovanje i ogorčenje" SUBNOR-a Rijeke na sjednici 23. VII., koje je odmah prenio Tanjug, a onda su slijedili i prikladni članci u novinama: *Otrov u jeziku* (*Večernje novosti*, Beograd), *Mračno lice nacionalizma* (*Novi list*, Rijeka). Riječki *Novi list* u istom broju u povodu Dana ustanka donosi intervju sa zabrinutim Vinkom Šepićem, slučajno i predsjednikom toga istoga SUBNOR-a Zajednice općina Rijeka [II.; N. B.], jer se "sada postavlja pitanje kako rješavati te probleme kad postoje otpori i kod najodgovornijih osoba koje ili ne shvaćaju opasnosti nacionalizma, ili ga, u suprotnom, sami "proizvode", a to su "barijere koje moramo srušiti jer njihovi stavovi (...) objektivna su kočnica u stalnoj ideološkoj borbi" (Isto).

Delegat SUBNOR-a i SSRN Hrvatske Rade Dumanić na zasjedanju Društveno-političkog vijeća Sabora zatražio je da se o navodima Butorčeva članka očituje Republički komitet za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu. Na samoj sjednici Sabora kratko mu je odgovorio Božidar Gagro, prvi čovjek Republičkoga komiteta, izjavivši da je začuđen brzinom reagiranja na jedan novinski članak, pogotovo zbog njegove političke naravi, a da prethodno nije provedena analiza. K tomu, Butorčev tekst drži netočnim pojedinačnim mišljenjem koje generalno optužuje školski sustav, javno informiranje i općenito stanje u društvu. Dumanićev je zahtjev podupro Milorad Viskić, pa je Sabor zadužio Republički komitet za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu da za prvo jesensko zasjedanje pripremi cjelovitu analizu i svoj odgovor.

Gagro se očitovao i u *Ninu*: "Teške, preteške riječi upotrijebili su članovi Predsjedništva SUBNOR-a Zajednice općina Rijeka da bi pred javnošću okarakterizirali jednu moju primjedbu iz proceduralne rasprave u Saboru. Moje neslaganje sa ocjenom da se u osnovnoj školi legalno odvija nacionalistička indoktrinacija, a nastavlja u sredstvima javnog komuniciranja, a što je izneseno u novinskom članku 'Nacionalizam i jezik', članovi tog predsjedništva primili su 's negodovanjem i ogorčenjem'. Neki od njih učinili su i korak dalje — do bezobzirne optužbe.

U osnovnoj školi u SR Hrvatskoj radi 28 hiljada nastavnika i u upotrebi se nalazi 150 udžbenika. Istine radi, a i zbog mnogih odanih i samoprijegornih ljudi, prosvjetnih radnika koje sam vidio na djelu s kraja nakraj republike i koje društvena priznanja najčešće zaobilaze, zbog svih onih koji uzgajaju našu djecu ne u duhu šovinizma, nego u duhu bratstva i jedinstva, kao i zbog velike većine ispravno, upravo u duhu bratstva i jedinstva i socijalističkog patriotizma koncipiranih udžbenika, nisam mogao, niti mogu, unaprijed prihvatiti nikakvo negativno uopćavanje." (*Nin*, 4. VIII. 1985.).

Hajku je nastavio *Vjesnikov* novinar Ninoslav Pavić četirima člancima u *Nedjeljnom Vjesniku* neznalačkim povijesnim pregledom glavnih zbivanja u hrvatskom jezikoslovlju posljednjih desetljeća, koja naziva "suludim nacionalističkim bitkama", i teškim optužbama hrvatskih jezikoslovaca za nacionalizam, šovinizam i lingvističko raskolništvo sa susjednim republikama novoštokavskih govora. Serijal je objavljen pod glavnim naslovom *Jezične raspre s opasnim umišljajem,* a dobio je i odgovarajuću grafičku opremu te redakcijske naslove i podnaslove koji su trebali diskvalificirati vodeća imena hrvatskoga jezikoslovlja i izazvati ogorčenost čitatelja: *Provincijski strah i duh, Reprodukcije reakcionarnih ideja, Oni koji gase lampe, Ozbiljne političke zamke, Nasrtaji pod krinkom ugroženosti, Posve suluda bitka, Plodovi i pouke tiranije.* Nedvojbeno je da je Pavićeva akcija sinkronizirana s Butorčevom i da su oba serijala izišla iz istoga partijskoga kruga planske proizvodnje nacionalizma i mržnje. Pavićev je objavljen uoči jesenske saborske sjednice na kojoj se očekivala analiza jezika u školskim udžbenicima i priručnicima Republičkoga sekretarijata za prosvjetu. Stoga je neuvjerljivo kad Pavić piše da je Butorčev istup došao prilično iznenada usred primirja u kojem "se potiho i pažljivo odvijalo sistematsko silovanje jezika i — što je posebno zabrinjavajuće — odgajalo najmlađe u duhu jezične netolerancije, namećući im, po poznatim nacionalističkim receptima, samo jednu, i još k tome iskrivljenu varijantu, kao jedinu ispravnu i prihvatljivu" (N. Pavić 1985., 1).

Za ispravnost svojih stajališta i on, poput Žanka i Gorana Babića, poziva za svjedoka Miroslava Krležu, "neprikosnovenog borca za jezičnu toleranciju", čije je djelo "školski primjer kako se jezik kojim govorimo i koji razumijemo obogaćuje otvorenošću i demokratičnošću prema jezičnim varijantama". Kako onda uz Krležu vezati *Deklaraciju*, koja je digla na noge cijelu Jugoslaviju i po partijskoj ocjeni bila proglašena najreakcionarnijim subverzivnim nacionalističkim ispadom od završetka Drugoga svjetskoga rata? Pavić se ne pita zašto je Krleža podupro *Deklaraciju*, on prelazi preko te epizode iz njegova života jednom rečenicom, navodeći netočno da je zbog toga "isključen iz Centralnog komiteta SKH". Krleža je sam napisao ostavku na članstvo u CK SKH, ali potpis s *Deklaracije* nije povukao. U pismu Bakariću 18. III. 1967. obrazlaže da je *Deklaraciju* potpisao "kao amandman za izmjenu jednog ustavnog članka o nazivu hrvatskog i srpskog jezika uvjeren da je takav zahtjev potpuno opravdan" i "bez ikakve skrivene misli ili neke političke kombinacije". Bio je šokiran što je njegovo "ime izvrgnuto na političkim sastancima u školama, u fabrikama, u štampi i na javnim zborovima ruglu i najgrubljim pogrdama, da sam partijski i nacionalni izdajnik, sijač razdora, neprijatelj narodnog jedinstva,

senilni šoven koji je pljunuo na svoju prošlost" (Mujadžević 2011: 266). Danas možemo reći da je to bio moralni i strukovno opravdan čin uperen protiv novih velikosrpskih jezičnih prekupaca i njihova planirana državnoga trojezičja srpsko(hrvatsko)-slovensko-makedonskoga, na koje je onda upozorio Vlatko Pavletić.

Pavića posebno "zabrinjava" tvrdnja izrečena u polemici da je eventualni nacionalizam u jeziku tek posljedica jačanja nacionalizma u društvu pa se zbog toga treba baviti uzrocima, a ne posljedicama. Ako je to točno, pita se tko je kriv "da se nacionalizam slobodno i nekažnjeno vraća na javnu scenu"? U tom je pitanju naglasak na riječi "nekažnjeno", što implicira kadrovske čistke za nositelje brige za hrvatski književni jezik, u Pavića pretvorene u "prljavu nacionalističku rabotu" nasilja nad jezikom "koje može imati negativne posljedice po međunacionalne odnose i, na koncu, po sam taj jezik" (N. Pavić 1985, 1).

Pavić proširuje okvire Butorčeva članka analizom povijesnoga razvitka hrvatskoga jezika od doba ilirizma, prepričavajući ovdje već spomenuti tajni partijski elaborat nastao u CK SKH, koji vrvi netočnostima. Tako i Pavić navodi da se od Bečkoga dogovora jezik u Hrvatskoj uglavnom zvao hrvatski ili srpski, iako se on u Bečkom dogovoru ne imenuje, a nakon njega, tj. nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. službeni je naziv jezika u Hrvatskoj *hrvatski jezik* i tako je bilo sve do ulaska u Državu SHS. Zato i Brozov pravopis i Maretićeva školska gramatika i Broz–Ivekovićev rječnik, dakle temeljna djela vukovske škole potkraj 19. stoljeća, imaju u naslovu pridjev *hrvatski.* Naziv *hrvatski ili srpski* mogao se rabiti samo u neškolskim i znanstvenim djelima.

Pavić piše da su Novosadski dogovor i *Pravopis* (1960. godine) ozakonili dvočlani naziv jezika (hrvatskosrpski i srpskohrvatski) te da je on prenijet u Ustav i druge zakone i ušao u široku javnu upotrebu. Na pitanje kako je naziv srpskohrvatski/hrvatskosrpski ušao u jugoslavenski i republičke ustave do danas nije dan jednoznačan odgovor, ali se znade da je iz hrvatskoga Ustava izišao zahvaljujući demokratskim decentralističkim procesima nakon Brijunskoga plenuma i nastojanja da se Jugoslavija iz zemlje policijske diktature preobrazi u modernu federaciju u kojoj republike odlučuju o svojim ključnim identitetskim i gospodarskim pitanjima.

Navodi kako je Matica hrvatska raskinula Novosadski dogovor i kako je politika takav postupak osudila. Politika da je samo stvorila okvir da se održi Novosadski dogovor, ostalo da su radili jezikoslovci i pisci. Sada su se okolnosti promijenile, pa je Josip Vrhovac upozoravao "da matice ili bilo koji drugi segmenti društva nisu a priori i apsolutno ovlašteni da zastupaju jedan narod u pitanjima jezika" (Isto, 3).

Problem je mnogo dublji od onoga kakvim ga prikazuje Pavić. Načelni pristup Novosadskomu dogovoru Matice srpske bio je od početka jednouman, nasilan, protuustavan i šovinistički, a politika je tu, gdje je bila najpozvanija reagirati, od početka šutjela. O kakvom je pristupu riječ najbolje kazuje pismo koje su 1. ožujka 1967. u povodu redigiranja predgovora *Rječniku* dviju Matica i priprema novih pravila za nastavak rada uputili Matici srpskoj predsjednik Matice hrvatske Jakša Ravlić i tajnik Mladen Čaldarović zbog neopoziva stajališta Mihaila Stevanovića i Živana Milisavca "da Crnogorci nisu narod i da ih u predgovoru ne valja navoditi uz Hrvate i Srbe", kao i Milisavčeve prijetnje članovima Upravnoga odbora MH: "Ako vi budete postavljali problem Crnogoraca kao posebnog naroda, mi ćemo tražiti da se i Dalmatincima prizna status posebnog naroda!"[188]

Dakle, tajnik Matice srpske Živan Mislisavac niječe Crnogorcima nacionalnost iako su oni i ustavna kategorija i uz Srbe i Hrvate izrijekom spomenuti kao narod u prvoj točki Novosadskoga dogovora ("Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik") te prijeti Hrvatima rascjepljenjem nacionalnoga bića, a redakcija *Rječnika*, koju je vodio Stevanović, crnogorske pisce proglašava srpskima i ispušta golem dio hrvatskoga književnoga blaga iz rječničkoga gradiva.

Prije odbacivanja Novosadskoga dogovora Matica hrvatska pokušavala se u siječnju 1969. dogovoriti s Maticom srpskom o njegovim prijepornim točkama te neodrživosti dotadašnje koncepcije u izradbi *Rječnika* dviju Matica, ali se Matica srpska oglušila na njezine prijedloge. Stoga u kontekstu svih zbivanja držati obrazloženja Matice hrvatske ("Novosadski dogovor se pretvorio u sredstvo za opravdanje jezične neravnopravnosti i za nametanje srpskog književnog jezika ekavskog tipa") i Instituta za jezik ("Zbog nekih nepreciznih formulacija odredaba tog dogovora centralističko-unitaristički orijentirana grupa filologa iskoristila je da od njega iskuje oružje za unifikaciju i srbizaciju jezika, idući time ruku pod ruku s ekonomskom eksploatacijom i otuđivanjem vrijednosti stvorenih radom radnih ljudi u Hrvatskoj") pri raskidu dogovora "posebno militantnima", kako to čini Pavić, znači ne poznavati činjenice i ne razumijevati povijesni okvir o kojem govori. Novosadski je dogovor najbolje ocijenio srpski jezikoslovac Slavko Vukomanović (1978) polazeći od činjenice da ni jedna od njegovih točaka nije do kraja ostvarena: "Prema tome, jasno je da je i novosadski dogovor bio jedna fikcija, jedna romantičarska vizija o nekakvom jedinstvu koji život i praksa nisu mogli potvrditi i opravdati."

188 Pismo Matice hrvatske Matici srpskoj. *Hrvatska revija* (München–Barcelona), 1967., 1–2, str. 192–193.

Tko je čitao definicije pojmova u prvim dvama svescima *Rječnika hrvatskosrpskoga jezika* Matice hrvatske, ne može se ne složiti s ocjenom Vlade Gotovca da je tim rječnikom na hrvatski jezik zapravo navučena luđačka košulja: "Naš jezik je pretvoren u ludnicu! Golemu ludnicu dubleta, sinonima, raspadnutih riječi, riječi koje su izgubile svoje porijeklo i svoje izvorno značenje: šizofreni, sifilični jezik, sišavši s uma, banči nad svojim grobom. (...) Napokon je stogodišnja historija naših budalaština dobila svoj odgovarajući epilog: smrt u smijehu! (...) Ali nije to samo historija budalaština; *u pozadini slike* odvija se također jedna historija beščašća, historija totalne korupcije, velikih i malih prodaja s trivijalnim i jednoličnim izborom, najčešće u pratnji drske duhovne lijenosti" (Gotovac 1969a: 72).[189]

Hrvatska je politika pokušavala naći izlaz iz slijepe ulice i omogućiti Matici hrvatskoj da sama završi rječnik pod naslovom *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* u poboljšanim uvjetima i s novim pravilima, vodeći računa i o kritikama. Na jednoj od sjednica Komisije za jezik osnovane pri Sekretarijatu za kulturu, prosvjetu i fizičku kulturu SRH bili su i predstavnici bivše rječničke redakcije i Zavoda za jezik (B. Finka, A. Šojat, V. Putanec), koji je trebao preuzeti glavni stručni dio izradbe, uz ostale filologe koji bi prihvatili nova pravila. Radnički savjet Nakladnoga zavoda MH izradio je troškovnik, pa je predloženo Sekretarijatu da se zatraže posebna sredstva. Na koncu projekt ipak nije ostvaren jer sredstva nisu osigurana (prema Anić–Silić 1982).

Pavić navodi kako je jedan dio jezikoslovaca u Hrvatskoj odbacivanje Novosadskoga dogovora dočekao euforično. Tako u časopisu *Jezik*, koji otada (pa i nakon 21. sjednice) upotrebljava isključivo naziv hrvatski jezik,[190] Božidar Finka piše: "Odricanje od Novosadskog dogovora osigurava i omogućava da se ponovo okrenemo izvorima hrvatskog jezika i da svoj jezik zovemo njegovim pravim, tisućgodišnjim nazivom hrvatski jezik, svjesni da je samo nacionalnim jezikom moguće širiti jezičnu kulturu i da se samo preko nacionalnog jezika mogu privesti općoj kulturi i društvenoj svijesti najširi narodni slojevi." U *Jeziku* se objavljuje i izjava Matice hrvatske da se "priručnici hrvatskog jezika smiju stvarati samo na temelju hrvatskih vrela", a Stjepan Babić piše kako u naše dane hrvatski književni jezik doživljava svoj preporod: "Očituje

189 Primjer obradbe nekih kemijskih elemenata i njihovih izvedenica: "**àzot**, -a i àzōt, azóta m grč. kem. = dušik *gas, plin bez boje i mirisa, jedan od glavnih sastojaka vazduha, zraka*; **azòtara** ž *fabrika u kojoj se proizvodi vještačko đubrivo, tvornica umjetnoga gnojiva.* — Nova azotara proizvodiće godišnje 125.000 tona veštačkog đubriva — amon-nitrata. *Pol 1959*; **dùšīk**, -íka m kem = azot *plin, gas bez boje ukusa i mirisa* (N); **kiseònīk**, -íka m kem. = m kisik *plin, gas bez boje, okusa i mirisa, prijeko potreban za gorenje i disanje,* oxygenium (O)."

190 Rabio ga je i 1952. pri osnutku časopisa.

se to na svim područjima njegovog života, a među ostalim i u buđenju starijih, većinom silom potisnutih riječi: *odvjetnik, glazba, skladatelj, tisuća* ... Bude se zapretane riječi i postaju mlade, svježe, poletne, kao i u trenutku svoga postanka. Znak je to novoga života hrvatskoga književnog jezika, znak je da se zalutali umrtvljeni rukavci vraćaju svojoj živoj i životvornoj matici, znak je da se Hrvati vraćaju izvorištu svog izraza i svoje kulture. Ni najnevjerniji nisu vjerovali da se u tako kratko vrijeme može postići tako mnogo" (prema N. Pavić 1985: 3). Ono što je u susjednim republikama znakom pohvalne brige za afirmaciju vlastitoga naroda i njegove kulture (Slovenija), Paviću je euforija.

Po Paviću, širenje je demokracije uzrokom sve glasnijega istupanja lingvista nacionalističke i unitarističke orijentacije. Za primjere navodi kako su na unitarističke istupe odgovarali hrvatski nacionalisti najprije pojedinačno, a onda i kolektivno (*Deklaracijom* 1967. godine). Na nacionalistički Lalićev *Jezični priručnik,* na pokušaj proglašenja starije hrvatske književnosti (dalmatinsko-dubrovačke) srpskom, na šovinistički Moskovljevićev rječnik, na zahtjev da se republički inspektor u Hrvatskoj ovlasti da može provesti eksperimentalnu nastavu u ekavštini na kajkavskom području, hrvatski nacionalisti okupljeni oko Matice hrvatske i Društva hrvatskih književnika, reagirali su 7. travnja 1966. godine plenumom DHK. Tada doneseni zaključci bili su priprema za *Deklaraciju*, koja će se pojaviti u proljeće sljedeće godine (N. Pavić 1985., 1).

On tvrdi kako je neprijeporna činjenica da *Deklaracija* nije bila tek rezultat spoznaja do kojih je došla suvremena lingvistika, već prije posljedica nagomilanih međunacionalnih problema za čije je prevladavanje, u nedostatku temeljitijih rješenja (inauguriranih tek u kasnijim ustavnim odredbama), ponuđen nacionalistički izlaz. Pri tom da nije bez značaja bila popustljivost, kolebljivost i nesnalaženje nekih tada istaknutih i utjecajnih političara, u jezičnim i međunacionalnim pitanjima. "Nacionalisti su uvijek najveću nesreću ili opasnost vidjeli u istovjetnosti ili sličnosti, čisteći jezik ne obazirući se pri tom na njegovo osiromašenje i nagrđivanje" (Isto, 2).

Tu ponavlja povijesnu netočnost na kojoj se gradi temeljna optužnica protiv normativne hrvatske lingvistike. Nije riječ o čišćenju hrvatskoga jezika od inojezičnica, u prvom redu od, kako se imputira, srbizama, nego *o vraćanju u hrvatski jezik onoga što je iz njega nasilno bilo izbacivano za vukovske redukcionističke faze i poslije za jugoslavenskih razdoblja, monarhističkoga i socijalističkoga* (istaknula N. B.). Hrvatski je jezik ostao naime bez stogodišnjega leksičkoga blaga, čime je u golemom opsegu oštećen i na morfološkoj i na tvorbenoj razini, izgubivši istodobno dio naravne veze sa stoljećima

dotadašnjega plodnoga razvitka. Namjesto izvorne popune njegove vlastite autohtone čakavsko-kajkavsko-štokavske matice, nametala mu se novoštokavština prepuna pokrajinskih srbizama, čime je ciljano napadno mijenjan njegov dotadašnji lik. To je bila apsurdna politika izgradnje novoga državnoga jezika za koji je najvišu cijenu trebao platiti leksički najbogatiji — hrvatski — tako da se odrekne svoje stoljetne jezične baštine. Jezikoslovci nisu imali mehanizme da to spriječe, a hrvatski političari, koji su pokušali voditi hrvatsku nacionalnu politiku, dobivali su za monarhističke Jugoslavije po glavi šipkom (Milan Šufflay), odnosno letvom (Mile Budak), ili metak u beogradskoj skupštini (Stjepan Radić i drugovi), a za komunističke Jugoslavije vješani su "o radijator" (Andrija Hebrang st.) ili godinama trunuli po kazamatima (Marko Veselica).

Osnovne su političke namjere *Deklaracije*, piše Pavić, da se proglasi postojanje četiriju jezika (hrvatskoga, srpskoga, slovenskoga i makedonskoga), što bi vodilo i k proglašenju postojanja crnogorskoga i muslimanskoga. Drugi pak zahtjev, da se osigura dosljedna primjena hrvatskoga književnoga jezika kad god se radi o hrvatskom stanovništvu, Pavić drži osobito opasnim za jedinstvo Jugoslavije, jer bi se onda isto načelo moralo primijeniti i na ostale narode koji žive izvan matičnih republika. "Popuštanje pred takvim nacionalističkim zahtjevima ne samo da bi stvorilo nerješivi rašomon već i razbuktalo do neslućenih granica nacionalne netrpeljivosti i sukobe" (Isto, 3).

Forsiranjem naziva hrvatski jezik i "nešto prihvatljivijega" hrvatski književni jezik, kaže Pavić, Srbi u Hrvatskoj stavljaju se u delikatan položaj: da se prihvaćanjem naziva hrvatski jezik dobrovoljno asimiliraju, ili pak dobrovoljnim izborom srpskoga jezika pokažu da su napustili jezik kojim su se do tada služili. Piše da bi udovoljavanje hrvatskim i srpskim zahtjevima "dovelo do prebrojavanja i razdvajanja po nacionalnoj osnovi, što bi, nedvojbeno, dovelo do nacionalnih sukoba, nesporazuma i netrpeljivosti" (Isto).

Sve što je nabrojio kao tobože štetne posljedice deklaracijskih zahtjeva (i *Predloga za razmišljanje*)[191] utemeljeno je na partijskom viđenju, a ne na vlastitoj raščlambi onoga što se zaista zbivalo. Tako izražava strah da će se postaviti pitanje samostalnosti crnogorskoga i muslimanskoga jezika, a ono je već bilo postavljeno i valjano argumentirano još 1970-ih u nizu članaka i knjiga, izišlih ne samo u inozemstvu nego i u Jugoslaviji, kao i u polemikama na javnim tribinama od Sarajeva, Zagreba, Beograda do Podgorice (Titograda).

191 Odmah po objavi *Deklaracije* skupina srpskih pisaca objavila je *Predlog za razmišljanje*, u kojem se, među ostalim, zahtijeva da se u Ustav SR Srbije i SR Hrvatske unesu propisi koji osiguravaju "svim Hrvatima i Srbima pravo na školovanje na svom jeziku i pismu i po svojim nacionalnim programima".

Ono što naziva prebrojavanjem i razdvajanjem po nacionalnoj osnovi, u Hrvatskoj je godinama funkcioniralo kao naravno pravo srpske etničke zajednice bez ikakvih sukoba i nesporazuma kad je riječ o nabavci udžbenika na ćirilici za osnovne škole, koji su se u Školskoj knjizi redovito tiskali temeljem zahtjeva što su ih podnosila općinska prosvjetna tijela prema roditeljskim zahtjevima učenika na područjima u kojima većinski žive Srbi. Stoga i tiskanje udžbenika na srpskom jeziku, ako bi to zahtijevali građani srpske nacionalnosti u Hrvatskoj i njihovi politički predstavnici, ne bi trebalo voditi nesnošljivosti, dapače, Hrvatska bi samo provodila standarde kakvi se već desetljećima provode u Europi i svijetu.

Za završne poruke i jedan naslov svoga serijala Pavić izabire dvije misli novosadskoga profesora Dragoljuba Petrovića navodeći ih polovično i dijelom netočno, pa se ovdje navode izvorno: Prva je: Mi smo u "kruh i hleb pobili nacionalne barjake, a zaboravili na prostu činjenicu da nam i jedan i drugi mogu, bilo na vatri, bilo na ognju, jednako izgoreti". Druga: "Šta onda u krajnjoj liniji znači naša ekavsko-ijekavska podeljenost za sudbinu samog jezika? Za pamet i toleranciju — ništa, za neukost i netrpeljivost mnogo." One su izgovorene na trodnevnom savjetovanju Aktuelna pitanja naše jezičke kulture, koje su u Beogradu potkraj travnja 1982. organizirali Jezičko-književna tribina "Petar Kočić", Institut za eksperimentalnu fonetiku i patologiju govora, Institut za srpskohrvatski jezik, Marksistički centar CK SK Srbije i Odsek za južnoslovenske jezike Filološkog fakulteta u Beogradu. Petrovićeve riječi o ekavsko-ijekavskoj "svejednosti" nisu dobro primljene u Bosni i Hercegovini, gdje je ijekavica bila ustavno zaštićen službeni izgovor, a u hrvatskom je jezikoslovlju izjava Mitra Pešikana kako je "stvaranje neke 'republičke norme' gore nego nepostojanje svake jezičke norme" protumačena kao nedopustivo miješanje u jezična pitanja druge republike.

I na samom kraju, kao primjer hrvatske jezične nesnošljivosti Pavić ponovo, nakon nepune godine, objavljuje pismo *penzioniranoga oficira JNA* iz Nove Gradiške Steve Majstorovića, kojega je u *umirovljenoga časnika* "unaprijedio" nesretni pakrački liječnik dr. Ivan Šreter. "Autor ovog pisma", piše Ninoslav Pavić, "Stevo Majstorović iz Nove Gradiške, valjda se još snebiva nad svojim nezasluženim 'unapređenjem'. Hoće li imati novih prilika za čuđenje" (Isto, 4)[192]

192 Ponovnom objavom Majstorovićeva pisma, nakon što mu je smrtnu presudu izrekao u *Nedjeljnoj Dalmaciji* 28. listopada 1984. književnik i publicist Goran Babić u članku pod zlogukim naslovom *Jezik na smrt*, Pavić je stavio metak u cijev kojim će zbog "*umirovljenoga*

6.3.3.4. Hrvatski sabor sačuvao ustavnu odredbu o hrvatskom književnom jeziku

Pavićev je članak trebao biti priprema javnosti za rujansku saborsku raspravu o Butorčevim optužbama. No najavljena rasprava o analizi jezika u udžbenicima i školskim priručnicima odgođena je za studeni, a nalazi i ocjene Radne grupe Republičkoga komiteta (Ante Bežen, Ante Franić, Ivan Krtalić, Dušan Lončar, Krunoslav Pranjić, Božidar Pasarić, Milivoj Solar, Dubravko Škiljan, Branko Šnidaršić) nakon jezične i sadržajne analize 134 udžbenika nisu govorili u prilog optužbama iz Butorčeva članka. Dapače, Radna je grupa ustvrdila "da je jezik ogromne većine programa i udžbenika u svakom pogledu korektan, tj. da je u skladu s normama i tradicijom književnog jezika u Hrvatskoj. (...) I u slučajevima kad su evidentne pojedine purističke jednostranosti ne može se bezrezervno ustvrditi da se radi o namjernoj isključivosti, a još manje da se radi o nacionalističkim namjerama. Dapače, može se kazati, (...) kako je vidljivo nastojanje većine autora da se izbjegne jezična jednostranost i isključivost, kao što je vidljivo i nastojanje da se ne zapadne u nekritičko korištenje stranih riječi ako postoje prikladne domaće. (...) Pojedini udžbenici ipak nisu ostali imuni od izvjesnih tendencija jezične isključivosti, koja se primjenjuje na nevelik broj riječi. To jest povod za upozorenje, ali ne i za dalekosežne političke kvalifikacije. Pogotovu zato što su pojedini primjeri, koji su iz obaveznih udžbenika uzeti nedovoljno prostudirani i stručno i politički neodmjereni" (prema S. Babić 1990a: 135, 139).

Republički komitet za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu s Božidarom Gagrom na čelu podupro je i usvojio nalaze i ocjene Radne grupe i uputio ih Društveno-političkomu vijeću Sabora, koje ih ne prihvaća i zahtijeva od Republičkoga komiteta "poduzimanje neodložnih i efikasnih mjera za otklanjanje i suzbijanje nacionalističkih i svih drugih oblika jezične isključivosti" te da o poduzetim mjerama "redovito izvještava Sabor". Istodobno zadužuje Odbor za društveno-politički sistem, kao matični odbor Društveno-političkog vijeća Sabora, "da kontinuirano prati provođenje usvojenih stavova i zaključaka u odnosu na udžbenike za osnovno i srednje obrazovanje i da o svojim ocjenama i zaključcima informira Društveno-političko vijeće Sabora" (prema S. Babić 1990a: 141, 142). Neovisno dakle o mišljenju stručnjaka, instrumentalizirano Društveno-političko vijeće nastavlja zadanim putem i neutemeljenu optužnicu pretvara u trajni predmet saborskoga nadzora.

časnika JNA" biti, u do danas nerazjašnjenim okolnostima, 1991. mučen i ubijen mirotvorni liječnik dr. Ivan Šreter.

Uoči jesenske saborske sjednice izlazi početkom rujna 1985. u *Danasu* članak *Sporni član 138.* (Balen 1985), u kojem šira javnost saznaje da je mr. Božidar Pasarić, profesor engleskoga i srpskohrvatskoga jezika i direktor Zavoda za prosvjetno-pedagošku službu Zajednice općina Gospić i Rijeka, sudionik u polemici u *Komunistu* u povodu objave Butorčeva članka, i od početka tekuće godine predsjednik Izdavačkog savjeta Školske knjige u volonterskom statusu, još 5. siječnja 1985. uputio Ustavnomu sudu SFRJ inicijativu za pokretanje postupaka za ocjenu ustavnosti 138. članka, stavak 1, Ustava SR Hrvatske (a nakon toga i Komisiji za ustavna pitanja Sabora SR Hrvatske), iako je to pitanje u isključivom republičkom djelokrugu.

Pasaićev je podnesak predviđen dokumentom *Program mjera u oblasti jezične politike usvojen na sjednici Predsjedništva CK SKH 2 prosinca 1985. godine*, a donesen je, kako se vidi, istoga dana kad i *Stavovi o aktualnim pitanjima jezične politike CK SKH.* Oba su dokumenta, međutim, bila napisana mnogo prije no što su proceduralno usvojena i objavljena te se po njima već postupalo, a sam se Šuvar još 1979. suočio s problemom nerazumijevanja čl. 138. kad se raspravljalo o *Priručnoj gramatici.* U *Programu mjera* izrijekom se kao prvi operativni zadatak *Stavova* navodi: "Preispitati član 138. stav 1. Ustava SR Hrvatske i predložiti njegovu izmjenu, tako da se u pogledu naziva jezika koji je u javnoj upotrebi u SR Hrvatskoj otkloni svaka dvosmislenost. Izmjeni tog člana Ustava SR Hrvatske trebalo bi pristupiti u sklopu promjena Ustava SRH na osnovu 'Kritičke analize funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja' (prema Pavičić 1990). O tom se dokumentu u javnosti znalo vrlo malo, pa Pasarić izvore svoga istupa prikriva drugim razlozima i tek 1987. otkriva da je "preispitivanje tog člana uključeno i u program praktičnih mjera provođenja 'Stavova o jezičnoj politici' " (B. Pasarić 1987b: 21).

Usporedno s pokretanjem postupka za utvrđivanje ustavnosti čl. 138. u Ustavu SRH tekla je aktivnost CK SKH na okupljanju političkih institucija iz republika štokavskoga govornoga područja radi vođenja zajedničke jezične politike. U travnju 1986. u CK SKH održan je drugi radni sastanak predstavnika centralnih komiteta SK BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije te PK SK Kosova i Vojvodine. Prvi je održan u veljači, u javnosti poznat kao "zagrebački dogovor". Sastanku su nazočili hrvatski jezikoslovci Vladimir Anić i Josip Silić, jezikoslovac iz BiH Milan Šipka, te predstavnici republičkih znanstvenih, kulturnih i obrazovnih institucija. Razgovaralo se o aktualnim problemima jezika i jezične politike. Zaključci su podijeljeni novinarima i objavljeni u novinama. Nisu ih prihvatili Vladimir Anić (*Danas*, 6. V. 1986.) i Josip Silić (*Danas*, 13.V. 1986.). Iz njihovih se izjava može zaključiti da sastanak

nije vođen u demokratskom ozračju, da su zaključci unaprijed napisani (autor im je M. Šipka) i nametnuti, iako u tekstu stoji "da je postignuta puna suglasnost u pogledu ocjene stanja kao i osnovnih elemenata i sadržaja programa društveno-političkih i stručnih aktivnosti u ovoj oblasti" (prema S. Babić 1990a: 178). Oba su zagrebačka jezikoslovca otkazala buduće sudjelovanje na takvim skupovima.

U Zaključcima se utvrđuje da je jezik Crnogoraca, Hrvata, Muslimana, Srba i drugih kojima je on materinski (Jugoslavena i dr.) jedan jezik na razini sustava narodnih govora i jedan standardni jezik s varijantama, odnosno standardnojezičnim izrazima pojedinih sredina. Predviđaju se ujednake naziva jezika u republičkim i pokrajinskim ustavima, kao i pravo svakoga građanina na slobodan izbor pisma te jezičnih izražajnih sredstava u okviru srpskohrvatskoga / hrvatskosrpskoga, hrvatskoga ili srpskoga jezika kao cjeline. Najavljuje se rad na zajedničkom pravopisu, na ujednačavanju znanstvenoga i strukovnoga nazivlja te izradba rječnika suvremenoga književnoga jezika (prema S. Babić 1990a: 180–183).

Vodeći hrvatski jezikoslovci, poučeni lošim iskustvom dotadašnjih jezičnih dogovora, nisu u novima sudjelovali, pa se politika morala oslanjati na postranike i prigodno obučene jezikoslovce. Takav je bio Božidar Pasarić. Kad se legitimirao zbog čega nastupa u najnovijoj hajci na hrvatski jezični nacionalizam, navodio je da se na taj korak odlučio zbog tobožnjega neprihvatljiva lektoriranja tekstova, bolje reći "prevođenja" na "čisti hrvatski jezik", zbog pojave sve više strukovnih izraza za koje ne zna otkuda dolaze, osobito u području tehnike, tehnologije, prirodnih znanosti i javnih informacija. Ti se izrazi razlikuju od odgovarajućih riječi u drugim republikama, pa ih tamo i teže razumiju. Tvrdio je da je jezik u Hrvatskoj pun nakaradnih i izmišljenih izraza ili riječi izvađenih iz naftalina, i da njime narod ne govori. Njegovi su razlozi parafraza Butorčevih navoda iz *Komunista.*

Za primjer novoga hrvatskoga jezika uzeo je strukovni naziv *ploština*, za koji tvrdi da se u novije vrijeme rabi namjesto riječi *površina* te da je uzet iz "londonskog pravopisa objavljenog na Zapadu koji kao da je postao zakon većini lektora" (prema Balen 1985: 58). Ni jedan od Pasarićevih navoda nije točan. *Ploština* i *površina* pripadaju fizikalnomu nazivlju i nisu istoznačnice: *ploština* je naziv kojim se označuje površina ravne ili zakrivljene plohe, a *površina* je granica između nekoga tijela i okružujućega prostora — vakuuma, zraka, tekućine, tla ili granica između najvišega sloja tekućine okružujućega prostora. *Ploština* nije uvrštena u *Hrvatski pravopis* koji je objavljen u

Londonu niti u ijedan drugi pravopis jer ta riječ, kao ni *površina*, uopće nije pravopisno prijeporna.

Na tom se primjeru vidjelo da ne pozna osnovno fizikalno nazivlje, ni sadržajnu strukturu pravopisnoga rječnika kao posebne vrste rječnika te da je u aferu ubačen kao politički glasnogovornik Šuvarovih stajališta, a za njihovu provedbu u Školskoj knjizi kao najvećem izdavaču školskih udžbenika u Hrvatskoj osiguran mu je "volonterski" položaj predsjednika Izdavačkoga savjeta. Isto je neznanje pokazao i pokretač afere Butorac u *Komunistu*, navodeći kao sinonimne parove riječi koje to nisu: *materija — tvar, potrošač — trošilo, tlak — pritisak, osovina — vratilo.*

Nakon što je afera poprimila razmjere prvorazrednoga državnoga pitanja, Pasarić se samopromiče u meritornoga jezikoslovca pa u *Komunistu* i *Borbi* 1987. objavljuje nekoliko članaka u kojima piše o separatističkoj hrvatskoj lingvistici kao jedinstvenom primjeru u svjetskim razmjerima zlorabe znanosti u političke svrhe. Pri tom je sintagmu hrvatska lingvistika i imenicu znanost pisao u navodnicima. Po gledištima zaostao u 19. st., na književni jezik (zove ga štampani jezik) gleda očima mladogramatičarâ koji poistovjećuju govorni jezik (u ovom slučaju organsku novoštokavštinu) s književnim jezikom. Nakon što je zamjerio strukturalistima nepriznavanje postojanja sinonima u književnom jeziku, zagrebačkoj lingvističkoj školi pridjenuo akademsko mudrovanje, nasilne i uporne pokušaje stvaranja dvaju jezika od jednoga čišćenjem jezika — "ovim dahauskim poslom bavi se posebna lingvistička disciplina — sinonimika" (B. Pasarić 1987b: 21), neznalački se upustio u osporavanje strukturalizma kao građanske ideologije te sociolingvističkih postavka zagrebačke filološke škole (B. Pasarić 1987b), pa su ga autori netom objavljenoga *Pravopisnoga priručnika* Vladimir Anić i Josip Silić isključili iz bilo kakva javnoga razgovora o jeziku: "I ostala su Pasarićeva izvođenja (iz lingvističkog mišljenja Ferdinanda de Saussurea) čista vulgarizacija. Ni Ferdinand de Saussure ni hrvatski lingvisti (ni lingvisti bilo koje sredine bilo kojeg vremena i bilo koje filozofske koncepcije) ne razlikuju 'nižu razinu' 'jezičnog dijasistema' od 'više razine' 'književnojezične norme'. Definicija pak dijasistema kao 'rasutog sistema', tj. kao 'skupa neuređenih narodnih govora i dijalekata', 'koji predstavljaju 'jezičnu sirovinu' za izgradnju standardiziranog, normiranog, službenog književnog jezika" pripada isključivo drugu Pasariću (koji se ne mora bojati da će njezinu originalnost itko ikada nadmašiti). A što reći o usporedbi dijasistema s 'hrpom cigle razbacane po nekom dvorištu od koje onda stručnjaci grade kuću (tj. književni jezik) ili više kuća'?!" — Ne, to se ne bi moglo reći za dijasistem, nego za takvo mišljenje o njemu. (...) Pogazivši

dostojanstvo (osobito stručnog) mišljenja, snabdio je svoj iskonstruirani polaritet ('hrvatska lingvistika' — 'tradicionalna lingvistika') iskonstruiranim, demagoškim i manipulativnim frazama koje imaju jedan jedini cilj — diskvalifikaciju (i stvari i onih koji na stvari rade)" (Anić–Silić 1987b).

Namjesto znanosti, Pasarić nudi ideologiju: "Ističemo i činjenicu da se Predsjedništvo CK SKH opredijelilo za "razvoj suvremene jezičke teorije koja će polaziti od marksističke društvene teorije", a predstavnici CK SK svih republika i pokrajina na hrvatskosrpskom govornom području, također su za "razvoj lingvistike i lingvističkih aktivnosti u duhu marksističke orijentacije. Na žalost, stoji i nepobitna konstatacija da *mi takve marksistički fundirane lingvističke teorije nemamo*" (istaknula N. B.; Pasarić 1987c., 1).

Pri tom je u *Komunistu* urednički zaštićen pa se odgovori na njegova podmetanja drugim sudionicima rasprave, kao i razotkrivanja proturječnosti i besmislica kojima vrve njegovi tekstovi ne mogu u tom glasilu objaviti, kao ni kritika njegova protuustavnoga anakrona zauzimanja za jedan jezik i to srpskohrvatski (v. Mijović Kočan 1988b).[193]

Oslanjajući se na Pasarićeva gledišta i dijelom na njegove politikantske invektive Milorad Vučelić (1988) komentira čl. 138. Ustava SRH i osporava naziv hrvatski književni jezik za standardnojezični izraz u kojem zajednički participiraju Hrvati i Srbi kao protuustavan i protucivilizacijski čin u odnosu na koji "Deklaracija iz 1967. deluje više nego bezazleno".

Polazeći od odredbe u Ustavu SFRJ da su u Jugoslaviji ravnopravni narodi i njihovi jezici (prešućujući pri tom da republički ustavi određuju naziv jezika i jezičnu politiku na svom teritoriju!), zauzima se za načelo zajedničkoga rješenja naziva jezika koje bi odražavalo njegovu jednost na cijelom teritoriju gdje se govori novoštokavština. Po njem, "*svakome narodu koji je svoje ime zasvedočio i u nazivu jezika pripada*, u opciji zajedništva, zajedničko ime s nazivom kojeg drugog naroda s istim jezikom" (istaknula N. B.).

"Kad kažemo zajedničko rešenje pod tim razumemo ničim ograničenu jednost standardnog jezika za sve Srbe, Hrvate, Crnogorce, Muslimane i druge Jugoslovene iz tog jezika, a jednako razumemo i potpunu slobodu manifestovanja nacionalno i regionalno uslovljene varijantne razuđenosti, koja zaista pogađa sve nivoe jezične organizacije. Mi smo, dakle, za 'jedinstvo s razlikama', a *protiv svakog unitarizirajućeg nasilja. Pogotovo onoga koje bi, radi*

193 God. 2013. ministar u SDP-ovoj Vladi Željko Jovanović uručio mu je Državnu nagradu "Faust Vrančić" za životno djelo. (*https://www.mojarijeka.hr/mr-sc-bozidar-pasaric-dugogodisnji-clan-radio-kluba-rijeka-dobitnik-drzavne-nagrade-faust-vrancic-za-zivotno-djelo*; pristupljeno 12. kolovoza 2020.).

utemeljenja vlastitog prava, lišilo drugog istog takvog prava. (istaknula N. B.). Reč je o pravu na identitet i integritet nacionalne kulture, na 'jedinstvo kulturnog života', svakog našeg naroda, a ne samo srpskog i hrvatskog. Neodrživo je nametanje od strane većinskog naroda manjinskom narodu na jednoj teritoriji naziva jezika, i to u okolnostima kada taj manjinski narod nema ni jednog vlastitog specifičnog iskaza; ni na radiju, ni na televiziji, ni u novinama, ni u školama, ni u izdavaštvu, ni na nivou kulturnih institucija."

Zauzimajući se za jezičnu ravnopravnost svih jugoslavenskih naroda, Vučelić je istodobno oduzima onima koji je u nazivu već nisu ostvarili! Time bi Crnogorcima i Muslimanima (Bošnjacima) to pravo bilo trajno oduzeto, što je nespojivo s demokratskim načelima jugoslavenskoga ustava i nazivoslovnom jezičnom poviješću obaju naroda, jer su pridjevi crnogorski i bosanski uz imenicu jezik višestruko potvrđeni kao nositelji posebnih jezičnih odlika. Drugo, Vučelić je načelno protiv svakoga unitarizirajućega nasilja, pogotovo onoga koje bi, radi utemeljenja vlastitoga prava, lišilo drugoga istoga takvoga prava, a utemeljujući pravo Srba na vlastiti jezik i njegovo ime te svesrpski kulturni identitet, istodobno lišava Hrvate — kao većinski državotvorni narod s književnom i jezičnom poviješću na organskoj štokavštini starijom od srpske nekoliko stoljeća — prava na svoj jezik i njegovo ime u vlastitoj republici (državi), uvjetujući im da ih imaju dijeliti sa Srbima!

Zahtjev za ostvarivanjem pune ravnopravnosti srpskih identifikacijskih obilježja na cijelom teritoriju SRH, a koji izlazi iz ustavne diobe republičke suverenosti hrvatskoga i srpskoga naroda u Hrvatskoj, znakom je da su takvom definicijom u Hrvatskoj, u odnosu na Srbiju, u nenaravan položaj dovedeni Hrvati kao većinski narod i da nju treba mijenjati, a ne proširivati prava Srba na cijelom teritoriju neovisno o udjelu stanovništva. Nadalje, nasilnom srbizacijom jezika Srba u Hrvatskoj, koja bi se provodila prema Vučelićevoj zamisli jezičnoga i kulturnoga povezivanja hrvatskih Srba s onima u Srbiji, BiH i Crnoj Gori, izgubile bi se autohtone odlike njihova jezika, koje se razlikuju od jezika Srba u drugim republikama, a koje ga i povezuju s hrvatskim književnim jezikom. To je istodobno u suprotnosti s proklamiranim ustavnim načelom čuvanja i promicanja autohtonih jezičnih odlika svake sredine, iskazanoga i u priznanju varijanata kao nositelja tih odlika.

Posebno je pitanje nakane toga teksta što se u ključnom dijelu prikazivanja tobožnje obespravljenosti srpskoga naroda u Hrvatskoj Vučelić poslužio optužujućom neistinom o obespravljenosti Srba u Hrvatskoj u školstvu, iako se ćirilični udžbenici u Hrvatskoj godinama tiskaju za učenike srpske nacionalnosti prema zahtjevima mjerodavnih školskih institucija onih općina

i naselja u kojima preteže srpsko stanovništvo. Nije slučajno što se takav članak pojavljuje u godini u kojoj se očekivao pravorijek Ustavnoga suda SFRJ.

Ustavni je sud s Pasarićevim podneskom čekao pune tri godine, a onda, 7. prosinca 1988., dan uoči rasprave u Hrvatskom saboru o upućivanju predloženih amandmana na jezični članak na raspravu, donio ocjenu da je odredba u Ustavu SRH suprotna Ustavu SFRJ. Sjednicom je predsjedao sudac Branislav Ivanović, sudac izvjestitelj bio je Milosav Stijović, a ostali sudci Milovan Buzadžić, Omer Ibrahimagić, Ivan Kristan, Velja Marković, Radko Močivnik i Dušan Štrbac.

Prema Tanjugovoj vijesti, Ustavni je sud "našao da se prvim stavom čl. 138. Ustava Hrvatske, prema kojemu je 'u SR Hrvatskoj u javnoj upotrebi hrvatski književni jezik, standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski' iz javne upotrebe u Hrvatskoj isključen jezik srpskog naroda u toj Republici i kao jezik srpskog naroda u Hrvatskoj određuje 'hrvatski književni jezik'. Ustav Jugoslavije, međutim, jasno određuje da su jezici naroda ravnopravni i da su u službenoj upotrebi na cijelom teritoriju SFRJ" (prema S. Babić 1990a: 204). Protiv su glasovali sudci Močivnik, Kristan i Ibrahimagić.

Prema ocjeni S. Babića, neki su članovi suda, među kojima je bio i predstavnik SRH Dušan Štrbac, smatrali da će time utjecati na Sabor da promijeni važeću odredbu, a postigli su upravo suprotno. Postupak Ustavnoga suda SFRJ uzbudio je i ustanove i pojedince u Hrvatskoj, pa i samo Predsjedništvo Sabora, koje je dalo Informaciju prema kojoj Ustavni sud Jugoslavije ne može donijeti odluku koja bi bila obvezujuća ili izvršna, čak ako bi i ocijenio da je koji republički ili pokrajinski ustav u suprotnosti s Ustavom SFRJ. Istodobno ocjenjuje da je postupak Ustavnoga suda u vezi s ocjenom ustavnosti članka 138. stavak 1. Ustava SRH "neprimjeren i nepoznat u dosadašnjoj praksi ustavnog sudovanja u nas" (S. Babić 1990a: 206–208).

Dana 8. XII. 1988. Sabor SRH utvrdio je Nacrt amandmana na Ustav SRH i donio odluku o njegovu stavljanju na javnu raspravu. Potom 10. II. 1989. Emil Justament, Javorka Zimonja-Krišković, Stjepan Borošić i skupina zastupnika podnosi Predsjedništvu Sabora SRH i Ustavnoj komisiji Sabora prijedlog da se briše XLI. i XLVI. amandman i da se zadrže dosadašnje jezične odredbe u Ustavu SRH. Taj su prijedlog potpisala 74 zastupnika VUR-a.

Budući da Ustavna komisija nije prihvatila prijedlog, skupina zastupnika VUR-a 10. svibnja 1989. sukladno poslovniku podnosi Predsjedniku Sabora SRH i Ustavnoj komisiji amandman da se brišu amandmani XLI. i XLVI. i da se namjesto njih zadrže sadašnji čl. 138. stavak 1. i čl. 293. Ustava

SR Hrvatske s obrazloženjem da se novim prijedlogom pobliže ne određuje standardni oblik jezika u Hrvatskoj, za razliku od standardnih oblika jezika u Srbiji, Crnoj Gori te u Bosni i Hercegovini, pa bi u jezičnoj praksi mogle nastati nejasnoće, kriva tumačenja i zloupotrebe, što bi urodilo negativnim političkim posljedicama po međunacionalne odnose u nas. Nepromišljenošću drže što se uopće pokrenulo pitanje izmjene postojeće formulacije čl. 138. Ustava SR Hrvatske jer da sadašnja tzv. Bakarićeva formulacija zadovoljava i lingvistički, i politički, i u svakom drugom pogledu kao najpovoljnija u sadašnjim društveno-političkim odnosima u Hrvatskoj. Ona izražava avnojske principe nacionalne i jezične ravnopravnosti utemeljene na povijesnoj Odluci Predsjedništva AVNOJ-a od 15. siječnja 1944. te na odluci koju je potpisao predsjednik NKOJ Josip Broz Tito, a koja u čl. 2. određuje "Službeni list štampat će se na srpskom, hrvatskom, slovenačkom i makedonskom jeziku", objavljenoj 19. prosinca 1944. godine (prema S. Babić 1990a: 209–210).

Ocjena Ustavnoga suda SFRJ proizvela je protuučinak. Slijedila je mobilizacija sveukupne hrvatske javnosti. Prema ocjeni *Vjesnikova* novinara Josipa Pavičića "presudni su bili argumenti koji su isticani u prilog postojećoj odredbi, ali je svoju ulogu odigrao i povrijeđeni građanski nacionalni ponos. Hrvatska nije mogla dopustiti da joj drugi određuje što smije, a što ne smije uraditi" (Pavičić 1990).

Hrvatskomu su saboru uputili obrazloženja u prilog nemijenjanja ustavnoga članka mnogobrojne institucije i pojedinci, što je popraćeno i u tisku.[194]

194 Među ostalima oglasili su se: Zavod za jezik (1. 8. VII. 1987., skraćena inačica *Vjesnik,* 10. X. 1987.; 2. 15. XII. 1988., *Vjesnik,* 20. XII. 1988.; 3. 9. V. 1989., *Vjesnik,* 12. V. 1989., 13. VI. 1989.); Hrvatsko filološko društvo (19. XI.1987.; *Školske novine*, 22. XII. 1987., str. 2; *Vjesnik,* 17. I. 1989., 5. VI. 1989.); Odsjek za jugoslavistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu (28. XII. 1987.); Društvo književnika Hrvatske (12. I. 1988.; *Republika,* 1988., 1–2, str. 301–303; *Vjesnik,* 14. XII. 1988., 27. I. 1989., 10. VI. 1989.); Društvo hrvatskih književnih prevodilaca (24. III. 1988.; *Vjesnik,* 2. VI. 1989.); Katolički biskupi u SR Hrvatskoj (na saboru BKJ, 13. X. 1988.; *Glas Koncila,* 25. XII. 1988., *Hrvatske novine,* 1990., knj. 3, str. 34–35, skraćeno u *Vjesniku,* 7. VI. 1989.); Društvo hrvatskih umjetnika u Kanadi (Cambridge, 3. I. 1989.); Filozofski fakultet u Zagrebu (12. I. 1989.); Predsjedništvo JAZU (12. I. 1989., *Vjesnik,* 18. I. 1989. i 31. V. 1989.); Ravnateljstvo hrvatske inozemne pastve (12. I. 1989., *Glas Koncila,* 12. II. 1989.); Hrvatski intelektualci o hrvatskom jeziku (izjava) (18. I. 1989., *Glas Koncila,* 12. II. 1989.); Katolički bogoslovni fakultet (23. I. 1989., *Glas Koncila,* 5. II. 1989.); Teološko društvo "Kršćanska sadašnjost" (*Glas Koncila,* 12. II. 1989., Vjesnik, 13. VI. 1989.); Sudionici teološko-pastoralnog tjedna (28. I. 1989., *Glas Koncila,* 5. II. 1989.); Društvo za primijenjenu lingvistiku (8. II. 1989., *Vjesnik,* 13. VI. 1989.); Razred za filološke znanosti JAZU (8. V. 1989.); Hrvatski studenti u Kanadi (*Glas Koncila,* 4. VI. 1989); Hrvatski studenti Franjevačke visoke bogoslovije (*Vjesnik*, 11. VII. 1989.); Hrvatske zajednice u SR Njemačkoj

Izdvaja se obrazloženje Znanstvenoga vijeća Zavoda za jezik, objavljeno u *Vjesniku* 10. X. 1987. u skraćenoj inačici:

"Budući da je hrvatski književni jezik izraz složenoga kulturnog identiteta sredine koja ga stvara, a ne samo hrvatskoga nacionalnog bića, pitanje njegove pripadnosti narodu, odnosno vlasništvo naroda nad njim, za lingvističku mu je odredbu nebitno, pa je posve legitimno i opravdano da taj jezik, kao nezamjenjivi izraz sredine u kojoj nastaje, nosi i njezino ime: u SR Hrvatskoj u javnoj je upotrebi hrvatski književni jezik.

Srbi u Hrvatskoj dosadašnjom formulacijom ustavne odredbe o jeziku nisu prikraćeni za svoje ime, ni *de facto* ni *de iure*, jer im se u narodno ime jezika ne dira i iz ustavne se formulacije to ime ne izostavlja: 'standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski', pa se tako zove i nastavni predmet, u kojemu se ne proučava samo standardni oblik tog jezika. Književni pak oblik jezika Srba u Hrvatskoj, koji oni zajedno s Hrvatima i ostalima u Hrvatskoj već stoljećima stvaraju, neovisno o svojoj etničkoj nacionalnoj pripadnosti, znatno se razlikuje od književnog jezika Srba, Hrvata i ostalih u SR Srbiji. Zbog toga ne bi bilo ni razloga ni opravdanja da etnička komponenta ('srpski'), kao jedina među ostalima, uđe u naziv i za onaj oblik jezika, književni, — tj. hrvatski književni jezik — u konstituiranju kojega, kao etnička, stvaralački bitno ne sudjeluje. Pokazuje se da pitanja standardnoga i književnog jezika nisu samo etničko-nacionalna, još manje administrativna, nego u prvom redu sociološko-kulturološka pitanja, pa ih tako valja tumačiti i rješavati."

Predsjedništvo Društva književnika Hrvatske svoje je stajalište obrazložilo u 13 točaka, izdvajaju se 9., 10. i zaključna 13.:

"9. Hrvatski književni jezik legitimira se u povijesti i suvremenosti svoje govorne zajednice, u jeziku hrvatske književnosti, pravnih dokumenata, jeziku znanosti i društvenih institucija, u jeziku štampe i periodike KPJ (SKJ) i KPH (SKH), u dokumentima narodnooslobodilačke vlasti, AVNOJ-a i ZAVNOH-a, u stvarnosti nove, socijalističke Jugoslavije.

Narodni naziv hrvatski jezik trajno se i sustavno upotrebljava od početka pismenosti: u književnim djelima, u pučkoj kulturi, u hrvatskom školstvu, u jezikoslovlju, u rječnicima, gramatikama, leksikonima, lekcionarima, u državno-pravnim spomenicima.

---

i Švicarskoj (*Vjesnik*, 12. VI. 1989.); Hrvatska znanstvena zaklada u Australiji (Sydney, 17. VI. 1989.); Odvjetnički zbor Grada Zagreba (na početku 1989.).

Hrvatski književni jezik danas obavlja sve funkcije razvijenog, modernog, standardiziranog jezičnog idioma, od književnoumjetničke, znanstvene i publicističke do administrativne i kolokvijalne.

10. Hrvatski književni jezik, kao standardnojezični izraz hrvatske sociokulturne sredine nije ograničen ni prostorno ni vremenski. Upotrebljavati ga, po slobodnom izboru, mogu svi koji žele, bez obzira gdje žive. U njegovu formiranju sudjelovali su i sudjeluju svi pripadnici govorne zajednice — pojedinci, narodi (hrvatski i srpski) i narodnosti. Počiva na potrebama socio-kulturne sredine, na volji naroda.

13. Postojeću i važeću ustavnu odredbu o nazivu jezika u SR Hrvatskoj (Ustav SRH, čl. 138) ne treba mijenjati. Za promjene ne postoje nikakve pravne osnove. S hrvatskim se književnim jezikom nije dogodilo ništa što bi bilo razlogom da se ustavna formulacija mijenja. Naprotiv, svi povijesni, lingvistički, pravni i politički razlozi neoborivi su argument da član 138. Ustava SR Hrvatske ostane nepromijenjen" (prema S. Babić 1990a: 233—234).

Pri glasovanju u Saboru 20. i 21. lipnja nije prošao ni jedan jezični amandman. Pasarić je, zajedno s onima koje je predstavljao i u čije je ime pisao protuustavni podnesak Ustavnomu sudu SFRJ — hrvatskom politikom šuvarovskoga smjera i njezinim predstavnikom u Ustavnom sudu Dušanom Štrbcem — doživio u saborskom glasovanju težak poraz te je ostala na snazi prvotna definicija naziva javnoga jezika u SR Hrvatskoj. On je krivca našao u međunarodnoj UDK klasifikaciji, u kojoj su hrvatski i srpski jezik već godinama razdvojeni u dva posebna jezika "stavljajući nas pred gotov čin" (B. Pasarić 1990). Pred svršenim činom bio je Pasarić i 1985. kad je pokretao pitanje ustavnosti 138. članka jer je UDK klasifikacija u jugoslavenskom jezikoslovlju, pa i u časopisu *Jezik*, koji je bio pod posebnom partijskom prismotrom, u optjecaju još od 1979., pa ga to nije spriječilo da pokrene pitanje ustavnosti članka 138. Ustava SRH, iako je on bio pravno usklađen, kako se vidi, ne samo s gledištima "šovinističke" hrvatske lingvistike nego, i "napredne" srpske i međunarodne lingvističke znanosti.

Da je izradba prijedloga UDK za južnoslavenske jezike svojedobno bila dostupna javnosti i stručnjacima, ona bi zasigurno izgledala drukčije, tvrdi Pasarić. Po njemu, slovenski bi jezik zadržao kod 808.61, a novi član, hrvatskosrpski dobio kod 808.63, dok bi makedonski jezik ostao s kodom 808.66 i bugarski s kodom 808.67. U tom bi slučaju hrvatska varijanta hrvatskosrpskoga dobila kod 808.631, srpska 808.632, a crnogorska podvarijanta 808.6321, te eventualno bosanskohercegovačka varijanta 808.633. Takva bi klasifikacija, tvrdi Pasarić, "mnogo realnije odrazila pravo stanje stvari". Tako se Pasarić

najposlije i razotkrio: njegova ispravljena klasifikacija južnoslavenskih jezika po UDK sustavu nije ništa drugo nego velikosrpski pogled na "stanje stvari": crnogorskoga jezika nema ni kao varijante (iako ga je kao lingvističku činjenicu prepoznavao i opisivao Vuk Karadžić još 1820), a bosanskohercegovački, koji je, realno gledajući, varijanta bez "eventualno", nije se usudio javno pridijeliti srpskomu kao podvarijantu, kako je to učinio s crnogorskim jezikom, pa mu dodjeljuje "eventualni" položaj varijante.

No, sve su te klasifikacije, jezični razgovori i trgovanja bili zapravo besmisleni. U trenutku kad su vođeni, Hrvatska je bila daleko odmaknula na svom samostalnom jezičnom putu, a SANU je već bila stavila u ruke srpskim političarima svoj *Memorandum* — tajni dokument koji je u javnost procurio 1986. — i pokrenula strašan genocidni rat protiv nesrpskih naroda za granice nove Srbije, koje su se poklapale s granicama Karadžićeve svesrpske štokavštine, i na njih, očekivano, postavila postrojbe JNA. Glavna uzdanica velikosrpske jezične politike, Pavle Ivić, navješćivao je tada svojim hrvatskim kolegama da će Hrvatska izgubiti rat (*Duga*, 3.VIII. 1991.), a kad je rat 1995. izgubila Srbija, napokon je nešto ipak dobila: namjesto srpskohrvatskoga u javnoj i svakoj drugoj porabi — srpski.

Dobio je i pokretač cijele afere Franjo Butorac: uspješnu političku karijeru i unosno privatno poduzetništvo. Njegov je životopis tipična hrvatska priča iz pretvorbeno-prijetvorbenoga razdoblja. Iz nje se može učiti.[195]

6.4. Propale beogradske pripreme za prihvat hrvatskoga hrvatskosrpskoga

Jezično-politička previranja 1980-ih u Hrvatskoj praćena su pozorno i iz susjednih republika štokavskih govora. Jezikoslovci u Srbiji okupljeni oko Pavla Ivića čekali su povoljan politički trenutak da bi se iz Beograda povukli odlučujući potezi u onemogućivanju suverenih republičkih jezičnih politika te su ga vidjeli u najavljenim jugoslavenskim ustavnim promjenama, koje su imale ispraviti, po njima, proturječja ustava iz 1974. ne samo u Srbiji nego i u Hrvatskoj.

U ožujku 1982. pri Republičkoj konferenciji SSRN Srbije osnovan je Savjet za srpskohrvatski jezik koji bi trebao osigurati usklađenu i djelotvorniju društvenu brigu za srpskohrvatski jezik u javnoj porabi na području Republike i ostvariti suradnju sa sličnim tijelima u ostalim republikama: "Svima nam je poznato da je srpskohrvatski jezik, i narodni i standardni, zajedničko

195 Više vidjeti: *https://www.pgs.hr/predsjednistvo-stranke/*.

dobro četiri jugoslovenska naroda, čiji delovi, veći ili manji, žive izmešani u Socijalističkoj Republici Srbiji i u celoj našoj zemlji, izmešani međusobno i s drugim našim narodima i narodnostima. Ove činjenice, ni s naučnog ni s političkog stanovišta, ne možemo dovoditi u pitanje, jer bi to bilo protivno osnovnim tokovima razvoja srpskohrvatskog jezika i protivno interesima naroda koji njime govore. (...) Osnivanjem *Saveta za srpskohrvatski jezik* učesnici Dogovora moći će uspešnije nego do sada sarađivati s odgovarajućim telima, ustanovama i organizacijama u drugim našim republikama" (*Politika*, 13. III. 1982.).

No srbijanski jezikoslovci nisu bili jedinstveni u pogledima na sadržaj i način vođenja jezične politike. Beogradska središnjica ostala je 1982. zatečena istupom predstavnice SAP Vojvodine Vere Milosavljević, koja nije poduprla osnutak Savjeta za srpskohrvatski jezik jer bi to u višejezičnoj vojvođanskoj sredini, gdje se vodi uspješna jezična politika i gdje je ostvarena suradnja s mnogim republičkim i izvanrepubličkim institucijama moglo biti protumačeno kao opredjeljivanje za jedan službeni jezik. U Vojvodini nema potrebe za vertikalnom organiziranošću, napose ne u jedno tijelo pri najvišem državnom i samoupravnom organu Republike. To bi značilo zatvaranje jezične problematike u uže okvire i njezino svođenje na jedan resor, čime ta pitanja ne će dobiti ni na društvenoj važnosti ni na dostojanstvu, a velika je opasnost od nepotrebne politizacije. Po njezinoj ocjeni to bi tijelo moglo postati isključivi kreator politike, što bi bilo nedemokratski, bez obzira na polazno demokratsko načelo organiziranja (*Vjesnik*, 9. VI. 1982.).

Još je veće iznenađenje bila uskrata potpore Savjetu čak sedmerice profesora Odsjeka za južnoslavenske jezike i opću lingvistiku beogradskoga Filološkoga fakulteta. Njihovo je mišljenje da o zajedničkom srpskohrvatskom jeziku kojim govore četiri naroda — Srbi, Hrvati, Crnogorci i Muslimani, trebaju odlučivati zajednički pri odgovarajućem zajedničkom tijelu. To ne može raditi tijelo koje se ima "brinuti" o srpskohrvatskom jeziku u SR Srbiji, koji, podsjećaju, nije jedini jezik kojim se govori u Srbiji (*Vjesnik*, 9. VI. 1982.). Time su zapravo razobličili i dotadašnju radnu metodologiju beogradskih unitarista: zloporabu skupova srodnih republičkih tijela za nametanje unitarne politike i potiranje ustavom zajamčene republičke autonomnosti u vođenju jezične politike.

U lipnju 1983. objavljen je u 40 točaka *Politikin* jezični kodeks, nastao kao rezultat razgovora za okruglim stolom u kojima su sudjelovali: Milka Ivić, Mitar Pešikan, Dušan Jović, Asim Peco, Pavle Ivić, Egon Fekete, Jovan Deretić, Radivoj Cvetićanin, Vaso Milinčević, Branislav Brborić, Đoko Stojičić i

Sava Dautović. Cijeloj su aktivnosti prethodile rasprave u Komisiji Predsjedništva CK SK Srbije za idejno djelovanje CK u kulturi, objavljene u brošuri *Srpskohrvatski jezik — aktuelna pitanja,* u izdanju beogradskoga Rada 1979. godine. Temeljno načelo od kojega se pošlo jest "otvorenost koja vodi računa o pravima svih naroda koji govore srpskohrvatskim jezikom, ali koja ne zaboravlja ni ono što je jezička stvarnost i pravo vlastitog naroda."

Neprihvatljivo je srpskim pravopisom smatrati samo ekavski jer je to "protivno i istorijskoj logici i današnjim jezičkim prilikama u srpskoj naciji. Jekavica koja se ponekad shvata kao faktor jezičkog razgraničavanja izvorno je, kao i ijekavica, deo kulture srpskog naroda. Nije slučajno što su Vuk, rođeni ijekavac, i Đura Daničić, rođeni ekavac, pisali ijekavski."

Kad je riječ o leksiku, srpski se jezikoslovci zauzimaju za punu otvorenost na cijelom srpskohrvatskom jezičnom prostoru "osim u, ne tako brojnim, slučajevima kada postojeći dubleti ometaju komunikaciju", primjerice pridjevi *slovenačkі* u srpskom i *slovenski* u hrvatskom; *tisuća* nije samo hrvatska riječ jer se nalazi već u Dušanovu zakoniku, a *kruh* i u istočnoj varijanti opstoji u frazemu *trbuhom za kruhom.*

"*Jezička orijentacija Politike*

1. Autorski tekstovi objavljivaće se bez izmena. Autorskim se smatraju svi potpisani tekstovi, a oni će biti izuzeti od svih jezičkih ograničenja osim onih koja nalaže običaj da se pojedinosti usklade sa sandardnojezičnim izrazom (npr. umesto *treptajući — trepćući*, umesto *(h)istoriski — (h)istorijski*; umesto *Bihaćanin* i *Požeravčanin — Bišćanin* i *Požarevljanin*; isto tako, ako je autor ijekavac i piše ijekavski, neće se ostavljati pojedine reči s ekavskim, ili ako autor piše ekavski, s ijekavskim likom i sl.).

2. Prilikom prenošenja celih govora ili delova govora javnih izlaganja zadržaće se izvorni oblik kad god to bude moguće. Prilikom prenošenja Tanjugovih vesti doslovnost se neće smatrati obaveznom.

3. Kada novinar samo sluša govornika, a nema pisanih dokumenata, neosnovano je zahtevati da on odstupi od svog načina pisanja, koji, razume se, mora biti usklađen sa standardnojezičnim modelom.

4. Kada novinar raspolaže pisanim dokumentima, poželjno je da ih citira u izvornom obliku kad god za to ima vremena i mogućnosti.

5. Kad je reč o leksici koja je svojstvena bilo jednoj bilo drugoj varijanti našeg jezika, jedino ograničenje moglo bi se odnositi na one reči koje bi remetile elementarnu komunikativnost na celome srpskohrvatskom jezičkom prostoru. Za autorske tekstove spoljnih saradnika ne važi ni takvo ograničenje. a za književne (umetničke) priloge ni 'standardnost' nije obavezna; dijalozi ili čak

i celi tekstovi mogu se pisati supstandardno ili dijalekatski, i za novine i inače, iako se u novinama objavljuju pre svega napisi na standardnojezičkom obliku.

U oblasti sintakse i stilistike za *Politiku* je prihvatljivo sve ono što je 'pravilno' i valjano u našem jeziku kao celini, pa i ono što je iz nekih razloga sada manje zastupljeno — veća upotreba infinitiva, neodređenoga pridevskog vida, odgovarajućih domaćih reči umesto stranih, slovenskog genitiva i dekliniranih brojeva. Do odstupanja od vukovskog modela našeg standardnog jezika — u kojem su svi ovi oblici bili mnogo češći — više dolazi iz nebrige nego iz uvažavanja logike razvoja srpskohrvatskog jezika kao celine ili standarnojezičkog izraza srpske nacije.

(...) Isto tako jezični internacionalizam koji bi dopuštao poplavu i nepotrebnih tuđica (*samit, eskalacija, reperkusija, retardacija*) a progonio reči i izraze uobičajene u drugim sredinama istog jezika ili u drugim domaćim slovenskim jezicima (slovenački i makedonski), bio bi manjkav i s gledišta normalnog jezičnog razvoja.

6. Za dopisnike *Politike* izvan Srbije važe ista 'pravila' kao i za one u Srbiji, pri čemu je normalno da se dopisnici iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske služe istočnom varijantom (ijekavski pravopis) ili kakvim neutralnim izrazom. (U Crnoj Gori, naime, ionako se ponajviše koristi istočna varijanta s ijekavskim izgovorom.)

7. Neprihvatljiva je praksa, koja doduše nije normirana, da se srpskim smatra jedino ekavski pravopis (reč je dakle o pravopisu, a ne o izgovoru, jer se izgovor ne 'vidi' iz novina, iz pisanog jezika), jer bi to bilo protivno i istorijskoj logici i današnjim jezičkim prilikama u srpskoj naciji.

8. Neopravdano je različito prilaziti prenošenju izlaganja društvenih i javnih radnika s obzirom na njihovu nacionalnu pripadnost. Dešavalo se, naime, da su govori rukovodilaca iz SR Hrvatske donošeni u zapadnoj varijanti, dok su izlaganja nekih rukovodilaca iz SR Srbije i SR Crne Gore koji inače govore ijekavski prilagođavana 'čistoj' istočnoj varijanti, tj. njenoj ekavskoj redakciji. Nema nikakvih razloga, ni istorijskih, ni kulturnih, vezivati ijekavicu samo za zapadnu varijantu srpskohrvatskog jezika.

9. Razlozi za uvažavanje ijekavice i u Srbiji jesu višestruki. Ovde ih parafraziramo i preciziramo prema knjizi *Srpskohrvatski jezik — aktuelna pitanja,* Rad, Beograd, 1979., str. 49:

> ijekavski se zavičajno govori u izvesnim područjima naše republike (zapadna Srbija i Sandžak), i među srpskim doseljenicima širom SR Srbije;
>
> ijekavski govore i pišu Srbi izvan Srbije;

ijekavski izgovor i pravopis povezuje nas s drugim narodima srpskohrvatskog jezika;

znatan i značajan deo književne i kulturne baštine srpskog naroda pisan je ijekavski;

jekavski je pisao i govorio začetnik našeg novoga književnog jezika Vuk Stefanović Karadžić.

10. *Politika* se ubuduće neće samostalno upuštati u jezičke poduhvate bez konsultacije sa stručnim institucijama, kao što su Institut za srpskohrvatski jezik u Beogradu, Odeljenje jezika i književnosti SANU, Odsek za južnoslovenske jezike Filološkog fakulteta u Beogradu, Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu i druge" (prema Veličković 1983).

Nominalnim proglašenjem ijekavice i svih leksičkih pojavnosti na ukupnom srpskohrvatskom jezičnom prostoru svojinom srpskoga jezika, srpski su jezikoslovci pod krilaticom otvorenosti i tolerantnosti položili temeljac budućemu nadzoru jezičnih politika u svim štokavskim republikama, otvoreno priznajući da Srbiji "*nije u interesu* (istaknula N. B.) da se zatvara u nešto što bi bila naša jezička varijanta ili subvarijanta, ekavica ili ijekavica, ćirilica ili latinica" (prema Veličković 1983: 31). Nadalje, u točki 5. javno je priznato da je model srpskoga standarda tekao kao otklon od Karadžićeva modela i da se Karadžiću treba vratiti, a sve su nabrojene odlike (namjesto "dakanja" poraba infinitiva, neodređenoga pridjevnoga vida, domaćih riječi namjesto inojezičnica, slavenskoga genitiva, sklonidba brojeva) povijesna svojina hrvatskoga standarda dokaradžićevskoga razdoblja, što se, naravno ne želi reći, a istodobno će se za potrebe politikantstva pozivom na Karadžića učvršćivati stara teza srpskoga jezikoslovlja kako su Hrvati pokrali Karadžića i kako zapravo pišu srpski! Čak je postalo poželjno i jezično čistunstvo, koje je desetljećima držano znakom hrvatske isključivosti, nacionalizma i "nazadnosti". U 6. točki crnogorski je jezik proglašen srpskim ("istočnom varijantom") ijekavskoga izgovora.

Pavle Ivić objavljuje 1984. u uglednom francuskom slavističkom časopisu Revue des études slaves povijesnosintezni članak o razvitku književnoga jezika na srpsko-hrvatskom jezičnom području *L'évolution de la langue littéraire sur le territoire linguistique serbo-croate*, u kojem ponavlja stare teze o zajedničkom književnom jeziku četiriju jugoslavenskih štokavskih republika, izgrađenom na štokavštini karadžićevskoga tipa, pri čem Hrvatima oduzima nacionalni identitet, pretvara ih u "katolike srpskohrvatskoga jezika" (što je parafraza Karadžićevih "Srba rimskoga zakona"), a dubrovačku književnost

drži zajedničkom baštinom, budući da nema potvrda da su se stari dubrovački pisci izjašnjavali Hrvatima. Pri tom mu, dakako, ne smeta što se nisu izjašnjavali ni Srbima, niti što dubrovačka književnost kulturološkim renesansnim okružjem mletačke Dalmacije iz kojega je izrasla, sadržajem, motivikom, pjesničkim i proznim oblicima te jezičnim amalgamom nema nikakve veze sa sudobnom srpskom književnošću 14., 15., 16., 17. i 18. stoljeća, ali čini cjelinu s hrvatskom književnošću od Zadra do Kotora.

Na članak su u časopisu *Jezik* reagirali Dragutin Raguž (1985–86; 1986–87), Radoslav Katičić (1985–86; 1986–87) i Stjepan Babić s uredničkoga gledišta (1985–86), a Krunoslav Pranjić na okruglom stolu Pisac i jezik u organizaciji Društva književnika Hrvatske (Pranjić 1985). Ivić je prijeporne teze dodatno pojasnio u dvama člancima objavljenima također u *Jeziku* (1985–86; 1986–87), ostavši pri prvotnim stajalištima. U prijeporu je spomenuo i umjetno unošenje novotvorenica, kovanica i neobičnih riječi u "jezik katolika srpskohrvatskoga jezika", koje se puku nameću, a sve s ciljem da bi se dokazala povijesna različitost hrvatskoga i srpskoga jezika. Polemika između Katičića i Ivića vodila se i na stranicama *Revue des études slaves.*

Raguž Ivićevu sintezu označuje površnom skicom u kojoj je premalo pravih podataka, činjenica i lingvistike, a previše "ivićevske politike", kojoj je nakana preskočiti ili prešutjeti ključne osobe, djela i postupke u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja doilirskoga razdoblja, kako bi se osnažio Ivićev konstrukt o Karadžiću i Gaju kao tvorcima hrvatskoga standardnoga jezika, koji je konačno uobličen istom na prijelomu 19. u 20. stoljeće. Ivić je stvorio lažnu sliku hrvatske jezične povijesti zatajivši glagoljicu u Bosni i Humu, Pažanina Bartula Kašića i njegovu gramatiku iz 1604. godine, u kojoj on uz čakavštinu uvodi i štokavštinu u gramatički opis, a potom bosansku štokavštinu podiže na razinu općega jezika, zatajivši značenje bosanske franjevačke prijevodne djelatnosti u jezičnoj integraciji hrvatskoga sjevera i juga, kao i bosančicu, kao posebno hrvatsko ćirilično pismo, koja se uz latinicu kao glavno hrvatsko pismo, rubno održalo u srednjoj Dalmaciji sve do potkraj 18. stoljeća.

Katičić je u Ivićevu nazivlju vezanu uz pojave iz hrvatske povijesti i kulturno-jezične integracije, u ustrajavanju na nepostojanju hrvatske nacionalne svijesti i standardnoga jezika prije ilirskoga pokreta i regionalnoj podijeljenosti koja je priječila nacionalnu integraciju vidio obilježje namjernoga probira iz ukupnosti samo onih pojava i sastavnica koje potkrjepljuju postavku kojom Ivić gleda, a ostale namjerice izostavlja ili previđa.

Tako, primjerice, uopće "ne spominje ni jednom riječju stoljetnu i duboku državnopravnu vezu Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, koja je teškim

vojnim i političkim protivštinama unatoč, usprkos moćnim interesima koji su joj bili protivni, ostala duboko usviještena i načelno neosporna. U idejno ključnim razdobljima, i za humanizma i za baroka i uoči ilirskoga preporoda javlja se ta veza kao bitan element orijentacije o zajedničkoj pripadnosti. Ta povezanost Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a poslije i u Jajačkoj banovini njima pridružene Bosne, odredila je stvaranje ilirskoga identiteta (*provincia nationis Illyricae, Illyricum modernum* polovice 17. stoljeća), koji je u latinskoj terminologiji bio temelj današnjem hrvatskom" (Katičić 1986–87: 110).

Katičić govori o Ivićevu "nerazumijevanju" problematike, iako je po srijedi višedesetljetno podmetanje i namjerno prešućivanje podataka koji ne idu u prilog srbijanskoj interpretaciji odnosa i zbivanja u procesima nacionalnih, književnojezičnih i standardnojezičnih integracija južnoslavenskih naroda. Ogledni je primjer tomu upravo Katičićev navod kako je Ivić na istu ravninu uključivanja u hrvatski identitet stavio Hrtkovce i Nikince u istočnom Srijemu i Dubrovnik, "koji je stoljećima mjerodavno i istaknuto sudjelovao u samom stvaranju toga identiteta" (Isto: 111), a ta su dva naselja katoličkih Albanaca prvo od srpskih susjeda preuzeli šumadijsko-vojvođanski dijalekt, te se potom, na temelju konfesije i jezika, priključili hrvatskomu identitetu jer im je taj u srijemskoj županiji bio najbliži.

Katičić razumijeva jezično zajedništvo drukčije od Ivića: ono počiva na cjelovitosti, na uključivanju, na njegovanju vrijednosti, na poznavanju tradicije, na njezinu opisivanju, a ne na isključivanju, razgrađivanju, zanemarivanju, zataškavanju (Isto: 118).

Prema Grčevićevoj ocjeni (1998–99), Ivić i naziv "istočnohercegovački", namjesto Karadžićeva "hercegovački", uvodi u dijalektologiju 1956. obuhvativši njime ne samo sve novoštokavske ijekavske govore nego čak i šćakavske istočnobosanske te dubrovački poddijalekt (govor), da bi dokazao da Hrvati imaju srpski dijalekt u osnovici svoga standardnoga jezika, unatoč činjenici što se "u dubrovačkome ne provode inovacije koje se provode u govorima istočnih Hercegovaca, a provode se takve inovacije koje ga od njih udaljuju" (Isto: 87). To je bio potez, zaključuje Grčević, "dalekosežne promišljenosti kojom vješto i učinkovito širi misao o tom da je među ostalim i Dubrovnik koloniziran Srbima. Svoju djelatnost na tome polju Ivić je okrunio usporedbom Dubrovnika s Hong-Kongom. On je, postavljajući tu usporedbu, vjerojatno znao da je vraćanje Hong-Konga kineskoj matici neupitno i samo pitanje vremena i načina" (Isto).

O zbivanjima u Hrvatskoj, nazivu jezika i odjecima Butorčeva članka pisao je u *Ninu* profesor zagrebačkoga Filozofskoga fakulteta, povjesničar

Drago Roksandić (1985). Njegova je polazišna postavka da ni jedan južnoslavenski narod u 19. st. nije toliko puta mijenjao naziv jezika kao hrvatski. To vezuje uz složenu policentričnu hrvatsku književnojezičnu povijest. Znakovito izdvaja odluku Hrvatskoga sabora iz 1861. da se jezik u Trojednici nazove jugoslavenskim. Prešućuje da se od Hrvatsko-ugarske nagodbe do ulaska Hrvatske u Državu SHS, dakle pola stoljeća, jezik službeno zvao *hrvatski.* Trenutna jezična previranja u Hrvatskoj, prouzročena, što se poslije pokazalo, namještenom aferom iza koje je stajala Šuvarova jezična politika pod egidom CK SKH, i njihov ishod drži sudbinskima za budućnost Jugoslavije. Očekivala se naime promjena jezičnoga članka 138. u Ustavu SRH i ukidanje naziva "hrvatski književni jezik", što je bio krajnji cilj Butorčeve afere. Sve se zbiva, to valja podcrtati, neposredno prije izbijanja skandala o velikosrpskom programu rekonstrukcije Jugoslavije u dokumentu SANU poznatom pod imenom *Memorandum SANU.*

Međusobna nerazumijevanja i međunacionalne sukobe Roksandić tumači i nedovoljnim poznavanjem povijesti pojedinih jugoslavenskih naroda. To pokazuje na primjeru odnosa prema tuđicama, gdje ih u stereotipnim interpretacijama srpska kultura prihvaća, a hrvatska prevodi, te u odnosu prema ćirilici, koja da je u Hrvatskoj zapostavljena, iako je sve do u 18. st. bila jednim od hrvatskih pisama. Navodom da je njezina uporaba danas vrlo ograničena, nejasno je želi li Roksandić vratiti Hrvatima u javnu porabu njihovu bosančicu (hrvatsku ćirilicu) ili ponuditi srpsku ćirilicu. Jedno je i drugo, u svakom slučaju, anakrono i bespredmetno. Hrvati su se definitivno glavninom pisane baštine odlučili za latinicu još u 14. st., a supostojanje bosančice tek je rubna, prostorno i vremenski ograničena pojava. Želi li pak reći da je poraba ćirilice ograničena u odnosu na srpsku jezičnu zajednicu u Hrvatskoj, onda to nije točno, jer njezin opseg i primjenu ona sama – srpska zajednica, određuje i u školstvu i u drugim oblicima javne porabe sukladno postojećim zakonima.

U povodu Butorčeva članka *Nin* donosi i komentar Branislava Brbrorića iz njegova intervjua *Komunistu* pod naslovom *Neki bi hteli "etnički čist" jezik* (6. X. 1985.), u kojem autor izjavljuje da se koplja lome oko standardnoga jezika, posebnoga naddijalektalnoga tipa koji je važan integracijski činitelj u konstituiranju modernih nacija u civilizacijskom smislu te da srpskohrvatski postoji na objema razinama — dijalektalnoj i standardnoj. Neki bi htjeli da postoji samo na dijalektalnoj, a na standardnoj da je razbijen na više varijanata po republičkom ključu i nad njim, njegovim oblikovanjem nadzor preuzima republika. Posljedica je toga slabljenje veza i jezično razdvajanje.

Nakon Brborića, *Nin* pod naslovom *Srpskohrvatski* objavljuje dio izlaganja Pavla Ivića, predsjednika Savjeta Radio-televizije Beograd za srpskohrvatski jezik s njegove prve sjednice (*Nin*, 20. X. 1985.): "Jezičko razjedinjavanje objektivno šteti svima. Ovome se pridružuje i jedan poseban razlog: cepanje našeg književnog jezika doprinosi razgrađivanju kulturnog jedinstva srpskog jezika. Ako će Srbi u Srbiji, na primer, govoriti jednim jezikom, a oni u Hrvatskoj drugim, to znači uskraćivanje ovom narodu jednog od osnovnih nacionalnih i ustavnih prava, onoga na upotrebu svoga jezika. To ne može da bude naša intencija, u takvoj delatnosti ne treba da sudelujemo. (...) Korisno je da se iz naših medija čuju sve verzije srpskohrvatskog književnog jezika, da se, pored ostalog, oseti da nam ijekavski izgovor nije tuđ."

U travnju 1986. *Nin* izvješćuje o uglavljenom zagrebačkom dogovoru o jedinstvenom jeziku, iako ga se hrvatska strana odrekla. Autori članka, Milorad Vučelić i Miloš Luković, raspravljaju o političkim implikacijama gradnje, točnije bi bilo — pokušaja gradnje — zajedničkoga standardnoga jezika u četirima štokavskim republikama u razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata.[196] Novosadski dogovor drže dobrim rješenjem, kasnija su zbivanja nazvana nasrtajima na njegov duh (*Deklaracija*, *Predlog za razmišljanje*, višekratno zauzimanje jednoga kulturologa i profesora književnosti za zaseban "crnogorski jezik", zahtjev za "bosanskim" jezikom), koja nikada nisu doživjela ozbiljnu kritiku, pa se neprestano aktualiziraju. Zagrebački dogovor je afirmirao jezičnu politiku u BiH 1967.—74., stajališta CK SK Srbije 1978. i 1979., poslije primijenjena u Jezičnom kodeksu *Politike*, dogovore o pripremi jezičnih jedinica u drugom izdanju EJ. U zaključcima su predviđeni izradba zajedničkoga pravopisa, gramatike, rječnika, stručnih terminologija, popularnih jezičnih *savjetnika.*

Da je jezično-pravopisni zaokret u jezičnoj politici SR Srbije zaista bio u funkciji nadzora standardizacijskih procesa u drugim republikama novoštokavske standardne osnovice, dokazom je polemika koja se povela u *Ninu* nakon objave Anić–Silićeva *Pravopisnoga priručnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1986. godine i vodila sve do polovice 1987. Iz nje se međutim vidi da su srpski jezikoslovci shvatili da je tim pravopisom, unatoč strukovnim ustupcima, zapravo završeno razdoblje dogovorne lingvistike i da je hrvatsko jezikoslovlje krenulo vlastitim putem. Hrvatski književni jezik svoju je normu učvrstio objavom *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika* Zavoda za jezik, Babićeve *Tvorbe riječi u hrvatskom književnom jeziku* i Katičićeve *Sintakse hrvatskoga književnog jezika* pa je time serbokroatistici došao kraj. Pešikan to izrijekom i kaže (1986a: 40): "Ta je norma gotova stvar i sprovodi se sa

196 Još jednom zajedno: Zagrebački dogovor : jezik i politika. *Nin*, 27. IV. 1986., str. 34—35.

visokim stepenom dosljednosti i discipline." U Hrvatskoj se srbizacijom jezika nije uspjelo, a u BiH je pitanje ostalo otvoreno. Pešikan piše o normativnoj zapuštenosti i kaosu koji vlada u "kulturnom prostoru preovlađujuće istočne, tradicionalno srpske varijante", u koju ubraja i bosanskohercegovačku, iako takvom ona nije autohtono, nego je postala nasilno, kao što bi i hrvatska bila postala i zapuštena i kaotična u iščekivanju dogovornoga "spasa" iz Beograda da se tomu nisu upornim radom suprotstavili hrvatski jezikoslovci i političari, otrpjevši povremene unitarističke udare i kadrovske čistke.

Ostala je još slaba nada da će možda u Hrvatskom saboru uspjeti akcija ukidanja čl. 138. i naziva "hrvatski književni jezik". Stoga se u polemici dosta raspravljalo i o tom članku, koji se pokušavao pravno osporiti uz pomoć odredbe u Ustavu SFRJ da svaki narod ima pravo na svoj narodni naziv jezika, a srpskomu je narodu u Hrvatskoj to pravo uskraćeno.

U polemici su se Anić i Silić javili samo jednom, a od drugih hrvatskih jezikoslovaca nije sudjelovao nitko. Javili su se međutim čitatelji iz Hrvatske, dijelom pod pseudonimima, što je znakom političke represije koja je u Hrvatskoj još vladala od sloma Hrvatskoga proljeća. U polemici o Anić–Silićevu pravopisu Pešikan (1986a) kritizira hrvatske jezikoslovce i njihov separatizam, a *Deklaraciju* i frontalni napad na Rječnik dviju Matica drži ključnim događajima koji su utjecali na formulaciju jezične odredbe u članku 138. Ustava SRH iz 1974., kojim je legitimirano odvajanje hrvatskoga od srpskoga jezika, a istodobno se "proglašava hrvatski književni jezik za standard i Srba u Hrvatskoj". Neusuglašenim formulacijama republičkih ustava stvoren je "terminološki apsurd da se na jednoj strani jezik zove hrvatski, a na drugoj srpskohrvatski", a odatle da su proistekle i "one groteskne formulacije u uvodnom tabaku *Enciklopedije Jugoslavije* (na kojim će se navodnim jezicima pisati prilozi pojedinih republika)".

Podsjećanje zagrebačkoga časopisa *Jezik* na avnojske odluke (god. 33, br. 2), kojima su uza slovenski i makedonski izrijekom bili priznati i hrvatski i srpski jezik, Pešikan naziva "pribiranjem takvih formulacija kao argumenata za poseban hrvatski književni jezik". Fiksiran na zajednički jezik, tvrdi da se on mogao razvijati kao jedan jezik s postojećim dvojstvima koja se nisu smjela povećavati nego držati pod nadzorom, a moguća nova i dio starih neutralizacijom bi se u naravnom dodiru smanjivala. Nejasno je kako se jezik kao pojavnost u neprestanoj mijeni može držati pod takvim nenaravnim nadzorom kakav si Pešikan predočuje i kojim se postupcima može odvagivati količina dopuštenih dvojnosti.

Netom objavljeni pravopis Vladimira Anića i Josipa Silića drži djelom separatističke hrvatske lingvistike, iako je on napisan pod nadzorom CK SKH, iako su se autori morali odreći njegova prvotna naslova ("Pravopis hrvatskoga književnog jezika"), iako su u rječnik uvrstili mnoge riječi koje ne pripadaju hrvatskomu standardu, niti se uvršćuju u normativni pravopisni priručnik, nego u rječnik književnoga jezika.

Pešikan sažima: "Iako samim dvočlanim imenom jezika i nekim elementima sadržaja i stilizacije ublažava ekstremna nacionalna vrednovanja i formulacije, priručnik Anića i Silića ne mijenja bitno stvorenu situaciju, nego — snabdjeven zaštitnim znakom 'Školske knjige' i ovlašćenog republičkog tijela — omogućuje da se iza njega nastavi praksa stabilizacije državnog hrvatskog književnog jezika, nacionalno programiranog; on, međutim remeti i komplikuje mogućnost dogovornog osavremenjivanja pravopisne norme, sugerisanog u zaključcima zagrebačkih dogovora, jer su se autori umesto predviđenog zajedničkog rada odlučili na posebno normiranje i predavanje rada javnosti."

Raskidanje s novosadskim *Pravopisom* i vraćanje na Boranićevu normu Pešikan drži propisano pisanje točke iza rimskih znamenaka i iza kratice titule *dr.*, a sastavljeno pisanje rednih brojeva, zbirnih brojeva i zbirnih imenica budi mu nevjericu (*dvadesetipetero*, *milijuntisućusedamstoosamdesetpeti*). Dvočlano fonološko segmentiranje *lj* i *nj* u ćirilici u kojem je *j* jatovskoga podrijetla (/l// je/p/o/t/a/, /n//je/ž/a/n/) od onoga jednočlanoga koje to nije (/lj/ut, /nj/egov) Pešikana zbunjuje. Neprihvatljiva mu je transkripcija nekih čeških, poljskih, portugalskih i kineskih imena jer se razlikuje od već ustaljene novosadske prakse, a napravljena je bez dogovora s jezikoslovcima iz republika u kojima se inače imena iz nećiriličnih pisama pišu po izgovoru. Smatra oštećenima srpske porabnike jer im nije dopuštena poraba zamjeničnoga lika *ko* uz *tko* i njihovih izvedenica, kao i dio leksika naveden u prvom nastavku ovoga članka, dok se istodobno u rječnik i pravila uvršćuju kineska imena.

Autori *Pravopisnoga priručnika* odgovorili su Pešikanu, koncentrirajući se na strukovnu razinu (Anić–Silić 1987a), a političke konotacije nisu komentirali. Njemu je pak bilo stalo da autore strukovno diskvalificira kad se već nije uspjelo zaustaviti izlaženje toga pravopisa, ali se pokazalo da im strukovno nije dorastao. Uvodno autori ističu da na pravopisni priručnik "treba gledati kao na rezultat nastojanja organiziranih društvenih snaga SR Hrvatske na unapređivanju jezične politike u duhu njihovih poznatih stavova o jezičnoj ravnopravnosti i u duhu Ustava SR Hrvatske. (Inicijativa

za njegovu izradu potekla je iz Komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske.)"

Nesporazum o fonološkoj segmentaciji riječi *ljepota* i *nježan* u ćiriličnom ijekavskom zapisu razjašnjavaju razdvojbom morfonološke segmentacije л/je/, н/je i fonološke grafematske identifikacije zbog tradicije љ/e, њ/e.

Opovrgavaju da je točka iza kratice *dr.* samo Boranićeva norma, ona je normom i u *Pravopisnom uputstvu* iz 1929. Nepisanje točke iza rednoga broja vrlo često čini tekst nejasnim, pa se značenje mora iščitavati uz pomoć konteksta, što takvo rješenje čini nepraktičnim.

Pri transkribiranju su pazili da se oblik ne udalji previše ni od fonološko-morfološke strukture i našega jezika ni od jezika iz kojega oblik dolazi. Transkribirani oblik *Portu* (iz portugalskoga), koji Pešikan drži problematičnim jer "vodi teškoćama u promjeni riječi" zbog toga što završava na *-u,* ne misle da bi bio neprihvatljiv jer su se oblici *intervju*, *Čaušesku*, *Pompidu* i dr. dobro uklopili u standardni jezik.

U priručniku je uz aspiriranu transkripciju u kineskom jeziku navedena i neaspirirana, kako bi se upozorilo na moguće nedosljednosti pri porabi i neaspirirane transkripcije (koju autori drže praktičnijom).

Primjeri *bušji* i *mušji* pokazuju — "u pomanjkanju takvih kakve bi akad. Mitar Pešikan radije čuo — promjenu *h* + *ji* > *šji.* To je zato da se prikaže cjelovito sistem alternacija u našem jeziku, što se u pravopisnoj knjizi prvi put čini. Vjerujemo da će stručnjak reći da je to korisno. Primjeri se zbog toga nalaze u tabeli zamjena fonema na str. 142. i 354. Naravno oblik *buvlji* nije time dobio drukčiji (normativni) status u jeziku nego što ga ima."

U vezi s primjedbom koja se odnosi na ekavski refleks jata *Pravopisni priručnik* kaže: "U današnjim književnim oblicima hrvatskoga ili srpskoga jezika nekadašnji jat ima dva refleksa: 1. ije/je/e/i (*cvijet/cvjetovi/bregovi/dio*) i 2. e (*cvet, cvetovi, bregovi, deo*). Inače uspostavljanje ijekavsko-ekavskih suodnosa u rječničkom dijelu *Priručnika* vodilo bi mehaničkoj ravnoteži."

Autori kažu da sistemski razlozi govore u prilog sastavljenomu pisanja rednih brojeva, zbirnih brojeva i zbirnih imenica. No kako norma može ići i mimo (jezika kao) sistema, moguće je donijeti i drukčije pravilo — onakvo za kakvo se zauzima Brborić. To se također odnosi na riječi sa strukturnim jedinicama *put* i *puta.* I jedna i druga jedinica leksički su desemantizirane, te su postale sufiksi (točnije sufiksoidi). Stoga ne mora čuditi pokušaj da se i one pridruže "matici" kao nesamostalne jedinice. Moguće je, dakako, donijeti i drukčije rješenje. No to bi drukčije rješenje također zahtijevalo dosljednost: i jednu bi i drugu jedinicu trebalo pisati odvojeno od "matice", i to uvijek. Tada

bi *jedanput* (postalo bi tada *jedamput*) trebalo interpretirati kao leksikaliziranu (tvorbeno nemotiviranu) pojavu.

U vezi s drugim Pešikanovim primjedbama autori naglašavaju "da pravopisni priručnik opisuje prvenstveno pravopisno stanje u SR Hrvatskoj. Pravopisni priručnik niti je zamišljen niti izrađen tako da bude zajednički pravopis. No ponavljamo: u njemu nema ničega što bi se protivilo načelima toga zajedničkog pravopisa."

U polemiku između Pešikana i pravopisaca Anića i Silića upleo se Vlado Đukanović (1987a) komentarom autorskoga proturječja glede pravnoga oslonca njihova pravopisa. Autori kažu da je nastao kao "rezultat nastojanja organiziranih društvenih snaga SR Hrvatske na unapređivanju jezične politike u duhu njihovih poznatih stavova o jezičnoj ravnopravnosti i u duhu Ustava SR Hrvatske," a uopće se ne osvrću na Ustav SFRJ i njegova načela, koja da se odnose na jezik što je zajednički četirima našim narodima. Ustav SFRJ, naime, tvrdi Đukanović, ne poznaje republičke državne jezike, već samo "jezike naroda i narodnosti" pa je "sumnjiv legitimitet Anić-Silićeva iskaza: 'naglašavamo da Pravopisni priručnik opisuje prvenstveno pravopisno stanje u SR Hrvatskoj. Pravopisni priručnik niti je zamišljen niti izrađen tako da bude zajednički pravopis'. Dve rečenice ovoga iskaza međusobno su neusklađene i sadrže unutrašnju logičku protivurečnost. Ono prvenstveno znači da se Pravopisni priručnik ipak 'razliva' i preko republičkih granica, a ono drugo kao da znači kako u SR Hrvatskoj živi samo jedan narod, a ne delovi dvaju jugoslovenskih naroda."

Đukanović ne navodi da je Ustav SFRJ prepustio republikama da samostalno uređuju jezična pitanja. Srbi u Hrvatskoj nominalno jesu narod, a faktično su nacionalna manjina. Pravni položaj neke etničke skupine određuje brojčani udio u ukupnom stanovništvu i iz toga slijede prava. U Hrvatskoj se to i primjenjivalo pri uvođenju ćirilice u nastavu i to temeljem čl. 138. stavak drugi. Inače, da su Srbi u Hrvatskoj zaista ostvarivali prava koja izlaze iz diobe republičkoga suvereniteta, koji im se gdjekad pogrješno pripisuje, onda bi ćirilica i srpski jezik bili istaknuti na državnim zgradama i javnim natpisima u svim općinama na teritoriju SRH. To se pak nikad nisu usudili tražiti jer su znali na koji su način i u kojim okolnostima upisani u Ustav SRH 1974. godine. Bila je riječ o ucjeni srpskoga vodstva da ne će glasovati za amandmane ako se ustavno ne istakne poseban položaj srpskoga naroda: "Ni mi u vodstvu nismo bili sasma istovjetnih gledišta, ali smo se ipak složili (pa smo tako javno i nastupali) da nema smisla inzistiranjem na toj formulaciji ugroziti bitne pomake u ustavnim rješenjima i da tu smijemo u verbalnim

formulacijama načiniti određen ustupak. Većinom smo govorili o Srbima u Hrvatskoj, izbjegavajući i pojmove narod i manjina, ali smo ipak prihvaćali prilično olako (ponekad čak i hranili) tezu i o njihovoj 'konstitutivnosti'. Činjenica je — iako je novim ustavom Hrvatska morala dobiti novi, više državotvorni status nego do tada — da smo ipak još bili u jedinstvenoj (mi smo isticali saveznoj) državi Jugoslaviji, u kojoj je srpski narod bio najbrojniji, pa je na temelju toga donekle mogla biti branjena teza o 'konstitutivnosti' toga naroda — u bilo kojoj republici" (prema Dabčević-Kučar 1997: 318).

Zdenko Radelić (2006: 485) govori pak o nužnosti pažljivijega čitanja te odredbe u onodobnom Ustavu SRH: "Velikom umješnošću stvoren je tekst koji je trebao stupnjevanim pristupom u definiranju hrvatske državnosti sve zadovoljiti, ali i ukazati na bitne razlike: Hrvatska je nacionalna država hrvatskog naroda, ali i država srpskog naroda. Ali ne i "nacionalna država srpskog naroda", kao što je glasila formulacija za Hrvate. Međutim, izdvajanjem Srba, poput većinskih Hrvata, u odnosu na pripadnike ostalih pet jugoslavenskih naroda, čiji su pripadnici živjeli u Hrvatskoj, kao i onih stanovnika koji su obuhvaćeni pojmom narodnosti — što je bio specifičan pojam za jugoslavenske manjine — naglašena je njihova posebnost."

Đukanović nadalje piše da je svim narodima koji govore srpskohrvatski (hrvatskosrpski), prijeko potreban zajednički, cjelovit pravopis, i to zajednički i u zamisli i u izradbi. Primjećuje da ako je "Pravopisni priručnik jedan od izvedbenih pravopisa toga zajedničkog pravopisa (kako kažu autori Pravopisnog priručnika, str. 8), kako se onda moglo poreći i u 'izradi' izgubiti ono 'zajedničko'. Drugim rečima, kako se u bibliografskom opisu moglo desiti da UDK oznaka jezika bude 808.62 ('hrvatski jezik'), iako sama knjiga nosi naslov 'Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskog jezika'. I zašto u rečniku Pravopisnog priručnika, pored neophodnog prideva 'srpskoslavenski', nema pravopisno relevantnih složenica 'srpskohrvatski' / 'hrvatskosrpski'?

Bojim se da sve ovo očigledno protivreči avnojskom načelu 'jedinstva kulturnog života' svakog naroda u SFRJ, načelu koje za svaki od njih važi podjednako. Niko se ne može odreći toga načela, a da time ne porekne i smisao Jugoslavije, kao savezne države ... dobrovoljno ujedinjenih naroda. Je li normalno od bilo kog naroda, pa tako i srpskog, očekivati da se tog načela odrekne?"

Kao sudionik *Vjesnikove* ankete o novoizišlom *Pravopisnom priručniku* Anića i Silića prosuđivao je i Pavle Ivić (1987). Autor cijeni obojicu jezikoslovaca i njihov "rodoljubivi napor", ali svako mijenjanje pravopisnih navika

u načelu drži lošim i na dulje vrijeme stvara nesigurnost porabnicima zbog norma svladanih prethodno u školi ili svakodnevnoj praksi. Zbog toga bi pravopis trebalo mijenjati samo ako su promjene zaista veće poboljšanje ili popravljanje očiglednih propusta u prethodnoj normi.

Izmjene koje uvodi *Pravopisni priručnik* različite su naravi. Neke postojeću normu poboljšavaju za nijansu, neke jedno pravilo zamjenjuju drugim, podjednako prikladnim, a neke nude i slabija rješenja. Rijetki su slučajevi, tvrdi Ivić, gdje dobitak zaista uvjerljivo nadmašuje cijenu kojom je plaćen.

Ističe da su dopunjene transkripcije inojezičnih imena iz jezikâ koji nisu bili obuhvaćeni prethodnim pravopisima. U Hrvatskoj se pišu izvorno, a u ostalim trima republikama gdje se upotrebljava "srpskohrvatski jezik" prilagođeno izgovoru. Sada Pravopisni priručnik donosi transkripcije prilagođene izgovoru, za koje su u prvom redu zainteresirane tri spomenute republike "pa bi možda bilo prirodno (i korektno) prepustiti im da same brinu svoju brigu". Ima dobrih i loših rješenja, ali i dvostrukosti, kojih u transkripciji ne smije biti.

I on misli da pravopis Anića i Silića konačno izdvaja Hrvatsku iz područja zajedničkog pravopisa kojega se drže ostale tri republike istog jezika. Namjerno ili ne, pečati nadležnih ustanova na tom priručniku ovjeravaju takvu izolaciju. Dvije su ozbiljne slabosti takva poteza, jedna politička i jedna praktična.

Nijedna od republika srpskohrvatskoga jezika nije nacionalno homogena. U konkretnom slučaju Hrvati u Hrvatskoj obvezuju se na pisanje protivno normama koje važe za njihove sunarodnjake izvan Hrvatske. Isto tako od Srba u Hrvatskoj zahtijeva se da primjenjuju odredbe drukčije od onih kojih se drže ostali Srbi. Time se narušava cjelovitost nacionalnih kultura naroda pogođenih tim novim teritorijalnim razdvajanjem, cjelovitost koja se ubraja u osnovna nacionalna prava. Budući da na određenom teritoriju za određeni jezik može postojati samo jedna pravopisna norma, u interesu je svih da svi zainteresirani teritoriji imaju jednaku normu. Tu nije riječ o jeziku, čije se varijantne osobitosti moraju poštovati, jer su nacionalna baština, nego o pravopisu, dakle o konvenciji. Među izmjenama u novom priručniku ima mnogo takvih koje se ne vezuju uz neku hrvatsku praksu u prošlosti, a i tamo gdje postoje poklapanja te vrste, nije riječ o nekim istinskim hrvatskim značajkama, nego o drukčijim konvencijama, poodavno napuštenim, tako da se novouvedena rješenja sukobljavaju sa živom praksom i ustaljenim osjećajem publike u Hrvatskoj."

Ivićev je zaključak da je za sve narode koji govore "ovim našim jezikom" i za sve republike gdje se njime govori, najpovoljnije da se izmjenama u pravopisu pristupa veoma oprezno i da se one uvode samo zajednički, dogovorno.

Čitatelj potpisan pseudonimom Mihovil Šoštarić novinar je Ivo Horvat iz Zagreba. Potaknut Pešikanovim člankom *Od novosadskog dogovora do novih razgovora* (*Nin*, br. 1897), komentira njegovo, ali i Ivićevo, stajalište da srpskohrvatski nije naziv varijante, nego ime jezika u cjelini (*Večernji list*, 15. IV. 1987). Navodi i mišljenje Božidara Kovačeka, koji traži da se ime jezika odredi saveznim Ustavom "nasuprot neprikosnovenom prirodnom pravu svakog naroda da svoj jezik naziva svojim imenom i da ga razvija u skladu sa svojom kulturnom tradicijom" (I. Horvat 1987b).

Podsjeća na Bakarićev govor iz 1978. o hrvatskom i srpskom jeziku i pritiscima da se jezik unificira pod nazivom srpskohrvatski i uvede u javnu porabu kao jedan jedinstveni jezik, s jedinstvenim rječnikom, jedinstvenom gramatikom itd., na što politika nikad nije pristala. Hrvati govore taj jezik — to je hrvatski jezik, Srbi ga govore — to je srpski jezik. Smiješno bi bilo da sada Hrvatima kažemo: vi govorite srpski, ili Srbima: vi govorite hrvatski, ili da im kažemo da govore srbohrvatski ili srpskohrvatski. Po Bakarićevu mišljenju, tu čak nije riječ o pitanju varijanata jednoga jezika, to je jezik Hrvata ili jezik Srba" (*Politika*, 11. XI. 1978).

Horvatov osvrt komentirao je Vlado Đukanović (1987b). Autorova je teza da je Srbima u Hrvatskoj uskraćeno pravo da svoj jezik zovu svojim imenom; da se Srbe u Hrvatskoj prisiljava da prihvate naziv hrvatskoga književnoga jezika. Navodi dva članka iz Ustava SR Hrvatske iz 1974. godine: čl. 137. st. 2: "Zajamčeno je svakom narodu i narodnosti pravo da u skladu s potrebama zajedničkog života, socijalističkog razvoja i učvršćivanja bratstva i jedinstva slobodno i ravnopravno upotrebljava svoj jezik i pismo, da jezik naziva svojim imenom, da razvija svoju kulturu, odgoj i obrazovanje na svojem jeziku"; čl. 138. st. 1: "U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u javnoj je upotrebi hrvatski književni jezik, standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski."

Ovdje je važno napomenuti da su imenom srpskohrvatskim ili hrvatskosrpskim, koje promiče srpsko jezikoslovlje, prikraćena dva naroda za svoje ime — Crnogorci i Muslimani i da ta prikraćenost nije desetljećima smetala ni Pešikanu ni Iviću. Ako je od četiriju naroda koji se služe tim zajedničkim jezikom, dvama uskraćeno pravo na imenovanje svojim imenom, a treći ga odbacuje kao neprihvatljiv, onda je jasno da je pogrješno polazište onoga tko je naziv smislio i onih koji ga na silu nameću. Dakle, rješenje je četiri naroda:

četiri imena u punoj ravnopravnosti na cijelom teritoriju matične republike. Ondje gdje narod nije matičan, on je nacionalna manjina i pripadaju mu prava nacionalne manjine.

U Hrvatskoj su Srbi nacionalna manjina, brojčano najveća, nekoć najgušće naseljena u Krajini, koja je bila pod izravnom upravom bečkoga Dvora (*Statuta Valachorum,* 1630), a nakon Drugoga svjetskoga rata kolonizirana u Slavoniji, Baranji i Srijemu te u velikim gradovima diljem Hrvatske. Proces oblikovanja pravoslavnoga krajiškoga stanovništva u modernu naciju počeo je polovicom 19. stoljeća integracijom Krajine u Hrvatsku i tekao je dvosmjerno: jedan se dio integrirao s Hrvatima kao pravoslavni Hrvati, a drugi s pravoslavnim Srbima. I jednima i drugima Hrvatska je domovina i ni po čem se ne bi trebali razlikovati od hrvatskoga naroda. Njihov je standardni jezik hrvatski, a ako ga ne žele prihvatiti, mogu izabrati bilo koji, kao i pismo, sukladno brojčanomu stanju u pojedinim općinama. To su rješenja koja primjenjuju moderne države. Model su Hrvati u Austriji, Mađarskoj ili Moliseu, koji ondje žive stoljećima.

Vlado Đukanović (1987c) uvodi u polemiku Katičićevo stajalište dvama navodima iz njegove knjige *Novi jezikoslovni ogledi* (Katičić 1986: 143, 145) u kojima se suvremena hrvatska standardna norma vezuje uza zahvat hrvatskih vukovaca na razmeđu stoljećâ, oslonjen u prvom redu na Karadžićevu stilizaciju novoštokavštine. To je Đukanoviću krunski dokaz da Hrvati pišu — srpski. Katičić je svoja stajališta glede vukovaca i Karadžićeve novoštokavštine u posljednjim radovima bolje pojasnio, isključivanjem bilo kakve organske štokavštine iz standardne podloge hrvatskoga jezika te uvođenjem triju književnojezičnih sastavnica — štokavske, čakavske i kajkavske — po čem je hrvatski jedinstven u odnosu na srodne južnoslavenske jezike u okružju.

Srpski su jezikoslovci, pa i Đukanović, suprotstavili avnojskim navodima o četirima jezicima — kojim su se služili hrvatski jezikoslovci kao krunskim dokazom o pravu na hrvatski jezik i njegovo hrvatsko ime, stajalište Moše Pijade o jedinstvu kulturnoga života svakoga naroda i nedopustivosti narušavanja toga jedinstva bilo kakvim međama, pa i republičkim granicama.

Đukanović zaključuje da je naša društvena i lingvistička situacija takva da se rješenje paradoksa kakvo je prisiljavanje Srba u Hrvatskoj da se u imenu jezika odreknu srpskoga imena i za standardni jezik uzmu hrvatski književni jezik, ne može naći samo u granicama pojedinih socijalističkih republika nego ih treba tražiti i u širem jugoslavenskom okviru.

Na Đukanovićev je tekst reagirao čitatelj koji se potpisao kao Marko Š. Pavlinović (1987a). On piše kako su "u upornim nastojanjima izvan Hrvatske

da se intervenira u hrvatsku jezičnu stvarnost i politiku bjelodani odsjevi stare unitarističke ideologije koja je Hrvate smatrala dijelom 'srpskohrvatskog naroda' čiji jezik može biti samo srpskohrvatski — po historiji, sadržaju i nazivu" te da je u njima "vidljiv refleks Vukova poistovjećivanja štokavštine sa srpstvom, a poznato je da je upravo to poistovjećivanje bilo osnova suvremenog srpskog nacionalizma, ne samo jezičnog. Spram oba momenta među hrvatskom inteligencijom, a danas očito i među širim slojevima, postoji istinska narogušenost, i tko to ne vidi, taj se unaprijed lišava svake pretpostavke za normalan ljudski razgovor."

Đukanoviću je postavio pitanje: "Ako tvrdite da je jezik kojim govore Srbi, Hrvati, Muslimani i Crnogorci jedan jezik, pa što Vas smeta kako tko taj jezik naziva?"

Đukanovićevo uvođenje Karadžića i hrvatskih vukovaca posredovanjem Katičićeva navoda potaknulo je Ivu Horvata (1987c) na propitivanje uloge hrvatskih vukovaca i Karadžića jer je u Đukanovićevu pisanju prepoznao namjeru "da se Vuku pripiše i bitna uloga tvorca suvremenog jezičnog standarda u Hrvatskoj te tako obezvrijede argumenti o nejedinstvu književnih standarda". Za potkrjepu svojih stajališta navodi iz knjige Zlatka Vincea *Putovima hrvatskoga književnog jezika* sljedeću rečenicu: "Razvoj hrvatskoga književnog jezika bio je samostalan, o čemu svjedoče i posebne filološke škole, pa ne može biti govora o tome da su Hrvati svoj književni jezik uzeli direktno od Vuka" (Vince 1978: 116).

Horvat uočava da su posljednjih mjeseci pritisci nekih beogradskih jezikoslovaca sve jači za povratak načelima Novosadskoga dogovora s unificiranim pravopisom, rječnikom itd. Da iz tih pritisaka izbija sve veća nervoza, što se očituje i u Đukanovićevim istupima. Negirajući naziv "hrvatski književni jezik" za imenovanje zajedničkoga standardnoga jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, Đukanović se zauzima da se rješenje tih "paradoksa" nađe izvan granica SR Hrvatske.

Razloge sve žešćemu naletu dijela beogradskih jezikoslovaca i instrumentalizaciji hrvatskih Srba Horvat vidi u poraženom srbijanskom velikodržavlju, koje još uvijek pokušava naći prostor za svoje političke planove jezičnim podčinjavanjem susjednih republika.

Horvat podsjeća da hrvatski jezikoslovci nisu nikad osporavali pravo Hrvatima u BiH i onima u Vojvodini da sami, kao posebne narodne zajednice rješavaju ta pitanja zajedno s drugim narodima na istom teritoriju. Sa žalošću zamjećuje da tako ne postupaju neki beogradski jezikoslovci: "oni se

sada miješaju u sve, i u jezična prava Hrvata u njihovoj matičnoj republici i u prava Srba u Hrvatskoj i drugdje".

Upravo prema Ustavu SRH Srbima u Hrvatskoj zajamčeno je da svoj jezik nazivaju svojim srpskim imenom, piše Horvat, da se njime služe nesmetano i neograničeno, i da je obveza vlasti SRH da ih u tom štite, kao što ih i štite. "Najbolji je dokaz životne valjanosti sadašnje ustavne formulacije sam život: u SR Hrvatskoj problema oko toga uopće nije bilo! Zar nije simptomatično da su sve ove dramatizacije i kampanje došle i dolaze zapravo izvan zajednice Srba u Hrvatskoj! Kao da ih se hoće konfrontirati s Hrvatima na njihovu i hrvatsku štetu na jednom pitanju koje je, upravo u smislu naših važećih norma, i saveznih i (ozloglašenih) republičkih, principijelno i dobro riješeno, upravo u smislu punih sloboda i jamstava za ove slobode. U životu ovo pitanje ne postoji, ono je pseudopitanje. Ipak, moramo se upitati: zašto se ono sa strane nameće u političkim bitkama koje se danas vode u Jugoslaviji kao neko realno, prvorazredno pitanje?"

Vlado bi Đukanović u rezignaciji između ironije i gorčine ukidao slobode i suverena prava, avnojska i ustavna, teorijska i praktična, apstraktna i konkretna, a u takvoj se jugoslavenskoj perspektivi hrvatski građani ne vide.

U odgovoru Ivi Horvatu o Karadžiću kao tvorcu suvremenoga jezičnoga standarda u Hrvatskoj Đukanović (1987d) se poslužio navodom iz Brozovićeve knjige *Standardni jezik* ("zajednički standardni jezik Srba i Hrvata bio je nužnost zato što su i jedni i drugi m o r a l i i z a b r a t i š t o k a v š t i n u kao osnovicu standardnog jezika, a n i j e štokavština izabrana zato što su Srbi i Hrvati m o r a l i i m a t i z a j e d n i č k i s t a n d a r d n i jezik") te veli da Karadžić nije tvorac književnoga jezika ni u Srbiji, ni u Hrvatskoj, nego je "primerenije kazati da je Vuk ponudio model za organizovanje standardnog jezika na narodnoj osnovici". Taj je "model standardnog jezika prihvaćen u Srbiji 1868. godine (nekoliko godina posle Vuka). Tridesetak godina kasnije Vukov model prihvaćen je i u Hrvatskoj kao model po kojem se ravna 'općenita pravilnost' standardnog jezika. Upravo tada, (devedesetih godina prošloga stoleća) i upravo zato standardni jezik počeo je bivati zajednički Hrvatima i Srbima. Dakle, zajednička osnovica i zajednički model jesu suštinski argumenti za tvrdnju da je standardni jezik zajednički Hrvatima i Srbima, unatoč i tadašnjoj i sadašnjoj nehomogenosti toga zajedničkoga standardnog jezika, tj. njegovoj varijantnoj razuđenosti."

Na Pavlinovićev pak upit: "Ako tvrdite da je jezik kojim govore Srbi, Hrvati, Muslimani i Crnogorci jedan jezik, pa što Vas smeta kako tko taj jezik naziva?", naveo je dva razloga: prvi, zato što taj jedan jezik ima previše

naziva kojima se manipulira sa stajališta etičke i političke dubioznosti pa ih je izredao petnaestak za standardni jezik (srpskohrvatski jezik; hrvatskosrpski jezik; srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski jezik; srpskohrvatski književni jezik; hrvatskosrpski književni jezik; srpsko-hrvatski jezik; hrvatsko-srpski jezik; hrvatski ili srpski jezik; standardni hrvatski ili srpski jezik; složeni standard srpski ili hrvatski; standardna hrvatska ili srpska novoštokavština; standardna novoštokavština; zajednički štokavski standard; hrvatski odnosno srpskohrvatski jezički standard; hrvatski i srpski književni jezik), naglasivši da za varijante ima 29 naziva. Drugi je razlog što formulacija iz članka 138. Ustava SRH negira pravo Srbima u Hrvatskoj da svoj standardni jezik nazovu i svojim imenom.

Đukanović navodi čl. 137. Ustava SRH koji jamči punu sloboda upotrebe standardnoga jezika pa pita Horvata i Pavlinovića što je s nazivom standardnoga jezika Srba u Hrvatskoj? "Problem ne bi bio u jednačnom nazivu (hrvatski književni jezik), kad bi se njime mogla imenovati jedna od stvarno postojećih varijanata zajedničkog standardnog jezika. Postoje konteksti u kojima je taj naziv i potreban i sasvim legitiman. Problemi, međutim, nastaju kada se taj jednačni naziv (hrvatski književni jezik) stavi u službu poricanja drugog (trećeg, četvrtog) sudeonika i njegovih (njihovih) prava. A upravo se to poriče uzdizanjem varijante na razinu standardnog jezika."

Horvatovo mišljenje da sve dramatizacije i kampanje o jeziku i njegovu nazivu u Hrvatskoj dolaze izvan zajednice Srba u Hrvatskoj pobija navodom iz govora što ga je političkomu aktivu Vukovara održao "jedan kompetentan Hrvat", uz to član Predsjedništva CK SKJ, početkom travnja 1987: "Cilj je (hrvatskoga nacionalizma) raskidanje jezičnog jedinstva hrvatskog i drugih naših naroda, koji govore jednim, hrvatskim ili srpskim, odnosno srpskohrvatskim jezikom (...), uz poseban pritisak na Srbe u Hrvatskoj da se podrede normama i praksi 'čistog' hrvatskog jezika ili da se separiraju u svoj, odnosno srpski jezik" (Stipe Šuvar, prema *Politici* od 2. IV. 1987.).

Đukanović ponavlja: "Kada sam rekao 'da se rešenje (...) ne može naći samo u granicama pojedinih socijalističkih republika', imao sam na umu to da se rešenja postojećih problema u našoj jezičkoj stvarnosti moraju tražiti uz puno uvažavanje i ravnomerno sudelovanje svih onih koji tvore tu jezičku stvarnost. A ona, naša jezička stvarnost uključuje u sebe i Hrvate, i Muslimane, i Srbe, i Crnogorce."

Na kraju zaključuje članak napomenom da Novosadski dogovor nije Sveto pismo, ali nije ni svetogrđe pa navodi upravo iz *Deklaracije* njegovu afirmativnu ocjenu: "Novosadski dogovor opravdano je deklarirao zajedničku

lingvističku osnovu srpskog i hrvatskog književnog jezika, ne poričući historijsku, kulturnohistorijsku, nacionalnu i političku istinu o pravu svakog naroda na vlastiti jezični medij nacionalnog i kulturnog života."

Završavajući polemiku s Đukanovićem, Horvat (1987a) piše da se u novoj Jugoslaviji nismo ujedinili da kao narodi nestanemo, nego da se sjedinjeni što sigurnije održimo i u punoj slobodi razvijamo bez straha od odnarođivanja i asimilacije. Komu smeta različitost imena jezika, tomu smeta i mnogo što drugo u avnojskom konceptu nacionalne ravnopravnosti. Nije stoga čudno što se pri oživljavanju takvih zloslutnih teza nedavno moglo pročitati, da bez "zajedničkog jezika nećemo moći ostvariti zajedništvo ni u čemu drugom", čime se navješćuje opravdanost odnarođivanja tobože u ime socijalizma. Ta je krilatica izvučena iz povijesne ropotarnice stare Jugoslavije "jedan narod — tri plemena — jedan jezik".

Đukanović je uporan sa svojim pseudopitanjem: "Šta je s nazivom standardnog jezika Srba u Hrvatskoj?" Ne uvažava ustavno objašnjenje da je to "hrvatski književni jezik, standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se zove hrvatski ili srpski". Ako je to nejasno, može se ispraviti dodatnom formulacijom kojom bi se još bolje zajamčila jezična i svaka druga ravnopravnost Srba u Hrvatskoj, uključujući vlastita kulturno-prosvjetna društva i udruženja, časopise, novine, što se moglo davno učiniti da se tomu nije suprotstavljao Đukanovićev "kompetentni Hrvat" Stipe Šuvar.

Time bi se spriječilo "djelovanje raznih intriganata i dežurnih lovaca na vještice, koji izmišljanjem neprijatelja grade i održavaju svoju političku karijeru godinama, koristeći je i za osobne obračune i za stvaranje koterija radi širenja raznih spletki i javnih prozivki, čime se hoće opteretiti javni život u Hrvatskoj i Jugoslaviji."

A pravi je problem jezik Hrvata u njihovoj nacionalnoj državi, SR Hrvatskoj, kojima se oduzima pravo na nacionalno ime jezika nakon najnovijega prijedloga jedne radne skupine da se temeljito izmijeni formulacija članka 138. Ustava SRH, ukine odrednica "hrvatski književni jezik" te da se kao naziv jezika, uz "hrvatski ili srpski", dopusti isforsirana kovanica "srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski".

Đukanović se oglušio na Pavlinovićeve primjedbe o požurivanju unifikacije novoštokavskoga standarda i njegova naziva u četirima republikama i dvjema pokrajinama pa ih u novom članku Pavlinović ponavlja (1987b), nazrijevajući u Đukanovićevim tekstovima "refleks davnih nastojanja Vuka Karadžića, koji je štokavce vidio samo kao Srbe, a Hrvate kao čakavce" što je "podloga jednog drugog, konkretno srpskog, nacionalizma".

Pravo je pitanje Pavlinoviću ovo: "čak i kad bi svi lingvisti i oni koji se lingvistikom izvan SR Hrvatske bave — od Vlada Đukanovića do Pavla Ivića — bili u pravu, kad bi oni bili posjednici i tumači znanstvene istine, koju lingvisti iz Hrvatske ne prihvaćaju, bez obzira na to koliko su njihova stanovišta utemeljena ili neutemeljena, čak ni tada ne bi bilo ni razborito ni pravedno, a u krajnjoj liniji ni naučno, u SR Hrvatskoj primijeniti, manje ili više prisilno, voljom političke moći i vlasti, ona rješenja protiv kojih su hrvatski lingvisti bez izuzetka. (...) Jer je, naime, besmisleno misliti da su baš svi hrvatski lingvisti neprijatelji bratstva, ravnopravnosti, zajedništva i jedinstva ove zemlje i sloge sa srpskim narodom posebno i sa svim drugim jugoslavenskim narodima zajedno".

Kad bi se i prihvatila Đukanovićeva logika jedan jezik — jedan naziv, pitanje je koji naziv, piše Pavlinović. "Pred tim su pitanjem bili i srpski i hrvatski i svi drugi lingvisti već prije jednoga stoljeća i više. Stari su govorili: jedan narod — jedan jezik! Danas vi kažete: jedan jezik — jedan naziv! (neodoljivo se nameće analogija: Vuk je govorio 'Srbi rimskoga zakona', a Pavle Ivić govori: 'katolici srpskohrvatskoga jezika'). Još samo malo pa da krug zatvorimo i da se vratimo na poziciju iz prošloga stoljeća i da odbacimo svu razlistalost jezika."

Time je uredništvo *Nina* zaključilo raspravu smatrajući da je "polemičarima ponestalo argumenata", a budući da su u međuvremenu objavljeni i prijedlozi o novoj formulaciji o jeziku u Ustavu SR Hrvatske, utvrđuje "da se i u ovoj raspravi iskazane razlike mogu usmeriti na drugu adresu".

Ivićevo zauzimanje za naziv srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski bilo je pragmatične a ne znanstvene naravi, kakvim ga je prikazivao u međunarodnoj i domaćoj znanstvenoj javnosti. Razobličio ga je Mirko Peti: "Ne zalažu se Srbi za upotrebu naziva srpskohrvatski, u paralelizmu s nazivom hrvatskosrpski, zato što su, reklo bi se, od Hrvata velikodušniji, pa za račun zajedništva u nazivu jezika žrtvuju i svoje nacionalno ime, združujući ga s hrvatskim u jedno, nego zato što im u zadanoj konstelaciji odnosâ naziv srpskohrvatski najviše odgovara. A odgovara im stoga što se njime obuhvaća i lingvistički i kulturološki više no nazivom srpski. Obuhvaća se i onaj dio jezika koji se samo nazivom srpski obuhvatiti nikako ne bi moglo, onaj naime njegov nedvojbeno samo hrvatski dio, a to je sav jezik tzv. starije hrvatske književnosti i kulture, uključujući tu, dakako, osim štokavskih, i tekstove na čakavskom i kajkavskom idiomu, i to sve u razdoblju inauguracije tzv. zajedničkoga književnog jezika, kad razvoj jedne sociokulturne sredine, hrvatske, zbog različitih povijesnih okolnosti, uglavnom nije ovisio o razvoju druge, srpske, i obratno" (Peti 1989.; prema 1995: 50–51).

Nakon raspada Jugoslavije Ivić se brzo prilagodio novim okolnostima, priznao da su srpski i hrvatski dva standardna jezika, preuzeo jezično skrbništvo nad Crnom Gorom te optužio Hrvatsku da je secesijom "stavila Srbe pred svršen čin" da i oni odbace srpskohrvatsko jezično ime, a prihvate srpsko i u Srbiji i Crnoj Gori, kao što je već bilo prihvaćeno u BiH i Hrvatskoj. Svesrpsko jezično sjedinjenje htjelo se postići ekavizacijom izgovorne osnovice u svim republikama u kojima žive pripadnici srpskoga naroda, ali je službeno ekavica uvedena samo u Republici Srpskoj 1993., no ukinuta je smjenom vlasti (P. Ivić 2007). A tvorac zaključaka propaloga "zagrebačkoga dogovora" Milan Šipka s polustoljetnim zakašnjenjem piše: "Vrijeme je da Srbi utvrde osnove svoje jezičke politike, prestanu da se bave raspravama šta drugi rade sa jezikom koji normiraju za svoje potrebe i okrenu se njegovanju norme i kulture savremenog srpskog jezika" (*Nin*, 11. I. 1997.).

Izravno je beogradsko "skrbništvo" nad hrvatskim jezikom i jezičnom politikom u Hrvatskoj prekinuto osnutkom samostalne hrvatske države 1991. godine, ali bitka za hrvatski jezik i njegovo pravo da se predstavlja samostalnim članom u slavenskoj jezičnoj zajednici time nije završena. Ona je prenesena na slavističke katedre u svijetu i međunarodne političke institucije, gdje srbijanski lobi pokušava filološkim argumentima karadžićevske intonacije iz pretprošloga stoljeća o štokavštini kao o tobožnjem isključivo srpskom narječju hrvatskomu jeziku to pravo osporiti (v. Grčević 2001a, b, 2006, 2008, 2011).

6.5. Unitarističko osporavanje slovenske jezične politike

Jezična slika polovicom 1980-ih bila je u Hrvatskoj obilježena izbijanjem proizvedenih afera, u Srbiji širenjem interesnoga područja normiranja izvan republičkih srbijanskih područja, u Sloveniji pojačanom djelatnošću Jezičnoga suda pred pokušajima štokavizacije javnoga jezika, u BiH institucionalnim učvršćivanjem ijekavice pred nastojanjima uvođenja ekavice pozivanjem na Novosadski dogovor.

Ta su zbivanja u Hrvatskoj pozorno praćena, napose ona u kojima je iz beogradskoga tiska osporavana slovenska jezična politika prema zaposlenicima iz susjednih jugoslavenskih republika kojima slovenski nije bio materinski jezik, te rad Jezičnoga suda (Tijanić 1982; Pjević 1982).

Osporavanja su bila povezana i s javnim provokacijama. Tako je na tribini Jezičnoga suda u Cankarovu domu u Ljubljani 23. ožujka 1982. književnik Miodrag Bulatović bez ikakva povoda napao njegove članove, pa mu je jedan dio odgovorio istom mjerom. Pojavila su se i anonimna pisma, među kojima je ono "grupe radnika iz Ljubljane" uznemirilo javnost: "To apokrifno

i opskurno pismo — koje je jedan od najružnijih primjera manipulacije radnicima i radničkim interesima u nas, a očito je poteklo od pera nepokolebljivih i zadrtih pobornika jednog jedinstvenog, službenog, zvaničnog jugoslavenskog jezika, pa i redakcija sama, priznajući naknadno da je njegovim objavljivanjem počinila grešku, kaže da je 'vrlo sumnjive argumentacije i, verovatno, još sumnjivije autentičnosti' — ima vrlo jasnu tendenciju i cilj: da cjelokupnu jezičnu akciju u Sloveniji, akciju koja u svojoj osnovnoj orijentaciji uživa najširu i najvišu političku podršku u republici, politički diskreditira, da je prikaže kao nacionalističku i šovinističku, kao akciju uperenu protiv radnika iz drugih republika u Sloveniji" (prema Gruden 1982).

O jezičnoj politici u Sloveniji i organiziranoj brizi za slovenski jezik pisao je novinar Aleksandar Tijanić. Ona potječe od godine 1979. kad su Socijalistički savez i Slavističko društvo Slovenije pozvali predstavnike novinara, sudova, vojske, športa i kulture u Portorož, na savjetovanje o slovenskom jeziku u javnosti. U studenom 1981. godine Sekcija za slovenski jezik u javnosti podnijela je izvješće o radu temeljem kojega se otvoreno raspravlja o kvarenju slovenskoga jezika navalom srpskohrvatskih i engleskih tuđica. Zahtjeva se da u školstvu ojača funkcija slovenskoga jezika i domovinski odgoj, da svi zaposlenici u javnim službama trebaju znati slovenski jezik, da slovenski delegati u saveznim institucijama govore slovenski, da se jezična kakvoća ugradi u mjerila za osobni dohodak novinara. Zatim, da u općenarodnoj obrani slovenski jezik bude dosljedno radni jezik i da se u službenim tekstovima JNA na slovenskom području uzima u obzir dvojezičnost. Smatra se da potiskivanje slovenske (samo)svijesti, vidljivo u trenutnim jezičnim prilikama, može biti i navještaj političkih problema "mada položaj slovenačkog jezika u javnosti i svesti uopšte nije alarmantan, međutim, javlja se niz znakova koji otkrivaju veoma jaku centrifugalnu tendenciju u nacionalnoj i jezičkoj svesti" (Tijanić 1982: 19–20).

Tijanić navodi da prema procjenama u Sloveniji živi i radi više od 200 000 radnika i članova njihovih obitelji iz drugih područja Jugoslavije, što je gotovo 10% ukupnoga stanovništva. Tomu broju treba pridodati starješine i vojnike JNA s drugih govornih područja. Radnika je toliko da navodno više nemaju ni želju, ni potrebu naučiti slovenski, a njihova djeca pak ne žele u školama učiti materinski jezik. Intelektualci iz Srbije koji godinama rade u Sloveniji dijelom prkose i ne žele govoriti slovenski. Pita se "koji su razlozi što već godinu-dve dana slovenačku javnost izuzetno zanima pitanje očuvanja čistote jezika od "navale srpskohrvatskog i engleskog"? Da li je to puki "lingvistički nacionalizam; utopijska težnja za administrativnim konzerviranjem

jezika — u vreme kad se i najveći i "najagresivniji" jezici do izvesne granice uzajamno mešaju; da li je to samo pojavni oblik eventualnog slovenačkog nacionalizma; reakcija na veliki broj radnika sa drugih govornih područja, ili, naprosto, nastavak vekovne slovenačke brige za očuvanje svog jezika koji je do 1945. godine bio jedino 'vezivno tkivo' podeljenih Slovenaca"? (Isto: 18)

U hrvatskom je tisku aktualna zbivanja u Sloveniji komentirao slovenski profesor na slavističkoj katedri u Ljubljani i predsjednik Komiteta za kulturu pri Izvršnom vijeću Skupštine SR Slovenije te višegodišnji voditelj Jezičnoga suda (porote) Matjaž Kmecl (Kmecl 1982.; Zavrnik 1982.; Rublek 1984). U njegovu je polazištu misao "da je pitanje jezika pitanje kulture, a time ujedno i moralno pitanje" te da o tom "čovjek odlučuje sam ako to za njega predstavlja neku vrijednost" (Rublek 1984: 48). Za Slovence jezik i kultura imaju veliku vrijednost i važnost: "Slovenski pisci i umjetnici su još od Trubara, a posebno u 19. stoljeću, uvijek bili politički i društveno eksponirani. Mi nismo imali vlastite političare, vlastitu vojsku pa je zato pjesnik bio taj koji se brinuo za narod, koji se uvijek za njega angažirao. U takvoj našoj povijesti vidim i jedan od uzroka nepovjerenja koje slovenski intelektualac i danas ima prema politici. Takvo doživljavanje politike se u slovenskom mentalitetu zadržalo, možda kao atavizam. Zato i danas, kada su političke sfere osvojene, mnogi ih promatraju s distance" (Isto).

Kmecl podsjeća da u svim jugoslavenskim republikama postoje radne skupine za jezik s donekle političkim ovlastima, pa Slovenija nije iznimka, ni od jučer; mnoge europske države imaju takvu skrb odavna, poput Francuske i Poljske. "Utoliko je čudnija hajka protiv ovakvih napora u Sloveniji, koja je još prije nekoliko mjeseci krenula iz jednog dijela beogradske štampe, zajedno s tamošnjom RTV. Neobično je da se pri tom upotrebljavaju pomalo problematični zahvati, kao što su istrgnuti citati, smišljene poluinformacije, patetično igranje na nacionalne osjećaje i sl. (...) S obzirom na silinu, usklađenost i bezobzirnost hajke na Jezičnu porotu i brigu za slovenski jezik teško se oteti dojmu da je to samo jedan od frontova unitarističkog pritiska koji dolazi iz zajedničkog ideološkog, da ne kažem politikantskog, ishodišta. Ta pojava je u svim svojim razmjerima opasna, štetna i neprihvatljiva za Jugoslaviju kao ravnopravnu, bratsku i socijalističku zajednicu naroda" (Zavrnik 1982: 65). Ona se vodi dok traje rasprava o zajedničkim programskim jezgrama u nastavi jezika i književnosti na državnoj razini, gdje je namjesto dogovora i usklađivanja opet stvoren i nametnut jedan od besplodnih sukoba koji nepotrebno opterećuju društvo, političko uređenje i odnose. "Ako se to pitanje ne riješi na pravi način, a to znači zadovoljavajuće i prihvatljivo za sve", kaže Kmecl, "ono

će ostati otvoreno i dalje, pa iako je umjetno izazvano, latentno će nagrizati i opterećivati našu budućnost. (...) Kad kažem na pravi način, onda mislim da to treba biti u duhu tekovina NOB-a koja je uspjela u svome pokretu objediniti toliko različite tradicije naroda i narodnosti upravo zato što im je priznavala njihovu samoopstojnost, samostalnost i različitost" (Rublek 1984: 48).

Kulturna i jezična politika prema radnicima iz drugih jugoslavenskih republika vodi se sukladno zajamčenim i zapisanim standardima u aktima SR Slovenije: "U knjižnicama po Sloveniji postoji vrlo mnogo literature i ostalog štiva za radnike iz drugih republika i nadležne se ustanove o tome naročito brinu. Napisali smo također da imamo škole s posebnim programom na srpskohrvatskom jeziku i da su neke druge osnovne škole, kao u Jesenicama i u Ljubljani, namjeravale otvoriti razrede s nastavom na srpskom ili hrvatskom, no za njih nije bilo odaziva. Postoje društva i ustanove u kojima se okupljaju radnici iz drugih republika. Imamo također sporazume i programe međurepubličke kulturne suradnje koji omogućavaju trajnu i stalnu vezu s kulturnim životom iz sredina iz kojih radnici dolaze. (...) U nekim beogradskim listovima (...) vrlo su glasno zahtijevali posebne emisije na radiju i televiziji za radnike iz drugih republika. Mislim da je takav zahtjev posljedica mišljenja da ti radnici i njihove obitelji žive u nekakvom getu kao izolirani, marginalni dio društva u Sloveniji. Uza svu pažnju koju posvećujemo kulturnome životu tih radnika i njihovu integriranju u sredinu u kojoj rade i žive, mogu dodati još da na velikoj većini teritorija SR Slovenije gledaoci mogu primati program zagrebačke televizije, a barem polovina drugog programa ljubljanske televizije preuzima se iz drugih studija" (Zavrnik 1982: 66).

O radu Jezičnoga suda Kmecl je govorio više puta, napose u kontekstu napadaja iz beogradskih medija, ocijenivši ih aranžiranom interpretacijom, koja na sve načine nastoji prikazati Jezični sud kao žarište slovenskoga nacionalizma. Namjere takvih postupaka nisu mu shvatljive, ali obrana Jugoslavije od Jezičnoga suda nije potrebna, jer ta institucija "ne stremi za političkom moći, i djeluje točno u okvirima ustavnih odredbi i u smislu naših temeljnih društvenih načela" (Kmecl 1982).

Među pitanjima koja je Jezični sud rješavao bila je i birokratizacija poslovnoga jezika s težnjom njegova zatvaranja u staleške žargone: nazivi firma i proizvoda, "samoupravljački" žargon "stručnih" službi koji često nitko više ne razumije; jezik i razumljivost listića s uputama za upotrebu koje se prilažu pojedinim proizvodima itd. Ako jezik nije razumljiv svakomu ili barem većini, on je u osnovi nedemokratski. Slobodna nacionalna zajednica mora

imati slobodan, neotuđen, stvaralački otvoren, ali također logičan, smislen, upotrebljiv, razumljiv i time demokratski jezik.

U takvim i sličnim pragmatičnim okvirima djeluju, različite radne skupine Sekcije za slovenski jezik pri RK SSRN. Među njima je vjerojatno najpopularnija takozvana Jezična skupina, koja je razvila veoma široku mrežu dopisnika iz najrazličitijih krugova, te joj pišu obični radnici kao i sveučilišni profesori. Na temelju njihovih pobuda i "prijava" objavljuje Jezični sud svaki tjedan jedno mišljenje ili izjavu o najtežim ili najčešćim jezičnim teškoćama, pogrješkama ili nemarnostima.

Jezični je sud zamišljen u prvom redu "kao moralno-apelacijska institucija, a ne kao represivna institucija, kako su nam to neki pamfletski i politikantski željeli podmetnuti", zaključio je Kmecl (prema Rublek 1984: 48).

6.6. Međunarodna potpora unitarnomu neojugoslavenstvu i zajedničkomu jeziku

U ožujku 2017., o 50. obljetnici *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika,* građani jugoslavenske orijentacije objavljuju u Sarajevu *Deklaraciju o zajedničkom jeziku* (Sarajevska deklaracija o jeziku), polazeći od lingvističke interpretacije da je na prostoru četiriju država bivše Jugoslavije koje izgrađuju standardne jezike na novoštokavskoj osnovici riječ o zajedničkom standardnom jeziku policentričnoga tipa te traže:

- "ukidanje svih oblika jezične segregacije i jezične diskriminacije u obrazovnim i javnim ustanovama;
- zaustavljanje represivnih, nepotrebnih i po govornike štetnih praksi razdvajanja jezika;
- prestanak rigidnog definiranja standardnih varijanti;
- izbjegavanje nepotrebnih, besmislenih i skupih 'prevođenja' u sudskoj i administrativnoj praksi kao i sredstvima javnog informiranja;
- slobodu individualnog izbora i uvažavanje jezičnih raznovrsnosti;
- jezičnu slobodu u književnosti, umjetnosti i medijima;
- slobodu dijalektalne i regionalne upotrebe;
- i, konačno, slobodu 'miješanja', uzajamnu otvorenost te prožimanje različitih oblika i izričaja zajedničkog jezika na sveopću korist svih njegovih govornika".[197]

197 *http://www.index.hr/vijesti/clanak/ovo-je-deklaracija-o-zajednickom-jeziku-jer-u-srbiji-hrvatskoj-crnoj-gori-i-bih-govorimo-istim-jezikom/960011aspx* (pristupljeno 14. kolovoza 2020.).

Njihovi se zahtjevi poklapaju s velikosrpskom hegemonističkom jezičnom politikom, pa se ta deklaracija interpretira kao priprema jezičnoga okvira za ulazak preostalih triju država bivše Jugoslavije — Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije — u Europsku Uniju s nominalno zajedničkim jezikom, a sadržajno s dominirajućim jezikom većinske srpske nacije. Državni hrvatski vrh, kao i ugledni hrvatski jezikoslovci, znanstveni i kulturni djelatnici osudili su tu deklaraciju kao opasan politički pamflet uperen protiv interesa hrvatskoga naroda u susjednim državama, protiv hrvatskoga Ustava te ustavom zaštićene nacionalne i manjinske ravnopravnosti.

Sarajevska se izjava o jeziku poklapa s britansko-američkim viđenjem jezične situacije na "Balkanu" (Charles Tannock, Robert D. Greenberg) i njihovim geopolitičkim interesima, očitovanim i u neprimjerenom upletanju diplomata tih dviju Hrvatskoj prijateljskih država i strateških partnera u hrvatsku jezičnu politiku.

Moderna se Hrvatska izborom vlastitoga jezičnoga puta, utemeljenoga na svojoj bogatoj višestoljetnoj književnoj i kulturnoj povijesti, kojoj tronarječnost daje poseban biljeg, ne uklapa u međunarodni program novoga gospodarskoga, kulturnoga i političkoga povezivanja jugoistočnoga europskoga prostora, koji vode velesile, pa se nastoje uspostaviti nadzorne poluge koje bi ograničile njezino jezično osamostaljenje i udaljavanje od ostaloga štokavskoga područja. Zbog toga se napada i ismijava svako institucionalno nastojanje da se hrvatski jezik u globalizacijskim procesima zakonski zaštiti kao kulturno dobro, kao i nastojanje da se u mladih ljudi školovanjem razvija osjećaj odgovornosti prema hrvatskomu jeziku i potiče pojedinačno jezično stvaralaštvo kao nešto naravno, potrebno i poželjno. Zbog toga se, u dijelu hrvatskih medija, svake godine osporava Natječaj za najbolju novu riječ časopisa *Jezik*, a dobre i u javnosti prigrljene natječajne pobjednice, poput *uspornika*, predmetom su ismijavanja, kao i prijedlozi prema kojima bi se liječničke dijagnoze osim na latinskom ubuduće pisale i na hrvatskom, kako bi bile pristupačnije što širemu krugu hrvatskih govornika, napose onima niže izobrazbe (*Slobodna Dalmacija*, 27. VII. 2008.), kojih je u Hrvatskoj više od 60% u ukupnom udjelu stanovništva.

Hrvatski jezik i pravopis našli su se u središtu procesa tzv. detuđmanizacije, koji je otpočeo 2001. dolaskom na vlast koalicijske Vlade sa SDP-om na čelu. Riječ je o sustavnom i sveobuhvatnom rastakanju državnih instituta i institucija nacionalnoga predznaka. Prema vlastitim navodima proces je pokrenuo polovicom 1990-ih i obilno financirao burzovni mešetar i društveni

"higijeničar" George Soros preko podružnice Otvorenoga društva u Hrvatskoj (*Večernji list,* 23. VI. 2005., str. 8; *Jutarnji list,* 24. VI. 2005., str. 30–31).

Tako je 16. X. 2003. Vlada Ivice Račana, izigravši hrvatske jezikoslovce, donijela prijepornu Odluku o izradi strategije razvitka jezične kulture (*Narodne novine,* 2003., br. 167), koja po ocjeni Dunje Brozović-Rončević, tadašnje ravnateljice Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, u nekim dijelovima sadržava netočnosti, koje mogu imati neželjene posljedice na odnos prema hrvatskomu jeziku na slavističkim katedrama i lektoratima te u knjižnicama u svijetu. Nakon pada Račanove Vlade, Brozović-Rončević je u ime Instituta predložila Vladi premijera Ive Sanadera pokretanje postupka za izmjenu spomenute odluke, jer je "nedopustivo u službenom glasilu Republike Hrvatske tvrditi da ne postoji hrvatski jezični standard, osobito u trenutku pokretanja procesa približavanja Hrvatske Europskoj uniji i definiranja statusa hrvatskoga jezika u međunarodnoj komunikaciji, u doba sveopće globalizacije koja ugrožava i jezike sa znatno većim brojem govornika nego što je hrvatski" (*Jezik*, 2004., br. 2., str. 46).

Kako prijeporna odluka nije izmijenjena iako je predmet proslijeđen ministarstvima, nameće se zaključak da nije nastala slučajno i da danas u Hrvatskoj postoje snage koje, mimo znanstvenih i strukovnih institucija, vrlo organizirano i promišljeno rade na nijekanju i destabilizaciji dosegnutih hrvatskih jezičnih i pravopisnih norma, pokušavajući vratiti hrvatski jezik unatrag, na položaj u kojem bi se ponovo pokušala obaviti restandardizacija na načelima nesukladnim hrvatskoj jezično-pravopisnoj baštini i teoretskim postavkama modernoga hrvatskoga jezikoslovlja. Krajnji je cilj takvih postupaka oduzimanje hrvatskomu jeziku samobitnosti i njegovo vraćanje na pozicije "zapadne varijante" srpskohrvatskoga, što se vrlo jasno vidi u člancima Snježane Kordić, kojoj je stranice *Republike*, odnosno *Književne Republike*, otvorio njihov urednik Velimir Visković. On je istodobno u Sarajevu potporom Soroseve fondacije pokrenuo časopis novojugoslavenske orijentacije *Sarajevske sveske,* u kojem se također posebni odjeljci posvećuju jezičnoj problematici s naglaskom na nijekanju samobitnosti hrvatskoga jezika (*Sarajevske sveske,* 2005., br. 10). Prema navodima *Mediacentra online* (12. V. 2005.), "'Sveske' uspostavljaju pokidane veze među institucijama kulture i među kulturnim i javnim radnicima u regionu. Časopis nastoji doprinijeti demokratizaciji kulturnog prostora u lokalnim sredinama. Stoga ne čudi da su u protekle tri godine postojanja časopisa, u izdanju Mediacentra, Sarajevske sveske imale snažnu podršku Soros Fondacije, zemalja EU, posebno skandinavskih, i SAD". Istodobno Visković daje potporu akademiku Vlatku

Silobrčiću u pokušaju ustrojbenoga raskapanja HAZU, a sam je u namještenom raskolničkom udaru razbio Društvo hrvatskih književnika, i osnovao Društvo hrvatskih pisaca, u kojem je vodio istovrsnu politiku.

Za stanje u državi, pa onda i za stanje u jezičnoj politici odgovorna je isključivo hrvatska Vlada. Ona je posljednjih godina jezičnu politiku vodila tako da onemogući struci usklađivanje i dorađivanje hrvatskih jezičnih i pravopisnih norma. Dapače, njezina ministarstva kulture i znanosti potiču i sredstvima hrvatskih poreznih obveznika financiraju niz dvojbenih projekata u zemlji i u okviru međunarodne suradnje, među njima ima i onih koji izravno osporavaju postojanje hrvatskoga jezika ili ga prikazuju sastavnim dijelom izmišljenoga BHS (bošnjačko-hrvatsko-srpskoga) jezika (projekt Branka Tošovića u Austriji). Također se novcem poreznih obveznika financira izlazak na portale hrvatske akademske zajednice privatnih nakladnika, poput Novoga Libera, čiji je Hrvatski jezični portal prepun gramatičkih netočnosti i pogrješnih funkcionalnostilskih razdvojba, koje se nekontrolirano šire i prenose u znanstvenim i strukovnim radovima te u drugim oblicima javnoga jezičnoga komuniciranja.

Mnogi hrvatski važni knjižni i časopisni naslovi bivaju odbijeni u Ministarstvu kulture ili potpomognuti tek simbolično, a nakladniku VBZ-u iz Zagreba, koji promiče balkansku izdavačku i jezičnu politiku, daju se godišnje stotine tisuća kuna, ili pamfletu Snježane Kordić *Jezik i nacionalizam,* uperenomu protiv hrvatskoga jezika, hrvatskoga Ustava i hrvatskih državnih institucija, koji su svi odreda proglašeni nacističkima, dodjeljuje potpora. Činjenica je da hrvatske državne institucije često rade nepromišljeno, ali je zaista nečuveno da se otvorena protuustavna djelatnost kakva je iznesena u knjizi *Jezik i nacionalizam* državno podupire pod sloganom slobodarstva!

Kad se sve to znade, ne treba se čuditi što u *Hrvatskoj književnoj enciklopediji,* koju glavnouredički potpisuje Velimir Visković, nema natuknice *hrvatski jezik.* Nakon višedesetljetnoga postojanja Leksikografskoga zavoda, u čijim je mnogobrojnim izdanjima hrvatski jezik obrađen i interpretiran kao povijesna i kao književnojezična činjenica, jedan se zavodski urednik stavlja iznad struke i iznad istine. Naime, dvojica jezikoslovaca u toj enciklopediji, Josip Lisac i Alojz Jembrih, autori natuknica *čakavica* i *kajkavica,* definiraju te idiome kao narječja hrvatskoga jezika, a Visković ne uvrštava natuknicu *hrvatski jezik.* I da apsurd bude veći, a Zavod osramoćeniji, na stranici na kojoj je trebala biti natuknica *hrvatski jezik* postoji natuknica o časopisu koji se zove *Hrvatski jezik. Hrvatska književna enciklopedija* poručuje dakle svomu čitateljstvu da postoji časopis nepostojećega jezika!

Sve se to, naravno, odražava i u suvremenoj međunarodnoj slavistici u kojoj pojedini nacionalni lobiji agitiraju za njihovu "znanstvenu" istinu. Poznato je da je službeni London politički zagovornik povratka "jugosfere" s Beogradom kao njezinim političkim i kulturnim središtem, te stoga promiče ideju nepostojećega srpskohrvatskoga jezika kao važne komunikacijske i kulturološke poveznice toga prostora, ne propuštajući pri tom ni jednu priliku u otežavanju međunarodne afirmacije hrvatskoga jezika i kroatistike, što je posebno bilo naglašeno tijekom hrvatskih pregovora pri ulasku u Europsku Uniju. Za Velikom Britanijom ne zaostaju Austrija, Njemačka i Švicarska. Britanci su se upeli da Hrvatska ne uđe s hrvatskim kao službenim jezikom kako propisuju zakoni EU, nego za potrebe "jugosfere" s izmišljenim BHS jezikom, pa je britanski zastupnik u Europskom parlamentu Charles Tannock zloguko poručivao: "Malo sam iznenađen najavom hrvatskog jezika kao službenog. Ne mislite nas valjda opterećivati troškovima prevođenja na hrvatski, bosanski, crnogorski i srpski? Stanovnici Zapadnoga Balkana moraju se dogovoriti o jednom jeziku koji svi razumiju" (portal *Index,* 21. III. 2007.).

Čini se da su Britanci u to uspjeli uvjeriti i službenu američku politiku, pa je u rujnu 2009. Ured glavnoga inspektora američkoga Državnoga tajništva poslao interni dokument Odjelu za ljudske resurse i Institutu za službu vanjskih poslova pod naslovom *Balkanska jezična problematika,* kojim se preporučuje da bi "bošnjački, hrvatski i srpski trebali biti grupirani zajedno i tretirani kao jedinstven jezik" radi utvrđivanja podobnosti za plaćanje poticanja za učenje jezika. To je potaknulo ravnateljicu Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje Dunju Brozović-Rončević da uputi pismo američkomu veleposlaniku u Hrvatskoj Jamesu Foleyju, u kojem ga podsjeća na obvezu poštivanja ustavne odredbe o hrvatskom kao službenom jeziku u Republici Hrvatskoj, koja se temelji na povijesnim i znanstvenim činjenicama, a pod kojim se imenom vodi i u službenim dokumentima Ujedinjenih naroda, kao i, odnedavno, Europske Unije (*Vjesnik,* 18. II. 2011.).

U navedenim zakulisnim igrama tzv. velike politike valja tražiti ključni razlog što hrvatski jezik danas nije jednoznačno interpretiran i prihvaćen u svijetu. Stare su navike, kako neki tumače, drugotne važnosti, jer lingvisti koji su zaista bili zainteresirani za upoznavanje pravih odnosa između hrvatskoga i srodnih jezika u okružju tijekom povijesti mogli su to davno učiniti na temelju literature i primarnih izvora, kojih je u izobilju. Čak i onda, kada su bili upozoravani da ne prave zbrku u struci nerazlikovanjem osnovnoga strukovnoga pojmovlja, poput lučenja dijalekta od književnoga jezika, književnoga

od standardnoga jezika, oni se oglušuju i nastavljaju, poput Roberta Greenberga, po starom.

Boljemu razumijevanju hrvatsko-srpskoga jezičnoga odnosa pridonosi i članak Radoslava Katičića *Načela standardnosti hrvatskoga jezika*,[198] objavljen 1996. u časopisu *Jezik*, koji je u međunarodnoj slavistici dosta čitan i citiran. Opsegom nevelik, obuhvatio je vrlo jasnim i jednostavnim iskazom hrvatsku jezičnu razvojnost unutar južnoslavenske i europske kulturno-jezične zajednice, koje su, svaka na svoj način, utisnule u nj jezične i pismovne biljege. Hrvatski je i po tom, po tim biljezima, po svojoj otvorenosti i načinu kad ih je i kako primao, jezik samosvojan, jezik vrlo raznorodne tisućljetne kulturne povijesti.

Dio onih koji danas govore o hrvatskom, srpskom, bosanskom i crnogorskom kao o posebnim standardnim jezicima i koji pišu njihove kratke gramatike ili prikaze jezično-jezikoslovne povijesti nekritički prihvaćaju mišljenje kako se nakon raspada Jugoslavije umjetno "proizvode" nacionalni jezici, pa čak uzimaju 1991. kao godinu početka stvaranja hrvatskoga standardnoga jezika. Time se hrvatskomu jezikoslovlju ponovo pokušavaju nametnuti stare teme o odnosu hrvatskoga i srpskoga jezika, njihovoj istosti, sličnosti ili različitosti. Odnos hrvatskoga i srpskoga ne može se riješiti niti će se riješiti potvrđivanjem ili nijekanjem njihove sličnosti, odnosno različitosti. Pravo je pitanje, s obzirom na višestoljetne različite i udaljene književnojezične povijesti, kako su hrvatski i srpski standardni jezici postali u 19. stoljeću tako slični: političkim nasiljem ili naravnim dodirom. Tko krene odgovarati na nj, povijest ne može zaobići, a onda će brzo i spoznati istinu. Ona baš i nije ugodna beogradskim "vlasnicima" srpskohrvatskoga, koji ipak svoj standardni jezik i njegove priručnike nakon raspada SFRJ nazivaju isključivo srpskim imenom.

6.6.1. Hrvatski jezik u međunarodnoj slavistici

Posljednjih se godina u međunarodnoj slavistici pojavilo više pregleda i sinteza povijesti hrvatskoga jezika i književnosti. Jezikoslovnim je radovima zajedničko traganje za teorijskim modelom koji bi odgovarajuće obuhvatio i opisao složenost hrvatske jezične zbilje u dijakronijskom i(li) sinkronijskom presjeku, a književnopovijesnima je zajedničko sagledavanje hrvatske okomice u višestoljetnom slijedu njezina osobita tronarječnoga (trojezičnoga) prepleta. Neke među prinosima obilježuje visoka akribičnost, druge nedovoljno poznavanje literature i samoga predmeta, odnosno nekritično preuzimanje

198 V. ovdje 8.1.8.

strukovno već napuštenih gledišta pa se pri njihovu čitanju stječe dojam kao da se struka neprestance vrti u krugu.

U prvoj skupini radova valja izdvojiti antologiju čeških prepjeva tisućljetnoga hrvatskoga pjesništva od Bašćanske ploče do naših suvremenika, koja je pod naslovom *Koráb korálový, Tisíc let charvátské poezie v díle stovky básníků* (*Korablja od koralja, tisuću godina hrvatskoga pjesništva u djelu stotinjak pjesnika*) objavljena u Pragu 2007., a sastavio ju je i znalačkom uvodnom studijom popratio češki književni povjesničar i prevoditelj Dušan Karpatský.

Jednako je uspješna bila i poljska kroatistica Barbara Oczkowa, koja je u svojoj sintezi povijesti hrvatskoga književnoga jezika, objavljenoj 2006. u Krakovu pod naslovom *Chorwaci i ich język, Z dziejów kodyfikacji normy literackiej*, a u hrvatskom prijevodu 2010. pod naslovom *Hrvati i njihov jezik : Iz povijesti kodifikacije književnojezične norme*, uspjela, kako kritika reče, složiti objektivni i minuciozni mozaik kloneći se svake jednostranosti, a pri tom obuhvatiti književni jezik u rasponu od Istarskoga razvoda iz 1275., u kojem se spominje s hrvatskim imenom, pa do suvremenih jezično-pravopisnih previranja.

Oczkowa je svjesna zamršene povijesti hrvatskoga jezika, koju izravno vezuje uz njegovu tronarječnost:

"Povijest hrvatskoga književnog jezika dokazuje njegovu samostalnost i posebnost te kompliciranu tijek procesa njegove standardizacije koja je rezultirala jezičnim činjenicama – postojanjem triju različitih dijalekata na hrvatskome području, što su zapravo tri odvojena jezična sustava: čakavski, štokavski i kajkavski, a koji su u različitim razdobljima imali funkciju književnih jezika. Hrvatska književna tronarječnost u velikom je stupnju zamrsila viđenje i shvaćanje hrvatskoga jezika u slavistici, ali je istodobno, u usporedbi s ostalim slavenskim jezicima, dovela do najbogatije i najzanimljivije povijesti jezika" (Oczkowa 2010: 13).

Karpatskomu i Oczkowoj pridružuje se ruski kroatist Artur Rafaelovič Bagdasarov knjigom *Horvatskij literaturnyj jazyk vtoroj poloviny XX veka* (*Hrvatski književni jezik u drugoj polovici XX. stoljeća,* Moskva, 2004.), kao i njemački Leopold Auburger, djelom *Die kroatische Sprache und der Serbokroatismus* (Ulm, 1999.), dopunjenim i prevedenim na hrvatski (*Hrvatski jezik i serbokroatizam*, 2009.).

Bagdasarovljevo ogledno djelo, prevedeno i dopunjeno, objavljeno je 2010. pod naslovom *Hrvatski književni jezik i njegova norma.* Odlikuju ga autorov kritički pristup literaturi i opsežna vlastita istraživanja jezika u rječnicima, jezičnim savjetovnicima, prijevodnoj ruskoj beletristici, hrvatskim književnim djelima, tiskovinama te žanrovski srodnim srpskim i hrvatskim

tekstovima, što je urodilo njegovim odbacivanjem teorije o pluricentričnom srpskohrvatskom jeziku te tumačenjem tzv. varijantnih ostvaraja posljedicom usporednoga razvitka više jezika u različitim etnolingvokulturnim sredinama. Bagdasarov prati dva od četiriju jezika — hrvatski i srpski.

U prvom poglavlju raspravlja o povijesti etnojezične konfliktologije u SFRJ, u okviru hrvatsko-srpskih jezičnih odnosa od 1940-ih do 1970-ih godina te o sociolingvističkom aspektu hrvatsko-srpskih odnosa od 1970-ih do 1990-ih godina. Zanimljiv je Bagdasarovljev odabir riječi *konfliktologija* za etnojezičnu sukobljenost. Njezin dočetak *-logija* implicira znanost, znanstveno doumljivanje. Pitanje je tko je razvio cijelu znanost sukoba: sudionici koji su ga zametnuli ili oni koji *post festum* pokušavaju znanstveno raspetljati zapetljani uzao sukoba. Ni jednima ni drugima ne može se poreći umijeće.

Drugim poglavljem, Hrvatsko-srpske razlike, obuhvaćene su glavne razvojne etape oblikovanja književnoga jezika u Hrvata i Srba, nabrojene razlike u pravopisu, naglašavanju, fonetici i fonologiji, rječotvorju i oblikotvorju (morfologiji) te rodovne i oblikotvorne razlike. Potom se analogijski uspoređuju leksičke jedinice s obzirom na leksičko-semantičku različitost (npr. *zgoditak* u hrvatskom znači 'dobitak na lutriji', u srpskom 'pogodak/gol na utakmici'), obilježenost jednostranu (*odvjetnik* : advokat; *razina* : nivo; *dojam* : utisak; *glazba* : muzika) ili obostranu (*tintarnica* : mastionica; *odgoj* : vaspitanje; *kat* : sprat) te neobilježenost (sinonimi uporabljivi u obama jezicima: *središte* i *centar*, *razdoblje* i *period*).

U trećem poglavlju, Hrvatski književni jezik koncem 20. stoljeća, obrađuje se kronologija normiranja hrvatskoga jezika u drugoj polovici 20. stoljeća, variranje standardnih norma i problemi standardizacije hrvatskoga jezika, zatim odnos i poraba sinonimnih parova "domaća riječ / tuđica" u hrvatskom tisku i književnosti. Na kraju se raspravlja o hrvatskom leksiku potkraj stoljeća.

Posljednje poglavlje, Hrvatski književni jezik početkom 21. stoljeća, sastavljeno je od autorovih znanstvenih i popularnih članaka objavljenih u hrvatskim znanstvenim časopisima i *Hrvatskom slovu.*

Knjiga sadržava iscrpnu bibliografiju.

Auburgerovo djelo pak pokazuje kako se zloporabom tvorenice srpskohrvatski, skovane za znanstvene potrebe, može, iz političkih razloga, izgraditi cijela mitologija o zbilji nepostojećega jezika.

Autor u rasponu od četiriju stoljeća (17—20. st.) prati razvitak "jedinstvenoga ijekavskoga novoštokavskoga općega, književnoga i standardnoga jezika u okviru hrvatskoga kao zasebnoga jezika" (Auburger 2009: 18), sučeljenoga sa serbokroatizmom kao posebnim oblikom lingvističkoga i političkoga pokušaja

podčinjenja i uništenja hrvatskoga jezika, koji je osobito obilježio njegovu povijest u 19. i 20. st. Autor propituje odnos i dodire hrvatskoga i srpskoga jezika kao dvaju zasebnih jezika i to u njihovu naravnu povijesnom okružju i razvojnoj dinamici temeljem činjenica, a ne domišljanja kakvima su bila sklona pojedina slavistička jezikoslovlja u svijetu, te rasvjetljuje proturječja i nedostatnosti serbokroatističkoga pristupa, izgrađenoga na tvrdnji da je u hrvatsko-srpskom jezičnom odnosu riječ o unutarjezičnom, a ne o međujezičnom dodiru, kakvim ga vidi i interpretira Auburger.

Po Auburgeru središnji je pojam serbokroatistike lingvistički ideologem *srpskohrvatski jezik,* koji su jezikoslovci prvotno bili izmislili kao pomagalo da bi mogli opisati skupinu dijalekata između slovenskoga jezika na zapadu i bugarskoga na istoku. Taj metajezik, ili pajezik, kako ga Auburger naziva, iz različitih je razloga, u prvom redu političkih srpskoekspanzionističkih, s vremenom poprimio druge sadržaje, pa je od apstraktnoga etalonskoga jezika kao jezikoslovnoga radnoga oruđa izrastao u nekih jezikoslovaca do konkretnoga standardnoga jezika, tobože nadređenoga hrvatskoj i srpskoj varijanti kao njegovim pojedinačnim ostvarajima. Međutim, kao konkretna, živa jezična činjenica srpskohrvatski standardni jezik nije nikada postojao, podcrtava autor, ali je postojao, kao virtualna slika, propisni model i jezičnopolitička namjera serbokroatističkih zagovaratelja. Za tu su sliku serbokroatistički orijentirani jezikoslovci bili spremni pogaziti osnovna načela znanstvenoga rada, pa Auburger javno upozorava de se mnogi među tom skupinom slavističkih prinosa u znanstveno-teorijskom smislu mogu nazvati pravim krivotvorinama (Auburger 2009: 12).

Knjiga američkoga slavista Roberta Davida Greenberga *Language and Identity in the Balkans* (2004) umnogome se razlikuje od objavljenih djela slične ili srodne tematike. Američka udruga profesora slavenskih i istočnoeuropskih jezika proglasila ju je 2005. najboljom iz slavenskoga jezikoslovlja i dodijelila joj nagradu. U Hrvatskoj je doživjela oštru strukovnu kritiku, ali ne zbog Greenbergove ocjene tobožnjih nacionalističkih nagnuća dijela hrvatskih jezikoslovaca u njoj, kako navodi njezina suurednica Magdalena Najbar-Agičić (*Jutarnji list,* 10. II. 2006.), nego zbog nedopustivo niske znanstvene razine i autorova nedovoljna poznavanja problematike. Knjiga je prevedena na hrvatski pod naslovom *Jezik i identitet na Balkanu: raspad srpsko-hrvatskoga* (Greenberg 2005), a kritike su objavljene u zborniku rasprava *Identitet jezika jezikom izrečen* (Zagreb, 2008.).

Greenberg je kritike ocijenio neutemeljenima i s visoka uputio svoje kritičare — akademike i istaknute hrvatske jezikoslovce — da se "umjesto

bavljenja prošlošću radi nje same i bavljenja tvrdnjama o jedinstvenosti ili razdvojenosti jezika u prošlosti okrenu prema budućnosti i istraživanjima prirode hrvatskoga jezika u budućnosti te njegova odnosa prema ostalim jezicima utemeljenim na štokavskom narječju" (Greenberg 2008: 152). Kada bi hrvatski jezikoslovci zaista poslušali Greenbergov savjet i pisanje o svojoj jezičnoj prošlosti prepustili jezikoslovcima njegova kova, nikada ne bi iz nje ni izišli jer bi stalno morali ispravljati netočnosti koje se dnevice gomilaju, napose u američkoj slavistici.

Hrvatski jezik niti je nastao, niti postoji, niti će postojati zato što postoje ili ne postoje susjedni štokavski jezici. On, njegova prošlost, sadašnjost i budućnost izlaze iz njega i određeni su njime samim — njegovim pismeninama i njegovim govornicima — pa je zadatak hrvatskih jezikoslovaca da se bave hrvatskim jezikom u svim njegovim pojavnostima i protežnostima, što podrazumijeva ne samo susjedne štokavske države nego i sve države svijeta gdje se u hrvatskim zajednicama ostvaruje bilo kakav oblik hrvatskoga jezika. Neprimjereni moto koji je Greenberg odabrao svojoj knjizi, poslužívši se Fishmanovim navodom "o ludim malim narodima i jezicima u nigdini" (Greenberg 2005: 13), zasmetao je mnogima. Prepušta se autorovu naknadnu propitivanju, ali i profesorskomu povjerenstvu koje je Greenbergu dodijelilo nagradu, odgovor na pitanje koliko je američke povijesnosti i uljuđenosti u tom motu i je li zaista vrijedilo da jedan uglađeni američki jezikoslovac, sveučilišni profesor, potroši čak pet (!) godina na balkanske divljane, da se trapi po grobljima na kojima se ritualno kleči na humcima ilirskih prvaka, da se truje prašinom sa zaboravljenih spisa i da na silu uči nazive hrvatskih mjeseci (Isto: 13—14).

Iako autor svoj pristup naziva "znanstvenim" (Isto: 12), znanost se u knjizi nalazi tek u tragovima. Riječ je zapravo o skupu površno napisanih eseja s unaprijed postavljenom tezom, navodno namijenjenih nezahtjevnomu američkomu čitateljstvu. U njima autor pokušava opisati posljedice političkoga raspada Jugoslavije na jezike u tada trima, a danas četirima, središnjim novostvorenim državama. Greenberg nije odviše opterećen faktografijom: njemu je važno da priča površinski funkcionira, a ako štogod u njoj i nije baš tako kako on navodi, nezahtjevni čitatelji ne će primijetiti. Uostalom, kaže suurednica hrvatskoga izdanja, koja knjiga nema površnosti i propusta?! Dobro kaže, ali ako je cijela knjiga promašaj, onda baš i nije dobro. Još je manje dobro kad se promašajem kani ponuditi i rješenje (Isto: 12), odnosno kad se napišu zaključci nalik izvješću kakvomu međunarodnomu tijelu (Isto: 167—175), koje bi temeljem njih moglo povući poteze s dalekosežnim posljedicama. Stoga o knjizi treba pisati i raščistiti nejasnoće, napose stoga

što Greenberg u svojim stajalištima nije osamljen, a njegovo viđenje složenih standardizacijskih procesa na prostoru četiriju štokavštinom povezanih država ima pristaša ne samo u slavističkim nego i u političkim krugovima.

Njegova je teza da se s raspadom Jugoslavije 1991. godine raspao i zajednički jezik Hrvata, Srba, Bosanaca/Bošnjaka i Crnogoraca te da su od njega jezičnim inženjeringom nacionalističkih jezikoslovaca u novonastalim državama u dotad neviđenoj jezičnoj transformaciji (Isto: 19) i utrci za standardizacijom (Isto: 17) nastala četiri nova jezika nasljednika — hrvatski, srpski, bosanski/bošnjački i crnogorski.

Greenberg piše o raspadu zajedničkoga srpsko-hrvatskog jezika, za koji je struka prije četiri desetljeća argumentirano utvrdila da nikada i nigdje nije postojao i da njime nije napisano ni jedno djelo (Brozović 1963.; *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata,* 1969). Ipak, Greenberg znade točan datum njegova rođenja (Bečki dogovor, 1850), potvrde (Novosadski dogovor, 1954) i smrti (raspad Jugoslavije, 1991). Znade i njegove najvažnije gramatike, rječnike i pravopise, govornike i promicatelje, zatornike i uništavatelje, vrijeme najveće cvatnje i obnove, dapače, vidi ga moćnim izvanjskim znakom Titova režima, kada je "srpsko-hrvatski bio i jezik Jugoslavenske narodne armije (JNA) i jugoslavenskih diplomatskih predstavništava u stranim zemljama" (Isto: 22–23).[199]

Ali kad je trebalo iznijeti lingvističke dokaze za te tvrdnje, odjednom izbija njegova sumnja je li uopće taj jezik o čijem raspadu piše cijelu knjigu ikada i "postojao kao živući jezik, s obzirom na to da je uvijek imao takvu raznolikost urbanih i ruralnih dijalekata" (Isto: 26). Odjednom se počeo zapletati u jezično klupko raslojavanja i individualizacije četiriju jezika — miješati razine, sinkroniju i dijakroniju, uzroke i posljedice, poštapati se Klossovom tezom o ausbau jezicima, odnosno Clyneovom o pluricentičnim izdancima, pa se čitatelj pita razumije li on uopće to što piše.

Njemački slavist Daniel Bunčić Greenbergovu rečenicu kako je "nastanak četiriju standarda iz samo jednog dijalektalnog područja dosad [...] nezabilježen slučaj u sociolingvističkoj literaturi" (Isto: 167) uzima kao krunski dokaz da on uopće "nije razumio model pluricentričnog jezika" (2007: 206), jer su

199 Sociolingvist Ivo Žanić jedini dopušta da bi se o srpskohrvatskom jeziku eventualno moglo govoriti samo u jednom jedinom slučaju: Titova idiolekta — titolekta (Žanić 2008: 100). Međutim, i ta je teza upitna, čega je svjestan i njezin autor, između ostaloga i stoga što zapisani Brozov jezik ne odgovara govorenomu, koji obilježuje kajkavoidno umekšavanje zvučnih suglasnika u finalnom položaju, dosljedno provođenje različnih tipova palatalizacija i depalatalizacija, neuklopivih inače u zatečene organske i neorganske idiome.

na isti način nastali američki, britanski australski i južnoafrički standardni engleski, koji izvorno počivaju na londonskom dijalektu. Sve to upućuje na zaključak da je Greenbergova knjiga nastala zbog razloga koji nemaju puno veze s jezikoslovljem i da se o njoj ne može ni raspravljati kao o jezikoslovnom naslovu. Ona je zapravo loša politološka interpretacija raspada Jugoslavije, kojemu uzrok Greenberg nalazi u nabujalim republičkim nacionalizmima utemeljenima na poistovjećivanju etničkoga i jezičnoga.

Svaki je od naroda prikazan s nekom karakterističnom sociolingvističkom odlikom: Hrvati već tradicionalno i neoriginalno kao zadrti puristički nacionalisti s kvislinškom NDH u srcu, Bosanci/Bošnjaci islamski su Slaveni, Crnogorci su narod u navodnicima (Isto: 102), koji će istom uz pomoć Nikčevićevih kohorta (Isto: 117) morati izmisliti jezik kad ostvare državnu samostalnost, a Srbi tvorci i vjerni čuvari spasiteljskoga srpskohrvatskoga, čijim je raspadom ostalo frustrirano "gotovo dvadesetmilijunsko stanovništvo koje se nekoć služilo zajedničkim jezikom" (Isto: 19). Greenberg fabulira kako su Srbi sve do raspada Jugoslavije 1991. "bili skloni tvrditi kako taj jedinstveni jezik ima snažan unutrašnji identitet" te da je u njih "termin srpsko-hrvatski bio u općoj upotrebi, a uvjerenje o jedinstvu toga jezika bilo je općeprošireno" (Isto: 30). Kad bi to bilo točno, onda se ni na koji način ne bi mogao protumačiti postupak Pavla Ivića, tobožnjega doživotnoga zagovornika srpskohrvatskoga *statusa quo,* koji glatko prihvaća srpsko ime u naslovima knjiga i priručnika objavljenih nakon 1991. kojima je autorom ili recenzentom (Isto: 77, 83) i koji žuri u Bosnu i Republiku Srpsku poduprijeti prjelazak prekodrinskih Srba na ekavicu (Isto: 97). Srbi oduvijek svoj jezik zovu srpskim, kao što ga Hrvati zovu hrvatskim. Čak i onda kada su napadali hrvatske jezikoslovce zašto u nazivu jezika strukovnih časopisa i katedara ispuštaju srpsko ime, njihove su filološke katedre nosile srpski pridjevak, a beogradski se časopis oduvijek zvao *Naš jezik,* ne bi li se i tu izbjeglo hrvatsko ime. Na jasnoj i nedvojbenoj jezičnoj samosvijesti počiva i glasovita srpska krilatica o srpskom, "koji cijeli svijet razumije", a ona se zacijelo ne bi bila mogla razviti u okružju u kojem je pojam srpsko-hrvatski i izrazom i sadržajem bio dio općeprihvaćena javnoga mnijenja.

Tezu o jedinstvenosti srpskohrvatskoga američki diletant gradi dakle na dvama dogovorima, Bečkomu iz 1850. i Novosadskomu iz 1954., kao da jezici nastaju i nestaju na papirima potpisima peterice ili pedeseterice jezikoslovaca i kao da srpski i hrvatski nisu postojali i razvijali se neovisno o bilo čijim potpisima (Katičić 2008: 18). Oba je ostavio izvan povijesnoga konteksta, sebe stoga bez mogućnosti da ih razumije, a ne propitujući dublje njihov

sadržaj, nije mogao suvislo ni progovoriti o njihovim stvarnim učincima i posljedicama na razvitak književnih jezika u Hrvata i Srba. Bečki je dogovor u prvom redu bio namijenjen Srbima, a ne Hrvatima, kako Greenberg piše. Bio je to još jedan u nizu Karadžićevih pokušaja da svoje sunarodnjake, koji su živjeli na austrijskom državnom tlu, pridobije za tzv. narodni jezik i ijekavicu i tako združi s Hrvatima u Habsburškoj Carevini. Hrvatima je taj Dogovor bio potpuno nebitan jer je standardizacija na štokavskoj jekavštini s uporištem u višestoljetnoj hrvatskoj, a ne samo dubrovačkoj književnosti, kako pogrješno tumači Greenberg (Isto: 39), već bila toliko poodmaknula da se nije moglo čekati Srbe hoće li je prihvatiti ili će ostati vjerni slavenoserbskomu. Upravo se na taj problem i odnosi Gajeva suzdržanost glede Dogovora, koju malo tko točno interpretira. Da je Gaj dobro procijenio, dokazom je i srpski stupac pravnoga rječnika, izdanoga u Beču 1852., a zbog kojega je sam Dogovor i bio uglavljen, što Greenberg prešućuje, koji je napisan slavenoserbski, a ne "narodnim" jezikom. Pisanje fonema /h/ i (i)jekavska stilizacija štokavštine također nisu u tom trenutku Hrvatima bile relevantnima nego Srbima, jer su Hrvati /h/ pisali svugdje, pa i u genitivu množine, a Karadžić ga nije pisao sve do 1839., što su austrijski Srbi ismijavali. Srbi ga ni danas ne pišu na svim mjestima "gdje mu je po etimologiji mjesto", kako u Dogovoru stoji, a ni ijekavica nema u njih standardni položaj, nego je ekavski izgovor ostao temeljnom odlikom srpskoga standardnoga jezika, koji se kao najvidljivija odlika, pokušavao nakon 1991. nametnuti i Srbima izvan Srbije.

Osim nerazumijevanja Bečkoga dogovora, Greenberg je u svojoj knjizi pokazao da ne pozna i ne razumije ni standardizacijske postupke i procese u hrvatskom jeziku u 19. stoljeću. Da bi ih mogao razumjeti, morao bi dobro poznavati povijest hrvatskoga jezika doilirskoga doba. Zaista je od njega bilo hrabro upustiti se u rasprave o jeziku 19. i 20. stoljeća s tako golemim nepoznavanjem činjenica iz prethodnih razdoblja. Štokavština koju izabiru ilirci za stožer književnomu jeziku imala je višestoljetnu pisanu potvrdu u hrvatskoj književnosti doilirskoga doba i nije bila samo dubrovačka, nego i dalmatinska, bosanska, lička i slavonska, dakle općehrvatska i s Karadžićevom štokavštinom nije imala veze.

Već je Kašić, 200 godina prije Gaja, utro put nadrastanju izgovornih jekavsko-ikavskih razlika u njoj, pišući u *Ritualu rimskom* istodobno *mjesec* i *misec*, što je Gaj poslije pojednostavio uvođenjem rogatoga ě, kojemu je pak jednosložni jekavski a ne ijekavski izgovor za književni jezik odredio Babukić već 1836., dakle 14 godina prije Bečkoga dogovora. Kajkavska i čakavska sastavnica u književnom jeziku nisu izum iliraca iz njihove panslavističke

faze, kako piše Greenberg, one su njegovom trajnom sastavnicom od protestantskih prijevoda *Svetoga pisma,* preko tzv. ozaljskoga književnoga kruga i Rittera Vitezovića do naših dana. Njihov bi udio u suvremenom hrvatskom književnom jeziku bio još veći da nije bilo Maretićeva zahvata u savjetovniku iz 1924. Karadžić zaista u 19. stoljeću nije imao gotovo nikakva utjecaja na razvitak hrvatskoga književnoga jezika. Hrvatski jezikoslovci, koji su citirali njegova djela, poput, primjerice, Adolfa Vebera Tkalčevića, njegov su jezik redigirali i preinačivali u hrvatsku književnu stilizaciju na pravopisnoj, fonološkoj i morfološkoj razini (*Nokti mu iz tabana izčupa velik komad mesa*; Veber Tkalčević 1859: 34).

Karadžićevu je stilizaciju štokavštine normirao za hrvatski jezik istom Maretić, odnosno hrvatski vukovci na prijelomu stoljeća, ne iz jezičnih nego iz političkih razloga, u prvom redu kao podlogu programu političkoga združivanja sa Srbima. Namjesto da nastavi ondje gdje je Karadžića prekinula smrt, tj. da napiše gramatiku i rječnik prema djelima najboljih hrvatskih pisaca, kako je Karadžić još 1847. bio napućivao (1896: 260, 261), Maretić je napravio takav kulturocid nad hrvatskim jezikom, da se od njega do danas oporavlja. Njegova gramatika i Broz–Ivekovićev rječnik sastavljeni su gotovo isključivo na temelju okamenjena jezika pučkih umotvorina iz Karadžićevih i Daničićevih djela. Time je zapravo iznevjerio samoga Karadžića, isto onako kako ga je poslije iznevjerio Belić u pravopisu. Kada ustaju protiv Karadžića, Hrvati ustaju protiv njegova svesrpskoga političkoga programa ("Srbi svi i svuda"), o kojem Greenberg mudro šuti, a ne protiv jezika. Tek kada ustaju protiv vukovaca, ustaju protiv jezika, protiv vukovskoga jezičnoga redukcionizma, a s time Karadžić nema veze. Pozivanje pak na Bečki dogovor i Karadžića u Novosadskom dogovoru značilo je 1954. samo onaj dio iz toga dogovora koji se odnosi na "jedan narod" i "jedan jezik". O kakvoj je jezičnoj politici koja je izlazila iz Novosadskoga dogovora bila riječ, najbolje govori podatak da su se i Slovenci morali boriti za spašavanje slovenskoga na saveznoj razini 1970-ih uza svu decentralizaciju o kojoj Greenberg piše, jer su se službeni statistički godišnjaci bili počeli tiskati samo na srpskom radi "uštede".

Greenberg ne spominje da je sastanak jezikoslovaca i književnika u Novom Sadu organiziran i nadziran iz samoga državnoga partijskoga vrha, da su hrvatski jezikoslovci onamo doslovce potjerani i zatvoreni na tri dana, dobro izvrijeđani kao ustaše i onda u ozračju linča prisiljeni potpisati Dogovor, koji ni tako iznuđen nije Srbima bio na volju, pa su ga odmah po objavi krivotvorili, jer im nije osiguravao na cijelom štokavskom prostoru jedinstveni srpski, a ne srpsko-hrvatski, kako tumači Greenberg. To je prava zbilja

hrvatsko-srpskoga jezičnoga zajedništva posljednjih stotinjak godina i sadržaj pojma srpskohrvatski (bez Greenbergove spojnice), za koji se Greenberg zauzima. Iza toga pojma etikete stoji agresivni velikosrpski jezični imperijalizam, koji je uzrok svih nevolja, nesreća i memoranduma na ovim prostorima i stoga ga ni jedan od nesrpskih naroda u bivšoj Jugoslaviji nije prihvatio, a od ulaska u jugoslavensku političku zajednicu 1918. na različite se načine s njime hrvao: Slovenci zaštićeni hrvatskim teritorijalnim čepom i nacionalno svjesnom političkom elitom, Makedonci u kraljevskoj Jugoslaviji oštrim prosvjedima i znanstvenim raspravama svojih jezikoslovaca, a u avnojskoj Ustavom, koji im je zajamčio jezičnu samobitnost. Bosna i Crna Gora leksički su nasilno srbizirane, a s Hrvatima se vodio rat "do istrage vaše ili naše".

Na sumanut pokušaj beogradske politike da u potpunosti ukloni hrvatski jezik iz javne porabe u Hrvatskoj, Hrvati su odgovorili na jedini moguć i ispravan način: trijebili su na silu nametane srbizme, koji im nisu trebali uz njihove stare domaće riječi. Greenberg je prešutio činjenicu da se u Hrvatskoj 1930-ih razvio cijeli pokret za obranu i zaštitu hrvatskoga jezika, kojemu su na čelu bili ugledni hrvatski jezikoslovci Stjepan Ivšić, Petar Guberina, Kruno Krstić i Blaž Jurišić, ali nije propustio navesti besmislicu, kojom srpsko jezikoslovlje paradira već stoljeće i pol, o tom kako su Hrvati Srbima ukrali jezik, pa citira Brborića:

"I nije reč samo o preuzimanju karadžićevskog ijekavskog izgovora nego i o prihvatanju karadžićevske ortografije, ortoepije, leksike, morfologije, tvorbe reči, frazeologije, sintakse i stila. Stoga nije nikakvo čudo što se ... znalo govoriti o tome da su Hrvati zapravo preuzeli srpski jezik, prihvatili srpski jezički standard, nazvali ga hrvatskim jezikom, ali su teško podneli neugodne posledice tog preuzimanja po svoj nacionalni identitet" (Isto: 50).

Tko je komu, kada i što uzeo, odnosno mogao uzeti, vrlo se dobro znade i više ne bi trebalo biti predmetom ozbiljnih rasprava. Činjenica je da i Hrvati i Srbi pokušavaju već stotinu godina ukloniti posljedice primjene izgovornoga pravopisa, redukcije morfoloških oblika, pučke frazeologije i sintakse, sužena rječnika. Sreća je što su bugarski jezikoslovci znanstvenici "od formata" pa se ne bave podrijetlom množinskoga sklonidbenoga sinkretizma u srpskom jeziku, inače bi i Srbi morali "podneti neugodne posledice po svoj nacionalni identitet".

Još jedan detalj u Greenbergovoj knjizi zavrjeđuje pozornost. On piše, ne skrivajući razočaranost, kako se "ime novog ujedinjenog književnog jezika nigdje ne nalazi na tekstu dogovora iz 1850. godine" (Isto: 40), ali dodaje da je taj propust ispravio Hrvatski sabor iz 1861. kad je odredio da se zajednički

jezik nazove jugoslavenski, tj. južnoslavenski, što su poništile vlasti u Beču i obznanile naziv srpsko-ilirski. Greenberg potom glatko prelazi na vukovce i njihov naziv hrvatski ili srpski, na Daničića i njegov pretežno srpski, ali ne navodi koji je bio službeni naziv jezika u Hrvatskoj od 1868. do ulaska u jugoslavensku državnu zajednicu 1918. i zašto se Brozov pravopis, Maretićeva školska gramatika i Broz–Ivekovićev rječnik zovu isključivo hrvatskim imenom. To se prešućivanje vrlo neugodno obilo o glavu prevoditeljici njegove knjige, koja je, vjerojatno pod utjecajem Greenbergova pisanja, izjavila da hrvatski jezik kao službeni jezik do sada nikada nije postojao (Peti-Stantić 2008a). Dakako da to nije točno. U Hrvatsko-ugarskoj nagodbi iz 1868. čak je trima člancima (56., 57. i 59.) reguliran položaj hrvatskoga jezika, pa u 56. izrijekom stoji da je "u svemkolikom obsegu kraljevinah Hrvatske i Slavonije službeni jezik hrvatski toli u zakonodavstvu, koli u sudstvu i upravi" (prema Zelić-Bučan 1997: 78).

Prešućivanja imena i službenoga položaja hrvatskoga jezika u Hrvatskoj puni su smisao dobila u knjizi Anite Peti-Stantić *Jezik naš i/ili njihov,* pri čitanju koje se ne može oteti dojmu da je autorica golemi trud u prikupljanje podataka i pisanje uložila samo za to da bi iz hrpe starih knjiga i dokumenata izlučivala one dijelove u kojima se spominje naziv jezika. Kad bi u inojezičnoj građi naišla na pridjevak *ilirski*, prigovorila je ako bi ga tkogod od prethodnih istraživača preveo pridjevkom *hrvatski*, jer da to nije znanstveno i da treba čuvati izvorni pridjevni lik. Posebno je osjetljiva kada je riječ o dubrovačkom govoru. U toj neobičnoj bitki za "izvornost" imena, najgore je prošao akademik Stjepan Krasić, koji je čak — kakve li sramote — i u naslov svoje knjige stavio strašan pridjevak *hrvatski*: *Pape i hrvatski književni jezik u 17. stoljeću* (Peti-Stantić 2008: 147). Autorica prigovara, ali se nije sama potrudila proniknuti u značenje lingvonima *ilirski/slavenski/slovjenski/slovinski* u pojedinom kontekstu, što bi zapravo bio pravi izvorni prinos njezinu radu, da bi samo koju stranicu dalje, već zaboravila na znanstvenost, pa je u dokumentu iz 1774. prevodila *Illyrisch* sa *srpski*, a *Walachisch* s *rumunjski* (Isto: 270).

Greenbergova je prevoditeljica na autorovoj strani i u izboru toponima *Balkan* u naslovu knjige (Peti-Stantić 2008b), što je bilo prijeporno dijelu sudionika rasprave o Greebergovoj knjizi zbog već postojeće jezikoslovne nocije balkaniz(a)ma, ali i mogućega povezivanja Greenbergova uratka s projektom zapadnoga Balkana kao političkoga, gospodarskoga i jezično-kulturnoga zajedništva. U tom kontekstu prikazivanje suvremenih hrvatskih jezikoslovaca kao zadrtih nacionalista i tvoraca novohrvatskoga jezika i pravopisa nije slučajno.

Greenberg uporno nameće mišljenje kako se nakon raspada Jugoslavije u Hrvatskoj umjetno proizvodi novohrvatski jezik s ciljem da se podigne što viši zid prema srpskomu. Uporno je ponavljanje takvih teza urodilo i izmišljanjem primjera u novinstvu, koji se poslije pripisuju jezikoslovcima, koji s tim nemaju ništa.[200]

Greenbergu je krunskim dokazom sprege Tuđmanove HDZ-ovske vlasti i jezikoslovaca *Prijedlog zakona o hrvatskom jeziku* Vice Vukojevića iz 1995. (Greenberg 2005: 139) iako se znade da ga je Hrvatski sabor, u kojem je tad većinu imao HDZ, odbacio ni ne stavivši ga u proceduru, držeći ga, kao i vodeći hrvatski jezikoslovci, provokacijom. Isto su tako odbačeni i mnogobrojni hrvatsko-srpski razlikovnici, koji su u to doba nicali kao gljive nakon kiše iz pera strukovnih anonimusa i nisu ostavili nikakva traga u hrvatskom rječniku, koji se obnavlja naravnim razvitkom.

Nestručno Greenbergovo pisanje o pravopisnim previranjima u Hrvatskoj proteklih godina, vezivanje "govora" i "izgovora" uz pravopis, "prirodnoga" i "neprirodnoga", nacionalističkih preskriptivaca i liberalnih deskriptivaca samo potvrđuju opći dojam o njegovoj nedoraslosti i nesposobnosti da se uhvati u koštac s biti problema. Niti je hrvatski jezik nastao 1850. niti ga "mnogi Hrvati" zovu hrvatskim od 1960-ih, kako on piše (Isto: 172). Hrvatima ne treba izmišljati tisućljetnu povijest hrvatskoga jezika, kojoj se Greenberg izruguje (Isto: 154), niti praviti replike europskih građevina i prenositi ih u Hrvatsku, kako to rade Amerikanci s romaničkim i baroknim europskim palačama, čak i čitavim gradovima, koje u nedostatku vlastite povijesti replicirane podižu po SAD-u. Hrvatski je pravopis zadan vlastitom poviješću i iz nje izlazi. Greenberg nije spomenuo ni jednu hrvatsku gramatiku, ni jedan hrvatski rječnik, ni jedan spomenik, povelju ili listinu, bilo što, iz prebogate riznice hrvatske jezične povijesti prije 1850., zapisane hrvatskim jezikom i pravopisom kojemu ne trebaju Greenbergove "vjerodajnice" ni propusnice da bi se Hrvati njima slobodno služili.

Greenberg svojom knjigom nije uspio prikazati hrvatski jezik ni kao lingvističku ni kao sociolingvističku činjenicu jedinstvenu i samosvojnu u južnoslavenskoj jezičnoj zajednici s trima pripadnim narječjima, koja su tijekom njegove povijesti na različit način, u različitu opsegu i vremenu sudjelovala u njegovoj izgradnji. Ta je tronarječnost bila predmetom nerazumijevanja slavistike potkraj 18. i u prvim desetljećima 19. stoljeća u razdoblju njezine rane

200 Takav je primjer članak Vesne Perić-Zimonić *Pošaljite mi dalekoumnožitelj, ja sam Hrvat,* u kojem se lažno vodećim hrvatskim jezikoslovcima pripisuju tvorbe poput *zoroklik* (pijevac), *rukoklap* (aplauz) ili *nastolno klizalo* (računalni miš) (portal *Index,* 10. IV. 2007.).

povijesti kad još jasno nisu bili lučeni jezici od narječja i kad je slavistikom dominirala tzv. etnička lingvistika, poistovjećivanje jezika i naroda koji njime govori, sa svim posljedicama i zabludama koje su iz takvoga poistovjećivanja izlazili. Takav se pristup napose nepovoljno odrazio na položaj malih jezika i naroda u okviru velikih višejezičnih i višenarodnih državnih tvorevina poput Habsburške, odnosno Austro-Ugarske Monarhije ili Turske Carevine, u kojima su Hrvati stoljećima živjeli. Činjenica što su u ranoj slavistici (Josef Dobrovský, Jernej Kopitar, Pavel Šafařík, Ján Kollár, Franc Miklošič) Hrvati poradi svoje tronarječnosti pribrajani sad Slovencima (zbog kajkavskoga) sad Srbima (zbog štokavskoga), Slovenci pak Hrvatima zbog toga istoga kajkavskoga ili Srbi sad Hrvatima (zbog štokavskoga), sad Bugarima (zbog torlačkoga štokavskoga), ne bi trebala opterećivati razgovor o hrvatskom i srpskom jeziku danas.

Međutim, čini se da se repovi rane slavistike još uvijek vuku u pojedinim nacionalnim slavistikama te da slavistika kao cjelina danas ne raspolaže općeprihvaćenim znanstvenim postavkama kojima bi mogla uspjelo opisati odnos mnogih jezika u svijetu, pa ni hrvatskoga i srpskoga kao lingvističkih i sociolingvističkih činjenica. Greenbergovo (ne)razumijevanje teorije pluricentričnih jezika otvara hrvatskomu jezikoslovlju pitanje primjene, ograničenja i dosega suvremenih jezikoslovnih teorija o naravi pojedinih (standardnih) jezika na hrvatski slučaj i povijest njegove standardizacije.

Iz Greenbergova se primjera vidi da u suvremenoj američkoj slavistici prevladava mišljenje da su hrvatski i srpski inačice (varijante) istoga srpskohrvatskoga (hrvatskosrpskoga) jezika, što se dokazuje u prvom redu kriterijem razumljivosti, tj. činjenicom da se govornici srpskoga i hrvatskoga razumiju i da im ne treba prevoditelj. Taj je kriterij neprihvatljiv, jer je razumljivost pojedinačna, vremenski i prostorno ograničena (ljudi se u pograničnom hrvatsko-slovenskom području također razumiju, kao i u srpsko-bugarsko-makedonskom). Genetski i tipološko-strukturni kriterij također ne obuhvaća pojavnosti na zadovoljavajući način jer je velik broj jezika koji su slični ili isti po strukturnom kriteriju dobili status "različitih" jezika (danski i švedski, npr.). Za nadvladavanje takvih poteškoća u sociolingvistici se posljednjih godina operira pojmovima Heinza Klossa: *Abstandsprache* (posve različiti i međusobno nerazumljivi jezici), *Ausbausprache* (jezici slične ili iste dijalektne osnovice) i *Dachsprache* (*krovni*, standardni jezik u višedijalektnom okružju). Pa ipak lingvistika ne može ni s pomoću njih jednoznačno odgovoriti na pitanje jesu li hrvatski, srpski, bošnjački i crnogorski jedan ili više jezika.

Pravna sudbina tih jezika u međunarodnim institucijama, koji se razlikuju ne samo na sociolingvističkoj, nego i na lingvističkoj razini (fonologija, morfologija, rječotvorje, sintaksa, semantika, pragmatika, stilistika, leksik, diskurs), ovisit će u prvom redu o snazi znanstvenih argumenata koje će iznositi jezikoslovci i o etičnosti nacionalnih političkih elita pri zaštiti kulturne baštine i interesa narodâ koje predstavljaju u njima.

God. 2005. HAZU je objavio *Izjavu o položaju hrvatskoga jezika* koju je sastavilo povjerenstvo njezina Razreda za filološke znanosti (akademici S. Babić, J. Bratulić, D. Brozović, M. Ježić, R. Katičić i P. Šimunović). Njome je također obuhvaćen i položaj hrvatskoga jezika i hrvatskih lektorata u inozemstvu. U svim se međunarodnim dokumentima štite manjinska jezična prava, a pravo na državni službeni jezik samorazumljivo je pa se i ne štiti niti se komu osporava osim u kolonijama. Hrvatska očekuje da će hrvatski jezik kao povijesni izraz kulturnoga identiteta hrvatskoga naroda doživjeti punu međunarodnu afirmaciju i u onim državama gdje su Hrvati autohtona narodna zajednica.

Velik je korak prema cjelovitoj zakonskoj zaštiti hrvatskoga jezika i književnosti kao nematerijalnoga kulturnoga dobra napravila Vlada Republike Hrvatske Rješenjem UP/I-612-08/19-06/0162 UBROJ 532-04-01-03-02/2-19-2 od 29. studenoga 2019. kojim je njezino Ministarstvo kulture utvrdilo da *Zlatna formula hrvatskoga jezika ča-kaj-što* ima svojstvo nematerijalnoga kulturnoga dobra u smislu članka 9. stavka 1. alineje 1. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara.

Time je učinjen prvi važan korak prema donošenju zakonskoga paketa o hrvatskom jeziku i njegovoj zaštiti na razini javnoj i kulturnoidentitetskoj. Riječ je o zaštiti hrvatske jezične trojstvenosti u povijesnoj hrvatskoj tronarječnoj riznici, koja se u povijesnom razvitku upravo po tom ostvarila kao poseban jezik unutar južnoslavenske jezične zajednice. Ta se trojstvenost odrazila na standardni hrvatski jezik kao javno općilo i na jezik književni kao izraz različitih književnih stilova.

Nakon više od 35 godina promicanja *Zlatne formule hrvatskoga jezika ča-kaj-što* njezin tvorac Drago Štambuk, književnik i diplomat, postavio je temelje koji upiru u našu jezičnu budućnost, preslagujući pod hrvatskom interesnom prizmom odnos prema jeziku: "Hrvatska mora osmisliti oko svoje stožerne 'zlatne formule ča-kaj-što'," naglašava Štambuk, "novu jezičnu politiku koja će biti podređena hrvatskim nacionalnim interesima i temeljiti se na trojstvenoj naravi hrvatskoga cjelokupnog jezika. Htio bih vjerovati da je hrvatski narod dovoljno mudar i zreo da se sakupi oko ove jezične, ali i kulturološke, identitetske, pa i političke formule, te da hrabro s njome krene u svoju izvjesniju budućnost, jer ona ključ je hrvatske bolje sudbine" (*Glas Slavonije*, 11. XII. 2019.).

7. ZAGLAVAK

Vukovski pristup standardnomu hrvatskomu jeziku promatran je u rasponu dvaju stoljeća, od prvoga vukovskoga naraštaja stasaloga u doba ilirizma do naših suvremenika, a praćen je na dvjema razinama — lingvističkoj i sociolingvističkoj. Raščlanjeni su zahvati u jezičnu i pravopisnu supstanciju te istraženi instrumenti jezičnih politika pomoću kojih su zahvati provođeni.

Utvrđeno je da normiranje novoštokavskih nastavaka u imeničnu i pridjevno-zamjeničnu množinsku sklonidbu te fonološkoga pravopisa u pisanu formu kao najizrazitije promjene u jezično-pravopisnoj supstanciji nisu izišli iz hrvatskih unutarjezičnih i pravopisnih razloga nego su bili rezultat jezičnopolitičkoga nasilja kojemu je u podlozi bio program političkoga i jezičnoga zbližavanja Hrvata i Srba kao ključnoga ujediniteljskoga instrumenta nove južnoslavenske politike. Vjerovalo se naime da će se približavanjem hrvatskoga standardnoga jezika Karadžićevu jezičnomu modelu postići proklamirano hrvatsko-srpsko jezično jedinstvo kao snažna jezgra koja će usisati i rubna jezična područja — slovensko i makedonsko — te omogućiti stvaranje jedinstvenoga južnoslavenskoga jezika štokavske ijekavske osnovice kao preduvjeta za trajno povezivanje u jedinstvenu političku cjelinu teritorijalnih jedinica buduće jugoslavenske države. Taj se program u Jugoslaviji pretvorio u unitarni plan asimilacije i zatiranja nesrpskih naroda, kojemu su se odlučno suprotstavili Slovenci i poslije Makedonci, a hrvatski jezikoslovci vukovske orijentacije bili su pripravni i na nove ustupke. Kako Srbi nisu odustajali od ekavice i ćirilice, Maretić je 1924. bio pripravan ponuditi i posljednji formalni znamen hrvatske jezične samobitnosti — hrvatsku jekavicu. Na sreću, protuvukovski jezikoslovni smjer (Antun Radić, Dragutin Parčić, Blaž Jurišić, Petar Guberina, Kruno Krstić), stalno prisutan kao rukavac uz glavni tijek u hrvatskom jezikoslovlju, uspio je obraniti samobitnost hrvatskoga jezika i postaviti temelje teoretskoj podlozi moderne hrvatske standardologije, koju su poslije uspješno dorađivali Ljudevit Jonke, Dalibor Brozović, Radoslav Katičić i Stjepan Babić.

Iz tih se razloga vukovski zahvat u jezičnu supstanciju u ovom radu ne interpretira kao naravni razvitak hrvatskoga standardnoga jezika, odnosno njegova završna faza, nego kao restandardizacija hrvatskoga jezika i pravopisa — zacijelo jedinstvena u povijesti standardnih jezika — da se nakon punih četiriju stoljeća naravnoga razvitka napravi takav raskid i lom. Govoreći o restandardizaciji, ne govorimo o nehrvatskosti nove književnojezične

i pravopisne supstancije nego upućujemo na sociolingvistički aspekt pitanja i istražujemo njegove posljedice na lingvističkoj i sociolingvističkoj razini.

Standardnojezičnu koncepciju hrvatskih vukovaca obilježuje:

1. Nijekanje hrvatske standardnojezične i pravopisne povijesti dogajevskoga i poslijegajevskoga razdoblja i obezvrjeđivanje umjetničkih dosega hrvatske književnosti te proglašavanje zastarjelim i neaktualnim njezina jezika i pravopisa kao izvora za gradnju standardnoga jezika i pravopisa. Ta je diskvalifikacija bila nužna kako bi se mogli obaviti zahvati u jeziku i pravopisu u smjeru približavanja Karadžićevu jezično-pravopisnomu modelu. Budući da Srbi prije Karadžića nisu imali razvijenu književnost na štokavskom idiomu u opsegu i kontinuitetu od nekoliko stoljeća kao Hrvati, trebalo ju je oduzeti i Hrvatima da bi se moglo s Karadžićem krenuti iz početka.

2. Nijekanje hrvatske narodne i jezične samobitnosti, pa time i standardnojezične povijesti kao izraza hrvatske nacionalne kulture te proglašavanje Srba i Hrvata jednim narodom, a njihovih jezika jednim istim jezikom. Tako se još 1864. sa žaljenjem pisalo o razvrgnutim udima istoga tijela, u pravopisnoj se raspri u pomoć prizivala genetika, apeliralo na zajedničku krv i kosti, a svijest o pripadnosti istoj sociolingvističkoj i kulturnoj zajednici hrvatskoga Dubrovnika na jugu i banskoga Zagreba na sjeveru proglašavala se "kurtoasijom" samo da bi se umanjila i obezvrijedila, kad već toj istoj svijesti nije bila poznata sociolingvistička zajednica sa Srbima.

3. Nedovoljno lučenje organskoga idioma od standardnoga jezika i traženje potvrda u novoštokavskim organskim idiomima za valjanost pojedinih likova u standardnom jeziku. Tvrdilo se da standardni jezik ne može biti nešto artificijelno i umjetno sagrađeno, sastavljeno od različnih narječja; jer da je takav jezik ukočen, neprirodan, da ga nitko ne razumije te da ne odgovara potrebama narodnoga života. Takav jezik da je mrtav jezik jer se ne može razvijati prema "narodnomu" jeziku. Da bi zadovoljio funkciju općenarodnoga općila standardni jezik mora biti razumljiv svima i u pisanom i u govornom obliku. Za standardni se jezik mora dakle izabrati "jedno živuće narodno narječje i u glasovima i u gramatici i u blagu riječi (leksiku)" i to ono "koje je prostranije, te zato prikladnije da postane općim jezikom, koje je bogatije (riječima i frasama) i ljepše (čišće u glasovima i uopće milozvučnije) i koje je odaljeno od tugje natruhe, na način da ne samo u pojedinim riječima, nego i u duhu jezika sačuvalo prirodnu osobitost". Narječje koje se odlikuje navedenim obilježjima u hrvatskom (ili srpskom) jeziku jest hercegovačko novoštokavsko narječje jekavskoga izgovora.

Njegov su kanonski tip pokazali Tomislav Maretić, Marcel Kušar i Luko Zore: *nijesam, dobrijeh, zelenijem, čovječij, pošljednji, našljedovati, ižljubiti, ražljutiti, dakćem, drkćem, čuvat, ćeler, dećimetar, Marćel, Maćedonija, Sićilija, analođija.* Tako se 1900-ih dobiva standardni model novoštokavskoga sustava izrazitih rubnih odlika s vrlo malom mogućnošću da bude prihvaćen. Koja je to štokavština, Maretić ne govori, a nisu je definirali ni kasniji istraživači. Nju zagrebačka filološka škola kao sljednica višestoljetnoga hrvatskoga standardnojezičnoga razvitka ne pozna.

Riječ je o rubnim novoštokavskim istočnohercegovačkim jekavskim govorima s provedenom najnovijom jotacijom, što je bila odlika Karadžićeva jezika iz prve faze. Već je Karadžićev jezični model evoluirao ne samo u nadrastanju organskoga idioma iz prve faze nego i dubrovačkoga, kojim je jedno vrijeme bio pisao, pa se, primjerice, Maretićevo vraćanje na likove tipa *pošljednji* može držati i onodobnim standardizacijskim anakronizmom. S druge strane, preširoko postavljanje dijalekta u osnovicu standardnoga jezika stvaralo je nove nesporazume, jer dijalekt implicira više govora, dakle mogućnost više istodobnih istorazinskih konkretnosti. Stoga su vukovci u pojedinim fazama svoje djelatnosti imali više istorazinskih oblika, jer su uzimali iz više novoštokavskih istočnohercegovačkih govora (*posljednji* i *pošljednji*, *hrđa* i *rđa*, *lepez* i *lepeza*, *starešina* i *starješina*, *ogrev* i *ogrjev*, *mladenci* i *mladijenci*).

U pitanju leksika povučena je amputacijska crta odbacivanja hrvatske književne baštine, a nasilnom izolacijom hrvatskih narječja oduzet je hrvatskomu standardu naravni izvor leksičke popune samo stoga što se čakavski i kajkavski nisu mogli pojaviti kao izvori srpskomu. Kao nadomjestak hrvatske rječnike, gramatike i pravopise preplavljuje gradivo istočnohercegovačkoga ruralnoga podrijetla.

4. Nedovoljno poznavanje strukture odnosâ unutar jezične supstancije, jer se zahvati u jednoj razini nisu mogli provesti bez posljedica na drugoj (drugima), pa se kao posljedica, primjerice, novoštokavskoga jezičnoga čistunstva na tvorbenoj razini — progon nesvršenih glagolskih oblika tipa *iznašati, okapati, prevađati, prevažati* i njihovih imeničnih izvedenica (*iznašanje, okapanje, prevađanje, prevažanje*) kao tobožnjih provincijalizama — zbivao proces tvorbenoga redukcionizma, odnosno gubitka oblične sinonimije u morfološkoj kategoriji nesvršenosti, a normiranjem izgovornoga pravopisnoga načela umnogome je smanjena funkcionalnost pisane forme kao jakoga razlikovnoga sredstva (*dočeci* < *dočetak, doček*; *lisci* < *lisac, listak*; *leci* < *ledac, letak*; *natrčati* < *nadtrčati, natrčati*; *ušetati se* < *ušetati se, uzšetati se*).

Priklanjanje pak množinskomu padežnomu sinkretizmu i njegovo normiranje približili su hrvatski novoštokavskim srpskim i torlačkim odnosno bugarskim govorima reduciranih padežnih oblika, a odvojili ga od hrvatske štokavštine, koju upravo nastavačna padežna raznolikost povezuje s kajkavskim i čakavskim. Paradoksalno, namjesto da oblično i leksički bogatiji predložak izračuje u oskudniji bogateći ga, vukovskom intervencijom u jezičnu supstanciju standardnoga hrvatskoga dobiven je model reduciranih oblićnih mogućnosti pred koji su stavljeni zahtjevni zadatci kakve moderni polifunkcionalni standard ima.

Temeljni je cilj vukovskoga jezikoslovlja — stvaranje zajedničkoga standardnoga jezika Hrvata i Srba — unatoč snažnim političkim potporama, koje su nerijetko graničile s nasiljem, konačno propao. U povijesti hrvatskoga jezikoslovlja ostat će zabilježen kao proces u kojem nije bilo mjesta naravnomu jezičnomu razvitku, a nerijetko i valjanim jezikoslovnim argumentima, jer se jezična politika vodila nelingvističkim razlozima ili uspostavom modela jezičnoga nadzora u obliku trgovine, prinude i ucjene.

Hrvatski su vukovci odgovorni i za dovođenje hrvatskoga jezika i naroda na sam rub opstanka u 20. stoljeću, jer su upravo oni otvorili prostor novim velikosrpskim presezanjima. Nijekanjem hrvatske jezične i narodne samobitnosti i polemikama u kojima su se otvoreno svojatali hrvatska književnost i jezik, pa i teritoriji, bilo je obilježeno čitavo 20. stoljeće. U podlozi je stajao Karadžićev pamflet *Srbi svi i svuda*, kojega se on nikad nije odrekao, a njegovo zlokobno sjeme urodilo je tragičnim plodovima.

Novojugoslavenska unitaristička politika okrenuta je političkomu cilju nedopuštanja razvijanja posebnih standardnih jezika u štokavskim republikama i sukladno tomu njihove nomenklature, a temeljena je na problematiziranju jezičnoga pitanja onih štokavaca u pojedinim republikama kojih se jezik (i izgovor) razlikuje od jezika koji je standardni, odnosno službeni u dotičnim republikama. Ciljalo se u prvom redu na jezik Srba u Hrvatskoj, BiH i Crnoj Gori. U toj je koncepciji sadržana bit beogradskoga novojugoslavenskoga jezičnog unitarizma, kojim se, pod krinkom jezičnoga zajedništva, slobode i demokracije, pokušao proširiti srpski jezik na tri Srbiji susjedne republike. Otuda i vraćanje na Karadžića, *Novosadski dogovor* i *Pravopis* dviju Matica, gdje je takav put bio otvoren. Upravo zbog velikosrpskih presezanja njih je Matica hrvatska otkazala, a ne zbog nacionalističke euforije, kako se to onda interpretiralo. Omogućivanje nesmetanoga razvitka hrvatskoga standardnoga jezika kao službenoga jezika u SR Hrvatskoj bilo je politički uređeno Ustavom iz 1974., čiji će se jezični članak polovicom 1980-ih naći na meti hrvatskih

"jugoslavena", među kojima je bilo i pripadnika vojne obavještajne službe JNA, što jezičnoj problematici u onodobnoj Jugoslaviji daje posebni i dosad neistraženi biljeg. To pak, upletanje tajnih službа u jezična pitanja, u kontekstu Karadžićeve suradnje s austrijskom policijom radi provođenja politike bečkoga Dvora u udaljavanju Srba od Rusije te njihova jezičnoga uvođenja u zapadnoeuropski uljudbeni krug ne bi bila novina, samo što je proces vojnopolicijskoga jezičnoga jugounitarizma u socijalističkoj Jugoslaviji kretao u suprotnom smjeru — prema Beogradu.

8. PRILOZI

8.1. Dokumenti

8.1.1. *Bečki književni dogovor* (1850.)[201]

Dolje potpisani znajući da *jedan* narod treba *jednu* književnost da ima, i po tom sa žalosti gledajući, kako nam je književnost raskomadana ne samo po bukvici nego još i po jeziku i po pravopisu, sastajali smo se ovijeh dana da se razgovorimo, kako bismo se što se za sad više može u književnosti složili i ujedinili. I tako smo:

1. Jednoglasnice priznali da ne valja miješajući narječja graditi novo, kojega u narodu nema, nego da je bolje od narodnijeh narječja izabrati jedno da bude književni jezik; a to sve a) za to, što nije moguće pisati tako da bi svaki mogao čitati po svojem narječju, b) za to, što bi svaka ovakova mješavina, kaono ti ljudsko djelo, bila gora od kojega mu drago narodnoga narječja, koja su djela božija, a c) i za to, što ni ostali narodi, kao n. p. Nijemci i Talijanci, nijesu od svojijeh narječja gradili novijeh, nego su jedno od narodnijeh izabrali te njim knjige pišu.

2. Jednoglasnice smo priznali, da je najpravije i najbolje primiti južno narječje da bude književno, i to a) za to, što najviše naroda tako govori, b) što je ono najbliže starome Slavenskom jeziku a po tome i svjema ostalijem jezicima Slavenskijem, c) što su gotovo sve narodne pjesme u njemu spjevane, d) što je sva stara Dubrovačka književnost u njemu spisana, e) što najviše književnika i istočnoga i zapadnoga zakona već tako piše (samo što svi ne paze na sva pravila). Po tom smo se složili da se na onijem mjestima gdje su po ovome narječju dva sloga (syllaba) piše *ije,* a gdje je jedan slog, ondje da se piše *je* ili *e* ili *i,* kako gdje treba, n. p. *bijelo, bjelina, mreža, donio.* A da bi svak lakše mogao saznati gdje su po ovome narječju dva sloga, gdje li je jedan i gdje treba pisati *je,* gdje li *e,* gdje li *i,* zamolili smo svi ostali g. Vuka Stef. Karadžića, da bi napisao o tome glavna pravila, koja su dolje priložena.

Ako li tkogod iz kojega mu drago uzroka ne bi htio pisati ovijem narječjem, mi mislimo da bi i za narod i za književno jedinstvo najprobitačnije bilo da piše jednijem od ostala dva narodna narječja, kojijem mu je volja, ali samo da ih ne miješa i ne gradi jezika, kojega u narodu nema.

3. Našli smo za dobro i za potrebno da bi i književnici zakona istočnoga pisali χ svuda gdje mu je po etimologiji mjesto, kao što oni vjerozakona

201 Ovdje prema Daničićevu autografu (Vince 1990: 279–280); u Narodnim su novinama naime zabunom ispuštene neke riječi (bitno ne mijenjaju smisao rečenica).

zapadnoga pišu *h*, i kao što narod naš obadva zakona na mnogo mjesta po južnijem krajevima govori.

4. Svi smo priznali, da *h* u samostavnijeh imena na kraju u rod. mn. ne treba pisati, jer mu ondje ni po etimologiji ni po općenome narodnom govoru, ni po starome Slavenskom jeziku, ni po ostalijem današnjijem jezicima Slavenskijem nije mjesta. Mi smo se opominjali da će se naći književnika koji će reći da bi ovo *h* samo za to valjalo pisati da se ovaj padež razlikuje od ostalijeh, ili najposlije, da bi ove razlike radi mjesto *h* valjalo pisati kakav drugi znak. Ali jedno za to što se u mnogijeh riječi ovaj padež po sebi razlikuje (n. p. *zemalja, otaca, lakata, trgovaca* itd.), a drugo što u nas ima i drugijeh padeža jednakijeh, pa ih u pisanju nikako ne razlikujemo, i što ovakovijeh stvari ima mnogo i u drugijeh naroda, — mi smo svi pristali na to, da se ni *h* niti ikakav drugi znak na pomenutome mjestu ne piše, osim samo kad se iz smisla ne bi moglo razumjeti da riječ stoji u rod. mn., da se naznače akcenti (koje će nam valjati činiti i u ostalijem ovakovijem dogagjajima).

5. Svi smo jednoglasice pristali da se pred *r*, gdje ono samo sobom slog čini, ne piše ni *a* ni *e*, već samo *r* neka stoji (n. p. *prst*) i to *a*) za to, što narod tako govori, b) što književnici istočnoga zakona svi tako pišu (osim jednoga, dvojice), c) što i Česi tako pišu, d) što su i mnoge Slavenske knjige glagoljskijem slovima tako pisane, e) što se sad dokazuje da ni u starome Slavenskom jeziku na ovakijem mjestima nije trebalo pisati jerova ni kod *r* ni kod *l*, jer su oba ova slova na ovakijem mjestima bila samoglasna, kao i u Sanskritu.

Ovo smo dakle za sad svršili. Ako da Bog te se ove misli naše u narodu prime, mi smo uvjereni da će se velike smetnje književnosti našoj s puta ukloniti i da ćemo se k pravome jedinstvu mnogo približiti. Za to molimo sve književnike koji upravo žele sreću i napredak narodu svojemu, da bi na ove misli naše pristali, i po njima djela svoja pisali.

U Beču 28. ožujka p. n. 1850.

Ivan Kukuljević, s.r.; *Dr. Dimitria Demeter, s. r.*; *Ivan Mažuranić, s. r.*; *Vuk Stef. Karadžić, s. r.*; *Vinko Pacel, s. r.*; *Franjo Miklošič, s. r.*; *Stjepan Pejaković, s. r.*; *Gj. Daničić, s. r.*

8.1.2. *Glavna pravila za južno narječje* (1850.)

Kao što je mnogo puta napominjano glavna je razlika u jeziku našemu u izgovaranju onijeh slogova, koji se u slavenskom jeziku pišu sa slovom ѣ; i po tome izgovaranju jezik se naš dijeli na tri glavna narječja, t. j. *istočno, južno i zapadno.*

U istočnome se ovaj slog izgovara kao *e*, n. p. *vera, seme, koleno, ded, devojka, dete, seno, belo, lepo, nesam, sejati, smejati se, želeti, voleti, videti, vrteti,*

gde, ovde, itd. Ovako je u mnogijem riječima i u današnjem slavenskom jeziku e mjesto ѣ, n. p. песокъ, млеко, a osobito poslije *r*, n. p. время, пре (прекрасный), пред, престол itd.

U zapadnome se izgovara svuda kao i, n. p. *vira, sino, kolino, did, divojka, dite, sino,*[202] *bilo, lipo, nisam, sijati, smijati se, želiti, voliti, vidjeti, vrtiti, gdi, ovdi,* itd.

U južnome pak, izgovara se od više ruku:

1. Gdje se u istočnome i u zapadnome na ovijem slogovima glas ne oteže (nego ili se izgovara oštro sa znakom ` ili " , kao n. p. *sènica* i *sìnica*, die Meise i *sȅnica* i *sȉnica*, die Laube, ili samo polako bez ikakoga akcenta, kao n. p. ùveriti i ùviriti), ondje se izgovara kao *je*, n. p. *vjera, sjeme, pjevati, bježati, sjenica, uvjeriti,* i t. d.

2. U ovome događaju kad je ovaj slog poslije *d, l, n* i *t*, onda se svuda (kao i u slavenskome i ruskome jeziku što mi čitamo) pretvori *l* u *lj* a *n* u *nj* (n. p. *ljeto, njedra*), a po mnogijem mjestima (kao n. p. u Hercegovini i u Crnoj gori) *d* u *đ*, a *t* u *ć*, n. p. *đed, đevojka, đeca, viđeti, ovđe, onđe; vrćeti, lećeti, ćerati,* i t. d.; po nekim mjestima, osobito k zapadu (kao u Dubrovniku i u Bosni — osobito varošima) ova se dva slova ne pretvaraju, nego se govori: *djed, djevojka, djeca, vidjeti, ovdje, ondje; vrtjeti, letjeti, tjerati,* i t.d.; i za ovo moglo bi se reći, da je građanski ili gospodski govor južnoga narječja, koji mi velimo, da bi trebalo uzeti za književni jezik u svemu narodu našemu.

3. Poslije *r* izgovara se u ovome događaju kao *e*, n. p. *pred, preko, pretopiti, sreća, vreća, ždrebeta, jastrebovi*, i t. d. Istina, da sam ja u Tršiću još u djetinjstvu slušao *rječit, grješnik, grješnica*, ali u Dubrovniku i u Crnoj gori, govori se *grešnik, grešnica,* i t. d. Ovako su i Rusi u današnjemu slavenskom jeziku na ovakijem mjestima pometali *e*, mjesto ѣ, kao što je malo prije napomenuto.

4. Gdje se u istočnijem i u zapadnom narječju na oviem slogovima glas oteže (sa znacima (ˆ ili ´), ondje se svuda izgovara kao *ije*, n. p. *dijete, sijeno, bijelo, lijep, nijesam, riječ* i t. d.

Tako se po ovijem pravilima govori, koje mnogi naši književnici još nikako ne mogu, da razumiju, n. p. *dijete, djeteta* (ili *đeteta*) i *djeca* (ili *đeca*), *lijepo* i *ljepše* i *ljepota, vrijeme* i *vremena* i *vremenit, sijeno* i *sjenina, prelaziti* i *prijelaz, pretopiti* i *prijetop, prevariti* i *prijevara,* i t. d.

Kao što se kaže, da nikakoga pravila nema bez iznimke, tako se i protiv ovoga pravila nalazi nekoliko riječi, u kojima se slogovi izgovaraju kao *jê* mjesto *ije*, i to je u rod. mn. kod onijeh riječi, koje se u imen. (nominat.) izgovaraju sa *jê*, n. p. *djȅlo djêla, mjȅsto mjêsta, vjȅra vjêra, zdjȅla zdjêla*, i t. d. Ako bi se našla

202 Pogrješno otisnuto, treba: *sime.*

još koja riječ, da se gdje i u imen. (nominat.) ovako izgovara, u onoj ne bi niko pogriješio, kad bi napisao *ije*, mjesto *je*.

5. Pred samoglasnijem slovima i pred *j* (po slavenskome pred я i ю) izgovara se kao *i*, n. p. *vijati, sijati, smijati se, Biograd, izio* (*izjela*), *vidio* (*vidjela*) i t. d.

Kad pomislimo, da svaki književnik zakona istočnoga zna ili da *mora* znati, gdje bi po slavenskome jeziku valjalo pisati ѣ; a tako svaki književnik zakona zapadnoga, da zna ili da *mora* znati, gdje bi po dojakošnjemu pisanju mnogijeh valjalo pisati ě, a uz to svi da znadu ili da moraju znati, s kakijem se glasom koja riječ u narodu izgovara, onda se slobodno može reći, da svaki odmah bez ikakoga učenja može znati, ne samo kako se koja riječ po južnome narječju izgovara, nego i u onijem riječima, gdje se ѣ ili *ě* izgovara kao *ije*, na kojem je slovu i kakav akcenat, n. p. po slav. лѣкъ, po istoč. *lêk*, po zapad. *lîk*, a po juž. *lijek*; tako slav. лѣчити, isto. *léčiti*, zapad *líčiti*, juž. *lijèčiti*; tako gdje je god u istočnome narječju na *e* i u zapadnome na *i* znak ˆ, ondje je u južnome oštri (ˊ) na *i*, a gdje je u istočnome na *e* i u zapadnome na *i* znak ´, ondje je u južnome malo slabiji (ˋ) na *e*.

Osim naznačenijeh ovdje mjesta još se u južnome narječju izgovara ije (mjesto i u obadva narječja); 1) u imena pridav. (adject.) i u zaimen. (pronom.), koja se kao i ona sklanjaju, a rod. mn., n. p. *dobrijeh, našijeh, ovijeh*, itd. 2) u ovijeh riječi muškoga i srednjega roda u tvor. jed (instr. sing.), i u dat tvor. i skaz. mn. (dativ. instr. i loc. pl.) sva tri roda, n. p. *dobrijem čovjekom, djetetom, dobrijem i dobrijema ljudima, ženama, selima*, itd. U našijem narodnijem pjesmama južnoga narječja, gdje je od ova dva sloga valjalo načiniti jedan, ondje se na pregjašnjijem mjestima izostavlja *i*, pa ostaje samo *je*, kao n. p. *d'jete, gn'jezdo, b'jelo*; u ovijem pak padežima izostavlja se *je* te ostaje samo *i* po izgovoru drugijeh narječja, n. p. *ovih, tim*; a i u govoru po naj južnijim krajevima (kao n. p. u Dubrovniku i u Crnoj gori) kad bi ko rekao n. p. *dobrim, dobrih, dobrima*, ne bi bilo ništa osobito; za to mislim, da bi književnici, koji bi voljeli u ovome ne držati se južnoga narječja, mogli (za sad, dok se ne bi što drukčije u dogovoru odredilo) i u prozi pisati, ili samo ovako (*dobrim, dobrih, dobrima*) ili miješati jedno i drugo (*dobrim* i *dobrijem*, *dobrih* i *dobrijeh*, *dobrima* i *dobrijema*), kao n. p. što se govori i piše *mojega* i *moga*, *mome* i *mojemu* itd.

8.1.3. Načela *Pokreta za hrvatski književni jezik* (1938.)[203]

1. Književni je hrvatski jezik sastavni dio hrvatskoga narodnoga bića i jedna od temeljnih oznaka hrvatske narodne samostalnosti. Hrvatski je književni jezik potpuno samosvojan i od svakog sličnog jezika nezavisan književni jezik, koji ima svoju vlastitu povijest, svoj vlastiti duh i pravo na svoje vlastito hrvatsko jezično zakonodavstvo.

2. Bez obzira na veliko područje sličnosti, koje postoje izmedju hrvatskoga i srpskoga suvremenoga književnog jezika, ni povijest razvoja ni stvarno današnje jezično stanje ne dopušta, da se hrvatski i srpski književni jezik smatraju jednim jedinim "srpskohrvatskim" ili "hrvatskosrpskim" jezikom, jer bi svako takvo sjedinjavanje dvaju svojesmjernih književnih jezika krnjilo potpunost i nezavisnost hrvatskog jezičnog zakonodavstva.

3. Znajući da književni jezik nije samo plod samorodnog i slobodnog prirodnog razvoja i slučajnog nastajanja nego i skup pravila zavisnih od svijesnog izbora i odluke jezičnih zakonodavaca, pokret za hrvatski književni jezik borit će se za stvaranje posebnog jezičnog zakonodavnog tijela, u koje će ući hrvatski jezikoslovci, književnici i drugi hrvatski prosvjetni radnici. To će zakonodavno tijelo bdjeti nad povijesnim tekovinama hrvatskog književnog jezika, a ujedno stvarati konačne odluke ondje, gdje u današnjem književnom jeziku nema jedinstvene pravilnosti.

4. Zadatak je hrvatskog jezičnog zakonodavnog tijela, da zakonik književnog današnjega hrvatskog jezika ustanovi novim hrvatskim pravopisom, hrvatskom slovnicom, rječnikom suvremenog hrvatskog književnog jezika i rječnicima jedinstvenoga nazivlja za sve grane znanosti i sva područja javne djelatnosti.

5. Novi pravopis izradit će se bez obzira na sve dosadašnje hrvatske i nehrvatske propise na načelima, koja su i s povijesno-znanstvene i s praktične strane najprikladnija za pismeno izražavanje hrvatske riječi. Pravopisni primjeri uzet će se uvijek (osim u slučajevima, gdje je to po predmetu nemoguće) iz hrvatskog književnog rječnika i hrvatske gradje (tako na pr. imena krajeva, ljudi, mjesta i sl.). Iz pravopisnog rječnika izbacit će se svi srbizmi, nepotrebni turcizmi i slabo poznate riječi, koje u svakidašnjem pismenom radu ne mogu trebati, a i one riječi, kojima je pisanje samo po sebi jasno. Dodat će se običnije nove riječi nesigurna pisanja, koje dosadašnja izdanja nisu uzimala u obzir. Pravopisna pravila bit će što kraća i jednostavnija, tako, da će mnoga dosadašnja kraća pravila zamijeniti rječnik.

---

203 Tekst prema: *Hrvatski narod,* 1941., 115, str. 15.

6. Temelj nove slovnice bit će hrvatska književnost od ilirizma do danas, a i svi primjeri u slovnici uzet će se iz hrvatskih književnih djela. Vukov i Daničićev prijevod sv. Pisma te Vukove zbirke narodnih umotvorina prestaju biti vrelima slovničkih pravila i primjerima za ta pravila. Nova slovnica izostavit će pravopisni dio, a uvest će kao posebna poglavlja: nauku o podrijetlu hrvatskih riječi, nauku o značenju (semantiku) i nauku o stihu (versifikaciju). Kako je dosadašnji ustroj slovnice i njena podjela bila odraz tudjih (nehrvatskih) slovnica, a hrvatski jezik ima svoj vlastiti duh i zakon, provest će se u slovničkom nacrtu potrebite promjene u duhu posebnosti hrvatskog jezika. U bilješkama će se nova slovnica usporedno obazirati na jezične pojave u kajkavskom i čakavskom narječju i na jezik naših najstarijih jezičnih spomenika.

7. Rječnik suvremenoga književnog jezika obuhvatit će glavni dio onih riječi, koje pripadaju današnjoj književnoj upotrebi. Prema tomu izostavit će se u njemu sve one riječi, koje idu u blago hrvatskih narječja, ali ih u književnoj navici zamjenjuju druge riječi. Od riječi, koje su posudjene iz slavenskih jezika (ruskog, češkog i srpskog) zadržat će se one, koje su uglavnom do početka prošlog svjetskog rata stekle u našoj knjizi domovno pravo i koje se danas više ne protive redovitom hrvatskom jezičnom osjećaju. Izbacit će se sve one srpske riječi, koje su nasilnim i službenim putom bile nametane od beogradskih vlastodržaca poslije osnutka Jugoslavije, a i sve one srpske riječi, koje je tek pojedini hrvatski pisac od Srba posudio, dok ih većina hrvatskih pisaca nije prihvatila. Od kovanica — bile one načinjene prema narodnom štokavskom duhu ili doslovni prijevodi s tudjih jezika — zadržat će se one koje su potrebite i koje su se uobičajile u hrvatskih pisaca. U rječnik će pomalo, t. j. od izdanja do izdanja ulaziti i hrvatsko jedinstveno nazivlje: znanstveno, pravno, upravno, stručno itd. Uz svaku riječ u rječniku bit će naznačena samo glavna osnovna i prenesena značenja te oblikovne nepravilnosti dok će se pravilni oblikovni obrasci sakupiti na kraju knjige. Promjene u naglasku prema dosadašnjim rječnicima izvest će se na temelju neposrednog istraživanja naglaska na hrvatskom narodnom štokavskom tlu i po do sada objavljenom proučavanju hrvatskog štokavskog naglaska.

8. Veliki rječnik hrvatskog jezika, koji izdaje Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, izostavit će sva srpska vrela, a obuhvatat će unaprijed hrvatska i pisana i govorna vrela svih hrvatskih narječja (štokavskog, čakavskog i kajkavskog).

9. Pokret za hrvatski književni jezik nastojat će svim silama da u stvaranju novog svog rječničkog blaga gradi na hrvatskim narodnim jezičnim temeljima. Za nove pojmove i predmete, koje sa sobom donosi suvremeni

život ne će se preuzimati gotove riječi tudjih jezika, nego će se za svaki takov pojam i predmet nastojati stvoriti narodna riječ na temelju postojećeg korjenitog blaga iz svih jezičnih vrela domovine, a u stvaralačkom duhu štokavskog narječja. Pomalo će se uklanjati iz jezične upotrebe sve tudje i t. zv. medjunarodne riječi i zamjenjivati rječničkim blagom iz naše književne sadašnjosti, a ako ta nije dovoljna, onda i blagom naše književne prošlosti, blagom narječja i dobrim kovanicama u štokavskom duhu.

10. Jedinstveno nazivlje i suvremeni književni rječnik bit će obvezatan za sve školske knjige, sva javna službena zdanja, natpise, imenike i slična područja, gdje jezik ima služiti jedino pravilnom sporazumijevanju. Jezik književnika, iz kojega se uvijek svaki živi jezik bogati i pomladjuje vezan je pravopisnim i temeljnim slovničkim pravilima, a rječnikom samo u toliko u koliko se radi o nazivlju u najobičnijem značenju, bez namjere mjesnog crtanja posebnog društvenog, jezičnog ili staleškog kruga. Inače je jezik književnika slobodan.

11. Znajući, da je jezik novina glavni izvor jezičnih pravila u širokim narodnim slojevima, pokret za hrvatski književni jezik nastojat će svakim raspoloživim sredstvom i načinom, da jezik u novinama bude i pravopisno i slovnički i po rječničkom blagu pravilan i čist.

12. Kad se jednom stvori hrvatsko zakonodavno tijelo za književni jezik, svi se članovi pokreta podvrgavaju tome tijelu i svaku pravovaljanu odluku toga tijela smatraju obvezatnom za sebe i za svoj jezični rad.

8.1.4. *Novosadski dogovor* (1954.)[204]

1. Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik, koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim.

2. U nazivu jezika nužno je uvijek u službenoj upotrebi istaći oba njegova sastavna dijela.

3. Oba pisma, latinica i ćirilica, ravnopravna su; zato treba nastojati, da i Srbi i Hrvati podjednako nauče oba pisma, što će se postići u prvom redu školskom nastavom.

4. Oba izgovora, ekavski i ijekavski, također su u svemu ravnopravna.

5. Radi iskorišćavanja cjelokupnog rječničkog blaga našeg jezika i njegova pravilnog i punog razvitka neophodno je potrebna izrada priručnog rječnika suvremenog srpskohrvatskog književnog jezika. Stoga treba pozdraviti

204 Tekst prema *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom*, Zagreb, 1960., str. 7—8.

inicijativu Matice srpske, koja je u zajednici s Maticom hrvatskom pristupila njegovoj izradi.

6. Pitanje izrade zajedničke terminologije također je problem, koji zahtijeva neodložno rješenje. Potrebno je izraditi terminologiju za sve oblasti ekonomskog, naučnog i opće kulturnog života.

7. Zajednički jezik treba da ima i zajednički pravopis. Izrada toga pravopisa danas je najhitnija kulturna i društvena potreba. Nacrt pravopisa izradit će sporazumno komisija srpskih i hrvatskih stručnjaka. Prije konačnog prihvaćanja nacrt će biti podnijet na diskusiju društvima književnika, novinara, prosvjetnih i drugih javnih radnika.

8. Treba odlučno stati na put postavljanju umjetnih zapreka prirodnom i normalnom razvitku hrvatskosrpskog književnog jezika. Treba spriječiti štetnu pojavu samovoljnog "prevođenja" tekstova i poštovati originalne tekstove pisaca.

9. Komisije za izradu pravopisa i terminologije odredit će naša tri sveučilišta (u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu), dvije akademije (u Zagrebu i Beogradu), i Matica srpska u Novom Sadu i Matica hrvatska u Zagrebu. Za izradu terminologije potrebno je stupiti u suradnju sa saveznim ustanovama za zakonodavstvo i standardizaciju, kao i sa stručnim ustanovama i društvima.

10. Ove zaključke Matica će srpska dostaviti Saveznom izvršnom vijeću i Izvršnim vijećima NR Srbije, NR Hrvatske, NR Bosne i Hercegovine i NR Crne Gore, sveučilištima u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, akademijama u Zagrebu i Beogradu, Matici hrvatskoj u Zagrebu, te će ih objaviti u dnevnim listovima i časopisima.

U Novom Sadu, 10. prosinca 1954.

8.1.5. *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (1967.)[205]

Višestoljetna borba jugoslavenskih naroda za nacionalnu slobodu i socijalnu pravdu kulminirala je revolucionarnim preobražajem u razdoblju od 1941—1945. Tekovine Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije omogućile su svim narodima i narodnostima u Jugoslaviji da uđu u novu fazu njihova povijesnog postojanja. Oslanjajući se na temeljna načela socijalizma o pravu svakog čovjeka da živi slobodan od svake podjarmljenosti i o pravu svakog naroda na potpun suverenitet i neograničenu ravnopravnost sa svim drugim nacionalnim zajednicama, Slovenci, Hrvati, Srbi, Crnogorci

205 Tekst prema *Telegramu* (br. 359, 17. ožujka 1967., str. 1).

i Makedonci formirali su federativan savez, sazdan od šest socijalističkih republika, kao jamstvo te uzajamne ravnopravnosti, međusobnog bratstva i socijalističke suradnje.

Načelo nacionalnog suvereniteta i potpune ravnopravnosti obuhvaća i pravo svakoga od naših naroda da čuva sve atribute svoga nacionalnog postojanja i da maksimalno razvija ne samo svoju privrednu, nego i kulturnu djelatnost. Među tim atributima odsudno važnu ulogu ima vlastito nacionalno ime jezika kojim se hrvatski narod služi, jer je neotuđivo pravo svakoga naroda da svoj jezik naziva vlastitim imenom, bez obzira radi li se o filološkom fenomenu koji u obliku zasebne jezične varijante ili čak u cijelosti pripada i nekom drugom narodu.

Novosadski dogovor opravdano je deklarirao zajedničku lingvističku osnovu srpskog i hrvatskog književnog jezika ne poričući historijsku, kulturnohistorijsku, nacionalnu i političku istinu o pravu svakoga naroda na vlastiti jezični medij nacionalnog i kulturnog života. Te su tekovine formulirali i ustavni tekstovi i Program Saveza komunista, političkog predvodnika naših naroda u revolucionarnoj borbi.

Ali usprkos jasnoći osnovnih načela, stanovite nepreciznosti u formulacijama omogućavale su da ta načela budu u praksi zaobilažena, iskrivljavana i kršena unutar širih pojava skretanja u realnosti našega društvenog i ekonomskog života. Poznato je u kojim su okolnostima u našoj zemlji oživjele tendencije etatizma, unitarizma, hegemonizma. U vezi s njima pojavila se i koncepcija o potrebi jedinstvenog "državnog jezika", pri čemu je ta uloga u praksi bila namijenjena srpskom književnom jeziku zbog dominantnog utjecaja administrativnog središta naše državne zajednice. Usprkos VIII kongresu, IV i V plenumu CK SKJ, koji su u našim danima posebno naglasili važnost socijalističkih načela o ravnopravnosti naših naroda pa, prema tome, i njihovih jezika, putem upravnog aparata i sredstava javne i masovne komunikacije (saveznih glasila, Tanjuga, JRTV u zajedničkim emisijama, PTT, željeznicama, tzv. materijala ekonomske i političke literature, filmskih žurnala, raznih administrativnih obrazaca, zatim putem jezične prakse u JNA, saveznoj upravi, zakonodavstvu, diplomaciji i političkim organizacijama, faktično se i danas provodi nametanje "državnog jezika", tako da se hrvatski književni jezik potiskuje i dovodi u neravnopravan položaj lokalnog narječja.

Osobito važne inicijative privredne i društvene reforme, oslanjajući se na bitna svojstva našeg samoupravnog socijalističkog društva, obvezuju nas da na području svoga djelovanja — jezika, književnosti, znanosti i kulture

uopće — poduzmemo sve potrebno da se u neposrednoj praksi ostvaruje i ostvare sva izložena načela našeg socijalističkog sustava.

Na toj osnovi potpisane hrvatske kulturne i znanstvene ustanove i organizacije smatraju da je neophodno potrebno:

1. Ustavnim propisom utvrditi jasnu i nedvojbenu jednakost i ravnopravnost četiriju književnih jezika: slovenskoga, hrvatskoga, srpskoga, makedonskoga.

U tu svrhu treba izmijeniti formulaciju iz ustava SFRJ, čl. 131, koja bi morala glasiti ovako:

"Savezni zakoni i drugi opći akti saveznih organa objavljuju se u autentičnom tekstu na četiri književna jezika naroda Jugoslavije: srpskom, hrvatskom, slovenskom, makedonskom. U službenom saobraćaju organi federacije obavezno se drže načela ravnopravnosti svih jezika naroda Jugoslavije."

Adekvatnom formulacijom treba osigurati i prava jezika narodnosti Jugoslavije.

Dosadašnja ustavna odredba o "srpskohrvatskom odnosno hrvatskosrpskom jeziku" svojom nepreciznošću omogućuje da se u praksi ta dva usporedna naziva shvate kao sinonimi, a ne kao temelj za ravnopravnost i hrvatskog i srpskog književnog jezika, jednako među sobom, kao i u odnosu prema jezicima ostalih jugoslavenskih naroda. Takva nejasnoća omogućuje da se u primjeni srpski književni jezik silom stvarnosti nameće kao jedinstven jezik za Srbe i Hrvate. Da je stvarnost zaista takva, dokazuju mnogobrojni primjeri, a među njima kao najnoviji nedavni Zaključci pete skupštine Saveza kompozitora Jugoslavije. Ti su zaključci objavljeni usporedno u srpskoj, slovenskoj i makedonskoj verziji kao da hrvatskoga književnoga jezika uopće nema ili kao da je istovjetan sa srpskim književnim jezikom.

Potpisane ustanove i organizacije smatraju da u takvim slučajevima hrvatski narod nije zastupan i da je doveden u neravnopravan položaj. Takva se praksa ni u kojem slučaju ne može opravdati inače neosporenom znanstvenom činjenicom da hrvatski i srpski književni jezik imaju zajedničku lingvističku osnovu.

2. U skladu s gornjim zahtjevima i objašnjenjima potrebno je osigurati dosljednu primjenu hrvatskoga književnog jezika u školama, novinstvu, javnom i političkom životu, na radiju i televiziji kad se god radi o hrvatskom stanovništvu, te da službenici, nastavnici i javni radnici, bez obzira otkuda potjecali, službeno upotrebljavaju književni jezik sredine u kojoj djeluju.

Ovu Deklaraciju podnosimo Saboru SRH, Saveznoj skupštini SFRJ i cjelokupnoj našoj javnosti da se prilikom pripreme promjene Ustava izložena

načela nedvosmisleno formuliraju i da se u skladu s time osigura njihova potpuna primjena u našem društvenom životu.

8.1.6. Dalibor Brozović:

Deset teza o hrvatskome jeziku (1971.)[206]

Često se kaže da je upravo po jeziku čovjek čovjekom. Jezikom izričemo sve svoje misli i osjećaje, jezik nam je prenio znanja i dostignuća naših predaka, u jeziku će nas naslijediti naši potomci. Jezik je najdragocjenija tekovina čovječanstva, ali kako je čovječanstvo u stvarnosti mozaik naroda s vlastitim povijestima i kulturama, tako je i ljudski jezik predstavljen u stvarnosti mozaikom narodnih jezika. Zato je svakomu narodu njegov jezik svetinja. I pojedincu je materinski jezik svetinja, on mu je kao pupčana vrpca koja ga povezuje s vlastitim narodom. Možemo reći da je materinski jezik čovjekovu duhu domovina, gdje god čovjek živio, na domaćem tlu ili u tuđini.

U svemu što je ljudsko ima i jednostavnijih i složenijih slučajeva, pa tako i u jeziku. Uzmimo dva susjedna naroda, Hrvate i Madžare. U madžarskom je slučaju sve što se tiče jezika posve jasno i jednostavno, nema ničega što bi različitim jednostranim pristupima moglo voditi do protuslovnih zaključaka. U hrvatskome slučaju nije tako, on je veoma složen. Zato ga valja razmatrati veoma pažljivo i strpljivo, sa svih mogućih strana, jer je prava istina samo potpuna istina. Potrebno je pristupati i s ljubavi i snošljivo, potrebno se i potruditi kako bismo s pomoću znanstvenih spoznaja došli do jasnih shvaćanja. Zaokruženo, jasno i točno znanje o jezičnim pitanjima pomoći će nam da sagledamo i prirodu i ulogu i mjesto domaćih dijalekata, koji su nam srcu prirasli, i hrvatskoga književnoga jezika, kojim sudjelujemo u suvremenoj civilizaciji počev od škole pa do sredstava masovne komunikacije.

Upravo stoga što je hrvatska jezična problematika izvanredno složena, nameće nam se niz pitanja na koja je bez posebnih stručnih znanja teško dati zadovoljavajuće odgovore. Zato ćemo pokušati da ta pitanja sredimo, da na svako nađemo odgovor koji će sadržavati bit problema, a onda možemo pojedinačne činjenice dopunjavati, komentirati i objašnjavati, promatrajući ih ujedno s raznih stanovišta i u raznim njihovim vidovima.

Što se ima na umu kada se govori o hrvatskom jeziku?

1. Hrvatski jezik jest jezik kojim se služi hrvatski narod i koji služi hrvatskomu narodu

206 Tekst prema Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, *Građa za povijest Deklaracije.* Zagreb, 1997: 7–19.

U širem smislu, hrvatskim jezikom zovemo sve jezične pojavne oblike kojima se služi hrvatski narod. Tako su hrvatski dijalekti, s mnoštvom svojih mjesnih govora, oni dijalekti koje u raznim krajevima govore Hrvati, a hrvatski standardni jezik jest onaj standardni jezik kojim se Hrvati služe u javnome životu, školstvu, novinarstvu, upravi, znanosti i, uglavnom, u književnosti. U istom smislu možemo govoriti i o hrvatskim interdijalektima, žargonima, o pojavama hrvatskoga razgovornog jezika itd. Svi ti pojavni oblici zajedno sačinjavaju dakle hrvatski jezik. Naziv *hrvatski* zasniva se naprosto na prirodnome pravu svakoga naroda da jezik kojim on govori i piše, kojim se on služi i koji njemu služi, nazove svojim vlastitim imenom.

U kojem se smislu može govoriti o hrvatskome standardnom (književnom) jeziku?

2. Među pojavnim oblicima hrvatskoga jezika najvažniji je hrvatski standardni jezik, koji se, uz osobitosti osnovice, odlikuje vlastitom povijesti i nadgradnjom

Hrvatski je jezik predstavljen u prvom redu hrvatskim standardnim jezikom (ili kako se obično kaže u svakodnevnome govoru, "književnim jezikom"), koji je od svih pojavnih oblika hrvatskog jezika najvažniji, jer je bez standardnoga jezika nezamišljiva suvremena kultura i materijalna i duhovna civilizacija bilo kojeg naroda. Hrvatski standardni jezik ima osobite vlastite značajke i u svojoj povijesti i u svojstvima svoje dijalektne osnovice i u načinu kako se formirao i u uvjetima, prilikama i okolnostima u kojima se razvijao i izgrađivao. Sve te značajke zajedno dokazuju i osiguravaju opstojnost hrvatskoga standardnoga jezika i pribavljaju mu njegovu osobitu narav, unutarnju građu i opći izgled.

U tome se smislu može govoriti o hrvatskome standardnom jeziku. S druge strane, postoje i neki osobiti aspekti znanstvenoga i praktičnog karaktera koji uvjetuju da se o hrvatskome standardnom jeziku ne može u svim prilikama govoriti na onaj način kako se govori o većini europskih standardnih jezika, no ti aspekti nisu za život bitni, iako se ne smiju ni prešućivati ni zanemarivati.

Kako je nastao hrvatski standardni jezik?

3. Hrvatski standardni jezik plod je neprekinutoga razvojnog tijeka od prvih glagoljskih pisanih spomenika do danas

Najstarija hrvatska pismenost nastala je na tzv. crkvenoslavenskom jeziku, koji se, kao i u nekih drugih slavenskih naroda, razvio u poseban narodni oblik, hrvatsku recenziju (verziju, redakciju), ili hrvatskocrkvenoslavenski jezik. S

proširenjem uporabnih područja hrvatske recenzije crkvenoslavenskoga jezika prodiru u nju postepeno osobine narodnih govora, prvo čakavskih, a poslije i štokavskih, pa i kajkavskih, tako da je već u XV. stoljeću hrvatskocrkvenoslavenski jezik u osnovnom razvojnom tijeku već bio prevladan. Specifičnost je hrvatskog jezika da su u svim drugim slavenskim jezicima crkvenoslavensko razdoblje i udjeli bili ili bitno kratkotrajniji i bitno manje važni ili bitno dugotrajniji i bitno važniji. S druge je strane karakteristično da je kulturnojezične tekovine hrvatske crkvenoslavenske i uopće srednjovjekovne pismenosti, glagoljske i poslije hrvatskoćirilske, neposredno naslijedila kasnija pismenost i književnost na hrvatskim dijalektima, pisana isprva pretežno, poslije gotovo isključivo latinicom, pa je tako u razvojnom tijeku hrvatskog jezika sačuvan kontinuitet od prvih glagoljskih spomenika do stvaranja standardnoga jezika i od tada do danas.

Kakav je odnos hrvatskoga standardnog jezika prema kajkavštini i čakavštini?

4. Hrvatski standardni jezik, nastao sredinom XVIII. stoljeća, i u naše je doba otvoren prema kajkavskomu i čakavskom narječju

U hrvatskom jeziku dijalekti kao prostorni oblici narodnoga, pučkog jezika imaju veće značenje i važniju ulogu nego što je to prosjek u jezicima drugih europskih naroda. Hrvatski dijalekti, koji se svrstavaju u tri skupine — kajkavsko, čakavsko i štokavsko narječje — izgrađuju se više-manje ravnopravno od konca XV. do polovice XVIII. st. u pokrajinske hrvatske književne i pismene jezike. Kulturno-jezične tekovine toga razdoblja nasljeđuje sljedeće razdoblje, u kojem pokrajinski kajkavski pismeni jezik postepeno dobiva obilježja standardnoga jezika, a umjesto svih drugih pokrajinskih jezika počinje se stvarati novoštokavski hrvatski standardni jezik s ikavsko-ijekavskim dvojstvom. Hrvatski narodni preporod u početku tridesetih godina 19. stoljeća ujedinjuje jezično sve Hrvate u tom novoštokavskom standardnom jeziku, a dva-tri desetljeća poslije napušta se i ikavsko-ijekavsko dvojstvo pa tako hrvatski standardni jezik dobiva konačan homogen oblik, novoštokavski ijekavski, ali u pojedinim jezičnim i rječničkim crtama obogaćen ugrađenim naslijeđem, s jedne strane, kajkavskog i čakavskoga, s druge hrvatskoga nenovoštokavskog štokavskoga, s treće strane, ikavskoga novoštokavskog podrijetla. Zato je hrvatski standardni jezik i danas otvoren prema dijalektima kajkavskoga i čakavskog narječja i iz njih slobodno usvaja jezična sredstva ako su potrebna i korisna, prilagođujući ih svojim zakonima. Takav odnos prema kajkavskomu i čakavskom narječju jedna je od bitnih značajka hrvatskoga

standardnog jezika, jednako kao što je nazočnost kajkavskoga i čakavskoga literarnog stvaranja i danas bitnom značajkom hrvatske književnosti.

Kako je izgrađen hrvatski standardni jezik?

5. Svoju civilizacijsko-jezičnu nadgradnju razvijao je hrvatski standardni jezik samostalnim putovima i na vlastiti način

Kao komunikacijsko i izražajno sredstvo kulture i viših oblika materijalne i duhovne civilizacije izgrađivao se hrvatski standardni jezik na samo sebi svojstvenom sjecištu europskih civilizacijsko-jezičnih krugova. Svoje stručno i znanstveno nazivlje, svoj intelektualni rječnik i višu, složenu sintaksu, svoje pismo i pravopis, svoju modernu frazeologiju, svoje jezične navike, normativne procese i idejne sadržaje — dakle cijelu svoju nadgradnju — stjecao je i razvijao prije svega u sredozemnim i srednjoeuropskim okvirima, slijedeći iste one puteve kojima su išli prvenstveno talijanski, njemački i češki jezik, i usvajajući zajedno s njima i na sličan način općeeuropsko latinsko i antičko-grčko jezično nasljeđe. Osim toga, u svim je svojim razvojnim razdobljima hrvatski standardni jezik pripadao i osobitoj zajednici slavenskih standardnih jezika, kojoj također mnogo duguje, a u posljednjim se desetljećima razvijao i kao dio zajednice jugoslavenskih standardnih jezika, s kojima nakon II. svjetskog rata zajednički izgrađuje idejno-značenjske odnose u rječniku i izražajnim sredstvima samoupravnoga socijalizma. I na koncu, u hrvatskom standardnom jeziku osjetan je, u europskim mjerilima, i utjecaj civilizacijsko-jezičnoga kruga islamskoga svijeta. Nasuprot tomu, izravan zapadnoeuropski utjecaj u izgrađivanju hrvatskoga jezičnog standarda bio je relativno slab, izuzimajući prinos engleskoga jezika u posljednje doba. Isto tako, utjecaj jezičnog nasljeđa bizantskoga kruga nije tipičan za hrvatski jezik (izuzev udjela podrijetlom iz samoga početka crkvenoslavenske pismenosti).

Novoštokavsko dijalektno područje obuhvaća veoma široke prostore. Gdje je tu osnovica hrvatskoga standardnog jezika?

6. Novoštokavsko-ijekavska narječna osnovica hrvatskoga standardnog jezika sadrži samo zapadnonovoštokavska svojstva ijekavskih i ikavskih govora

Novoštokavski hrvatski standardni jezik kao standardni jezik većine Hrvata od polovice XVIII. stoljeća i kao standardni jezik svih Hrvata od hrvatskoga narodnog preporoda plod je samostalnoga razvojnoga tijeka izraženoga u postupnom uobličivanju narječne osnovice i u samostalnom usavršavanju i bogaćenju civilizacijsko-jezične nadgradnje. Pri tom on nije određen samo

osobitostima nadgradnje i posebnim odnosom prema kajkavštini i čakavštini nego i osobitim svojstvima same svoje novoštokavske osnovice:

a) Bez obzira na napuštanje ikavsko-ijekavskoga dvojstva, u novoštokavskoj osnovici hrvatskoga standardnoga jezika odražavaju se osobine i ikavskih i ijekavskih govora, naročito one zajedničke.

b) Kako je tzv. "gipka postojanost" (elastična stabilnost) bitnom značajkom jezične standardnosti, opća fizionomija novoštokavske osnovice hrvatskoga standardnog jezika održala se prvenstveno u obliku kakav je imala u doba njegova stvaranja (onako kako standardni talijanski odražava firentinski dijalekt XIII. st. ili kako standardni njemački odražava središnjo-istočne visokonjemačke dijalekte I. polovice XVI. st.). Tako je u XVIII. st. u novoštokavskim dijalektima npr. još prevladao oblik *tko,* koji i danas pripada hrvatskomu jezičnom standardu, iako je u narodnim govorima glas *t* poslije uglavnom otpao.

c) U novoštokavsku dijalektnu osnovicu hrvatskoga standardnog jezika nisu nikada prodrle, usprkos svim pokušajima u tom smislu, posebne osobine nehrvatskih novoštokavskih dijalekata i govora, ona je uvijek ostala zapadnonovoštokavskog tipa. Tako su izvan hrvatskoga standardnoga jezika ostali ne samo ekavski refleks jata nego i druga specifična svojstva novoštokavskih ekavskih govora (npr. sklonidba *Pera, Pere, Peri*). Isto tako, iako je novoštokavska ijekavština glavni sastojak dijalektne osnovice hrvatskoga standardnog jezika, u njemu se nisu mogle učvrstiti posebne osobine nehrvatskih ijekavskonovoštokavskih govora, kao npr. ist. *četvoro* umjesto zap. *četvero*, ili naglasci kao ist. *za mène, želímo* umjesto zap. *zà mene, žèlīmo*, a nisu se uspjele ustaliti čak ni osobine nedovoljno zastupane u hrvatskim ijekavskonovoštokavskim govorima kao npr. *nijesam* umjesto *nisam*, ili sklonidba tipa *Pero, Pera, Peru,* umjesto *Pero, Pere, Peri.* Isto tako, usprkos gotovo stogodišnjim propisima hrvatska uporabna ortoepska norma i hrvatsko pjesništvo nisu prihvatili dvosložnoga izgovora za dugi jat (dvosložni izgovor *ije* ima pak u hrvatskim stihovima stilsku i metričku funkciju: slično tako, ali ograničeno na jedan žanr, nalaze se i spomenuti istočnonovoštokavski naglasci, a kao stilsko sredstvo javljaju se i oblici kao *nijesam*, rjeđe i sklonidba tipa *Pero, Pera, Peru*).

Ta su tri momenta (a–c) bitno važna s obzirom na određene okolnosti izvan samoga hrvatskog jezičnoga kompleksa. O tome će još biti riječi.

Što o hrvatskom jeziku kaže svjetska lingvistička znanost, osobito slavistika?

7. Slavistička poredbena i dijalektološka mjerila vrijede samo za slavističku znanost

Sa stanovišta usporedne slavenske gramatike i usporedne slavenske dijalektologije hrvatski dijalekti, zajedno s muslimanskima, crnogorskim i srpskim dijalektima, čine u južnoslavenskoj jezičnoj skupini užu zajednicu, koju u stručnoj terminologiji možemo nazvati jezikom-dijasistemom (u svakodnevnom govoru i u starijoj terminologiji "narodni jezik"). Kako za taj jezik-dijasistem nema pogodna imena, uobičajio se u jezičnoj znanosti naziv "hrvatskosrpski", ili posve istoznačno, s obratnim poretkom "srpskohrvatski". Opstojnost hrvatsko-srpskoga dijasistema samo je uskoznanstvena lingvistička činjenica, ona za hrvatsko društvo ne vrijedi više i nema načelno veću važnost nego što za ljudsko društvo ima prirodoznanstvena činjenica da je obična, svakodnevna kuhinjska sol kemijski spoj kovine natrija i nekovine klora (NaCl). Zajednički dijasistem znači jedino to da se na slavenskom jugu srpski, crnogorski, muslimanski i hrvatski dijalekti sa slavističkoga stanovišta kao cjelina suprotstavljaju slovenskim, makedonskim i bugarskima, i ništa više. Drugim riječima, taj jezik-dijasistem postoji samo zato što se kajkavski i čakavski dijalekti, kojima govore samo Hrvati, i torlački dijalekti, kojima govore samo Srbi, ne mogu po genetskim lingvističkim mjerilima odvajati od štokavskih dijalekata, kojima govore i Srbi i Crnogorci i bosanskohercegovački Muslimani i Hrvati.

S druge strane, stvarnu važnost dobiva opstojnost hrvatskosrpskoga dijasistema činjenicom da su štokavsko narječje, i to konkretnoga novoštokavskog tipa, prihvatili u razna doba i na razne načine za osnovicu standardnoga jezika svi navedeni narodi. Zato je svaki oblik standardnoga jezika s novoštokavskom osnovicom zapravo standardizirana novoštokavština i zato možemo govoriti o standardnoj novoštokavštini kao o apstraktnome standardnom jeziku na koji se svode svi konkretni, realno postojeći novoštokavski standardni jezici na području hrvatskosrpskoga jezika-dijasistema. Ta činjenica ima neospornu znanstvenu vrijednost, a praktična joj se važnost očituje u odsutnosti potrebe za prevođenjem (tj. postoji gotovo potpuna međusobna razumljivost, a u nekima od slučajeva kada se tekstovi inače prevode, u okviru standardne novoštokavštine oni se naprosto jezično prilagođuju).

Zašto je osnovica hrvatskoga standardnoga jezika upravo novoštokavska?

8. Dijalekatska osnovica hrvatskoga standardnog jezika novoštokavska je zato što su većina Hrvata štokavci, a ne zato što osim Hrvata ima i drugih štokavaca

Ni svi dijalekti samoga štokavskog narječja nisu zajednički. Od četiriju štokavskih dijalekata starijega tipa jedan je samo hrvatski (arhaični slavonski),

drugi je pretežno samo muslimansko-hrvatski (istočnobosanski), treći uglavnom samo crnogorski (zetski), četvrti gotovo samo srpski (kosovsko-resavski). Tri međusobno znatno sličnija novoštokavska dijalekta dijelimo obično prema razvitku staroga glasa jat. Od njih je ikavski novoštokavski dijalekt gotovo samo hrvatsko-muslimanski, ekavski novoštokavski dijalekt gotovo samo srpski, a jedino je ijekavski novo-štokavski dijalekt, inače najrašireniji u cijelom dijasistemu, zajednički i Hrvatima i Muslimanima i Crnogorcima i Srbima, iako se po konkretnim mjesnim govorima pripadnici pojedinih naroda razlikuju i u tom dijalektu. U cijelom tome sklopu za hrvatski je jezik činjenica da su zapadni štokavski dijalekti nedjeljivi od kajkavskih i čakavskih bitnija od njihova odnosa prema ostalim štokavskim dijalektima, a izbor novoštokavske dijalekatske osnovice za standardni jezik (koji su izbor Hrvati izvršili prije nego itko drugi) uvjetovan je velikom vrijednosti i važnošću hrvatske štokavske književnosti u prethodnim razdobljima i zemljopisnim rasporedom samih hrvatskih dijalekata. Bitno je bilo da većina Hrvata govori štokavskim dijalektom, a ne da osim Hrvata ima i drugih štokavaca i da su oni čak i većina među štokavcima.

Kakva je priroda hrvatskoga standardnog jezika s pravnog stanovišta?

9. Prava hrvatskoga standardnog jezika određuju se njegovim funkcijama za hrvatski narod, a ne stupnjem sličnosti ili nesličnosti prema drugim jezicima

Činjenica da su novoštokavštinu u više-manje sličnu obliku pretežno ijekavske fizionomije (bez obzira na sam jat) prihvatili za osnovicu standarda nakon Hrvata i drugi narodi što govore dijalektima hrvatskosrpskoga dijasistema, ne dopušta ni da se u čisto lingvističkom okviru govori u pravom smislu riječi o hrvatskosrpskom standardnom jeziku, i to ne samo zato što je taj izbor vršen samostalno i u razna doba, i ne samo zato što ni sama ta dijalektna osnovica nije posve ista (ostajući pri već upotrijebljenom primjeru, nije isto da li je "sol za kuhanje bijela" ili je "so za kuvanje bela"). Za standardni jezik kao pojavu bitna je naprotiv civilizacijsko-jezična nadgradnja, zato je odlučno da li je npr. "sol za kuhanje kemijski spoj natrija i klora" ili je "so za kuvanje hemi/j/sko jedinjenje natrijuma i hlora". Zajedništvo dijalektne osnovice jest činjenica, ali sredstvima same te osnovice mogli bismo razgovarati samo o težačkim poslovima (i to na razini predfeudalne agrikulture), o glavnim meteorološkim pojavama ili o osnovnim fiziološkim funkcijama. U lingvističkoj terminologiji zovu se standardni jezici sa zajedničkom dijalektnom osnovicom "varijantama standardnog jezika", no u tom slučaju termin "standardni jezik",

kao što smo već vidjeli, označuje samo apstraktni opći model, koji se ne može praktično ostvarivati kao standardni jezik. S druge strane, znanstvena lingvistička klasifikacija i terminologija ne obvezuje ljudska društva kao osnovne nositelje jezika nimalo više nego npr. zoološka klasifikacija i terminologija: nitko ne bi pristao da ribara preimenuje u "lovca vodenih životinja" zato što on uz razne ribe (kralježnjake) lovi npr. i jastoge (rakove, dakle člankonošce) i lignje (glavonošce, dakle mekušce).

Hrvatski standardni jezik u funkcionalnom je smislu za hrvatski narod ono što su za druge narode njihovi standardni jezici i hrvatski narod nema nikakva drugog standardnog jezika. Uvjetovanje prava pojedinoga jezika pitanjem da li je više ili manje sličan ili posve nesličan ili posve sličan kojim drugim jezicima isto je tako besmisleno i neprihvatljivo kao kad bismo u ljudskom društvu uskraćivali pojedina građanska prava blizancima ili tzv. dvojnicima.

Zato je nemoguće odgovoriti jednoznačno na pitanje služe li se Hrvati i Srbi istim standardnim jezikom. Ono se postavlja veoma često, ali ta je formulacija u našem slučaju posve nepravilna — zbog toga smo i govorili u početku kako je naš jezični problem izvanredno složen. Radi se o tome da riječ isti ima dva značenja, tj. "isti taj, ne drugi", i "isti takav, ne drugačiji". Uzmemo li prvo značenje, odgovor će biti potvrdan, jer je standardnom jeziku u svih ovdje navedenih naroda osnovica praktički ista (uz one ograde o kojima je već bilo riječi), a ne neka druga. Uzmemo li pak drugo značenje, odgovor će biti niječan, jer se Hrvati i Srbi ne služe standardnim jezikom koji je u obojih isti takav, a ne drugačiji. Da je oboje istina, i da nema jednoznačna odgovora, potvrđuju nam i zdrav razum i nepobitne činjenice. U točnost prvoga uvjerit ćemo se lako brojimo li npr. od 1 do 999. Nećemo naći gotovo nikakve razlike, izuzev samo ženski rod broja *dva*, tj. *dvije* i *dve*,[207] ali ta razlika nije hrvatsko-srpska, nego unutarsrpska, jer su na standardno-jezičnoj razini danas ijekavci ne samo Hrvati, Crnogorci i bosanskohercegovački Muslimani nego i dobar dio Srba. Tako ćemo identičnost uzalud tražiti između bilo kojih dvaju standardnih jezika što u svijetu imaju jednoznačno niječan odgovor za oba značenja riječi isti, pa makar se radilo o inače najbliže srodnim jezicima, kao što su npr. naš i slovenski, makedonski i bugarski, češki i slovački, švedski i danski, španjolski i portugalski, itd. S druge strane, primjeri s kuhinjskom soli (bila ona bijela ili bela) nemogući su u bilo kojem jeziku u kojem je odgovor potvrdan za oba značenja riječi isti. To su činjenice, i one ostaju činjenicama

207 Razlika je također u standardnom hrvatskom *dvjesto, tristo*, u ostalim standardnim štokavštinama *dv(j)esta, trista*.

svidjelo se to komu ili ne. Nije u ljudskoj vlasti da se one izmijene, želio tko potvrdan ili niječan odgovor na obje formulacije iznesenoga pitanja. Sve ostalo samo su iluzije koje svakomu mogu samo škoditi.

Kako se utvrđuje kakav je dobar i pravilan hrvatski standardni jezik?

10. Zakoni i pravila hrvatskoga standardnog jezika imaju izvor u njemu samome i u njegovoj službi hrvatskomu narodu i društvu

Norme hrvatskoga standardnog jezika ustanovljavaju se prema njihovoj usklađenosti s reprezentativnom i njegovanom hrvatskom jezičnom praksom i s ustaljenim hrvatskim jezičnim naslijeđem, prema njihovoj prilagođenosti sustavu hrvatskoga jezičnoga standarda i prema njihovoj funkcionalnoj i uporabnoj vrijednosti za izgrađivanje i bogaćenje toga standarda. Norme se utvrđuju istraživanjima i potvrđuju samim hrvatskim jezičnim osjećajem, a služe njegovanju, razvijanju i usavršavanju standardnoga jezika, što je potreba svakoga društva i naroda, pa su zato i hrvatskomu narodu potrebne ustanove posvećene kulturi jezika i njegovu znanstvenom proučavanju, a hrvatske škole treba da omoguće mladim naraštajima da hrvatski standardni jezik usvajaju i njeguju s istom ljubavi, rodoljubljem i ponosom s kojim su ga naši predci izgrađivali i nama namrli. Kako bi pak standardni hrvatski jezik mogao u punoj mjeri i svestrano vršiti funkciju nacionalnoga jezičnog sredstva za sve više oblike javnoga života u hrvatskome društvu, ono mu mora osigurati službeni položaj u SR Hrvatskoj kao nacionalnoj državi hrvatskoga naroda. Taj položaj neće ugrožavati ravnopravnost drugih jezika i jezičnih oblika koji se upotrebljavaju u SR Hrvatskoj kao domovini, državi i samoupravno-socijalističkoj zajednici svih narodnih skupina što je naseljavaju, ali će hrvatskomu jeziku osigurati ravnopravnost u jugoslavenskoj, slavenskoj, europskoj i svjetskoj zajednici ljudskih jezika.

Formulacija o hrvatskome književnom jeziku u Ustavu SR Hrvatske osigurava temeljna prava hrvatskoga standardnog jezika, iako je previše sažeta i nedovoljno precizna, što uzrokuje stanovite poteškoće ne samo Hrvatima nego i Srbima u Hrvatskoj. No s druge strane, u posljednjih je dvadesetak godina postignut velik napredak. Taj je put bio mukotrpan i težak, no već je odavno prevaljena polovica toga puta, nadamo se, ona teža.

8.1.7. *Stavovi o aktualnim pitanjima jezične politike CK SKH* (1985.)[208]

U sklopu ostvarivanja programa svog rada, Predsjedništvo CK SKH je u ranijim i u ovoj godini više puta raspravljalo o pojavama i tendencijama u jezičnoj politici i praksi, te je na svojoj sjednici 2. prosinca 1985. godine usvojilo slijedeće

STAVOVE O AKTUALNIM PITANJIMA JEZIČNE POLITIKE

Rad na njegovanju i razvijanju hrvatskog ili srpskog jezika, kao i jezika narodnosti, nedjeljiv je i bitni dio kontinuirane ukupne politike, djelovanja i odgovornosti svih organiziranih socijalističkih snaga u SR Hrvatskoj.

Savez komunista Hrvatske svojom politikom i idejno-političkom aktivnošću djelovao je na stvaranju i razvijanju svijesti i prakse da se u jeziku što potpunije osigura i razvija ravnopravnost, tolerancija i međusobno zbližavanje naroda i narodnosti u SR Hrvatskoj i SFR Jugoslaviji.

Ravnopravnost u jeziku i sloboda razvoja jezika naroda i narodnosti u našoj socijalističkoj zajednici bitan su uvjet dosljednog poštivanja i ostvarivanja ustavnih prava i značajan element učvršćenja i razvoja bratstva i jedinstva, daljnjeg razvoja socijalističke revolucije i jačanja vlasti radničke klase. Savez komunista Hrvatske posebno je polazio i od činjenice da je ravnopravnost i tolerancija u upotrebi hrvatskog ili srpskog jezika trajna tekovina zajedničke historije, narodnooslobodilačke borbe i života hrvatskog i srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj.

U današnje vrijeme u našem društvu, koje se susreće s mnogim ekonomskim i političkim teškoćama, kada sve glasnije istupaju sve vrste protivnika samoupravne socijalističke Jugoslavije, utemeljene na bratstvu i jedinstvu njenih naroda i narodnosti, pojačano je i nacionalističko djelovanje na području jezika. Nije slučajno da se osnovna strateška linija posebno hrvatskog nacionalizma neprekidno izražava u pokušajima opovrgavanja naučne činjenice da je jezik kojim govore Hrvati, Srbi, Crnogorci i Muslimani jedan jezik, koji u različitim društvenim i nacionalnim sredinama ima svoje specifičnosti i razvija se i oblikuje u varijantskim standardiziranim oblicima.

Od tzv. Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog jezika, na koju je uslijedio i tzv. Predlog za razmišljanje, iz 1967. godine, preko nacionalističke euforije iz 1971. godine, pa do danas, ta su se nastojanja manifestirala različitim intenzitetom i u različitim pojavnim oblicima, ali i kao stalno negativna

208 Tekst objavljen u *Vjesniku* 3. XII. 1985., str. 1, 3 i u knjizi S. Babića *Hrvatski jezik u političkom vrtlogu* (Zagreb, 1990., str. 165–168).

tendencija u definiranju i praktičnom provođenju jezične politike. Nacionalističko djelovanje ogleda se i u pokušajima čišćenja jezika od ustaljenih naučnih, odnosno znanstvenih i stručnih termina, riječi uobičajenih u našem društvenom životu i zakonodavstvu, kao i općenito pojedinih riječi ustaljenih u jeziku. Nacionalisti šire nevjericu u mogućnosti razvoja našeg književnog jezika, žele jezik prijašnjih društvenih formacija nametnuti kao zauvijek dat oblik (primjerice, jezik feudalno-građanskog zakonodavstva u Austrougarskoj) ili pak pribjegavaju nasilju nad jezikom čak i po uzoru na praksu u vrijeme tzv. NDH i fašističke okupacije.

Nacionalističke i druge negativne tendencije na jezičnom području dijelom su bile omogućene i time što organizirane socijalističke snage nisu bile dovoljno prisutne u konstituiranju i provođenju jezične politike Saveza komunista i ustavnih opredjeljenja, posebno na osjetljivim područjima kulture, nauke, odgoja i obrazovanja i informativne djelatnosti. Predsjedništvo CK SKH stoga naglašava da neposrednu odgovornost za to stanje i takve pojave snose stručno-rukovodeći kadrovi, odgovarajuća tijela uprave, društvenog odlučivanja i samoupravljanja koji su dužni provoditi društvenu politiku. Predsjedništvo CK SKH osuđuje postupke u jeziku koji su usmjereni na njegovu zloupotrebu, manipulaciju i arhaiziranje, a kojima je cilj da se iznuđuju i uvećavaju razlike u jeziku u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u odnosu na isti jezik u drugim republikama i pokrajinama i raspiruje nacionalnu netrpeljivost.

Predsjedništvo osuđuje postupke usmjerene na zloupotrebu, manipulaciju i arhaiziranje jezika

Predsjedništvo CK SKH osuđuje postupke u jeziku koji su usmjereni na njegovu zloupotrebu, manipulaciju i arhaiziranje, a kojima je cilj da se iznuđuju i uvećavaju razlike u jeziku u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u odnosu na isti jezik u drugim republikama i pokrajinama i raspiruje nacionalnu netrpeljivost.

Predsjedništvo CK SKH obavezuje članove, organizacije i rukovodstva SKH da se odlučno suprotstavljaju nacionalističkim i svim drugim oblicima jezične isključivosti, i da se bore za načela i politiku SK o jezičnoj toleranciji u sklopu politike unapređivanja međunacionalnih odnosa i čuvanja i jačanja bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti. Istodobno, Predsjedništvo CK SKH smatra da se mora maksimalno omogućavati prirodni razvoj jezika i njegovo stalno obogaćivanje, te njegovanje jezične baštine Hrvata i Srba u Hrvatskoj i stoga se podjednako odlučno suprotstavljati svim pokušajima i

tendencijama unifikacije jezika i nametanja unitarizma u tokovima jezične politike i prakse na cijelom hrvatsko-srpskom, odnosno srpsko-hrvatskom jezičnom području. Predsjedništvo CK SKH traži da se dosljedno poštiva ustavno pravo svakog građanina da se slobodno služi fondom riječi i s oba pisma (latinicom i ćirilicom) hrvatskog ili srpskog jezika, koji se (jezik) dalje obogaćuje u književnom i drugom stvaralaštvu. To se upravo ne smije ograničavati nikakvim oblicima lektorske "cenzure" i tzv. stručne pomoći.

Polazeći od neposredne činjenice da je jezik vlasništvo naroda, a uvažavajući naučni i stručni rad na području jezika, Predsjedništvo CK SKH naglašava značaj razvoja suvremene jezične teorije, modernih naučnih disciplina i istraživanja, koja će polaziti od marksističke društvene teorije, vodeći računa da jača društveni utjecaj i odgovornost struke u tokovima jezične politike i prakse. Stručni i znanstvenoistraživački rad nužno je i dalje razvijati, trajno osiguravati što povoljnije materijalne uvjete za znanstvenu i izdavačku djelatnost, kojom se pridonosi razvoju jezika i podizanju jezične kulture.

Predsjedništvo CK SKH smatra da treba što prije izdati pravopis hrvatskog ili srpskog jezika i druge neophodne jezične priručnike i zalaže se za nastavak izdavanja Riječnika hrvatsko-srpskog jezika.

Predsjedništvo CK SKH zahtijeva od komunista u odgovarajućim organizacijama odgoja i obrazovanja, te samoupravnim i drugim organima i organizacijama da razrade praktičnu politiku planskog i sistematskog obrazovanja i afirmacije marksističkih kadrova u oblasti lingvistike i filologije.

Predsjedništvo CK SKH posebno zadužuje osnovne organizacije SK u radnim organizacijama obrazovanja, kulture, znanosti, uprave, pravosuđa, izdavaštva i sredstava javnog informiranja te članova SK u organima i stručnim službama radnih, društveno-političkih i interesnih zajednica da iniciraju i da se izbore za poduzimanje konkretnih mjera i akcija radi ostvarivanja navedenih zadataka, te da zajedno s ostalim radnim ljudima i građanima stvaraju kulturnu i društvenu klimu koja će poticati sistematski rad na djelima i projektima u vezi sa standardnim oblikom jezika, jezičnom kulturom i razvojem jezika.

Jezična politika i praksa u javnim glasilima i izdavaštvu nisu isključivo i jedino stručna već i eminentno društvena stvar od šireg interesa. U tom kontekstu odgovornost o ovim pitanjima sastavni je dio ukupne odgovornosti pojedinaca i organa zaduženih za izdavačku, programsku i uređivačku orijentaciju i politiku.

Predsjedništvo CK SKH smatra — a radi osiguranja uspješnijeg ostvarivanja društvenih opredjeljenja u pitanjima jezika i usklađivanja jezične

politike – da je potrebna suradnja odgovornih društvenih i političkih činilaca socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina na području hrvatskog ili srpskog jezika. Predsjedništvo CK SKH smatra da je potrebno sva pitanja društvene politike u razvoju jezika u SR Hrvatskoj javno postavljati i pretresati u organizacijama, organima i tijelima Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske kao najšireg fronta organiziranih socijalističkih snaga i obavezuje komuniste u Republičkoj konferenciji SSRN Hrvatske da se kao za prioritetnu društvenu akciju u sklopu jezične politike zalažu za mjere i akcije koje bi pridonijele unapređivanju jezične politike, razvoju jezične kulture, suzbijanju svih manipulacija jezikom i u jeziku i unapređivanju znanstvenog i stručnog rada u oblastima hrvatskog ili srpskog jezika u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj.

Predsjedništvo CK SKH smatra, da je dužnost svih državnih organa, društvenih institucija, samoupravnih organa i stručnih tijela koji su po prirodi i djelokrugu svoga rada pozvani da konkretno provode i unapređuju jezičnu politiku, da redovno prate sva aktuelna pitanja te politike i pravovremeno poduzimaju sve potrebne i neophodne mjere. Predsjedništvo obavezuje članove, organizacije i rukovodstva Saveza komunista Hrvatske da postupaju i djeluju u duhu ovih stavova.

8.1.8. Radoslav Katičić: *Načela standardnosti hrvatskoga jezika* (1996.)[209]

U tom naslovu izrečene su dvije pretpostavke. Jedna je od njih ta da hrvatski jezik ima svoj standardni oblik, da je dakle standardiziran u punom smislu i sa svim implikacijama toga pojma. Ta je pretpostavka prilično trivijalna jer je lako pokazati da je to tako i zato je svakomu i očito. Druga je pretpostavka ta da standardiziranost hrvatskoga jezika sama u sebi sadrži neka načela po kojima ona kao standardnost i opstoji. Ta pak pretpostavka nije nimalo trivijalna. Nad njom se valja zamisliti.

Kada se u vezi sa standardnosti govori o načelima, pomišlja se prvo na načela po kojima se provodi standardizacija. To su načela na temelju kojih se zacrtava jezični standard. Takva načela standardizacije iznosio je npr. Bartol Kašić u predgovoru svojem prijevodu Rimskoga rituala ili pak Ljudevit Gaj u prvim godištima Danice. Iznosio ih je i Tomislav Maretić u predgovoru prvomu izdanju svoje gramatike. Takva načela utemeljuju program standardizacije.

209 *Jezik*, 1996., 5, str. 175–182.

Druga su, međutim, ona načela koja su sadržana u standardnosti što je proizašla iz uspješno provedene jezične standardizacije. Takva načela ne utemeljuju program nego omogućuju valjano i svjesno snalaženje u stečevini. Njihovo poznavanje omogućuje razumno i svrhovito ophođenje s vrijednostima što ih je namrla jezična standardizacija onakva kakva je protekla i time postala nezaobilaznom sociolingvističkom činjenicom. Na njih se stoga oslanja svako valjano rasuđivanje o pitanjima što se javljaju oko standarda koji već postoji i funkcionira, a ne oko takva koji tek treba izgraditi.

Jezična standardizacija kao proces, kada krene, ima svoje vlastite silnice, vlastitu dinamiku i logiku koja iz nje proizlazi, pa se, jer u tome nadilazi svaku pojedinačnu volju i shvaćanje, u svojim posljedcima podvrgava tek više ili manje, a nikada potpuno, načelima na kojima se temeljio njezin program. Načela standardnosti stoga nikada nisu ista kao načela standardizacije.

Nema dvojbe da su standardizaciju hrvatskog jezika pokretali i Kašić i Gaj, i Maretić, i da su bitno utjecali na nju. A ipak načela koja su oni pri tome iznosili i proglašavali nisu ista kao načela standardnosti hrvatskoga jezika. Ta se mogu odčitati samo iz gotove standardizacije, takve koja je doista provedena, koja već funkcionira kao standardnost. To se vrlo jasno pokazuje kada se standardnost hrvatskoga jezika s kojom živimo usporedi s načelima na koja su se pozivali Kašić, Gaj i Maretić.

U našim razmišljanjima obično prevladava shvaćanje da je standard norma, a to će reći propis. Jezični se standard tada pokazuje kao nešto što je netko propisao. Odatle se oblikuje predodžba, dosta duboko usađena, da je jezični standard na kraju krajeva samovolja. Kao najtemeljnije načelo svake standardnosti pokazuje se tada ono narodno: "Tko je jači, taj kvači". Jezikoslovlje usmjereno na kritiku društva izrazilo je to u novije vrijeme odredbom: "Dijalekt je jezik koji nema vojske i mornarice". Time se obaraju sve ustaljene predodžbe o književnome i standardnom jeziku, uzima im se dostojanstvo. Autoritet koji stoji iza njega razgolićuje se kao nasilje.

Iskustva s hrvatskim jezičnim standardom dovela su dotle da je u nas mnogima takvo shvaćanje blisko. To važnije je istaknuti da, koliko god u njem ima bolne istine, ono ipak ne opisuje zbilju obuhvatno i cjelovito. A to se zorno potvrđuje, i opet upravo hrvatskim iskustvom sa standardnim jezikom. Bilo je dosta jačih, i u Beču, i u Budimpešti, i u Beogradu, koji su, u interesu svojega lakšeg vladanja na što širem prostoru, htjeli kvačiti, pa ipak nitko od njih nije uspio zatrti vlastitost hrvatske jezične standardizacije. Baš odatle se vidi da ona doista sama u sebi sadrži svoja načela. Upravo su ta načela, a

ne proglasi i propisi ovlaštenih pojedinaca i volja vlasti koja je stajala iza njih, njezin najviši autoritet.

Tek ta načela, izvedena iz postojeće i funkcionalne standardnosti, omogućuju pravo snalaženje pri svakom baratanju s hrvatskim jezičnim standardom i pri odgovaranju na pitanja koja se s njim u vezi postavljaju. Ta načela pak izviru iz povijesti standardizacije onakve kakva je protekla i ostvarila standardnost. Ovdje će se sad neka važnija medu njima nešto pobliže razmotriti:

1. Standardna norma određuje što je u jeziku stilski neutralno i stoga neobilježeno. Ona, usuprot vrlo raširenu mišljenju, ne određuje što u jeziku smije, a što u njem ne smije postojati. U njem, naime, smije postojati baš sve što u njem postoji, u središnjim slojevima i na rubu. Norma određuje tek što od svega toga upotrijebiti, a uporaba očekuje da nema posebna razloga da se upotrijebi drugi izraz istoga značenja. Dokle god takvi izbori ostaju razložiti, ne napušta se okvir standardne jezične porabe. Tu se dakako, kao uvijek kada se radi o kulturi, javljaju pitanja i nedoumice dobroga ukusa. Standardna norma, dakle, određuje što će se u porabi standardnoga jezika javljati kao neutralno i stilski neobilježeno. To je opće načelo na kojem počiva svaka jezična standardnost. Ono ne proizlazi samo iz hrvatske standardnosti. Treba ga, međutim, uvijek imati na umu da bi se ispravno razumjelo ono što se govori o kojem standardnom jeziku.

2. Hrvatski standardni jezik zasnovan je na novoštokavskom dijalektu jekavskoga izgovora. Taj izbor nije niti samovoljan niti slučajan nego u njem dolaze do izražaja duboko zacrtane razvojne silnice. On proizlazi iz prostornoga rasporeda dijalekata kakav se ustalio poslije velikih migracija od 15. do 17. stoljeća. Da njih nije bilo, osnovica hrvatskoga standardnog jezika vjerojatno bi bila čakavska. Da su temelji takvu izboru čvrsti i duboki, raspoznaje se po tome što su neštokavskim Hrvatima narodne pjesme štokavskije nego su njihovi govori, što Hrvati štokavci kojima govori nisu novoštokavski u Slavoniji i Bosni izvan svojega užeg kruga u interdijalektalnoj komunikaciji spontano prelaze na govor prema novoštokavskom uzoru, što potpuno ikavski pisac kakav je Kačić Miošić u epskom kazivanju zna prijeći na jekavski izgovor, a ne umije to, pa ispada smiješan, što je Tituš Brezovački pisao i štokavske pjesme, a nijedan pretpreporodni književnik štokavac kajkavske i sl.

Gdje god se pak unutar novoštokavskog dijalekta zapadne osobine razlikuju od istočnih, za hrvatski su standardni jezik, i usuprot nekim normativnim odredbama, mjerodavne zapadne. To vrijedi za morfologiju i tvorbu, a osobito za prozodiju. Stoga *četvero*, *petero*, a ne *četvoro*, *petoro*.

Ipak se pri prevođenju pjesništva u strogim i zahtjevnim metričkim oblicima poseže i za naglascima svojstvenim istočnom tipu novoštokavske prozodije jer se tako dobiva veća raznolikost i manje monoton ritam u slijedu naglašenih i nenaglašenih slogova. U hrvatsku standardnost tu su rezervnu prozodiju uveli vrhunski prijevodi klasičnih pjesničkih djela koji su bitno utjecali na stilizaciju suvremenoga hrvatskog pjesničkog jezika.

Novoštokavska osnovica hrvatskoga standardnog jezika samo je načelno određena i ne odnosi se ni na koji konkretni novoštokavski organski sustav. Nema naselja ili kraja kojega bi govor za hrvatski jezični standard bio mjerodavan i autoritativan. Hrvatski se standardni jezik u svojoj dijalekatskoj osnovici dakle ne podudara s govorom ičije majke. Jezični izraz hrvatske književnosti za nju je jedini mjerodavan. Svatko dakle, bez iznimke, mora taj standardni jezik učiti.

3. Dijalektalna osnovica hrvatskoga standardnoga jezika nije za nj u svemu mjerodavna. Iz tradicije hrvatskoga književnog jezika ušli su u nj neki glasovni likovi koji organski pripadaju drugim dijalektima ili bar nisu karakteristični za novoštokavski jekavskoga izgovora. Tako se u imenica muškoga roda u nominativu jednine čuva završno *-l* (*stol, dol, vol, sol. sokol, okol,* ali *misao*). standardno je i time neutralno *nisam*, a *nijesam* je stilski obilježeno. Još jače su stilski obilježeni likovi kao *dobrijem, zvjezdanijem.*

4. Od raznih novoštokavskih mogućnosti hrvatski jezični standard daje prednost onim glasovnim likovima koji ostaju tvorbeno i morfološki prozirni: *došao*, a ne *došô* ili *došâ, orasi* genitiv *orahâ,* a ne *orasâ.* I prozirniji oblici kao *pogrješka, grješnik, strjelica* nisu sasvim isključeni iz standardne porabe, iako se protive novoštokavskim glasovnim zakonima.

5. Prema karakterističnom stanju u novoštokavskim govorima i u hrvatskom standardnom jeziku izjednačeni su nastavci u dativu, lokativu i instrumentalu množine. No i stariji, različiti, nastavci u tim padežima ulaze kao stilska rezerva i važna spona s nezaobilaznim tekstovima hrvatske književnosti u širi standardni okvir i ne valja da se u gramatičkoj nastavi potpuno zanemaruju. Uz prikladno objašnjenje i s odgovarajućim primjerima treba ih uvesti u hrvatske gramatike, iz kojih su ti nastavci nestali kad se hrvatski jezični standard htjelo odvojiti od živoga nasljeđa hrvatske književnosti.

Isto tako treba izdavati djela hrvatske književnosti 19. stoljeća isključivo u izvornom jezičnom obliku, dakle i s takvim nastavcima, i taj izvorni oblik time čvrsto uključiti u hrvatsko jezično obzorje, iako ne kao neutralan i običan izraz. Treba postati jasno da ako tko napiše *svim našim prijateljem* to, ako i jest

svojevrstan citat, evokacija starinskog ugođaja, opet nije ni tuđe hrvatskom standardu i, ako ima smisla, nije u njem pogrešno.

6. Jezične osobine organske novoštokavštine imaju u hrvatskom standardnom jeziku vrijednost pomnoga i zahtjevnoga, pomalo čak i klasičnog izraza. Stoga se u brižljivoj porabi toga jezika jasno razlikuju određeni i neodređeni oblici pridjeva, a odstupanja od toga pripadaju nemarnomu govornom stilu. Zahtjevna poraba hrvatskoga jezičnog standarda isto se lako dosljedno pridržava porabe bezličnih konstrukcija s nominativom subjekta, a ne s akuzativom objekta (gradi se kuća, a ne gradi se kuću) te razlikuje u akuzativu jednine zamjeničke deklinacije u muškome rodu živo od neživoga i srednji rod od muškoga: čovjek kojega sam vidio, ali *stol koji sam vidio*, ne **stol kojeg(a) sam vidio*, isto tako *selo koje sam vidio*, a ne **selo kojeg(a) sam vidio*.

7. U svojem rječniku hrvatski je standardni jezik najmanje određen novoštokavskom osnovicom. Tu se može reći tek to da su riječi koje se javljaju u novoštokavskim govorima obično i standardnom normom određene kao neutralne (*tako umoran* naprama *trudan*, *vatra* naprama *oganj*). No baš na tom je području standardna poraba daleko znatnija od dijalektoloških podataka (tako *rubac* naprama *marama*, *ulica* naprama *sokak*, *dvorište* naprama *avlija*, *prozor* naprama *pendžer*).

No tu se, međutim, granice lako pomiču. Nema dvojbe da je u standardnoj porabi kako smo je naslijedili *krevet* neutralan, a *postelja* stilski obilježena. Ona zrači nekom domaćom prisnosti, pa će mnogi lako govoriti o svojoj *postelji*, ali će im. kad se tehnički opisuju hoteli ili bolnice, biti prihvatljiv samo *broj krevetâ*, a ne *broj posteljâ* u njima. Ipak, kad se u istarskim turističkim prospektima nedavno pojavio podatak o *broju posteljâ* u pojedinim hotelima, pa se čak tamo moglo čitati o *jednoposteljnim, dvoposteljnim* i *troposteljnim* sobama, bio sam iznenađen kako je to dobro sjelo i kako se u meni nije javio nikakav otpor. Teže bi vjerojatno išlo da se radilo o bolničkim krevetima jer se prema bolnici ne uspostavlja tako lako odnos u kojem je prisutan osjećaj ugode i prisnosti kao što se uspostavlja prema ugostiteljskim objektima, osobito prema dobrima i postavljenim u lijepu okolišu. U svakom slučaju, takva pomicanja standardne neutralnosti kojima se u nju uključuju i nenovoštokavske riječi, nisu u suprotnosti s načelima hrvatske jezične standardnosti. To ne treba otklanjati, nego, naprotiv, ohrabrivati. Hrvatski jezični standard postaje od toga više samim sobom.

U standardnom je rječniku, dakako, mnogo riječi što ne potječu ni iz kojega narodnoga govora, nego pripadaju kulturnom i civilizacijskom nazivlju. koje je dijelom stara baština hrvatskoga književnog jezika, a dijelom su to

tvorbe novoga vremena, kada je prema uzoru nazivlja novovjeke civilizacije u jezicima što su joj već služili kao mediji trebalo naglo stvoriti hrvatsko. Od svega što se tu stvaralo i predlagalo u standardnom je jeziku izvršen izbor. To se događalo u više koraka, pod raznim utjecajima i pod pritiskom različitih zahtjeva i potreba. Uvodilo se tako nazivlje struka i služba. A ono se opet vezivalo za razna državna uređenja i njima svojstvene oblike javnog života i time dobivala simbolička značenja što su povezana s time. Za nas ima u tome osobito značenje ono nazivlje, zakonsko, upravno i vojničko, koje je nastajalo u okviru kontinuiteta hrvatske državnosti, u trojednoj kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, i kakvo se u Habsburškoj Monarhiji oblikovalo i učvrstilo u drugoj polovici prošloga i na početku našega stoljeća. No nisu, dakako, niti naše navike u vremenu poslije toga bez ikakve važnosti i utjecaja.

Tu treba razlikovati troje: službeno nazivlje, stručno i znanstveno nazivlje, te rječnik koji se odnosi na apstraktne pojmove i odnose. Prvo je po svojoj naravi podvrgnuto strogu propisu. Uvodi se i ukida. Treće je pak raznoliko i mnogoslojno, otvara prostor slobode u kojem se uz svako uspjelo rješenje nude i druge mogućnosti. Odatle se onda u znanosti i školstvu vrši izbor nazivlja za pojedine struke i nauke. Tako nastaje drugo: stručno i znanstveno nazivlje. Ono je čvršće određeno i obvezatnije nego je intelektualni rječnik, ali ne i tako strogo propisano kao što je zakonsko, upravno i vojno, dakle službeno nazivlje. Pri rasuđivanju o hrvatskome standardnom rječniku treba to troje uvijek razlikovati.

Poseban položaj u sve te tri kategorije rječnika imaju intelektualne tuđice, takozvani europeizmi. Neki su od njih čvrsto ukorijenjeni u našem standardnom rječniku, a drugi nam dolaze kao olake improvizacije kad odjednom treba govoriti o pojmovima i predmetima što su u nas novina, a već su prisutni u civilizacijskome govoru na drugim jezicima. Poraba europeizama nameće se stoga sama od sebe. Donosi nam znatne prednosti. Ona uspostavlja veze, otvara vrata, olakšava sporazumijevanje, a za mnoge umanjuje štetu od školskim sustavom proizvedenog nepoznavanja latinskoga jezika, iako se ona time nikako ne može doista nadoknaditi. Olakšava uključivanje u civilizaciju kojoj pripadamo, omogućuje brzo snalaženje i jasnu identifikaciju naziva i pojmova. No upravo zato ostaje takvo uključivanje površno. To mu je znatna slabost. Preuzimanjem stranih naziva ne ulazi se u bit onoga što se njima naziva, pa niti u pravo značenje samih tih naziva. Takvu se misaonu prožimanju teži stvaranjem hrvatskih naziva što potječu iz vlastite slavenske jezične baštine, bilo da se pronalaze baštinjene riječi koje se nude da postanu nazivi koji nam nedostaju, bilo da se hrvatskim jezičnim sredstvima tvore nove riječi u tu

svrhu. To pak da riječi ne valja stvarati načelo je koje nam se nameće izvana, iz nama tuđeg duhovnog ozračja. Ono baš nikako nije utemeljeno u standardnosti hrvatskoga jezika i primijenjeno na nj može stvarati jedino otuđenje.

Upravo stoga što su u Hrvata nositelji 'književne radnje', kako je pisac mladi Jagić, izvrsno znali i latinski i druge važnije zapadne jezike, nisu se nikada mogli primiriti s preuzimanjem europeizama, nego su uvijek težili za tim da im ostave uz bok odgovarajuće riječi slavenskog podrijetla, potvrđujući time sebe, u prvom redu u vlastitim očima, kao samosvojne sudionike u duhovnom životu latinske Europe. Išlo se u tome čak tako daleko da su Hrvati u renesansnoj i baroknoj književnosti, jedini u Europi, imenima antičkih mitoloških likova nalazili značenjski jednakovrijedna slavenska imena. Iskazivali su se time kao punovrijedni sudionici europskih estetskih i književnih strujanja svojega vremena, ali vlastiti, posebni, kojih je bitno obilježje slavenska jezična baština. Tako u Zlatarićevu prepjevu Tassova Aminte *Daphne* postaje *Jela*, *Sylvia* postaje *Dubravka*, a i to što od imena naslovnoga junaka *Aminta* postaje *Ljubmir* samo je posljedica toga što Zlatarić ime *Aminta* krivo izvodi od amare 'ljubiti', a ono je od grčkoga amýnō 'braniti', pa bi se naslovni junak u Zlatarićevu prepjevu trebao zvati ne *Ljubmir* nego *Branko.*

Uočeno je već da se pri standardizaciji hrvatskoga jezika ispoljavala velika odbojnost prema riječima posuđenim iz talijanskoga i iz njemačkog jezika, a nije prema onima iz turskoga, koje su se do neke mjere čak prihvaćale kao "narodne". U novije doba tumačilo se to time što su njemački i talijanski nacionalni pokret u ono doba bili ekspanzivni i agresivni prema hrvatskom prostoru, dok je Turska Carevina bila slaba i neopasna, boreći se sama u sebi da smogne snage i nekako preživi, pa od nje nije bilo nikakva straha. To je nedvojbeno i bilo tako, ali nije baš sve u tome. K tomu dolazi još i to da su hrvatski intelektualci onoga doba svi znali njemački i talijanski, a turski nisu. Stoga su riječi posuđene iz tih jezika prepoznavali kao njemačke i talijanske, one su ih uvlačile u druge jezične svjetove i tako mrsile njihovu jezičnu kompetenciju, onesiguravale ih i uznemiravale njihov unutrašnji red. Osjećali su takve riječi kao narušavanje sklada. Doživljavalo se stoga kao naravno i primjereno da se zabaci *farba* jer se to odmah prepoznavalo kao njemačko, a prihvati *boja*, što je isto tako civilizacijska tuđica, samo turska, pa se i nije prepoznavala kao takva, činilo se kao da je ta riječ "čista narodna".

Tako u hrvatskom standardnom rječniku stoji, gdje god je to moguće, pored našega europskoga i naš hrvatski naziv. Oba su nam potrebna jer nas tek oba naziva skupa postavljaju u položaj koji doista jest naš, u položaj promišljene vlastitosti i prisne i lake povezanosti, a bez njih obaju, samo s jednim

od njih, u krivom smo i neautentičnom položaju. To pak znači da nam se standardna norma ne može tuđiti niti od jednih niti od drugih naziva, niti od europeizama, niti od onih slavenskoga podrijetla, da se oni mogu rabiti naporedo ili pak treba bez grčevite dosljednosti birati među njima.

Pri tome oni u hrvatskome jezičnom standardu ipak nisu jednakovrijedni. Standardni jezici uglavnom ne trpe takvih dvostrukosti. Slavenski su nazivi dostojanstveni i gotovo svečani. U njima se zrcali povijest i intelektualni napori mnogih naraštaja ili pak naših kvalificiranih suvremenika. Tek njima se i mi, djelatno i promišljeno, doista stvaralački, uvrštavamo u rad na onim područjima kojima dotično nazivlje pripada. A europeizmi su u načelu više razgovorni, rabeći ih ostajemo ležerni i izlaganje je više improvizirano jer su takvi nazivi samo preuzeti, u njihovo stvaranje nije uložen nikakav poseban napor, a i razumiju se lako i bez razmišljanja u sredini koja stručnu literaturu čita na raznim svjetskim jezicima.

Ne može se stoga dati odlučna standardna prednost niti domaćem niti međunarodnomu nazivlju, niti jedno niti drugo ne valja izbjegavati, ali će valjano pisanje i javni govor, kad treba da bude zahtjevan, kad u njem nismo kao u kućnoj haljini i papučama, nego kao u odijelu s izglačanom košuljom i kravatom, bez ikakve grčevite isključivosti svugdje davati prednost nazivlju domaćeg podrijetla, gdje god je to moguće bez jezičnoga nasilja i prenaprezanja jezičnih navika čitateljstva ili slušateljstva, i kada se time ne narušava sklad izlaganja.

8 . Među normama standardnoga jezika znatno mjesto pripada pravopisnoj. Ona i nije jezična norma. Time se razlikuje od drugih standardnih norma pa je zato i ovdje ostala izdvojena za kraj. Ta je norma konvencionalnija od drugih, manje je nego one zadana jezičnim danostima. Ima pravopisa koji su razmjerno nezavisni od jezičnoga ustrojstva. Drugi su opet njemu sasvim podvrgnuti. Hrvatski pravopis pripada nedvojbeno toj drugoj skupini. No odatle proizlazi i najveća njegova nesigurnost. Radi se o tome kako ga je najprikladnije priključiti na jezično ustrojstvo. Da li na njegovu glasovnu (fonološku) razinu ili na razinu koja uz glasove uzima u obzir još i tvorbu riječi i njihovih oblika (morfonološku razinu).

Za slavenske jezike uopće prikladan je samo morfonološki pravopis, u nas često zvan korijenskim. Novoštokavsko narječje, međutim, koje leži u osnovici hrvatskoga standardnog jezika, odudara od drugih slavenskih jezika upravo time što mu je glasovno ustrojstvo tako prozirno da se i kroz glasovni zapis njegovih riječi bez veće teškoće odčitava kako su im oblici izvedeni. Hrvatski standardni jezik stoga ne zahtijeva, kao drugi slavenski, morfonološki pravopis.

Izrazitu prednost su mu stoga dali tek ilirci koji su težili za tim da hrvatski standardni jezik što potpunije i čvršće uklope u slavensku cjelinu.

Istina je pak ta da hrvatskomu standardnom jeziku ne odgovara niti skrajnje dosljedan fonološki pravopis, u nas je dosta proširena navika zvati ga fonetskim, niti skrajnje dosljedan morfonološki (korijenski) pravopis. Oboje se u nekim slučajevima previše udaljavaju od onoga kako spontano doživljavamo glasovni lik svojih riječi i njihovih oblika. Teško se je tako primiriti s morfonološkim zapisima *iztok, glasba, svatba* ili *gladčalo*, a nije lakše ni s fonološkim zapisima *aorisni, ispotprosječan, ivanidgradski* ili *pozdiplomski.* Izvan tih skrajnosti hrvatskomu standardnom jeziku uglavnom više odgovara fonološki pravopis nego morfonološki, ali pri tome ostaje dosta nesigurnosti i nedoumica. Nije uvijek lako presjeći.

Takvo stanje stvari očituje se i u povijesti hrvatskoga pravopisa. Eksplicitnu mu je normu kao prvi odredio Bartol Kašić u svojoj gramatici. Propisao je fonološki pravopis. ali se ispisujući primjere u toj istoj gramatici, pisanoj inače latinski, nije sam toga dosljedno držao. Ima u njoj i dosta morfonološkoga pisanja. Ta je nedosljednost karakteristična za hrvatsko pisanje sve do iliraca. Tek oni su se priklonili dosljednije provedenom morfonološkom pravopisu, iako ni oni ni za njima zagrebačka filološka škola nisu u tome išli baš do kraja. Činjenica pak što je u posljednjih sto godina hrvatski pravopis bio fonološki daje u smislu kontinuiteta i stabilnosti te poštovanja uvriježenih navika fonološkomu pravopisu izrazitu prednost. Mišljenje da je on hrvatskomu jeziku tuđ posve je neutemeljena.

Sama načela standardnosti hrvatskoga jezika postavljaju dakle zadatak da se određuje opseg primjene fonološkoga i opseg primjene morfonološkoga načela u pravopisu. Tu treba velika osjetljivost i domišljatost da se nađe prava mjera, a pritom ne napusti svaka dosljednost. Vjerojatno će neko vrijeme trebati promatrati koje se pogreške naj češće prave i po tome prilagođivati pravopisna pravila živomu jezičnom doživljaju onih koji pišu. Naglo presijecanje toga pitanja nema temelja u načelima standardnosti hrvatskoga jezika.

Drugo pitanje koje se u hrvatskom pravopisu ne može olako presjeći jest sastavljeno i i rastavljena pisanje riječi. To vrijedi osobito za prijedložne izraze i složene priloge. Teškoća najčešće i leži baš u tome što se ne mogu lako razgraničiti jedni od drugih. Oni naime u hrvatskom jeziku srastaju u cjelovite riječi, ali je to srastanje postupno. Ako se tu i postave dosljedno zasnovana pravila, njihova primjena ostaje stoga u pojedinim slučajevima više ili manje dvojbena i nesigurna. Po svemu se čini da će hrvatski standardni jezik ostati obilježen tom pravopisnom nesigurnosti. Oslanjajući se na jezično ustrojstvo,

što je u naravi hrvatskoga pravopisa, ne može se uvijek uvjerljivo odrediti koje prijedložne izraze treba pisati sastavljeno jer su postali složeni prilozi, a koje rastavljeno kao prijedložne izraze koji nisu postali složeni prilozi. Tako *uz to,* i ako jest složeni prilog, pa se može pisati *usto,* nije zato prestalo biti i prijedložnim izrazom *uz to,* pa se zapravo uvijek može pisati i sastavljeno i rastavljeno. I u njemačkom pravopisu nije do kraja jasno kada se složeni prilozi i prijedložni izrazi pišu rastavljeno, a kada sastavljeno, pa i najkvalificiraniji pisci moraju zagledati u pravopisni rječnik. Nije to dakle prevelik nedostatak standardnosti. A u samim njezinim načelima leži uzrok tomu što ga nije lako odstraniti.

Načela standardnosti hrvatskoga književnoga jezika kada se razmotre i primijene makar i samo na mali broj odabranih primjera, kako je učinjeno ovdje, bacaju novo i jasnije svjetlo na pitanja što se postavljaju oko njegove primjene i daljnjega razvijanja i njegovanja. Od toga je lakše snalaziti se u tim pitanjima.

8.2. Gradivo

8.2.1. Popis riječi na vukovskom indeksu 1872.–1932.

(K 72 = Kurelac 1872; K 73 = Kurelac 1873; M 92, 99, 24 = Maretić 1892b, 1899ab, 1924.; A 11 = Andrić 1911; R 13 = Rožić 1913; R 22 = Rožić 1922–24; R 23 = Rožić 1923–24; R 31 = Rožić 1931–32). Zvjezdicom su označene udomaćene riječi s kojih se ne upućuje na bolje riječi, jer su prema Maretiću, "ušle u narod", "govore se u narodu", ali se navode moguće zamjene; dvjema su zvjezdicama označene riječi kojima nije ponuđena zamjena, a već su u hrvatskom leksiku.

baklja, bakljada → *zublja, zublje* (R 13) → *luč, zublja, lučarija, zubljarija* (M 24)
bezuvjetno → *svakako* (R 13, M 24)
bijeliti → *guliti* (R 13, M 24)
bit → *suština* (M 24)
bogat → *obilan* (R 13), može podnijeti (M 24)
bojovni → *bojni, ubojiti* (M 24)
bojovnik → *bojevnik* (R 13), *bojnik* (R 13, M 24)
bolesničarka → *bolničarka* (R 13)
**boravak* → *boravljenje* (R 13), dobra riječ (M 24)
bračnici → *mladijenci* (M 24)
caristički → *carski* (R 22, R 23, M 24)
c(ij)elishodan → *prikladan* (M 24)
ćirilski → ćirilovski (M 24)

daleko + komparativ → *mnogo* + komparativ (R 13, M 24)
dalekosežan, dalekosežnost → *zamašan, zamašnost* (M 24)
**dapače* → *šta više, pa i, pače* (R 13); dobra riječ M 24)
diljem → *cijel-* (M 24)
disaj → *dah* (M 24)
djelatnost → *radinost* (R 13)
djetetov → *djetinji* (M 24)
dnevice → *licem, na sam taj dan* (M 24)
dnevno → *svaki dan* (M 24)
dobrovoljac → *svojevoljac* (R 13); dobro načinjena riječ (M 24)
doprinijeti, doprinositi → *prinijeti, prinositi* (M 24)
doskočica → *dosjetka* (M 24)
doskora → *naskoro* (R 13)
dovinuti se → *dokopati se, dostati se* (M 24)
draž, dražest, dražestan → *dragost, milota, dragostan* (R 13), *milina, milinje, miljušan* (M 24)
dubak (konkav) → *ugnut* (M 24)
dugotrajan → *dug* (M 24)
dušobrižnik → *duhovnik, duhovni pastir* (M 24)
dvoglas – (M 24)
dvogupka → *duplikat* (R 13, M 24)
Francez, franzcezki → *Francuz, francuski* (R 13); dobro oboje (M 24)
ganutljiv → *dirljiv* (M 24)
glasina → *glas* (M 24)
gnjeteo → *fazan* (M 24)
gnjus, gnjusan → *gnus, gnusan* (M 24)
gromak → *gromovit, gromovan* (M 24)
gvala → *gruda, guka* (M 24)
**imendan* → *imeni dan* (R 13), *godovno* (R 13, M 24); može podnijeti (M 24)
ispit(iv)ati (erforschen) → *istraži(va)ti* (M 99, R 13, M 24) → *pretraži(va)ti* (M 24)
ispostaviti, ispostavljati → *pokazati, pokazivati* (M 99, M 24)
isprika → *ispriča, ispričanje* (M 24)
**ispustiti* → *izostaviti* (R 13); može podnijeti (M 24)
istaviti, istavljati → *istaknuti, isticati* (M 99, R 13, M 24)
istaknut → *iznosit* (M 24)
istančan → istančao (R 13), *istanjeni, protanjeni, utanjeni* (M 24)
isusovac → *jezuit, ježovit, ježovan* (M 24)
izdvojiti → *izlučiti* (M 24)
iznos → *svega, svota* (R 13); dobra riječ (M 24)

**izrično → izrijekom* (R 13); može podnijeti (M 24)
izvadak → izvod (R 13); dobra riječ (M 24)
izvid → razgled (R 13); dobra riječ (M 24)
java → javnost (M 24)
jedaonica → jedionica (R 13), *blagovalište, blagovaonica, trpezarija* (M 24)
jednoč → jednoć (R 13); oba lika dobra (M 24)
jednomišljenik → jednomislenik (R 13); oba lika dobra (M 24)
izvržben, izvršujući → izvršan (M 24)
kazalište → teatar (M 24)
kleveta, klevetati → objeda, potvora, podvala; *bijediti, potvoriti, podvaliti, opadati* (R 13)
kovitlac → vrtlog, vrtež, kolovrat (M 24)
krabulja → obrazina, krinka, čuvida (M 24); *zakrabuljiti se → načiniti se maškara* (M 24)
krsni list → krsno pismo, krštenica (R 13)
kruglja → kugla (M 24)
kućevlasnik → vlasnik kuće (R 13)
lepeza – dobra riječ; *mahač* (M 24) → *mahač, mahalica* (R 13)
listar → pismovnik, pismovnjak (R 13)
malodoban, malodobnik → nedorastao, nedoraslac (M 24)
maloljetnik → neodrastao (R 13)
mjerstvo → geometrija (M 24)
mornarica → flota, marina (M 24)
mudroljub, mudroljubac, mudroljublje → filozof, filozofija (M 24)
mudroslov, mudroslovan, mudroslovlje → filozof, filozofički (*filozofijski*), *filozofija* (M 24)
nadalje → dalje, ujedno (zatim, još) (R 13)
**nadobudan → pun nade, obilan nadom* (R 13); može podnijeti (M 24)
**nadomjestiti → naknaditi, nadoknaditi*(R 13); može podnijeti (M 24)
naobrazba → obrazovanost, izobrazba (R 13), *izobraženje* (*izobraženost*), *obrazovanje* (*obrazovanost*) (M 24)
naobraziti, naobražen → izobraziti, izobražen, obrazovati, obrazovan (M 99, R 13, M 24)
**napučiti → naseliti, nastaniti* (R 13, R 23); može podnijeti (M 24); *napučen → naseljen, naselan* (R 13, M 24)
nastan → sjedište, nastavanje (R 13)
naučenjak → učenjak (R 31)
naučnik (u značenju *znanstvenik*) → *naučnjak* (M 24)
nepovlasno → bez ovlasti, bez dopuštenja (M 24)
nepozvan → nezvan (R 13)
neprimjetan → nezamjetan (M 24)
netom → otoič (M 24)
ništavan, ništetan → ništav (M 24)

ništovan → *ništavan* (R 13), *ukidan, ukidni* (M 24); *ništavan* → *ništav* (M 24)
ništovnica → *ništavnica* (R 13), *ukid, ukinuće* (M 24)
obaviti, obavljati → *svršiti, svršivati, izvršiti, izvršivati, činiti, učiniti* (M 99, R 13, M 24)
obostran → *objestran* (M 24)
obratno → *obrnuto* (R 13, M 24)
ocjel, ocjelo, ocjelj → *ocal* (M 24)
odigravati se → *događati se, zbivati se* (M 24)
odsudno → *odlučno* (M 24)
odušak (Aufathmen) (M 99) i *oduška* (Luftloch) (M 99); *odušak, odah, odahnuće* ne treba zamjenjivati riječju *oduška*, koja znači: Luftloch, tj. *oduha,* rupa ili pukotina, kojom izlazi i ulazi uzduh (R 13, M 24)
odzvanjati → *ozvanjati* (M 24)
okolišati → *okolišiti* (R 13, M 24)
okovratnik → *ovratnik* (R 31)
onkraj → *s onu stranu* (M 24)
oporeći, oporicati (M 24) → *poreći, poricati* (R 23)
**osnutak* → *osnivanje* (R 13); može podnijeti M 24)
otadžbenik → *rodoljub* (R 13) → *domorodac* (M 24)
oteklina → *otok* (R 13, M 24)
**otkriće* → *iznašašće, pronalazak* (R 13, M 24)
otkupnina → *otkup* (M 24)
otpozdrav – "može podnijeti" (M 24); → *pozdrav* (R 23)
otpovrnuti → *odgovoriti* (R 13, M 24), *reći* (R 13), *odvratiti* (M 24)
**otputovati* → *poći na put, otići na put, krenuti, otpraviti se, otpremiti se na put* (R 13); "može podnijeti" (M 24)
patvorina, patvoriti → *krivotvorina, krivotvoriti* (M 24, R 23)
**podjela* → *dioba* (R 13); može podnijeti bez obzira što u narodnom jeziku *podjela* znači *milostinja* (M 24)
podmornica → *ronilica, lađa ronilica* (R 31)
podnožje → *podgorje* (M 24)
podučiti, podučavati → *poučiti, poučavati* (M 99, 24); drugo je *obučiti, obuka* (R 13, M 24)
pogan, poganski → *neznabožac, neznabožački* (M 24)
polijegati → *dolaziti* (M 99, M 24)
poljodjelac, poljodjelstvo → *ratar, ratarstvo* (M 99, R 13, M 24)
ponižica (plaće) → *umalica, umanjica* (R 13), *sniženje, umanjenje* (M 24)
ponovan → *ponovljen, iznovičan* (R 23, M 24)
ponovno → *nanovo, opet* (M 99, R 13, M 24) → *iznova, iznovice* (R 23, M 24)
ponovni → *iznovični* (M 99, M 24)
porinuće → *spuštanje* (broda) (R 13)

**posjed, posjednik* → *imutak, imanje, imuće, gospodarstvo* (R 13); može podnijeti (M 24)

posmatrati, posmatrač → *promatrati, razmatrati, promatrač* (M 99, R 13, M 24) → *motriti, motrilac* (R 23)

postotak, postotni → *nastotak, nastotni*; *odstotak, odstotni* (M 24); ali najbolje: → *procen(a)t, procentual(a)n* (M 24); *po sto* → *na stotinu* (R 13)

posvema, posvemašnji → *posve, potpun* (M 99, R 13, M 24); prema kajkavskom *zesvema* (M 24)

potčiniti, potčinjen, potčinjenik → *podložiti, pokoriti, svladati, podati, podvrći, podložen, pokoren, svladan, podan, podvržen, podloženik, podanik, ...* (R 13)

potonji → *potomnji* (koji je po tom) (M 99, M 24) (tj. *potomnji*, N. B.)

poučiti, poučavati → *obučiti, obučavati* (M 24)

pravodobno — "nije baš loša riječ, ali je nepotrebna" → *u pravo doba* (M 99, R 13, M 24); "može podnijeti" (M 24)

praživ → *pražívotinja* → *protozoj* (M 24)

predujam → *vađevina* (M 24); R 23 drži da je riječ *predujam* bolja od *vađevine*

preostati, preostajati → *ostati, ostajati* (M 99, R 13, M 24); *preostatak* → *ostatak* (M 24)

prevlađivati → *pretezati* (M 99, R 13, M 24)

prigodom → *o* (Novoj godini, vjenčanju) (R 13, M 24)

**prijašnji* → *pređašnji* (R 13); dobra riječ (M 24)

priklopiti → *dodati* (M 99, R 13, M 24)

primjerice — "nije zlo načinjeno, ali je bez potrebe" → *na primjer* (M 99, R 13, M 24)

priopćenje, priopćiti → *objavljenje, očitovanje, oglašenje, poruka, očitovati, obznaniti, objaviti, oglasiti, poručiti* (R 13)

priposlan, priposlati → *poslan, poslati* (R 13M 24)

**prisiliti* → *nagoniti, natjerati, primorati* (R 13), *usilovati* (M 24); može podnijeti (M 24)

privola → *privolja* (R 13)

prizemni (stan) → *pozemljušni* (R 13)

priziv → *pozov* (M 24)

proširiti → *raširiti* (M 99)

provedba → *izvršenje* (R 13)

provesti, provoditi → *izvrši(va)ti, izvoditi* (M 99, R 13, M 24)

prsluk → *pršnjača, pršnjak* (R 13)

rabiti → *upotrebljavati* (M 99, R 13, M 24); *rabiti* = *služiti* (zastarjelica) (M 24); R 13 kaže da se govori u narodu

ranar, ranarnik → *vidar* (R 13, M 24)

ravnoteža, ravnotežje, ravnovesje → *umjera* (R 13)

razglednica → *slikovnica* (R 13)

redatelj → *režiser* (M 24)

redati, poredati, razredati → *ređati, poređati, razrediti, razređivati* (M 99, R 13, M 24)

redovit → *redovan* (M 24)

**rođendan* → *dan rođenja* (R 13); može podnijeti (M 24)
samostan → *manastir* (R 13, M 24)
samostavnik → *imenica* (R 13)
**sasma* → *veoma, vrlo* (M 99, R 13, M 24); *posve, sasvijem* (M 24)
sastavak (književni, pismeni) → *rad* (R 13)
sastojak → *sastavina* (M 24)
sijati → *sjati* (R 13)
**sjednica* → *sastanak, dogovor, vijećanje* (R 13); dobra riječ (M 24)
**sklizati se* → *klizati se* (R 13); dobra riječ (M 24)
slap – *brzica* (M 99)
slijedeći → *potonji* (M 99) → *idući, budući* (M 24)
sloviti → *biti na glasu* (M 99, R 13, M 24)
slovnica → *gramatika* (R 13, M 24)
slovničar → *gramatičar* (R 13)
slučajno → *po sreći, srećom, od sreće, na sreću* (R 13)
sljedba → *raskol, sekta* (M 24)
smatrati → *držati* (R 13)
smicalica → *izlika, dosjetka, spletka, pletka* (M 24)
spadati → *pripadati* (M 99, M 24)
spomenar → *spomenik, spomenica* (R 13, M 24)
sprat → *kat, boj, pod* (M 24)
stasit → *lijepa stasa* (M 24)
stečevina → *tečevina* (M 24)
steznik → *stezalo* (R 13), *utega* (R 13, M 24)
stožer (voj.) → štop (M 24)
stranica → *strana* (R 13, M 24)
stranom-stranom → *koje-koje* (M 99, R 13, M 24)
**stratište* → *gubilište, pogubište* (M 24)
sudar → *sukob, boj, okršaj* (M 24)
sudben → *sudski, sudni* (M 24; *sudben* = koji pripada sudbi, sudbini)
surađivati → *biti suradnik* (M 24)
susretljiv, susretljivost → *ugodljiv, ugodljivost* (M 24)
sveopći → *opći, općeni* (M 99, R 13, M 24)
svijećnjak → *svijetnjak* (R 13); dobre obje riječi (M 24)
svijestan (biti čega) → *imati svijest, znati što* (M 99, M 24)
svojedobno → *u svoje vrijeme* (R 13, M 24)
šarolik → šaren, šarovit (M 24)
škrabica, škrinjica → birnica (R 13)
šuljati se → šunjati se (R 13)

tako zvani → *nekakav, tobožnji* (R 13)
tečnost → *kapljevina, tekućina* (M 24)
tegoba (Beschwerde) → *tužba* (M 99) → žalba (M 24)
tijekom → *kroz godinu* (R 13)
Tijelovo – "može podnijeti", brašančevo (M 24) → *Brašančevo* (R 13, 24), *Tijelo slavno* (R 13)
tijesan (npr. u svezi *tijesno prijateljstvo*) → *glavni* (M 99, M 24; treba: *blizak*, N. B.)
tili (čas) → *tinji* (R 13); dobro jedno i drugo (M 24)
titrati → *treptjeti* (R 13, M 24), *trepetati* (M 24)
tjestenina → *tjestavina* (R 13), *tjestenica* (M 24; kao *gibanica, lukarica, masnica, povitica, zeljanica*)
tvrtka → *firma* (M 24)
ubavijest, ubavijestiti – "dobre su riječi kao i: *obavijest, obavijestiti*" (M 24); → *obavijest, obavijestiti* (R 23)
ubrojan, ubrojiv → *okrivljiv, umjenljiv* (M 24); *umijeniti, umjenjivati, umjenljivost* (M 24); R 23 drži Maretićevu zamjenu jednako nespretnom
udubljen → *uduben, ugnut* (M 24)
unapredan, unazadan – "može podnijeti" (M 24); "čemu graditi od adverba adjektive bez potrebe!" (R 23)
**uokviriti* → *oplatiti* (R 13); dobra riječ (M 24)
usmeno → *naustice* (R 13)
ustupiti → *dati, predati* (R 13)
ulješura → *puhač, širokoglavac* (M 24)
umjesto → *mjesto* (R 13, M 24), *namjesto* (M 24)
urođenik → *domorodac* (M 99, M 24)
ustati se → *ustati* (R 13, M 24)
ustrojiti → *utemeljiti* (R 13)
utjerati, utjerivati → *izgnati, izgoniti* (poreze) M 99, M 24)
uvodnik → *uvodni članak* (R 13)
uvrstiti → *uvrsti, uvrzem* (R 13)
uzrujati → *uzbuniti, uznemiriti* (M 24)
uzrujati se, uzrujim se (ne: *uzrujam se*) – *uzbuniti se, uzavreti* (M 24)
vanredan → *izvanredan* (M 24)
vijak → *burma, šaraf* (M 24)
vilinski → *vilenski* (R 13)
vodopad → *bučnica, skokovac* (M 99: "nije zlo ni vodopad"); "može podnijeti" → *slap* (M 24)
zagrizen → *podmuklo zlobni* (M 24)
zahvala → *zahvalnost* (M 24)

zahvaliti se, zahvaljivati se → *zahvaliti, zahvaljivati* (M 99, R 13, M 24)
zakazati (sjednicu) → *odrediti* (R 13) → *sazvati, uročiti* (M 24)
zakonska žena → *zakonita žena* (M 24)
zamah → *uzmah* (M 24)
zaporak → *zagrada* (R 13)
zaporka → *zagrada* (M 24)
zaposliti → *zaposlovati* (M 24); imaju Della Bella, Voltić, Stulli
zarašten → *zarastao* (M 24)
zasnivati → *osnivati* (M 24)
zastati → *stati, ustaviti se* (M 24)
zatezan → *odvlačan* (*odvlačne kamate*) (M 24); *zatezne kamate* → *padugovina* (R 13)
zavjera → *urota* (M 24)
zavladati → *uzeti maha* (M 24)
zavojevač → *osvajač* (M 24)
zavrijediti → *zaslužiti* (M 24)
zbilja → *doista, zaista* (R 13, M 24)
zrak → *uzduh, vazduh* (R 13)
zvjezdoznanac → *zvjezdar* (M 24)
žaloban → *žalovni* (M 24)
ždrijelo → *žvalo* (M 24)
žgaravica → *zgaravica* (M 24); tako BIV, DB, St. i Š
zgodom → *prilikom* (R 13)
zgoditak → *dobitak* (R 13)

DIJALEKTIZMI, PROVINCIJALIZMI, ZASTARJELICE

akoprem (kajkavizam) → *premda* (M 99, R 13, M 24), *i ako, ako i* (M 24)
baratati (provincijalizam) → *rukovati* (M 24)
barma (kajkavizam – R 13, provincijalizam – M 24) → *dajbudi* (R 13), *bar, barem* (R 13, M 24)
bedast (kajkavizam) → *lud, mahnit, glup, budalast* (M 99, R 13, M 24)
biljisati (zastarjelica) → *pjevati*; *biglisati* (M 99, R 13, M 24); "stara dubrovačka riječ" (M 24)
bjeguć (zastarjelica) – M 24 "može podnijeti" kao *moguć, imuć*
bjelanjak (kajkavizam) → *bjelance* (M 99, R 13); M 24 dopušta i *bjelanjak,* budući da štokavci *govore žumanjak*
blizo (provincijalizam) → *blizu* (R 13, M 24)
**bo* (zastarjelica, provincijalizam) → *jerbo* (R 13); može za izricanje neprave uzročnosti (M 24)
bogac (kajkavizam) → *bogalj, božjak, prosjak* (R 08)

boljetica (zastarjelica) → *bol, bolest* (M 24)
crpiti, crpjeti — bolje *crpsti, crpem* (R 08, M 24); rana na tijelu koja sama od sebe iziđe (R 13)
češer (kajkavizam) → šešarka, šešarica, šišarica, šiška (M 24)
četirim(a) — četirma (M 24)
čislo (zastarjelica) → *broj* (M 24)
čižma (provincijalizam) → *čizma* (R 13, M 24)
dojiti (kravu) (provincijalizam) → *musti* (R 13, M 24)
hiniti (zastarjelica) (M 99)
čišći (< čist) — čistiji (R 08, M 24)
črčkati (*kajkavizam*) → *drljati* (M 24)
črknja (kajkavizam) → *zarez* (M 99, R 13, M 24)
čuti (kajkavizam) u značenju wachen, vigilare → *bdjeti* (R 22)
darežljiv, darežljivost (kajkavizam) → *podatljiv, podašan, podatljivost, podašnost* (M 99, R 13, M 24)
dječarac → *dječak, šipar, šiparac* (M 24)
dočim (zastarjelica) → *dok* (M 99, R 13, M 24)
dopitati (zastarjelica) → *dati, odrediti, podijeliti* (M 99, R 13) → *dosuditi* (M 24)
dosizati → *dosezati* (R 13, M 24)
došašće (zastarjelica) → *dolazak* (M 24)
dotepuh (kajkavizam) → *došljak, dogon* (M 24)
dragati (provincijalizam) → *milovati, gladiti* (M 24)
drapati (kajkavizam) → *derati* (M 24)
droptina (kajkavizam) → *mrva, mrvica, troha, trošica* (R 13, M 24)
dubiti (aushöhlen) → *dupsti* (M 24)
dugočasan, dugočasnost → *dosadan, čama, dosada* (R 13, M 24)
duha (kajkavizam) → imati *duhu* → *zaudarati* (R 13), *vonj, miris, zadah* (M 24)
duriti se → *gaditi se* (R 13, M 24), *grstiti se* (M 24)
gladnuš (kajkavizam) → *gladnik, gladnica* (M 24)
goruć (zastarjelica) → *vatren, vruć, žarki* (M 24)
gromor (zastarjelica) → *buka, prasak* (M 24)
grub (provnincijalizam) → *ružan* (M 24)
gumbašnica (*kajkavizam*) → babljača, zabadača (M 24)
gunj (kajkavizam) → *ćebe, guber* (M 24)
halabuka (kajkavizam) → *buka* (M 99, R 13, M 24); *halabučiti* → *bučati* (M 24), *bučiti* (R 13)
huškač, huškati (kajkavizam) → *podbadač, potutkač, podbadati, tutkati, drškati* (M 24)
ini (zastarjelica) → *drugi* (M 99, R 13, M 24)
iole (zastarjelica) → *ikoliko, išta* (R 13)

ishitriti (zastarjelica) → *izmisliti, sastaviti, načiniti* (pjesmu, basnu) (R 13, M 24), *ispjevati, uglazbiti* (R 13)

ishoditi (provincijalizam) → *isposlovati, postići* (R 13, R 23) → *pribaviti, priskrbiti* (M 24)

istinabog (provincijalizam) → *istina* (M 24)

istom (provincijalizam) → *tek* (M 24); kao i u značenju njem. soeben → *ovčas, otoič* (M 24)

istrusiti (provincijalizam) → *iskapiti* (M 24)

izim (zastarjelica – R 13, provincijalizam – M 24) → *osim* (M 99, R 13, M 24)

jad, jaditi (*se*) (kajkavizam R 13, zastarjelica, čakavizam – M 24) → *ljutina, ljutiti* (*se*) (M 24)

jal, jalan (kajkavizam) → *zloba, zloban* (R 13), *zavist, zavidljiv* (M 24)

jašiti (provincijalizam) → *jahati* (R 13, M 24)

jedrilo (zastarjelica) → *jedro* (M 24)

jerbo (zastarjelica) → *jer* (M 24)

jur, jurve (zastarjelica) → već (R 13)

prijetak (kajkavizam) → *prijam* (R 13)

***klesar, klesati* (*čakavizam*) (M 24)

koli-toli (zastarjelica) → *koliko-toliko* (M 99, R 13); *koli* → *koliko* (R 13, M 24)

kopno (zastarjelica) → *suha zemlja, kontinent* (M 99)

krhak (zastarjelica) → *krt* (R 13, M 24), *kršljiv* (M 24)

komuška (kajkavizam) → *mahuna* (M 24)

korenika (kajkavizam) → *kov* (u frazemu: *stara hrvatska korenika* → Hrvat staroga kova) (M 99, R 13, M 24)

krstitke (kajkavizam) → *krsna čast* (M 99, R 13); *krstitci, krstitaka* → *krsna čast* (M 24)

**kukac* (kajkavizam) (M 99); uz *buba, bubina* (M 24)

kupatilo (provincijalizam) → *kupalište* (R 13, M 24), *kupelj, kupalo* (R 13)

ladanje (kajkavizam) → *imanje, selo* (M 99, R 13); može podnijeti (M 24)

lahk (kajkavizam) → *lak* (R 13)

li, lih (čakavizam) → *samo* (M 99, R 13, M 24)

***lihva, lihvar* (zastarjelica) (M 99)

list (zastarjelica, provincijalizam) → *pismo* (R 13, M 24)

lojenica (kajkavizam – R 13, provincijalizam – M 24) → *lojanica* (R 13, M 24)

luknja (kajkavizam – R 13, provincijalizam – M 24) → *rupa* (R 13, M 24)

lupina, lupiti (kajkavizam) → *ljuska, ljuštiti* (R 13)

mehk (kajkavizam) → *mek* (R 13)

nadstojnik (zastarjelica) → *starješina* (R 13, M 24), *nastojnik, poglavar* (M 24)

najpače, ponajpače (zastarjelica) → *osobito* (M 99, R 13, M 24), *ponajviše* (M 99, M 24) → *navlastito* (M 24)

najskoli (provincijalizam) → *osobito, navlastito* (M 24)

naosob (provincijalizam) → *napose, odjelito* (M 24)
napram (provincijalizam) → *prema* (R 13, M 24), *spram* (R 13)
naredan (provincijalizam) → *koji slijedi, nastajni* (R 13), *budući, idući* (M 24)
natruha (provincijalizam) → *sumjesa* (M 24)
navoran, navorati (provincijalizam) → *naboran, narozan, namežuran, nabran* (R 13), *naborati, narozati* (M 24)
navrat (provincijalizam) → *mah* (R 13), *put, puta* (M 24)
nebog (provincijalizam, zastarjelica) → *jadan, kukavan* (R 13, M 24), *siromašan* (R 13), *ubog* (M 24)
nećakinja (provincijalizam) → *nećaka* (R 13, M 24)
nego ako (zastarjelica) → već ako (R 13), *osim ako* (M 24)
nekoji (zastarjelica, provincijalizam) → *neki* (R 13, M 24)
nijetiti (kajkavizam) → *raspirivati, podjarivati* (M 99, R 13, M 24 – arhaizam, provincijalizam)
nu (veznik; zastarjelica, provincijalizam) → *no* (R 13, M 24)
obnašati (zastarjelica) → *imati, opravljati* (R 22, M 24), *biti* u službi (R 13)
oboružati (zastarjelica) → *naoružati* (R 13, M 24)
obvladati (zastarjelica) → *obladati* (R 22)
**oduran* (kajkavizam) (M 24) → *gadan* (R 13)
odvjetak (zastarjelica, provincijalizam) → *potomak* (M 24)
odvjetnik, odvjetovati (zastarjelica) (M 99)
okapanje (provincijalizam) → *muka, trud* (R 13, M 24), posao (R 13), *neprilika* (M 24)
okolica (provincijalizam) → *okolina* (M 24); Andrić razlikuje okolicu i okolinu, što prihvaća i R 13
olakotiti (kajkavizam) → *olakšati* (R 22)
**oponašati* (kajkavizam) (M 99, M 24) → *nasljedovati* (M 24); može podnijeti i u književnom jeziku (R 13)
oporuka, oporučitelj (zastarjelica) (M 99)
osebujni, osebunjak (kajkavizam) → *osobit, osobitost, osobina* (M 99, R 13, M 24)
osupnuti se (kajkavizam) → *kameniti se, snebivsti se* u Mikalje (M 99), *kameniti se* (R 13), *prepasti se* (M 24)
otajstven, otajstvo (zastarjelica) → *tajan, tajna* (M 24)
otpov(i)jed, otpov(i)jedi(a)ti (kajkavizam) → *odreka, odreći* (R 13), *otkaz, otkazati* (M 24)
pako (zastarjelica) → *pak* (M 99, R 13, M 24)
piknja (kajkavizam) → *točka* (M 99, R 13, M 24)
pišljiv (kajkavizam) → *pušljiv, crvljiv* (R 13)
pjestinja, pjestovati (provincijalizam) → *dadilja, njegovati* (R 13, M 24)
podrapati (kajkavizam) → *poderati* (R 13, M 24), *pocijepati* (R 13)
poganin, poganski (zastarjelica) → *neznabožac, neznabožački* (R 13, M 24) → *nečist, gadan* (u narodu) (R 13, M 24)

**pogibelj, pogibeljan* (zastarjelica) → *jezivost, opasnost* (M 24); *pogibelj* → *pogibao* (R 13)
počitanje (zastarjelica) → *(po)štovanje* (R 13, M 24)
**pogoršati* → *pokvariti* (R 13, M 24)
pohota, pohotan (zastarjelica) → *požuda, požudan, pohlepa, pohlepan* (M 24)
polag (biti) → *nazočan* (biti) (R 13, M 24)
ponovo (provincijalizam) → *iznova, iznovice, nanovo* (M 24)
***porota, porotnik* (zastarjelica) (M 99)
pospan (kajkavizam) → *dremovan* (R 13, M 24), *sanan* (M 24)
postelj (kajkavizam) → *postelja* (R 13, M 24)
postrance (kajkavizam) → *sa strane, iz prikrajka* (gledati na što) (M 24)
posvema (kajkavizam) → *posve* (M 24)
posvemašnji (kajkavizam) → *potpun* (M 24)
pošast (kajkavizam) → *kuga* (M 99, R 13, M 24)
potepuj (kajkavizam) → *skitač* (M 24)
potpunoma (kajkavizam) → *potpuno* (M 99, R 13, M 24)
povodnja (provincijalizam) → *povodanj* (M 24)
povrtelje (kajkavizam) → *povrće* (M 99, R 13, M 24)
prama (provincijalizam) → *prema* (R 13, M 24)
prćija (provincijalizam) → *pridav, pridavak* (R 13)
prehlada (provincijalizam) → *nahlada, nazeba* (M 24)
prenavljati se ("bit će kakav provincijalizam" – M 99) → *pretvarati se* (M 99, R 13, M 24)
presenetiti (se) (slovenizam, kajkavizam) → *zapanjiti (se)* (R 22) → *začuditi se* (M 24), *prepasti se, ubezeknuti se* (R 13, M 24), *žacnuti se* (R 13)
preuzetan, preuzetnost, preuzeti se (kajkavizam) → *bijesan, obijesan, nečedan; bijes, obijest, nečednost; uzobijestiti se, posiliti se, ponijeti se* (M 99, R 13, M 24)
**poboljšati* (kajkavizam) → *popraviti* (R 13, M 24)
prhak (kajkavizam) → *buhav, buhavan* (za kruh), *sipak* (za zemlju) (M 99, R 13, M 24)
priprost (zastarjelica, provincijalizam) → *prost* (M 24)
prispodoba, prispodobiti (kajkavizam) → *poredba, poređenje* (R 13), *porediti, isporediti* (M 99, R 13, M 24)
prokšen, prokšenost (kajkavizam) → *obijestan, obijest* (M 99, R 13); *nestašan, nestašnost* – može podnijeti (M 24)
propuh (kajkavizam – R 13, provincijalizam – M 24) → *promaha* (M 99, R 13, M 24), promaja (R 13)
prositi (kajkavizam) → *moliti* (M 99, M 24)
puhati (zastarjelica) → *duhati* (R 13)
pukati (kajkavizam) → *čupati* (R 13)
raca → *patka* (R 13, M 24)

rahal, rahlost (kajkavizam) → šupljikav, šupljikavost (M 99, R 13, M 24); *buhav(an), buhavost* (M 24)

ral, -i (kajkavizam) → *ral, -a,* štokavizam (M 99)

raspitati (se) (muža od žene) (kajkavizam) → *rastaviti, razdružiti, razvjenčati* (M 99, M 24)

**ravnati, ravnatelj* (kajkavizam) (M 99, M 24), *ravnateljstvo* (M 24)

**rubac* (kajkavizam) (M 99)

rudo (provincijalizam) → *ruda* (R 13, M 24)

sem (provincijalizam) → *osim* (R 13)

scijeniti (provincijalizam, zastarjelica) → *misliti, držati* (R 13, M 24)

sablast (provincijalizam) → *avet, utvara* (R 13, M 24)

**siliti* (kajkavizam) → *nagoniti, natjerati, primorati* (M 99, R 13, M 24); može podnijeti (M 24)

silno (kajkavizam) → *vrlo, veoma, jako, zdravo* (M 99, R 13, M 24)

sim(o) (kajkavizam) → *amo* (R 13)

siromak (provincijalizam) → *siromah* (R 13, M 24)

sirot (provincijalizam) → *siromah, jadan, kukavan, nesrećan, potrebit, nevoljan, ubog* (R 13), *sirotan* (M 24)

smočiti (se) (kajkavizam) → skvasiti, skvasiti se (R 13); M 24 drži općom riječju, jer je imaju stariji hrvatski rječnici

**smućivati, smutiti, smutnja* (zastarjelica) → *sablazniti, sablažnjavati, sablazan* (M 24), može podnijeti

snatrilac, snatriti (provincijalizam) → *sanjar, sanjariti* (M 24)

snužden, snužditi se (provincijalizam) → *neveseo, nujan, turoban, turovan, žalostan, mrk, sumoran* (R 13), *sneveseliti se* (M 24)

spočitovati (kajkavizam) → *prebaciti, prebacivati, prekoriti, prekoravati* (M 99, R 13, M 24); R 13 ima lik *spočitavati*

spodoba, spodoban (kajkavizam) → *slika, sličan* (R 13), *prilika, sličan, nalik* (M 24)

stališ (kajkavizam) → *stalež* (M 99, R 13, M 24)

stijena (kajkavizam) → *zid* (M 99, R 13, M 24)

stiska (provincijalizam) → *tjeskoba, nevolja* (M 24)

stojati (provincijalizam) → *stajati* (R 13, M 24)

stran (kajkavizam) → *strana* (M 99, R 13, M 24)

svugdje (provincijalizam) → *svuda* (M 24)

šivati (provincijalizam) → šiti (R 13, M 24)

špilja (provincijalizam) → *spilja* (R 13), *spila* (M 24)

*šumiti, šum (kajkavizam) (M 99)

štropot, štropotati (kajkavizam) → *lupa, tandrk, treska*; *lupati, tandrkati, trijeskati* (M 24)

taliti (provincijalizam) → *topiti, rastapati* (R 13, M 24)

teda — negda (kajkavizam) → *napokon* (M 99)

tjedan (kajkavizam) → *nedjelja, sedmica* (M 99, R 13, M 24)

toli (zastarjelica) → *tolik* (M 99) → *toliko* (M 24)
trak (Strahl) (zastarjelica) → *zrak, zraka* (M 99, R 13)
trh, trhonoša (kajkavizam) → breme (R 13), teret; bremenoša, nosilac (M 24)
truplo (kajkavizam) → *mrtvo tijelo, leš* (M 24)
trvenje (zastarjelica) → *razmir, razmirica* (M 99, M 24) → *razdor, razmirica* (R 13)
udo (zastarjelica) → *ud* (M 99, R13, M 24)
udova (zastarjelica) → *udovica* (R 13, M 24)
udovoljiti (M 99) → zadovoljiti (R 13), *odgovoriti, odgovarati* (M 24)
ugibati se, ugnuti se (kajkavizam) → *ukloniti se, uklanjati se* (M 99, M 24)
upodobiti → asimilirati, izjednačiti, izjednačivati (R 13)
***urota, urotnik, urotiti se* (zastarjelica) (M 99)
uštiti, priuštiti (kajkavizam) → željeti, od srca željeti, blagosiljati, radovati se čemu (M 99, R 13, M 24)
vel(e)moža (zastarjelica) → *velikaš* (M 24)
**veža* (kajkavizam) (M 99); slovenizam (M 24)
vrhunac (kajkavizam) → *vrh* (M 24)
vrst, -i (kajkavizam) → *vrsta, -e* (M 99, R 13, M 24)
začasni (zastarjelica) → *počasni* (M 99, R 13); *začastan → počastan* (M 24)
začimati (provincijalizam) → *počimati* (M 24)
zadojen (provincijalizam) → *prožet, opojen* (M 24)
zamazati (kajkavizam) → *zaprljati* (M 24)
zapravo (provincijalizam) → *upravo* (M 24)
zaruke (provincijalizam) → *vjeridba* (M 24)
zavesti → uvesti (R 13, M 24)
***zdušan* (provincijalizam) (M 24)
zdvojan, zdvojnost, zdvojiti (kajkavizam) → očajan, očajanje, očaja(va)ti (R 13, M 24)
zračiti (kajkavizam) → *promahivati, promahnuti* (M 99, R 13, M 24)
zvedljiv, zvedljivost (kajkavizam) → *radoznao, radoznalost* (M 99, M 24; preporučuje novotvorenicu; N. B.)
željva (kajkavizam) → *kornjača* (M 24)
žitarica (provincijalizam) → *žito* (R 13, M 24)
živež (provincijalizam) → *hrana* (R 13, M 24) *žitak* (M 24)
žohar (kajkavizam) → *švaba* (M 24)
***žrtva, žrtvovati* (zastarjelica) (M 99)
žuhak (provincijalizam) → *žuk* (R 13) → *gorak* (M 24)
žuna (provincijalizam) → *žunja* (M 24)

RUSIZMI, BOHEMIZMI

bajoslovan, bajoslovlje (M 92) → *mitologički, mitologija* (M 24)

***bars* (M 92, M 24)

***basna* (M 92, M 24)

bekstvo — nepotrebni rusizam u srpskom → *bježanje, bijeg* (M 24)

bilina, bilinstvo (M 92) → *biljka* (R 13, M 24), *biljno carstvo* (R 13), *biljarstvo* (M 24)

***bitan, bitnost* (M 92, M 24)

***blagoglasan, blagoglasje* (M 92, M 24)

bodar, bodrost, bodriti (M 92) → *srčan, srčanost, batriti, hrabriti* (M 24); *badar, badriti, badrost* (R 03)

**blagodariti* (M 24), *zahvaljivati*

brakorazvodan → *brakorastavan, brakoraspustan* (M 24)

***čaj* (M 92)

čaroban → čarovan (M 24)

časopis (M 92) → *list* (R 13), *ročnik* (M 24)

***čin* (M 92, M 24)

***činovnik* (M 92, M 24)

čudovište → g*rdosija, neman* (M 24)

***darovit, darovitost* (M 24)

dejstvo, dejstvovati → *djelovanje, djelovati* (M 24, R 13, R 23)

dobrobit → *boljitak* (R 13), *blagostanje* (M 24)

**dojam* (M 92, R 13, M 99)

doslovan, doslovno (M 92); → *riječ po riječ, od riječi do riječi* (R 13, M 24)

dostatan, nedostatan (M 92) → *dovoljan* (M 99, R 13, M 24)

***dostaviti, dostavljati* (M 92, M 24) → slati, šiljati (R 13) → (R 13, M 24)

došljedan, došljednost (M 92)

dotičan (M 92) → *ovaj, onaj, neki, koj* (R 13), *taj* (R 13, M 24)

dozvoliti, dozvola (M 92) → *dopustiti, dopuštenje* (M 99, R 13, M 24)

doživotan (M 92) → *dosmrtan* (*dosmrtna* tamnica) (M 24)

**dražba* (M 92), *lidžba, munta* (M 24)

**drevan, drevnost* (M 92), *starodrevan, starodrevnost* (M 24)

***drzak, drzost, drskost, drzovit, drzovitost, drznuti se* (M 24)

dvojak (R 13), *dvojnik* (R 13, M 24)), *dvojenac* (R 13) → *istoličnik, istovetnjak* (R 13), *istovetnik* (M 24)

dvorac → *dvor, dvori, palača* (M 24)

gadost → *gad, gnusoba, grdoba* (M 24)

**geslo* (M 92), *lozinka* (M 24)

**glup, glupost, glupak* (M 92), *benav, lud, tupoglav* (M 24)

gnjed → *braon* (M 24)

gombanje, gombati se → *gimnastika, turnanje, turnati se* (M 24)
gord, gordost → *ponos* (R 13), *ohol, oholost* (R 13, M 24)
***gorljiv, gorljivost* (M 92, M 24)
gostoprimstvo → *čazbenost, dočekljivost, gostoljubivost* (M 24)
granostaj (M 92, M 24) (hermelin, N. B.)
***gromada, gromadan* (M 92)
gromoglasan → *gromak, gromovit* (M 24)
***iskren, iskrenost* (M 92)
isljedovati, isljeđivati → *istražiti, istraživati* (M 24)
izjaviti (*se*), *izjavljivati* (*se*), *izjava* (M 92); u M 24 prema njemačkom, bolje bez *se*
izlišan (M 92) → *zališan* (M 99, R 13, 24)
iznuditi → *nagnati, natjerati, primorati, prinuditi* (R 13, M 24)
iznuravati, iznuriti → *izmožditi* (*izmoždavati*), (*iz*)*mučiti* (M 24)
izobličiti → *biti nakazan* (R 13); *nagrditi, nakaziti* (M 24)
izraziti, izražavati, izraz (M 92) → (*iz*)*reći, izricati,* (*is*)*kazati* (R 13, M 24), *izjaviti, izjava* (R 13); *izrazit* → *jasan, zoran, plastičan* (R 13)
izviniti, izvinjavati (M 92) → *oprostiti* (*ispričati*) (M 99, R 13, M 24)
izvjestan; *izvješće, izvijestiti* (M 92) → *određen, neki, stanovit*; *izvještaj* (M 24)
***izvoljeti* (M 92, M 24)
***jantar* (M 92)
jarost (M 92)
***kist* (M 92) — imenica muškoga roda (M 24)
koristoljubac, koristoljubiv, koristoljublje → *samoživac, sebičnjak*; *samoživ, sebeznao*; *sebičnost, sebeznalost* (M 24)
kosnuti se (M 92) → *dirnuti se* (M 24)
kormilo → krmilo (R 13, M 24)
***krajolik* (M 92, M 24)
latak (M 92) → štof (M 24)
***ličiti, ličilo* (M 92, M 24)
***lični, ličnost* (M 92, M 24)
listina (M 92) → *isprava* (R 13, M 24)
lučba (*ludžba*) (M 92) → *kemija* (M 24)
ljubopitan, ljubopitnost (M 92) → *radoznao, radoznalost* (M 24)
***mašta* (M 92, M 24)
mučaljiv, mučaljivost → *ćutljiv, šutljiv, ćutljivost, šutljivost* (M 24)
nabožan, nabožnost (M 92) → *pobožan, pobožnost* (M 99, R 13, M 24)
***nacrt, nacrtati* (M 92, M 24)
***načelo, načelan* (M 92, M 24)
***načitan, načitanost* (M 92, M 24) → *versiran* (sic!), *erudicija* (R 13)

**nadležan, nadležnost* (M 92, M 24) → *pripadnost, ovlast* (R 13)
**nagrada, nagraditi, nagrađivati* (M 92, M 24)
**naklada, nakladnik* (M 92, M 24) → *izdanje, izdavač, knjižar* (R 13)
**naklonost* (M 24)
**narječje* (M 92, M 24)
naslov (knjige) (M 92) → *napis* (R 13), *natpis* (M 24)
nastup → *početak* (R 13, M 24)
nastupati, nastupiti (M 92) → *početi* (R 13, M 24), *počinjati, nastati, nastajati* (M 24)
**nauka, naučan* (M 92, M 24)
**nazor* (M 92, M 24) → *mišljenje* (R 13)
**nebosklon* (M 92), *horizont* (M 24)
**negodovanje, negodovati* (M 92, M 24) → *nezadovoljstvo, izreći nezadovoljstvo* (R 13)
neminovan → *gotov, siguran* (R 13), *neizbježan* (M 24)
nepoštedno → *neštedice* (M 24)
netopir → *ljiljak, šišmiš, slijepi miš* (M 24)
nevježa (M 92) → *neznajša, neznalica* (M 99, R 13, M 24)
**nužda, nuždan* (M 92, M 24) → *potreba, nevolja* (R 13)
**nužnik* (M 24)
**nježan, nježnost* (M 92, M 24)
obitavati (M 92) → *nastavati* (R 13, M 24), *prebivati* (M 24)
objam (M 92) → *obujam* (R 13, M 24)
**objasniti, objašnjavati* (M 92, M 24)
oblast, oblastan (M 92) → *pokrajina, područje* (M 24)
obmana, obmanuti, obmanjivati (M 92) → *prijevara, prevariti, varati* (M 24)
obnarodovati, obnarođivati (M 92) → *proglasiti* (R 13, M 24), *objaviti* (R 13)
**obrazac* (M 92, M 24)
obrazovati (M 92) → *utemeljiti* (R 13), *sastaviti, tvoriti* (M 24)
**obred* (M 92, M 24)
**obzor* (M 92), obzorje (M 24)
**odličan, odlika, odlikovati* (M 92), *vrlo dobar, predobar* (M 24)
odnosan, odnošaj (M 92), među germanizmima, dobre riječi (M 24)
**odobriti, odobravati* (M 92, M 24)
**odraziti, odražavati* (M 92, M 24)
odsutan, odsutnost, odsustvovati (M 92), *nenazočan, nenazočnost, izočan, izočnost* (R 13, M 24), *izočje* (R 13)
odsutstvo → *nestadak, nestašica* (M 24)
oduševiti, oduševljavati, oduševljenje (M 92, M 24); *oduševiti se* → *zanijeti se* (R 23)
**odvažiti se (M 24) → *nakaniti se* (R 13)

**odvažan, odvažnost* (M 92, M 24) → *neustrašljiv, smion, hrabar, neustrašljivost, smionost, hrabrost* (R 13)

**odvratan* (M 24) → *gadan, gnusan, mrzak, grd, ružan* (R 13)

ogavan, ogavnost (M 92) → *gadan* (M 99, R 13, M 24) → *mrzak, oduran* (M 24)

ograditi se, ograđivati se od čega → *odbijati što od sebe, odbraniti se, odbranjivati se od čega* (M 99, R 13, M 24)

ogroman, ogromnost (M 92) → *golem* (M 99, R 13, M 24)

**okolnost* (M 24) → *prilika* (R 13)

**opasan, opasnost* (M 92, M 24)

**općinstvo* (M 92, M 24)

opetovati (M 92) → *ponavljati* (M 99, R 13, M 24) → *ponoviti* (M 24), *opetovnik, opetovnica* → *ponavljač, ponavljačka škola* (M 24); *opetovan* → *iznovičan* (R 13)

ophođenje → *općenje* (M 24)

opredijeliti, opredjeljivati, opredjeljenje (M 92) → *odrediti, određivati* (M 99, R 13, 24)

op(r)ovrći, op(r)ovrgavati (M 92) → *pobiti, pobijati* (M 24)

**opseg, opsežan* (M 92, M 24) → *obujam, područje* (R 13)

**opširan, opširnost* (M 92, M 24)

**osloviti* (M 92, M 99, M 24); *osloviti* koga → *govoriti, progovoriti, besjediti, reći* kome (R 13)

**osujetiti, osujećivati* (M 92, M 24) → *spriječiti, spriječavati* (sic!) (R 13)

otkloniti → *odbiti, ne primiti* (M 99, R 13, M 24)

**otmjen* (M 92, M 24) → *odličan, dostojanstven, uvažen, znamenit, na glasu, gospodski* (R 13)

**oživotvoriti, oživotvorivati* (M 92, M 24)

**padež* (M 99, M 24)

paljba → *pucnjava* (M 24)

pestić (u botanici) → *tučak* (R 23, M 24)

**pitomac* (M 92, M 24)

**platež, platežan* (M 92, M 24)

plodina (M 24) → *plod* (M 99; R 13, M 24) → *rod* (M 24)

ploha (M 92) → *površina, površje* (M 24)

**pobijediti, pobjeda, pobjednik* → *nadvladati* (M 24), *nadbiti, nadjačati* (M 24), *poraziti, dobiće, slavodobiće, dobitnik, slavodobitnik* (R 13); nema dobrih zamjena za imenice izvedene od *pobijediti*, zato treba zadržati i glagol (M 24)

**pobjedonosan* (M 92, M 24)

**pobočni, pobočnik* (M 92, M 24)

pobornik (M 92) → *zatočnik* (M 99) → *branič, branilac* (R 13, M 24)

**podal, podlost* (M 92, M 24)

**podanik* (M 92, M 24)

podčiniti, podčinjenost (M 92) → *podvrći, podvrgavati, podvrgnuće, podložiti, podlagati* (R 13, M 24)

****podnebesje* (M 92, M 24)

****podneblje* (M 92, M 24)

podnos → *služavnik, poslužavnik* (M 24)

***podražavati, podražavatelj* (M 92), *oponašati, oponašatelj* (M 24)

podroban, podrobnost (M 92) → *potanak, potankost, potanko* (podrobno) (R 13, M 24); *podrobno* → *pojedince, napose* (R 13)

podstrek → *pobuda, poticaj, podjarivanje* (R 31) → *poticaj, nagovor* (M 24)

podstrekavati → *podbadati, podjarivati, nagoniti* (M 99, R 13, M 24) → *poticati, nagovarati* (M 24)

****pogranični* (M 92, M 24)

****pojam, pojmiti, poimati* (M 92, M 24)

****pokost* (M 92, M 24)

pokrovitelj, (M 92) → *zaštitnik, zakrilnik* (M 99, M 24), *pokroviteljstvo* → *okrilje* (M 24)

****pokus* (M 92, M 24)

ponjati, ponjaće (M 92) → *pojmiti, pojam, poimati* (M 24)

****poprište* (M 92, M 24)

****poprsje* (M 92, M 24)

poredak (M 92) → *red* (M 24)

****poriv* (M 92, M 24) → *utisak, dojam, polet* (R 13)

****porok, poročan* (M 92, M 24)

****poručnik* (M 92, M 24)

posjetiti, posjećavati (M 92) → *pohoditi* (M 99, R 13, M 24) → *pohađati* (M 24); *posjet(a)* → *pohod* (R 13, M 24)

****poslovica* (M 92, M 24)

posljednik → *pristaša, privrženik, sljedbenik* (M 24)

****postepen(i), postepenost* (M 92, M 24)

posvetiti (M 92) → *obratiti* (pažnju) (M 24)

****povod* (M 92, M 24); *povodom* → *u povodu* (M 24) → *zbog* (doći zbog) (R 13)

****površan, površnost* (M 92, M 24)

****površina* (M 92, M 24)

***požrtvovnost* (M 24) → *pregaranje* (R 13)

****preci, predaka* (M 99, M 24)

****predio (predjel)* (M 92, M 24) → *kraj* (R 13)

****predlagati, predložiti* (M 92, M 24)

****predmet* (M 92, M 24)

****prednost* (M 92, M 24)

**predstavnik* (M 24) → *reprezentant, prvak, junak* (dvije posljednje zamjene kontekstualno) (R 13)

predubijediti se, predubjeđivati se → unaprijed smisliti (*smišljati*) (M 24)

**pregovor(i)* (M 92, M 24); *pregovarati → dogovarati se* (M 24)

***preimuć(s)tvo* (M 92, M 24 – *preimućstvo*)

prelest → ugodnost (R 13), *dražest* (M 24)

prenebregavati → zanemarivati (M 24)

prepiska → korespondencija (A 11); "nužna riječ za uzajamično dopisivanje" (M 24); dobre obje (R 23)

prepona (M 92) → *prepreka, smetnja* (M 99, R 13, M 24)

pretpolagati, pretpoložiti (M 92) → *misliti, držati, uzimati* (M 24)

***prigib* (uz dopis) (M 24) → *kao prilog* (R 13)

primijetiti, primjećivati, primjedba (M 92) → *zamijetiti, ugledati, opaziti*; *napomena, bilješka* (R 13, M 24)

***primjena, primijeniti* (M 99, M 24)

***primjera(e)n, primjernost* (M 92, M 24) → *zaslužen, privrijeđen* (R 13)

prinadležnost → berivo (R 23) → *primitak* (M 24)

***priroda, prirodan* (M 92, M 24)

***prirodopis, prirodopisac* (M 92, M 24)

prisutan, prisutnost, prisustvovati (M 92) → *nazočan, nazočnost, biti nazočan* (R 13, M 24); *prisuće → nazočnost* (R 13)

***pritok* (M 92, M 24)

pritoman, pritomnost (M 92) → *prisutan, prisutnost* (M 24)

***privremen(i)* (M 99, M 24)

***privržen, privrženost* (M 92, M 24), *privrženik* (M 24)

proisteći, proistjecati (M 92) → *proizići, proishoditi, proizlaziti* (M 24)

***proizvesti, proizvoditi, proizvod* (M 92, M 24)

pronevjeriti (M 92) → *potkrasti, zatomiti* (M 24)

***pronicav, pronicavost, pronicati* (M 92, M 24)

**propis, propisati* (M 24) → *odredba, naredba, zapovijed, zakon, odrediti, narediti, zapovjediti* (R 13)

***proslov* (M 92, M 24) → *govor, besjeda* (R 13)

***prostodušan, prostodušnost* (M 92, M 24)

***prosvjeta, prosvjetitelj, prosvijet(l)iti, prosvjetljivati* (M 92, M 24)

prozračan, prozračnost (M 92) → *proziran, prozirnost* (M 24)

***prvenstvo* (M 92, M 24)

***prvobitan, prvobitnost* (M 92, M 24)

***prvotan* (M 92, M 24)

***pukovnija* (M 92, M 24)

**pukovnik* (M 92, M 24)
***rasijan, rasijanost* (M 92, M 24)
***raskol, raskolnik* (M 92, M 24)
***raspolagati, raspoloženje* (M 92, M 24)
ras(t)lina (M 99, M 24) → *biljka* (M 99, R 13, M 24), *ras(t)linstvo* → *biljno carstvo* (R 13, M 24)
rastojanje → *razmak, razmačica* (M 24)
***ratoboran, ratobornost* (M 92, M 24)
***ravnodušan, ravnodušnost* (M 92, M 24) → *mirne duše* (R 13)
ravnovjesje (M 92) → *umjera* (R 13), *ravnoteža, ravnotežje* (M 24)
razan → *različit* (R 13, M 24), različan (M 24)
***razjariti (se), razjaren* (M 92)
***razjasniti, razjašnjivati* (M 92, M 24)
***razočarati, razočaravati* (M 92, M 24)
***razuvjeriti (se), razuvjerenje* (M 92, M 24)
***razvratiti, razvraćivati, razvratan, razvratnost* (M 92, M 24)
***revan, revnost* (M 92, M 24) → *brižan, marljiv, briga, marljivost* (R 13)
riješiti, rješavati (M 92), *riješiti se* → *odlučiti se* (M 24)
***risati* (M 92, M 24)
roptati → *gunđati, mrmljati* (R 13, M 24)
rudokop → *rudnik, majdan* (M 24)
***rukovoditi, rukovodstvo* (M 92, M 24)
**sadra* (M 92, M 24), *sedra, siga* (M 24)
saopćiti, saopćivati, priobćiti (M 92) → *priopći(va)ti* (M 24)
savjest (M 92) → svijest (M 24)
savršen, savršenstvo (M 92); *savršeno* → *potpuno* (M 24)
seljanka (M 92)
**shodan* → *zgodan, priličan* (R 13); može podnijeti (M 24)
**skladati, skladatelj, skladba* → *uglazbiti, spjevati, glazbenik* (R 13), komponirati, komponist, kompozicija; mogu podnijeti (M 24)
skladnja (M 92)
***skroman, skromnost* (M 92, M 24) → *čedan, smjeran, čednost, smjernost* (R 13)
skupina (M 92) → *skup, gomila, hrpa* M 24
***slog (jez) i stil* (M 92, M 24)
***sloj* (M 92, M 24)
**slučenina* (M 92) → *slučak* (M 24)
***smjer* (M 92, M 24)
**snabditi, snabđavati* (M 24), *oskrbiti, oskrbljivati*
***snimak* (M 92, M 24)

**sobol* (*lj*) (M 92, M 24)
**sopka* (M 24), *vulkan*
sopstven (M 92) → *moj, svoj* ... (R 13), *vlastit* (M 24)
***spis* (M 92, M 24)
**spor, sporan* (M 92), *prijeporan* (M 24) → *raspra, prepirka* (R 13)
***sposoban, sposobnost* (M 92, M 24)
sravniti, sravnjivati (M 92) → *porediti, isporediti* (R 13, M 24)
**sraziti se* (M 92, M 24), *sraz, suraz* (M 24) → *sukob, sukobiti se* (R 13)
srazmjeran → razmjeran, surazmjeran (M 24)
središte → sredokraća, sredsrijeda (M 24)
**sredstvo* (M 92, M 24)
stanovište (M 92) → *stajalište* (M 24)
stanovit, stanovitost (M 92) → *određen, izvjesan* (R 13), *neki, izvjestan* (M 24)
**staratelj, starateljski, starateljstvo → skrbnik, skrbnički, skrb* (M 24)
starosta → starješina (R 13, M 24)
***stepen* (M 92, M 24)
***stolica* (*rezidencija*) (M 92, M 24)
***strast* (M 92, M 24), *strastan* (M 24)
***strog, strogost* (M 92, M 24) → *oštar* (R 13)
***stroj* (M 92, M 24)
***strop* (M 92, M 24) → *svod* (R 13)
***stupanj* (M 92, M 24)
***sudba, sudbina* (M 92, M 24)
suglasan, suglasje (M 92) → *složan, sloga* (M 24)
sujeta, sujetan → taština, tašt (R 13, M 24)
sujevjeran, sujevjerje → praznovjeran, praznovjerje, praznovjerica (R 13, M 24)
sukroman (M 92) → *privatan* M 24
**suprug, supruga* (M 92, M 24) → *muž, žena* (M 24)
surevnjivost → natjecanje, takmičenje, borba, raspra, razdor (M 24)
***surov, surovost* (M 92, M 24) → neotesan, neuglađen, neotesanost, neuglađenost (R 13)
***sustav* (M 92, M 24)
***suučesnik, suučešće* (M 24)
***suvisli, suvislost* (M 92, M 24)
***suvremeni* (M 92, M 24), *suvremenik* (M 24)
***svemir, svemirni* (M 92, M 24)
sveopći (M 92) → *opći, općeni* (M 24)
**sveštenik* (M 92, M 24) uz *svećenik* (M 24)
***svjež, svježina* (M 92, M 24)

**svojstvo* (M 92, M 24)
***šljem* (M 92, M 24)
tekućina → *kapljevina* (R 13)
tlak, tlakomjer (M 92) → *pritisak* (R 13), *barometar* (M 24)
**točka, točan, tačka, tačan* (M 92, M 24), oba lika dobra (M 24)
***tokar, strugač* (M 92, M 24)
trezvenost → *trijezan, trijeznost* (M 24)
tronuti, tronut, tronuće (M 92) → *dirnuti, ganuti, ganuće* (M 24)
tulanj, tuljan → ćulenj, foka (M 24)
tuzeman, tuzemstvo → *domaći, naš, ovozemaljski, naša zemlja, naši krajevi* (R 13) *našozemski, ovozemski, našozemstvo, ovozemstvo* (M 24)
ubijediti, ubjeđenje → *uvjeriti, uvjerenje* (M 24)
ubitačan → *štetan, škodljiv* (M 24)
***ubjel* (M 92, M 24)
učesnik, učestvovati, učešće (M 92) → *dionik, dioništvovati, dioništvo* (M 24)
***učinak* (M 24)
***učtiv, učtivost* (M 92, M 24)
***udav* (M 92, M 24)
***udoban, udobnost* (M 92, M 24)
***udžbenik* (M 24)
***ugroziti, ugrožavati* (M 24)
***ukus, ukusan* (M 92, M 24)
***uloga* (M 92, M 24)
umjestan, neumjestan, neumjestnost (M 92) → *koji nije na mjestu* (R 13), *prikladan, neprikladan, neprikladnost* (M 24)
***umotvor, umotvorina* (M 92, M 24)
***uobraziti, uobražavati, uobraženje* (M 92, M 24)
upliv (M 92) → *utjecaj* (M 92, M 99, R 13, M 24)
***ured* (M 92, M 24)
***usavršiti, usavršivati* (M 92, M 24)
***ushititi, ushićavati, ushićenje* (M 92, M 24) → *zanijeti se* (R 13)
uslijed → *poradi, radi, s, zbog* (M 99, R 13, M 24)
uslov, uslovan (M 92) → *uvjet* (R 13, M 24), *pogodba, ugovor* (M 24)
***usluga, uslužan* (M 92, M 24)
***uspjeh, uspješan* (M 92, M 24)
**uspjeti, uspijevati* (M 92), predlaže se u zamjenu frazem *poći za rukom* (M 24)
***usredotočiti, usredotočivati* (M 92, M 24) → *skupiti* (R 13)

ustanoviti, ustanovljivati, ustanova (M 92); razlikuju se značenja *utvrditi, uglaviti*; a u imenice *ustanova* hrvatski *odredba* (R 13), *uredba, uglava, odredba* i srpski *zavod, institut* (M 24)

****ustav*** (M 92, M 24)

ustroj, ustrojstvo, ustrojiti, ustrojavati (M 92, M 24)

****uštrb*** (M 92, M 24) → *šteta* (R 13)

uvažiti, uvažavati (M 92) → *uzimati na um, cijeniti* (M 24)

****uzakoniti, uzakonjivati*** (M 92, M 24)

****uzduh, uzdušni*** (M 92, M 24) i *vazduh* (M 24)

****uzor, uzoran*** (M 92, M 24)

****užas, užasan*** (M 92, M 24)

****vajati, vajar, vajac*** (M 92, M 24)

vaspitač → *odgojitelj* (R 13)

vaspitati, vaspitavati → *odgojivati* (R 13) *odgojiti, odgajati* (M 24)

****važan, važnost*** (M 92, M 24)

veleban (M 92) → *veličanstven* (M 99, R 13, M 24)

vidan → *vidljiv* (M 24)

vijeno → *miraz, prćija, ženinstvo* (M 24)

vjeroispovijed, vjeroispovijest (M 92) → *vjera, zakon* (M 24)

vjerovatan, vjerovatnost → *vjerojatan, vjerojatnost* (M 92, M 24)

****zadaća*** (M 92, M 24)

zamak (M 92) → *grad, tvrđava* (M 99, R 13, M 24)

****zanimati, zanimljiv, zanimiv*** (M 92, M 24), *zanimiv* nije dobro (M 24)

zapeta → *zarez* (M 24)

****zaraza, zaraziti, zarazan*** (M 92, M 24), *zarazan* (M 24)

zasada (M 92) → *načelo* (M 24)

****zastoj*** (M 24) → *zastojanje* (R 13)

****zastupati, zastupnik*** (M 24) → *braniti, prigledati, branilac, priglednik, zamjenik, poslanik* (R 13)

zatišje → *tišina* (M 24)

zatočiti, zatočenje → *prognati, prognanstvo* (M 24)

zavidan → *vrijedan zavisti* (M 24)

****zavod*** (M 92, M 24) u značenju njem. Anstalt

****zbirka*** (M 92, M 24)

****zbornik*** (M 92, M 24)

****zdravstvovati*** (M 92; M 24) u pozdravljanju (M 24)

****zeman** (*podzeman, nadzeman*)* (M 24); *zemni* → *zemaljski* (R 13)

****zemljovid*** (M 92, M 24)

****zvonki, zvonkost*** (M 92, M 24)

zvuk, zvučan, zvučati (M 92, M 24) → *zvek, zvečan, zvečati* (R 13); nije isto što i naše *zvek, zvečan, zvečati*; *zvek bi bio vrsta zvuka* (M 24)

****žitelj* (M 24)

****žezlo* (M 99)

žival (M 92); živalj → *počelo* (M 24)

živopis, živopisac, živopisan → *slikarstvo, slikar, slikovit* (M 24)

GERMANIZMI

bez da (ohne zu) → *a da* + *negacija* (R 13), *a* + *negacija, premda* + *neg*acija (M 24)

bezodvlačno (unverzüglich) → *bez otezanja, bez oklijevanja, bez odgađanja* (R 13); nije rđava riječ (M 24)

cijelishodan, cijelishodnost (zweckmässig, Zweckmässigkeit) → *zgodan, udesan, koristan* (R 13), *shodan, shodnost* (M 24)

divljak (u parlamentu) → *ničiji pristaša, nastranik* (R 13), *ničigovac* (M 24)

domjenak (Wortwechsel) → *razgovor* (M 99, R 13, M 24)

***doputovati* → *doći, stignuti, prispjeti* (R 13, R 23); "dobra je riječ, obična u narodu" (M 24)

dostavna knjiga (Zustellungsbuch) → *knjiga potvrdnica* (R 13)

dvojiti (zweifeln) → *sumnjati, dvoumiti* (R 13, M 24)

****dvojba* (Zweifel) (M 24); → *sumnja* (R 23)[210]

falinga, faliti (Fehlen) → *pogrješka, prevariti se, pomesti se* (R 13)

glasiti (lauten) → *kazati, imati, veljeti* (R 08, 24)

godišnje (jährlich) → *na godinu* (R 13, M 24)

gradonačelnik (Bürgermeister) → *gradski načelnik* (R 13), *načelnik* (M 24)

hvalospijev → *himan* (M 24)

ishod (Ausgang) → *posljedak* (M 24)

***izlet* (Ausflug) (M 99, R 13, M 24), *izletnik* (R 13, M 24)

kifla (Kipfel) → *rožić, rogač, rogalj, krivak, krivaja* (R 13)

naglasiti, naglasivati (betonen) → *istaći, isticati* (M 99, R 13), *prikričiti* (R 13), *istaknuti, prikričati* (M 24)

izgledati (aussehen, ausschauen) → *biti kao* (R 13), *činiti se* (M 24)

izgred (Ausschreitung, Excess), *izgrednik* (Excedent) → *nepodobnost, nepodopstvo, nepodopština, nepodobnik* (M 24)

****izlet, izletnik* (Ausflug, Ausflüger) (M 24)

jedino (einzig) → *samo* (M 24)

jul → *jul, julij* (M 24)

jun → *jun, junij* (M 24)

katoličanski → *katolički* (M 24)

klijenut (Lähmung, Herzschlag) → *uzma, uzetinja* (M 24)

---

210 Sam Rožić piše *dvoumica* (1924: 355).

kolodvor (Bahnhof) → *kolostaj* (Kurelac, M 24), *stanica* (u Srba) (M 24), *postaja, glavna stanica, glavna postaja* (R 13)

križanac (Zwitter, Blendling, Mischling) → *polutan, sustrimak, umetak, melez* (M 24)

križanje, križati (Kreuzung, kreuzen) (kajkavizam – R 13) → *ukršća(va)nje, ukršć(av)ati, ukršt-* (M 24)

listati (blättern) → *prebirati* (*listove*) (M 24)

lisnica (Brieftasche) → *novčanik* (R 13, M 24)

listonoša (Briefträger) → *pismonoša* (R 13, M 24)

luksuz → *luksus* (M 24)

milodar (Liebesgabe) → *milostinja, prošnjevina* (M 24)

miomiris, miomirisan (Wohlgeruch, wohlriechend) → *ugodan miris, ugodno mirisav, mirišljiv* (R 13), *miris, mirisav, mirišljiv* (M 24)

mjesečno (monatlich) → *na mjesec* (R 13, M 24), *svaki mjesec* (M 24)

mjestovina (Standgeld) → *mjestarina* (R 08, M 24)

nagovoriti (anreden) → *progovoriti s kim, kome, upitati koga, reći kome* (M 99, R 13); (bereden) → *osloviti* (M 24)

naime (nämlich) → *bo* (M 24)

**najaviti* (anmelden) – "može podnijeti" (M 24); → *javiti* (R 13, R 23), *objaviti* (R 13)

nakon što (nachdem) → *pošto* (M 24)

napadan (auffallend) → *pada u oči* (M 99, R 13), *napadan biti* → *udarati u oči* (M 24, R 23)

napustiti (aufgeben) – "može podnijeti" (M 24) → *ostaviti* (R 13, R 23)

isti – u značenju zamjenice 3. lica ne valja rabiti (M 99)

izdržati → *podnijeti, pretrpjeti* (M 99, M 24)

**izdržavati* (aushalten) (R 08) → *brinuti se, skrbiti se* (R 13), *uzdržavati* (M 24)

*naslaga (Schichte) → nasjevina (R 13), *sloj, tavan* (M 24)

navodno → *kako se kaže, kako kažu* (M 99, R 13) → *bojagi* (*bajagi*), *đoja, tobože* (M 24)

neopazice (unbemerkt) → *neopaženo, kradom, krišom* (M 24)

neophodno (unumgänglich) → *prijeko potreban* (R 13, M 24)

oborina (Niederschlag) → *padavina* (R 13), *padnja* (M 24) → *padalina* (R 13, R 23)

***odgovarati* čemu (entsprechen) (M 24) → *podudarati se* (R 13)

odnosno (bezüglich) → *ili* (M 99)

odšteta (Entschädigung) → *naknada* štete (M 99, R 13, M 24), *odštetiti* → *naknaditi štetu* (R 13, M 24)

opaska (Bemerkung) → *napomena, bilješka* (M 99, R 13, M 24)

okružnica (Cirkular, Rundschreiben) → *raspis* (M 24)

opaziti (bemerken; = primijetiti, N. B.) → *priklopiti* (M 99, M 24) → *napomenuti* (M 24)

opozvati (widerrufen) → *odreći, odricati, poreći, poricati* (M 99, R 13, M 24) → *poreći, odazvati* (M 24)

opreka (Gegensatz) → *protivština* (M 99, R 13), *protivnost, suprotnost* (R 13); može podnijeti (M 24)

osvjedočiti se (überzeugen) → *uvjeriti se* (M 99, M 24)

oženiti (*se*) (heiraten) – rekcija: koga kime ili kime (M 99, M 24)

palidrvce → *šibica, žigica* (M 24)

perovođa (Schriftführer) → *pismovođa, bilježnik* (M 24)

počivati na → *imati* (pravni temelj) (M 99, R 13, M 24)

podastrijeti (izvještaj) (unterbreiten) → *iznijeti, pokazati* (R 13), *podnijeti, podnositi* (R 13, M 24)

podjedno (beständing) → *neprestano, jednako* (R 13)

podmetati, podmetnuti, podmetanje (unterschieben) → *podvaliti, podvaljivati, podvala* (M 99, R 13, M 24)

podrijetlo, poreklo (Ursprung, Abstammung) → *izvor, rod, postanje* (M 99); M 24 dopušta, jer je našao u Daničića

podučiti, podučavati, poduka (unterrichten, Unterricht) → *poučiti, poučavati, obučiti, obučavati,* (R 13, M 24); poduka → *pouka* (R 13)

poduzeti, poduzimati, poduzeće, poduzetnik (unternehmen) → *pothvatiti se, pothvaćati se, pothvat, pothvatnik* (M 99, R 13, M 24)

pomanjkanje (Ermangelung) → *nestadak, nestašica* (M 99, M 24)

ponašati se (benehmen), *ponašanje* → *vladati se, vladanje* (M 99, R 13, M 24)

potpisivati (unterschreiben) → *slagati se, pristajati* (M 99, M 24)

pouzeće (Postnachnahme, nachname) → *poštansko naknadno uzimanje* (R 13) → *preuzeće, preuzetak* (M 24)

povlast, povlastica, povlastiti (Berechtigung) → *ovlast, ovlastica, ovlastiti* (R 13, M 24)

pravorek (Rechtsspruch) → *presuda* (R 13) ; *pravorijek* → *presuda* (M 24)

pravozastupnik (Rechtsvertreter) → *pravni zastupnik* (R 13, M 24)

predbaciti (vorwerfen) → *koriti, prekoriti* (R 13, M 24), *prigovoriti* (R 13)

predbježno (vorläufig) → *za sad, za neko vrijeme* (M 99, R 13) → *prethodno* (M 24)

predmnijevati (voraussetzen) → *misliti, držati* (M 99, R 13, M 24)

pred(ra)suda (Vorurteil) → *babuština, trice kučine, bapski poslovi, bablje pripovijesti* (R 13); M 24 prema ruskom – ne nudi zamjenu

predstava, predstaviti (Vorstellung, vorstellen) → *predodžba, predočiti* (R 13)

predstaviti si (sich vorstellen) → *umisliti, pomišljati, zamisliti* (R 13)

**predstavka* (Denkschrift) → *spis, podnesak* (R 13); može podnijeti (M 24)

**predstojati* (bevorstehen) → čekati (M 99, R 13); može podnijeti (M 24); *predstojeći* → *nastajni* (M 24)

predumisliti (vorhaben) → *unaprijed misliti* (R 13), *namjeriti, namisliti* (M 24); *predumišljaj* → *namjera, namisao* (M 24)

predusresti (vorbeugen) → *ukloniti, zabraniti* (R 13), *doskočiti* (M 99; M 24) → *spriječiti* (R 13, M 24), *prepriječiti* (M 24),

preduzeti (vornehmen) → *odlučiti, namisliti, naumiti* (R 13), primiti se (M 24); *preduzimač* → *poduzimač* (R 13, M 24)

predvečerje (Vorabend) → *navečje* (M 24)

**predvidjeti* (voraussehen) → *unaprijed vidjeti* (R 13), *odrediti* (M 24)

pregledati (übersehen) → *neopaziti, promaknuti* (M 99, M 24)

premjer (Durchmesser) → *priječnica* (R 13, M 24), *priječnik* (R 13)

prethodan (vorgänging) → *pređašnji* (R 13); *prethoditi* → *biti prije* (R 13, M 24)

pretjerano, pretjerati, pretjeranost (übertrieben) → *preko mjere, premašiti, tvrdnja preko mjere* (R 13, M 24)

pretpostaviti, pretpostavljati, pretpostava (vorauseetzen, Voraussetzung) → *držati, misliti, misao, mnijenje* (M 99, R 13, M 24); *pretpostavka* → *mišljenje, domišljanje* (M 24)

pretpostavljeni (Vorgesetzter) → *starješina, stariji* (M 99, R 13) → *viša oblast, starija oblast* (M 24)

previdjeti (übersehen) → ne opaziti /R 13, M 24), *nehotice mimoići, izostaviti* (R 13)

pridijeliti (zuteilen) → *dodijeliti* (M 24), *služiti kod* (R 13)

prijetiti (drohen) – ne će biti dobro (M 99, M 24)

priključiti se (sich anschliessen) → *pristati uz, pridružiti se* (M 99, R 13, M 24)

prikratiti (verkürzen) → *zakinuti* (M 99, R 13) → *zanijeti* (M 24)

pripust, pripustiti (Zulassung, zulassen) → *dopuštenje, dopustiti, odobriti* (R 13); dobre su riječi (M 24)

pristojba, pristojbina (Gebühr) → *odredbina* (M 99, R 13, M 24) → *taksa* (M 24)

priupadnik (Rückfällige) → *krivac ponovac* (R 08, R 13, R 23); "može podnijeti" (M 24)

promaknuće, promaknuti (Beförderung, befördert) → *pomaknuće, pomaknuti* (R 13, M 24), *unapređenje, unaprijediti* (M 24)

promočiti → *prokisnuti* (R 13, R 23); "može podnijeti" (M 24)

prosjekom, prosječno (durchschnittlich) → *osjekom* (M 99) *prosjek* → *osjek* (M 24)

providjeti (versehen) → *okrijepiti* (M 99, R 13) → *oskrbiti* (M 24)

ravnalo (Lineal) → *lineal, lenjir* (M 24) → *crtalo* (R 13, R 23)

skroz (durchaus) → *sasvijem, posve* (M 99, M 24, R 23)

stavnja (Stellung) → *pod mjerom, novačenje* (R 13), *pristup* (M 24)

strahovlada (Schreckensherrschaft) → *strašni zulum, zulumćarska vlada* (M 24)

supa → *juha, čorba* (M 24)

svojina (Eigentum) → *vlasništvo* (M 24)

škare (Scheer) → nožice (R 13)

štreber → *pregalac* (M 24); "predlažem da se ta njemačka riječ upotrebljava nepromijenjeno u nas u ironičkom smislu" (R 23)

topogledan → *rečen, spomenut, istaknut* (R 13), *dotičan* (M 24)

tloris (Grundriss) → *nacrt* (M 24)

umjestan (statthaft) → *biti na mjestu* (M 99) → *prikladan* (M 24)

utisak (Eindruck) → *dojam* (R 13)

utjeloviti (einvereinen) → *pridružiti, sastaviti, ujediniti* (R 13)
utok (Rekurs) → *priziv, prizivalac* (R 13)
uporava, uporaviti, uporavljati (Anwendung) → *primjena, primijeniti, primjenjivati* (M 99, R 13, M 24)
uvidjeti (einsehen) → *vidjeti, razabrati, shvatiti* (R 13)
uvjerenje (Bestättigung) → *svjedodžba* (M 24)
uvjetovati (bedingen) → *uvjet je* (M 99: "bez potrebe načinjeno", M 24)
uzdržavati (aushalten) → *izdržavati* (M 08)
vidokrug (Gesichtskreis) → *obzor* (M 24)
visoravan, visočina (Hochebene) → *zaravanak, zatavanak* (M 24)
vjerovnik (Gläubiger) → *rukodavac, rukodavnik* (M 99, R 13, M 24)
vlak → *voz* (R 13, M 24)
vlastit (eigen) → *svoj* (kad se upotrebljava namjesto posvojne zamjenice), inače izostaviti (M 99, R 13, M 24)
vlastodržac (Machthaber) → *mogućnik, vlastelj* (M 24)
začudan (wunderbar) → *čudan, čudesan, čudnovat* (M 24)
zajutrak (Frühstück) → *doručak* (M 24); R 23 razlikuje *doručak* (Gabelfrühstück) od *zajutarka*
zapostaviti, zapostavljati (hintansetzen) → *pometnuti, pometati* (M 99); M 24 dopušta
zavoljeti (Lieb gewinnen) → *zamilovati, zapaziti* (M 99, M 24)
zemljodjelac, zemljoradnik, zemljoradnja, poljodjelac, poljodjelstvo (Landbauer, Landbau) → *ratar, ratarstvo* (R 13, M 24)
zemljotres (Erdbeben) → *potres, trus, trešnja* (M 24)
zloraba, zlorabiti (Missbrauch) → *zla poraba, zlo upotrebljavati* (M 99, R 13, M 24)
znanost (Wissenschaft) → *nauka* (M 24)
znanstven (wissenschaftlich) → *naučan* (M 24)
zvanje (Berauf) → *stalež* (M 99, R 13, M 24) → posao (R 13) → *služba* (R 13, M 24)

TALIJANIZMI

abundati → *obilovati* (K 72)
akvila → *orao* (K 72)
almužtvo → *milostinja* (K 72)
ambis, ambisati se → *ponor, jaz, bezdno, prosjed, propast, prosjesti se, propasti* (K 72)
andivia, indiva → pitoma (ili vrtna) *žutenica* (K 72)
bajla → *dojkinja* (K 72)
balota → *puščano zrno* (K 72)
balsam → *vonjava mast* (K 72)
banak → *klupa* (K 72)
banka → *mjenjačnica* (K 72)

bankir → *mjenjač* (K 72)
banda → *strana* (K 72)
bandiera → *zastava, horugva, stijeg* (K 72)
bandižan, bandjen → sudu *kriv*, kao *prognan* (K 72)
bandunati → *pustiti, ostaviti, nahati, nakati, jenjati* (K 72)
barattare, baratati → *promjenjivati, trgovati, drugovati* (K 72)
barba → *stric* (K 72)
barbakan → *podgrada* (K 72)
barilo → *bremenica* (K 72)
barun → *boljar?, velikaš?* (K 72)
bastisati → *pogaziti, pokvariti* (K 72)
baškot → *dvopek* (K 72); *dvopek* – "može podnijeti" (M 24)
batalija → *bitka, boj* (K 72)
batina, bata, bataljka → *palica* (K 72)
berber → *brivac, brijica* (K 72)
bisage → *dvanjci, dvanke* (K 72)
bilijar → *takalica?* (K 72)
bistjerna → *gustjerna, šternja, čatrnja, cisterna, susjek, vodohran, rovenik* (K 72)
bokal, bokara, bukara → *čaša, vrčina* (K 72)
bokun → *zalogaj* (K 72)
bokin → *naustak* (na cigari) (K 72)
**bosiljak* – divlji → *puliš* (K 72)
branča → *krelja, škrga* (K 72)
buks → *zelenika* (*šimšir*) (K 72)
bula → *pečat* (K 72)
burćela → *plavčica* (K 72)
bursa → *mošnja, tobolac* (K 72)
caf → *barabanat* (K 72)
cafin → ljubičast *dragokam* (K 72)
capa → *motika, kopača* (K 72)
capun → *objetelica, trnokop, mašklin* (K 72)
**celer* (K 72)
cimada → *duga suknena haljina* (K 72)
cokulja → *klopac* (K 72)
čam – v. *kimak* (K 72)
čanča → *šurka* (K 72)
čaval → *klin* (K 72)
**čepris, čempres* (K 72)
**četra, cindra, cindica* (K 72)

četrun, citrun → veliki limun (K 72)
čimin — v. *kumin* (K 72)
čun, čunj → *stožac* (R 13, M 24) → *cun, cunj, kegla* (M 24)
čupati → *skubsti* (K 72)
ćefal → *skočac* (K 72)
dacija, dacijer → *porez, poreznik* (K 72)
dafina → *oleander* (K 72)
**dakle* (K 72)
dental → *zubatac* (K 72)
despet → *prkos* (K 72)
diamant → *dragokam*? (K 72)
dišiplina → *nakazanje* (K 72)
dogambati → *dobatati* (K 72)
doganja, dogana → *carinište* (K 72)
drakun → *zmaj* (K 72)
duga → *daska* za bačve, *uklop* (K 72)
dundati se → *ljuljati se, klapiti* (K 72)
dupal → *dvoj, dvojak, dvostruk* (K 72)
dupin → *pliskavica* (K 72)
džumbuš → "vesel ili bud kakov *žamor*" (K 72)
faca → *lice, obraz* (K 72)
facol → *rubac* (K 72)
familija → *čeljad, porodica, obitelj* (K 72)
fant → *momak, sluga, pješak, vojnik* (K 72)
febra → *zimnica, groznica* (K 72)
fermentun, frumetn, rumetin → *kukuruz golokud, turčica* (K 72)
figa → *smokva* (K 72)
filuga → *lađica na vesla* (K 72)
flaša → *ploska* (K 72)
fora → *van, vani* (K 72)
forcir → *zaklop ladvica* (K 72)
forma → *oblik* (K 72)
fortica → *tvrđica, obrovac?, ostrožac?*(K 72)
**framasun* (K 72)
frigati, prigati → *zapeći, pržiti, pražiti* (K 72)
fruštati → *izbiti, izmlatiti bičem, prolupati* (K 72)
frzura, prsura, pržura → *ponva, pomba* (K 72)
fumati → *pušiti, kuriti* (K 72)
furb → *domišljat, zloban, lukav* (K 72)

furešt → *tuđin, prihodnik* (K 72)
fusta → *plav* (K 72)
gajba → *kletka, krletka* (K 72)
**galija* — "brod vojnički na vesla kraja onižjega" (K 72)
**galijot* — osuđenik na vesla, obješenjak (K 72)
gardelac → *staglin* (K 72)
gardun → *badelj* (pitomi i divlji) (K 72)
**gargača, gargaša* — greben (jahlica) na kojoj se vuna češe (K 72)
gaziti → *bresti, broditi* (K 72)
godimenat → *naslada, veselje* (K 72)
gostara — "staklo čto se u njemu drži vino ili rakija" (K 72)
gradele → *pećme* (K 72)
granfe → *čapci, šape* (K 72)
gust → *volja, želja* (K 72)
gunj, gunjina → *bjelača* (K 72)
gabela → *carina* (K 72)
goba → *grba* (K 72)
gulozan → *poždrljiv, oblaporan, obloguz* (K 72)
guvernadur → *vladika* (svjetski) (K 72)
gvarditi → *čuvati* (K 72)
jarbol → *steženj* (K 72)
**jegulja* (K 72)
kalati → *spustiti* (K 72)
kališiti se → *potamnjeti* (K 72)
kancelarija → *pisarnica* (K 72)
kantati → *pjevati* (K 72)
kamarat → *drug* (K 72)
kanarinac, kanarinka → *kanarac, kanarka* (R13, M 24)
kapitan → *satnik* (u vojsci), *glavar* (K 72)
kapa — "u Ugrskih Hrvatov někad město kabanice ili bud kakve haljine zaogrtače" (K 72)
kapara → *zadavak, uvjera, zapogod* (K 72)
kapula → *luk* (crljeni, bijeli, pasji, por, ljutika, peraš, lučac) (K 72)
kara → *kolica, tačke, teljige* (K 72)
karbonar — kabanica prozvana po "Vlaških bundžijah toga imena" (R 72)
karbun → *ugljevlje* (K 72)
**karta, kartati se, kartaš* (K 72)
kaulin → *broskvica* (K 72)
karitad → *milostinja* (K 72)

karuce → *kočija, kola* (K 72)
kavalir → *vitez* (K 72)
kasa, kasir → *krovnica, novčara?, krovničar novčarac?* (K 72)
kastrola — *tiganj* na ručice (K 72)
katram → *paklina* (K 72)
kaštigati → *kazati, nakazati koga* (K 72)
kimak → *stjenica* (K 72)
kloštar → *samostan* (K 72)
kolajna → *ovratica, ogrlje* (K 72)
kolunel → *tisućnik*; "pukovnika jezik nam ne podnosi, premda mu se nameće, kaogod ni pukovnije. Još ga najbolje prodjosmo uz puk i nadpučnik" (K 72);
komanda, komandirati → *ukaz, nalog, zapovijed, poruka, ukazati, naložiti, zapovidjeti, poručiti* (K 72)
komedija, komedijant, komedijati → *glumča, glumac, glumovati* (igrati), *glumčati* (pisati) (K 72)
komin → *dimnik* (K 72)
komora → *izba, ložnica* (K 72)
komostre → *verige* (K 72)
konfortati se → *okrijepiti se* (K 72)
kontentati, kunten → *zadovoljiti, zadovoljan, smiren* (K 72)
**kontrabant* — tajni preneseni trg (K 72)
**kor, koruš* (K 72)
**koralj* (K 72)
korizma → *četrdesetnica* (K 72)
kreda → *bjelica* (zemlja) (K 72)
krizma → *pomazak* (K 72)
kukumar → *lubenica, krastavac* (K 72)
kular, kolarin → *ovratak, ogrlić* (K 72)
**kumin* (K 72)
kumpanija → *družba, satnija* (vojn.) (K 72)
kupus, kapus → *zelje* (glavičasto) (K 72)
krcati → *tovariti* (K 72)
kresta → *ober, obvrh, huhor, ćuba, kukma, greben* (K 72)
krešiti → *rasti, napredovati, uspjeti* (K 72)
krpeta → *pokrivač, stolnjak* (K 72)
kunfin → *međaš* (K 72)
kunja– dunja, tunja (K 72)
kužina → *kuhinja* (K 72)

kurdjelica → *vrvca, motuzica, upletak, uzica, osuga, osužica, tračak, svitnjak, podveza, sveza* (K 72)
lancun → *plahta, ponjava* (K 72)
laštra → *plasa* (staklena), *ploča, škrilja* (kamena) (K 72)
lemozina – *milostinja* (K 72)
liganj → *crnelj* (K 72)
liksija → *lužnica* (K 72)
**limun* (K 72)
list → *hitar, brz, žuran* (K 72)
loćika → *lopuh?, motovilac* (K 72)
lodrica – "duguljasto kao na valjak barilce" (K 72)
lokot → *katanac* (K 72)
lovor – po Primorju *javorika* (K 72)
lovrata → *podlanica* (K 72)
lumbarda, lumbardati → *taraska, metati puške* (K 72)
lumbol → *mehko meso, taščina, slabina, slabobočina, ledvi, ledovje, ledvina, oledvica, zarebrica, zarebrnjak, čresla* (K 72)
**lutak* – "tanahna kožica (srneća)" (K 72)
ljulj → *pljeva* (K 72)
maganja → *zlo, grijeh, troha* (K 72)
**major* (K 72)
mantija → *kabanica, prostrana haljina* (K 72)
makar → *bud, budi, ako* (K 72)
makarun → *trganac* (Hrvatska), *kukuruzni žganac* (Baranja), *valjak, surlica, šuljak, tuljak, mišić, rastakač* (K 72)
malta → *klačina, mort* (K 72)
mandra → *stan, kravarija, tor* (K 72)
mandža → *jelo, jestivo* (K 72)
**marcipan* (K 72)
marilica → *jermenčica* (K 72)
masuri → *pokuhinjstvo* (K 72)
mažurana → *mišja ovčica* (K 72)
militar → *vojska, vojnik* (K 72)
medik, medicina → *ljekar, lijek* (K 72)
mogranj → *šipak* (pitomi) (K 72)
mortela → *pavenka* (K 72)
mošak, mosak → *kožutica* (K 72)
moštarda → *gorušica, sladčica* (K 72)
**mrča* (K 72)

mujal → *morski som* (K 72)
munita → *sitni novac, drobiš* (K 72)
munta, muntati → *kličba* (K 72
muo → *ključ* (K 72)
murina → *grum* (K 72)
mušakat → *tamjanika* (K 72)
mušket → *puška* (K 72)
nagrišpati → *narugati, naruditi, nabrati* (K 72)
naranča → *žutunja?* (K 72)
obnestimati → *osramotiti* (K 72)
ocat, octika → *kvasina* (K 72)
očali → *naočnjaci* (K 72)
oriz — *kaša, rajža, rižkaša* (K 72)
ostro → *jug, poldan* (K 72)
ovizati, avizati → *opomenuti* (K 72)
ožura, užura → *lihva* (K 72)
pačati se → *miješati se, uplitati se, ukladati se* (K 72)
pan, panador → *sukno, suknena odjeća* (K 72)
panada → obaren i okašičen *kruh* (K 72)
pančа → *mješina, trbuh* (K 72)
parada → *ogled* (K 72)
parati se, pariti se → *prividjeti se, pričiniti se* (K 72)
parićati → *pripraviti, zgotoviti* (K 72)
peča — *naglavnica* (K 72)
pena → *pero* (K 72)
petići, petici — "crvene puhvice u ognjici" (K 72)
petrusin → *peršin* (K 72)
pešnjati → *krpiti* (K 72)
pijac → *trg, ploče, poljana* (K 72)
pipun → *dinja* (K 72)
**pištolj* — *mala puška*
pjat → *zdjelica, plitica* (K 72)
podumenta → *zastav, osnova* (*zasnov*) (K 72)
pogača → *kruh nekvasan, presnac* (K 72)
poganin → *nekrst* (K 72) → *neznabožac* (M 24 — zastarjelica)
**polača* (K 72)
pomidori → *crljene jabučice* (K 72)
porat → *pristanište, luka* (K 72)
porcija → *poreza, obrok* (K 72)

posalidžiti → *potliti, kamenom sbiti* (K 72)
poštar → *listonoša, knjigonoša* (K 72)
princip → *knez, prvan* (K 72)
poneštra → *okno, prozor* (K 72)
preša, prešan → *hitrina, brzoća, pospjeh* (K 72) → *hitnja, hitan* (M 99, R 13, M 24)
prikotnjeti → *pregorjeti* (K 72)
**prokola, prokolica, prokula, prokulica* — *brocoli klice ili vrsi zelja* (K 72)
pržun → *uza, tamnica, zatvor* (K 72)
puč, počuo → *studenac* (K 72)
pule, pulak → *ohme, osle, mažče* (K 72)
puliž → *bosiljak* (divlji) (K 72)
raspačati → *rasprodati* (K 72)
**raša* — tkano od vune i svile (K 72)
remižati — *voziti plav* (K 72)
reušiti → *uspjeti* (K 72)
roba → *trg, kuplja* (K 72)
rombo → *obliš* (K 72)
romendža → *kotlac* (K 72)
sajun → *zubun* (K 72)
salata → *zasoljak* (K 72)
samsar → *podpogađalac* (mešetar) (K 72)
santez → *crkvenjak* (K 72)
santrač — farba crljena i žuta (K 72)
sapun, saplun → *milo* (K 72)
senat, senatur → *vijeće, vijećnik, svjet, svjetnik, starešinstvo, starešina* (K 72)
sfolja → *skobalj* (K 72)
sić, siglo, sidlo → *vedrica, vodonos* (K 72)
sinjur, šinjor → *gospodin* (K 72)
siguran → *pouzdan, bez straha* (K 72), bezbrižan, miran, jak (R 13)
sjeguran → *siguran* (M 99, R 12)
skamija, škaman → *klupa* (K 72)
skalini → *stube, stupajice* (K 72)
skapulati → *učuvati, ohraniti, spasti* (K 72)
skarabeža, škarambeč → *govnovalj* (K 72)
sparoga (R 72)
sklat — "njeki poždor morski" (K 72)
stima → *pošta* (K 72)
skuža → *izgovor, isprika* (K 72)

smanjkati, pomanjkati → *nedoticati, ponestajati, izgubiti se* (K 72); *manjkati* → *nadostajati*, (R 13, M 24), *premicati se* (M 24)
skoplar → *naglavak* (K 72)
skorpija, škarpijun → *štipavac, klešćar* (K 72)
skrlet → *grimiz, rumeljka* (K 72)
skuvija → *podsjelica, kovrlica* (K 72)
soklin → *mošnjica, tobolak* (K 72)
sorta → *vrsta* (K 72)
spendije, spenza, spendžati → *trošak, trošiti* (K 72)
spurjanin → *sin nezakonit, tajmičić, faćuk, kopile* (K 72)
**spužva, spužvica* → *guba morska* (K 72) → *sunđer* (M 24;) *spuga, spenga*
stranjski → *tuđin, prišljak* (K 72)
stodira → *mjerilo, natezalo* (K 72)
stura → *rogožina* (K 72)
sučediti se → *dogoditi se, slučiti se* (K 72)
svilac, svilača → *čiha, činci* (K 72)
šarturina → *šivaljstvo, pešnjavina* (K 72)
šavran → *benduska?* (K 72)
šćeto → *prosto, nevuhlo* (K 72)
šćopet → *samokres, diljka* (K 72)
**šentati* (K 72)
šestare → *razmjeriti, urediti* (K 72)
**šestilo, šestar* (K 72)
šest → *red* (K 72)
škaf → *kabel* (K 72)
škatulja → *zaklopčac, spremka* (K 72)
škrinja → *ladvica* (K 72)
škina → *hrbat, križice* (K 72)
škola → *učilište* (K 72)
školj → *ostrvo, otok* (K 72)
škopiti → *čistiti, utući* (K 72)
špaga → *mač* (K 72)
špilja → *pribodača, gumbača, badčenka* (K 72)
špitalj → *bolovište* (K 72)
špiun → *uhoda* (K 72)
štampati → *utisnuti, upečatiti, utlačiti* (K 72)
štandar → *stijeg, zastava* (K 72)
štivati → *složiti, zbiti, zgnjesti* (K 72)
štimati → [*smatrati, držati*] (K 72)

taljur, tanjur → *plitica* (K 72)
tarac → *zbijenica, tlo popločeno* (K 72)
taviol → *ubrusac* (K 72)
tentati → *napastovati* (K 72)
tir → *hitac, mah, puškomet* (K 72)
toranj, turan → *zvonik, visoka kula* (K 72)
tornjati se → *micati se, ići komu iz očiju* (K 72)
**trabakul* – *šator, korablja* (K 72)
trag → slijed (K 72)
tramuntana → *kozoder* (K 72)
trapanati – svrtlacem u glavu vrtati (K 72)
traversa → *pregača* (K 72)
triplje → *tronog, tronožac* (K 72)
tunina → *trup, trupać* (K 72)
turma – kup prikovanih ili bar prisiljenih veslara na galiji (K 72)
ukaniti → *prevariti* (K 72)
ulje → *maslovina, drveno maslo* (K 72)
unest, unesto → *pošten, pošteno* (K 72)
ura, orloj → *čas, doba, dobnik, dobničar, sahat, sat* (K 72)
uvardati → *promisliti, razgledati* (K 72)
užati → *imati običaj, drugovati, obhoditi* (K 72)
vaditi → *hoditi* (K 72)
vašelj → *vas* (K 72)
vašina – sirovo snoplje kitja i grmlja (K 72)
veo → *pokrivalo, zastiralo* (K 72)
viva → *živio* (K 72)
vota → *put* (K 72)
vrtuna → *nepogoda, nevrijeme* (K 72)
zbaljati se → *pomutiti se, prevariti se* (K 72)
žbir → *teklić* (sudački) (K 72)
žbugara → *rupa, dera* (K 72)
žilj → *lijer, ljiljan, bogorodičin cvijetak* (K 72)
žižun, žežun, žežinati → *post, postiti* (K 72)
žulizija → *rebrenica* (K 72)
žižole → *čičimak, čičindra* (K 72)

TURCIZMI

bitisati → *postojati* (R 13, M 24)
čak → ća (R 13); M 24 se ne slaže: "*ća* znači, istina, često isto što i *čak*, (...) ali nije dobro uzimati *ća* mjesto čak"
ćuprija → *most* (R 13)
bitisati (*egzistirati*) → *suštastvovati, suštastvo* (M 99)
**burgija* — vrst svrdla (R 13)
dozvoliti → *dopustiti* (M 99)
gadaluk → *grdilo, mrzost* (M 24)
jastuk → *uzglavak, uzglavnica* (R 13)
jorgan → *pokrivač, pokrivalo, bijelj* (R 13)
kasapin, kasapnica → *mesar, mesarnica* (R 13)
kazan → *kotao* (R 13)
komšija → *susjed* (R 13, M 24)
konak → *stan, dvor, noćište* (R 13)
lepeza → *mahač, mahalica* (R 13)
lješina → *strvina, mrcina, mrtvac* (čovjek; *leš*) (R 13, M 24)
makaze → *nožice* (R 13)
mehana → *krčma* (R 13)
miraz → *pridav, pridavak* (R 13)
odžak → *dimnjak* (R 13)
pendžer → *prozor* (R 13)
peškir → *ručnik* (R 13)
sarač → *sedlar* (R 13)
sokak → *ulica* (R 13)
vjeresija → *veresija* (M 99, R 13) → *oduga* (R 13)

HUNGARIZMI

astal → *stol* (R 13)
doboš → *bubanj* (R 13)
fela → *vrsta* (R 13)
hasan → *korist* (R 13)
lanac → *veriga, verige* (R 13, M 24)
mentovati se → *lišiti se, osloboditi se, kaniti se* (R 13)
utanačiti → *uglaviti, ugovoriti* (R 13)
vanjkuš → *uzglavak, uzglavlje, uzglavnica* (R 13)
varoš → *grad* (R 13)

GALICIZMI

**doznačiti, doznaka* (assigner, *à* signer) (M 24); → *odrediti, odredba* (R 13, R 23)
efikasan → *djelovan, djelotvoran* (M 24)
podlistak (feuilleton) → *listak* (M 24)
državni udar (coup d'état) → državni prevrat (M 24)

ANGLIZMI

ekscar, ekskralj → *rascar, raskralj* (M 24)

GRECIZMI

jeftimba → *lidžba* (R 13)
patos → *pod* (R 13)

SLOVENIZMI

***izlika* – riječ bolja i ljepša od Ivekovićeve *vent* (M 24)
pogrešavati, pogriješiti → (*ne*) *vidjeti* (M 24)
***spolovilo* (M 24) → *rodni organi, spolni organi* (R 13)
srh – srhovi me prolaze → *koža mi se ježi, podilaze me mrav(c)i* (M 24)
trovilo → *otrov* (M 24)
***veža* (slovenizam i kajkavizam) (M 24)
**voluharica (M 24)

INTERNACIONALIZMI

grupa → *skup* (R 13); svjetska riječ, možemo je i mi upotrebljavati (M 24)
kaseta → *birnica, škrinja* (R 13)

NOVOTVORENICE

bezuvjetno → *svakako* (M 99, M 24) → M 24
danimice, danomice → *svaki dan, dan na dan* (R 13, M 24); može podnijeti (M 24)
djelokrug → *područje* (M 99, R 13, M 24)
djelovođa → *poslovođa* (M 24)
**dobar stajati* (M 99) → *jamačno* (M 24)
dokinuti → *ukinuti* (M 99, R 13, M 24), *dokidati* → *ukidati* (M 24)
domoći se → *dostati se, dokopati se, dosinuti se, dostati se* (M 99, R 13, M 24)
domorodac, otadžbenik → *rodoljub* (M 99, R 13, M 24)
**domovnica* → *zavičajnica* (R 13); nije loša riječ (M 24)
* *dopadati se, dopasti se* (M 99) → *militi se* (R 13, M 24)
doprinositi → *prinositi* (M 99, R 13, M 24)
dorastao → *biti podoban* (M 99, R 13, M 24)
dovinuti se (= *domisliti se*) inače → *dokopati se* (M 99, R 13, M 24)

dragulj, draguljar → *dragi kamen, dragokamenar* (M 24)

**drvored* (M 99); "može podnijeti" (M 24)

**duhovit* – (M 99)

**dvoboj* (M 99, M 24)

**glačalo, glačati* → **gladilo* (R 13, M 24) → *tigla, tiglati* (M 24)

glasovir → *klavir* (M 99); "vrlo rđava riječ" (M 24)

glazba, glazbenik, glazbilo, uglazbiti → muzika, muzik, muzička sprava, komponirati (M 24)

glede (M 99: "vrlo malo potvrde ima u narodnom jeziku"); arhaizam (R 13); "sasvim nepotreban prijedlog kojemu vrlo malo potvrda ima u A RJ (samo iz dva slavonska pisca XVIII. vijeka)" (M 24)

hodočasnik, hodočastiti → *crkvar, poklonik, crkvariti, ići na poklonstvo* (M 99 : 687: "ovo je jedan između najluđih naših barbarizama", R 13: 27: "nakazne su kovanice"); M 24: "danas blaže sudim i kažem, da mogu podnijeti" (1924: 27) u značenju "hodom častiti"; → *proštenik / proštenjar, ići na proštenje* (R 23)

gledom na → *gledajući na* (M 24)

gmaz → "bolje i sigurnije" *gmizavac* (M 24)

gnušanje, gnušati se → *gađenje, gaditi se*; *odurnost* (M 24)

gnjavator, gnjavaža — "trivijalne riječi, mogu se uzimati samo u šali i u spisima, koji nemaju književne vrijednosti" (M 24)

gromobran — "može podnijeti" (M 24)

hir, hirovitost → *mušica, mušice, mušičavost* (M 24)

hvalisati se, hvalisav, hvalisavac → *hvaliti se, hvastati se, hvastav, hvališa, hvaldžija* (M 24)

igrokaz → *gluma* (M 24)

imenito (= poimence, po imenu) → *osobito* (M 99, R 13, M 24)

imetak → *imutak* (M 99, R 13, M 24), *imanje, imuće, imaće* (R 13)

izdašan → *obilan* (M 99, R 13, M 24)

izgleda → *čini se* (M 24)

**izgledati* (M 99: 687)

izgledati → *biti kao* (M 99: 686)

**iznenadit* (M 99)

iznimka → *izuzetak* (R 13, M 24); (R 13 – zastarjelica)

izravan (direkt) → *upravan, upravičan* (M 24)

kolotur → *škripac* (R 13)

krasosloviti → *krasno govoriti, besjediti* (R 13), *deklamirati* (R 13, M 24)

latica → *cvjetni listići* (M 24)

***mjerodavan* → *pravilna mišljenja* (M 99); kontekstualne zamjene (R 13); morat će ostati, jer nema za tu riječ dobre zamjene (M 24)

možebitan (M 99, M 24: "treba opisati")

**nadarbina* (M 99)
namrijeti → *ostaviti* (R 13, M 24), priskrbiti (R 13)
nasjesti → *dati se prevariti, nasamariti* (M 99, M 24)
našastar (inventar) → *našasnik* (M 99, R 13, M 24) → *inventar* (R 13, M 24)
naumice → *hotimice, nahvalice, navlaš* (M 24)
neubrojiv, neubrojivost → *neumjenit, neumjenljiv, neumjenljivost* (M 24)
***neumitan* (M 24) → nepodmitljiv, nemilosrdan (R 13)
nuzljub → *suparnik, takmac* (M 24)
**obrt* (Gewerbe) (M 99) "rad koji se radi okretno, provrtno" (M 24)
obvezatan → *obavezan* (M 99, R 13) → *ob(a)vezan* (M 24); *obveza* → *obaveza* (R 13); oba lika dobra (M 24)
**očijukati* (M 99) *očijukati se* → *namigivati* (M 24)
olina → *veličina, količina* (M 99, M 24)
**omogućiti* (M 99, M 24)
**oporba* (M 99: može značiti samo radnju, a ne ljude koji se opiru) → *opozicija* (R 13) M 24 dopušta i ljude koji se opiru, kao *družba, služba*
osposobnica → *svjedodžba o sposobnosti* (R 13, M 24)
**ostvariti* (M 99)
ovrha, ovrhovoditelj → porob, rubačina, porobnik, rubač (M 24); *ovrha* → *izvršenje presude* (R 13)
pelud → *cvjetni prah* (*prašak*); tvorbeno su bolji likovi *pelac, pelak, pelićozdrav* (R 23)
**pjesni*k – (M 99)
pogodan → *zgodan* (R 13, M 24)
pogodnost, pogodovati → *povolja, povoljiti* (M 99) → *polastica* (R 13), *povoljnost, povoljština, povoljiti, povoljavati* (M 24)
ponutrica (kuće) → *unutarnjost, unutrašnjost* (R 13, M 24), *ponutrašnjica* (R 13)
posvetiti se (čemu) → *dati se na što* (M 99, M 24)
**pošljedic*a (M 99)
**prebacivati* (M 99)
**predočiti* (M 99)
*predstava, *predstaviti* (M 99)
**preporan* (M 99), *prijepor, prijeporan* (M 24)
preuranjen → *prije vremena* (R 13), *preran* (M 24)
prijestolonasljednik → *nasljednik prijestolja* (R 13, M 24)
prilagoditi → *priljubiti čemu što* (M 99, R 13, M 24), *prilagođenje* → *priljubljenje* (M 24)
priljepčiv → *priljepljiv* (R 13); može podnijeti (M 24)
primalj → *primač, primalac* (M 24); i za muško čeljade *primalja* (R 13)
primitak → *prijam* (R 13)
**promet, prometati se* (M 99)

proputovanje → *prolaz* (R 13, M 24)
prosvjed, prosvjedovati → *protest, protestirati* (M 99, R 13, M 24)
punomoć (papir) → *punomoćnica, punovlasnica* (R 13); *punomoć* → *punomoćje* (R 13, M 24), *punovlašće* (R 13)
**punomoćnik* → *punovlasnik* (R 13)
**pustolov, pustolovina* (M 99), *pustoloviti* → *priključenik, priključaj, priključenje* (M 24)
**rado imati koga* (M 99)
**razvući* (*razmaziti*) (M 99)
resina → *alga, voga* (M 24)
saobraćaj → *općenje, snošaj* (trgovački, diplomatski) (M 24); dobra kovanica u vezi s glagolima *obrnuti, obrtati, obraćati*, smetaju jedino prijedlozi "sa" i "ob" (R 23)
sitnozor → *mikroskop* (M 24)
slador → *šećer, cukar* (M 24)
**slavlje* (M 99, M 24)
smotka → *uvijač* (R 13, M 24), *cigara* (M 24)
staretinar → *starežar* (R 13, M 24)
**staroličan* → *starolik* (R 13); dobra riječ kao i *starolik* (M 24)
stoloravnatelj → *domaćin, upravitelj stola, od stola, stolom* (R 13)
**sukob, sukobiti se* (M 99 M 24)
suncobran → *hladnik* (M 24)
**svota* (M 99) → *iznos* (M 24)
tamnik / *tavnik* (Tunel) → *prorov* (M 24)
tjelovježba, gombanje, gombati se → *gimnastika, gimnasticirati se* (M 99, R 13, M 24) → *turnanje* (M 24)
tračnica → šina, šinja (M 24)
**tvornica* (M 99)
**udvoran, udvornost, udvorica, udvoravati se* (M 99)
**umjetnost, umjetnik* — (M 99)
unosan → *koristan, zauharan, berićetan* (M 24)
**unovčiti* (M 99)
uobrazilja → *mašta, razmniva* (M 24)
uobziriti → *uzeti u obzir* (M 99, M 24)
upadica → *uteka* ("ali nema prilike da bi se ta riječ primila") (M 24)
upitni → *pomenuti, rečeni* (M 99, M 24) → *rečeni* (M 24)
upliv, uplivisati → *utjecaj, utjecati* (M 99: "prava nakaza od češkoga upliv i od grčkoga nastavka isati, M 24)
uporaba → *poraba* (M 24)
upraviti → *poslati, podnijeti* (R 13)
upriličiti → *prirediti* (M 99, R 13, M 24)

uputan → *zgodan, koristan, probitačan* (M 99, R 13, M 24)
uputiti → *upraviti* (M 24)
uračunljiv(ost) → *umjenljiv(ost)* (M 24)
urećі (sjednicu, sastanak) → *odrediti, sazvati* (R 13), *uročiti* (M 99, M 24)
urođen → *prirođen* (M 24)
uskogrud(an), uskogrudnost, tjesnogrud(an), tjesnogrudnost → *uskomislen(ost), uskomišljen(ost)* (M 24)
uspostaviti → *obnoviti, (natrag) postaviti* (M 99, R 13, M 24)
utržak, utržiti → *pazar, pazariti* (M 24)
utvarati, utvoriti → *uobraziti, uobražavati* (M 24)
vatrogasac → *požarnik* (M 24)
veličajan → *veličanstven* (M 24)
**velikanstvo* (Grössenwahn) (M 99)
zaključak → *završetak, svršetak, kraj, odluka, posljedak* (R 13) – može podnijeti (M 24) → *dokončak* (R 23)
zaleđe → *zapleće* (M 24)
**zamašaj* (M 99)
zaliha → *pretek* (M 24)
zelenčica → *čižak* (M 24)
zloporaba → *zla poraba* (M 24)
značaj (M 99); u značenju *karakter* → *označaj* (M 24)
značajka → *karakteristika* (M 24)
***zrakoplov* (M 24), može podnijeti
zrcaliti se → *odražavati se* (M 24)
zvaničan → *služben* (R 13, M 24) → *staleški* (R 13)

POETIZMI

**nebotičan* (R 13); M 24 – može podnijeti
dom → *domovina* (M 99, M 24)
rod → *narod* (M 99)

SRPSKO-HRVATSKE RAZLIKE

aps, apsiti → *zatvor, uhititi* (R 31)
bezbjednost → *(ne)sigurnost* (R 22)
blagodejanije (crkvenoslavenizam) → *dobročinstvo, dobro djelo, ljubav* (R 22)
blagovremeno → *u pravo vrijeme, u određeno vrijeme, za vremena* (R 22) → *pravodobno, pravovremeno* (M 24)
bolećiv → *bolestan* (R 22)
brojčan → *brojan* (R 22; ne postoji imenica *brojac*)
cilj (politike) → *pravac* (R 22)

ćudoredan, ćudorednost → *moralan, dobra vladanja, moralnost* (R 22, M 24)
dobro → *imanje* (R 22); M 24 drži da je riječ dobra i u značenju *imanje*
dugodnevica → *dugi dan* (R 22)
duhovan (geistlich, spiritualis) (R 22)
duševan (gottesfürchtig, religiös, pius, religiosus) R 22)
dužati se → *postati duži* (R 22)
hotičan, hotomičan → *hotimičan* (R 22)
ishrana, ishranjivanje → *prehrana, prehranjivanje* (R 22)
iskuhavanje jela → *kuhanje jela* (R 22)
ispad (rezultat) → *posljedica, posljedak* (R 22)
ispoljiti, ispoljavati — "srbijanski prov., ali može podnijeti (pored pokazivati, očitovati)" (M 24)
ispravno → *dobro, kako treba* (R 22)
istup → *prijestup, prestupak* (R 22)
izdašan → *obilan* (R 22)
izdvajati → *odvajati* (R 22)
izgleda → *čini se* (R 22)
izgonaš → *izagnanik* (R 22)
iziskivati → *trebati* (R 31)
izumiti (betören, decipio, induco) (R 22)
izumjeti (erfinden, invenio) (R 22)
kraćati → *kračati* (R 22)
kratkodnevica → *kratki dan* (R 22)
licemjer, licemjeran, licemjerje → pretvorica, pretvoran, pretvaranje (M 24)
mahom (građani) → *svi* (R 22)
mjestovina → *mjestarina* (R 22); posvojni se pridjevi sufiksima -ov/-ev, -*in* tvore od imenica muškoga i ženskoga roda koje znače živo; ako treba lik za srednji rod, onda treba prvo tvoriti prvi mogući za dalje izvođenje, npr.: *sedlo — sedlar — sedlarina*
moreplovac → *mornar, brodar, mornar obretnik* (R 22)
moreuz → (morski) *tjesnac*, (morska) *uzina* (R 22)
namićati → *nametati* (R 22)
nabavka → *nabava* (djelo kojim se što nabavi) (R 22); iste su tvorbe *opravka, popravka,* mjesto *opravak, popravak*
načelstvo → *načelništvo, poglavarstvo* (R 31)
nekud (načinski prilog) → *nekako* (R 31)
najzadniji → *najzadnji* (R 22)
naredba → *uredba* (R 22)
navodnjavati → *plaviti* (R 22)
neprikosnoven → *netaknut, nepovrijeđen, neranjen, cio, čitav* (R 22)

neprovjeren → *nepotvrđen, nedokazan* (R 22)
nesposoban (za neživo) → *neprikladan* (R 22)
nizija → *nizina* (R 22)
obim → *obujam* (R 22)
obljubljen → *omilio* (R 13), *omiljeli* (M 24), *mio* (R 31)
obrana (der Schutz und Schirm, munimentum) (R 22)
obrana (die Verteidigung) → *odbrana* (R 22)
odjeljenje (Abteilung) → *odio, odjel, odjeljak* (R 22); iz ruskoga → *odio, odjel* (M 24)
odstajati, ostajati, odstojanje → *biti udaljen, udaljenost* (R 22)
odsutstvo → dopust (M 24)
onamošnji – ovamošnji → *ondašnji – ovdašnji* (R 22)
opasnost pred → *opasnost od* (R 22)
oporeći → *poreći* (R 22)
opredijeliti se → *odlučiti se, odrediti se* (R 22)
otpozdrav → *odzdrav* (R 22)
ovapnenčiti → *ovapnjeti* (R 22)
ovjeravati → *potvrditi* (R 22)
pȉtati → *toviti* (R 22)
podatan → *podašan* (R 22)
podbacivanje → *nazadovanje, umanjivanje, nedovoljno proizvođenje* (R 22)
podina → *podnožje* (R 22)
podvig – crkvenoslavenizam → *napinjanje, naprezanje, napor* (R 22) → *djelo, trudba, nastojanje* (M 24 – rusizam)
podrazumijevati → *razumijevati* (R 22, M 24 – rusizam)
podvojenost, podvojiti se → *razdvojenost, razdvojiti se* (R 22)
podvući (unterziehen, subtraho) → *podcrtati* (R 22) (betonen) → *istaknuti, isticati, naglasiti* → *istaknuti* (R 31)
polgođe → *polugodište* (R 22)
poništiti → *uništiti, ukinuti* (R 22, M 24)
popravka, opravka → *popravak, opravak* (R 31)
posvednevno → *svaki dan* (R 22)
povodno (zemljište) → *močvarno, vòdeno zemljište* (R 22)
povodan → *voden* (ptica) (R 13, M 24)
poručiti (robu) → *naručiti* (R 22, M 24)
postavljati nadu u koga → *pouzdati se* (R 22)
povlačiti, povlačenje → *uzmicati, uzmicanje, uzmak* (R 22)
povučen (živjeti povučeno) → *čedno, skrovito; provoditi tih, miran život* (R 22)
prekršaj → *prijestup, prestupak* (R 22)
prepad (anfallen, invehor) → *napadaj* (R 22)

prepiska → *dopisivanje, korespondencija* (R 22)
prevođenje → *prijelaz* (R 22)
prijem → *prijam* (tvorbeno kao *ujam, zajam, sajam*) (R 22)
prilježan, prilježnije → *jače, revnije, savjesnije* (R 22)
prinadležnost → *beriva* (R 22)
prisajediniti, prisajedinjenje → *sjediniti, sjedinjenje, ujediniti, ujedinjenje* (R 22)
proizvoljno → *po svojoj volji, samovoljno* (R 22)
prokazati, prokazivati → *razložiti, protumačiti, izvijestiti* (R 22)
prolećni → *proljetni* (R 22)
raniji → *predašnji* (R 22)
ravnodnevica → *jednaki dan* (i noć) (R 22)
republikanac, republikanski → *republikaš, republikaški* (R 22)
ribić – ne znači *ribar*, već pullus piscis (R 22)
razgraničiti (abgrenzen, definio) → *razmeđiti* (utvrditi među) (R 22)
saradnik, sarađivati → *suradnik, surađivati* (R 31)
satovi (vrijeme) → *sati* (R 22)
sledovati (sleduju potpisi) → *slijediti* (R 22)
sličiti → *biti nalik na koga, nalicati* (R 22)
sliv → *porječje* (R 22)
smotra (za publikaciju) → *revija, obzor* (R 22); (u vojsci) → *pregled* (R 22)
sniziti → *umanjiti* (R 22)
srazmjeran → *razmjeran* (R 22)
stati na kraj → *stati na put* (R 22)
strojopisačica → *strojopisan(ica)* (R 22)
svakodnevno → *svaki dan* (R 22)
svrsishodan → *zgodan, priličan, prema prilikama* (R 22)
takmičiti se, takmiti se → *takmačiti se, takmačenje* (R 22)
tako dobar → *toliko dobar* (R 22)
točenje vina preko ulice → *privatno točenje vina, točenje domaćega (vlastitoga) vina* (R 22)
trpeljiv → *težak, mučan* (R 22) → *strpljiv, trpeljivost* → *strpljivost* (M 24)
tužioštvo → *tužilaštvo* (R 31)
ubojica (Todschläger, Meuchler, Mörder) → *ubi(j)ca* (R 22); *ubilac*, može podnijeti (M 24)
**ubojstvo* → *ubijstvo* (M 24)
u cilju → *u svrhu, radi, poradi* (R 22)
udostojati → *udostojiti* (R 22)
uigran → *izvježban* (R 22)
unutar (8 dana) → *za* 8 dana (R 22); nije vremenski nego mjesni prilog
uprazniti → *isprazniti* (R 22)

uputiti (molbu) → *poslati* (R 22); *uputiti* čeljade
urođenik (der Eingeborene) → *domaći čovjek* (ljudi) (R 22)
ustanova u hrv. = *uredba, uglava, odredba*; u srp. *zavod, institut* (M 24)
uzdrman (kabinet) → *koleba se* (R 22)
uzvišenje (die Höhe, Erhöhung) → *visina, uzvisina* (R 22)
visija → *visina* (R 22)
za (prijedlog za izricanje cilja) → *u* (R 22)
založiti se → *pobrinuti se, skrbiti se* (R 22) → *zauzeti se, zauzimati se* (M 24)
zaplijeniti, zapljena → *popisati* (stvari) (R 13) → *založiti, zalog* (*oblastan, sudbeni*) (R 22); *zapljena* → *uzapta* (M 24)
zaprepaštenje — gramatički nepravilna tvorba; nema glagola **prepastiti se* (R 22)
zapuh → *zamet* (R 22)
zelenaš → *lihvar, kaišar* (M 24)
zemljeuz → *prevlaka* (R 22, M 24), *zemljeuzina* → *prevlaka* (M 24)
zgranuti se (rasend werden, in furorem verti); ne znači *ubezeknuti se, prepasti se, prepadnuti se* (R 22)
žesta → *spirit* (M 24)

HRVATSKO-SRPSKE RAZLIKE KOJE SE NIJEČU

ispravak i *ispravka* — oba lika dobra (M 24)
izdejstvovati → *ishoditi, pribaviti* (M 24)
kujna → *kuhinja, kuhina* (M 24)

NEPRISTOJNE (PROSTAČKE) RIJEČI

posprdan → *podrugljiv* (M 24)
sprdati se, sprdnja (M 24)

FRAZEMI

bitisati — bilo i bitisalo → *bilo pa prošlo* (R 13, M 24)
bok — stoji nam na boku → *imamo* (M 99)
cijena — pod svaku cijenu → *na svaki način, svakako, bilo šta bilo, kud puklo da puklo* (M 24)
cilj — u cilju → *zato, poradi* (M 24)
čim — tim → *što to* (R 13); *čim prije, čim više, čim brži* → *što prije, što više, što brži* (R 13, M 24)
činiti — *dobro mi čini* → *prija mi* (M 24)
dalji — bez daljega → *ne oklijevajući, odmah* (M 24)
dignuti — dignuti novce → *izvaditi novce* (R 13, M 24)
dijeliti — dijeliti nazor, mnijenje → *misliti* (M 99, R 13, M 24)
dijelom — dijelom → *koje — koje* (R 13, M 24)

dio — većim dijelom → većinom (M 24) → *ponajviše* (R 13)
divlji — divlji brak → suložništvo (Z 92–07, M 24)
doći — doći k sebi → osvijestiti se, oporaviti se, živnuti (M 24)
dorasti — dorasti poslu → biti podoban (R 13, M 24)
držati — držati slovo, govor, predavanje → govoriti, predavati (R 13, M 24); *držati s kim → pristajati uz*; *držati do koga* i *držati koga/što za što* — "nije rđavo" (M 24)
duša — za dušu privezati → vrlo ili živo sam ti preporučio (M 99)
ići — kako ti ide? → kako je?, kako ti (vam) je? (R 13, M 24), *ne ide mi → ne mogu* (M 24)
igrati ulogu → biti znamenit (R 13)
imati — imati strah, dobrotu, sreću, veselje → strašiti se (R 13, M 24), *biti dobar, biti sretan, veseliti se* (M 24)
iskazati — iskazati čast, počast → dati (davati) čast, počast (M 24)
izgled — staviti u izgled → obećati (R 13, M 24), *imati izgleda → nadati se* (M 24)
koplje — koplje lomiti → boriti se, ogledati se na mejdanu (M 99, R 13, M 24)
korak — učiniti potrebne korake → postarati se (M 99, R 13), *nastojati* (M 24); — držati korak → *koračati usporedo* (R 13, M 24)
krepost — staviti izvan kreposti → ukinuti (R 13), *stupiti u krepost → stupiti na snagu, izgubiti krepost* (zakon) → *izgubiti snagu* (M 24)
krevet — krevet čuvati → ležati u krevetu (M 99, R 13)
križ – križ na križ → unakrst (R 13)
ležati — krivica leži na meni → kriv sam (R 13)
lice — lice mjesta → na samome mjestu (R 13, M 24)
nabaciti — nabaciti riječ, pitanje → reći samo onako (tako), pitati samo onako (tako) (R 13) → *ovlaš iznijeti, (is)taknuti* (M 24)
napadan — biti napadan → padati (udarati) u oči (R 13, M 24)
nužda — đavo u nuždi jede muhe → nužda nema očiju, nužda zakon mijenja (M 99)
noga — stajati na dobroj nozi → biti prijatelji (R 13, M 24); *biti na ratnoj nozi → posvaditi se* (R 13), *ratovati (vojevati)*; *živjeti na velikoj nozi → živjeti gospodski*; *biti na slobodnoj nozi → biti slobodan*; *razbiti do nogu → ametice, sasvim* (M 24)
odnijeti — odnijeti pobjedu → nadvladati, nadjačati, nadbiti (R 13), *pobijediti, odoljeti* (M 24)
oduzeti — oduzeti riječ → zabraniti govoriti (R 13)
*otvoriti — *otvoriti sjednicu → početi sjednicu* (R 13); može podnijeti (M 24); — *otvoreno pitanje → bezodgovorno pitanje* (M 24)
pasti — pasti pred neprijateljem → poginuti u ratu (R 13); — *pala je odluka → odlučeno je* (M 24)
podleći — podleći zapadnim utjecajima → potpasti pod zapadne utjecaje (M 24)
položiti — polagati na što → držati do čega (M 99); — *polagati važnost → osobito se brinuti* (R 13), *davati važnost* (M 24); — *položiti mandat (čast) → odreći se mandata*

(*časti*) (R 13, M 24); — *polagati zakletvu, zavjet → zaklinjati se, zakleti se, zavjetovati se* (M 24)

položiti — položiti ispit → načiniti ispit (M 99)

postaviti — postaviti pitanje → pitati (R 13)

posvetiti se — posvetiti se čemu → dati se na što (R 13)

potpisati — potpisati sud → slagati se, pristajati (R 13, M 24)

povući — povući prijedlog → odustati (R 13, M 24), *odstupiti* (M 24)

prkos — uz prkos → pored (M 99; u primjeru: *uz prkos siromaštvu → pored siromaštva*)

proteći — proteklo je mnogo godina → prošlo je mnogo godina (R 13); može podnijeti (M 24)

**prsti — gledati kroz prste* (*M 99*)

**put — stati na put* (M 99) *putem novina → u novinama* (M 99)

raspolagati — raspolagati čime → imati (R 13)

red — dnevni red — "može podnijeti" (M 24) → *poslovni red* (R 23)

riječ — riječ imati → biti na redu (R 13); — *riječ uzeti → progovoriti, probesjediti, prozboriti* (R 13)

riješiti — riješiti od → razriješiti (M 99)

srce — stavio sam vam na srce → opomenuti, preporučiti (M 99)

**srce — jako primiti k srcu* (M 99)

stanje — (ne)biti u stanju → (ne)moći (M 99, R 13, M 24)

staviti — staviti na srce → opomenuti (R 13), *preporučiti* (R 13, M 24); — *staviti prijedlog, nadu u koga → predložiti, nadati se* (M 24)

sve u svem(u) → jednom riječju, ukratko (R 13), *uzevši jedno s drugim* (M 24)

svijet — đački svijet, trgovački svijet → đaci, trgovci (M 99)

svrha — u svrhu → da + glagol (M 99)

štap — prelomiti štap → osuditi (M 99, R 13, M 24)

tečaj — tečajem prošle godine → lani (M 99, R 13)

tjerati — tjerati trgovinu → trgovati (M 99)

uliti — uliti povjerenje → pobuditi povjerenje (M 24)

uloviti — uloviti u krađi → uloviti (*uhititi, ščepati*) *u krađi* (R 13, M 24)

uložiti — uložiti brigu, trud → brinuti se, truditi se (M 99)

uzvitlati — to je uzvitlalo prašinu → u tome je bilo mnogo buke (M 99, R 13), *ljudi uzavreše, uzbučaše poradi toga* (M 24)

visok — visoka starost → velika, duboka starost (R 13, M 24)

voditi — voditi rat → ratovati (R 13, M 24)

zasukan — biti zasukan → nepogodan, zatucan biti (M 24)

zaštita — uzeti koga u zaštitu → braniti (M 24)

zateći, zatečen — bio je zatečen → našao se u čudu (R 13)

znanje — dati kome na znanje → obznaniti (M 24)

žalibože → žali Bože (M 99, R13)

žrtva — *biti žrtva vina → vino ga je do toga dovelo* (R 13)

9. IZVORI I LITERATURA

Alaupović, Tugomir. 1901. Rječnik hrvatskog jezika. Skupili i obradili F. Iveković i I. Broz. Svezak I. A—D. Nada, 13. Sarajevo. 207—208.

Aleksić, Radomir i dr. 1960. Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika. Zagreb—Novi Sad.

Andrić, Nikola. 1899a. "Srpska kritika o jednoj hrvatskoj čitanci". Vienac, 45. 730—731.

Andrić, Nikola. 1899b. "Odgovor na odgovor prof. Živanovića". Vienac, 48. 776—778.

Andrić, Nikola. 1900. "Naučna metoda karlovačkih filologa". Vienac, 2. 29—30; 3. 44—46.

Andrić, Nikola. 1902. "Kako ćeš se koristiti narodnim rječnikom". Narodne novine, 71. 1—2.

Andrić, Nikola. 1911. Branič jezika hrvatskoga. Zagreb.

Andrić, Nikola. 1923. "Beograd nam kvari jezik". Obzor, 68. 1—2; 72. 1; 80. 1—2; 89. 5; 97. 1; 112. 1—2.

Andrić, Nikola. 1924. "Maretićev 'Jezični savjetnik' ". Obzor, 60; 62. 1—2.; 65. 1—2.

Anić, Vladimir. 1968—69. "O jednom akcenatskom procesu u različitim službama književnog jezika". Jezik, 3. 84—89.

Anić, Vladimir. 1975—76. "Navezak u suvremenom jeziku". Jezik, 1. 15—25. Zagreb.

Anić, Vladimir. 1982. "O jednom intervjuu i pravopisu". Svijet, 11:1. Sarajevo. Suautor Josip Silić.

Anić, Vladimir. 1983. "Rod i spol u srpskohrvatskom jeziku: razgraničenje". Naučni sastanak slavista u Vukove dane. 13:1. 1—16. Beograd.

Anić, Vladimir. 1986. Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika. [2]1987. [3]1990. Zagreb. Suautor Josip Silić.

Anić, Vladimir. 1987a. "Dometi jednog priručnika". Nin, 18:1. 4, 6. Beograd. Suautor Josip Silić.

Anić, Vladimir. 1987b. "Jezična rješenja ne propisuju forumi". Vjesnik, 21:2. 6. Suautor Josip Silić.

Anić, Vladimir. 1988. Glosar za lijevu ruku. Zagreb.

Anić, Vladimir. 1991. Rječnik hrvatskoga jezika. Zagreb. [2]1994., [3]1998., [4]2003.

Anić, Vladimir. 1998. Jezik i sloboda, Zagreb.

Anić, Vladimir. 2001. Pravopis hrvatskoga jezika. Zagreb. Suautor Josip Silić.

Anketa. 1912—13. "Anketa o jezikovnem približevanju Jugoslovanov". Veda, 1912. 607—608; "Odgovori na 'Vedino' anketo o jugoslavanskem vprašanju", 1913. 97—113, 213—226, 311—384, 507—524. Gorica.

Anketa. 1914. "Anketa o južnom ili istočnom narečju u srpsko-hrvatskoj književnosti", 1914. Srpski književni glasnik, 2. 114–125; 3, 217–228; 4, 285–293; 5, 375–389; 6, 438–447; 7, 526–528. Beograd.

Anketa. 1931. "Anketa o današnjem književnom jeziku." Pravda, 319. 2; 321, 1; 322, 1; 323, 2; 326, 2; 327, 1; 328, 1; 329, 2; 331, 1; 336, 1–2; 338, 5; 339, 6; 341, 2; 346, 5. Beograd.

Anketa. 1953–55. "Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa". Letopis Matice srpske. 1953. 372, sv. 3. 125–141; sv. 4, 234–238; sv. 5, 329–346; sv. 6, 429–451; 1954. 373, sv. 1, 3–21; sv. 2, 89–117; sv. 3, 189–200; sv. 4, 269–287; sv. 5, 347–362; sv. 6, 439–451; 374, sv. 1–2, 3–13; sv. 3, 157–168; 4, 241–247; 5, 351–361; 6, 447–451; 1955. 375, 1, 3–126. Novi Sad.

Artuković, Mato. 1991. Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902). Zagreb.

Artuković, Mato. 2001. Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba). Slavonski Brod.

Auburger, Leopold. 2009. Hrvatski jezik i serbokroatizam. Rijeka.

Augustinović, Đuro. 1846. Misli o ilirskom pravopisu. Zagreb.

Avšič, Jaka. 1969. "O komandnom jeziku u NOB Slovenije". Hrvatski književni list, 15. 14. Zagreb.

Avšić, Jaka. 1970. "Nekoliko primjedaba mišljenjima o upotrebi jezika u JNA". Encyclopaedia moderna, 12. 111–119. Zagreb.

Babić, Goran. 1979. "'Duh domovine nad sinovima svojim koji spavaju'". Hrvatska književnost sedamdesetih godina – riječ u razgovoru na tribini u DKH, 21. 11. 1979. Oko. 30:11, 5. Zagreb.

Babić, Goran. 1984a. "Jezik na smrt. Otvoreni stupci." Nedjeljna Dalmacija. 28:10, 2–3. Split.

Babić, Goran. 1984b. "Voćna salata ili pomirenje svih Hrvata. Leksikografske i ostale stranputice. (U povodu izlaska prvog sveska Hrvatskog biografskog leksikona)." 1–4. Oko, 26. IV.–10.V. 5, 8–9; 10.–24.V., 10–12; 7.–21.VI. 6–8; 21.VI–5. VII., 5–7. Zagreb.

Babić, Goran. 2016. "Socijalizam ili kapitalizam". RTS, Kulturno-umetnički program, Zvanični kanal. https//www.youtube.com. Pristupljeno 16. srpnja 2020.

Babić, Stjepan. 1963. Jezik (školski leksikon). Zagreb. [2]1965., [3]1966., [4]1967. (za općeobrazovne škole). [5]1967. (za medicinske škole). [6]1967. (za škole za obrazovanje radnika).

Babić, Stjepan. 1963–64. "Uklanjanje hrvatsko-srpskih jezičnih razlika". Jezik, 3. 65–71. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1965–66. "Vukov i naš današnji književni jezik". Jezik, 1. 23–26. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1967–68a. "Htijenja i ostvarenja Novosadskog dogovora". Jezik, 1. 3–13. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1967–68b. "O Daničićevu naglasnom sustavu kao sustavu". Jezik, 5. 150–157. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1968–69a. "U lingvistici znanstvenost, u politici ravnopravnost". Jezik, 2. 52–60. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1968–69b. "Za ravnopravnost, ali čega?" Jezik, 5. 134–147. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1969–70. "Svjetla i sjene u našoj slavistici". Jezik, 2. 60–64. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1970–71. "Lingvističko određenje hrvatskoga književnog jezika". Jezik, 5. 129–137, Zagreb.

Babić, Stjepan. 1971. Hrvatski pravopis. Zagreb; 1972. London. Pretisak. Zagreb [2]1991., [3]1994., [4]1996., [5]2001., [6]2002., [7]2003., [8]2004. Suautori B. Finka i M. Moguš.

Babić, Stjepan. 1971a. "Polemika o jeziku i oko jezika. Dušebrižnički [!] daltonizam". Front, 2. 10. Beograd.

Babić, Stjepan. 1971b. "Skerlićevsko rješenje neprihvatljivo". Front, 7. 6–17. Beograd.

Babić, Stjepan. 1973. Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika. Zagreb. Suautor Stjepko Težak.

Babić, Stjepan. 1976. "Problem norme u hrvatskom književnom jeziku". Zbornik Zagrebačke slavističke škole, 4. 229–240. Zagreb. Babić, Stjepan. 1976–77. "Jednačenje suglasnika u govoru i pismu". Jezik, 3–4. 74–81. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1986a. "Hrvatski književni jezik u preporodno doba". Susreti. Zbornik radova sa susreta hrvatskih studenata u tuđini (Zagreb – Bochum 1985.), 6. 146–157.

Babić, Stjepan. 1986b. "Štokavština i današnji književni idiomi na njoj utemeljeni". Hrvatski dijalektološki zbornik, 7. str. 13–27. Zagreb. [Ovdje prema: Babić, Stjepan. 1990. Hrvatska jezikoslovna čitanka. Zagreb. 293–302.]

Babić, Stjepan. 1986c. Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1987–88. "Standardizacija – stabilizacija književnog jezika". Jezik, 2. 65–77. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1988–89. "O podjeli glagola na vrste". Jezik, 5. 139–144. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1989. "Gundulićev jezik prema suvremenome hrvatskome književnom jeziku". Forum, 5–6. 534–548. [Ovdje prema: Hrvatska jezikoslovna čitanka. 280–292.]

Babić, Stjepan. 1990. Hrvatska jezikoslovna čitanka. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1990a. Hrvatski jezik u političkom vrtlogu. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1991. "Oblici hrvatskoga književnog jezika (morfologija)". Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku. 453–742. Zagreb. Suautori Slavko Pavešić i Stjepko Težak.

Babić, Stjepan. 1991–92a. "Hrvatska norma i srpski književni jezik". Jezik, 1. 1–4. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1991–92b. "Sintetski prikaz promjene imenica". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 27. 179–186. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1992. Gramatika hrvatskoga jezika. Zagreb. Suautor Stjepko Težak.

Babić, Stjepan. 1992–93. "O lomovima hrvatskoga književnog jezika". Jezik, 5. 135–141, Zagreb.

Babić, Stjepan. 1993. "Tomo Maretić (1854–1938)". Portreti hrvatskih jezikoslovaca. 137–143. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1994. "Jezik 'Rituala rimskoga' – važna sastavnica u razvoju hrvatskoga književnog jezika". Zbornik radova o Bartolu Kašiću. 95–100. Zadar.

Babić, Stjepan. 1995–96a. "Korijenski i morfonološki pravopis nisu i ne mogu biti istoznačnice". Jezik, 2. 41–48. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1995–96b. "Znanstvena podloga hrvatskih vukovaca". Jezik, 5. 167–174. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1997. "Unitarističkoga grijeha nema na meni" Večernji list, 9. III. 23. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1998–99. "Glasovi je/e iza pokrivenoga r". Jezik, 1. 4–14. Zagreb.

Babić, Stjepan. 1999–.2000. "O pridjevnim naglascima u hrvatskome književnom jeziku. O jednostavnijim opisima jezičnih pojava". Jezik, 2. 63–69. Zagreb.

Babić, Stjepan. 2004. Hrvanja hrvatskoga. Hrvatski u koštacu sa srpskim i u klinču s engleskim. Zagreb.

Babić, Stjepan. 2005. Hrvatski školski pravopis. Zagreb. ^{2}2008., ^{3}2009., ^{4}2012. Suautori Sanda Ham i Milan Moguš.

Babić, Stjepan. 2005a. Temelji Hrvatskomu pravopisu. Zagreb.

Babić, Stjepan. 2009a. Bakarić i hrvatski književni jezik. Jezik, 3. 115–120, Zagreb.

Babić, Stjepan. 2009b. "Hrvatski jezik za komunističkoga razdoblja". Jezik, 3. 106–114. Zagreb.

Babić, Stjepan. 2010. Hrvatski pravopis. Zagreb. ^{2}2011. Suautor Milan Moguš.

Babukić, Vjekoslav. 1836. "Osnova slovnice slavjanske narěčja ilirskoga". Danica, 10–15. 37–60. Zagreb.

Babukić, Vjekoslav. 1836–37. Pravopis serbski i osnova gramatike slavjanske narěčja ilirskoga. Rukopis u NSK, sign. R 3993/18.

Babukić, Vjekoslav. 1841–44. "Misli o pravopisu". Bačka vila, 1. str. 86–96; 2, 36–144; 3, 124–143. Novi Sad.

Babukić, Vjekoslav. 1846. "Několiko rěčih o pravopisu. Obći zagrebački kolendar" XXVII–XXXVI. Zagreb. [Ovdje prema: Polemike u hrvatskoj književnosti. 1. 570–585. Zagreb.]

Babukić, Vjekoslav. 1847. "Prijateljski dopisi o pravopisu ćirilskimi i latinskimi pismeni među Vukom Stefanov. Karadžićem i Věkoslavom Babukićem". Kolo, 4. 69–85. Zagreb.

Babukić, Vjekoslav. 1854. Ilirska slovnica. Zagreb.

Bačić, Janko. 1930–31. "Nekoliko savremenih opazaka k novom pravopisu". Nastavni vjesnik, 1–4. 66–73. Zagreb.

Badalić, Josip. 1971. "Crtice iz života dr. Tome Maretića". Marulić, 3. 66–72. Zagreb.

Badurina, Lada. 1996. Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja. Rijeka.

Badurina, Lada. 2017. Pravopisne studije. Zagreb.

Bagdasarov, Artur R. 2010. Hrvatski književni jezik i njegova norma. Rijeka.

Bakarić, Vladimir. 1967. "Deklaracija podstaknuta neprijateljskim stavovima". Vjesnik, 31. III. 3. Zagreb.

Bakarić, Vladimir. 1983. Socijalizam i društvena reprodukcija. 1–4. Zagreb.

Baković, Matijas. 2017. "Komunistička ideologija u hrvatskim školskim priručnicima nakon Drugoga svjetskoga rata". Kroatologija, 1/2. 153–169. Suautor Mario Grčević.

Balen, Mladen. 1985. "Sporni član 138". Danas, 3. IX. 57–59. Zagreb.

Ban, Matija. 1849–50. "Osnova sveslavianskoga jezika". 1849. 261–307. Dubrovnik.; 1850. 130–173. Dubrovnik.

Banac, Ivo. 1991. Hrvatsko jezično pitanje. Zagreb.

Barac, Antun. 1924. "Jezični savjetnik Dra T. Maretića". Jugoslavenska njiva, 1:7. 282–283. Zagreb.

Barac, Antun. 1938–39. "Demetrove misli o književnom jeziku". Hrvatski jezik, 4/5. 79–84. Zagreb.

Barić, Eugenija i dr. 1979. "O našim polazištima i stavovima". Vjesnik, 26. VI. 13.

Barić, Eugenija i dr. 1995. Hrvatska gramatika. Zagreb.

Barić, Eugenija. 1979a. Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika. Zagreb.

Barjaktarević, Danilo. 1978. "Pogled na sinkretizaciju padežne sisteme srpskohrvatskog jezika". Naučni susret slavista u Vukove dane, 8/1. 235–243. Beograd.

Bartulović, Niko. 1918. "Zadaci vremena". Književni jug, 1:1. 1–4. Zagreb.

Bašić, Nataša. "1996. Slovopis i pravopis Ilije Abjanića". Riječ, 2. 7–23. Rijeka.

Bašić, Nataša. 1991. V. S. Karadžić između jezikoslovlja i politike. Zagreb.

Bašić, Nataša. 1992–93. "Sto godina Brozova pravopisa". Jezik, 2. 33–41. Zagreb.

Bašić, Nataša. 1992–93. "Taj hrvatski". Jezik, 3. 86–93. Zagreb.

Bašić, Nataša. 1998. "Jezična sastavnica u politici Frana Supila". Kolo, 4. 262–298.

Bašić, Nataša. 1999–2000a. "Uvod u nastanak Guberina–Krstićevih Razlika". Jezik, 4. 121–134. Zagreb.

Bašić, Nataša. 1999–2000b. "Odjeci Guberina–Krstićevih Razlika u hrvatskome jeziku i jezikoslovlju". Jezik, 5. 179–194. Zagreb.

Bašić, Nataša. 2001a. "Jatovska raslojenost u Kašićevim djelima". Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 27. 7–29. Zagreb.

Bašić, Nataša. 2001b. "Opus Herculanum bibliographicum". O stotoj obljetnici rođenja Mate Ujevića. 3–8. Zagreb.

Bašić, Nataša. 2002. "Brozov pravopis i njegovi nasljedovatelji". Dometi, 1–4. 85–90. Rijeka.

Bašić, Nataša. 2007. "Ljudevit Jonke i jugoslavenski jezični unitarizam". Jezik, 4. 131–142; 5, 161–173. Zagreb.

Bašić, Nataša. 2009. "Uz povijest hrvatske standardizacije". Jezik, 1. 12–24. Zagreb.

Bašić, Nataša. 2010. "Hrvatski u srpskohrvatskom tijesku. Leopold Auburger, Hrvatski jezik i serbokroatizam, Rijeka, 2009.". Jezik, 2. 71–78.

Bašić, Nataša. 2012. Hrvatski jezik i jezikoslovlje danas: normativni prijepori i politička osporavanja. 1, 20–27; 2, 60–71. Zagreb.

Bašić, Nataša. 2017. "Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika u povijesti hrvatskoga jezika i jezikoslovlja". Jezik, 1. 3–14. Zagreb.

Bašić, Petar. 2013. "O izdanjima Bandulavićeva Lekcionara. Uz 400. godišnjicu 1. izdanja". Da istina evanđelja ostane kod vas (Gal 2,5). Zbornik u čast prof. dr. sc. Ivana Dugandžića. 379–398. Zagreb.

Batnožić, Slaven. 1996. Hrvatski računalni pravopis. Zagreb. Suautori Branko Ranilović i Josip Silić.

Belić, Aleksandar. 1899–1900. "Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika dra T. Maretića." 1899. Letopis Matice srpske, 4. 170–186.; 1900. 1, 174–186. Novi Sad.

Belić, Aleksandar. 1908. "O srpskim i hrvatskim dijalektima". Glas Srpske kraljevske akademije, 78. 59–64. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1909. "O srpskim ili hrvatskim dijalektima. Odgovor Dru M. Rešetaru". Brankovo kolo, 7. 111–112; 8, 126–127. Srijemski Karlovci. [p. o.]

Belić, Aleksandar. 1915. Srbija i južnoslovensko pitanje. Niš.

Belić, Aleksandar. 1922–23. "T. Maretić, Jezik dalmatinskih pisaca XVIII v.". Južnoslovenski filolog, 4. 143–154. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1923. "O savremenom pravopisu srpskohrvatskog književnog jezika". Prosvetni glasnik, 3–5. 4–40. Beograd. [p.o.]

Belić, Aleksandar. 1925. "Jezičko jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca u Đure Daničića i njegovih savremenika". Daničićev zbornik. 28–71. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1927. "Rad na izjednačenju pravopisa". Obzor, 123. 3. Zagreb.

Belić, Aleksandar. 1928–29. "Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika. Napisao Dr. D. Boranić. Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika. Sastavio A. Belić". Južnoslovenski filolog, 8. 248–261. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1932–33. "Srpskohrvatski književni jezik". Naš jezik, 1, 2, 3. 4–10, 33–38, 65–71. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1933–34a. "'Beogradski stil'". Naš jezik, 7. 193–200. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1933–34b. "Jedno načelno pitanje". Naš jezik, 1. 1–6. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1933–34c. "O promenljivosti radnog (prošlog) prideva". Naš jezik, 2. 33–39. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1933–34d. "O ujednačavanju gramatičkih oblika našeg književnog jezika". Naš jezik, 9–10. 257–259. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1934–35a. "Koliko se u našem jeziku ogleda naše narodno jedinstvo?" Naš jezik, 9–10. 257–264. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1934–35b. "Nova azbuka". Naš jezik, 1. 1–3. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1935–36a. "Dubrovnik i njegovo mesto u duhovnom razvitku našeg naroda". Naš jezik, 1. 1–8. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1935–36b. "O građenju novih reči". Naš jezik, 5, 6, 7, 8, 9. 129–131, 161–165, 193–197, 225–232, 256–264. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1936–37. "Bosanski jezik ili stil?" Naš jezik, 3. 65–69. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1937–38. "Dr. Tomislav Maretić 13. XII. 1854 –15. I. 1938.". Naš jezik, 3. 65–69. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1939–40a. "Benešićeva gramatika". Naš jezik, 9–10. 257–268. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1939–40b. "Beograd i književni jezik". Naš jezik, 7. 193–196. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1939–40c. "Srpskohrvatski književni jezik i pravopis". Naš jezik, 6. 161–169. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1940. "Srpsko-hrvatski književni jezik i pravopis". Srpski književni glasnik. NS. 59/7. 507–513. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1948. Vuk i Daničić. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1949–50. "Napomene o današnjim zadacima književnog jezika". Naš jezik. NS. 3–4. 75–107. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1951. Oko našeg književnog jezika. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1952–53a. "O ujednačavanju u književnom jeziku". Naš jezik. NS. 1–2. 1–8. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1952–53b. "Oko jezika i pravopisa". Naš jezik. NS. 3–4. 75–82. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1954–55. "Povodom ankete o književnom jeziku i pravopisu i sastanka u Novom Sadu". Naš jezik. NS. 3–4. 65–73. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1958. "O značenju zapadnog štokavskog govora za istoriju srpskohrvatskog jezika". Južnoslovenski filolog, 1–4. 69–75. Beograd.

Belić, Aleksandar. 1958–59. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku. 1–2. Beograd.

Benaković, Josip. 1894. "Hrvatski pravopis". Nastavni vjesnik, 2. 173–180. Zagreb.

Benaković, Josip. 1905–06. "Dra Ivana Broza Hrvatski pravopis (III. prer. izd. D. Boranića)". Nastavni vjesnik, 14. 33–35; 2, 116–120; 3, 206–210; 4, 292–295; 5, 364–367; 6, 441–443. Zagreb.

Benešić, Julije. 1939. Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego. Warszawa.

Benešić, Julije. 1985–2017. Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića. 1–14. Zagreb.

Bilopavlović, Tito. 1985b. "Kriza jezika ili jezik krize. Razgovor s Dubravkom Škiljanom". Danas, 10. IX. 55–58. Zagreb. Suautorica Meri Štajduhar.

Bistrimo. 1885. "Bistrimo". Narodni list, 68–73. Zadar.

Blečić, Mihailo. 1986. Slučaj Žanko. Beograd. Suautor Ivica Dolenc.

Bogdanov, Vaso. 1957. "Historijski uzroci sukoba između Hrvata i Srba". Rad JAZU, 311. 353–477. Zagreb.

Bogović, Mirko. 1853. "Još několiko rěčih našim književnikom". Kolo. 125–129. Zagreb.

Boranić, Dragutin. 1904. Dra Ivana Broza Hrvatski pravopis. Prir. dr. D. Boranić, 3. prer. izd.; [4]1906., [5]1911., [6]1915. Zagreb.

Boranić, Dragutin. 1905a. "Barbarizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku". Nastavni vjesnik, 13. 75–80. Zagreb.

Boranić, Dragutin. 1905b. "Nekoliko primjedbi na odgovor g. V. Rožića". Nastavni vjesnik, 13. 532–533. Zagreb.

Boranić, Dragutin. 1907. "T. Maretić, Hrvatska ili srpska gramatika za srednje škole". Nastavni vjesnik, 15. 373–378. Zagreb.

Boranić, Dragutin. 1921. "Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika". [2]1923., [3]1926., [4]1928., [5]1930. Zagreb.

Boranić, Dragutin. 1922. "Ekavski govor". Nastavni vjesnik. 400–419. Zagreb.

Boranić, Dragutin. 1934. Pravopis hrvatskosrpskoga jezika. [7]1937. Zagreb.

Boranić, Dragutin. 1940. Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika. [8]([9]!)1941., [10] ([11]!)1951. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1894. "Dr. Franjo Rački". Hrvatski učitelj, 5. 65–72. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1897. "Hrvatske narodne pjesme". Vijenac, 43. 703–706. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1900. "Pavićevo 'Nadodanje' Kačićevu 'Razgovoru ugodnom'". Spomen-cvieće. 596–605. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1901. "Ocjena Dellabelline gramatike". Nastavni vjesnik, 9. 529–561. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1909. "Tko razdvaja hrvatski narod u Herceg-Bosni". Obzor, 9. 2. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1911. "O čistoći jezika hrvatskoga". Narodne novine, 21. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1917. "Akademijski rječnik". Narodne novine, 183. 1–2. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1923–24. "Mirko Divković". Nastavni vjesnik, 32. 5–9. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1924. Vatroslav Jagić kao recenzent. Vijenac, 3:12. 361–368. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1924–25. "Napomene Maretićevu Jezičnom savjetniku". Nastavni vjesnik, 33. 84–88. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1924–43. "Kritične napomene uređivanju akademijskoga rječnika". Nastavni vjesnik, 1924–25. 49–54, 247–248; 1926–27. 162–167; 1927–28. 161–166; 1928–29. 219–222; 1931–32. 202–203; 1932–33. 109–115; 1935–36. 25–29; 1942–43. 5–6. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1925–26. "Značenje Đure Daničića za kulturu narodnoga jezika". Nastavni vjesnik, 34. 137–146. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1931a. "Glavna načela novoga pravopisa". Napredak, 5. 153–160. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1931b. "Još o čistoći našeg književnog jezika". Novosti, 307. 10. Zagreb. [Isto u: 1931. Napredak, 8. 273–279. Zagreb.]

Bosanac, Stjepan. 1931c. "O kvarenju književnog jezika". Obzor, 278. 3. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1931d. "Zagrebački naučnici o našem književnom jeziku". Pravda, 339. 6. Beograd.

Bosanac, Stjepan. 1936. "Uspomene na braću Radić". Hrvatska smotra, 5–6. 154–161. Zagreb.

Bosanac, Stjepan. 1938–39. "Pravilnije i ljepše". Hrvatski jezik, 4–5; 8–10.

Bošković, Jovan S. 1887. Skupljeni spisi. O srpskom jeziku. 1–2. Beograd.

Bošković, Jovan S. 1892. Pisma o književnosti srpskoj i hrvatskoj. Novi Sad.

Bošković, Radosav. 1934–35. O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskoga i hrvatskoga književnog jezika. Naš jezik, 9–10. 277–282. Beograd.

Bošković, Stojan. 1871. Predlog o izdavanju Opšteg naučnog rečnika na srpsko hrvatskom i bugarskom jeziku. Beograd.

Brabec, Ivan. 1952. Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb. ^{2}1954., ^{3}1959.; Gramatika hrvatskosrpskoga jezika. Zagreb. ^{4}1961., ^{5}1963., ^{6}1965., ^{7}1967., ^{8}1968., ^{9}1970. Suautori Mate Hraste i Sreten Živković.

Brabec, Ivan. 1958–59. "O akcenatskim reformama". Jezik, 2. 56–59. Zagreb.

Brborić, Branislav. 1987. "Fonološka grafija i Vukova (orto)grafija". Naučni susreti slavista u Vukove dane, 17/2. 411–421. Beograd.

Breyer, Mirko. 1939. Tragom života i rada Frana Kurelca hrvatskoga preporoditelja i književnika (1811–1874). Zagreb.

Brleković, Josip. 2002. Hrvatski tjednik. Bibliografija 1971. Zagreb.

Brlić, Andrija Torkvat. 1854. Grammatik der illyrischen Sprache wie solche im Munde und Schrift der Serben und Kroaten gebrauchlich ist. Wien.

Brlić, Ignjat Alojzije. 1833. Grammatik der illyrischen Sprache. Ofen; Agram. ^{2}1842., ^{3}1850.

Brlić, Ignjat Alojzije. 1835. "Listi dvih slavonskih domorodcev o pravopisu ilirskom". Danica, 31. 121–122. Zagreb.

Brlić, Ignjat Alojzije. 1846. "Několiko rěčih o najnovijim proměnama u ilirskom organičkom vèrstopisu". Zora dalmatinska, 11. 82–87; 12. 90–91. Zadar.

Brlić, Ignjat Alojzije. 1847. "O izobraxenju i knjixenstvu". Zora dalmatinska, 18. 121–123; 19. 125–127; 20. 129–130. Zadar.

Brodnjak, Vladimir. 1991. "Uz 60. godišnjicu jednog srpsko-hrvatskog jezikoslovnog spora. Gospodin akademik ne zna srpski!" Marulić, 1. 107–114. Zagreb.

Broz, Ivan. 1880. "K stogodišnjici Bartolomeja Kopitara". Vienac, 35. 560–562. Zagreb.

Broz, Ivan. 1884. "K filologičkom iverju. Neke primjedbe na tvrdnje Tome Maretića u članku Filologičko iverje". Vienac, 22. 356. Zagreb.

Broz, Ivan. 1885. "Prilozi za sintaksu jezika hrvatskoga, 1. Imperativ". Rad JAZU, 76. 1–69. Zagreb.

Broz, Ivan. 1886–88. Crtice iz hrvatske književnosti. 1–2. Zagreb.

Broz, Ivan. 1886a. "Filologijske sitnice". Hrvatski učitelj, 17–21. 268–269, 283–284, 300, 315, 332. Zagreb.

Broz, Ivan. 1886b. "Hrvatski pravopisni rječnik. Sastavio Mirko Tkalec, učitelj kaptolske pučke učione u Zagrebu". Hrvatski učitelj, 4. 61–62. Zagreb.

Broz, Ivan. 1887. Osman Ivana Gundulića. Zagreb.

Broz, Ivan. 1887–88. "Tugje riječi u Vukovijem i Daničićevijem djelima". Hrvatski učitelj, 9–11. 138; 1888. 7. 107–110; 8. 119–121; 9. 137–139; 10. 155–156. Zagreb.

Broz, Ivan. 1888. "Književna pisma". Vienac, 1. 11–15. Zagreb.

Broz, Ivan. 1889a. "Filologičke sitnice". Vienac, 1–11, 13, 14, 17–21,23–26, 28, 30, 32, 34, 37, 40. 16, 32, 48, 64, 80, 96, 128, 144, 160, 176, 208, 224, 272, 288, 304, 320, 336, 368, 384, 400, 416, 448, 480, 512, 544, 592, 640. Zagreb.

Broz, Ivan. 1889b. Oblici jezika staroga slovenskog s dodatkom o postanju jezika hrvatskoga ili srpskoga, Zagreb.

Broz, Ivan. 1891. "Filologičke sitnice". Vienac, 2, 4–6, 8, 9, 12, 13. 28–30, 60–62, 78–79, 94–95, 126–127, 140–143, 189–190, 206–207. Zagreb.

Broz, Ivan. 1892a (ur.). "Djela Gjona Gjora Palmotića". Stari pisci hrvatski, 19. Zagreb.

Broz, Ivan. 1892b. Hrvatski pravopis. Zagreb. ^{2}1893.

Broz, Ivan. 1893a. "Vitezovićeva gramatika jezika hrvatskoga". Nastavni vjesnik, 1. 139–141. Zagreb.

Broz, Ivan. 1893b. "Zamjena poluglasima u govoru barskome". Nastavni vjesnik, 1. 64–68. Zagreb.

Broz, Ivan. 1894. "Pabirci". Pobratim, 6. 92–93. Zagreb.

Broz, Ivan. 1901. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1–2. Zagreb. Suautor Franjo Iveković.

Brozović, Dalibor. 1952–53. "Bilješka o akcenatskim pseudodubletama". Jezik, 3. 77–80. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1954–55. "Akcentuacija tuđica na *-or* u hrvatskom jeziku". Jezik, 4. 118–123. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1956–57. "Jezična i pravopisna pitanja o jatu. (Prilog diskusiji o prijedlogu Pravopisne komisije". Jezik, 5. 147–153. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1957–58a. "O normiranju književnih naglasaka". Jezik, 3. 63–72. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1957–58b. "O normiranju terminologije u hrvatskom ili srpskom jeziku". Jezik, 5. 143–153. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1960. "O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatsko-srpskih dijalekata". Zbornik MS za filologiju i ligvistiku, 3. 68–88. Novi Sad.

Brozović, Dalibor. 1963–64. "Prodor u naš ortoepski standard". Jezik, 5. 144–153. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1963a. Na putovima našeg jezika i nauke o jeziku. Kolo, 10. 610–625. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1963b. "O Stjepanu Ivšiću kao slavenskom i hrvatskosrpskom akcentologu". Zbornik u čast Stjepana Ivšića. 25–36. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1966. "O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta". Hrvatski dijalektološki zbornik, 2. 119–208. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1966a. Jezično značenje hrvatskog narodnog preporoda. Kolo, 8/9/10. 249–253. Zagreb

Brozović, Dalibor. 1969a. "Djelo Petra Zoranića u razvitku jezika hrvatske književnosti". Zadarska revija, 5. 478–491. Zadar.

Brozović, Dalibor. 1969b. Rječnik jezika, ili jezik Rječnika. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1970. Standardni jezik. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1971. "O Makarskom primorju kao jednom od središta jezičnohistorijske i dijalekatske konvergencije". Makarski zbornik, 1. 381–405. Makarska.

Brozović, Dalibor. 1971–72. "Uz jedno vrijedno, ali i kontroverzno akcentološko djelo – razmišljanja o genezi, sustavu i normi". Jezik, 4–5. 123–139. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1972–73. "Uloga bosanskohercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture od Divkovića do fra Grge Martića". Jezik, 2. 37–51. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1972–73a. "Dentali ispred afrikatâ: gube li se ili izgovaraju? O jednom starom pravopisnom i ortoepskom pitanju". Jezik, 5. 129–142. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1972–73b. "O nekim načelnim pitanjima pravopisne i ortoepske norme". Jezik, 1. 12–19. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1972–73c. "O ortoepskoj vrijednosti dugoga i produženog ijekavskog jata". Jezik, 3. 65–74; 4. 106–118; 5. 142–49. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1973. "O ulozi Ljudevita Gaja u završnoj etapi hrvatske jezične unifikacije". Radovi Instituta za hrvatsku povijest, 3. 35–63. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1976–77a. "O suvremenoj morfološkoj normi hrvatskoga jezičnog standarda i o morfološkim značajkama standardne novoštokavštine uopće". Jezik, 1. 1–12; 2. 41–49; 3–4. 109–114. [nedovršeno]

Brozović, Dalibor. 1976–77b. "O općim jezičnim i izvanjezičnim uvjetovanostima standardnoštokavske pravopisne problematike sa stanovišta njezina historijata i suvremenoga stanja". Jezik, 3–4. 66–73. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1978a. "Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti". Hrvatska književnost u evropskom kontekstu. 9–83. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1978b. "Refleksi starohrvatskosrpskoga dugog jata u standardnoj novoštokavštini i problem njihova fonološkog statusa". Prilozi MANU, 3:1. 7–20. Skoplje.

Brozović, Dalibor. 1979. "O standardnojezičnim pojavama XIX stoljeća". Jugoslavenski seminar za strane slaviste. 44–49. Beograd.

Brozović, Dalibor. 1981. "Daničićevo mjesto među istraživačima (i sudionicima) povijesti srpskoga i hrvatskog jezika (s osobitim obzirom na akcent)". Zbornik o Đuri Daničiću. 63–81. Zagreb–Beograd.

Brozović, Dalibor. 1982. O sadržaju pojma norma u leksikologiji i leksikografiji Leksikologija i leksikografija [Zbornik]. 15–20. Beograd–Novi Sad.

Brozović, Dalibor. 1985–86a. "Jezična i pravopisna previranja u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće (O jednom razvojnom zaokretu u hrvatskome književnom jeziku)". Jezik, 1. 1–15.

Brozović, Dalibor. 1985–86b. "O popridjevljivanju participa tipa slijedeći, prijeteći". Jezik, 2. 39–45.

Brozović, Dalibor. 1987. "O grafijskim pitanjima u hrvatskome narodnom preporodu". Zadarska revija, 4–5. 335–344. Zadar.

Brozović, Dalibor. 1988a. "Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski". Izvadak iz 2. izd. Enciklopedije Jugoslavije. Zagreb. Suautor P. Ivić.

Brozović, Dalibor. 1988b. "Utjecaj konsonantskog okruženja na refleks ě". Prilozi MANU, 1. 51–60. Skoplje.

Brozović, Dalibor. 1991. Fonologija hrvatskoga književnog jezika. Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku. 379–452. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1991–92. "Sumrak srpske lingvistike". Jezik, 1. 17–26.

Brozović, Dalibor. 1992–93. "Uz odgovore na pismo jezičnoga povjerenstva MH". Jezik, 5. 129–135. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1992a. O dijalektološkom aspektu dubrovačke jezične problematike. Dubrovnik, 2/3. 316–324. Dubrovnik.

Brozović, Dalibor. 1992b. "O Jurišićevu 'Nacrtu hrvatske slovnice'". Zadarska smotra, 3. 37–41. Zadar.

Brozović, Dalibor. 1993. "O nastanku i razvoju hrvatskoga jezičnog standarda". Portreti hrvatskih jezikoslovaca. 13–21. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1994. "Dva specifična problema pri izradbi hrvatskih jednojezičnih rječnika". Filologija, 22/23. 29–34. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1995. "O kolebanjima u sastavu vokalskoga i nevokalskoga razreda". Filologija, 24/25. 75–80. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1995–96. "Stanje i zadatci jezikoslovne kroatistike". Jezik, 1. 23–34. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1996. "Sociolingvistika prema genetskoj i tipološkoj lingvistici". Suvremena lingvistika, 41/42. 87–94. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1996–97a. "Gramatičke značajke hrvatskoga jezika". Jezik, 4. 127–135.

Brozović, Dalibor. 1996–97b. "Uloga časopisa Jezik u hrvatskome jezikoslovlju". Jezik, 2. 42–53.

Brozović, Dalibor. 1997–98. "O pravopisu i dvoglasniku pisanome *ije*". Jezik, 1. 37–40. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1997a. "Aktualna kolebanja hrvatske jezične norme u slavenskome i europskom svjetlu". Croatica, 45/46. 15–33. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1997b. "O otvorenim pitanjima hrvatskoga pravopisa". Prevoditelj, 68/69. 20–24. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1998. Hrvatski jezik: povijesna podloga i jezičnopolitičke i sociolingvističke okolnosti. Forum, 4–6. 584–614. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 1998–99.b. "O refleksima jata i o fonemima i morfonemima". Jezik, 4. 144–151.

Brozović, Dalibor. 1998–99a. "Jadi ijekavskoga jata i jote". Jezik, 5. 182–184.

Brozović, Dalibor. 1998–99c. "Refleks starohrvatskoga dugog jata u hrvatskome slovopisu". Jezik, 1. 1–4.

Brozović, Dalibor. 1998–99d. "Uz Škarićev prilog o standardnome hrvatskom refleksu staroga dugog jata". Jezik, 2. 62–66. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 2006. Neka bitna pitanja hrvatskoga jezičnog standarda. Zagreb.

Brozović, Dalibor. 2008. "Jesu li Bečki i Novosadski "dogovori' samo beznačajne epizode i činovi unitarističkog nasilja – ili jedine osnovne točke u hrvatskoj novoštokavskoj standardizaciji". Identitet jezika jezikom izrečen. Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga Jezik i identitet na Balkanu. Zbornik radova. 33–41. Zagreb.

Budmani, Petar. 1867. Grammatica della lingua serbo-croata (illirica). Vienna.

Budmani, Petar. 1883a. "Dubrovački dijalekt kako se sada govori". Rad JAZU, 65. 155–179. Zagreb.

Budmani, Petar. 1883b. "Treba li pisati povjest ili poviest?" Vienac, 47. 767–768. Zagreb.

Budmani, Petar. 1884–07. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 2–6 (D–maslinski). Zagreb.

Budmani, Petar. 1885. "Pogled na istoriju naše gramatike i leksikografije od 1835. godine". Rad JAZU, 80. 165–185. Zagreb.

Bunčić, Daniel. 2007. "Još o Greenbergovoj knjizi". Književna Republika, 3–4. 204–208. Zagreb.

Bušić, Bruno. 1969. "Žrtve rata". Hrvatski književni list, 19. 2–3. Zagreb.

Bušić, Bruno. 1971. "Igre oko hrvatskog suvereniteta". Kritika, 20. 743–749. Zagreb.

Butorac, Franjo. 1985. "Nacionalizam i jezik". Komunist, 5. VII. 18–19. Zagreb.

Car, Marko. 1918. "Za jedinstvo pravopisa". Hrvatska njiva, 7. 109–110. Zagreb.

Cipra, Franjo. [1941] 1998. Hrvatski pravopis. Zagreb. Suautori Petar Guberina i Kruno Krstić.

Cipra, Franjo. 1941. "Barbarizmi u hrvatskom jeziku nekad i danas". Alma mater Croatica, 2. 53–57. Zagreb.

Cuvaj, Slavko. 1902. "'Pjerin' Marina Držića". Rad JAZU, 148. 51–80. Zagreb.

Cuvaj, Slavko. 1910–13. Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije. 3–9. Zagreb.

Ćorović, Vladimir. 1918. "Za književno jedinstvo. Pitanje narečja i pisma". Književni jug, 1:3–4. 89–100. Zagreb. [Isto u: 1899. Narodne novine. 125. Zadar.]

Ćupić, Drago. 1985. "Odnos štokavštine sjeverozapadne Boke i Dubrovnika". Hrvatski dijalektološki zbornik, 7/1. 73–80. Zagreb.

Ćupić, Drago. 1988. "Vukov odnos prema 'h' u srpskohrvatskom jeziku". Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 17/2. 297–303. Beograd.

Dabčević-Kučar, Savka. 1970. "Uvodno izlaganje na Desetoj sjednici CK SKH". Vjesnik, 17. I. 4–8. Zagreb.

Dabčević-Kučar, Savka. 1997. '71. Hrvatski snovi i stvarnost. 1–2. Zagreb.

Damjanović, Stjepan. 1991. "Ivan Milčetić: jezikoslovac". Senjski zbornik, 18. 15–22. Senj.

Daničić, Đuro. 1850. Mala srpska gramatika. Beč.

Daničić, Đuro. 1851. "Nešto o srpskijem akcentima". Slavische Bibliothek. 97–110. Beč.

Daničić, Đuro. 1856–59. "Srpski akcenti". Glasnik Družtva srbske slovesnosti. 1856. 8. 1–61; 1859, 11. 1–34. Beograd.

Daničić, Đuro. 1857. "Razlika između jezika srbskoga i hrvatskog". Glasnik Družtva srbske slovesnosti. Beograd.

Daničić, Đuro. 1858. Srbska sintaksa, Beograd.

Daničić, Đuro. 1863–64. Rječnik iz književnih starina srpskih. 1–3. Beograd.

Daničić, Đuro. 1863–92. Oblici srpskog jezika. Beograd. [4]1864. Biograd; Oblici srpskoga ili hrvatskoga jezika. [5]1869., [6]1872., Zagreb; Oblici hrvatskoga ili srpskoga jezika. [8]1892.. Zagreb.

Daničić, Đuro. 1866. "Grammatica della lingua serbo-croata (illirica) compilata da Pietro Budmani". Književnik, 3. 586–587. Zagreb.

Daničić, Đuro. 1869. "Akcenti u glagola". Rad JAZU, 6. 47–158, Zagreb; Djela JAZU, 17. [2]1896. Zagreb.

Daničić, Đuro. 1871. "Akcenti u adjektiva". Rad JAZU, 14. 88–110, Zagreb; Djela JAZU, 24. [2]1913. Zagreb.

Daničić, Đuro. 1872. Prilog za istoriju akcentuacije hrvatske ili srpske. Rad JAZU, 20. 150–233. Zagreb.

Daničić, Đuro. 1874a. "Dioba slovenskih jezika". Vidovdan, 192–193. 2–3. Beograd.

Daničić, Đuro. 1874b. Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka. Beograd.

Daničić, Đuro. 1878. Ogled za Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb.

Daničić, Đuro. 1880. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1 (A–češulja). Zagreb.

Daničić, Đuro. 1975. Predavanja iz slovenske filologije. Beograd. [pogovor A. Peco]

Daničićev zbornik. 1925. Beograd. [Posebna izdanja SAN, knj. 55]

Deanović, Mirko. 1936. "Zašto dubrovački književnici nisu pisali kako su govorili?" Hrvatsko kolo. 62–77. Zagreb.

Deanović, Mirko. 1938–39. "Odjeci urbanizma u dubrovačkom govoru". Hrvatski jezik, 2–3. 40–50. Zagreb.

Deanović, Mirko. 1949. "Milan Rešetar". Ljetopis JAZU, 54. 336–361. Zagreb.

Deklaracija. 1967. "Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika". Telegram, 17. III. 1. Zagreb.

Deklaracija. 1997. Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika 1967–1997. Zagreb.

Della Bella, Ardelio. 1728. "Istruzioni grammaticali della lingua illirica". Dizionario italiano, latino, illirico. 5–50. [2]1758. Venezia, Ragusa.

Demeter, Dimitrija. 1843. "Misli o ilirskom književnom jeziku". Danica, 1. 1–2; 2. 5–8; "O našem jeziku". Danica, 3. 9–11. Zagreb.

Demeter, Dimitrija. 1847. "Prijateljem jugoslavenske sloge i prosvete". Danica, 12. 46–48. Zagreb.

Derkos, Ivan. 1832. Genius patriae super dormientibus filiis suis seu Folium patrioticum, Zagreb.

Derossi, Julije. 1992. "Grafijski sustav u Kašićevu hrvatskom prijevodu Sv. pisma". Čakavska rič, 2. 3–15. Split.

Derossi, Julije. 1993. "Antun Dragutin Parčić (1832–1902)". Portreti hrvatskih jezikoslovaca. 97–103. Zagreb.

Derossi, Julije. 2003a. "Kašićev hrvatski prijevod Biblije: velebno djelo hrvatske kulture". Lička revija, 3. 79–85. Senj.

Derossi, Julije. 2003b. "Pogledi Antuna Dragutina Parčića na hrvatski jezik i pravopis". Jezik, 2. 42–47.

Deželić, Gjuro Stjepan. 1899. Lažne srbske zemlje. Zagreb.

Divković, Mirko. 1879a. Hrvatske gramatike I. dio. Oblici. Zagreb.

Divković, Mirko. 1879b. "Odgovor na sud g. Vebera". Narodne novine. 226–235. Zagreb.

Divković, Mirko. 1887. Oblici hrvatskoga jezika za srednje škole. [6]1897. Zagreb.

Divković, Mirko. 1900a. Latinsko–hrvatski rječnik za škole. Zagreb.

Divković, Mirko. 1900b. "Odgovor prof. dr. Tomi Maretiću". Kršćanska škola, 12. 202–205; 13. 217–231; 14. 234–237. Zagreb.

Divković, Mirko. 1900c. "T. Maretić, Gramatika hrvatskoga jezika za više razrede...". Kršćanska škola, 1. 14–17; 2. 22–36; 3. 48–51; 4. 72–74. Zagreb.

Dobrovský, Josef. 1822. Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris. Vindobonae.

Dokumentacija. 1990–91. "Dokumentacija o pravopisnoj problematici 1941. godine". Jezik, 1. 5–31. Zagreb.

Dolenc, Ivica. 1986. Slučaj Žanko. Beograd. Suautor Mihailo Blečić.

Dr. J. 1917. "Kritika akademijskoga rječnika". Obzor, 202. 2–3. Zagreb.

Drakulić, Slavenka. 1985a. "Ko kvari hrvatsku mladež?" [Nadnaslov: Jezik i nacionalizam.]. Nin, 4. VIII. 38–39. Beograd.

Drakulić, Slavenka. 1985b. "Škiljan" [intervju]. Start, 9. III. 10–16. Zagreb.

Društvo književnika hrvatske. 1971–72. "O odreknuću Novosadskoga dogovora". Jezik, 1. 19.

Dubrovčanim. 1844. Zora dalmatinska, 1:14. 110–111.

Dujmušić, Jozo. 1908. "O pravopisu Broza–Boranića". Školski vjesnik, 1–2. 55–61. Sarajevo.

Dujmušić, Jozo. 1929–30a. "Da li još živi složena deklinacija?". Nastavni vjesnik, 1. 11–12. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1929–30b. "Gramatika današnjega hrvatskoga književnoga jezika. Napisao Rudolf Strohal". Nastavni vjesnik. 149–153. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1931–32a. "Franja Poljanec, Historija srpsko-hrvatskog književnog jezika". Nastavni vjesnik. 89–91. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1931–32b. "O podjeli hrvatskih glagola na vrste". Nastavni vjesnik. 182–184. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1932–35. "Antibarbarus hrvatskog(a) jezika". Obzor. 1932. 79. 2–3; 82. 2–3; 90. 2–3; 101. 2–3; 111. 3; 121. 2–3; 127. 2–3; 137. 2–3; 141. 2–3; 153. 2–3; 165. 2–3; 177. 2–3; 192. 2–3; 200. 2–3; 208. 2–3; 238. 2–3; 252. 3; Hrvatska straža. 1933. 4–6; 7. 4–5; 48. 4–5; 49. 4–5; 51. 4–5; 54. 4; 77. 4–5; 83. 4–5; 95. 4–5; 104. 4–5; 148. 4; 237. 4; 254. 4; 271. 4; 278. 4; 282. 4; 1934. 36. 4–5; 41. 4; 48. 4; 49. 4–5; 54. 4; 66. 5; 91. 4; 153. 4; 164. 4–5; 184. 4–5; 1935., 48. 4–5; 51. 4–5; 54. 4–5; 60. 4–5; 77. 4–5; 78. 4–5; 87. 4–5; 90. 4–5; 97. 4–5; 104. 4–5; 162. 4–5; 174. 4–5; 176. 4–5; 179. 4–5; 180. 4–5; 182. 4; 192. 4–5; 199. 4–5; 208. 4–5; 209. 4–5; 215. 4; 219. 4–5; 222. 5; 226. 5; 227. 4; 228. 4–5; 236. 4, 9; 239. 5; 245. 4. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1932a. "O jeziku 'Našega jezika'". Obzor, 186. 2. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1932b. "O jeziku našega poslovnoga svijeta". Obzor, 160. 2–3. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1932c. "Osvrt na 'Čudne tendencije'". Obzor, 289. 3. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1932d. "Senzacionalne tvrdnje Belićevih gramatika za srednje škole". Obzor, 275. 2–3. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1933a. "Drugi i zadnji odgovor dru J. Grškoviću". Obzor, 7. 2. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1933b. Repetitorij hrvatske slovnice. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1933c. "V. Karadžić i I. Broz o čistoći jezika". Hrvatska straža, 60. 4–5. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1935. "O knjizi 'Narodni jezik'". Hrvatska straža, 32. 4–5. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1936a. "Danas i jezikoslovci mnogo griješe protiv hrvatskog jezika". Hrvatski dnevnik, 10. 11. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1936b. "Ne valja pretjerana fonetika!" Hrvatski dnevnik, 5. 10. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1936c. "Vukova i Daničićeva fonetika nije mjerodavna". Hrvatski dnevnik, 14. 21. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1937a. "Hrvati i Vuk Karadžić prema ijekavštini". Hrvatska straža, 121. 4–5; [Ispravak. 123. 6]. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1937b. "Tko sve kvari hrvatski književni jezik?" Hrvatska straža, 296. 4–5. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1938a. "Imaju li Vuk i Daničić zasluga za hrvatski jezik?" Nezavisnost, 5. 2. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1938b. "Povratimo se k etimologijskom pravopisu". Nezavisnost, 2. 2. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1938c. "Razlike u jeziku medju hrvatskim i srbskim književnicima". Nezavisnost, 3. 3; 4. 2; 5. 2; 6. 3; 7. 3; 9. 3. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1939. "Aktuelna razmatranja o Maretićevu jeziku". Hrvatska straža, 169. 4; 171. 5; 172. 5; 174. 5; 175. 8; 176. 5; 178. 5. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1939–40. "Dr. Antun Radić proti dru Tomi Maretiću". Nastavni vjesnik, 4. 222–233. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1940a. "Je li jezik Đure Daničića klasičan?". Hrvatska straža, 107. 4; 108. 7. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1940b. "Kako je postala Vukova ijekavština". Hrvatska straža, 72. 4, 7. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 1940c. "Problemi hrvatskog književnog jezika". Hrvatska straža, 58. 4. Zagreb.

Dujmušić, Jozo. 2008. Antibarbarus hrvatskoga jezika i drugi članci. Zagreb.

Dukat, Vladoje. 1940. "Crtice o Šulekovu Njemačko–hrvatskom rječniku". Ljetopis JAZU, 52:1940. 209–214. Zagreb.

Dukat, Vladoje. 1943. "Ivan Trnski i Šulekovi rječnici". Rad HAZU, 277:1943. 1–64. Zagreb.

Đerić, Vasilije. 1902. "Rječnik hrvatskoga jezika". Srpski književni glasnik, 4. 313–317; 5. 383–389. Beograd.

Đorđić, Petar. 1935–36. "Dva vida našeg književnog jezika prema drugim slovenskim jezicima". Naš jezik, 3. 78–82. Beograd.

Đukanović, Vlado. 1983. "Jezičke varijante u BiH". Nin, 24. IV. 4, 6, 11. Beograd.

Đukanović, Vlado. 1987a. "Dometi 'pravopisne' logike". Nin, 25. I. 4. Beograd.

Đukanović, Vlado. 1987b. "Neodrživa asimetrija, a ne ultimatum". Nin, 3. V. 5. Beograd.

Đukanović, Vlado. 1987c. "Unifikacija i(li) 'unifikacija'". Nin, 17. V. 4–5. Beograd.

Đukanović, Vlado. 1987d. "(Zlo)upotreba Vuka i navodni pritisci". Nin, 31. V. 4–5, 8. Beograd.

Đurić, Dragutin (D. Đ.). 1941. "Postoji li hrvatski književni jezik". Hrvatski list, 68: 7128. 6. Osijek.

Erdmann-Pandžić, Elisabeth. 1994. "Jezik kao ideologija. Uz jedno neobjavljeno pismo V. S. Karadžića". Hrvatska revija, 44:194, 1. 33–55. Zagreb.

Esih, Ivan. 1929. "T. Maretić o Ristić–Kangrginom 'Rječniku srpskohrvatskoga i njemačkog jezika'". Obzor, 204. 3. Zagreb.

Esih, Ivan. 1931–32. "Kultura književnog jezika. Deset jezičnih zapovijedi". Nastavni vjesnik, 40. 191–196. Zagreb.

Esih, Ivan. 1932. "Hrvatska gramatika i leksikografija". Obzor, 42. 2–3. Zagreb.

Esih, Ivan. 1933. "Rešetarova ocjena Maretićeve gramatike". Obzor, 248. 2. Zagreb.

Esih, Ivan. 1934a. "Tomo Maretić uz 80-tu obljetnicu rođenja". Obzor, 284. 1–2. Zagreb.

Esih, Ivan. 1934b. "Dr. Tomislav Maretić". Svijet, 18:25. 496–511. Zagreb.

Esih, Ivan. 1935. "Razvitak hrvatske lingvistike u posljednje tri četvrtine stoljeća". Obzor. Spomen-knjiga 1860–1935. 196–198. Zagreb.

Esih, Ivan. 1938. "Tomo Maretić (nekrolog)". Obzor, 12. 1–2. Zagreb.

Esih, Ivan. 1939. "Hrvatski pravopisni rječnik". Židov, kulturni i literarni prilog, 19. 92. Zagreb.

Esih, Ivan. 1940a. "Nauka o hrvatskom jeziku". Jutarnji list, 10380. 18. Zagreb.

Esih, Ivan. 1940b. "Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika". Obzor, 266. 6. Zagreb.

Esih, Ivan. 1958. "Prof. Marcel Kušar". Riječka revija, 3–4. 204–206. Rijeka.

Fancev, Franjo. 1916. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. Zagreb.

Fancev, Franjo. 1937. Starija hrvatska književnost u današnjim srednjoškolskim udžbenicima. Hrvatska revija, 1937, 11, Zagreb.

Fancev, Franjo. 1940. "Malo razgovora o akademičkom rječniku budućem". Savremenik, 1:1. 17–20. Zagreb.

Fermendžin, Euzebije. 1891. "Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648". Starine JAZU, 24. 1–40. Zagreb.

Filipić, Krešimir. 1963. Lik Vatroslava Jagića. Varaždin.

Finka, Božidar. 1954–55. "Tridesetgodišnjica Maretićeva 'Jezičnog savjetnika'". Jezik, 1. 29–31. Zagreb.

Finka, Božidar. 1965. "O povijesnom rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika". Ljetopis JAZU, 70. 403–414. Zagreb.

Finka, Božidar. 1966–67a. "I jedinstvo jezika i književne varijante". Jezik, 3. 65–75.

Finka, Božidar. 1966–67b. "Rješavanje jezičnih pitanja u odostražnom rječniku". Jezik, 4. 115–128. Suautor B. László.

Finka, Božidar. 1966–67c. "O tvorbi nesvršenih glagola s umecima *-áva-* i *-íva-*". Jezik, 5. 141–144. Zagreb.

Finka, Božidar. 1967–68. "Prilog naglasnoj tipologiji imenica". Jezik, 5. 143–150.

Finka, Božidar. 1969–70. "Naglasna tipologija i njena primjena u standradnim rječnicima". Jezik, 2. 33–36. Zagreb.

Finka, Božidar. 1970–71. "O otkazivanju Novosadskoga dogovora". Jezik, 5. 139–140.

Finka, Božidar. 1971. Hrvatski pravopis. Zagreb; London. 1972. [pretisak]; Zagreb [2]1991., [3]1994., [4]1996., [5]2001., [6]2002., [7]2003., [8]2004. Suautori S. Babić i M. Moguš.

Finka, Božidar. 1976. "Slavko Pavešić (urednik Rječnika od 1967. do 1975)". Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 97. Dodatak. 128–135. Zagreb.

Fishman, Joshua A. 1978. Sociologija jezika. Sarajevo.

Florschütz, Josip. 1905. Gramatika hrvatskoga jezika. [2]1907., [3]1916., [4]1921. Zagreb.; Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika za srednje i slične škole. [5]1940.

Florschütz, Josip. 1943. Hrvatska slovnica. Zagreb. Pretisak 2002.

Fröhlich Veselić, Rudolf. 1847. Kurz gefasste tabellarisch bearbeitete Anleitung zur schnellen Erlernung vier slawischen Hauptsprachen. Wien.

Fröhlich Veselić, Rudolf. 1850. Theoretisch-praktische Grammatik der illyirischen Sprache, Wien.

Fröhlich Veselić, Rudolf. 1853. Rěčnik ilirskoga i němačkoga jezika. Beč.

Fröhlich Veselić, Rudolf. 1854. Kurze theoretisch-praktische Taschen-Grammatik der serbischen Sprache für Deutsche, Wien.

Fröhlich Veselić, Rudolf. 1861. Theoretisch-praktische Grammatik der illyrischen Sprache, wie solche in Dalmatien, Kroatien , Slavonien, Bosnien, im südlichen Ungarn und in einem Theile der Militärgrenze gesprochen wird. Wien.

Fröhlich Veselić, Rudolf. 1872. Kurz gefasste tabellarisch bearbeitete Anleitung zur schnellen Erlernung vier slavischen Hauptsprachen, Wien.

Gabrić-Bagarić, Darija. 1975. "Neki štokavizmi u Benetovićevoj 'Hvarkinji'". Čakavska rič, 1. 55–68. Split.

Gabrić-Bagarić, Darija. 1980. "Fonetske i morfološke osobine jezika Hanibala Lucića". Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 9–10. 55–68. Sarajevo.

Gabrić-Bagarić, Darija. 1984. Jezik Bartola Kašića. Posebna izdanja Instituta za jezik, 5. Sarajevo.

Gabrić-Bagarić, Darija. 1987. "Dubrovčanizmi Vukova Rječnika iz 1852. godine i Paljetkovanje Luke Zora". Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću. 53–62. Sarajevo.

Gabrić-Bagarić, Darija. 1989. Jezik Ivana Bandulavića, franjevačkog pisca iz 17. stoljeća. Sarajevo.

Gabrić-Bagarić, Darija. 1994. "O razlikama između I. i II. izdanja *Pištola i evanđelja* Ivana Bandulavića". Rasprave Zavoda za hrvatski jezik, 20. 67–85. Zagreb.

Gabrić-Bagarić, Darija. 1996. "Kašićeva rukopisna Biblija i Blago jezika slovinskoga Jakova Mikalje". Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 22. 37–49. Zagreb.

Gaj, Ljudevit. 1830. Kratka osnova horvatsko-slavonskoga pravopisaña. Budim.

Gaj, Ljudevit. 1835a. "Pravopisz". Danica, 10–12. 38–43, 46–48. Zagreb.

Gaj, Ljudevit. 1835b. Naš narod. Danica, 34. 234–236. Zagreb.

Gaj, Ljudevit. 1836. "Proglas". Danica, 49. Zagreb.

Gaj, Ljudevit. 1841. "Poziv k predplati na pèrvi ilirski rěčnik ili slovar s organičkim pravopisom". Danica, 15. Zagreb.

Galić, Mirko. 1979. "Radnicima često tepamo, a ne govorimo im prave stvari (intervju sa Stipom Šuvarom)". Vjesnik. Sedam dana. 21. VII. 5–7. Zagreb.

Gavazzi, Milovan. 1923–24. "Dr. Tomo Maretić, Jezični savjetnik". Nastavni vjesnik, 32. 231–234. Zagreb.

Gjalski, Ksaver Šandor. 1926. "Contra philologiam militantem". Obzor, 91. 4. Zagreb.

Glavaš, Zvonimir. 2014. "Novogovor – vulgata današnjice". Jezikoslovlje, 2–3. 349–371. Osijek. Suautor Branko Kuna.

Godić, Darjan. 2016. "Vojni manevar 'Sloboda 71'. Prilog istraživanju". Historijski zbornik, 1. 165–188. Zagreb. Suautor Domagoj Knežević.

Golik, Julije. 1909–11. "Latinsko-hrvatski rječnik za škole M. Divkovića". Nastavni vjesnik, 17. 540–545; 18. 223–232; 19. 457–460. Zagreb.

Gopić, Josip. 1907. Prilog poznavanju akcenatske teorije Mažuranićeve, Zagreb.

Gopić, Josip. 1908. "Novi prilog poznavanju akcenatske teorije Mažuranićeve". Nastavni vjesnik, 16. 683– 691. 748–756. Zagreb.

Gopić, Josip. 1909a. "Akcenat u brojeva". Nastavni vjesnik, 17. 25–30. Zagreb.

Gopić, Josip. 1909b. "Akcenat u dativu i lokativu singulara". Nastavni vjesnik, 17. 507–510. Zagreb.

Gopić, Josip. 1909c. "Akcenat pri vezanju priklonica s naklonicama". Nastavni vjesnik, 17. 338–343. Zagreb.

Gopić, Josip. 1909d. "Ortotonički akcenat". Nastavni vjesnik, 17. 430–435. Zagreb.

Gopić, Josip. 1909e. "Osobiti pojavi uzmačni u imenica". Nastavni vjesnik, 17. 675–676. Zagreb.

Gopić, Josip. 1909f. "Tri riječi o tromoj kvaliteti akcenatskoj". Nastavni vjesnik, 17. 272–274. Zagreb.

Gopić, Josip. 1910–11. "Četveroslovčani zakon". Nastavni vjesnik, 19. 359–368. Zagreb.

Gopić, Josip. 1910a. "Akcenat u nominativu i akuzativu singulara". Nastavni vjesnik, 18. 115–119. Zagreb.

Gopić, Josip. 1910b. "Razboj akcenatski". Nastavni vjesnik, 18. 510–515. Zagreb.

Gopić, Josip. 1910c. "Troslovčani zakon". Nastavni vjesnik, 18. 355–361. Zagreb.

Gopić, Josip. 1911–12a. "Glagolski akcenat u jeziku hrvatskome". Nastavni vjesnik, 20. 321–339, 401–418, 497–510, 577–593, 657–673. Zagreb.

Gopić, Josip. 1911–12b. "Prilog za slavenski akcenat. Napisao Stjepan Ivšić". Nastavni vjesnik, 20. 293–302. Zagreb.

Gopić, Josip. 1913–14a. "Akcenat u penultimatskijeh imenica". Nastavni vjesnik, 22. 359–368. Zagreb.

Gopić, Josip. 1913–14b. "Imenički genitiv plurala u jeziku hrvatskome". Nastavni vjesnik, 22. 430–432. Zagreb.

Gortan-Premk, Darinka. 1984. "Srpskohrvatska leksikografija XIX veka (pregled leksikografskih koncepcija)". Naš jezik, 2–3. 139–146. Beograd.

Gostiša, Ivan. 1900. "Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika". Nastavni vjesnik, 8. 40–49.

Gotovac, Vlado. 1969a. "Autsajderski fragmenti. Svitak prvi". Kritika, 4. 69–84. Zagreb.

Gotovac, Vlado. 1969b. "Autsajderski fragmenti. Svitak treći". Kritika, 8. 534–559. Zagreb.

Gotovac, Vlado. 2002. Nepoznata istina o crnom danu za hrvatske domoljube 11. siječnja 1972. O udaru na Maticu hrvatsku i Hrvatsko proljeće. O Hrvatskoj danas. 108–117. Zagreb.

Grasselli-Vukušić, Marija. 2007. Naglasak u hrvatskome književnom jeziku. Zagreb. Suautori Stjepan Vukušić i Ivan Zoričić.

Grba, Milovan. 1926. "'Srbi i Hrvati – dva naroda!'". Novi život, 58. 229–230. Beograd.

Grčević, Mario. 1996–97. "Hrvatski udjel u Karadžićevu prijevodu Novoga zavjeta". Jezik, 2. 53–63. Zagreb.

Grčević, Mario. 1997. Die Entstehung der kroatischen Literatursprache. Köln – Weimar– Wien.

Grčević, Mario. 1997–98. "Zašto slavistika 19. stoljeća nije priznavala postojanje hrvatskoga jezika? Uzroci i posljedice". Jezik, 1. 2–28.

Grčević, Mario. 1998–99. "Zablude o istočnohercegovačkim govorima kao dijalekatnoj osnovici hrvatskoga književnoga jezika". Jezik, 2. 41–56, 3. 81–94.

Grčević, Mario. 1999–2000. "Ponovno o 'istočnohercegovačkoj štokavštini' i kroatističkim stranputicama". Jezik, 1. 18–32.

Grčević, Mario. 2001a. "Još jednom o serbokroatizmu u suvremenoj njemačkoj slavistici". Jezik. 5. 182–192. Zagreb.

Grčević, Mario. 2001b. "O serbokroatizmu u suvremenoj njemačkoj slavistici". Jezik, 4. 121–132.

Grčević, Mario. 2006. "Pogrješan razvoj njemačke slavistike". Jezik, 1. 25–31.

Grčević, Mario. 2008. "Poteškoće u priznavanju hrvatskoga jezika u inozemstvu". Jezik, 5. 189–192.

Grčević, Mario. 2009. "Jernej Kopitar kao strateg Karadžićeve književnojezične reforme". Filologija, 53. 1–53.

Grčević, Mario. 2011. "Hrvatski jezik i Europska Unija". Jezik, 2. 50–57.

Grčević, Mario. 2014. "Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. st.". Jezik, 1/2. 42–67; 3. 94–106; 4/5. 174–183.

Grčević, Mario. 2019. Ime "Hrvat" u etnogenezi Južnih Slavena. Zagreb – Dubrovnik.

Greenberg, Robert D. 2005. Jezik i identitet na Balkanu. Raspad srpsko-hrvatskoga. Zagreb.

Grickat, Irena. 1969. "Jezik književnosti i književni jezik". Južnoslovenski filolog, 1–2.1–36. Beograd.

Gross, Mirjana. 1976–77. "'Ideja jugoslovjenstva' F. Račkoga". Historijski zbornik, 29–30. 331–344. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1932a. "Čudne tendencije". Novosti, 30. XII. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1932b. "Čudne tendencije — još čudnije neznanje. Kako dr. J. Dujmušić 'popravlja' naš jezik". Novosti, 359. 11. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1934. "Branič hrvatskoga ili srpskoga jezika". Novosti, 116. 9. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1935. "Jezično sito". Novosti, 221. 8. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1936. "Blago hrvatskog ili srpskog jezika". Novosti, 101. 11. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1937a. "Društvo 'Hrvatski jezik'". Jugoslovenske novine, 50. 7–8. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1937b. "Još o Društvu 'Hrvatski jezik'". Jugoslovenske novine, 53. 7. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1938. "Ko kvari hrvatski ili srpski jezik". Jugoslovenske novine, 104. 2–3. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1940a. "Hrvatski ili srpski jezični osjećaj". Nastavnički pokret, 2. 2–4. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1940b. "O čistoći i pravilnosti hrvatskoga jezika". Hrvatska prosvjeta, 1–2. 67–70. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1941a. "Razlike izmedju hrvatskoga i srpskoga jezika. Kritika knjige dra Guberine i dra Krstića". Novosti, 22. 16–17. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1941b. "Razlike izmedju hrvatskoga i srpskoga jezika. Odgovor dru Kruni Krstiću". Jutarnji list, 10443. 13. Zagreb.

Gršković, Jerko. 1941c. "Jedan nam je jezik. Ozbiljan jezikoslovac odgovara mistifikatorima". Smotra slavenske politike, 139. 1–2. Zagreb.

Grubor, Đuro. 1909. Recenzija hrvatske ili srpske gramatike za srednje škole od kr. univerz. prof. dra T. Maretića (treće izdanje, 1906.). Zagreb.

Gruden, Živko. 1982. "Sjenke nad jezikom. Osvrt na neke odjeke slovenske jezične akcije". Vjesnik, 6. IV. 5. Zagreb.

Guberina, Petar. [1941.] 1998. Hrvatski pravopis. Zagreb. Suautori Franjo Cipra i Kruno Krstić.

Guberina, Petar. 1940. Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika. Zagreb. Suautor Kruno Krstić.

Guberina, Petar. 1941a. "Hrvatski jezični osjećaj". Novi list, 38. 11. Zagreb.

Guberina, Petar. 1941b. "Hrvatski književni jezik i hrvatski jezikoslovci". Hrvatska revija, 6. 283–296. Zagreb.

Guberina, Petar. 1941c. "Jezična prošlost i sadašnjost". Hrvatski narod, 108. 4. Zagreb.

Guberina, Petar. 1941d. "Poštujmo osnovna jezikoslovna načela". Hrvatski narod, 160. 7. Zagreb.

Guberina, Petar. 1941e. "Razlike izmedju hrvatskih i srpskih jezičnih oblika. Tvorba riječi". Hrvatski narod, 95. 12. Zagreb.

Guberina, Petar. 1941f. "Stilske i stilističke razlike između hrvatskoga i srpskog književnog jezika". Novi list, 21. 9. Zagreb.

Gudkov, Vladimir P. 1965. "O različijah meždu dvumja variantami serbsko-horvatskogo literaturnogo jazyka". Sovetskoe slavjanovedenie, 3. 52–59. Moskva.

Gudkov, Vladimir P. 1988. "Oblikovanje instrumentala jednine u imeničkoj trećoj deklinaciji". Naš jezik, NS, 1–2. 11–24. Beograd.

Gudkov, Vladimir P. 1989. "O distribuciji alternativnih nastavaka u oblicima instrumentala jednine imeničke prve deklinacije". Naš jezik, NS, 3. 136–157. Beograd.

Gvozdanović, Jadranka. 1980. Tone and Accent in Standard Serbo-Croatian. Beč.

Gvozdanović, Jadranka. 1983. "Kada odstupamo od gramatičkog roda i broja?". Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 13/1. 213–220. Beograd.

Hadrovics, László. 1992–93. "Razvoj hrvatskog rječničkog blaga u 19. i 20. stoljeću". Filologija, 20–21. 153–164. Zagreb.

Ham, Sanda. 1995. "Atributna uloga glagolskih pridjeva sadašnjih i prošlih u hrvatskom književnom jeziku 19. st.". Riječ, 1–2. 17–26. Rijeka.

Ham, Sanda. 1996. "Zamjeničko–pridjevna sklonidba jednine u hrvatskom književnom jeziku krajem 19. stoljeća". Filologija, 27. 25–41. Zagreb.

Ham, Sanda. 1996–97a. "O instrumentalu jednine imenica vrste *i*". Jezik, 1. 1–8. Zagreb.

Ham, Sanda. 1996–97b. "O zanaglasnom akuzativu *ju*". Jezik, 1. 16–20. Zagreb.

Ham, Sanda. 1997. "Razlikovne sastavnice u Mažuranićevoj Slovnici Hèrvatskoj". Riječ, 2. 18–24. Rijeka.

Ham, Sanda. 1998a. Jezik zagrebačke filološke škole. Osijek.

Ham, Sanda. 1998b. "Slovnica hrvatskoga jezika Josipa Vitanovića". Jezikoslovlje, 1. 35–50. Osijek.

Ham, Sanda. 2003. "Florshützove gramatike i slovnice. Povodom pretiska trećeg izdanja". Jezik, 4. 121–133. Zagreb.

Ham, Sanda. 2005a. Hrvatski školski pravopis. Zagreb. ^{2}2008, ^{3}2009, ^{4}2012. Suautori Stjepan Babić i Milan Moguš.

Ham, Sanda. 2005b. "Uloga narodnih novina u oblikovanju hrvatskoga književnoga jezika u 19. st.". Narodne novine. Zbornik uz 170. obljetnicu neprekinutoga izlaženja 1835–2005. 165–179. Zagreb.

Ham, Sanda. 2006. Povijest hrvatskih gramatika, Zagreb.

Ham, Sanda. 2013. "Normativni pogled iz Ivšićeva Nacrta za istraživańe hrvatskih ili srpskih narječja". Šokačka rič. 15–67. Vinkovci.

Ham, Sanda. 2015. "Časopisi Hrvatski jezik i Jezik". Jezik, 1. 2–15. Zagreb.

Ham, Sanda. 2015. "Ktetici kao pravopisno pitanje. Jezik, 2/3. 93–113. Zagreb.

Hamm, Josip. 1938–39. "Hrvatski jezik na srednjim školama". Hrvatski jezik, 8–10. 181–183. Zagreb.

Hamm, Josip. 1952. "Je – ije". Hrvatsko kolo, 6. 370–373. Zagreb.

Hamm, Josip. 1952–53. "Sekundarno *ije* na zapadnom hrvatskom području". Jezik, 2. 39–45. Zagreb.

Hamm, Josip. 1953–54a. "Imenice s predmetkom *pre-*". Jezik, 4. 97–102. Zagreb.

Hamm, Josip. 1953–54b. "Kako je Vuk rastavljao riječi. Povodom nekih članaka u *Jeziku* i *Našem jeziku*". Jezik, 5. 140–144. Zagreb.

Hamm, Josip. 1956–57a. "Pisanje tuđih imena". Jezik, 3. 74–80. Zagreb.

Hamm, Josip. 1956–57b. "Promjena brojeva 2, 3 i 4". Jezik, 1. 9–14. Zagreb.

Hamm, Josip. 1956–57c. "Uz Vukovićev članak o futuru". Jezik, 5. 145–147. Zagreb.

Hamm, Josip. 1957–58. "Zajedničke emisije naših radio-stanica". Jezik, 4. 103–105. Zagreb. Suautori Mate Hraste i Ljudevit Jonke.

Hamm, Josip. 1967. Kratka gramatika hrvatskosrpskog književnog jezika za strance. Zagreb.

Hattala, Martin. 1898. "Početne skupine suglasa hrvatskih ili srpskih". Rad JAZU, 4. 104–175. Zagreb.

Havránek, Bohuslav. 1963. Studie o spisovném yazice, Prag.

Havránek, Bohuslav. 1970. "Principi Praške lingvističke škole". Zbornik MS za filologiju i lingvistiku, 13/1. 7–17. Novi Sad.

Hercigonja, Eduard. 1982–83. "Tendencije dijakronijskog razvitka fleksije pridjeva i zamjenica u jeziku hrvatskoglagoljskih zborničkih tekstova 15. st.". Filologija, 11. 9–73. Zagreb.

Hercigonja, Eduard. 1983a. Nad iskonom hrvatske knjige. Zagreb.

Hercigonja, Eduard. 1983b. "Prilog istraživanju ikavsko-ekavske zakonitosti u čakavštini 15. stoljeća". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 18. 1–42. Zagreb.

Hercigonja, Eduard. 1989. "Jezik i stilematika Glavinićevih spisa između književno-jezičnih smjeranja hrvatskih glagoljaša i ozaljskog kruga". Zbornik radova o Franji Glaviniću. 155–212. Zagreb.

Homadovski, Vasil. 1929. Kako da izjednačimo naš književni jezik? Split.

Horvat, Ivo. 1987a. "*Čemu dalje rasprave?*". Nin, 7. VI. 4, 6. Beograd. [Članak potpisan pseudonimom Mihovil Šoštarić]

Horvat, Ivo. 1987b. "Jezički ultimatum". Nin, 26. IV. 4. Beograd. [Članak potpisan pseudonimom Mihovil Šoštarić]

Horvat, Ivo. 1987c. "Pritisci beogradskih jezikoslovaca". Nin, 24. V. 4–5. Beograd. [Članak potpisan pseudonimom Mihovil Šoštarić]

Horvat, Vladimir. 1987. "Vukov 'Srpski rječnik' (1818) prema rječnicima isusovaca leksikografa: Kašića (1599?), Mikalje (1649), Habdelića (1670), Dela Bele (1728) i Jambrešića (1742)". Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 17/2. 439–448. Beograd.

Horvat, Vladimir. 1999. Bartol Kašić – otac hrvatskoga jezikoslovlja. Zagreb.

Hraste, Mate. 1952. Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, [2]1954., [3]1959.; Gramatika hrvatskosrpskoga jezika. Zagreb [4]1961., [5]1963., [6]1965., [7]1967., [8]1968., [9]1970. Suautori Ivan Brabec i Sreten Živković.

Hraste, Mate. 1954–55. "O nazivu našega jezika". Jezik, 4. 107–110. Zagreb.

Hraste, Mate. 1957–58. "Zajedničke emisije naših radio-stanica". Jezik, 4. 103–105. Zagreb. Suautori Josip Hamm i Ljudevit Jonke.

Hraste, Mate. 1963–64. "O potrebi prenošenja akcenta na prijedlog". Jezik, 5. 141–143. Zagreb.

Hraste, Mate. 1965–66. "Problem norme u književnom jeziku". Jezik, 1. 15–20. Zagreb.

Hrvatsko filološko društvo. 1970–71. "Zaključak [o odreknuću Novosadskoga dogovora]". Jezik, 5. 138. Zagreb.

Institut za jezik JAZU. 1965–66. "Izjava o jedinstvu i varijantama hrvatsko-srpskoga književnog jezika". Jezik, 5. 132–133. Zagreb.

Institut za jezik JAZU. 1970–71. "O odreknuću Novosadskoga dogovora". Jezik, 5. 138. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1867. "Sveto pismo. Preveo Gjuro Daničić". Zagrebački katolički list, 13. 98–101. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1876a. "Duplika". Katolički list, 8. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1876b. "Odgovor g. Adolfu Veberu". Katolički list, 4. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1876c. "Odgovor g. dru. N. Voršaku". Katolički list, 12. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1876d. "Završetak". Katolički list, 20. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1878a. "Gospodine uredniče!" Katolički list, 52. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1878b. "Obrana". Katolički list, 39. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1878c. "Utuk". Katolički list, 42–44. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1878d. "Voršakova Čitanja i evangjelja". Katolički list, 28, 29, 31. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1879. "Govor nastupajućega rektora dra Franje Ivekovića". Obzor, 244. 245. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1882a. "Da se razumijemo". Katolički list, 9. 62–69. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1882b. "K 'Životu svetaca'". Katolički list, 50. 397–399. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1883a. "Daničić i kajkavština". Vienac, 44. 720. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1883b. "Izjedljiv i umnožan". Vienac, 47. 768. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1883c. "Povijest". Vienac, 49. 799. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1883d. "Treba li pisati povjest ili poviest". Vienac, 43. 704. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1884. "Poraba nekih zamjenica i još nešto". Vienac, 34. 548; 35. 564. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1897. "Ogled. Rječnik hrvatskoga jezika iz književnih djela Vuka Karadžića i Gjura Daničića skupili i obradili Ivan Broz i Franjo Iveković". Nastavni vjesnik, 5. 227–236. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1901. Rječnik hrvatskoga jezika. 1–2. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1902. "Kritička objava rječnika hrvatskoga jezika od V. Jagića". Vienac, 4. 58–60; 5. 75–77; 20. 315–317; 21. 329–330. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1903. "Stope Hristove i Nasljeduj Hrista". Katolički list, 49. 583–588. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1905a. "Dr. Ante Starčević. Značajne crte o njemu napisao". Katolički list, 31. 369–373; 32. 381–384; 33. 392–397; 34. 405–408. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1905b. "Drugi padež množine s nastavkom î u imenica ženskih, koje imaju u prvom padežu jednine nastavak *a*". Rad JAZU, 162. 186–191. Zagreb.

Iveković, Franjo. 1906. "Osvrt na pisanje o Starčeviću". Katolički list, 6, Prilog. 1–8. Zagreb.

Ivić, Aleksa. 1922. O srpskom i hrvatskom imenu. Beograd.

Ivić, Milka. 1957. "Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom". Zbornik MS za filologiju i lingvistiku, 1. 114–126. Novi Sad.

Ivić, Milka. 1965. "Vukova uloga u normiranju ekavske varijante književnog jezika". Anali Filološkog fakulteta, 5. 95–98. Beograd.

Ivić, Milka. 1965–66. "Problem norme u književnom jeziku". Jezik, 1. 1–8. Zagreb.

Ivić, Milka. 1975. Pravci u lingvistici. Beograd.

Ivić, Milka. 1997. O Vukovom i vukovskom jeziku. Beograd. 2. izd.

Ivić, Pavle. "1981. Daničićevo mesto među istoričarima srpskohrvatskoga jezika". Zbornik o Đuri Daničiću. 348–357. Beograd–Zagreb.

Ivić, Pavle. 1965. "Dva aspekta Vukova dela". Anali filološkog fakulteta, 5. 99–107. Beograd.

Ivić, Pavle. 1966a. "O Vukovom rječniku iz 1818. godine". Sabrana dela Vuka Karadžića, 2. Srpski rječnik (1818). Pogovor. 19–188. Beograd.

Ivić, Pavle. 1966b. "Tendencije u konačnoj fazi Vukove jezične reforme". Vukov zbornik, pos. izd. SANU. 400. 63–71. Beograd.

Ivić, Pavle. 1971. Srpski narod i njegov jezik. Beograd.

Ivić, Pavle. 1972. "Dijalekatska baza Vukovog književnog jezika". Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 2. 113–116. Beograd.

Ivić, Pavle. 1978. "Razvoj Vukovih pogleda na srpski književni jezik". Zbornik MS za filologiju i lingvistiku, 21/1. 133–141. Novi Sad.

Ivić, Pavle. 1983. "Standardni jezik Srba i Hrvata u drugoj polovini devetnaestoga veka". Slavistična revija, 3. 221–235. Ljubljana.

Ivić, Pavle. 1984. "L'évolution de la langue littéraire sur le territoire linguistique serbo-croate". Revue des études slaves, 56. Pariz.

Ivić, Pavle. 1985–86. "Nauci trebaju činjenice, a ne emocije". Jezik, 3. 78–87. Zagreb.

Ivić, Pavle. 1986–87. "Radi se ipak o nečem drugom". Jezik, 3. 81–85. Zagreb.

Ivić, Pavle. 1987a. "Do pravopisnih izmjena dogovorno". Vjesnik, 14. II. Zagreb.

Ivić, Pavle. 1987b. "Vuk Karadžić i književni jezik kod Srba". Naučni susreti slavista u Vukove dane, 17/1. 13–22. Beograd.

Ivić, Pavle. 1988. "Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski". Izvadak iz 2. izd. Enciklopedije Jugoslavije. Zagreb. Suautor Dalibor Brozović.

Ivić, Pavle. 2007. Jezičko planiranje u Srbiji danas. http://host.sezampro.yu/jezikdanas/9-99/9-99_2.htm (pristupljeno 11. lipnja 2007.).

Ivšić, Stjepan. 1910. "Vukov prijevod kompozita". Savremenik, 5. 358–359. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1911b. "Prilog za slavenski akcenat". Rad JAZU, 187. 133–208. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1913. "Današnji posavski govor". Rad JAZU, 196. 124–254;

Ivšić, Stjepan. 1914. "Nacrt za istraživanje hrvatskih i srpskih narječja". Kovčežić za hrvatska i srpska narječja. 1. JAZU. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1924. "Vatroslav Jagić i osnivanje zagrebačkog sveučilišta". Vienac, 12. 381–388. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1934. "Jubilej jednoga leksikografskog rada". Hrvatska revija, 4. 191–196. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1936. "Jezik Hrvata kajkavaca". Ljetopis JAZU, 48. 47–88. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1938. "Moj posljednji oproštaj s drom T. Maretićem". Savremenik, 3. 272– 274. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1938–39a. "Etimologija i fonetika u našem pravopisu". Hrvatski jezik, 1. 3–13. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1938–39b. "Hrvatski književni jezik". Hrvatski jezik, 2–3. 33–39. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1938–39c. "Jedan čakavsko-kajkavski dijalektizam u Vuka i u našem Književnom jeziku". Hrvatski jezik, 8–10. 173–176. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1938–39d. "Tužbe zbog kvarenja jezika". Hrvatski jezik, 4–5. 73–78. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1939. "Tomo Maretić". Ljetopis JAZU, 51. 19–25. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1942. "Naš izgovor kroz rime". Alma mater Croatica, 8/9. 273–285. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1952–53. "Oko naše ortoepije". Jezik, 3. 69–74; 4. 105–107; 5. 132–135. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1953–54. "Iz najnovije historije našega pravopisa. Uz Belićev Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika (1950/2)". Jezik, 2. 36–43. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1955. Srpsko-hrvatski jezik na pločama. Zagreb. Suautor Miroslav Kravar.

Ivšić, Stjepan. 1955–56. "Neki primjeri s afrikatom mjesto tjesnačnoga konsonanta". Jezik, 3. 67–68. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1970. Slavenska poredbena gramatika. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1971. Izabrana djela iz slavenske akcentuacije. München.

Ivšić, Stjepan. 1990–91. "Uz 'Pravopisne prijedloge' Povjerenstva za hrvatski jezik i 'Odvojeno mišljenje' dra. Marijana Stojkovića". Jezik, 3. 77–85. Zagreb.

Ivšić, Stjepan.1911a. "Dr. N. Andrić, Branič jezika hrvatskoga". Hrvatski pokret, 124; 125. 3; 151. 2–4. Zagreb.

Izvršni komitet. 1967–68. "Izvršni komitet CK SK Bosne i Hercegovine o suvremenoj problematici". Jezik, 5. 129–130. Zagreb.

Izvršni komiteti 1967–68. "Izvršni komiteti CK SKH i CK SKS o suvremenoj jezičnoj problematici". Jezik, 3. 65–68. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1859. "Quomodo scribamus nos?" Narodne novine. 37–39. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1860. "Recimo koju. Progovorio Frane Kurelac. Karlovac 1860." (Narodne novine. 1860. 216–218, 220–222. Zagreb; Izabrani kraći spisi. 427–436).

Jagić, Vatroslav. 1862. "Deklinacija imena samostavnoga uzporedjena kako se razvi u staroslavenskom-srbskom-hrvatskom jeziku". Program kraljevske gimnazije u Zagrebu koncem školske godine 1862. 3–15. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1864–66. Priměri starohèrvatskoga jezika iz glagolskih i cirilskih književnih starinah, sastavljeni za sedmi i osmi razred gimnazijalni. Dio pèrvi. Uvod i priměri staroslovenski. Dio drugi. Uvod i priměri starohèrvatski. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1864a. "Naš pravopis". Književnik, 1. 1–34; 2. 151–180. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1864b. "Odgovor na Veberov Odgovor na 'Naš pravopis'". Književnik, 2. 186–187. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1864c. "Iz prošlosti Hrvatskoga jezika". Književnik, 3. 332–358; 4. 447–485. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1864d. Gramatika jezika hèrvatskoga, osnovana na starobugarskoj slovjenštini. Dio pèrvi, Glasovi. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1864e. Zasluge Vuka Štefanovića Karadžića za naš narodni jezik (p. o. iz Književnika). Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1865. Primjetbe k našoj sintaksi s gledišta sravnjujuće gramatike. Književnik, 2. 176–196. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1867. "Istorija srpske književnosti. Pregled ugadjan za školsku potrebu. Napisao Stojan Novaković". Rad JAZU, 1. 236–242. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1869a. "Pomladjena vokalizacija u hrvatskom jeziku". Rad JAZU, 9. 65–155. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1869b. "Plodovi književnosti hrvatsko-srbske od pošljednje dvije godine". Vienac, 3. 66–69. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1869c. "Živi li, napreduje li naša književnost?" Vienac, 1. 19–23. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1870. "Paralele k hrvatsko-srbskomu naglasivanju". Rad JAZU, 13. 1–16. Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1890. "T. Maretić, Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima". Archiv für slavische Philologie, 12. 602–609. Berlin. [Isto u: Izabrani kraći spisi. 485–491.]

Jagić, Vatroslav. 1891a. "Einige Bedenken, aus Anlass der vorhergehenden Abhandlung Dr. Rešetar's". Archiv für slavische Philologie, 13. 388–397. Berlin.

Jagić, Vatroslav. 1891b. "Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga... sastavio Marcel Kušar". Archiv für slavische Philologie, 13. 279–281. Berlin.

Jagić, Vatroslav. 1893. "Dubrovčani jesu li Hrvati?" Archiv für slavische Philologie, 15. 279–281. Berlin.

Jagić, Vatroslav. 1896. "Bosanski jezik". Hrvatska domovina, 150. 159. Sušak–Zagreb.

Jagić, Vatroslav. 1899. "Povjest književnosti hrvatske i srpske. Napisao Dr. Gjuro Šurmin. 1898". Delo, 22. 475–481. Beograd. [Ovdje prema: 1982. Polemike u hrvatskoj književnosti, 5. Zagreb.]

Jagić, Vatroslav. 1900. "Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. Napisao dr. T. Maretić". Archiv für slavische Philologie, 22. 263–278. Berlin. [Isto u: Izabrani kraći spisi. 532–547.]

Jagić, Vatroslav. 1901–2. "Rječnik hrvatskoga jezika. Skupili i obradili I. Broz i F. Iveković". Kolo, 1901., 9. 548–557; 1902., 8. 521–523; 9. 581–593. Beograd.

Jagić, Vatroslav. 1910. "U opoziciji radi ortografije". Obzor, jubilarni broj, prosinac. Zagreb. [Isto u: Izabrani kraći spisi. 366–367.]

Jagić, Vatroslav. 1930–34. Spomeni mojega života. 1–2. Beograd.

Jagić, Vatroslav. 1948. Izabrani kraći spisi (ur. Mihovil Kombol). Zagreb.

Janjanin, Mihajlo. 1919–20. "Odgovor na 'Osvrt' dra T. Maretića". Nastavni vjesnik, 28. 457–460. Zagreb.

Japunčić, Milan. 1912. "Osobine bunjevačkoga govora u Lici". Nastavni vjesnik. 266–273. Zagreb.

Jarnik, Urban. 1837. "Dopis iz Koruške". Danica, 8. 29–31; 9. 34–36; 10. 37–38. Zagreb. [pseudonim Bratomir Dolinski]

Jedlička, Alois. 1971. "Praška škola i problematika standardnih jezika, osobito slavenskih". Zadarska revija, 2. 91–95. Zadar.

Jedvaj, Josip. 1944. "Nov rječnik hrvatskog jezika". Vienac, 36. 1–8. Zagreb.

Jelaska, Zrinka, 2004. Fonološki opis hrvatskoga jezika. Zagreb.

Jelčić, Dubravko. 1977. "Vjekoslav Babukić". Republika, 5. 510–523. Zagreb.

Jezerac, Rade. 1887. "Filologijske bilježke". Narodni list, 34. Zagreb.

jezikom". Zbornik MS za filologiju i lingvistiku, 1. 114–126. Novi Sad.

Jonke, Ljudevit. 1952–53a. "Aleksandar Belić: Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika, Beograd 1950". Jezik, 4. 124–127. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1952–53b. "Dr Jovan Vuković: Pravopis savremenog našeg jezika. I. dio, Sarajevo 1952., str. 221". Jezik, 2. 63–64. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1952–53c. "O raznolikoj službi književnog jezika". Jezik, 4. 100–105. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1952–53d. "O slobodi i postojanosti književnog jezika". Jezik, 3. 65–68. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1954. "Šulekova briga o hrvatskoj naučnoj terminologiji". Zbornik radova FF-a. 2. 1954. 67–80. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1954–55a. "Naknadni potpisnici Novosadskih zaključaka". Jezik, 4. 128. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1954–55b. "Novosadski sastanak i anketa Letopisa Matice srpske". Jezik, 3. 67–69. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1954–55c. "Prvi sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 5. 157–158. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1955. "Slavenske pozajmljenice u Šulekovu 'Rječniku znanstvenoga nazivlja'". Zbornik radova FF-a. 2. 71–82. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1955–56a. "Četvrti sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 3. 89–90. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1955–56b. "Drugi i treći sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 2. 58–59. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1955–56c. "Je li oblik futura I. složenica?" Jezik, 2. 43–48. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1955–56d. "Nekoliko riječi o odjecima Novosadskog sastanka". Jezik, 3. 104–108. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1955–56e. "Peti sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 5. 158–159. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1956–57a. "Deveti sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 2. 156. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1956–57b. "Glavni zaključci Pravopisne komisije". Jezik, 3. 65–74. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1956–57c. "Osmi sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 2. 62–63. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1956–57d. "Ogrjev, svijetlo ili ogrev, svjetlo?" Jezik, 4. 124–125. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1956–57e. "Šesti i sedmi sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 1. 27. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1956a. "Bogoslav Šulek kao puristički savjetnik". Pitanja književnosti i jezika, 3. 5–15. Sarajevo.

Jonke, Ljudevit. 1956b. "Veberove zasluge za naš književni jezik". Rad JAZU, 309. 33–80. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1957–58a. "Deseti sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 1. 26–27. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1957–58b. "Jedanaesti sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 2. 59–60. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1957–58c. "Pravopisna komisija o akcentima". Jezik, 2. 33–37. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1957–58d. "Pravopisna pravila na diskusiji". Jezik, 4. 127–128. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1957–58e. "Zajedničke emisije naših radio-stanica". Jezik, 4. 103–105. Zagreb. Suautori Josip Hamm i Mate Hraste.

Jonke, Ljudevit. 1958–59a. "Dvanaesti sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 2. 63–64. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1958–59b. "Trinaesti sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 4. 117–118. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1958–59c. "Četrnaesti (posljednji)sastanak Pravopisne komisije". Jezik, 5. 158–159. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1961–62. "Akcenatska problematika hrvatskosrpskoga književnog jezika". Jezik, 1. 1–7. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1964–65. "Specifičnosti u normiranju hrvatskosrpskog književnog jezika". Jezik, 1. 1–6. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1964a. Književni jezik u teoriji i praksi. ^{2}1965. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1964b. "Vuk Stefanović Karadžić i hrvatski književni jezik". Kolo, 4. 437–446. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1965–66. "Problem norme u hrvatskosrpskom književnom jeziku". Jezik, 1. 8–15. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1965a. Književni jezik u teoriji i praksi. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1965b. "Značenje i uloga jezika u pravilnom razvijanju međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji". Telegram, 286. 3. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1966–67. "Davičovo pogrešno rezoniranje o jeziku". Jezik, 3. 75–79. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1968–69a. "Razvoj hrvatskoga književnog jezika u 20. stoljeću". Jezik, 1. 8–19. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1968–69b. "Aktualna jezična pitanja danas". Jezik, 3. 71–75. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1970–71. "Početni koraci Hrvatskoga filološkog društva". Jezik, 3. 69–72. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1971. Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1974–75. "Problematika norme hrvatskoga književnog jezika u sinkronijskom i dijakronijskom aspektu". Jezik, 2. 33–39. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1976a. "Đuro Daničić – prvi urednik Rječnika (od 1867. do 1882)". Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 97. Dodatak. 83–95. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1976b. "Tomo Maretić (urednik Akademijina Rječnika od 1907. do 1938)". Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 97. Dodatak. 115–124. Zagreb.

Jonke, Ljudevit. 1978–79. "Zasluge i slabosti hrvatskih vukovaca". Jezik. 5–12. Zagreb.

Jović, Dejan. 1986a. "Napadaj i padavica. Čiji je glas 'Glas Koncila'?". Polet, 11. IV. 7. Zagreb.

Jović, Dejan. 1986b. "O jeziku, rode, da ti pojem. Što leži iza neobične atraktivnosti jezične politike 'Glasa Koncila'?" Polet, 17. I. 7. Zagreb.

Junković, Zvonimir. 1967–68. "Glasovi *s'* – *z'* u hrvatskosrpskom književnom jeziku". Jezik, 3. 76–82. Zagreb.

Junković, Zvonimir. 1969–70. "Napomene o naglasku". Jezik, 1. 1–10. Zagreb.

Junković, Zvonimir. 1977–78. "Šime Starčević i fonološki opis novoštokavskih naglasaka". Jezik, 3. 80–85. Zagreb.

Junković, Zvonimir. 1978. "Pretpostavke o fonološkoj vrijednosti samoglasnoga *r*." Filologija, 8. 159–163. Zagreb.

Junković, Zvonimir. 1982–83. "Kratki poluglas u krčkim govorima". Filologija, 11. 393–403. Zagreb.

Junković, Zvonimir. 1993. "Paul Garde i funkcionalna akcentologija". [pogovor knjizi P. Garde, Naglasak. Zagreb. 126–132.]

Jurić, Josip. 1934. "Pokušaj 'Zbora za širenje vjere' god. 1627. da kod Južnih Slavena uvede zajedničko pismo". Croatia sacra, 8:4. 143–174. Zagreb.

Jurišić, Blaž. 1918. "Ekavski govor najmladjih". Hrvatska njiva, 8. 126–127. Zagreb.

Jurišić, Blaž. 1919. "Srpski i hrvatski jezik". Hrvat, 33. 2–3. Zagreb.

Jurišić, Blaž. 1931–32. "Naš jezik". Nastavni vjesnik. 240–241. Zagreb.

Jurišić, Blaž. 1932–33. "Branič hrvatskoga jezika. Sve je dobro, što oni napišu". Nastavni vjesnik. 52–65. Zagreb.

Jurišić, Blaž. 1933–34. "Književni i narodni jezik". Omladina, 2. 17–18. Zagreb.

Jurišić, Blaž. 1940–41. "Problem hrvatske jezične posebnosti". Nastavni vjesnik, 49. 268–281. Zagreb.

Jurišić, Blaž. 1944a. "Književni jezik kod Hrvata i kod Srba". Spremnost, 111–112. 9. Zagreb.

Jurišić, Blaž. 1944b. Nacrt hrvatske slovnice, 1. Glasovi i oblici u poviestnom razvoju. ^{2}1992. Zagreb.

Jurišić, Blaž. 1944c. "Vuk i janje". Hrvatski narod, 1006. 5. Zagreb.

Jurišić, Blaž. 1970. "Maretićeve marginalije u Leskienovoj gramatici". Filologija, 6. 83–91. Zagreb.

Jurišić, Blaž. 1989–90. "Pitanje hrvatskoga pravopisa". Jezik, 4. 120–126. Zagreb.

Jurkić, Marijan. 1938–39. "Filološka šetnja Zagrebom". Hrvatski jezik, 4–5. 95–104; 6–7. 138–144; 8–10. 185–192. Zagreb.

Kačić, Miro. 1993–94. "Hrvatski jezik. Opis i propis". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 28/29. 105–110. Zagreb.

Kačić, Miro. 1995. Hrvatski i srpski. Zablude i krivotvorine. Zagreb.

Kalenić, Vatroslav. 1966–67. "Maretićeva stilistika". Jezik, 3. 79–85. Zagreb.

Kalenić, Vatroslav. 1979. "Fran Kurelac –između utopije i stvarnosti". Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 9. 283–292. Beograd.

Kalenić, Vatroslav. 1979–80. "Prihvaćanje ilirskoga jezičnog koncepta". Jezik, 5. 129–138. Zagreb.

Kangrga, Milan. 1984. "In memoriam Danku Grliću. O jednom kulturno-povijesnom presedanu". Književna reč, 10. IV. 3. Beograd.

Kanižlić, Antun. 1760. Primoguchi i sardce nadvladavajuchi uzroci s-kripostnimih podpomochmah za lyubiti Gospodina Isukarsta spasitelya nascega. Zagreb.

Karadžić, Vuk Stefanović. 1818a. Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječma. Beč.

Karadžić, Vuk Stefanović. 1818b. "Srpska gramatika". Srpski rječnik. XXIX–LXIX. Beč.

Karadžić, Vuk Stefanović. 1836. "Predgovor". Narodne srpske poslovice. VII–L. Cetinje.

Karadžić, Vuk Stefanović. 1845. Pisma Platonu Atanackoviću o Srpskome pravopisu, sa osobitijem dodacima o Srpskom jeziku. Beč.

Karadžić, Vuk Stefanović. 1847a. "Prijateljski dopisi o pravopisu ćirilskimi i latinskimi pismeni medju Vukom Stefanov. Karadžićem i Věkoslavom Babukićem". Kolo, 4. 69–85. Zagreb.

Karadžić, Vuk Stefanović. 1847b. "Poslanica Antu Kuzmaniću u Zadar". [Prema: 1896. Skupljeni gramatički i polemički spisi, 3. 304–309. Beograd]

Karadžić, Vuk Stefanović. 1850a. "Književni dogovor". Narodne novine, 76. Zagreb.

Karadžić, Vuk Stefanović. 1850b. "Glavna pravila za južno narječje". Narodne novine, 76. Zagreb.

Karadžić, Vuk Stefanović. 1852. Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima. Beč.

Karadžić, Vuk Stefanović. 1894–96. Skupljeni gramatički i polemički spisi, 1–3 (ur. Ljubomir Stojanović). Beograd.

Karadžić, Vuk Stefanović. 1907–13. Prepiska, 1–7. (ur. Ljubomir Stojanović). Beograd.

Kasumović, I[van]. 1904. "Pabirčenje po Iveković-Brozovu Rječniku hrvatskoga jezika". Nastavni vjesnik, 12. 431–444, 573–581. Zagreb.

Kašić, Jovan. 1975a. "Jedno poređenje Vukove i Daničićeve gramatike". Zbornik za filologiju i lingvistiku MS, 18/1. 77–90. Novi Sad.

Kašić, Jovan. 1975b. "Vrednost Daničićeve klasifikacije zamenica u Maloj srpskoj gramatici". Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 5. 563–569. Beograd.

Katančić, Matija Petar. 1831. Sveto pismo. 1–6. Budim.

Katičić, Radoslav. 1963–64. "Normiranje književnoga jezika kao lingvistički zadatak". Jezik, 1. 114–126. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1965–66. "Problem norme u književnom jeziku". Jezik, 1. 20–23. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1969–70a. "Književni jezik". Jezik, 4. 97–104. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1969–70b. "O normativnoj naravi jezika". Jezik, 5. 129–134. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1971a. Jezikoslovni ogledi. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1971b. "Opseg povijesti hrvatskoga jezika". Hrvatski znanstveni zbornik, 1. 27–42. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1972. "O 'Hrvatskom pravopisu'". Hrvatski pravopis. X–XVI. London.

Katičić, Radoslav. 1973–74. "O purizmu". Jezik, 3–4. 84–90. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1974. "Nešto napomena o postanku složenoga suvremenog jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga". Zbornik Zagrebačke škole, 2. 225–227. Zagreb. [U: 1986. Novi jezikoslovni ogledi. 90–127. Zagreb.]

Katičić, Radoslav. 1981. "Gramatika Bartola Kašića". Rad JAZU, 388. 5–106. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1981–82. "Kategorija gotovosti u vremenskom značenju glagolskih oblika". Jezik, 1. 3–13. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1983. "Matija Petar Katančić i počeci novoštokavskog standardnog jezika u Hrvata". Forum, 10–12. 539–556. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1985. "Jagić i naše filološko obzorje". Filologija, 13. 231–239. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1985–86. "O čem se zapravo radi". Jezik, 4. 113–117. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1986. Novi jezikoslovni ogledi. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1986–87. "Radi se baš o onome". Jezik. 107–120. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1986a. "Lingvistički argumenti u Jagićevoj polemici s Veberom". Jagićev zbornik. 93–126. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1986b. "O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnog standarda, o njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnog jezika i u cjelini standardne novoštokavštine". Novi jezikoslovni ogledi. 138–157. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1986c. "Prva gramatika Adolfa Vebera Tkalčevića". Filologija, 14. 161–170. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1986d. Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1987–88. "Vuk Stefanović Karadžić i književni jezik u Hrvata". Jezik, 2. 38–48. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1988a. "Dalek put Vatroslava Jagića". Forum, 10–11. 419–429. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1988b. "Ilirci i ilirski jezik". Forum, 12. 675–688. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1995–96. "Načela standardnosti hrvatskoga jezika". Jezik, 5. 175–182. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 1999. "Maretić je daltonist(a)". Književna revija, 3–6. 212–220. Osijek.

Katičić, Radoslav. 2008. "Recimo koju o Greenbergovoj knjizi". Identitet jezika jezikom izrečen. Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga Jezik i identitet na Balkanu. Zbornik radova. 17–32. Zagreb.

Katičić, Radoslav. 2009. "Deklaracija i jezikoslovlje". Kolo, 1–2. 76–88. Zagreb.

Kisić-Kolanović, Nada. 1996. Andrija Hebrang: Iluzije i otrežnjenja. Zagreb.

Klaić, Adolf Bratoljub. 1941. "Nekadašnje i današnje jezične novotvorine". Hrvatski narod, 253. 8; 256. 10. Zagreb.

Klaić, Adolf Bratoljub. 1942. Koriensko pisanje. Zagreb. 1942.

Klaić, Adolf Bratoljub. 1943. "Hrvatski književni jezik i pravopis". [U: Samardžija, M. 1993. Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. 212–218. Zagreb.]

Klaić, Adolf Bratoljub. 1944. Hrvatski pravopis. Zagreb. Suautor Franjo Cipra.

Klaić, Adolf Bratoljub. 1950. "Misli uz jedan pravopisni priručnik". Hrvatsko kolo, 3. 517–524. Zagreb.

Klaić, Adolf Bratoljub. 1952–54. "Akcentuacija u novom pravopisu Aleksandra Belića". Jezik, 1952–53., 5. 135–139; 1953–54., 1. 10–13. Zagreb.

Klaić, Adolf Bratoljub. 1954–55. "Iz bilježnice kazališnog lektora". Jezik, 1. 1–6. Zagreb.

Klaić, Adolf Bratoljub. 1955–56. "O deklinaciji i akcentuaciji tuđica muškoga roda na samoglasnik". Jezik, 2. 51–55; 3. 72–76. Zagreb.

Klaić, Adolf Bratoljub. 1957–58. "O akcentu aorista". Jezik, 5. 129–136. Zagreb.

Klaić, Adolf Bratoljub. 1957–59. "Varijacije na temu o prenošenju akcenta na proklitiku". Jezik, 1957–58. 2. 53–56, 3. 85–88, 4. 124–125, 5. 154–155; 1958–59., 1. 24–28, 3. 92–94. Zagreb.

Klaić, Adolf Bratoljub. 1963. "Jedan pedagoški pokušaj u akcentologiji". Ivšićev zbornik. 195–202. Zagreb.

Klaić, Vjekoslav. 1889. "Borba za hrvatski pravopis". Vienac, 35. 553–554. Zagreb.

Kmecl, Matjaž. 1982. "Što je sa slovenskim jezikom". Vjesnik, 6. IV. 5. Zagreb.

Kobenzl, Josip. 1878. Corso completo (teorico-pratico) della lingua serbo-croata. Dubrovnik.

Kolendić, Petar M. 1904. "Dubrovčani i srpski jezik". Srđ, 13. 606–612; 14. 663–667. Dubrovnik.

Kolenić, Ljiljana. 1995. "Štokavizmi u Belostenčevu rječniku". Hrvatski dijalektološki zbornik, 9. 31–43. Zagreb.

Kolenić, Ljiljana. 1996. "Hrvatski književni jezik od početka 16. do polovice 18. stoljeća". Književna revija, 1–2. 13–18. Osijek.

Kolenić, Ljiljana. 1998. "Sklonidba imenica u Veberovoj i Lanosovićevoj gramatici". Riječki filološki dani, 2. 53–66. Rijeka.

Kolenić, Ljiljana. 1999. "Glagolski načini i vremena u starim hrvatskim gramatikama". Jezikoslovlje, 2–3. 101–126. Osijek.

Kolenić, Ljiljana. 2000. "Gramatičke definicije u Veberovoj Slovnici i Reljkovićevoj Gramatici". Riječki filološki dani, 3. 177–188. Rijeka.

Kolenić, Ljiljana. 2002. "Tronarječnost kao povijesni i suvremeni pristup hrvatskoga književnoga jezika". Riječki filološki dani, 4. 161–168. Rijeka.

Kolenić, Ljiljana. 2003. Pogled u strukturu hrvatske gramatike: od Kašićeve do Tkalčevićeve. Osijek.

Komarica, Zvonimir. 1970. "O nacionalnoj neopredijeljenosti. Uz rasprave o popisu stanovništva u 1971. godini". Kritika, 13. 548–549. Zagreb.

Körbler, Đuro. 1914. "Armin Pavić". Ljetopis JAZU, 28. 87–119. Zagreb.

Korsky, Vjera. 1940. "Čuvajmo svoj hrvatski jezik". Hrvatski ženski list, 3. 14–15. Zagreb.

Kostić, Dragutin. 1911. Nije–nego. ^{2}1922, ^{3}1931. Osijek.

Kostrenčić, Ivan. 1882. "Opazke na opazke preč. g. A. Vebera". Vienac, 33. 534–535. Zagreb.

Košutar, Petra. 2011. "Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika". Filologija, 57. 185–204. Zagreb. Suautorica Branka Tafra. [U: Tafra, B. Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja. 413–429.]

Kovačec, August. 1993. "Petar Skok (1881–1956)". Porterti hrvatskih jezikoslovaca, 191–197. Zagreb.

Kravar, Miroslav. 1953– 54. "O 'razlici' između infinitiva i veze da + prezent". Jezik, 2. 43–47; 3. 70–74. Zagreb.

Kravar, Miroslav. 1955. Srpsko-hrvatski jezik na pločama. Zagreb. Suautor Stjepan Ivšić.

Kravar, Miroslav. 1974–75. "O grafici književnoga akcenta". Jezik, 2. 39–51. Zagreb.

Kravar, Miroslav. 1988. "Prilog fonetici četveroakcenatskoga sistema". Filologija, 16. 101–113. Zagreb.

Krestić, Vasilije. 1982. "Stari problemi u novim okolnostima. O imenu jezika u prošlosti Hrvatske". Politika, 23. I. Beograd.

Krivokapić, Boro. 1984. "Crnogorci i jezik. Lingvistička enigma". Nin, 1. VII. 28–30. Beograd.

Krnic, Ivan. 1918. "Jedna književnost". Hrvatska njiva, 2. 25–26. Zagreb.

Krstić, Krunoslav (Kruno). 1940a. "Hrvatski književni jezik". Obzor, 51. 1–2. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. [1941.] 1998. Hrvatski pravopis. Zagreb. Suautori Petar Guberina i Franjo Cipra.

Krstić, Krunoslav. 1940b. Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika. Zagreb. Suautor Petar Guberina.

Krstić, Krunoslav. 1941.d. "Hrvatsko jezično zakonodavstvo". Hrvatski narod, 77. 11. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1941a. "Bogatstvo jezika". Hrvatski narod, 147. 9. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1941b. "Čistoća i preporod jezika". Hrvatski narod, 99. 5. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1941c. "Hrvatski jezik". Novi list, 17. 13. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1941e. "Jezik i život". Hrvatski narod, 280. 8. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1941f. "Načela pokreta za hrvatski književni jezik". Hrvatski narod, 115. 15. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1941g. "Narodni govor i književni jezik". Hrvatski narod, 175. 9. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1941h. "Pitanje hrvatskog rječnika". Hrvatski narod, 84. 8. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1941i. "Razlika između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika". Jutarnji list, 10441. 18. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1941j. "Zakon i red u jeziku. Pitanje pravopisa". Hrvatski narod, 267.12. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1942a. "Filozofija i jezik". Vienac, 3. 47–59. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1942b. "Hrvatske zamjene za riječ kultura". Hrvatski narod, 359. 11. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1942c. "Jedno stoljeće jezika prilikom stogodišnjice Mažuranić–Užarevićeva rječnika (1842)". Hrvatski narod, 428. 5. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1942d. "Pitanje srbizama". Alma mater Croatica, 8–9. 296–299. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1942e. "Povijesni put hrvatskoga književnog jezika". Hrvatska revija, 8. 412–420. Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1942f. "Razvitak hrvatskog književnog jezika". Nova Hrvatska, 160. 8, Zagreb.

Krstić, Krunoslav. 1943. "Zamjenjivanje tuđica". Hrvatski narod, 810. 4. Zagreb.

Kršnjavi, Izidor (Iso). 1986. Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike. 1–2. Zagreb.

Krtalić, Ivan (ur.). 1982. Polemike u hrvatskoj književnosti, 1–3. 5. Zagreb.

Kučanda, Dubravko. 1992. "Funkcionalni pristup analizi pasiva u Hrvatskoj". Suvremena lingvistika, 34. 175–184. Zagreb.

Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1864. "Iz naše poviesti". Dragoljub, hrvatski kalendar za prestupnu godinu 1864. 48–66. Zagreb.

Kumičić, Eugen. 1994. Govori. Zagreb.

Kuna, Branko. 2014. "Novogovor – vulgata današnjice". Jezikoslovlje, 2–3. 349–371. Osijek. Suautor Zvonimir Glavaš.

Kuničić, Petar. 1888. "Pribiranja". Narodni list. 89–91. Zadar.

Kurelac, Fran. 1852. "Kako da sklanjamo imena? ili Greške hrvatskih pisac glede sklonovanja, osobito 2-a padeža množine". Program Gimnazije riečke. Rijeka.

Kurelac, Fran. 1872. "Vlaške rěči u jeziku našem". Rad JAZU, 20. 93–137. Zagreb.

Kurelac, Fran. 1873. "Mulj govora nespretna i nepodobna nanešen na obale našega jezika ili: O barbarismih". Rad JAZU, 24. 1–48. Zagreb.

Kušar, Marcel. 1884. Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas. Dubrovnik.

Kušar, Marcel. 1885–86. "Kako da pišemo tuđe riječi u našem književnom jeziku". Zora. 1885. 20, 22; 1886. 21. Zadar.

Kušar, Marcel. 1888–89a. "Čakavske osobine u današnjem dubrovačkom dijalektu". Program ć. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku. 3–7. Dubrovnik.

Kušar, Marcel. 1888–89b. "Nyeke primjedbe Vukovu pravopisu". Program ć. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku. 8–17. Dubrovnik.

Kušar, Marcel. 1889. Nuka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga. Dubrovnik.

Kušar, Marcel. 1891–92. "Dubrovčani jesu li Hrvati?" Crvena Hrvatska, 1891. 5, 7, 34, 37–43, 45–47, 50, 51; 1892. 2, 3, 6. Dubrovnik.

Kušar, Marcel. 1893. "Glavne osobine lastovskoga narječja". Nastavni vjesnik, 1. 319–327. Zagreb.

Kušar, Marcel. 1894. "Rapski dijalekat". Rad JAZU, 118. 1–54. Zagreb.

Kušar, Marcel. 1895. "Lumbardsko narječje". Nastavni vjesnik, 3. 323–338. Zagreb.

Kušar, Marcel. 1906. Corso completo di lingua croata o serba. 1–2. Zara.

Kuzmanić, Ante. 1864. "O hrvatskom plemenu i gajenju hrvatskoga jezika". Glasnik dalmatinski, 58. Zadar.

Ladan, Tomislav. 1968. "Centaurski rječnik centaurskog jezika". Kritika, 1. 45–55. Zagreb. [Isto u: 1969. Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata. Zagreb. 48–58.]

Ladan, Tomislav. 1969. "Jezik književnosti, književni jezik i rječnik književnog jezika". Kritika, 5. 148-172. Zagreb.

Ladan, Tomislav. 1971. "Hrvatska književna koinè". Kritika, 17. 178–189. Zagreb.

Lalević, Miodrag S. 1932. "Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika". Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva, 10–12. 1023–1028. Beograd.

Lalević, Miodrag S. 1963. Srpskohrvatski u mom džepu. Beograd.

László, Bulcsú. 1966–67. "Rješavanje jezičnih pitanja u odostražnom rječniku", Jezik, 4. 115–128. Zagreb. Suautor B. Finka.

László, Bulcsú. 1990. "Broj u jeziku". Sol, 10–11. 121–154. Zagreb.

László, Bulcsú. 1993a. "Liepo možemo bez većine slova 'j' u hrvatskom jeziku". Globus, 8. X. 44–45. Zagreb.

László, Bulcsú. 1993b. "Jezik nam je toliko savršen da ga nitko ne može naučiti!" Globus, 29. X. 54. Zagreb.

László, Bulcsú. 1993c. "Je li 'bosanski jezik' jednorog, dvorog ili pak šutonja?" Globus, 12. XI. 60. Zagreb.

László, Bulcsú. 1993d. "Bošnjački je hrvatskiji od hrvatskoga!" Globus, 26. XI. 48. Zagreb.

László, Bulcsú. 1993e. "Kada će prestati bespoštedni rat fonetičara i etimologa za hrvatski jezik?" Globus, 10. XII. 58. Zagreb.

László, Bulcsú. 1993f. "Je li pravopis pokusna psina ili psovanje na pasja preskakala?" Globus, 24. XII. 56. Zagreb.

László, Bulcsú. 1994a. "Pisanje po pravilima babe Smiljane!" Globus, 7. I. 50. Zagreb.

László, Bulcsú. 1994b. "Hrvati imaju osam pisama". Globus, 21. I. 40. Zagreb.

László, Bulcsú. 1994c. "Svaka dvadeseta rieč hrvatskoga jezika nije popisana!" Globus, 4. II. 40. Zagreb.

László, Bulcsú. 1994d. "Izio vuk magare!" Globus, 11. III. 44. Zagreb.

László, Bulcsú. 1994e. "Nastavi li se ovako, oba će se jezika uzajmice zamieniti: Hrvati će rabiti srbski, a Srbi hrvatski!" Globus, 30. XII. 55. Zagreb.

László, Bulcsú. 1994f. "Tvorbeni pravopis". Dometi, 11. 77–82. Rijeka.

László, Bulcsú. 1996a. "Općitbena bilježitost pri odredbi srbštine i hrvatštine". Jezik i komunikacija. 430–451. Zagreb.

László, Bulcsú. 1996b. "Bilježka o književnōme naglasku hrvātskōme". Suvremena lingvistika, 41/42. 333–391. Zagreb.

László, Bulcsú. 2001. "I tako se kola kretoše koturati nizbrdo." Vijenac, 185. 20–21. Zagreb.

Lenček, Rado L. 1976. "A few Remarks for the History of the Term 'serbocroatian' Language". Zbornik MS za filologiju i lingvistiku, 19/1. 45–54. Novi Sad.

Leto, Maria Rita. 1989. Milan Rešetar. Zagreb.

Lisac, Josip. 1986–87. "Stjepan Ivšić i časopis 'Hrvatski jezik'". Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru 26, 16. 77.-92. [Prema: Hrvatski jezik i njegovi proučavatelji, 1994.]

Lisac, Josip. 1992a. Bartol Kašić u hrvatskoj dopreporodnoj baštini i Vuk Stefanović Karadžić. Republika, 1/2, str. 153–160, Zagreb.

Lisac, Josip. 1992b. "Blaž Jurišić i Ivan Goran Kovačić". Mogućnosti, 1–2. 134–144. Split. [Ovdje prema: 1994. Hrvatski jezik i njegovi proučavatelji. 79–89. Split.]

Lisac, Josip. 1998. "Hrvatski standardni jezik kao nasljednik svih naših književno-jezičnih tipova". Glasje, 9. 152–155. Zadar.

Lisac, Josip. 1998–99. "Još o dijalektalnoj osnovici hrvatskoga književnog jezika". Jezik, 5. 184–188. Zagreb.

Lisac, Josip. 1999. Hrvatski govori, filolozi, pisci. Zagreb.

Lisac, Josip. 1999–2000. "Još jednom o dijalektalnoj osnovici hrvatskoga književnog jezika". Jezik, 2. 73–77. Zagreb

Lisac, Josip. 2002. "Štokavska i standardnojezična prozodija". Hrvatska misao, 23–24. 141–144. Sarajevo.

Lisac, Josip. 2003. Hrvatska dijalektologija, 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja. Zagreb.

Lončarić, Mijo. 1998–99. "Još o dvoglasniku pisanom *ije*". Jezik, 3. 113–115. Zagreb. Suautorica Vesna Zečević.

Lopina, Vjera. 1992. "Dvorazinski opis morfonoloških smjena u pisanome hrvatskom jeziku". Suvremena lingvistika, 34. 185–194. Zagreb.

Lučić, Ivo. 2010. "Od Agitpropa do Bijele knjige". Bijela knjiga. 7–31. Zagreb.

Lukežić, Iva. 1986. "Ca se je zgodilo..." Dometi, 4. 13–23. Rijeka.

Lukežić, Iva. 1989. "Čakavski tekstovi riječke provenijencije tiskani u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća". Dometi, 6. 469–477. Rijeka.

Lukežić, Iva. 1992. "Jezična i ortografska praksa u 'Novom listu' od 1900. do 1907. godine". Fluminensia, 1. 121–132. Rijeka.

Lukežić, Iva. 1998. "Narječja u književnojezičnoj koncepciji Adolfa Vebera Tkalčevića". Riječki filološki dani, 2. 119–132. Rijeka.

Lukežić, Iva. 2005. "Jezična norma u Razgovoru ugodnome naroda slovinskoga Andrije Kačića Miošića". Fluminensia, 2. 17–44. Rijeka.

Lukežić, Iva. 2012. Zajednička povijest hrvatskih narječja. Rijeka.

Lupić, Ivan. 2001. "Preskriptivna akcentologija i hrvatski standardni jezik". Kolo, 1. 85–134. Zagreb.

Magarašević, Đorđe. 1896–1900. "Pisma Đure Daničića Jovanu Boškoviću". Letopis Matice srpske, 187. 116–137; 188. 141–160; 1897., 190. 143–151; 1898., 193. 159–169; 195. 164–173; 196. 113–125; 1899., 198. 139–147; 1900., 202–203. Novi Sad.

Maksimović, Božidar. 1929. "Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole Kraljevine S. H. S., Beograd–Zagreb". Prosvetni glasnik, 1929. 747–771. Beograd.

Malić, Dragica. 1972. "Opus Herculeum hrvatske filologije". Suvremena lingvistika, 5–6. 82–83. Zagreb.

Malić, Dragica. 1981. "Rječnik JAZU kao pokazatelj jedinstvenosti hrvatskosrpskog dijasistema i posebnosti varijanata standardnog jezika". Naš jezik, NS, 1–2. 24–62. Beograd.

Malić, Dragica. 1992. "Pravci razvoja hrvatskoga književnog jezika od ilirskog razdoblja". Rasprave Zavoda za hrvatski jezik, 18. 119–130. Zagreb.

Malić, Zdravko. 1968–69. "Pismeno i usmeno komuniciranje". Jezik, 1. 1–4. Zagreb.

Mamić, Mile. 1983–84. "Grčke riječi u južnoslavenskim jezicima". Jezik, 1. 3–8. Zagreb.

Mamić, Mile. 1995–96. "Upotreba akuzativnih oblika zamjenice *ona*". Jezik, 5. 175–188. Zagreb.

Mareš, František. 1967. "The Historic Development of the Slavic Noun Declension. I. The System of Categories". Slavia, 36. 485–506. Prag.

Maretić, Tomislav (ur.). 1907–38. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU. Sv. VI–XII. [od *mariti* do *provrtotina*]

Maretić, Tomislav. 1881. "Hrvatske gramatike II. dio. Sintaksa za školu. Sastavio Mirko Divković". Narodne novine, 212. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1883a. "Filologičko iverje". Vienac, 48. 788; 50. 820. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1883b. "O njekim pojavama kvantitete i akcenta u jeziku hrvatskom ili srpskom". Rad JAZU, 67. 1–69. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1884. "Filologičko iverje". Vienac, 4. 65–67; 8. 128–131; 14. 223–225; 26. 418–419; 27. 434–435. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1884. "Nov prilog za istoriju akcentuacije hrvatske ili srpske". Rad JAZU, 70. 99–152; 71. 61–144; 73. 77–153. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1886a. "Filologičko iverje". Vienac, 14. 220–222; 16. 225; 17. 267–268; 20. 316–318; 32. 509–510; 33. 524–526; 48. 766–767; 49. 782–783; 50. 798–799; 51. 818–819. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1886b. "O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba". Rad JAZU, 81. 81–146; 82. 69–154. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1887–88. "Veznici u slovenskijem jezicima". Rad JAZU, 86. 76–150; 89. 61–128; 91. 1–80. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1888. "I. Broz, Crtice iz hrvatske književnosti". Rad JAZU, 89. 225–240. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1889a. "Fonetički ili etimologički?" Vienac, 14. 219–223; 15. 236–239. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1889b. "Hrvatskosrpski adverbi na *-ice, -ce, -ke*. Ulomak iz rasprave 'Sitni prilozi slavenskoj gramatici'". Rad JAZU, 96. 228–233. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1889c. "Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima". Djela JAZU, 9. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1889d. "Književne obznane. [Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom). Sastavio za učeničku i privatnu potrebu Marćel Kušar.]". Vienac, 27. 426–427. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1889e. "Odgovor na odgovore". Vienac, 34. 540–542. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1889f. "Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici". Rad JAZU, 97. 69–181. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1890. "Slavenski nominalni akcent s obzirom na litavski, grčki i staroindijski". Rad JAZU, 102. 30–91. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1892a. "Misli o umjetnom svjetskom jeziku". Rad JAZU, 108. 182–208. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1892b. "Ruske i češke riječi u kńiževnom hrvatskom jeziku". Rad JAZU, 108. 68–98. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1892c. "Život i kńiževni rad F. Miklošića". Rad JAZU, 112. 41–153. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1893a. "Dali *ie* ili *ije*?" Nastavni vjesnik, 1. 148–156, 363. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1893b. "Hrvatski pravopis. Napisao Ivan Broz". Nastavni vjesnik, 1. 172–174. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1894. "Gramatička kongruencija u Vukovim i Daničićevim djelima". Nastavni vjesnik, 2. 333–354. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1899a. Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. ^{2}1931., ^{3}1962. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1899b. Gramatika hrvatskoga jezika za niže razrede srednjih škola. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1902. "Stajaći brojevi u narodnoj našoj epici". ZNŽO, 7. 1–56. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1907. "Metrika narodnih naših pjesama". Rad JAZU, 168. 1–112; 170. 76–200. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1910. "Jezik slavonskijeh pisaca. Prilog istoričkoj gramatici hrvatskoj ili srpskoj". Rad JAZU, 180. 146–233. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1914. "Rječnik srpske akademije". Ljetopis JAZU, 28. 120–130. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1915–16. "Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka. Drugi prilog istoričkoj gramatici našega jezika". Rad JAZU, 209. 173–240; 211. 1–92. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1916. "Crtice o rječniku naše akademije". Ljetopis JAZU, 31:1. 25–114. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1917. "Metričke bilješke". Ljetopis JAZU, 32:1. 134–142. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1920. "Dvije najnovije knjige 'Starih pisaca hrvatskih'". Ljetopis JAZU, 34. 104–109. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1922. "Govor zamjenika predsjednika dr. T. Maretića". Ljetopis JAZU, 36. 70–75. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1923. "Đuro Daničić". Ljetopis JAZU, 37. 72–84. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1924. Hrvatski ili srpski jezični savjetnik. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1926. "Štrosmajer i jugoslavenska idea". Novosti, 309. 3–4. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1930. "Književna obznana. Rečnik srpskohrvatskog i nemačkog jezika. Drugi deo: srpskohrvatsko-nemački. Izradili Dr. phil. Svetomir Ristić i Jovan Kangrga". Ljetopis JAZU, 42. 99–122. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1932. "Pregled srpskohrvatske gramatičke terminologije XVII, XVIII i XIX vijeka". Rad JAZU, 243. 13–90. Zagreb.

Maretić, Tomislav. 1935–36. "Metrika muslimanske narodne epike". Rad JAZU, 253. 81–142; 255. 1–76. Zagreb.

Marinković-Škomrlj, Elvira. 1999. "Pišemo još uvijek po 'novosadskom' pravopisu [intervju s prof. dr. Dubravkom Škiljanom]". Novi list, 14. VII. 9. Rijeka.

Marković, Franjo. 1892. Matica hrvatska od 1842. do godine 1892. Zagreb.

Marković, Svetozar. 1963–64. "Razlike u refleksu 'jata' između govorene i pisane riječi u književnom ijekavskom izgovoru". Jezik, 3. 97–103. Zagreb.

Marojević, Radmilo. 1990. "Funkcionalna dogradnja i konvertibilnost srpskih pisama". Zbornik MS za filologiju i lingvistiku, 33. 263–272. Novi Sad.

Marojević, Radmilo. 1993. "Vaspostavljanje jata u srpskoj pismenosti". Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 23/2. 91–101. Beograd.

Matica hrvatska. 1968–69. "O načinu daljeg rada na Rječniku i Rečniku". Jezik, 4. 115–117. Zagreb.

Matica hrvatska. 1970–71a. "Izjava u povodu saopćenja Matice srpske". Jezik, 3. 72–75. Zagreb.

Matica hrvatska. 1970–71b. "Izjava [o odreknuću Novosadskoga dogovora]". Jezik, 5. 138. Zagreb.

Matić, S[vetozar], 1939–40. "Maretić i Ljub. Stevanović o neodređenom pridevskom obliku". Naš jezik, 2–3. 50–51, Beograd.

Mažuranić, Antun. 1839. Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike. ^{2}1842. Zagreb.

Mažuranić, Antun. 1859. Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole. Zagreb.

Mažuranić, Antun. 1860. "O važnosti akcenta hèrvatskoga za historiju Slavjanah". Program Velike gimnazije zagrebačke/Programm des K.k. Gymnasiums zu Agram am Schluesse des Schuljahres 1860. 3–7. Zagreb.

Medini, Vice. 1920. Središnje književno narječje i njegovi novi protivnici. Dubrovnik.

Mihajlović, Velimir. 1982–84. Posrbice od Orfelina do Vuka. (Prilog poznavanju naših purizama XVIII i XIX veka). 1–2. Novi Sad.

Mijović Kočan, Stijepo. 1984. "Adut protiv sebe. Povodom teksta Igora Mandića 'Brijanje na suvo'". Duga, 267. 7–8. Beograd.

Mijović Kočan, Stijepo. 1987. "Mine i podvale". Vjesnik, Sedam dana, 14. III. [U: Kronike, kritike, jezik. 134–138. Zagreb.]

Mijović Kočan, Stijepo. 1988a. Kronike, kritike, jezik. Zagreb.

Mijović Kočan, Stijepo. 1988b. "Nije istina!" Kronike, kritike, jezik. 140–145. Zagreb.

Miklošič, Franc. 1852. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. Beč.

Miklošič, Franc. 1879. Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen. Beč.

Mikuličić, Franjo. 1883. "Njekoje primjetbe Nemanićevim Čakavisch-kroatische Studien". Vienac, 47. 763–765. Zagreb.

Milas, Krstofor. 1888. "Bistrenje". Narodni list, 100. Zadar.

Milas, Matej. 1898. "Ispravci dubrovačkijeh riječi u Vukovu rječniku". Rad JAZU, 136. 223–248. Zagreb.

Milas, Matija. 1898. "Pravi akcenti i fiziologija njihova u hrvatskom ili srpskom jeziku". Školski vjesnik, 5. 511–534. Sarajevo.

Milčetić, Ivan. 1878. "Hrvati od Gaja do 1850". Hrvatski dom, 3. Zagreb.

Milčetić, Ivan. 1880. "Jesu li naši kajkavci Hrvati? Govore li hrvatski?" Vienac, 4. 58–60; 5. 73.74; 6. 92–94; 7. 108; 9. 140–142; 10. 153–155; 11. 169–171. Zagreb.

Milčetić, Ivan. 1889. "Crtice iz hrvatske književnosti". Narodne novine, 209, 211. Zagreb.

Milčetić, Ivan. 1891. "Gajev pravopis". Vienac, 39. 614–618. Zagreb.

Milčetić, Ivan. 1895. "Književna obznana III. R. Strohal, Hrvatska slovnica za srednje i nalik im škole". Nastavni vjesnik. 86–95. Zagreb.

Milčetić, Ivan. 1910a. "Dvije tri o hrvatskom književnom jeziku". Savremenik, 1. 31–37. Zagreb.

Milčetić, Ivan. 1910b. "O jedinstvu našega jezika". Savremenik, 3. 149–151. Zagreb.

Miškatović, Josip. 1863. "Glas iz Slavonije i Srbski Dnevnik". Pozor, 51. Zagreb.

Miyamoto, Ken C. 1985. "Nov fonološki i fonetski prikaz hrvatskog ili srpskog akcenta". Dometi, 11. 38–45. Rijeka.

Moguš, Milan. 1968–69. "Varijante prelaze puke okvire komunikativnosti". Jezik, 1. 1–4. Zagreb.

Moguš, Milan. 1969. "Latinica u Hrvata". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 11. 61–68. Zagreb. Suautor Josip Vončina.

Moguš, Milan. 1971. Hrvatski pravopis, Zagreb; London. 1972. (pretisak); [2]1991., [3]1994., [4]1996., [5]2001., [6]2002., [7]2003., [8]2004. Zagreb. Suautori S. Babić i B. Finka.

Moguš, Milan. 1973. "Odnos iliraca prema kontinuitetu hrvatskoga književnog jezika". Prilozi HFD-a. 99–102. Zagreb.

Moguš, Milan. 1976. "Pero Budmani (urednik Akademijina Rječnika od 1883. do 1907)". Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 97. Dodatak. 104–114. Zagreb.

Moguš, Milan. 1977. Čakavsko narječje. Zagreb.

Moguš, Milan. 1978. Antun Mažuranić. Zagreb.

Moguš, Milan. 1981. "O Daničićevoj pravopisnoj koncepciji". Zbornik o Đuri Daničiću. 219–225. Beograd–Zagreb.

Moguš, Milan. 1991. "Povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika". Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku. 15–60. Zagreb.

Moguš, Milan. 1993. Povijest hrvatskoga književnog jezika. Zagreb.

Moguš, Milan. 1995. Povijest hrvatskoga književnoga jezika (drugo prošireno izdanje). Zagreb.

Moguš, Milan. 2005. Hrvatski školski pravopis. ^{2}2008., ^{3}2009., ^{4}2012. Zagreb. Suautori Stjepan Babić i Sanda Ham.

Moguš, Milan. 2010. Hrvatski pravopis. ^{2}2011. Zagreb. Suautor Stjepan Babić.

Moskatelo, Kuzma. 1940. "Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika". Hrvatska straža, 258. 4. Zagreb; Obitelj. 1940. 43–44. 358. Zagreb.

Moskatelo, Kuzma. 1954–55. "Akcentuacija tuđica na *-or* u hrvatskom jeziku". Jezik, 2. 51–56. Zagreb.

Moskovljević, Miloš. 1937–38. "Nov branič našeg književnog jezika". Naš jezik, 5–6. 162–163. Beograd.

Moskovljević, Miloš. 1963. Rečnik ruskog i srpskohrvatskog jezika. Beograd.

Moskovljević, Miloš. 1966. Rečnik savremenog srpskohrvatskog jezika sa jezičnim savetnikom. Beograd.

Mrazović, Luka. 1877. "Ob ustanovi hrvatskog pravopisa". Vienac, 11. 176–179; 13. 210–211; 14. 217–221. Zagreb.

Mujadžević, Dino. 2011. Bakarić. Politička biografija. Zagreb.

Murvar, Vatroslav. 1941. Na izvorima neistina. 1–2. Zagreb.

Musić, August. 1894. "Dr. Ivan Broz". Ljetopis JAZU, 9. 138–169. Zagreb.

Musić, August. 1899a. "Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. Napisao Dr. T. Maretić". Nastavni vjesnik, 7. 378–381. Zagreb.

Musić, August. 1899b. "T. Maretić, Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima". Vienac, 48. 763–766. Zagreb.

Musić, August. 1924. "Uspomeni dra Franciska Ivekovića". Ljetopis JAZU, 38. 63–76. Zagreb.

Musulin, Stjepan. 1952. "Spomen-sastanak o 125. godišnjici rođenja Đure Daničića". Ljetopis JAZU, 56. 233–244. Zagreb.

Musulin, Stjepan. 1959. "Hrvatska i srpska leksikografija". Filologija, 2. 41–63. Zagreb.

Musulin, Stjepan. 1960. "Rad na Akademijinom Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika". Spomenica JAZU, 1. 293–302. Zagreb.

N. N. 1862. "Dvie književnosti u jednom jeziku ili Piši kako puk govori". Narodne novine, 137. 364–365; 139. 370; 141. 378; 143. 384; 144. 388; 145. 392. Zagreb.

N. N. 1892–93. "Fonetika". Hrvatska, 22–24. 139–140. Zagreb.

N. N. 1900. "Srpski jezik i Hrvati". Srbobran, 14. 2–3. Zagreb.

N. N. 1907. "Borba za jezik". Politika, 1324. 2. Beograd.

N. N. 1910. "Jugoslavenski enciklopediski rečnik". Politika, 2224. 1. Beograd.

N. N. 1913–14c. "Vukijanizam". Nastavni vjesnik, 22. 515–524. Zagreb.

N. N. 1917. "Borba za hrvatski jezik". Beogradske novine, 113. 2. Beograd.

N. N. 1925. "Borba Srba za književni jezik i pravopis". Govori i piši hrvatski, kako treba, 9. 1–4. Zagreb.

N. N. 1935. "Enotna pravna terminologija?". Slovenija, 21. 2. Ljubljana.

N. N. 1967–68. "O ravnopravnosti jezika u radu saveznih organa". Jezik, 3. 68. Zagreb.

Nagy, Josip. 1973. "Vatroslav Jagić". Marulić, 3. 1–8. Zagreb.

Napisao Dr. T. Maretić". Školski vjesnik. 811–821. Sarajevo.

Naylor, Kenneth E. 1971. "On the Opposition Dative. Locative in Serbocroatian". Zbornik MS za filologiju i lingvistiku, 14/1. 153–157. Novi Sad.

Nikčević, Vojislav. 1969. "Jezikoslovna politika dra Mitra Pešikana". Kritika, 8. 588–593. Zagreb.

Nikolić, Vinko (Nv). 1940. "Razlike izmedju hrvatskoga i srpskoga književnog jezika". Hrvatski glasnik, 277. 12. Zagreb.

Nikolić, Vinko. 1967. "Od Baščanske ploče do zagrebačke Deklaracije". Hrvatska revija, 1–2. 21–25. München.

Nosić, Milan. 1996. "Završnikova preustrojba hrvatskoga slovopisa i pravopisa". Riječ, 1. 45–56. Rijeka.

Novaković, Mileta. 1930. "Pisma Đure Daničića Stojanu Novakoviću 1866–1868.". Godišnjica Nikole Čupića, 71. 163–214. Beograd.

Novaković, Mileta. 1931. "Pisma Đure Daničića Stojanu Novakoviću 1869–1882.". Godišnjica Nikole Čupića, 72. 73–121. Beograd.

Novaković, Stojan. 1867. Istorija srpske književnosti. ^{2}1871. Beograd.

Novaković, Stojan. 1878. "Glasovi o 'Ogledu Rječnika'. IV. Pismo Stojana Novakovića predsjedniku". Rad JAZU, 45. 165–213. Zagreb.

Novaković, Stojan. 1879. Srpska gramatika, 1. Nauka o glasovima. Beograd.

Novaković, Stojan. 1886. "Beleške o Đ. Daničiću". Godišnjica Nikole Čupića, 25. 389–484. Beograd.

Novaković, Stojan. 1888. "Srpska kraljevska akademija i negovanje jezika srpskog". Glas SKA, 10. 1–88. Beograd.

Novaković, Stojan. 1894. Srpska gramatika. Beograd. ^{2}1902.

Novaković-Stefanović, Nevenka. 1982. "Ijekavske varijantne forme u savremenoj crnogorskoj jezičkoj praksi". Radovi Instituta za jezik i književnost, 9. 9—64. Sarajevo.

Oczkowa, Barbara. 2010. Hrvati i njihov jezik. Iz povijesti kodificiranja književnojezične norme. Zagreb.

Ogled. 1878. "Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Obradjuje Gj. Daničić. Zagreb 1878. (Glasovi na 'Ogled Rječnika') l. Pismo prof. dra Fr. Miklošića. 2. Pismo Izmaila Sreznevskoga na predsjednika akademije. 3. Mnijenje akademika Adolfa Vebera. 4. Pismo Stojana Novakovića predsjedniku". Rad JAZU, 45. 158—213. Zagreb.

Okuka, Miloš. 1983. "Enciklopedija kao paravan. (Jezičke varijante u BiH, Nin br. 1686)". Nin, 15. V. 3—4. Beograd.

Okuka, Miloš. 1984. "Jezička politika i vidovi njenog ispoljavanja u nas". Sveske. 255—304. Sarajevo.

Ostojić, Stevo. 1979. "Jezik, nauka, društvo. Tema o kojoj se govori". Politika, 26. V. Beograd.

Ostojić, Stevo. 1981. Javni dnevnik. Zagrebački kulturni i društveni horizonti. Zagreb.

Pacel, Vinko. 1860. Slovnica jezika hrvatskoga ili srbskoga. Nauka o prieslovu. Zagreb.

Pacel, Vinko. 1862. Nješto o našem glagolu. Rieka.

Pacel, Vinko. 1863. Još nješto o našem glagolu. Zagreb.

Pacel, Vinko. 1864. "Naglas u rieči hrvatskoga jezika". Književnik, 2. 187—198. Zagreb.

Pacel, Vinko. 1865. Oblici književne hrvaštine. Karlovac.

Pacel, Vinko. 1867. "Iz hrvatske sinonimike". Dragoljub, 5. 76—77; 6. 92—93; 8. 125—126; 13. 203—205; 29. 462—463; 30. 477—479; 32. 510—511; 33. 526—527; 34. 542—543. Zagreb.

Pacel, Vinko. 1868. "Tri razpravice". Dragoljub, 7. 107—110. Zagreb.

Parčić, Dragutin. 1901. Rječnik hrvatsko-talijanski. Vocabolario croato-italiano. Treće popravljeno i pomnožano izdanje. Zara.

Partaš, Josip. 1850. Pravopis jezika ilirskoga. Zagreb.

Pasarić, Božidar. 1987a. "Da li je jezično zajedništvo nepoželjno u Titovoj Jugoslaviji?" Komunist, 27. III. 6—7. Zagreb.

Pasarić, Božidar. 1987b. "O jeziku samo zajednički". Komunist, 6. II. 20—21. Zagreb.

Pasarić, Božidar. 1987c. "Polemika o predloženim promjenama odredbe o jeziku u Ustavu SR Hrvatske. Prilozi tzv. republičkom jeziku". 1—3. 1. Borba, 11. XI.8; 2. 12. XI. 8; 3.13. XI. 9. Zagreb.

Pasarić, Božidar. 1987d. "Protiv jezičnog raskola". Vjesnik, Panorama subotom, 7. III. 6—7. Zagreb.

Pasarić, Božidar. 1990. "Zarobljena lingvistika". Vjesnik, Panorama subotom, 13. I. 1990. 19. Zagreb.

Pasarić, Josip. 1892a. "Gospodinu dru Tomi Maretiću, glavnom uredniku Nastavnog vjesnika". Obzor, 265. Zagreb.

Pasarić, Josip. 1892b. "O hrvatskom pravopisu". Vienac, 45. 712–718; 46. 729–734. Zagreb.

Pasarić, Josip. 1893. "Hrvatski pravopis". Obzor, 146. Zagreb. [Pseud.: Quid?]

Pasarić, Josip. 1899. "Jagić prema hrvatstvu i srbstvu". Zagreb. [Isto u: Obzor. 166–172. Zagreb.]

Pavešić, Slavko. 1965. "Nove crtice o Rječniku". Ljetopis JAZU, 70. 423–429. Zagreb. Suautorica Zora Reizer.

Pavešić, Slavko. 1971. Jezični savjetnik s gramatikom. Zagreb.

Pavešić, Slavko. 1974–75. "O izgovoru i pisanju ijekavskoga refleksa dugog jata". Jezik, 4. 111–117. Zagreb.

Pavešić, Slavko. 1976. "Stjepan Musulin (urednik Rječnika od 1947. do 1969)". Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 97. Dodatak. 125–127. Zagreb.

Pavešić, Slavko. 1991. "Oblici hrvatskoga književnog jezika (morfologija)". Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku. 453–741. Zagreb. Suautori Stjepan Babić i Stjepko Težak.

Pavičić, Josip. 1979a. "Osnova za dalji rad. Grupa autora: 'Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika', 'Školska knjiga', Zagreb, 1979.". Vjesnik, 26. VI. 13. Zagreb.

Pavičić, Josip. 1979b. "Radnicima često tepamo, a ne govorimo im prave stvari, 1–2". Vjesnik, Sedam dana, 1. 28. VII. 2; 2. 11. VIII. 2. Zagreb.

Pavičić, Josip. 1979c. "Tko mistificira jezik? Rasprava o odnosu marksizma i lingvistike". Vjesnik, 29. V. 11. Zagreb.

Pavičić, Josip. 1990. "Propast 'zagrebačke nagodbe'". Vjesnik, Panorama subotom, 6. I. 19. Zagreb.

Pavičić, Josip. 1997. "Hajka bez premca". Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. Građa za povijest Deklaracije. 85–94. Zagreb.

Pavičić, Josip. 2017. "Deklaracija o nazivu, položaju i budućnosti hrvatske samostalnosti". Jezik, 1. 14–29. Zagreb.

Pavić, Armin. 1875a. "Prilog k historiji Dubrovačke hrvatske književnosti". Rad JAZU, 31. 134–195. Zagreb.

Pavić, Armin. 1875b. "O kompoziciji Gundulićeva 'Osmana'". Rad JAZU, 32. 104–150. Zagreb.

Pavić, Armin. 1875c. "Ivan Tomko Mrnavić". Rad JAZU, 33. 58–127. Zagreb.

Pavić, Armin. 1877. Narodne pjesme o boju na Kosovu godine 1389. Zagreb.

Pavić, Armin. 1879a. "Dvije stare hrvatske narodne pjesme". Rad JAZU, 47. 93–128. Zagreb.

Pavić, Armin. 1879b. "Izvještaj A. Pavića o Divkovićevu 'Kratke slovnice I. dielu'". Narodne novine, 243, 244, 246. Zagreb.

Pavić, Armin. 1879c. "Na Divkovićev 'Kratak odgovor' još kraće očitovanje Armina Pavića". Narodne novine, 265. Zagreb.

Pavić, Armin. 1881a. "Gundulićev Vladislav". Rad JAZU, 55. 1–115. Zagreb.

Pavić, Armin. 1881b. "Studije o hrvatskom akcentu". Rad JAZU, 59. 1–102. Zagreb.

Pavić, Armin. 1883. "Savjest, povjest". Vienac, 49. 799, 802–803. Zagreb.

Pavić, Armin. 1883–84. "Junije Palmotić". Rad JAZU, 68. 69–176; 70. 1–88. Zagreb.

Pavić, Armin. 1885. "Đuro Daničić umro 17. studenoga 1882.". Rad JAZU, 77. 127–202. Zagreb.

Pavić, Armin. 1893. "O fonetičkom pravopisu. Govor na sjednici saborskog proračunskog odbora 12. prosinca". Narodne novine, 285. Zagreb.

Pavić, Ninoslav. 1985. "Jezične raspre s opasnim umišljajem". 1–4. Nedjeljni Vjesnik, 1. 11. VIII. 4; 2. "Zloupotreba nazvana deklaracijom". 18.VIII. 4; 3. "Nasrtaji pod krinkom ugroženosti". 25.VIII. 4; 4. "Nacionalni barjaci u kruhu i hlebu". 1. IX. 4. Zagreb.

Pavković, Mladen. 1995. Hrvatski Orfej. Razgovori sa Zlatkom Tomičićem. 1. Zagreb.

Pavletić, Helena. 2002. "Kalkovi u hrvatskim dvojezičnim i višejezičnim rječnicima". Filologija, 38–39. 263–272. Zagreb. Suautorica M. Turk.

Pavletić, Vlatko. 1967. "Smatram se politički odgovornim". Vjesnik, 25. III. 3–4. Zagreb.

Pavletić, Vlatko. 1968. "Naša misija ili o pravu na slobodni život, na rad, radost i neometano stvaralaštvo u kulturi, znanosti i umjetnosti". Kritika, 1. 5–8. Zagreb.

Pavletić, Vlatko. 2002. "Pavletić: Tri odlomka iz 'Prisjećanja'(...)". Nepoznata istina o crnom danu za hrvatske domoljube 11. siječnja 1972. O udaru na Maticu hrvatsku i Hrvatsko proljeće. O Hrvatskoj danas. 108–117. Zagreb.

Pavlinović, Marko Š. 1987a. "Istinska narogušenost". Nin, 24. V. 4. Beograd. [Članak potpisan pseudonimom ?]

Pavlinović, Marko Š. 1987b. "Jezik i nacionalizam". Nin, 7. VI. 6, 8. Beograd. [Članak potpisan pseudonimom ?]

Pavlinović, Mihovil. 1876. Pučki spisi. Zadar.

Pavlinović, Mihovil. 1877. Hrvatski razgovori. Zadar.

Pavlinović, Mihovil. 1884. Hrvatski razmišljaji. Zadar.

Pavlinović, Mihovil. 1892. "Pismo o hrvatskom pravopisu". Vienac, 40. 636. Zagreb.

Pechan, A. 1892. "Hrvatski pravopis". Napredak, 35. 585–588. Zagreb.

Peco, Asim. 1971. Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika. Beograd.

Peco, Asim. 1976. "Neki ortografsko-ortoepski problemi ijekavskog izgovora". Radovi Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, 3. 93–105. Sarajevo.

Peco, Asim. 1977. "Sudbina kratkog ĕ iza r u ijekavskim govorima". Južnoslovenski filolog, 33. 247–264. Beograd.

Peco, Asim. 1981. "Daničić kao akcentolog". Zbornik o Đuri Daničiću. 227–243. Beograd–Zagreb.

Pederin, Ivan. 1970. "Pretvorba hrvatskoga iz crkvenog u književni jezik". Crkva u svijetu, 1. 65–74. Zagreb.

Pederin, Ivan. 1981. "Strani i uredovni jezik u Hrvatskoj". Jezik, 3. 65–73. Zagreb.

Pederin, Ivan. 1983. "Mjesto i uloga hrvatskog jezika u mletačkom Zadru i mletačkoj diplomaciji". Jezik, 3. 73–79. Zagreb.

Pederin, Ivan. 1988. "Šime Ljubić između Vuka St. Karadžića i talijanskog Risorgimenta". Arhivist, 1–2. 151–156. Beograd.

Pederin, Ivan. 1991. "'Stručno mišljenje' Josipa Jelačića o uredovnom jeziku riječkih sudova upućeno austrijskom ministru pravde (1852.)". Vjesnik istarskog arhiva, 1:32. 147–180. Pazin.

Pederin, Ivan. 1995. "Austrijska jezična politika u Hrvatskoj i briga za standardizaciju hrvatskog jezika u Dalmaciji". Jezik, 3. 91–103. Zagreb.

Pederin, Ivan. 2014. "Croatofonia". Jezik, 1–2. 5–9. Zagreb.

Perić, Ivan. 1980. "Pisma Luka Zore Valtazaru Bogišiću, Franji Račkom i Vatroslavu Jagiću". Anali historijskog instituta u Dubrovniku, 18. 313–340. Dubrovnik.

Pešikan, Mitar. 1970. Naš književni jezik na sto godina poslije Vuka. Beograd.

Pešikan, Mitar. 1986a. "Srpskohrvatski sa srpskim i bez njega". Nin, 14. XII. 38–40. Beograd.

Pešikan, Mitar. 1986b. "Srpskohrvatski sa srpskim i bez njega (2.). Dometi jednog priručnika". Nin, 21. XII. 38–39. Beograd.

Peti, Mirko. 1988. "Koliko jezika". Danas, 8. III. 36–38.; Jezikom o jezik. 16–22. Zagreb.

Peti, Mirko. 1989. "Protiv utopijskog jedinstva". Vjesnik, Panorama subotom, 3. VI. 7. Jezikom o jezik. 49–52. Zagreb.

Peti, Mirko. 1990. "Hrvatski ili srpski kao klasični jezik". Rasprave Zavoda za jezik, 16. 167–219. Zagreb.

Peti, Mirko. 1995. Jezikom o jezik. Stavljanja i suprot stavljanja. Zagreb.

Peti, Mirko. 2001. "Zbrojina". Rasprave Zavoda Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 27. 209–250. Zagreb.

Peti, Mirko. 2008. "Jagić o Maretiću". Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 34. 305–321. Zagreb.

Peti-Stantić, Anita. 2008. Jezik naš i/ili njihov. Zagreb.

Peti-Stantić, Anita. 2008a. "Jezik nije samo gramatika, nego i pamćenje". Vijenac, 9. X. 381. Zagreb.

Peti-Stantić, Anita. 2008b. "Zašto Balkan?". Identitet jezika jezikom izrečen. Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga Jezik i identitet na Balkanu. Zbornik radova. 121–133. Zagreb.

Petrač, Božidar. 2006. "'Strašno lice ništavila' – medij kao sredstvo represije". Republika, 5. 52–59. Zagreb.

Petračić, Franjo. 1917–18. "T. Maretić, Crtice o rječniku". Nastavni vjesnik, 26. 112–118. Zagreb.

Petrović, Dragoljub. 1975. "O sudbini grupe *rj* i nekim srodnim pojavama u srpskohrvatskom jeziku i nekim njegovim dijalektima". Godišnjak Filozofskoga fakulteta u Novom Sadu, 18/1. 157–164. Novi Sad.

Pilepić, Frane. 1880. Kakav je riečnik hrvatskoga jezika kojega izdaje Hrvatska akademija? Njekoliko rieči. Sušak.

Piškorec, Velimir. 2015. Tomo Maretić na raskrižju filologije i jezične politike. Zagreb.

Pjević, J(ovan). 1982. "Odlučno protiv raznih krajnosti. Predsjedništvo CK SK Slovenije o idejnoj problematici u aktualnim raspravama o slovenskom jeziku". Borba, 2. II. Zagreb.

Popović, Milenko. 1995. "Alograf – grafem –grafemem". Filologija, 24–25. 291–296. Zagreb. Suautor Raisa Trostinska.

Popović, Milenko. 1996. "O grafemu i principu hrvatskoga pravopisa". Riječ, 2. 59–63. Rijeka. Suautor Raisa Trostinska.

Popović, Miodrag. 1959. Đuro Daničić. Beograd.

Pranjić, Krunoslav. 1968–69. "Zakonski prijedlog: četiri jezika". Jezik, 1. 4–6. Zagreb.

Pranjić, Krunoslav. 1978. "Daničićev Stari zavjet". Filologija, 8. 251–264. Zagreb.

Pranjić, Krunoslav. 1980. "Ravnopravnost jezika i pisama naroda i narodnosti SFRJ – u Enciklopediji Jugoslavije". Oko, 25. XII. 5. Zagreb.

Pranjić, Krunoslav. 1985. "Nekolike napomene". Danas, 12. XI. Zagreb.

Pranjić, Krunoslav. 1997. "O sržnim vrijednostima : uz 90. obljetnicu rođenja profesora Ljudevita Jonkea (1907–1979)". Kolo, 2. 17–32. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1982. "Klasifikacija riječi na vrste i razine gramatičke analize". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 17. 23–30. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1983. "Zbirne imenice i kategorija broja u hrvatskom ili srpskom jeziku". Naučni susreti slavista u Vukove dane, 13/1. 171–176. Beograd.

Pranjković, Ivo. 1985. "Gramatika Matije Antuna Reljkovića". Croatica, 22–23. 97–111. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1987. "Vukov pristup glagolskim kategorijama". Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću. 203–210. Sarajevo.

Pranjković, Ivo. 1989. August Musić. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1992. "Gramatike Adolfa Vebera Tklačevića". Fluminensia, 1. 113–119. Rijeka.

Pranjković, Ivo. 1993a. Adolfo Veber Tkalčević. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1993b. "Iveković–Brozov Rječnik hrvatskoga jezika na početku i na kraju stoljeća". Kolo, 7–8. 566–587. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1993c. Kronika hrvatskoga jezikoslovlja. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1994. "Vremenski prijedlozi u hrvatskome jeziku". Fluminensia, 1–2. 63–69. Rijeka.

Pranjković, Ivo. 1995. "Magnum opus Vladimira Mažuranića (Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb, 1908–1922)". Radovi LZ 'Miroslav Krleža', 4. 125–132. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1996a. "Stjepan Ivšić i hrvatski pravopis". Stjepan Ivšić i hrvatski jezik (Zbornik radova). 95–106. Zagreb–Orahovica.

Pranjković, Ivo. 1996b. "Temeljna načela jezične pravilnosti". Kolo, 4. 5–12. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1996c. "Odgovor koji izaziva mučninu". Republika, 5/6. 25–38. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1997–98. "Je li dugi refleks jata fonem ili morfonem". Jezik, 5. 192–195. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1997a. "Hrvatski standardni jezik u staroj Jugoslaviji (na primjeru časopisa Naš jezik)". Croatica, 45/46. 147–155. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1997b. Jezikoslovna sporenja. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1997c. "Kurelac i Veber". Riječki filološki dani, 1. 17–23. Rijeka.

Pranjković, Ivo. 1998. "Adolfo Veber Tkalčević kao jezikoslovac". Riječki filološki dani, 2. 1–7. Rijeka.

Pranjković, Ivo. 1999a. "Antun Branko Šimić i hrvatski jezik". Republika, 3/4. 33–43. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 1999b. "Gramatika Ignjata Alojzija Brlića". Jezikoslovlje, 2/3. 170–181. Osijek.

Pranjković, Ivo. 2001. "Hrvatski i klasični jezici". Zbornik Zagrebačke slavističke škole. Trideset godina rada (1971–2001). 156–163. Zagreb.

Pranjković, Ivo. 2005. Gramatika hrvatskoga jezika. Zagreb. Suautor J. Silić.

Pranjković, Ivo. 2006. "Hrvatski jezik od godine 1945. do 2000.". Hrvatski jezik u XX. stoljeću. 29–58. Zagreb.

Prodan, Ivo. 1889. La secchia rapita ili obračun izmedju Srba i Hrvata. Zadar.

Prohaska, Dragutin. 1918. "O pitanju našega književnoga jedinstva". Hrvatska njiva, 9. 154–155. Zagreb.

Pujić, Savo. 1974. "Distribucija ijekavskih varijacija u zamjeni jata u savremenoj bosanskohercegovačkoj pisanoj praksi". Radovi Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, 1. 11–108. Sarajevo.

Pupovac, Milorad. 1986. "Komunikacijske i jezične karakteristike članova SKJ u Zagrebu u usporedbi s istim karakteristikama nečlanova". Sol, 1. 39–59. Zagreb.

Putanec, Valentin. 1985. "Prijedlozi Jakova Mikalje za reformu grafije u hrvatskoj latinici". Hrvatski dijalektološki zbornik, 7/1. 199–211. Zagreb.

Putanec, Valentin. 1989. "Franjo Glavinić (1585–1652) i glagoljsko tiskarstvo 15. i 17. stoljeća". Zbornik radova o Franji Glaviniću. 309–317. Zagreb.

Putanec, Valentin. 1997. "Nekoliko problema hrvatskog standarda u vezi s kajkavskim narječjem". Hrvatski dijalektološki zbornik, 10. 85–91. Zagreb.

Radelić, Zdenko. 2006. Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Zagreb.

Radić, Antun. 1899a. "Četvrto hrvatsko narječje?". Vienac, 25. 408–409. Zagreb.

Radić, Antun. 1899b. "Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika. Napisao dr. T. Maretić, kr. sveuč. profesor". Obzor, 144, 146, 147, 148, Zagreb.

Radić, Antun. 1899c. "Hrvatski književni jezik". Vienac, 28. 456–457; 35. 566–568; 37. 599–601; 38. 615–616; 39. 629–631. Zagreb.

Radić, Antun. 1901a. Maretićeva stilistika. Vienac. Zagreb.

Radić, Antun. 1901b. "Rječnik hrvatskoga jezika". Obzor, 103, 295. Zagreb.

Radić, Antun. 1907. "Hrvatski književni jezik". Glas Matice hrvatske, 1–2. 2–4. Zagreb.

Radić, Antun. 1914. "Franjo Iveković". Savremenik, 4. 208–211. Zagreb.

Radić, Antun. 1937. Sabrana djela, 14, 15. Zagreb.

Radojević, Danilo M. 1969. "Kontinuitet jedne antinacionalne (anticrnogorske) politike". Kritika, 8. 583–587. Zagreb.

Radojičić, Mihailo. 1984. "Enciklopedija Jugoslavije: Koji je Njegošev jezik". Danas, 19. VI. 45–46. Zagreb.

Radoš, Ivica. 2014. Godine uoči raspada Jugoslavije. Feljton 8. "Stipe Šuvar imao je mogućnost suzbiti srpski nacionalizam i zaustaviti Miloševića". 30. VII. *https://www.vecernji.hr/premium/feljton-8-stipe-suvar-imao-je-mogucnost-suzbiti-srpski-nacionalizam-i-zaustaviti-milosevica-953091* (Pristupljeno 19. lipnja 2020.)

Radovanović, Milorad. 1986. Sociolingvistika. Novi Sad.

Radovanović, Milorad. 1987. "Nešto napomena o današnjem jezičkom standardu srpskohrvatskom (Vukovo delo i savremena teorija o planiranju jezika". Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 17/1. 91–97. Beograd.

Raguž, Dragutin. 1984–85. "S kojim se padežom slaže prijedlog prema?" Jezik, 4. 97–107. Zagreb.

Raguž, Dragutin. 1985–86. "Razvoj književnoga jezika po Pavlu Iviću". Jezik, 1. 15–31. Zagreb.

Raguž, Dragutin. 1986–87. "Činjenicama bi trebalo nauke". Jezik, 4. 120–127. Zagreb.

Raguž, Dragutin. 1987. "Ideje o jezičnom jedinstvu Hrvata i Srba u 19. stoljeću i danas". Rasprave Zavoda za jezik, 13. 97–106. Zagreb.

Raguž, Dragutin. 1991–92. "Jednosložna zamjena dugoga ě u hrvatskom jeziku". Jezik, 5. 129–138. Zagreb.

Raguž, Dragutin. 1997. Praktična hrvatska gramatika. Zagreb.

Ranilović, Branko. 1996. Hrvatski računalni pravopis. Zagreb. Suautori Slaven Batnožić i Josip Silić.

Ratković, Petar. 1900. "Tomo Maretić, Gramatika i stilistika hrvatskoga...". Nastavni vjesnik, 8. 203–209. Zagreb.

Ravlić, Jakša (ur.). 1956. "Pisma Ljudevitu Gaju". Građa za povijest književnosti hrvatske, 26. Zagreb.

Reizer, Zora. 1965. Nove crtice o Rječniku. Ljetopis JAZU, 70, str. 423–429, Zagreb (suautor Slavko Pavešić).

Relković, Matija Antun. 1767. Nova slavonska i nimacska grammatika. Zagreb.

Rendić, Smiljana. 1971. "Izlazak iz genitiva ili drugi hrvatski preporod". Kritika, 18. 417–428. Zagreb.

Rešetar, Milan (ur.). 1917. Ignjat Đorđić. Stari pisci hrvatski. 24. Zagreb.

Rešetar, Milan. 1889. "Srbi i Hrvati". Narod, 16–25, 27. Split.

Rešetar, Milan. 1890. "'Čakavština' u Dubrovniku". Nova Zeta. 401–413. Cetinje.

Rešetar, Milan. 1891a. "Die čakavština und deren einstige und deren jetzige Grenzen". Archiv für slavische Philologie, 13. 93–109, 161–199, 361–387. Berlin.

Rešetar, Milan. 1891b. "I opet o 'čakavštini' uopće a napose o 'čakavštini' u Dubrovniku". Nova Zeta, 1. 2–7; 4. 105–113. Cetinje.

Rešetar, Milan. 1891c. "Zur Aussprache und Schreibung des ѣ im Serbokroatischen". Archiv für slavische Philologie, 13. 591–597. Berlin.

Rešetar, Milan. 1893a. "Broz, I., Hrvatski pravopis". Archiv für slavische Philologie, 15. 395–407. Berlin.

Rešetar, Milan. 1893b. "Jekavski književni govor i izgovor. Javor, 10. 313–316. Beograd.

Rešetar, Milan. 1894. "Njekoliko gramatičkih sitnica". Nastavni vjesnik, 2. 354–361. Zagreb.

Rešetar, Milan. 1895. "Novaković, Stojan, Srpska gramatika". Delo, 5. 491–506. Beograd.

Rešetar, Milan. 1898a. "Milas, M., Pravi akcenti i fiziologija njihova u hrvatskom ili srpskom jeziku". Archiv für slavische Philologie, 21/1–2. 233–236. Berlin.

Rešetar, Milan. 1898b. "Primorski lekcionari XV. vijeka". Rad JAZU, 134. 80–160; 136. 97–199. Zagreb.

Rešetar, Milan. 1900. Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten. Beč.

Rešetar, Milan. 1909a. "O srpskim i hrvatskim dijalektima. Odgovor g. Dru A. Beliću". Brankovo kolo, 3. stup. 45–47; 4. stup. 62–63. Srijemski Karlovci.

Rešetar, Milan. 1909b. "Završna riječ g. Al. Beliću". Brankovo kolo, 11. stup. 174–175. Srijemski Karlovci.

Rešetar, Milan. 1912. Mea culpa. Zora, 2. 49–52. Beč–Prag. (Dubrovačka tribuna, 1929, 44. 2–3; 6. januar, 1936, l. 3; 2. 2)

Rešetar, Milan. 1914. "Zur Bezeichnung der serbokroatischen Betonung". Archiv für slavische Philologie, 35/1–2. 60–62. Berlin.

Rešetar, Milan. 1916. Elementar Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache. ^{2}1922. Wien.

Rešetar, Milan. 1920. "K dubrovačkijem izdanjima XVI. vijeka". Građa, 9. 49–52. Zagreb.

Rešetar, Milan. 1921. "Sekundarni poluglas u srpskohrvatskom književnom jeziku". Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 2. 238–251. Beograd.

Rešetar, Milan. 1922. "Unifikacija našega pravopisa". Jugoslavenska njiva, 2:7. 327–331. Zagreb.

Rešetar, Milan. 1924. "Hrvatski ili srpski 'Jezični savjetnik'... Napisao Dr. T. Maretić". Srpski književni glasnik, 7. 552–565. Beograd.

Rešetar, Milan. 1925. "Kako je Daničić izdavao i ispravljao Vukov prijevod Novoga zavjeta". Daničićev zbornik. 216–226. Beograd–Ljubljana.

Rešetar, Milan. 1925–26. "Ikavsko-jekavski govor M. Radnića". Južnoslovenski filolog. 46–52. Beograd.

Rešetar, Milan. 1926. "Pero Budmani". Ljetopis JAZU, 39. 91–111. Zagreb.

Rešetar, Milan. 1927. "Kvantitet u djelima Marina Držića". Rad JAZU, 233. 145–196. Zagreb.

Rešetar, Milan. 1928–29. "Posilovićev ikavsko–jekavski govor". Južnoslovenski filolog, 8. 83–87. Beograd.

Rešetar, Milan. 1932a. "Iz pisama pok. Ljub. Stojanovića". Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 1/2. 45–53. Beograd.

Rešetar, Milan. 1932b. "T. Maretić, Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika". Slavia, 11. 578–604. Prag.

Rešetar, Milan. 1933a. Bernardinov lekcionar i njegovi dubrovački prepisi. Beograd.

Rešetar, Milan. 1933b. "Autorstvo pjesama Rańinina zbornika". Rad JAZU, 247. 92–147. Zagreb.

Rešetar, Milan. 1933c. "Jezik Marina Držića". Rad JAZU, 248. 99–240. Zagreb.

Rešetar, Milan. 1934–35. "Je li stiglo vrijeme da se ukloni jekavski književni izgovor?" Naš jezik, 6. 166–168. Beograd.

Rešetar, Milan. 1936. "Jezik pjesama Rańinina zbornika". Rad JAZU, 255. 77–220. Zagreb.

Rešetar, Milan. 1938. "Rječnik i dikcija pjesama Rańinina zbornika". Rad JAZU, 260. 1–56, Zagreb.

Rešetar, Milan. 1942. "Izgovor i pisanje praslav. vokala ě u dugim slogovima". Rad HAZU, 273. 207–225. Zagreb.

Rezolucija. 1965–66. "Rezolucija Zagrebačkog lingvističkog kruga". Jezik, 5. 130–132. Zagreb.

Ristić, Svetomir. 1930. Srpskohrvatski i nemački rečnik pred Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Beograd.

Rogić, Pavle. 1952–53. "Jedna prijeko potrebna priručna knjiga". Jezik, 5. 139–145. Zagreb.

Rogić, Pavle. 1959–60. "Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika dovršen". Jezik, 1. 1–7. Zagreb.

Rogić, Pavle. 1975. "Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU i njegov prvi urednik Đuro Daničić". Naš jezik, 3. 141–150. Beograd.

Roksandić, Drago. 1985. "Hrvatski epicentar". Nin, 29. IX. 36-38. Beograd.

Rončević, Nikola. 1954. O velikom Rječniku Jugoslavenske akademije i o svjetskoj leksikografiji. Uz osvrt na neke članke. Zagreb.

Rosandić, Dragutin. 1973. Osnove fonetike i fonologije hrvatskoga književnog jezika. Zagreb. Suautor Josip Silić.

Rosandić, Dragutin. 1974. Osnove morfologije i morfonostilistike hrvatskoga književnog jezika. Zagreb. Suautor Josip Silić.

Rožić, Vatroslav. 1904. Barbarizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku. Zemun; Barbarizmi u hrvatskom jeziku. ^{2}1908, ^{3}1913. Zagreb.

Rožić, Vatroslav. 1921–22. "Na odbranu hrvatskoga jezika!" Nastavni vjesnik, 9–10. 394–399. Zagreb.

Rožić, Vatroslav. 1922–24. "Nekoliko novih 'barbarizama'". Nastavni vjesnik. 149–157, 227–232, 374–382; 1923–24. 178–186. Zagreb.

Rožić, Vatroslav. 1923–24. "Uz 'Jezični savjetnik' dra T. Maretića". Nastavni vjesnik. 281–288, 355–358. Zagreb.

Rožić, Vatroslav. 1928–29. "Četiri jezične pogrješke koje bodu u oči". Nastavni vjesnik. 94–102. Zagreb.

Rožić, Vatroslav. 1931–32. "Svašta i koješta s jezičnog polja". Nastavni vjesnik. 169–181. Zagreb.

Rublek, Božana. 1984. "Razgovori: Matjaž Kmecl: Jezik kao moralni problem". Danas, 22. V. 47–48. Zagreb.

Samardžija, Marko (ur.). 1999. Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika. Zagreb.

Samardžija, Marko. 1987–88. "Duga i kratka množina u hrvatskom književnom jeziku". Jezik, 5. 129–136. Zagreb.

Samardžija, Marko. 1990. Ljudevit Jonke. Zagreb.

Samardžija, Marko. 1992a. "Ivan Broz i stoljeće 'Hrvatskog pravopisa'". Zaprešićki godišnjak. 91–99. Zaprešić.

Samardžija, Marko. 1992b. "Filološki i puristički rad Nikole Andrića". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 27. 93–113. Zagreb.

Samardžija, Marko. 1993a. Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zagreb.

Samardžija, Marko. 1993b. Jezični purizam u NDH. Zagreb.

Samardžija, Marko. 1993c. "Neke značajke današnje hrvatske jezične situacije". Zaprešićki godišnjak. 90–93. Zaprešić.

Samardžija, Marko. 1993d. "Usporedba prvog i drugog izdanja *Braniča jezika hrvatskoga*". Filološki portreti. 74–81. Zaprešić.

Samardžija, Marko. 1993e. "Usporedba prvog i drugog izdanja *Hrvatskog pravopisa*". Filološki portreti. 22–28. Zaprešić.

Samardžija, Marko. 1994. "Od dijalekta do standardnog jezika". Zaprešićki godišnjak. 138–141. Zaprešić.

Samardžija, Marko. 1996. Filološki portreti. Zaprešić.

Samardžija, Marko. 1997a. "Hrvatsko jezikoslovlje od sedamdesetih godina XIX. stoljeća do godine 1918.". Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika. 99–141. Zagreb.

Samardžija, Marko. 1997b. "Uloga Stjepana Ivšića u Društvu i časopisu 'Hrvatski jezik'". Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika. 165–183. Zagreb.

Samardžija, Marko. 1997c. "Utjecaj sociopolitičkih mijena na leksik hrvatskoga jezika u XX. stoljeću". Croatica, 45/46. 177–192. Zagreb.

Samardžija, Marko. 1998. "Puristička i jezikoslovna djelatnost Vatroslava Rožića". V. Rožić, Barbarizmi u hrvatskom jeziku (pretisak trećega izdanja iz 1913). 149–158. Zagreb.

Samardžija, Marko. 2001. Franjo Iveković, Ivan Broz, Tomo Maretić, Vatroslav Rožić, Milan Rešetar, Antun Radić, Nikola Radić, Nikola Andrić, Dragutin Boranić, Jezikoslovne rasprave i članci. Zagreb.

Samardžija, Marko; Pranjković, Ivo (ur.). 2006. Hrvatski jezik u XX. stoljeću. Zagreb.

Selak, Ante (ur.). 1992. Taj hrvatski. Zagreb.

Selimović, Meša. 1967. Za i protiv Vuka. Novi Sad.

Sesar, Dubravka. 1996. Putovima slavenskih književnih jezika. Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika. Zagreb.

Sesar, Dubravka. 2000. "Što je *novogovor* učinio hrvatskomu jeziku?" Jezik, 3. 81–94. Zagreb. Suautorica Ivana Vidović.

Sesar, Dubravka. 2004. "Slavenski jezici u XVIII. stoljeću: hrvatska književna i jezična baština u slavističkoj magli". Fluminensia, 1–2. 65–76. Rijeka.

Sesar, Dubravka. 2013. "Teorijski temelji književnojezične periodizacije u slavistici". A tko to ide? A хто там идзе? Hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu. 159–172. Zagreb. Suautorica Branka Tafra.

Silić, Josip. 1908. "Jezik i akcenat u Divkovićevoj Hrvatskoj čitanci za I. razred gimnazijski". Školski vjesnik. 41–46, 152–156, 233–236, 352–354. Sarajevo.

Silić, Josip. 1968–69. "Fonemska distribucija i sekundarno *a* u suvremenom hrvatskosrpskom književnom jeziku". Jezik, 4. 110–114. Zagreb.

Silić, Josip. 1973. Osnove fonetike i fonologije hrvatskoga književnog jezika. Zagreb. Suautor Dragutin Rosandić.

Silić, Josip. 1974. Osnove morfologije i morfonostilistike hrvatskoga književnog jezika. Zagreb. Suautor Dragutin Rosandić.

Silić, Josip. 1976. "Ortoepija/ortografija i morfematska struktura jezika". Radovi Instituta za jezik i književnost, 3. 181–194. Sarajevo.

Silić, Josip. 1982a. "Nekoliko misli o normi. Jezik u savremenoj komunikaciji" (zbornik). 155–161. Beograd. Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika. 203–211. Zagreb.

Silić, Josip. 1982b. "O jednom intervjuu i pravopisu". Svijet, 11. I. Sarajevo. Suautor Vladimir Anić.

Silić, Josip. 1983. "Sintagmatski i paradigmatski karakter gramatičkih morfema". Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 13/1. 105–109. Beograd.

Silić, Josip. 1986a. "Razine, njihove jedinice i osnova". Književni jezik, 1. 41–44. Sarajevo.

Silić, Josip. 1986b. "Tomo Maretić – jedan od najvećih hrvatskih lingvista". Virovitički zbornik 1234–1984. 395–403. Zagreb.

Silić, Josip. 1986c. Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika. ^{2}1987, ^{3}1990. Zagreb. Suautor Vladimir Anić.

Silić, Josip. 1987a. "Dometi jednog priručnika". Nin, 18. I. 4, 6. Beograd. Suautor Vladimir Anić.

Silić, Josip. 1987b. "Jezična rješenja ne propisuju forumi". Vjesnik, 21. II. 6. Zagreb. Suautor Vladimir Anić.

Silić, Josip. 1991. "Ustrojstvo glagolske osnove". Suvremena lingvistika, 31–32. 3–12. Zagreb.

Silić, Josip. 1992a. "Status idionima u jeziku". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 27. 115–122. Zagreb.

Silić, Josip. 1992b. "Status skupova št i žd u hrvatskom jeziku". Suvremena lingvistika, 34. 263–280. Zagreb.

Silić, Josip. 1993. "Dragutin Boranić (1870–1995)". Portreti hrvatskih jezikoslovaca. 175–182. Zagreb.

Silić, Josip. 1996. Hrvatski računalni pravopis. Zagreb. Suautori Slaven Batnožić i Branko Ranilović.

Silić, Josip. 1996a. "Hrvatski jezik kao sustav i kao standard". Riječki filološki dani, 1. 187–193. Rijeka.

Silić, Josip. 1996b. "Polifunkcionalnost hrvatskoga standardnog jezika". Kolo, 1. 244–247. Zagreb.

Silić, Josip. 1996c. "Lingvističke i sociolingvističke zakonitosti". Kolo, 2. 243–248. Zagreb.

Silić, Josip. 1996d. "Administrativni stil hrvatskoga književnog jezika". Kolo, 4. 349–358. Zagreb.

Silić, Josip. 1997. "Književnoumjetnički (beletristički) stil hrvatskoga standardnog jezika". Kolo, 4. 359–369. Zagreb.

Silić, Josip. 1998a. "Leksik i norma". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 32. 175–189. Zagreb. Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika, 282–292. Zagreb.

Silić, Josip. 1998b. "Morfonologija hrvatskoga glagola. Tipovi osnova". Riječki filološki dani, 2. 241–274. Rijeka.

Silić, Josip. 2001a. "Hrvatski i srpski jezik". Zbornik Zagrebačke slavističke škole. Trideset godina rada (1971–2001). 147–155. Zagreb.

Silić, Josip. 2001b. Hrvatski jezik, 1. Udžbenik za 1. razred gimnazije (4. izd.). Zagreb.

Silić, Josip. 2001c. Pravopis hrvatskoga jezika. Zagreb. Suautor Vladimir Anić.

Silić, Josip. 2005. Gramatika hrvatskoga jezika. Zagreb. Suautor I. Pranjković.

Simeon, Rikard. 1969. Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva. 1–2. Zagreb.

Simić, Nikola. 1900. "Gramatika hrvatskoga jezika za niže razrede srednjih škola.

Simić, Radoje. 1974. "Metodološki pristup morfematici imeničkih reči". Zbornik MS za filologiju i lingvistiku, 17/2. 83–109. Novi Sad.

Simić, Radoje. 1981. "Vuk–Daničićeva akcenatska sistema i pitanje akcenatskih paradigmi". Zbornik o Đuri Daničiću. 251–257. Beograd–Zagreb.

Simić, Zvonko. 1983. "Prepravljanje Vuka Karadžića". Nin, 29. V. 22–24. Beograd.

Sirotković, Hodimir. 2002. ZAVNOH. Zemaljsko antifašističko vijeće, Rasprave i dokumenti. Zagreb.

Skerlić, Jovan. 1911. "Dr. Nikola Andrić, Branič jezika hrvatskoga, u Zagrebu, 1911.". Srpski književni glasnik, 12. 962–965, 967. Beograd.

Skerlić, Jovan. 1913. "Istočno ili južno narečje". Srpski književni glasnik, 10. 756–770; 11. 862–873. Beograd. [Ovdje prema: Skerlić, Jovan. 1918. Eseji o srpsko-hrvatskom pitanju. Zagreb.]

Skerlić, Jovan. 1921. Istorija nove srpske književnosti. Beograd.

Skok, Petar. 1931. "O čišćenju jezika". Novosti, 355. 22–23. Zagreb.

Skok, Petar. 1949. "Jagić u Hrvatskoj". Rad JAZU, 278. 5–76. Zagreb.

Skok, Petar. 1949–52. "Tomo Maretić". Ljetopis JAZU, 54. 310–335; 56. 319–326. Zagreb.

Skok, Petar. 1971–74. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 1–4. Zagreb.

Sladojević, Petar. 1959. "O refleksu kratkog 'jat' iza *r* u književnom jeziku južnoga izgovora". Naš jezik, NS, 9. 302–304. Beograd.

Smajić, Dubravka. 2007. "Ljudevit Jonke o djelu Mirka Divkovića". Jezik, 5. 183–193. Zagreb.

Smičiklas, Tadija. 1876. Život i djela Vjekoslava Babukića. Zagreb.

Smodlaka, Josip. 1920. Nacrt jugoslovenskog ustava. Zagreb–Beograd.

Soljačić, Marko. 1939. Jezični i stilistički savjetnik. Zagreb.

Stahuljak, Avelin. 1925. "Laik o 'Jezičnom savjetniku'". Vijenac, 5:3–4. 76–78, 123–124. Zagreb.

Stajčić, Savo. 1970. "Razgovori o savremenom našem književnom jeziku". 1–10. "Sto godina dogovaranja o jeziku". Front, 41. 26–27; 2. "Razboritost i tolerancija. Šta su rekli učesnici ankete". 42. 10–11; 3. "Razlike iz prošlosti uklanjati postupno. Šta su rekli učesnici ankete". 43. [20–21]; 4. "Jedan jezik a: riječi hrvatske – reči srpske". 44. [18–19]; 5. "Sastanak u Novom Sadu". 45, str. 10–11; 6. "Dogovor (novosadski) kuću gradi". 46. 10 – 11; 7. "Pravopis i rečnik – dva velika promašaja". 47. 16– 17; 8. "Promašeni rečnik ili promašene kritike". 48. 18–19; 9. "Lingvistika i politika". 49. 18 – 19; 10. "Prožimanje, uzajamnost, zajedništvo". 50. 16–17, Beograd.

Stajčić, Savo. 1971. "Daltonizam ili slepilo". Front, 2. 10–11. Beograd.

Stajčić, Savo. 1971a. "Ko će razmrsiti jezički čvor?" Front, 7. 17–18. Beograd.

Stančić, Ljiljana. 1994. "Zaboravljeni gramatik Frane Vuletić. Trajanje u nemiru znakovite šutnje". Stećak, 4. 26–27. Sarajevo.

Stančić, Nikša. 1985. "Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika u vrijeme nastanka Kratke osnove horvatsko-slavonskoga pravopisanja iz 1830. godine". Radovi Instituta za hrvatsku povijest, 18. 179–196. Zagreb.

Stančić, Nikša. 2005. "Grafija i ideologija: hrvatski narod, hrvatski jezik i hrvatska latinica Ljudevita Gaja 1830. i 1835. godine". Rad HAZU, 492. 261–296. Zagreb.

Stanić, Milija. 1949. "Tipovi imeničkih deklinacija našeg jezika". Rad JAZU, 278.

Starčević, Ante. 1851–52. "Polemika oko Matičina pravopisa u izdanju Palmotićeve Kristijade". Narodne novine, 1851. 227, 230, 242, 298, 299; 1852. 18, 24. Zagreb.

Starčević, Ante. 1876. Pasmina slavoserbska po Hervatskoj. Zagreb.

Starčević, Ante. 1878. Na čemu smo. Zagreb.

Starčević, Šime. 1812. Nova ricsoslovica iliricska. Trst.

Starčević, Šime. 1850. "Razlaganje glavnih pravilah za južno narječje Vuka (Stefanovića)". Glasnik dalmatinski, 103. 2–4. Zadar.

Stejić, Jovan. 1849. "Jezikoslovne primětbe na predgovor Gosp. Vuka Stef. Karadžića k prevodu Novog Zavěta". Glasnik Družtva srbske slovenosti, 2. 1–42. Beograd.

Stevanović, Mihailo. 1951. Gramatika srpskohrvatskog jezika za više razrede gimnazije. Beograd.

Stevanović, Mihailo. 1952–53a. "Neki 'sporni' jekavizmi". Naš jezik, NS, 3–4. 83–98. Beograd.

Stevanović, Mihailo. 1952–53b. "Oko naziva našeg jezika". Naš jezik, NS, 9–10. 316–322. Beograd.

Stevanović, Mihailo. 1953–54. "Opet o imenu našeg jezika". Jezik, 4. 101–107. Zagreb.

Stevanović, Mihailo. 1954–55a. "Anketa Letopisa Matice srpske, novosadski dogovor i njegovi zaključci". Naš jezik, NS, 3–4. 74–90. Beograd.

Stevanović, Mihailo. 1954–55b. "Novosadski dogovor prema odzivima na nj". Naš jezik, NS, 5–6. 138–147. Beograd.

Stevanović, Mihailo. 1963–64. "Jezik u Vukovu delu i savremeni srpskohrvatski književni jezik". Južnoslovenski filolog, 1–2. 73–150. Beograd.

Stevanović, Mihailo. 1964–69. Savremeni srpskohrvatski jezik. 1–2. Beograd.

Stevanović, Mihailo. 1967. "Za Vuka i protivu njega". Naš jezik, 5. 297–315. Beograd.

Stevanović, Mihailo. 1970. "Stvaranje jedinstva književnog jezika Srba i Hrvata i današnje stanje toga jedinstva". Naš jezik, 1–2. 1– 79. Beograd.

Stin. 1932a. Srednjoškolska terminologija i nomenklatura. Gramatička terminologija. Beograd.

Stin. 1932b. Srednjoškolska terminologija i nomenklatura. Zoološka terminologija i nomenklatura. Beograd.

Stin. 1933. Srednjoškolska terminologija i nomenklatura. Književna terminologija. Beograd.

Stin. 1934a. Srednjoškolska terminologija i nomenklatura. Botanička terminologija. Beograd.

Stin. 1934b. Srednjoškolska terminologija i nomenklatura. Higijenska terminologija. Beograd.

Stipčević, Aleksandar. 1984. "Babićevo osporavanje Krleže. Nove podvale Gorana Babića na račun Hrvatskoga biografskog leksikona" 1–2. Oko, 10–24. V. 8–9; 24. V.–7. VI. 7. Zagreb.

Stipčević, Aleksandar. 1997. Priča o hrvatskom biografskom leksikonu. Pokušaj ubojstva jedne knjige. Zagreb.

Stojanović, Ljubomir. 1924–25. "Maretićev 'Jezični savjetnik'". Nastavni vjesnik. 124–140, 209–230. Zagreb. [Isto u: Naš jezik. 1935–36. "Jezički pabirci. O Maretićevu 'Jezičnom savjetniku'". Naš jezik, 1. 27–31; 2. 58–60; 3. 90–92;

4. 123–126; 5. 153–155; 6. 188–190; 7. 219–221; 9–10. 276–282; 1936–37, 1. 24–29; 2. 53–56; 3. 85–90; 4. 120–124; 5–6. 180–182; 7–8. 246–249. Beograd.

Stojanović, Nikola. 1902. "Srbi i Hrvati". Srpski književni glasnik, 7. 1149–1159. Beograd.

Stojković, Marijan. 1915–16. "Broz–Boranić, Hrvatski pravopis, VI. izdanje". Nastavni vjesnik, 9. 634–649; 10. 702–707. Zagreb.

Stojković, Marijan. 1918. "Jedna književnost". Hrvatska njiva, 5. 73–75. Zagreb.

Stojković, Marijan. 1924. "Hrvatski ili srpski jezični savjetnik". Obzor, 50. 1–2. Zagreb.

Stojković, Marijan. 1940. "Oko hrvatskog jezika". Hrvatska revija, 4. 196–204; 5. 258–263. Zagreb.

Stojković, Marijan. 1943. "Hrvatski pravopis". Hrvatski narod, 619. 1–2. Zagreb.

Stojković, Marijan. 1952–53. "Vrême (vrîme vrême) ili vrijème (vríme, vréme)". Jezik, 2. 45–49. Zagreb

Stojković, Marijan. 1991–92. "Odvojeno mišljenje". Jezik, 3. 78–90. Zagreb.

Stolac, Diana. 2018. "Fran Kurelac i Fluminensia". Fluminensia, 1. 17–40. Rijeka.

Strohal, Rudolf. 1893. Hrvatska slovnica za srednje i nalik im škole. Bjelovar.

Supilo, Frano. 1891a. "Čiji je jezik?" Crvena Hrvatska, 37. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1891b. "Srbima i 'Srpskom Glasu'". Crvena Hrvatska, 13. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1891c. "Zašto 'Crvena Hrvatska'?" Crvena Hrvatska, 1, 2, 4. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1892a. "Crna Gora i Crnogorci". Crvena Hrvatska, 49. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1892b. "Naše stanovište naprama našim opozicijama". Crvena Hrvatska, 43. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1893. "Hrvatski pravopis". Crvena Hrvatska, 17. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1895. "Srpska propaganda među gimnazijalcima", Crvena Hrvatska, 22, 23. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1897a. "Evo ga služena". Crvena Hrvatska, 45. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1897b. "Hofrath Jagić". Crvena Hrvatska, 49. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1897c. "Jagić je progovorio!". Crvena Hrvatska, 35. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1897d. "'Na dvor s dokazima!'" Crvena Hrvatska, 46. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1897e. "Srpstvo sve i svuda". Crvena Hrvatska, 16. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1897f. "Vuk Stefanović Karadžić". Crvena Hrvatska, 2. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1897g. "Vukova slava u Beogradu". Crvena Hrvatska, 41. Dubrovnik.

Supilo, Frano. 1899. "Medo Pucić i Pero Čingrija". Crvena Hrvatska, 35. Dubrovnik.

Šafar, Dragan. 1940–41. "Hrvatski i srpski jezik dva su različita jezika. (Povodom knjige dra Petra Guberine i dra K. Krstića Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika)". Alma mater Croatica, 4. 159–162. Zagreb.

Šantić, Leonardo. 1986. "Napadaj na jezik i pravopis 'Glasa Koncila'". Glas Koncila, 9. III. 4. Zagreb.

Šarić, Ljiljana. 1995–97. "Gramatike Josipa Florschütza: Maretićevo vrijeme i vrijeme ciljanih preradbi". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 31–32. 101–108. Zagreb.

Šegedin, Petar. 1995. Svi smo mi odgovorni?. Zagreb.

Šentija, Josip. 1967. "Pojedinci su možda u dobroj vjeri učinili ovaj patetični istup". Vjesnik, 23. III. 2–3. Zagreb.

Šentija, Josip. 2001. "Godine kušnje, godine mijene". Zapisi i sjećanja. Zbornik tekstova djelatnika Radio Zagreba/Radio-televizije Zagreb/ Hrvatske televizije – U povodu 75. obljetnice Hrvatskog radija i 45. obljetnice Hrvatske televizije. 266–284. Zagreb

Šentija, Josip. 2009. "Jezik i jezična politika u medijima uoči Deklaracije". Kolo, 1–2. 167–172. Zagreb.

Šepić, Dragovan. 1970. "Političke koncepcije Frana Supila". Supilo, Frano. Politički spisi. Zagreb.

Šilović, Josip (ur.). 1910. Mjesečnik pravničkoga družtva, 4. 361–363. Zagreb.

Šimčík, Antun. 2015. Jezične bilješke. Zagreb. Priredio Marko Samardžija.

Šimić, Antun Branko. 1924. "Umetnik i filolog". Književnik, 1. 24–31. Zagreb.

Šimundić, Mate. 1970. "Protiv podjele hrvatske književnosti na 'staru' i 'novu' (u svezi s temom 'Kada uistinu počinje hrvatski standardni jezik')". Kritika, 13. 439–451. Zagreb.

Šimundić, Mate. 1970–71. "O ravnopravnosti jezika na željeznici". Jezik, 2. 60–61. Zagreb.

Šimundić, Mate. 1971. "Jezik i vrijeme. Osvrt na knjigu D. Brozovića Standardni jezik". Dubrovnik, 1. 116–120. Dubrovnik.

Šimundić, Mate. 1998. "Dio rječnika, nazivlja i krilatica olovnih vremena". Hrvatska obzorja, 3. 676–688. Split.

Šišić, Ferdo. 1933. Josip Juraj Strossmayer. Dokumenti i korespondencija 1815–1859. Zagreb.

Škarić, Ivo. 1991. "Fonetika hrvatskoga književnog jezika". Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. 61–377. Zagreb.

Škarić, Ivo. 1991–92. "Jezik u pravopisu". Jezik, 2. 33–45. Zagreb.

Škarić, Ivo. 1993–94. "Hrvatski jezik danas". Jezik, 4. 97–103. Zagreb.

Škarić, Ivo. 1995–96. "Kako se naglašavaju posuđenice". Jezik, 4. 129–138. Zagreb. Suautorice Đurđa Škavić i Gordana Varošanec-Škarić.

Škarić, Ivo. 1996. "Što s hrvatskim standardnim refleksom dugoga staroga jata?". Govor, 1–2. 1–23. Zagreb.

Škarić, Ivo. 1996–97. "O naglašavanju posuđenica – još jednom, nakon Vukušića". Jezik, 2. 66–73. Zagreb. Suautorice Đurđa Škavić i Gordana Varošanec-Škarić.

Škarić, Ivo. 1998–99. "Eppur si muove!" Jezik, 3. 115–119. Zagreb.

Škavić, Josip. 1940. "Marginalije uz knjigu Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika". Nastavnički pokret, 7–8. 12–15. Zagreb.

Škiljan, Dubravko. 1980. Lingvističko istraživanje Večernjeg lista. Zagreb.

Škiljan, Dubravko. 1986. Jezik Vjesnikovih novina. Komparativno lingvističko istraživanje. Zagreb. Suradnici Marin Andrijašević i dr.

Škiljan, Dubravko. 2000. Javni jezik. Zagreb.

Škiljan, Dubravko. 2002. Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati. Zagreb.

Šojat, Antun. 1976. "Matija Valjavec (urednik Akademijina Rječnika od 1882. do 1883)". Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 97. Dodatak. 96–103. Zagreb.

Šoljan, Antun. 1978. "Uz novo čitanje Maretićeve 'Odiseje'". Forum, 3. 331–350. Zagreb.

Štajduhar, Meri. 1984. "Enciklopedija Jugoslavije. Titogradski tvrdi orasi". Danas, 3. VII.. 46-48. Zagreb.

Štajduhar, Meri. 1985a. "Jezika nema u šutnji". Danas, 12. XI. 45–47. Zagreb.

Štajduhar, Meri. 1985b. "Kriza jezika ili jezik krize. Razgovor s Dubravkom Škiljanom". Danas, 10. IX. 55–58. Zagreb. Suautor Tito Bilopavlović.

Štambuk-Škalić, Marina. 2009. "Arhivsko gradivo o Matici hrvatskoj u fondovima Hrvatskog državnog arhiva". Kolo, 1–2. 173–189. Zagreb.

Šulek, Bogoslav. 1846. "Zašto pišemo à?". Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, 27. 109–110; 28. 112–114. Zagreb.

Šulek, Bogoslav. 1854a. "O dvoglascu ie". Neven, Književna priloga, 2. V–X, XV–XX. Zagreb.

Šulek, Bogoslav. 1854b. "Zašto izostavljamo *e* pred *r-om* u riečih kao krv itd.?" Neven, Književna priloga 1. Zagreb.

Šulek, Bogoslav. 1864. "Obrana ahavaca". Književnik, 1. 283–291. Zagreb.

Šulek, Bogoslav. 1874–75. Hrvatsko-njemački rječnik znanstvenoga nazivlja, 1–2. Zagreb.

Šulek, Bogoslav. 1952. Izabrani članci. Zagreb. [Ur. R. Maixner]

Šuvar, Stipe. 1979. "Radnicima često tepamo, a ne govorimo im prave stvari". 1–3. Vjesnik, Sedam dana. 1. 21. VII. 5–7; 2. 4. VIII. 2; 3. 18. VIII. 2. Zagreb.

Šuvar, Stipe. 2008. Moji obračuni s njima. Radio Slobodna Evropa. 27. veljače. https://www.slobodnaevropa.org/a/1045346.html (pristupljeno 15. srpnja 2020.)

Tafra, Branka. 1981–82. "Vrste imeničke deklinacije (s posebnim obzirom na starije hrvatske gramatike)". Jezik, 2. 44–47. Zagreb.

Tafra, Branka. 1986. "Razgraničavanje homonimije i polisemije (leksikološki i leksikografski problem)". Filologija, 14. 381–393. Zagreb.

Tafra, Branka. 1988. "Razgraničavanje opisnih i odnosnih pridjeva (leksikološki i leksikografski problem)". Rasprave Zavoda za jezik, 14. 185–197. Zagreb.

Tafra, Branka. 1990. "Mjesto Della Belline gramatike u povijesti hrvatskih gramatika". Rasprave Zavoda za jezik, 16. 263–264. Zagreb.

Tafra, Branka. 1993a. Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić, Zagreb.

Tafra, Branka. 1993b. "O hrvatskim vukovcima iz drugoga kuta". Rasprave Zavoda za hrvatski jezik, 19. 363–376. Zagreb.

Tafra, Branka. 1995a. Jezikoslovna razdvojba. Zagreb.

Tafra, Branka. 1995b. "Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. stoljeća". Filologija, 24/25. 349–354. Zagreb.

Tafra, Branka. 1996. "Preporodna pravopisna brusija". Riječ, 1. 73–80. Zagreb.

Tafra, Branka. 1997. "Fran Kurelac o imeničkom genitivu množine". Riječki filološki dani, 1. 101–108. Rijeka.

Tafra, Branka. 1997–98. "Povijesna načela normiranja leksika". Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 23/24. 325–343. Zagreb.

Tafra, Branka. 1998a. "Hrvatski jezik na funkcionalnoj prijelomnici". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 32. 191–197. Zagreb.

Tafra, Branka. 1998b. "Veberov i Babukićev gramatički model". Riječki filološki dani, 2. 67–79. Rijeka.

Tafra, Branka. 1999. "Kašićevi tragovi u hrvatskoj gramatici". Jezik, 2. 43–52. Zagreb.

Tafra, Branka. 2000. "'Nepravilnici' u hrvatskoj gramatici i rječniku". Riječki filološki dani, 4. 465–476. Rijeka.

Tafra, Branka. 2001. "Razgraničavanje roda i spola (gramatički i leksikografski problem)". Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 27. 251–266. Zagreb.

Tafra, Branka. 2002. "Jezikoslovac Šime Starčević". Starčević, Šime. Nova ricsoslovica iliricska (pretisak). 127–177. Zagreb.

Tafra, Branka. 2004. "Dopune hrvatskoj gramatici (uz 400. obljetnicu prve hrvatske gramatike)". Jezik, 5. 169–176. Zagreb.

Tafra, Branka. 2013a. Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja. Zagreb.

Tafra, Branka. 2013b. "Teorijski temelji književnojezične periodizacije u slavistici". A tko to ide? A хто там идзе? Hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu. 159–172. Zagreb. Suautorica Dubravka Sesar.

Težak, Stjepko. 1973. Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika. Zagreb. Suautor Stjepan Babić.

Težak, Stjepko. 1980–81. "Genitiv množine imenica e vrste s višesuglasničkim osnovnim završetkom". Jezik, 1. 1–15. Zagreb.

Težak, Stjepko. 1984–85. "Pridjevsko-zamjenički alomorfi". Jezik, 2. 33–43. Zagreb.

Težak, Stjepko. 1989–90. "Instrumental jednine imenica vrste i". Jezik, 2. 33–39. Zagreb.

Težak, Stjepko. 1991. "Oblici hrvatskoga književnog jezika (morfologija)". Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku. 453–742. Zagreb. Suautori Stjepan Babić i Slavko Pavešić.

Težak, Stjepko. 1992. Gramatika hrvatskoga jezika. Zagreb. Suautor Stjepan Babić.

Težak, Stjepko. 1997. "Dijalekti i književni jezik". Hrvatski dijalektološki zbornik, 10. 9–25. Zagreb.

Težak, Stjepko. 2001. Hrvatsko proljeće. Zagreb. [3. dopunjeno izdanje]

Thomas, George. 1966. "The Impact of Purism on the Development of the Croatian Standard Language in the Nineteenth Century". Fluminensia, 1–2. 49–62. Rijeka.

Tijanić, Aleksandar. 1982. "Jezični sud. Šta smeta slovenačkom jeziku". Nin, 31. I. 18–20. Beograd.

Tkalec, Mirko. 1886. Hrvatski pravopisni rječnik. Zagreb.

Tomljenović, Grga. 1911. "Bunjevački dijalekat zaleđa senjskog s osobitim obzirom na naglas". Nastavni vjesnik. 335–348, 401–413, 483–499, 579–604. Zagreb.

Toplińska, Zuzanne. 1988. "Odnos dijalekta i standardnog jezika kao vremenska funkcija". Zbornik MS za filologiju i lingvistiku, 31/2. 7–10. Novi Sad.

Tripalo, Miko. 1967. "Nacionalizam nije i ne može biti u interesu hrvatskog naroda". Vjesnik, 25. III. 4. Zagreb.

Trostinska, Raisa. 1995. "Alograf – grafem – grafemem". Filologija, 24–25. 291–296. Zagreb. Suautor Milenko Popović.

Trostinska, Raisa. 1996. "O grafemu i principu hrvatskoga pravopisa". Riječ, 2. 59–63. Rijeka. Suautor Milenko Popović.

Turk, Marija. 1989. "Grafija i ortografija u prvoj 'riječkoj' knjizi 'Brašno duhovno'". Fluminensia, 1. 84–99. Rijeka.

Turk, Marija. 1990a. "Književnojezični nazori u Kurelčevoj knjizi 'Fluminensia'". Fluminensia, 1–2. 18–25. Rijeka.

Turk, Marija. 1990b. "O grafemsko-fonemskim odnosima u Hermonovoj knjizi 'Brašno duhovno'". Fluminensia, 1–2. 109–116. Rijeka.

Turk, Marija. 1991. "Fonetika, fonologija i morfonologija". Fluminensia, 1/2. 163–168. Rijeka.

Turk, Marija. 1992. Fonologija hrvatskoga jezika. Rijeka–Varaždin.

Turk, Marija. 1992–93. "Književnojezična koncepcija riječke filološke škole". Croatica, 37/38/39. 377–386. Zagreb.

Turk, Marija. 1993a. "Leksički i semantički kalkovi u hrvatskome jeziku". Fluminensia, 1–2. 39–48. Rijeka.

Turk, Marija. 1993b. "Književnojezična koncepcija Riječke filološke škole". Croatica, 23–24. 377–386. Zagreb.

Turk, Marija. 1996a. "Fran Kurelac i Riječka filološka škola". Riječki filološki dani, 1. 7–15. Rijeka.

Turk, Marija. 1996b. "Inherentna distinktivna obilježja i distribucija fonema u hrvatskome jeziku". Govor, 1–2. 41–54. Zagreb.

Turk, Marija. 1996c. "Jezični purizam". Fluminensia, 1–2. 63–79. Rijeka.

Turk, Marija. 1997. "Jezični kalk: tipologija i nazivlje". Fluminensia, 1–2. 85–104. Rijeka.

Turk, Marija. 1998. "Veberova književnojezična koncepcija". Riječki filološki dani, 2. 9–16. Rijeka.

Turk, Marija. 2002. "Kalkovi u hrvatskim dvojezičnim i višejezičnim rječnicima". Filologija 38–39. 263–272. Zagreb. Suautorica H. Pavletić.

Turk, Marija. 2006. "Hrvatski prijevodni ekvivalenti stručnog nazivlja u Parčićevim rječnicima". Fluminensia, 1. 41–51. Rijeka.

Turk, Marija. 2012. "Stranojezični elementi u rječnicima Dragutina Parčića". Filologija, 59. 195–205. Zagreb.

Turk, Marija. 2013. Jezično kalkiranje u teoriji i praksi: prilog lingvistici jezičnih dodira. Zagreb

Uredništvo Jezika. 1952–53. "Uvodna riječ". Jezik, 1. 1–3. Zagreb.

Uredništvo Jezika. 1956–57. "Radi objašnjenja". Jezik, 5. 156–157. Zagreb.

Uredništvo Jezika. 1967–68. "Napomena Uredništva 'Jezika'". Jezik, 3. 68–69. Zagreb.

Uredništvo Jezika. 1969–70. "Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika". Jezik, 1. 31–32. Zagreb.

Uredništvo Našeg jezika. 1932–33a. "Naša reč". Naš jezik, 1. 1–3. Beograd.

Uredništvo Našeg jezika. 1932–33b. "Nekoliko načelnih pitanja". Naš jezik, 4. 100–110; 5. 129–143. Beograd.

Uredništvo Našeg jezika. 1932–33c. "Šta mi hoćemo?" Naš jezik, 4. 97–100. Beograd.

Uredništvo Našeg jezika. 1934–35. "O jednom književnom izgovoru". Naš jezik, 2. 35–36. Beograd.

Uredništvo Opće Enciklopedije. 1978. "O osvrtu na natuknicu 'Crnogorci' koju je u titogradskom listu 'Ovdje' objavio Dimo Vujović". [Rukopis]

Ursić, Ivo. 1941. "Razlika izmedju hrvatskoga i srpskoga književnog jezika. Osvrt na Grškovićevu kritiku". Hrvatski glas, 25. 13–14. Zagreb.

Vachek, Josef (ur.). 1964. A Prague School Reader in Linguistics. Bloomington.

Vančik, Božidar. 1968. "Antun Radić o hrvatskom književnom jeziku". Hrvatski književni list, 7. 7. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1848. "Razmatranja domorodna". Danica, 24–31. 98–100, 101–104, 106–108, 110–112, 114–116, 118–120, 122–124, 127–128. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1856. "Ustroj našega jezika". Neven, 7–9. 215–217, 248–250, 274–278. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1864a. "Odgovor na 'Naš pravopis'". Književnik, 2. 180–187. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1864b. "O našem pravopisu. Odgovor g. Jagiću". Glasonoša, 20–25. Zagreb. [Ovdje prema: 1982. Polemike u hrvatskoj književnosti, l. 716–736. Zagreb.]

Veber Tkalčević, Adolfo. 1866. "Zadnji odgovor g. Jagiću". Domobran, 1–4. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1868.a. "Odgovor časopisu Vili". Dragoljub, 18. 267–270. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1868b. "O vremenih u hrvatsko-srbskom jeziku". Rad JAZU, 14. 49–67. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1871. Slovnica hèrvatska. [2]1873. Slovnica hrvatska. [3]1876. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1873. "O zaimenu". Rad JAZU, 22. 24–35. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1874. "Obrana niekoliko tobožnjih barbarizamah". Rad JAZU, 29. 145–159. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1876a. "Čitanja i evangjelja". Zagrebački katolički list, 3. 20–22. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1876b. "Još jednu g. Ivekoviću". Zagrebački katolički list, 6. Prilog. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1876c. "O instrumentalu hrvatskoga jezika. Odgovor Jovanu Živanoviću". Obzor, 262. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1878a. "Kritika". Zagrebački katolički list, 24. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1878b. "Glasovi o 'Ogledu rječnika'. III. Mnienje akademika Adolfa Vebera". Rad JAZU, 45. 161–165. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1878c. "Gospodinu dru. Ivekoviću". Zagrebački katolički list, 41. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1878d. "Odgovor Jovanu Živanoviću". Obzor, 42, 43. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1878e. "Pabirci po slovnici hrvatskoj". Rad JAZU, 42. 185–197. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1879a. "Na razstanak g. Divkoviću". Narodne novine, 250, prilog II. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1879b. "Sud o I. dielu hrvatske gramatike, tj. ob Oblici ... M. Divkovića". Narodne novine, 220–222. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1881. "Poručak Maretiću". Narodne novine. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1881–82. "Sud Adolfa Vebera o Sintaksi za školu sastavljenoj Mirkom Divkovićem". Hrvatski učitelj, 1881, 23. 361–364; 24. 376–378; 1882, 1. 4–9. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1882a. "Nešto o metrici g Tome Maretića". Vienac, 32. 514–517. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1882b. "Opazke na opazke gg. Maretića i Kostrenčića". Vienac, 34. 551. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1883. "Primjetbe na 'Kritične primjetbe g Š. Castrapella'". Vienac, 12. 195–198; 13. 212–214. Zagreb.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1884. "Brus jezika. Opazke na opazke gospodina φ". Vienac, 42. 674–675. Zagreb.

Vego, Marko. 1937. Povijest humske zemlje (Hercegovine). Samobor.

Veličković, Dušan. 1983. "Hleb i kruh istog jezika". Nin, 5. VI. 30–31. Beograd.

Vermeer, Willem. 1982. "Raising of *ě and Loss of the Nasal Feature in Slovene". Zbornik MS za filologiju i lingvistiku, 25/1. 97–120. Novi Sad.

Veselica, Marko. 2002. "Zašto je došlo do sječe Hrvatskog proljeća i zašto sam ja bio prvooptuženi u tom procesu?". Nepoznata istina o crnom danu za hrvatske domoljube 11. siječnja 1972. O udaru na Maticu hrvatsku i Hrvatsko proljeće. O Hrvatskoj danas. 141–171. Zagreb.

Vidmarović, Đuro. 2014. Prije 30 godina Goran Babić je tražio smrtnu kaznu za dr. Ivana Šretera. *https://www.hkv.hr/hrvatski-tjednik/17158-prije-30-godina-goran-babic-je-trazi-smrtnu-kazn-za-dr-ivana-sretera.html* (pristupljeno 12. lipnja 2020.)

Vidović, Ivana. 2000. "Što je *novogovor* učinio hrvatskomu jeziku?" Jezik, 3. 81–94. Zagreb. Suautorica Dubravka Sesar.

Vince, Zlatko. 1967–68. "Novi gramatički priručnik za osmogodišnje škole". Jezik, 2. 61–64. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1973–74. "Ima li Vatroslav Jagić zasluga za hrvatski književni jezik?" Jezik, 3–4. 68–83. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1975. "Zaokret u hrvatskom književnom jeziku potkraj 19. stoljeća". Croatica. 131–159. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1978. "Vrijedno ali nepotpuno djelo. (O manje poznatim odjecima na Broz–Ivekovićev Rječnik hrvatskog jezika)". Filologija, 8. 389–396. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1978. Putovima hrvatskoga književnog jezika. ^{2}1990., ^{3}2002. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1978–79. "Povijest hrvatskoga književnog jezika s kraja 19. i početka 20. stoljeća". Jezik, 3. 76–88. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1981. "Odjek Daničićeve koncepcije Akademijina rječnika". Zbornik o Đuri Daničiću. 391–400. Beograd–Zagreb.

Vince, Zlatko. 1982–83a. "Norma u hrvatskom književnom jeziku potkraj 19. stoljeća". Jezik, 2. 51–57; 3. 80–85. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1982–83b. "Polemika Ivšić–Andrić oko 'Braniča jezika hrvatskoga'". Filologija, 11. 197–228. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1984. "Stullijev udio u Broz–Ivekovićevu Rječniku hrvatskog jezika". Filologija, 12. 275–291. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1985. "Pripreme i odjek Brozova 'Hrvatskoga pravopisa' u hrvatskoj jezičnoj kulturnoj javnosti". Forum, 1/2. 256–284. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1986a. "Hrvatski filolog Broz i književnojezična norma". Festschrift für Herbert Brauer zum 65. Geburtstag. 701–711. Köln–Wien.

Vince, Zlatko. 1986b. "Jagić u povijesti hrvatskoga jezičnog standarda". Jagićev zbornik. 159–180. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1986c. "Mirko Divković i Tomo Maretić – takmaci u objavljivanju hrvatskih školskih gramatika". Filologija, 14. 411–417. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1988. "Pregled hrvatskih gramatika u drugoj polovici 19. stoljeća". Zbornik MS za filologiju i lingvistiku, 2. 77–95. Novi Sad.

Vince, Zlatko. 1990. Putovima hrvatskoga književnog jezika (drugo izd.). Zagreb.

Vince, Zlatko. 1990–91. "Mjesto i značenje Kušarove knjige Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom ili etimologijskom)". Jezik, 4. 97–105. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1992. Ivan Broz. Zagreb.

Vince, Zlatko. 1995. "Leksikograf Dragutin Parčić u svojem vremenu" [Pogovor pretisku Rječnika hrvatsko-talijanskoga D. Parčića]. 1241–1276. Zagreb.

Vince-Marinac, Jasna. 1992. "Vrste riječi i genitivno-akuzativni sinkretizam". Suvremena lingvistika, 34. 331–337. Zagreb.

Vitanović, Josip. 1880. Gramatika hrvatskoga jezika. Za školu i samouke. ^{2}1882., ^{3}1888., ^{4}1891. Zagreb.

Volarić, Fran. 1852. Ilirska slovnica za početne učionice. Trst.

Vončina, Josip. 1967. "Dubletsko prvo lice singulara prezenta u hrvatskih pjesnika 15. i 16. stoljeća". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 9. 43–61. Zagreb.

Vončina, Josip. 1969. "Latinica u Hrvata". Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 11. 41–68. Zagreb. Suautor Milan Moguš.

Vončina, Josip. 1973. "Leksikografski rad Ivana Belostenca". Belostenec, I. Gazophylacium, 1–2. Pretisak, 2. III–XLVII. Zagreb.

Vončina, Josip. 1979a. "Dimitrija Demeter prema jeziku starije hrvatske književnosti". Mogućnosti, 2/3. 332–353. Split.

Vončina, Josip. 1979b. Jezičnopovijesne rasprave. Zagreb.

Vončina, Josip. 1985a. "Ivšićev pogled u jezičnu dijakroniju". Jugoslavenski seminar za strane slaviste, 35. 65–85. Zagreb.

Vončina, Josip. 1985b. "Štokavizmi u djelima hrvatskih čakavskih i kajkavskih pisaca". Hrvatski dijalektološki zbornik, 7/1. 241–254. Zagreb.

Vončina, Josip. 1985c. "Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme". Filologija, 13. 7–88. Zagreb.

Vončina, Josip. 1988. Jezična baština. Split.

Vončina, Josip. 1989. "Integracijska težnja u grafijskom sustavu Glavinićeva 'Cvita svetih'". Zbornik radova o Franji Glaviniću. 359–378. Zagreb.

Vončina, Josip. 1993a. "Hrvatski jekavski dugi jat". Forum, 4–6. 357–383.

Vončina, Josip. 1993b. Preporodni jezični temelji. Zagreb.

Voršak, Nikola. 1876a. "Čitanja i evangjelja dra Fr. Ivekovića". Katolički list, 9, 10. Zagreb.

Voršak, Nikola. 1876b. "Izpit odgovora g. prof. Ivekovića na moju kritiku". Katolički list, 18, 19. Zagreb.

Voršak, Nikola. 1878. "Odgovor na Veberovu kritiku". Katolički list, 27. Zagreb.

Vrančić, Faust. 1595. Dictionarium qinque nobilissimarum Europae linguarum. Venecija. Pretisak, 1992. Zagreb.

Vratović, Vladimir. 1983–84. "Europa ili Evropa?" Jezik, l. 8–14. Zagreb.

Vratović, Vladimir. 2000. "Početno *h* ili *k* u riječima grčkoga podrijetla". Jezik, l. 194–196. Zagreb.

Vrhovec, Sanja (ur.). 1984. Aporije Hrvatskog biografskog leksikona. Zagreb.

Vučelić, Milorad. 1988. "Nametnuti jezik". Književne novine, l. II. 2–3. Beograd.

Vučetić, Mato. 1940. "Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika". Omladina, 3. 69. Zagreb.

Vukomanović, Slavko. 1978. "Moderniji pristup". Školske novine, 14. i 28. III. 16. Zagreb.

Vuković, Jovan. 1934. "Gorjeti ili goreti u književnom jeziku ijekavskog narječja". Naš jezik, NS, 2. 176–180. Beograd.

Vuković, Jovan. 1949. Pravopisna pravila i uputstva za pisanje ijekavskih glasovnih oblika. Sarajevo.

Vuković, Jovan. 1951. "*Ije* – *je* ili samo *je* u jugozapadnom književnom narječju". Pitanja savremenog književnog jezika, l. 33–35. Sarajevo.

Vuković, Jovan. 1952. Pravopis savremenog našeg jezika. l. Sarajevo.

Vuković, Jovan. 1955. Pravopisna pravila i uputstva za pisanje ijekavskih glasovnih oblika sa pravopisnim rječnikom ijekavizama. Sarajevo.

Vuković, Jovan. 1956. –57. "Još o obliku futura I". Jezik, 5. 134–141. Zagreb.

Vuković, Jovan. 1971. "Glas ě (ѣ) u istorijskom razvitku i savremenom srpskohrvatskom jeziku". Radovi ANUBiH, 41. 89–132. Sarajevo.

Vukušić, Stjepan. 1981–82. "Usporedbe dvaju novoštokavskih naglašavanja – sitničkog i Daničićeva". Prilog za uporabnu normu hrvatskoga književnog jezika. Senjski zbornik, 9. 283–286. Senj.

Vukušić, Stjepan. 1984. Nacrt hrvatske naglasne norme na osnovi zapadnog dijalekta. Pula.

Vukušić, Stjepan. 1989–90. "Naglasno normiranje". Jezik, 2. 48–53. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1990–91a. "Podrijetlo jednosložnog izgovora dugoga ijekavskog jata u hrvatskom književnom jeziku". Jezik, 4. 113–116. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1990–91b. "Sklonidba imenica vuk, vrag, rog, bog u kratkoj množini". Jezik, 3. 70–72. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1991. "Naglasci glagolskih oblika". Senjski zbornik, 18. 167–177. Senj.

Vukušić, Stjepan. 1991–92a. "Naglasak u Anićevu Rječniku hrvatskoga jezika". Jezik, 4. 119–122. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1991–92b. "Podrijetlo jednosložnog izgovora dugoga ijekavskog jata u hrvatskom književnom jeziku". Jezik, 4. 113–116. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1992–93a. "O silaznom naglašavanju nepočetnog sloga". Jezik, 3. 76–79. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1992–93b. "Opreznije s novim naglasnim modelima". Jezik, 1. 1–4. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1994. "Posebnosti akcentološkoga rječnika". Filologija, 22–23. 105–108. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1994–95. "Naglasne prilagodbe vlastitih imena". Jezik, 4. 98–102. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1995. "Prednovoštokavsko prenošenje naglaska i njegovi odrazi u hrvatskoj standardnoj proizvodnji". Hrvatski dijalektološki zbornik, 9. 101–105. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1995–96a. "Naglasci tuđica na *-ij*". Jezik, 5. 188–191. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1995–96b. "Iz povijesti hrvatskoga naglašavanja". Jezik, 3. 103–107. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1996–97. "Neprihvatljiva naglasnonormativna pravila". Jezik, 2. 63–66. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1997a. "Posebnosti glagolskoga naglaska u hrvatskome, srpskom, slovenskom i ruskom jeziku". Croatica, 45–46. 215–221. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 1997b. "Sudbina zapadnog dijalekta u Karadžićevu srpskom rječniku". Hrvatski dijalektološki zbornik, 10. 99–106. Zagreb.

Vukušić, Stjepan. 2007. Naglasak u hrvatskome književnom jeziku. Zagreb. Suautori Ivan Zoričić i Marija Grasselli-Vukušić.

Zaključci. 1965–66. "Zaključci plenuma Društva književnika Hrvatske o Problemima suvremenog jezika hrvatske književnosti, znanosti, školstva i sredstava masovne komunikacije". Jezik, 5. 129–130. Zagreb.

Zapisnik. 1967. Stenografski zapisnik sa razgovora o problemu jezika, održanog u CK SK Hrvatske 16. XII. 1967. Zagreb. [Rukopis]

ZAVNOH 1964–85. 1–4. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata. 1–4 (1943–1945), 1964, 1970, 1975, 1985. Zagreb.

Zavrnik, Braco. 1982. "Čudna hajka. [Intervju S Matjažom Kmeclom.]". Danas, 18.V. 65–66. Zagreb.

Zečević, Vesna. 1998–99. "Još o dvoglasniku pisanom *ije*". Jezik, 3. 113–115. Zagreb. Suautor Mijo Lončarić.

Zelić-Bučan, Benedikta. 1997. Jezik i pisma Hrvata. Split.

Zore, Luko. 1876. "Primjetbe na razpravu Armina Pavića, Prilog k historiji Dubrovačke hrvatske književnosti". Rad JAZU, 34. 133–180. Zagreb.

Zore, Luko. 1892–1907. "Paļetkovańe". Rad JAZU, 108: 1892. 209–236; 110:1892. 205–236; 114:1893. 221–236; 115:1893. 137–190; 139:1899. 55–69; 170:1907. 200–230. Zagreb.

Zoričić, Ivan. 1990. Naglasni odnosi i norma. Zagreb.

Zoričić, Ivan. 1992–93. "Naglasak imenica s dočetkom *-ovnica*". Jezik, 1. 5–11. Zagreb.

Zoričić, Ivan. 1994. "Izvori naglasnih kolebanja u novijim rječnicima hrvatskog jezika". Filologija, 22–23. 229–234. Zagreb.

Zoričić, Ivan. 1998. Naglasak pridjeva u hrvatskome književnom jeziku. Pula.

Zoričić, Ivan. 2007. Naglasak u hrvatskome književnom jeziku. Zagreb. Suautori Stjepan Vukušić i Marija Grasselli-Vukušić.

Žanić, Ivo. 2008. "Bidni noialtri štokavci". Identitet jezika jezikom izrečen. Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga Jezik i identitet na Balkanu. Zbornik radova. 95–120. Zagreb.

Žanko, Miloš. 1967a. "Narod od nas traži da pronađemo tko su nosioci deklaracije". Vjesnik, 23. III. 3. Zagreb.

Žanko, Miloš. 1967b. "O različitim putevima i metodama rješavanja nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa". 1–3. Vjesnik, 1. 20. III. 4; "Sporna pitanja ne rješavaju se političkom demonstracijom". 2. 21. III. 5; "Zatvaranje je znak slabosti, a ne snage jedne kulture., 3. 22. III. 5. Zagreb.

Žanko, Miloš. 1969a. "O listu koji nije ni hrvatski ni književni. Povampirene sablasti malograđanskog hrvatstva". 1–7. Borba, 1.14. II. 2; 2. 15. II. 7; 3. 16. II. 2; 4. 17. II. 2; 5. 18. II. 2; 6. 19. II. 2; 7. 20. II. 2. Zagreb.

Žanko, Miloš. 1969b. "U toj (nacionalističkoj) ludosti ima sistema. O nacionalističkoj platformi i djelovanju Matice hrvatske i njenih časopisa 'Kolo', Kritika', Dubrovnik'". 1–5. Borba, 1. 17. XI. 13; 2. 18. XI. 15; 3. 19. XI. 15; 4. 20. XI. 15; 5. 21. XI. 15. Zagreb.

Žanko, Miloš. 1970. "Moje su pobude bile nemirenje s nacionalističkim pojavama". Vjesnik, 17. I. 8. Zagreb.

Živanović, Jovan. 1871. Filologija i jezik. Beograd.

Živanović, Jovan. 1878. Đuro Daničić ili filologija i književni jezik srpski 1847 i 1877. Beč.

Živanović, Jovan. 1878–81. Srpska gramatika. 1–4. Beograd.

Živanović, Jovan. 1888. O srpskom jeziku. Novi Sad.

Živanović, Jovan. 1889. "Branič srpskoga ili hrvatskoga jezika". Vienac, 10. 158–159; 11. 171–174. Zagreb.

Živanović, Jovan. 1899–01. "Gramatika i stilistika ... T. Maretića". Brankovo kolo, 1899., 28, stup. 890–894; 29, stup. 919–926; 42, stup. 1342–1347; 1900., 25–26, stup. 791–797, 825–826; 1901., stup. 27–28, stup. 893–898. Srijemski Karlovci.

Živanović, Jovan. 1899a. "Odgovor na odgovor". Brankovo kolo, 33. 1052–1054. Srijemski Karlovci.

Živanović, Jovan. 1899b. "Sloga među Hrvatima i Srbima". Srbobran, 135. Zagreb.

Živanović, Jovan. 1900. "Podmetanja i izvrtanja dra Nikole Andrića". Srbobran, 16–17. Zagreb.

Živanović, Jovan. 1901. "Pabirci po Maretićevoj gramatici". Kolo, 1:7. 415–418; 2:1. 10–13, 2:11. 634–637. Beograd.

Živanović, Jovan. 1901–02. "Pabirčenje po Ivekovićevu 'Rječniku hrvatskoga jezika'". Kolo, 1:7. 391–394; 3:4. 204–207, 3:10. 607–611; 12. 737–740; 2:2. 86–88; 2:3–4. 196–197; II/9. 523–525. Beograd.

Živković, Sreten. 1951. "Problemi savremenog književnog jezika". Pitanja savremenog književnog jezika, 1. 28–32. Sarajevo.

Živković, Sreten. 1952. Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika. [2]1954, [3]1959. Zagreb; Gramatika hrvatskosrpskoga jezika. [4]1961, [5]1963, [6]1965. Zagreb. Suautori Ivan Brabec i Mate Hraste.

10. OSOBNIK

A

Abirached, Robert 523

Abjanić, Ilija 794

Alaupović, Tugomir 790

Alberti, Matija 398

Alyn, Marc 523

Anderlić, Vilko 352, 607, 608

Andrić, Ivo 355, 361, 363, 375, 428, 616

Andrić, Nikola 130, 131, 153, 182, 258, 259, 270, 281, 282, 283, 317, 322, 374, 375, 439, 471, 483, 740, 750, 790, 818, 847, 849, 860, 864

Andrijašević, Marin 316, 854

Anđelković, Miloš S. 371, 374

Anić, Vladimir 27, 271, 545, 564, 588, 619, 620, 626, 628, 637, 645, 650, 652, 653, 667, 668, 669, 671, 672, 673, 790, 848, 849, 862

Antun Dalmatin 47, 48

Appendini, Franjo Marija 52, 206, 225, 233, 241, 600

Aranđelović, Dragoljub 316, 321

Aristotel 563

Artuković, Andrija 602

Artuković, Mato 791

Atanacković, Platon 90, 301, 374, 543, 823

Auburger, Leopold 636, 691, 692, 693, 791, 795

Augustinović, Đuro 23, 25, 90, 91, 791

Avšič, Jaka 520, 547, 548, 550, 791

B

Babić, Goran 558, 564, 569, 574, 575, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 622, 623, 624, 642, 648, 791, 852, 859

Babić, Stjepan 16, 26, 28, 34, 39, 40, 46, 52, 54, 168, 173, 180, 219, 337, 363, 365, 368, 470, 488, 491, 492, 498, 500, 522, 523, 524, 525, 545, 546, 547, 550, 564, 565, 568, 569, 570, 573, 580, 581, 588, 589, 599, 621, 622, 637, 640, 645, 649, 651, 655, 656, 658, 664, 667, 703, 704, 728, 791, 792, 793, 809, 813, 835, 838, 856

Babukić, Vjekoslav 20, 22, 23, 25, 28, 48, 58, 59, 65, 66, 75, 76, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 125, 134, 136, 144, 147, 154, 166, 186, 206, 207, 210, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 249, 251, 257, 331, 479, 697, 793, 794, 820, 823, 850, 855

Bačić, Janko 146, 200, 201, 794

Badalić, Josip 339, 351, 481, 794

Badurina, Lada 479, 794

Bagdasarov, Artur Rafaelovič 691, 692, 794

Bajić, Leonard 602, 606, 607

Bajsić, Vjekoslav 523

Bakarić, Vladimir 338, 500, 503, 508, 509, 536, 543, 544, 550, 553, 557, 568, 594, 614, 620, 622, 629, 642, 656, 674, 793, 794, 835

Baković, Matijas 794

Balen, Josip 607

Balen, Mladen 650, 651, 794

Balenović, Vid 612

Ballmann, Adolph Joseph 72, 111

Bally, Charles 36, 456

Baltić, Milutin 553, 611, 612

Ban, Matija 105, 391, 794

Banac, Ivo 28, 32, 33, 34, 794

Bandulavić, Ivan 45, 46, 47, 49, 62, 795, 809

Barac, Antun 339, 346, 347, 355, 481, 482, 794

Baraković, Juraj 398
Baričević, Adam Alojzije 600
Barić, Eugenija 576, 577, 794
Barjaktarević, Danilo 794
Barsacq, André 523
Bartulović, Niko 308, 310, 794
Basta, Milan 516
Bašić, Đuro 600
Bašić, Nataša 28, 76, 84, 100, 333, 372, 386, 388, 464, 560, 579, 583, 587, 597, 794, 795
Bašić, Petar 46, 795
Batnožić, Slaven 795, 844, 849
Bećković, Matija 555
Bedeković, Janko 602
Belič, A. *v.* Belić, Aleksandar
Belić, Aleksandar 13, 81, 85, 123, 124, 145, 160, 179, 180, 192, 199, 201, 258, 284, 285, 288, 289, 302, 303, 304, 307, 310, 312, 313, 314, 316, 317, 324, 325, 326, 327, 331, 332, 334, 335, 339, 340, 341, 342, 344, 349, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 378, 379, 382, 385, 386, 431, 432, 433, 434, 437, 438, 456, 458, 481, 482, 485, 486, 489, 498, 583, 698, 795, 796, 797, 806, 818, 820, 825, 845
Belin, Ivo 583
Belostenec, Ivan 50, 51, 57, 72, 102, 263, 283, 423, 826, 860
Benaković, Josip 279, 281, 797
Benešić, Julije 339, 349, 350, 358, 359, 361, 386, 471, 796, 797
Benetović, Marin 809
Benger, Nikola 600
Benković, Ambrozije 606
Bernardin Splićanin *v.* Drivodilić, Bernardin
Bettera, Bare 155
Bezenšek, Anton 292, 294
Bežen, Ante 649
Bićanić, Rudolf 515
Bilopavlović, Tito 637, 797
Bilostinac, Ivan *v.* Belostenec, Ivan
Birt, Branko 602, 603
Bjelovučić, Nikola Zvonimir 292, 298
Blečić, Mihailo 538, 797, 805
Bloch, Ernst 523
Bockholt, Volker 423
Böckling, Eduard 190
Bogdanov, Vaso 797
Bogdanović, Milan 318, 319, 321, 322, 355
Bogišić, Baltazar 840
Bogišić, Valtazar *v.* Bogišić, Baltazar
Bogović, Mirko 82, 797
Bolica, Vicko 612
Bolica, Vikentije *v.* Bolica, Vicko
Bopp, Franz 91
Boranić, Dragutin 9, 15, 26, 125, 145, 146, 147, 160, 168, 173, 174, 201, 203, 250, 253, 279, 280, 285, 327, 328, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 349, 353, 365, 379, 443, 453, 471, 472, 475, 482, 484, 486, 565, 669, 670, 796, 797, 805, 847, 849, 852
Borojević, Svetozar 621
Borošić, Stjepan 655
Bosanac, Stjepan 130, 322, 376, 471, 797, 798
Boškov, Živojin 355, 363
Bošković, Ivan 523
Bošković, Jovan S. 208, 263, 265, 278, 280, 281, 322, 371, 374, 399, 798, 831
Bošković, Radosav 384, 385, 492, 498, 798
Bošković, Ruđer Josip 407
Bošković, Stojan 287, 288
Bourget, Paul 318
Bouterwek, Friedrich 68
Božičević, Juraj 524
Božić, Mirko 339, 346, 355, 361, 363, 564, 580

Brabec, Ivan 26, 206, 616, 633, 798, 815, 864
Brandt, Miroslav 489
Brant, Krešimir 523
Brantner, Pajo 262
Bratomir Dolinski *v.* Jarnik, Urban
Bratulić, Josip 523, 703
Brauer, Herbert 860
Brborić, Branislav 82, 496, 598, 599, 660, 667, 670, 699, 798
Brecelj, Marijan 337
Breyer, Mirko 798
Brkić, Zvonko 337
Brković, Savo 598
Brleković, Josip 530, 798
Brlić, Andrija Torkvat 25, 96, 98, 108, 560, 799
Brlić, Ignjat Alojzije 25, 52, 76, 87, 90, 100, 101, 103, 104, 112, 144, 183, 184, 225, 263, 799, 842
Brodnjak, Vladimir 378, 462, 799
Broz, Ivan 9, 13, 15, 19, 24, 25, 27, 30, 31, 32, 33, 80, 82, 123, 125, 126, 129, 130, 135, 140, 144, 145, 146, 148, 151, 152, 153, 156, 159, 161, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 196, 197, 198, 199, 211, 212, 250, 261, 262, 268, 269, 270, 271, 274, 280, 281, 308, 318, 324, 331, 332, 354, 358, 359, 364, 374, 375, 376, 402, 412, 417, 418, 421, 422, 426, 456, 461, 468, 470, 472, 479, 485, 565, 574, 643, 695, 698, 700, 790, 794, 795, 797, 799, 800, 805, 806, 816, 819, 824, 832, 835, 842, 844, 847, 852, 859, 860
Broz Josip — Tito 494, 500, 502, 503, 505, 508, 512, 513, 530, 534, 538, 546, 582, 584, 638, 656
Brozović, Dalibor 11, 26, 27, 28, 31, 32, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 45, 46, 47, 52, 53, 54, 55, 57, 93, 108, 124, 135, 136, 140, 154, 186, 194, 203, 216, 218, 255, 303, 350, 369, 397, 470, 474, 488, 489, 495, 498, 522, 523, 524, 526, 546, 564, 569, 570, 572, 573, 574, 580, 588, 589, 590, 591, 593, 594, 636, 677, 695, 703, 704, 719, 800, 801, 802, 803, 817, 853
Brozović-Rončević, Dunja 687, 689
Bruerović, Marko 397
Brunot, Ferdinand 456
Bubanj, Viktor 549
Bučan, Daniel 523
Budak, Mile 161, 452, 471, 647
Budinić, Šime 398
Budiša, Dražen 553
Budmani, Pero *v.* Budmani, Petar 418
Budmani, Petar 25, 88, 90, 109, 116, 125, 135, 139, 141, 142, 145, 147, 151, 152, 175, 176, 181, 182, 218, 219, 220, 226, 227, 231, 245, 246, 252, 257, 258, 280, 284, 390, 391, 392, 394, 418, 439, 456, 803, 804, 835, 845
Budmani, Pietro *v.* Budmani Petar
Bujas, Željko 564
Bulatović, Miodrag 681
Bunčić, Daniel 695, 803
Bušić, Bruno 514, 515, 516, 520, 539, 803
Butorac, Franjo 561, 581, 631, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 649, 650, 651, 652, 659, 665, 666, 803
Butterin, Jerolim 398
Buzadžić, Milovan 655
Bukovac, Vlaho 407

C

Cankar, Ivan 300, 613, 681
Car, Marko 302, 304, 305, 306, 324, 392, 803
Car Emin, Viktor 339, 352
Carrara, Frane 600
Castrapelli, Stjepan 390, 391, 392, 859
Cattaui, Georges 523
Cecić, Ivo 588

Cesarec, August 375, 428, 580
Cesarić, Dobriša 339
Cipra, Franjo 26, 285, 335, 452, 465, 467, 471, 472, 473, 477, 478, 479, 480, 565, 803, 812, 825, 827
Claudel, Paul 523
Clyne, Michael George 695
Coseriu, Eugenio 43
Crijević, Saro 600
Cuny, Alain 523
Cuvaj, Slavko 803
Cvetićanin, Radivoj 660
Cvitan, Dalibor 522, 523, 628
Cvjetičanin, Veljko 622

Č

Čaldarović, Mladen 644
Čanadanović, Mirko 338
Čavka, Ante 606
Čerina, Vladimir 302, 304, 305, 308, 310
Černov, Igor A. 523
Čičak, Ivan Zvonimir 524, 553
Čičin-Šain, Ante 531
Čingrija, Pero 853
Čokorilo, Đorđe 372, 374
Čuljak, Milan 628
Čupić, Nikola 836, 837

Ć

Ćipiko, Ivo 302, 304, 305, 323, 375, 428
Ćiril, sv. 173, 203
Ćorović, Svetozar 301, 302
Ćorović, Vladimir 302, 303, 307, 308, 803
Ćosić, Branimir 323, 324
Ćosić, Dobrica 616
Ćupić, Drago 598, 803
Ćurčin, Milan 382

D

Dabčević-Kučar, Savka 504, 520, 535, 536, 639, 672, 803
Dabac, Vlatko 639
Dabo, Radoslav 523
Dajnko, Peter 66
Damjanović, Stjepan 804
Daničić, Đuro 8, 13, 14, 15, 20, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 59, 60, 78, 83, 84, 90, 99, 106, 112, 115, 117, 119, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 135, 136, 139, 140, 143, 144, 145, 146, 153, 157, 166, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 192, 195, 197, 198, 206, 208, 209, 211, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 227, 228, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 252, 254, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 276, 277, 280, 281, 288, 297, 306, 308, 309, 318, 320, 321, 322, 325, 327, 329, 332, 334, 342, 357, 358, 360, 364, 371, 374, 375, 376, 379, 384, 389, 391, 394, 395, 398, 408, 410, 414, 417, 418, 427, 436, 444, 445, 454, 461, 485, 487, 577, 586, 661, 698, 700, 709, 710, 714, 766, 792, 795, 796, 798, 799, 801, 804, 806, 807, 815, 816, 822, 824, 831, 832, 833, 835, 836, 837, 839, 840, 841, 845, 846, 849, 859, 862, 864
Daničić, Gjuro *v.* Daničić, Đuro
Danilo, Frane 206
D'Annunzio, Gabriele 504
Dautović, Sava 661
Dauzat, Albert 321
Davičo, Oskar 346, 489, 822
Deanović, Mirko 481, 804
Degoricija, Slavko 623
Della Bella, Ardelio 51, 52, 57, 72, 104, 169, 184, 206, 225, 228, 229, 233, 241, 242, 249, 272, 273, 423, 747, 797, 805, 855
Demeter, Dimitrija 38, 68, 69, 70, 72, 78, 79, 87, 226, 710, 794, 805, 860
Demetrović, Juraj 429

Deretić, Jovan 588, 596, 660
Derkos, Ivan 62, 224, 805
Dermota, Anton 292, 295
Derossi, Julije 514, 516, 517, 805
Derossi-Bjelajac, Ema 610
De Saussure, Ferdinand 36, 43, 447, 652
Desnica, Vladan 339, 348, 631
Deželić, Đuro 600
Deželić, Gjuro Stjepan 111, 388, 805
Dežman, Milivoj 262
Diklić, Zvonimir 564
Dimović, Milan 382, 383, 384, 598
Divković, Matija 62, 475, 801
Divković, Mirko 25, 30, 33, 123, 139, 145, 151, 158, 159, 167, 168, 205, 206, 209, 217, 219, 231, 235, 237, 244, 245, 246, 247, 257, 281, 798, 805, 810, 831, 839, 848, 850, 858, 859, 860
Dobrovský, Josef 63, 79, 126, 234, 257, 387, 593, 702, 805
Dolenc, Ivica 538, 797, 805
Domljan, Žarko 588
Don Jure *v.* Kustić, Živko
Donadini, Ulderiko 310
Donat, Branimir 522, 523
Dorotka, Ranko 623
Dragosavac, Dušan 568
Drakulić, Slavenka 624, 630, 640, 805
Drašković, Juraj 511
Dražić, Ambroz 398
Drivodilić, Bernardin 47, 284, 848
Držić, Đore 45, 46, 49, 51, 272, 395, 396, 406, 407
Držić, Marin 396, 407, 845, 846
Dučić, Jovan 446
Dučić, Nikifor 262
Dujmušić, Jozo 10, 26, 139, 206, 219, 241, 259, 382, 417, 430, 437, 438, 439, 442, 443, 444, 445, 447, 805, 806, 807, 812
Dujšin, Uroš 523, 531
Dukat, Vladoje 322, 807
Dumanić, Rade 640, 641
Dumas, Alexandre 472
Dunder, Venceslav Juraj 88

Đ

Đak, Miloje 328
Đerić, Vasilije 807
Đilas, Milovan 582
Đodan, Šime 522, 523, 529, 530, 531, 532, 533, 539, 553
Đoković, Milan 314, 318
Đorđević, Pera 371
Đorđević, Tihomir 314, 322
Đorđić, Ignjat *v.* Đurđević, Ignjat
Đorđić, Petar 377, 807
Đukanović, Vlado 589, 590, 591, 595, 671, 672, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 807
Đurđević, Ignjat 51, 75, 109, 155, 600, 844
Đurić, Dragutin 455
Đurić, Miloš 170, 355, 357, 363

E

Engels, Friedrich 513
Erceg, Zoran 623
Erdmann-Pandžić, Elisabeth von 338, 807
Esih, Ivan 36, 434, 453, 454, 807, 808
Étiemble, René 616, 617

F

Fallmerayer, Jakob Philipp 271
Fancev, Franjo 48, 428, 465, 471, 808
Fekete, Egon 588, 660
Feldbauer, Božidar 612, 613

Ferić, Đuro 95
Ferrari Cupilli, Giuseppe 600
Filipić, Krešimir 808
Filipović, Ivan 111, 160, 264, 423, 426, 467
Filipović, Jeronim 112
Finka, Božidar 20, 168, 173, 180, 491, 564, 565, 580, 621, 645, 792, 808, 809, 829, 835
Fishman, Joshua A. 694, 809
Flaker, Aleksandar 572
Florinski, Timofej Dimitrijevič 81, 303
Florschütz, Josip 141, 144, 145, 206, 209, 235, 237, 240, 241, 247, 251, 257, 809, 853
Foley, James 689
France, Anatole 318
Frangeš, Ivo 339, 347, 491, 564
Franičević Pločar, Jure 564
Franičević, Marin 339, 347, 349, 355, 363
Franić, Ante 649
Frankapan, Fran Krsto 50, 272, 420
Fröhlich Veselić, Rudolf 72, 101, 111, 226, 809
Fromm, Erich 488
Fürholzer, Lavoslav 206

G

Gabelica, Ivan 553
Gabrić-Bagarić, Darija 46, 57, 809
Gagro, Božidar 564, 611, 640, 641, 649
Gaj, Ljudevit 22, 23, 31, 36, 43, 47, 49, 52, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 72, 76, 77, 79, 81, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 100, 102, 103, 110, 118, 125, 127, 134, 135, 136, 144, 187, 189, 197, 224, 291, 306, 309, 342, 347, 353, 355, 358, 364, 397, 405, 446, 450, 451, 461, 469, 542, 572, 664, 697, 731, 732, 801, 809, 810, 834, 844, 850, 861
Galić, Jakov 495
Galić, Mirko 577, 810
Gall, Zlatko 623
Galli de' Paratesi, Nora 523
Gamulin, Grgo 523
Gandhi, Mahatma 623
Garašanin, Ilija 389, 593
Garde, Paul 822
Gavazzi, Milovan 810
Georgijević, Krešimir 355, 358
Getaldić, Marin 407
Gete, Johan Volfgang *v.* Goethe, Johann Wolfgang von
Gjalski, Ksaver Šandor 45, 125, 443, 810
Glavaš, Zvonimir 627, 810, 828
Glavinić, Franjo 46, 47, 50, 51, 814, 843, 861
Glišić, Milovan 315
Glušac, Vaso 302
Godić, Darjan 503, 810
Goethe, Johann Wolfgang von 446, 472
Goldstein, Slavko 523
Golik, Julije 810
Golub, Vjekoslav Milutin 262
Gopić, Josip 810, 811
Gortan, Veljko 481
Gortan-Premk, Darinka 811
Gostiša, Ivan 811
Gostl, Igor 588
Gotovac, Vlado 522, 523, 529, 530, 533, 537, 538, 539, 540, 553, 645, 811
Grasselli-Vukušić, Marija 811, 862, 863
Grba, Milovan 811
Grce, Blaško 581
Grčević, Mario 2, 16, 78, 464, 593, 617, 621, 665, 681, 794, 811, 812, 870, 886
Greenberg, Robert D. 686, 690, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 803, 812, 825, 841, 863
Grgec, Petar 429

Grickat, Irena 812
Grigorovič, Viktor Ivanovič 24
Grigorović, Viktor *v.* Grigorovič, Viktor
Grimm, Jakob 66, 265, 297, 593
Grlić, Danko 601, 602, 823
Grlović, Milan 600
Gross, Mirjana 523, 812
Gršković, Jerko 429, 431, 439, 441, 442, 443, 444, 455, 456, 457, 458, 459, 806, 812, 857
Grubiša, Mladen 578
Grubor, Đuro 177, 812
Gruden, Živko 682, 812
Gruić, Marinko 504
Grupković, Jakov 262
Gubec, Matija 428
Guberina, Petar 10, 26, 36, 37, 38, 345, 350, 410, 431, 437, 439, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 465, 466, 468, 471, 472, 479, 494, 565, 572, 699, 704, 794, 795, 803, 812, 813, 827, 853
Gučetić, Ambroz 600
Gudkov, Vladimir Pavlovič 813
Gundulić, Ivan 45, 46, 49, 75, 109, 155, 394, 395, 399, 405, 407, 415, 792, 799, 839
Gvozdanović, Jadranka 813

H

Habdelić, Juraj 72, 423, 815
Hadri, Ali 613
Hadrovics, László 50, 813
Hadžić, Jovan 390
Hadžić, Miloš 355, 357, 359, 363,
Hajduk-Veljko *v.* Petrović, Veljko
Ham, Sanda 13, 16, 19, 34, 81, 146, 147, 184, 229, 232, 251, 437, 793, 813, 814, 835, 886
Hameršak, Filip 16, 583
Hamm, Josip 73, 180, 220, 250, 339, 351, 352, 355, 356, 357, 361, 363, 365, 368, 482, 814, 815, 821
Hattala, Martin 814
Havránek, Bohuslav 39, 814
Hebrang, Andrija 578, 579, 647, 825
Heffler, Ferdo 428
Heidenreich, Julius 454
Hektorović, Petar 49, 51, 126, 272, 524
Herceg, Rudolf 473
Hercigonja, Eduard 50, 814
Heric, Fran 292
Hodža, Michal Miloslav 297
Holjevac, Većeslav 521
Homadovski, Vasilij 428, 814
Horvat, Ivo 581, 674, 676, 677, 678, 679, 815
Horvat, Jože 339, 342, 606
Horvat, Vladimir 815
Houdart, Dominique 523
Hraste, Mate 26, 206, 339, 347, 355, 356, 358, 361, 362, 363, 365, 366, 368, 482, 798, 814, 815, 821, 864
Hribar, Ivan 292, 296, 302, 303
Hudoletnjak, Boris 523
Hugo, Victor 446
Hurban, Jozef Miloslav 297

I

I. M. *v.* Horvat, Ivo
Ibrahimagić, Omer 655
Ibrovac, Miodrag 314
Ignjatović, Jakov 301
Igo, Viktor *v.* Hugo, Victor
Ilešič, Fran 292, 293, 302, 303
Ilić, Jovan 301, 322
Isaković, Alija 488
Ivančan, Dubravko 523
Ivanišević, Ivan 51

Ivanović, Branislav 655

Iveković, Francisko *v.* Iveković, Franjo

Iveković, Franjo 9, 13, 15, 19, 24, 25, 30, 31, 32, 33, 34, 126, 135, 139, 145, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 204, 211, 212, 227, 248, 258, 261, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 280, 318, 320, 322, 354, 358, 359, 374, 376, 417, 418, 426, 468, 485, 643, 698, 700, 779, 790, 800, 815, 816, 819, 824, 836, 842, 843, 847, 858, 859, 860, 861, 864

Ivičević, Jozo 529, 539

Ivić, Aleksa 816

Ivić, Milka 28, 411, 491, 492, 493, 498, 499, 506, 660, 663, 816

Ivić, Pavle 13, 15, 82, 85, 99, 254, 370, 498, 499, 545, 588, 589, 594, 596, 598, 659, 660, 663, 664, 665, 667, 672, 673, 674, 680, 681, 696, 801, 844

Ivšić, Stjepan 8, 114, 124, 132, 145, 182, 183, 184, 185, 200, 201, 202, 203, 204, 247, 281, 282, 327, 331, 332, 335, 355, 359, 364, 365, 379, 382, 428, 429, 463, 468, 470, 471, 473, 474, 475, 476, 481, 482, 485, 527, 699, 800, 810, 814, 817, 818, 826, 827, 830, 842, 847, 860

J

Jagič, V. *v.* Jagić, Vatroslav

Jagić, Vatroslav 9, 21, 29, 30, 50, 58, 61, 80, 83, 89, 91, 99, 101, 117, 129, 130, 139, 144, 147, 148, 151, 153, 174, 176, 187, 188, 189, 199, 201, 204, 222, 234, 269, 297, 303, 306, 313, 352, 394, 395, 396, 398, 400, 401, 403, 404, 405, 408, 409, 410, 417, 418, 419, 420, 456, 737, 798, 808, 816, 817, 818, 819, 825, 836, 838, 840, 841, 850, 852, 858, 859, 860

Jakobson, Roman Osipovič 36, 434

Jakošić, Josip 600

Jambrešić, Andrija 72, 132, 263, 423, 815

Jančar, Drago 523

Janša, Janez 550

Janjanin, Mihajlo 820

Japunčić, Milan 182, 820

Jarnik, Urban 63, 64, 820

Jedlička, Alois 820

Jedvaj, Josip 269, 468, 469, 820

Jelačić, Josip 58, 512, 513, 840

Jelaska, Zrinka 140, 820

Jelčić, Dubravko 523, 820

Jelić, Vojin 339, 346, 564

Jembrih, Alojz 688

Jesenovec, France 460

Jezerac, Rade 820

Ježić, Mislav 703

Ježić, Slavko 339, 353, 428

Jonke, Ljudevit 27, 30, 31, 38, 39, 57, 81, 96, 133, 224, 250, 339, 349, 350, 355, 356, 357, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 471, 473, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 488, 489, 492, 494, 499, 506, 507, 516, 524, 526, 527, 547, 564, 575, 580, 594, 704, 795, 814, 815, 820, 821, 822, 841, 842, 847, 850

Josipović-Batorek, Slađana 603

Jovanović, Gavrilo 321

Jovanović, Željko 653

Jovanović, Jovan Zmaj 301

Jovičić, Rimljan 429

Jović, Dejan 630, 631, 632, 633, 634, 822,

Jović, Dušan 660

Jukić, Ivan Franjo 593

Junković, Zvonimir 822

Don Jure, *v.* Kustić, Živko

Jurić, Josip 822

Jurin, Josip 233

Jurišić, Blaž 26, 28, 81, 200, 206, 309, 334, 335, 349, 372, 374, 428, 429, 432, 434, 435, 452, 453, 462, 463, 465, 468, 470, 471, 472, 473, 475, 476, 699, 704, 802, 822, 823, 830

Jurkić, Marijan 823

Jurković, Marijan 262, 339, 353, 355, 356, 359, 360, 361, 363

Jurković, Tomo 519

Justament, Emil 655

K

Kabožić, Marin 407

Kačić, Miro 823

Kačić Miošić, Andrija 45, 46, 48, 52, 74, 287, 309, 316, 398, 452, 470, 475, 733, 797, 830

Kadlec, Karel 292, 293

Kalenić, Vatroslav 124, 125, 200, 201, 823

Kállay, Benjámin 400, 401, 593

Kanavelić, Petar 305

Kancelarić, Marijan 524

Kangrga, Jovan 833

Kangrga, Milan 488, 601, 602, 823

Kanižlić, Antun 45, 46, 49, 51, 52, 131, 260, 823

Karađorđevići, srpska dinastija 289, 463, 516, 524, 575, 579, 582, 617

Karić, Vladimir 308

Karnarutić, Brne 272

Karpatský, Dušan 691

Kasumović, Ivan 824

Kašćelan, Savo 549

Kašić, Bartul 34, 39, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 62, 73, 76, 85, 86, 94, 100, 111, 166, 206, 214, 216, 217, 220, 224, 226, 227, 228, 233, 234, 236, 237, 241, 249, 251, 305, 429, 437, 664, 697, 731, 732, 739, 793, 795, 805, 809, 815, 824, 826, 830, 855

Kašić, Jovan 824

Kaštelan, Jure 339, 353, 355, 363

Katalinić Jeretov, Rikard 302, 304

Katančić, Matija Petar 52, 59, 100, 824

Katičić, Radoslav 11, 21, 26, 27, 28, 29, 38, 40, 42, 43, 44, 81, 172, 214, 240, 241, 251, 489, 522, 523, 524, 526, 564, 565, 566, 567, 570, 571, 574, 575, 580, 588, 594, 598, 599, 616, 636, 664, 665, 667, 675, 676, 690, 696, 703, 704, 731, 824, 825

Kavanjin, Jerolim 305

Kaznačić, Antun 262

Kecmanović, Ilija 339, 349

Kermauner, Taras 523

Khuen-Héderváry, Károly 25, 32, 33, 389, 524, 593, 791

Kikić, Geza 523

Kisić-Kolanović, Nada 579, 825

Kisovec, Vekoslav 292, 294

Klaić, Adolf Bratoljub 26, 161, 180, 187, 258, 285, 286, 335, 465, 466, 467, 470, 472, 476, 477, 478, 479, 480, 485, 523, 524, 825, 826

Klaić, Nada 605, 610

Klaić, Vjekoslav 826

Kloss, Heinz 695, 702

Klun, Vinko 290

Kljaković, Vojmir 598

Kmecl, Matjaž 556, 683, 684, 685, 826, 847, 863

Knežević, Božidar 322

Knežević, Domagoj 503, 810

Knežević, Radule 609

Knežević, Veljko 624

Kobenzl, Josip 826

Kocbek, Eduard 522

Kočić, Petar 301, 648

Kočiš, Milan 618

Köppen, Albert 91

Kolar, Slavko 339, 349

Kolendić, Petar M. 398, 826

Kolenić, Ljiljana 57, 66, 826

Kollár, Ján 702

Kolumbić, Nikica 605
Komarica, Zvonimir 504, 539, 826
Kombol, Mihovil 429, 819
Komentator *v.* Maruševski, Mihajlo
Komulović, Alesandar 51
Konstantin Filozof *v.* Ćiril, sv.
Konstantin Porfirogenet, car 398, 402
Konzul Istranin, Stipan 47, 48
Kopitar, Bartolomej Jernej 13, 60, 63, 66, 73, 83, 84, 86, 87, 90, 93, 100, 107, 124, 126, 127, 136, 190, 232, 297, 387, 400, 702, 799, 811
Korać, Stanko 523
Kordić, Snježana 27, 687, 688
Korolija, Mirko 302, 304
Korsky, Vjera 455, 826
Kosor, Josip 432
Kosor, Karlo 523, 524
Kostić, Dragutin 316, 826
Kostrenčić, Ivan 205, 826, 858
Košutar, Petra 55, 826
Košutić, August 384
Kovačec, August 827
Kovaček, Božidar 588, 674
Kovačević, Božidar 339, 343
Kovačević, Ljubomir 301
Kovačević, Toma 600
Kovačić, Ivan Goran 271, 797, 830
Kovačić, Mirko 429
Kragić, Bruno 16
Krasić, Stjepan 700
Kravar, Miroslav 256, 818, 827
Krčelić, Baltazar Adam 600
Krestić, Vasilije 620, 621, 827
Krešić, Milan 292, 297
Kristan, Ivan 655
Krivokapić, Boro 595, 827
Krklec, Gustav 339, 347, 355, 495
Krleža, Miroslav 26, 271, 339, 348, 355, 358, 365, 375, 428, 433, 494, 495, 511, 537, 538, 556, 558, 574, 580, 582, 583, 600, 601, 603, 604, 605, 609, 610, 615, 616, 617, 642, 842, 852
Krmpotić, Martin Davorin 462
Krtalić, Ivan 649, 828
Krnic, Ivan 302, 304, 308, 309, 827
Krstanović, Zdravko 526
Krstić, Krunoslav 10, 26, 36, 37, 38, 44, 345, 350, 410, 431, 435, 437, 439, 445, 446, 447, 448, 450, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 565, 583, 600, 601, 605, 610, 613, 699, 704, 794, 795, 803, 812, 827, 828, 853
Kršnjavi, Iso *v.* Kršnjavi Izidor 828
Kršnjavi, Izidor 402, 828
Kubović, Branko 531
Kučanda, Dubravko 828
Kuhač, Franjo Ksaver 58, 202
Kukuljević Sakcinski, Ivan 59, 78, 80, 81, 91, 125, 126, 131, 132, 148, 600, 710, 828
Kulišić, Frano 303, 304, 305
Kulundžić, Zvonimir 519
Kuljbakin, Stepan Mihajlovič 327
Kumičić, Eugen 149, 420, 445, 828
Kuna, Branko 627, 810, 828
Kuna, Herta 598
Kuničić, Petar 828
Kuntić, Đurđica 582
Kurelac, Fran 71, 195, 222, 260, 262, 271, 272, 273, 274, 278, 279, 280, 281, 285, 429, 455, 740, 765, 798, 818, 823, 828, 842, 852, 855, 856, 857
Kustić, Živko 515
Kušar, Marcel 25, 115, 118, 119, 120, 122, 128, 129, 131, 135, 139, 140, 145, 152, 153, 159, 160, 166, 167, 171, 192, 193, 194, 196, 224, 274, 275, 278, 284, 330, 392, 393, 395, 396, 397,

398, 399, 400, 479, 706, 808, 819, 828, 829, 832, 860

Kuzmanić, Ante 22, 23, 33, 75, 76, 103, 824, 829

L

Ladan, Tomislav 459, 489, 522, 523, 524, 563, 580, 583, 598, 601, 612, 829

Lalević, Miorag S. 339, 348, 489, 527, 829

Lalić, Radovan 339, 344, 345, 355, 358, 359, 362, 363, 646

Landau, Edwin Maria 523

Lanosović, Marijan 52, 66, 225, 233, 241, 826

Lasić, Stanko 523

László, Bulcsú 21, 39, 83, 186, 187, 198, 202, 517, 808, 813, 829, 830

Lavicki, Milan 382

Lazarević, Laza 322

Lazanski, Miroslav 624

Lazić, Mirjana 598

Lekušić, Marijan 398

Lenček, Rado L. 830

Lenjin, Vladimir Iljič 337, 509, 540, 550, 554

Leskien, August 81, 231, 823

Leskovac, Mladen 355, 361, 363

Letica, Zvonimir 520

Leto, Maria Rita 27, 830

Lisac, Andrija-Ljubomir 523

Lisac, Josip 119, 216, 688, 830

Lončar, Dragotin 292, 295

Lončar, Dušan 649

Lončarević, Juraj 519

Lončarić, Mijo 576, 830, 863

Lopina, Vjera 830

Lorger, Srećko 623

Lucić, Hanibal 126, 272, 809

Lučić, Ivo 500, 502, 554, 555, 830

Ludvik Baburski *v.* Ljudevit Baburski

Lukežić, Iva 62, 221, 266, 830

Luković, Miloš 667

Lupi (Vučina), Mato 176

Lupić, Ivan 831

LJ

Ljubić, Šime 59, 600, 840

Ljudevit Baburski 272

M

M. V. *v.* Valjavec, Matija

Macan, Trpimir 583, 598

Maček, Vladko 473, 533, 627

Magarašević, Đorđe 256, 263, 265, 831

Magner, Thomas F. 180

Maixner, Rudolf 854

Majer, Matija 225

Majkov, Apolon Aleksandrovič 276

Majstorović, Stevo 622, 648

Maksimilijan, car 512

Maksimović, Božo Ž. 328, 831

Maksimović, Miodrag 617

Malevski, Vlado 337

Malić, Dragica 81, 170, 355, 576, 831

Malić, Zdravko 497, 524, 564, 831

Malinar, Anđelko 617

Mamić, Mile 831

Mandić, Antun 104

Mandić, Igor 520, 556, 834

Mareš, František 831

Maretić, Tomislav 8, 9, 13, 15, 19, 24, 25–35, 37, 44, 49, 50, 60, 100, 104, 106, 110, 116–125, 128–132, 134–137, 139, 140–147, 151, 153–159, 167, 168, 171, 173–175, 177, 179, 180–184, 187, 192, 194–202, 204–206,

208, 209, 211, 212, 215–217, 219, 220, 224, 228, 231, 232, 234, 235, 237–241, 243, 245–247, 248, 250–257, 259–266, 269–271, 274–278, 280, 281, 283–285, 302, 304, 306, 308, 320, 321, 325, 327, 330, 332, 334, 353, 364, 371, 372, 374–378, 382, 384, 385, 393, 402, 404, 408–420, 427–429, 432–434, 437, 438, 445, 446, 447, 449, 453, 455, 456, 460, 461, 464–466, 470, 472, 474, 479, 483, 484, 575, 617, 633, 643, 698, 700, 704, 706, 731, 732, 740, 746, 790, 793–799, 805, 807, 808, 810, 812, 817–820, 822, 823, 825, 831–833, 835,836, 838, 841, 843–848, 850, 852–854, 859, 860, 864

Marić, Svetislav 339, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 362, 363

Marinković-Škomrlj, Elvira 637, 833

Marjanović, Milan 302, 304, 305, 306

Mark Tween *v.* Krstić, Krunoslav

Marković, Dragoslav 555

Marković, Draža *v.* Marković, Dragoslav

Marković, Franjo 174, 833

Marković, Marko 339, 344, 355, 363

Marković, Mihailo 488

Marković, Petar 322

Marković, Svetozar 492, 833

Marković, Velja 655

Marojević, Radmilo 833

Martecchini, Pier-Francesco 600

Martić, Grga 801

Martin, Nada 564

Marulić, Marko 49, 272, 386, 394, 395, 494, 559

Maruševski, Mihajlo 519

Mašić, Branko 308, 310

Mašina, Ivo 554

Matavulj, Simo 323

Mathésius, Vilém 434

Matić, Svetozar 339, 346, 833

Matić, Tomo 428, 475

Matijević, Vlaho 392

Matijević, Željko 564

Matoš, Antun Gustav 271, 299, 346, 353, 615, 616

Matović, Josip 398

Matvejević, Predrag 556, 564, 619, 620, 628

Mažibrada, Duško 623

Mažibradić, Maroje 407

Mažuranić, Antun 23, 24, 60, 76, 81, 90, 96, 97, 98, 103, 104, 106, 108, 110, 113, 114, 125, 134, 147, 154, 175, 206, 207, 210, 225, 226, 228, 233, 234, 235, 237, 239, 240, 241, 243, 244, 249, 262, 810, 813, 834, 835

Mažuranić, Ivan 61, 72, 78, 111, 227, 275, 276, 282, 352, 414, 415, 710, 828

Mažuranić, Vladimir 842

Medini, Vice 154, 303, 310, 834

Meillet, Antoine 454

Melik, Anton 583

Memmi, Albert 523

Menčetić, Šiško 45, 46, 51, 272, 395, 396

Merdžanić, Ragib 613

Metelko, Franc Serafin 66

Mifka, Ljerka 523

Mihalić, Slavko 489

Mihajlović, Justin 560

Mihajlović, Velimir 372, 373, 374, 834

Mihanović, Antun 62

Mihovil Šoštarić *v.* Horvat, Ivo

Mihovilović, Ive 523

Mijović Kočan, Stijepo 614, 615, 653, 834

Mikac, Marijan 382, 383

Mikalja, Jakov 48, 51, 57, 59, 72, 98, 128, 169, 272, 276, 423, 750, 809, 815, 843

Miklošič, Franc 13, 22, 78, 83, 124, 126, 128, 131, 132, 257, 280, 297, 306, 387, 391, 394, 398, 400, 401, 404, 702, 710, 834, 837

Miklošić, Franc *v.* Miklošič, Franc
Mikuličić, Franjo 184, 834
Milas, Ivan 553
Milas, Krstofor 834
Milas, Matej 262, 834, 845
Milčetić, Ivan 44, 118, 124, 200, 205, 219, 223, 231, 262, 271, 279, 804, 834
Milčinski, Fran 292
Miletič, Ljubomir 313
Miletić, Stjepan 402
Milićević, Milan 269, 315, 320, 374
Milićević, Veljko 303
Milinčević, Vaso 660
Milisavac, Živan 338, 355, 363, 644
Milosavljević, Vera 660
Milošević, Slobodan 552, 843
Milunović, Nedo 606
Milutinović, Sima 301, 328
Mirić, Milan 564
Mirković, Mijo 512
Mišić, Josip 473
Miškatović, Josip 262, 389, 834
Mitrov Ljubiša, Šćepan 391
Miyamoto, Ken C. 834
Mladić, Ratko 623
Močivnik, Radko 655
Modec, Ljudevit 111
Moguš, Milan 26, 54, 66, 114, 168, 173, 368, 497, 524, 564, 565, 580, 621, 792, 793, 809, 813, 835, 860
Molović, Jordan M. 339, 348
Moskatelo, Kuzma 454, 835
Moskovljević, Miloš 324, 339, 350, 351, 355, 356, 358, 359, 361, 362, 363, 366, 485, 489, 492, 646, 835
Mrazović, Avram 63
Mrazović, Luka 83, 99, 135, 147, 189, 190, 208, 835
Mrkica, Vinko 422
Mrkonjić, Zvonimir 523
Mrnavić, Ivan Tomko 839
Müller, Johannes 95
Mujadžević, Dino 338, 554, 558, 614, 643, 835
Murko, Matija 66, 81
Murvar, Vatroslav 26, 406, 835
Musić, August 27, 835, 836, 842
Musulin, Stjepan 26, 341, 836, 838
Mušicki, Lukijan 560

N

Nagy, Josip 836
Najbar-Agičić, Magdalena 693
Nastasijević, Momčilo 319
Naylor, Kenneth E. 836
Nazor, Vladimir 322, 346, 442, 518
Nedić, Borivoje 339, 354, 362
Nedić, Ljubomir 301
Nedić, Milan 335
Nemanič, Davorin 834
Nemanić *v.* Nemanič, Davorin
Nenadić, Ivan 398
Netter, Marc 523
Nikčević, Vojislav 523, 551, 552, 591, 595, 596, 598, 696, 836
Nikezić, Marko 546
Nikolajević, Dušan 322
Nikolić, Andro 315
Nikolić, Rikard 302, 304,
Nikolić, Vinko 454, 494, 515, 836
Nodilo, Natko 320
Novak, Viktor 446, 606, 607, 608,
Novaković, Mileta 836
Novaković, Stojan 115, 129, 135, 152, 175, 199, 262, 263, 264, 292, 294, 301, 302, 313, 315,

322, 325, 326, 331, 374, 375, 402, 819, 836, 837, 845

Novaković-Stefanović, Nevenka 837

Nović Otočanin, Joksim 301

Novosel, Pavao 628

Nv *v.* Nikolić, Vinko

NJ

Njegoš, Petar Petrović 269, 301, 319, 322, 349, 391, 551, 591, 595, 843

O

Oblak, Danko 628

Obradović, Dositej 225, 322, 511

Obradović, Jovan 61

Oczkowa, Barbara 691, 837

Okuka, Miloš 337, 588, 591, 598, 837

Oppitz, Oto 583

Orwell, George 626

Ostojić, Branislav 588

Ostojić, Stevo 513, 530, 541, 557, 570, 583, 621, 626, 837

Ostojić, Tihomir 302

P

Pacel, Vinko 25, 60, 70, 78, 81, 101, 110, 125, 134, 144, 175, 187, 206, 207, 222, 233, 710, 837

Palavršić, Joško 617

Palmotić, Jaketa 407

Palmotić, Junije 75, 109, 395, 407, 799, 839, 851

Paltašić, Andrija 407

Pantić, Miroslav 488

Paradžik, Ante 553

Parčić, Dragutin Antun 9, 150, 160, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 196, 211, 212, 228, 258, 421, 422, 423, 426, 427, 467, 704, 805, 837, 838, 857, 860

Partaš, Josip 92, 96, 97, 101, 107, 144, 837

Pasarić, Božidar 561, 581, 640, 649, 650, 651, 652, 653, 655, 658, 838

Pasarić, Josip 149, 202, 404, 405, 838

Paskevič-Erevansky, Ivan Fedorovič 513

Paskijevič, general *v.* Paskevič-Erevansky, Ivan Fedorovič

Pavelić, Ante 161, 350, 361, 463, 464, 466, 470, 524, 612

Pavešić, Franjo 519

Pavešić, Slavko 108, 339, 350, 489, 564, 792, 809, 838, 844, 856

Pavičić, Josip 575, 576, 577, 578, 618, 625, 626, 628, 650, 656, 838, 839

Pavičić, Stjepan 468

Pavić, Armin 32, 33, 83, 153, 189, 190, 205, 322, 420, 797, 826, 839, 863

Pavić, Emerik 600

Pavić, Ninoslav 551, 567, 568, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 839

Pavković, Mladen 520, 521, 839

Pavletić, Helena 808, 839

Pavletić, Vlatko 489, 494, 501, 521, 522, 523, 533, 553, 643, 839

Pavlinović, Marko Š. 675, 677, 678, 679, 680, 839, 840

Pavlinović, Mihovil 149, 262, 393, 422, 840

Pavlović, Milivoje 323

Pechan, Antun 840

Peco, Asim 545, 660, 804, 840

Pederin, Ivan 46, 49, 419, 470, 514, 840

Pejaković, Stjepan 78, 710

Pejanović, Đorđe 302

Pejović, Danilo 522, 523

Pekeč, Stanko 520, 563, 569

Perić, Ivan 520, 840

Perić-Zimonić, Vesna 701

Perišin, Tena 555
Perović, Luka 176
Perović, Sreten 598
Perušek, Rajko 292, 293
Pešikan, Mitar 85, 541, 545, 551, 590, 596, 648, 660, 667, 668, 669, 670, 671, 674, 836, 840
Peti, Mirko 214, 418, 542, 576, 628, 636, 680, 840, 841
Peti-Stantić, Anita 700, 841
Petit, Jacques 523
Petrač, Božidar 614, 615, 841
Petračić, Fran *v.* Petračić, Franjo
Petračić, Franjo 189, 262, 841
Petranović, Božidar 78, 79
Petretić, Petar 72
Petrov, Stanko 471
Petrović, Boško 355, 363
Petrović, Dragoljub 648, 841
Petrović Gervazio 61
Petrović, Veljko 355
Pezo, Vladimir 610
Pijade, Moša 337, 675
Pilepić, Frane 841
Pintar-Gajer, Ivanka 602
Piškorec, Velimir 841
Pjević, Jovan 681, 841
Pleteršnik, Maks 292, 294
Pletikosa, Pero 564, 609
Polić, Ladislav 292, 296
Polit Desančić, Mihailo 302
Poljak, Izidor 531
Poljanec, Franjo 806
Popović, Bogdan 320, 446
Popović, Bor. J. 302
Popović, Đorđe 261, 277
Popović, Jovan 582
Popović, Jovan Sterija 372
Popović, Milenko 841, 856
Popović, Miodrag 115, 841
Popović, Pavle 81, 314, 315, 324, 452
Popović Šapčanin, Milorad 320
Posedel, Josip 392
Posilović, Pavao 845
Pranjić, Krunoslav 368, 497, 524, 564, 572, 585, 588, 640, 649, 664, 841
Pranjković, Ivo 27, 186, 203, 257, 269, 377, 384, 437, 564, 842, 843, 847, 849
Preradović, Dušan 292, 300
Preradović, Petar 262, 280, 389, 524, 621
Prešern, Frane 66, 298, 299, 300
Pribojević, Vinko 600
Prodan, Ivo 843
Prodanović, Jaša 314, 317
Prohaska, Dragutin 307, 308, 843
Prpić, Tomislav 429, 430
Ptačovský, František 226
Pucić, Medo 391, 853
Pujić, Savo 843
Pupačić, Josip 523
Pupovac, Milorad 623, 629, 630, 843
Puratić, Gabro 309
Putanec, Valentin 137, 645, 843

Q

Quid *v.* Pasarić, Josip

R

Račan, Ivica 555, 564, 687
Rački, Franjo 83, 149, 443, 593, 797, 812, 840
Radelić, Zdenko 672, 843
Radičević, Branko 301, 322, 352
Radić, Antun 9, 29, 409, 410, 411, 412, 413,

414, 415, 416, 417, 419, 420, 445, 448, 458, 704, 798, 807, 843, 847, 858

Radić, Nikola 847

Radić, Stjepan 519, 523, 527, 528, 647, 798

Radnić, Mihajlo 845

Radnić, Velimir 428

Radonić, Živojin 262

Radojević, Danilo M. 523, 551, 552, 843

Radojičić, Mihailo 595, 843

Radoš, Ivica 552, 553, 843

Radovanović, Milorad 20, 588, 843, 844

Radović, Đuza 339, 344, 355, 360, 362, 363

Raguž, Dragutin 108, 479, 664, 844

Rajković, Velimir 528

Rako, Biserka 589

Ramovš, Fran 327

Ranilović, Branko 795, 844, 849

Ranković, Aleksandar 487, 515, 516, 537, 554, 583

Ranjina, Dinko 49, 50, 126, 137

Rask, Rasmus Kristian 91

Rašović, Đorđe 489, 527

Ratković, Milan 471, 571

Ratković, Petar 322, 844

Ravlić, Jakša 388, 500, 644, 844

Rebić, Adalbert 523

Rebić, Dejan 564

Reizer, Zora 838, 844

Relković, Matija Antun 45, 49, 66, 74, 111, 112, 183, 184, 220, 225, 227, 233, 452, 826, 842, 844

Reljković, Matija Antun *v.* Relković, Matija Antun

Rendić, Smiljana 523, 537, 844

Rešetar, Milan 26, 27, 50, 104, 108, 137, 141, 144, 145, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 176, 192, 199, 200, 231, 292, 299, 302, 304, 305, 306, 327, 332, 334, 364, 382, 391, 394, 395, 396, 398, 409, 445, 795, 833, 847, 804, 808, 819, 830, 844, 845, 846

Richter, Adolph Friedrich 72, 111

Ristić, Svetomir 331, 358, 377, 378, 411, 807, 833, 846

Ritter Vitezović, Pavao 50, 66, 72, 698, 799

Rogić, Pavle 365, 485, 846

Roksandić, Drago 666, 846

Rončević, Nikola 465, 473, 687, 846

Rosandić, Dragutin 39, 571, 577, 846, 848

Rousseau, Jean Jacques 335, 472, 565

Rožić, Vatroslav 117, 212, 223, 243, 258, 259, 279, 280, 281, 283, 285, 314, 374, 375, 376, 483, 740, 764, 797, 846, 847

Rublek, Božana 683, 684, 685, 847

S

Sabljak, Tomislav 523

Salečić, Ivan 575, 576

Samardžija, Marko 20, 27, 34, 54, 283, 312, 333, 382, 463, 466, 468, 469, 470, 825, 847, 853

Sanader, Ivo 687

Segrestaa, Jean-Noël 523

Sekulić, Ante 524

Selac, Mijo 466

Selak, Ante 579, 580, 847

Selem, Petar 522, 523

Selimović, Meša 319, 848

Senić, Nada 339, 349, 357

Sernec, Josip 292

Sesar, Dubravka 16, 55, 56, 627, 848, 855, 859, 870

Setinski, Viktor 292

Shakespeare, William 335, 472

Silić, Josip 27, 39, 40, 42, 43, 44, 101, 122, 126, 136, 140, 144, 145, 257, 283, 285, 437, 545, 564, 577, 588, 619, 620, 628, 635, 637,

645, 650, 652, 653, 667, 668, 669, 671, 672, 673, 790, 795, 843, 844, 846, 848, 849

Silobrčić, Vlatko 688

Simeon, Rikard 233, 849

Simić, Nikola 849

Simić, Novak 339, 346, 353

Simić, Radoje 849

Simić, Zvonko 596, 849

Sirotković, Hodimir 579, 849

Sirotković, Jakov 589

Skarić, Vladimir 302, 304

Skerlić, Jovan 301, 302, 304, 305, 307, 308, 310, 311, 318, 319, 320, 321, 322, 325, 337, 342, 343, 344, 346, 358, 375, 406, 407, 427, 428, 446, 453, 489, 541, 546, 547, 792, 849, 850

Skok, Petar 26, 302, 304, 306, 339, 343, 382, 409, 426, 445, 446, 482, 827, 850

Slade Dolci, Sebastijan 600

Sladojević, Petar 152, 850

Slamnig, Ivan 523

Slanc, Karel 292

Slodnjak, Anton 523

Smičiklas, Tadija 850

Smodlaka, Josip 284, 292, 298, 302, 304, 305, 306, 311, 312, 339, 342, 850

Smotrickij, Meletij 63

Sofoklo 402

Solar, Milivoj 571, 649

Soldo, Josip Anto 606

Soljačić, Marko 446, 447, 850

Soros, George 687

Sović, Vesna 603

Spader Janković, Oktavijan 600

Sremac, Stevan 302

Sreznjevskij, Izmail Ivanovič 262

Stahuljak, Avelin 850

Stajčić, Savo 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 550, 551, 552, 850

Stajić, Vasa 302

Stamać, Ante 523

Stančić, Ljiljana 127, 401, 850

Stančić, Nikša 127, 850

Stanić, Milija 339, 343, 850

Stanković, Aleksandar 556

Stanković, Bora 323

Stanković, Petar 600

Stanojević, Dragiša 81, 302

Starčević, Ante 33, 342, 816, 851

Starčević, Ivan 564, 569, 570

Starčević, Mile 302, 304, 306

Starčević, Šime 52, 79, 100, 105, 112, 113, 180, 206, 227, 228, 232, 233, 241, 249, 816, 822, 851, 855

Stefanović, Živ. N. 321

Stefanović Karadžić, Vuk 71, 197, 310, 332, 387, 487, 493, 559, 663, 809, 821, 823, 824, 825, 830, 842, 851, 853

Stejić, Jovan 301, 851

Stepinac, Alojzije 533

Sterija Popović, Jovan 372

Stevanović, Ljubomir 833

Stevanović, Mihailo 152, 250, 339, 340, 341, 355, 356, 357, 358, 362, 363, 365, 366, 367, 506, 507, 527, 644, 851

Stevo, pop 515, 516

Stijović, Milosav 655

Stipčević, Aleksandar 608, 609, 610, 612, 613, 852

Stipetić, Vladimir 531

Stipetić, Zorica 611

Stojanović, Ljubomir 289, 327, 377, 378, 461, 824, 845, 852

Stojanović, Nikola 852

Stojičić, Đoko 660

Stojković, Marijan 146, 160, 309, 428, 429,

450, 465, 470, 473, 475, 476, 818, 852
Stolac, Diana 852
Strašek, Milan 428
Strohal, Rudolf 153, 219, 231, 806, 834, 852
Strossmayer, Josip Juraj 516, 593, 620, 853
Stulić, Joakim *v.* Stulli, Joakim
Stulli, Joakim 57, 72, 112, 160, 261, 275, 423, 747, 860
Sundečić, Jovan 301
Supek, Ivan 523
Supilo, Frano 196, 197, 289, 292, 300, 302, 304, 306, 391, 392, 397, 399, 400, 401, 402, 405, 406, 419, 794, 852, 853
Sušnik, Franjo 423

Š

Šafar, Dragan 455, 471, 853
Šafařík, Pavel Josef 91, 126, 127, 387, 388, 391, 394, 560, 600, 702
Šantel, Saša 292
Šantić, Aleksa 301, 302, 393
Šantić, Leonard 632, 633, 853
Šapčanin, Milorad *v.* Popović Šapčanin, Milorad
Šaranović, Ljubomir 549
Šarić, Ljiljana 853
Šegedin, Petar 355, 522, 531, 533, 559, 560, 561, 853
Šehović, Šerif 537
Šenoa, August 45, 58, 148, 445, 452
Šentija, Josip 16, 368, 495, 507, 510, 551, 597, 598, 853
Šeper, Mirko 583
Šepić, Dragovan 289, 310, 853
Šepić, Vinko 641
Šercar, Ante 583
Šetka, Jeronim 523
Šilović, Josip 292, 296, 853
Šimčik, Antun 26, 853
Šimić, Antun Branko 292, 310, 339, 375, 428, 580, 615, 842, 853
Šimić, Stanislav 201
Šimončić, Đuro 111
Šimundić, Mate 45, 54, 488, 523, 853
Šimunović, Petar 703
Šinek, Rajko 292
Šipka, Milan 588, 598, 650, 651, 681
Šišić, Ferdo 853
Škarić, Ivo 803, 853, 854
Škavić, Đurđa 854
Škavić, Josip 455, 456, 459, 854
Škiljan, Dubravko 27, 624, 625, 626, 628, 629, 630, 634, 635, 636, 637, 649, 797, 805, 833, 854
Škorjač, Izidor 473, 476
Škreb, Zdenko 355, 363, 481
Smotricki, Meletije 63
Šnidaršić, Branko 649
Šojat, Antun 645, 854
Šojat, Zorislav 629
Šolc, Aleksandar 524
Šoljan, Antun 854
Šonje, Jure 26, 586, 611
Šorli, Ivo 292
Šošić, Hrvoje 522, 523, 528, 539
Španović, Srđan 629
Šreter, Ivan 5, 622, 623, 648, 649, 859
Štajduhar, Meri 637, 640, 797, 854
Štambuk, Drago 703
Štambuk, Zdenko 606
Štambuk-Škalić, Marina 500, 854
Štampar, Andrija 583
Štrbac, Dušan 655, 658
Štula, Mila 624
Štúr, Ljudevit 67, 297

Šulek, Bogoslav 25, 30, 76, 96, 106, 108, 109, 110, 134, 147, 148, 149, 160, 168, 170, 171, 172, 174, 205, 222, 260, 262, 263, 264, 268, 275, 276, 277, 343, 376, 378, 417, 423, 426, 465, 467, 807, 820, 821, 854

Šunjić, Marijan 113

Šunjić Matković, Ankica 16, 870

Šurmin, Đuro 321, 403, 819

Šurmin, Gjuro *v.* Šurmin, Đuro

Šute, Ivica 514, 520

Šutina, Jerko 233

Šuvar, Stipe 10, 502, 513, 531, 532, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 561, 563, 568, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 609, 611, 614, 618, 619, 622, 650, 652, 658, 666, 678, 679, 810, 843, 854, 855

T

T. P. *v.* Prpić, Tomislav

Tadijanović, Blaž 233

Tafra, Branka 28, 34, 40, 52, 55, 66, 67, 73, 106, 111, 113, 214, 216, 220, 222, 224, 234, 241, 255, 826, 848, 855

Tagirov, Tatjana 635

Tannock, Charles 686, 689

Tekelija, Savo 301

Tensière, Lucien 454

Tesla, Nikola 500, 621

Težak, Stjepko 39, 568, 569, 581, 792, 793, 838, 856

Thomas, George 260, 856

Tijan, Pavao 428

Tijanić, Aleksandar 681, 682, 856

Tkalec, Mirko 197, 799, 856

Tomasseo, Nikola *v.* Tommaseo, Niccolò

Tomašić, Kuzma 310

Tomičić, Zlatko 511, 518, 519, 520, 521, 839

Tomić, Petar 297

Tomljenović, Grga 182, 856

Tommaseo, Niccolò 461, 600

Topić Mimara, Ante 514, 552, 553, 516

Toplińska, Zuzanne 856

Torbarina, Josip 481

Tošović, Branko 688

Tripalo, Miko 502, 522, 538, 553, 554, 856

Trnski, Ivan 262, 807

Trostinska, Raisa 841, 856

Trubar, Primož 511, 512, 683

Tućan, Fran 334, 339, 352

Tuđman, Franjo 522, 523, 527, 539, 701

Tuma, Henrik 292, 294, 295

Turk, Marija 62, 133, 222, 266, 274, 426, 839, 856, 857

Turner, Pavel 292, 296

U

Ugrenović, Aleksandar 583

Ujčić, Tugomil 640

Ujević, Mate 428, 582, 583, 601, 610, 795

Ujević, Tin 271, 310, 375, 428, 615

Ursić, Ivo 458, 857

Uskoković, Milutin 346

Utješenović Ostrožinski, Ognjeslav 262

Užarević, Jakov 72, 111, 262, 275, 276, 828

V

Vachek, Josef 857

Vaillant, André 456

Valjavec, Matija 262, 854

Vančik, Božidar 518, 858

Varošanec-Škarić, Gordana 854

Vaupotić, Miroslav 519, 523

Veber Tkalčević, Adolfo 21, 30, 32, 33, 66, 67, 70, 71, 76, 81, 83, 90, 99, 101, 114, 123, 124, 124, 125, 132, 134, 136, 140, 144, 147, 166, 188, 189, 204, 205, 206, 207, 210, 214, 215,

220, 222, 226, 227, 228, 229, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 244, 248, 249, 250, 251, 255, 257, 258, 260, 261, 262, 266, 267, 268, 275, 408, 603, 698, 737, 805, 815, 818, 821, 825, 826, 830, 837, 842, 855, 857, 858, 859, 861

Vego, Marko 407, 859

Veličković, Dušan 663, 859

Vereš, Saša 523, 598, 611

Vermeer, Willem 859

Veselica, Marko 521, 523, 528, 534, 539, 553, 647, 859

Veselica, Vladimir 523

Veselinović, Janko 315, 323

Vetranović, Mavro 272

Vežić, Vladislav 262

Vidali, Marin 397

Vidan, Ivo 523

Vidmarović, Đuro 623, 859

Vidović, Ivana 627, 848, 859

Vilov, Stipan 100

Vinaver, Stanislav 339, 342, 343

Vince, Zlatko 27, 29, 30, 78, 81, 92, 281, 290, 423, 426, 574, 676, 709, 859, 860

Vince-Marinac, Jasna 210, 860

Viskić, Milorad 641

Visković, Velimir 588, 612, 687,

Vitaljić, Andrija 305

Vitanović, Josip 813, 860

Vlahović, Branko 622

Vodopić, Mato 263

Vojnović, Ivo 302, 304, 306

Vojnović, Lujo 400

Volarić, Fran 206, 207, 210, 214, 225, 233, 235, 236, 237, 238, 240, 860

Voltić, Josip 72, 233, 241, 423, 747

Vončina, Josip 46, 47, 50, 51, 57, 100, 103, 108, 136, 137, 138, 571, 835, 860, 861

Voršak, Nikola 248, 267, 815, 861

Vošnjak, Bogumil 292, 296

Vošnjak, Mihael 292

Vrančić, Faust 51, 72, 137, 423, 653, 861

Vranicki, Predrag 488, 517

Vratović, Vladimir 171, 368, 633, 861

Vraz, Stanko 66, 80, 81, 299, 300, 306

Vrčević, Stevo 393

Vrhovac, Josip 555, 564, 643

Vrhovec, Sanja 861

Vrkić, Jozo 523

Vučelić, Milorad 653, 654, 667, 861

Vučetić, Mato 455, 861

Vuić, Vladimir 154, 310

Vujević, Miroslav 629

Vujović, Dimo 597, 857

Vukadinović, Živorad 459

Vukojević, Vice 701

Vukomanović, Slavko 595, 644, 861

Vukota, 393

Vukov Colić, Dražen 520

Vuković, Jovan 250, 258, 334, 339, 344, 349, 353, 355, 358, 360, 363, 814, 820, 861

Vukušić, Stjepan 811, 854, 862, 863

Vuletić, Ante 429

Vuletić, Frane 401, 850

Vulović, Svetislav 315

W

Watanabe, Marikki 523

Weingart, Miloš 483, 484

Z

Zarić, Vasilije 383

Zavrnik, Braco 683, 684, 863

Završnik, Josip 87, 836

Zečević, Vesna 576, 830, 863

Zelić-Bučan, Benedikta 19, 61, 125, 700, 863
Zemljar, Jože 460
Zidić, Igor 500, 524, 529
Zimonja-Krišković, Javorka 655
Zlatarić, Dominko 397, 402, 737
Znika, Marija 576
Zogović, Radovan 582
Zoranić, Petar 49, 800
Zore, Luko 25, 122, 168, 142, 153, 176, 192, 199, 253, 278, 280, 281, 284, 391, 392, 393, 706, 840, 863
Zoričić, Ivan 180, 811, 862, 863
Zrinski, obitelj 50, 284, 513
Zrinski, Juraj 402
Zrinski, Petar 306, 420
Zuppa, Vjeran 520
Zvonarević, Mladen 571, 614

Ž

Žanić, Ivo 695, 863
Žanić, Milovan 161
Žanko, Miloš 10, 494, 495, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 509, 510, 511, 512, 518, 520, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 557, 604, 614, 642, 797, 805, 863, 864
Ždanov, Andrej Aleksandrovič 552
Žepić, Sebastijan 75, 262
Živanović, Jovan 130, 280, 281, 283, 302, 303, 371, 372, 374, 790, 858, 864
Živković, Sreten 26, 206, 482, 798, 815, 864
Župančič, Oton 300

Biblioteka Croaticum
Knjiga 8.

Nataša Bašić
Vukovci i hrvatski jezični standard. Hrvatski u srpskohrvatskom tijesku

Urednik
Mario Grčević

Nakladnik
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu,
Borongajska cesta 83d, Zagreb

Za nakladnika
Stjepan Ćosić

Recenzenti
Sanda Ham
Dubravka Sesar

Prijelom
Zvonimir Džoić, Mario Grčević

Korektura
Ankica Šunjić Matković, Mario Grčević

Unos korektura u računalni slog
Mario Grčević

Kazalo imena i obradba popisa literature
Vlatko Smiljanić

Korice
Sveučilišna tiskara d. o. o, Trg Republike Hrvatske 14, Zagreb

Tisak
Sveučilišna tiskara d. o. o, Trg Republike Hrvatske 14, Zagreb
Tisak dovršen u travnju 2021.

ISBN 978-953-7823-85-6

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem xxxxxxxxxxxx.